

ДОНИШГОҶИ АГРАРИИ ТОҶИКИСТОН БА НОМИ ШИРИНШОҶ ШОҶТЕМУР
ТАДЖИКСКИЙ АГРАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ ШИРИНШОХ ШОТЕМУР
TAJIK AGRARIAN UNIVERSITY NAMED AFTER SHIRINSHO SHOTEMUR

4 (109)2025
ISSN 2074-5435

КИШОВАРЗ

КИШОВАРЗ

МАҶАЛЛАИ НАЗАРИЯВӢ ВА ИЛМИЮ ИСТЕҶСОЛИИ «КИШОВАРЗ»
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И НАУЧНО – ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «ЗЕМЛЕДЕЛЕЦ»
THEORETIC AND SCIENTIFIC PRACTICAL MAGAZINE «PEASANT»

<http://kishovarz.tajagroun.tj>

КИШВАРЗ

МАҶАЛЛАИ НАЗАРИЯВӢ ВА ИЛМИЮ ИСТЕҶСОЛӢ ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ THEORETIC AND SCIENTIFIC-PRACTICAL MAGAZINE

Соли 2000 таъсис ёфтааст.

МУАССИС:

Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншох Шотемур

МУШОВИР:

А.Ф. Салимзода, д.и.к., профессор, академики АИКТ.

САРМУҲАРИР

У.М. Махмадёрзода, д.и.к., профессор, узви вобастаи АИКТ.

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

В.И. Косилов, д.и.к., ДДАО ФР.

Ҳ.М. Ахмадов, д.и.к., профессор, академики АИКТ.

Т.А. Ахмедов, д.и.к., профессор, академики АИКТ.

Сатторӣ И, д.и.в., профессор, академики АИКТ.

Ш. Розиков, д.и.в., профессор.

Т.Н. Набиев, д.и.к. профессор академики АИКТ.

С.М. Гулов, д.и.б., профессор, узви вобастаи АИКТ.

Ф.М. Рачабов, д.и.к., профессор.

З.Р. Шарипов, д.и.и., профессор.

М.С. Норов, д.и.к., профессор.

Р. Раҳматиллоев, д.и.к., профессор.

И.И. Шигапов, д.и.т., дотсент. ДАУ ФР

Б.Р. Ахмадзода, д.и.т., профессор.

З.П. Меделяева, д.и.и., профессор. ДАВ ФР

Ҷ.С. Пиризода, д.и.и., профессор, академики АИКТ

Муҳаррирон:

М.Н. Халикова.

Р. Исмоилова

М.Саидалиев

Котиби масъул: Т.М. Мирзоализода
н.и.в. дотсент

Саҳифабанд: С.С. Мунаварава

Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон

ДАТ ба номи Ш. Шотемур 734003,

ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 146

Tel. / Fax: (992-37) 224 72 07

<http://kishovarz.tajagroun.tj>

сомонаи маҷаллаи "Кишоварз"

Маҷалла 20.06.2024 ба рӯйхати адабиёти

пешбари Комиссияи олии аттестатсион-

нии назди Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон ворид карда шудааст

Маҷалла аз тарафи Вазорати фарҳанги

Ҷумҳурии Тоҷикистон (№368/МҶ-97 аз

04.06.2024 с.) ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла дар Индекси Иқтибосоти Илмӣ

Русия № 187-06/2020 сабти ном шудааст.

Ба ҷоп 11.01.2026 супорида шуд. Андозаи

84x108 1/8. Ҷузъи ҷопӣ 47,5

Теъдод 100 нусха. дар матбааи

"ХИРАДМАНДОН" ҷоп шудааст.

Масъул ба дақиқи маводи ҷопшуда

ба зиммаи муаллифони ҷопшуда аст.

Суроғи бонкӣ:

ИНН: 020002287

С/х: 20204972712010100002

К/Х: 22402972000002. МФО: 350101800

БАНК: Департаменти казначейства при

Министерстве финансов Республики

Таджикистан. РЯМ: 0210010011.

© «Кишоварз». 2026.

Основан в 2000 г.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Таджикский аграрный университет
имени Шириншох Шотемур

СОВЕТНИК:

А.Ф. Салимзода, д.с.-х.н., профессор,
академик ТАСХН,

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

У.М. Махмадёрзода, д.с.-х. н., профессор,
член корреспондент ТАСХН

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

В.И. Косилов, д.с.-х. н., ОГАУ РФ.

Х.М. Ахмадов, д.с.-х. н., профессор,
академик ТАСХН

Т.А. Ахмедов, д.с.-х. н., профессор,
академик ТАСХН

Саттори И, д.в.н., профессор,
академик ТАСХН

Т.Н. Набиев, д.с.-х. н., профессор,
академик ТАСХН

С.М. Гулов, д.б.н., профессор,
член корр. АННТ

Ш. Розиков, д.в.н., профессор

Ф.М. Раджабов, д.с.-х. н., профессор.

З.Р. Шарипов, д.э.н., профессор.

М.С. Норов, д.с.-х. н., профессор.

Р. Раҳматиллоев, д.с.-х. н., профессор.

И.И. Шигапов, д.т.н., доцент. УАУ РФ

Б.Р. Ахмадзода, д.и.т., профессор.

З.П. Меделяева, д.э.н., профессор. ВАУ РФ

Дж. С. Пиризода, д.э.н., профессор.
академик ТАСХН

Редакторы:

М.Н. Халикова.

Р. Исмоилова

М.Саидалиев

Отв.секретарь: Т.М. Мирзоализода

к.в.н. дотсент

Верстальщик: С.С. Мунаварава

Адрес для корреспонденции:

Республика Таджикистан. ТАУ им. Ш.

Шотемур. 734003, г. Душанбе,

пр. Рудаки, 146.

Tel. / Fax: (992-37) 224 72 07

<http://kishovarz.tajagroun.tj> сайт журнал

"Кишоварз"

Журнал зарегистрирован в 20.06.2024

году, входит в перечень рецензируемых

журналов Высшей аттестационной

комиссии при Президенте Республики

Таджикистан. Журнал зарегистрирован в

Министерстве культуры Республики

Таджикистан (№368/ЖР-97 аз 04.06.2024

г.) Журнал зарегистрирован в Российском

индексе научного цитирования №187-06/

2020. Подписано в печать 15.01.2026

Формат 84x108 1/8. Усл. печ. л. 47,5.

Тираж 100 экз. Отпечатано в типографии

"ХИРАДМАНДОН".

Авторы статей не несут ответственность за

содержание печатных работ.

Реквизиты: ИНН: 020002287

Р/Сч: 20204972712010100002

К/Х: 22402972000002. МФО: 350101800

БАНК: Департамент казначейства при

Министерстве финансов Республики

Таджикистан. РЯМ: 0210010011.

© «Кишоварз». 2026.

Sat up in 2000

CONSTITUTOR:

Tajik Agrarian University named after Shirinsho
Shotemur

COUNSELOR:

A.F. Salimzoda, D. of a.s., professor, academician
of the TA of agricultural Sciences

EDITOR-IN-CHIEF:

U. M. Mahmaderzoda, D. of a.s., professor, corresponding
member of the TA of agricultural Sciences

EDITOR BOARD

V.I. Kosilov, D. of a. s., professor OSAU of the RF H.M.

Ahmadov, D. of a.s., professor, academician of TA of
agricultural Sciences

T. A. Akhmedov, D. of a.s., professor, academician of TA of
agricultural Sciences

Sattori I, D. of v. s., professor, academician of TA of agricultural
Sciences

T.N. Nabiev, D. of v. s., professor, academician of TA of
agricultural Sciences

S. M. Gulov, D. of b.s., professor, academician of ANST

SH.Roziqov, D. of v. s., professor

F.M. Rajabov D. of a. s., professor.

Z.R. Sharipov D. of e., professor.

M.S. Norov D. of a. s., professor.

R. Rahmatilloev D. of a.s., professor.

I.I. Shigapov D. of t. s., associate professor, Institute of

Technology-branch of the Ulyanovsk state agrarian University

B.R. Ahmadzoda, D. of t. s., professor, academician of TA of

Z.P. Medelyaeva D. of e., professor VAU RF

J.S. Pirizoda, Doctor of Economics, Professor aca
ademician of TA of agricultural Sciences

Editors

M.N. Khalikova

R. Ismoilova

M. Saidaliev

Executive Secretary: T.M. Mirzoalizoda of
v.s., associate professor

Coder: S.S. Munavarova

Address for correspondence:

Republic of Tajikistan. Tajik agrarian University

named after S. Shotemur 146, Rudaki av.,

Dushanbe, Tajikistan, 734003

<http://kishovarz.tajagroun.tj> the website of the
magazine " Kishovarz "

The journal is registered in the 20.06.2024,

included in the list of peer-reviewed journals at

the Higher Attestation Commission under the

President of the Republic of Tajikistan

(№368/Mj-97 from 04.06.2024).

The journal is registered in Ministry

of Culture of the Republic of Tajikistan

The journal is registered in the Russian

Scientific Citation Index of the Russian

Federation № 187-06/2020

Passed for printing 15.01.2026. Format 84x108

1/8. Offset paper №1. Offset printing Con-

ventional printer's sheet 47,5 Edition of 100 copies.

Printed "KHIRADMANDON" press

The authors of the articles are responsible
for the contents of the printed works.

Bank address: Tax payer : 020002287 B

ank accountant: 20204972712010100002

K/Kh 22402972000002. MFO:350101800

:Bank:Department of payment Ministry of

finance of Republik of Tajikistan. RMA:

0210010011.

© "Kishovarz", 2026.

МУНДАРИЧА СОДЕРЖАНИЕ

КИШОВАРЗӢ / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

Сардоров М.Н., Раҳматов А.Х., Абдурашидова И.Ч.- ҒУНШАВИИ МОДДАҲОИ ОРГАНИКӢ ДАР КИШТГАРДОНИ КӢТОҲДАВРИ ПАХТАӢ ЗИРОАТҲОИ ҒАЛЛАӢ ВА АҲАМИЯТИ АГРОТЕХНИКИИ ОНҲО.....	1
Кодиров К.Г., Норов М.С., Сатторов Р.Б., Аламурастов Б.Б., Каримзода С.С.-РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПАСТБИЩ ПРИ ВЫПАСЕ КРС В ГОРНОЙ ЗОНЕ (КРС–Крупный Рогатый Скот).....	5
Абдуллаев Т.Х., Зоирова З.Т.-БИОЛОГИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ТРЕХЪЯДЕРНЫХ ГЕТЕРО-ВАЛЕНТНЫХ КОМПЛЕКСОВ НА ОСНОВЕ ЖЕЛЕЗА.....	8
Рашидов Қ.А., Насридинов Қ.Ш., Чаббаров Т.Ч.-ВОБАСТАГИИ МУҲЛАТИ ФАРОРАСӢ ВА ДАВОМОТИ ДАВРАҲОИ НАШӢУНАМОИ НАВӢҲОИ НОҲИЯБАНДИШУДАИ ЧАВ ВА ЧАВДОР АЗ УСУЛ ВА МЕӢЕРҲОИ ГУНОГУНИ КИШТИ ТУХМӢ.....	11
Сулаймонзода И.Д.-ФАӢОЛШАВИИ ТАӢСИРИ МАНФИИ ТАӢЙИРЕӢИИ ИҚЛИМ ДАР ЭКОСИСТЕМАҲОИ КИШОВАРЗӢ.....	14
Насридинов Қ.Ш., Рашидов Қ.А., Чаббаров Т.Ч.-ТАӢСИРИ УСУЛ ВА МЕӢЕРҲОИ ГУНОГУНИ КИШТ БА МУҲЛАТИ ФАРОРАСӢ ВА ДАВОМОТИ ДАВРАҲОИ НАШӢУНАМОИ НАВӢҲОИ НОҲИЯБАНДИШУДАИ СУЛӢ ВА ТРИТИКАЛЕ.....	17
Ҳафизов А.А., Саидов Ф.М.-МАҲСУЛНОКӢ ВА ҲОСИЛНОКИИ НАВӢҲОИ КАРТОШКА ДАР ШАРОИТИ НОҲИЯИ ДАНҒАРА.....	21
Музафарзода Д.М., Саидов И.М.-АСОСҲОИ ИЛМӢ-АМАЛИИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ҲОСИЛНОКИИ ЗИРОАТҲОИ ҒАЛЛАДОНАӢ ДАР ШАРОИТИ МАВЗЕИ ДАНҒАРА.....	24
Холзода Б.Н., Набиев Т.Н.-ВОБАСТАГИИ ҲОСИЛНОКИИ КАРТОШКАИ БАРВАҚТӢ АЗ ШАРОИТҲОИ ҲОКИӢ АГРОИҚЛИМИИ ВОДИИ ВАҲШ.....	28
Бобоев А.А., Расулзода Б.Р., Музафарзода Д.М., Ҳафизов А.А.-ГАМБУСКИ РЕГИИ СУСТҲАРАКАТ (OPATRUM SABULOSUM) ДАР КИШТЗОРИ ЗИРОАТҲОИ КИШОВАРЗИИ НОҲИЯҲОИ ЧАНУБӢ ТОЧИКИСТОН.....	32
Ғафоров Ф.С., Ғафоров С.Ч., Валиев Ч.А.-САМАРАНОКИИ ИСТИФОДАБАРИИ УСУЛҲОИ МУБОРИЗАИ КИМИӢВӢ БА МУҚОБИЛИ ҲАШАРОТҲОИ ЗАРАРРАСОН ВА КАСАЛИҲОИ ГАНДУМИ ТИРАМОҲИИ НАВӢҲО ВА НАМУНАҲОИ МАҲАЛЛӢ ВА ХОРИЧӢ ДАР ШАРОИТИ ВИЛОЯТИ СУҒД.....	34
Нозимов К.Х., Холов Ф.Ш.-ТАШКИЛИ МАМНУӢҒОҲҲОИ ХУРДИ РАСТАНӢ (МХР) БАРОИ ҲИФЗИ ЭКОСИСИТЕМАИ ҲАВЗАИ ХУШКИИ ПОӢНОБИ АМУДАРӢ ВА ТОЧИКИСТОНИ МАРКАЗӢ.....	38
Саидзода Р.А., Норов М.С.-МЕТОДИКА ВА МАКОНИ ГУЗАРОНИДАНИ ТАҲҚИҚОТҲО ДАР ШАРОИТИ ҲОКИӢ ИҚЛИМИИ НОҲИЯИ МИР САЙИД АЛИИ ҲАМАДОНИИ МИНТАҚАИ КӢЛОБ.....	41
Олтибоева Ф.М., Уроков С.Х.-ВЛИЯНИЕ ДЕФИЦИТА ВОДЫ В ЛИСТЬЯХ НА РОСТ И УРОЖАЙНОСТЬ СОРТОВ ФАСОЛИ, ВЫРАЩИВАЕМЫХ В КАЧЕСТВЕ ПОВТОРНОЙ КУЛЬТУРЫ.....	46
Солихзода М.М., Набиев Т.Н., Гадоев М.А., Боймуродов Р.Б.--ОМУӢЗИШИ НАВӢУ НАМУНАҲОИ НАСК ДАР ПАРВАРИШҒОҲИ ОЗМУНӢ.....	51
Эмомзода С.Э.-ДИНАМИКАИ БАЛАНДИИ ПОЯҲОИ РАСТАНИҲОИ ОМУӢЗИШИИ КАРТОШКА.....	53
Бобиллозода З.М., Бобохонов Р.С.-БАРГ ВА НАҚШИ ОН ДАР МУТОБИҚШАВӢ ВА ҲОСИЛНОКИИ КАРТОШКА ДАР ШАРОИТҲОИ ГУНОГУНИ ЭКОЛОГИИ НОҲИЯҲОИ РӢШОН ВА ИШКОШИМ.....	55
Партоев К., Саидзода С.Т., Сатторов Б.Н., Суярзода С.Дж., Мирзоали С.-О НЕКОТОРЫХ СОРТАХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУЛЬТУР ТАДЖИКСКОЙ СЕЛЕКЦИИ.....	58
Буходуров Ш.Б., Усмонов Ш.Ч.-ТАӢСИРИ ТАӢЙИРЕӢИИ ИҚЛИМ БА КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ ВА РОҲҲОИ БЕҲБУДИИ ИСТИФОДАБАРИИ ОН.....	62
Наимов А.Д.-МАҲСУЛНОКӢ ВА ҲОСИЛНОКИИ НАВӢҲОИ МАВИЗИӢ КИШМИШИИ АНГУР.....	64
Рачабов Ф.М., Қурбонов С.Н., Азизов П.М.-ТАӢСИРИ МИҚДОРИ КУНҶОРАИ ЗАӢИР ДАР ТАРКИБИ ХӢРОКИ ОМЕХТА БА ҲАЗМШАВИИ МОДДАҲҲОИ ҒИЗОИИ ХӢРОКҲО ДАР ОРГАНИЗМИ ЧАВОНАҲОИ ТАӢМИРӢ.....	68

Шарипов А., Давлатов М.Н.-ТАЪСИРИ БОРДОРКУНИИ СУНЪИИ МОДАРЗАНБЎР БА ИНКИШОФИ ОИЛАИ ЗАНБЎРИ АСАЛ.....	71
Аюбов Б.М.- ПАРВАРИШИ ГЎСОЛАҲОИ СЕЛЕКСИЯШОН ГУНОГҲОН ВА НАҚШИ ОН ДАР АФЗОИШИ МАҲСУЛНОКИИ ЧОРВОИ КАЛОНИ ШОҲДОР.....	74
Зубайдов К.Ш., Қаххоров Н.Ш. Меликов Д.Т., Нейматов К.И. Каримзода Б.Р.- ВОБАСТАГИИ ҚАБУЛИ КИРМИНАИ МОДАРЗАНБЎРИ ТИПИ ТОҶИКИИ ЗАНБЎРИ АСАЛ АЗ ТАРКИБИ ФИЗО ВА ҚУВВАИ ОИЛА.....	76
Тешаева М.З., Азизов Ф.Ф., Раджабов Ф.М.-ЭФФЕКТИВНОСТЬ УДОБРЕНИЯ ПРУДОВ ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ ТЕПЛОЛЮБИВЫХ РЫБ В ПОЛИКУЛЬТУРЕ.....	79
Саттори И., Шоимардонов Ё.Б., Мирзоализода Т.М.-ҲАССОСИЯТИ БАРАНГЕЗАНДАҲОИ МАСТИТИ ГОВҲО БА МАВОДИ ЗИДДИМИКРОБӢ.....	81
Разиков Ш.Ш., Ассоева М. У.-СОДЕРЖАНИЕ, КОРМЛЕНИЕ И ПРЕДОХРАНЕНИЕ СОБАК ОТ ГЕЛЬМИНТОЗОВ.....	84
Сахимов М.Р., Абдурахимов С.Д.-СИРОЯТӢБИИ ЧОРВОИ КАЛОНИ ШОҲДОР АЗ ПИРО-ПЛАЗМИДОЗҲО ВОБАСТА АЗ СИННУ СОЛ ВА ЗОТ.....	89
Иматшоев И.Х.-ТАҒЙИРОТҲОИ ТАШРЕҲИЮ АМРОЗӢ ВА МОҲИЯТИ ОН ДАР ТАШХИСИ БРАДЗОТИ ГЎСФАНД.....	91
Косумбеков М.И., Мурватуллоев С.А., Набизода М.Н., Зуурбекова О.С.-ПРОСТРАНСТВЕННОЕ РАСПРОСТРАНЕНИЕ ВИРУСОВ ЯЩУРА В ПРИРОДНЫХ ОБЛАСТЯХ ТАДЖИКИСТАНА В 2001-2005гг.....	93
Косимов С.М., Расулов С.А., Атовуллозода Р.А., Мукимзода Х.Г.-ВЛИЯНИЕ СЕЗОННЫХ И ПРЕДРАСПОЛАГАЮЩИХ ФАКТОРОВ НА РАСПРОСТРАНЕНИЕ НЕКРОБАКТЕРИОЗА У КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА В ХОЗЯЙСТВАХ ТАДЖИКИСТАНА.....	97
Рачабзода Ф.К.-ХУСУСИЯТҲОИ СИСТЕМАИ МАВҶУДАИ ТАӢМИНИ ДОРУВОРӢ БАРОИ ШАҲРВАНДОНЕ, КИ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ҲУҚУҚ БА КАФОЛАТҲОИ ИҶТИМОӢ ДОРАНД.....	99

МУҲАНДИСӢ / ИНЖЕНЕРИЯ

Исоев У.П., Шарипов Ф.Б., Валиев С.З.-ИСТИФОДАИ МЕХАНИЗМИ САӢӢРАВИЮ ШАТУНӢ ДАР МОШИНСОЗИИ МУОСИР.....	104
Абдухалилзода Ш.А., Мирзозода Ш.И., Эшов Б.Б., Бадалов А.-СИНТЕЗ И ТЕПЛОФИЗИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА СПЛАВОВ СИСТЕМ АЛЮМИНИЙ-ЦЕРИЙ И АЛЮМИНИЙ-НЕОДИМ.....	107
Сафаров М., Искандаров И.А., Бобозода Б.Б., Назаров Б.Р.- ТАРҲРЕЗИИ СОҲТИ МОШИНОЛОТИ МУШТАРАК БАРОИ КОРКАРДИ ХОК ВА КИШТИ ЗИРОАТҲОИ КАЛАНДШАВАНДА ДАР АСОСИ ХОКРАНДА.....	111
Диёров Р.Х., Шарифов Б.Н., Шарипов Ф.К.-МЕТОДИКА РАСЧӢТА ОСНОВНЫХ ПАРАМЕТРОВ ВЕТРОТУРБИН ПРОПЕЛЕРНОГО ТИПА.....	115
Идизода М., Саидзода Б.С.-ПЕРЕРАБОТКА И ОБЕЗВРЕЖИВАНИЕ ОТХОДОВ С ПРИМЕНЕНИЕМ ПЛАЗМЫ.....	123
Холов Д.Т., Умарова Л.А.-ПОВЫШЕНИЕ ДОЛГОВЕЧНОСТИ МЕЛИОРАТИВНЫХ НАСОСНЫХ СТАНЦИЙ.....	126
Рахматиллоев Р., Домуллоджанов Д.Х., Олимов К.З., Солеҳбоева Г.Р.-ОБЗОР И ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АССОЦИАЦИИ ВОДОПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ В ТАДЖИКИСТАНЕ.....	128
Пулатов Ш.Я., Шарипов Ш.Ш., Толибов К.Б., Ҷӯраева М.А., Соҳибназаров М.Р.- ИСТИФОДАИ КОВОККУНИИ ЧУҚУР ДАР ЗАМИНҲОИ ШӢРНОКИ НОҲИЯИ ШАҲРИТУС ВА ТАЪСИРИ ОН БА НАШӢУНАМО ВА ҲОСИЛНОКИИ ПАХТА.....	134
Расулзода Х.Х., Ходжизода Г.Х.-ОЦЕНКА КЛИМАТИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ И ВЫЯВЛЕНИЕ ТЕНДЕНЦИЙ ИХ ИЗМЕНЕНИЯ В ОТДЕЛЬНЫХ РАЙОНАХ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	137
Рахимов С.А.- ЛАВИНЫ, ГРАДЫ И КАМНЕПАДЫ В ОСОБО ОХРАНЯЕМЫХ ПРИРОДНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И МЕРЫ БОРЬБЫ С НИМИ.....	144
Расулов Ф.Н. -ОБОСНОВАНИЕ АКТУАЛЬНОСТИ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ТЕХНИКИ И ТЕХНОЛОГИИ ОРОШЕНИЯ ЛЮЦЕРНЫ, В УСЛОВИЯХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ТАДЖИКИСТАНА.....	148
Расулов Ф.Н.-ТЕХНОЛОГИЯ ПОЛИВА ЛЮЦЕРНЫ ДОЖДЕВАНИЕМ В УСЛОВИЯХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ТАДЖИКИСТАНА.....	150

ИҚТИСОДИЁТ / ЭКОНОМИКА

Самандарзода И.Х., Каримова У.Р.-ХОЛАТИ МУОСИР ВА ТАЛАБОТИ МАЪЁРӢ БА ТЕХНИКАИ КИШОВАРӢ ДАР ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	154
Насиров Р., Олимзода А.С.-ТАШКИЛИ КЛАСТЕР ВА МИКРОКЛАСТЕРӢО ӢАМӢУН ОМИЛИ РУШДИ ЗЕРКОМПЛЕКСИ ЧОРВОИ ШИРДЕӢ.....	157
Шарифов З.Р., Ӣумаев Н.А.-ТЕХНОЛОГИИ ИННОВАТСИОНӢ-АСОСИ СТРАТЕГИИ РУШДИ КОРӢОНАӢОИ ХУРДУ МИЁНАИ КОРКАРДИ МАӢСУЛОТИ КИШОЫВАРӢ.....	163
Давлатзода Д.А., Рахимзода Ф.М.-ТАЪСИРИ ИДОРАКУНИИ МОЛИИ ДАВЛАТӢ БА РУШДИ ИҚТИСОДӢ: МУНОСИБАТИ БАЙНИ МОЛИИ ДАВЛАТӢ ВА ОМИЛӢОИ РУШД, БА МОНАНДИ САРМОЯГУЗОРӢ, ШУӢЛ ВА САТӢИ ЗИНДАГӢ.....	168
Пиризода Дж.С., Кудратова Ф.Р.-СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ОЦЕНКА ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ЗЕЛЕННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН.....	172
Абдуллоев Д.А.-БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАНОКИИ ИҚТИСОДИИ ИСТЕӢСОЛИ МАӢСУЛОТИ ӢАЛЛАДОНАГӢ	176
Сангинова У.С., Самандарзода И.Ӣ.- ИНТЕГРАЦИЯ СТАНДАРТА GLOBAL G.A.P. В ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ СУБТРОПИЧЕСКОГО САДОВОДСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН.....	179
Сафарова А.Ӣ. –АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ: МУАММОӢОИ НАЗАРИЯВИӢ АМАЛИИ ОН.....	182
Исломов Ӣ.Ӣ.,Курбанова Ф.К.- ХОЛАТИ КУНУНИИ РУШДИ СОӢАИ КАРТОШКА-ПАРВАРӢ.....	186
Кабиров Н.Ш. - АСОСӢОИ НАЗАРИЯВИИ ӢАМГИРОИИ АГРОСАНОАТӢ ДАР ШАРОИТИ ДИВЕРСИФИКАТСИИ ИСТЕӢСОЛОТ.....	190
Ашурзода С.Х., Исоков М.Т.-ОИД БА МАСЪАЛАӢОИ ТАЪМИНИ РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ АГРОСАНОАТӢ.....	192
Дустзода М.Ӣ.- РОБИТАӢОИ РАВАНДӢОИ ТАӢӢИРОТИ СОХТОРӢ ВА ДИНАМИКӢ ДАР СИСТЕМАИ АГРОСАНОАТӢ.....	197
Ходжибаева М.А.- СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ РЫНКОВ.....	203
Умарова С.И.–ВОЗМОЖНОСТИ УЛУЧШЕНИЯ СОРТОВОГО СОСТАВА ВИНОВАРНИКОВ В СЕВЕРНОМ ТАДЖИКИСТАНЕ.....	207
Расулов Ӣ., Расулов М.Ӣ. ӢАЛБИ САРМОЯИ МУСТАҚИМИ ХОРИӢӢ ВА ТАВСЕАИ СОӢИБКОРӢ ДАР ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН	210
Музаффарзода Б.С.-МЕТОДИКА ДИАГНОСТИКИ И ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ В ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕГИОНА.....	212
Махшулов С.Ӣ, Хочаев Б.Б.- ТАШАККУЛ ЗАМИНА ВА ШАКЛӢОИ НАВИ ҚАРЗДИӢДАР ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	217
Элмуродов Х.З. –АРЗИШИ КАДАСТРИИ ЗАМИН – ЗАМИНАИ АСОСӢ БАРОИ МУАЙЯН НАМУДАНИ МЕЪЁРИ ИӢОРАИ ЗАМИНӢОИ КИШОВАРӢ.....	222
Абдалимов А. Курбонова Ф.К.–ТАЪМИНОТ БО ЗАХИРАӢОИ ТЕХНИКӢ ЯКЕ АЗ ОМИЛИ ӢАВАСМАНДГАРДОНИИ ӢАЪОЛИЯТИ КОРӢОНАӢОИ КИШОВАРӢ.....	225
Каримзода А.Р., Холиков Д.Ф.-ТАЪСИРИ ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР РУШДИ УСТУВОРИ КИШОВАРӢ.....	230
Арабов М.К., Ахмедов Д.Х.-ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ОБМЕННОГО КУРСА ТАДЖИКСКОГО СОМОНИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ НЕЧЕТКИХ СИСТЕМ И ГЛУБОКОГО ОБУЧЕНИЯ.....	236
Саидов Р.Н.-БАӢИСОБГИРИИ МУӢОСИБӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ.....	241
Орипов А.А., Джураев Ф.М.-ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ РАЗВИТИЯ УСЛУГ В СИСТЕМЕ ЖИВОТНОВОДСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН.....	245
Абдуалимов Б.А.-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕЖӢОЗЯЙСТВЕННОГО И ВНУТРИӢОЗЯЙСТВЕННОГО ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВА В РАЙОНАХ ОТГОННОГО ЖИВОТНОВОДСТВА.....	249
Ахмадов Р.Р., Замирова Н.С.-ЗАМИНАӢЛИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ БОЗОРИ МАӢСУЛОТИ САНОАТИ ХӢРОКВОРӢ ДАР РАВАНДИ САНОАТКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ.....	254
Самиев Ш.Ф.-НАҚШИ КОРӢОНАӢОИ ШАКЛӢОИ ГУНОГУНИ ХОӢАГИДОРӢ ДАР ИСТЕӢСОЛИ МАӢСУЛОТИ ЧОРВОДОРИИ ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	259

Гадоев Ш.Д.-ИҚТИДОРИ ГЕОКОЛОГИИ МАВЗЕЪҲОИ ҲИФЗШАВАНДАИ НОҲИЯИ МАЪМУРИИ БАЛҶУВОН: ДУРНАМО ВА ИСТИФОДАБАРӢ ДАР СОҲАИ САӢЁҲИИ ЭКОЛОГӢ.....	265
Кудратова Ф.Р.-ТЕНДЕНЦИЯ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	269
Самадова З.А.-ИҚТИСОДИЁТИ САБЗ-ИҚТИСОДИЁТИ САРФАКУНАНДАИ ЗАХИРАҲО.....	275
Абдуллоев А.Х.-ТАНОСУБИ БОЗОРИ МИНТАҚАВИИ ГӢШТ ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР БОЗОРИ ОЗУҚАВОРӢ.....	278
Чумаев Н.А.-РУШДИ КОРКАРДИ САНОАТИИ МАҲСУЛОТИ КИШОВАРЗӢ – ОМИЛИ МУҲИМИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ.....	281
Гуломова Х.А.-САРМОЯГУЗОРИИ САБЗ ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢ.....	286
Азизкулов Б.Ч., Эгамов С.Х.-РУШДИ БОЗОРИ КИШОВАРЗИИ МАҲСУЛОТҲОИ ОРГАНИКӢ ДАР ШАРОИТИ МУБОРИЗА БА МАҲСУЛОТҲОИ ХУРОКВОРИИ СУНӢ.....	289
Меникулов С.М.-АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ҲАМГИРОИИ ИҚТИСОДИӢ ВА ЗАРУРИЯТИ ОН ДАР ТАШАККУЛИ РУШДИ МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИӢ.....	293
Раҳимова А.В.-ИСТИФОДАИ ШАКЛҲОИ НАВИ ПУЛ ҲАМЧУН ОМИЛИ ПЕШРАФТИ ИҚТИСОДИЁТ ВА ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ МУНОСИБАТҲОИ ПУЛӢ.....	298
Курбонова Ф.К.-САМТҲОИ ТАКМИЛДОДАНИ МЕХАНИЗМИ ТАШКИЛИЮ ИҚТИСОДИИ ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ МАБЛАҒГУЗОРӢ ДАР ФАӢОЛИЯТИ КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ.....	303
Махмадаминов А.Ч.- АРЗЁБӢ ҚАРЗҲОИ КӢТОҲМУДДАТ ДАР ФАӢОЛИЯТИ НИЗОМИ БОНКИИ ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	308
Мирзоев Ҳ.Ҳ.-АСОСҲОИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ РУШДИ ҲИСОББАРОВАРКУНИҲОИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ШАРОИТИ НАВИ ИҚТИСОДИӢ.....	312
Шарифзода Г.М.- БАҲОДИҲИИ УСТУВОРӢ ВА БОСУБОТИИ НИЗОМИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ АФЗОИШИ ТАЪСИРИ ХАВФҲО.....	317
Ғоибов М.А., Ҳакназаров И.А., Аҳмедов Д.Х.-НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КАСАТЕЛЬНО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН.....	324
Абдулкахорзода П.А.-СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ АКТУАЛИИ РУШДИ ОН ДАР ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	327
Давлатова Д.Р.-НАҚШИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ДАР ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ ДАР ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	331
Алиев С.А., Ҳабибова Г.О.- МАСЪАЛАҲОИ АРЗЁБИИ ДАСТГИРИИ МОЛИЯВИИ БАҲШИ ВОҚЕИИ ИҚТИСОДИЁТТ ДАР МАРҲАЛАИ ҚАҲОНИШАВӢ.....	336
Сафолов А.Ш.- МАСЪАЛАҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ДАРОМАДИ ПУЛИИ АҲОЛӢ ВА САТҲИ ЗИНДАГИИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР.....	342
Нуралиев У.М.-ХУСУСИЯТҲОИ МЕТОДИКАИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ.....	347
Гулов Б.М., Назаров Ҳ.С.-БАҲОДИҲИИ ИҚТИДОРИ ЗАХИРАВӢ ВА ИНФРАСОХТОРИ ИСТЕҲСОЛИИ ВОРИДОТИВАЗКУНАНДАИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН.....	349
Сангинова У.С.-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ, СОДЕРЖАНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ СУБТРОПИЧЕСКОГО САДОВОДСТВА.....	354
Ёрзода Қ.Т.-БАЪЗЕ ЧАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ УСТУВОРИИ МОЛИЯВИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ.....	357
Қурбонализода Д.-РОҲҲОИ ТАТБИҚИ ЛОИҲАҲОИ РАҚАМИКУНОНӢ ДАР СОҲАҲОИ ИҚТИМОЙ ТАВАССУТИ МОДЕЛҲОИ МУОСИР.....	363
Холов Т.А., Тохирзода Б.Т.-НИШОНДИҲАНДАҲОИ РУШДИ УСТУВОР: АСОСҲОИ МЕТОДОЛОГӢ ВА ТАТБИҚИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ ТОҶИКИСТОН.....	368

CONTENTS

AGRICULTURE

Sardorov M.N., Rakhmatov A.Kh., Abdurashidova I.J.- ORGANIC MATTER ACCUMULATION IN A SHORT-ROTATION COTTON-GRAIN CROP ROTATION AND ITS AGRICULTURAL SIGNIFICANCE.....	1
Kodirov K.G., Norov M.S., Sattorov R.B., Alamuratov B.B., Karimzoda S.S.- STRUKTURE OF HERBAGE WARM-WOOD-EPHEMERAL PASRURES Myminabad Bose ZONE.....	5
Abdullaev T.Kh., Zoirova Z.T.- BIOLOGICAL ACTIVITY OF TRINUCLEAR HETEROVALENT IRON-BASED COMPLEXES.....	8
Rashidov K.A., Nasridinov K.Sh., Dzhabborov T.J.- DEPENDENCE OF THE TIMING OF THE ONSET OF THE DEVELOPMENT PHASE AND THE DURATION OF THE GROWING SEASON OF ZONED VARIETIES OF BARLEY AND RYE ON DEPENDING ON DIFFERENT METHODS AND RATES OF SOWING	11
Sulaimonzoda I.D.- INTENSIFICATION OF THE NEGATIVE IMPACTS OF CLIMATE CHANGE ON AGRICULTURAL ECOSYSTEMS.....	14
Nasridinov K.Sh., Rashidov K.A.,Dzhabborov T.J.-INFLUENCE OF SEEDING METHODS AND SEEDING RATES FOR THE PERIOD OF ONSET OF THE DEVELOPMENT PHASE AND THE DURATION OF THE GROWING SEASON OF ZONED VARIETIES OF OATS AND TRITICALE.....	17
Hafizov A.A., Saidov F.M.-PRODUCTIVITY AND YIELD OF POTATO VARIETIES IN THE DANGARA REGION.....	21
Muzafarzoda D.M., Saidov I.M.-SCIENTIFIC AND PRACTICAL BASES FOR INCREASING GRAIN YIELDS IN THE CONDITIONS OF THE DANGARA AREA.....	24
Kholzoda B.N., Nabiev T.N.- DEPENDENCE OF EARLY POTATO HARVEST ON SOIL AND AGROCLIMATIC CONDITIONS OF THE VAKHSH VALLEY.....	28
Boboev A.A.,Rasulzoda B.R., Muzafarzoda D.M., Hafizov A.A.- SAND SLOW BEETLE IN THE SOWN AREAS OF AGRICULTURAL CROPS IN THE SOUTHERN REGIONS OF TAJIKISTAN.....	32
Gaforov F.S.,Gaforov S.Dz, Valiev Dz.A.-EFFICIENCY OF APPLICATION OF CHEMICAL METHODS OF CONTROL OF PESTS AND DISEASES OF WINTER WHEAT OF LOCAL AND FOREIGN VARIETIES AND SAMPLES IN CONDITIONS OF SUGHD REGION.....	34
Nozimov K.Kh., Kholov F.Sh.- CREATION OF MICRO-PLANT RESERVES (MPR) TO PROTECT THE ECOSYSTEM OF THE LOWER AMU DARYA AND CENTRAL TAJIKISTAN.....	38
Saidzoda R.A, Norov M.S.-METHODODOLOGY AND PLACE OF RESEARCH IN SOIL THE AND CLIMATIC CONDITIONS OF MIR SAID ALI HAMADONI KULYAB REGION.....	41
Oltiboeva F.M., Urokov S.Kh.- THE EFFECT OF LEAF WATER DEFICIT ON THE GROWTH AND YIELD OF BEAN VARIETIES GROWN AS A SECONDARY CROP.....	46
Solihzoda M.M., Nabiev T.N., Gadoev M.A., Boymurodov R.B.- STUDY OF LENTIL VARIETIES AND BREEDING LINES IN A COMPETITIVE NURSERY.....	31
Emomzoda S.E.- DYNAMICS OF HEIGHT OF PLANTS OF STUDIED POTATOES.....	53
Bobillozoda Z.M., Bobokhonov R.S.-LEAF AND ITS ROLE IN ADAPTATION AND PRODUCTIVITY OF POTATO UNDER DIFFERENT ECOLOGICAL CONDITIONS OF THE RUSHAN AND ISHKOSHIM DISTRICTS.....	55
Partoev K, Saidzoda ST, Sattorov BN, Suyarzoda SJ, Mirzoali S.- ABOUT SOME AGRICULTURAL VARIETIES OF TAJIK BREEDING CROPS.....	58
Buhodurov Sh.B., Usmonov SH.J.-ACTION CHANGE THE CLIMATE ON DEVELOPMENT AGROPROMISLENNOGO COMPLEX AND MAIN WAYS IMPROVEMEN THEIR.....	62
Naimov D.A.- PRODUCTIVITY AND YIELDS OF GRAPE BUSHES OF RAISINS AND KISHMISH VARIETIES.....	64
Radjabov F.M, Kurbonov S.N., Azizov P.M.- INFLUENCE OF THE QUANTITY OF FLAXSEED CAKE IN THE COMPOSITION OF COMPOUND FEED ON THE DIGESTIBILITY OF FEED NUTRIENTS IN THE BODY OF REPLACEMENT HEIFERS.....	68
Sharipov A., Davlatov M.N.- THE IMPACT OF ARTIFICIAL INSEMINATION OF QUEEN BEES ON HONEY BEE COLONIAL DEVELOPMENT.....	71
Ayubov B.M.-COW BREEDING AND ITS ROLE IN INCREASING CATTLE PRODUCTIVITY...74	74
Zubaydov K.Sh., Nurullo-Kahorov Melikov D.T., Nematov K.I., Karimzoda B.R.- DEPENDENCE OF TAJIK HONEY BEE QUEEN LARVAE INTAKE ON FEED COMPOSITION AND FAMILY STRENGTH.....	76

Teshaeva M.Z., Azizov F.F., Radjabov F.M. - EFFICIENCY OF POND FERTILIZER FOR CULTIVATING HEAT-LOVING FISH IN POLYCULTURE.....	79
Sattori I., Shoimardonov Y.B., Mirzoalizoda T.M., Makhmudov K.B., Odinaeva H.A.- ANTIMICROBIAL SENSITIVITY OF BOVINE MASTITIS PATHOGENS.....	81
Rozikov Sh.Sh., Assoeva M.U.-KEEPING AND FEEDING THE DOG IS A FACTOR IN PREVENTING LICE.....	84
Sakhimov M.R., Abdurakhimov S.D.- INVASION RATE OF CATTLE BY PIROPLASMIDOSIS DEPENDING ON AGE AND BREED.....	89
Imatshoev I.Kh.-PATHOLOGICAL CHANGES AND THEIR NATURE IN THE DIAGNOSIS OF SHEEP BRADSOTT.....	91
Kosumbekov M.I., Murvatulloev S.A., Nabizoda M.N., Zuurbekova O.S. - SPATIAL DISTRIBUTION OF FOOT AND MOUTH DISEASE VIRUSES IN NATURAL AREAS OF TAJIKISTAN IN 2001-2005.....	93
Kosimov S.M., Rasulov S.A., Atovullozoda R.A., Mukimzoda H.G.-THE IMPACT OF SEASONAL AND PREDISPOSING FACTORS ON THE SPREAD OF NECROBACILLOSIS IN CATTLE HERDS IN THE FARMS OF TAJIKISTAN.....	97
Rajabzoda F.K.-CHARACTERISTICS OF THE EXISTING SYSTEM OF MEDICINE PROVISION FOR CITIZENS ENTITLED TO SOCIAL GUARANTEES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.....	99

ENGINEERING

Isoev U.P., Sharipov F.B., Valiev S.Z.-USE OF PLANETARY-CONNECTING-ROD MECHANISM IN MODERN MECHANICAL ENGINEERING.....	104
Abdukhalilzoda Sh.A., Mirzozoda Sh.I., Eshov B.B., Badalov A. -SYNTHESIS AND THERMOPHYSICAL PROPERTIES OF ALLOYS OF THE ALUMINUM-CERIUM AND ALUMINUM-NEODYMIUM SYSTEMS.....	107
Safarov M., Iskandarov I.A., Bobozoda B.B., Nazarov B.R. -DEVELOPMENT OF A COMBINED MACHINE FOR SOIL CULTIVATION AND SOWING ROW CROPS BASED ON A TILLAGE CUTTERS.....	111
Diyorov R.Kh., Sharifov B.N., Sharipov F.K.- PROCEDURE FOR CALCULATION OF MAIN PARAMETERS OF PROPELLER TYPE WIND TURBINES.....	115
Idizoda M.-WASTE RECYCLING AND DISPOSAL USING PLASMA.....	123
Kholov D., Umarova L.D.-INCREASING THE DURABILITY OF MELIORATION PUMPING STATIONS.....	126
Rakhmatilloev R., Domullodzhanov D.Kh., Olimov K.Z., Solekhboeva G.R.-REVIEW AND PROPOSALS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY ASSESSMENT OF WATER USER ASSOCIATIONS (WUAs) IN TAJIKISTAN.....	128
Pulatov Sh.Ya., Sharipov S.h., Tolibov K.B., Dzhuraeva M.A., Sohbnazarov M.R.-APPLICATION OF DEEP TILLAGE ON SALINE SOILS OF THE SHAHRITUS DISTRICT AND ITS EFFECT ON COTTON GROWTH AND YIELD.....	134
Rasulzoda H.H., Khojizoda H.H.-ASSESSING CLIMATE PARAMETERS AND IDENTIFYING TRENDS IN SELECTED DISTRICTS OF KHATLON REGION.....	137
Rakhimov S.A.- AVALANCHES, HAIL AND ROCKFALLS IN SPECIALLY PROTECTED NATURAL AREAS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND MEASURES TO COMBAT THEM...144	
Rasulov F.N.-JUSTIFICATION OF THE RELEVANCE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON IMPROVING THE TECHNIQUE AND TECHNOLOGY OF LUCERNE IRRIGATION IN CENTRAL TAJIKISTAN.....	148
Rasulov F.N.- TECHNOLOGY OF IRRIGATION OF LUCERNE WITH SPRINKLING IN THE CONDITIONS OF CENTRAL TAJIKISTAN.....	150

ECONOMY

Samandarzoda H.I, Karimova U.R.-THE CURRENT STATE AND REGULATORY REQUIREMENTS OF AGRICULTURAL MACHINERY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.....	154
Nasirov R., Olimzoda A.S.-CLUSTER AND MICROCLUSTER FORMATION AS A DEVELOPMENT FACTOR OF THE DAIRY LIVESTOCK SUBCOMPLEX.....	157
Sharifov Z.R., Dzhumaev N.A.-INNOVATIVE TECHNOLOGY AS THE BASIS OF A DEVELOPMENT STRATEGY FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED AGRICULTURAL PROCESSING ENTERPRISES.....	163
Davlatzoda D.A., Rahimzoda F.M.-THE IMPACT OF PUBLIC FINANCE MANAGEMENT ON ECONOMIC GROWTH: THE RELATIONSHIP BETWEEN PUBLIC FINANCE AND DEVELOPMENT.....	163

OPMENT FACTORS SUCH AS INVESTMENT, EMPLOYMENT, AND LIVING STANDARDS.....	168
Pirizoda J.S., Kudratova F.R.- SOCIO-ECONOMIC CHARACTERISTICS AND ASSESSMENT OF ATTRACTIVENESS OF GREEN INVESTMENTS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.....	172
Abdulloev D.A - INCREASING THE ECONOMIC EFFICIENCY OF GRAIN CROPS PRODUCTION.....	176
Sanginova U.S., Samandarzoda I.H.- INTEGRATION OF THE GLOBAL G.A.P. STANDARD INTO THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF SUBTROPICAL HORTICULTURE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.....	179
Safarova A.Dz.- FOOD SECURITY: THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS.....	182
Islomov G.Kh., Kurbanova F.K.-ASSESSMENT OF THE CURRENT STATE OF POTATO GROWING DEVELOPMENT.....	186
Kabirov N.Sh.-FUNDAMENTALS OF THEORY OF AGROINDUSTRIAL INTEGRATION IN THE CONDITIONS OF DIVERSIFICATION OF PRODUCTION.....	190
Ashurzoda S.Kh., Isokov M.T.- TO THE ISSUE OF ENSURING INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX.....	192
Dustzoda M.H.- RELATIONSHIPS OF STRUCTURAL AND DYNAMIC CHANGE PROCESSES IN THE AGRO-INDUSTRIAL SYSTEM.....	197
Khochiboeva M.A.-IMPROVING INSTITUTIONAL REGULATION OF TERRITORIAL CONSUMER MARKETS.....	203
Umarova S.I.-POSSIBILITIES FOR IMPROVING THE VARIETAL COMPOSITION OF VINEYARDS IN NORTHERN TAJIKISTAN.....	207
Rasulov G., Rasulov M.G.-ATTRACTING FOREIGN DIRECT INVESTMENTS AND BUSINESS EXPANSION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.....	210
Muzaffarzoda B.S.-METHODOLOGY FOR DIAGNOSING AND FORECASTING INVESTMENT ACTIVITY IN THE REGIONAL FOOD INDUSTRY.....	212
Makhshulov S.Dz., Khodzhaev B.B.-FORMING NEW FOUNDATIONS AND FORMS OF LENDING IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.....	217
Elmurodov Kh.Z.-THE CADASTRAL VALUE OF LAND IS THE BASIS FOR DETERMINING THE RATES OF RENT FOR AGRICULTURAL LAND.....	222
Abdalimov A. Kurbonova F.K. - AVAILABILITY OF TECHNICAL RESOURCES AS A FACTOR STIMULATING THE ACTIVITIES OF AGRICULTURAL ENTERPRISES.....	225
Karimzoda A.R., Kholikov D.F.- THE IMPACT OF THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGY ON THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE.....	230
Arabov M.K., Akhmedov D.Kh.-FORECASTING THE TAJIKISTAN SOMONI EXCHANGE RATE USING MODERN FUZZY SYSTEMS AND DEEP LEARNING.....	236
Saidov R.N.- ACCOUNTING IN THE DIGITAL ECONOMY.....	241
Oripov A.A., Juraev F.M.-INNOVATIVE APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF SERVICES IN THE LIVESTOCK FARMING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.....	245
Abdualimov B.A.-THEORETICAL FOUNDATIONS OF INTER-FARM AND INTRA-FARM LAND MANAGEMENT IN AREAS OF PASTORAL ANIMAL HUSBANDRY.....	249
Akhmadov R.R., Zamirova N.S.-THEORETICAL BASIS FOR THE FORMATION OF THE FOOD INDUSTRY MARKET IN THE PROCESS OF ECONOMIC INDUSTRIALIZATION.....	254
Samiev Sh.F.-THE ROLE OF ENTERPRISES OF VARIOUS FORMS OF MANAGEMENT IN THE PRODUCTION OF LIVESTOCK PRODUCTS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.....	259
Gadoev Sh.D.-GEOECOLOGICAL POTENTIAL OF PROTECTED AREAS OF BALJUWON ADMINISTRATIVE DISTRICT: PROSPECTS AND USE IN THE ECOTOURISM SECTOR.....	265
Kudratova F.R.-THE TREND OF INVESTMENT ACTIVITIES DEVELOPMENT IN AGRICULTURAL ENTERPRISES AT THE PRESENT STAGE.....	269
Samadova Z.A.-THE GREEN ECONOMY IS A RESOURCE – SAVING ECONOMY.....	275
Abdulloev A.Kh.- THE SHARE OF THE REGIONAL MEAT MARKET AND ITS IMPORTANCE IN THE FOOD MARKET.....	278
Jumaev N.A.-DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL PROCESSING OF AGRICULTURAL PRODUCTS IS AN IMPORTANT FACTOR IN ENSURING FOOD SECURITY.....	281
Gulomova Kh.A.-GREEN INVESTMENT AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR.....	286
Azizkulov B.J., Egamov S.Kh.-DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL MARKET FOR ORGANIC PRODUCTS IN THE CONTEXT OF COMBATING ARTIFICIAL FOOD PRODUCTS.....	289

Menikulov S.M.- THEORETICAL BASIS OF THE ECONOMIC COMMUNITY AND ITS NEED IN ORGANIZING THE DEVELOPMENT OF ECONOMIC RELATIONS.....	293
Rakhimova A.V.-THE USE OF NEW FORMS OF MONEY AS A FACTOR IN ECONOMIC DEVELOPMENT AND ENSURING THE SECURITY OF MONETARY RELATIONS.....	298
Kurbonova F.K.-DIRECTIONS OF IMPROVEMENT OF THE ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISM OF STIMULATING FINANCING IN THE ACTIVITIES OF AGRICULTURAL ENTERPRISES.....	303
Mahmadaminov A.J.-ASSESSMENT OF SHORT-TERM LOANS IN THE BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.....	308
Mirzoev Kh.H.-INSTITUTIONAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC SETTLEMENTS IN THE NEW ECONOMIC CONDITIONS.....	312
Sharifzoda G.M.-ASSESSING THE STABILITY AND RESILIENCE OF THE BANKING SYSTEM IN THE EVENT OF INCREASING RISK IMPACT.....	317
Goibov M.A., Khaknazarov I.A., Akhmedov D.Kh.-SOME ISSUES CONCERNING MAINTAINING FOOD SECURITY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.....	324
Abdulkahorzoda P.A.-AGRICULTURE AND CURRENT ISSUES OF ITS DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.....	327
Davlatova D.R.-THE ROLE OF THE AGRICULTURAL SECTOR IN ENSURING FOOD SECURITY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN.....	331
Aliev S.A., Khabibova G.O.-ISSUES OF ASSESSING FINANCIAL SUPPORT FOR THE REAL SECTOR OF THE ECONOMY IN THE ERA OF GLOBALIZATION.....	336
Safolov A.Sh.-INCREASING THE POPULATION'S INCOME AND STANDARD OF LIVING IN MODERN CONDITIONS.....	342
Nuraliyev U.M.-FEATURES OF ACCOUNTING METHODIC IN THE CONTEXT OF THE DIGITAL ECONOMY.....	347
Gulov B.M., Nazarov H.S.-ASSESSMENT OF THE RESOURCE POTENTIAL AND IMPORT-SUBSTITUTION PRODUCTION INFRASTRUCTURE OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF KHATLON REGION.....	349
Sanginova U.S.-ECONOMIC ESSENCE, CONTENT, AND FEATURES OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF SUBTROPICAL HORTICULTURE.....	354
Yorzoda K.T.-SOME THEORETICAL ASPECTS OF FINANCIAL STABILITY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES.....	357
Kurbonalizoda D.- WAYS OF IMPLEMENTING DIGITALIZATION PROJECTS IN SOCIAL SPHERES THROUGH MODERN MODELS.....	363
Holov T.A., Tohirzoda B.T. - SUSTAINABLE DEVELOPMENT INDICATORS: METHODOLOGICAL FOUNDATIONS AND THEIR APPLICATION IN THE CONTEXT OF TAJIKISTAN....	368

ТДУ. 631.5 + 631.112

ҒУНШАВИИ МОДДАӢОИ ОРГАНИКӢ ДАР КИШТГАРДОНИ КӢТОӢДАВРИ ПАХТАӢО ЗИРО-АТӢОИ ҒАЛЛАГӢ ВА АӢАМИЯТИ АГРОТЕХНИКИИ ОНӢО.

Сардорев М.Н., Рахматов А.Х., Абдурашидова И.Ч.-

Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншох Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: киштгардон, кӯтоҳдавр, пахта, зироати фосилавӣ, кишти асосӣ, такрорӣ, ангорӣ, моддаҳои органикӣ, пӣз, сабзӣ, картошка.

Ҷанбаҳои технологӣ, ташкилиро хоҷагӣ ва экологии зироаткорӣ бисёрсамтаи ҳозиразамон вазиғаҳои мураккабу маҷмӯи баҳамалокамандро дар бар мегирад. Ҳалли оптималии онҳо танҳо дар асоси низомии муайян ва донистани қонуниятҳои зироаткорӣ илмӣ, биология ва технологияи парвариши зироатҳои кишоварзӣ, шароити ҳокиро иқлимӣ, ташкилӣ, экологӣ ва дигар шароити зироаткорӣ дар хоҷагии аниқ имконпазир мегардад.

Киштгардон бо ивазшавии илман асоснокӣ зироатҳо дар майдонҳо аз рӯи моҳияташ намунаи низомнокӣ яке аз вазиғаҳои асосии зироаткорӣ ҳозиразамон – самаранок истифодабарии заминҳои қорам ба шумор меравад. Дар асоси нақшаҳои илман асоснокӣ киштгардонҳо имкониятҳои самаранок истифодабарии ҳосилхезии ҳок, иқтидори биологии зироатҳои кишоварзӣ, захираҳои агроиқлимӣ- гармӣ ва боришоти атмосферӣ, нуриҳо, васоити ҳимояи растаниҳо, мошинолотҳои кишоварзӣ, захираҳои меҳнатӣ бо мақсади ба даст овардани ҳосили баланд ва дар як вақт нигоҳ ва баланд бардоштани ҳосилхезии ҳоку муҳофизати муҳити иҳотакунанда гузошта шудааст.

Киштгардони дурусти илман асоснок ин низомии ҷорабиниҳои агротехникӣ ва ташкилие мебошад, ки бо баландшавии прогрессивии ҳосилхезии ҳок, маҳсулноқ-истифодабарии заминҳои қорами ба хоҷагӣҳо вобасташуда ва ба таъмини баромади зиёди маҳсулоти растанипарварӣ ва ҷорводорӣ аз 100 га заминҳои истифодаи кишоварзӣ бо масрафи қами меҳнат ва воситаҳои истеҳсолот равона қарда шудаанд.

Асоси принсипиалии киштгардони дуруст аз он иборат аст, ки зироате, ки дар қитъаи амиқ дар як давраи муайян парвариш қарда мешавад, бояд натавона ҳосили баланд диҳад, балки бояд дар ҳок барои зироати баъдоянда шароити мусоид дар шакли пору (аз зироатҳои хӯроқи ҷорво) боқимондаҳои ангорию решагӣ, нурии сабз ва ғайра барои ба даст овардани ҳосили баланди он бо қамтарин масрафи меҳнатӣ ва маводӣ шароит муҳайё созад. Қобили қайд аст, ки боқимондаҳои растаниҳо ва гумус банди маҳсули мувозинаи моддаҳои ғизоии ҳок ба шумор мераванд, ки мунтазам ду протсеси ба ҳам муқобил – синтез ва таҷзияи гумус мегузарад. Ин протсесҳо хусусияти мураккаб доранд. Онҳо ба натиҷаи охири – зиёдшавӣ ва қамшавии гумус дар ҳок, ки ба нишондиҳандаҳои ҳосилхезии он таъсир мерасонанд, вобастаанд.

Боқимондаи растаниҳо-манбаи муҳими моддаҳои органикӣ ҳок ба шумор мераванд. Дар қисмати органикӣ ҳок миқдори зиёди (99 % ва из ин ҳам зиёд) нитроген аз 1,5 то 1,2 фосфор, қисмати на он қадар зиёди калий мавҷуданд. Аз рӯи миқдори моддаҳои органикӣ, ки дар ҳок боқӣ мемонанд растаниҳо дар ҷунин пайдарҳамии қамшаванда ҷойгир қарда мешаванд-алафҳои бисёрсола-ҷуворимаққа барои силос-ғаллагӣҳои тирамоҳӣ-ғаллагӣҳои баҳорӣ-лӯбиёдонагӣҳо-картошка [Воробёв, 1979]. Ин хусусияти зироатҳои кишоварзӣ дар амалия, бояд таваҷҷути ивазшавӣ, яъне киштгардони илман асоснок амали гардониди шавад. Дар Тоҷикистон то соли 1984 ҳама хоҷагӣҳои пахтапарвар бо лоиҳаҳои заминсозӣ таъмин шуда буданд. Дар онҳо барои минтақаҳои муҳталифи ҷумҳурӣ нақшаҳои гуногуни киштгардонҳои пахтаю юнучқа пешниҳод шуда буданд (1:3:6, 3:7, 1:2:7, 2:5:1:2, 1:2:9, 2:5:1:4, 1:4:1:4, 1:3:1:1:3) [Сардорев, 2018]. Ин киштгардонҳо бисёрмайдонау қалонмасоҳат буда, дар аксарияти онҳо функсияи ғункунандаи моддаҳои органикӣро юнучқа иҷро менамуд. Бешак, юнучқа ҳамчун зироати лӯбиғӣ беҳтарин пешнақишти дигар зироатҳо мебошад. Ҳама растаниҳои лӯбиғӣ, аз он ҷумла юнучқа дар тафовут аз дигар зироатҳо бо туғайли дар решаҳои он ҷойгиршавии бактерияҳои лӯндашакл, ки нитрогени озодро аз атмосфера ғурӯ мебаранд ва ҳокро аз ин моддаҳои муҳими ғизоӣ бой мегардонанд. Ғуншавии миқдори зиёди моддаҳои органикӣ ва нитрогенро дар шароити Тоҷикистони Ҷанубӣ таҳқиқотҳои Л.П. Беякова [1957] ва Н.С. Паришкура [1980] собит менамояд. Дар натиҷа дар се соли истифодабарии алафзор миқдори гумус нисбат ба шудгори доимӣ 0,39 - 0,45 % ва нитроген 0,013 - 0,018 % зиёд мешавад.

Бояд таваҷҷури дод, ки новобаста ба муғидияташон дар баланбардории ҳосилхезии ҳок ва ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ ва маҳсусан пахта киштгардонҳои бисёрмайдонаи қалонмасоҳати юнучқа дар шароити қунии тағйирёбии таркиби масоҳати кишти зироатҳо-асосан киштгардон ва диверсификатсияи истеҳсолоти кишоварзӣ ба талаботи қамон ба пурагӣ ҷавоб дода наметавонанд.

Гузариш ба муносибатҳои бозоргонӣ, ҷоришавии худтаъминқунии маводи озуқаворӣ, тағйирёбии таркиби масоҳати кишти зироатҳои кишоварзӣ ва диверсификатсияи истеҳсолоти кишоварзӣ дар шароити Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон тақозо менамояд, ки унсурҳои низомии зироаткорӣ аз нав тарҳрезӣ ва дар амалия таҷбиқ қарда шаванд.

Дар амалияи зироаткорӣ киштгардон дар низомии зироаткорӣ унсури асосии он ба шумор рафта, таъсироти дигар унсурҳои онро ба низом мебарорад. Аз ин рӯ, зарурате пайдо мешавад, ки дар зинаи қунии рушди ҷомеа қардиши биологии илман асоснокшудаи зироатҳои кишоварзӣ аз нав тарҳрезии қарда шавад. Ин ҳолат шароити фароҳам овард, ки вобаста ба соҳтори истифодабарии заминҳои қорам ва масоҳати кишти зироатҳо нақшаҳои нави киштгардонҳо ва дигар унсурҳои низомии зироаткорӣ аз нав тарҳрезии таҷбиқ қарда шаванд. Бо дар назардошти ин тарҳрезии нақшаҳои муҳталифи киштгардонҳои кӯтоҳдаври пахтаю юнучқа, пахтаю зироатҳои ғаллагӣ, лӯбиёдонагӣ, хӯроқи ҷорво ва ғ. барои минтақаҳои муҳталифи ҷумҳурӣ, ки аз рӯи хусусиятҳои ҳокиро биоиқлимияшон фарқ мекунанд, аҳамияти қалонро дорост. Қобили

қайд аст, ки дар Тоҷикистон дар маҷмуи чорабиниҳое, ки барои рушди минбаъдаи истеҳсоли кишоварзӣ андешида шудаанд, киштҳои мобайнии зироатҳои фосилавӣ мавқеи хосро ишғол намуда имконият медиҳанд, ки аз заминҳои қорам 2-3 ҳосил гирифта шавад [Махсумов, 1965; Нурматов, 2003].

Бо дарназардошти чунин имконият нақшаҳои кӯтоҳдаври киштгардонҳои тавсияшаванда ҳатман бояд низоми дар давоми сол рӯёнидани 2-3 ҳосилро бо истифодаи максималии радиатсияи ғайри фотосинтетикӣ (РФФ) дар тамоми давраи имконпазирӣ нашъунамо, боришот ва боқимондаи унсурҳои ҳосилхезии ҳок пас аз парвариши зироатҳои пешинакиштро дар бар гирад. Ин амал зарурияти интиҳоби мақсадноки навҳои сермахсул ва риояи қатъии технологияи илман асосноки парвариш ва ҷамъоварии ҳосилро тақозо менамояд. Дар киштгардонҳои кӯтоҳдавр парвариши зироатҳои лӯбиғӣ – ҳамчун манбаи нитрогени иловагӣ ҳатмист.

Таҳқиқотҳои солҳои охири (1997-2025) қорамонҳои кафедраи зироаткорӣ ва истеҳсоли ҳӯроки қорвои Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншоҳ Шохтемур ва тахлили натиҷаи қорҳои илмӣ – таҳқиқоти дигар муассисаҳои илмӣ қумҳури собит менамояд, ки дар давраи биологиякунии низоми зироаткорӣ имкониятҳои васеъ мавҷуданд, ки дар радиҳои киштгардонҳои пахтаю юнучка ва ҷуворимаққа киштгардони кӯтоҳдаври пахтаю зироатҳои ғаллагӣ (3-4 майдона), пахтаю зироатҳои сабзавотӣ, зироатҳои ғалладонагӣ, ғаллагӣю емӣ, ҳӯроки қорво, рағандиҳанда, картошка ва ғ. қорӣ намуд. Ин киштгардонҳои имконият медиҳанд, ки ҳосилхезии ҳок аз ҳисоби боқимондаи пояю низоми решагӣ ва дар ҳолати зарурӣ истифодаи анбӯҳи баргу пояи сабз ҳамчун нурии сабз (сидератсия) баланд бардошта шавад. Ва дар як вақт дар баробари пахта, ғалла, сабзавот ва қорво ҳӯроқаҳо истеҳсол карда шавад. Ба ғайр аз ин, ин нақшаҳои киштгардонҳои кӯтоҳдавр шароит фароҳам меоваранд, ки заминҳои қорамҳои обёришаванда дар давоми сол тавассути киштҳои асосӣ, тақрорӣ, ангорӣ, баъдидаравӣ, фосилавӣ, рӯпӯш, зеркишт ва омехта пурра истифода бурда шаванд.

Натиҷаи таҳқиқоти мо оид ба ғуншавии моддаҳои органикӣ ва таъсири онҳо ба ҳосилнокии зироатҳо ва ҳосилхезии ҳок дар киштгардони 4- майдонаю зироатҳои ғаллагӣ бо тавъами зироатҳои фосилавӣ, сабзавотӣ ва картошкаи барвақтӣ, нисбат ба варианти бе тавъам бо дигар зироатҳо бартарии зиёдро дорост (ҷадвали 1 ва 2).

Ҷадвали 1.-Баромади моддаҳои органикӣ аз ҳисоби маҳсулоти иловагӣ ва боқимонда-ҳои ангорию решагӣ ғуншуда дар киштгардони 4-майдонаи пахтаю зироатҳои ғаллагӣ, т

Зироатҳо	Аз ҳисоби		Ҷамъи моддаҳои органикӣ
	маҳсулоти иловагӣ	боқимондаҳои ангорию решагӣ	
Гандум	325,0	33,0	358,0
Ҷуворимаққа	375,0	38,0	413,0
Зироатҳои фосилавӣ	538,2	54,0	592,2
Ҳамагӣ	-	-	1363,2

Эзоҳ: 25%-и баргу пояи зироатҳои фосилавӣ ҳамчун моддаи хушкӣ ҳавой оварда шудааст.

Ҷадвали 2.-Баромади пору аз 100 га замини қорам аз ҳисоби моддаҳои органикии ғуншуда дар киштгардони 4- майдонаи пахтаю зироатҳои ғаллагӣ дар мавриди бе тавъам ва бо тавъами дигар зироатҳо, т

Нишондодҳо	Бе тавъам	Бо тавъами			
		зироатҳои фосилавӣ	пиёзи барвақтӣ	сабзии барвақтӣ	картошкаи барвақтӣ
Ҷамъи моддаҳои органикии ғуншуда	625,3	1363,2	1154,9	1169,2	1345,5
	-	+757,9	+529,6	+544,5	+920,7
Баромади пору	1250,6	2726,4	239,8	2339,6	3091,0
	-	+1475,8	+1059,2	+1089,0	+1840,4
Баромади пору аз 1 га	12,6	27,3	23,2	23,4	31,0
	-	+14,7	+10,5	+10,8	+15,5
Баромади поруи пурра пӯсида аз 1 га	6,3	13,6	11,5	11,7	15,5
	-	+7,3	+5,2	+5,4	+9,2

Эзоҳ: дар сурат бузургии нишондод, дар маҳраҷ фарқият нисбат ба варианти бе тавъам

Аз маълумотҳои ҷадвали 1 ва 2 маълум мешавад, ки аз ҳисоби маҳсулоти иловагӣ ва боқимондаи ангорию решагӣ гандум дар 100 га замини қорам 358,0 т ҷуворимаққа 413,0 т ва зироатҳои фосилавӣ 592,2 т моддаҳои органикӣ ғун мешавад, ки нисбат ба нақшаи бе тавъами дигар зироатҳо 737,9 т зиёд аст. Дар нақшаҳои бо тавъами зироатҳои фосилавӣ (дар 2 майдон) ва пиёз, сабзӣ ва картошкаи барвақтӣ мутаносибан 1154,9; 1169,2 ва 1345,5 т моддаҳои органикӣ дар 100 га замини қорам ғун мешавад. Ин нишондодҳо нисбат ба нақшаи бе тавъам бо дигар зироатҳо мутаносибан 529,6; 544,5 ва 920,7 т зиёд буда, як дараҷа нисбат ба нақшаи дар се майдон тавъам танҳо зироатҳои фосилавӣ қамтаранд.

Баромади пору (аз 100 га замини қорам) аз моддаҳои органикии ғуншуда дар нақшаҳои муҳталиф (бе ва бо тавъам бо истифода аз усули Вулф [Агрохимияи зеро таҳрири П.М. Смирнова ва А.В. Петербургский. –М.: Колос, 1975. –С. 331] муайян карда шудааст.

Аз натиҷаҳои ба даст оварда (ҷадвали 2) маълум мешавад, ки баромади пору аз 100 га замини қорам дар вариантҳои бо тавъами зироатҳои фосилавӣ, пиёз, сабзӣ ва картошка нисбат ба варианти бе тавъам мутаносибан 1475,8; 1059,2; 1089,0 ва 1840,4 т зиёданд. Ва ба ҳар як гектар 27,3; 23,2; 23,4 ва 31,0 т рост омада нисбати нақшаи бе тавъам 14,7; 10,5; 10,8 ва 15,5 т/га зиёданд.

Дар баромади поруи пурра пӯсида (50 %) низ гуногун тамоил ба мушоҳида мерасад. Дар нақшаи бе тавъами дигар зироатҳо аз 1 га замини қорам 6,3 т поруи пурра пӯсида ба даст оварда шудааст, ки нисбат ба нақшаи тавъами зироатҳои фосилавӣ пиёз, сабзӣ ва картошка мутаносибан 7,3; 5,2; 5,4 ва 9,2 т/га қам аст. Муҳимияти ин нақшаҳо дар он аст, ки ин микдори поруи пӯсида қамасола ба даст оварда мешавад. Бояд дар хотир дошт, ки дар киштгардонҳои пахтаю юнучка дар ротатсия як маротиба дар ҳаҷми 14-20 т ба даст

оварда мешавад. Маълум аст, ки дар истехсолот дар кулли мавридҳо поруи пурра пӯсидашуда истифода бурда мешавад. Бо назардошти ин коэффитсенти 0,5 –ро истифода бурда, вобаста ба нақшаҳо (бе тавъам, бо тавъами зироатҳои фосилавӣ пиёз, сабзӣ ва картошка) барвакти мутаносибан 6,3; 13,6; 11,5; 11,7 ва 15,5 т/га ба даст оварда шуд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки киштгардони кӯтоҳдаври пахтаю зироатҳои ғаллагӣ нисбат ба киштгардони калонмасоҳати бисёрмайдонаи пахтаю юнучка (1:2:7) бо ҷамъагии 14,0 т/га боқимондаҳои ангорию решагӣ бартарии назаррасро дорост [Сардорев, 2018].

Ин миқдор пору аз ҳисоби маҳсулоти иловагӣ ва боқимондаҳои ангорию решагӣ дар таркибаш вобаста ба нақшаҳои санҷидашуда 18,9 -77,5 кг/га N, 21,0 – 46,5 кг/га P₂O₅ ва 37,8 – 93,0 кг/га K₂O дорад (ҷадв. 3). Ин нишондодҳо нисбат ба нақшаи бе тавъам вобаста ба зироатҳои тавъамшуда (зироатҳои фосилавӣ, пиёз, сабзӣ ва картошка) мутаносибан 49,1; 38,9; 39,6 ва 58,6 кг/га N, 19,8; 13,5; 14,1 ва 25,5 кг/га P₂O₅, 43,3; 31,2; 32,4 ва 55,2 кг/га K₂O зиёданд.

Ҷадвали 3.-Баромади NPK аз ҳисоби моддаҳои органикии ғуншуда дар киштгардони 4- майдонаи пахтаю зироатҳои ғалладонагӣ дар мавриди бе ва бо тавъами дигар зироатҳо

Нишондодҳо	Бе тавъам	Бо тавъами			
		зироатҳои фосилавӣ	пиёзи барвакти	сабзии барвакти	картошкаи барвакти
Баромади пору аз 1 га, т	<u>6,3</u> -	<u>13,6</u> +7,7	<u>11,5</u> +5,2	<u>11,7</u> +5,4	<u>15,5</u> +9,2
N –и ғуншуда дар ҳок, кг/га	<u>18,9</u> -	<u>68,0</u> +49,1	<u>57,5</u> +38,9	<u>58,5</u> +39,6	<u>77,5</u> +58,6
P ₂ O ₅ – ғуншуда дар ҳок, кг/га	<u>21,0</u> -	<u>40,8</u> 19,8	<u>34,5</u> +13,5	<u>35,1</u> +14,1	<u>46,5</u> +25,5
K ₂ O – ғуншуда дар ҳок, кг/га	<u>37,8</u> -	<u>81,6</u> +43,7	<u>69,0</u> +31,2	<u>70,2</u> +32,4	<u>93,0</u> +55,2

Эзоҳ: Дар сурат бузургии нишондод: дар маҳраҷ фарқият нисбати ба варианти бе тавъам

Моддаҳои ғизоии аз ҳисоби маҳсулоти иловагӣ ва боқимондаҳои ангорӣ (дар шакли пору) ба даст овардашуда ва захираи онҳо дар ҳок (N – 60 кг/га, P₂O₅ – 45 кг/га ва 150 кг/га K₂O) имконият медиҳад, ки бо бартарии зиёд ҳосили пахта бе истифодаи нуриҳо истехсол карда шавад (ҷадв. 4).

Ҷадвали 4. -Дараҷаи ҳосилнокии пахта аз ҳисоби моддаҳои ғизоии ҳок ва моддаҳои органикии ғуншуда дар киштгардони 4-майдонаи пахтаю зироатҳои ғаллагӣ, с/га

Нишондодҳо	Моддаҳои ғизӣ	Бе тавъам	Бо тавъами			
			зироатҳои фосилавӣ	пиёзи барвакти	сабзии барвакти	картошкаи барвакти
Захираи моддаҳои ғизоии ҳок, кг/га	N	60	60	60	60	60
	P ₂ O ₅	45	45	45	45	45
	K ₂ O	150	150	150	150	180
Моддаҳои ғизоии аз ҳисоби моддаҳои органикии ғуншуда, кг/га	N	18,9	68,0	57,5	58,5	106,8
	P ₂ O ₅	21,0	40,8	34,5	35,1	63,5
	K ₂ O	37,8	81,6	69,0	70,2	121,8
Ҷамъи моддаҳои ғизӣ, кг/га	N	78,9	128,0	117,5	118,5	166,5
	P ₂ O ₅	66,5	85,8	79,5	80,1	108,5
	K ₂ O	187,8	231,6	219,0	220,2	307,8
Ҳосилнокии пахта	N	<u>15,8</u> 9,6	<u>25,6</u> 15,4	<u>23,5</u> 14,2	<u>23,7</u> 14,3	<u>27,5</u> 16,6
		<u>22,1</u> 6,7	<u>28,6</u> 8,6	<u>26,5</u> 8,0	<u>26,7</u> 8,1	<u>45,8</u> 9,2
	P ₂ O ₅	<u>31,3</u> 10,0	<u>38,5</u> 12,4	<u>36,5</u> 11,7	<u>36,7</u> 11,8	<u>40,5</u> 13,0
	K ₂ O					

Эзоҳ: Дар сурат нишондоди пурраи моддаҳои ғизӣ; дар маҳраҷ бо назардошти коэффитсенти истифодаи онҳо (N-60 %, P₂O₅-30% ва K₂O-52 %).

Ҷамъи моддаҳои ғизоии аз ҳисоби моддаҳои ғизоии моддаҳои органикии ҳок ғуншуда ва захираи ҳок вобаста ба нақшаҳои санҷидашуда (бе тавъам, бо тавъами пиёз, сабзӣ ва картошка) мутаносибан N-78,9; 128,0; 117,5; 118,5 ва 137,5 кг/га, P₂O₅ – 66,5; 85,8; 79,5; 80,1 ва 91,5 кг/га, K₂O-187,8; 231,6; 219,0; 220,2 ва 243,0 кг/га –ро ташкил менамояд. Ин миқдор моддаҳои ғизӣ шароит фароҳам меоваранд, ки аз ҳисоби N-15,8-27,5 с/га, P₂O₅ – 22,0-45,8 с/га ва K₂O-31,3-40,5 с/га пахта истехсол карда шавад. Дар сурати истифода 60% N ғуншуда, 30% - P₂O₅ ва 32% K₂O дараҷаи ҳосилнокии пахта мутаносибан чунин мешавад: аз ҳисоби N-9,6 – 16,6 с/га, P₂O₅ – 6,7-9,2 с/га ва K₂O - 10,0 – 13,0 с/га.

Натиҷаи ҳисобҳо онро собит менамоянд, ки барои рӯёнидани аз ҳар як гектар 40 с пахта миқдорҳои зерини моддаҳои ғизоиро бояд истифода бурд (ҷадв.5).

Аз маълумотҳои ҷадвал маълум мешавад, ки ба истехсоли 40 с/га ба таври илова бояд 121,1 кг/га N, 53,5 кг/га P₂O₅ ва 52,2 с/га K₂O истифода бурда шавад. Дар нақшаҳои бо тавъами зироатҳои фосилавӣ, пиёз, сабзӣ ва картошка вобаста ба зироатҳои тавъамшуда мутаносибан 72,0 -62,5 кг/га N, 34,2 – 28,5 кг/га P₂O₅ ва 52,2 – 19,8 кг/га K₂O бояд истифода бурда шавад.

Аз нишондодҳо маълум мешавад, ки дар ҳама ҳолатҳои тавъами дигар зироатҳо нисбат ба нақшаи бе тавъам бартариро дорад. Масалан, дар доираи зироатҳои тавъамшуда истифодаи иловагии N аз 39,6 то 58,6 кг/га кам мешавад. Чунин таъсир дар истифодаи иловагии P₂O₅ ва K₂O низ ба мушоҳида мерасад. Ҳамин тариқ, натиҷаи таҳқиқотҳо онро собит менамоянд, ки дар шароити ҷоришавии муносибатҳои иқтисодии бозоргонӣ, шаклҳои гуногуни молияӣ, тағйирёбии таркиби масоҳати кишти зироатҳои кишоварзӣ,

диверсификация истехсолоти кишоварзӣ ва ғ. татбиқи киштгардонҳои кӯтоҳдаври пахтаю зироатҳои ғаллагӣ ва дигар зироатҳо имконият медиҳад, ки ҳосилхезии ҳок ва ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ баланд бардошта шавад. Ва дар як вақт ҳам пахта ва ҳам ғалла, хӯроқаҳои чорво, сабзавот ва дигар зироатҳо истехсол карда шавад.

Ҷадвали 5.-Барориши моддаҳои ғизоӣ барои рӯйёнидани 4 т/га пахта ва мувозинати онҳо дар қиёс бо ғуншавии моддаҳои органикӣ дар киштгардони 4- майдонаи пахтаю зироатҳои ғаллагӣ, кг/га

Нишондодҳо	Моддаҳои ғизоӣ	Бе тавъам	Бо тавъами			
			зироатҳои фосил-лавӣ	пиёзи барвақтӣ	сабзии барвақтӣ	картошкан барвақтӣ
Барориши моддаҳои ғизоӣ бо ҳосил	N	200	200	200	200	200
	P ₂ O ₅	120	120	120	120	120
	K ₂ O	240	240	240	240	240
Ҷамъи моддаҳои ғизоӣ аз ҳисоби захираи хоку моддаҳои органикӣ ғуншуда	N	78,9 -121,1	128,0 -72,0	127,5 -72,5	118,5 -81,5	137,5 -62,5
	P ₂ O ₅	66,5 -53,5	85,5 -34,2	79,5 -40,5	80,1 -39,9	91,5 -28,5
	K ₂ O	187 -52,2	231,6 -8,4	219,0 -21,0	220,2 -19,8	243,0 +3,0

Эзоҳ: Дар сурат бузургии нишондод: дар маҳраҷ фарқияти норасоии он АДАБИЁТ:

1. Белякова Л.П. Пути повышения плодородия почв Южного Таджикистана в условиях хлопковых севооборотов/ Сталинобод, Полиграф Комбинат – 1957.
2. Воробьев С.А. Севообороты интенсивного земледелия/ С.А. Воробьев// - М.: Колос, 1979.
3. Махсумов А.Н. Основные проблемы богарного земледелия Таджикистана (часть 1) /А.Н. Махсумов // Изд –во АН Таджикский ССР. – Душанбе. -1985.
4. Нурматов А.Н. Круглогодичное использование орошаемые земель. Душанбе: Санадвора. 2003.
5. Сардор М.Н. Зироаткорӣ / М.Н.Сардор // Матбааи ДДОТ ба номи С.Айни. 2018.

НАКОПЛЕНИЕ ОРГАНИЧЕСКИХ ВЕЩЕСТВ В ХЛОПКОВО – ЗЕРНОВОМ КОРОТКО РОТАЦИОННОМ СЕВООБОРОТЕ И ИХ АГРОТЕХНИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация. В данной статье представлены результаты исследований по накоплению органических веществ и их агротехническое значение в коротко ротационном хлопково–зерновом севообороте. Результаты исследований показывают, что сочетание промежуточных овощных культур и картофеля имеют явное преимущество по сравнению с без сочетания с другими культурами. При этом органические вещества за счет дополнительного урожая и пожнивных остатков, и корневых остатков в зависимости от схем сочетание увеличивается от 529,6 до 920,7 т на 100 га пашни, что положительно влияет на урожайность последующих культур.

Ключевые слова: севооборот, короткоротационный, хлопчатник, промежуточный, основной, повторный, пожнивной посев, органические вещества, лук, морковь, картошка.

ҒУНШАВИИ МОДДАҲОИ ОРГАНИКӢ ДАР КИШТГАРДОНИ КӢТОХДАВРИ ПАХТАЮ ЗИРОАТӢОИ ҒАЛЛАГӢ ВА АҲАМИЯТИ АГРОТЕХНИКИИ ОНӢО.

Аннотатсия. Дар ин мақола натиҷаҳои тадқиқот оид ба ҷамъ шудани моддаҳои органикӣ ва аҳамияти агротехникии он дар киштгардони кӯтоҳмуддати пахтаю ғалладона оварда шудаанд. Натиҷаҳо шаҳодат медиҳанд, ки якҷоя кардани зироатҳои байни қаторҳо бо сабзавот ва картошка нисбат ба дигар зироатҳо бартарии равшан дорад. Гузашта аз ин, ҷамъшавии моддаҳои органикӣ аз ҳисоби ҳосили иловагии боқимондаи зироат ва боқимондаи реша вобаста ба нақшаи омехта аз 529,6 то 920,7 тонна ба 100 гектар замини қорам меафзояд, ки ин ба ҳосили зироатҳои минбаъда таъсири мусбат мерасонад.

Калимаҳои асосӣ: киштгардон, кӯтоҳдавр, пахта, зироати фосиллавӣ, кишти асосӣ, тақрорӣ, ангорӣ, моддаҳои органикӣ, пиёз, сабзӣ, картошка.

ORGANIC MATTER ACCUMULATION IN A SHORT-ROTATION COTTON-GRAIN CROP ROTATION AND ITS AGRICULTURAL SIGNIFICANCE

Annotation. This article presents the results of research on organic matter accumulation and its agronomic significance in a short-crop cotton-grain rotation. The results show that the combination of intercrops with vegetables and potatoes has a clear advantage over the combination alone. At the same time, organic matter due to the additional harvest and crop residues and root residues, depending on the combination schemes, increases from 529.6 to 920.7 tons per 100 hectares of arable land, which has a positive effect on the yield of subsequent crops.

Keywords: crop rotation, short-rotation, cotton, intermediate, primary, repeated, post-harvest sowing, organic matter, onions, carrots, potatoes.

Сведения об авторах:

Сардор Махмадиёр Наимович – доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры земледелия и кормопроизводства Таджикского аграрного университета имени Шириншо Шотемур, 734003, Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146, Тел: (+992) 918-72-40-44

Рахматов Абдурахмон Хасанович – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры земледелия и кормопроизводства Таджикского аграрного университета им. Шириншо Шотемур, 734003, Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146, Тел: (+992) 918-78-44-23, E- mail –rahmatov1111@mail.ru

Абдурашидова Инобатхон Джурахоновна – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры земледелия и кормопроизводства Таджикского аграрного университета им. Шириншо Шотемур, 734003, Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146, Тел: (+992) 907-56-31-10

About the Authors:

Sardorov Naimovich Makhmadiyor, Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Department of Agriculture and Forage Production, Shirinsho Shotemur Tajik Agrarian University, 146 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734003, Tajikistan. Tel.: (+992) 918-72-40-44

Rakhmatov Abdurakhmon Hasanovich – candidate of agricultural sciences, associate professor of the department of agriculture and forage production of the Tajik Agrarian University named after Shirinshho Shotemur, 734003, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146, Tel: (+992) 918-78-44-23, E- mail rahmatov1111@mail.ru

Abdurashidova Inobatkhon Jurakhonovna – candidate of agricultural sciences, associate professor of the department of agriculture and forage production of the Tajik Agrarian University named after Shirinshho Shotemur, 734003, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146, Tel: (+992) 907-56-31-10

УДК 631.863 (575.3)

РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПАСТБИЩ ПРИ ВЫПАСЕ КРС В ГОРНОЙ ЗОНЕ (КРС – Крупный Рогатый Скот)

Кодиров К.Г.¹, Норов М.С.¹, Сатторов Р.Б.², Аламурастов Б.Б.¹, Каримзода С.С.¹

¹Таджикский аграрный университет им Ш.Шотемур, ²Таджикский национальный университет

Ключевые слова: пастбища, эспарцет, продуктивность, разнотравье, злаковые, ограждение, кормление, кормовое единство, кущения, естественный травостой, стравливания.

Основной кормовой базы для коров мясного скота служат естественные кормовые угодья и, в первую очередь, улучшенные пастбища. Это положение объясняется тем, что использование пастбищных угодий скотом является экономической целесообразностью.

Таджикистан - типичная страна гор. Характерной особенностью ее территории является сложность гидрографических, климатических, почвенных и растительных условий, изменяющихся в вертикальной зональности. Скотоводство здесь, как одна из отраслей животноводства, тесно связана с экономическими и природными условиями, в силу чего в долинной части республики разводят молочный скот, а в горной части широкое распространение находит развитие мясного скота.

Кормовая база – основа животноводства, нормального биологического размножения, роста, развития и продуцирования животных. «Корма и кормление, - писал проф. М.Ф.Иванов – оказывают гораздо большее влияние на организм животного, чем порода и происхождение» Анализ состояния животноводства показывает, что основной причиной яловости коров, отхода и малой продуктивности является низкий уровень кормления вследствие слабой организации кормовой базы.

В горных районах республики сложилась двухзагонная система содержания скота, при которой животные осенью, зимой и весной содержатся на зимних пастбищах (1000-1400 м. над уровнем моря) с использованием подкормки, а летом они поднимаются на летние пастбища (свыше 1500м.) Однако скудность пастбищ, когда средняя урожайность естественных угодий составляет 4-6 ц/га сухой поедаемой массы, потребовала проведения научных разработок, направленных на повышение выхода кормов с единицы площади и улучшения его качества с этой целью проводилось коренное улучшение пастбищ на склонах крутизной 30 градусов, распахка осуществлялась полосным способом, т.е. распахиваемые полосы различной ширины чередовались с полосами из естественного травостоя. Такое чередование растительности: посевной- бобовые (эспарцет) и естественной - состоящий, в основном, из злаков (ежа сборная, ячмень луковичный, кострец безостый, бородач) дает возможность сформировать желаемый набор культур для организации полноценного кормления животных, сбалансированного по основным элементам питания [1. - с. 231].

Исходя из этого, определялась цель исследования- определить оптимальный режим использования травостоя культурных пастбищ мясным скотом, в задаче исследования входило выявления возможного количества циклов стравливания эспарцета при высоте 40-50см и коэффициента его использования, а также определения их влияния на последующую урожайность. Опыт проводился с мая по июль 2023 года на участке стационара Дехи баланд, на площади 260 кв. метра из которого, 80 кв.м. занимали посевы эспарцета третьего года вегетации и 180 кв.м.- естественный травостой, с выпасом коров местных пород.

В период проведения опыта проводили следующие учеты и наблюдения:

1.Перед началом каждого цикла стравливания, проводили учет кормового запаса массы эспарцета и естественного травостоя.

2.В конце каждого цикла стравливания травостоя, проводили учет несъеденных остатков и определяли количество потребляемого корма.

3.В период выпаса коров, проводили учет времени нахождения скота на пастбищах

Результаты опыта. За период опыта было проведено три цикла стравливания эспарцета. Первый цикл стравливания проведен 10-11 мая, при средней высоте эспарцета 47,6 см и урожайности зелёной массы 280 ц/га. Урожайность естественного травостоя составляла 80 ц/га, при этом на долю злаков приходилось 42,7, на долю бобовых - 16,0 и разнотравья - 21,3 ц/га. Выпас коров проводили порционно в огороженном загоне, с помощью электроизгороди ЭК-ИМ. В первый день выпаса коров в загоне, они потребляли несколько больше зеленого корма, чем во второй, в среднем по 44,5 кг на голову в сутки. Характерной особенностью при стравливании травостоев является то, что как в первый день, так и во второй, коровы в первую очередь потребляют естественный травостой и в основном злаки и разнотравье. После того как в загоне, в процессе стравливания, остается только эспарцет и дикорастущие бобово-злаковые, животные приступают к поеданию их. Исходя из наших предшествующих опубликованных данных, мы склонны объяснять этот факт тем, что в фазе кущения – и образования трубка злаков в них содержится большое количество сырого протеина (до 16,0%), поэтому животные не испытывают потребности в нем, к с целью избегания белкового перенасыщения, отказываются от потребления высокобелковых трав. Таким образом, «животные само регулируют» свою потребность в основных питательных веществах при свободном доступе и выборе трав. После стравливания травостоев на опытном участке проводили учет остатков» По. разнице урожая до и после стравливания определили коэффициент использования эспарцета и естественного травостоя (табл. 1) [2. - т. 58].

Коэффициент использования эспарцета составляет 60,0%, а естественных бобовых –62,5 %, в то же время использование злаков составляло 88,3 %, а разнотравья - 86,0 %.

Второй цикл скармливания этого же участка проведен 8-9 июня при средней высоте эспарцета 42,4 см и урожайности 183 ц/га. В условиях Муминобадского массива оттавность естественного травостоя после его отчуждения не отмечается. Урожай создают другие позднее отрастающие растения из злаков и разнотравья, и их зеленая масса составляла 39,0 ц/га. А среднесуточное потребление зеленой травы на одну голову не превышало 36,0 кг. При этом животные, как и в первом цикле скармливания, в первую очередь поедают злаковые травы и разнотравье, а затем эспарцет.

Таблица 1.-Урожайность и коэффициент использования пастбищных травостоев в 1 м цикле скармливания

Травостой	Урожайность зеленой массы, ц/га		Коэффициент использования, %
	до скармливания	после скармливания	
Эспарцет			
Естественный травостой	280,0	112,0	60,0
В том числе:	80,0	14,0	82,5
злаки	42,7	5,0	88,3
бобовые	16,0	6,0	62,5
разнотравье	21,3	3,0	86,0

Коэффициент использования эспарцета составил 69,8 %; естественного травостоя - 87,2 % (табл.2) или больше, чем в первом цикле соответственно на 9,8 и 4,7 % [3. - с.16-17].

Таблица 2.-Урожайность и коэффициент использования пастбищных трав на 2-м и 3-м циклах скармливания

Травостой	2 - й цикл			3 - й цикл		
	Урожайность зеленой массы, ц/га		Коэффициент использования, %	Урожайность зеленой массы, ц/га		Коэффициент использования, %
	до скармливания	после скармливания		до скармливания	после скармливания	
Эспарцет	183,0	55,3	69,8	128,0	38,6	69,9
Естественный травостой	39,0	5,0	87,2	20,0	2,5	87,5

Третий цикл скармливания проведен 15-16 июля при средней высоте эспарцета 33,1 см г. урожайности 128,0 ц/га. Естественный травостой в фазе созревания семян имел урожайность 20,0 ц/га, Коэффициент использования травостоев был на уровне второго цикла скармливания и составлял по эспарцету 69,9 % и по естественному травостою 87,5 %. Потребление зеленой травы на одну голову в день составляло 26,0 кг [8. - с.174].

Разное количество корма, потребляемое животными по циклам использования травостоев, зависит от влажности травы и выхода сухого вещества. Наибольшая влажность травы эспарцета 73,0 % отмечена в первом цикле, несколько меньшая - во втором и в третьем циклах соответственно: 75,2 и 70,0 %. Такая же закономерность отмечена и на естественных травостоях, но в них влажность значительно ниже, чем в посевах эспарцета и по циклам скармливания составляет: 76,0; 65,0 и 50,0%. Данные о потреблении животными пастбищной травы при пересчете ее на сухое вещество приведены в таблица 3.

Таблица 3.-Потребление пастбищной травы и ее сухого вещества по циклам скармливания (на 1 корову в сутки), кг

Показатель	Циклы скармливания		
	1 (10-11 мая)	2 (8-9 июня)	3 (15-16 июля)
Потреблено: травы	44,5	36,0	27,0
сухого вещества	10,2	10,8	10,8
средняя живая масса 1 головы	350,0	365,0	360,0
Потреблено сухого вещества на 100 кг живой массы	2,92	2,96	3,00

Рацион мясных коров, когда трава пастбищ является единственным кормом, в полной мере обеспечивает потребность животных в сухом веществе, на 100 кг живой массы его приходится 2,8-3,0 кг.

При выпасе коров на культурном пастбище в течение 10,5-11,0 часов они пили воду 1-2 раза. в основном в полдень или после окончания пастбы вечером [7. - с. 24-27].

Таблица 4.-Пищевая активность коров при использовании различных травостоев по циклам скармливания

Количество щипков за 1 минуту	Ц и к л ы скармливания		
	1	2	3
При скармливании естественных травостоев:			
в среднем	50	46	40
в начале выпаса	55	48	42
после 1-2 –х часов выпаса	43	44	38
При скармливании сеяных травостоев;			
в среднем	45	43	35
в начале выпаса	47	47	39
после 1-2 –х часов выпаса	43	39	32

Потребление пастбищного корма по циклам скармливания травостоя находилось в зависимости от пастбищной активности животных и времени, затрачиваемом на поедание травы. Так, если в первом цикле скармливания среднее количество щипков в минуту составляло: при потреблении естественного травостоя 50 (в начале выпаса - 55, после одного-двух часов выпаса - 43), при потреблении сеяного травостоя - 45 (в начале выпаса - 47, после одного-двух часов - 43) то во втором и третьем циклах соответственно – 46 (48 и 44) -43 (47 и 39) и 40 (42 и 38) 35 (39 и 32). Снижение активности скармливания травостоев от первого цикла к последующим может быть объяснено повышением температуры окружающего воздуха и некоторым снижением

качества корма на пастбище. Дневная активность пастбищного поведения животных зависит от их насыщаемости, если в начале выпаса голодные коровы совершают большее количество щипков, то по мере насыщения активность стравливания снижается [4, - с. 157- 162].

В течении дня такая цикличность активности потребления травы отмечается три раза: с утра, в полдень и вечером. Потребление пастбищного корма проводилось в течении 7-9 часа в день, что составляло 68,8-80,5% от общего времени нахождения коров на пастбище (табл.5).

В первом и втором циклах стравливания, когда на опытном участке естественный травостой имел достаточную массу, животные затрачивали одинаковое время на поедание посевной и естественной травы, в третьем цикле, при снижении количества естественной травы, время поедания эспарцета увеличилось на 2 часа 22 минуты или на 21,7% использования культурного пастбища, коровы на жвачку затрачивали от 5,8 до 9,5 % времени нахождения на пастбище. Лежат коровы на пастбище очень редко и не продолжительный период - 11—14 минут [5. - с. 120].

Таблица 5.-Пастбищное поведение мясных коров при использовании культурных пастбищ по циклам стравливания

Элементы поведения	1 цикл			2 цикл			3 цикл		
	час	мин	%	час	мин	%	час	мин	%
Потреблено: травы	7	13	68,8	8	28	77,0	8	51	80,5
В том числе: Сеяной	3	15	31,0	4	16	38,8	5	37	51,1
Естественной	3	58	37,8	4	12	38,2	3	14	29,4
Животное стоит	2	03	19,5	1	38	14,8	1	31	13,7
-----стоит со жвачкой	1	00	9,5	0	54	8,2	0	28	4,2
-----лежит	0	14	2,2	-	-	-	-	-	-
-----лежит со жвачкой	-	-	-	-	-	-	0	11	1,6
Итого:	10	30	100,0	11	0	100,0	11	00	100,0

Проведенные исследования по использованию коровами местной породы культурных пастбищ, созданных на полосных посевах эспарцета выявили, что в условиях горной зоны возможно проведение трех циклов стравливания травостой при высоте эспарцета 47,5; 42,4 и 33,1 см соответственно. Продолжительность периода-да отдыха между 1 и 2 циклами стравливания составляет 24 дня, а между 2 и 3 - 36 дней.

Следовательно, необходимое число загонор для выпаса гурта коров, в течении 120 дней, на эспарцетовом пастбище составит 6-8 при условии пастбы в одном загоне 3-5 дней в каждом цикле стравливания.

Площадь загона определяется с учетом поголовья скота в стаде, урожайностью пастбища и времени нахождения животных в загоне. Для коров при существующей урожайности площадь загона составит **10,1 га**, а гуртового пастбища 80,8 га. Во время выпаса скота загоны следует разделять на более мелкие, переносной электро изгородью типа ЭК-1Ми или ИЭ-200 [6- ст. 71].

Время, затраченное на потребление травы культурного пастбища по циклам стравливания, составляет в среднем 8 часов 11 минут или 75,5% от общего времени нахождения коров на пастбище.

Коэффициент использования эспарцета в среднем по 3-м циклам стравливания составил 66,6%, а естественного - 85,8% от запаса корма на пастбищах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амелин И.С. Пастбищеобороты в каракулеводстве средней Азии Всесоюзный институт каракулеводства. 1944. - 231 с.
2. М.Ф.Иванов. Порода и корма. Сочинения, т. 11, Сельхоз изд., -М.: 1958, -58 с.
3. Благовещенский Э.Н. Режим влажности коричневых почв. Душанбинское совещ. по проблеме бикомплексов аридной зоны СССР: Тез. доклад - Душанбе, 1961. - Выпуск 1.- С. 16-17.
4. Шамсудинов З.Ш. Перспективные виды и сорта кормовых культур для аридной зоны. //Роль бобовых в укреплении кормовой базы – М, 1984, -С. 157-162.
5. Нурматов А.Н. Круглогодичное использование орошаемых земель – Душанбе: Санавдора, 2003. – 120 с.
6. Кодиров К.Г., Сардорев М.Н. Роҳҳои беҳтар намудани марғзорҳои табиӣ Тоҷикистон – Душанбе: Санавдора, 2012. – 71 с.
7. Рахманина К.П., Шамсиев А., Валиев А., Кодиров К.Г. – Утилизация света пастбищными растениями в зависимости от способа посева в условиях АПО «Ховалинг» //Известия АН Тадж. ССР. Отд. биол.наук. – 1986 - №2. – С. 24 – 27.
8. Сардорев М.Н., Эргашев Р.Э.- Захираҳои зиёд кардани базаи ҳӯроки чорво. – Душанбе, «Ирфон», 1988. –С. 174.

САМАРАНОК ИСТИФОДА БАРИИ АЛАФИ ЧАРОГОҲО АЗ ТАРАФИ ЧКШ. ДАР ШАРОИТИ МАВЗЕИ КУҲСОРЌ МУМИНОБОД.

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур нишондиҳандаҳои истифода барии чарогоҳи беҳтаргардида дар кишти катраборон бо усули хат хат ва мондани алафҳои табиӣ чарогоҳи (ғалагиҳо, алафҳои ҳархелаи табиӣ), ки дар шароити чарогоҳи мавзеи Муминобод ҷойгиранд нишон дода шудааст. Дар натиҷаи таҳқиқот гузаронида шуда инчунин аз саршумори чорвои калони шохдор зоти маҳали истифода бурда шудааст. Нисбати вақти сарфкарда шудаи чорво ба истифодаи алафҳо ва дигар ҳолатҳои чорво мушоҳида карда шудааст. Бо ҷаид қуном, ки чорво ҳангоми истифода барии алафи чарогоҳи дар навбати аввал аз алафҳои табиӣ ғалагин истифода мебарад ва дар ҳолати баъдина аз алафҳои лубиғи яъне катраборон истифода мебаранд, ки ин аз протсессҳои физиологии чорво вобаста мебошад. Дар шароити таҳқиқотҳо аз симтурҳои электрикии батареи тамғаи ЭК 1М ва ИЭ 200, барои тақсими майдонҳои чаро истифода шудааст.

Калимаҳои асосӣ: чарогоҳ, эспарсет, ҳосилнокӣ, алафҳои ҳархела, алафҳои лубиғи, майдончаҳои чаро, ҳӯронида, воҳиди ҳӯрока, панҷазанӣ, алафҳои табиӣ, хошоқҷамқунӣ.

РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПАСТБИЩ ПРИ ВЫПАСЕ КРС В ГОРНОЙ ЗОНЕ (КРС – Крупный Рогатый Скот)

Аннотация. В данной статье показаны показатели использования улучшенных пастбищ при способе рядового посева и сохранение естественных пастбищных трав (злаки, различные естественные травы) в условиях пастбищ Муминабадского района. В результате исследования также использовалось поголовье крупно-

го рогатого скота местной породы. Наблюдалось соотношение времени, затрачиваемого скотом на использование трав, и других условий содержания скота. Следует отметить, что при использовании пастбищных трав скот в первую очередь использует естественные травы, а в последнем случае – бобовые, то есть дождевые травы, что зависит от физио-логических процессов скота. В условиях исследования для разделения пастбищных участков использовались электрические батареи марок ЭК 1М и ИЭ 200.

Ключевые слова: *пастбища, эспарцет, продуктивность, разнотравье, злаковые, ограждение, кормление, кормовое единство, кущения, естественный травостой, стравливания.*

STRUKTURE OF HERBAGE WARM-WOOD-EPHEMERAL PASRURES Myminabad Bose ZONE.

Annotation -The authors analyzing the degradation of pasture lands are recommended some contemporary approaches and methods of sowing. The research were carried out in Myminabad, Boseregion during a year. The article provides methods of superficial improvement of pastures their productivity, seasons of use and other measures to improve and use the pastures of the republic depending on the area of raising sheep in the past-u-res of Tajikistan. The methods of pasture turnover and their terms of use were noted. Varieties of grasses sown during pasture.

Key words: *pastures, sainfoin, productivity, forbs, cereals, fencing, feeding, feed unit, till ring, natural grass stand, grazing*

Сведения об авторах

Кодиров Кобил Гафурович, доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры земледелия и кормопроизводства ТАУ им. Ш. Шотемур, 734003. Республика Таджикистан. г. Душанбе, проспект Рудаки 146, тел: (+992)985420515, E-mail: kodirov.kobiljon@mail.ru

Норов Мастибек Самадович, доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры земледелия и кормопроизводства ТАУ им. Ш. Шотемур, 734003. Республика Таджикистан.г. Душанбе, проспект Рудаки 146, тел: (+992) 919469546, E-mail: nmastibek@mail.ru

Сатторов Рахматулло, доктор сельскохозяйственных наук, профессор факультета биологии Таджикского национального университета. Республика Таджикистан. г. Душанбе улица Каримова 123. E-mail: Sattorov @ mail.ru

Аламурастов Бахтиёр Боронович, - кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры агрохимии и почвоведения ТАУ им. Ш. Шотемур, 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки 146, E-mail: [alamuratov. Бахтиёр 72 @ mail. ru](mailto:alamuratov.Bahtiyor72@mail.ru) тел. 918 - 55 - 40 – 93, 93-404-92-82

Каримзода Сорбон, докторант PhD Таджикского аграрного Университета им. Ш. Шотемур, 734003. Республика Таджикистан.г. Душанбе, проспект Рудаки 146, тел: (+992) 985643003, E-mail: sorbonikarimzoda@gmail.com-

Authors informations

Kodirov Kobiljon Gafurovich, Doctor of Agricultural Sciences, Professor of the Department of Agriculture and Fodder Production of TAU named after Sh. Shotemur, 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 146, tel: (+992)985420515), E-mail: kodirov.kobiljon@mail.ru

Norov Mastibek Samadovich, Doctor of Agricultural Sciences, Professor of the Department of Agriculture and Fodder Production of TAU named after Sh. Shotemur, 734003. Dushanbe, Rudaki Avenue 146, tel: (+992)919469546), E-mail: nmastibek@mail.ru

Sattorov Rahmatullo, Doctor of Agricultural Sciences, Professor of the Department of biology Tajik National University Republic of Tajikistan, Dushanbe, Karamova 123. E-mail: Sattorov @ mail.ru

Alamuratov Bahtiyor Boronovich -n.i.k., senior teacher of the department of agro chemistry and soil science of the TAU of Sciences named after Sh. Shahtemur, 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Street 146, E-mail: [alamuratov Bahtiyor 72 @mail.ru](mailto:alamuratov.Bahtiyor72@mail.ru) tel. 918 - 55 - 40 – 93, 93-404-92-82

Karimzoda Sorboni Sadi, доктор PhD, of the Department of Agriculture and Fodder Production of TAU named after Sh. Shotemur, 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 146, tel: (+992) 985643003, E-mail: sorbonikarimzoda@gmail.com

УДК 546.05 + 636.64

БИОЛОГИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ТРЕХЪЯДЕРНЫХ ГЕТЕРОВАЛЕНТНЫХ КОМПЛЕКСОВ НА ОСНОВЕ ЖЕЛЕЗА

Абдуллаев Т.Х.¹, Зоирова З.Т.² - ¹Институт химии им. В.И. Никитина НАНТ

²Таджикский аграрный университет им. Ш. Шотемура

Ключевые слова: *внекорневая обработка семян, биологическая активность, всхожесть, энергия прорастания, комплексные соединения*

Проблема влияния химических препаратов на физиологические процессы растений не нова, но на наш взгляд, является перспективной областью физиологии растений. В наши дни известно большое число физиологически активных соединений, которые при введении их в растения извне, заметно влияют на ростовые и генеративные процессы и тем временем, могут оказывать стимулирующие либо гербицидное влияние на растительный организм [1].

Вместе с этим, отмечено, что путем экзогенного обогащения семян регуляторами роста, возможно оказать влияние на всхожесть и энергию их прорастания и тем самым, ускорить ростовые процессы культурных растений, или ингибировать их.

Предпосевная обработка семян хлопчатника, это важный агротехнический процесс, который способствует повышению энергии прорастания и всхожести, а также устойчивости растений к различным болезням и вредителям. Одним из этапов данного процесса, наряду с калибровкой, обеззараживанием, является замачивание в растворах микроудобрений и стимуляторов роста. Это способствует ускорению прорастания, повышает устойчивость к стрессовым условиям погоды и т.д., для этих целей часто используют растворы различных минеральных солей. Имеются также сведения о том, что предпосевная замачивания семян хлопчатника в растворе гиббереллина способствует их лучшему прорастанию и ускоряют рост всходов [2].

В данной области, в течении долгого времени в лаборатории органического синтеза института химии НАНТ, на кафедре химии Таджикского аграрного университета им. Ш. Шотемур и на кафедре физколлоидной химии ТНУ велись работы по синтезу биологически активных комплексных соединений, на основе железа с органическими лигандами, с целью дальнейшего изучения их биологической активности. Известно, что ранее, в качестве

препарата предпосевной обработки, часто использовали FeGA – комплексное соединение на основе железа (железо гексаацетат) [3]. Авторы данной работы провели опыты, по сравнению с гибберелином и дистиллированной водой, и установили, что препарат FeGA оказывает благоприятное влияние на энергию прорастания (от +8,3% до +23%) и всхожесть (от +13,3% до +26,4%), по сравнению с эталоном, в зависимости от применяемой концентрации. На основе этих данных, препарат FeGA был рекомендован для широкого применения в хлопководстве для предпосевной обработки семян хлопчатника.

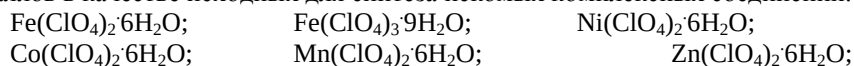
Известно, что физиологическая роль микроэлементов в развитии растений, особенно хлопчатника, изучена недостаточно. Более или менее известно о значении бора, марганца, меди, цинка и молибдена, и совсем мало сведений о применении йода, никеля и кобальта [4]. Сведения об использовании в хлопководстве трехядерных комплексов типа $[\text{Fe}_2\text{Me}^{\text{II}}(\text{Gly})_6(\text{H}_2\text{O})_3](\text{ClO}_4)_6$, отсутствуют. В состав соединений данного типа могут входить важные микроэлементы, которые так необходимы для нормального развития растений.

Стимулируя обмен веществ в растениях, марганец оказывает положительное влияние на урожай хлопчатника, содержание марганца в хлопчатнике зависит, в первую очередь, от количества доступной его формы в почве. Многочисленными опытами установлено, что при обработке семян марганцевыми препаратами урожай повышается на 2-4 ц/га. Показано, также роль марганца в снижении заболеваемости хлопчатника вертициллёзным вилтом.

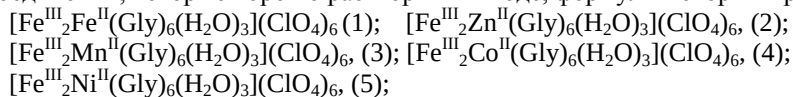
Цинк, также играет важную роль в фосфорном обмене хлопчатника и повышает его устойчивость к вилту. Характерными признаками цинковой недостаточности у хлопчатника является мелколистность, скручивание листьев, тусклая светло-зеленая их окраска и опадение плодов. Недостаток цинка приводит к значительному накоплению в растениях небелковых растворимых соединений азота. Предпосевная обработка семян, внекорневая подкормка или внесение цинка в почву (от 0,5 до 3 кг/га соли цинка) положительно отражаются на росте, плодоношении и продуктивности хлопчатника.

Постановка задачи. Обзор литературных данных позволяет сделать вывод, что гетерополиядерные кластеры, содержащие в своем составе молекулы аминокислоты, в качестве лигандов и одновременно несколько переходных металлов, изучены подробно, но сведения об их прикладных свойствах, особенно в области физиологической активности, отсутствуют. Хорошо известно, что гетероядерные координационные соединения обладают более ценным набором полезных свойств, чем гомоядерные, так как в составе кластера могут находиться одновременно несколько биометаллов (Al, Fe, Co, Ni, Zn), а в качестве лигандов – такие полезные соединения как аминокислоты.

В связи с этим, представлялось интересным изучить физиологическую активность таких соединений на хлопчатнике, что является основной задачей этой работы. Перед нами была поставлена задача синтеза комплексных соединений на основе трехвалентного железа, с набором полезных свойств в биологическом плане. Для этого нужно было разработать методику синтеза более чистых гетероядерных соединений с глицином состава: $[\text{Fe}_2\text{Me}^{\text{II}}(\text{Gly})_6(\text{H}_2\text{O})_3](\text{ClO}_4)_6$, где Me^{II} – двухвалентные переходные металлы и идентифицировать их исследуя различными химическими и физико-химическими методами. Исходные перхлораты переходных металлов малодоступны, поэтому их приходится синтезировать из более распространенных реактивов. Все исходные реактивы имели марку «чда» и «хч». По методикам, подробно описанным в работе [5], были получены следующие перхлораты металлов в качестве исходных для синтеза искомым комплексных соединений:

С использованием указанных перхлоратов, в качестве исходных, нами были синтезированы ряд комплексных соединений, которые хорошо растворимы в воде, формулы которых приведена ниже:

Подробно о получении, доказательства состава, строения и физико-химических аспектах данных соединений мы рассуждали в публикации [6].

Указанные препараты прошли физиологические испытания и показали хорошие рестрегулирующие свойства и по отношению к бобовым растениям [7, 8].

Мы решили использовать свойство хорошей растворимости, полученных нами комплексных соединений, и испытать на физиологическую активность, в частности, на энергию прорастания и всхожесть семян хлопчатника. Результаты испытаний приведены в таблице 1. В этой таблице, также приведены аналогичные данные для эталона FeGA, контроля - дистиллированной воды. Опыты были проведены в три серии, и в разное время. Анализ данных таблицы 1 показывает, что, в основном, растворы всех исследуемых комплексов проявляют повышенное стимулирующее действие на энергию прорастания и всхожесть семян хлопчатника, по сравнению с контролем.

Сравнение полученных данных для синтезированных соединений с результатами для эталона, показывает, что комплексы (1, 4 и 5) показывают более положительные результаты, по сравнению с другими комплексами, по физиологической активности. Комплексы (2 и 3) проявляют активность не выше уровня FeGA, взятого в качестве эталона. Следует отметить, что ранее изученные гетероядерные ацетатные кластеры переходных металлов, в совокупности, проявляют положительные результаты по стимулирующему действию на рост семян хлопчатника. Таким образом, обобщение данных показывает, что гетероядерные кластеры обладают более ценным набором полезных свойств, по сравнению с гомополиядерными соединениями.

Сопоставление данных физиологической активности растворов исследуемых комплексных соединений (1, 4 и 5) в различных концентрациях в диапазоне 0,1 - 0,01%, показывает, что в данном интервале концентраций оказывает заметное влияние на показатели энергии прорастания и всхожести семян хлопчатника. Поэтому, в целях

снижения стоимости обработки семян, можно рекомендовать концентрацию растворов комплексов для увлажнения ими порядка 0,01 %.

Таблица 1.-Результаты испытаний на энергию прорастания всхожести семян хлопчатника сорта «Ташкент-1»

№ преп.	Концентрация С, %	Энергия прорастания, %			Всхожесть, %		
		ср. знач.	отклонения		ср. знач.	отклонения	
			от контр.	от этал.		от контр.	от этал.
(1) $\text{Fe}_2^{\text{III}}\text{Fe}^{\text{II}}\text{O}$	0,1	87	+21	+7	91	+17	+5
	0,05	81	+15	-3	87	+13	0
	0,01	87	+21	+6	91	+17	+6
(2) $\text{Fe}_2^{\text{III}}\text{Zn}^{\text{II}}\text{O}$	0,1	75	+9	-5	79	+5	-7
	0,05	73	+7	-11	76	+2	-11
	0,01	75	+9	-6	77	+3	-8
(3) $\text{Fe}_2^{\text{III}}\text{Mn}^{\text{II}}\text{O}$	0,1	71	+5	-9	77	+3	-9
	0,05	76	+10	-8	79	+5	-8
	0,01	83	+17	+2	88	+13	+3
(4) $\text{Fe}_2^{\text{III}}\text{Co}^{\text{II}}\text{O}$	0,1	90	+24	+10	96	+22	+10
	0,05	85	+19	+1	83	+9	-1
	0,01	87	+21	+6	96	+22	+11
(5) $\text{Fe}_2^{\text{III}}\text{Ni}^{\text{II}}\text{O}$	0,1	85	+19	+5	90	+16	+4
	0,05	90	+24	+6	95	+21	+8
	0,01	85	+19	+4	94	+20	+9
Контр.		66	-	-	74	-	-
FeGa	0,1	80	+14	-	86	+12	-
	0,05	84	+18	-	87	+13	-
	0,01	81	+15	-	85	+11	-

Выводы. Синтезированы, в достаточном количестве, для испытания на физиологическую активность, пять гетероядерных кластеров общей формулы $[\text{Fe}_2\text{M}^{\text{II}}(\text{Gly})_6(\text{H}_2\text{O})_3](\text{ClO}_4)_6$, где – $\text{M}^{\text{II}} = \text{Mn, Co, Fe, Ni, Zn, Gly}$ - остаток глицина (аминоуксусной кислоты);

Проведены опыты по предпосевной обработке семян хлопчатника, путем увлажнения и дальнейшего учета качеств семян (сорт «Ташкент-1»), применяя при этом в качестве контроля - дистиллированную воду, а эталона - FeGa . Водные растворы этих соединений рекомендованы применять в качестве регуляторов роста семян хлопчатника в аграрном секторе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Физиология хлопчатника / Под ред. Рубина Б.А. – М.: Колос, 1977, - 255 с.
2. D. E. Bilderback. A Simple Method to Differentiate between α - and β -Amylase // Plant Physiology. — 1973-03. — Т. 51, вып. 3. — С. 594–595. — ISSN 0032-0889
3. А.с.904640 СССР МКИ³ А01 №59/00. Способ стимулирования семян хлопчатника / Якубов Х.М., Юсупов З.Н., Нурматов Т.Н., Рахимова М., Эргашев А.Ф. и Джафаров М.И. // Тадж. госуниверситет им. В.И. Ленина. – Опул. 15.02.82., Булл. №6
4. Биологические аспекты координационной химии / под ред. Яцимирского К.Б. – Киев: «Наукова думка», 1975. – 180 с.
5. Чистые химические вещества / Карякин Ю.В., Ангелов И.И. – М.: «Химия» 1974. – 209 с.
6. Абдуллоев О.Ш., Абдуллаев Ш.Х., Аскаров И.Р., Абдуллаев Т.Х. Квантово-химический расчет структуры и колебательного спектра гетероядерного глицинового μ_3 -оксокластера $[\text{Fe}^{+3}_2\text{Ni}^{+2}\text{O}(\text{NH}_2\text{CH}_2\text{COO})_6(\text{H}_2\text{O})_3]$ // III Международная конференция, посвященная памяти д.х.н., профессора Якубова Х.М. и 70-летию д.х.н., профессора Юсуфова З.Н. на тему «Проблемы физической химии и координации», 7-8 октября 2016г. Вестник ТНУ. Серия естественные науки 1/14 (216). Душанбе 2016, -С. 80-88.
7. Абдуллаев Ш.Х., Абдуллоев О.Ш., Аскаров И.Р., Абдуллаев Т.Х. Синтез комплексных соединений глицина с переходными металлами и их стимуляторные свойства // Научный вестник Андижанского госуниверситета, 2014, № 1, -С.46-50.
8. Абдуллаев Ш.Х., Шахабудинова В.Ф., Давронов К.С., Абдуллаев Т.Х. Гетероядерные ацетатные комплексы на основе железа(III) как стимуляторы прорастания семян бобовых. // Материалы республиканской конференции «Проблемы современной координационной химии» посвященной 60-летию профессора Аминджанова А.А., 13-14 января 2011 г., Душанбе. -С.199-200.

ФАЪОЛИЯТИ БИОЛОГИИ КОМПЛЕКСХОИ ГАРЕОВАЛЕНТИ ТРИНУДЕРИИ ОХАН

Аннотация. Дар мақола натиҷаҳои синтези кластерҳои гетеронуклеарӣ, ки дорои маҷмӯи пураризи хосиятҳои фойданок дар шакли микроэлементҳо, аминокислотаҳо ва санҷиши минбаъдаи онҳо барои фаъолияти физиологии маҳлулҳои пайвастагиҳои комплексӣ дар консентратсияи гуногун дар ҳудуди 0,1 - 0,01% ба даст оварда шудаанд, оварда шудааст, ки дар муқоиса бо нишондиҳандаҳои энергия ва миқдори пахта таъсири назаррас нишон доданд. Барои кам кардани хароҷоти коркарди тухмӣ маҳлулҳои обии 0,01%-и ин пайвастагиҳо барои ба сифати танзимгари афзоиши тухмии пахта дар саноати кишоварзи тавсия карда мешаванд.

Калимаҳои асосӣ: коркарди тухмӣ барғҳо, фаъолияти биологӣ, нашъунамо, энергияи сабзии, пайвастагиҳои мураккаб

BIOLICAL ACTIVITY OF TRINUCLEAR HETEROVALENT IRON-BASED COMPLEXES

Annotation. The article presents the results of the synthesis of heteronuclear clusters with a valuable set of useful properties, properties in the form of microelements, amino acids and their subsequent testing for physiological activity of solutions obtained complex compounds in various concentrations in the range of 0.1 - 0.01%, which showed a significant effect on the indicators of viability and germination of cotton seeds compared to the standard. In order to reduce the cost of seed treatment, 0.01% aqueous solutions of these compounds are recommended for use as regulators of cotton seed growth in the agricultural industry.

Keywords: foliar seed treatment, biological activity, germination, viability, complex compounds

Сведения об авторах:

Абдуллаев Тохир Хасанбаевич - доктор химических наук, ведущий научный сотрудник лаборатории органического синтеза института химии им. В.И. Никитина Национальная академия наук Таджикистана, 734063, Республика Таджикистан. г. Душанбе, проспект Аини 299/2. E-mail: tolibshoh@mail.ru тел: 900 97 01 01

Зоирова Зулайхо – старший преподаватель кафедры общей химии Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, 734003, Республика Таджикистан. г. Душанбе, проспект Рудаки, 146, E-mail: zulaiho63@gmail.com тел: 206 60 54 54

Authors informations:

Abdullaev Tokhir Hasanbaevich - Doctor of Chemical Sciences, Leading Researcher, Laboratory of Organic Synthesis, Institute of Chemistry named after V.I. Nikitin, National Academy of Sciences of Tajikistan, 734063, Republic of Tajikistan. Dushanbe, Aini Avenue 299/2. E-mail: tolibshoh@mail.ru. Tel.: 900 97-01-01

Zoirova Zulaykho - Senior teacher, Department of General Chemistry, Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur, 734003, Republic of Tajikistan. Dushanbe, Rudaki Avenue 146, E-mail: zulaiho63@gmail.com. Tel.: 206-60-54-54

ТДУ 633.11.631.5

**ВОБАСТАГИИ МУҲЛАТИ ФАРОРАСӢ ВА ДАВОМОТИ ДАВРАҲОИ НАШӢУНАМОИ НАВӢҲОИ
НОҲӢЯБАНДИШУДАӢ ЧАВ ВА ЧАВДОР АЗ УСУЛ ВА МЕӢЕРҲОИ ГУНОГУНИ КИШТИ ТУХМӢ**

**Рашидов Қ. А., Насридинов Қ.Ш., Чабборов Т.Қ.-
Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шотемур**

Калимаҳои асосӣ: усулҳои кишт, меӢери кишт, навӢҳои чав ва чавдор, майдони ғизогири, пухтарасӣ, муҳлати фарорасӣ, давраҳои нашӢунамо.

Масоҳати ғизогирии растаниҳо дар киштзори зироатҳои ғалладонагӣ аз усули кишт ва истифодаи меӢерҳои гуногуни кишти тухмӣ вобастагии калон дорад. Ҳангоми ба роҳ мондани кишт бо меӢерҳои нисбатан ками тухмӣ масоҳати ғизогирии растаниҳо дар киштзор васеъ гашта, онҳо метавонанд омилҳои асосии ҳаётиро дар давомоти давраҳои нашӢунамо ба қадри кофӣ истифода бурда, муътадилан нашӢунамо намуда, аз як давра ба давраи дигари ҳаётӣ гузаранд. Вобаста ба маълумотҳои мавҷуда, усули пуштагии кишт самаранок истифодабарии омилҳои ҳаётии растаниҳоро дар киштзор таъмин намуда, барои нашӢунамои муътадил ва баланд гаштани самаранокии киштзор шароити мусонд фароҳам меоварад.

Барои муайян намудани вобастагии муҳлати фарорасӣ ва давомоти давраҳои нашӢунамои навӢҳои ноҳиябандишудаи зироатҳои ғалладонагӣ аз усул ва меӢерҳои гуногуни кишт дар шароити Ассотсиатсияи хоҷагиҳои деҳқонии ба номи Абдулло Абдулвосиеви шаҳри Ваҳдат давоми солҳои 2006-2009, 2012-2022 таҷрибаҳои илмӣ ба роҳ монда шудаанд. Ба сифати объекти омӯзишӣ навӢҳои ҷави «Пулодӣ» ва «Меҳан», навӢҳои чавдори «Вахш-116» ва «Вахш-128» мавриди истифода қарор гирифтанд. Ҳангоми усули кишти пуштагӣ тухмӣ дар пуштаҳои андозааш 70 см гузаронидашуда, миқдори қаторҳо 3 ададро ташкил дода, андозаи байни қаторҳо 15 сантиметрро ташкил медиҳад.

Ҳангоми бароҳмонии таҷрибаҳои илмӣ чунин вариантҳои омӯзишӣ мавриди тадқиқ қарор дода шудаанд:

1. Усули кишти яклухти навӢҳои ҷав бо меӢери 3 млн. тухмии қобили сабзиш (варианти назоратӣ). Кишти сеқатораи навӢҳои ҷав бо усули пуштагӣ ва бо меӢерҳои 1,5 млн, 2 млн., 2,5 млн. ва 3 млн. дона тухмии қобили сабзиш.

2. Усули кишти яклухти навӢҳои чавдор бо меӢери 5 млн. тухмии қобили сабзиш (варианти назоратӣ). Кишти сеқатораи навӢҳои чавдор бо усули пуштагӣ ва бо меӢерҳои 2 млн, 3 млн., 4 млн. ва 5 млн. дона тухмии қобили сабзиш.

Натиҷаи тадқиқот. Муҳлати фарорасӣ ва давомоти марҳилаҳои ҳаётии навӢҳои ҷав. Чуноне ки мушоҳидаҳо дар қитъаҳои таҷрибавӣ нишон доданд, гузаронидани кишт бо усул ва меӢерҳои гуногуни кишти тухмӣ муҳлати фарорасӣ ва давомоти давраҳои ҳаётии навӢҳои ҷав низ бевосита таъйир меёбад (ҷадв. 1,2.)

Ҳангоми гузаронидани кишти ҷави навӢи «Пулодӣ» бо усули пуштагӣ ва меӢерҳои 1,5- 2 млн. дона тухмии қобили сабзиш пайдоиши майсаҳо дар таърихи 23.10 ва ҳангоми гузаронидани кишт бо меӢерҳои 2,5-3 млн. дона тухмии қобили сабзиш пайдоиши майсаҳо баъд аз 12 рӯзи кишт ба мушоҳида расидааст. Қитъаҳои таҷрибавие, ки дар он ҷави навӢи «Меҳан» бо меӢерҳои нисбатан зиёд 2,5-3 млн. дона тухмии қобили сабзиш кишт гардидаанд, пайдошавии майсаҳоро нисбат ба вариантҳои, ки дар он меӢери нисбатан пасти кишти тухмӣ 1,5-2 млн. дона истифода гардидаанд 2 рӯз пештар, дар таърихи 20.10 таъмин намудааст. Каме пештар пайдо гаштани майсаҳо ҳангоми гузаронидани кишт бо меӢерҳои нисбатан баландтари кишти тухмӣ далолат аз он менамояд, ки шумораи бештари тухмиҳо ҳангоми сабзиш бо таъсири бештари қувваи сабзиш ба ҳок таъсир расонида, муқовимати ҳокро нисбатан осонтар бартараф намуда, барвақттар дар болои ҳок намоён мешаванд.

Марҳилаи панҷазании ҷави навӢи «Пулодӣ» вобаста ба меӢер ва усулҳои кишт дар таърихи 20-28.11, баъд аз 27-35 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба мушоҳида расида, киштзори ҷави навӢи «Меҳан» дар таърихи 16-23.11, баъд аз 26-31 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба марҳилаи панҷазанӣ оғоз намудааст. Марҳилаи панҷазании киштзори ҷави навӢи «Пулодӣ» ҳангоми гузаронидани кишт бо меӢери 1,5 млн. дона тухмии қобили сабзиш дар таърихи 28.11, баъд аз 35 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расида, бо зиёд кардани меӢери кишт то андозаи 3 млн. дона тухмии қобили сабзиш ин марҳилаи ҳаётии киштзор вобаста ба зич шудани шумораи растаниҳо кӯтоҳ гашта, дар муддати 27 рӯз фаро расидааст. Дар киштзори ҷави навӢи «Меҳан» низ ин тарзи ҳаётгузаронӣ ба мушоҳида расида, марҳилаи панҷазании киштзор ҳангоми гузаронидани кишт бо усули пуштагӣ ва меӢери 3 млн/дона тухмии қобили сабзиш, нисбат ба киштзоре, ки дар он тухмии ин навӢи ҷав бо меӢери 1,5 млн/дона тухмии қобили сабзиш кишт карда шудааст, 5 рӯз пештар ба панҷазанӣ оғоз

намудааст. Марҳилаи панҷазани чави навъҳои «Меҳан» ва «Пулодӣ» ҳангоми гузаронидани кишт бо усули яклухт ва меёри 3 млн. дона тухмии қобили сабзиш, баъд аз 28-31 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба мушоҳида расидааст, ки фарорасии ин марҳилаи ҳаётӣ нисбат ба усули кишти пуштагӣ ва ҳамин меёри кишти тухмӣ 2-4 рӯз дертар оғоз гардидааст. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки растаниҳо дар марҳилаи панҷазанӣ сардиҳои фасли зимистонро ба осонӣ бартараф намуда, киштзори чави навъи «Пулодӣ» ҳангоми кишти пуштагӣ дар таърихи 15-23.03, баъд аз 145-151 рӯз ва киштзори чави навъи «Меҳан», дар таърихи 13-20.03, баъд аз 143-148 рӯзи пайдоиши майсаҳо оғоз ба марҳилаи найчабандӣ намудаанд. Марҳилаи найчабандии киштзори навъҳои чав ҳангоми кишти яклухт баъд аз 146-148 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба мушоҳида расидааст.

Марҳилаи хушабандии киштзори чави навъи «Пулодӣ» вобаста ба вариантҳои омӯзишӣ дар таърихи 15-23.04 ва марҳилаи гулкунӣ ин навъ баъд аз 9 рӯз, яъне дар таърихи 24.04-02.05 ба мушоҳида расида, ҳангоми гузаронидани кишт бо усули кишти яклухт ва меёри кишти 3 млн. дона тухмии қобили сабзиш марҳилаи хушабандии ин навъ дар таърихи 15.04 ва марҳилаи гулкунӣ киштзор низ, баъд аз ҳамин миқдор фосилаи вақт ба қайд гирифта шудааст.

Марҳилаи хушабандии чави навъи «Меҳан» вобаста ба усул ва меёрҳои кишт нисбат ба чави навъи «Пулодӣ» 4-6 рӯз пештар, дар таърихи 11-19.04 фаро расида, марҳилаи гулкунӣ киштзори ин навъи чав дар таърихи 19-26.04, яъне баъд аз 178-184 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба қайд гирифта шудааст. Марҳилаи гулкунӣ чави навъи «Меҳан» ҳангоми гузаронидани кишт бо усули яклухт ва меёри 3 млн. дона тухмии қобили сабзиш нисбат ба ҳамин усул ва меёри кишт, ки чави навъи «Пулодӣ» кишт карда шудааст, 2 рӯз пештар ба марҳилаи гулкунӣ ворид шудааст.

Марҳилаи пухтарасии ҳосили дони чави навъи «Пулодӣ» ҳангоми гузаронидани кишт бо усули пуштагӣ ва меёри 1,5 млн. дона тухмии қобили сабзиш дар таърихи 08.06, баъд аз 226 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба қайд гирифта шуда, бо зиёд кардани меёри кишт то 3 млн. дона тухмии қобили сабзиш марҳилаи пухтарасии дони чав 7 рӯз пештар, баъд аз 119 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба мушоҳида расидааст.

Ҳангоми гузаронидани кишт бо усули яклухт ва меёри 3 млн. дона тухмии қобили сабзиш пухтарасии дони чави навъи «Меҳан» дар таърихи 27.05, баъд аз 217 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расида, нисбат ба варианте, ки дар он ҳамин меёри тухмӣ ва усули пуштагии кишт истифода карда шудааст, пухтарасии дон 3 рӯз дертар ва нисбат ба варианте, ки дар он кишт бо меёри нисбатан паст 1,5 млн. дона тухмии қобили сабзиш гузаронида шудааст, киштзор 6 рӯз дертар пухтарасии донро таъмин намудааст.

Дар қитъаҳои таҷрибавӣ пухтарасии дони чави навъи «Меҳан» вобаста ба усул ва меёрҳои гуногуни кишти тухмӣ дар таърихи 27.05 - 05.06, баъд аз 217-223 рӯзи майсазани киштзор ва пухтарасии дони чави навъи «Пулодӣ» дар таърихи 29.05-08.06, баъд аз 219-226 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба мушоҳида расидааст. Таҳлили натиҷаҳои фенологии гирифташуда нишон медиҳанд, ки вобаста ба усул ва меёрҳои гуногуни кишти тухмӣ марҳилаи пухтарасии ҳосили дони чави навъи «Меҳан» нисбат ба чави навъи «Пулодӣ» 1-3 рӯз пештар фаро расидааст. Ҳангоми гузаронидани кишти чави навъи «Пулодӣ» бо усули пуштагӣ ва меёрҳои 1,5-3 млн. дона тухмии қобили сабзиш пухтарасии ҳосили дон, баъд аз 219-226 рӯзи пайдоиши майсаҳо ва пухтарасии дони чави навъи «Меҳан», баъд аз 217-223 рӯзи пайдоиши майсаҳо, яъне 2-3 рӯз дертар ба мушоҳида расидааст. Дар давомоти давраи нашъунамои навъҳои чави «Меҳан» ва «Пулодӣ» фарқияти ҷиддие ба мушоҳида нарасида, марҳилаи пухтарасии дони ҳар ду навъ баъд аз 220-221 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба мушоҳида расидааст.

Фарорасӣ ва давомоти давраҳои нашъунамои навъҳои ҷавдор вобаста ба усул ва меёрҳои гуногуни кишти тухмӣ. Чуноне, ки аз нишондодҳои дар ҷадвалҳои 1 ва 2 овардашуда дида мешавад, бо тағйир додани усул ва меёрҳои кишти тухмӣ муҳлати фарорасӣ ва давомоти давраҳои нашъунамои навъҳои ҷавдор низ тағйир меёбад. Баъд аз гузаронидани кишт дар қитъаҳои таҷрибавӣ вобаста ба усул ва меёрҳои гуногуни кишти тухмӣ майсаҳои навъҳои ҷавдори «Вахш-116» ва «Вахш-128» дар таърихи 18-20.10, баъд аз 8-10 рӯзи гузаронидани кишт ба мушоҳида расидааст. Дар киштзори ҳар ду навъи ҷавдор ҳангоми гузаронидани кишт бо меёрҳои нисбатан зиёди тухмӣ 4-5 млн. дона тухмиҳо бо истифода бурдани қувваи сабзиш дар якҷоягӣ қабати хоки болопуши худро ба осонӣ бартараф намуда, 1-2 рӯз пештар майсаҳои худро ба болои хок баровардаанд.

Дар қитъаҳои таҷрибавӣ вобаста ба шароити иқлимӣ минтақа, мавҷудияти омилҳои асосии ҳаётӣ дар хок ва хусусиятҳои навъии худ ҷавдори навъи «Вахш-116», баъд аз 36-40 рӯзи пайдоиши майсаҳо ва ҷавдори навъи «Вахш-128», баъд аз 36-38 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба марҳилаи панҷазанӣ оғоз намудаанд.

Растаниҳои ҷавдор баъд аз баитмомрасии давраи сармо ва фарорасии ҳарорати мусбӣ нисбатан мувофиқ босуръат инкишоф намуда, киштзори ҷавдори навъи «Вахш-116» дар таърихи 21-29.03, баъд аз 153-159 рӯзи пайдоиши майсаҳо ва киштзори ҷавдори навъи «Вахш-128» дар таърихи 22-26.03, баъд аз 154-156 рӯзи пайдоиши майсаҳо ворид ба марҳилаи найчабандӣ гардидаанд. Пайдоиши хӯшаҳо дар киштзори ҷавдори навъи «Вахш-116» ҳангоми гузаронидани кишт бо усули пуштагӣ ва меёрҳои гуногуни кишти тухмӣ, баъд аз 184-191 рӯз ва дар киштзори ҷавдори навъи «Вахш-128», баъд аз 182-188 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба мушоҳида гирифта шудааст. Дар киштзори ҳар ду навъи ҷавдор ҳангоми гузаронидани кишт бо усули маъмулии яклухт растаниҳо баъд аз 185 рӯзи пайдоиши майсаҳо оғоз ба марҳилаи хӯшабандӣ намудаанд.

Мувофиқи нишондодҳои фенологӣ киштзори ҷавдори навъи «Вахш-116», баъд аз 10 рӯзи пайдоиши хӯшаҳо ва киштзори ҷавдори навъи «Вахш-128», баъд аз 10-11 рӯзи марҳилаи хӯшабандӣ ба гулкунӣ оғоз намудааст.

Чадвали 1.-Фарорасии давраҳои нашьунамои навъҳои чав ва чавдор вобаста ба усул ва меъёрҳои гуогуни кишти тухмӣ

Р/т	Ном ва навъҳои зироат	Усулҳои кишт	Меъёри кишти тухмӣ, млн.дона.га	Фарорасии давраҳои нашьунамо							
				Май-сазанӣ	Панҷа-занӣ	Найча-бандӣ	Пайдоиши хуша	Гулкунӣ	Давраи ширагирӣ	Давраи шираҳа-мирий	Пухтарасии дон
1.	Чави навъи «Пулодӣ»	Пуштагӣ	1,5	23.10	28.11	24.03	23.04	02.05	16.05	27.05	08.06
			2	23.10	26.11	21.03	22.04	30.04	14.05	25.05	06.06
			2,5	22.10	23.11	18.03	18.04	27.04	10.05	21.05	03.06
			3	22.10	20.11	15.03	15.04	24.04	07.05	18.05	29.05
		Яклухт	3	22.10	23.11	20.03	20.04	28.04	10.05	21.05	03.06
2.	Чави навъи «Меҳан»	Пуштагӣ	1,5	22.10	23.11	20.03	17.04	26.04	10.05	25.05	05.06
			2	22.10	21.11	17.03	15.04	24.04	09.05	23.05	02.06
			2,5	20.10	18.11	15.03	13.04	21.04	05.05	19.05	28.05
			3	20.10	16.11	13.03	11.04	19.04	02.05	14.05	23.05
		Яклухт	3	20.10	18.11	16.03	14.04	22.04	07.05	20.05	30.05
3.	Чавдори навъи «Вахш-116»	Пуштагӣ	2	20.10	30.11	29.03	01.05	11.05	27.05	09.06	21.06
			3	20.10	28.11	27.03	28.04	08.05	26.05	07.06	19.06
			4	19.10	27.11	24.03	26.04	06.05	23.05	04.06	16.06
			5	18.10	24.11	21.03	22.04	02.05	19.05	30.06	12.06
		Яклухт	5	19.10	26.11	26.03	27.04	07.05	25.05	06.06	18.06
4.	Чавдори навъи «Вахш-128»	Пуштагӣ	2	20.10	28.11	26.03	28.04	08.05	24.05	05.06	15.06
			3	20.10	27.11	24.03	25.04	06.05	21.05	03.06	12.06
			4	18.10	24.11	22.03	22.04	03.05	17.05	29.05	08.06
			5	18.10	24.11	22.03	20.04	01.05	15.05	26.05	05.06
		Яклухт	5	19.10	26.11	24.03	24.04	04.05	18.05	30.05	09.06

Чадвали 2. Давомоти давраҳои нашьунамои навъҳои чав ва чавдор вобаста ба усул ва меъёрҳои гуогуни кишти тухмӣ

Р/т	Ном ва навъҳои зироат	Усулҳои кишт	Меъёри кишти тухмӣ, млн. дона. Га	Давомнокии давраҳои нашьунамо аз давраи майсазанӣ то:						
				Панҷа-занӣ	Найча-бандӣ	Пайдоиши хуша	Гулкунӣ	Давраи ширагирӣ	Давраи шираҳа-амирий	Пухтарасии дон
1.	Чави навъи «Пулодӣ»	Пуштагӣ	1,5	35	151	180	189	203	215	226
			2	33	148	179	187	201	212	223
			2,5	27	146	176	185	198	209	220
			3	30	145	175	184	197	208	219
		Яклухт	3	31	148	178	186	198	209	221
2.	Чави навъи «Меҳан»	Пуштагӣ	1,5	31	148	175	184	198	213	223
			2	29	145	173	182	196	210	219
			2,5	28	145	173	181	195	209	218
			3	26	143	170	178	191	203	217
		Яклухт	3	28	146	174	182	197	210	220
3.	Чавдори навъи «Вахш-116»	Пуштагӣ	2	40	159	191	201	217	229	241
			3	38	157	188	198	216	227	238
			4	38	155	187	197	214	225	236
			5	36	153	184	194	211	222	234
		Яклухт	5	37	157	188	198	216	227	239
4.	Чавдори навъи «Вахш-128»	Пуштагӣ	2	38	156	188	198	214	225	235
			3	37	154	185	196	211	223	232
			4	36	154	184	195	209	221	230
			5	36	154	182	193	207	218	227
		Яклухт	5	37	155	185	195	209	221	232

Марҳилаи пухтарасии дони чавдори навъи «Вахш-116» ҳангомигузаронидани кишт бо меъёрҳои 2-3 млн. дона тухмии қобили сабзиш дар таърихи 19-21.06, баъд аз 238-241 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расида, бо зиёд кардани меъёри кишти тухмӣ то ба андозаи 4-5 млн. дона марҳилаи пухтарасии дон дар киштзор 5-7 рӯз пештар, дар таърихи 12-16.06 мушоҳида карда шудааст. Ҳангоми гузаронидани кишт бо усули яклухт ва меъёри 5 млн. дона кишти тухмӣ марҳилаи пухтарасии киштзор дар таърихи 18.06, баъд аз 239 рӯзи майсазании киштзор фаро расида, нисбат ба усули кишти пуштагӣ, ки кишт бо ҳамин меъёри тухмӣ гузаронида шудааст 7 рӯз дертар пухтарасии дон дар киштзор ба мушоҳида расидааст.

Пухтарасии ҳосили дони киштзори чавдори навъи «Вахш-128» вобаста ба вариантҳои омӯзишӣ дар таърихи 05-15. 06, баъд аз 227-235 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба мушоҳида гирифта шудааст. Таҳлили мушоҳидаҳои фенологӣ гувоҳи аз он медиҳанд, ки вобаста ба усул ва меъёрҳои гуогуни кишт пухтарасии ҳосили дони чавдори навъи «Вахш-116» нисбат ба чавдори навъи «Вахш-128» 1-6 рӯз пештар фаро расидааст. Марҳилаи пухтарасии киштзор ҳангоми гузаронидани кишт бо усули пуштагӣ ва меъёри 2 млн. дона тухмии қобили сабзиш дар таърихи 15.06, баъд аз 235 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба мушоҳида расида, бо зиёд кардани меъёри кишт то ба андозаи 3-4 млн. дона тухмии қобили сабзиш марҳилаи пухтарасии киштзор 2-4 рӯз пештар, баъд аз 230-232 рӯзи пайдоиши майсаҳо дар киштзор фаро расидааст. Бо зиёд кардани меъёри кишти тухмӣ то ба андозаи 5 млн. дона марҳилаи пухтарасии киштзор аз ҳама пештар дар таърихи 05.06, баъд аз 227 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба мушоҳида расидааст, ки ин варианти омӯзишӣ нисбат ба

варианте, ки дар он тухмии чавдори навъи «Вахш-128» бо меъёри аз ҳама паст 2 млн. дона тухмии қобили сабзиш кишт карда шудааст пухтарасии донро дар киштзор 8 рӯз пештар таъмин намудааст. Ҳангоми гузаронидани кишт бо усули яклухт ва меъёри 5 млн. дона тухмии қобили сабзиш марҳилаи пухтарасии ҳосили киштзор дар таърихи 09.06, баъд аз 232 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба қайд гирифта шудааст.

АДАБИЁТ

1. Қосимов Қ.Қ. ва дигарон. Растанипарварӣ бо асосҳои тухмишиносӣ. Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2011.
2. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. - М.: Агропромиздат, 1989. - С.51-69.
3. Каюмов М.К. Справочник по программированию урожаев. - М.: Россельхозиздат, 1989. - С.85-93.
4. Ничипорович А.А. Важнейшие проблемы фотосинтеза в растениеводстве. - М.: Колос, 1980, - С.110-118.
5. Тооминг Х.Г. Солнечная радиация и формирование урожая. - Л.: Гидрометеиздат, 1977. - С. 92-103.
6. Беляков И.И. Агротехника важнейших зерновых культур. - М.: Высшая школа. - 1983. - 207 с.
7. Посыпанов Г.С., Долгодворов В.Е. Энергетическая оценка технологии возделывания полевых культур. - М.: МСХА, 1995. - 21 с.
8. Абдуллаев Х.А., Каримов Х.Х. Физиологические тесты в селекции растений. - Душанбе, 1994. - С.24-30

ЗАВИСИМОСТЬ СРОКОВ НАСТУПЛЕНИЯ ФАЗЫ РАЗВИТИЯ И ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ ВЕГЕТАЦИОННОГО ПЕРИОДА РАЙОНИРОВАННЫХ СОРТОВ ЯЧМЕНЯ И РЖИ, В ЗАВИСИМОСТИ ОТ РАЗНЫХ СПОСОБОВ ПОСЕВА И НОРМ ВЫСЕВА

Аннотация. В данной статье приведены результаты влияния способов посева и разных норм высева на сроки наступления и продолжительность фаз развития районированных сортов ячменя и ржи. Результаты исследований показывают, что в посевах зерновых культур по гребневому способу посева, при низкой норме сева, наблюдается увеличение площади питания и удлинение вегетационного периода. В вариантах с повышенной нормой высева, продолжительность вегетационного периода сокращается, при этом наблюдается более раннее созревание урожая.

Ключевые слова: *способы посева, норма посева, сорта ячменя, сорта ржи, площадь питания, спелость, продолжительность периодов роста.*

ВОБАСТАГИИ МУҲЛАТИ ФАРОРАСӢ ВА ДАВОМОТИ ДАВРАӢОИ НАШӢУНАМОИ НАВӢОИ НОӢИЯБАНДИШУДАӢИ ЧАВ ВА ЧАВДОР АЗ УСУЛ ВА МЕӢӢРӢОИ ГУНОГУНИ КИШТИ ТУХМӢ

Аннотатсия. Дар ин мақола таъсири усулҳои кишт ва меъёрҳои гуногуни кишт ба вақт ва давомнокии марҳилаҳои инкишофи навъҳои чав ва чавдори минтақабандишуда оварда шудааст. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки зироатҳои ғалладона бо меъёри пасти кишт майдони ғизодиҳиро зиёд мекунанд ва мавсими киштро дароз мекунанд. Вариантҳо бо меъёри баланди кишт мавсими киштро кӯтоҳ мекунанд, дар ҳоле ки пухта расидани ҳосил барвақттар мушоҳида мешавад.

Калимаҳои асосӣ: *усулҳои кишт, меъёри кишт, навъҳои чав ва чавдор, майдони ғизодиҳӣ, пухтарасӣ, муҳлати фарорасӣ, давраҳои нашъунамо.*

DEPENDENCE OF THE TIMING OF THE ONSET OF THE DEVELOPMENT PHASE AND THE DURATION OF THE GROWING SEASON OF ZONED VARIETIES OF BARLEY AND RYE ON DEPENDING ON DIFFERENT METHODS AND RATES OF SOWING

Annotation. This article presents the results of the influence of sowing methods and different seeding rates on the timing of the onset and duration of the development phase of zoned varieties of barley and rye. The results of the research show that sowing grain crops using ridge methods and low seeding rates leads to an increase in the feeding area and an extension of the growing season. In variants with an increased seeding rate, the duration of the growing season is reduced and is observed earlier ripening of the crop.

Key words: *sowing methods, sowing rates, barley varieties, rye varieties, feeding area, ripeness, duration of planting periods.*

Сведения об авторах:

Рашидов Кахрамон Абдусаторович-кандидат сельскохозяйственных наук, докторант кафедры растениеводства Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734013, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки – 146, Тел: +992939999197.

Насридинов Камариддин Шарифович-кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры растениеводства Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734013, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки – 146, Тел: +992918792337.

Джабборов Тавакал Джалилович-кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры растениеводства Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734013, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки – 146, Тел: +992918622272.

Information about the authors:

Rashidov Kakhramon Abdusatorovich, Candidate of Agricultural Sciences, doctoral student of the Department of plant growing of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734013, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue - 146, Tel: +992939999197.

Nasridinov Kamariddin Sharifovich, Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor of the Department of plant growing of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734013, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue - 146, Tel: +992918792337.

Jabborov Tavakal Jalilovich, Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor of the Department of plant growing of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734013, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue - 146, Tel: +992918622272.

ТДУ: 632:95:632.931.1.

ФАӢОЛШАВИИ ТАӢСИРИ МАНФИИ ТАӢӢИРӢБИИ ИҚЛИМ ДАР ЭКОСИСТЕМАӢОИ КИШОВАРЗӢ

Сулаймонзода И.Д. - Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: *таӢӢирӢбии иқлим, кишоварзӣ, экосистема, иқлим, экологӣ, таназзулӢби, заминҳои кишоварзӣ, ҷангалзорҳо, агроэкосистема, маҳсулотҳои кишоварзӣ.*

Дар водиҳои Вахш, Зарафшон, Ҳисор, Рашт ва Дарвоз аз оғози асри XX дар сохтори идоракунии фаъолияти табиатистифодабарандагон оид ба масъалаҳои истифода намудани замин, об, захираҳои ҷангалзорҳо, инчунин идоракунии чарогоҳҳо ва заминҳои ба соҳаи ҳифзи муҳити зист вобастагардида тағйиротҳои зиёде ба амал омад [9, С-13-20].

Дар натиҷаи ин тағйиротҳои ба амал омада таназзулҳои заминҳои обӣ, заминҳои лалмӣ, ҷангалзорҳо, марғзорҳо, бешазорҳо, боғҳои мевадиханда ва хатҳои махсуси муҳофизатии ҷангалзорҳо дида шуд ва ин тағйирёбӣ ба ҳолати экологии онҳо таъсири манфии худро расонид. Чуноне, ки ба мо маълум аст, аз соли 2000 инҷониб таназзулҳои заминҳои обӣ ва лалмӣ дар водиҳои дар боло зикршуда бо шиддат зиёд гардида ва хатарҳои талафҳои гумуснокии хок ба назар мерасад [1, С-6-8].

Авҷ гирифтани таназзулҳои агроэкосистемаҳо боиси талафҳои маҳсулотҳои кишоварзӣ, ба мисоли паст шудани ҳосилнокии пахта, зироатҳои ғалладонагӣ ва сабзавотҳо гардид, ки ин ҳолат сабаби болоравии нархи маҳсулотҳои кишоварзӣ дар бозор гардид, яъне авҷ гирифтани талафҳои боиси баланд гардидани арзиши ҳар як киллограмми маҳсулотҳои кишоварзӣ мегардад.

Болоравии арзиши маҳсулотҳои кишоварзӣ сабаби баланд шудани нархи онҳо дар бозорҳои ҷумҳурӣ мебошад ва натиҷаи ин ҳолат ба сатҳи зиндагии аҳоли, таъсири манфии худро то рафт зиёд расонида истодааст. Мисоли арзиши баъзе маҳсулотҳои кишоварзӣ дар ҷадвал нишон дода шудааст.

Ҷадвал 1. Арзиши маҳсулотҳои кишоварзӣ дар 20 соли охир

№	Маҳсулотҳои кишоварзӣ	Арзиши 1/кг (пештар)	Арзиши 1/кг (айни замон)
1	Зироатҳои ғалладонагӣ	1,8 сомонӣ	5,5 сомонӣ
2	Лубиғӣ	8 сомонӣ	25 сомонӣ
3	Картошка	1,4 сомонӣ	4 сомонӣ
4	Пиёз	0,8 сомонӣ	3,5 сомонӣ
5	Сирпиёз	7,5 сомонӣ	25 сомонӣ
6	Равғани пахта	7,5 сомонӣ	18 сомонӣ
7	Равғани зағир	10 сомонӣ	25 сомонӣ
8	Чуворимаккаи дон	2 сомонӣ	5 сомонӣ

Мувофиқи маълумотҳои илмӣ, дар заминҳои кишоварзии водиҳои Вахш, Зарафшон, Ҳисор, Рашт ва Дарвоз маҳдудшавии заминҳои кишт аз таъсири тағйирёбии иқлим зиёд ба назар мерасад [7, С-4-6].

Заминҳои кишоварзӣ аз ҷониби заминистифодабарандагон кам истифода шудаанд ва дар натиҷа онҳо ба заминҳои чарогоҳӣ ва алафҷой табдил ёфтаанд, ки ин ҳолат боиси зиёдшавии ҳашаротҳои зараррасони зироатҳои кишоварзӣ ба мисоли ширинча, сафедболак, мӯр, малах, гамбӯски коларадӣ, кирми себ, тортанакканаҳо, гамбӯсакҳои ғалладонагӣ, касалиҳои занбӯрӯғӣ, хушкшавии бармаҳали баргҳои зироатҳои кишоварзӣ, касалиҳои пӯсиши реша, мева ва дигар касалиҳои бактериявӣ ва вирусӣ [4, С-23-25] аз ҳадди имконпазирӣ экологӣ то 5 маротиба зиёд гардидааст.

Зиёдшавии зараррасонҳои зироатҳои кишоварзӣ, касалиҳои вирусӣ ва замбӯрӯғӣ ба фаъолияти хочагидорон таъсири манфӣ расонида [5, С-47], ба онҳо хисороти зиёд меоранд ва боиси муфлисшавии онҳо низ мегарданд. Ин ҳолати вучуд дошта ба фаъолияти кишоварзон ва соҳаи кишоварзӣ таъсири манфии худро зиёд расонида истодааст. Бо беш гардидани ҳолатҳои нодуруст истифодабарии агроэкосистемаҳо ва дар аксар ҳолатҳо ғайри нагардидани технологияи парвариши зироатҳо боиси ба амал омадани бухрони маводи ғизоӣ ва амнияти экологӣ мегардад.

Расми 1.- Зараррасонҳои агроэкосистемаҳо

Дар пайёмҳои соли 2020, соли 2021 ва соли 2022 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президент Чумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таҳлилҳои вазъи ба амал омада ва роҳҳои баромадан аз бухрони норасоии маҳсулотҳои кишоварзӣ ва талафҳои онҳо, гирифтани 3 ҳосил аз заминҳои кишоварзӣ мавриди баррасӣ қарор дода шуд.

Дар шароити имрӯза пайдо намудани имкониятҳо ба мутобиқшавӣ ба раванди тағйирёбии иқлим ба амал омад, ки дар як муддати кӯтоҳ имконияти хеле зиёди барқароркунии экосистемаҳо ва агроэкосисте-

маҳоро ба низом даровард [8, С-8-9]. Барои нигоҳ доштани ҳолати табиӣ ва тавозунии табиӣ агроэкосистемаҳо, ташкил намудани боғҳои интенсивӣ, ки онҳо метавонанд ба ташаккули системаҳои экологӣ ва шароити муътадили муҳити табиӣ барои нигоҳдории агросенозҳо ва кам кардани таъсири таназзули дар системаҳои экологӣ шароити мувофиқро барои аз нав барқарор намудани элементҳои ҳаёти мукамал намоянд [2, С-28-30].

Таъсири тағйирёбии иқлим ба сифати маҳсулотҳои кишоварзӣ ва хусусиятҳои генетикии зироатҳои кишоварзӣ таъсир расонида, ҳолати устувории онҳоро ба омилҳои абиотӣ ва биотӣ тағйир медиҳад.

Таъсири омилҳои биотӣ, абиотӣ ва антропогенӣ ба таъмини устувории биологӣ зироатҳои кишоварзӣ, ба мисоли мевачот, сабзавот, полезиҳо, боғу тоқзорҳо таъсири манфӣ худро мерасонанд. Ба ҳамаи ин мушкилотҳо нигоҳ накарда, истифодаи заминҳои киштшаванда дар ҷумҳурӣ дар 5 соли охир рӯ ба беҳбудшавии вазъи экологӣ овардаанд.

Расми 2.-Хизматрасонии экосистемаҳо ва агроэкосистемаҳо
АДАБИЁТ

1. Аҳбори экологӣ, илм ва табиат. Душанбе 2019. -С. 6-8
2. Аҳмадов Х.М., Аминов Ш.Р., Имомкулова З.А. Чорабиниҳои зиддитаъзулӣ дар боғу тоқзори нишебзаминҳо бо тавсифи навҳо ва намудҳои дарахтони мевадиҳанда. Душанбе. 2016. -С 28-30
3. Линдт И.И. Биология обыкновенного паутинового клеща (Tetranychus telarius L.) в Южном Таджикистане/Линдт И.И.//Изд. АН. Тадж. ССР. Душанбе, 1964. -С 115
4. Султонова М.Х., Тошпулатов М.М. ва дигарон. Касалиҳо ва зарарсонҳои дарахтони мевагии тухмакдор ва чораҳои мубориза бар зидди онҳо. Душанбе, «Маориф ва фарҳанг», 2008. -С 23-25
5. Тошпулатов М.М. Тавсиянома доир муборизаи зидди зараррасон ва касалиҳои зироатҳои кишоварзӣ ба роҳбарони хоҷагиҳои деҳқонӣ ва фермерӣ. Душанбе. 2006. -С 47
6. Илм ва табиат. Баҳодиҳии чоруми ҳолати муҳити зист. Душанбе 2019. -С 10-11
7. Инсон ва табиат. Таъсири тағйирёбии иқлим ба муҳити атроф. Душанбе 2022. -С 4-6
8. Инсон ва табиат. Проблемаҳои глобалии тағйирёбии иқлим Душанбе 2023. -С 8-9
9. Ҳисоботи чоруми тағйирёбии иқлим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе 2022. -С 13-20

АКТИВИЗАЦИЯ НЕГАТИВНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА НА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ЭКОСИСТЕМЫ

Аннотация. Сельскохозяйственные земли недоиспользуются землепользователями, в результате чего они превращаются в пастбища и сенокосы, что приводит к росту численности вредителей сельскохозяйственных культур, таких как тля, белокрылка, колорадский жук, саранча, листоеды, яблонная муравейка, паутиновый клещ, грибковых заболеваний, преждевременного усыхания листьев сельскохозяйственных культур, корневых и плодовых гнилей, а также других бактериальных и вирусных заболеваний, которые превысили экологически допустимые нормы до 5 раз. Рост численности вредителей сельскохозяйственных культур, вирусных и грибковых заболеваний негативно сказывается на деятельности фермеров, нанося им значительные убытки и даже приводя к банкротству. Эта ситуация всё больше негативно сказывается на деятельности фермеров и агропромышленном комплексе.

Ключевые слова: изменение климата, сельское хозяйство, экосистема, климат, экологический, деградация, сельскохозяйственные угодья, леса, агроэкосистема, сельскохозяйственная продукция.

ФАЪОЛШАВИИ ТАЪСИРИ МАНФИИ ТАҒЙИРЁБИИ ИҚЛИМ ДАР ЭКОСИСТЕМАҲОИ КИШОВАРЗӢ

Аннотатсия. Заминҳои кишоварзӣ аз ҷониби истифодабарандагони замин, ки онҳо ба чарогоҳҳо ва алафҳои бегона, мӯрбаҳои беҳабарӣ, мӯрчаҳои барқабой, доғҳо ва инчунин дигар бактерияҳо оварда мерасонад, ва инчунин дигар бактерияҳо ва вирусӣ мегардад Беморҳо, ки стандартҳои аз ҷиҳати экологии аз ҷиҳати экологӣ, то 5 маротиба зиёданд. Афзоиши шумораи ҳашароти зироат, вирус ва fungal ба фаъолияти фермерон таъсири манфӣ мерасонад ва зиёнҳои назаррасро пешкаш мекунанд ва ҳатто боиси муфлисшавӣ мегарданд. Чунин ҳолат ба фаъолияти фермерон ва комплекси агросаноатӣ таъсири манфӣ мерасонад.

Калимаҳои асосӣ: тағйирёбии иқлим, кишоварзӣ, экосистема, иқлим, экологӣ, таназзули, заминҳои кишоварзӣ, ҷангалзорҳо, агроэкосистема, маҳсулотҳои кишоварзӣ.

INTENSIFICATION OF THE NEGATIVE IMPACTS OF CLIMATE CHANGE ON AGRICULTURAL ECOSYSTEMS

Annotation. Agricultural land is underutilized by landowners, resulting in it being converted into pastures and hayfields. This leads to an increase in the number of agricultural pests, such as aphids, whiteflies, Colorado potato beetles, locusts, leaf beetles, apple ants, spider mites, fungal diseases, premature leaf dieback, root and fruit rot, and other bacterial and viral diseases, which have exceeded ecologically acceptable levels by up to five times. The increase in the number of agricultural pests, viral, and fungal diseases negatively impacts farmers, causing significant losses

and even leading to bankruptcy. This situation is increasingly negatively impacting farmers and the agricultural sector.

Key words: *climate change, agriculture, ecosystem, climate, ecological, degradation, agricultural land, forests, agroecosystem, agricultural products.*

Сведения об авторе:

Сулаймонзода Ибодат Дилбаршо - кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры ботаники и агроэкологии Государственного аграрного университета имени Ш. Шотемура. 734013, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146. Тел: (+992) 917207193.

Author information:

Sulaimonzoda Ibodat Dilbarsho - Candidate of Agricultural Sciences, Professor of the Department of Botany and Agricultural Ecology at the Sh. Shotemur State Agrarian University. 146 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734013. Tel: (+992) 917207193.

ТДУ: 633.11.631.5

ТАЪСИРИ УСУЛ ВА МЕЪЁРҲОИ ГУНОГУНИ КИШТ БА МУҲЛАТИ ФАРОРАСӢ ВА ДАВОМОТИ ДАВРАҲОИ НАШӢУНАМОИ НАВӢҲОИ НОҲИЯБАНДИШУДАИ СУЛӢ ВА ТРИТИКАЛЕ

Насридинов Қ.Ш., Рашидов Қ.А., Ҷабборов Т.Ҷ.-Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *усулҳои кишт, меъёри кишт, навъҳои сулӣ ва тритикале, майдони физогирий, ҷухтарасӣ, муҳлати фарорасӣ, давраи нашъунамо.*

Нашъунамои муътадили растаниҳо дар киштзор аз ба қадри зарурӣ таъмин гаштани онҳо бо омилҳои асосии ҳаёти вобастагии калон дорад. Ҳангоми бо усул ва меъёрҳои гуногуни тухмӣ кишт қардани зироатҳои ғалладонагӣ, масоҳати физогирии растаниҳо дар киштзор низ таъйир ёфта, ин амал ба муҳлати фарорасӣ ва давомоти давраҳои нашъунамои зироатҳои ғалладонагӣ таъсири бевоситаи худро мерасонад.

Барои муайян намудани вобастагии муҳлати фарорасӣ ва давомоти давраҳои нашъунамои навъҳои ноҳиябандишудаи сулӣ ва тритикале дар шароити Ассотсиатсияи хоҷагиҳои деҳқонии ба номи Абдулло Абдулвосиеви шаҳри Ваҳдат давоми солҳои 2006-2009, 2012-2022 таҷрибаҳои илмӣ ба роҳ монда шудаанд.

Ба сифати объекти омӯзишӣ тухмии навъҳои сулии «Тоҷикӣ-50», «Тезпазак» ва навъҳои тритикалеи «Умед» ва «Акбар» мавриди истифода қарор дода шуданд.

Барои муайян намудани таъсири усул ва меъёрҳои кишти тухмӣ ба муҳлати фарорасӣ ва давомоти давраҳои нашъунамои навъҳои ноҳиябандишудаи сулӣ ва тритикале дар китъаҳои омӯзишӣ бо ду усул:

- усули кишти яклухти навъҳои сулӣ ва тритикале мавриди омӯзиш қарор дода шудааст, ки ҳоло дар истеҳсолот аз ҷониби хоҷагидорон васеъ истифода бурда мешавад. Кишти яклухти навъҳои сулӣ ва тритикале бо воситаи тухмипошакҳои ғаллакорӣ ба роҳ монда шуда, дар ин ҳангом таҷҳизотҳои тухмирёз аз тухмипошакҳо ҷудо карда шуда, тухмӣ аз бордони тухмигирӣ рост ба замин рехта, ба воситаи таҷҳизоти ҷуяккашӣ зеро ҳок карда мешавад;

- усули кишти пуштагии зироатҳои ғалладонагӣ, ки ба воситаи тухмипошакҳои махсусгардонидашуда ба роҳ монда мешаванд, ба воситаи ин тухмипошакҳо бо як рафтани пуштаҳо бардошта шуда, тухмиҳо дар се қатор кишт карда шуда, ҳамзамон ба замин нурӣ андохта мешавад.

Ҳангоми усули кишти пуштагӣ кишти тухмии навъҳои сулӣ ва тритикале дар пуштаҳои андозааш 70 см гузаронидашуда, миқдори қаторҳо 3 ададро ташкил дода, андозаи байни қаторҳо 15 сантиметрро ташкил медиҳад.

Ҳангоми бароҳмонии таҷрибаҳои илмӣ чунин вариантҳои омӯзишӣ мавриди тадқиқ қарор хоҳанд гирифт:

1. Усули кишти яклухти навъҳои сулӣ бо меъёри 3,5 млн. тухмии қобили сабзиш (варианти назоратӣ). Кишти сектории навъҳои сулӣ бо усули пуштагӣ бо меъёрҳои 2 млн, 2,5 млн., 3 млн. ва 3,5 млн/дона тухмии қобили сабзиш.
2. Усули кишти яклухти навъҳои тритикале бо меъёри 5 млн. тухмии қобили сабзиш (варианти назоратӣ). Кишти сектории навъҳои сулӣ бо усули пуштагӣ бо меъёрҳои 2 млн, 3 млн., 4 млн. ва 5 млн/дона тухмии қобили сабзиш

Натиҷаи таҳқиқот. Нишондодҳои гирифташуда гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки усул ва меъёрҳои гуногуни кишти тухмӣ ба муҳлати фарорасӣ ва давомоти давраҳои нашъунамои киштзори сулӣ таъсири бевоситаи худро мерасонад. Чуноне, ки аз нишондодҳои ҷадвалҳои 1 ва 2 дида мешавад, тухмиҳои сулии навъҳои «Тоҷикӣ- 50» ва «Тезпазак» ҳангоми гузаронидани кишт бо меъёрҳои 2-2,5 млн/дона тухмии қобили сабзиш дар таърихи 19.10 ва ҳангоми гузаронидани кишт бо меъёрҳои нисбатан баланд 3-3,5 млн/дона тухмӣ бо таъсири қувваи сабзиши бештар, ки аз ҳисоби истифодаи шумораи зиёди тухмиҳо ҳангоми кишт таъмин мегардад, як рӯз пештар дар таърихи 18. 10 майсаҳои худро ба болои ҳок берун баровардаанд. Ҳангоми гузаронидани кишт бо усули яклухт ва бо меъёри 3,5 млн/дона тухмии қобили сабзиш тухмиҳо дар замин парешон меафтанд ва аз ин сабаб қувваи сабзиши тухмиҳо заиф гашта, тухмиҳо як рӯз дертар, дар таърихи 19.10 майсаҳои худро аз ҳок берун баровардаанд.

Марҳилаи панчазании киштзори сулии навъи «Тоҷикӣ-50» вобаста ба усул ва меъёрҳои гуногуни кишти тухмӣ дар таърихи 22-26.10, баъд аз 32-37 рӯзи пайдоиши майсаҳо дар киштзор ва марҳилаи панчазании сулии навъи «Тезпазак» баъд аз 4-7 рӯз, дар таърихи 15-21.11, баъд аз 27-32 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расидааст. Ҳангоми гузаронидани кишти тухмии сулии навъҳои «Тезпазак» ва «Тоҷикӣ-50» бо меъёри 3,5 млн/дона тухмӣ ва усули кишти яклухт майсазании киштзор дар таърихи 19.11 ва 22.11, баъд аз 31-36 рӯзи панчазании киштзор фаро расидааст, ки нисбат ба усули кишти пуштагӣ, ки бо ҳамин меъёри тухмӣ кишт гузаронида шудааст, киштзор 4-6 рӯз дертар ба марҳилаи панчазанӣ оғоз намудааст.

Давраи найчабандии киштзори сулии навъҳои «Тезпазак» ва «Тоҷикӣ-50» ҳангоми гузаронидани кишт бо усули пуштагӣ ва меъёри 2 млн/дона тухмӣ баъд аз 153-159 рӯзи пайдоиши майсаҳо, бо зиёд қардани меъё-

ри кишт то ба андозаи 3-3,5 млн/дона тухмӣ, баъд аз 145-150 ва 149-155 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба қайд гирифта шудааст. Ҳангоми гузаронидани кишти ин навъҳои сулӣ бо меъёри 3,5 млн/дона тухмӣ давраи найчабандии киштзор дар таърихи 18.03-24.03, баъд аз 150-155 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расида, нисбат ба варианте, ки дар он навъҳои сулӣ бо ҳамин меъёр ва усули кишти пуштагӣ кишт карда шудаанд 5-6 рӯз дертар ва нисбат ба он варианте, ки навъҳо ҳангоми кишти пуштагӣ бо меъёри аз ҳама паст 2 млн/дона тухмӣ кишт карда шудааст 3-4 рӯз дертар ба мушоҳида гирифта шудааст.

Марҳилаҳои хушабандӣ ва гулкунӣ киштзори сулии навъи «Тоҷикӣ-50» ҳангоми гузаронидани кишт бо меъёри 2 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш баъд аз 118 ва 197 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расида, ҳангоми зиёд кардани меъёри кишт то ба андозаи 2,5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш, баъд аз 184 ва 194 рӯз, меъёри 3-3,5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш баъд аз 184-193 ва 173-183 рӯзи пайдоиши майсаҳо ва ҳангоми гузаронидани кишт бо усули яклухт ва меъёри 3,5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш, баъд аз 178-188 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расидааст. Дар киштзоре, ки кишти сулии навъи «Тезпазак» бо усули пуштагӣ ва бо меъёри 2 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш кишт карда шудааст, марҳилаҳои хушабандӣ ва гулкунӣ киштзор дар таърихи 19.04 ва 28.04, баъд аз 180 ва 189 рӯзи пайдоиши майсаҳо, ҳангоми гузаронидани кишт бо меъёри 2,5 млн/дона тухмӣ сабзиш дар таърихи 17.04 ва 26.04, баъд аз 178 ва 187 рӯз, ҳангоми зиёд кардани меъёри кишт ба андозаи 3-3,5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш киштзори сулии навъи «Тезпазак» дар таърихи 13.04 ва 23.04, 11.04 ва 21.04 ё худ баъд аз 175 ва 185, 173 ва 183 рӯзи пайдоиши майсаҳо марҳилаҳои хушабандӣ ва гулкунӣ худро оғоз намудааст.

Чуноне, ки мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ҳангоми гузаронидани кишт бо меъёри 2 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш марҳилаи пухтарасии дони сулии навъи «Тоҷикӣ-50» дар таърихи 12.06, баъд аз 233 рӯзи мазасании киштзор ба қайд гирифта шуда, ботадрич зиёд кардани меъёри кишти тухмӣ кӯтоҳшавии давраи нашъунамо ё худ тезтар пухтарасии ҳосили дон дар қитъаҳои таҷрибавӣ ба мушоҳида мерасад. Ҳангоми гузаронидани кишт бо меъёри 2 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш фарорасии марҳилаи пухтарасии дони сулии навъи «Тоҷикӣ-50» дар таърихи 09.06 фаро расида, ҳангоми зиёд кардани меъёри кишти тухмӣ то ба андозаи 3 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш, пухтарасии дон дар таърихи 07.06 ва ҳангоми гузаронидани кишт бо меъёри 3,5 тухмӣ қобили сабзиш фарорасии ин марҳилаи ҳаёти дар таърихи 03.06 ба мушоҳида расидааст. Давомоти пурраи давраи нашъунамои сулии навъи «Тоҷикӣ-50» ҳангоми гузаронидани кишт бо меъёри 2,5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш 230 рӯз идома намуда, нисбат ба варианте, ки дар он тухмӣ бо меъёри 2 млн/дона кишт карда шудааст, 3 рӯз пештар ва нисбат ба варианте, ки дар он кишт бо меъёри каме зиёд, 3 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш гузаронида шудааст, пухтарасии ҳосил 2 рӯз дертар ба мушоҳида расидааст. Варианти омӯзишӣ, ки дар он ҳангоми кишти пуштагӣ тухмӣ бо меъёри аз ҳама зиёд 3,5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш кишт карда шудааст пухтарасии донро нисбат ба ҳама вариантҳои омӯзишӣ пештар, дар давоми 223 рӯз таъмин намудааст, ки нисбат ба дигар вариантҳои омӯзишӣ ҳамин усули кишт пухтарасии дон дар ин варианти омӯзишӣ 5-10 рӯз пештар фаро расидааст. Давомоти давраи нашъунамои сулии навъи «Тоҷикӣ-50», ки кишт бо усули яклухт ва меъёри 3,5 млн/дона тухмӣ гузаронида шудааст, 228 рӯз идома намуда, пухтарасии ҳосили дон дар ин варианти омӯзишӣ нисбат ба варианте, ки дар он кишт бо усули пуштагӣ ва ҳамин меъёри кишти тухмӣ гузаронида шудааст, 5 рӯз дертар ва нисбат ба варианте, ки кишт бо меъёри аз ҳама паст 2 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш кишт карда шудааст, 5 рӯз пештар ба мушоҳида расидааст.

Дар қитъаҳои таҷрибавӣ вобаста ба усул ва меъёрҳои гуногуни кишти тухмӣ давомоти пурраи давраи нашъунамои сулии навъи «Тезпазак» 218-227 рӯзро ташкил намудааст. Ҳангоми гузаронидани кишти ин навъи сулӣ бо усули пуштагӣ ва меъёри 2 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш марҳилаи пухтарасии дон баъд аз 227 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба мушоҳида расида, бо зиёд кардани меъёри кишт то ба андозаи 2,5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш пухтарасии дони ин навъи сулӣ 2 рӯз пештар, баъд аз 225 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба қайд гирифта шудааст. Бо зиёд кардани меъёри кишти тухмӣ то андозаи 3 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш ҳангоми кишти пуштагӣ пухтарасии дон боз ҳам тезтар дар таърихи 30.05, баъд аз 223 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба мушоҳида расидааст. Дар варианти омӯзишӣ, ки сулии навъи «Тезпазак» ҳангоми кишти пуштагӣ бо меъёри аз ҳама баланд 3,5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш кишт карда шудааст, вобаста ба зичии аз ҳад зиёди истоди растаниҳо ва муҳити ғизогирии нисбатан маҳдуд пухтарасии донро аз ҳама барвақт, баъд аз 218 рӯзи пайдоиши майсаҳо дар киштзор таъмин намудааст, ки нисбат ба дигар вариантҳои кишт бо меъёрҳои нисбатан паст 2-3 млн/дона тухмӣ гузаронида шудааст, марҳилаи пухтарасии дон 5-9 рӯз пештар ба мушоҳида расидааст. Ҳангоми гузаронидани кишт бо усули яклухт ва меъёри 3,5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш давомоти пурраи давраи нашъунамои сулии навъи «Тезпазак» 224 рӯз идома намуда, нисбат ба варианте, ки дар он кишт бо усули пуштагӣ ва меъёрҳои 2-2,5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш кишт карда шудааст, пухтарасии ҳосил 1-3 рӯз дертар ва нисбат ба вариантҳои кишт бо меъёрҳои нисбатан баландтар 3-3,5 млн/дона тухмӣ кишт карда шудааст, 1-6 рӯз тезтар фаро расидааст.

Давомоти давраи нашъунамои сулии навъи «Тоҷикӣ-50» вобаста ба усул ва меъёрҳои гуногуни кишт 223-233 рӯзро ташкил дода, давомоти давра аз марҳилаи сабзиш то пухтарасии ҳосили сулии навъи «Тезпазак» ба 218-227 рӯз баробар гаштааст. Сулии навъи «Тезпазак» вобаста ба усул ва меъёрҳои гуногуни кишт дар қитъаҳои таҷрибавӣ пухтарасии ҳосили дони худро нисбат ба навъи сулии «Тоҷикӣ-50» 5-6 рӯз пештар таъмин намудааст. Дар варианти омӯзишӣ, ки дар он сулии навъи «Тезпазак» бо усули кишти яклухт ва меъёри 3,5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш кишт карда шудааст, пухтарасии дон нисбат ба варианте, ки дар он сулии навъи «Тоҷикӣ-50», ки бо ҳамин меъёр ва усул кишт карда шудааст, 4 рӯз пештар пухтарасии ҳосили дон ба қайд гирифта шудааст.

Фарорасӣ ва давомоти даврахои нашьунамои навъҳои тритикале.Баъд аз гузаронидани кишти тухмӣ майсаҳои тритикалеи навъи «Умед» вобаста ба муҳлат ва меъёрҳои гуногуни кишт дар таърихи 20-21.10, баъд аз 10-11 рӯз ва майсаҳои тритикалеи навъи «Акбар» дар таърихи 20-22.10, баъд аз 10-12 рӯз дар болои замин намоён шуданд. Муҳлати фарорасии марҳилаи майсазании киштзори тритикалеи навъҳои «Умед» ва «Акбар» чун дигар навъҳои зироатҳои ғалладонагӣ аз ҳама пештар дар вариантҳои, ки аз ҳама меъёри бештари тухмӣ 4-5 млн/дона кишт гардида буд, ба қайд гирифта шудааст (ҷадвали 1 ва 2).

Ҷадвали 1. Фарорасии даврахои нашьунамои навъҳои сулӣ ва тритиеале вобаста ба усул ва меъёрҳои гуногуни кишти тухмӣ

Р/г	Ном ва навъҳои зироат	Усуҳои кишт	Меъёри кишти тухмӣ, млн/дона, га	Фарорасии даврахои нашьунамо							
				Майсазанӣ	Панҷазанӣ	Найчабандӣ	Пайдоиши хуша	Гулкунӣ	Давраи ширагирӣ	Давраи шираҳамири	Пухтарасии дон
1.	Сулии навъи «Тоҷикӣ-50»	Пуштагӣ	2	19.10	26.11	28.03	27.04	06.05	20.05	01.06	12.06
			2,5	19.10	26.11	24.03	23.04	03.05	17.05	28.05	09.06
			3	18.10	22.11	22.03	20.04	01.05	14.05	25.05	07.06
			3,5	18.10	22.11	19.03	17.04	28.04	11.05	22.05	03.06
		Яклухт	3,5	19.10	25.11	24.03	22.04	02.05	14.05	25.05	07.06
2.	Сулии навъи «Тезпазак»	Пуштагӣ	2	19.10	21.11	22.03	19.04	28.04	12.05	27.05	06.06
			2,5	19.10	21.11	19.03	17.04	26.04	11.05	25.05	04.06
			3	18.10	17.11	15.03	13.04	23.04	07.05	21.05	30.05
			3,5	18.10	15.11	13.03	11.04	21.04	04.05	16.05	25.05
		Яклухт	3,5	19.10	19.11	18.03	16.04	26.04	09.05	22.05	02.06
3.	Тритикалеи навъи «Умед»	Пуштагӣ	2	21.10	26.11	28.03	28.04	07.05	24.05	06.06	17.06
			3	21.10	26.11	25.03	26.04	05.05	20.05	03.06	13.06
			4	20.10	24.11	23.03	23.04	02.05	16.05	28.05	10.06
			5	20.10	20.11	18.03	20.04	29.04	12.05	24.05	06.06
		Яклухт	5	21.10	24.11	23.03	24.04	03.05	16.05	28.05	10.06
4.	Тритикалеи навъи «Акбар»	Пуштагӣ	2	22.10	30.11	02.04	03.05	13.05	27.05	08.06	19.06
			3	22.10	28.11	29.03	30.04	10.05	24.05	05.06	16.06
			4	21.10	25.11	26.03	26.04	06.05	20.05	01.06	12.06
			5	20.10	22.11	20.03	21.04	30.04	12.05	23.05	04.06
		Яклухт	5	21.10	26.11	27.03	27.04	07.05	21.05	03.06	14.06

Марҳилаи панҷазании киштзори тритикалеи навъи «Умед» ҳангоми гузаронидани кишт бо меъёрҳои 2-3 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш дар як вақт дар таърихи 26.11, баъд аз 35 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расида, ҳангоми зиёд кардани меъёри кишт то ба андозаи 4 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш дар таърихи 24.11, баъд аз 34 рӯзи пайдоиши майсаҳо ва боз ҳам зиёд кардани меъёри кишт то ба андозаи 5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш марҳилаи панҷазании киштзор нисбат ба вариантҳои, ки дар он кишт бо меъёрҳои нисбатан паст 2-3 млн/дона тухмӣ кишт карда шудааст, 5 рӯз пештар, дар таърихи 20.11, баъд аз 30 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба қайд гирифта шудааст. Ҳангоми гузаронидани кишт бо усули яклухт ва меъёри 5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш марҳилаи панҷазании киштзор нисбат ба варианте, ки дар он кишт бо усули пуштагӣ ва ҳамин меъёри тухмӣ кишт карда шудааст, 4 рӯз пештар, баъд аз 30 рӯзи пайдоиши майсаҳо ва нисбат ба варианте, ки дар он кишт бо меъёри 4 млн/дона тухмӣ кишт карда шудааст, дар як вақт баъд аз 34 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба қайд гирифта шудааст.

Марҳилаи панҷазании киштзори тритикалеи навъи «Акбар» ҳангоми гузаронидани кишт бо усули яклухт ва бо меъёри 5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш дар таърихи 26.11., баъд аз 35 рӯзи майсазании киштзор фаро расида, ҳангоми гузаронидани кишт бо усули пуштагӣ ва ҳамин меъёри кишти тухмӣ марҳилаи панҷазании киштзор 3 рӯз пештар дар таърихи 22.11 ба қайд гирифта шудааст. Ҳангоми то андозаи 2-3 млн/дона кам кардани меъёри кишти тухмӣ вобаста ба васеъшавии муҳити ғизогирӣ панҷаронии киштзор 4- 6 рӯз дертар, дар таърихи 28-30.11, баъд аз 36-38 рӯзи майсазании киштзор фаро расидааст.

Марҳилаи найчабандии киштзори тритикалеи навъи «Умед» ҳангоми гузаронидани кишт бо усули пуштагӣ ва меъёрҳои гуногуни кишти тухмӣ дар таърихи 18-28.03 фаро расида, ҳангоми гузаронидани кишт бо меъёри нисбатан кам 2 млн/дона тухмӣ, баъд аз 157 рӯз ва ҳангоми гузаронидани кишт бо меъёри аз ҳама зиёди тухмӣ 5 млн/дона давомоти давра аз майсазанӣ то найчабандии киштзор 9 рӯз пештар, дар давомоти 148 рӯз фаро расидааст. Дар варианти омӯзишӣ, ки дар он тритикалеи навъи «Акбар» бо усули яклухт ва меъёри 5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш кишт карда шудааст, марҳилаи найчабандии киштзор баъд аз 153 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расидааст, ки нисбат ба варианте, ки дар он тухмӣ тритикале бо ҳамин меъёр ва усули пуштагӣ кишт гардидааст, марҳилаи найчабандӣ 5 рӯз дертар ва нисбат ба варианте, ки дар он кишти тухмӣ бо меъёри 2 млн/дона гузаронида шудааст, найчабандии киштзор 4 рӯз пештар фаро расидааст.

Марҳилаи хушабандии киштзори тритикалеи навъи «Умед» вобаста ба усул ва меъёрҳои гуногуни кишт дар таърихи 20-28.04, баъд аз 180-187 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расида, ҳангоми гузаронидани кишти пуштагӣ бо меъёри 2 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш фарорасии ин давраи ҳаётӣ дар таърихи 28.04, баъд аз 185 рӯз ва бо зиёд кардани меъёри кишт то ба андозаи 5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш давраи хушабандии киштзор 7 рӯз пештар, дар таърихи 20.04, баъд аз 180 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расидааст. Ҳангоми гузаронидани кишти тритикалеи навъи «Умед» бо меъёри 5 млн/дона тухмӣ қобили сабзиш ва усули кишти яклухт давраи хушабандии киштзор нисбат ба варианте, ки дар он кишт бо усули пуштагӣ ва ҳамин меъёри тухмӣ кишт гузаронида шудааст, 4 рӯз пештар ва нисбат ба варианте, ки ҳангоми кишт меъёри пасти тухмӣ 2 млн/дона истифода гардидааст 3 рӯз дертар, баъд аз 184 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба қайд гирифта шудааст.

Чунин қонуният дар муҳлати фарорасӣ ва давомоти давраҳои ҳаёти дар вариантҳои, ки дар он тритикалеи навъи «Акбар» кишт гардидааст, низ ба мушоҳида расида, давраи хушбандии киштзор аз ҳама пештар дар киштзоре ба мушоҳида расидааст, ки дар он тухмӣ бо меъёри аз ҳама зиёд 5 млн/дона кишт карда шудааст. Дар ин вариантҳои омӯзишӣ давраи хушбандии киштзор дар таърихи 21.04, баъд аз 181 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расида, бо кам кардани меъёри кишти тухмӣ то ба андозаи 2-3 млн/дона тухмии қобили сабзиш пайдоиши хушаҳо дар киштзор 7-10 рӯз дертар, баъд аз 188-191 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба назар расидааст. Ҳангоми гузаронидани кишти тритикалеи навъи «Акбар» бо усули яклухт ва меъёри 5 млн/дона тухмии қобили сабзиш давраи хушбандии киштзор баъд аз 186 рӯзи майсазании киштзор ба мушоҳида расидааст, ки давомоти ин давра дар ин вариантҳои омӯзишӣ нисбат ба вариантҳои, ки дар он усули кишти пуштагӣ ва меъёри нисбатан паст тухмӣ 2 млн/дона истифода гардидааст, 5 рӯз пештар ва нисбат ба вариантҳои, ки дар он кишт бо меъёри 5 млн/дона тухмӣ гузаронида шудааст, 5 рӯз дертар фаро расидааст.

Марҳилаи гулкунӣ киштзори тритикалеи навъи «Умед» ва «Акбар» ҳангоми гузаронидани кишт бо усули пуштагӣ ва бо меъёри 5 млн/дона тухмии қобили сабзиш баъд аз 194 ва 196 рӯз, 4 млн дона тухмии қобили сабзиш баъд аз 192-195 рӯз, 3 млн/дона тухмии қобили сабзиш баъд аз 194-198 рӯз ва ҳангоми гузаронидани кишт бо меъёри 2 млн/дона тухмии қобили сабзиш, баъд аз 196-201 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба назар расидааст. Ҳангоми гузаронидани кишт бо усули яклухт ва меъёри 5 млн/дона тухмии қобили сабзиш давраи гулкунӣ киштзори тритикалеи навъҳои «Умед» ва «Акбар» баъд аз 194-196 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расидааст, ки нисбат ба вариантҳои, ки дар он навъҳои тритикале ҳангоми кишти пуштагӣ бо ҳамаин меъёр кишт карда шудааст, фарорасии марҳилаи гулкунӣ киштзор 5-6 рӯз пештар ба қайд гирифта шудааст.

Давомоти пурраи давраи нашъунамои тритикалеи навъи «Умед» вобаста ба усул ва меъёрҳои гуногуни кишт 226-236 рӯзро ташкил додааст. Ҳангоми гузаронидани кишт бо усули пуштагӣ ва меъёри 2 млн/дона тухмии қобили сабзиш пухтарасии дони тритикалеи навъи «Умед» дар таърихи 17.06, баъд аз 236 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расида, бо зиёд кардани меъёри кишт ба андозаи 3 млн. тухмӣ пазиши дон 4 рӯз пештар, дар таърихи 13.06, баъд аз 232 рӯзи майсазании киштзор мушоҳида карда шудааст. Ҳангоми бо меъёри 4 млн/дона тухмии қобили сабзиш гузаронидани кишт пухтарасии дон боз ҳам тезтар, дар таърихи 10.06, баъд аз 230 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расида, вариантҳои омӯзишӣ, ки дар он ҳангоми кишт меъёри аз ҳама бештари тухмӣ 5 млн/дона истифода гардидааст, пухтарасии дони тритикалеро аз ҳама пештар, дар таърихи 06.06, баъд аз 226 рӯзи пайдоиши майсаҳо таъмин намунадааст. Пухтарасии дон дар ин вариантҳои омӯзишӣ нисбат ба вариантҳои, ки дар он тухмӣ бо меъёрҳои нисбатан кам 2-4 млн/дона тухмӣ кишт карда шудааст ба миқдори 4-10 рӯз пештар ба қайд гирифта шудааст. Марҳилаи пухтарасии дони тритикалеи навъи «Умед» ҳангоми гузаронидани кишт бо усули яклухт ва меъёри 5 млн/дона тухмии қобили сабзиш дар таърихи 10.06, баъд аз 230 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба қайд гирифта шуда, нисбат ба вариантҳои, ки дар он ин навъи тритикале бо усули пуштагӣ ва ҳамаин меъёри тухмӣ кишт карда шудааст, 4 рӯз дертар ва нисбат ба вариантҳои, ки ҳангоми кишт 4 млн/дона тухмии қобили сабзиш истифода карда шудааст, дар як вақт фаро расидааст.

Ҷадвали 2. -Давомоти давраҳои нашъунамои навъҳои сулӣ ва тритикале вобаста ба усул ва меъёрҳои гуногуни кишти тухмӣ

Р/т	Ном ва навъҳои зироат	Усулҳои кишт	Меъёри кишти тухмӣ, млн. дона. га	Давомоти давраҳои нашъунамо аз давраи майсазанӣ то:						
				Панҷазанӣ	Найчабандӣ	Пайдоиши хуша	Гулкунӣ	Давраи ширагирӣ	Давраи шираҳамири	Пухтарасии дон
1.	Сулии навъи «Тоҷикӣ-50»	Пуштагӣ	2	37	159	188	197	211	222	233
			2,5	37	155	184	194	208	219	230
			3	34	154	182	193	206	217	228
			3,5	32	149	177	188	201	212	223
		Яклухт	3,5	36	155	183	193	205	216	228
2.	Сулии навъи «Тезпазак»	Пуштагӣ	2	32	153	180	189	203	218	227
			2,5	32	150	178	187	202	216	225
			3	29	147	175	185	199	214	223
			3,5	27	145	173	183	196	208	218
		Яклухт	3,5	31	150	178	188	201	214	224
3.	Тритикалеи навъи «Умед»	Пуштагӣ	2	35	157	187	196	213	225	236
			3	35	154	185	194	209	222	232
			4	34	153	183	192	206	218	230
			5	30	148	180	189	202	214	226
		Яклухт	5	34	153	184	194	207	219	230
4.	Тритикалеи навъи «Акбар»	Пуштагӣ	2	38	160	191	201	215	226	237
			3	36	157	188	198	212	223	234
			4	34	155	185	195	209	220	231
			5	32	150	181	190	202	213	224
		Яклухт	5	35	156	186	196	210	222	233

Марҳилаи пухтарасии дони тритикалеи навъи «Акбар» ҳангоми гузаронидани кишт бо усули пуштагӣ ва меъёри 2 млн/дона тухмии қобили сабзиш дар таърихи 19.06, баъд аз 237 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба қайд гирифта шуда, ҳангоми зиёд кардани меъёри кишти тухмӣ то ба андозаи 3 млн/дона марҳилаи пухтарасии дон 3 рӯз пештар дар таърихи 16.06, баъд аз 234 рӯзи пайдоиши майсаҳо ба қайд гирифта шудааст. Бо зиёд кардани меъёри кишт то ба андозаи 4-5 млн/дона тухмии қобили сабзиш марҳилаи пухтарасии дон пас аз 226-230 рӯзи пайдоиши майсаҳо фаро расида, фарорасии ин марҳила дар ин вариантҳои омӯзишӣ нисбат ба вариантҳои, ки дар он кишт бо меъёри аз ҳама кам 2 млн/дона тухмии қобили сабзиш кишт карда шудааст 6-13 рӯз пештар ба қайд гирифта шудааст. Ҳангоми гузаронидани кишти тритикалеи навъи «Акбар» бо усули яклухт ва меъёри 5 млн/дона тухмии қобили сабзиш

марҳилаи пухтарасии дон дар таърихи 14.06, пас аз 233 рӯзи майсазании киштзор фаро расида, пухтарасии дон дар ин варианти омӯзишӣ нисбат ба варианте, ки дар он кишт бо усули пуштагӣ ва ҳамин меъёри кишти тухмӣ гузаронида шудааст, 9 рӯз дертар ва нисбат ба варианте, ки дар он кишт бо меъёрҳои нисбатан пасти тухмӣ 2-3 млн/дона ба роҳ монда шудааст, 1-4 рӯз пештар фаро расидааст.

АДАБИЁТ

1. Қосимов Ҷ.Қ. ва дигарон. Растанипарварӣ бо асосҳои тухмишиносӣ. - Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2011.
2. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. - М.: Агропромиздат. 1989, - С.51-69.
3. Каюмов М.К. Справочник по программированию урожаев. - М.: Россельхозиздат. 1989, - С.85-93.
4. Ничипорович А.А. Важнейшие проблемы фотосинтеза в растениеводстве. - М.: Колос, 1980, - С.110-118.
5. Тооминг Х.Г. Солнечная радиация и формирование урожая. - Л.: Гидрометеиздат, 1977, с. 92-103
6. Беляков И.И. Агротехника важнейших зерновых культур. - М.: Высшая школа, 1983. - 207 с.
7. Посыпанов Г.С., Долгодворов В.Е. Энергетическая оценка технологии возделывания полевых культур. - М.: изд. МСХА, 1995. - 21 с.
8. Абдуллаев Х.А., Каримов Х.Х. Физиологические тесты в селекции растений. - Душанбе, 1994, - С.24-3

ВЛИЯНИЕ СПОСОБОВ СЕВА И НОРМ ВЫСЕВА СЕМЯН НА СРОКИ НАСТУПЛЕНИЯ ФАЗЫ РАЗВИТИЯ И ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ ВЕГЕТАЦИОННОГО ПЕРИОДА РАЙОНИРОВАННЫХ СОРТОВ ОВСА И ТРИТИКАЛЕ

Аннотация. В данной статье приведены сроки наступления фаз развития и продолжительность вегетационного периода районированных сортов овса и тритикале. Продолжительность вегетационного периода овса сорта «Тоҷики-50», в зависимости от способа посева и нормы высева составил 223-233 дней, а у сорта «Тезпазак» составил 218-227 дней. Период созревания зерна тритикале сорта «Акбар», при гребневом способе посева, и норме высева 2 млн. всхожих семян составил 237 дней, при увеличении нормы высева до 4-5 млн. всхожих семян, период созревания составил 226-230 дней.

Ключевые слова: *способы посева, норма высева, сорта, овес, тритикале, площадь питания, спелость, продолжительность периода развития.*

ТАЪСИРИ УСУЛ ВА МЕЪЁРҲОИ ГУНОГУНИ КИШТ БА МУҲЛАТИ ФАРОРАСӢ ВА ДАВОМОТИ ДАВРАҲОИ НАШӢУНАМОИ НАВӢҲОИ НОҲӢЯБАНДИШУДАӢ СУЛӢ ВА ТРИТИКАЛЕ

Аннотатсия. Дар ин мақола муҳлатҳои фарорасии марҳилаҳои рушд ва давомнокии мавсими парвариши навъҳои овёс ва тритикалеи минтақаӣ оварда шудааст. Давраи нашъунамои навъи «Тоҷики-50» вобаста ба усули кишт ва суръати кишт 223—233 рӯз, навъи «Тезпазак» 218—227 рӯзро ташкил дод. Муҳлати пухта расидани галлаи навъи тритикалеи «Акбар» бо кишти пушта ва микдори тухми 2 миллион дона тухми кобили меҳнат 237 рӯз буд; бо афзудани микдори тухм ба 4—5 миллион дона тухми кобили пухта расидан 226—230 рӯзро ташкил дод.

Калимаҳои асосӣ: *усулҳои кишт, меъёри кишт, навъҳои сулӣ ва тритикале, майдони ғизогири, пухтарасӣ, муҳлати фарорасӣ, давраи нашъунамо.*

INFLUENCE OF SEEDING METHODS AND SEEDING RATES FOR THE PERIOD OF ONSET OF THE DEVELOPMENT PHASE AND THE DURATION OF THE GROWING SEASON OF ZONED VARIETIES OF OATS AND TRITICALE

Annotation. This article presents the timing of the onset of the development phase and the duration of the vegetation period of zoned varieties of oats and triticale. The duration of the vegetation period of the oat variety "Toljiki-50", depending on the methods and different seeding rates, was 223-233 days, and for the variety "Tezpazak" it was 218-227 days. The ripening period of triticale grain of the Akbar variety, with the ridge sowing method and a seeding rate of 2 million viable seeds, was 237 days; with an increase in the seeding rate to 4-5 million viable seeds, the ripening period was 226-230 days.

Key words: *sowing methods, sowing rates, oat, varieties, triticale varieties, fooding area, ripeness, duration of planting periods.*

Сведения об авторах:

Рашидов Кахрамон Абдусаторович-кандидат сельскохозяйственных наук, докторант Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734013, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки – 146, Тел: (+992) 939999197.

Насридин Камариддин Шарифович, кандидат сельскохозяйственных наук, доцент Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734013, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки – 146, Тел: (+992) 918792337.

Джаббаров Таваккал Джалилович, кандидат сельскохозяйственных наук, доцент Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734013, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки – 146, Тел: (+992) 918622272.

Information about the authors:

Rashidov Kakhramon Abdusatorovich, Candidate of Agricultural Sciences, doctoral student of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734013, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue - 146, Tel: (+992) 939999197.

Nasridinov Kamariddin Sharifovich, Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734013, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue - 146, Tel: (+992) 918792337.

Jabborov Tavakal Jalilovich, Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734013, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue - 146, Tel: (+992) 18622272.

УДК 651.6:630.232.22

МАҲСУЛНОКӢ ВА ҲОСИЛНОКИИ НАВӢҲОИ КАРТОШКА ДАР ШАРОИТИ НОҲӢЯИ ДАНҒАРА

Ҳафизов А.А., Саидов Ф.М.-Донишгоҳи давлатии Данғара

Калимаҳои асосӣ: *картошка, лӯндаҳо, навъҳо, маҳсулнокӣ, ҳосилнокӣ, нашъунамо, минтақа, нурӣ, пору, кишт.*

Самти картошкапарварӣ асосан дар давлатҳои ИМА, Чин, Олмон, Полша ва дигар мамлакатҳо рӯ ба таракқи низодааст. Ноҳияҳои қисми кӯҳии Америкаи Чанубӣ минтақаи пайдоиши картошка ба ҳисоб

меравад. Парвариши он дар шароитҳои иқлими Аврупо мутобиқ карда шудааст ва аз онҳо ба мамлакатҳои дигари ҷаҳон паҳн гаштааст [1, -с.19-20].

Калонтарин истеҳсолкунандагони картошка дар ҷаҳон давлатҳои Чин, Ҳиндустон, Федератсияи Русия, Украина, ИМА, Олмон, Беларусия, Фаронса, Нидерландия ва Полша ба ҳисоб мераванд ва ҳамаҷола беш аз 220 миллион тонна картошка истеҳсол мекунанд [2, саҳ.220], ҷадвали 1.

Ҷадвали 1.- Калонтарин истеҳсолкунандагони картошка дар дунё

№	Мамлакатҳо	Истеҳсол, млн.тонна
1.	Чин	72,04
2.	Федератсияи Русия	36,7
3.	Ҳиндустон	26,3
4.	ИМА	20,8
5.	Украина	19,1
6.	Полша	11,8
7.	Олмон	11,8
8.	Белорусия	8,7
9.	Нидерландия	7,2
10.	Фаронса	6,3

Дар Тоҷикистон картошка ҳамчун зироати нисбатан нав ҳисоб меёбад ва аз рӯйи ҳисоби мутахассисон 85% истеҳсоли картошка, 63% масоҳати кишти он дар вилояти Суғд ва водии Рашт ба роҳ монда шудааст. Картошка дар ноҳияҳои кӯҳӣ (Ҷирғатол, Кӯҳистони Мастҷох, Файзобод, Фарм, Рашт, Деваштич, Исфара, Шахристон) парвариш карда мешавад ва ҳосилнокии миёнаи он аз ҳар як гекта ба 250-300 с/га баробар буда, аз 400-500 то 800 сентнер дар ҳар гектар ҳосилнокӣ ба даст оварда мешавад [3, саҳ. 335].

Тухмипарварию картошкаро дар ноҳияҳои Ҷирғатол, Кӯҳистони Мастҷох, Рашт, Деваштич, Шахристон ва дигар минтақаҳо ба дараҷаи самарабахш ба роҳ мондан тавсия дода мешавад [4, саҳ. 21-23].

Дар бештари манотиқи Тоҷикистон картошка парвариш карда мешавад. Аз ин лиҳоз, агар бо назардошти иқлим, ҳок, дарозии муддати нашъунамо, таъминот бо об, гармӣ ва дигар омилҳои таъсиррасон ба минтақаи муайян тавсия шавад, ҳосили нисбатан баландро ба даст овардан мумкин аст. Баланд шудани ҳосил ва истеҳсоли картошка аз интиҳоби навъи вобастагии калон дошта, интиҳоби навъи барои тухмипарварӣ низ хеле муҳим аст. Тавсия намудани парвариши картошка ба ин ё он минтақаи муайян аз хусусиятҳои биологӣ ва вобастагии дорад [5, саҳ. 61].

Барои баҳо додан ба нашъунамо ва ҳосилнокии навъҳои картошка дар шароити ноҳияи Данғара омӯзиши мазкур гузаронида шудааст. Асосан аз рӯйи хусусиятҳои зимистонӣ нисбатан мулоим ва баҳорӣ барвақт доштани минтақаи Данғара барои парвариши картошка барвақтӣ мувофиқ буда, парвариши он дар кишти тақрорӣ низ дар омӯзиш қарор дорад. Ҳангоми ба роҳ мондани парвариши навъҳои барвақтӣ ва риоя кардани талаботи агротехникӣ истеҳсоли бештари картошка дар минтақа имконпазир ҳисоб меёбад. Дар сурати ба роҳ мондани кишти навъҳои тезпазак барои ба даст овардани ҳосили картошка барвақтӣ бештар мусоидат мекунад. Навъҳои ноҳиябандишуда ва тухмии хушсифат низ асоси ба даст овардани ҳосили фаровон мегарданд [5, -с. 83]. Таҷрибаҳои саҳроӣ оид ба парвариши навъҳои гуногуни картошка аз рӯйи намуди ҷойгиркунии омехта дар шароити заминҳои обии қитъаи таҷрибавии Донишгоҳи давлатии Данғара ба роҳ монда шуданд [6, -с. 44-45]. Ба сифати маводи кишт тухмии хушсифати навъҳои «Манитоу», «Пикассо» ва «Аладин», ки пайдоиши онҳо давлати Ҳоланд мебошад, истифода бурда шуданд.

Тухмие, ки барои гузаронидани таҷриба истифода бурда шуданд, аз ноҳияи Кӯҳистони Мастҷох, яъне минтақаи Болооби Зарафшон, ки дар он ҷо тухмипарварию картошка дар баландии беш аз 1900 метр аз сатҳи баҳр ҷойгиранд, дастрас карда шуданд. Дар минтақаи таҷрибавӣ замин шудгор ва ҳамвор карда шуда, пуштаҳо бардошта шуданд ва лӯндаҳои картошка зеро ҳок карда шуданд. Шинондани картошка дар санаи 18 декабр бо нақшаи 70х20 (байни қаторҳо 70 см ва байни растаниҳо 20 см) гузаронида шуд.

Лӯндаҳои картошка дар чуқурии 10-12 см гузошта шуда, бари пуштаҳо ба самти офтобрас кашида шуданд. Яқоя бо шинондани лӯндаҳо нурии аммофос бо меъёри 200 кг ба 1 га ва пору (бо меъёри 10 т/га) дар дохили қаторҳо рехта шуданд, ки барои сари вақт ва баробар неш задани лӯндаҳои картошка имконият фароҳам оварда шуд. Ҳангоми нашъунамои растаниҳо се маротиба обёрӣ, ду маротиба коркарди байни қаторҳо ва ду маротиба ғизодиҳӣ гузаронида шуд. Ғизодиҳии якум нуриҳои азотӣ дар намуди карбамид ҳангоми бардоштани пуштаҳо ва ғизои дуюм дар намуди селитраи аммиакӣ дар давраи мӯғҷабандӣ дар байни қаторҳо пеш аз обёрӣ дода шуд. Санаҳои сабзиш ва фарорасии давраҳои асосӣ ҳангоми нашъунамои картошка ба қайд гирифта шуданд. Сабзиши пурраи лӯндаҳои картошка дар даҳаи сеюми моҳи март ба қайд гирифта шуд. Маълум шуд, ки кишти картошкаро дар шароити минтақаҳои зимистонаш нисбатан нарм дар охири тирамоҳ ё фасли зимистон гузаронидан беҳтар аст. Зеро дар аввали баҳор растаниҳо системаи решагии худро ташаккул дода, барвақттар неш зада мебароянд.

Дар навъи «Манитоу» оғози мӯғҷабандии растаниҳо 8 апрел фаро расид ва дар навъҳои «Пикассо» ва «Аладин» бошад 12 апрел мушоҳида карда шуд. Гулкунии растаниҳо пеш аз ҳама дар навъи «Манитоу» (аз 14 май) мушоҳида карда шуд, ки нисбат ба дигар навъҳои омӯхташаванда 3-4 рӯз барвақттар фаро расид.

Давомнокии давраҳои алоҳидаи нашъунамои навъҳои картошка дар шароити ноҳияи Данғара пурра мушоҳида карда шуд, ҷадвали 2.

Дар навъҳои картошка давомнокии давраи сабзиш-мўғчабандӣ 16-20 рӯз давом ёфта, аз мўғчабандӣ то гулкунӣ растаниҳо бошад 36-38 рӯзро ташкил намуд. Давраи гулкунӣ растаниҳо вобаста ба навъҳои омӯхташаванда аз 33 рӯз (навъҳои «Манитоу» ва «Аладин») то 35 рӯз (навъи «Пикассо») давом кард.

Давомнокии давраи нашъунамои растаниҳои картошка дар шароити ноҳияи Данғара аз оғози сабзиш то санаи охири нумӯъ аз ҳама кӯтоҳтар дар навъи «Манитоу» - 95 рӯз ва аз ҳама дарозтар дар навъи «Пикассо» - 101 рӯзро ташкил намуд.

Ҷадвали 2. Давомнокии давраҳои нашъунамои навъҳои картошка, рӯз (санаи ҷамъоварии ҳосил 27-30 июн)

№ б.т.	Навъҳо	Аз сабзиш то мўғчабандӣ	Аз мўғчабандӣ то гулкунӣ	Аз гулкунӣ то зардшавии баргу поя	Аз оғози зардшавии баргу поя то ҷамъоварии ҳосил	Давраи нашъунамо
1	«Манитоу»	16	36	33	10	95
2	«Пикассо»	20	38	35	8	101
3	«Аладин»	20	36	33	9	98

Аз дахрӯзаи дуҷуми моҳи июн оғоз шуда дар ноҳия ҳарорати миёнаи шабо-нарӯзии ҳаво аз 30°C баланд мешавад ва ин ҳарорат ба нашъунамои картошка ва ташаккули лӯндаҳои таъсири манфӣ мерасонад. Бинобар ин барои сабзиши хуби лӯндаҳои картошка боришоти баҳорӣ ва оғози гармии баланди тобиствонаро ба назар гирифта, муҳлати киштро дуруст интихоб намудан лозим аст.

Миқдори растаниҳо барои ҳар як навъ дар давраи нашъунамои картошка ҳисоб карда шуд, ки дар ҳамаи навъҳо ҳисоби миёнаи растаниҳо дар 1 метри тӯлонӣ ба 5-тоғӣ рост омад. Дар натиҷа миқдори растаниҳо дар як гектар барои ҳамаи навъҳо 71 425 растаниро ташкил намуд (ҷадв.3).

Ҷадвали 3.-Миқдори растаниҳо дар майдон пас аз ҷурра сабздани лӯндаҳо

№	Навъҳо	Миқдори растаниҳо дар майдони кишт, дона						
		Шумораи санҷишҳо					Ҳамагӣ	Ҳисоби миёна, м
		1	2	3	4	5		
1	«Манитоу»	4	5	6	5	5	25	5
2	«Пикассо»	6	5	5	5		21	5
3	«Аладин»	5	5	5	5		20	5

Ҳамаи лӯндаҳои шинондашуда саросар неш зада сабзданд ва зичии муътадили ниҳолҳо дар майдон таъмин карда шуд, ки ин ба баланд будани сифати тухмӣ, истифодаи тарзи дурусти шинондани лӯндаҳо ва ҷукурии муътадили кишт шаҳодат медиҳад.

Дар таҷриба ташаккули аломатҳои маҳсулнокии растаниҳо ва ҳосилнокии навъҳои картошка омӯхта шуда, натиҷаи он дар ҷадвали 4 тавсиб ёфтааст. Растаниҳои картошка вобаста ба навъи навадаи асосиро ба ҳисоби миёна аз 4,2 дона дар навъи «Пикассо» то 4,8 адад дар навъи «Манитоу» пайдо намудааст. Дар ин асно баҳодихии миқдори навадаҳои асосӣ дар як растани бо мақсади муқоисаи вобастагии он бо миқдори лӯндаҳо муайян карда шуд.

Ҷадвали 4.-Маҳсулноки ва ҳосилнокии навъҳои картошка

№ б.т.	Аломат Навъ	Баландии пояи асосӣ, см	Миқдори навадаҳои 1 растани, дона	Миқдори лӯндаҳои 1 раст/дона	Вазни лӯндаҳои 1 раст/кг	Ҳосилноки, т/га
1	«Манитоу»	102,3	4,8	8,6	0,670	47,8
2	«Пикассо»	93,6	4,4	7,7	0,543	38,8
3	«Аладин»	100,8	4,2	8,4	0,612	43,7

Пайдоиши миқдори лӯндаҳо дар растаниҳои новобаста аз зиёди ё кам будани миқдори навадаҳои асосӣ ба вучуд меорадааст. Масалан, дар навъи «Аладин» миқдори миёнаи навадаҳои 1 растани 4,2 дона ва дар навъи «Пикассо» 4,4 ададро ташкил намуданд, вале ҳисоби миёнаи шумораи лӯндаҳо бошад 0,7 дона дар навъи «Аладин» нисбат ба навъи «Пикассо» бартарӣ дошт. Миқдори аз ҳама зиёди навадаҳо (4,8 дона) ва лӯндаҳо (8,6 дона) бо ҳисоби миёна дар навъи «Манитоу» мушоҳида карда шуд, ки ба ҳосилнокии як гектар низ таъсири мусбӣ расонид. Ҳангоми санҷиши вазни лӯндаҳои як растани ба ҳисоби миёна 0,620 кг дар навъи «Манитоу», 0,612 кг дар навъи «Аладин» ва 0,543 кг дар навъи «Пикассо» барқарор карда шуд. Натиҷаи таҳлил ва санҷиш маълум намуд, ки ташаккули вазни лӯндаҳои як растани на аз шумораи лӯндаҳо, балки аз андозаи онҳо вобастагӣ дорад. Дар таҷрибаи мазкур ҳосилнокии нисбатан камтар аз навъи «Пикассо» гирифта шуд, ки ба ҳисоби миёна дар як гектар 38,88 тоннаро ташкил намуд. Ҳосилнокии зиёда аз 40 т/га дар навъҳои «Манитоу» ва «Аладин» ба даст оварда шуд. Аз рӯи таҷрибаҳои гузашташуда ба кишоварзон тавсия дода мешавад, ки барои кишти картошка дар минтақаҳои ҳамвору водигии минтақаи Данғара тухмиҳои хушсифати аз минтақаҳои баланд-кӯҳи ҷумҳуриро, ки дар баландии беш аз 1800-1900 метр аз сатҳи баҳр парвариш карда шудаанд, дастрас намуда, барои истифода интихоб намоянд. Инчунин кишти лӯндаҳои картошка пеш аз зимистон дар ҷукурии 10-12 см (10 то 20-уми декабр) ва баҳории барвақт (то 20-уми март) низ барои солим мондани лӯндаҳо аз хатари сармо ва пӯсиш дар давраи зимистон, барои гирифтани ҳосили дилхоҳ тавсия дода мешавад.

АДАБИЁТ

1. Джабаров Х.Д. Экологические изучения новых сортов картофеля. Кишоварз, 2001. №5, -С. 19-20.
2. Қосимов Ҷ.Қ., Сардорев М.Н., Набиев Т.Н., Махмадєров У.М. Растанипарварӣ бо асосҳои тухмишиносӣ.-Душанбе -2011, - 452 с.
3. Салимов А.Ф., Набиев Т.Н. Асосҳои агрономӣ. Душанбе - 2016, -416 с.
4. Раҳимов О., Чураев С.Б., Аҳмедов А., Расулов Б.Р., Арбобов А., Раҳимов А. Тухмпарварии картошка. Хучанд -2011, -216 с.
5. Партоев Қ., Салимов А.Ф., Каримов Б. Картошка ва парвариши он дар Тоҷикистон. Душанбе - 2014, -180 с.
6. Доспєхов Б.А. Методика полевого опыта. – М., 1985. -285 с.

МАҲСУЛНОКӢ ВА ҲОСИЛНОКИИ НАВЪҲОӢ КАРТОШКА ДАР ШАРОИТИ НОҲИЯИ ДАНҒАРА

Аннотатсия. Дар ноҳияи Данғара, ҳосили баландтарини картошка ҳангоми кишти пеш аз зимистон (18 де-

кабр) аз навъҳои Маниту (47,8 т/га) ва Аладин (43,3 т/га), ки барои ин минтақа нав мебошанд, ба даст оварда шудааст. Тавсия дода мешавад, ки маводи тухмии ин навъҳо, ки дар баландиҳои аз 1800-1900 метр аз сатҳи баҳр парвариш карда мешаванд, ҳам барои кишти пеш аз зимистон ва ҳам барои баҳор истифода шаванд.

Калимаҳои асосӣ: картошка, лӯндаҳо, навъҳо, маҳсулноки, ҳосилноки, напӯнамо, минтақа, нурӣ, пору, кишт.

ПРОДУКТИВНОСТЬ И УРОЖАЙНОСТЬ СОРТОВ КАРТОФЕЛЯ В УСЛОВИЯХ ДАНГАРИНСКОГО РАЙОНА

Аннотация. В условиях Дангаринского района наибольший урожай картофеля при посеве перед зимой (18 декабря) был получен у сортов «Манитю» (47,8 т/га) и «Аладин» (43,3 т/га), которые являются новыми для этой зоны. Рекомендуется при посеве перед зимой и для весеннего посева использовать семенной материал указанных сортов, выращенных в условиях более 1800-1900 метров над уровнем моря.

Ключевые слова: картофель, клубни, сорта, продуктивность, урожайность, вегетация, регион, удобрений, навоз, посев.

PRODUCTIVITY AND YIELD OF POTATO VARIETIES IN THE DANGARA REGION

Annotation. In the conditions of the Dangara region, the highest potato yield when sown before winter (December 18) was obtained from the «Manitou» (47.8 t/ha) and «Aladin» (43.3 t/ha) varieties, which are new to this zone. It is recommended to use seed material of the specified varieties grown in conditions above 1800-1900 meters above sea level when sowing before winter and for spring sowing.

Key words: potatoes, tubers, varieties, productivity, yield, vegetation, region, fertilizers, manure, sowing.

Сведения об авторах:

Хафизов Абдунабир Абдукаримович – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры агротехнологий Дангаринского государственного университета. 735320, Республика Таджикистан, Хатлонская область, Дангаринский район, ул. Маркази, 25. Тел.: 934201005. E-mail: abdunasir.khafizov@mail.ru

Сайдов Фахриддин Муминович – старший преподаватель кафедры агротехнологий Дангаринского государственного университета. 735320, Республика Таджикистан, Хатлонская область, Дангаринский район, ул. Маркази, 25. Тел.: (+992) 909939179

About authors:

Hafizov Abdunasir Abdukarimovich - Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor of the Department of Agricultural Technologies, Dangarin State University. 25 Markazi str., Dangarinsky district, Khatlon region, Republic of Tajikistan, 735320. Tel.: 934201005. E-mail: abdunasir.khafizov@mail.ru

Saidov Fakhriddin Muminovich is a senior teacher of the Department of Agrotechnology at Dangarin State University. 25 Markazi str., Dangarinsky district, Khatlon region, Republic of Tajikistan, 735320. Tel.: (+992) 909939179

ТДУ: 631,11:6321.5

АСОСҲОИ ИЛМӢ-АМАЛИИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ҲОСИЛНОКИИ ЗИРОАТҲОИ ҒАЛЛАДОНАӢ ДАР ШАРОИТИ МАВЗЕИ ДАНҒАРА

Музафарзода Д.М.¹, Сайдов И.М.²

¹Донишгоҳи давлатии Данғара, ²Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: зироатҳои ғалладонаӣ, гандум, навъ, агротехника, талабот, ҳосилноки, парвариш.

Ноҳияи Данғара яке аз мавзёҳои асосии кишоварзии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад, ки самти асосиаш ғаллакорӣ, сабзавотпарварӣ, боғдорӣ, полизипарварӣ, зироатҳои ҳуҷроки чорво мебошад. Масоҳати умумии заминҳои кишоварзӣ дар ноҳия ба 38769 га, аз ҷумла заминҳои обӣ 11562 га, лалмӣ 27207 га мерасад. Аксари нишондиҳандаҳои омории ноҳия оид ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ қаноаткунандаанд, лекин дар баърибори ин мушкилоту камбудӣҳо низ ҷой доранд.

Пеш аз ҳама риоя накардани талаботи муҳими агротехникӣ, зиёд шудани касаливу ҳашароти зараррасони зироатҳои кишоварзӣ, зиёд шудани алафҳои бегона ва дигар омилҳо ба кам шудани ҳосилноки ва паст шудани сифати маҳсулот мусоидат намуда истодаанд.

Дар ҷараёни дуру дарозӣ пешрафти соҳаи кишоварзӣ роҳу усулҳои санҷидашудаи парвариши зироатҳо барои гирифтани ҳосили баланд аз ҷониби олимону мутахассисони соҳаи кишоварзӣ таҳия ва дар амал татбиқ карда шудааст. Дар ин замина, принципҳои умумии парвариши зироатҳо: коркарди хок, риояи кишт-гардон, нуридиҳӣ, истифодаи тухмии хушсифати навъҳои ноҳиябандишуда, кишти саривактӣ ва босифат, нигоҳубини дурусти киштзор ва ғайра муайян ва мушаххас гардидаанд, ки дар ҳолати риояи онҳо ва мусоидати шароити иқлим ба даст овардани ҳосили дилхоҳ пурра имконпазир мегардад. Илова ба ин, дар шароити имрӯза роҳу усулҳои гуногуни иловагӣ барои баланд бардоштани ҳосилнокии зироатҳо таҳия ва пешниҳод мегарданд. Иқтидори генетикии намудҳои зироатҳои ғалладонагӣ нисбат ба ҳосилнокии солҳои охир ба даст омада нисбатан зиёд мебошанд. Аммо ҳангоми агротехникаи парвариш яке аз ҷорабиниҳои зарурӣ сари вақт ва бо сифати баланд гузаронида нашаванд, ҳосили дилхоҳ ба даст оварда намешавад. Масалан, иқтидори генетикии навъҳои нави гандум тибқи нишондоди олимони то 12-15 т/га ҳосили дон ва бештар аз ин нишон дода шудааст. Аммо дар шароити Тоҷикистон баъзе хоҷагидорон аз 3 то 5-7 т/га ҳосили дон аз заминҳои обӣ ба даст меоваранд.

Дар байни зироатҳои ғалладона аз ҷиҳати майдони кишт ва истеҳсол гандум дар ҷумҳурӣ дар ҷойи аввал меистад. Аммо ҳосилнокии он дар кишвар нисбатан паст мебошад. Сабаби асосии паст будани ҳосилнокии гандум риоя накардани технологияи парвариш ба ҳисоб меравад. Илова бар ин, 80%-и кишти зироатҳои ғалладонагӣ дар шароити заминҳои лалмӣ аз боришот таъмин ҷойгир буда, дараҷаи ҳосилнокии онҳо аз микдори боришот дар марҳилаи напӯнамо вобастагӣ дорад. Яке аз сабабҳои паст будани ҳосили гандум аз риоя нагаштани муҳлати кишт вобаста мебошад. Дар муҳлати муътадил гузаронидани кишти гандуми тирамоҳӣ яке аз рӯкҳои асосии технологияи парвариши зироат мебошад.

Ҳосилнокии ҳар як зироат, аз он ҷумла гандум аз иҷроиши омилҳои агротехникӣ ва минтақаи парвариш вобастагӣ дорад. Дар байни омилҳои агротехникӣ интиҳоби дурусти муҳлати кишт, хусусан

барои зироатҳои ғалладонагӣ нақши асосиро мебозад. Кишти зироатҳо бояд дар муҳлати муътадил вобаста ба ҳоку иқлими ҳар як минтақа гузаронида шавад.

Кишти зироатҳои ғалладонагӣ тирамоҳӣ бояд дар фасли тирамоҳ 40-50 рӯз пеш аз саршавии сардиҳои фасли зимистон гузаронида шавад. Дар ин муҳлат решаҳои зироатҳои ғалладонагӣ тирамоҳӣ, хусусан гандум хуб шуда, панҷазанӣ ва навдаҳои маҳсулноқ ба вучуд меояд ва дар натиҷа, ба баланд шудани ҳосилноки мусондат мекунад. Аммо, ҳангоми дер коштани тухмӣ тараққиёти сусти растаниҳо ба вучуд омада, онҳо нағз обутоб намеёбанд, дар натиҷа, ин ҳолат боиси он мегардад, ки киштзор сирак (тунук) шуда, миқдори пояҳои маҳсулноқ кам ва вазни донаҳо низ кам мешаванд.

Вобаста ба гуфтаҳои боло, дар баробари муҳлати кишт, инчो баъзе омилу имкониятҳои гирифтани ҳосили дилҳои гандумро зикр намудан ба маврид мебошанд, ки барои деҳқонон басо муфид мебошанд. Пеш аз ҳама, дар мисоли парвариши гандум чунин мафҳумотро бо худ савол медиҳем:

- Барои кишти зироатҳои тирамоҳӣ кай мо заминро шудгор мекунем?
- Кай мо кишти тирамоҳиро мегузаронем?
- Кадом навъ ва намуди тухмиро мо кишт мекунем?
- Оё мо тухмиро пеш аз кишт тоза ва коркарди кимиёвӣ мекунем?
- Оё пеш аз шудгор ба замин нуриҳои органикӣ (пору) ва минералӣ (фосфорию калигӣ) дохил мекунем?
- Оё бар зидди алафҳои бегона мубориза мебарем?
- Оё обёриро дуруст ба роҳ мемонем?
- Оё ҳосилро сари вақт ҷамъоварӣ мекунем?

Ин гуна саволҳо дар парвариши ҳама намуди зироатҳо, аз он ҷумла зироатҳои ғалладонагӣ мавқеи асосӣ ва ҳалқунанда доранд. Мутаассифона, қисми каме аз деҳқонон ба парвариши зироатҳои ғалладонагӣ ҳамчун чорабини махсус таваҷҷуҳ доранд. Сабабҳои асосии ба чунин камбудии роҳ додан дар чист?

Пас ба талаботи агротехникӣ оид ба парвариши гандуми тирамоҳӣ аз нуқтаи назари тавсияҳои олимону мутахассисони соҳаи кишоварзӣ ба таври мухтасар таваҷҷуҳ менамоем (ҷадв.1).

Ҷадвали 1.-Номгӯии чорабиниҳо ва талаботи агротехникӣ нисбат ба иҷроиши онҳо дар парвариши гандуми тирамоҳӣ

№	Номгӯии чорабиниҳо	Нишондиҳандаҳо	Эзоҳ
1.	Интиҳоби пешнакишт	Зироатҳои лӯбиёдона, загир, пахта, картошка, сабзавот, полизиҳо	Дар заминҳои лалмӣ нахӯд, мушунг, наск, загир
2.	Коркарди асосии хок	Шудгори чаппагاردони тирамоҳӣ дар умқи 25-30 см	Гузаронидани шудгор бо плугҳои пешпозадор
3.	Муҳлати кишт	Моҳҳои октябр – ноябр	30-40 рӯз пеш аз сардиҳои зимистон
4.	Интиҳоби навъ	Краснодар-99, Крассар, Алекс, Чайхун, Ормон	Дигар навъҳои маҳсулноқ
5.	Интиҳоби тухмӣ	Тозагӣ ва қобилияти сабзиш на кам аз 92-95%	Тухмӣ сифаташ баланд
6.	Коркарди тухмӣ	Заҳрдоруҳои Витавакс, 200 ФФ, 34%, 1-1,5 кг/т; Раксил 6%, 0,1 л дар 200 кг тухмӣ (меъёри умумӣ: 0,4-0,5 л/т)	Пеш аз кишт намудани тухмӣ
7.	Меъёри кишт	180-200-220 кг ба 1 гектар	4-5 млн дона тухмӣ
8.	Усули кишт	Қатории расмӣ, фосилаи байни қаторҳо 12-13 см	3-4 см зери хок намудани тухмӣ
9.	Меъёри нуриҳо	20-30 т/га пору, N ₁₂₀ P ₆₀ K ₆₀	250 кг/га карбамид, 200 кг/га суперфосфати дучанда, 100 кг/га сульфати калий
10.	Муҳлати нуридиҳӣ	100% Пору, 70% Р ва К пеш аз шудгори тирамоҳӣ, 30% Р ва К ва 100% N дар давраи нашъунамо	30%Р, 30%К, 20%N дар давраи панҷазанӣ, 80% боқимондаи N дар давраи найчабандӣ
11.	Обёрӣ	Тирамоҳ ва баҳор	Тирамоҳ барои сабзиш, баҳор пас аз гизодиҳӣ
12.	Ҷамъовариҳои ҳосил	Ҳангоми пухтарасии ҳосил	Сари вақт ва бо сифати баланд

Тамоми нишондодҳои ҷадвали 1 ва дигар чорабиниҳои агротехникӣ, аз он ҷумла интиҳоби майдон, шудгор ва тахту ҳамворкунии замин, ба кишт тайёр кардани тухмӣ, истифодаи нуриҳои органикӣ ва минералӣ, кишт, нигоҳубини дурусти растаниҳо, аз қабili нест кардани алафҳои бегона, мубориза бар зидди касаливу ҳашароти зараррасон ва ҳосилгундориро сари вақт гузаронида, дар муҳлати муайян ва бо сифати баланд иҷро намудан зарур мебошанд. Истифодаи бурдани технологияи дурусти парвариши зироатҳои ғалладонагӣ бо мақсади гирифтани ҳосили баланди дон дар шароити ноҳияи Данғара аҳамияти калон дорад. Парвариши зироатҳои ғалладонагӣ хароҷоти моддию техникаӣ ва заҳмати зиёдро талаб наменамояд.

Мақсади таҳқиқоти мазкур аз баҳодиҳӣ ба ташаккули аломатҳои маҳсулнокии навъҳои гуногуни гандуми тирамоҳӣ дар шароити ноҳияи Данғара иборат мебошад. Ба сифати маводи кишт навъҳои «Наврӯз» (стандарт), «Стекловидная-24», «Чайхун», «Элена», «Моҳи нав», «Краснодар-99» истифода шуданд.

Дар давраи хӯшабандии растаниҳо аломатҳои физиологияи пояи ҳосилдеҳ баҳогузори карда шуданд. Натиҷаи таҷрибаҳо нишон доданд, ки баландии пояи навъҳои гандум дар муқоиса бо навъи стандартӣ гуногун мебошад. Аз рӯйи ин аломат навъҳои омӯхташуда ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд (ҷадв. 2). Баландии пояи ҳосилдеҳ дар гурӯҳи якум 74-84 см (навъҳои «Наврӯз» (стандарт), «Краснодар-99» ва «Элена»), дар гурӯҳи дуюм ба 101-120 см мерасад (навъҳои «Моҳи нав», «Стекловидная-24» ва «Чайхун»). Дарозии хӯша дар навъҳои гандум аз ҳамдигар фарқияти камтар дошта, аз 8,3 см («Стекловидная-24») то 11,25 см («Элена») тағйир меёбад. Дар байни дарозии хӯша ва баландии поя вобастагии аниқ дида намешавад.

Миқдори баргҳои як пояи ҳосилдеҳи гандум дар давраи ҳушабандии навъҳои омӯхташуда ба ҳисоби миёна 4-5 тоғи мебошад, ки ин аломат ба баландии поя алоқамандӣ надорад. Ҳамин тавр, омӯзиши аломатҳои пояи маҳсулноки навъҳои гандум дар давраи ҳушабандӣ барои баҳодиҳии муқоисавии тағйирёбии аломатҳо дар байни навъҳои гандум, инчунин эҳтимолияти тағйирёбии ин аломатҳо дар давраҳои ояндаи нашъунамо зарур мебошад.

Вазни тар ва хушки растаниҳо дар давраи ҳушабандӣ яке аз нишондодҳои муайянкунандаи ҳосилнокии ва истифодабарии омилҳои агротехники аз тарафи навъҳо ба ҳисоб мераванд. Дар таҷрибаҳои гузаронидашуда ин аломатҳо дар пояи ҳосилдиҳандаи навъҳои гандум хусусияти фарқкунанда доранд. Дар баробари баланд шудани пояи гандум, албатта афзоиши вазни тари он низ ба назар мерасад.

Ин нишондиҳанда аз 10,6 г (навъи «Краснодар-99») то 17,3 г (навъи «Чайхун») тағйир меёбад. Вазни тари ҳушайи навъҳои гандум бошад, аз 2,1 г (Краснодар-99) то 3,5 г («Наврӯз») мебошад, ки бартарияти навъи стандартиро нисбат ба ҳамаи навъҳои омӯхташуда нишон медиҳад (ҷадв.2).

Ҷадвали 2.-Аломатҳои маҳсулнокии растани дар навъҳои гандуми тирамоҳӣ дар давраи ҳушабандӣ (санаи баҳодиҳӣ 29.04.2021)

Аломат	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Ҳисоби миёна
Наврӯз (стандарт)											
Баландии поя, см	73,5	66	67	78	74	77	85	78,5	79	67,5	74,55
Дарозии ҳуша, см	9	10	11	11,5	11,5	11	10	11	10,5	9,5	10,50
Миқдори баргҳо	4	4	4	5	4	4	4	5	4	4	4
Краснодар-99											
Баландии поя, см	79	77	78	84	74	76	76	79	76,5	79	77,85
Дарозии ҳуша, см	9	10	10	12	9	11	9	10	10	11,5	10,15
Миқдори баргҳо	4	4	4	5	4	5	4	3	4	3	4
Чайхун											
Баландии поя, см	129	119	142	106	112	130	120	123	122	104	120,70
Дарозии ҳуша, см	12	11	13	11	10	11,5	10	9	10,5	11,5	10,95
Миқдори баргҳо	3	3	5	3	4	5	5	6	4	5	4
Элена											
Баландии поя, см	84	85	91	85	89	83	80	78	82	89	84,60
Дарозии ҳуша, см	10	10,5	11	11,5	11	12	11,5	11	12	12	11,25
Миқдори баргҳо	4	4	4	4	3	3	3	4	3	3	4
Стекловидная-24											
Баландии поя, см	122	118	105	98	121	111	125	122	95,5	112	112,95
Дарозии ҳуша, см	8	7	8	9	9	8	8	9,5	8	8,5	8,30
Миқдори баргҳо	4	5	4	4	4	5	4	3	4	4	4
Моҳи нав											
Баландии поя, см	95	118	102	100	103	107	106	90	100	96	101,70
Дарозии ҳуша, см	10	12	10	11	11	9	9	10,5	11,5	10,5	10,45
Миқдори баргҳо	6	5	3	5	5	5	4	5	4	5	5

Ҳамин тавр, натиҷаи баҳодиҳии нишон медиҳад, ки фарқияти байни вазни тари поя ва ҳуша дар навъҳои пояшон баланд назар ба навъҳои пояшон паст зиёдтар мебошад, чунки алоқамандии зиёди байни аломатҳои мазкур дар давраи ҳушабандии гандум дида намешавад.

Ҷадвали 3.-Вазни тар ва хушки растаниҳо дар давраи ҳушабандӣ (санаи баҳодиҳӣ 29.04.2021)

Растани Аломат	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Ҳисоби миёна
Наврӯз (стандарт)											
Вазни тар, г: поя	18,6	16,0	11,9	10,5	12,9	13,2	13,7	14,9	14,4	13,0	14,0
хуша	4,4	3,1	4,3	3,6	2,0	2,5	3,4	4,2	4,6	2,1	3,5
Вазни хушк, г: поя	3,02	5,27	3,79	4,13	3,81	4,26	4,98	4,0	5,96	3,34	4,26
хуша	0,83	1,16	1,32	0,69	1,48	1,42	1,44	0,98	0,95	0,65	1,09
Краснодар 99											
Вазни тар, г: поя	11,55	14,18	7,67	9,38	11,08	10,33	9,25	10,17	12,30	9,62	10,6
хуша	1,69	1,87	1,92	2,09	2,13	2,77	1,83	2,90	1,87	1,50	2,1
Вазни хушк, г: поя	3,40	3,32	3,54	2,94	3,65	3,30	3,24	4,03	4,05	4,32	3,58
хуша	0,91	0,61	0,63	0,55	0,56	0,65	0,93	0,63	0,73	0,65	0,69
Чайхун											
Вазни тар, г: поя	24,60	26,07	13,39	18,72	17,20	11,93	16,12	11,44	12,96	15,15	16,8
хуша	2,11	2,35	1,68	2,05	1,60	1,87	3,93	2,52	2,94	3,30	2,4
Вазни хушк, г: поя	6,0	4,74	5,39	4,16	3,57	4,68	5,04	2,47	3,46	4,19	4,37
хуша	1,04	1,16	0,67	0,90	0,57	0,53	1,36	1,51	0,61	0,63	0,90
Элена											
Вазни тар, г: поя	14,58	13,26	12,56	12,52	13,49	12,84	13,98	13,84	13,23	12,26	13,3
хуша	2,17	2,03	2,21	2,29	2,01	2,05	2,37	2,21	2,31	2,13	2,2
Вазни хушк, г: поя	3,41	3,79	3,97	3,69	3,55	2,98	4,20	3,55	3,81	4,30	3,73
хуша	0,65	0,79	0,67	0,63	0,69	0,59	0,67	0,63	0,59	0,63	0,65
Стекловидная-24											
Вазни тар, г: поя	14,92	13,66	18,01	20,23	19,44	14,83	19,14	17,77	20,58	14,68	17,3
хуша	2,21	2,64	2,19	2,78	2,74	3,02	2,92	2,69	1,95	2,25	2,5

Вазни хушк,г: поя	4,58	5,33	5,02	4,91	4,42	6,20	5,35	3,85	5,56	3,91	4,91
хӯша	0,82	0,86	0,91	0,79	0,59	0,79	0,59	0,59	0,75	1,01	0,77
Моҳи нав											
Вазни тар, г: поя	12,52	15,54	10	16,18	15,03	9,91	13,28	13,12	15,47	10,82	13,2
хӯша	1,8	2,62	2,15	2,25	2,49	1,83	2,71	2,43	2,66	2,15	2,3
Вазни хушк,г: поя	3,73	3,67	3,45	2,96	3,40	4,08	4,66	3,95	4,09	2,94	3,69
хӯша	0,91	0,85	0,82	0,61	0,79	0,75	0,79	0,51	0,65	0,95	0,76

Дар таҷрибаҳои саҳроӣ инчунин масоҳати баргҳои як пояи ҳосилдеҳи навъҳои гандум дар давраи хӯшабандӣ ҳисоб карда шуданд. Натиҷаҳои таҳқиқот дар ҷадвали 4 оварда шудааст.

Аз 5 растани баҳодашуда 3 растанӣ дар давраи хӯшабандӣ 4 тоғӣ барги сабз дошта, 2 растани дигар 3 барги сабз доштанд. Вобаста ба ин бо кам шудани миқдори баргҳои як растанӣ масоҳати умумии баргҳо низ зиёд мешавад.

Тавре ки аз ҷадвали 4 дида мешавад, аз ҷиҳати масоҳати баргҳои як пояи ҳосилдеҳ ба ғайр аз навъи «Краснодар-99» дигар навъҳои омӯхташуда нисбат ба навъи стандартӣ («Наврӯз») бартарият доранд. Ин нишондиҳанда дар навъи Стекловидная-24 назар ба дигар навъҳо зиёдтар буда, то 727,08 см² мебошад.

Бо мақсади муайян намудани зичии ҷойгиршавии хӯшаҳо дар майдони кишт ва тағйирёбии ояндаи онҳо дар давраи хӯшабандии навъҳои гандум миқдори хӯшаҳо дар 1 м² ҳисоб карда шуданд. Барои ин аз 3 ҷойи гуногуни майдон дар масоҳати 50 см² миқдори хӯшаҳо ҳисоб карда шуда, ҳисоби миёнаи онҳо ба 4 зарб карда шуд, ки дар натиҷа миқдори хӯшаҳо дар 1 м² муайян карда шуданд. Ҷи хеле ки аз натиҷаи баҳодихӣ маълум гардид, миқдори хӯшаҳо дар 1 м² вобаста ба навъ гуногун мебошад, ки аз 331 («Моҳи нав») то 368 («Наврӯз») ададро дар майдон ташкил медиҳад.

Ҷадвали 4.-Масоҳати баргҳои як пояи ҳосилдеҳи гандум (см²) дар давраи хӯшабандӣ

Навъҳо	1	2	3	4	5	Ҳисоби миёна
Наврӯз (стандарт)	358,88	354,83	446,74	367,95	349,74	375,08
Стекловидная-24	445,20	750,38	328,95	744,81	345,45	727,08
Чайхун	794,09	643,31	594,60	525,45	694,95	650,07
Элена	592,95	555,68	502,79	652,50	546,68	569,83
Моҳи нав	421,95	500,81	502,43	431,55	388,50	448,11
Краснодар-99	400,73	280,50	241,50	464,10	471,74	365,77

Ба ғайр аз ин, тағйирёбии аломатҳои маҳсулнокии навъҳои гандуми тирамоҳӣ мавриди омӯзиш қарор гирифт. Ба хоҳири муайян кардани маҳсулнокии навъҳои мавриди омӯзиш қароргирифта мо дар замони пухта расидани ҳосили навъҳо аломатҳои зеринро мавриди омӯзиш қарор додем. Аз ҳар як навъҳои омӯхташуда дар се такрорёбӣ миқдори растаниҳо дар 1м², миқдори умумии пояҳо дар 1м², миқдори пояҳои ҳосилдеҳ (хӯшадор) дар 1м² ҳисоб карда шуд.

Дар ҷадвали 5 нишондиҳандаҳои маҳсулнокии навъҳои омӯхташуда оварда шуд. Миқдори растаниҳо дар 1м² аз 287 растанӣ дар навъи «Наврӯз» то 445 растанӣ дар навъи «Моҳи нав» тағйир ёфт. Бояд қайд кард, ки меёри кишт барои навъҳо якзайл буд. Аммо бо назардошти гуногун будани вазни 1000 дона дар афтиши тухмӣ ба 1 метри квадратӣ тағйиротҳо ҷой дошт.

Ҷадвали 5.-Нишондиҳандаҳои маҳсулнокии навъҳои гандум дар шароити заминҳои обии ноҳияи Данғара

№	Номгуи нишондодҳо	Навъҳои гандум					
		Наврӯз (стандарт)	Краснодар-99	Чайхун	Элена	Стекловидная-24	Моҳи нав
1.	Миқдори растаниҳо дар 1 м ²	287	401	415	439	420	445
2.	Миқдори умумии пояҳо дар 1 м ²	380	525	510	530	498	535
3.	Миқдори пояҳои ҳосилдеҳ дар 1 м ²	278	368	359	388	382	378
4.	Коэффитсиенти панҷазании умумӣ	1,3	1,3	1,1	1,2	1,2	1,3
5.	Коэффитсиенти панҷазании маҳсулноқ	0,97	0,92	0,81	0,88	0,89	0,93
6.	Баландии поя, см	74,55	77,85	120,7	84,60	112,95	101,7
7.	Дарозии хӯша	10,5	10,15	10,95	11,25	8,30	10,45

Меёри кишт бо назардошти 5 млн тухмӣ дар 1 га амалӣ карда шуда буд. Дар ҳар як метри² ба ҳисоби миёна 500 дона тухмии гандум кишт гардид. Аз ин миқдор аз ҳама бештар дар навъи «Моҳи нав» 445 растанӣ дар 1м² пайдо шуд. Миқдори умумии пояҳо дар 1 м² шакли тағйирёбандаро дошт. Он аз 380 поя то 535 поя тағйир ёфт. Бояд қайд кард, ки маҷмуи ин аломатҳо минбаъд ба маҳсулнокии навъҳо таъсир расониданд, аммо на миқдори растанӣ ва на миқдори пояи пайдошуда корелятсияи мунтазами пайдошавии ҳосилро дар худ таҷассум накард. Ҷи хеле, ки аз ҷадвал дида мешавад, дар давраи пухта расидани ҳосил, миқдори умумии пояҳо дар 1 м² дар навъи «Наврӯз» ба 380 камтарин ва аз ҳама бештар дар навъи «Моҳи нав» буд, ки ба 535 дона баробар шуд. Коэффитсиенти панҷазании умумӣ дар навъҳои омӯхташуда аз 1,1 то 1,3%-ро ташкил намуда, коэффитсиенти панҷазании маҳсулноқ 0,81 то 0,97 фисадро ташкил кард. Хулоса, миқдори растаниҳо дар воҳиди майдони кишт аз меёри кишт, тарз ва муҳлати кишт, ҳолати хок дар давраи кишт, амикии кишт, қобиляти сабзиш ва энергияи сабзиши тухмӣ, хусусиятҳои биологии навъ ва дигар омилҳо вобастагӣ дорад. Ҳамин тавр, аз нишондодҳои саҳроии маҳсулнокии растаниҳо хулоса баровардан мумкин аст, ки дар шароити заминҳои обӣ имкониятҳои бештар кардани коэффитсиенти сабзиш, панҷазанӣ, хусусан панҷазанӣ маҳсулноқ вучуд дорад. Ин нишондодҳо бо роҳҳои коркарди хушсифати хок, кишти саривактӣ ва босифат ва дигар омилҳои агротехникӣ баланд бардоштан имконпазир аст.

Вобаста ба ҳамаи аломатҳои дар боло таҳлилшуда, натиҷаи таҷрибаҳои саҳроӣ, ҳосилнокии навъҳо муайян карда шуд. Ҳосилнокии навъҳо аз 34,44 то 59,9 с/га-ро ташкил намуд (диаг). Ҳосилнокии бештарин дар навъи «Моҳи нав» ва камтарин дар навъи «Наврӯз» ба қайд гирифта шуд.

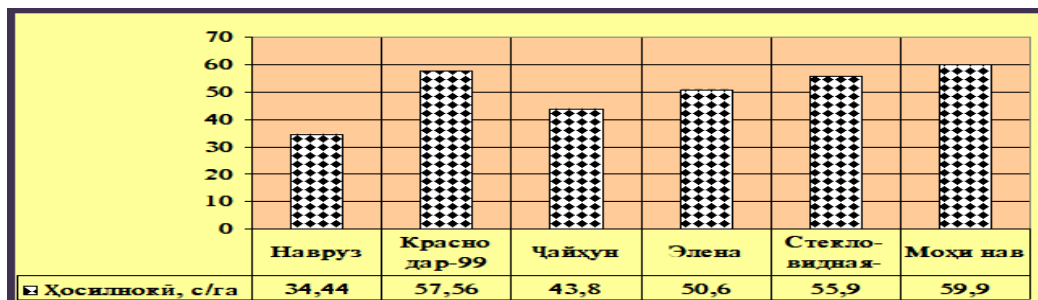

Диаграмма.-Ҳосилнокии навъҳои гандуми киштшуда дар хоҷагӣ

Аз натиҷаи ниҳии омӯзиши таҷрибаҳои саҳроӣ чунин хулоса кардан мумкин аст, ки танҳо навъ ва потенциали биологии он имкон медиҳад, ки маҳсулноки дар воҳиди муайяни майдон тағйир ёбад, ҳамчунин, агро-техникаи беҳтарини парвариш ба ҳосилнокӣ ва сифати маҳсулот таъсири мусбат мерасонад.

АДАБИЁТ

1. Агроклиматические ресурсы Таджикской ССР. [Текст] - Л.: Гидрометеиздат, 1976.-Ч.1. -214 с.
2. Доспехов, Б.А. [Текст] Методика полевого опыта.-М.:Агропромиздат,1985.-352 с.
3. Музафарзода Д.М. [Текст] Агротехнологияҳои навини истифодаи китъаҳои наздиҳавлиғи ва хоҷагҳои деҳқониву фермерӣ дар шароити Тоҷикистон: дар мисоли вилояти Хатлон. – Душанбе: Нашри Мубориз, 2022. -340 с.
4. Музафарзода Д.М., Курбонов О.Р., Сатторов Ш.А. Ташаккули аломатҳои маҳсулнокии навъҳои гандум дар шароити мавзеи Данғара. Маводди конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ «Нақши Пешвои миллат дар саноатикунории соҳаи кишоварзии мамлакат ва баланд бардоштани самаранокии истифодаи замин». – Данғара, 2023. -280 с.
5. Музафаров Д.М., Махмадёрзода У.М. Особенности выращивания двух урожаев зерна в условиях Дангаринского массива. – Душанбе, “ЭР-граф”, 2019. -116 с.

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОВЫШЕНИЯ УРОЖАЙНОСТИ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР В УСЛОВИЯХ ДАНГАРИНСКОГО МАССИВА

Аннотация. В статье представлены материально-технические основы выращи-вания высокой урожай-ных сортов пшеницы, с использованием существующих условий и возможностей на основе опыта. В случае своевременного и качественного выполнения агротехнических мероприятий, при выращивании пшеницы, есть возможность повысить эффективность использования природных ресурсов и повысить урожайность этой важной культуры, как на влажных, так и на засушливых землях.

Ключевые слова: зерновые культуры, пшеница, сорт, агротехника, спрос, урожайность, выращивание.

АСОСҲОИ ИЛМӢ-АМАЛИИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ҲОСИЛНОКИИ ЗИРОАТҲОИ ҒАЛЛАДОНАГӢ ДАР ШАРОИТИ МАВЗЕИ ДАНҒАРА

Аннотатсия. Дар ин мақола асосҳои логистикӣ барои парвариши навъҳои серҳосили гандум бо истифода аз шароити ва имкониятҳои мавҷуда, ки ба таҷриба асос ёфтаанд, пешниҳод карда мешаванд. Татбиқи саривақтӣ ва босифати амалияҳои кишоварзӣ ҳангоми кишти гандум метавонад самаранокии истифодаи захираҳои табиро беҳтар созад ва ҳосили ин зироати муҳимро ҳам дар заминҳои тар ва ҳам дар заминҳои хушк афзоиш диҳад.

Калимаҳои асосӣ: зироатҳои ғалладонагӣ, гандум, навъ, агротехника, талабот, ҳосилнокӣ, парвариш.

SCIENTIFIC AND PRACTICAL BASES FOR INCREASING GRAIN YIELDS IN THE CONDITIONS OF THE DANGARA AREA

Annotation. The article presents the material and technical basics of growing high-yield variety of wheat using existing conditions and opportunities based on experience. In case of timely and high-quality implementation of agro technical measures in wheat cultivation, it is possible to increase the efficiency of using natural resources and increase the yield of this important crop on both wet and arid lands.

Key words: grain crops, wheat, variety, agricultural technology, demand, yield, cultivation.

Сведения об авторах:

Музафарзода Даврон Махмадшариф – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент Дангаринского государственного университета. 735320, Таджикистан, Дангара, улица Маркази, 25, Tel.: (+992) 907777602.

Сайдов Исмоилдин Махмудович – кандидат сельскохозяйственных наук, старший преподаватель Таджикского национального университета. 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: (+992) 988-86-56-88. E-mail: islomid-din.saidov.1983@mail.ru

Author informations:

Muzafarzoda Davron Mahmads Sharif – Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor, of Dangara State University. 735320, Tajikistan, Dangara, st. Central, 25, Tel.: (+992) 907777602.

Saidov Islomidin Mahmudovich – Candidate of Agricultural Sciences senior teacher of the National University Tajikistan. 734025, Republic of Tajikistan, c. Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 988-86-56-88. E-mail: islomidin.saidov.1983@mail.ru

ТДУ 631.

ВОБАСТАГИИ ҲОСИЛНОКИИ КАРТОШКАИ БАРВАҚТӢ АЗ ШАРОИТҲОИ ҲОКИЮ АГРОИҚЛИМИИ ВОДИИ ВАҲШ

Холзода Б.Н.¹, Набиев Т.Н.²–Институти хокшиносӣ ва агрохимияи АИКТ

²Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: хокҳои хокистарранги сафедчатоби қуҳнаобёршуда, хусусиятҳои агрохимиявӣ, моддаҳои ғизоии хок, ҳосилхезии хок, ҳосилнокии картошка, пешинакишиҳо, пунбадона, юнҷукаи 3- сола

Картошка яке аз манбаъҳои асосии ғизои аҳолии қисмати бештари дунё маҳсуб мешавад. Амалан картошкаро ҳамчун «Нони дуҷум» ҳам ном мебаранд, чунки барои ҳалли мушкилоти озуқаворӣ бисёр мамлакатҳои камзамин мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, картошкапарварӣ дар солҳои соҳибистиклолии

мамлакатамон ба яке аз соҳаҳои асосии сохтори аграрӣ табиӣ ёфта, чиҳати рушди он аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон диққати махсус дода шуда, чандин барномаҳои давлатӣ қабул гардидаанд [1, 2011].

Картошка барвақтӣ зироати муҳимми озуқаворӣ, ҳуҷраҳои ҷорво ва техника ба шумор рафта, парвариши он барои хоҷагидорон хеле ғойаданок аст, чунки арзиши он нисбати навъҳои дерӣ хеле баланд аст. Гузашта аз ин дар давраи норасоии шадиди картошка озуқаворӣ ва тухмӣ дар бозорҳои дохилӣ, парвариши картошка барвақтӣ инчунин барои давлат низ манфиатбахш мебошад.

Парвариши картошка барвақтӣ аз чиҳати иқтисодӣ манфиатбахш мебошад, ки яке аз аҳамияти асосии он ба касалиҳои вирусӣ бактериявӣ кам дучор шудани он буда, арзишаш бинобар ҳосили нав будани он нисбатан баланд буда, ҳангоми парвариши он деҳқонон манфиатҳои зиёди иқтисодӣ ба даст меоранд. Инчунин мавҷудияти макро ва микромоддаҳои барои организми одам муфид, дараҷаи баланди сафедаро оҳар дар таркибашон, картошка барвақтиро серхаридор менамояд. Парвариши картошка барвақтӣ ҳам ба нафъи хоҷагиҳои картошкапарвар ва ҳам барои иқтисоди мамлакат манфиатҳои зиёди молӣ дорад, чунки дар ин сурат, воридоти картошка аз хориҷи кишвар хело кам шуда, дар марҳилаи норасоии шадиди картошка барвақтӣ дар бозори дохилӣ аҳоли бо картошка тару тоза ҳосили нави ватанӣ таъмин мешаванд ва яке аз омилҳои таъсирбахш ба устувории аъёри миллӣ мешавад [2, - С. 102-111].

Аҳамияти картошка ҳамчун маҳсулоти беҳтарини озуқаворӣ барои инсон аз рӯи таносуби моддаҳои органикӣ ва маъданӣ дар он машҳур аст ва дар вобастагӣ аз навъҳои он дар лӯндаҳояш аз 15 то 30 % моддаҳои хушк дорад. Ба ғайр аз ин, дар лӯндаҳои картошка то 75-80 % об, 17-20 % оҳар, 1,5-3,0 % сафедар, 1,0 % клетчатка, 0,1 % раған, 0,3 % қанд ва қариб 1,1 % мавҷуд мебошад. Миқдори моддаҳои заррачашакли хурдтарини таркиби лӯндаҳо бошанд чунин аст: окиси калий – 44-70 %; кислотаи фосфор – 7-27 %; магнезия – 2-12 %; оҳар – 1-8 %; окиси натрий – 2-16 %; хлор – 1-10 %; оҳан – 1-21 %; окиси кремний – 2,1 %; окиси сулфур – 6,5 % аз миқдори умумии моддаҳои заррачашакли хурдтарин [3, 1986].

Дар таркиби лӯндаҳои картошка инчунин ба миқдори на онқадар зиёд гликоалкалоиди соланин мавҷуд аст, ки хусусияти захронокӣ дорад ва дар лӯндаҳои муқаррарии солим миқдори соланин аз 2 то 10 мг дар 100 г картошка тазаро ташкил медиҳад. Бо мақсади омӯзиши имкониятҳои зиёд кардани масоҳати кишт ва истеҳсоли картошка барвақтӣ дар марҳилаи норасоии шадиди он дар бозорҳои дохилии кишвар, дар шароити хокҳои хокистарранги равшани беҳдоштшавандаи кӯҳнаобёршудаи мавзёи Қараланги ноҳияи Кушонӣни вилояти Хатлон солҳои 2009-2013 дар ду қитъаи таҷрибавӣ, ки дар қитъаи таҷрибавии №1 пешинакишташ пунбадона ва дар қитъаи таҷрибавии №2 бошад пешинакишташ юнучкаи 3-сола буд, бо истифода аз картошка навъҳои «Кардинал» ва «Пикассо», таҳқиқотҳои илмӣ гузаронида шуданд. Таҳқиқотҳо мувофиқи талаботҳои тартиби гузоштани таҷрибаҳои саҳроӣ, дастурамали технологияи парвариши картошка, риояи муҳлатҳо ва меёрҳои шинонидани тухмӣ, меёрҳои истифодабарии нуриҳои маъданию органикӣ, инчунин тадбирҳои агротехникӣ гузаронида шуданд [4, 1979].

Зироати картошка барои ташаккули ҳосил аз моддаҳои ғизӣ бештар ба калий, каме камтар ба нитроген ва хеле камтар ба фосфор эҳтиёҷ дорад. Вале, натиҷаҳои таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки ба далели дар хокҳои кишварамон зиёд будани миқдори калийи дастрас нисбати нитроген ва фосфор, бештари хокҳо, бахусус хокҳои минтақаи кӯҳистони Тоҷикистон, аз истифодабарии нуриҳои нитрогенӣ ва фосфорӣ нисбатан бештар ҳосили иловагии баланд дода, аз нуриҳои калийдор бошад ҳосили камтар рӯёнида мешавад [5. - С. 10-13].

Хокҳои қитъаҳои таҷрибавӣ мувофиқи ҷадвали гуруҳбандӣ, ба хокҳои бо гумус, нитрогени маъданӣ, фосфори ғайр ва калийи ивазшаванда камтаъмин дохил мешаванд, ки дар онҳо гумус аз 0,81 то 1,42 %, нитрогени маъданӣ аз 18,9 то 24,2 мг/кг, фосфори ғайр аз 18,1 то 25,6 мг/кг ва калийи ивазшаванда бошад миёнатаъмини аз 198 то 242 мг/кг ташкил медиҳад. Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки дар ин мавзё ҳосилхезии табиӣ хок нисбатан паст мебошад. Ба ғайр аз ин ин мавзё хокҳояшон дар қабати киштшавандаи 0-30 см аз рӯи иони хлор шӯрнокиаш паст (0,027-0,044%) ва баъзан миёна (0,336%) мебошад. Намуди шӯршавии онҳо хлоридию сулфатӣ мебошад.

Минтақаи Вахш, ки дар он асосан картошкапарварию барвақтӣ инкишоф ёфтааст, нисбат ба минтақаҳои картошкапарварию дерӣ, дар иқлими хеле хушк ва гармтар ҷойгир аст, бинобар ин ҳосилнокии картошка дар ин ҷо нисбати минтақаҳои картошкапарварию дерӣ хеле паст аст. Чи хеле, ки натиҷаҳои таҳқиқотӣ нишон медиҳанд дар қитъаи таҷрибавии №1, ки онҳо пешинакишташ пунбадона буд, дар варианти назоратӣ (бе нури) ҳангоми кишти картошка навъи «Кардинал» 7,9 т/га ва навъи «Пикассо» бошад 9,3 т/га ҳосил рӯёнида шуда, дар варианти 2 ҳангоми истифодабарии нуриҳои органикӣ бо меёри 30 т/га пору, ҳосили картошка навъи «Кардинал» 18,5 т/га ва навъи «Пикассо» 18,2 т/га ташкил дод, яъне ҳосили иловагии ин ду навъ дар муқоиса бо варианти назоратӣ (бе нури) мутобиқан то 10,6 т/га ва 8, 9 т/га баланд шудааст, ки он натиҷаи хуб ба ҳисоб меравад (ҷадв. 1).

Қобили ёдоварӣ аст, ки дар варианти 3, ҳангоми истифодабарии танҳо нуриҳои маъданӣ бо меёри пурраи $N_{150}P_{80}K_{60}$ таъсири он ба ҳосилнокӣ ба варианти 2 монанд буд, чунки ҳосилнокии ин ду навъҳои картошка «Кардинал» ва «Пикассо» мутаносибан 18,3 т/га ва 19,3 т/га ташкил доданд, ки ҳосили иловагии онҳо нисбат ба варианти назоратӣ (бе нури) 10,4 т/га ва 10,0 т/га зиёд шудааст. Чун ҳамеша аз кам кардани меёрҳои истифодабарии нуриҳо ҳосилнокии зироатҳо низ паст мешаванд. Ҳамин тавр, дар варианти 4 ҳангоми кам кардани меёри нуриҳои маъданӣ то андозаи $N_{75}P_{40}K_{30}$ ҳосилнокии картошка навъҳои омӯхташаванда паст шуда мутаносибан, 11,9 т/га ва 12,8 т/га ташкил доданд, ки онҳо нисбати варианти назоратӣ (бе нури) ҳамагӣ бо андозаи 4,0-3,5 т/га зиёд шудааст. Дар варианти 5, ҳангоми дар якҷоягӣ

истифода бурдани нисфи меъёрҳои нуриҳои органикӣ ва маъданӣ ба андозаи $N_{75}P_{40}K_{30}+15$ т/га пору, ҳосили 20,0 т/га аз навъи картошка «Кардинал» ва ҳосили 22,6 т/га аз навъи «Пикассо» рӯёнида шуд, ки ҳосили иловагии онҳо нисбат ба вариантҳои назоратӣ (бе нури) мутаносибан, 12,1 т/га ва 13,3 т/га зиёд аст, ки барои шароитҳои минтақаи таҳқиқотӣ хеле натиҷаи хуб мебошад.

Ҷадвали 1. -Ҳосилнокии картошка барвақтӣ дар қитъаи таҷрибавии №1, ноҳияи Кушониёни вилояти Хатлон

Вариантҳои таҷрибавӣ	Ҳосилнокии навъи «Кардинал», т/га							Ҳосилнокии навъи «Пикассо», т/га						
	Солҳои таҳқиқот					Миёнаи 5 сола, т/га	Ҳосили ило-ваг, т/га	Солҳои таҳқиқот					Миёнаи 5 сола, т/га	Ҳосили ило-ваг, т/га
	2009	2010	2011	2012	2013			2009	2010	2011	2012	2013		
Назоратӣ (бе нури)	9,7	9,3	7,6	6,5	6,4	7,9	-	10,4	9,7	9,0	8,5	8,9	9,3	-
Пору 30 т/га	20,1	21,5	16,7	10,6	11,8	18,5	10,6	21,9	18,5	18,7	17,6	14,3	18,2	8,9
$N_{150}P_{80}K_{60}$	21,9	19,8	17,5	16,8	15,5	18,3	10,4	22,8	19,4	19,1	18,2	17,0	19,3	10,0
$N_{75}P_{40}K_{30}$	14,9	15,6	11,9	8,2	8,9	11,9	4,0	16,2	14,8	12,5	10,8	9,7	12,8	3,5
$N_{75}P_{40}K_{30}+Пору15$	23,5	22,4	19,3	17,5	17,3	20,0	12,1	25,8	23,6	22,6	21,5	19,5	22,6	13,3
НСР₀₅						3,60							2,29	

Ҳосилнокии картошка барвақтии навъҳои «Кардинал» ва «Пикассо» дар қитъаи таҷрибавии № 2, ки онҳо пешинакишташ юнучкаи 3-сола буд, гарчанде ки бо нишондиҳандаҳои қитъаи таҷрибавии №1 бо як низоми тағйир меёфтанд, вале он дар қиёс бо нишондиҳандаҳои ҳосилнокии қитъаи таҷрибавии №1 хеле баланд буд, чунки баъди шудгор кардани юнучкаи 3-сола, дар натиҷаи муҳайё гардидани шароитҳои мусоиди обу физикӣ ва агрохимикӣ, тавассути пусидану таҷзияшавии боқимондаҳои баргу пояҳо ва решаҳои растаниҳо дигар пасмондаҳои органикӣ ва ба маъданҳо табдилёбии онҳо, ҳосили картошка навъҳои омӯхташаванда дар вариантҳои нуридоршудаи 3 ва 5, нисбат ба нишондиҳандаҳои ин ду вариантҳои қитъаи таҷрибавии № 1, ба ҳисоби миёна аз 6,0 то 9,2 т/га зиёд аст (ҷадв.2).

Дар 5 соли корҳои таҳқиқотӣ ба ҳисоби миёна дар варианти назоратии (бе нури) қитъаи таҷрибавии №2, ҳосили навъҳои картошка «Кардинал» ва «Пикассо» мутаносибан, 13,0 ва 12,4 т/га-ро ташкил дод, ки он назар ба нишондиҳандаҳои вариантҳои назоратии (бе нури) қитъаи таҷрибавии №1, ки онҳо пешинакишташ пунбадона буд, ба ҳисоби 5,1-2,8 т/га зиёд аст.

Ҷадвали 2. -Ҳосилнокии картошка барвақтӣ дар қитъаи таҷрибавии №2 ноҳияи Кушониёни вилояти Хатлон

Вариантҳои таҷрибавӣ	Навъи «Кардинал», т/га							Навъи «Пикассо», т/га						
	Солҳои таҳқиқот					Миёнаи 5 сола, т/га	Ҳосили иловагӣ, т/га	Солҳои таҳқиқот					Миёнаи 5 сола, т/га	Ҳосили иловагӣ, т/га
	2009	2010	2011	2012	2013			2009	2010	2011	2012	2013		
1. Назоратӣ (бе нури)	14,8	14,3	13,6	12,3	10,0	13,0	-	13,5	13,4	12,8	11,9	10,4	12,4	-
2. Пору 30 т/га	27,4	25,6	24,4	23,4	21,7	24,5	11,5	27,7	26,3	25,7	23,2	21,1	24,8	12,4
3. $N_{150}P_{80}K_{60}$	25,9	25,2	24,5	24,1	22,3	24,4	11,4	28,0	26,0	26,4	24,1	24,0	25,7	11,6
4. $N_{75}P_{40}K_{30}$	21,7	21,4	20,8	18,3	17,8	20,0	7,0	21,0	18,7	18,4	17,6	17,3	18,6	6,2
5. $N_{75}P_{40}K_{30}+Пору15$	33,4	29,4	30,1	27,8	24,3	29,0	16,0	31,9	29,8	28,6	27,3	25,9	28,7	16,3
НСР₀₅						1,52							1,20	

Дар варианти 2 бошад ҳангоми истифодабарии танҳо нуриҳои органикӣ бо меъёри 30 т/га пору, ҳосили навъҳои «Кардинал» ва «Пикассо» мутаносибан, 24,5-24,8 т/га ташкил дод, ки он назар ба нишондиҳандаҳои варианти назоратӣ (бе нури) аз 11,5 то 12,4 т/га зиёд ҳосили иловагӣ додааст. Дар варианти 3 бошад ҳангоми истифодабарии танҳо меъёри пурраи нуриҳои маъданӣ бо андозаи $N_{150}P_{80}K_{60}$, ба монанди қонуниятҳои қитъаи таҷрибавии №1 ҳосили навъҳои картошка «Кардинал» ва «Пикассо», мутаносибан 24,4 т/га ва 25,7 т/га ташкил доданд, ки ҳосили иловагии он нисбат ба варианти назоратӣ (бе нури) аз 11,4 то 11,6 т/га зиёд аст. Дар варианти мазкур ҳосилнокии картошка ин ду навъи омӯхташуда, нисбати ҳосилнокии қитъаи таҷрибавии №1 аз 6,1 то 6,4 т/га зиёдтар рӯёнида шудааст, ки он натиҷаи хуб мебошад. Чун дар дигар қитъаи таҷрибавии №1, дар варианти 4 ($N_{75}P_{40}K_{30}$) баробари кам кардани меъёри нуриҳо, ҳосилнокии картошка навъҳои омӯхташуда нисбатан паст шуда, мутаносибан 20,0 т/га ва 18,6 т/га ташкил доданд. Вале, дар варианти 5 ҳангоми истифодабарии якҷояи нисфи меъёри нуриҳои органикӣ ва маъданӣ бо андозаи $N_{75}P_{40}K_{30}+15$ т/га пору, ҳосили картошка навъи «Кардинал» 29,0 т/га ва навъи «Пикассо» бошад 28,7 т/га ташкил дод, ки он аз нишондиҳандаҳои варианти назоратӣ (бе нури), мутаносибан аз 16,0 т/га то 16,3 т/га зиёд аст, ки аз ҷиҳати таҳқиқотҳои илмӣ хеле натиҷаи беҳтарин маҳсуб мешавад.

Мувофиқи натиҷаҳои корҳои таҳқиқотӣ, ҳосилнокии иловагии картошкаҳои навъҳои «Кардинал» ва «Пикассо» дар вобастагӣ аз омили пешинакишти пунбадона хеле назаррас мебошад, чунки ҳосилнокии иловагии баланд дар вариантҳои 2, 3 ва 5 рӯёнида шудаанд. Ҳамин тавр, агар ҳосилнокии иловагии навъҳои «Кардинал» ва «Пикассо» дар варианти назоратӣ (бе нури) мутаносибан 5,1 ва 3,1 т/га ташкил дода бошад, пас ин нишондиҳандаҳо дар варианти 2 (30 т/га пору), 8,3-6,6 т/га ва дар варианти 3 ($N_{150}P_{80}K_{60}$), бошад 6,1-6,4 т/га ташкил доданд, ба нишондиҳандаҳои ҳосилнокии ҳарду қитъаҳои таҷрибавӣ монанд мебошанд (ҷадв.3).

Ҳосилнокии иловагӣ аз рӯи омили пешинакишт (юнучкаи 3- сола) дар варианти 4 ($N_{75}P_{40}K_{30}$) низ ба монанди нишондиҳандаҳои қитъаҳои таҷрибавии №1 ва №2 нисбатан паст буда, 8,1-5,8 т/га ташкил медиҳад. Вале, ин нишондиҳандаҳо дар варианти 5, ҳангоми истифодабарии якҷояи нисфи меъёрҳои нуриҳои органикию маъданӣ бо андозаи $N_{75}P_{40}K_{30}+15$ т/га пору ҳосили иловагӣ нисбати варианти назоратӣ (бе нури)

3,9-3,0 т/га ташкил дод. Вале дар қиёс бо ҳосилнокии қитъаи таҷрибавии №1, 9,0-6,1 т/га ташкил медиҳад, ки он барои шароитҳои минтақаҳои нисбатан гарму хушки картошкапарварии барвақтӣ хеле натиҷаи беҳтарин ба шумор меравад.

Ҷадвали 3.-Ҳосили иловагии картошкаи барвақтӣ аз омили пешинакишти юнучкаи 3-сола, ноҳияи Кушониёни вилояти Хатлон

Вариантҳои таҷрибавӣ	Ҳосилнокии нави «Кардинал», т/га							Ҳосилнокии нави «Пикассо», т/га						
	2009	2010	2011	2012	2013	Миёнаи 5 сола	Ҳосили иловагӣ, т/га	2009	2010	2011	2012	2013	Миёнаи 5 сола	Ҳосили иловагӣ, т/га
1. Назоратӣ (бе нури)	6,0	5,8	5,1	5,0	3,6	5,1	-	3,8	3,7	3,1	3,4	1,5	3,1	-
2. Пору 30 т/га	12,8	9,9	8,9	7,3	2,9	8,3	3,2	7,8	7,0	6,8	5,8	5,6	6,6	3,5
3. N ₁₅₀ P ₈₀ K ₆₀	7,7	7,7	6,8	4,0	4,3	6,1	1,0	7,8	7,0	7,0	5,0	5,2	6,4	3,3
4. N ₇₅ P ₄₀ K ₃₀	10,1	9,8	8,9	5,9	5,8	8,1	3,0	7,6	6,8	3,6	4,8	6,2	5,8	2,7
5. N ₇₅ P ₄₀ K ₃₀ +15 т/га пору	10,8	10,3	9,9	7,0	7,0	9,0	3,9	6,1	7,2	5,0	5,8	6,4	6,1	3,0
НСР_{0,95} =						3,93							2,94	

ХУЛОСА

1. Барои шароитҳои ҳокҳои шӯрнокшанон паст ва миёнаи хокистарранги равшани куҳнаобёришудаи минтақаи Ваҳши вилояти Хатлон юнучкаи 3-сола пешинакишти хеле хуб буда, дар сурати истифодабарии яққояи нуриҳои маъданию органикӣ бо меъёри N₇₅ P₄₀ K₃₀+15 т/га пору, ҳосилхезии табиӣи ҳокҳои минтақаи мазкур беҳтар шуда, барои ба даст овардани ҳосилнокии баланди картошкаи барвақтӣ мусоидат менамояд.

2. Дар шароитҳои гарму хушки минтақаи Ваҳши вилояти Хатлон, дар сурати таъмин намудани намнокии муътадили хок, пас аз шудгори юнучқазори 3-сола, дар натиҷаи пӯсидану таҷзия шудани боқимондаҳои баргу пояҳо ва решаҳои растаниҳо ва ба моддаҳои органикӣ табдилёбии онҳо, инчунин андохтани то 30-35 т/га поруи нимпӯсида, ки дар таркибашон миқдори зарурии моддаҳои ғизоӣ доранд, ҷараёнҳои аммонификатсионӣ ва нитрификатсионии боқимондаҳои органикӣ дар натиҷаи таъсиррасонии шаклҳои маъданию пайвастагҳои органикӣ ва нуриҳои истифодашуда хеле хуб гузашта шаклҳои барои растаниҳо дастраси нитрогени маъданӣ, фосфори ғайрӣ ва калии мубодилавии қабатҳои хок зиёд ва боиси баланд шудани маҳсулнокии картошка мегардад.

3. Мувофиқи маълумотҳои ба даст овардашудаи натиҷаҳои таҳқиқотӣ ҳосили иловагӣ дар вобастагӣ аз омили навиҳо мушоҳида карда мешаванд, вале онҳо на он қадар баланд буданд ва аз 1,3 то 3,6 т/га тағйир меёфтанд. Вале натиҷаҳои ба даст овардашуда дар шароитҳои минтақаи Ваҳши вилояти Хатлон, самаранокӣ баланди парвариши картошкаи барвақтиро дар шароитҳои норасоии шадиди картошкаи озукаворӣ ва тухмӣ дар бозорҳои дохилӣ нишон медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Холлов Б.Н. Эффективность применения удобрений под картофель в условиях Центрального Таджикистана. – Душанбе: Эр-Граф, 2011. – 183 с.
2. Холлода Б.Н. Имкониятҳои зиёд намудани истеҳсоли картошкаи барвақтӣ дар вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон. /Б.Н. Холлода// Моводҳои конференсия байналмиллалӣ дар мавзӯи «Современные проблемы повышения эффективности использования земли в связи с изменением климата» (на таджикском языке). – Дангара, 2024. – С. 102-111.
3. Писарев Б.А., Производство раннего картофеля. Росселхозиздат. – Москва, 1986. – 283 с.
4. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. – Москва: Колос, 1979. – 416 с.
5. Холлода Б.Н. Влияние органических и минеральных удобрений на продуктивность картофеля в различных агроклиматических зонах Таджикистана. / Б.Н. Холлода, Т.Н. Набиев// Материалы международной научно-практической конференции «Приоритетность «Государственной целевой программы развития математических, точных и естественных наук на 2021-2025 годы» в решении задач в сферах сельского хозяйства и образования». - Душанбе, 2025. - С. 10-13.

ЗАВИСИМОСТЬ УРОЖАЯ РАННЕГО КАРТОФЕЛЯ ОТ ПОЧВЕННО-АГРОКЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ ВАХШСКОЙ ДОЛИНЫ

Аннотация. Результаты научных исследований, проведенных в условиях староорошаемых, слабо и средне засоленных светлых сероземах района Кушониён Хатлонской области показали, что в почвенно-агроклиматических условиях Вахшской долины, после вспашки хлопкового поля и внесения половинной дозы минеральных и органических удобрений из расчета N₇₅P₄₀K₃₀+15 т/га полуперепревшего навоза можно получать от 20,0 до 25,0 т/га, однако, после распашки поля 3-летней люцерны и внесения половинной нормы минеральных и органических удобрений из расчета N₇₅P₄₀K₃₀+15 т/га полуперепревшего навоза, можно получать от 28,0 до 30,0 т/га высокого урожая раннего картофеля с хорошим качеством.

Ключевые слова: староорошаемые светлые сероземы, агрохимические свойства, питательные вещества в почве, плодородие почвы, продуктивность картофеля, предшественники, хлопчатник, 3-летняя люцерна.

ВОБАСТАГИИ ҲОСИЛНОКИИ КАРТОШКАИ БАРВАҚТӢ АЗ ШАРОИТӢИ ХОКИЮ АГРОИҚЛИМИИ ВОДИИ ВАҲШ

Аннотатсия. Натиҷаҳои таҳқиқоти илмие, ки дар шароити ҳокҳои хокистарранги сабуки обёришаванда, каме ва миёна шӯри ноҳияи Кушониёни вилояти Хатлон гузаронида шудаанд, нишон доданд, ки дар шароити хок ва агроиқлимии водии Ваҳш, пас аз шудгор кардани майдони пахта ва истифодаи нисфи миқдори нуриҳои минералӣ ва органикӣ бо миқдори N₇₅P₄₀K₃₀ + 15 т/га поруи нимпӯсида, аз 20,0 то 25,0 т/га ба даст овардан мумкин аст, аммо пас аз шудгор кардани майдони юнучкаи 3-сола ва истифодаи нисфи

миқдори нуриҳои минералӣ ва органикӣ бо миқдори N75P40K30 + 15 т/га поруи нимпӯсида, аз 28,0 то 30,0 т/га ҳосили баланди картошка барвақтӣ бо сифати хуб ба даст овардан мумкин аст.

Калимаҳои асосӣ: хокҳои хокистарранги сафедчатоби қуҳнаобёрӣшуда, хусусиятҳои агроклиматӣ, моддаҳои ғизоии хок, ҳосилхезии хок, ҳосилнокии картошка, пешинакишиҳо, пунбадона, ҷунҷукаи 3- сола

DEPENDENCE OF EARLY POTATO HARVEST ON SOIL AND AGROCLIMATIC CONDITIONS OF THE VAKHSH VALLEY

Annotation. The results of scientific research conducted in the conditions of old-irrigated, slightly and moderately saline light gray soils of the Kushoniyeon district of the Khatlon region showed that in the soil-agroclimatic conditions of the Vakhsh valley, after plowing a cotton field and applying half the dose of mineral and organic fertilizers at the rate of N₇₅P₄₀K₃₀+15 t/ha of semi-rotted manure, you can get from 20.0 to 25.0 t/ha, however, after plowing a field of 3-year-old alfalfa and applying half the rate of mineral and organic fertilizers at the rate of N₇₅P₄₀K₃₀ +15 t/ha of semi-rotted manure, it is possible to obtain from 28.0 to 30.0 t/ha of a high yield of early potatoes of good quality.

Key words: old-irrigated light gray soils, agrochemical properties, soil nutrients, soil fertility, potato productivity, predecessors, cotton, 3-year-old alfalfa.

Сведения об авторах:

Холзода Бобишо Нарзулло – кандидат сельскохозяйственных наук, старший научный сотрудник Института почвоведения и агрохимии ТАСХН. 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 21а. Тел: (+992)900050107

Набиев Толиб Набиевич – доктор сельскохозяйственных наук, профессор, академик ТАСХН, РАСХН, 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе пр. Рудаки 149. Тел (+992) 935035218

Information about the authors:

Kholzoda Bobisho Narzullo - candidate of Agricultural Sciences, senior researcher at the Institute of Soil Science and Agrochemistry of the Tajik Academy of Agricultural Sciences, 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 21a. Tel: (+992)900050107

Nabiev Tolib Nabievich – Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Academician of TAAS, RAAS, 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 149. Tel (+992) 935035218

ТДУ 632.92:631.467

ГАМБУСКИ РЕГИИ СУСТҲАРАКАТ (OPATRUM SABULOSUM) ДАР КИШТЗОРИ ЗИРОАТҲОИ КИШОВАРЗИИ НОҲИЯҲОИ ҶАНУБӢ ТОҶИКИСТОН

Бобоев А.А., Расулзода Б.Р., Музафарзода Д.М., Хафизов А.А.-Донишгоҳи давлатии Данғара

Калимаҳои асосӣ: гамбуски регии сустиҳаракат, бисёрзаҳрнок, сиёҳтана, болиғ, кирмина, гамбуск, симсимақ, ҷуфтшавӣ, тухммонӣ, ҷуворӣ, полизиҳо, решаҳо, нажмурдашавӣ.

Гамбуски регии сустиҳаракат (*Opatrum sabulosum*)—ҳашароти бисёр заҳрнок аз оилаи сиёхтанаҳо (*Tenebrionidae*) мебошад, ки ба зироатҳои гандум, ҷав, зағир, пахта, офтобпараст, лаблабӯ, ҷуворӣ, ҷуворимаққа, сабзавотҳо, лубӣёдонагӣҳо ва хусусан ба полизиҳо бисёр зарар мерасонад. Боз ба навдаҳои ғунҷаи ангур ва сабзаҳои дарахтони мевадиханда ҳам осеб расонда метавонад.

Ҳашароти болиғ – дарозии гамбуск 6-12 мм, сиёҳ-дорчинӣ ё сиёҳ, бо танаи бечило ва дар пешболашон ҷӯякҳои кундаланг доранд. Шакли тана байзавӣ ва барчасти мебошад, он ба гурӯҳи саҳтболҳо дохил мешавад.

Кирминааш – зардчатоб, танааш ба мисли симкирмақ саҳт, то 15 мм, дар хок зиндагӣ мекунад. Гамбускҳо ва кирминаҳояшон дар хок дар чуқурии 10-15 см зимистонро мегузаронанд. Чашмони кирмина барчасти, қисми охири шикамаш чуқурчадор мебошад. Пешонаш нуқтаҳои калон тухмшакл дорад. Дарозии мӯйлабҳои ҳашароти болиғ ба дарозии қисми пешисина баробар аст ва бо мӯйҳои хурд пӯшида шудааст. Пешисинааш кундаланг, нуқтаҳои дағал дорад, бо ҷуфти ҳамвор дар диск кашол аст.

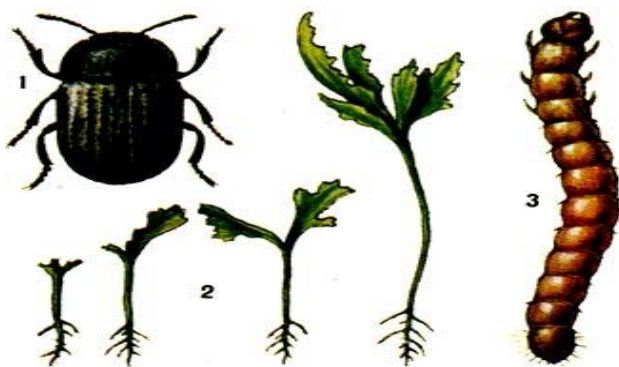
Пешқаноташ бо қаторҳои кундаланги нодурусти теппаҳои анча калон мебошанд, қанотҳои қафо надоранд.

Баҳорон ҳангоми гармии +12 +14° С ғаёланд, тарзи ҳаёти пинҳонӣ мебаранд. Дар давоми сол як насл медиҳад, вале гамбускҳо 2 – 3 сол зиндагӣ мекунад. Дар моҳи апрел одатан ҷуфтшавӣ дида мешавад. Дар охири апрел – моҳи май тухммонӣ сар мешавад, ки он то охири моҳи май – аввали моҳи июн давом мекунад. Модина дар хок ба чуқурии 8–10 см тухм менамояд. Дар ҳар як тухммонӣ то 10 дона монда метавонад. Дар мавсим модина қариб то 100 дона тухм гузошта метавонад. Кирмина қариб 40 рӯз инкишоф мекунад.

Зочашавӣ аз сеюм даҳаи июн то 3 даҳаи август давом мекунад. Давраи инкишофи зоча 6-8 рӯз аст. Гамбускҳои насли нав дар моҳи июл ва баромади он сар шуда то охири моҳи август давом мекунад. Оммавӣ инкишофи он, яъне миқдори гамбускҳо дар моҳи август ва сентябр беҳад зиёд шуда, ба зироатҳои кишоварзӣ зарари ҷиддӣ мерасонанд.

Кирминаи гамбуски регии сустиҳаракат шаклаш цилиндрӣ – ҳамвор буда ва дарозииаш то 18 мм мерасад. Ранги кирминаҳо аз сиёҳтобӣ – зардчатоб то сиёҳӣ – хокистарранг тағйир ёфта метавонад. Кирминаҳои ин намуд (ҳамин ҳел ва ҳамаи намоёндаҳои оилаи сиёхтана) ба кирминаҳои симсимақ монанд мебошанд. Аз онҳо бо саҳт тараққӣ кардаи як ҷуфт пой пеш фарқ мекунад. Онҳоро симсимақҳои қалбакии меноманд. Кирминаҳо ба тухмиҳо, решаҳо, қисми зеризаминии пояҳои зироатҳои гуногун сироят мерасонанд.

Соли ҷорӣ гамбуски регии сустиҳаракат (*Opatrum sabulosum*) бори аввал дар ҷамоати Дарқад хоҷагии деҳқонии «Илҳом»-и ноҳияи Фарҳор ва ҷамоати Пушинг (хоҷагии деҳқонии «Сайдало») ноҳияи Данғара муайян карда шуд. То ҳол дар адабиёти ватанӣ паҳншавии ин ҳашарот ба қайд гирифта нашудааст. Барои деҳқонон боз як мушкилии нав пайдо шуд, чунки онҳо оид ба ин ҳашароти зараррасони бисёр заҳрнок маълумоти кофӣ надоранд. Ин зараррасони сиёхтана хусусан ба зироатҳои полизӣ зарари ҷиддӣ дода истодааст. Дар атрофи буттаҳои полизӣ пайдо шудани сӯроҳҳои зиёд нишонаи хонаҷаҳои (дар 1 м² ба ҳисоби миёна аз 2 то 10 сӯроҳҳо) гамбуски регии сустиҳаракат мебошанд. Дар ин хонаҷаҳо ҳамаи синну соли (гамбускҳои майдаю калон, тухми ҳашарот ва кирминаи он) он вучуд доранд, ки дар 1 м² аз 5 то 50 адад ба қайд гирифта шуд.

Расми 1.-Гамбуски регии сустҳаракат: 1 - гамбуск, 2 – майсаҳои осебдида, 3 – кирмина (манбаъ: <http://forest.geoman.ru/forest/item/index.shtml>)

Бо маълумоти деҳқонон, мутахассисон ва олимони маълум гашт, ки дар ҳамаи минтақаҳои полизкорӣ ин ҳашароти бисёрзаҳрнок васеъ паҳн шудааст. Барои ҳамин мутахассисон ва олимони бояд морфология ва биологияи ин ҳашароти нав пурратар омӯхта шавад. Бар зидди ин зараррасони сиёҳтани чораҳои зуруриро тавсия диҳанд.

Гамбускҳо ба сабзаҳо, майсаҳо, тухмпаллаҳо ва гипокотил (яъне якумин барги ғаллагихо) зарар мерасонад. Решахоро, қисми поёнии пояхоро меҳояд, пажмурдашавиро ба вучуд меорад ва растанӣ хушк мешавад.

Аломатҳои паҳншавӣ ва зараррасонии гамбуски регии сустҳаракат дар кишти полизӣ пажмурда ва хушк шудани растанӣ мебошад. Ҳашарот гарданаи решаро мебурад ё решаро меҳояд, ки дар натиҷа растанӣ хушк мешавад. Барои мубориза бар зидди гамбуски регии сустҳаракат дар киштзори тарбуз заҳрхимикати Моспила, 20% х.м. (ҳокаи маҳлулшаванда) бо меъёри 1 кг/га истифода бурда шуд. Таъсири заҳрхимикат пас аз як рӯз аён гардид, ки ҳашарот пурра нест шуд.

Расми 2.-Сӯроҳи дар хок лоначаи гамбуски регии сустҳаракат

Ҳатари зиёдтарин гамбуски регии сустҳаракат дар вақти баҳор намоён мегардад. Дар солҳои хушк ва баҳори гарм пайдоиши барвақти он бештар мушоҳида карда мешавад. Ҳангоми нав сабздани зироатҳои полизӣ, чуворӣ, сабзавот ва лӯбиғиҳо ин ҳашарот бисёр хатарнок аст.

Гамбускҳо хусусан дар моҳҳои апрел ва май зиёд осеб мерасонанд. Аз ҳад зиёд осеб расонидани кирмина ва ҳашароти болиғ ба пурра талафёбии сабзавот, полизӣ, чуворӣ ва офтобпараст оварда мерасонад, ки аз нав кишт гузаронида лозим мебошад.

Чораҳои мубориза:

- гузаронидани шудгори чуқури тирамоҳӣ бо пешиспор;
- чорӣ намудани киштгардон;
- боқимондаҳои набототро nobуд сохтан;
- заҳролуд намудани тухмиҳо бо препарати “Фундазол, х.м.” (500 г/кг моддаи таъсирбахш) – бо меъёри 2–3 кг/т; “Тенсил” маҳлули обӣ (Тебуконазол 60 г/л) – 0,4 л/т;
- Дар давраи нашъунамои зироатҳо коркард бо препарати “Моспила”, 20% (Асетамиприд) – 1 кг/га, “Апроклэйм Голд”, 17,5 % (Эмаектин бензоат, 5 % э.к.) – 0,5 кг/га.

АДАБИЁТ

1. Бобоев А., Мухитдинов С.М., Расулзода Б.Р., Музафарзода Д.М., Ҳафизов А.А. Ҳифзи химиявии наботот. Китоби дарсӣ. – Душанбе, 2022. – С.319
2. Девяткин А.М., Белый А.И., Замотайлов А.С. Сельскохозяйственная энтомология. Электронный курс лекций. -Краснодар, 2012. – 301 с.
3. Черней Л.С. Жесткокрылые. Вып. 10. Жуки-чернотелки (Coleoptera, Tenebrionidae) / под редакцией Г.С. Медведова. – Киев: Наукова думка, 2005. – С. 189–194. – 432 с. – (Фауна Украины. Т. 19). – ISBN 966-00-0501-6.
4. Лесная энциклопедия: В 2-х т., т.2 / Гл. ред. Воробьев Г.И.; Ред. кол.: Анучин Н.А., Атрохин В.Г., Виноградов В.Н. и др. - М.: Сов. энциклопедия, 1986. -631 с.

ПЕСЧАНЫЙ МЕДЛЯК НА ПОСЕВНЫХ ПЛОЩАДЯХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУЛЬТУР В ЮЖНЫХ РАЙОНАХ ТАДЖИКИСТАНА

Аннотация. Песчаный медляк–многоядный вредитель, который наносит значительный вред зерновым культурам: подсолнечнику, сорго, хлопчатнику, кукурузе, льну, сахарной свекле, овощным, тыквенным и

бобовым культурам. Могут повреждать побеги виноградной лозы, всходы плодовых деревьев. У полеводческих хозяйств возникла ещё одна новая проблема возникла, они ещё не знают о морфологии и биологии нового вредителя – песчаного медляка и меры борьбы против его. Признаки проявления вредителя является появление многих ямочек вокруг растений, (на 1 м² в среднем от 2 до 10 шт.) там и живут жуки песчаного медляка. В ямочках встречаются поколения всех возрастов насекомого, а численность их на 1 м² достигает от 5 до 50 экз.

Ключевые слова: *песчаный медляк, многоядный, чернотелки, имаго, личинки, жуки, щелкуны, спаривания, яйцекладка, сорго, тыквенных, корни, увядания.*

ГАМБУСКИ РЕГИИ СУСТҲАРАКАТ (OPATRUM SABULOSUM) ДАР КИШТЗОРИ ЗИРОАТҲОИ КИШОВАРЗИИ НОҲИЯҲОИ ҶАНУБӢ ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия. Гамбуски сусти регӣ як ҳашароти бисёрфағӣ аст, ки ба зироатҳои ғалладона зарари назаррас мерасонад: офтобпараст, сорго, пахта, ҷуворимакка, зағир, лаблабуи қанд, сабзавот, каду ва лӯбиёғиҳо. Онҳо инчунин метавонанд наваҳои тоқ ва ниҳолҳои дарахтони мевадихандаро зарар расонанд. Деҳқонон бо як мушкили нава рӯбарӯ шудаанд: онҳо то ҳол аз морфология ва биологияи ин ҳашароти нава - гамбуски сусти регӣ - ва чораҳои мубориза бо он огоҳ нестанд. Аломатҳои ин ҳашарот пайдоиши ҷоҳҳои сершумор дар атрофи растаниҳо (ба ҳисоби миёна аз 2 то 10 дар як метри мураббаъ) мебошанд, ки дар он ҷо гамбускҳои сусти регӣ зиндагӣ мекунанд. Дар ҷоҳҳо наслҳои ҳама синну соли ҳашарот мавҷуданд ва шумораи онҳо ба 5 то 50 нафар дар як метри мураббаъ мерасад.

Калимаҳои асосӣ: *гамбуски регии сустҳаракат, бисёрзаҳрнок, сиёҳтана, болиғ, кирмина, гамбуск, симсимақ, ҷуфтшавӣ, тухммонӣ, ҷуворӣ, полизоҳ, решаҳо, пажмурдашавӣ.*

SAND SLOW BEETLE IN THE SOWN AREAS OF AGRICULTURAL CROPS IN THE SOUTHERN REGIONS OF TAJIKISTAN

Annotation. The article information about the spread of the polyphagous pest sand slow beetle in the sown areas of agricultural crops in the southern regions of Tajikistan. Sand slow beetle is a polyphagous pest that causes significant damage to grain crops, sunflower, sorghum, cotton, corn, flax, sugar beet, vegetable, and pumpkin and legume crops. They can damage grapevine shoots, seedlings of fruit trees. Another new problem has arisen for field crop farms, they do not yet know about the morphology and biology of the new pest - sand slow beetle and measures to combat it. Signs of the pest are many pits around the plants (on average from 2 to 10 pieces per 1 m²) and sand slow beetle beetles live there. In the pits, there are generations of all ages of insects, and their number per 1 m² reaches from 5 to 50 specimens.

Key word: *sandy shell, multi-stage, blacks, imago, larvae, beetles, cloaks, mating, egg, sorghum, pumpkin, roots, wilting.*

Сведения об авторах:

Бабаев Абдумосабир Абдулфайзов – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры агротехнологии Дангаринского государственного университета. 735320. Республика Таджикистан, Дангаринский район, улица Маркази, 25. Тел.: (+992) 907-806-008 E-mail: abдумосабир@mail.ru.

Расулзода Бахтиёр Раҳмонберди – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры агротехнологий Дангаринского государственного университета. 735320. Республика Таджикистан, Дангаринский район, улица Мар-кази, 25. Тел.: (+992) 934260312. E-mail: b.rasulov@mail.ru.

Музафарзода Даврон Маҳмад-шариф – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры агротехнологии Дангаринского государственного университета. 735320. Республика Таджикистан, Дангаринский район, улица Мар-кази, 25. Тел.: (+992) 907777602

Хафизов Абдунабир Абдукаримович – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры агротехнологии Дангаринского государственного университета. 735320. Республика Таджикистан, Дангаринский район, улица Мар-кази, 25. Тел.: (+992) 907800709.

Information about the authors:

Babaev Abdumosabir Abdulfayzov - Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor of the Department of Agricultural Technologies, Dangara State University. 735320. Republic of Tajikistan, Dangarinsky district, Markazi street, 25. E-mail: abдумосабир@mail.ru. Tel.: (+992) 907-806-008.

Rasulzoda Bakhtiyor Rahmon-berdi - Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor of the Department of Agricultural Technologies, Dangarin State University. 735320. Republic of Tajikistan, Dangarinsky district, Markazi street, 25. Email: b.rasulov@mail.ru. Tel.: (+992) 934260312.

Muzafarzoda Davron Mahmud-sharif - Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor, Department of Agrotechnology, Dangarin State University. 735320. Republic of Tajikistan, Dangarinsky district, Markazi street, 25. Tel.: (+992) 907777602.

Hafizov Abdunasir Abdukarimovich - Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor of the Department of Agrotechnology, Dangarin State University. 735320. Republic of Tajikistan, Dangarinsky district, Markazi street, 25. Tel.: (+992) 907800709.

ТДУ: 632.952 + 633.11

САМАРАНОКИИ ИСТИФОДАБАРИИ УСУЛҲОИ МУБОРИЗАИ КИМИЁВӢ БА МУҚОБИЛИ ҲАШАРОТҲОИ ЗАРАРРАСОН ВА КАСАЛИҲОИ ГАНДУМИ ТИРАМОҲИИ НАВӢҲО ВА НАМУНАҲОИ МАҲАЛӢ ВА ХОРИҶӢ ДАР ШАРОИТИ ВИЛОЯТИ СУҒД

Ғафоров Ф.С.¹, Ғафоров С.Ҷ.², Валиев Ҷ.А.¹⁻¹Институти зироаткорӣ дар вилояти Суғд.

²Донишқадаи илмҳои дақиқ ва технологияи Тоҷикистон дар шаҳри Хуҷанд.

Калимаҳои калидӣ: *гандум, нава, намуна, бемориҳо, занги гандум, ниҳолхона, ҳифзи растани, ҳашароти зараррасон, неститсидҳои кимиёвӣ, мубориза, муқовимат ба беморӣ, ҳосилнокӣ.*

Қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ оид ба омӯзиши самаранокии истифодабарии заҳрдоруҳои кимиёвӣ ба муқобили касалиҳо ва ҳашароти зараррасон бо зиёда аз 165 навау намунаҳо ва хатҳои тозаи гандуми

интихоб гардида гузаронида шуда аст. Барои санчиши устуворӣ ба касалиҳо ва ҳашароти зараррасон дар парваришгоҳи озмунӣ 10 навъу намунаҳои гандум (навъи стандартӣ Ормон) кишт карда шудааст. Ин навъу намунаҳои гандум ҳангоми таҳқиқотҳои чанд соли охир бо сабаби ҳосилнокии баланд ва устувориашон ба касалию ҳашароти зараррасон интихоб карда шудаанд. Аз байни навъу намунаҳои гандуми кишт карда шуда, навъҳои маҳаллии “Фирӯз”, “Ормон”, “Фаровон” ва намунаи “Н-79” ба ягон намуди касалӣ дучор нагардиданд, аз байни навъҳои хориҷӣ навъҳои “Гром” ва “Есаул” ва намунаи Н-67 ба касалии занги зарди гандум гирифта шуданд, ки ба муқобили он бо захрдоруҳои “Фоликур” ва “Тилт”, ба муқобили ҳашаротҳои зараррасон бошад бо захрдоруҳои “Вертимос”, БИ-58 коркарди кимиёвӣ гузаронида шуд.

Калимаҳои калидӣ: гандум, навъ, намуна, касалиҳо, касалии занги зарди гандум, парваришгоҳ, ҳифзи растанӣ, ҳашароти зараррасон, захрдоруҳои кимиёвӣ, мубориза, устуворӣ ба касалӣ, ҳосилнокӣ.

Гандум зироати асосии ғалладонагӣ ба ҳисоб меравад. Барои рӯёнидани ҳосили баланди он ба ғайр аз кишти навъҳои серҳосили дорои сифати баланди тухмӣ, инчунин риояи агротехникаи кишту парвариш ва ҳифзи растанӣ аз ҳашароти зараррасон ва касалиҳои гуногун аҳамияти калон дорад. Дар заминҳои дорои хоки хокистаррангу бӯрии вилояти Суғд, ки ҳосилхезиашон хеле паст аст, таъсири ҳашароти зараррасон ва касалиҳо боиси хеле коҳиш ёфтани ҳосилнокӣ мегардад. Дар шароити иқлимии вилояти Суғд бештар ба растанӣҳои гандум касалии занги зарди гандум, занги сиёҳтоби гандум, занги поягии гандум, сиёҳаки саҳти гандум, сиёҳаки чанги гандум, пӯсиши решаи муқаррарӣ ва доғчаҳои гелминтоспориозаи ғалладонагӣ таъсири зарарнок дорад. Занги зарди гандум (*Puccinia striiformis*) яке аз касалиҳои хавфнокӣ гандум ба ҳисоб меравад. Барангезандаи касалии занбӯруғ *Puccinia striiformis* мебошад. Сирояти вазнини касалӣ метавонад, гул ва хӯшаҳои гандумро низ захми гардонад. Дар барғҳои навъҳои бештар тобовари гандум доғҳои кашол шудаи хлоротикӣ ва ё раҳи сафеди кашолшуда бо миқдори начандон калони уредопустул пайдо мешаванд. [2,3,4]

Занги сиёҳтоби гандум (*Puccinia recondite* Rab. et Desm.) низ яке аз касалиҳои хавфнокӣ гандум башумор меравад. Асосан дар барғҳо ва баъзан дар ғилофакҳои онҳо касалӣ пайдо мешаванд. Барангезандаи касалии занбӯруғ - *Puccinia recondite* Rab. et Desm. мебошад. Онҳо аввал дар қисми болои барғ пароканда (баъзан ҳалқавор) дар намуди болишчаҳои уредопустулии дарозиашон 1-2 мм ва паҳмиашон 0,5 мм намудор мегарданд. Ранги пустилаҳо назар ба занги сиёҳтоб мебошад. [1,2,3,4]

Занги поягии гандум (*Puccinia graminis* Pers.) дар баъзе минтақаи Тоҷикистон паҳн гардидаст, нисбат ба занги зард ва сиёҳтоб зарари он нисбатан камтар мебошад. Барангезандаи касалии занбӯруғ *Puccinia graminis* Pers. мебошад. Асосан дар поя ва баъзан дар ғилофакҳои барғҳо касалӣ пайдо мешавад. Барангезанда пустилаҳои калони сиёҳ пайдо менамояд, ки онҳо дертар якҷоя шуда ба рахҳо мубаддал мешаванд. Пайдошавии уредо ва телеитопустулҳо бо пароканда шудани бофтаҳои эпидермис меғузарад. Касалии сиёҳаки саҳти гандум *Tilletia caries* (DC.) Tul. одатан дар аввали ширагирии донаҳои гандум пайдо мешавад. Хӯшаҳои осебдида каме қатшуда кушоду васеътар мегарданд, рангашон сабзу кабудча мешавад. Вазни донаҳои касалӣ нисбати донаҳои солим каме сабуктар мешаванд. Спораҳои сиёҳаки саҳти гандум ҳангоми кӯфтани ғалла паҳн мегарданд. Дар ин муддат ҳалтачаҳои сиёҳаки саҳткафида, спораҳои он ба болои донаҳои солим меафтанд ва то давраи кишт дар онҳо боқӣ мемонанд. [2,3,4]

Сиёҳаки чанги гандум (*Ustilago tritici*) ба касалии сиёҳаки саҳти гандум монанд мебошад. Барангезандаи касалии занбӯруғ *Ustilago tritici* мебошад. Хӯшаҳои растанӣ осебдида ҳангоми қадкашиашон, ғайр аз бандҳо ба маҷмӯи телиоспораҳои сиёҳи мулоим табдил меёбанд. Таркиби хӯшаҳо саҳт коҳида ва зоҳираи намуди онҳо сӯхта доранд. [1,2]

Баъзан сироятёбӣ пас аз гулкунӣ ҳатто ҳангоми ширабандии донаҳо низ ба амал меояд. Занбӯруғ дар дохили дон ҷойгир мебошад ва то се сол инкишоф меёбад. Ҳарорати оптималии пайдошавии касалӣ ин 18-24 °C мебошад. Спораҳои барангезандаҳои касалӣ растанӣҳоро дар давраи гулкунӣ сироятнок мекунад ва ҷанини тухмӣ дохил шуда, боқӣ мемонад. [2,3,4]

Ноҳияи Б. Ғафуров, ки дар он қитъаи таҷрибавӣ ҷойгир аст, ба минтақаи шимоли Тоҷикистон мансуб буда, давраи мӯътадили нашъунамои растанӣ 250-290 шабонарӯзро ташкил менамояд.

Аз нимаи дуҷуми моҳи феврал ҳарорати ҳаво тадриҷан баланд шуда, моҳи июн аз ҳама гармтарин ба ҳисоб меравад. Ҳарорати мутлақӣ баланд +43 – 44°C –ро ташкил дода, ҳарорати аз ҳама паст -27 - 29°C дар моҳи январ мерасад. Боришот хеле ноустувор, асосан дар фаслҳои тирамоҳу зимистон ба қайд гирифта шуда, вобаста ба хусусиятҳои он 150 – 170 мм-ро ташкил менамояд. Дар ҳудуди ноҳия хуноқиҳои сард ба охири моҳи декабр ва моҳҳои январ, феврал рост меояд, хуноқиҳои аввалини фасли тирамоҳ бошад, охири моҳи ноябр фаро мерасад. Корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар заминҳои санглохи бӯрии филиали Институти зироаткорӣ воқеъ дар ноҳияи Б.Ғафуров гузаронида шуда аст. Дар қабати шудгоршавандаи замин миқдори гумус - 1,24 %, нитрогени умумӣ - 0,122% фосфор бошад ба 0,125 % баробар мебошад.

Дар қитъаи таҷрибавӣ кишти гандум санаи 23.09.2023 гузаронида шуд. Қитъаи таҷрибавӣ боназардошти обҳои сабзиши донаи гандум ҳашт маротиба обёрӣ карда шуд. Дар рафти нашъунамо ба киштзори гандум ба миқдори 180кг/га нитроген ва 50 кг/га фосфор пошида шуд. Майдони қитъаи таҷрибавӣ ду маротиба аз алафи бегона тоза карда шуд. Барои санчишӣ устувори ба касалиҳо ва ҳашароти зараррасон дар қитъаи таҷрибавӣ панҷ парваришгоҳ (намоишӣ, озмунӣ, коллекссионӣ, селексионӣ ва назоратӣ) мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Дар парваришгоҳи намоишӣ 19 намунаи гандум, озмунӣ 10 навъу намунаи гандум (навъи стандартӣ Ормон), коллекссионӣ 85 намуна ва селексионӣ 32 намуна, назоратӣ бошад 18 намунаи гандум кишт карда шудааст. Ин навъу намунаҳои гандум ҳангоми таҳқиқотҳои чанд соли

охир бо сабаби ҳосилнокии баланд ва устувориашон ба касалию ҳашароти зараррасон интиҳоб карда шудаанд. Соли 2024 бо сабаби боришоти хеле ками моҳҳои марту апрел ва кам обҳои гардидани майдони кишти гандум, инчунин саривақт надодани озӯқа ва мубориза набурдан бар зидди касалию ҳашароти зараррасон, боришоти бошиддати аввали моҳи май, аз меъёри солона баланд гардидани ҳарорати ҳаво дар моҳи май киштзори гандуми хоҷагиҳои кишоварзии шакли Ҷамоияташон муҳталиф ба касалиҳои занги зарди гандум, занги сиеҳтоби гандум, занги поягии гандум, сиеҳаки саҳти гандум, сиеҳаки чанги гандум, пӯсиши решаи муқаррарӣ ва доғчаҳои гельминтоспориозаи ғалладонагиҳо сироят ёфтанд ва аз ҳисоб ҳосилнокии донашон назар ба солҳои пеш ба андозаи 10-15 с/га, дар баъзе хоҷагиҳо то 25 с/га кам гардид. Ҳангоми аз назар гузаронидани гандумзори қитъаи таҷрибавӣ дучоршавии баъзе аз намунаҳои гандум ба касалии занги зарди гандум мушоҳида гардид ва сари вақт санаи 31.03.2024 ба муқобили он бо захрдоруҳои “Фоликур” ва “Тилт” коркарди кимиёвӣ гузаронида шуд. Барои омӯзиши таъсири ғоидоовари коркарди химиявӣ ба ҳосилнокии гандум, ба як қисми қитъаи таҷрибавӣ, ки ба касалии дучор шуда буд захрдору пошида шуд ва як қисми дигари он коркарди химиявӣ гузаронида нашуд.

Мушоҳидаҳои санаи 25.05.2024с. нишон дод, ки дар қитъаи бо захрдору коркард нашуда касалии занги зарди авҷ гирифта, қариб 50 %-и растаниҳои киштзорро сироят намуд ва ба ҳосилнокии гандум таъсири манфӣ расонид (ҷадв. 2). Моҳи март соли 2024 ба муқобили алафи бегона ба киштзори гандум захрдоруи Гранстар пошида шуд. Ба муқобили ҳашаротҳои зараррасон моҳи апрели соли 2024 захрдоруҳои “Вертимос”, БИ-58 коркарди кимиёвӣ гузаронида шуд.

Ҷадвали 1.-Ҳосилнокии дони гандуми парваришгоҳи намоишӣ баъди таъсири захрдору дар соли 2024

№	Навъҳои ва намунаҳои гандум	Дучоршавӣ ба касалӣ, %		Ҳосилнокӣ, с/га	Фарқият нисбат ба наъви стандартӣ, ±, с/га
		то таъсири захрдору	баъди таъсири захрдору		
1	Ормон	-	-	50,5	-
2	Гром	8	-	56,7	+6,2
3	Фирӯз	-	-	59,5	+9,5
4	Велена	-	-	58,3	+7,8
5	Веха	-	-	52,7	+1,2
6	Стекловидная-24	-	-	54,6	+4,1
7	Н-63	-	-	51,7	+1,2
8	Масачо	-	-	58,1	+7,6
9	Безостая -100	-	-	58,2	+7,7
10	Сарвар	-	-	48,3	-2,2
11	Н-65	10	-	45,3	-5,2
12	Стан	-	-	53,3	+2,8
13	Сила	-	-	55,6	+5,1
14	Алекс	-	-	48,4	-2,1
15	Н-62	-	-	50,5	-
16	Айвена	-	-	49,3	-1,2
17	Ясаул	8	-	57,7	+7,2
18	Краснодар-99	-	-	56,6	+6,1
19	Н-79	-	-	59,6	+7,1

Аз ҷадвали 1 бармеояд, ки наъви намунаҳои беҳтарини қитъаи таҷрибавӣ инҳо наъвиҳои маҳаллии “Фирӯз” (59,5 с/га), “Н-79” (59,6 с/га), хориҷии Гром (56,7 с/га) ва “Ясаул” (57,7 с/га) ба ҳисоб мераванд.

Ҷадвали 2.-Ҳосилнокии дони гандуми парваришгоҳи намоишӣ, ки дар он коркарди кимиёвӣ гузаронида нашудааст.

№	Навъҳои ва намунаҳои гандум	Дучоршавӣ ба касалӣ, %		Ҳосилнокӣ, с/га		Қохиши ҳосилнокӣ баъди дучоршавӣ ба касалӣ
		31.03.2024.	25.05.2024	бе таъсири захрдору	бо таъсири захрдору	
1	Ормон	-	-	50,5	50,5	-
2	Гром	8	40	41,7	56,7	-15,0
3	Фирӯз	-	-	59,5	59,5	-
4	Велена	-	-	58,3	58,3	-
5	Веха	-	-	52,7	52,7	-
6	Стекловидная-24	-	-	54,6	54,6	-
7	Н-63	-	-	51,7	51,7	-
8	Масачо	-	-	58,1	58,1	-
9	Безостая -100	-	-	58,2	58,2	-
10	Сарвар	-	-	48,3	48,3	-
11	Н-65	10	50	27,3	45,3	-18,0
12	Стан	-	-	53,3	53,3	-
13	Сила	-	-	55,6	55,6	-
14	Алекс	-	-	48,4	48,4	-
15	Н-62	-	-	50,5	50,5	-
16	Айвена	-	-	49,3	49,3	-
17	Ясаул	8	40	42,7	57,7	-15,0
18	Краснодар-99	-	-	56,6	56,6	-
19	Н-79	-	-	59,6	59,6	-

Аз чадвали -2 бармеояд ,ки ҳангоми коркард накардани растаниҳои гандуми навъҳои Гром ва Ясаул бо заҳрдору ҳосилнокии дони гандум то 15 с/га, намунаи Н-65 бошад то 18с/га коҳиш ёфт.

Бо назардошти он, ки нархи 1 кг гандум дар бозорҳои вилояти Суғд ба 3 сомони баробар аст, пас самараи иқтисодии истифодабарии заҳрдору ба муқобили касали ва ҳашаротҳои зараррасон аз 4500 то 5400 сомони дар як гектар ташкил медиҳад. Бояд қайд кард ,ки тамоми хароҷотҳои барои коркарди кимиёвӣ сарф шуда, аз ҳисоби афзоиши ҳосилнокии коҳи гандум ҷуброн карда мешавад. Дигар тарафи мусбии истифодабарии заҳрдору ин сифати дони гандум мебошад.Дони гандуми растаниҳои дучори касали гардида хеле сифати бад дошта,барои истеъмоли инсон ғайриимкон аст, бо ин сабаб ин дони гандум танҳо барои истеҳсоли хӯроки чорвою парранда ва спирт мавриди истифода қарор дода мешавад.

Хулоса

1.Ҳангоми коркарди кимиёвӣ дучоршавии растаниҳои гандум ба касалии занги зард пурра баргараф карда шуд, дар қитъаи коркарднашудаи киштзори гандум, касалии занги зард авҷ гирифта, қариб 40-50 %-и растаниҳои баъзе аз навъу намунаҳои киштзорро сироят намуд ва боиси то 15-18 с/га коҳиш ёфтани ҳосилнокии дони гандуми навъҳои Грому Ясаул ва намунаи Н-65 гардид.

2.Самараи иқтисодии шартии истифодабарии коркарди кимиёвӣ аз як гектар мувофиқи навъҳои Грому Ясаул ба 4500сомонӣ, намунаи Н-65 бошад ба 5400 сомонӣ баробар шуд.

3.Дони гандуми растаниҳои дучори касали гардида хеле сифати бад дошта,барои истеъмоли инсон ғайриимкон аст, бо ин сабаб ин дони гандум танҳо барои истеҳсоли хӯроки чорвою парранда ва спирт мавриди истифода қарор дода мешавад.

АДАБИЁТ

1. Беляев И.М., Мушников К.С. Вредители и болезни зерновых культур. Издательство с/х литературы журналов и плакатов, 1963, 34 стр.
2. Тавсияҳо ва роҳҳои мубориза бар зидди онҳо. Хуҷанд -2022 с.
3. Дастурамал оиди Мубориза бар зидди ҳашаротҳои зараррасон ва касалиҳои гандум. Институти зироаткории АИКТ. Душанбе – 2010.
4. Чалилов А.У., Воҳидов А.А. Маълумотнома оид ба муҳофизати растаниҳо. АИКТ Институти зироаткорӣ.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЕ ХИМИЧЕСКИХ МЕТОДОВ БОРЬБЫ С ВРЕДИТЕЛЯМИ И БОЛЕЗНЯМИ ОЗИМОЙ ПШЕНИЦЫ МЕСТНЫХ И ЗАРУБЕЖНЫХ СОРТОВ И ОБРАЗЦОВ В УСЛОВИЯХ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. При использовании химической обработки растений пшеницы полностью предотвращена заболеваемость растений пшеницы жёлтой ржавчиной, а места опытного участка, где не проводилась химическая обработка, заболеваемость растений была на уровне 40-50%, в результате урожайность пшеницы сортов Гром и Ясаул уменьшилась на 15ц/га, а образца Н-65 на 18 ц/га. Условная экономическая эффективность применения химической обработки растений пшеницы по сортам Гром и Ясаул составила 4500 сомони/га, а у образца Н-65 она была на уровне 5400 сомони/га. Зерна пшеницы заболевшие растений была очень низкого качества и не пригодна для потребления человека, она может быть использована для приготовления кормов животных и птиц, а также для производства спирта.

Ключевые слова: пшеница, сорт, образец, болезни, ржавчина пшеницы, питомник, защита растений, вредители, химические пестициды, борьба, устойчивость к болезням, урожайность.

EFFICIENCY OF APPLICATION OF CHEMICAL METHODS OF CONTROL OF PESTS AND DISEASES OF WINTER WHEAT OF LOCAL AND FOREIGN VARIETIES AND SAMPLES IN CONDITIONS OF SUGHD REGION

F.S.GAFOROV, S.DZH.GAFOROV, DZH.A.VALIEV

When using chemical treatment of wheat plants, the incidence of yellow rust in wheat plants was completely prevented, and in the experimental plots where chemical treatment was not carried out, the incidence of plants was at the level of 40-50%, as a result, the yield of wheat varieties Grom and Yasaul decreased by 15 c/ha, and the N-65 variety by 18 c/ha. The conditional economic efficiency of using chemical treatment of wheat plants of the Grom and Yasaul varieties was 4500 somoni/ha, and for the N-65 sample it was at the level of 5400 somoni/ha. The wheat grains from the diseased plants were of very low quality and unfit for human consumption, but could be used to make animal and bird feed and to produce alcohol.

Key words: wheat, variety, sample, diseases, wheat rust, nursery, plant protection, pests, chemical pesticides, control, disease resistance, yield.

Сведения об авторе:

Гафоров Фаридун Содиржонович – старший научный сотрудник отдела информации, консультирования и внедрения научных достижений филиала Института растениеводства в Согдийской области, Республика Таджикистан, Согдийская область, район Б. Гафурова, Исфисорский район, ул. А. Алиева № 1, E-mail: ziroatkor.sugd@mail.ru.

Гафоров Содиржон Джалилович – заведующий кафедрой точных и медицинских наук Института точных наук и технологий Таджикистана в городе Худжанд, Республика Таджикистан, Согдийская область, город Худжанд, микрорайон 34.

Валиев Джамшед Абдумаликович – кандидат сельскохозяйственных наук, старший научный сотрудник отдела селекции зерновых культур и защиты растений филиала Института растениеводства в Согдийской области. Республика Таджикистан, Согдийская область, район Б. Гафурова, Исфисорский район, А. Алиев №1, email: ziroatkor.sugd@mail.ru.

Author informations:

Gaforov Faridun Sodirzhonovich - Senior Researcher of the Department of Information, Consulting and Implementation of Scientific Achievements of the Branch of the Institute of Plant Production in the Sughd Region, Republic of Tajikistan, Sughd Region, B. Gafurov District, Isfisorosky District, ul. A. Aliyev No. 1, E-mail: ziroatkor.sugd@mail.ru.

Gaforov Sodirjon Dzhaliilovich - Head of the Department of Exact and Medical Sciences of the Institute of Exact Sciences and Technologies of Tajikistan in the city of Khujand, Republic of Tajikistan, Sughd region, city of Khujand, microdistrict 34.

ТДУ: 504.062.504.05. 332.334(571.150) 633.2.03.(23.0)

ТАШКИЛИ МАМНУЪГОҲҶОИ ХУРДИ РАСТАНӢ (МХР) БАРОИ ҲИФЗИ ЭКОСИСТЕМАИ ҲАВЗАИ ХУШКӢИ ПОЁНОБИ АМУДАРӢ ВА ТОҶИКИСТОНИ МАРКАЗӢ.

Нозимов К.Ҳ.¹, Холов Ф.Ш.²⁻¹Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур

2. Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи А. Сино

Калимаҳои асосӣ: *чоҳҳои амудӣ, қабати рӯйпуши замин, боготи лалмӣ, инноватсионӣ, худҷоришаванда, мутобиқшавӣ, мониторинги ботаникӣ.*

Дар давоми даҳсолаҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба рушди соҳаи ҷангалпарварӣ, муҳофизати экосистемаҳои ҳудуди ҷумҳурӣ, бехтар намудани муҳити зист, пешгирӣ ва бартараф намудани оқибатҳои хатаровари табиӣ ва мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим қонунҳои гуногун таҳия гардида, оиди татбиқи он корҳои зиёде анҷом дода шудааст. Масалан, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2015 “Стратегияи рушди соҳаи ҷангалпарварӣ барои солҳои 2016-2030” –ро таҳия ва қабул намуд. Дар ҳамин самт аз ҷониби фондҳо ва ташкилотҳои байналмилалӣ низ лоиҳа ва барномаҳои мухталиф маблағгузорӣ шуда истодааст, ки маҳз дар ҳамин радиё ҳамкорӣ бо Ташкилоти ҷамъиятии федератсияи гурӯҳи занони “Қарасу” дар якҷоягӣ бо Лоиҳаи “Ҳифз ва идоракунии устувори экосистемаҳои пурарзиши хушкӣи поёноби ҳавзаи Амударё” дар минтақаҳои вилояти Хатлони Тоҷикистон дар ноҳияҳои Фархор, Панҷ, Балҷувон, Шамсиддин Шохин, (Даштиҷум) [6, с. 21] амалӣ гашта истодааст.

Ҷораниҳои лоиҳавӣ. Таҳияи барномаи ҷамъонибаи назорат ва мониторинги ботаникӣ аз ҷумла методологияи ҷамъоварӣ ва таҳлили маълумот дар бораи ҳолати растани дар минтақаҳои фарогирӣ лоиҳаро дар бар мегирад. Барномаи мазкур барои мониторинги мавзёҳои ҳимоятшавандаи ҳоҷаҳои ҷангалпарварии ноҳияҳои Балҷувон, Шамсиддин Шохин, Фархор ва Панҷи вилояти Хатлон ва Тоҷикистони Марказӣ пешниҳод карда мешавад [7, с.21]. Баҳодиҳии гузаронидашуда аз ҷониби мо муттаҳасисони мониторинги ботаники имконият дод, ки дар ҳоҷаҳои ҷангалпарварии минтақаи ҷаёлияти лоиҳа маълумоти хуби ояндадореро баҳри ҳифзи гуногунии биологӣ дастрас намоем.

Натиҷаи баҳодиҳӣ имконияти мавҷудияти барномаи махсус барои гузаронидани баҳодиҳӣ самаранокӣи идоракунии мавзеи ҷаёлияти ҳоҷаҳои ро бехтар намуда, сифати мониторингро хубтар менамояд. Дар барнома инчунин маълумот аз дигар сарчашмаҳо дастрасшуда мавриди истифода қарор дода шудаанд. Имкониятҳои таъсиси мамнӯғҳоҳои хурди растани бо лоиҳаи ташкили инноватсионӣ бо методҳои нави обёрӣ ва имкониятҳои ҷалби туризми аграрӣ, минтақаҳои хурди инфрасохт ёри барои ояндабинии ташакулли илмӣи фанҳои дақиқ дар маҳалҳои экосистемаҳои ҳоло пурра аз дастнораста.

Мақсади таҳлил ин ташкил намудани мамнӯғҳоҳои хурди растаниҳо МХР-ҳо ояндабинӣ ва нигоҳдошти авлоди ҳешовандони растаниҳои нодир дар минтақаҳои экосистемаҳои пурарзиши хушкӣи поёноби ҳавзаи Амударё” дар минтақаҳои вилояти Хатлон, Тоҷикистони Марказӣ дар ноҳияҳои Фархор, Панҷ, Балҷувон, Шамсиддин Шохин, (Даштиҷум) мавриди омӯзиш қарор мегирад.

Ташкили МХР-ҳо дар заминҳои ҷангал новобаста дар кӯҳу пушта ва экосистемаи набототу растаниҳо, ки ё дар натиҷаи деградатсияи қабати рӯйпуши замин, эрозияи хок, шӯршавӣ, ба нестшавии авлоди ҳешовандони растаниҳои нодир маҳал овардааст, саривактӣ буда, барои нигоҳдошти авлод ё ҳешовандони растаниҳои нодир ҳамун минтақаи сабзиш, рушд ва инкишофи он мегардад. Ин мамнӯғҳоҳо имконият медиҳад, ки пайёмадҳои ояндабинонаро дар асоси илми био-ботаникӣ инкишоф дода, ҳамасола аз инкишофи табиӣ растаниҳои нодир минтақаҳои ҳавзаи хушкӣи поёноби Амударё новобаста дар ҷангалзорҳо муваззаф шавем.

Ташкили ин мамнӯғҳоҳо дар ҳоҷадории кишоварзӣ имконият медиҳад, ки сарчашмаҳои нави даромад, аз ҳоҷагии ҷангал гардад ва барои ҳоҷагии кишлоқ ва кишоварзии ҷумҳури пойгоҳҳои нави дастраскунии тухмиҳо ва растаниҳои нисбатан устувор ба таъсири тағйирёбии иқлим ва дигар омилҳои техногену табиӣ боқӣ монад.

Расмҳои 1.-2.-Ташкили МХР-ҳо дар ноҳияи Балҷувон –Сари Хосор.

Дар ин аснод зарурат ба миён омадааст, ки аз таҷрибаҳои якҷояи муассисаи давлатии хоҷагии ҷанғали ноҳияи Фархор, Шамсиддини Шохин, Балҷувон, хулосаҳои сари вақтӣ бароварда, дар тамоми ҷангалзорҳои кишвар гиёҳу растаниҳои нодиро дар ниҳолхонаҳои махсус парвариш намуда, барои парвариш ба ҷангал барои ташкили боғҳои сунъии хоси минтақа паҳн намудан зарур аст. Дар заминҳо зарур аст, ки хоҷагӣ, ба монанди мамнуъгоҳҳои хурди растани ташкил карда, аз нестшавӣ бояд ин мавзӯро муҳофизат кард.

Мамнуъгоҳҳои хурди растани (МХР)-ин минтақаҳо ба шумор мераванд, ки дар онҳо авлоди растаниҳои нодир маҳалӣ ва дарахтони (писта, бодом, санҷит, ангат, олуҷа, олуболуи кӯҳӣ, себ, луфтоқ ғайраҳои растаниҳои сабзавотӣ-пиёзи анзур, чуқури, хоч, чочӣ, испанд, кокутӣ ва гиёҳҳои табобатӣ) ки дар Китоби Сурх навишта шудаанд, ҳифз ва ё агар ба нестшавӣ рафта истода бошад, барқарор карда мешаванд.

Барқароршавии ин боғҳои (МХР) асоси он аз тухмдона, чормағздона ва ё тухмӣ зиёд намудани авлоди хешовандони дарахтони маданӣ дар таҳдашт ва майдонҳои боғоту сабзавот мегардад.

Дар заминаи барқароркунӣ мониторинги ботаникӣ гузаронида шуда, давраҳои парвариш, инкишоф, физиологияи растаниҳои дарахтони сабзанда дар асоси илм омӯхта мешавад. Бояд ин омӯзишҳо дар оянда барои ташаккули илмӣ асосҳои парвариш, нигоҳдорӣ, қоркарди маҳсулотҳои ҷангал ва заминаи таъминоти бо дарахтони пурқувват аз тақпайванд, тухмӣ боғҳои интенсивӣ ва маданӣ ғайраҳои сабзавот шуда метавонад.

Ташкили мамнуъгоҳҳои хурди растани (МХР) дар ҷангалзорҳои харобгашта, ғайраҳои кишоварзии доманакӯҳҳои кишвар дар мавзеи ҷангалҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон саривақтӣ буда, барои оянда рушди соҳаи ҷангалпарварӣ аз аҳамият ҳолӣ нест.

Расмҳои 3. 4.-Ташкили парвариши ниҳолҳои чормағз ва писта дар хоҷагии ҷанғали Шамсиддин Шохин (Саричашма) бо роҳҳои нави инноватсионӣ.

Аммо, барои баъзе растаниҳои нодир, ки ба нестшавӣ рафта истодаанд, ареали боғҳои модарии онҳо боис ба он гаштаанд, ки қорво онҳо ба нестӣ овардаанд, ё дар натиҷаи дигар омилҳои табиӣ ва техногенӣ, аз таъсири инсон экосистема дигаргун гашта, ба нестшавӣ гирифта гаштаанд.

Ҳифзи ин минтақаҳо дар намуди мамнуъгоҳҳо дар муҳлатҳои аз 5-10 сол пура метавонад, ки ба минтақаҳои сабз аз ҷиҳати экологӣ зарур барои омӯзиш ва ояндабинии таснифоти релефи, набототи ва дигар экосистемаи зиндаи ин маҳалҳо ва муаррифгарӣ сиёсати ҳифзи экологии ин манотикҳо гардад.

Расмҳои 5. 6.- Писта ва бодомҳои 5-сола ва растаниҳои нодир дар н.Фархор ва минтақаи нави интиҳоби боғ барои бунёди мамнуъгоҳи нави растаниҳо.

Маҳз барои ташкили МХР-ҳо бояд экосистемаи интиҳоби ин минтақаҳо бояд симтӯрҳо маҳкам намуда, бо оби табиӣ худҷоришаванда ё сунъӣ таъмин намуда, дар марҳилаҳои аввали ташкили ниҳолпарвардохонаи маҳсулоти ҷангалро бояд бо об полизӣ парвариш намудан зарур аст.

Истифодаи технологияи инноватсионии таъмини оби зеризаминиро ба қор бурда, аз манбаъҳои энергияи сабз барои таъмини барқ ва ё алоқа истифода бурдан зарур аст. Истифодаи обҳои зеризаминиро бо тариқи дарёфт

намудан бо тахлили пешакӣ дар барномаи махсуси таҳиякардаи олимони тоҷик, пармакунии горизонталӣ обёрӣи доманакухҳо ва нигоҳдорӣи махсулоти ҷангал дар анборҳои инноватсионӣ зери доманакухҳо ба ташкили МХР-ҳо басо муҳим аст. Дар даштҳои ноҳияҳои Фарҳор аз истифодаи мошинҳои обкашонӣ ва экскаваторҳои хурди худгард барои кандани ҷойҳои барои шинондани ниҳолҳои дарахтони нодири минтақа васеъ истифода бурда хоҳад шуд. Ин технологияи истифодашаванда дар барқароркунии, идоракунии ҳифзу нигоҳдошти растаниҳои нодир аз аҳамият ҳолӣ нест. Ташкили мамнӯъгоҳҳои хурди растаниҳо дар ҷумҳурий, оянда барои ҳифзи арзиши генетикии махсулоти ҷангал ва растаниҳои ёбӣи кишвар метавонад, сарчашмаи асосии таъмини наслҳо бо маводҳои тухмии тобавар ба таъсироти мутақобилаи иқлим гардад. Бинобар саривақтӣ мебуд, ки дар тамоми ҷангалзорҳои кишвар мамнӯъгоҳҳои хурди растаниҳоро барои ҳифзи экосистемаи маҳалло ташкил намоем.

АДАБИЁТ

1. Энциклопедияи ҳоҷагии кишлоки Тоҷикистон, к. 1-2, Душанбе 1991.
2. Коробкина З.В. Витамины и минеральные вещества плодов и ягод. – М.: «Экономика» – 1969. – 96с.;
3. Лавренов В.К. 500 важнейших лекарственных растений. – М.: Издательство АСТ, 2004г – 510с.;
4. Т. Ильина. Лечебные травы. Москва- 2017
5. Практическое руководство по технологиям улучшения горных сенокосов и пасбищ. -Москва, ВО.Агропромиздат, 1988.
6. Махмадиров, У. М. Научное обоснование технологии выращивания зерновых и зернобобовых культур в пожнивных посевах в условиях орошения Центрального Таджикистана : специальность 06.01.09 "Овощеводство" : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора сельскохозяйственных наук / Махмадиров Усмон Мамурович. – Душанбе, 2007. – 44 с. – EDN NKRKRH.
7. Сабзиҳои саҳроӣи тухмиҳо ва қобиляти ҳайётгу-заронии растаниҳо дар киштзорӣ навъҳои гандум, вобаста аз усулҳои гуногуни кишт / Қ. А. Рашидов, У. М. Махмадиров, Т. Ч. Қаббаров, Б. А. Қурбонова // Кишоварз. – 2022. – Vol. 95, No. 2. – P. 19-22. – EDN DBXUYV.

ТАШКИЛИ МАМНУЪГОҲҲОИ ХУРДИ РАСТАНӢ (МХР) БАРОИ ҲИФЗИ ЭКОСИСТЕМАИ ҲАВЗАИ ХУШКӢИ ПОЁНОБИ АМУДАРӢ ВА ТОҶИКИСТОНИ МАРКАЗӢ.

Аннотасия. Дар ин мақола натиҷаҳои таҷрибаҳои илмӣ, ки ба таҳияи барномаи мукаммали идоракунии ботаникӣ ва мониторинг, аз ҷумла методикаи ҷамъоварӣ ва таҳлили маълумот дар бораи ҳолати растаниҳо дар минтақаҳои лоиҳавӣ алоқаманданд, пешниҳод шудаанд. Ин барнома барои мониторинги ҳудудҳои хифзшавандаи ҳоҷагии ҷангали ноҳияҳои Балҷувон, Шамсиддин Шохин, Фарҳор ва Панҷи вилояти Хатлон ва Тоҷикистони Марказӣ пешниҳод мешавад. Таъсиси мамнӯъгоҳҳои хурди растаниҳо (МХР) дар ҳудудҳои экосистемаҳо, ки дар онҳо намудҳои нодири растаниҳо ва дарахтони маҳаллӣ, ки дар ҳатар қарор доранд ё дар арафаи нестшавӣ ҳастанд, ҳифз ва барқарор карда мешаванд (писта, бодом, буттамева, ҷоғо, олу, олуи кӯхӣ, себ, зардолу ё растаниҳои сабзавотӣ - пиёзи анзур, ревен, крестовик, испанд, кокути ва растаниҳои шифобахше, ки дар Китоби сурх ба қайд гирифта шудаанд.

Калимаҳои асосӣ: ҷоҳҳои амудӣ, қабати рӯйпуши замин, боготи лалмӣ, инноватсионӣ, худқоришаванда, мутақобилшавӣ, мониторинги ботаникӣ.

СОЗДАНИЕ МИКРОЗАПОВЕДНИКОВ РАСТЕНИЙ (МЗР) ДЛЯ ЗАЩИТЫ ЭКОСИСТЕМЫ НИЖНЕГО ТЕЧЕНИЯ АМУДАРЬИ И ЦЕНТРАЛЬНОГО ТАДЖИКИСТАНА.

Аннотация. В данной статье представлены результаты научных экспериментов, связанные с разработкой комплексной программы ботанического управления и мониторинга, включающей методику сбора и анализа данных о состоянии растительности на проектных территориях. Данная программа предлагается для мониторинга охраняемых территорий лесных хозяйств Балджуванского, Шамсиддин Шохинского, Фархорского и Пянджского районов Хатлонской области и Центрального Таджикистана. Создание микрозаповедники растения (МЗР) территории экосистем, где вынуждается охраня или находятся на грани исчезновения, восстанавливаются редкие местные виды растений и деревьев (фисташка, миндаль, бузина, крушина, слива, горная слива, яблоня, алыча или овощные растения — лук анзур, ревен, крестовик, испанд, кокути и лекарственные растения, занесенные в Красную книгу.

Ключевые слова: вертикальные колодцы, покровное слои земли, садоводство, богарные земли, инновационный, самовосстанавливающийся, адаптивный, ботанический мониторинг.

CREATION OF MICRO-PLANT RESERVES (MPR) TO PROTECT THE ECOSYSTEM OF THE LOWER AMU DARYA AND CENTRAL TAJIKISTAN.

Annotation. This article presents the results of scientific experiments related to the development of a comprehensive botanical management and monitoring program, which includes a methodology for collecting and analyzing data on the state of vegetation in the project areas. This program is proposed for monitoring the protected areas of the forestry enterprises in the Baldjuvansky, Shamsiddin Shokhin, Farhor, and Pyandzh districts of the Khatlon region and Central Tajikistan. Creation of micro-reserves of plants (MZR) of the territory of ecosystems where rare local species of plants and trees (pistachio, almond, elder, buckthorn, plum, mountain plum, apple, cherry plum or vegetable plants — onion anzur, rhubarb, krestovik, dzedji, ispan, kokuti and medicinal plants) are being protected or are on the verge of extinction. plants listed in the Red Book.

Key words: vertical wells, groundcover, horticulture, innovative, self-healing, adaptive, Botanical monitoring.

Сведения об авторах:

Нозимов Кароматулло Хамидович - старший преподаватель кафедры технологии хранения и переработки сельскохозяйственных продукции, Таджикского аграрного университета имени Шириншо Шотемур. 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект А.Рудаки, №146. Тел: +992888841174 E-mail: karomnozim@mail.ru.

Холов Фатullo Шарифович. к.б.н., доцент, на кафедре медицинской биологии с основами генетики имени профессора Н.Б.Бердыев ДДТТ имени Абу Али Ибн Сины. 734003, г. Душанбе, р.Сино, проспект Сино 29-31. kholov6868@mail.ru, Телефон: +992970086868

Author Informations:

Nozimov Karomatullo Hamidovich. Senior teacher of the department «Technology of storage and processing of agricultural products». Tajik Agrarian University named after Shirshoh Shotemur. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, A. Rudaki Av.

ТДУ: 631.42 (575.3)

МЕТОДИКА ВА МАКОНИ ГУЗАРЕНИДАНИ ТАҲҚИҚОТҲО ДАР ШАРОИТИ ҲОКИЮ ИҚЛИМИИ НОҲИЯИ МИР САИД АЛИИ ҲАМАДОНИИ МИНТАҚАИ КҶЛОБ

Саидзода Р.А.¹, Норов М.С.²⁻¹ Донишгоҳи инноватсия ва технологияҳои рақамии Тоҷикистон

²Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: кишт, парвариш, зичӣ, шароит, намуд, мубодилаи, маҳсулноки, нашъунамо, навъҳои, таҳқиқот.

Таҷрибаҳои саҳроӣ дар солҳои 2017-2019 дар хоҷагии деҳқонии «Мадинаи Ҳакназар»-и ноҳияи Мир Сайид Алии Ҳамадонии минтақаи Кӯлоб ва санҷиши истеҳсоли дар шароити хоҷагии маъмур дар масоҳати 5 га гузаронида шудаанд. Ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб аз рӯи ноҳиябандии иқлимӣ ба ноҳияҳои агроиқлимии Қизилсу мансубанд.

Ҳокҳо. Таҷрибаҳои саҳроӣ дар шароити ҳокҳои ҳокистарранги муқаррарӣ гузаронида шудааст. Ҳокҳои ҳокистарранги муқаррарӣ бар хилофи тираҳоҳои равшан дар шароити намии зиёди атмосферӣ пайдо мешаванд. Ба тӯфайли он дар минтақаҳои пахншавии онҳо таркиби ботаникии алафзорҳо бой буда, ба беҳтар ғуншавии моддаҳои органикӣ дар ҳок мусоидат мекунад. Дар қабати болоии ҳокҳои ҳокистарранги муқаррарӣ микдори гумус нисбат ба ҳокҳои ҳокистарранги равшан зиёдтар буда, метавонад то 1,5% ва аз ин ҳам зиёдтарро ташкил диҳад. Аз ҳамин ҳисоб қабати болоии онҳо нисбат ба ҳокҳои ҳокистарранги равшан баръало ҷудо мешаванд. Ҳокҳои ҳокистарранги муқаррарӣ аз рӯи таркиби механикашон ба гилҳоҳои миёна ва баъзан гилҳоҳои вазнин бештар мансубанд. Дар онҳо низ чун ҳокҳои ҳокистарранги равшан ҷузъҳои калони чанг ва лоиқа бештаранд. Ҳиссаҳои ҳок ба вайроншавии (об шудан) ва баъди боридаи боронҳо дар қабати болоиашон пайдошавии сафолак майл доранд. Ҳокҳои ҳокистарранги муқаррарӣ, ки аз гилҳои лесмонанд пайдо шудаанд, пас аз обёрӣ аз онҳо ҳосили баланди зироатҳои хоҷагии қишлоқро гирифтани имконпазир аст. Нишондодҳои агрокимёвии ҳокҳои ҳокистарранги муқаррарӣ китъаи таҷрибавӣ дар ҷадвали 1 ҷой дода шудаанд.

Ҷадвали 1.-Нишондодҳои агрокимёвии ҳокҳои китъаи таҷрибавӣ

Горизонтҳо, см.	Гумус, %	Нитрогени маъданӣ, мг/кг	P ₂ O ₅ мг/ кг-и ҳок	K ₂ O мг/100г-и ҳок
0-30	1,29	28,0	18,55	22,1
30-60	0,94	17,1	12,95	18,0

Аз таҳлили маводҳои дар ҷадвал ҷой додашуда бар меояд, ки вобаста ба ҷуқурии горизонтҳои ҳок назаррас микдори гумус, нитрогени, маъданӣ, фосфорӣ ҳаракаткунанда ва ҳалли мубодилавӣ тағйир меёбад. Маълумотҳо онро собит менамоянд, ки ҳокҳои ҳокистарранги муқаррарӣ ба истифодаи нуриҳои минералӣ эҳтиёҷот доранд. Парвариши растаниҳои бисёрсолаи лубиғӣ ва лубиғедонагӣ дар шароити заминҳои обёришаванда усули самараноки агротехникӣ ба шумор рафта ба баландравии ҳосилхезии ҳок ва зиёд намудани мактаи (профил) он мусоидат менамояд.

Иқлим. Иқлими минтақа хусусиятҳои хоси худро дорад, ки бо мавқеи он дар дохили материк муайян карда мешавад. Минтақаи Кӯлоб аз рӯи хусусиятҳои иқлимии худ дар минтақаи иқлимии муътадил ҷойгир буда, ба минтақаи иқлими муътадили гарм тааллуқ дорад. Континенталӣ будани иқлим бо зимистони кӯтоҳ ва тобистони гарми хушк тавсиф карда мешавад. Ба онҳо континенталӣ, хушкӣ ва мавсимии возеҳи сол хос мебошанд. Ба шароити иқлимии ноҳияи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ тағйирёбии назарраси ҳарорати мавсимӣ ва рӯзона, намай ва дигар унсурҳои метеорологӣ хос мебошад. Давраи зимистон кӯтоҳ, нарм ва ноустувор аст. Дар ин давра шабона ҳарорати ҳаво метавонад то -14, -17°C паст шаванд. Дар як вақт, рӯзҳои абрнок ва намнок метавонанд ба таври ногаҳонӣ ба рӯзҳои офтобӣ ва гарм иваз шаванд.

Давраи тобистон бошад, дароз буда, дар он ҳавои гарм ва хушк бартарӣ доранд. Ҳарорати миёнаи солони ҳаво дар минтақа 16,4°C-ро ташкил дода, ҳадди аксар дар тобистон то +44 +46°C ва ҳадди ақал то 21°C баланд мешавад. Дар тирамоҳ хати ҳаракати атмосфера ба ҷануб, ҷанубу ғарб мегузаранд ва аз ин рӯ, қисми ғарбии массаи ҳавои хуноқ ба минтақаи Кӯлоб ворид мешавад. Ҳамаи ин ба тағйирёбии шадиди шароити обу ҳаво, паст шудани ҳарорати ҳаво, зиёд шудани шумораи рӯзҳои абрнок, афзоиши суръати шамол, хусусан дар самтҳои ғарбӣ (то 8-12 метр/сония) оварда мерасонад. Барои тавсифи шароити иқлимии маҳалли таҷрибавӣ мо маълумоти ба бахши таҷрибаи мо наздиктаринро, яъне истгоҳи метеорологӣ ноҳияи Мир Сайид Алии Ҳамадониро меорем. Дар тӯли солҳои мушоҳидаҳои мо, ҳарорати ҳадди ақали миёнаи моҳона дар моҳи январ (-3,8-4,6°C) ва ҳадди аксар (+32,5, + 32,7°C) дар моҳи июл ба қайд гирифта шуд (ҷадв 2).

Ҷадвали 2.-Ҳарорати моҳонаи боду ҳаво дар минтақаи таҳқиқотӣ (миёна)

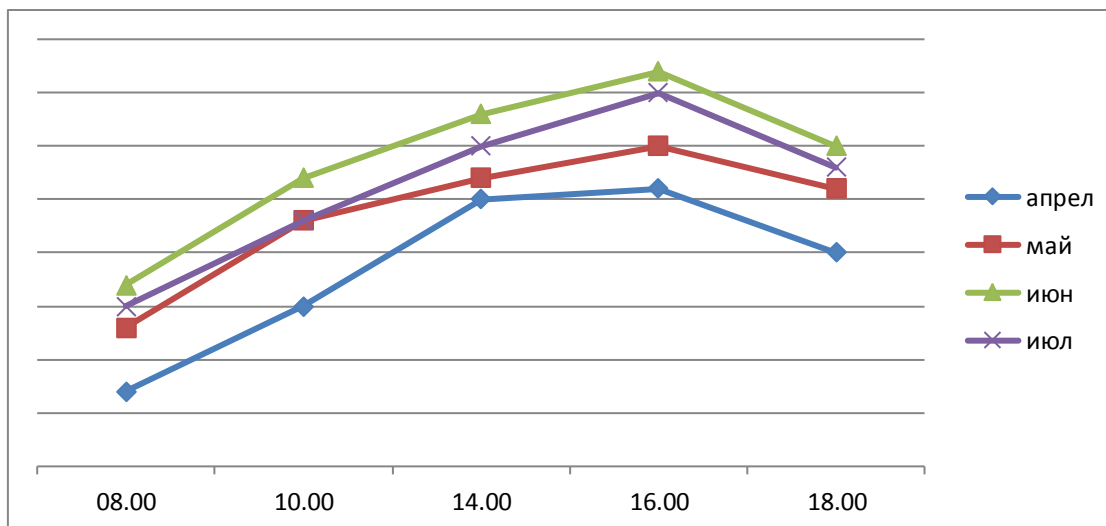
Моҳҳо	Солҳо		
	2017	2018	2019
Январ	4,2	5,3	3,7
Феврал	6,4	6,0	7,6
Март	16,4	14,4	13,5
Апрел	18,2	18,3	18,4
Май	8,6	24,6	29,6
Июн	29,5	27,4	23,4
Июл	31,3	31,6	31,0
Август	28,4	29,5	30,6

Сентябр	24,3	23,4	28,5
Октябр	16,4	18,0	23,7
Ноябр	9,6	10,0	12,8
Декабр	7,6	8,4	6,4
Ҳарорати миёнаи солона	16,7	18,4	18,2

Тибқи маълумотҳои маркази обу ҳаво санҷии ноҳияи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ].

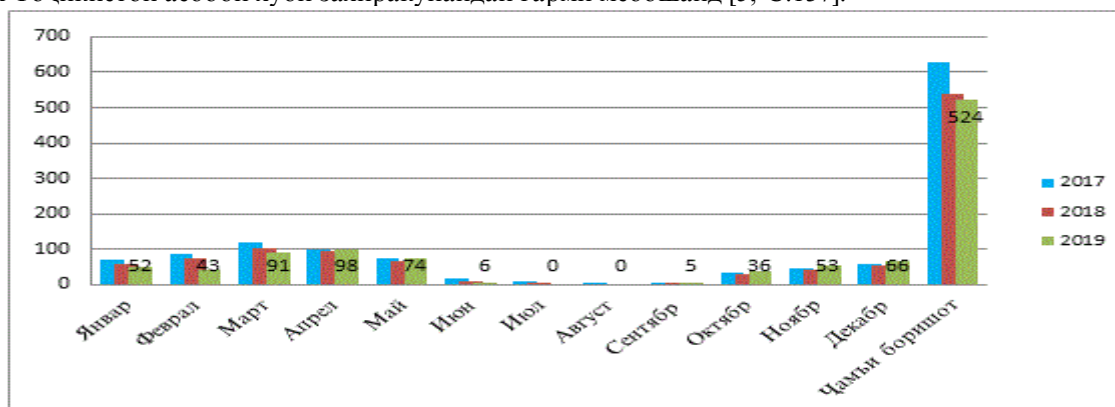
Ҳангоми тавсиф кардани хусусияти иқлим, тағйирёбии шабонарӯзӣ ва ҳаррӯзаи ҳарорати ҳаво нақши муҳим дорад. Дар диаграммаи 1 динамикаи ҳаррӯзаи ҳарорати ҳаво, ки мо соли 2019 дар қаламрави майдони таҷрибавӣ ба даст овардаем, нишон дода шудааст.

Ҳамин фарқият барои боришот низ қайд карда шудааст (диаграммаи 2). Дар муқоиса бо дигар минтақаҳои ҷумҳурӣ ва худӣ минтақаи Кӯлоб, баҳор дар ин ҷо барвақт меояд. Дар ин давраи сол дар минтақа зуд-зуд боридани борон дар шакли борону жола хос аст.

Диаграммаи 1.-Тағйирёбии ҳаррӯзаи ҳарорати ҳаво дар давраҳои гуногуни давраи парвариш, соли 2019:
1 - апрел; 2 - май; 3 - июн; 4 – июл.

Аз маълумоти истгоҳҳои минтақавии обу ҳавошиносӣ маълум аст, ки боришоти миёнаи солона дар тӯли омӯзиш аз 524 то 629 миллиметрро ташкил дода буд, ки дар давоми сол нобаробар тақсим карда мешавад. Ҳангоми ба роҳ мондани истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии лӯбиё, речаи ҳарорати қабатҳои болоии хок (0-30 сантиметр) нақши муҳим дорад, зеро маҳз дар ин қабат ҳамаи равандҳои мубодилаи нафӣ ва мубодилаи гармӣ сурат мегирад. Дар баробари ин, муқаррар карда шуд [2.-С.284], ки заминҳои тираҳои ҷануби Тоҷикистон асбоби хуби захиракунондаи гармӣ мебошанд [5,-С.137].

Диаграммаи 2.-Боришоти атмосферӣ дар солҳои 2017-2019 тибқи маълумотҳои маркази обу ҳаво санҷии ноҳияи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ

Бинобар ин, ҳангоми боридани боришот дар фаслҳои тирамоҳу зимистон, растаниҳои зимистон нашъунамокунонда фаъолона мерӯянд, ки ҳамчун пойгоҳи хуби хӯрок ва чарогоҳ, барои нигоҳдорӣ ва рушди чорводорӣ маҳаллӣ хизмат мекунад. Давомнокии миёнаи солонаи дурахшидани офтоб дар минтақа аз 2000 то 3160 соатро ташкил медиҳад.

Тибқи маълумот дар силсилаи солона дар ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон миқдори зиёди радиатсияи офтоб дохил мегардад [10,-С.7-45]. Аммо шиддатнокии ҳадди аксари радиатсияи офтобӣ дар ин ҷо дар моҳҳои июн ва июл аз ҳисоби дароз будани дурахшидани офтоб ба мушоҳида мерасад. Ҳангоми муайян кардани ҳарорати хок дар қабати 0-30 сантиметр муайян карда шуд, ки дар давоми шабонарӯз баландшавии ҳарорати хок то 15 соат мушоҳида мешавад ва пас аз он тадриҷан пастравӣ ба қайд гирифта мешавад.

Ҳарорати ҳадди аксари сатҳи хок то 15 соат санчида шуд ва он аз +33°C зиёд қайд нашудааст. Муайян карда шуд, ки асосан қабати болоии хок гарм мешавад, зеро дар қабатҳои нисбатан поёнӣ (5-30 сантиметр), фарқиятҳо хурд буданд [10,-С.7-45].

Таҳлили шароити хокию иқлимии минтақае, ки таҷрибаҳои саҳрои гузаронида шудаанд, бо давомнокии давраи нашъунамо ва захираи омилҳои кайҳонӣ онро собит менамоянд, ки дар ҳолати татбиқи усулҳои агротехникӣ илман асоснокии оптималии парвариши зироатҳо ва ба даст овардани ҳосили баланди онҳо имконпазир аст.

Методикаи гузаронидани таҳқиқотҳо. Барои амалӣ намудани усулҳои агротехникии навъҳои нави лӯбиё дар шароити заминҳои обии ҳоҷагии деҳқонии «Мадинаи Ҳакназар»-и ноҳияи Мир Сайид Алии Ҳамадонии минтақаи Кӯлоб се таҷрибаи саҳроӣ бо нақшаҳои зерин дар солҳои 2017-2019 гузаронида шудааст:

Таҷрибаи 1. Интиҳоби навъҳои нави лӯбиё

1. Боксёр – Borlotto or Red Pinto
2. Томатная - Small red
3. Лубиёи Маҳалӣ
4. Горох - Navy beans
5. Лопатка белая - White kidney bean
6. Сахарний
7. Юбка - Rounded Caparron
8. Рябой - Cranberry bean
9. Красная Скороспелка

2. Самаранокҳои истифодаи нуриҳои минералӣ

1. Назоратӣ (бе истифодаи нури)
2. P60 K60 [Асос]
3. N30 P60 K60
4. N60 P60 K60

3. Муқаррар намудани муҳлати кишт

1. 10- 12-апрел
2. 20- 22- апрел
3. 1- 2-май

4. Муайян намудани зичии ниҳолҳо

1. 200 ҳаз/ га
2. 300 ҳаз/ га
3. 400 ҳаз/ га

Такрори таҷрибаҳои чоркарата. Масоҳати қитъаҳо 50к² ва масоҳати бақайдгирӣ 10к², ҷойгиршавии такрорҳо бетартибона. Натиҷаи ба қайд гириши мушоҳидаҳо, таҳлили омӯзиш мувофиқи усули дар умум қабулкардашудаи навъсанҷии зироатҳои саҳроӣ гузаронида шудааст ва «Услуби таҳқиқотҳои саҳроӣ» мувофиқи тавсияномаи нишондодҳои ҳосилнокии лӯбиё бо усули таҳлили дисперсионӣ коркард карда шудааст. Дар давраи гузаронидани қорҳои илмӣ таҳқиқоти саҳроӣ ва озмоишӣ мушоҳидаҳо ва ҳисобкуниҳои зерин гузаронида шуданд.

1. Мушоҳидаҳои фенологӣ. Дар таҷрибаҳо саршавӣ (10%) ва пурра пайдошавии ниҳолҳо (75%), гулкунӣ, пухта расидани дон дар ғилофҳо ба қайд гирифта шуд.

2. Муайянкунии зичии ниҳолҳо. Хангоми пурра сабзида баромадан, инчунин пеш аз ғунҷини ҳосил зичии растаниҳо ду маротиба дар 1м.т. бо роҳи ҳисоб намудани миқдори растани дар самти диагонали муайян карда шуданд.

3. Динамикаи баландии қадҳои ниҳолҳо. Баландии растани дар давраҳои алоҳида бо роҳи ченкунӣ аз пояи асосӣ то нуқтаи сабзиши растани гузаронида шуд. Бо ин мақсад дар 25 растани ҳар як варианти озмоишӣ 3 маротиба қадҳои растаниҳоро чен намудем.

4. Динамикаи ғунҷавии массаи сабз ва хушк. Аз майдончаи 0,25м² 3 маротиба динамикаи захирашавии биомассаи лӯбиёро чен намудем.

5. Таҳлили растани ва дони лӯбиё дар озмоишгоҳи Институти хокшиносии Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон гузаронида шудааст.

6. Майдони сатҳи барг дар давраи нашъунамо аз рӯи методикаи пешниҳодкардаи [6. –С.172-179] мавриди истифода қарор гирифт.

7. Дони лӯбиё бо усули дастӣ аз ҳар як қитъа дар алоҳидагӣ ҷамъоварӣ намуда, вазни онро баркашидем.

8. Нишондодҳои ба даст овардашударо бо усули дисперсионӣ ва коркарди омӯри дар сатҳи эҳтимолияти 0,05 коркард намудем.

9. Самаранокҳои иқтисодии натиҷаи таҳқиқот ба воситаи методикае, ки аз тарафи кормандони Институти умумироссиягии илмӣ-таҳқиқотии Ҳуроқаҳо тарҳезишуда муайян карда шуд.

Тавсифи навъҳо. Таҳқиқоти навъҳои лӯбиёи («Маҳаллӣ», «Сахарний», «Лопатка», «Скороспелка», «Рябой», «Юбка» ва «Боксёр»), ки дар бозори ҷаҳонӣ талабот ба онҳо зиёд аст ва худро барои парвариш дар минтақаҳои ҳамшафати Осиёи Марказӣ мусбат нишон доданд, интиҳоб карда шуданд. Тухмиҳо барои кишт аз генофондҳои Маркази миллии захираҳои генетикии растаниҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Маркази фитотехнологияи инноватсионии Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Қирғизистон дастрас гардидаанд.

Навъи лӯбиёи Махаллӣ. Растание, ки шакли нимпечон дорад. Гулҳояш сурхи равшан ва лӯбиё сурх мебошанд. Донаҳо то 10-13 миллиметр дарозӣ ва 12-14 миллиметр паҳной доранд. Як лӯбиё то 6-10 дона тухмии андозаи миёнаи гурдашакл ва ранги сурхи бунафштоб дорад. Дарозии тухмҳо то 16 миллиметр ва паҳнояшон то 14 миллиметр аст. Вазни 1000 дона то ба 480-501 грамм мерасад. Мавсими нашъунамо 90-110 рӯз буда, ҳосилнокӣ 9-17 сентнер аз як гектар мебошад. Он нисбат ба бемориҳо ниҳоят тобовар аст.

Навъи “Скороспелка”. Растание, ки шакли нимпечон дорад. Гулҳояш ранги сафед-арғувон ва лӯбиё рангаш бунафши паст мебошанд. Лӯбиё дарозиаш 90-120 миллиметр ва паҳниаш 13-16 миллиметр мебошад. Як лӯбиё 5-7 донаи калон, арғувон ва зарраҳои сафед, тухмиҳои гурдашакл дорад. Андозаи дарозии тухмҳо 14-20 миллиметр, паҳниашон 6-8 миллиметр ва вазни 1000 дона ба 590-600 грамм мерасад. Мавсими нашъунамо 80-90 рӯз ва ҳосилнокӣ то 25-35 сентнер аз як гектар мебошад.

Навъи “Боксёр”. Растанӣ шакли буттагӣ дорад. Гулҳо ва лӯбиё ранги бунафш дошта, дарозиашон 100-130 миллиметр буда, 13-15 миллиметр паҳной доранд. Раванди пухтани лӯбиё нисбатан яксонтар аст. Як лӯбиё то 5-8 донаи лӯндашакл ва ранги кабудӣ сурхчатоб дорад. Андозаи тухмҳо дар дарозӣ ба 15-17 миллиметр, бар то 13 миллиметр ва вазни 1000 дона ба 625-635 грамм мерасад. Мавсими нашъунамо 90-100 рӯз буда, ҳосилнокӣ 20-30 сентнер аз як гектар мебошад.

Навъи “Рябой”. Растание, ки шакли нимпечон дорад. Гулҳояш бунафши равшан ва лӯбиё сафеди бунафштоб мебошанд. Донаҳо то 10-14 миллиметр дарозӣ ва 13-14 миллиметр паҳной доранд. Як лӯбиё то 5-8 дона тухмии андозаи миёнаи гурдашакл ва ранги сурхи бунафштоб дорад. Дарозии тухмҳо то 18 миллиметр ва паҳнояшон то 10 миллиметр аст. Вазни 1000 дона то ба 490-505 грамм мерасад. Мавсими нашъунамо 100-120 рӯз буда, ҳосилнокӣ 10-25 сентнер аз як гектар мебошад. Он нисбат ба бемориҳо ниҳоят тобовар аст.

Навъи “Сахарний” (кандӣ). Растанӣ пояи печон дорад. Гулҳо ва лӯбиё сафедранг мебошанд. Лӯбиё шакли цилиндрӣ дошта, то 120-150 миллиметр дарозӣ ва 12-14 миллиметр паҳной дорад. Шумораи лӯбиё дар растанӣ то ба 40-60 дона мерасад. Ҳар як лӯбиё 5-8 дона тухмиҳои хурди сафеди гурдашакл дорад. Тухмҳо то 10-12 миллиметр дарозӣ ва то 6-8 миллиметр паҳнӣ доранд. Вазни 1000 дона то 390 грамм мебошад. Мавсими нашъунамо 105-115 рӯз аст ва ҳосилнокӣ аз 15 то 25 сентнер аз як гектарро ташкил медиҳад. Он нисбат ба бемориҳо ниҳоят устувор аст.

Навъи “Лопатка”. Растанӣ пояи печон дорад. Гулҳо ва лӯбиё ранги сафед доранд. Дарозии лӯбиёҳо 100-150 миллиметр ва паҳнояшон 13-17 миллиметр мебошанд. Як лӯбиё 5-8 дона тухмиҳои сафеди калон ва маҷакшудаи гурдашакл дорад. Вазни 1000 дона то ба 560-570 грамм мерасад. Мавсими нашъунамо 110-120 рӯз ва ҳосилнокӣ то 20-35 сентнер аз як гектар мебошад.

Навъи “Юбка”. Растанӣ шакли буттагӣ дорад. Гулҳояш сафед ва сурх мебошанд. Лӯбиё ранги сафед дошта, гурдашакл аст. Дарозии лӯбиё ба 80-90 миллиметр ва паҳнояш ба 13-15 миллиметр мерасад. Шумораи лӯбиё дар як растанӣ 5-7 дона аст. Ранги тухмиҳо нисфаш сафед ва нисфаш сурх аст. Андозаи тухмҳо дар дарозӣ то 15 миллиметр ва паҳной то 12 миллиметр мебошад. Вазни 1000 дона тухм ба 640-660 грамм мерасад. Мавсими нашъунамо 75-90 рӯз ва ҳосилнокӣ ба 15-25 сентнер аз як гектар мерасад. Нисбат ба бемориҳо он бағоят тобовар аст. Ҳангоми гузаронидани таҷрибаҳо ба интиҳоби тухмӣ барои кишт диққат дода шуд. Барои ин, бо назардошти он, ки ин тухмиҳо аз моддаҳои ғизоӣ хеле бой мебошанд ва мутаносибан имкони бартарияти ба даст овардани растаниҳои комилро доранд ва ҳосили ба таври назаррас баланд медиҳанд тухмии пурраи хушсифати вазндор интиҳоб карда шуданд. Ҳангоми кишт тухмиро бодиққат ҷобачо карда, тухмии хуби пухтарасандаро интиҳоб кардем, зеро бо назардошти таҷрибаҳои пешина ва таҳлили адабиёт чунин тухмиҳо нисбатан самараноктар буда, нисбат ба тухмиҳои одӣ онҳо 10-20% ҳосили баландтар медиҳанд [8.-С. 10-15].

Бо мақсади тезонидани пайдоиши сабзиш Ҳангоми кишт тухмиҳо пешакӣ тар карда шудаанд.

Чорабиниҳои зарурӣ пеш аз кишти тухмӣ безарар гардонидани онҳо аз таъсири организмҳои зараровар мебошад. Бо ин мақсад, дар таҷрибаҳои мо пеш аз кишт бо мақсади мубориза бар зидди кирми лӯбиё тухмҳо бо тигами 70% коркард (тоза карда) шуданд. Барои кишт тухмии дорои сабзиши баланд (зиёда аз 90%) истифода карда шуд, зеро чунин тухмиҳо одатан ҳосили баланд медиҳанд. Барои ин, онҳоро бо қабати 8-10 сантиметр тунук карда (бо ҳарорати об + 18°C, + 20°C), дар зарфи шишагӣ 20 соат тар кардем, зеро исбот шудааст, ки ин усул фаъолияти афзоиши тухмиро ба таври назаррас ҳавасманд мегардонад. Шудгори (коркарди) пешакии қабл аз кишти тухмӣ, ки ангезандаи сабзиш мебошад гузаронида нашуд. Кишти тухмҳо дар чуқурии 3-5 сантиметр гузаронида шуд, пас аз он ҳок бо ғалтакҳои ҳалқавӣ гелонда шуд, ки ин ба эҷоди алоқаи мусоиди тухмҳо бо ҳок ва пайдоиши сабзиши хеле бехтар мусоидат мекунад.

Ҳангоми кишт, шудгори пеш аз кишти ҳок бо роҳи 2-3 маротиба гузаронидани култиватсия дар чуқурии 10-12 сантиметр ҳамзамон бо молакунии кӯндаланги шудгор гузаронида шуд ва Ҳангоми тайёр кардани ҳок барои лӯбиё, онро хуб ҳамвор кардем, зеро ин муносибат барои нигоҳ доштани намии ҳок кумак мекунад ва талафотро Ҳангоми ҳосилгундорӣ коҳиш медиҳад. Кишт бо усули қатори васеъ бо фосилаи байниқаторҳо 40 сантиметр гузаронида шуд ва фосилаи байни растаниҳо дар қаторҳо 10-15 сантиметр буда, дар ин Ҳангом меёри коштан дар 1 м² 20 адад тухмӣ буд. Нигоҳубини растаниҳо аз кофтани саривактӣ растаниҳо, нарм кардани ҳок, нест кардани алафҳои бегона, мубориза бар зидди организмҳои зараровар (касалиҳо ва ҳашароти зараррасон), инчунин обдиҳӣ дар ҳолати зарурӣ иборат буд.

Мушоҳидаҳо ва ченкуниҳои зерин гузаронида шуданд: тавсифи биометрии растаниҳо тибқи ҷадвал дар ҳар даҳ рӯз як маротиба гузаронида шуд. Ҳангоми ин, баландии растанӣ (см²) муайян карда шуд, баландии растанӣ аз марҳилаи 7-9 барг дар даҳ растании собит то ба охир расидани наздак асосӣ чен карда шуд. Дар ченкунии охири баландии васлшавии хӯша ва шумораи баргҳо муайян карда шуданд.

Мо инчунин шумораи баргҳо, навдаҳо ва лӯбиёро дар ҳар як растанӣ ҳисоб кардем (дона), дарозӣ ва паҳнии лӯбиёро (сантиметр) чен кардем. Ҳангоми гузаронидани мушоҳидаи фенологӣ санаҳои нашъунамо (сабзиш), саршавӣ ва гулкунӣ пурра, ташаккули лӯбиё, инчунин давомнокии давраҳои байнимарҳилавӣ қайд карда шуданд. Мушоҳидаҳои фенологӣ аз рӯйи усули пешниҳодкардаи [Иванов Л.И., 1961] гузаронида шуданд. Оғози марҳилаҳои алоҳидаи рушди растаниҳо ҳангоми рушди он дар 70% растаниҳо қайд карда шуд. Дар раванди тамоми давраи нашъунамо рафти рушди майдони сатҳи барг назорат карда шуд, ки барои он методикаи пешниҳодкардаи [7.-С.194] мавриди истифода қарор гирифт. Чамъоварии ҳосил ҳангоми пухта расидани лӯбиё гузаронида мешуд. Ҳангоми дарав шумораи лӯбиёи растанӣ, вазни миёна ва вазни онҳо, чамъоварии лӯбиё аз як метри мураббаъ ва бозорёбии онҳо (%) муайян карда шуд.

Дар рафти таҳқиқот ба таркиби биохимиявии навъҳои омӯхташаванда таваҷҷуҳи зиёд дода шуд, зеро маҳз ин нишондиханда яке аз параметрҳои муҳимми интиҳоби навъи лӯбиёи ояндадор барои минтақа мебошад. Дар навъҳои омӯхташавандаи лӯбиё таркиби сафеда, чарб, нах ва хокистар бо роҳи сӯختан дар кӯраи хумдон ва экстрактивҳои азотӣ аз тариқи ҳисоб ва ғайраҳо таҳқиқ карда шуданд.

Дар таҳқиқот ба омӯзиши зараррасонҳо ва касалиҳои навъҳои лӯбиё диққати асосӣ дода шуд.

Ҳангоми гузаронидани ин таҳқиқот мо дар назди худ вазифаҳои асосии зеринро гузошта будем:

1. Муайян ва мушаххас кардани гуногунии намудҳои муҳимтарини зараррасонҳо ва касалиҳо;

Дар таҳқиқот усулҳои аз тарафи умум эътирофшудаи фитопатологӣ истифода шуданд. Дараҷаи зиён-оварии беморӣ бо назардошти шиддатнокии рушди беморӣ муайян карда шуд.

Таҷриба оид ба парвариши навъҳои лӯбиё дар қаламрави хоҷагии деҳқонии «Мадинаи Ҳакназар»-и ноҳияи Мир Сайид Али Ҳамадонии минтақаи Кӯлоб дар давоми солҳои 2017-2019 гузаронида шуд.

Қитъаи озмоишӣ ҳосилхез, хуб дренажкардашуда ва ҳокаш сабук буд. Пеш аз кишт ҳарорат ва намӣ пешакӣ муайян карда шуда буданд. Намии хок бо усули гравиметрӣ ва ҳарорати хок дар чуқурии шинони-дани тухмҳо тавассути термометри Савинов муайян карда шуд.

Таҷрибаҳо, инчунин ҳисоб ва мушоҳидаҳои саҳроӣ тибқи «Методологияи озмоишҳои саҳроӣ» [Капрухин М.Ю., 2011]. гузаронида шуданд. Пеш аз кишт култиватсия гузаронида шуд.

Таҳқиқот оид ба таҳияи роҳҳои самараноки парвариши навъҳои лӯбиё, инчунин вобастагии ҳосили онҳо аз истифодаи нуриҳои минералӣ гузаронида шуд. Барои ин ба ҳайси дастури методӣ методикаи санҷиши давлатии навъҳо истифода шуда буд. Масофаи байни растаниҳо дар як қатор 10 сантиметр ва масофаи байни қаторҳо 45 сантиметр буд. Меъёри тухми кошташуда 0,25 миллион донаи қобили сабзиш дар як гектар аст. Ҳамчун нуриҳои лӯбиё, мо вариантҳои гуногуни нуриҳои нитроген, фосфор ва калийро (NPK) истифода кардем. Бо ин мақсад ба ҳайси нуриҳои азотӣ аммофос (N-12%), ҳамчун нуриҳои фосфорӣ нитрати аммоний (N-34,6%) ва ҳамчун нуриҳои калий хлориди калий истифода шуданд.

АДАБИЁТ

1. Иванов Л.И. Климатическая теория образования органических веществ Л.И. Иванов. -М.: Изд-во АН СССР, 1961. -120 с.
2. Керзум П. А. Почвы долин Южного Таджикистана// - Института почвоведения, мелиорации и ирригации АН Тадж. ССР, 1953,-Т. 11. -С 284.
3. Карпукхин М. Ю., Юрина А. В., Кирсанов Ю. А., Кивелева Т. В., Зимина В. И., Демчук О. А., Шаблин П. А.Способ выращивания растений в теплицах : патент на изобретение RU 2299539 11.10.2005.
4. Қосимов Ҷ.Қ., Махмадёрзода У.М., Набиев Т.Н., Сардорев М.Н., Қурбонова Б.А., Растанипарварӣ бо асосҳои тухмишиносӣ. – Душанбе: ДАТ, 2021-С 352
- 5.Сафарова С.С. Физиолого-биохимические особенности перспективных сортов тонковолокнистого хлопчатника, выращенных в условиях Вахшской долины// Диссертация на соиск. уч.степ. канд.биол.наук. -Душанбе, 2018.-137 с.
6. Стаканов Ф.С. Особенности агротехники фасоли в условиях Молдавии// В кн. Селекция, семеноводство и приемы возделывания фасоли. Орел, 1975.-С. 172-179.
7. Стаканов Ф.С. Фасоль. - Кишинев, 1986. - 194 с.
8. Тихончук З., Муратов А.А. Влияние сроков посева на рост и развитие фасоли обыкновенной //Вестник Алтайского государственного аграрного университета, 2008. -С. 10-15.
9. Туаева И.В. Продуктивность и качество фасоли в зависимости от условий выращивания в предгорной зоне РСО -Алания // Автореф.канд.дисс. -Владикавказ, - 2008, -22 с.
- 10.Шамсиев А. Радиационный режим некоторых районов Таджикистана/ «Световой режим и использование энергии солнечной радиации растениями и растительными сообществами Таджикистана». -Душанбе, 1977. Изд-во «Дониш». -С.7-45.

МЕТОДОЛОГИЯ И МЕСТО ПРОВЕДЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ В ПОЧВЕННО-КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ МИР САИД АЛИ ҲАМАДАНСКОГО КУЛЯБСКОГО РЕГИОНА

Аннотатсия. В статье представлен анализ почвенно-климатических условий региона проведения полевых экспериментов. При характеристике климата. важную роль играют суточные и внутри суточные колебания температуры воздуха. Такая же разница отмечается и по количеству осадков. По сравнению с другими регионами республики и самим Кулябским регионом, весна здесь наступает рано. В это время года. для региона характерны частые осадки в виде дождя и града. По данным региональных метеорологических станций известно, что среднегодовое количество осадков за исследуемый период составило от 524 до 629 миллиметров, причем распределено в течение года неравномерно. При налаживании производства сельскохозяйственной продукции из бобовых культур важную роль играет температурный режим верхних слоев почвы (0-30 сантиметров), так как именно в этом слое происходят все процессы влаг обмена и теплообмена.

Ключевые слова: возделывание, культивация, плотность, обмен, производительность, рост, сорта.

МЕТОДИКА ВА МАКОНИ ГУЗАРОНИДАНИ ТАҲҚИҚОТҲО ДАР ШАРОИТИ ХОКИЮ ИҚЛИМИИ НОҲИЯИ МИР САИД АЛИИ ҲАМАДОНИИ МИНТАҚАИ КҮЛОБ

Аннотатсия. Амнияти озуқа масъалаи муҳимми стратегӣ барои ҳар як кишвар буда, ба ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ бевосита таъсир мерасонад. Амнияти озуқаворӣ – дастрасии доимӣ ба ғизои кофӣ ва хушсифат барои таъмини саломатӣ ва сатҳи зиндагии аҳоли мебошад. Дар ин раванд соҳаи кишоварзӣ нақши асосиро мебозад, зеро он манбаи истеҳсоли озуқа мебошад. Соҳаи кишоварзӣ яке аз соҳаҳои

муҳимми иқтисодиёти миллӣ буда, дар таъмини амнияти озуқаворӣ нақши калидӣ дорад. Амнияти озуқаворӣ маънои дастрасии доимӣ ба кофии аҳоли ба маҳсулоти озуқаи хушсифатро дорад. Соҳаи кишоварзӣ асоси амнияти озуқаворӣ миллӣ мебошад. Ин соҳа на танҳо талаботи дохилии озуқаро конёи мегардонад, балки такягоҳи тараккиёти иқтисодиёти миллиро низ таъмин менамояд. Бе рушди соҳаи кишоварзӣ таъмини амнияти озуқаворӣ ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, рушди устувори кишоварзӣ, истифодаи технологияи муосир ва баланд бардоштани ҳосилнокӣ омилҳои асосии таъмини амнияти озуқаворӣ мебошанд.

Калимаҳои асосӣ: *кишт, парвариш, зичӣ, шароит, намуд, мубодилаи, маҳсулноки, нашъунамо, навъҳои, таҳқиқот.*

METHODOLOGY AND PLACE OF RESEARCH IN SOIL THE AND CLIMATIC CONDITIONS OF MIR SAID ALI HAMADONI KULYAB REGION

Annotation. The article presents an analysis of the soil and climatic conditions of the region where the field experiments were conducted. When describing the characteristics of the climate, daily and intradaily variations in air temperature play an important role. Such a difference is noted in the number of precipitations. Compared to other regions of the republic and the Kulyab region itself, spring does not come early here. In this time of the year, frequent precipitation in the form of rain is characteristic of the region. According to the data of regional meteorological stations, it is known that the average annual amount of precipitation for the studied period is 524 to 629 millimeters, and it is unevenly distributed throughout the year. The temperature regime of the upper layers of the soil (0-30 centimeters) plays an important role in the production of agricultural products from leguminous crops, since it is in this layer that all processes of moisture exchange and heat exchange occur.

Key words: *cultivation, cultivation, density, exchange, productivity, growth, sort.*

Сведения об авторах:

Саидзода Рамазон Абдурахим-старший преподаватель кафедрой «Биотехнология и переработка лекарственных растений» Университета инноваций и цифровых технологий Таджикистана. 735360. Республика Таджикистан, Хатлонская область, город Куляб, улица Борбад, 9/1. Телефон (+992)905506047, E-mail: Saidezoda89@bk.ru.

Норов Мастибек Самадович-доктор сельскохозяйственных наук, профессор Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146. E-mail: nmastibek@mail.ru. Телефон: (+992) 919-46-95-46

Author informations:

Saidezoda Ramazon Abdurahim, senior teacher of the department "Biotechnology and processing of medicinal plants" University of Innovation and Digital Technologies of Tajikistan. 735360. Republic of Tajikistan, Khatlon region, Kulyab city. 9/1 Borbad Street. Phone (+992) 905506047, E-mail: Saidezoda89@bk.ru.

Norov Mastibek Samadovich-Doctor of Agricultural Sciences, Professor of the Tajik Agrarian University named after S. Shotemur. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146. E-mail: nmastibek@mail.ru. Phone: (+ 992) 919-46-95-46

УДК:635.652:631.58

ВЛИЯНИЕ ДЕФИЦИТА ВОДЫ В ЛИСТЬЯХ НА РОСТ И УРОЖАЙНОСТЬ СОРТОВ ФАСОЛИ, ВЫРАЩИВАЕМЫХ В КАЧЕСТВЕ ПОВТОРНОЙ КУЛЬТУРЫ

Олтибоева Ф.М.¹, Уроков С.Х.² - ¹Научно-исследовательский институт богарного земледелия

²Самаркандский государственный университет имени Ш.Рашидова

Ключевые слова: *сорта фасоли, содержание воды в листьях, дефицит воды, нормальные условия, засушливые условия, повторная культура, высота растения.*

Введение. В связи с изменением климата и дефицитом воды углубленное изучение потребности сельскохозяйственных культур в воде и механизмов её экономии стало важной научной и практической задачей. Способность растений удерживать воду в листьях и тканях является важным фактором, определяющим их засухоустойчивость, и это свойство напрямую влияет на урожайность [4].

Изменение климата и сокращение водных ресурсов делают актуальной проблему выращивания нетребовательных к воде культур с коротким вегетационным периодом. Фасоль (*Phaseolus vulgaris* L.) примечательна своей питательной ценностью, способностью фиксировать азот и коротким вегетационным периодом. Однако нехватка водных ресурсов оказывает существенное негативное влияние на урожайность растений, посаженных в качестве повторной культуры, особенно на площадях, освобожденных от зерновых культур [8].

Фасоль (*Phaseolus vulgaris* L.) является одной из самых возделываемых и потребляемых бобовых культур в мире. Благодаря высокому содержанию белка, витаминов и минералов, она является важным источником пищи для здоровья человека. В частности, фасоль, выращиваемая в качестве повторной культуры в системах сельского хозяйства, играет важную роль в повышении плодородия почвы и биологической фиксации азота. Поэтому выращивание фасоли имеет стратегическое значение не только для обеспечения продовольственной безопасности, но и для развития устойчивого сельского хозяйства [7].

В последние годы сельскохозяйственные культуры, в том числе сорта фасоли, подвергаются воздействию различных факторов экологического стресса из-за глобального изменения климата и истощения водных ресурсов. Среди них дефицит воды считается одним из наиболее актуальных и опасных факторов. В частности, остаточный водный дефицит, возникающий в период вегетации растения, особенно на стадии развития листьев, негативно влияет на общую физиологическую активность растения, процесс фотосинтеза и, в итоге, на урожайность [1].

Содержание воды в листьях фасоли (*Phaseolus vulgaris* L.) напрямую связано с такими жизненно важными процессами, как потребность растения в воде, его тургорное состояние, увядание листьев и газообмен. Устойчивость растения к водному стрессу также оценивается по показателям водного дефицита в листьях. Кроме того, засухоустойчивость различных сортов может быть определена через физиологию листьев [2].

Научные исследования, проведенные в последние годы, показывают, что сорта фасоли по-разному растут и развиваются в условиях недостатка воды. Некоторые сорта обладают способностью длительное время удерживать воду в листьях, противостоять засухе и поддерживать стабильный фотосинтез даже в условиях минимального водоснабжения. Другие же быстро теряют воду, резко снижая темпы роста и урожайность [6].

С этой точки зрения изучается физиологическое состояние различных сортов фасоли, выращиваемых в качестве повторной культуры, в условиях достаточной влажности и засухи, с акцентом на дефицит воды в листьях. Цель - определить сорта, устойчивые к дефициту воды, проанализировать их адаптационные особенности и создать научную основу для выбора сортов, рекомендуемых для регионов с ограниченными водными ресурсами.

Материалы и методы. Исследования проводились в виде лабораторных и полевых экспериментов. В полевых условиях исследования проводились на типичных сероземных почвах фермерского хозяйства "Нахангов Шербек," расположенного на территории Пастдаргомского района Самаркандской области. Климатические условия на опытном участке типично континентальные, в летние месяцы температура высокая, а количество осадков ограничено. Исследование проводилось в двух разных условиях. В условиях достаточного увлажнения влажность поддерживалась на уровне 70% от ППВ (предельной полевой влагоемкости), а в засушливых условиях - на уровне 50% от ППВ. В эксперименте использовались сорта "Равот," "Махсулдор" и "Олтин Соч".

В ходе нашего эксперимента образцы, полученные из сортов фасоли, изучались на всех фазах развития растения в условиях достаточной влажности и засухи. Образцы, отобранные для определения, взвешивали на аналитических весах для определения исходного веса, затем выдерживали при температуре не менее 35°C в течение 2 часов. Через 2 часа увядшие листья снова взвешивали. Содержание сухого вещества в увядших листьях определяли путем высушивания в сушильном шкафу до постоянной массы при температуре 105°C (по методу Л.Г. Третьякова, А.С. Сулаймонова) в течение 3 часов и определяли их вес.

В ходе научных исследований биометрические измерения и фенологические наблюдения проводились на основе "Методов проведения полевых опытов" (УзНИИХ, 2007). Статистическая обработка результатов, полученных в ходе научных исследований, проводилась в соответствии с рекомендациями Б. Доспехова [3].

Результаты и обсуждение. Фасоль (*Phaseolus vulgaris* L.) - одна из основных бобовых культур, обеспечивающая продовольственную безопасность более 300 миллионов человек по всему миру. В условиях, когда водные ресурсы истощаются в результате изменения климата, поддержание стабильного урожая растений стало актуальной проблемой. Недостаток воды - один из самых серьезных стрессовых факторов для растений фасоли, так как он вызывает уменьшение количества жидкости в листьях, ослабление фотосинтетической системы и резкое снижение урожайности [5].

Согласно полученным данным по оценке влияния влажности на остаточный водный дефицит листьев, остаточный водный дефицит был значительно выше при цветении у всех сортов в обоих условиях влажности по сравнению со стадиями ветвления, бутонизации и образования бобов (таблицы 1 и 2).

Таблица 1.-Влияние нормальных условий на дефицит воды в листьях сортов фасоли (в % от полного насыщения)

Варианты эксперимента	Фазы развития	Время измерения, час.							среднесуточный	Диапазон суточных колебаний
		6 ⁰⁰	8 ⁰⁰	10 ⁰⁰	12 ⁰⁰	14 ⁰⁰	16 ⁰⁰	18 ⁰⁰		
Равот	Ветвление	11,31	11,78	12,54	13,65	15,43	13,45	10,81	12,71	4,62
Махсулдор		10,61	10,99	11,64	12,59	14,15	12,38	9,82	11,74	4,33
Олтин соч		11,94	12,47	13,36	14,62	16,51	14,47	11,69	13,58	4,82
Равот	Бутонизация	11,83	12,36	13,16	14,46	16,42	14,34	11,39	13,42	4,85
Махсулдор		10,99	11,49	12,15	13,14	14,87	12,89	10,37	12,27	4,50
Олтин соч		12,53	13,11	14,05	15,58	17,64	15,59	12,29	14,4	5,35
Равот	Цветение	12,36	13,02	13,88	15,26	17,55	15,35	12,13	14,22	5,42
Махсулдор		11,45	12,01	12,68	13,90	15,89	13,82	10,94	12,96	4,63
Олтин соч		13,28	14,02	15,06	16,73	19,11	16,68	13,08	15,42	6,03
Равот	Образование бобов	11,85	12,48	13,31	14,56	16,54	14,71	11,62	13,58	4,92
Махсулдор		10,96	11,51	12,16	13,34	15,21	13,31	10,34	12,41	4,87
Олтин соч		12,56	13,25	14,15	15,55	17,58	15,63	12,15	14,41	5,43
Равот	Созревание	11,37	11,95	12,64	13,79	15,36	13,61	11,17	12,85	4,75
Махсулдор		10,68	11,10	11,68	12,75	14,11	12,85	10,27	11,92	3,84
Олтин соч		11,96	12,57	13,39	14,59	16,24	14,35	11,34	13,49	4,90

В нашем эксперименте установлено, что у растений, произрастающих в условиях с недостаточным водоснабжением, дефицит воды в листьях выше, чем в условиях с достаточным содержанием влаги. По мере уменьшения влаги в почве у всех изученных сортов наблюдается значительное повышение этого показателя. Установлено, что с понижением уровня влажности почвы значение остаточного водного дефицита увеличивается. При длительном выращивании растений в засушливых почвенных условиях увеличивается дневной дефицит воды, и клетки листьев не возвращаются к тургорному состоянию даже в вечерние часы. В результате в клетках листа наблюдается остаточный водный дефицит в утренние часы. Возникновение остаточного водного дефицита серьезно влияет на водный обмен растений [7].

Анализ полученных данных показал, что дефицит воды в листьях сортов фасоли увеличивается с утреннего времени до 14 часов, затем уменьшается к вечеру. Эта закономерность наблюдалась у всех сортов и во всех фазах. Установлено, что при нормальной влажности в фазе ветвления дефицит воды в 6 часов утра составляет от 10,61% до 11,94%. К жаркому времени суток дефицит воды увеличился до 14,15%-16,51%, а к вечеру, согласно нашим анализам, он составил от 9,82% до 11,69%.

Таблица 2.-Влияние засухи на дефицит воды в листьях сортов фасоли (в % от полного насыщения)

Варианты эксперимента	Фазы развития	Время определения, час.							Среднесуточный	Диапазон суточных колебаний
		6 ⁰⁰	8 ⁰⁰	10 ⁰⁰	12 ⁰⁰	14 ⁰⁰	16 ⁰⁰	18 ⁰⁰		
Равот	Ветвление	13,47	14,06	14,9	16,15	18,09	16,05	13,08	15,11	5,01
Махсулдор		11,68	12,11	12,87	14,05	15,91	13,92	12,29	13,26	3,62
Олтин соч		14,22	14,88	15,83	17,19	19,20	17,02	13,99	16,04	5,21
Равот	Бутонизация	14,02	14,67	15,53	17,14	19,23	17,10	13,86	15,93	5,37
Махсулдор		11,92	12,46	13,24	14,66	16,67	14,57	11,39	13,55	5,28
Олтин соч		15,3	16,03	16,99	18,70	20,87	18,66	15,11	17,38	5,76
Равот	Цветение	14,78	15,62	16,56	18,32	20,68	18,22	14,70	16,98	5,98
Махсулдор		12,88	13,64	14,47	15,98	19,05	15,86	12,55	14,92	5,50
Олтин соч		15,70	16,61	17,65	19,50	22,09	19,43	15,61	18,09	6,48
Равот	Образование бобов	14,16	14,92	15,78	17,26	19,32	17,15	13,97	16,08	5,26
Махсулдор		12,30	13,02	13,79	15,17	17,02	14,97	11,80	14,01	5,22
Олтин соч		14,97	15,79	16,73	18,31	20,45	18,21	14,43	16,98	6,02
Равот	Созревание	13,62	14,31	15,05	16,29	18,01	16,07	13,39	15,25	4,62
Махсулдор		11,87	12,48	13,12	14,36	15,85	13,99	11,35	13,29	4,50
Олтин соч		14,32	15,09	15,92	17,19	18,96	16,72	13,54	15,96	5,42

В этой фазе среднесуточный дефицит воды составил от 11,74% до 13,58%, а диапазон суточных изменений колебался от 4,33 до 4,82. На этой стадии устойчивость к дефициту воды наблюдалась у сорта "Махсулдор," а высокий дефицит воды у сорта "Олтин соч." В фазе бутонизации дефицит воды в листьях был несколько выше, чем в фазе ветвления. Наблюдалось, что дефицит воды в листьях составлял от 10,99% до 12,53% в 6 часов утра.

К 14 часам было установлено, что в листьях он достигал от 14,87% до 17,64%, а к 18 часам вечера - от 11,37% до 12,29%. В этой фазе среднесуточный дефицит воды составлял от 12,27% до 14,40%, а диапазон суточных колебаний - от 4,50 до 5,35. Наименьший дефицит воды наблюдался у сорта "Махсулдор." Наиболее высокий дефицит воды в этой фазе отмечался у сорта "Олтин соч," а сорт "Равот" занял промежуточное положение. Под влиянием повышения температуры в фазе цветения дефицит воды у всех сортов увеличивался. Анализ показал, что в этой фазе дефицит воды в листьях был самым высоким по сравнению с другими фазами. Дефицит воды в утренние часы наблюдался от 11,45% до 13,28%. Установлено, что к жаркому времени суток дефицит воды возрастал с 15,89% до 19,11%. К вечеру наблюдалось снижение с 10,94% до 13,08%. В этой фазе среднесуточный дефицит воды составлял от 12,96% до 15,42%, а диапазон суточных колебаний - от 4,63 до 6,03.

В фазе образования бобов наблюдалось незначительное уменьшение водного дефицита в листьях по сравнению с фазой цветения. Дефицит воды в листьях составлял от 10,96% до 12,56% в 6 часов утра. Установлено, что к 14 часам дефицит воды в листьях увеличился с 15,21% до 17,58%, а к 18 часам он снизился до 10,34%-12,15%. В этой фазе среднесуточный дефицит воды составил от 12,41% до 14,41%, а суточный диапазон колебаний - от 4,87 до 5,43. Наименьший дефицит воды наблюдался у сорта "Махсулдор," наибольший - у сорта "Олтин соч," а сорт "Равот" занял промежуточное положение.

В фазе созревания дефицит воды несколько уменьшился. Дефицит воды в утренние часы составлял от 10,68% до 11,96%. Установлено, что в жаркое время суток дефицит воды увеличился с 14,11% до 16,24%, а к вечеру он снизился до 10,27%-11,34%. В этой фазе среднесуточный дефицит воды составил от 11,92% до 13,49%, а суточный диапазон колебаний - от 3,84 до 4,90. При анализе дефицита воды в листьях сортов фасоли, выращенных в засушливых условиях, было отмечено, что у растений, произрастающих в засушливых условиях, дефицит воды был несколько выше. В засушливых условиях в фазе ветвления наблюдался дефицит воды в утренние часы от 11,68% до 14,22%. К 14 часам с повышением температуры дефицит воды в листьях увеличивался, то есть составлял от 15,91% до 19,20%, а к вечеру он снижался до 12,29%-13,99%, что подтвердилось в нашем эксперименте. В этой фазе среднесуточный дефицит воды составил от 13,26% до 16,04%, а диапазон суточных колебаний составил от 3,62 до 5,21 значений.

В этой фазе устойчивость к дефициту воды наблюдалась у сорта "Махсулдор," а высокий дефицит воды - у сорта "Олтин соч". Установлено, что в фазе бутонизации, как и в других фазах, с повышением температуры дефицит воды в листьях также повышается. В утренние часы он составлял от 11,92% до 15,30%, самый высокий дефицит наблюдался в 14 часов - от 16,67% до 20,87%, а к вечеру в 18 часов он снижался до 11,39%-15,11%. Суточный диапазон колебаний составлял от 5,28 до 5,76. В этой фазе также наблюдалась устойчивость к дефициту воды у сорта "Махсулдор," а у сорта "Олтин соч" отмечалась несколько меньшая устойчивость к дефициту воды. Установлено, что сорт "Равот" немного менее устойчив, чем сорт "Махсулдор."

В фазе цветения потребность сортов фасоли во влаге значительно увеличилась по сравнению с другими фазами, а дефицит воды в листьях также возрос у всех сортов, что было выявлено в ходе анализов. В этой фазе среднесуточный дефицит воды составил от 14,92% до 18,09%, а суточный диапазон колебаний - от 5,50 до 6,48. Установлено, что в засушливых условиях дефицит воды наиболее высок в фазе цветения. Наименьший дефицит воды наблюдался у сорта "Махсулдор." Высокий дефицит воды и в этой фазе отмечен у сорта "Олтин соч," промежуточное положение занял сорт "Равот". В фазе цветения у сорта "Махсулдор" в засушливых условиях наблюдался в среднем на 1,96% больший суточный дефицит по сравнению с условиями достаточной влажности, а у сорта "Олтин соч" этот показатель увеличился на 2,57%.

В фазе образования бобов дефицит воды несколько уменьшился. Наблюдался дефицит воды в утренние часы от 12,30% до 14,97%. Установлено, что к жаркому времени суток дефицит воды увеличился с 17,02%

до 20,45%, а к вечеру составил от 5,22% до 6,02%. В этой фазе среднесуточный дефицит воды составил от 11,80% до 14,43%, а суточный диапазон колебаний - от 5,22 до 6,02. В фазе созревания бобов было установлено, что дефицит воды несколько уменьшился по сравнению с другими фазами. Выявлено, что дефицит воды составляет от 11,87% до 14,32% в 6 часов утра и от 15,85% до 18,69% в 14 часов в жаркое время дня. К вечеру к 18 часам наблюдалось снижение от 11,35% до 13,54%. В этой фазе среднесуточный дефицит воды колебался от 13,29% до 15,96%, а суточный диапазон колебаний составлял от 4,5 до 5,42.

С целью изучения влияния дефицита воды на интенсивность роста сортов фасоли (*Phaseolus vulgaris* L.) были проведены полевые опыты. В ходе исследования наблюдался рост растений в фенологические фазы ветвления, бутонизации, цветения, образования бобов и созревания фасоли. Неблагоприятные факторы окружающей среды в естественных условиях: дефицит воды, высокая температура и высыхание почвы отрицательно влияют на развитие растений. Поэтому степень влияния дефицита воды оценивалась через изменения на стадиях роста.

Полученные данные по оценке влияния дефицита воды на интенсивность роста сортов представлены на рисунке 1. Нашими полевыми опытами установлено, что на интенсивность роста сортов фасоли влияет засуха. В частности, если рассматривать среднее значение этого показателя в разрезе сортов на стадии ветвления, то у сорта "Равот" в нормальных условиях он составляет 9,05 см, а в засушливых условиях - 6,13 см; у сорта "Махсулдор" в нормальных условиях - 12,63 см, а в засушливых условиях - 9,58 см. У сорта "Олтин соч" значение этого показателя составило 10,03 см в нормальных условиях и 7,01 см в засушливых условиях. На этой фазе было установлено, что рост сорта "Равот" уменьшился на 32,26%, сорта "Махсулдор" на 24,15%, а сорта "Олтин соч" на 30,11% в условиях засухи.

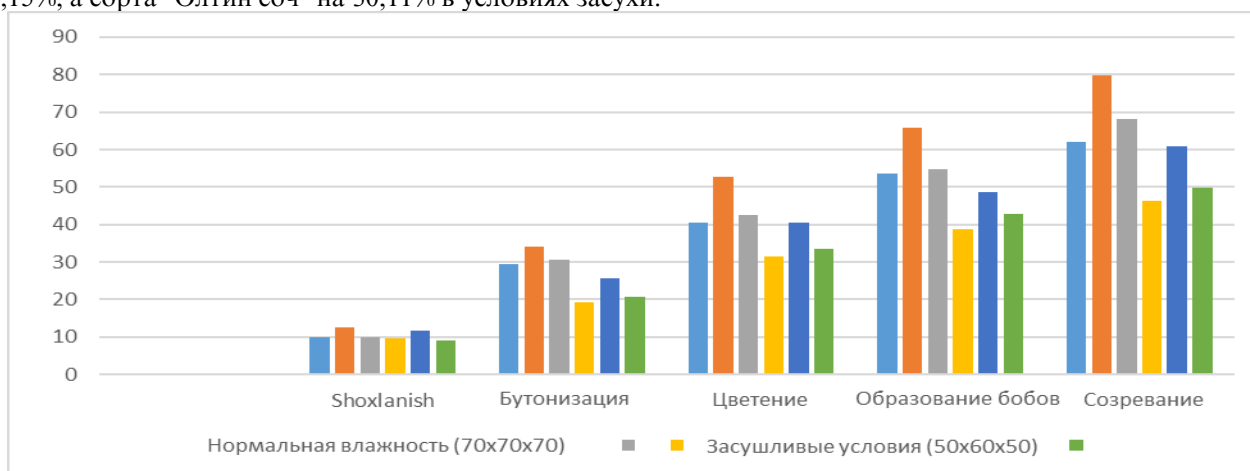

Рисунок 1.-Влияние нормальных и засушливых условий на интенсивность роста сорта фасоли, см

Из этого видно, что на данной фазе сорт "Махсулдор" более устойчив к засухе по сравнению с двумя другими сортами. У сорта "Олтин соч" значение этого показателя составило 10,03 см в нормальных условиях и 7,01 см в засушливых условиях. В этой фазе сорт "Равот" уменьшился в росте на 32,26%, сорт "Махсулдор" на 24,15%, а сорта "Олтин соч" на 30,11% к засухе.

Анализ высоты растений в фазе бутонизации показал, что при нормальной влажности у сорта "Равот" она составляет 17,46 см, у сорта "Махсулдор" - 26,37 см, у сорта "Олтин соч" - 20,45 см. В засушливых условиях у сорта "Равот" - 11,48 см, у сорта "Махсулдор" - 16,15 см, у сорта "Олтин соч" - 13,96 см. Как видно из данных, высота растений у сорта "Махсулдор" была выше, чем у других сортов как в засушливых условиях, так и при нормальной влажности. У сорта "Равот" высота была относительно ниже. Было отмечено, что интенсивность роста в фазе бутонизации имела разные значения у каждого сорта в зависимости от влияния дефицита воды. У сорта "Равот" высота была ниже относительной.

Мы продолжили определение высоты растений в фазе цветения. При нормальной влажности высота растений в среднем по сортам составила 31,25 см, 43,67 см, 35,63 см, а в засушливых условиях - 22,36 см, 31,45 см, 25,73 см соответственно. Выяснилось, что при нормальной влажности по сравнению с засушливыми условиями высота сорта "Равот" была больше на 8,89 см, сорта "Махсулдор" на 12,22 см, а сорта "Олтин соч" на 9,90 см. В этой фазе мы можем наблюдать, что интенсивность роста растений увеличилась по сравнению с фазой бутонизации. При определении высоты растений в фазе образования бобов было установлено, что средняя высота сортов фасоли, выращенных при нормальной влажности, составила 51,38 см у сорта "Равот", 67,42 см у сорта "Махсулдор" и 56,51 см у сорта "Олтин соч." У растений в засушливых условиях она составила 38,74 см, 48,56 см и 42,68 см соответственно. В этой фазе мы можем наблюдать наиболее интенсивный рост растений, а именно: при нормальной влажности сорт "Равот" вырос на 20,13 см, сорт "Махсулдор" на 23,75 см, сорт "Олтин соч" на 20,88 см, а в засушливых условиях на 17,38 см, 21,11 см и 16,95 см соответственно.

Мы определили высоту фасоли в фазе созревания, и было установлено, что высота растений в зависимости от вариантов при нормальной влажности составила от 62,09 см до 79,86 см, а в условиях ограниченной влажности - от 46,19 см до 60,83 см. Замедление темпов роста сортов фасоли к этому времени означает, что вегетационный период подходит к концу. В целом, установлено, что разная высота стеблей у сортов различается в зависимости от биологических особенностей сортов, стадий развития и влажности почвы. По этому показателю наивысшее место занимает сорт "Махсулдор." Последнее место занял сорт "Олтин соч."

Влажность является одним из основных экологических факторов, определяющих рост, развитие и урожайность растений. Особенно засушливый стресс, наблюдаемый в условиях дефицита воды, оказывает непо-

средственное негативное влияние на физиологическую активность растений. По результатам проведенных полевых опытов наблюдались существенные различия в урожайности зерна сортов фасоли при различных условиях влажности (рис.2).

В условиях нормальной влажности урожайность зерна сортов фасоли варьировалась от 19,7 до 24,8 ц/га, при этом самый высокий урожай был получен у сорта "Махсулдор" - 24,8 ц/га, а самый низкий показатель - у сорта "Олтин соч" - 19,7 ц/га. У сорта "Равот" этот показатель составил в среднем 22,1 ц/га. Эти результаты показывают, что сорт "Махсулдор" отличается максимальным потенциалом урожайности в условиях нормальной влажности.

При переходе к засушливым условиям все сорта проявили тенденцию к снижению урожайности зерна. В частности, у сорта "Махсулдор" урожайность составила 21,4 ц/га, что на 3,4 ц/га меньше, чем при нормальной влажности. Урожайность сорта "Равот" составила 17,3 ц/га, а у сорта "Олтин соч" этот показатель снизился до 14,5 ц/га. Это на 4,8 ц/га меньше по сравнению с нормальными условиями у сорта "Равот," а у сорта "Олтин соч" этот показатель на 5,2 ц/га меньше. Эти показатели свидетельствуют о наличии различий в степени засухоустойчивости сортов.

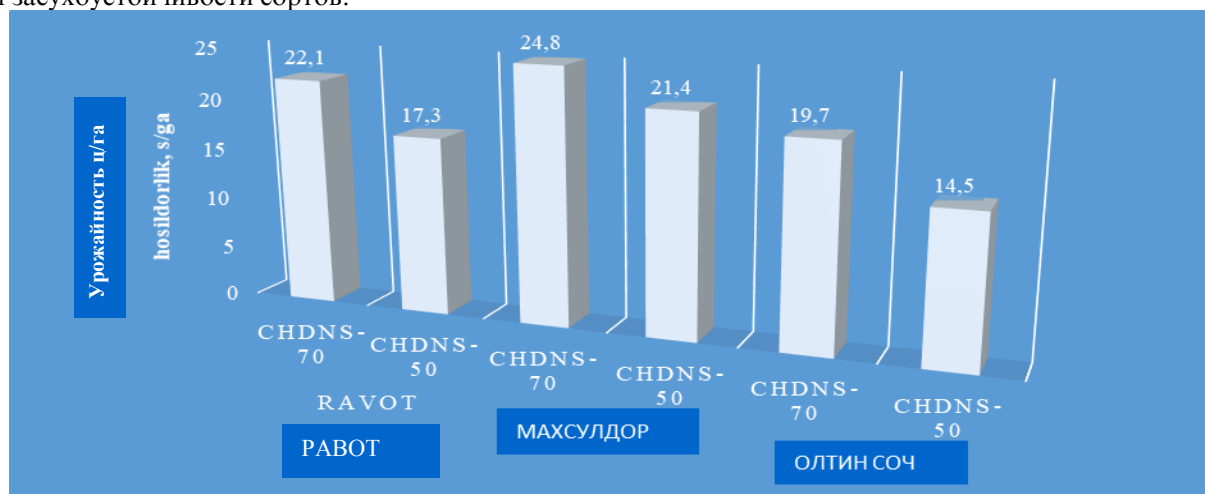

Рисунок 2.-Влияние влажности на урожайность сортов фасоли.

Данный анализ показывает, что сорт "Махсулдор" обладает не только высоким потенциалом урожайности, но и относительно стабильной засухоустойчивостью. Напротив, урожайность сорта "Олтин соч" самая низкая как в нормальных, так и в засушливых условиях, и он оценивается как сорт, наиболее уязвимый к стрессу водного дефицита. Сорт "Равот" занял промежуточную позицию и продемонстрировал сбалансированные результаты по стабильности и урожайности. Эти результаты служат важной научной основой для разработки эффективных стратегий борьбы с засухой путем отбора высокоурожайных и стрессоустойчивых сортов в регионах с ограниченными водными ресурсами.

Заключение. По результатам эксперимента установлено, что в засушливых условиях у сортов фасоли увеличивается дефицит воды в листьях, снижается высота растений и уменьшается урожайность зерна. Дефицит воды особенно усиливается в фазе цветения, что показывает наибольшую потребность растений в воде на этом этапе. Анализ показал, что сорт "Махсулдор" на всех фазах развития отличается относительно низким дефицитом воды, стабильным ростом и высокой урожайностью, и был оценен как засухоустойчивый сорт. Сорт "Олтин соч" оказался наиболее чувствительным к дефициту воды, показав самые низкие показатели высоты и урожайности. Сорт "Равот" продемонстрировал среднюю степень устойчивости и урожайности.

Эти результаты показывают, что использование сорта "Махсулдор" в регионах с ограниченными водными ресурсами позволяет получать стабильный и эффективный урожай даже в условиях засухи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Asfaw, A., & Blair M. Оценка генотипов обыкновенной фасоли в условиях водного стресса на основе физиологических и агрономических параметров. *Plants (MDPI, Швейцария)*. 2021. -С.: 2432-2446
2. Aksoy E., & Yildirim M. Влияние засухи на физиологические характеристики обыкновенной фасоли. *Legume Research (Индия)*. 2017. -С.: 1816-1824
3. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. М.: Агропромиздат, 1985. -347 с.
4. Усманова М.И., Уроков С.Х., Хаджаев Дж. Влияние водоудерживающей способности сортов тритикале на продуктивность. "Научный вестник Наманганского государственного университета." Наманган, 2023. Вып. -С. 14-152.
5. Singh SP, Gepts P, Debouck D. Расы обыкновенной фасоли (*Phaseolus vulgaris*, Fabaceae). *Econ Bot.* 1991;45:379-96.
6. U. Uebersax, M. Smith, C. Gonzalez. Сухая фасоль (*Phaseolus vulgaris* L.) как важный компонент устойчивого сельского хозяйства и продовольственной безопасности - обзор. *Legume Science*. 2023. -С.: 1-23
7. Lopez-Alvarez C. M., Fernández J. E., & Hernández A. Дифференциальная регуляция реакций на засуху у двух генотипов *Phaseolus vulgaris*. *Plants (MDPI, Швейцария)* 2020. -С.: 1-18
8. Kiyamaz D., Dog'an H. Влияние водного стресса на питательные элементы в почве и листьях обыкновенной фасоли (*Phaseolus vulgaris* L.). *Journal of Agricultural Faculty of Gaziosmanpaşa University (Турция)*. 2020. -С.: 130-140

ВЛИЯНИЕ ДЕФИЦИТА ВОДЫ В ЛИСТЯХ НА РОСТ И УРОЖАЙНОСТЬ СОРТОВ ФАСОЛИ, ВЫРАЩИВАЕМЫХ В КАЧЕСТВЕ ПОВТОРНОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В данном научном исследовании изучено влияние дефицита воды в листьях на рост и урожайность сортов фасоли (*Phaseolus vulgaris* L.) "Равот," "Махсулдор" и "Олтин соч," выращенных в качестве повторной культуры на типичных сероземных почвах Пастдаргомского района Самаркандской области. В полевых опытах, проведенных в условиях 70% и 50% полевой влагоемкости, общее количество воды в листь-

ях определяли методом 7-кратного взвешивания. Результаты исследований показали существенное влияние дефицита воды на темпы роста, физиологическое состояние и урожайность растений. Сорта фасоли проявляли различную степень адаптации к дефициту воды и отличались снижением роста и урожайности в засушливых условиях. Полученные результаты имеют важное значение для выбора засухоустойчивых сортов в регионах с ограниченными водными ресурсами и разработки научно обоснованных рекомендаций по их эффективному выращиванию.

Ключевые слова: сорта фасоли, содержание воды в листьях, дефицит воды, нормальные условия, засушливые условия, повторная культура, высота растения.

ТАЪСИРИ НАРАСИДАНИ ОБИ БАРГ БА АФЗОИШ ВА ҲОСИЛИ НАВЪҲОИ ЛҶБИЁ, КИ ҲАМЧУН ЗИРОАТИ ДУЮМДАРАЧА ПАРВАРИШ КАРДА МЕШАВАНД

Аннотатсия. Дар ин таҳқиқот таъсири норасоии оби барг ба нашъунамо ва ҳосили навъҳои лӯбиёи (*Phaseolus vulgaris* L.) «Равот», «Махсулдор» ва «Олтин соч», ки ҳамчун зироати дуум дар заминҳои хоси сероземи ноҳияи Пастдарғоми вилояти Самарқанд парвариш карда мешавад, таҳқиқ карда шуд. Дар таҷрибаҳои саҳроӣ, ки дар шароити 70 Ҷ ва 50 Ҷ иқтидори майдонҳо гузаронида шуданд, бо усули 7-бора баркашидан миқдори умумии об дар барг муайян карда шуд. Натиҷаҳо нишон доданд, ки норасоии об ба суръати нашъунамои растаниҳо, ҳолати физиологӣ ва ҳосил таъсири калон мерасонад. Навъҳои лӯбиё дараҷаҳои гуногуни мутобиқшавӣ ба норасоии обро нишон доданд ва бо кам шудани афзоиш ва ҳосилнокӣ дар шароити хушк хос буданд. Натиҷаҳои бадастомада барои интихоби навъҳои ба хушксолӣ тобовар дар минтақаҳои дорои захираҳои об маҳдуд ва таҳияи тавсияҳои илман асоснок барои парвариши самараноки онҳо муҳиманд.

Калимаҳои асосӣ: навъҳои лӯбиё, мизони оби барг, норасоии об, шароити муътадил, шароити хушк, кишти тақрорӣ, баландии растани.

THE EFFECT OF LEAF WATER DEFICIT ON THE GROWTH AND YIELD OF BEAN VARIETIES GROWN AS A SECONDARY CROP

Annotation. This scientific study examines the effect of water deficiency in leaves on the growth and yield of bean varieties (*Phaseolus vulgaris* L.) “Ravot”, “Makhsuldor”, and “Oltin Soch” grown as a repeated crop on typical sierozem soils in the Pastdargom District of the Samarkand Region. In the field experiments conducted under conditions of 70% and 50% field moisture capacity, the total amount of water in the leaves was determined by the 7-fold weighing method. The results of the studies showed a significant effect of water deficiency on the growth rate, physiological condition, and yield of plants. The bean varieties showed varying degrees of adaptation to water deficiency and differed in terms of reduced growth and yield under arid conditions. The results obtained are important for the selection of drought-resistant varieties in regions with limited water resources and the development of scientifically based recommendations for their effective cultivation.

Keywords: bean varieties, leaf water content, water deficit, normal conditions, arid conditions, repeated crop, plant height.

Сведения об авторах:

Олтибоева Феруза Маликовна – докторант PhD Научно-исследовательского института богарного земледелия Республики Узбекистан, 100140, Республика Узбекистан. город Ташкент, Кибрайский район, улица Университетская, дом 2.
oltiboyevaferuza6@gmail.com

Уроков Сирожддин Худайбердиевич – преподаватель кафедры физиологии растений Самаркандского государственного университета имени Шарафа Рашидова, 140104, Республика Узбекистан, город Самарканд, Университетский бульвар, 15

Author informations

Oltiboeva Feruza Malikovna, PhD doctoral student, Research Institute of Firefighting Agriculture of the Republic of Uzbekistan, 100140, Republic of Uzbekistan. Tashkent city, Kibrai district, Universitetskaya street, 2. oltiboyevafer-uza6@gmail.com

Uroqov Sirozhiddin Khudaiberdievich, teacher of the Department of Plant Physiology, Sharaf Rashidov Samarkand State University, 140104, Republic of Uzbekistan, Samarkand, Universitetskiy Boulevard, 15

ТДУ 631.586: 633.35

ОМЎЗИШИ НАВЪУ НАМУНАҲОИ НАСК ДАР ПАРВАРИШГОҲИ ОЗМУНӢ

Солиҳзода М.М.¹, Набиев Т.Н.², Гадоев М.А.¹, Боймуродов Р.Б.²⁻¹Институти зироаткории АИКТ

²Донишгои аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: заминҳои лалмӣ, навъ, афзоиш, баландии растани, ниҳолхона, ҳосилнокӣ, наск.

Дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз 28 декабри соли 2024 қайд гардидааст, ки самаранок истифодабарии заминҳои қорами обёриванда ва гирифтани 2-3 ва ҳатто 4 ҳосил аз як қитъаи замин ва рӯёнидани ҳосили иловагӣ аз кишти тақрорӣ, инчунин азхудкунии заминҳои ғайрикишоварзӣ масъалаҳои асосии қорамандони комплекси агросаноатии ҷумҳурӣ ва муассисаҳои илмӣ маҳсуб меёбад. Бинобар ҳамин, муассисаҳои илмиро зарур аст, оид ба ин супориш чораҳои судманд андешанд.

Оқилона ва самаранок истифода бурдани замиҳои обёриванда ва лалмӣ қорами ҷумҳурӣ, манбаҳои асосии рушди соҳаи кишоварзӣ ва истеҳсоли мағозаҳои озуқаворӣ барои аҳоли ба шумор рафта, барои расидан ба яке аз ҳадафҳои асосии стратегияи кишвар таъмини амнияти ғизоӣ заминаи бозғатимод меғузорад. Дар шароити зуд тағйирёбии иқлим мушоҳида мегардад, ки аксарияти зироатҳои кишоварзӣ аз сабаби баланд шудани ҳарорати ҳаво ё сардиҳои зиёд тоб наоварда ба гирифтани ҳосили паст оварда мерасонад. Таҳқиқотҳои муассисаҳои илмӣ ва таҷрибаҳои пешқадами ватанию хориҷӣ нишон медиҳанд, ки аз истифодабарии навъҳои серҳосил ҳосилнокии зироатҳо аз 20 то 30% меафзояд. Яке аз омилҳои асосии баланд бардоштани ҳосилнокии дони наск ин меъёри оптималии кишти майдадона мебошад. Дар адабиётҳо меъёри кишти наски майдадона дар ҷумҳурӣ гуногунанд Ҷ.Қ. Қосимов, В.В. Невзоров, Б.М. Крейдик [1975] барои

наски майдадона аз 50 то 75 кг/га дон тавсия медиҳанд. Баъдан Ҷ.Қ. Қосимов, Т.Н. Набиев Р.С. Масаидов [1995] низ чунин меъёри киштро барои наски майдадона вобаста ба минтақаҳо нишон медиҳанд.

Дар кори З.К. Каримов, В.Х. Муратов, Қ. Пирмаҳмадов [1986] қайд гардидааст, ки «меъёри коштани тухмии наск ҳам дар кишти саросар ва ҳам дар тасмагии васеъкатор 2,5млн дона дар 1 га ё ба 65-75 кг/га баробар мебошад». Барои муайян кардани меъёри муътадили кишти тухмии наск таҷрибаҳои саҳроӣ дар заминҳои лалмӣ аз боришот таъмини хоҷагии таҷрибавӣ «Зироаткорӣ» Институти зироаткорӣ иҷро карда шудааст. Коркарди математикии натиҷаҳои таҳқиқот бо истифода аз услуби таҷрибаҳои саҳроии Б. А. Доспехов [1968] амалӣ карда шудааст.

Дар парваришгоҳи озмунии наски кишти тирамоҳӣ 12 наву намунаҳо омӯхта шудаанд: ST «Тоҷикӣ-95», «Соҳибӣ», «Ҳисор-1», «Файзи Ҳисор», «PLOT – 10221», «08C40116-01», «PLOT-10133», «PLOT – 16117a», «PLOT 16117», «PLOT 16115a», «PLOT 16115», «PLOT 10109».

Дар парваришгоҳи озмунии наски кишти тирамоҳӣ ҳосилнокии дон аз якдигар фарқият доштанд ва ин навуҳо «PLOT-10133», нисбати стандарт ҳосилнокиаш паст буд ва дигар навуҳо нисбати стандарт ҳосилнокии иловагашон аз 0,2 то 7,7 с/га (2,0- 96,9%) -ро ташкил додааст (ҷадвали1).

Ҷадвали 1. – Ҳосилнокии дони наву намунаҳои наск дар парваришгоҳи озмунӣ, с/га (миёнаи солҳои 2021-2024)

Наву намунаҳо	Такроршавӣ			Миёна	Фарқият	
	1	2	3		с/га	%
Тоҷикӣ-95 St	10,0	9,6	10,1	9,9	-	-
Соҳибӣ	11,0	11,0	12,5	11,5	1,6	16,1
Ҳисор – 1	13,5	13,6	13,0	13,5	3,4	34,3
Файзи Ҳисор	13,3	11,5	12,7	12,5	2,6	26,2
PLOT – 10221	10,8	9,2	10,3	10,1	0,2	2,0
08c 40116-01	16,1	16,6	17,0	16,5	6,6	66,6
PLOT-10133	10,1	10,2	9,1	9,7	-0,2	2,0
PLOT – 16117a	18,3	20,7	19,5	19,5	9,6	96,9
PLOT –16117	18,8	17,7	16,4	17,6	7,7	77,7
PLOT –16115a	18,3	17,8	16,1	17,4	7,5	75,7
PLOT –16115	16,7	16,5	17,5	16,9	7,0	70,7
PLOT –10109	15,4	14,6	14,8	14,9	5,0	50,5
КФМ ₀₅	-	-	-	3,4	-	-

Аз 12 наву намунаҳои наск дар санҷиши озмунӣ омӯхташуда, линияҳои PLOT-16117, PLOT-16115 бо баландии қади (49-50 см) ва нисбати стандарт аз 10 то 11 см фарқият доштанд. Дар ин навуҳо ғилофаки якӯм аз болои замин нисбати стандарт баландтар меистанд ва барои бо комбайн ҷамъоварии ҳосил мувофиқ мебошад. Микдори зиёди ғилофакҳо дар линияҳои «PLOT-16115a», «PLOT-10133», «08c40116-01» ба ҳисоб гирифта шудаанд, ки аз 151,9 то 207,2 дона мерасанд. Агар вазни 1000 донаи навуи стандарт 25,2 г бошад, вазни ҳамин микдор донаи ин навуҳо 45,1-50,2 г-ро ташкил медиҳанд. Навуҳои омӯхташуда бо ҳосилнокии дон дар 1 растанӣ нисбати дигар стандарт ҳосили бештар доданд (ҷадв. 2).

Ҷадвали 2. – Таҳлили биометрии навуҳои наск дар парваришгоҳи озмунӣ (миёнаи солҳои 2021-2024)

Номгӯи навуҳо	Қади растанӣ, см	Баландии ғилофакҳои 1-ум аз болои замин, см	Панҷаҳои растанӣ, адад	Микдори ғилофак, дона	Микдори ғилофакҳои ҳолӣ, дона	Микдори дони тоза, дона	Вазни дони тоза, г	Вазни 1000 дона, г
Тоҷикӣ 95 ST	39,0	17,0	3,4	57,6	10,6	83,2	26,0	25,2
Соҳибӣ	46,5	23,0	3,9	87,3	9,4	102,8	53,5	45,1
Ҳисор 1	41,0	19,5	6,2	69,6	8,7	99,7	28,5	25,7
Файзи Ҳисор	39,1	16,5	4,5	51,3	9,3	65,2	31,5	40,3
PLOT-10221	45,0	19,0	6,2	106,1	9,7	115,6	60,5	50,2
08c40116-01	41,0	21,0	4,1	151,9	12,3	188,9	55,0	25,4
PLOT-10133	45,0	20,5	4,2	198,5	13,7	250,4	74,0	25,6
PLOT-16117a	41,0	16,0	6,2	106,3	9,1	137,5	44,5	25,1
PLOT-16117	49,0	19,5	4,2	120,6	9,4	154,4	53,5	30,6
PLOT-16115a	47,0	22,0	4,5	207,2	9,6	269,5	81,0	25,3
PLOT-16115	50,0	22,0	4,5	117,6	17,4	161,4	46,5	30,4
PLOT-10109	39,0	19,0	4,1	50,1	10,5	64,9	53,5	25,9

Таҳлилҳои фенологӣ нишон доданд, ки давраи нашъунамоашон аз 111 то 118 шабонарӯз идома ёфтааст. Наски навуҳои дигар нисбати стандарт аз 2 то 4 шабонарӯз пеш пухта расиданд. Давраи нашъунамои навуи “Бадахшони” 163 шабонарӯзро ташкил додааст. Ҳосилнокии дони шачараҳои омӯхташуда нисбат ба стандарт “Мушунги маҳаллӣ” аз 7,2 то 14,4 с/га ё 64,3–128,6% зиёд аст. Аз ҳама дерпаз наски навуҳои “08c40116-01” буд, ки дар 118 шабонарӯзро пухтааст ва 5 навуи дигар “PLOT-10221”, “PLOT-16117a”, “PLOT-16117”, PLOT-16115a ва PLOT-10109 аз стандарт 3–5 шабонарӯз барвақт пухта расидаанд. Дигар навуҳо аз 1–2 шабонарӯз дертар пухта расиданд (ҷадв.3).

Ҷадвали 3. – Давраҳои нашъунамои наск дар парваришгоҳи озмунӣ (миёнаи солҳои 2021-2024)

Номгӯи навуҳо ва намунаҳо	Сабзиш		Гулкунӣ		Пухтарасии дон		Давраҳои нашъунамо		
	аввал	охир	аввал	охир	аввал	охир	аз сабзиш то гулкунӣ, рӯз	аз гулкунӣ то пӯхтан, рӯз	аз сабзиш то пӯхтан, рӯз
Тоҷикӣ-95 St	5.02	11.02	12.04	30.04	10.05	30.05	67	49	116
Соҳибӣ	6.02	13.02	13.04	28.04	12.05	1.06	67	50	117
Ҳисор-1	5.02	12.02	16.04	29.04	12.05	30.05	71	45	116
Файзи Ҳисор	6.02	13.02	15.04	30.04	12.05	1.06	69	48	117

PLOT-10221	8.02	15.02	17.04	29.04	10.05	29.05	69	43	112
08c40116-01	5.02	11.02	19.04	28.04	12.05	1.06	74	44	118
PLOT-10133	7.02	13.02	19.04	28.04	12.05	2.06	72	45	117
PLOT-16117a	7.02	13.02	20.04	29.04	10.05	28.05	73	39	112
PLOT-16117	7.02	12.02	22.04	29.04	12.05	28.05	75	37	112
PLOT-16115a	10.02	15.02	20.04	28.04	10.05	30.05	70	41	111
PLOT-16115	8.02	13.02	19.04	29.04	12.05	2.06	71	45	116
PLOT-10109	8.02	14.02	17.04	27.04	10.05	30.05	69	44	113

АДАБИЁТ

1. Бухориев Т.А., Имомов С. Зироатҳои лубиёгии Тоҷикистон / Душанбе, 2013. – 180с
2. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. М.: Агропромиздат. – 1968. – 335с
3. Қосимов Ҷ.Қ., Сардорев М., Мирсаидов Р., Набиев Т., Бухориев Т.А. дар китоби Растанипарварӣ – Душанбе 2000.-С.35-40.
4. Қосимов Д. К., Крейдик Б. М. Полевые культуры Таджикистана Душанбе, 1975.-184с.

ИССЛЕДОВАНИЕ СОРТОВ И СОРТООБРАЗЦОВ ЧЕЧЕВИЦЫ В КОНКУРСНОМ ПИТОМНИКЕ

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенностей развития, роста и продуктивности чечевицы на богарных землях Гиссарской долины. В конкурсном питомнике по выращиванию чечевицы осеннего посева продуктивность зерна у разных сортов и сортообразцов различалась. Так, сорт "PLOT-10133" по сравнению с контролем показал дополнительную урожайность от 0,2 до 7,7 центнера на гектар (2,0-96,9%). Большое количество стручков в линиях «PLOT-16115a», «PLOT-10133», «08c40116-01» составило от 151,9 до 207,2 семени, а их масса варьировалась от 45,1 до 50,2 грамма.

Ключевые слова: богарные земли, сорт, рост, высота растения, питомник, продуктивность, чечевица.

ОМУЗИШИ НАВЪУ НАМУНАҲОИ НАСК ДАР ПАРВАРИШГОҲИ ОЗМУНӢ

Аннотатсия. Дар ин мақола рушд, афзоиш ва ҳосилнокии наск дар заминҳои лалмии водии Ҳисор баррасӣ мешавад. Дар як ниҳолхонаи рақобатпазир барои наски тирамоҳӣ, ҳосилнокии ғалла дар навъҳо ва намунаҳо фарқ мекард. Масалан, навъи PLOT-10133 дар муқоиса бо гурӯҳи назоратӣ ҳосили иловагии 0,2 то 7,7 сентнер аз як гектар (2,0-96,9%) нишон дод. Хатҳои PLOT-16115a, PLOT-10133 ва 08c40116-01 тухми ғузапояҳоро бо 151,9 то 207,2 дона доданд ва вазни онҳо аз 45,1 то 50,2 грамм буд.

Калимаҳои асосӣ: заминҳои лалмӣ, навъ, афзоиш, баландии растани, ниҳолхона, ҳосилнокӣ, наск.

STUDY OF LENTIL VARIETIES AND BREEDING LINES IN A COMPETITIVE NURSERY

Annotation. The article is devoted to studying the characteristics of development, growth, and productivity of lentils on dryland soils in the Gissar Valley. In the competitive nursery for growing autumn-planted lentils, the grain yield varied among different varieties and breeding lines. For example, the variety "PLOT-10133" showed an additional yield compared to the control, ranging from 0.2 to 7.7 centners per hectare (2.0-96.9%). A large number of pods in the lines "PLOT-16115a", "PLOT-10133", "08c40116-01" ranged from 151.9 to 207.2 seeds, and their weight varied from 45.1 to 50.2 grams.

Keywords: dryland soils, variety, growth, plant height, nursery, productivity, lentil.

Сведения об авторах:

Солихзода Махмадсалим Махмадулло – доктор философии (PhD), заведующий отдела селекции и агротехники зернобобовых культур Института земледелия Таджикской академии сельскохозяйственных наук, Республика Таджикистан, г. Гиссар, улица Дусти 1. E-mail: salim.5555_s@mail.ru тел. (+992) 554-55-55-19.

Набиев Толиб Набиевич – доктор сельскохозяйственных наук, профессор Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, 734003. Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 146, тел. (+992) 935-03-52-18.

Гадоев Мусамир Абдугафорович – магистрант Института земледелия ТАСХН, Республика Таджикистан, г. Гиссар, улица Дусти 1. тел. (+992) 901-08-87-17.

Боймуродов Рузимурад Бобокалонович- кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры агрохимии и почвоведении Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, 734003. Республика Таджикистан, город. Душанбе, пр. Рудаки 146

Information about the authors:

Solikhzoda Mahmadsalim Mahmadullo - Doctor of Philosophy (PhD), Head of the Department of Selection and Agricultural Technology of Leguminous Crops of the Institute of Agriculture of the Tajik Academy of Agricultural Sciences, Republic of Tajikistan, Gissar, Dusti Street 1. E-mail: salim.5555_s@mail.ru тел. (+992) 554-55-55-19.

Nabiev Tolib Nabievich - Doctor of Agricultural Sciences, Professor of the Tajik Agrarian University named after S. Shotemur, 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, pr. Rudaki 146, tel. (+992) 935-03-52-18.

Gadoev Musamir Abdugaforovich - master's student of the Institute of Agriculture TASKHN, Republic of Tajikistan, Gissar, Dusti street 1. tel. (+992) 901-08-87-17

Boimurodov Ruzimurod Bobokalonovich-Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor of the Department of Agrochemistry and Soil Science of the Tajik Agrarian University named after S. Shotemur, 734003. 146 Rudaki Avenue, Dushanbe, Republic of Tajikistan

ТДУ:635.21: 631.52

ДИНАМИКАИ БАЛАНДИИ ПОЯҲОИ РАСТАНИҲОИ ОМУЗИШИИ КАРТОШКА

Эмомзода С.Э.-Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шотемур

Калимаҳои асосӣ: картошка, навъ, коллексия, аломатҳои маҳсулноки.

Картошкапарварӣ яке аз соҳаҳои асосии кишоварзии Тоҷикистон ба шумор рафта, баҳри таъмини амнияти озукаворӣ, афзун гардонидани имкониятҳои содиротии мамлакат ва дар деҳот бо кори доимӣ таъмин намудани аҳоли мавқеи муайяноро ишғол менамояд. Картошка дар саросари минтақаҳои водигӣ, доманакӯҳӣ ва назди кӯҳии Тоҷикистон парвариш карда мешавад.

Барои парвариши ҳосили баланд ва тухмии хушсифати ин зироат, алал хусус мавзӯҳои кӯҳию доманакӯҳӣ, ки шароити мусоиди боду ҳаво, хокҳои ҳосилхез доранд, хело мувофиқ мебошанд. Дар айни

замон барои пурра қонеъ гардонидани этиҷоти рузафзуни аҳолии ҷумҳурӣ бо картошкаи хӯрокаи шароитҳои агроиклимии ҷумҳурӣ мусоидат менамоянд.

Саҳми олимони тоҷик [Каримов М., Муминҷонов Ҳ. А., Салимзода А.Ф., Маҳмадёрзода У.М., Алиев Қ., Партоев Қ., Бобохонов Р., Назарова Н.Н. ва дигарон] дар рушди масъалаҳои назариявӣ ва методологии самаранокии соҳаи картошкапарварӣ ва дигар соҳаҳои кишоварзӣ хеле зиёд аст.

Минбаъд барои афзун гардонидани истеҳсоли картошка, пеш аз ҳама бояд тухмиҳои аълосифат ва навъҳои нав дар истеҳсолот ҷорӣ карда шаванд. Ҳоло олимони мамлакат дар баҳши бо роҳи биотехнологӣ солим гардонидани тухмиҳои навъҳо ва дураҳои картошка ба як қатор мувафакиятҳои амалӣ ноил гардидаанд [Алиев, 1997].

Оид ба рушди соҳаи картошкапарварӣ тайи солҳои охир бисёр ҷорабиниҳои умумиҷумҳуриявӣ баргузор гардидаанд, ки онҳо барои васеъшавии майдонҳои кишт ва зиёд гаштани истеҳсоли картошка дар мамлакат мусоидат намудаанд [Каримов, 2015].

Минтақа, мавод ва усулҳои гузаронидани таҷрибаҳои илмӣ: Объектҳои омӯзишии навъҳои гуногуни картошка аз Институти ботаника, физиология, генетика ва растани Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон дастрас гардида, дар водии Ҳисор (ш. Ваҳдат) таҷриба гузаронида шуд. Дар ин минтақа вобаста ба ҳоку иқлим омӯзишҳо доир ба баромад, баланди, мӯғчабандӣ, гулкунӣ ва маҳсулнокии навъҳои омӯхташудаи картошка мушоҳидаҳои фенологӣ гузаронида шуданд. Иҷроиши корҳои илмӣ таҳқиқотӣ дар давоми солҳои 2017-2018 (дар ҷадвали 1 солҳои 2013-2015 нишон дода шудааст?) гузаронида шудаанд. Нақшаи кишти навъҳо дар доираи усулҳои кишти зироати картошка аз рӯйи 70x25 см буд. Навъҳои картошка дар майдончаи таҷрибаи чормаротибагӣ кишт шуда дар ҳар як такрорёбӣ миқдори лӯндаҳои киштбоб 25 донагиро ташкил дод.

Дар давраи нашъунамои растаниҳо чунин корҳои агротехники гузаронида шуданд: коркарди хок пеш ё ин, ки омода намудани китъаи замин, кишт намудани лӯндаҳо, коркарди байни қаторҳо тариқи дасти, андохтани нуриҳои органикию минерали вобаста ба меъёр ($N_{120}P_{180}K_{90}$ кг/га), дар давраҳои гуногун, хокаш намудани байни қаторҳо, 5 – 8 маротиба об мондан вобаста ба намнокии замин ва боришот. Маълумотҳои ба дастоварда шуда бо истифодабарии тавсияҳои Доспехов Б. (1985) кокарди статистикӣ карда шуданд инчунин програмаи Microsoft Excel 2007 истифода бурда шуд.

Натиҷаҳои корҳои илмӣ

Динамикаи баландии пояҳои растаниҳои омӯзишии картошка. Давраи ҳаётии навъҳои картошка аз оғози сабзиши майсаи лӯндаи модарӣ сар мешавад, ки то даври пӯхтани лӯндаҳои нав давом меёбад, ки ба омилҳои равшанӣ, аз ресурсҳои гармӣ ва обӣ вобаста буда, аз баромад-мӯғчабандӣ, гулкунӣ ва пӯхтани ҳосил ба шароити кӯтоҳ будани рӯз алоқаманд мебошад (Гупало, 1971; Подгаецкий, ва диг., 2008).

Баландии қадҳои растаниҳои навъҳои картошка. Сабзиш ва нумӯи растаниҳои картошка ба хусусиятҳои навъӣ, шароити парвариш, мавҷудияти омилҳои оптималии рушди растаниҳо ва омезиши миқдорӣ ва сифатии тағйирёбии онҳо вобаста мебошад. Таҷрибаҳо нишон доданд, ки чунин нишонаи генетикӣ, ба монанди баландии қадҳои растаниҳо гуногунии васеъро дар байни намунаҳои картошка мансуб буда, он аз хусусиятҳои генетикии онҳо вобаста мебошад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1 – Баландии қадҳои растаниҳои навъҳои картошка, дар давраи гулкунӣ, см

Навъҳо	2013	2014	2015	Миёна
Кардинал (назоратӣ)	63,7±2,5	72,1±2,0	66,4±2,4	67,4
Пикассо	53,4±2,8	67,2±2,5	61,7±2,4	60,7
Зарина	85,6±2,2	78,6±2,4	83,5±2,6	82,5
Тоҷикистон	93,0±2,5	81,3±2,8	86,2±2,1	86,8
Файзобод	67,2±3,1	71,7±2,1	80,0±2,7	72,6
НСР ₀₅				

Чӣ тавре, ки дида мешавад аз ҷадвали рақамҳои 12 баландии қадҳои пояи як қатор навъҳои омӯхта шудаи картошка дар давраи гулкунӣ, ба ҳисоби миёна навъҳои «Тоҷикистон», 86,8 см ва «Зарина», 82,5 см нисбати дигар навъҳо баландии қадҳои пояхошон баландтар мебошад. Баландии дигар навъҳо бошад аз 60,7 то 72,6 см-ро ташкил додаанд. Ин аз он шабоҳат медиҳад, ки шароити иқлимии солҳои таҳқиқот ба миқдори муайян таъсири ҳудуд ба баландии навъҳои картошка мерасонанд. Чӣ тавре, ки таҷрибаҳои саҳроии мо нишон доданд, дар муддати нашъунамо аз давраи баромад то оғози давраи гулкунӣ тағйирёбии нишонаи баландии қадҳои растаниҳои намунаҳои картошка мушоҳида мегардад (нақшаи 1).

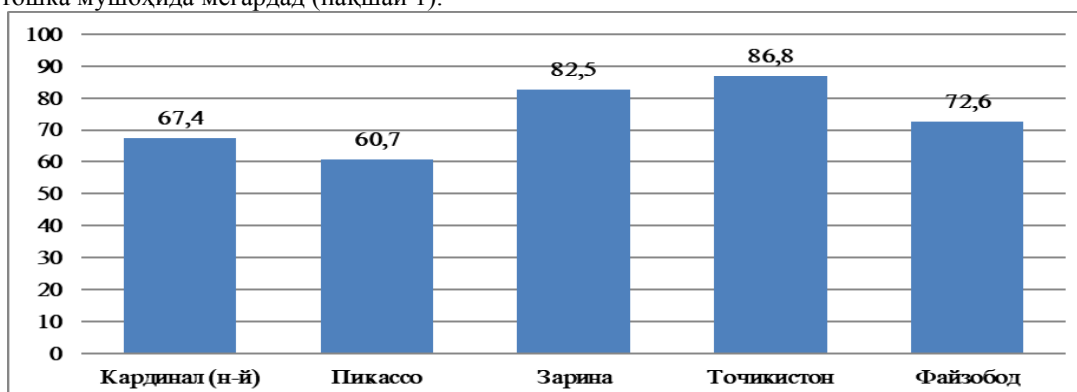

Диаграмма. - Баландии қадҳои растаниҳои навъҳои картошка, дар давоми солҳои 2013-2015, см

АДАБИЁТҲО

1. Алиев К.А., Каримов Б.К., Каримов Б.Б. Возделывание оздоровленного картофеля в Таджикистане. Душанбе, 1997, -35 с.
2. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. Москва, «Колос», 1985, 250 -с.
3. Методика исследований по культуре картофеля. Москва, 1967, -150 с.
4. Партоев К., Наимов С., Каримов Б., Сулангов М., Меликов К., Алиев К. Парвариши картошкаи тухмӣ. Душанбе, 2011, -60 с.
5. Каримов И.И. Продукционный потенциал новых сортов картофеля в Таджикистане/ И.И.Каримов, К. Партоев, М.Н. Сардор //Известия Оренбургского государственного аграрного университета, № 5(55), 2015. -С.59.

ДИНАМИКА И БАЛАНДИИ ПОЯХОИ РАСТЕНИХОИ ОМУЗИШИИ КАРТОШКА

Аннотатсия. Дар мақола дар давраи нашъунамои растаниҳо қорҳои агротехники: қорқарди хок пеш ё ин, ки омода намудани китъаи замин, кишт намудани лӯндаҳо, қорқарди байни қаторҳо тариқи дастӣ, андохтани нуриҳои органикию минералӣ вобаста ба меъёр ($N_{120}P_{180}K_{90}$ кг/га), дар давраҳои гуногун, хоккаш намудани байни қаторҳо, 5-8 маротиба об мондан вобаста ба намнокии замин ва боришот гузаронида шуд. Таҷрибаҳо нишон доданд, ки чунин нишонаи генетикӣ, ба монанди баландии қад растаниҳо гуногунии васеъро дар байни намунаҳои картошка мансуб буда, он аз хусусиятҳои генетикии онҳо вобаста мебошад.

Калимаҳои асосӣ: картошка, навъ, коллексия, аломатҳои маҳсулноки.

ДИНАМИКА ВЫСОТЫ РАСТЕНИЙ ИЗУЧАЕМОГО КАРТОФЕЛЯ.

Аннотация. В статье в период роста растений проводились агротехнические работы: предварительная обработка почвы, т.е. подготовка участка, посадка клубней, ручная междурядная обработка, внесение органических и минеральных удобрений по норме ($N_{120}P_{180}K_{90}$ кг/га) в разное время, рыхление между рядами, полив 5-8 раз в зависимости от влажности почвы и количества осадков. Эксперименты показали, что такой генетический признак, как высота растения, имеет широкую изменчивость среди образцов картофеля и зависит от их генетических характеристик.

Ключевые слова: картофель, сорт, сбор, продуктивные признаки.

DYNAMICS OF HEIGHT OF PLANTS OF STUDIED POTATOES.

Annotation. In the article, during the period of plant growth, agrotechnical work was carried out: soil pre-treatment, i.e. site preparation, planting tubers, manual inter-row processing, application of organic and mineral fertilizers according to the norm ($N_{120}P_{180}K_{90}$ kg/ha) at different times, loosening between rows, watering 5-8 times depending on soil moisture and rainfall. Experiments have shown that a genetic trait such as plant height has wide variability among potato samples and depends on their genetic characteristics.

Keywords: potato, variety, harvest, productive attributes.

Сведения об авторе:

Эмомзода Сироджиддин Эмом — кандидат сельскохозяйственных наук Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур. 734003. Республика Таджикистан. Душанбе, проспект Рудаки, 146. Телефон: (+992)904538188, E-mail: saidovsirociddin72@gmail.com

Author information:

Emomzoda Sirodjidin Emom - candidate of sciences of the Tajik Agrarian University named after S. Shotemur. 734003. Republic of Tajikistan. Dushanbe, 146 Rudaki Avenue. Phone: (+992) 904538188, E-mail: saidovsirociddin72@gmail.com

ТДУ: 635.21:631.5(575.3)

БАРГ ВА НАҚШИ ОН ДАР МУТОБИҚШАВӢ ВА ҲОСИЛНОКИИ КАРТОШКА ДАР ШАРОИТҲОИ ГУ-НОГУНИ ЭКОЛОГИИ НОҲИЯҲОИ РӢШОН ВА ИШКОШИМ

Бобиллозода З.М.¹, Бобохонов Р.С.² ¹Институти боғдорӣ, сабзавоткорӣ ва тоқпарварии Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон, ²Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур,

Калимаҳои асосӣ: картошка, барг, масоҳати барг, вазни тар ва хушк, об, оҳар, мутобиқшавӣ.

Муқаддима. Дар минтақаҳои баландкӯҳи Тоҷикистон картошка яке аз зироатҳои асосии ғизоӣ ба ҳисоб рафта, ҳосилнокии он бевосита ба қобилияти мутобиқшавии навъҳо ба шароити иқлимии номусоид вобаста мебошад. Ҳарорати паст, фарқияти калони шабонарӯзӣ ва кӯтоҳ будани давраи нашъунамо ба равандҳои физиологии растани таъсири ҷиддӣ мерасонанд. Барг ҳамчун узви асосии фотосинтез дар ташаккули маҳсулоти ассимилятсионӣ, танзими тавозуни об ва ҷамъшавии оҳар нақши қалбӣ мебошад. Аз ин рӯ, омӯзиши хусусиятҳои морфофизиологии барг барои баҳодиҳии мутобиқшавӣ ва интихоби навъҳои умедбахш дорои аҳамияти муҳими илмӣ мебошад.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот:

Мақсад – омӯзиши таъсири шароити экологии ноҳияҳои Рӯшон ва Ишкошим ба хусусиятҳои морфофизиологии барг ва нақши онҳо дар мутобиқшавӣ ва ҳосилнокии картошка.

Вазифаҳо: назаррас.

Натиҷаҳо ва муҳокимаи онҳо. Масоҳати барг яке аз нишондиҳандаҳои муҳими морфофизиологии картошка буда, сатҳи фотосинтез, мубодилаи газ, тавозуни об ва ташаккули маҳсулоти ассимилятсиониро муайян менамояд. Масоҳати мусоиди барг истифодаи самараноки радиатсияи офтобро таъмин намуда, ба истехсоли маводҳои узвӣ ва ташаккули лӯндаҳо мусоидат менамояд.

Дар шароити иқлимии гуногун, махсусан дар минтақаҳои баландкӯҳ, масоҳати барг ҳамчун механизми мутобиқшавӣ зухур менамояд. Дар шароити ҳарорати паст ва давраи кӯтоҳи нашъунамо (ноҳияи Ишкошим) коҳиши масоҳати барг хусусияти муҳофизатӣ дошта, бухоршавии обро маҳдуд ва устувории физиологии растаниро баланд мебардорад. Баръакс, дар иқлими нисбатан мулоим (ноҳияи Рӯшон) масоҳати калонтари барг фотосинтези ғаёлоро таъмин намуда, ҷамъшавии ассимилятҳо ва афзоиши ҳосилнокиро таъмин мегардонад.

Муносибати байни масоҳати барг ва ҳосилнокӣ дорои хусусияти мусоидӣ буда, масоҳати аз ҳад зиёд калони барг метавонад боиси зиёд шудани хароҷоти нафаскашӣ ва сояфканӣ гардад. Аз ин рӯ, барои ҳар як минтақаи экологӣ сатҳи мусоиди масоҳати барг мавҷуд аст, ки тавозуни байни истехсол ва истифодаи ассимилятҳо таъмин менамояд (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1.-Масоҳати баргҳои навъҳо ва генотипҳои картошка, дм²

Навъ, генотип	Рӯшон	Ишқошим
Лорх (назоратчӣ)	0,071±0,007	0,054±0,002
АИ-1	0,164±0,004	0,088±0,005
Дурагаи №41	0,133±0,010	0,085±0,004
Дурагаи №47	0,167±0,010	0,093±0,004
Рашт	0,145±0,006	0,143±0,002
Сурхоб	0,132±0,005	0,087±0,003
Тоҷикистон	0,110±0,002	0,109±0,002
Файзобод	0,150±0,004	0,121±0,004

Маълумоти ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки масоҳати барг дар навъҳо ва генотипҳои картошка вобаста ба минтақаи парвариш ба таври назаррас тағйир меёбад. Дар ҳамаи вариантҳои омӯхташуда нишондиҳандаҳои масоҳати барг дар шароити ноҳияи Рӯшон нисбат ба ноҳияи Ишқошим баландтар буданд. Масоҳати барги навъи назоратии Лорх дар Рӯшон 0,071 дм² ва дар Ишқошим 0,054 дм²-ро ташкил дод, ки ин таъсири манфии шароити иқлимӣ сардтар ва баландии зиёди Ишқошимро ба рушди сатҳи барг инъикос менамояд.

Дар байни навъҳо ва генотипҳо арзишҳои нисбатан баланди масоҳати барг дар навъҳои АИ-1, дурагаи №47 ва Файзобод дар шароити Рӯшон ба қайд гирифта шуданд, ки ин аз иқтидори баланди фотосинтетикӣ ва қобилияти ташаккули биомассаи барг дар иқлими нисбатан мулоим шаҳодат медиҳад. Дар шароити Ишқошим бошад, коҳиши назарраси масоҳати барг дар аксари навъҳо мушоҳида гардид, ки ин метавонад ҳамчун воқуниши мутобикшавии растанӣ ба ҳарорати паст ва кӯтоҳ будани давраи нашъунамо арзёбӣ карда шавад.

Таҳлили дисперсионӣ нишон дод, ки таъсири омилҳои «минтақа» ва «навъ/генотип» ба масоҳати барг дорои боэътимодии омӯрӣ ($P \leq 0,05$) мебошад. Тибқи натиҷаҳои санҷиши фарқи ҳадди ақали боэътимоди омӯрӣ, фарқияти байни минтақаҳо дар аксари навъҳо дорои нишондиҳандаи омӯрӣ буда, танҳо навъҳои Рашт ва Тоҷикистон дар ҳар ду минтақа дорои нишондиҳандаҳои қариб баробар буданд. Ин ҳолат аз устувории баланди морфологӣ барг ва қобилияти хуби мутобикшавии онҳо ба шароити гуногуни экологӣ шаҳодат медиҳад. Дар маҷмӯъ, натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки масоҳати барг метавонад ҳамчун нишондиҳандаи муҳими баҳодихии мутобикшавӣ ва иқтидори фотосинтетикӣ навъҳои картошка дар минтақаҳои баландкӯҳ истифода гардад.

Вазни тари баргҳои мобайнӣ (ҷадв. 2) яке аз нишондиҳандаҳои муҳими морфобиологӣ ба ҳисоб рафта, ҳолати рушди аппарати фотосинтетикӣ, дараҷаи обдорӣ ва шиддати равандҳои мубодилавиرو дар растаниҳои картошка инъикос менамояд. Ин нишондиҳанда бевосита бо иқтидори фотосинтетикӣ ва қобилияти ташаккули маводҳои ассимилятсионӣ алоқаманд буда, дар шароити гуногуни экологӣ ҳамчун меъёри муҳими мутобикшавӣ баромад менамояд.

Ҷадвали 2.-Вазни тари баргҳои мобайнии картошка дар минтақаҳои фароғирии таҳқиқот, г (2018–2019)

Навъ, генотип	2018		2019		Миёна Рӯшон	Миёна Ишқошим
	Рӯшон	Ишқошим	Рӯшон	Ишқошим		
Лорх	1,33±0,12	0,81±0,09	1,06±0,11	1,11±0,12	1,20±0,12	0,96±0,11
АИ-1	4,38±0,49	2,11±0,24	1,90±0,15	1,77±0,11	3,14±0,43	1,94±0,18
Дурагаи №41	2,92±0,30	1,90±0,19	2,61±0,25	1,51±0,16	2,77±0,28	1,71±0,18
Дурагаи №47	3,62±0,34	1,57±0,17	2,49±0,27	1,72±0,18	3,06±0,31	1,65±0,18
Рашт	2,44±0,27	1,92±0,20	1,60±0,18	5,07±0,52	2,02±0,22	3,50±0,36
Сурхоб	2,48±0,25	1,31±0,15	1,47±0,16	1,95±0,19	1,98±0,21	1,63±0,18
Тоҷикистон	1,33±0,14	1,14±0,11	1,35±0,14	2,13±0,22	1,34±0,14	1,64±0,17
Файзобод	2,40±0,23	1,48±0,16	2,87±0,29	3,33±0,34	2,64±0,26	2,41±0,25

Маълумоти ҷадвали 2 нишон медиҳад, ки вазни тари баргҳои мобайнӣ дар навъҳо ва генотипҳои картошка вобаста ба шароити экологӣ ва сол ба таври назаррас тағйир меёбад. Ба ҳисоби миёна, дар ҳамаи навъҳо вазни тари барг дар шароити ноҳияи Рӯшон (2,26 г) нисбат ба ноҳияи Ишқошим (1,93 г) баландтар буд ва ин ҳолат аз таъсири иқлими нисбатан мулоим ва шароити мусоиди нашъунамо дар Рӯшон шаҳодат медиҳад.

Таҳлили дисперсионӣ нишон дод, ки омилҳои «минтақа», «навъ/генотип» ва таъсири мутақобилаи онҳо ба вазни тари баргҳои мобайнӣ дорои **боэътимоди омӯрӣ** ($P \leq 0,05$) мебошанд. Тибқи натиҷаҳои санҷиши фарқи ҳадди ақали **боэътимоди омӯрӣ**, фарқиятҳои байни минтақаҳо дар навъҳои **АИ-1**, **Дурагаи №47** ва **Файзобод** дорои бузургии омӯрӣ буд ва коҳиши назарраси вазни барг дар Ишқошим мушоҳида гардид. Ин коҳиш метавонад ҳамчун воқуниши мутобикшавии физиологӣ ба ҳарорати паст, кӯтоҳ будани давраи нашъунамо ва маҳдудшавии таъминоти об арзёбӣ карда шавад.

Дар айни замон, баъзе навъҳо, аз ҷумла Рашт ва Тоҷикистон, дар ҳар ду минтақа нишондиҳандаҳои нисбатан устувори вазни тари баргро нигоҳ доштанд, ки ин аз иқтидори баланди мутобикшавӣ ва устувории физиологӣ онҳо шаҳодат медиҳад. Дар шароити ноҳияи Рӯшон афзоиши вазни тари баргҳои мобайнӣ ба рушди фаъолтари аппарати фотосинтетикӣ, дараҷаи баланди обдорӣ ва ҷамъшавии ассимилятҳо мусоидат намуда, шароити мусоидро барои интиқоли онҳо ба лӯндаҳо ва ташаккули ҳосили баланд фароҳам меорад. Ҳамин тариқ, вазни тари баргҳои мобайнӣ ҳамчун нишондиҳандаи интегралӣ ҳолати физиологӣ растанӣ ва иқтидори ҳосилнокии картошка баромад намуда, метавонад дар арзёбии мутобикшавии навъҳо ва интиқоли онҳо барои минтақаҳои гуногуни баландкӯҳ бо истифода аз меъёрҳои омӯрӣ ба таври муассир истифода шавад.

Вазни тар ва хушк, инчунин миқдори обу оҳар дар таркиби баргҳои картошка (ҷадв.3) ишондиҳандаҳои муҳими морфобиологӣ буда, ҳолати физиологӣ растанӣ, шиддати фотосинтез ва иқтидори ташаккули ассимилятҳо инъикос менамоянд. Вазни тари барг дараҷаи обдорӣ ва фаъолияти мубодилаи маводҳои нишон дода, дар

шароити мусоиди иқлим ба фотосинтези ғаёол ва интиқоли самараноки ассимилятҳо ба лӯндаҳо мусоидат менамояд, дар ҳоле ки дар шароити стрессӣ камшавии он дорои хусусияти мутобикшавии муҳофизатӣ мебошад.

Вазни хушкӣ барг нишондиҳандаи ҷамъшавии маводҳои узвӣ буда, афзоиши он аз самаранокии баланди фотосинтетикӣ ва иқтидори ҳосилнокии баланд шаҳодат медиҳад. Миқдори об дар баргҳо устувории физиологиро таъмин намуда, ғаёолияти ферментативӣ ва фотосинтезро нигоҳ медорад, дар ҳоле ки коҳиши он дар минтақаҳои баландкӯҳ ҳамчун механизми мутобикшавӣ барои маҳдуд намудани талафи намӣ хизмат карда метавонад.

Миқдори оҳар дар баргҳо нишондиҳандаи асосии ҷамъшавии маҳсулоти ассимилятсионӣ буда, ҳамчун манбаи интиқол ба лӯндаҳо хизмат менамояд ва бо иқтидори ҳосилнокии картошка алоқаманд аст. Ҳамин тариқ, вазни тару хушк ва миқдори обу оҳар дар таркиби баргҳо нишондиҳандаҳои интегралӣ мутобикшавии физиологӣ ва иқтидори ҳосилнокии картошка ба ҳисоб мераванд.

Чадвали 3.-Вазни тар, хушк ва миқдори обу оҳар дар баргҳои картошка, г

Навъ	Тар	Хушк	Об	Оҳар
Рӯшон				
Лорх	1,20±0,12	0,278±0,03	0,922±0,09	0,195±0,02
АИ-1	4,38±0,42	0,97±0,09	3,41±0,34	0,679±0,06
Дурагаи №41	2,92±0,29	0,70±0,07	2,22±0,21	0,490±0,05
Дурагаи №47	3,62±0,36	0,935±0,09	2,69±0,27	0,654±0,06
Рашт	2,44±0,24	0,61±0,06	1,83±0,18	0,427±0,04
Сурхоб	2,48±0,25	0,50±0,05	1,98±0,19	0,350±0,03
Тоҷикистон	1,33±0,13	0,295±0,03	1,03±0,10	0,206±0,02
Файзобод	2,40±0,24	0,55±0,05	1,85±0,18	0,385±0,04
Ишқошим				
Лорх	0,96±0,09	0,198±0,02	0,762±0,07	0,139±0,01
АИ-1	2,11±0,21	0,37±0,04	1,74±0,17	0,259±0,03
Дурагаи №41	1,90±0,19	0,35±0,03	1,55±0,15	0,245±0,02
Дурагаи №47	1,57±0,15	0,30±0,03	1,27±0,12	0,210±0,02
Рашт	1,92±0,18	0,45±0,04	1,47±0,14	0,315±0,03
Сурхоб	1,31±0,12	0,26±0,02	1,05±0,09	0,182±0,02
Тоҷикистон	1,14±0,11	0,28±0,02	0,86±0,08	0,196±0,02
Файзобод	1,48±0,14	0,32±0,03	1,16±0,11	0,224±0,02

Таҳлили маълумоти чадвали 3 нишон медиҳад, ки вазни тар, вазни хушк, инчунин миқдори обу оҳар дар баргҳои картошка вобаста ба навъ ва шароити экологии минтақа ба таври назаррас тағйир меёбанд. Натиҷаҳои таҳлили дисперсионӣ собит намуданд, ки таъсири омилҳои «минтақа», «навъ» ва таъсири мутақобилаи онҳо ба ҳамаи нишондиҳандаҳои барг дорои бозътимодии омӯрӣ ($P \leq 0,05$) мебошанд.

Дар шароити ноҳияи Рӯшон, ки бо иқлими нисбатан мусоид ва давраи дарозтари нашъунамо тавсиф мешавад, дар аксари навъҳои нишондиҳандаҳои вазни тар ва хушк, инчунин миқдори обу оҳар ба таври бозътимод баландтар буданд. Тибқи натиҷаҳои озмоиши фарқияти камтарин назаррас, навъҳои ва генотипҳои АИ-1, дурагаи №47 ва дурагаи №41 аз рӯйи вазни тар ва вазни хушк аз навъи назоратии Лорх ва як қатор навъҳои дигар фарқияти омӯрии назаррас нишон доданд. Миқдори нисбатан баланди оҳар дар баргҳои ин навъҳои (0,490–0,679 г) далели шиддати баланди фотосинтез ва ҷамъшавии ғаёлонаи маҳсулоти ассимилятсионӣ мебошад, ки ин барои ташаққули ҳосили баланд шароити мусоид фароҳам меорад.

Дар шароити ноҳияи Ишқошим коҳиши бозътимодии ҳамаи нишондиҳандаҳои омӯхташуда ба қайд гирифта шуд. Таҳлили дисперсионӣ нишон дод, ки паст шудани вазни тар ва миқдори об дар баргҳо дар аксари навъҳои нисбат ба Рӯшон дорои аҳамияти омӯрӣ ($P \leq 0,05$) мебошад. Тибқи озмоиши фарқияти камтарин назаррас, фарқиятҳои байни минтақаҳо маҳсусан барои навъҳои АИ-1, дурагаи №47 ва Файзобод бозътимод мебошанд. Ин коҳиш метавонад ба таъсири ҳарорати паст, кӯтоҳ будани давраи нашъунамо ва маҳдудшавии равандҳои физиологӣ вобаста бошад ва ҳамчун механизми мутобикшавии растаӣ ба шароити стрессии баландкӯҳ арзёбӣ карда шавад.

Бо вучуди ин, навъҳои Рашт ва Тоҷикистон дар ҳар ду минтақа нишондиҳандаҳои нисбатан устувори вазни хушк ва миқдори оҳарро нигоҳ доштанд. Тибқи натиҷаҳои озмоиши фарқияти камтарин назаррас, фарқиятҳои байни минтақаҳо барои ин навъҳо дар як қатор нишондиҳандаҳо кимати омӯрӣ нишон надоданд, ки ин аз устувории баланди физиологӣ ва қобилияти хуби мутобикшавии онҳо ба шароити гуногуни экологӣ шаҳодат медиҳад. Ҳамин тариқ, натиҷаҳои таҳлили дисперсионӣ ва озмоиши фарқияти камтарин назаррас нишон медиҳанд, ки вазни тару хушк ва миқдори обу оҳар дар баргҳо метавонанд ҳамчун нишондиҳандаҳои бозътимодии омӯрӣ барои арзёбии мутобикшавии физиологӣ ва иқтидори ҳосилнокии навъҳои картошка дар минтақаҳои баландкӯҳ истифода шаванд.

Хулоса. Муайян гардид, ки шароити экологии минтақа таъсири бозътимодии омӯрӣ ($P \leq 0,05$) ба нишондиҳандаҳои морфофизиологӣ баргҳои картошка мерасонад. Дар шароити ноҳияи Рӯшон масоҳати барг, вазни тару хушк ва миқдори обу оҳар нисбат ба ноҳияи Ишқошим баландтар буда, ин ба иқлими нисбатан мусоид ва давраи дарозтари нашъунамо вобаста мебошад. Дар Ишқошим коҳиши ин нишондиҳандаҳо ҳамчун воқуниши мутобикшавии физиологӣ ба ҳарорати паст ва стрессҳои муҳитӣ арзёбӣ мегардад. Тибқи натиҷаҳои озмоиши фарқияти камтарин назаррас, фарқиятҳои байни минтақаҳо барои аксари навъҳои дорои аҳамияти омӯрӣ мебошанд, дар ҳоле ки навъҳои Рашт ва Тоҷикистон устувории баланди морфофизиологӣ нишон доданд. Дар маҷмӯъ, аз нишондиҳандаҳои барг ҳамчун меъёрҳои бозътимодии интиқоб ва ноҳиябандии навъҳои картошка барои минтақаҳои баландкӯҳи Тоҷикистон истифода бурдан мумкин аст.

АДАБИЁТ

- Гудковский В.А. Физиология и биохимия растений в стрессовых условиях. – Мичуринск: ВНИИС, 2010. – 284 с.
- Зувев Е.В., Кирута А.В. Фотосинтез и продуктивность картофеля. – Санкт-Петербург: Агропромиздат, 2015. – 198 с.

3. Жученко А.А. Адаптивный потенциал культурных растений (эколого-генетические основы). – Москва: Агропромиздат, 2004 – 780 с.
4. Николаев А.М., Левин А.М. Морфофизиологические основы продуктивности картофеля. – Москва: Колос, 1998. – 256 с.
5. Витковский В.Л. Физиология плодовых и овощных растений. – Санкт-Петербург: Лань, 2011. – 512 с.

БАРГ ВА НАҚШИ ОН ДАР МУТОБИҚШАВӢ ВА ҲОСИЛНОКИИ КАРТОШКА ДАР ШАРОИТҲОИ ГУ-НОГУНИ ЭКОЛОГИИ НОҲИЯҲОИ РӢШОН ВА ИШКОШИМ

Аннотатсия. Дар мақола нақши хусусиятҳои морфологӣ ва физиологӣ барг дар мутобиқшавӣ ва ташаккули ҳосилнокии навҳо ва генотипҳои картошка дар шароити гуногуни экологии ноҳияҳои баландкӯҳи Рӯшон (1800 м аз сатҳи баҳр) ва Ишкошим (2600 м аз сатҳи баҳр) таҳлил карда шудааст. Дар асоси маълумоти таҷрибавии солҳои 2018–2019 масоҳати барг, вазни тар ва хушк, инчунин микдори обу оҳар дар баргҳо муайян гардид. Бо истифода аз таҳлили дисперсионӣ ва санҷиши фарқи ҳадди ақали боэтимоди омӯрӣ таъсири омилҳои «минтақа», «навъ/генотип» ва таъсири мутақобилаи онҳо арзёбӣ карда шуд. Муайян гардид, ки иқлими сардтар ва баландии зиёди Ишкошим боиси коҳиши нишондиҳандаҳои морфофизиологӣ барг мегардад, аммо ба ин нигоҳ накарда, як қатор навҳои ватанӣ, аз қабилҳои Рашт, Тоҷикистон ва Файзобод устувории баланди мутобиқшавиро нигоҳ медоранд.

Калимаҳои асосӣ: картошка, барг, масоҳати барг, вазни тар ва хушк, об, оҳар, мутобиқшавӣ.

ЛИСТ И ЕГО РОЛЬ В АДАПТАЦИИ И ПРОДУКТИВНОСТИ КАРТОФЕЛЯ В РАЗЛИЧНЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ РАЙОНОВ РУШАН И ИШКАШИМ

Аннотация. В статье проанализирована роль морфологических и физиологических особенностей листа в адаптации и формировании продуктивности сортов и генотипов картофеля в различных экологических условиях высокогорных районов Рушан (1800 м над уров. моря) и Ишканим (2600 м над уров. моря). На основе экспериментальных данных 2018–2019 гг. определены площадь листа, сырая и сухая масса, а также содержание воды и крахмала в листьях. С использованием дисперсионного анализа и критерия наименьшей существенной разности оценено влияние факторов «зона», «сорт/генотип» и их взаимодействия. Установлено, что более холодный климат и большая высота района Ишканим приводят к снижению морфофизиологических показателей листа, однако, несмотря на это, ряд отечественных сортов, таких как Рашт, Таджикистан и Файзобод, сохраняют высокую адаптивную устойчивость.

Ключевые слова: картофель, лист, площадь листа, сырая и сухая масса, вода, крахмал, адаптация.

LEAF AND ITS ROLE IN ADAPTATION AND PRODUCTIVITY OF POTATO UNDER DIFFERENT ECOLOGICAL CONDITIONS OF THE RUSHAN AND ISHKOSHIM DISTRICTS

Annotation. The article analyzes the role of morphological and physiological leaf traits in the adaptation and productivity formation of potato varieties and genotypes under different ecological conditions of the high-mountain districts of Rushan (1800 m above sea level) and Ishkoshim (2600 m above sea level). Based on experimental data from 2018–2019, leaf area, fresh and dry weight, as well as water and starch content in leaves were determined. Using analysis of variance and the least significant difference test, the effects of the factors “growing zone,” “variety/genotype,” and their interaction were evaluated. It was established that the colder climate and higher altitude of the Ishkoshim district lead to a decrease in leaf morphophysiological parameters; however, despite this, several local varieties, such as Rasht, Tajikistan, and Fayzobod, maintain high adaptive stability.

Keywords: potato, leaf, leaf area, fresh and dry weight, water, starch, adaptation.

Сведения об авторах:

Бобиллозода Зухро Мамлакат – старший научный работник Института садоводства, овощеводства и виноградарства Академии сельскохозяйственных наук Таджикистана, E-mail: bobilloeva90@mail.ru

Бобохонов Рустам Сатторович – доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры технологии хранения и переработка сельскохозяйственной продукции Таджикский аграрный университет имени Ш. Шотемур, 734003, Республика Таджикистан, проспект Душанбе, 146. E-mail: r.bobokhonov@mail.ru. Телефон: (+992) 555559650

Author information.

Bobillozoda Zuhro Mamlakat, Senior Researcher, Institute of Horticulture, Vegetable Growing and Viticulture, Academy of Agricultural Sciences of Tajikistan, E-mail: bobilloeva90@mail.ru

Bobokhonov Rustam Sattorovich – Doctor of Agricultural Sciences, Professor of the Department of Technology of Storage and Processing of Agricultural Products Tajik Agrarian University named after S. Shotemur, 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe Avenue, 146. E-mail: r.bobokhonov@mail.ru. phone: (+992) 555559650

УДК. 633.35.632.15

О НЕКОТОРЫХ СОРТАХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУЛЬТУР ТАДЖИКСКОЙ СЕЛЕКЦИИ

Партоев К.¹, Саидзода С.Т.², Сатторов Б.Н.¹, Суярзода С.Дж.², Мирзоали С.³⁻¹ Институт ботаники, физиологии и генетики растений НАНТ, ²Таджикский аграрный университет им. Ш. Шотемур,

³Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни.

Ключевые слова: селекция, гибрид, сорт, продуктивность, скороспелость, устойчивость, хлопчатник, пшеница, овёс, картофель, топинамбур, Таджикистан.

Многие ученые сообщают, что сбор и сохранение различных форм и образцов сельскохозяйственных культур, играют важную роль в процессе селекции по созданию новых адаптированных сортов к изменению климата, в будущем [1;2;4]. Для создания новых сортов сельскохозяйственных культур требуется сочетание традиционных методов отбора и фундаментальных достижений, и методических подходов физиологии и биохимии растений, генетики и агротехнологии [1;5;6].

В связи с этим, ученые Таджикистана уделяют особое внимание вопросам сбора, сохранения и вовлечения различных генотипов сельскохозяйственных растений и использованию их в селекционном процессе [6; 7; 8]. Согласно этому положению, начальный этап селекции должен базироваться на генетико-селекционном управлении продуктивного процесса у растений [9; 10].

Цель настоящей работы заключалась, на основе использования методов селекции и биотехнологии, создание новых перспективных генотипов сельскохозяйственных культур, изучение их фенотипической из-

менчивости, полиморфизм признаки, интенсивность фотосинтеза и показатели продуктивности разных генотипов, в различных агроэкологических условиях.

Материалы и методы. В процессе оценки исходного материала, гибридизации, селекционных и семеноводческих работ по выведению новых сортов сельскохозяйственных культур, нами был использован элитный семенной материал пшеницы (*Triticum aestivum* L.), овса (*Avena sativa* L.), картофеля (*Solanum tuberosum* L.), топинамбура (*Helianthus tuberosus* L.) и хлопчатника (*G. hirsutum* L. и *G. barbadense* L.). Селекционные работы проведены на экспериментальном участке Института ботаники, физиологии и генетики растений НАН Таджикистана, расположенного в восточной части города Душанбе, на высоте 840 м над уровнем моря, а с культурой хлопчатника - на экспериментальном участке Института земледелия Таджикской академии сельскохозяйственных наук, расположенном в посёлке Шарора Гиссарской долины, на высоте 650 м над уровнем моря. Агротехнология, при выращивании сортов и гибридов сельскохозяйственных культур, осуществлялась на основе, рекомендованной для условий местности проведения генетико-селекционных работ. При выращивании сортов сельскохозяйственных культур, были внесены под зерновыми культурами N₇₀P₈₀K₉₀ /га, под картофелем и топинамбуром – N₉₀P₉₀K₁₀₀ /га; под хлопчатником- N₁₀₀P₁₂₀K₁₁₀ /га. Минеральные удобрения были внесены при посеве и в подкормках сортов сельскохозяйственных культур. Против вредителей и болезней сортов были использованы рекомендуемые виды и нормы разных ядохимикатов. В селекционных программах ученых Института ботаники, физиологии и генетики растений НАНТ были использованы более: 100 ценных образцов пшеницы, 10 образцов овса, 50 образцов картофеля и 25 образцов топинамбура. За годы исследования, учеными Института земледелия Таджикской академии сельскохозяйственных наук было проведено 2660 скрещиваний хлопчатника по 92 гибридным комбинациям (с кастрацией цветков материнских форм), были получены 1680 гибридных коробочек и более 20 тыс. гибридных семян (F₀) хлопчатника, которые были изучены до F₈₋₁₀ поколений. Статистическую обработку полученных научных данных провели по методике [3], с использованием компьютерной программы Microsoft Exile, 2010.

Результаты и обсуждение. Основные селекционные достижения и некоторые характеристики новых сортов сельскохозяйственных культур, полученных в течение более 10-15 лет, со стороны ряда таджикских ученых в условиях Таджикистана, представлены в данной научной статье.

Пшеница (*Triticum aestivum* L.). На основе использования классического селекционного метода отбора в 2010 году, среди популяции растений местного сорта пшеницы "Зафар" («Победа»), выделено исходное измененное растение, которое резко отличалось по окраске листьев и высоты растений от растений исходного сорта пшеницы. Дальнейшее изучение этого растения в последующие годы исследования показало, что выделенный образец пшеницы, по ряду генетических признаков, отличался от материнского сорта «Зафар». По нашему мнению, это измененное растение возникло на основе естественного мутагенеза в полевых условиях экспериментального участка Института ботаники, физиологии и генетики растений Национальной академии наук Таджикистана. Новый выделенный образец пшеницы был изучен и размножен в течение 2011–2021 гг., в различных селекционных питомниках, а в 2022 году на основе решения Ученого совета Института ботаники, физиологии и генетики растений НАН Таджикистана был назван сортом «Бахти Истиклол» («Счастье Независимости») и передан в Государственную комиссию по сортоизучению и охране новых сортов сельскохозяйственных растений Министерства сельского хозяйства Республики Таджикистан.

Новый сорт пшеницы «Бахти Истиклол» значительно превышает материнский сорт пшеницы «Зафар» по ряду генетических признаков, как длина колоса (на 20.76%), масса соломы с листьями (на 13.69%), масса колоса (на 80.75%), число зерен в колосе (на 65.26%), масса зёрен одного колоса (на 23.53%) и масса 1000 зёрен (на 28.05%). Новый сорт «Бахти Истиклол» на 15 дней раньше созревает, чем исходный материнский сорт и по урожайности превышает сорт «Зафар» на 27.24% (таблица 1).

Окраска зерна нового сорта пшеницы «Бахти Истиклол» белая, а у исходного сорта красная (фото 1).

Однако, новый образец пшеницы – «Бахти Истиклол» уступает сорту «Зафар» по таким признакам, как: длина колоса с остей (на 16.78%) и масса мякины (на 29.03%). Также, данный сорт является скороспелым сортом, длина стеблей достигает 55-60 см, многолистный, широколистный, лист сильно зеленого цвета.

Таблица 1. Урожайность сортов пшеницы, т/га

Сорт	2022г.	2023г.	2024г.	Средняя
«Зафар» (ст.)	7,04±0,23	6,97±0,30	4,38±0,22	6,13
«Бахти Истиклол»	8,35±0,27	8,78±0,25	6,27±0,27	7,80
Отклонение от ст., %	18,61±0,33	26,96±0,28	43,15±0,20	27,24
HCP₀₅	0,45	0,58	0,63	

Овёс (*Avena sativa* L.). Новый сорт овса «Назар» («Взгляд») выведен нами в результате долгой селекционной работы, методом классического семейного отбора среди популяции сортообразца из коллекции Института ботаники, физиологии и генетики растений НАН Таджикистана из образца № 3. Данный сорт овса в течение 2014 – 2021 гг. был изучен и размножен в различных селекционных питомниках, на основе использования методов классической селекции, индивидуального отбора. Сорт имеет ряд отличительных признаков от исходного сортообразца и других сортов овса по признакам окраски зерно, высоты стебля, скороспелости, размеру листа, количеству зерна в колосках (2-3 шт. в каждом колоске) и высокой урожайности. Также, новый сорт овса «Назар» от исходного сортообразца отличается по габитусу куста, по окраске листьев и по высоте растений. Новый сорт имеет более тяжелые полные и большей массы 1000 зёрен, чем исходный сорт (на 15-20%). Высота растений на 5- 7 см выше, чем у исходного образца овса. Урожайность сорта на богарных землях доходит до 2,0 т/га, а на поливных землях до 3,3т/га, что на 0.5-0.7 т/га больше, чем у исходного образца овса № 3. Биологической особенностью данного сорта овса является белая окраска зерно, высокорослость, скороспелость, высокая урожайность, более широкие листья с ярким темно-зеленым

окрасом, что отличают его от исходного и других сортообразцов овса. Сорт высокоурожайный и устойчивый к полеганию, и грибковым болезням.

Картофель (*Solanum tuberosum* L.). На основе проведения гибридизации двух новых линий картофеля: 387521.3 x Aphrodite из Международного Центра Картофелеводства (СИП, Перу) получен новый гибрид картофеля. Семена данного гибрида (F₁) были получены нами в 2005 г. В результате селекционных работ в условиях горной зоны Таджикистана (на высоте 2700 м над уровнем моря) в течение 2006-2015 гг., отобран новый перспективный клон картофеля, который, в последующем, был назван сортом «Таджикистан» и передан для тестирования в Государственную комиссию по изучению и охране новых сортов сельскохозяйственных культур при Министерстве сельского хозяйства Республики Таджикистан в 2012 г. Он устойчив к высокой температуре и недостатку влаги в почве. В настоящее время новый сорт картофеля «Таджикистан» возделывается на площади более 8 тыс. га и превышает по урожайности других сортов картофеля на 20-30%. Сорт «Таджикистан» является более урожайным, чем районированный сорт картофеля «Кардинал», на 15,12 – 32,89% (табл. 2).

Таблица 2. - Урожайность сортов картофеля, т/га

Сорт	2022г.	2023г.	2024г.	Средняя
«Кардинал» (ст.)	29,04±0,27	30,06±0,35	34,52±0,42	31,21
«Таджикистан»	38,59±0,43	37,68±0,65	39,74±0,77	38,67
Отклонение от ст., %	32,89±0,40	25,35±0,48	15,12±0,67	23,90
НСР ₀₅	1,21	1,18	1,53	-

В настоящее время, на основе использования методов традиционной селекции и биотехнологии, нами получены такие новые перспективные сорта картофеля, как «Файзи Истиклол» и «Мастчо», которые сейчас испытываются со стороны Государственной комиссии по испытанию и охране новых сортов сельскохозяйственных культур при МСХ Республики Таджикистан.

Топинамбур (*Helianthus tuberosus* L.). В течение 2005-2015гг., в результате использования метода отбора среди сорта топинамбура «Интерес», выделен новый сорт топинамбура «Сарват» («Богатство»). Новый сорт топинамбура, в отличие от материнского сорта «Интерес», имеет более ровные и гладкие клубни, что удобно при консервировании клубней (фото 3). Данный сорт в 2017 году районирован по республике. Он в производственных условиях по урожайности превышает другие сорта на 25-47%. Урожайность клубней сорта «Сарват» составляет 36-39 т/га, и поэтому показателю превышает стандартный сорт топинамбур «Интерес» на 30-46% (таблица 3). Общая биологическая масса сорта «Сарват» составляет 52-67т/га. Клубни топинамбура являются хорошим средством для снижения содержания сахаров в крови. Сорт выращивается на каменистых и малоплодородных почвах (Сафармади и др., 2024).

Таблица 3. - Урожайность сортов топинамбура, т/га

Сорт	2022г.	2023г.	2024г.	Средняя
«Интерес» (ст.)	25,04±0,29	29,11±0,34	30,43±0,51	28,19
«Сарват»	36,70±0,51	37,63±0,53	39,83±0,66	38,05
Отклонение от ст., %	46,56±0,40	29,27±0,48	30,89±0,67	34,98
НСР ₀₅	1,51	1,53	1,65	-

Необходимо отметить, что на основе наших исследований установлено, что сушеные клубни топинамбура имеют исключительно важное ценное свойство, которые в течение более 10 лет не теряют своих питательных свойств, как продукт питания в будущем. Как известно, многие продукты питания, как сушеные абрикосы, тутовника, плоды ореха, зерно зерновых и бобовых культур в течение 2-3 лет теряют свои питательные свойства или портятся вредителями. В отличие от других сухофруктов, сушеные клубни топинамбура длительное время, при естественных условиях хранения (без использования холодильников), могут сохранить свои полезные и питательные свойства для использования в пищу, и не повреждаются вредителями (фото 3). Поэтому сушеные клубни топинамбура могут быть использованы, как ценное стратегическое сырье в решении продовольственной безопасности при изменении климата, в будущем.

Хлопчатник (*Gossypium hirsutum* L. и *Gossypium barbadense* L.). Проведенные исследования показали, что межвидовые гибриды хлопчатника-(*Gossypium hirsutum* L. и *Gossypium barbadense* L.) имеют более мощные раскидистые кусты, удлиненную форму коробочек, длинное волокно и изумрудный подпушек. У межвидовых гибридов, по характеру проявления силы гетерозиса, по многим морфологическим признакам доминируют признаки хлопчатника вида *Gossypium barbadense* L. Гибриды с участием диких и полудиких форм хлопчатника, как *G. morrile*, являются толерантными к вертицеллёзному вилту (*Verticillium dahlia kleb*), за исключением гибридов с участием *G. zarumille*, где большинство гибридных растений были поражены вертицеллёзным вилтом.

Гибридные растения в комбинации *G. morrile* x Сорбон, *G. ruderalis* x Сорбон, оказались полустерильными. По эффекту гетерозиса, по урожайности, скороспелости, вилтоустойчивости и качеству волокна, выделялись генотипы, полученные от отдаленно-географических скрещиваний с участием сортов Кармен, *G. ruderalis*, С-6524, Л-Дусти-ИЗ, Л-748, Сорбон, Сугдиен-2, Бухоро-6, которые имели до морозный урожай хлопка-сырца на одно растение, соответственно; 64,1; 66,6 и 126,7 г., т.е. выше, чем у стандартного сорта хлопчатника «Хисор» на 26,0-88,6 г. Превышение по урожаю хлопка-сырца на одного растение у гибридов Л-Дусти-ИЗ x С-6524 достигает 60,8%, от среднего значения признака двух родителей. По признаку выхода волокна выделяются генотипы; Бухоро-6 x Сорбон, Сорбон x *Gossypium zarumille*, Кармен x Л-Дусти-ИЗ, Сорбон x Кармен, Сугдиён-2 x Сорбон и *Gossypium morrile*, у которых выход волокна составил, соответственно: 37,2; 38,1; 38,9; 40,0 и 40,3%, тогда как у стандарта сорта «Хисор» этот показатель составил 35,0%.

В течение 2009-2022 гг., нами на естественно зараженном вилтом фоне в хозяйстве Агросаноат города Турсунзаде, изучено 92 гибридных комбинаций (табл.4).

Таблица 4. Генетические эффекты по скороспелости, выходу и длине волокна у разных гибридов хлопчатника (среднее за 2010 – 2022гг.).

Сорта и линии	Сорбон	С-6524	Л-Дусти-ИЗ	Сугдиен-2	Qi	G ² qi	G ² si
По скороспелости (дни)							
Сорбон	-	130,0	130,3	131,0	-0,27	0,07	0,386
С-6524	130,0	-	129,7	130,7	-0,82	0,67	0,308
Л-Дусти-ИЗ	130,3	129,0	-131,1	133,3	0,17	0,02	0,300
Сугдиен-2	130,3	130,3	-	-	0,92	0,84	0,386
По выходу волокна, %							
Сорбон	-	30,6	32,4	33,4	-1,32	1,73	0,115
С-6524	29,8	-	33,1	32,3	-0,33	0,09	0,115
Л-Дусти-ИЗ	31,9	32,6	-	32,9	0,97	0,94	0,115
Сугдиен-2	29,8	33,4	33,9	-	0,57	0,32	0,115
По длине волокна (мм)							
Сорбон	-	33,4	29,3	32,1	-0,27	0,061	3,71
С-6524	32,6	-	33,9	28,9	-0,2	0,028	6,37
Л-Дусти-ИЗ	34,5	32,1	-	34,4	0,06	-0,010	4,51
Сугдиен-2	36,0	32,7	32,2	-	0,40	0,148	5,28

Примечание: Qi- стандартное отклонение генеральной совокупности; G²qi-стандартное отклонение генеральной совокупности среднее квадратическое отклонение; G²si – выборочная дисперсия генеральной совокупности.

Анализ изученных генотипов свидетельствует о том, что, в большинстве случаев, межвидовые гибриды, особенно полученные с участием сортов типа Сугдиён-2 были позднеспелым на 6-9 дней, по сравнению со стандартным сортом «Хисор», низкоурожайными и среди популяции растений выделялись стерильные и полустерильные формы. Таким образом, нам удалось в результате межвидовой гибридизации двух видов хлопчатника: (*Gossypium hirsutum* L. и *Gossypium barbadense* L.), а также при жёстком и направленном отборе в течение 2010-2022 гг. получить и передать новые сорта хлопчатника-«Баракат» и «Кубодиён-30» в Государственную комиссию по испытанию и охране новых сортов сельскохозяйственных культур при Министерстве сельского хозяйства Республики Таджикистан. Эти два перспективных сорта хлопчатника в настоящее время возделываются на площади более 15 тыс/га, которые дают, по сравнению с стандартным сортом хлопчатника «Хисор», на 25-30% больше урожая хлопка-сырца.

Заключение. Необходимо отметить, что учеными Института ботаники, физиологии и генетики растений НАН Таджикистана и Таджикского аграрного университета им. Ш. Шотемур на основе использования методов классической селекции, усовершенствование их и современной биотехнологии, к настоящему времени получены новые перспективные сорта хлопчатника, пшеницы, картофеля, топинамбура, овса и других сельскохозяйственных культур, которые широко возделываются на полях фермеров республики (до 20 тыс. га, на основе информации МСХ Республики Таджикистан, за 2020-2024гг.).

ЛИТЕРАТУРА

- Алиев К. А. Биотехнология растений: клеточно-молекулярные основы. Душанбе, 2012. – 173 с.
- Гончаров Н.П., Шумный В.К. От сохранения генетических коллекций к созданию национальной системы хранения генофондов растений в вечной мерзлоте. Информ. вест. ВОГиС, т. 12, 2008, №4. -С. 509-523.
- Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. -М.: Наука,1985.-351 с.
- Жученко А.А. Адаптивная система селекции растений//Селекция и семеноводство сельскохозяйственных культур в России в рыночных условиях. М.: Эко-Нива, 2001.-С.52-61.
- Норов М.С. Омӯзиши хусусиятҳои селексиони навъу намунаҳои пахтаи намуни *G.hirsutum* L. дар шароити водии Ҳисор/ М.С. Норов, Н.Р. Ализода, З.Б. Хайдаров //Гузориши Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон.2024, №4 (82). – С. 29-33.
- Партоев К. Селекция и семеноводство картофеля в условиях Таджикистана. -Душанбе, Дониш, 2013. – 190 с.
- Садиков А.Т., Драгавцев В.А., Саидзода С.Т. Экологическая адаптивность и продуктивность новых перспективных сортов хлопчатника при выращивании их в различных условиях Республики Таджикистан //Биосфера, т.14, -Санкт-Петербург, ООО «Типография Лесник», №4. 2022.-С.389-392.
- Саидзода С.Т., Селекция растений и эффективное её использование – стратегическая задача в обеспечении импортозамещения и продовольственной безопасности Республики Таджикистан //Доклады ТАСХН, №1 (63), 2020.-С.15-20.
- Салимов А.Ф. Биотехнологические основы получения качественного семенного картофеля в Таджикистане. Автореф...дисс. докт. с.-х.н. Душанбе, 2007. - 48 с.
- Сатторов Б.Н., Партоев К. Роль традиционной селекции в создание новых скороспелых форм пшеницы. Сборник научных статей научно-практической конференции на тему: Биотехнологическая селекция – её роль в обеспечении продовольственной безопасности: проблемы и пути их решения. Душанбе, 2023.- С.90-95.

ДАР БОРАИ БАЪЗЕ АЗ НАВЪҲОИ ЗИРОАТҲОИ КИШОВАРЗИИ СЕЛЕКСИЯИ ТОҶИК

Аннотация. Селексия ҷамчун омилҳои интенсификасияи истеҳсоли кишоварзӣ дар эҷод ва нигоҳ доштани генотипҳои нави зироатҳо нақши муҳимро мебозад. Дар робита ба ин, ҳадафи асосии таҳқиқоти истифодаи усулҳои анъанавии селексия дар Тоҷикистон барои ба даст овардани навъҳои нави интенсивӣ, аз қабилҳои гандум (*Triticum aestivum* L.), сулӣ (*Avena sativa* L.), картошка (*solanum tuberosum* L.), топинамбур (*Helianthus tuberosus* L.) ва пахта (*Gossypium hirsutum* L.) буд, ки ҳоло дар заминҳои хоҷагӣҳои деҳқонии Тоҷикистон васеъ парвариш карда мешаванд. Корҳои селексионӣ доир ба даст овардани навъҳои нави зироатҳои кишоварзӣ дар давоми солҳои 2010-2024 Дар Институти ботаника, физиология ва генетикаи растаниҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (Душанбе, 840 м аз сатҳи баҳр) ва бо пахта дар Институти зироаткории Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон (деҳаи Шарора, водии Ҳисор, 650 м аз сатҳи баҳр) гузаронида шудаанд. Мақсади таҳқиқотҳо омӯзиши маводи ибтидоӣ, гибридизатсия ва интиҳоби генотипҳои муфид аз байни популятсияи гибридҳо ва шаклҳои ибтидоӣ буданд. Навъҳои нави зироатҳои кишо-

варзӣ, ки аз ҷониби олимони тоҷик ба даст оварда шудаанд, ба шароити гуногуни агроэкологии парвариш гардидаанд.

Калимаҳои асосӣ: селекция, гибрид, навъ, ҳосилнокӣ, тезпазӣ, устуворӣ, пахта, гандум, сулӣ, картошка, топинамбур, Тоҷикистон

О НЕКОТОРЫХ СОРТАХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУЛЬТУР ТАДЖИКСКОЙ СЕЛЕКЦИИ

Аннотация. Селекция, как основной фактор интенсификации сельскохозяйственного производства, играет важную роль в создании и поддержании новых генотипов сельскохозяйственных культур. В этой связи главной целью нашего исследования было использование традиционных методов селекции в Таджикистане для получения новых интенсивных сортов, таких как пшеница (*Triticum aestivum* L.), овес (*Avena sativa* L.), картофель (*Solanum tuberosum* L.), топинамбур (*Helianthus tuberosus* L.) и хлопок (*Gossypium hirsutum* L.), которые в настоящее время широко выращиваются на землях крестьянских хозяйств Таджикистана. Селекционные работы по получению новых сортов сельскохозяйственных культур проводились в 2010-2024 годах в Институте ботаники, физиологии и генетики растений Национальной академии наук Таджикистана (Душанбе, 840 м над уровнем моря) и с хлопком в Институте растениеводства Академии сельскохозяйственных наук Таджикистана (село Шарора, долина Хисор, 650 м над уровнем моря). Целью исследований было изучение исходного материала, гибридизации и отбор полезных генотипов из популяции гибридов и исходных форм. Новые сорта сельскохозяйственных культур, полученные таджикскими учеными, выращивались в различных агроэкологических условиях.

Ключевые слова: селекция, гибрид, сорт, продуктивность, скороспелость, устойчивость, хлопчатник, пшеница, овёс, картофель, топинамбур, Таджикистан.

ABOUT SOME AGRICULTURAL VARIETIES OF TAJIK BREEDING CROPS

Annotation. Breeding, as the main factor in the intensification of agricultural production, plays a special role in the creation and preservation of new useful plant genotypes. In this regard, the main goal of our research was to use traditional breeding methods in Tajikistan to synthesize new intensive varieties such as wheat (*Triticum aestivum* L.), oats (*Avena sativa* L.), potatoes (*Solanum tuberosum* L.), Jerusalem artichoke (*Helianthus tuberosus* L.) and cotton (*Gossypium hirsutum* L.), which are currently widely cultivated in the lands of farms in Tajikistan. Elite seed material from these crops was used as the starting material for the production of these varieties. Breeding work on breeding new varieties of crops was carried out during 2010-2024 at the Institute of Botany, Physiology and Plant Genetics of the National Academy of Sciences of Tajikistan (Dushanbe, 840 m above sea level), and with cotton culture at the Institute of Agriculture of the Tajik Academy of Agricultural Sciences (Sharora village, Gissar Valley, 650 m above sea level). The objectives of the study included the study of the source material, hybridization and selection of useful genotypes among the population of hybrids and initial forms. New varieties of agricultural crops, which were obtained by Tajik scientists, are more resistant to various agroecological growing conditions.

Keywords: breeding, hybrid, variety, productivity, precocity, stability, cotton, wheat, oats, potatoes, jerusalem artichoke, Tajikistan

Сведения об авторах:

Партоев Курбонали – доктор сельскохозяйственных наук, заведующий лабораторией генетики и селекции растений Института ботаники, физиологии и генетики растений НАН Таджикистана, SPIN-код: 3569-1238, <https://orcid.org/0000-0001-9320-3023>. Тел.: (+992) 918649505; E-mail: pkurbonali@mail.ru

Саиджамол Саидзода Тоджидин – доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры хлопководства, генетики, селекции и семеноводства Таджикского аграрного университета им. Ш. Шотемур. Тел.: (+992) 987551118; E-mail: saidov_6363@mail.ru

Бахтовар Норасович Сатторов – старший научный сотрудник лабораторией генетики и селекции растений Института ботаники, физиологии и генетики растений НАН Таджикистана, SPIN-код: 2518-9459. Тел.: (+992) 101266363, E-mail: baca6600@mail.ru

Суярзода Сарвиноз Джума – кандидат сельскохозяйственных наук, заведующая кафедрой хлопководства, генетики, селекции и семеноводства Таджикского аграрного университета им. Ш. Шотемур. Тел.: (+992) 907377636, E-mail: ssuyarova@mail.ru

Мирзоали Сафармади – кандидат биологических наук, заведующий кафедрой биохимии и генетики Таджикского государственного педагогического университета им. С.Айни. Тел.: (+992) 935571771; E-mail: safarmadi.mirzoali@mail.ru

About authors:

Partoev Kurbonali – Doctor of Agricultural Sciences, Head of the Laboratory of Plant Genetics and Breeding, Institute of Botany, Physiology and Plant Genetics, National Academy of Sciences of Tajikistan, SPIN code: 3569-1238, <https://orcid.org/0000-0001-9320-3023>. Tel.: (+992) 918649505; E-mail: pkurbonali@mail.ru

Saijamol Saidzoda Tojidin – Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Department of Cotton Growing, Genetics, Breeding and Seed Production, Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. Tel.: (+992) 987551118; E-mail: saidov_6363@mail.ru

Bakhtovar Norasovich Sattorov, Senior Researcher, Laboratory of Plant Genetics and Breeding, Institute of Botany, Physiology and Plant Genetics, National Academy of Sciences of Tajikistan, SPIN code: 2518-9459. Tel.: (+992) 101266363, E-mail: baca6600@mail.ru

Suyarzoda Sarvinov Juma, Candidate of Agricultural Sciences, Head of the Department of Cotton Growing, Genetics, Breeding and Seed Production, TAU named after Sh. Shotemur. Tel.: (+992) 907377636, E-mail: ssuyarova@mail.ru

Mirzoali Safarmadi – Candidate of Biological Sciences, Head of the Department of Biochemistry and Genetics, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Tel.: (+992) 935571771; E-mail: safarmadi.mirzoali@mail.ru

УДК 634.32:638.34

ТАЪСИРИ ТАҒЙИРЁБИИ ИҚЛИМ БА КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ ВА РОҲӢИ БЕҲБУДИИ ИСТИФОДАБАРИИ ОН

Буходуров Ш.Б.¹, Усмонов Ш.Ч.² – ¹Филиали Института боғу тоқпарвари ва сабзавоткории АИКТ дар вил.Суғд, ²Донишқадаи кӯхию металлургии Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: навгонӣ, техника, мукаммалкунӣ, ниҳолҳо, ғолида, коркард, агротехника.

Дар паёми навбатии соли 2025-ум Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои муаззами миллат, президенти кишвар, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурии омадааст, ки тадбирҳои амали намудани Ҳукумати мамлакат ба мунтазам афзоиш ёфтани истеҳсоли маҳсулот дар соҳаи талаботи истеъмоливу саноатии кишвар мусоидат

карда истодаанд. Нишондихандаи ҳаҷми истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзӣ аз 39 миллиард сомони соли 2019-ум ба 73 миллиард сомони соли 2024-ум расидааст, яъне дар панҷ сол 1,9 баробар афзудааст.

Бо вучуди ин моро зарур аст, ки бо дарназардошти вазъи ҷаҳони имруза, тағйирёбии иқлим, хусусан камобӣ ва хушксолиҳои пайҳам дар бисёр кишварҳои дунё, болоравии нархи маводи ғизоӣ дар ҷаҳон ва таъсири манфии омилҳои зикршуда ба бозори истеъмолӣ тамоми имкониятҳоро барои рушди соҳаи кишоварзӣ сафарбар созем. Каблан, президенти кишвар изҳори ақида намуданд, ки дар шароити болоравии нархҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ ҷиҳати боз ҳам баланд бардоштани сатҳи таъминоти аҳоли бо маҳсулоти ватанӣ барномаи амнияти озуқаворӣ кишварро барои панҷ соли оянда бояд қабул ва амалӣ гардонида шавад. Бар замми ин, бо назардошти афзоиши аҳолии мамлакат, барномаи азхудкунии азхудкунии заминҳои нави кишоварзӣ дар мамлакатамон таҳия ва татбиқ карда шаванд.

Аз ин лиҳоз бо мақсади баланд бардоштани ҳосилнокии боғу тоқзорҳо, ки бевосита ба тағйирёбии иқлим вобаста мебошад, ки аз тарафи олимони филиал сабабҳои пастшавии ҳосили дарахтони мевагӣ ва ангур дар зер санҷиш дар муҳлати то 50 сол вобаста аз ҳарорати ҳаво қарор дода шуд. Масалан: таҳлил ва омузиши нишондихандаҳои агроҳароратсанҷии ноҳияи Б. Гафуров нишон дод, ки нисбати солҳои пешина, яъне 50 сол пеш, ҳарорати ҳаво дар мавзёи Хочабақирғони н. Б. Гафуров нисбатан то 10-15 Ҷоиз ҳарорати ҳаво паст гардидааст, ки таъсири он бевосита ба ҳосилнокии дарахтони зардолу ва ангур расонидааст.

Аз хислатҳои биологӣ морфологӣ ва физиологияи растании зардолу маълум ва равшан мебошад, ки зардолу растании гармидуст буда нашъунамои он дар ҳавои ҳарорати гарм активию суммавии солони, ки 3250-3350 °C мегардад то пухтани ҳосили зардолу ва пас аз он хуб мегузарад. Бояд зикр намуд, ки пас аз пухтани ҳосили зардолу мувофиқи талаботи агротехники зардолу бояд онро коркард, яъне хушконида шавад. Ин процесси хушккунии ҳосили зардолу дар байни қатори дарахтони зардолу бо роҳи ғундоштани ҳосил ба чодирҳо ва гузоштани онҳо дар байни қатори дарахтони зардолу дар муддати 8-10 рӯз хушконида шуда ба крафхалтаҳо ҷамъ карда шуда барои нигоҳдорӣ ба анборҳо супорида мешаванд. Дар солҳои охир ҳосилнокии зардолу қисман паст гардидааст, ки бевосита тағйирёбии иқлим ҳам ба ҳосили зардолу таъсири худро расонидааст. Шахсан камина, ки солҳои 1970-80, ки дар он солҳо, ки дар хоҷагии марказии таҷрибавии филиал ҳамчун дар вазифаи ходими илмӣ шӯбаи механикони Ҷаъолияти илмӣ мебардам ва дар хотир дорам, ки дар он солҳо зиёда аз 10- ҳо гектар майдонҳои меваи себу нок доштем, ки ҳосили хуб мегирифтём. Пас маълум гардид, ки пеш дар ин мавзё боғҳои себ будаанд. Яъне солҳои пешина бо сабаби ҳарорати ҳаво қисман сард будан боғҳои себ бунёд карда будаанд. Бо мурури гузаштани солҳои тулонӣ иқ-лими ҳаво тағйир ёфт, ки ба бунёди майдони зардолузор сар кардаанд. Ба ҳамаи мо маълум аст, ки барои нашъунамои дарахтони тухмӣ (семичкагӣ) ба монанди себ, нок ва бигӣ ҳарорати қисман паст то 2200-2500°C гармии суммаи солони лозим аст, ки ҳосили дилҳоҳ гирифта мешаванд. Хамин тариқ, пас аз солҳои 1970 олимони ба бунёд намудани боғҳои зардолу кушиш ба ҳарч додаанд, ки бо мақсади гирифтани ҳосили дилҳоҳ будааст. Дар ҳақиқат дар ин муддат то соли 2020 боғҳои зардолу беҳад ҳосили баланди дилҳоҳ гирифта шудаанд, ки шаҳодати мувофиқ омадани иқлим мебошад. Ин гуна тағйирёбии иқлим моро боз водор намуд, ки барои нигоҳ доштани хоҷагии марказии таҷрибавии филиал аз ҷиҳати иқтисодӣ молӣ ва аз паст шудани ҳарорати ҳаво, яъне сардшавии ҳаво мо бояд чораҳои зарурӣ андешем. Яъне, тағйирёбии иқлим ба амал омад, ки боз боғҳои тухмӣ ба монанди себ, нокро бунёд намуда барои гирифтани ҳосили баланд таҳкурсии гузорем.

Бинобар он дар хоҷагии филиал бо мақсади гирифтани ҳосили баланди дарахтони тухмӣ дар майдони зиёда аз 20 гектар себ, нок ва гелос бунёд карда шуда бо технологияи ҳозиразамони обёрии ҷақрагӣ ва боғи интенсивии зичигиаш қалон ташкил карда шуда истодааст. Ин гуна боғи интенсивӣ ва технологияи обёрии ҷақрагӣ имкон медиҳад, ки ҳосили баланд ва дар шароити камобии хоҷагӣ таъмини пурраи аҳоли ва ба хориҷӣ равона намудани ҳосили себ шароит фароҳам меоварад. Ин масъала доир ба тағйирёбии иқлим мебошад, ки ба рушди комплекси агросаноатӣ (КАС) –и ҷумҳурий таъсири худро мерасонад. Бинобар он мувофиқи он бояд дар ҳар як мавзёи хоҷагҳои кишоварзии ноҳияю вилоятӣ ва дар шароити конкретӣ интиҳоби растаниҳои кишоварзӣ ба роҳ монда шуда дар асоси он Ҷаъолияти парвариши агротехникии он ба инобат гирифта шавад. Яъне, дар ҳар як иқлими ин ё он мавзё навҳои зарурии барои парвариши онҳо дар хоҷагҳо бояд дарахтони мевагӣ ва ангур интиҳоб карда шуда истифода бурда шаванд.

Масъалаи дигари зарурии, ки дар назди кишоварзон истодааст ин доир ба камобии хушксолиҳо мебошад, ки бевосита ба пешравии комплекси агросаноати ҷумҳуриявӣ таъсири манфии худро мерасонад. Масалан: дар шароити хоҷагҳои вилояти Суғд ҳам ҳар сол дар мавсими нашъунамои растаниҳои кишоварзӣ танқисии об ба мушоҳида мерасад. Ва камина шояди он будам, ки соли барои гирифтани ҳосили баланди зардолу таҳкурсии зарурӣ гузошта шуда буд. Дар ин давра тамоми қорҳои зарурии агротехникӣ ба монанди шохбурдан, даровардани озуқа, мубориза барзидди касалиҳою ҳашаротҳои зараррасони растаниҳои кишоварзӣ, коркарди хоки байни қатори дарахтони мевагӣ ва дигарҳо иҷро карда шуда буд. Танҳо, охири барои пурра пухтани ҳосили зардолу то вақти ғундоштани боз як маротиба обёрӣ гузаронидан лозим буд. Вале, аз сабаби дар ҳолати қарздор будани хоҷагӣ аз идораи обии ноҳиявӣ ба обдихи барои обёрикунии боғи зардолу монегӣ ба миён омад. Дар натиҷа тамоми меваҳои андохтаи зардолу дар хоҷагӣ ба бодарезӣ дучор шуд ва тамоми ҳосили зардолу талаф ёфт. Бинобар он хуб мешуд, ки роҳи ин масъалаи обёриро бо роҳи таъҷилӣ ҳал намуда ва ҳосили зардолуи хоҷагиро нигоҳ доштан мумкин буд, яъне ин роҳ имконияти шартномавии байни хоҷагӣ ва идораи обии ноҳиявӣ буда ҳам барои хоҷагӣ ва ҳам барои аҳоли Ҷоиданок буд. Ин роҳ ҷӣ хеле, ки дар боло зикршуда буд бо шартнома бастанӣ хоҷагӣ ва идораи об ва бо пешниҳоди миқдори муайяни майдони зардолуи хоҷагӣ имконпазир буд, вале ҳайот ин роҳ умуман истифода бурда нашуд ва ин боиси даҳҳо тонна талафшавии ҳосили зардолу гардида зиёни умумии комплекси агросаноатӣ мебошад. Аз ин ҳолат чунин хулоса кард, ки бояд дар оянда ба чунин ҳатогҳои ҷиддӣ роҳ дода нашавад ва тамоми мутахассисони соҳаҳои комплекси агросаноатӣ аз як гиребон сар бароварда ба ҳалли масъала

кушиш ба харч дода шаванд, зеро нигоҳ доштани ҳосили тамоми соҳаҳои кишоварзӣ вазифаи пурмаҳсули тамоми кормандони комплекси агросаноатӣ (КАС) мебошад.

Дигар масъалаи муҳим ва заруртарин барои шароити хоҷагии вилояти Сугд камобӣ ва хушксолиҳои паи ҳам мебошад, ки ба ҳосилнокии дарахтони мевагӣ ва токзор мебошад, ки таъсири худро сол ба сол расонида истодааст. Мувофиқи маълумотҳои статистикуи ноҳия ва вилояти дар солҳои охир ҳосилнокии боғу токзор ва дигарҳо маълум аст, ки ҳама нисбатан паст аст (то 60 с/га), ки ин ҳосилнокии дар замони ҳозира талаботи халқ ва баровардан ба давлатҳои хориҷӣ қонеъ карда наметавонад. Барои ҳалли муаммоҳои ин масъала дар ин шароит аз тарафи олимони технологияи коркарди хокро бо узвиҳои кории пасивиро активиро истифода намуда ва таъсири он доир ба сарфаи обро омӯхта шуд, ки шояд ба узвиҳои кории пасивӣ то 10-15 Ҷоиз ҳаҷми обҳои дар майдонҳои боғҳои зардолу ва токзор сарфа намуд, ки боиси ба даст овардани ҳосили дилхоҳ гардид. Ҳисобҳо нишон дод, ки дар як гектар боғу токзор дар як мавсим аз 500 то 800 м³ об сарфа гардида даромаднокии хоҷагиро аз ҳисоби сарфаи об то 200-300 сомонӣ зиёд намудааст. Бояд таъкид кард, ки ин сарфаи об аз ҳисоби майда намудани хок бо фраксияҳои пурқимати хок аз 10 то 20 мм мебошад. Яъне, чӣ қадаре, ки хок беҳтар майда карда шавад, ҳамон қадар бухоршавии об дар муддати шабонарӯзӣ паст гардида нигоҳ доштани намнокии хок беҳтар мегардад. Ин аз ҳисоби баста шудани роҳҳои баромадӣ намноқӣ аз хок ба даст оварда шуда боиси сарфаи об гардидааст.

Ба ғайр аз ин дигар технологияи нави каммасрафи ҷуяккашии обҳоиравандаи қатори дарахтони мевагӣ ва токзор, ки дар боғу токзор, ки мувофиқи ҷуяккашии анъанавӣ аз тири геометрии қатори дарахтону токзор дар масофаи 35 см ҷуяк барои обҳои кашаида мешуд, ки дар мавзёи қатори дарахтону токзор алафҳои бегона беҳад зиёд сабзида нуриҳои органикӣ ва минералиро пурра истифода карда барои дарахтону ток беҳад кам боқи монда ба нашъунамои онҳо таъсири манфӣ мерасонад. Аз тарафи дигар намии заминро бо таври зиёд истеъмол намуда сарфи обро беохир истеъмоли қалонро иҷро менамоянд. Ин гуна технологияи ҷуяккашӣ коркарди иловагии механикӣ барои несту нобуд кардани алафҳои бегона ба миён меоварад, ки ҳарҷҳои зиёдтарин барои хоҷагӣ муҳаё месозад ва арзиши аслии маҳсулотҳои меваю ангурро дар хоҷагӣ баланд менамояд. Бинобар он бо мақсади аз миён бардоштани коркарди иловагии хоки мавзёи қатори дарахтону токзор ва зиёд намудани ҳосили мева ва ангур ҷуяки обҳои ду маротиба зиёд карда шуд. Ин технологияи нави имкон дод, ки ҷуяки обҳоираванда аз қатори дарахту ток ба масофаи 70 см ҷойгир шу два намноқӣ дар мавзёи қатори дарахтону буттаҳои ток паст гардида барои сабзиши алафҳои бегона таъсири манфӣ расонд. Аз тарафи дигар бо давом додани чунин обҳоикушӣ сабаби нобудшавии алафҳои бегона гардид ва коркарди иловагии механикӣ қатори дарахтону буттаи ток аз миён бардошта шуд. Ба ғайр аз он нуриҳои минералӣ аз тарафи дарахтони мевагӣ буттаи ток пурра азхуд намуда ба баландшавии ҳосили мева ва ангур гардид. Бояд қайд кард, ки истифодаи чунин технологияи ҷуяккашии обҳоираванда ба сарфаи зиёди сузишворӣ ва ҳарҷҳои меҳнатталабии процесҳои қориро аз миён бардошта даромаднокии софи хоҷагиро афзун мегардонад. Охири, ба даст шудани арзиши аслии мевагӣ ангур оварда мерасонад. Умуман, ба инобати таъсири тағйирёбии иқлим ва истифодаи чунин технологияҳои инноватсионии парвариши дарахтони мевагӣ ва буттаи ток барои тараққиёти комплекси агросаноатӣ (КАС) оварда мерасонад, ки баҳри иҷрои барномаи озӯкавории ҷумҳуриамон ҳиссаи босазое гузошта шавад.

АГРОСАНОАТӢ ВА РОҲҲОИ БЕҲБУДИИ ИСТИФОДАБАРИИ ОН

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур маълумот доир ба тағйирёбии иқлим ва роҳҳои истифодабарии беҳтарин, пешниҳоди боғҳои семичагӣ аз он ҷумла технологияи навини парвариши онҳо оварда шудааст, ки маҳсулнокии иҷрои онҳо баланд гардида ба хоҷагӣ фоидаҳои қалони молиро пулӣ меорад.

Калимаҳои асосӣ: *навгонӣ, техника, мукамалқунӣ, ниҳолҳо, фоида, коркард, агротехника.*

ДЕЙСТВИЕ ИЗМЕНЕНИЕ КЛИМАТА НА РАЗВИТИЕ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА И ОСНОВНЫЕ ПУТИ УЛУЧШЕНИЕ ИХ

Аннотация. В представленной статье освещается о действии изменение климата на развитие агропромышленного комплекса и предложено основные пути их улучшение, которые позволяют повышать урожайность семечковых садов и с экономливают трудовых и денежных средств.

Ключевые слова: *новшества, техника, совершенствование, саженцы, доход, обработка, агротехника.*

ACTION CHANGE THE CLIMATE ON DEVELOPMENT AGROPROMISLENNOGO COMPLEX AND MAIN WAYS IMPROVEMEN THEIR

Annotation. In presented article is illuminated about action change the climate on development agropromislenno complex and is offered main ways their improvement, which allow to raise productivity an semechkovix garden and sekonomlivajt labor and money.

Keywords: *innovation, technology, improvement, seedling, incom, processing, agrotechnika.*

Сведения об авторах:

Буходуров Шукрулло Бурхонвич, доктор технических наук, главный научный сотрудник Филиала Института садоводства, виноградарства и овощеводства ТАСХН в Согдийской области. Тел: (+992) 92-915 69 10

Усмонов Шермат Джумабоевич – соискатель, старший преподаватель, Горно - металлургического института Таджикистана, Тел. (+992) 92-778 55 84.

About authors:

Bukhodurov Shukrullo Burkhonovich, Doctor of Technical Sciences, Chief Researcher, Branch of the Institute of Horticulture, Viticulture and Vegetable Growing, TASKhN in the Sogd Region. Tel: (+992) 92-915 69 10

Usmonov Shermat Dzhumaboevich - applicant, senior teacher, Mining and Metallurgical Institute of Tajikistan, Tel. (+992) 92-778 55 84.

ТДУ: 634.83.15.

МАҲСУЛНОҚӢ ВА ҲОСИЛНОКИИ НАВЪҲОИ МАВИЗИЮ КИШМИШИИ АНГУР

Наимов А.Д.-Институти боғу тоқпарварӣ ва сабзавоткорӣи АИКТ

Калимаҳои асосӣ: *ҳосил, маҳсулноқӣ, сифат, ҳуша, навъ, мавиз, кишмиш, донаи ангур.*

Токпарварӣ дар шароити Тоҷикистон ба яке аз соҳаҳои асосии интенсивии истеҳсолоти кишоварзӣ табдил ёфтааст. Тараққи додани соҳаи тоқпарварӣ дар ҷумҳурӣ ба дурусттар ва самарабахштар истифода шудани заминҳои бекорхобидаи минтақаҳои водигӣ, наздиқӯҳӣ ва қӯҳӣ, ки барои кишт ва парвариши дигар зироатҳои кишоварзӣ чандон номувофиқ нест мусоидат мекунад. Рушди соҳаи тоқпарварӣ дар ин минтақаҳо имқоният медиҳад, ки аҳолии деҳот бо кори доимӣ таъмин гашта, дар баробари ин самаранокии иқтисодии хоҷагиро ва ҳар як оилаи ҷумҳурӣ хуб гардида, дар таъмини амнияти озуқавории ҷумҳурӣ мавқеи намоёнро ишғол намояд. Дар маҷмӯи корҳои агротехникии тоқзор, дуруст интиҳоб кардани шароити иқлими минтақа барои бунёди тоқзор дар талу теппаҳо, усули тоқдорӣ, интиҳоби дурусти шаклдиҳӣ, тоқбурӣ, ба дарозӣ буридани химчаҳои ҳосил ва сарбории мӯтадили буттаҳои тоқ аҳамияти ҳеле муҳим доранд. Дар шароити гуногуни иқлимӣ ва экологӣ дуруст интиҳоб намудани навъи тоқ ва мӯҳлати пухтарасии он яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор мераванд.

Дар замони муосир тоқпарварӣ дар Тоҷикистон яке аз соҳаҳои сердаромади бахши кишоварзӣ ба ҳисоб рафта, дар иқтисодии миллии барои ғанӣ гардонидани бучети давлат мавқеи устуворро ишғол менамояд. Ангур ва маҳсулоти коркарди саноатии он дар ҳалли ба даст овардани истиқлолияти озуқавории кишвар нақши калидӣ доранд. Айни ҳол навъҳои ноҳиябандишудаи ангур ташхису такмили навро тақозо менамоянд, то ки ҷавобгӯи талаботи имрӯза бошанд. Кам будани навъҳои хӯшакалон ва долакҳояшон бар-ҷастаи пуртаровату ҷолиб, инчунин барвақтию миёнапаз ва дерпаз ба талаботи рӯзафзунӣ имрӯза чандон мусоидат намекунанд. Барои таъмин намудани аҳолии мамлакат бо меваю маҳсулоти ангур, бояд рушди соҳаи боғу тоқпарвариро хуб ба роҳ монд. Зеро ки имрӯз деҳқонон (фермерҳо) ва ҳавасмандони ин соҳа навъҳои гуногуни дарахтони мевадиҳанда ва тоқро парвариш мекунанд. Аммо амалӣ намудани рушди соҳаи боғу тоқпарвариро аз ҷониби деҳқонон бе доштани савияи дониши баланд ва тавсияи олимони тасаввур кардан ғайри имқон аст. Паҳн гардонидани навъҳои беҳтарини маҳаллӣ дар истеҳсолот ба беҳтаргардонии навъҳо дар тоқзорҳои ҷумҳурӣ мусоидат намуда, метавонад аҳолиро ба маҳсулоти киматбаҳо таъмин намояд.

Дар раванди пешбурди рушди тоқпарварӣ дар Ҷумҳурӣ барои таъмини аҳоли бо ангири тару тоза ва мавизию кишмишӣ бояд майдони навъҳои мавизшавандаи донакалон ва коркарди онро ба роҳ монд. Барои парваришу коркарди ангур ва истеҳсоли мавизу кишмиш дар минтақаҳои тоқпарвари Тоҷикистон шароити мусоид мавҷуд аст ва ин соҳаро бо яке аз нишондиҳандаҳои асосии агробиологӣ навъҳои ангири мавизию кишмишӣ ин ҳосилнокии ва сифати он мебошад. Доир ба ин як қатор олимони брунмарзи муосири минтақаҳои гуногун оид ба ҳосилнокии ва сифати он вобастагӣ бо сарборӣ ва нақшаҳои шинондан аз таҷрибаҳои худ ба ҷунин хулосаҳомаданд.

Дар таҷрибаҳои гузаронидаи Мирзахидов Д.М. дар нақшаҳои шинонидани тоқ 2,5 x 2,0 м беҳтарин ҳосилнокии ва ҳосил қайд карда аст, ки бо сарбориҳои 100-130 чашмак дар як бутта [8]. Зиёдакардан, ё онки кам кардани сарборӣ ба паст шавӣ ҳосиловарда мерасонад. Бо нақшаи шинондани тоқ 3,0 x 3,5 и 4 x 4 м дар тоқзорҳои лалмӣ хоҷагии “Ақрабат” ноҳии Қашқадарё Ҷумҳурии Ўзбекистон, бо ақидаи мулиф сарбории оптималӣ 160-180 чашмак дар як бех тоқ муқарар кардааст [9].

Абдурахманов Н. А. муаян мекунад, ки дар шароитҳои Тоҷикистони Марказӣ (дар баландии аз сатҳи баҳр 1000-1300 м) барои навъи Тойфи гулобӣ даршаклдеҳӣ серпанҷаи бодбзак тавсия медиҳад, ки сарбории оптималӣ сарборӣ бо дастақҳо 4 то, химчаҳои ҳосилнок - 6, чашмақҳо - 48-50, навдаҳо - 32-34, хӯшаҳо - 8-9. Ин тавр сарбори гузорӣ метавонад ҳосили доимӣ на кам аз 100 ц/га. [1,2]

Олимон Мирзахидов Д.М., Аджиев А.М., Баламирзаев М.А., Контоив И.А., Арабханов Ю.М. қайд мекунанд, ки барои гирифтани ҳосили баланд бояд шароити экологӣ ва агротехники инчунин ба талаботи ҳсуитҳои биологӣ ҳар як нав ҷавобгӯӣ бошад [3, 4, 5, 7].

Мирзаев М.М. хабар медиҳад, ки дар як қатор ноҳияҳои Молдова меъёри сарбори тоҳол тарзипешинаи қӯҳна буда ба ҳосили баланд сазовор нашудаанд [6]. Муалиф таклиф дорад, ки меъёри сарбориро о чашмақҳо аз ҳисоби миқдори навдаҳо гузоштанро пешниҳод дорад. Дар шароитҳои Молдова даршакл деҳии гуногун сарбориро аз 20 – то 100 чашмак муаян кардааст.

Сарбории 60 чашмак сифати ҳосилро паст мекунад, ҳосилнокии тоқ бо қадри имқон баланд мешавад. Таҳлили таҷрибаҳои гузаронидани мо нишон медиҳад, ки сифати ҳосил асосан аз миқдори хӯшаҳо вобаста мебошад. Шумораи хӯшаҳо дар тамоми навъҳо дар солҳои таҳқиқотҳо (2016 – 2018) на он қадар фарқияти калон дошт (ҷадв. 1). Чӣ тавре, ки аз нишондиҳандаҳои ҷадвали 3.8. дида мешавад ҳисоби миёнаи хӯшаҳо дар байни навъҳои мавизию кишмиши аз 35 то 39 адад мерасид. Шумораи бештари хӯшаҳо дар соли 2018 ва дар навъҳои Тойфи гулобӣ, Миёна ва Кишмиши сафед ба мушоҳида расид. Дар маҷмӯ шумораи хӯшаҳо дар ҳамаи навъҳо ва дар чор соли таҳқиқот ба ҳисоби миёна ба 38 адад рост омад.

Ҷадвали 1.-Шумораи хӯшаҳо дар як буттаи тоқ дар солҳои таҳқиқот (2016-2018)

Навъҳо	Шумораи хӯша дар як буттаи тоқ, дона			Миёна
	2016	2017	2018	
Султони	39	41	37	39
Тойфии гулоби	38	33	43	38
Миёна	39	36	42	39
Кишмиши сиёҳ	32	35	37	35
Кишмиши сафед	39	37	41	39
Миёна	37	36	40	38

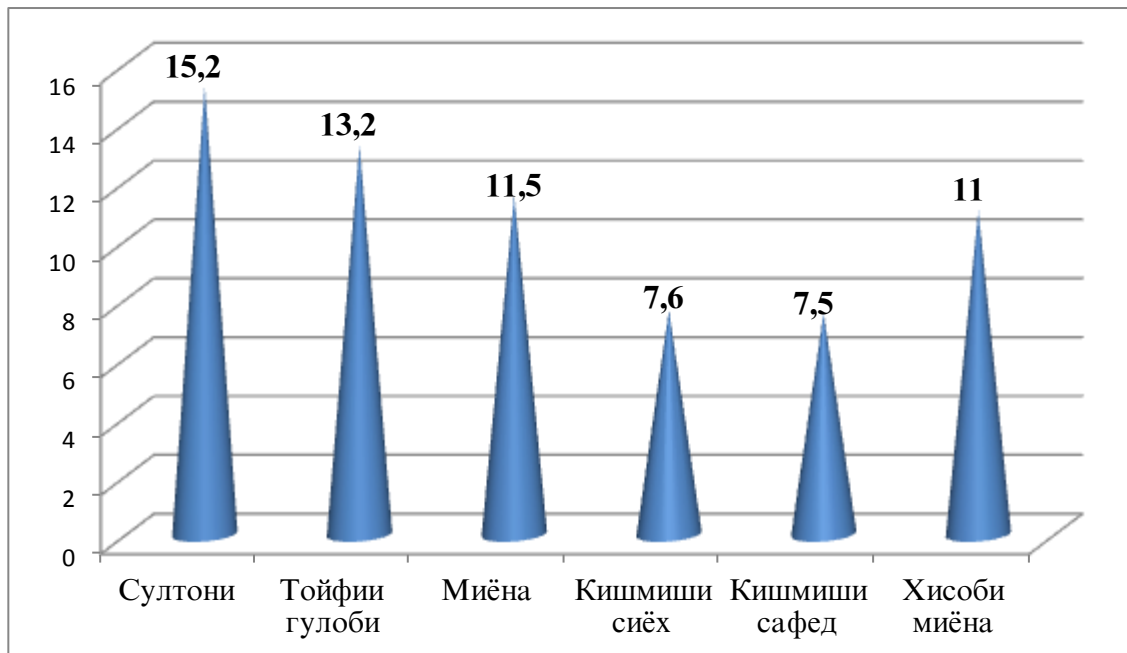
Таҳқиқотҳои гузаронидашуда нишон доданд, ки чи қадаре, ки шумораи хӯша дар бутта зиёд гардад ҳосилнокӣ низ дар он зиёд мегардад (ҷадв.2.).

Аз маълумотҳои ҷадвали 3. дида мешавад, ки ҳосилнокӣ дар як бутта вобаста аз солҳои таҳқиқот гуногун буда, аз 7,5 то 16,6 кг буттаро ташкил дод. Ҳосилнокии бештар дар соли 2017 дар навҳои Султони (16,2 кг), Тойфии гулобӣ (14,2 кг) ва миёна (12,2 кг) ба мушоҳида расид. Дар дигар солҳо бошад аз ҳисоби тағирёбии иқлими минтақа ҳосилнокии нисбатан паст гардид.

Ҷадвали 2. - Ҳосили як буттаи тоқ вобаста аз солҳои таҳқиқот

Навҳо	Ҳосили як буттаи тоқ, дон		
	2016	2017	2018
Султони	13,8	16,6	15,3
Тойфии гулобӣ	12,8	14,2	12,8
Миёна	10,8	12,2	11,5
Кишмиши сиёҳ	7,5	7,6	7,8
Кишмиши сафед	7,5	7,3	7,8
Ҳисоби миёна	10,5	11,6	11,0

Ҳосилнокӣ дар як буттаи тоқ ба ҳисоби миёна дар навҳо дар диаграммаи 1. оварда шудааст.

Диаграммаи 1. Ҳисоби миёнаи ҳосилнокӣ дар як бутта дар солҳои таҳқиқот (2016-2018), кг

Ҳосилнокӣ аз як буттаи тоқ дар навҳои кишмишӣ ба ҳисоби миёна дар солҳои таҳқиқот (2016 – 2018) аз 7,5 то 7,6 кг, дар навҳои мавизӣ Султони (Ҷавс), Тойфи гулобӣ ва Миёна бошад ба ҳисоби миёна дар се соли таҳқиқот аз як буттаи тоқ 15,2; 13,2 ва 11,5 кг ҷамъоварӣ карда шуд.

Ҳосилнокии навҳои омӯхташуда аз як гектар вобаста ба шароити иқлими минтақа ва хусусиятҳои агробиологӣ навҳо гуногун мебошад (ҷадв.3.)

Ҷадвали 3.-Ҳосилнокии навҳои мавизӣ кишмишӣ дар шароити водии Ҳисор дар солҳои таҳқиқот (2016-2018), с/га

Навҳо	Ҳосилӣ т/га			
	2016	2017	2018	Миёна
Султони	172,5	207,5	191,2	190,4
Тойфии гулобӣ	135,0	152,5	143,7	143,7
Миёна	135,0	152,5	143,7	143,7
Кишмиши сиёҳ	93,3	95,5	97,5	95,5
Кишмиши сафед	94,5	91,5	97,5	94,5

Чи тавре, ки аз маълумотҳои ҷадвали 3. бар меояд, ҳосилнокӣ дар навҳои ангур якхела набуда, вобаста аз солҳои таҳқиқот ва хусусиятҳои биологӣ навҳо фарқ мекунанд. Ҳосилнокӣ дар навҳо ба ҳисоби миёна аз 94,5 с/га то 190,4 с/га- ро ташкил дод. Ҳосилнокии баланд дар навҳои Султони- 190,4 с/га, Тойфии гулобӣ ва Миёна 143,7 с/га ба даст омад.

Ҳосилнокӣ ба ҳисоби миёна дар ҳамаи навҳо дар солҳои таҳқиқот аз 147,5 с/га то 170,8 с/га баробар гардид (диаграммаи 2).

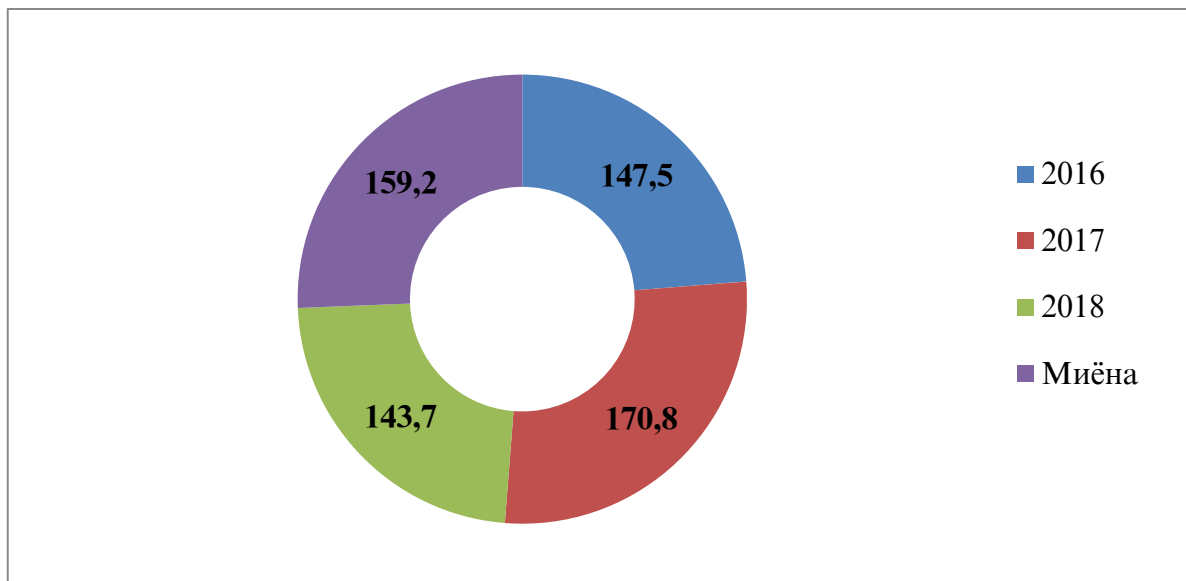
Ҳосилнокии бештар дар соли 2017 ба даст омад, ки ин нишондиҳанда дар ин сол ба 170,8 с/га рост омад. Ҳосилнокии нисбатан паст дар соли 2018, 143,7 с/га ба мушоҳида расид.

Дар маҷмӯъ ҳосилнокӣ дар ҳамаи навҳо ва дар се соли таҳқиқот ба 159,2 с/га баробар гардид.

Аз ин лиҳоз, чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки дар давоми омӯзиши ҳосилнокии навҳои мавизӣ кишмишӣ бо хусусиятҳои биологашон аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ҳосилнокӣ навҳои мавизӣ Султони (Ҷавс) 190,4 с/га, Тойфи гулобӣ ва Миёна 143,7 с/га ташкил мекард, ки дар инҷо навҳо аз ҳамдигар

бо миқдори хӯшаҳо ва вазни онҳо асоси сифати донаҳои пурраи ҳосил будан фарқ мекарданд ва аз инҳо мавизи маҳсули хушсифат баровардан мумкин мебошад.

Навҳои кишмиши бошад аз ҷиҳати ҳосилнокии аз навҳои мавизӣ фарқ мекард, ки ин асосан аз хусиятҳои биологӣ нава вобаста аст. Новобаста ба ин ҳосилнокии навҳои кишмиши аз ҳисоби миёнае сола 95,5 ва 94,5 с/га ташкилкарда аз хӯшаҳои ва донаҳои хушсифати онҳо ангури хушки кишмишии сермаҳсул медиҳад.

Диаграммаи 2.-Ҳисоби миёнаи ҳосилнокии навҳои ангур дар солҳои таҳқиқот (2016-2018), с/га
АДАБИЁТ

1. Абдурахманов Н. А. Нагрузка виноградного куста и его фотосинтетическая деятельности в богарных условиях Таджикистана. // Автореф. на соиск. уч. степ. канд.с.-х.н. – Душанбе, 1984. – С.-15
2. Абдурахманов Н.А. Содержание и состояние пластидных пигментов в листьях винограда сорта Тайфи розовый в зависимости от нагрузки. // Селекция и агротехника винограда. Сборник научных трудов. Том 2 Душанбе 1986. С.53-60
3. Аджиев А.М., Баламирзаев М.А., Контоив И.А. Экологические аспекты размещения виноградников.// Виноград и Вино России, 2001. №1. – С.19-21.
4. Аджиев А.М. Эколого-адаптивное виноградарство: научные основы и прикладные аспекты. Махачкала: Новый день, 2002. - 264с.
5. Арабханов Ю.М. Экологические и агротехнические основы богарного винограда. Махачкала, 2005. - 242с.
6. Мирзаев М.М. Виноградарство предгорно-горной зоны Узбекистана. – Изд-во «Фан» Уз.ССР, Ташкент, 1980. – С.16-220
7. Мирзахидов Д.М. Агротехника богарного виноградарства на Юго-Западе Узбекистана. - ИНТИиП, Госплан Узб.ССР, Ташкент, 1973. – С.3-7
8. Махмадиров, У. М. Научное обоснование технологии выращивания зерновых и зернобобовых культур в пожнивных посевах в условиях орошения Центрального Таджикистана: специальность 06.01.09 "Овощеводство": автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора сельскохозяйственных наук / Махмадиров Усмон Мамурович. – Душанбе, 2007. – 44 с. – EDN NKRRKH.

ПРОДУКТИВНОСТЬ И УРОЖАЙНОСТЬ ВИНОГРАДНОГО КУСТА СОРТОВ ИЗЮМНЫХ И КИШМИШНЫХ

Аннотация. В статье приведено трёх летние данные продуктивности и урожайности изюмных и кишмишных сортов винограда. Из полученных данных исследования урожайность и продуктивность куста изюмных и кишмишных сортов винограда разница между ними в основном зависит от биологического свойства сорта. Урожайность изюмных сортов Султони (Джавс) 190,4 ц/га, Тойфи розовый, и Миёна 143,7 ц/га составил, что между сортами отличался от количества гроздей и масса грозди и крупные ягоды которые составляет основу качества винограда и влияет на выход качественного сушённого продукции изюма. Кишмишные сорта винограда отличались от изюмных сортов с количеством гроздей, масса и размер ягоды. В зависимости от биологического особенности сорта урожай составлял в среднем за три года у кишмишных сортов Кишмиш белый 95,5 и Кишмиш чёрный 94,5 ц/га качественного урожая за счёт крупный гроздий ягоды, который в прямом связанно на качества выхода сушённого продукции, который приведено в статье.

Ключевые слова: урожай, продуктивность, качества, гроздь, сорт, изюм, кишмиш, ягода, биологический особенность.

PRODUCTIVITY AND YIELDS OF GRAPE BUSHES OF RAISINS AND KISHMISH VARIETIES

Annotation. The article provides three-year data on the productivity and yield of raisin and kishmish grape varieties. From the obtained research data, the yield and productivity of a bush of raisin and kishmish grape varieties, the difference between them mainly depends on the biological properties of the variety. The yield of the Sultoni (Javs) raisin varieties was 190.4 c/ha, Toifi pink, and Miena 143.7 c/ha, which differed between the varieties from the number of bunches and the mass of bunches and large berries, which form the basis of grape quality and affect the yield of high-quality dried raisin products. Kishmish grape varieties were distinguished from raisin varieties by the number of bunches, weight and size of the berry. Depending on the biological features of the variety, the yield averaged 95.5 c/ha and 94.5 c/ha for the white Kishmish and black Kishmish varieties over three years due to the large berry clusters, which are directly related to the quality of the dried product yield, which is described in the article.

Key words: yield, productivity, qualities, bunch, variety, raisins, kishmish, berry, biological feature.

Сведения об авторе:

Наимов Дустмурод Абдушукурович – старший научный сотрудник отдела инновационных технологий виноградарства Института садоводства, виноградарства и овощеводства АИКТ, г. Душанбе, пр. Рудаки 21а, тел.

Author Informatios:

Naïmov Dustmurod Abdushukurovich – Senior Researcher, Department of Innovative Viticulture Technologies, Institute of Horticulture, Viticulture and Vegetable Growing, AICT, Dushanbe, Rudaki Ave. 21a, tel. 80 450 50 26

ТДУ 636.21.3 + 636.087.26

ТАЪСИРИ МИҚДОРИ КУНЧОРАИ ЗАҒИР ДАР ТАРКИБИ ХҶРОКИ ОМЕХТА БА ҲАЗМШАВИИ МОДДАҲОИ ҒИЗОИИ ХҶРОКҶО ДАР ОРГАНИЗМИ ЧАВОНАҲОИ ТАЪМИРӢ

Рачабов Ф.М., Қурбонов С.Н., Азизов П.М.-

Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншох Шохтемури

Калимаҳои асосӣ: чавонаҳо, парвариши, ҳӯронидан, ҳӯроки омехта, кунчораи зағир, моддаҳои ғизоӣ, коэффитсиенти ҳазмшавӣ.

Рушди устувори чорводорӣ ва зиёд кардани истеҳсоли маҳсулоти соҳа ба таъмини амнияти озуқаворӣ мусоидат менамояд, ки он ҳадафи стратегии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Барои зиёд кардани истеҳсоли шир, баланд бардоштани маҳсулнокии ширии модаговҳо ва самаранокии иқтисодии говпарвариши шири ба парвариши ғӯсолаҳо ва чавонаҳои таъмирӣ диққати ҷиддӣ додан зарур аст. Кор карда баромадани системаи самарабахши парвариши чавонаҳои таъмирӣ, ратсионҳои ҳӯрокдихӣ ва ретсептҳои ҳӯрокҳои омехта бо истифодаи ҳӯрокҳо ва иловаҳои ҳӯрокии маҳаллӣ аҳаммияти калони назариявӣ ва амалӣ дорад [5, с. 201; 6, с. 68; 7, с. 124].

Яке аз проблемаҳои асосие, ки афзоиши минбаъдаи истеҳсоли шир ва умуман даромаднокии чорводорӣ шириро боз медорад, парвариши чавонаҳои таъмирӣ мебошад. Мушкилоти такрористеҳсолкунии пода дар тамоми ҷаҳон пайваста шадидтар мешавад, ки ин бо афзоиши эҳтиёҷ ба чавонаҳои таъмирӣ бинобар кам шудани муҳлати маҳсулнокии модаговҳо алоқаманд аст [1, с. 162; 8, с. 5].

Таҳқиқоте, ки ба баланд бардоштани “сифат”-и чавонаҳои чорвои калони шохдор нигаронида шудаанд, бештар талаб карда мешавад, зеро парвариши чавонаҳои ҳушзот муҳимтарин вазифаи чорводорӣ муосир мебошад. Чунки дар кори ба вучуд овардани подаи сермаҳсули модаговҳо ташкили оқилона парвариш намудани ҳайвоноти сермаҳсули чавонаи таъмирӣ аҳаммияти ҳалкунанда дорад. Дар ин маврид, шароити ҳӯрокдихии онҳо аҳаммияти аввалиндарачаро дорост, ки дар он рушд, инкишоф, мутобикшавӣ ба омилҳои номусоиди муҳити зист ва ҳадди аксар амалӣ намудани иқтидори генетикии маҳсулнокии вобаста аст [2, с. 91; 3, с. 107; 4, с. 96].

Бехтар намудани ҳазмшавии моддаҳои ғизоноки ҳӯрокҳо яке аз вазифаҳои муҳим мебошад. Чунки бо бехтар шудани ҳазмшавии ҳӯрокҳо ва ратсионҳо рушди инкишоф ва маҳсулнокии чорво зиёд шуда, моддаҳои ғизонок барои афзоиш ва ҳосил намудани маҳсулот самаранок истифода бурда мешавад, ки дар натиҷа сарфи ҳӯрок барои вазни зиёдшуда ва истеҳсоли маҳсулот кам шуда, арзиши аслии онҳо арзон мешавад. Барои баланд бардоштани ҳазмшавии моддаҳои ғизоноки ҳӯрокҳо ба чорво ратсионҳои ҳӯронидан ва ҳӯрокҳои омехтаи пурбаҳои аз ҳӯрокҳои гуногун иборат бударо додан лозим аст. Дар вақти тайёр намудани омехтаи ҳӯрокҳо бояд талаботи табиӣ чорво ба эътибор гирифта шавад. Чунки барои ҳар як намуди чорво андозаи реза кардани ҳӯрок ва шакли физикии он (ғелак, брикет, орд ва ғайра) аҳаммияти муҳим дорад. Бинобар ин, омӯхтани таъсири ратсионҳо ва ретсептҳои ҳӯрокҳои омехтаи гуногун ба ҳазмшавии моддаҳои ғизоноки ҳӯрокҳо аҳаммияти муҳимми зоотехникӣ ва иқтисодӣ дорад. Ба ретсептҳои ҳӯрокҳои омехта ҳарчи бештар дохил кардани иловаҳои ҳӯроқӣ ва ҳӯрокҳои маҳаллӣ ба мақсад мувофиқ ва зарур аст, чунки боиси пастишавии арзиши аслии омехтаи ҳӯроқӣ мегардад [9, с. 150; 10, с. 222].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба миқдори кофӣ майдони кишти зағир мавҷуд аст, ки аз тухми он рағғани растанӣ ва кунчора истеҳсол карда мешавад. Аммо дар адабиёти илмӣ оид ба омӯзиши самаранокии истифодаи кунчораи зағир дар ҳӯронидани ғӯсолаҳо ва чавонаҳои таъмирӣ маълумоти кофӣ мавҷуд нест, ки он зарурати таҳқиқот ва мубрамии мавзуи диссертатсияро муайян мекунад. Вобаста ба ин, мақсади таҳқиқоти мо аз омӯхтани таъсири миқдори гуногуни кунчораи зағир дар таркиби ҳӯрокҳои омехта ба ҳазмшавии моддаҳои ғизоноки ҳӯрокҳо дар организми чавонаҳои таъмирӣ чорвои калони шохдори зоти алои тоҷикӣ иборат буд.

Таҷрибаи илмӣ хоҷагӣ дар ҚДММ «Латиф Муродов»-и шаҳри Ҳисор гузаронида шуд. Таҳқиқот дар ғӯсолаҳо ва чавонаҳои таъмирӣ чорвои калони шохдори зоти алои тоҷикӣ гузаронида шуданд. Барои таҷрибаи илмӣ хоҷагӣ аз рӯйи принципи ҷуфт-аналогҳо 60 сар ғӯсолаи 10-12-рӯза интихоб карда шуда, аз онҳо бо назардошти зот, синну сол, вазни зинда, фарбеҳӣ, маҳсулнокии ширии модарон 4 гурӯҳ (дар ҳар кадом 15 сарӣ) ташкил карда шуд. Мувофиқи нақшаи таҷриба ғӯсолаҳо ва чавонаҳои таъмирӣ гурӯҳи 1-ум назоратӣ буда, ба таркиби ҳӯроки омехтаи онҳо кунчораи зағир ворид карда нашуда буд, ба таркиби ҳӯроки омехтаи гурӯҳҳои 2-юм, 3-юм ва 4-уми таҷрибавӣ бошад, аз ҳисоби кам кардани ҳӯрокҳои ғалладонагӣ, мутаносибан 10, 15 ва 20% кунчораи зағир дохил кардем. Барои омӯхтани самаранокии истифодаи кунчораи зағир дар парвариши ғӯсолаҳо ва чавонаҳо 4 ретсепти ҳӯрокҳои омехта тартиб додем (ҷадв. 1).

Ретсепти № 1 назоратӣ буд, ба он кунчораи зағир ҳамроҳ карда нашуда, аз ҷузьҳои зерин (% аз рӯйи вазн) иборат буд: донаи ҷуворимакка - 30; ҷав - 25; сулӣ - 15; сабӯси гандум - 19; кунчораи пахта - 10; иловаҳои минералӣ - 1. Ба таркиби ҳӯроки омехтаи ретсепти № 2 ба ивази 5% ҷав ва 5% сулӣ, дар таркиби ретсепти № 3 - ба ивази 10% ҷав ва 5% сулӣ ва дар таркиби ретсепти № 4, бо назардошти кам кардани 15% ҷав ва 5% сулӣ мутаносибан, аз рӯйи ретсептҳо 10%, 15% ва 20% кунчораи зағир ворид карда шуд. Дар

ретсепти № 1 нисбат ба дигар ретсептҳо 38,9-85,6 г крахмал бештар ва протеини ҳазмшаванда 16,4-32,3 г, рағван ба андозаи 6,7-17,1 г камтар буд. Хӯрондани ғӯсолаҳои то 6-моҳа аз рӯйи нақшаи пешакӣ тартиб додашудаи парвариш ташкил карда шуд. Ратсионҳои хӯронидани ҷавонаҳои таъмири бо назардошти синну сол ва вазни зиндаи онҳо мувофиқи меъёрҳои ИУЧ (соли 2003) тартиб дода шуд.

Чорвои синну соли гуногун бо хӯрокҳои гуногун таъмин буданд. Ратсионҳои чорвои таҷрибавӣ дар давраи тобистон аз хӯрокҳои сабз, лаблабӯ, хӯроки омехта, ратсионҳои зимистона аз силос, тарбеда, беда, коҳ, лаблабӯ ва хӯроки омехта иборат буд.

Ҷадвали 1 - Таркиб ва ғизонокии ретсептҳои хӯрокҳои омехта

Нишондиҳанда	Рақами ретсепт			
	1	2	3	4
Таркиб, % аз рӯйи вазн:				
ҷуворимакка	30	30	30	30
ҷав	25	20	15	10
сулӣ	15	10	10	10
сабӯси гандум	19	19	19	19
кунҷораи пахта	10	10	10	10
кунҷораи зағир	-	10	15	20
иловаҳои минералӣ	1	1	1	1
Дар 1 кг мавҷуд аст:				
ВХС	1,05	1,07	1,07	1,08
ВХЭ	1,02	1,05	1,05	1,06
моддаи хушк, кг	846	850	853	854
протеини хом, г	150,9	173,7	184,5	196,4
протеини ҳазмшаванда, г	112,1	128,5	136,4	144,4
равғани хом, г	41,1	47,8	51,7	58,2
клетчаткаи хом, г	68,0	71,7	74,6	77,6
крахмал, г	309,0	270,1	246,7	223,4
қанд, г	33,7	35,4	36,9	38,4
калсий, г	1,67	1,77	1,81	1,86
фосфор, г	5,59	6,11	6,35	6,47

Ратсионҳои хӯрокӣ бо меъёрҳои хӯронидан асосан аз рӯйи ҳамаи моддаҳои ғизоӣ мутавозин карда шуданд, ба чорвои таҷрибавӣ ба миқдори кофӣ хӯрокҳо бо таносуби муътадили моддаҳои ғизоӣ ва минералӣ дода шудааст. Дар давраи аз таваллуд то 18-моҳагӣ ҷавонаҳои таҷрибавии ҳамаи гурӯҳҳо ба ғайр аз протеин ва рағван тақрибан миқдори яхселаи моддаҳои ғизоӣ, элементҳои минералӣ ва витаминҳоро истеъмол карданд. Ҷавонаҳои гурӯҳҳои таҷрибавии 2-юм, 3-юм ва 4-ум дар давраи парвариш протеини ҳазмшавандаро мутаносибан ба андозаи 9,5; 14,0 ва 18,7 кг, ё 3,38; 4,98 ва 6,66% нисбат ба ҷавонаҳои гурӯҳи 1-уми назоратӣ бештар истеъмол карданд. Дар мавриди истеъмоли рағван аз тарафи ҷавонаҳои ҳамаи чор гурӯҳ, бояд қайд намуд, ки миқдори он дар ҷавонаҳои гурӯҳи 1-ум аз ҳама камтар ва дар чорвои гурӯҳи 4-ум аз ҳама бештар буд. Тафовут 9,9 кг ё 9,66 фоизро ташкил дод. Фарқи байни чорвои гурӯҳи 1-уми назоратӣ ва таҷрибавии 2-юм ва 3-юм - 3,9-6,2 кг ё 3,8-6,0 %-ро ба нафъи ҷавонаҳои гурӯҳҳои таҷрибавӣ ташкил дод.

Бо мақсади омӯختани шиддатнокии равандҳои мубодилаи моддаҳо дар организмҳои чорвои таҷрибавӣ ҳангоми ба онҳо хӯрондани ретсептҳои гуногуни хӯрокҳои омехта ду таҷрибаи физиологӣ оид ба ҳазмшавии моддаҳои ғизоӣ хӯрокҳои ратсион дар синни 6 ва 18-моҳагии ҷавонаҳо гузаронида шуд.

Натиҷаҳои таҷрибаҳои физиологӣ нишон доданд, ки истифодаи кунҷораи зағир ҳангоми парвариши ғӯсолаҳо ва ҷавонаҳои таъмирии чорвои калони шохдор ҳазмшавии моддаҳои ғизоӣ хӯрокҳои ратсионро беҳтар мекунад (ҷадв. 2).

Ҷадвали 2. - Коэффитсентҳои ҳазмшавии моддаҳои ғизоӣ хӯрокҳо, %

Нишондиҳанда	Гурӯҳ			
	I	II	III	IV
Дар 6-моҳагӣ				
Моддаи хушк	69,1±0,56	70,2±0,68	70,8±1,02	72,0±0,92
Моддаи органикӣ	71,4±0,74	73,4±1,22	73,8±0,86	74,1±1,14
Протеин	65,8±0,53	67,9±0,66	68,5±0,95	68,8±1,25
Равған	63,3±0,86	64,7±0,78	66,0±1,15	66,5±1,41
Клетчатка	61,2±1,04	62,7±0,87	63,3±1,23	64,0±1,18
МБЭ	78,0±1,18	78,4±1,31	78,9±1,28	79,2±1,52
Дар 18-моҳагӣ				
Моддаи хушк	67,4±0,86	68,7±0,65	70,5±0,74	70,6±0,92
Моддаи органикӣ	70,1±0,97	71,6±0,80	72,0±1,05	72,8±1,24
Протеин	66,0±0,63	68,0±0,75	69,3±0,92	70,2±1,16
Равған	65,2±1,08	67,4±1,23	68,3±1,34	69,3±1,20
Клетчатка	62,5±0,72	65,8±0,69	66,7±0,95	68,2±0,74
МБЭ	75,1±0,56	75,9±0,67	76,4±0,48	76,5±0,63

Аз маълумоти ҷадвали 2 дида мешавад, ки дар ҳар ду давраи синну соли ҳазмшавии моддаҳои ғизоӣ хӯрокҳо ба шароити хӯрокдиҳии чорво вобаста аст. Чунончӣ, ба ҷавонаҳое, ки ба таркиби хӯроки омехтаи онҳо кунҷораи зағир (гурӯҳҳои 2-юм, 3-юм ва 4-ум) ворид карда шуда буданд, дар синни 6-моҳагӣ аз

ҳамтоёни худ, ки ҳӯрокии омехтаро бидуни кунҷораи зағир истеъмол карда буданд (гурӯҳи I), аз ҷиҳати ҳазмшавии моддаи хушк-1,1-2,9%, моддаи органикӣ - 2,0-2,7%, протеин - 2,1-3,0%, рағван - 1,4-3,2%, клетчатка - 1,5-2,8% ва МБЭ - 0,4-1,2% аз ҳамсолони худ бартарӣ доштанд. Ҳолати ба ҳамин монанд ҳангоми муқоисаи нишондиҳандаҳои ҳамсолони гурӯҳҳои гуногун ва дар синни 18-моҳагӣ низ мушоҳида гардид. Дар ин синну сол дар ҷорҳои гурӯҳҳои таҷрибаии 2-юм, 3-юм ва 4-ум нисбат ба ҳамтоёни гурӯҳи назоратии якум ҳазмшавии баландтари моддаҳои ғизоӣ мушоҳида гардид. Тафовут дар ҳазмшавии моддаи хушк -1,3-3,2%, моддаи органикӣ - 1,5-2,7%, протеин - 2,0-4,2%, рағван - 2,2-4,1%, клетчатка - 3,3-5,7% ва МБЭ - 0,8-1,4% буд. Ҷорҳои гурӯҳи ҷорум коэффитсентҳои нисбатан баланди ҳазмшавии ҳамаи моддаҳои ғизоиро доштанд. Ҳамин тариқ, бо ворид кардани кунҷораи зағир ба таркиби ҳӯроқҳои омехтаи ҷавонаҳои таъмири дар давраҳои гуногуни синнусолии парвариши онҳо, ҳазмшавии моддаҳои ғизоии ҳӯроқҳо беҳтар мешавад.

АДАБИЁТ

1. Абылкасымов Д. Влияние интенсивности выращивания телок и возраста их осеменения на последующую молочную продуктивность / Д. Абылкасымов, Е.А. Воронина, К.В. Востриков // Сборник научных трудов по материалам Национальной научно-практической конференции «Инновационные технологии в АПК региона: достижения, проблемы, перспективы развития» (9-11 февраля 2021 г.). – Тверь: Тверская ГСХА, 2021. – С. 162-164.
2. Володькина Г.М. Действие пробиотиков на иммунный статус молодняка крупного рогатого скота / Г.М. Володькина, И.С. Куров // Сборник научных трудов национальной научно-практической конференции «Цифровизация в АПК: технологические ресурсы, новые возможности и вызовы времени» (11-13 февраля 2020 г.). – Тверь: Тверская ГСХА, 2020. – С. 90-94.
3. Ковалева Г.П. Рост и развитие телочек черно-пестрой породы, рожденных от быков-производителей, обладающих высоким иммунным ответом / Г.П. Ковалева, М.Н. Лапина, Н.В. Сулыга, В.А. Витол // Сборник научных трудов Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященная 90-летию со дня рождения Шихсаидова Ш.И. «Селекционно-генетические аспекты развития молочного скотоводства». – Махачкала, 2019. – С. 106-111.
4. Никулин В.Н. Воздействие пробиотика на рубцовое содержимое молодняка красной степной породы / В.Н. Никулин Р.З. Муштафин, Р.А. Биктимиров // Животноводство и кормопроизводство. – 2014. – № 1 (84). – С. 96-99.
5. Раджабов Ф.М. Влияние комбикормов с разным количеством льняного жмыха на рост и развитие телят и молодняка таджикского типа черно-пестрой породы / Ф.М. Раджабов, С.Н. Курбонов, М.Г. Чабаев, В.И. Косилов // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. – 2020. – № 5 (85). – С. 201-207.
6. Раджабов Ф.М. Молочная продуктивность коров-первотелок, выращенных при использовании комбикормов с льняным жмыхом / Ф.М. Раджабов, С.Н. Курбонов, З.М. Шомуродова // Кишоварз. – 2021. – № 3 (92). – С. 68-72.
7. Раджабов Ф.М. Эффективность использования комбикормов с льняным жмыхом при выращивании телок / Ф.М. Раджабов, З.М. Шомуродова, С.Н. Курбонов // Известия Дагестанского государственного аграрного университета имени М.М. Джамбулатова. – 2023. – № 4 (20). – С. 124-132.
8. Стрекозов Н.И. Оптимальная структура высокопродуктивного стада молочного скота и интенсивность выращивания телок / Н.И. Стрекозов, Е.И. Конопелько // Достижения науки и техники АПК. – 2013. – № 3. – С. 5-6.
9. Цис, Е.Ю. Эффективность скармливания различных уровней природного минерального сорбента новотельным коровам в период раздоя / Е.Ю. Цис, М.Г. Чабаев, Р.В. Некрасов, С. Tulunay // Сборник статей X Международной научно-практической конференции, посвященной 180-летию со дня рождения Н.В. Верещагина «Современные научные подходы в совершенствовании племенного животноводства, кормопроизводства и технологии производства пищевой продукции в России». – Тверь: Тверская ГСХА, 2019. – С. 150-153.
10. Ширнина, Н.М. Поступление и переваримость питательных веществ рациона дойными коровами при введении концентратов различных способов подготовки / Н.М. Ширнина, Н.Н. Докина, И.А. Рахимжанова, В.В. Кононец // Известия Оренбургского государственного университета. – 2021. – № 5 (91). – С. 221-227.

ТАЪСИРИ МИҚДОРИ КУНҶОРАИ ЗАҒИР ДАР ТАРКИБИ ХҲОРОКИ ОМЕХТА БА ҲАЗМШАВИИ МОДДАҲОИ ҒИЗОИИ ХҲОРОҚҲО ДАР ОРГАНИЗМИ ҶАВОНАҲОИ ТАЪМИРИ

Аннотатсия. Дар мақола натиҷаҳои ду таҷрибаи физиологӣ доир ба омӯхтани таъсири ҳӯроқҳои омехта, ки ба таркиби онҳо ба ивази ҳӯроқҳои ғалладонагӣ миқдори гуногуни кунҷораи зағир дохил карда шуда буд, ба ҳазмшавии моддаҳои ғизоноки ҳӯроқҳои ратсионҳо аз ҷониби ҷавонаҳои таъмирии зоти алои тоҷикӣ оварда шудааст. Муқаррар гардидааст, ки иваз кардани ҳӯроқҳои ғалладонагӣ ба кунҷораи зағир боиси баландшавии ҳазмшавии моддаи хушк, протеин, рағван, клетчатка ва МБЭ мегардад.

Калимаҳои асосӣ: ҷавонаҳо, парвариши, ҳӯронидан, ҳӯроки омехта, кунҷораи зағир, моддаҳои ғизоӣ, коэффитсенти ҳазмшавӣ.

ВЛИЯНИЕ КОЛИЧЕСТВА ЛЬНЯНОГО ЖМЫХА В СОСТАВЕ КОМБИКОРМА НА ПЕРЕВАРИМОСТЬ ПИТАТЕЛЬНЫХ ВЕЩЕСТВ КОРМОВ В ОРГАНИЗМЕ РЕМОНТНЫХ ТЕЛОК

Аннотация. В статье приводятся результаты двух физиологических опытов по изучению влияния комбикормов, в состав которых взамен зерновых кормов было включено различное количество льняного жмыха, на переваримость питательных веществ кормов рациона ремонтных телок таджикского типа черно-пестрой породы. Установлено, что замена зерновых кормов льняным жмыхом способствует повышению переваримости сухого вещества, протеина, жира, клетчатки и без азотистых экстрактивных веществ.

Ключевые слова: тёлки, выращивание, кормление, комбикорм, льняной жмых, питательные вещества, коэффиценты переваримости.

INFLUENCE OF THE QUANTITY OF FLAXSEED CAKE IN THE COMPOSITION OF COMPOUND FEED ON THE DIGESTIBILITY OF FEED NUTRIENTS IN THE BODY OF REPLACEMENT HEIFERS

Annotation. The article presents the results of two physiological experiments to study the effect of compound feed, in which instead of grain feed, various amounts of flaxseed cake were included, on the digestibility of nutrients in the diet of replacement heifers of the Tajik type of black-and-white breed. It has been established that replacing grain feeds with flaxseed oil increases the digestibility of dry matter, protein, fat, fiber and nitrogen free extractive substances.

Key words: heifers, rearing, feeding, compound feed, flaxseed meal, nutrients, digestibility coefficients.

Сведения об авторах:

Раджабов Фарход Меликбоевич - доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры технология переработки продуктов животноводства и кормления животных Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, г. Душанбе, проспект Рудаки 146, e-mail: rajabov-65@mail.ru тел.: +992907911201.

Курбонов Сайдахмад Нусратуллоев-вич - докторант (PhD) кафедры техно-логии переработки продуктов животноводства и кормления животных Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, тел.: +992988-92-92-15 e-mail: guter.lehrer@bk.ru.
Азизов Парвиз Маджидович - соискатель кафедры технология переработки продуктов животноводства и кормления животных Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146, тел.: +992901611906. e-mail: parviz.azizov.93@list.ru

Authors information:

Rajabov Farhod Melikboevich - Doctor of agricultural sciences, professor of the department of technology of processing of Livestock products and animal feeding of the Tajik agrarian University named after Sh. Shotemur, Dushanbe, Rudaki avenue, 146, e-mail: rajabov-65@mail.ru tel.: (+992) 907911201.

Qurbonov Saydahmad Nusratulloevich - doctor (PhD) of the department of technology of processing livestock products and animal feeding, Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur, tel.: 988-92-92-15 e-mail: guter.lehrer@bk.ru.

Azizov Parviz Majidovich - applicant of the department of technology of processing livestock products and animal feeding, Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146, e-mail: parviz.azizov.93@list.ru tel.: +992901611906

ТДУ 638. 145.3.

ТАЪСИРИ БОРДОРКУНИИ СУНЪИИ МОДАРЗАНБЎР БА ИНКИШОФИ ОИЛАИ ЗАНБЎРИ АСАЛ

Шарипов А., Давлатов М.Н. - Донишгохи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: селекция, бордоршавӣ, зот, нутфа, нарзанбӯр, модарзанбӯр, интихоб, бордоркунии сунъӣ, узви чинсӣ.

Занбӯриасалпарвариро аз давраҳои қадим дар Тоҷикистон ҳамчун касб занбӯрпарварон барои гирифтани маҳсулот ва гардолудкунии растаниҳои энтомофилӣ истифода мебаранд. Дар соҳаи чорводорӣ ба зот, дар соҳаи растанипарварӣ ба навъ, дар соҳаи техникӣ ба сифат эътибор надодан ин ба тараққиёти соҳа монеъ шуда, самарай иқтисодиро нишон дода наметавонад. Таҷрибаҳои гузаронидаи мо муайян намуд, ки модарзанбӯр берун аз хонаи худ, дар ҳаво, дуртар аз боғчаи худ то 10 км бо нарзанбӯрон ҷуфтӣ шуда, бордор мешавад. Аз ин хотир, мо гуфта наметавонем, ки модарзанбӯри мо бо қадом зоти занбӯр бордор гаштааст. Бинобар ин бордоркунии сунъии модарзанбӯр ин исботи бордор гардидан бо зоти пешниҳодгардида мебошад. Қори селекционӣ бо занбӯри асал яке аз технологияи асосии зиёд намудани шумораи оилаи занбӯр, маҳсулнокии он ва гардолуд намудани растаниҳои энтомофилии кишоварзӣ ба ҳисоб меравад. Самарай иқтисодӣ аз зоти занбӯр ва бордоркунии сунъии модарзанбӯр дар боғчаи занбӯр ба ҳисоб меравад [3, 5].

Интихоби зотҳои беҳтарини занбӯрон, ба роҳ мондани технологияи муосири парвариши оилаҳо, бо роҳи сунъӣ баровардани модарзанбӯр ва бордоркунии сунъии он яке аз амалҳои муҳимми қорҳои селекционӣ ба ҳисоб меравад. Яке аз қорҳои асосӣ барои гузаронидани бордоркунии сунъӣ ин ба даст овардани нутфа мебошад, ки дар шароити озмоишгоҳ нарзанбӯри ба балоғат расидаро сар дода, пас аз партофтани пасафганаш аз шишаи тиреза дошта гирифта, нутфаи онро бо найчашиша гирифта мешавад.

Мақсади қори мо афзун намудани шумораи оилаҳо ва истеҳсоли маҳсулоти фаъоли биологӣ соҳаи занбӯриасалпарварӣ баҳри таъмини амнияти озуқаворӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ, таъмини ҷои қорӣ, инчунин беҳдошти вазъи экологӣ тариқи пурғановат гардонидани олами наботот бо роҳи гардолудкунии растаниҳо бо занбӯри асал тавассути бордоркунии сунъии модарзанбӯрони зотҳои гуногун ба ҳисоб меравад. Барои иҷрои қорҳои селекционӣ хоҷагӣҳои таҷрибавии ДАТ ба номи Ш.Шохтемур, ҚВДЗ «Асали Тоҷикистон» ва «Қамолӣддин-2Н»-и шаҳри Ҳисор интихоб қарда шуд. Қори селекционӣ бо усули қор қарда баромадаи Институти занбӯриасалпарварии вилояти Рязани Федератсияи Россия гузаронида шуданд [1, 138].

Методикаи гузаронидани бордоркунии сунъӣ. Пеш аз ҳама интихоб ва омода намудани оилаҳои падарӣ ва модарӣ аз миёни оилаҳои сермаҳсултарини дорои хусусиятҳои баланди биологӣ ва ба хоҷагӣ ғоидаовар вазифаи аввалиндараҷаи иҷрои қорҳои селекционӣ ба ҳисоб меравад. Бо ин мақсад дар хоҷагӣҳои таҷрибавии ҚВТТ «Ҳисор» ва хоҷагии деҳқонии «Қамолӣддин-2Н»-и шаҳри Ҳисор оилаҳои беҳтарини аҳаммияти зотпарварӣ доштаро интихоб намудем. Дар рафти таҳқиқот зоти қарпатӣ ва занбӯрони маҳаллӣ барои муқоиса истифода бурда шуда, оилаҳои занбӯр дар занбӯркуттиҳои 16-ҷорҷубагӣ нигоҳубин қарда шуда истодаанд. Дар фасли баҳор қудратнокии оилаҳои занбӯр то ба 8-10 шон расида, тараққиёт пуравҷ шуда истодааст.

Узвҳои чинсии нарзанбӯр ва гирифтани нутфа. Таҷрибаҳои гузаронидаи мо дар шароити ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ нишон додаанд, ки тараққиёти нарзанбӯр ба монанди занбӯри қорӣ ва модарзанбӯр меғузарад, аммо нарзанбӯр аз тухми бордорнашуда пайдо мешавад. Қирминаи нарзанбӯр ҳам ба монанди қирминаи занбӯри қорӣ ва модарзанбӯр се рӯзи аввал шир истеъмол менамояд, дар рӯзи чорум қардғизо ҳамроҳ қарда мешавад. Қирминаи нарзанбӯр давраи қирминагиро 7-9 рӯз меғузаронад, давраи зочагиро то

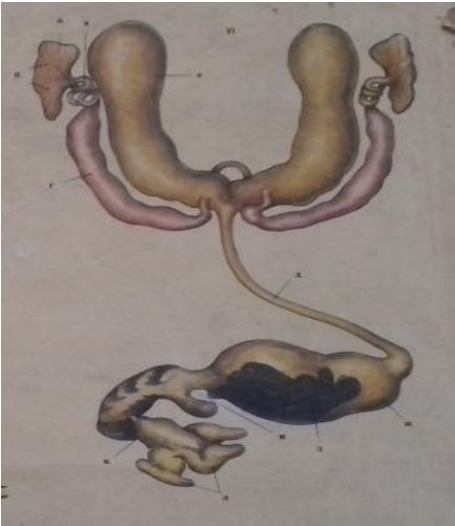
Расми 1.-Гирiftани нутфа аз нарзанбӯр

10-14 рӯз давом менамояд. Ҳамаи давраҳо то 24 рӯз давом менамоянд. Агар ҳарорат ва манбаи ӯроқа нарасад, ин давра метавонад то 30 шабонарӯз дароз қардад. Ба балоғатрасии нарзанбӯр пас аз 8-10 рӯз ба анҷом мерасад [2, 61].

Тарзи гирифтани нутфаи нарзанбӯр чунин аст. Нарзанбӯри сермаҳсул аз тахтаи парвозӣ дар соатҳои 11-12 рӯз дошта гирифта мешавад. Нарзанбӯр аз оилаи зоти муайян, ки аз дигар оилаҳо бо маҳсулноқӣ фарқ менамояд, гирифта мешавад. Нутфаи пухтарасида дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз баромадани нарзанбӯр дар рӯзҳои 12-15 рӯзагӣ ба даст оварда мешавад (рас.1).

Узвҳои ҷинсии нарзанбӯр аз 2 тухмдон, роҳи нутфагузар, нутфадон, ғадуди изофагӣ ва аз аппарати ҷимоъ иборат аст.

Олими рус Тряско В.В. барои гирифтани нутфа қисми қафои сӯзандоруро ба найчаи резинӣ пайваست карда, бо воситаи даҳон нутфаро аз нутфадони нарзанбӯр кашида гирифт. Барои ба нутфагоҳи модарзанбӯр равоӣ кардан боз резинро ба даҳон гирифта, пуф намуд ва ба модарзанбӯр меъёри даркорино дод, ки он натиҷаи хуб ба даст овард. Аммо мо аз асбобҳои зарурӣ ва микроскопҳои истифода бурда, микдори зиёди модарзанбӯрро бордор намудем ва натиҷаи заруриро ба даст овардем, ки ин асбобҳо дар зер нишон дода мешавад. Барои бордоркунии модарзанбӯр ҳонаи бордоркунии бояд равшан, тоза ва озода бошад, мизҳои он болояш сатҳи ҳамвор бошад, ки безарар кардани он осон аст. Дар озмоишгоҳ бояд чунин асбобҳо бошад: дастгоҳ барои бордоркунии сунӣи модарзанбӯр, зарф барои нигоҳдории гази дуоксиди карбон, микроскопи бинокулярӣ, танвиркори равшандиҳанда, мизи сатҳи болояш ҳамвор, печи ҳонагӣ бо стерилизатор ва зарфҳои, термостат, намунаандаи ҳаво, қуттича барои нигоҳдории нарзанбӯр, дастпокунак, спирт-ректификат 96%, раствори тозакунандаи физиологӣ, ҳалати сафед, пахтаи сафеди гигиенӣ.

Узвҳои ҷинсии модарзанбӯр. Узвҳои ҷинсии модарзанбӯр аз ду тухмдон, тухмгузарҳои ҷуфт ва тоқ, нутфақабулкунак, пешаздари маҳбал, маҳбал ва аппарати неш иборат мебошад.

Тухмдон намуди нокро дошта, дар қисми болоии шикамча зери тергити дуҷум, сеҷум ва чорум аз паҳлуи асалдон ҷой гирифтааст. Дарозии тухмдони модарзанбӯри бордоршуда 5-6 мм, доирааш 3-4мм. Дар тухмдон то 250 дона қубурҳои тухмгузар мавҷуд аст [2,-52].

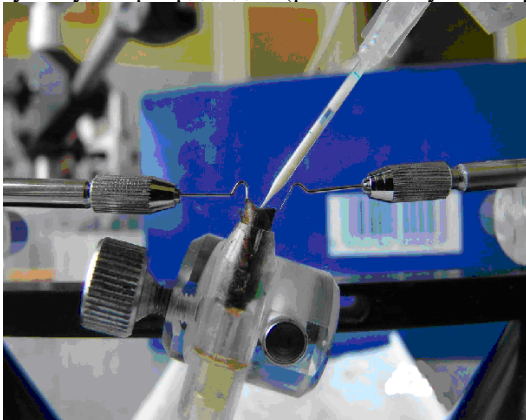
Расми 2.-Узвҳои ҷинсии нарзанбӯр: а – тухмдонҳо; б-найчаҳои тухмдон; в-тухмроҳа; г-нутфадон; д-найчаи нутфахориҷкунак; е-ғадуди изофагӣ; ж-реши; з-лавҳачаи хитинӣ; и-гарданак; к-аппарати ҷимоъ; л-чангакҳои аппарати ҷимоъ.

Тухмгузари тоқ аз тухмгузари ҷуфт фарқ менамояд. Тухмгузари тоқ мушакҳои сахт тараққӣ карда дорад, ки дар шикамча пайвастанд ва қутри он 0,33 мм мебошад. Доираи тухм, ки 0,39-0,44 мебошад, дар ҳолати аз қубур гузаштан бо сахтӣ мегузарад ва дароз мешавад [2,-53]. Тухмгузари ҷуфт баръакс соҳиби хеле нахҳои сабуки мушакҳои якҷабата мебошад.

Нутфақабулкунак - ин зарфест барои захира намудани нутфа, ки пеш аз камераи неш ҷой гирифтааст. Қутри нутфақабулкунак 1,2-1,3 мм, ғунҷоишаш 1 мл мебошад.

Дар ҳолати бордоркунии сунӣи модарзанбӯр бояд дар ҳолати дуруст дар модарқапак истода бошад. Дар ҳолати дуруст бордоркунии нутфа аз тухмгузари тоқ ҷошида, ба тухмгузари ҷуфт мегузарад. Ин ҳалтае мебошад, ки то 20 мл ҷой мегирад. Нутфақабулкунак ҳамчун зарф барои нигоҳдории нутфа хизмат менамояд. Агар нутфа баъди 24-48 соат ба нутфақабулкунак наравад, чунин нутфа вайрон мешавад ва ранги худро дигар мекунад. Дар нутфақабулкунак аз 7м то 10 миллион нутфа ҷой мегирад ва муддати 5 сол дар он ҷой нигоҳ дошта мешавад. Дар ҳолати бордоркунии тухм 8-12 дона нутфа бо оби маҳсус ба сӯроҳи тухм меравад, дар нутфагузари тоқ ва узви дандонадор тухм бордор мешавад.

Мо барои модарзанбӯрро дар шароити озмоиш бордор намудан, модарзанбӯрро дар нуклеус - канду ба муддати як ҳафта нигоҳ доштем, ки ӯ талаботи бордоршавӣ пайдо намояд. Модарзанбӯрро бо воситаи гази карбон беҳуш намуда, дар асбоби фиксатор шикамчаашро ба тарафи боло гузошта, бо қапандаи маҳсус нигоҳ доштем. Аз неши он бо пинсет дошта, сӯроҳи камераро кушодем. Аз қисми поёни шикамча шприпси нутфа доштаре ба дохили шикамча равоӣ намудем. Ҳамаи ин корҳоро зери микроскоп дар бинои равшан ва намнокӣ 75-80% ва ҳарорати ҳавои 30-34°C муайян дошта гузаронидем. Пас аз он модарзанбӯрро боз ба нуклеуси худ баргардондем (расми 3). Чунин корро ду маротиба гузаронидан беҳтар аст.

Расми 3.-Бордоркунии модарзанбӯр

Модарзанбӯрро аз занбӯрони маҳаллӣ офаридем ва фарқияти тухмгузори онҳоро бо модарзанбӯри бордоркардаи сунӣ то охири моҳи май санҷиш гузаронидем. Фасли баҳор ва тобистони Ҷумҳурии Тоҷикистон давомнок буда, асалчамъкунии он дар охири моҳи июл ва аввали моҳи август сар мешавад. Аз ин лиҳоз, оид ба баҳодиҳии қудратнокии оилаҳои занбӯри асал ва аз он гирифтани оилаҳои хурд ва дигар маҳсулот пайвасти кӯшиш намудан лозим аст. Чунин тарзи зиёдшавӣ аз модарзанбӯри ҷавон ва ҳӯронидани

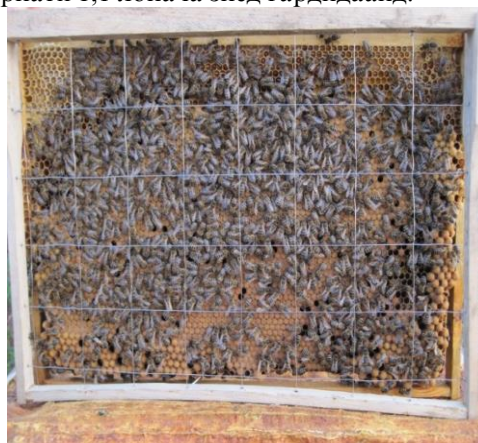
хӯроқаҳои нумубахш вобаста мебошанд. Барои муайян намудани миқдори тухмгузори пас аз бордоркунии сунъӣ мо бо фарқияти зоти карпатӣ тухмгузори муайян намудем. Баҳодиҳии тухмгузори оилаҳои занбӯри асали зоти карпатӣ ва занбӯрони сунъӣ бордоркардари мо бо ду роҳ муайян намудем. Барои тараққиёти баҳори тезонидан мо аз хӯроқаҳои нумубахш ба монанди шири камравған ва гарди гул истифода бурдем, ки тараққиёт бо авҷаш равон гардид, ки дар чадвали 1 дида мешавад.

Нишондодҳои чадвали 1 маълум менамояд, ки қудратнокии оилаи занбӯр дар 10 -уми март дар занбӯрони зоти карпатӣ ва модарзанбӯрони бордоркардаи сунъӣ аз 10,1 то 10,2 лонача занбӯрро ташкил намуд. Пас аз 12 рӯз (22.03) баъди назорати дувум қариб, ки тағйирот дида нашуд, чунки дар ин вақт занбӯрони пири зимистона пурра аз байн рафтаанд. Агар мо дар 4-уми апрел пас аз 24 рӯзро дар назар гирем, қудратнокии модарзанбӯрони бордораштаи сунъӣ бошад 12,6 лонача афзудаанд, ки назар ба карпатӣ 0,1 лонача зиёд гардидаанд.

Чадвали 1. - Қувваи оила дар занбӯрони зоти карпатӣ бо фарқияти модарзанбӯрони сунъӣ бордор кардашуда ба ҳисоби миёна, лонача

Рӯзи назорат	Гурӯҳҳо	
	Занбӯрони зоти карпатӣ	Модарзанбӯрони сунъӣ бордоршуда
10.III	10,2±0,7	10,1±0,6
22.III	10,5±1,3	11,2±0,7*
04.IV	12,5±1,0	12,6±0,5*
16.IV	12,7±0,5	14,2±0,9**
28. IV	14,0±0,7 *	14,6±0,5 *
09. V	13,9±0,4	14,0±0,6*
21. V	14,1±0,6*	15,2±0,4***
04.VI	14,2±0,4**	15,1±0,6 **

Дар рӯзи 21 –уми май ба ҳисоби миёна фарқияти қудратнокии оила бисёртар ба чашм мерасид, ки пас аз 40 рӯз модарзанбӯрони сунъӣ назар ба занбӯрони карпатӣ 1,1 лонача зиёд гардидаанд.

Расми 4.-Тухмгузори модарзанбӯр пас аз бордоркунии сунъӣ

Таҷрибаҳои гузаронидаи баҳисобгирӣ насли рӯйпӯш дар шароити ноҳияҳои тобеи марказ нишон додаанд, ки зиёд гаштани насли рӯйпӯш пеш аз ҳама аз модарзанбӯр, растаниҳои шахддиҳанда ва қувваи оилаи занбӯрони ҷавони қувватнокиаш калон вобаста мебошад. Чи хеле аз чадвали 2 дида мешавад, дар соли тадқиқотӣ ба ҳисоби миёна тухмгузори модарзанбӯрро пас аз 9 рӯзи маҳкам кардани шон ҳисоб намоем дар 01.03 ҳамагӣ аз 165, 2 то 182,7 мураббаъро ташкил намудааст, ки дар як рӯз модарзанбӯр аз 1376,6 то 1522,5 дона тухм гузоштааст. Аз ҳама зиёд миқдори насли рӯйпӯш дар рӯзи 12-уми май дида шуд, ки зоти карпатӣ 298 мураббаъ, модарзанбӯри сунъӣ бордоркарда бошад 322 мураббаъ тухм гузоштааст, ки назар ба зоти карпати 12 мураббаъ ё ин ки 1200 дона тухм дар муддати 12 рӯз зиёд гузоштааст.

Чадвали 2. - Муайян намудани тухмгузори модарзанбӯри зоти карпатӣ бо фарқияти модарзанбӯри сунъӣ бордоркарда, мураббаъ

Рӯзи назорат	Зоти карпатӣ	Модарзанбӯрони сунъӣ бордоркарда
01.III	165,2±0,123	182,7±0,136
12.III	219,0±0,321	234,0±0,137
27.III	257,0 ±0,101	298,0±0,169
07. IV	271,0 ±0,145	286,0±0,158
19.IV	276,0 ±0,162	291,0±0,127
30. IV	291,0 ±0,147	302,0±0,185
12.V	298,0±0,152	322,0±0,175
24.V	306,0 ±0,185	318,0±0,135

Ҳамин тавр, ба ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронидани бордоркунии сунъӣ метавонад ба тухмгузори модарзанбӯрон таъсир расонида, инкишофи оиларо то 10% зиёд намояд. Ба ғайр аз он метавонем дар тамоми фасли сол модарзанбӯрони бордоршудаи сунъӣ ба даст оварем.

АДАБИЁТ

1. Биляш Г.Д. Селекция пчел./Г.Д.Биляш, Н.И.Кривцов. – Москва: Агропромиздат, 1991. - С. 136-207.
2. Богомолов К.В. Инструментальное осеменение пчелиных маток с использованием современных технических средств/ Богомолов К.В., Бородачев А.В., Грабски Е.// Рязань: Изд-во Рязанская областная типография, 2013. – 144 с.
3. Любимов Е.М. Селекция пчел серой горной кавказской породы и производство продукции в пчелоразведенческом хозяйстве

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ОСЕМЕНЕНИЯ ПЧЕЛИНОЙ МАТКИ НА РАЗВИТИЕ МЕДОНОСНОЙ ПЧЕЛИНОЙ СЕМЬИ

Аннотация. Таким образом, можно сделать вывод, что, в условиях Республики Таджикистан, искусственное осеменение маток может повлиять на яйценоскость пчелиных маток и повысить развитие пчелиной семьи до 10%. Кроме того, можно получать оплодотворенные искусственно осемененные пчелиные матки в течение всего года.

Ключевые слова: селекция, оплодотворение, порода, сперма, трутень, пчелиная матка, отбор, искусственное осеменение, половой орган.

ТАЪСИРИ БОРДОРКУНИИ СУНЪИИ МОДАРЗАНБЌР БА ИНКИШОФИ ОИЛАИ ЗАНБЌРИ АСАЛ

Аннотатсия. Ҳамин тариқ, метавон ҳулоса кард, ки дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон бордоркунии сунъии занбӯри модарӣ метавонад ба истеҳсоли тухми занбӯри модарӣ таъсир расонад ва рушди колонияро то 10% афзоиш диҳад. Ғайр аз ин, дар тӯли сол занбӯри модарии бордоршудаи сунъӣ ба даст овардан мумкин аст.

Калимаҳои асосӣ: селекция, бордоршавӣ, зот, нутфа, нарзанбӯр, модарзанбӯр, интиҳоб, бордоркунии сунъӣ, узви ҷинсӣ.

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INSEMINATION OF QUEEN BEES ON HONEY BEE COLONIAL DEVELOPMENT

Annotation. According to the results of the article it can be concluded that, in the conditions of the Republic of Tajikistan, artificial insemination of queen bees can influence the egg production of queen bees and increase colony development by up to 10%. Furthermore, it is possible to obtain fertilized eggs from artificially inseminated queen bees throughout the year.

Keywords: selection, fertilization, breed, sperm, drone, queen bee, selection, artificial insemination, reproductive organ.

Сведения об авторах:

Шарипов Абдурашит – доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры птицеводства и пчеловодства Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур. 734003. Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146. Телефон: (+992) 918-42-20- 35. E-mail: a.sharipov1951@mail.ru

Давлатов Максуджон Нарзиевич-кандидат сельскохозяйственных наук, доцент, заведующий кафедрой птицеводства и пчеловодства Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур. 734003. Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146. Телефон: 901 -00 -96 -33, E-mail: maksud_2024@bk.ru

Author informations:

Sharipov Abdurashit - Sharipov Abdurashit - Doctor of Agricultural Sciences, Professor of the Department of Poultry and Beekeeping of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, 146 Rudaki Avenue. phone: (+992) 918 42 20 35. E-mail: a.sharipov1951@mail.ru

Davlatov Maksudjon Narzalieievich - candidate of agricultural sciences, associate professor, head of the department of poultry and beekeeping, Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, 146 Rudaki Avenue. phone:901 00 96 33, E-mail: maksud_2024@bk.ru

ТДУ 636.22./28.082

ПАРВАРИШИ ГЌСОЛАҲОИ СЕЛЕКСИЯШОН ГУНОГУН ВА НАҚШИ ОН ДАР АФЗОИШИ МАҲСУЛНОКИИ ЧОРВОИ КАЛОНИ ШОҲДОР

Аюбов Б.М.-Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншох Шотемур

Калимаҳои асосӣ: технологияи парвариши гўсолаҳо, нигоҳубин, вазни зинда, ҳўронидан, инкишофёбии гўсолаҳо, зот, маҳсулноки, вазнафзункунӣ, гурўҳбандии чорво, рушду нумўъ.

Баланд бардоштани маҳсулнокии чорво пеш аз ҳама аз сатҳи парвариши гўсолаҳо вобастаги дорад. Муҳимтарин вазифаи чорводор ин аз модаговҳо гирифтани гўсолаҳои солиму калонҷусса буда, мувофиқи талаботи ҳозиразамон парварш кардани онҳо мебошад.

Олимони бисёри чорводор [Борисенко, 1967, Пшеничный 1967; Шевченко, 1981; Баротов, 1981; Ғафоров, 2010] дар татқиқотҳои худ ҳўрониданро яке аз омилҳои асосии парвариш қайд намуданд.

Солҳои охир басёрии олимони [Артюх, 2004; Чомаев, 2004; Кузакина, 2005; Сергеева, 2005; Ахмадалиев, 2008; Рузиев, 2009 ва диг.] истифодабарии хусусиятҳои ирсӣ ва генотипҳои ҷаҳониро дар мадди аввал меҳуздоранд. Онҳо қайд менамоянд, ки бо зиёд шудани хуни голштинӣ вазни зинда ва аксарияти андозаҳои гўсолаҳо бехтар мегарданд. Мо рушту такомул ва инкишофёбии гўсолаҳоро дар хоҷагиҳои ба номи А.Самадов ва Ҷ.Расулов мавриди омўзиш қарор додем. Муайян карда шуд, ки дар тамоми моҳҳои парвариш гўсолаҳои хоҷагии ба номи А.Самадов аз гўсолаҳои хоҷагии ба номи Ҷ.Расулов хубтару бехтаранд. Онҳо дар 3 моҳагӣ -10,2 кг, 6-11,8 кг; 9-23,7 кг; 12- 27,6 ва 18 моҳагӣ 49,7 кг зиёд мебошанд. Дар хоҷагии ба номи А.Саматов гўсолаҳо дар синну соли 18 моҳагӣ бо вазни зиндаи 350 кг бордор карда мешаванд. Дар хоҷагии ба номи Ҷ.Расулов бошад ин нишондод то 22-23 моҳагӣ тўл мекашад (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1.- Вазнафзункунии гўсолаҳои селексиашон гуногун

Синну сол	Вазни зинда	
	А.Самадов	Ҷ.Расулов
Ҳангоми таввалуд	29,0 +1,4	28,3 + 0,85
3	86,5 + 3,4	76,3 + 4,5
6	180,3 + 4,2	168,5 + 6,5
9	220,0 +3,1	196,3 + 4,9
12	286,1 +7,2	258,5 + 3,4
18	350,2 + 6,3	300,5 + 6,5

Чадвали 2.- Хӯроки якшабонарӯзаи ғӯсолаҳо

Нишондодҳо	Шири соф	Шири беравған	Конс. хӯрока	Хӯроки дағал	Хӯроки сабз	Силос	Вазнирири якша-бонарӯзӣ	Вазъияти охири давра
Аз рӯзи таваллуд то 2-моҳагӣ	6	-	озод	озод	озод	—	710	70
Аз 2-моҳа то 4-моҳа	-	6	озод	4	12	3	760	115
Аз 4-моҳа то 12 моҳа	-	-	1,2	5	15	5	710	285
Аз 12-моҳа то 14- моҳа	-	-	1,8	5	15	15	605	395
Ғуночинҳои баркамол			2	6	18	18	—	40

Ба ҷавонаҳо хӯрокдиҳӣ аз ҳисоби зиёдшавии вазни миёнаи зинда дар як шабонарӯз то яксола 710-760 г ва аз 1 сол то 1,5 сол 570-605 г муайян карда мешавад. Ҷавонаҳо обро аз обхӯракҳои автомати, ки дар бино ва қӯраҳо шинонида шудаанд, гурӯҳ-гурӯҳ меҳӯранд. Ғӯсолаҳо дар оғилҳои гурӯҳӣ, аз рӯи синашон нигоҳ дошта мешаванд.

Гурӯҳи I-аз 16 рӯза то 2-моҳа
 Гурӯҳи II-аз 2-моҳа то 4-моҳа
 Гурӯҳи III-аз 4-моҳа то 8-моҳа
 Гурӯҳи IV-аз 8-моҳа то 12-моҳа
 Гурӯҳи V-аз 12- моҳа то 18-моҳа

Гурӯҳи VI-гурӯҳи ғуночинҳои бордоршаванда [1. с68-78]

Дар татқиқотҳои минбаъда рушду тақомули ғӯсолаҳо вобаста аз ватани баромади падаронашон, дараҷаи хуннокии онҳо ва дар оянда таъсири онҳо ба маҳсулнокии мавриди омӯзиши қарор дода шуд.

Муайян карда шуд, ки ғӯсолаҳои селекцияи америкои дар тамоми синну сол аз ҳамсолони худ фарқ мекарданд. Онҳо дар ҳоҷагии ба номи А.Саматов аз ҳисоби миёнаи ғӯсолаҳои подаи хоҷагӣ дар синну соли ҳангоми таваллуд 1,5кг, 3 моҳагӣ-4,1 кг; 6- моҳагӣ- 5,4 кг, 9- моҳагӣ- 15 кг бартари доштанд. Ғӯсолаҳои селекцияи маҳаллӣ бошанд аз ғӯсолаҳои селекцияи дигар давлатҳо мутаносибан: 2,1; 2,8; 5,6; 9,2 ва 12,7 кг вазни зиёд доштанд. Чунин қонуният дар хоҷагиҳои дигари зотпарвари низ дида шуданд. Дар хоҷагии ба номи Ҷ.Расулов ғӯсолаҳои селекцияи америкои 0,4; 3,2; 4,2; 7,2; 5,3 ва 19,3 кг, ғӯсолаҳои селекцияи маҳаллӣ бошанд 4,3; 1,5; 4,2; 7,2 ва 9,1 кг бартари доштанд.

Рушту нумӯи ғӯсолаҳо новобаста аз ватани баромади падаронашон, хуннокӣ, дараҷаи хӯронидан ва маҳсулнокии хоҷагиҳо аз ҳамдигар фарқ мекарданд. Дар хоҷагии ба номи А. Саматов ба ҳисоби миёна вазни зиндаи ғӯсолаҳо дар 9-моҳагӣ 238,6кг, 12- моҳагӣ 296,1 ва дар 18-моҳагӣ 412,6 кг, аммо дар хоҷагиҳои ба номи Ҷ.Расулов ин нишондод чунин буд: 162,1; 208,1 ва 301 кг. Суръати рушду тақомули ғӯсолаҳо дар вазнафзункунии шабонарӯзии онҳо низ ҳис карда мешавад (ҷад 3).

Чадвали 3.- Нақшаи инкишофи ғӯсолаҳои тақмилдиҳанда

Вазни чорвои калони шодор баъди таваллуд.	Вазни зинда кг				
	3-моҳа	6-моҳа	9-моҳа	12-моҳа	18-моҳа
410-450	75	126	165	205	277
510-550	92	155	205	260	345
610-650	104	175	235	235	400

Дар хоҷагии ба номи А.Саматов ғӯсолаҳои селекцияи америкои ва маҳаллӣ дар синну соли аз 3 моҳагӣ то 18 моҳагӣ нисбати ғӯсолаҳои селекцияи дигар 43,9 ва 14,9г ($p>0.99$) ва ба номи Ҷ.Расулов 25,6 ва 17,6г ($p>0.99$) бартари доштанд. Аз 3 то 18 моҳагӣ дар ҳамаи гурӯҳҳо зиёдшавии вазни зинда ҳис карда шуда, баъди 18 моҳагӣ ба пастшавӣ оғоз менамояд. Ин аз он шаҳода медиҳад, ки парвариши ғӯсолаҳо дар ин хоҷагиҳо ба талабот ҷавобгӯ аст.

Дар хоҷагии ба номи А.Саматов ба ғӯсолаҳо дар давраи ширхӯри 360 кг шир ва 700 кг дӯғ хӯронда мешавад. Бинобарон вазнафзункунии онҳо аз дигар хоҷагиҳо ба кулӣ фарқ менамояд. Аз 20 рӯзагӣ ғӯсолаҳо ба хӯрдани хӯрокаи концентратӣ, дағал ва ширадор одат мекунонанд. То 1 солагӣ ба ғӯсолаҳо ба ғайр аз шир 4,5-6,0 с хӯрокаи дағал, 12-16с –сабз, 15-19с – ширадор ва 4,8-5,0 с концентрат; аз 1 солагӣ то 2 солагӣ бошад мутаносибан: 7-10; 30-43; 50-74 ва 12-14 с. Дар ҳолати чунин хӯронидан ба 1 сентри вазни зинда 810-820 воҳиди хӯрока ва ба 1 воҳиди хӯрока то 135г протеини ҳазмшуда сарф карда мешавад.

Бисёр олимон дар татқиқотҳояшон муайян намудаанд, ки ҳайвоноти зоти голштинӣ вобаста аз ватани баромадашон ҳамаҷониба ҳар ҳел нишон медиҳанд. Аз ҳамин хотир мо ҳостем рушду тақомули ғӯсолаҳои селекцияи гуногунро вобаста ба хуннокиашон бо гирифтани андозаҳои тана баҳо диҳем дар хоҷагии ба номи А. Саматов ғӯсолаҳои селекцияи америкои аз рӯи инкишофёбияшон аз ҳамдигар фарқ мекарданд, ки дар ҷадвали 4 [2.с 85-91].

Чадвали 4.- Андозаҳои танайи ғӯсолаҳо аз буккаҳои селекцияи америкои дар 18 моҳагӣ (хоҷагии ба номи. А.Саматов)

Нишондодҳо	Синҳ-ало	Дараҷаи хуннокии зоти голштинӣ				
		1/8	¼	3/8	1/2	5/8
Саршумор	20	20	20	20	20	20
Андозаҳо, см Баландӣ то кӯҳон	124,3±7,4	126,3±3,6	126,4±4,6	126,1±1,5	127,1±1,3	127,4±1,5
Баландӣ то тахтапушт	127,8±8,4	129,5±5,4	129,6±6,3	128,4±9,1	130,7±1,5	130,8±1,4
Ҳати қачи бадан	144,8±8,8	146,1±1,9	145,4±6,1	145,3±9,1	148,8±1,2	149,1±2,3
Васеғии устухони чорбанд	47,2±2,4	47,5±5,4	47,8±3,5	46,3±2,4	46,1±4,2	46,5±3,8
Васеғии устухони кос	18,6±3,5	18,7±7,2	18,9±4,8	18,8±9,3	18,8±3,3	18,7±2,4
Дарозии атрофии миён	172,5±4,9	177,3±3,1	178,8±8,1	177,6±7,1	177,3±1,4	178,1±4,5
Васеғии сина	40,1±4,3	39,6±5,2	39,0±2,9	38,0±0,5	38,9±5,1	38,1±4,7
Чуқурии сина	62,5±5,7	63,1±1,5	62,5±8,3	63,4±8,1	64,1±8,3	64,4±7,2
Дарозии атрофи пой	17,9±2,1	18,1±1,1	18,2±1,1	18,1±1,4	18,1±1,4	18,0±1,3

АДАБИЁТ

1. Всяких А.С. Создание скота бурой молочной породы //Животноводство. –2005.-№9.-С.25-27.
2. Всяких А.С., Кречет А.С. Молочная продуктивность помесных швиц-джерсейских первотелок. Зоотехния.-2009.-№12.-С.18-20.
3. Красота В.Ф., Лобанов В. Т., Джапаридзе Г.Т. Разведение сельскохозяйственных животных. -М.: ВО Агропромиздат, 1990.- 427 с.
4. Қодиров Т.А., Дўстов К.А. Чорвои калони шохдор, технологияи истеҳсоли шир ва ғўшт. -Душанбе. Сабрина -К, 2016., -С.380-384.
5. Кирнос И.О. Адаптивная система кормления – решающий фактор в реализации генетического потенциала продуктивности коров / И.О. Кирнос, Зоотехния. – 2011. - № 9. – С. 9-11.
7. Рузиев Т.Б. Молочная продуктивность коров симментальской породы в условиях хозяйство «Саодат» Хурсонского района/ Международной конференции сотрудников ТАУ, 2015.
8. Рузиев Т.Б. Использование голштинских быков на маточном поголовье черно-пестрой породы в условиях жаркого климата Таджикистана. / Рузиев Т.Б. // Дис. На соиск. уч. ст. доктора счх наук. Москва 2009.
9. Ахмадалиев Н.А., Рузиев Т.Б., Азизов Р.Г. Реализация генотипа быков голштинской породы в выведении Таджикского молочного типа / Вопросы селекции и технологии животноводства Таджикистана, Душанбе, «Маориф» 1999, -С. 3-9.

ВЫРАЩИВАНИЕ ТЕЛЯТ РАЗЛИЧНОЙ РОЛЬ В ПОВЫШЕНИИ ПРОДУКТИВНОСТИ КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА

Аннотация. В статье рассматриваются методы разведения и повышения продуктивности крупного рогатого скота. Как показывают результаты исследований зарубежных и отечественных учёных, возраст первого отёла не оказывает существенного влияния на продуктивность новорождённых телят, как и вес в конкретной породе. Вес телят при правильном случке играет важную роль в получении коровами обильного молока как в первый, так и в последующие периоды лактации. Например, если вес новорождённого теленка на 10 килограммов превышает норму, то удой молока жирностью 4% будет на 68 килограммов больше.

Ключевые слова: технология выращивания телят, уход, живая масса, кормление, развитие телят, порода, продуктивность.

COW BREEDING AND ITS ROLE IN INCREASING CATTLE PRODUCTIVITY

Annotation. The article analyses methods of breeding and increasing the productivity of cattle. As the results of studies by foreign and domestic scientists show, the age of the first calving does not have a significant impact on the productivity of newborn calves, as well as weight in a particular breed. The weight of calves with correct mating plays an important role in cows obtaining abundant milk both in the first and subsequent periods of lactation. For example, if the weight of a newborn calf is 10 kilograms higher than the norm, then the milk yield of 4% fat milk will be 68 kilograms higher.

Key words: calf rearing technology, care, live weight, feeding, calf development, breed, productivity

Сведения об авторе:

Аюбов Бехзод Махмадшафиевич-кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры частной зоотехнии, Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур. 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146, bmayubov87@mail. ru тел. (+992) 111199588

Автор information:

Ayubov Behzod Mahmadshefievich- candidate of agricultural sciences, associate professor of the department of private zootechnics, Tajik agrarian university named after Sh. Shotemur 734003 Republic of Tajikistan. Dushanbe city, Rudaki prospect 146, bmayubov87@mail. ru tel. (+992) 111199588

ТДУ. 638.145.6.

ВОБАСТАГИИ ҚАБУЛИ КИРМИНАИ МОДАРЗАНБҮРИ ТИПИ ТОЧИКИИ ЗАНБҮРИ АСАЛ АЗ ТАРКИБИ ҒИЗО ВА ҚУВВАИ ОИЛА

Зубайдов К.Ш., Қаҳҳоров Н.Ш. Меликов Д.Т., Нейматов К.И. Каримзода Б.Р.- Институти чорводорӣ ва чарогоҳҳои АИКТ., Донишгоҳи агрорӣи Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: модарзанбӯр, такмилдиҳӣ, шири модарзанбӯр, оби ҳолис, оби дистиллятсионӣ, маҳсулнокиӣ, зотпарварӣ, хушзоткунӣ.

Дар мақола оид ба вобастагии қабули кирминаи типии тоҷикии занбӯри асал барои баровардани модарзанбӯри сунӣ аз истифодаи ҳуҷроии сафедагӣ ва қувваи оила маълумоти мухтасар оварда шудааст. Муаллифони барои қабули кирмина се намуди ғизо-оби ҳолис, шири модарзанбӯр ва омехтаи шири модарзанбӯр бо оби дистиллятсионӣ истифода намудаанд. Натиҷаи тадқиқоти нишон дод, ки қабули кирминаҳо бо истифодаи ғизои омехтаи шири модарзанбӯр бо оби дистиллятсионӣ дар оилаҳои пурқувват 98%-ро ташкил дод.

Мухимияти таҳқиқоти озмоишии асал. Занбӯриасалпарварӣ бо соҳаи растанипарварӣ алоқаи зич дошта, яке аз бахшҳои муҳими ҳоҷагии халқ бахисоб меравад ва аз дигар соҳаҳо бо хусусиятҳои хоси худ фарқ дорад. Тавре, ки аз мушоҳидаҳо маълум аст, 80%-и гардолудкунии растаниҳои энтомофилӣ ба занбӯри асал алоқамандӣ дорад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқи ҳисоботи омӯрӣ зиёда аз 275000 оилаи занбӯри асал ба қайд гирифта шудааст, Барои баланд бардоштани маҳсулнокии оилаҳо ва самаранокии иқтисодии ҳорчагҳои занбӯриасалпарварӣ моро зарур аст, ки ҳамасола 50%-и модарзанбӯронро иваз намоем, ки ин баробар аст ба 137500 модарзанбӯр. Баровардан ва иваз намудани микдори зиёди модарзанбӯр мушкилоти асосии занбӯрпарварони наинки Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки тамоми ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Дар давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон барои таъмини ҳоҷагҳои занбӯриасалпарварӣ бо модарзанбӯрони хушзот ҳоҷагҳои маҳсусгардонидашудаи зотпарварӣ фаъолият мекунад.

Мувофиқи ҳуҷосаи олимони қомебихон занбӯрпарварони муосир аз таъминоти занбӯрҷой бо модарзанбӯрони босифати хушзот вобаста аст. Ҳар як занбӯрпарвар вазифадор аст, ки барои баланд бардоштани маҳсулнокии оилаҳои занбӯри асал аз модарзанбӯрони хушзот истифода барад. Бо мақсади тақмилдиҳии хусусиятҳои ирсии типии тоҷикии занбӯри асал дар шӯъбаи селекция ва технологияи занбӯриасалпарварии Институти чорводорӣ ва чарогоҳи АИКТ аз оилаҳои хушзотии ҳоҷагҳои тобеи

КВДЗ “Асали Тоҷикистон” ва х/д “Камолиддин 2-Н” оилаҳои падарӣ, модарӣ ва тарбиятгар интихоб намуда аз онҳо бо роҳи сунъӣ модарзанбӯр бароварда шуд.

Барои баровардани модарзанбӯри хушзот омилҳои дохиливу берунӣ таъсири худро мерасонанд. Ба омилҳои дохилие, ки сифати модарзанбӯр аз он вобаста аст дохил мешавад: синну соли кирмина, қобилияти ҳаётии кирминаҳо, қувваи оила, миқдори кирмина барои як оила, захираи хӯрокии карбогидратӣ ва сафедагӣ, миқдори насли кушода дар оилаи тарбиятдиҳанда, таркиб ва сифати ғизои кирмина, солими оила ва ғайраҳо. Ба омилҳои беруние, ки ба сифати модарзанбӯр таъсир мерасонанд, дохил мешавад: боду ҳаво, қабули хӯрокӣ, мавҷудияти шахдҷудокунии дар табиат, ҳарорати бинои корӣ ва ғайраҳо.

Маълумот оид ба омилҳои берунӣ ва дохилии ба сифати модарзанбӯр таъсиркунанда дар сарчашмаҳо зиёданд, лекин оид ба таъсири ғизо, ки барои кучонидани кирминаи модарзанбӯр истифода мешаванд, нисбатан камтар маълумот дода шудааст. Аз ин хотир, мо кормандони шуъба тасмим гирифтём дар мавзӯи вобастагии қабули кирминаи модарзанбӯр аз таркиб ва сифати ғизо, ки барои кучонидани кирмина истифода мешавад тадқиқотро гузаронем.

Усули тадқиқот. Барои баровардани модарзанбӯри хушзоти сунъӣ усули Ф.Руттнер, ки моҳияти усул аз кучонидани кирмина дар косачаҳои сунъии мумин иборат аст, истифода карда шуд. Барои муайян намудани вобастагии қабули кирминаи модарзанбӯр аз таркиби ғизо, ки барои кучонидани кирмина истифода мешавад, се намуди ғизо истифода карда шуд. Барои қабули кирмина дар 11 косачаҳои мумини модархона оби дистиллятсионӣ, дар 11 косачаи дигар шири модарзанбӯр ва дар 11 косачаи боқимонда омехтаи шири модарзанбӯр ва оби дистиллятсионӣ ба миқдори нимчакрагӣ илова намудем. Вазни модарзанбӯри бордорношударо дар тарозуи озмоишгоҳи муайян карда шуд.

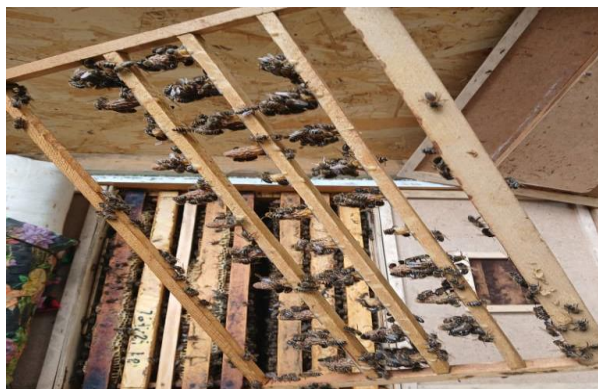
Натиҷаи тадқиқот. Натиҷаи вобастагии қабули кирминаи модарзанбӯр аз таркиби ғизо ва қувваи оила дар се гуруҳи оилаҳои тарбиятгари типии тоҷикии занбӯри асал, ки аз оилаҳои пурқувват, миёнақувват ва аз оилаҳои нисбатан суст иборат буданд, муайян карда шуд. Оилаҳои тарбиятгари гуруҳи 1-ум аз 12-14 лонача занбӯрони кории сину соли гуногун, 6-8 лонача бо насли пӯшида ва боқимонда бо гард ғизову асал ташкил карда шуд. Оилаҳои тарбиятгари гуруҳи 2-юм аз 10-12 лонача занбӯрони кории сину соли гуногун, 4-6 лонача бо насли пӯшида ва гуруҳи 3-юм бошад аз 8-10 лонача занбӯрони кории сину соли гуногун, 3-4 лонача бо насли пӯшида боқимонда бо гардғизову асал ташкил карда шуд.

Ҷадвал.- Вобастагии қабули кирминаи модарзанбӯри типии тоҷикии занбӯри асал аз таркиби ғизо ва қувваи оила (n=10)

№	Мавод		Миқдори кирминаи кучонида, дона	қабули кирминаҳо	
				дона	%
1.	Шири модарзанбӯр	Оилаи пурқувват	11	2	18,2
		Оилаи миёнақувват	11	1	9,1
		Оилаи суст	11	-	-
2.	Шир бо оби дистиллят	Оилаи пурқувват	11	11	98,0
		Оилаи миёнақувват	11	5	45,4
		Оилаи суст	11	2	18,2
3.	Оби дистиллят	Оилаи пурқувват	11	1	9,1
		Оилаи миёнақувват	11	0,5	4,5
		Оилаи суст	11	-	-

Тадқиқотҳо дар моҳи апрел ва май бо пайдо шудани нарсанбӯр дар оила гузаронида шуд.

Барои қабули кирминаҳои модарзанбӯр тамоми шароитҳо ва омилҳои ба қабули кирминаҳо таъсиркунанда таъмин карда шуд. Тадқиқотҳо дар 30 оилаи типии тоҷикии занбӯри асал гузаронида шуд.

Расм. -Қабули кирминаҳои кучонидашуда.

Натиҷаи тадқиқот нишон дод, ки қабули кирмина барои баровардани модарзанбӯр дар гуруҳи дуҷуми оилаҳои таҷрибавӣ бо истифодаи омехтаи шири модарзанбӯру оби дистиллятсионӣ нисбатан бештар аст.

Чихеле дар расм айён аст фоизи қабули кирмина аз таркиби ғизои ба косачаҳо гузошташуда вобаста аст. Нишондоди баланди қабули кирминаҳо дар оилаҳои пурқуввати гуруҳи дуҷуми оилаҳои таҷрибавӣ дида шуд, ки 98,0%-ро ташкил дод. Аз натиҷаи тадқиқотҳо ба мо маълум гардид, ки барои қабули кирминаи модарзанбӯр ғайр аз таркиби хӯрокӣ қувваи оила низ таъсири ҳалкунанда дорад. Дар оилаҳои тарбиятгари пурқувват қабули кирмина новобаста ба таркиби ғизо барои кирмина нисбат ба оилаҳои миёнақувват ва суст зиёдтар буд. Махсусан, аз ҳама бештар қабули кирмина дар оилаҳои пурқуввате, ки шири модарзанбӯр бо иловаи оби дистиллят истифода карда шуд, ба чашм расид ва он ба 98,0% баробар шуд.

Аз натиҷаи тадқиқот мо ба хулосае омадем, ки ба қабули кирминаи модарзанбӯр омилҳои зиёди дохиливу берунӣ таъсири худро мерасонанд. Махсусан, таркиби хурокие, ки пеш аз кӯчонидани кирмина ба косаҷаҳои модархона рехта мешавад, инчунин қувваи оилаи тарбиятгар, ки дар он кирминаҳои кӯчонидашуда гузошта мешавад, нақши муҳим мебозад.

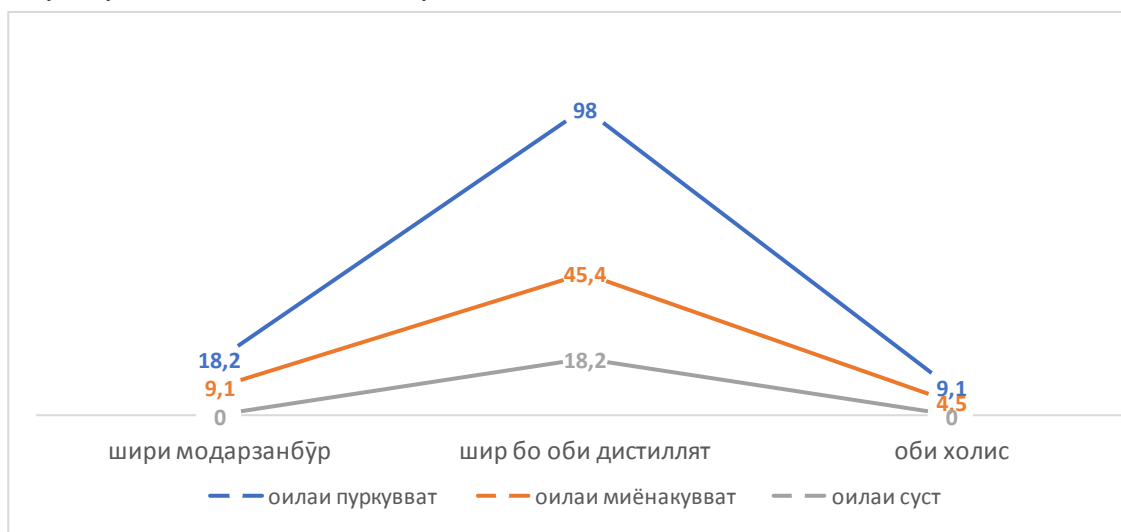

Диаграмма.-Вобастагии қабули кирминаи модарзанбӯр аз қувваи оила(n=10)
АДАБИЁТ

1. Шарипов А.,Зубайдов К.Ш. Афзоишдиҳи ва корҳои селексиони дар соҳаи занбуриасмалпарвари.ДАТ.Душанбе.-2021.-176 с.
2. Ф. Рутнер. Матководство.Биологические основы и технические рекомендации. Бухарест. 1982.-363 с.

ЗАВИСИМОСТЬ ПРИЕМА ЛИЧИНКИ ПЧЕЛОМАТКИ ТАДЖИКСКОГО ТИПА МЕДОНОСНОЙ ПЧЕЛЫ ОТ СОСТАВА КОРМА И СИЛЫ СЕМЬИ

Аннотация.В статье приведены краткие сведения о зависимости приёма личинки медоносных пчёл таджикского типа, при выводе искусственных маток, от использования белкового корма и силы семьи. Авторы использовали три вида корма для личинок: чистую воду, маточное молочко и смесь маточного молочка с дистиллированной водой. Результаты исследования показали, что при смешанном питании маточным молочком и дистиллированной водой в сильных семьях приём личинки составил 98%.

Ключевые слова: пчелиная матка, улучшение, маточное молочко, чистая вода, дистиллированная вода, продуктивность, селекция, разведение.

ВОБАСТАГИИ ҚАБУЛИ КИРМИНАИ МОДАРЗАНБҮРИ ТИПИ ТОЧИКИИ ЗАНБҮРИ АСАЛ АЗ ТАРКИБИ ФИЗО ВА ҚУВВАИ ОИЛА

Аннотатсия. Дар ин мақола маълумоти мухтасар дар бораи робитаи байни қабули кирминаи занбӯри асал ҳангоми парвариши маликаҳои сунӣ ва истифодаи хӯроки сафед ва қувваи колония оварда шудааст. Муаллифон се намуди хӯроки кирминаро истифода бурданд: оби тоза, желеи шохӣ ва омехтаи желеи шохӣ ва оби тозашуда. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон доданд, ки бо парҳези омехтаи желеи шохӣ ва оби тозашуда, қабули кирминаҳо дар колонияҳои қавӣ 98% -ро ташкил дод.

Калимаҳои асосӣ: модарзанбӯр, тақмилдиҳӣ, шири модарзанбӯр, оби ҳолис, оби дистиллятсионӣ, маҳсулнокиӣ, зотпарварӣ, хуизоткунӣ.

DEPENDENCE OF TAJIK HONEY BEE QUEEN LARVAE INTAKE ON FEED COMPOSITION AND FAMILY STRENGTH

Annotation.This article analyses a brief overview of the relationship between the intake of Tajik honeybee larvae during artificial queen rearing and the use of protein feed and colony strength. The authors used three types of larval feed: clean water, royal jelly, and a mixture of royal jelly and distilled water. The results of the study showed that with a mixed diet of royal jelly and distilled water, feed intake by larvae in strong colonies was 98%.

Key words: queen bee, improvement, royal jelly, clean water, distilled water, productivity, selection, breeding.

Сведения об авторах:

Зубайдов Камолдин Шамситдинович, кандидат сельскохозяйственных наук, заведующий отделом селекции и технологии пчеловодства Института животноводства и пастбищ Таджикской академии сельскохозяйственных наук. 734067: Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Гипрозем, 17. тел: (+992) 938 38 01 28, E-mail: zubaydov2020@mail.ru.

Каххоров Нурулло Шарифович доцент кафедры птицеводства и пчеловодство Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734013, республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146. тел (+992) 206 46 44 44. E-mail: nurullo-kahorov@mail.ru

Меликов Диловар Тохирович старший лаборант отдела селекция и технология пчеловодства Института животноводства и пастбищ Таджикской академии сельскохозяйственных наук. 734067: Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Гипрозем, 17. тел: (+992) 93 540 47 48;

Нематов Кароматулло Исматуллоевич, младший научный сотрудник отдела селекции и технологии пчеловодства Института животноводства и пастбищ Таджикской академии сельскохозяйственных наук. 734067: Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Гипрозем, 17. тел: Тел: (+992) 978506767; E-mail: nematovk054@gmail.com.

Каримзода Бехруз Рахматулло, докторант PhD кафедры птицеводства и пчеловодство Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734013, республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146. тел (+992) 909 22 26 22.

Authors Informations:

Zubaidov Kamolidin Shamsitdinovich, Candidate of Agricultural Sciences, Head of the Department of Selection and Beekeeping Technology of the Institute of Animal Husbandry and Pastures of the Tajik Academy of Agricultural Sciences. 734067:17 Giprozem Avenue,

Dushanbe, Republic of Tajikistan тел: (+992) 938 38 01 28, E-mail: zubaydov2020@mail.ru.

Kakhkhorov Nurullo Sharifovich Associate Professor, Department of Poultry and Beekeeping, Tajik Agricultural University named after S. Shotemur. 734013, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146. (+992) 206 46 44 44 bodies. E-mail: nurullo-kahorov@mail.ru

Melikov Dilovar Tokhirovich, senior laboratory assistant of the selection and beekeeping technology department of the Institute of Animal Husbandry and Pastures of the Tajik Academy of Agricultural Sciences. 734067:17 Giprozem Avenue, Dushanbe, Republic of Tajikistan body: (+992) 93 540 47 48;

Nematov Karomatullo Ismatulloevich, Junior Researcher, Department of Selection and Beekeeping Technology, Institute of Animal Husbandry and Pastures, Tajik Academy of Agricultural Sciences. 734067:17 Giprozem Avenue, Dushanbe, Republic of Tajikistan tel: Tel: (+992) 978506767; E-mail: nematovk054@gmail.com.

Karimzoda Behruz Rahmatullo, PhD doctoral student, Department of Poultry and Beekeeping, Tajik Agricultural University named after S. Shotemur. 734013, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146. (+992) 909 22 26 22

УДК 636.087.63+631.867.4 (575.3)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ УДОБРЕНИЯ ПРУДОВ ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ ТЕПЛОЛЮБИВЫХ РЫБ В ПОЛИКУЛЬТУРЕ

Тешаева М.З., Азизов Ф.Ф., Раджабов Ф.М.-Таджикский аграрный Университет имени Ш. Шотемур

Ключевые слова: *рыбоводный пруд, удобрение, поликультура, масса рыб, рыбопродуктивность.*

Рыба и рыбные продукты являются важнейшими продуктами питания. Рыбная продукция, богатая животным белком с уникальным набором аминокислот, жирных кислот и витаминов, которые не встречаются в таком количестве и разнообразии ни в зерновых культурах, ни в мясе, ни в других продуктах, занимает ведущее место в обеспечении сбалансированности питания и здоровой диеты [1; 4].

Проблема увеличения производства рыбы, путем использования достижений науки и интенсификации рыбоводства, является одной из актуальных задач. Среди многочисленных методов интенсификации прудового рыбоводства особое значение имеет удобрения прудов органическими и минеральными удобрениями, особенно, при поликультуре карпа и растительноядных рыб. Удобрение рыбоводных прудов является одним из факторов повышения рыбопродуктивности и улучшения гидрохимического режима. Рост рыбопродуктивности, при интенсивном способе выращивания рыбы (20-25 ц/га), в значительной мере зависит от применения удобрений, способствующих увеличению в прудах естественной пищи.

При выращивании растительноядных рыб и их поликультуры с карпом, рост и развитие рыб, рыбопродуктивность зависит от состояния естественной кормовой базы пруда, на которую существенное влияние оказывает внесение в пруд органических и минеральных удобрений. Удобрение прудов, являясь одной из эффективных форм интенсификации, позволяет значительно увеличить выход рыбной продукции из водоема, за счет максимального развития естественной кормовой базы, улучшения условий содержания рыбы [5].

Необходимость внесения удобрений в рыбоводные пруды диктуется не только тем, что они улучшают развитие первичной продукции, но и тем, что водоем нуждается в них. Конечной продукцией водоема является рыба. Известно, что на 1 кг животной рыбы, например, карпа, расходуется 6-7 кг зоопланктона и зообентоса. В свою очередь, на 1 кг зоопланктона или зообентоса требуется не менее 6-7 кг первичной продукции (фитопланктона, бактериопланктона). На 1кг первичной продукции необходимо большое количество минеральных и органических веществ [3].

Действие удобрений на рыбу, в отличие от растениеводства, где удобрения прямо воздействуют на растения, поскольку являются для них пищей, происходит не напрямую, а через пищевую цепь, начальным звеном которой являются бактерии и микроскопические водоросли. Поэтому не всегда, чем больше вносят удобрений, тем выше естественная рыбопродуктивность водоема. Каждое звено пищевой цепи требует определенных условий, которые могут не совпадать с условиями для других звеньев. Кроме того, часть вносимых минеральных веществ поглощается донными отложениями. Все это надо иметь в виду при удобрении рыбоводных водоемов [2; 6].

В условиях Республики Таджикистан, по вопросу изучения эффективности внесения органических и минеральных удобрений в рыбоводных прудах, при выращивании растительноядных рыб и карпа в поликультуре, исследований проведено недостаточно. В этой связи, цель наших исследований явилось изучение влияния внесения органических и минеральных удобрений в рыбоводный пруд при выращивании растительноядных рыб и карпа в поликультуре, на динамику зоопланктона и фитопланктона в вегетационный период, массу рыб и рыбопродуктивность прудов.

Исследования проводили на базе рыбоводных прудов учебно-опытного унитарного предприятия «Гиссар» Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур.В целях изучения эффективности внесения органических и минеральных удобрений, при выращивании белого амура, белого толстолобика и карпа в поликультуре, выбрали два пруда. В первый пруд (контрольный) не вносили удобрения, во второй пруд (опытный) вносили навоз, аммиачную селитру, аммофос и суперфосфат, в зависимости от биологической потребности воды.

В опытный пруд навоз вносили по воде и по сухому ложу пруда. Навоз первый раз вносили осенью перед заполнением пруда в количестве 600 кг, второй раз в июне месяце 300 кг и третий раз в июле - 200 кг. Аммофос и суперфосфат вносили совместно с аммиачной селитрой. Соотношение азота и фосфора, при внесении фосфорных и азотных удобрений, было 6:1. Эти минеральные удобрения вносили в толщу воды равномерно по поверхности площади пруда. При внесении удобрений, учитывали биологическую потребность воды рыбоводного пруда. Для этого проводили анализ воды и определяли фактическое содержание кальция, фосфора и азота. На основании фактического содержания этих биогенов в пруде, определяли их недостающее количество. Всего, за вегетационный период, в опытный пруд площадью 0,25 га было внесено 1100 кг навоза,

120 кг аммиачной селитры, 50 кг аммофоса и 30 кг суперфосфата. В расчете на 1 га, расход навоза составляет - 4400 кг, аммиачной селитры - 480 кг, аммофоса - 200 кг и суперфосфата - 120 кг.

Основу естественной кормовой базы рыбоводных прудов составляют зоопланктон и фитопланктон, которые являются пищей для рыб. Поэтому увеличение количества зоопланктона и фитопланктона в рыбоводных прудах имеет большое значение, потому что, при этом повышается скорость роста и развития рыб, и рыбопродуктивность прудов. Внесение органических и минеральных удобрений в пруд способствовало значительному увеличению биомассы зоопланктона и фитопланктона во все месяцы вегетационного периода (табл. 1).

Таблица 1 - Динамика зоопланктона и фитопланктона в течение вегетационного периода, г/м³

Месяц	Зоопланктон		Фитопланктон	
	контрольный пруд	опытный пруд	контрольный пруд	опытный пруд
Март	0,837±0,05	1,006±0,07	2,595±0,18	3,425±0,24
Апрель	1,124±0,08	1,417±0,10	3,934±0,28	5,468±0,40
Май	1,296±0,10	1,701±0,13	4,795±0,35	7,114±0,53
Июнь	1,684±0,13	2,425±0,19	6,652±0,51	10,044±0,79
Июль	1,843±0,15	2,646±0,22	8,386±0,68	13,166±1,09
Август	1,411±0,11	1,904±0,15	5,875±0,46	8,636±0,69
Сентябрь	1,031±0,08	1,261±0,09	3,815±0,28	5,112±0,38
Октябрь	0,758±0,05	0,840±0,05	1,971±0,12	2,444±0,15
В среднем	1,248±0,04	1,650±0,06	4,752±0,16	6,926±0,25

Биомасса зоопланктона и фитопланктона в удобряемом (опытном) пруде, во все месяцы вегетационного периода, была больше, чем в неудодряемом (контрольном) пруде. В марте месяце биомасса зоопланктона и фитопланктона в опытном пруде были соответственно, на 20,19 и 31,98%, в апреле - на 26,07 и 38,99%, мае - на 31,25 и 48,36%, июне - на 44,00 и 50,99%, июле - на 43,57 и 57,00%, августе - на 34,94 и 46,99%, сентябре - на 22,31 и 33,99% и в октябре - на 10,82 и 24,01% больше, по сравнению с контрольным прудом. В среднем за вегетационный период в опытном пруде биомасса зоопланктона была на 32,21% и фитопланктона - на 45,75% больше. В обоих прудах, независимо от удобрения, максимальная биомасса зоопланктона и фитопланктона наблюдалась в июне и июле месяцах, минимальная - в марте и октябре.

В целом, внесение в пруд органических и минеральных удобрений, привело к улучшению естественной кормовой базы, то есть к увеличению биомассы зоопланктона в течение вегетационного периода на 10,82-43,57% и фитопланктона - на 24,01-57,00%. Живая масса является основным хозяйственно-полезным признаком рыб. Внесение в пруд органических и минеральных удобрений, улучшая естественную кормовую базу пруда, привело к существенному увеличению живой массы рыб (табл. 2).

Живая масса двухлетков карпа опытного пруда была на 123,6 г или 12,97% ($P>0,95$), белого амура - на 552,5 г или 22,69% ($P>0,99$) и белого толстолобика - на 160 г или 14,10% ($P>0,95$) больше, чем у рыб контрольного пруда. Карп, белый амур и белый толстолобик, выращенные в удобряемом пруде, по абсолютному и среднесуточному приросту массы тела превосходили этих рыб, выращенных в неудодряемом пруде, соответственно, на 13,28% ($P>0,95$); 22,94% ($P>0,99$); и 14,35% ($P>0,95$).

Таблица 2 - Живая масса двухлетков рыб, г

Показатель	Карп	Белый амур	Белый толстолобик
контрольный пруд			
Средняя начальная масса рыб, г	21,64±0,33	26,34±0,47	19,78±0,32
Средняя конечная масса рыб, г	952,6±61,9	2434,3±170,4	1134,6±87,9
Абсолютный прирост, г	930,96	2407,9	1114,8
Среднесуточный прирост, г	3,83	9,90	4,58
опытный пруд			
Средняя начальная масса рыб, г	21,56±0,32	26,41±0,45	19,72±0,31
Средняя конечная масса рыб, г	1076,2±72,1	2986,8±192,4	1294,6±94,3
Абсолютный прирост, г	1054,6	2960,3	1274,8
Среднесуточный прирост, г	4,34	12,18	5,24

За период выращивания, выживаемость карпа в контрольном пруде составила 88,43%, в опытном пруде - 89,87%, белого амура, соответственно, 90,67 и 92,35%, белого толстолобика - 86,35 и 87,67%. Выживаемость карпа, белого амура и белого толстолобика, которых выращивали в удобряемом пруде, была, соответственно, на 1,44; 1,68 и 1,32%. Различия в живой массе рыб разных прудов отразилась на рыбопродуктивности. Рыбопродуктивность контрольного пруда составила 23,94 ц/га, опытного пруда - 28,71 ц/га. Внесение удобрений способствовало увеличению рыбопродуктивности пруда на 4,77 ц/га или на 19,92% ($P>0,99$).

Таким образом, проведенными исследованиями установлено, что при выращивании теплолюбивых рыб в поликультуре, внесение удобрений в пруд улучшает естественную кормовую базу, увеличивает биомассу зоопланктона в вегетационный период на 10,82-43,57%, биомассу фитопланктона - на 24,01-57,00%, живую массу карпа на 12,97% ($P>0,95$), белого амура - на 22,69% ($P>0,99$) и белого толстолобика - на 14,10% ($P>0,95$) и рыбопродуктивности пруда на 4,77 ц/га или 19,92% ($P>0,99$).

ЛИТЕРАТУРА

1. Васильев, А.А. Выращивание осетровых в садках / А.А. Васильев, Г.А. Хандожко, Ю.А. Гусева. - Саратов: Приволж. книж. изд-во, - 2012. - 128 с.
2. Лаврентьева, Г.М. Определение доз минеральных удобрений для повышения рыбопродуктивности озер-питомников без изменения их трофического статуса / Г.М. Лаврентьева, Ю.Н. Журавлев // Сборник трудов ГосНИОРХ, 1988. - Вып. 283. - С. 34.
3. Морози, И.В. Рыбоводство / И.В. Морози, З.А. Иванова, Н.Н. Моисеев, Е.В. Пищенко, Н.М. Костомахин. - Новосибирск, 2017. - 436 с.

4. Пономарев, С.В. Аквакультура / С.В. Пономарев, Ю.М. Баканева, Ю.В. Федоровых. - Санкт-петербург: «Лань», -2017. - 440 с.
 5. Привезенцев, Ю.А. Интенсивное прудовое рыбоводство: учебник для вузов. - М.: Агропромиздат, 1991. - 368 с.
 6. Ульянов, В.Н. Влияние минеральных удобрений на развитие естественной кормовой базы прудов / Сборник трудов ГосНИОРХ, 1988. – Вып. 288. – С. 113.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ УДОБРЕНИЯ ПРУДОВ ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ ТЕПЛОЛЮБИВЫХ РЫБ В ПОЛИКУЛЬТУРЕ

Аннотация. В статье приведены результаты исследований по изучению влияния удобрения прудов на биомассу зоопланктона и фитопланктона, живую массу рыб и рыбопродуктивность пруда. Установлено, что при выращивании теплолюбивых рыб в поликультуре, внесение удобрений в пруд улучшает естественную кормовую базу, увеличивает биомассу зоопланктона в вегетационный период на 10,82-43,57%, биомассу фитопланктона - на 24,01-57,00%, живую массу карпа на 12,97%, белого амура - на 22,69% и белого толстолобика - на 14,10% и рыбопродуктивности пруда на 4,77 ц/га или 19,92%.

Ключевые слова: *рыбоводный пруд, удобрение, поликультура, масса рыб, рыбопродуктивность.*

САМАРАНОКИИ НУРИДИХИИ КЎЛҲО ҲАНГОМИ ПАРВАРИШИ МОҲИҲОИ ГАРМИДЎСТ ДАР ПОЛИКУЛЬТУРА

Аннотатсия. Дар мақола натиҷаҳои таҳқиқот доир ба омӯختани таъсири нуридиҳии кӯлҳо ба биомассаи зоопланктон ва фитопланктон, вазни зиндаи моҳиҳо ва маҳсулнокии моҳигии кӯл оварда шудааст. Муқаррар карда шудааст, ки ҳангоми парвариши моҳиҳои гармидӯст дар поликультура, ба кӯл андохтани нури базаи табиии ҳуҷроиро беҳтар намуда, биомассаи зоопланктонро дар давраи афзоишбӣ 10,82-43,57%, биомассаи фитопланктонро 24,01-57,00%, вазни зиндаи карпро 12,97%, амуре сафедро 22,69%, пешонағафси сафедро 14,10% ва маҳсулнокии моҳигии кӯлро 4,77 с/га ё 19,92% зиёд менамояд.

Калимаҳои асосӣ: *кӯли моҳипарварӣ, нуридиҳӣ, поликультура, вазни моҳӣ, маҳсулнокии моҳигӣ.*

EFFICIENCY OF POND FERTILIZER FOR CULTIVATING HEAT-LOVING FISH IN POLYCULTURE

Annotation. This article presents the results of research examining the effect of pond fertilization on zooplankton and phytoplankton biomass, fish live weight, and pond fish productivity. It has been established that when growing heat-loving fish in polyculture, adding fertilizer to a pond improves the natural food supply, increases zooplankton biomass during the growing season by 10.82-43.57%, phytoplankton biomass by 24.01-57.00%, carp live weight by 12.97%, grass carp by 22.69%, and silver carp by 14.10%, while pond fish productivity increases by 4.77 c/ha or 19.92%.

Key words: *fish pond, fertilizer, polyculture, fish mass, fish productivity.*

Сведения об авторах:

Тешаева Мадина Зокировна - соискатель кафедры ихтиологии и физиологии сельскохозяйственных животных Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146, тел.: +992919168433;

Азизов Фарух Фатхулович - кандидат сельскохозяйственных наук, заведующий кафедры ихтиологии и физиологии сельскохозяйственных животных Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146, e-mail: azizov.farukh@mail.ru tel.: +992936003538.

Раджабов Фарход Меликбоевич - доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры технология переработки продуктов животноводства и кормления животных Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146, e-mail: rajabov-65@mail.ru tel.: +992907911201.

Authors informations:

Teshaeva Madina Zokirovna - applicant for the department of ichthyology and physiology of farm animals, Tajik agrarian University named after Sh. Shotemur, Dushanbe, Rudaki avenue, 146, tel.: +992919168433;

Azizov Farukh Fatulovich - candidate of agricultural sciences, head of the department of ichthyology and physiology of farm animals, Tajik agrarian University named after Sh. Shotemur, Dushanbe, Rudaki avenue, 146, e-mail: azizov.farukh@mail.ru tel.: +992936003538;

Rajabov Farhod Melikboevich - doctor of agricultural sciences, professor of the department of technology of processing of livestock products and animal feeding of the Tajik agrarian University named after Sh. Shotemur, Dushanbe, Rudaki avenue, 146, e-mail: rajabov-65@mail.ru tel.: 907911201.

ТДУ: 085.1

ҲАССОСИЯТИ БАРАНГЕЗАНДАҲОИ МАСТИТИ ГОВҲО БА МАВОДИ ЗИДДИМИКРОБӢ

Саттори И.¹, Шоимардонов Ё.Б.², Мирзоализода Т.М.³, Махмудов К.Б.², Одинаева Х.А.²-

¹Донишгоњи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншоъ Шонътемур.

²Институти масоили амнияти биологӣ ва биотехнология

Калимаҳои асосӣ: *мастит, маводи зиддимикробӣ, усули тақсимои пайваста, ҳассосияти барангезандаҳо*

Мастити говҳо яке аз бемории паҳнғаштаи фермаю комплексҳои ширию молӣ дар ҷаҳон ба ҳисоб меравад ва ба хоҷагҳои чорводорӣ зарари калони иқтисодӣ мерасонад. Ҳангоми риояи нақардани талаботи ветеринарию беҳдошти дар ҳуҷронидан ва нигоҳубини говҳои ширдеҳ мастити ғайрисироятӣ ба сироятӣ гузашта дар ғадуди синаи патогенҳо чи дар алоҳидагӣ ва дар шакли омехта афзоиш меёбад.

Натиҷаи таҳқиқоти бактериологӣ нишон медиҳад, ки дар пайдоиши мастити сироятӣ эшерихияи коли, стафилококк, диплококк, салмонелла ва дигар патогенҳо иштирок менамоянд (1,2). Ҳангоми истифодаи беназорати антибиотикҳо ва дигар маводи зиддимикробӣ устувории патогенҳо ба ин доруҳо зиёд гардида, дар натиҷа штамми бактерияҳои устувор пайдо мешавад, ки ба инсон ва ҳайвонот таъсири манфии ҳудро мерасонад. Ба ҳамин хотир, маълум намудани ҳассосияти барангезандагони мастит ва сари вақт маҳв намудани онҳо дар солим нигоҳ доштани чорвои хушзод, баланд намудани самаранокии иқтисодии соҳаи нақши муҳим мебошад. Лекин чудо амудани парвардаи тозаи патогенҳо ва тафрикаи онҳо одатан 5 – 7 рӯзро дар бар мегирад ва дар ин муҳлат раванди сироятӣ вазниндар мегардад. Ба ҳамин хотир дар муддати 18 – 20 со маълум намудани ҳассосияти маҷмуи патогенҳо барои сари вақт мубориза бурдан зидди беморӣ аҳамияти

калон дорад. Дар амалияи тибби ветеринарӣ ҳассосияти микроорганизмҳо бо усулҳои тақсимои пай дар пай дар пиёбаи ғушту пептон, диффузияи давраҳои антибиотикдор, Е–тест, усули ворид намудани вояи аксари антибиотик бо барангезанда ба ағари ғушту пептон ва дигар усулҳо маълум карда мешаванд (3,4).

Камбудиҳои усулҳои маълум намудани ҳассосияти патогенҳо ба маводи зиддимикробӣ дар он аст, ки онҳо меҳнатталабии усули дошта, барои иҷрои онҳо парвардаи тозаи патогенҳо лозим, аксарияти онҳо ҳассосиятро патогенҳоро дар вояи алоҳида маълум менамоянд, арзиши тестҳо қимат ва на ҳамеша дастрасанд. Аз ин ру мақсади таҳқиқоти илмӣ ба тарҳрезии усули дастрасу боэътимод ва таъҷилии миқдоран муайян намудани ҳассосияти патогенҳо дар алоҳидагӣ ва омехта ба маводи зиддимикробӣ равона гардид.

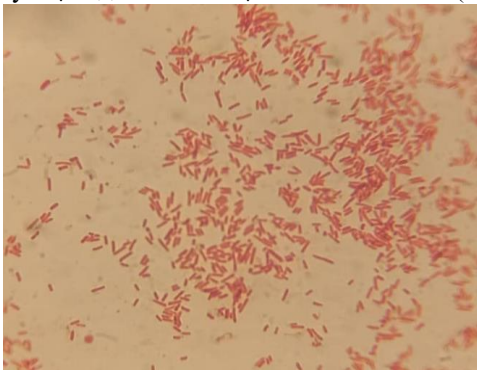
Бо ин мақсад дар натиҷаи таҳлили маълумоти илмӣ ва патентӣ дар назди мо вазифаҳо оид ба ҷудо ва тафриқии патогенҳо аз маводи иллатнок, интиҳоби ғизои микробиологӣ, тарҳрезии тартиби миқдоран муайян намудани ҳассосияти барангезандаҳо ба маводи зиддимикробӣ ва баҳо додани он гузошта шуда буд.

Мавод ва усули таҳқиқот. Таҳқиқоти бактериологӣ ва омӯзиши ҳассосияти изоляти бактерияҳо ба маводи зиддимикробӣ дар Маркази захираҳои миллии микроорганизмҳои касалиовари Институти масоили амнияти биологӣ ва биотехнологияи АИКТ ва озмоишгоҳи микробиологияи ДАТ ба номи Ш. Шохтемур гузаронида шуданд.

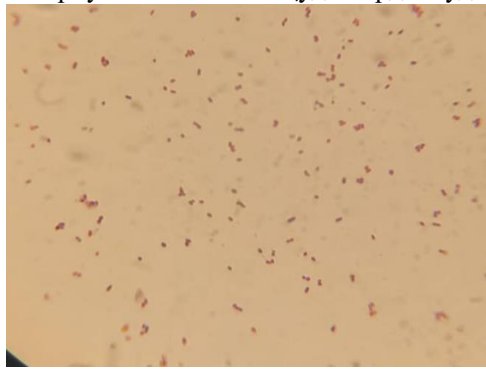
Барои санҷиши бактериологӣ тарашшуҳи говҳои буғуз ва ғаллаю шири говҳои хоҷагии кооперативии Л. Муродов ва ҶДММ А. Юсупови ш. Ҳисор истифода шуд. Барои гирифтани маводи иллатнок сина ва пистони говҳоро тоза намуда, қисми аввали тарашшуҳ ё ширро аз пистон озод карда, баъди ба миқдори 5 мл маводро ба найчашишаҳои тамизшуда гирифта шуд. Маводи иллатнок то оғози таҳқиқот дар ҳарорати 4 -8°C нигоҳдорӣ гардид. Барои маълум намудани патогенҳо маводи иллатнок аввал дар пиёбаи ғушту пептон (ПП) ба муддати 6 соат кишт шуда, баъд аз он дар ағари ғушту пептондор (АГП) бозкишт гардид. Ҳассосияти изоляти бактерияҳоро дар алоҳидагӣ ва омехта нисбати маводи зиддимаститӣ: гамарет, апиномаст сефти, апиномаст клокси ва интраклокс санҷида шуданд. Ба сифати назорат доруи ватанӣ лактовит истифода гардид.

Натиҷаи таҳқиқот. Таҳлили бактериологӣ 43 шири говҳо баъди таваллуд ва 20 тарашшуҳи ғадуди синаи говҳои буғуз нишон дод, ки мутаносибан дар 12 ва 6 намунаи мавод барангезандаҳои иллатангез: эшерихия коли ва стафилококк маълум карда шуданд. Ин бактерияҳо дар ПП ва АГП бо ҳосиятҳои хос афзоиш ёфтанд. Дар зери микроскоп *Escherichia coli* чубчаҳои грамманфӣ (Расми 1) ва *Staphylococcus aureus* дар шакли коккҳои граммусбат (Расми 2) дида шуданд. Онҳо дар шакли омехта низ ташхис карда шуданд (Расми 3). Дар натиҷаи таҳлили ҳосиятҳои парвардагӣ, тинкториалӣ, морфологӣ, биохимиявӣ ва иллатангезӣ мансубияти онҳо ба бактерияҳои оилаи энтеробактерияҳо ва стафилококкҳо тасдиқ карда шуд.

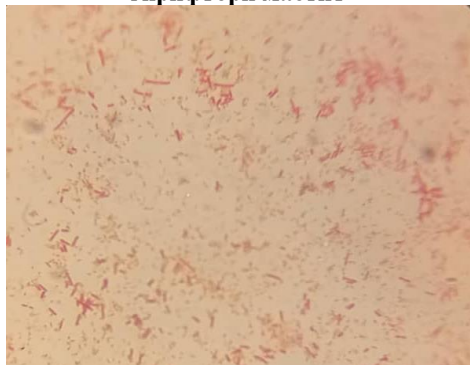
Иллатангези изолятҳои бактерияҳо дар мушҳои сафед санҷида шуд. Ҳангоми ворид намудани парвардаи бактерияҳои дар пиёбаи ғушту пептон ба миқдори 0,6 – 0,8 млрд микроб/мл, мушҳо баъди 18 – 36 с ғавтиданд (расми 1) ва аз узвҳои дохилии онҳо *Escherichia coli* (Расми 4) ва *Staphylococcus aureus* ҷудо карда шуд.

Расми 1.-Изоляти *Escherichia coli* дар шири говҳои гирифтори мастит

Расми 2.-Изоляти *Staphylococcus aureus* дар шири говҳои гирифтори мастит

Расми 3. Омехтаи изолятҳои *Escherichia coli* ва *Staphylococcus aureus* дар шири говҳои гирифтори мастит

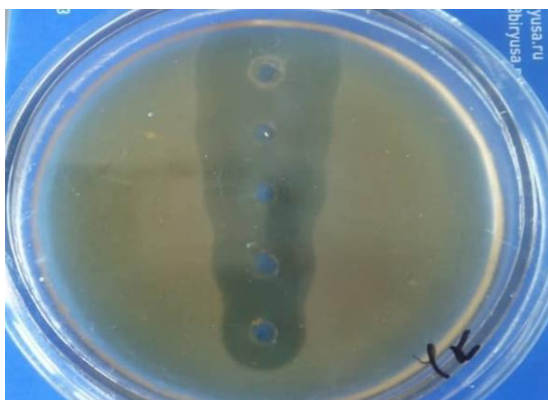
Расми 4. Ҷасади мушҳои сафед баъди сироят бо изоляти *E. coli*

Расми 5. Тағйироти патолого-анатомӣ дар муши сафед баъди сироят бо изоляти *Escherichia coli*

Бо мақсади миқдоран маълум намудани вояи самарабахши маводи зиддимикробӣ бо усули тақсимои пайваста тарашишуҳи ғадуди синаи говҳои буғуз, шири говҳои таваллудкардаро ё парвардаи тозаи изоляти бактерияҳоро дар пиёбаи гӯшту пептон кишт намуда дар муддати 6 с дар термостат (37°C) нигоҳ доштем, баъд аз он суспензияи бактерияҳоро ба ағари гарми (48-50°C) гӯшту пептондор ва стафилококк ағар ворид намуда ба косачаҳои Петри ба миқдори 25 мл рехта шуд. Баъди хунук шудани ағар, дар қутри косача панҷ чуқурча бо андозаи 4 мм дар масофаи 15 мм аз якдигар бурида ағари буридашударо гирифта ба он 5 вояи маводи зиддимикробиро ба миқдори 0,2-0,3 мл рехта, 16–18 с косачаҳои Петри дар термостат (37°C) нигоҳ дошта шуд. Натиҷаи миқдоран маълум намудани ҳассосияти барангезандаҳои мастит ба маводи зиддимикробӣ дар доираи пахши афзоиши ақали бактерияҳо (мм) ва. бо вояи ақали пахшкунӣ (ВАП, мкг/мл) нишон дода шуд

Навигарии усули пешниҳодшуда дар он аст, ки ҳассосияти маводи иллатнок ва парвардаи тозаи бактерияҳо ба маводи зиддимикробии дар хоҷагӣ мавҷудбуда ва дигар антибиотикҳои ба ҷумҳурӣ воридшуда бе истифодаи доираҳои антибиотикдор ва Е– тест дар вояҳои гуногун маълум карда мешавад. Натиҷаи таҳқиқот оид ба маълум намудани ҳассосияти барангезандаҳои мастит дар расми 5 нишон дода шудааст.

Расми 6.-Усули тақсимои пайваста дар маълум намудани ҳассосияти эшерихия коли ба маводи зиддимикробӣ гамарет.

Натиҷаи омӯзиши барагезандагони мастити говҳо нишон дод, ки ҳассосияти изолятҳо дар алоҳидагӣ ва дар шакли омехта нисбати маводи зиддимикробӣ гуногунанд (ҷадвал).

Ҷадвал. Ҳассосияти барангезандаҳои мастити говҳо ба маводи зиддимикробӣ

Номгуи маводи зиддимикробӣ	Доираи боздошти патогенҳо бо мм (мкг/мл)		
	Эшерихия коли	Стафилококк	Эшерихия коли+ стафилококк
Гамарет	18мм (37,5)	20 мм (37,5)	21 мм (75)
Алипомаст клуксӣ	21 мм (31,2)	19 мм (31,2)	23мм (62,4)
Алипомаст севти	20 мм (31,2)	22 мм (15,6)	21 мм (31,2)
Интраклекс	23мм (62,4)	21 мм (62,4)	19мм (62,4)
Лактовит ¹	22мм (15,6)	19 мм (31,2)	20 мм (31,2)

Эзоҳ: Ба сифати назорат доруи истеҳсоли ватанӣ Лактовит истифода гардид.

Чи хеле, ки дар ҷадвал омадааст ба маводи зиддимикробӣ барангезандаҳои мастити говҳо чи дар алоҳидагӣ ва дар шакли омехта ҳассос мебошанд. Ҳассосияти патогенҳо дар алоҳидагӣ нисбати маводи зиддимикробии воридшуда аз 15,6 то 62,4 мкг/мл ташкил дод, дар шакли омехта бошад ҳассосияти онҳо то 75 мкг/мл ташкил намуд. Озмоиши доруи истеҳсоли ватанӣ Лактовит нишон дод, ки қобилияти зиддимикробии он нисбати барангезандаҳои мастити говҳо самарабахш аст..

Хулоса. Натиҷаи таҳқиқот нишон дод, ки дар пайдоиши мастити говҳо нақши микроорганизмҳои иллатагез калон аст ва сари вақт ташхиси бактериологии намуди патоген дар мубориза зидди беморӣ муҳим аст. Барои табobati мастити говҳо сари вақт маълум намудани ҳассосияти изоляти барангезандаи беморӣ ба маводи зиддимикробӣ самараи ҷорабиниро баланд менамояд. Ба ҳамин хотир, истифодаи усули тақсимои пайваста маълум намудани ҳассосияти барангезандаҳо ба маводи зиддимикробӣ нишон дод, ки он соддаю дастрас дар гузаронидани санҷиш дар шароити озмоишгоҳҳои ветеринарӣ мебошад ва таъсирбахшии

маводи зиддимикробиро дар вояҳои гуногун маълум менамояд. Қайд карда шуд, ки ҷабдунокии маводи зиддимикробии воридшуда ва ватанӣ дар маҳв намудани барангезандаҳои мастити говҳо баланд аст.

АДАБИЁТ

1. Батраков А.Я. Профилактика и лечение маститов у коров, 2001, 104 с
2. Определение чувствительности микроорганизмов к антибактериальным препаратам: Методические указания (МУК 4.2.1890-04). – М.: Федеральный центр госсанэпиднадзора Минздрава России, 2004. – 91 с.
3. Патент №2505813 Российская Федерация, МПК G01N 33/48(2006.01), C12Q 1/18(2006.01). Способ определения чувствительности микроорганизмов к антимикробным веществам: №2012147280/15: 27.01.2014 / Тең В.В., Тең Г.В.
4. Саттори И. Нақши микроорганизмҳои иллатангез дар пайдоиши эндометриту мастити говҳо ва ҳассосияти онҳо ба пробиотикҳо// Т. Давлатмуродов, Ш. Р. Мирзоахмедов/ Кишоварз, 2022, № 1, С 66-68

ҲАССОСИЯТИ БАРАНГЕЗАНДАҲОИ МАСТИТИ ГОВҲО БА МАВОДИ ЗИДДИМИКРОБӢ

Аннотатсия. Дар мақола таҳқиқот оид ба маълум намудани ҳассосияти барангезандаҳои мастити говҳо ба маводи зиддимикробӣ бо усули тақсими пайваста дар ағари гушту пептондор дарҷ гардидааст. Натиҷаи таҷрибаҳо нишон доданд, ки усули тарҳрезшуда осону дастрас барои озмоишгоҳҳои ветеринарӣ буда, имконияти меҳнат, ки ҳассосияти *Escherichia coli* ва *Staphylococcus aureus* нисбати маводи зиддимикробӣ дар вояҳои гуногун, дар муддати кӯтоҳ маълум гардад ва табobati саривақтии чорвои бемор самарабахш таъмин шавад.

Калимаҳои асосӣ: мастит, маводи зиддимикробӣ, усули тақсими пайваста, ҳассосияти барангезандаҳо
ЧУВСТВЕЛЬНОСТЬ ВОЗБУДИТЕЛЕЙ МАСТИТА КОРОВ К АНТИМИКРОБНЫМ ПРЕПАРАТАМ

Аннотация. В статье представлены результаты использования метода диффузии серийного разведения антимикробных препаратов в мясопептонном агаре, для определения чувствительности возбудителей мастита коров. Установлено, что разработанный метод позволяет определить чувствительность *Escherichia coli* и *Staphylococcus aureus* в короткое время, является дешевым, более доступным для ветеринарных лабораторий и позволяет проводить своевременное эффективное лечение больных коров.

Ключевые слова: мастит, противомикробный препарат, метод серийного разведения в агаре, чувствительность возбудителей.

ANTIMICROBIAL SENSITIVITY OF BOVINE MASTITIS PATHOGENS

Annotation. This article presents the results of using the diffusion method of serial dilutions of antimicrobials in meat-peptone agar to determine the susceptibility of bovine mastitis pathogens. It was found that the developed method enables rapid determination of the susceptibility of *Escherichia coli* and *Staphylococcus aureus*, is inexpensive, more accessible to veterinary laboratories, enables timely and effective treatment of infected cows.

Key words: mastitis, antimicrobial drug, serial dilution method in agar, pathogen susceptibility.

Сведения об авторах:

Саттори Иzzатулло – Академик ТАСХН, доктор ветеринарных наук, профессор, главный научный сотрудник Института проблем биологической безопасности и биотехнологии Таджикской академии сельскохозяйственных наук, isattori@mail.ru

Шоимардонов Ёқуб–старший преподаватель кафедры микробиологии и эпизоотологии Таджикского аграрного университета им. Ш.Шотемур, тел.: (+992) 907600790

Мирзоализода Тоирҷон Мизоали–кандидат ветеринарных наук, проректор по науке и инновации Таджикского аграрного университета им. Ш.Шотемур, тел.: (+992) 907714936

Махмудов Камолҷон Бурхонвич–заместитель директора Института проблем биологической безопасности и биотехнологии Таджикской академии сельскохозяйственных наук, тел.: (+992) 915 03 10 40

Одинаева Хуршеда– научный сотрудник Института проблем биологической безопасности и биотехнологии ТАСХН, тел.: (+ 992) 987247101

Author informations:

Sattori Izzatullo–Academician of the Tajik Academy of Agricultural Sciences, Doctor of Veterinary Sciences, Professor, Chief researcher of the Institute of Biological Safety and Biotechnology Problems of the Tajik Academy of Agricultural Sciences, isattori@mail.ru

Shoimardonov Yakub - Senior teacher, Department of Microbiology and Epizootology, Tajik Agrarian University named after Sh. Shohtemur, tel.: (+992) 907600790

Mirzoalizoda Toirjon Mizoali - Vice-rector for science and innovation, Tajik Agrarian University named after Sh. Shohtemur, tel.: (+992) 907714936

Kamolchon Burkhonovich Makhmudov – Deputy Director of the Institute of Biological Safety and Biotechnology Problems of the Tajik Academy of Agricultural Sciences, tel.: (+992) 915 03 10 40

Odinaeva Churshed-researcher of the Institute of biological safety and biotechnology problems of the Tajik Academy of Agricultural Sciences, tel.: (+ 992) 987247101

УДК 619:616.995.1/614.4(575.3)

СОДЕРЖАНИЕ, КОРМЛЕНИЕ И ПРЕДОХРАНЕНИЕ СОБАК ОТ ГЕЛЬМИНТОЗОВ

Разиқов Ш.Ш., Ассоева М.У.-Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур

Ключевые слова: плотоядных, гельминты, почва, распространение, токсокароз, яйцо, заболевание, содержание, кормление

Во многих странах мира большинство видов гельминтов имеет широкое распространение и представляют серьезную угрозу здоровью человека. Множество видов гельминтозов, которыми заражены собаки и другие животные, опасных и распространённых зооантропогельминтозов, вызванных глистами, является токсокароз. Возбудитель токсокароза паразитирует в тонком отделе кишечника плотоядных, а в ларвальной стадии (*Visceralis larva migrans*) в различных органах и тканях плотоядных и человека. Паразитарное заболевание токсокароз – заболевание, вызываемое у собак круглыми глистами - токсокарами. Заражение у собак, шакалов, лис, вызывает специфический паразит *Toxocara canis*. Он, находясь в тонком отделе кишечника па-

разитирует плотоядных животных, в том числе и у человека.

Это паразитарное заболевание имеет не только ветеринарное, но и социальное значение. Личинки токсокароза могут мигрировать в организме человека и вызывать различную патологию такую: гепатит, энцефалит, хориоритинит. Наблюдаются тяжелые поражения глаз с потерей зрения. Дети в возрасте 1-4 лет чаще заражаются и болеют токсокарозом (Дайтер А.Б, Тумка, 1980).

Инфекция представляет угрозу для лиц и хозяина имеющегося контакт собаки. Этот вид гельминтоза может передаваться от животных людям. Контактируя с шерстью животного, он может заразиться токсокарозом.

Распространение гельминтозов в том числе токсокароза в Республике Таджикистан являлось такими причинами, как рост поголовья собак в сельской населенных пунктах на окраинах и в г. Душанбе, а также высокой пораженностью токсокарами и условия для устойчивости яиц токсокар является внешняя среда, и к этим фактором добавляется круглогодичная плюсовая температура, проведение агротехнические обработки земель и загрязняется яйцами токсокара собак. Особенно свободное содержание, кормление и благоприятные природно-климатические условия, а также неудовлетворительные санитарно-гигиенические условия.

Исходя из литературных данных следует отметить, что количество собак в мире огромно и непрерывно увеличивается. У жителей сельской местности содержатся около 30-45% собак и кошек, почти в каждом домохозяйстве. [Ассоева М.У., Разиков Ш.Ш., 2018].

Необходимо провести работы по усилению санитарного просвещения населения относительно проблем токсокароза, который получает все большую значимость, связи с широким распространённом инвазии, которая зависит от содержания, кормления и санитарно-гигиенических условий жизнедеятельности, и экологического состояния окружающей среды. Большинство жителей нашей республики, в т.ч. врачей, не имеют представления о токсокарозе и существующем риске заражения им. Связи с этим решено провести настоящее исследование, учитывая отсутствие исследований о влияющих факторах на распространение, особенностей данного заболевания в Таджикистане.

Цель исследования являются: изучить эпидемио-эпизоотологические и гигиенические предпосылки распространенности токсокароза среди населения в городе Душанбе и выявление чистоты токсокароза у служебных, бесхозных собак в городе Душанбе и окрестностях, а также анализ статистические данные Тропический центр Министерство здравоохранение и социальной защите и Комитет продовольственной безопасности при Правительстве Республики Таджикистан, опрос людей, исследование почва, зелень, сточная вода и смывные воды, а также собаки их способы содержания и кормление.

Методы исследования. Для правильной оценки исследования людей, собак используют клинические данные, а также пробы почв, зелени, сточных и смывных вод. В ходе работы, были изучены амбулаторные медицинские карты пациентов с токсокарозной инфекцией. По проведению ознакомления с данными официальной статистики в Таджикистане по заболеваемости гельминтозами среди людей; изучены показатели инвазивности животных гельминтозными. Согласно данным ежегодных отчетов ветеринарной службы.

Нам разрешено провести настоящее исследование, учитывая отсутствие исследований о влияющих факторах на распространение, особенности данного заболевания в Таджикистане. Использовано методом флотации по Фюллеборна и методом Котельникова-Хренова с аммиачной селитрой. Методом Фюллеборна было выявлено 68 положительных проб, в то время как, методом Котельникова-Хренова с аммиачной селитрой – 50, при исследовании фекалий плотоядных на токсокароз. Цель этого исследование: изучить эпидемио-эпизоотологические и гигиенические предпосылки распространенности токсокароза среди населения и частоту его.

Результат исследования. По результатам исследования и данным Комитета продовольственной безопасности при Правительстве Республики Таджикистан в г. Душанбе на учете состоят 2482 собак и 432 кошек, в целом по стране их соответственно 111415 и 3685, которые не подвергаются дезинвазионным мероприятиям. Происходит заражение токсокарозом при контакте с животными, при поглаживаниях обнимая животное, при употреблении зелени, а также почву обсеменённую яйцами *Toxocara canis*.

Содержание собак. Повседневное соблюдение санитарно-гигиенических правил обеспечивающих сохранение здоровья и постоянной работоспособности служебных собак. В целях защиты служебных собак от вредных воздействий внешней среды строятся специальные помещения для их содержания (вольеры с кабинами и выгулами для собак, будки и т.д). помещения не должны нарушать нормального течения физиологических процессов организма собаки. Во всех случаях они должны быть достаточно просторными, сухими и удобными для отдыха, так как служебные собаки большую часть времени находятся в местах своего содержания.

Помещения для содержания собак должны строиться на участках благополучных в ветеринарно-санитарном отношении, вдали от свалок мусора, туалетов, складов и мест хранения горюче-смазочных материалов, желательно вдали от жилых помещений и населенных пунктов. В холодное время необходимо проводить утепление помещения для содержания собак (укладывание подстилки, утепление стенок будок и т.д.). За каждой собакой закрепляется отдельный вольер (выгул с кабиной и будкой), указывается фамилия кинолога, а также закрепляется табличка с указанием клички собаки её порода, пол, год ее рождения на табличке и указываются клички собак. За собаками индивидуально закрепляется специальное снаряжение, предметы ухода и инвентарь, а также «кормушки» и «пойлушки», которые нумеруются соответственно закреплённых за ними вольеров. Для содержания собак необходимо следующее специальное снаряжение: ошейник, намордник, поводок короткий и длинный, цепь, прикол.

Помещения для содержания собак должны ежедневно убираться и проветриваться, обычно утром. Уборка имеет содержания собак, выгулов и тренировочных площадок предупреждает возникновение меха-

нических повреждений, порезов, ран, ушибов, ссадин и других различных хирургических заболеваний. Своевременная уборка имеет размещения служебных собаки, а также проведение профилактических дезинфекций помогает в предупреждении распространения многих заразных заболеваний. При уборке кабины, выгули, будки и прилегающая территория очищается от мусора, а зимой от снега и льда, веником со стен и потолка сметается пыль и паутина. А летний период один раз в неделю проводится генеральная уборка кабины и будки. Периодически по указанию ветеринаров помещения для собак дезинфицируют. Рекомендовано 1 раз в неделю. Тот, кто решится держать собаку, возлагает на себя серьезные обязанности. Они заключаются как в достаточном кормлении и обеспечении животному места для отдыха, так и в таком его содержании и уходе, чтобы оно чувствовало себя хорошо и развивалось здоровым. Постоянный уход и опека необходимы не только для хорошего самочувствия собаки. При содержании собаки в квартире, где она пребывает в близком контакте с человеком, очень важное значение имеет гигиена. Однако, нередко случается, что собаки, особенно дворовые, напоминают достойных жалости существ, они воют охрипшими голосами, живут в какой попало конуре, либо в развалившейся будке с гниющей соломой. Кроме того, эти животные подвержены нападению бесчисленного множества эктопаразиты. Иногда владельцы собак даже перебарщивают в своей заботе, особенно когда речь идет о содержании животного в чистоте. Некоторые из них водят собак в «собачьи салоны» на так называемые медицинские купания или сами устраивают их дома.

Эти купания, попросту говоря, являются обычным мытьем с использованием противопаразитарных средств. Они имеют смысл лишь тогда, когда у собаки появились кожные паразиты (клещи, клопы, блохи, вши). В магазинах, где продаются бытовые и химические товары, можно приобрести специальные шампуни для собак, содержащие контактные средства, уничтожающие паразитов. Однако, не следует каждый раз при мытье собаки употреблять дезинфицирующие средства, в связи с тем, что большинство из них раздражает кожу и лишает шерсть ее натурального жирового слоя.

Кормления собак. Правильное кормление оказывает большое влияние на здоровья, рост, развитие, работоспособность собак. Правильным кормлением является полноценный сбалансированный рацион при соблюдении режима кормления. Лучше всего собаку кормить смешанным кормом животного и растительного происхождения. Поэтому основную часть рациона собаки должно составляет мясо (говядина, баранина, конина, ребе (даже нежелательна) либо в уменьшенном количестве без жиров дается свинина так как может вызывать расстройство функций кишечника), остальное должно дополняться различными крупами (гречневая, пшенная, овсяная, рисовая, ячневая, кукурузная).

Правила кормления. Кормить собаку нужно в одно и тоже время и в определенном месте. Пища должна быть теплой. Не рекомендуется кормить собак колбасными и кондитерскими изделиями, сахаром, бобовыми культурами (горох, фасоль). Кормят взрослую собаку 1-2 раза в день. В зимний период собака должна получать больше корма, так как в холодной период собаке требуется дополнительная энергия для теплообмена. Потребность собак в корме также зависит от ее размеров, темперамента, природных и климатических условий, условий содержания и использования.

По своему происхождению собака плотоядное животное и на это несмотря, за сотни лет одомашнивания значительно изменился способ ее питания, однако к рациону собаки нельзя полностью подходить с той же меркой, что и к рациону человека. В результате беседы ветеринарного врача с владельцем на тему кормления собаки выясняется плохо понимаемая любовь к животному, отсутствие разумного подхода или же легкомысленность в обхождении с ним. В особенности это касается владельцев чрезмерно ожиревших комнатных собак. Таких животных характеризуется плохое самочувствие, одышка, вызванные различными заболеваниями обмена веществ, а также нарушениями сердечной деятельности и функций печени и почек. Нужно помнить о том, что у собаки-несмотря на веками продолжающееся приспособление к способу жизни человека-пищеварительный тракт в известной степени все же остается таким, каким был у ее диких предков. Ее сильно развитые челюсти хищника должны получать корм, который можно грызть и не годится для пережевывания каши, пирожных и других лакомств. Ее относительно короткий- по сравнению с другими видами животных пищеварительный тракт не умеет переваривать большое количество растительного корма. Зато собака может с помощью пищеварительных соков желудка разложить и переварить даже большое количество мяса. Мясной корм собаки переваривают легче и быстрее, чем другие животные. Поэтому главным пищевым продуктом для них должно служить мясо. Но тем не менее, кормление исключительно одним мясом для собак также вредно, как и кормление одной растительной пищей. Только часть порции съеденного мяса необходима собаке в качестве источника энергии и тепла. А избыток, при слишком обильном мясном рационе откладывается в виде жира, и, следовательно, влечет за собой те же последствия, что и избыток углеводов и жиров. Чем больше работает собака, тем больше она должна получать мяса. Сырое мясо в принципе более подходит для собак, чем вареное, потому что содержит витамины и вкусовые вещества. В сыром виде можно скармливать только здоровое, свежее мясо, одним словом, без изъянов. Мясо от павших животных, ввиду возможного заражения или наличия паразитов, можно давать только в вареном виде.

Ценность костей в кормлении собак многими владельцами недооценивается. Телячьи кости хрящи и непрочные говяжьи кости являются для наших четвероногих друзей необходимой и лакомой добавкой, но при одном условии, что они не слишком выщелочены долгой варкой. Как добавление к корму кости служат источником минеральных веществ. Кроме того, они укрепляют зубной аппарат. Однако, часто при активной помощи соседей, собаки получают слишком много костей, и это способствует появлению сильных запоров, требующих, как правило, вмешательства ветеринарного врача. Абсолютно нельзя давать собаке трубчатые кости из дичи и домашней птицы. Собака не помойка! Несъедобна и непереварима для собаки также как и для человека, кожа от колбас из искусственных материалов и бумаги.

Кормление взрослых собак. Собака достигает зрелости в момент окончания роста, следовательно, в возрасте полутора лет. Если это не служебная и не охотничья собака ей достаточно одноразовое ежедневное питание. Обычно корм дают в полдень. Собака прекрасно переносит голодовку. Без вреда для здоровья она может поститься один день в неделю. В этот день ей дают только чистую воду для питья и возможно немного сухарей. Таким образом постоянно поддерживается хороший аппетит и не позволяет разборчивости в еде. Ветеринарные врачи преимущественно имеют дело с перекормленными собаками и лишь в исключительных случаях с недо кормленными.

Собаки едят жадно. Большая часть корма проглатывается ими почти не пережеванной. Поэтому желательно порезать мясо на маленькие кусочки, корм должен иметь вид густой каши. По правилам сбережения или предохранения собак, уберечь собаку от болезней и обеспечить ей высокую работоспособность необходимо содержать ее в сухом и чистом помещении, ежедневно чистить, правильно и полноценно кормить, своевременно выгуливать и регулярно тренировать.

Для собаки важен строгий распорядок дня. О состоянии своего здоровья, собаки сообщают своим поведением, поэтому кинологи должны наблюдать внимательно за ними, не допускать контакта с другими животными особенно бродячими и правильно кормить, и наблюдать за состоянием упитанности собак. Строго и своевременно выполнять установленные ветеринарными службами профилактические мероприятия, такие как: дезинфекция, вакцинация, дегельминтизация, обработки от эктопаразитов и клинический осмотр и т.д.

Соблюдение санитарно-зоогигиенических правил и организация полноценного кормления служебных собак основа сохранения их здоровья и работоспособности.

Собаки выделяют с фекалиями в окружающую среду яйца токсокар, которые созревают в почве до инвазионной стадии. Оптимальными для развития яиц являются глинистые, влагоемкие почвы, температура 24-30°C, относительная влажность воздуха 85%, почвы - выше 20 %. Этим показателям соответствует климата географическое условия города Душанбе. При этих условиях личинка в яйце развивается за 5-8 суток.

Продолжительность развития личинки до инвазионной стадии определяется главным образом температурой почвы (обычно имеется в виду температура на глубине 5-10 см, где концентрируется основная масса яиц). Этой показатель было нами уточнено, где соответствовала в начале марта. Нижний температурный порог развития яиц токсокар +(7-10) С, при температуре +37°C яйца погибают через 5 суток, а при +55°C - в течение 7 мин. Самой оптимальный время созревание яиц в наших условиях с марта по май и сентябрь по декабрю. Для развития яиц до инвазионной стадии требуется 140-180 суток. При среднесуточной температуре, например +(7-10) С на это потребуется около 35 суток, а при температуре +20°C - около 10 суток. Отмирание яиц начинается при температуре ниже -15°C.

Исследования ряд авторов показали что, развитие яиц токсокар является фото зависимым процессом, яйца токсокар не могут развиваться успешно в темноте, однако, прямые солнечные лучи оказывают на них губительное действие. Яйца токсокара могут быть жизнеспособными в почве в течение всего года и хорошо сохраняются, перезимовывая под снегом в Республике Таджикистана. Они не развиваются и находятся в состоянии анабиоза при температуре ниже - 10 °C. Такое температура наблюдается в городе Душанбе и его окрестностях в редком случае. Период развития яиц длится около 5 месяцев (с мая по сентябрь), когда температура и влажность почвы благоприятны. Жизнеспособность яйца токсокара в почве сохраняются в течение нескольких лет. Особенности распространения токсокароза было нам изучена в зависимости от санитарно-гигиенических условий окружающей среды.

В условиях мегаполиса города Душанбе и его окрестностях на протяжении 2020-2023 гг, расположенных на равнинной и предгорно-горной территориях Таджикистана, обследовали 20 населенных пунктов.

Изучали научной литературы и статистики данных источников региональных Центров Государственного санитарно-эпидемиологического надзора Республики Таджикистан и под ведомства Комитета продовольственной безопасности при Правительстве Республики Таджикистан.

Нами была обследованы городские служебные, бесхозные и сельские бесхозные собаки для уточнения удельного веса переносчиков возбудителей токсокароза с последующей их дегельминтизацией.

Зараженность токсокарами собак различного служебного назначения в условиях мегаполиса города Душанбе и его окрестностях отражена в таблице.

Таблица 1.-Зараженность токсокарами собак по назначению в условиях мегаполиса города Душанбе и его окрестностях

Виды собак по назначению	Количество исследованных собак	Количество зараженных собак	ЭИ, %	ИИ (тыс.экз.)
Служебного назначения	50	4	8,0	8- более тыс.
Сельские бесхозные	28	7	25,0	12-более тыс.
Городские бесхозные	40	8	20,0	11-более тыс.
Всего	118	19	53,0	31 более тыс.

Данные таблицы 1 указывает, что из 118 обследованных собак токсокары обнаружены в 19 (53,0%) случаев. При этом, как ожидалось, что наименее инфицированными были собаки, обитающие в городах (20 %), в сельских (25 %) и служебных (8%) регионах. Вольное содержание собак приводит к свободной их миграции на территории близлежащих животноводческих хозяйств.

Всех инфицированных подопытных собак при гельминтологическом исследовании, было обнаружено в кишечнике от 500 до 820 половозрелых нематод и в том числе личинки токсокар. Яйцами последних выделяемых собаками фекалиях загрязняется окружающая среда. Полученные результаты позволяют сделать заключение, что в наших исследованиях 53 % собак были заражены токсокарозом.

В Республике Таджикистан токсокароз у домашних и служебных собак регистрируется в течение всего года, и наибольшая инвазированность домашних собак токсокарами установлена в летний и весенний сезо-

ны года. Было выявлено в результате проведенного исследования, что яйца изучаемых гельминтов в организме собак в возрасте от 2 до 6 месяцев в летнее время переходят в половозрелую стадию спустя 47-48 дней от момента попадания, а среди собак в возрасте от 2,5 до 8 лет этот показатель составляет 58-63 дня.

Изучение выживаемости и сроков развития яиц токсокар у дефинитивных хозяев на 6 собаках в возрасте от 2 месяцев до 4 лет летом на территории города Душанбе и района Рудаки, при предварительном двукратном дегельминтизации обследовали на наличие гельминтов; второй – в зимнее время года проводился на 6 собаках, возраст которых варьировал от 2 месяцев до 2,5 лет. Спустя 25 суток в каждом случае на протяжении последующих 60 суток каждый 7-10 день проводился анализ фекалий на содержание яиц токсокар методом флотации по Фюллеборну. Таким образом, в момент перехода яиц токсокара собак младшего возраста в половозрелую стадию происходит на 9-12 дней раньше, чем у более взрослых собак. Такой переход происходит значительно медленнее в зимой. Так, в кишечнике щенков такой переход в зимний период наблюдается на 12 суток позже, чем летом. Стоит отметить, что большая часть токсокар у собак располагается в средних отделах тонкого кишечника. Поэтому указанный геогельминтоз имеет актуальное значение не только в ветеринарной отрасли, но и в медицинской практике, что связано с недопущением риска распространения этих заболеваний среди людей.

Закключение. Всю большую значимость проблема токсокароза приобретает в связи с широким распространением инвазии в котором зависит прежде всего, от кормления, содержание и санитарно-гигиенических условий жизнедеятельности и экологического состояния окружающей среды. Актуальное значение гельминтоз указывает не только в ветеринарных отраслей, но и в медицинской практике, что связано с недопущением риска распространения этих заболеваний среди людей. Важным условием для здоровья собаки является содержание ее и правильное питание. По своему происхождению собака плотоядное животное и на это несмотря, что за сотни лет одомашнивания значительно изменился способ ее питания, однако к рациону собаки нельзя полностью подходить с той же меркой, что и к рациону человека. Также очень важно разнообразить питание. Однако, при этом необходимо сохранить определенную пропорцию между количеством мяса и растительным кормом, которая должна соблюдаться в зависимости от возраста и способа использования собаки. Чем больше работает собака, тем больше она должна получать мяса. Очень важно кормить собаку регулярно в одно и то же время.

ЛИТЕРАТУРА

1. Паразитология и инвазионные болезни животных. Под ред. проф. Акбаева М.Ш.. – М.: Колос, 2000.
2. Практикум по диагностике инвазионных болезней с/х животных. Под ред. проф. Абуладзе К.И. – М.: Колос, 1984.
3. Ассоева М. У и др. Токсокароз собак в Центральном Таджикистане Роль и место инновационных технологий в современной медицине. Том II. – Душанбе, 2018. – С.228-230.
4. Каюмова, М.У. и др. Распространенность и особенности поражения внутренних органов при токсокарозе. //Вестник Академии медицинских наук Таджикистана. – 2016. – №3. – С.30-35.
5. Каюмова, М.У. Обсемененность почвы яйцами гельминтов *Toxocara canis* в условиях Республики Таджикистан. //Вестник Смоленской государственной медицинской академии. – 2019. – Т. 18, №3. – С.5-9.
6. Каюмова, М.У. Токсокароз в Таджикистане/ Абдуллоев С.С.//Проблемы гастроэнтерологии. – 2016. – №2. – С.54-58.
7. Разиков Ш.Ш. и др Санитарно-эпидемиологический надзор за токсокарозом в Республике Таджикистан. //Здравоохранение Таджикистана. – 2018. – № 3 (338). – С.72-77.

НИГОҲДОРӢ, ХӢРОНИДАН ОМИЛИ ПЕШГИРӢ САГ АЗ ГИЧӢАҲО

Аннотатсия. Дар мақолаи зерин натиҷаҳои таҳлил ва мушоҳидаҳои хусусӣ оиди омилҳои пешгирӣ саг аз гичҷаҳо ва сабаби пахншавӣ токсокароз вобаста аз зот, синну сол, тарзи нигоҳ доштан ва хӯронидан, инкишофи тухми гичҷаи токсокар дар мухити атроф ва батни соҳибаш оварда шудааст. Нагузаронидани маҷмӯи чорабиниҳо эҳтимоляти сирояти одамонро ба вучуд меорад. Омилҳои асосии гузаштани токсокара ба одам ин мухити атроф, хоки бо начосати саги сироятёфта ба ҳисоб меравад.

Калимаҳои асосӣ: саг, гичҷа, хок, пахншавӣ, токсокароз, беморӣ, нигоҳдорӣ, хӯронидан

СОДЕРЖАНИЕ, КОРМЛЕНИЕ И ПРЕДОХРАНЕНИЕ СОБАК ОТ ГЕЛЬМИНТОЗОВ

Аннотация. В данной статье представлены результаты анализа и конкретные наблюдения за факторами, предотвращающими заражение собак круглыми червями, а также причины распространения токсокароза в зависимости от породы, возраста, условий содержания и кормления, развития яиц токсокароза в окружающей среде и матке владельца. Несоблюдение комплекса мер повышает вероятность заражения человека. Главным фактором передачи токсокароза человеку является окружающая среда, почва с зараженными собаками фекалиями.

Ключевые слова: плотоядных, гельминты, почва, распространение, токсокароз, яйцо, заболевание, содержание, кормление

KEEPING AND FEEDING THE DOG IS A FACTOR IN PREVENTING LICE

Annotation. In the following article, the results of the analysis and private observations on the factors of preventing the dog from ticks and the reason for the spread of toxocarosis depending on the breed, age, the way of keeping and feeding, the development of the egg of the toxocarosis in the surrounding environment and the womb of its owner are given. Failure to carry out a set of activities creates the possibility of human infection. The main factor of transmission of *Toxocara* to humans is the surrounding environment, soil contaminated with dog feces.

Key words: dog, gypsum, soil, spread, toxocarosis, illness, maintenance, feeding

Сведения об авторах.

Розиков Шоматхад Шерович – доктор ветеринарных наук, профессор кафедры фармакологии и паразитологии Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734003. Республика Таджикистан. город Душанбе, проспект Рудаки, 146. Тел: (+992) 935 07 99 28. E-mail: razikov58@mail.ru;

Ассоева Мохира Убайдуллоевна – преподаватель ассистент кафедры хирургии, акушерства и терапии Таджикского аграрного Университета имени Ш.Шотемур. 734003. Республика Таджикистан. город Душанбе, проспект Рудаки, 146. Тел: (+992) 909 00 01 91. E-mail: mohira.Assoeva@mail.ru.

Author informations:

Razikov Shomakhmad Sherovich - Doctor of Veterinary Sciences, Professor, Head Department of Pharmacology and Parasitology, Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146. Tel: 992935079928, E-mail: Sh.Sh.razikov58@mail.ru.

Assoeva Mohira Ubaidulloevna – teacher at the department of surgery, obstetrics and therapeutics of TAU named after Sh. Shotemur. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146. E-mail: mohira.Assoeva@mail.ru Tel: (+992) 909-00-01-91

ТДУ 619:616.993.192.5

СИРОЯТЌБИИ ЧОРВОИ КАЛОНИ ШОХДОР АЗ ПИРОПЛАЗМИДОЗҲО ВОБАСТА АЗ СИННУ СОЛ ВА ЗОТ

Сахимов М.Р., Абдурахимов С.Д.- Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: *чорвои калони шохдор, пироплазмидозҳо, пироплазмидозҳо, инвазияи экстенсивӣ, инвазияи интенсивӣ.*

Пироплазмидозҳо як гурӯҳи бемориҳои пахншудаи инвазионии ҳайвоноти хонагӣ ва ваҳшӣ мебошанд, ки барангезандагони онҳо содатаринҳо - пироплазмидозҳо мебошанд. Ҳайвонот новобаста аз синну сол ба пироплазмидозҳо сироят меёбанд, аммо чорвои калонсол ба онҳо нисбатан камтар ҳассос мебошад, ки ин аз механизмҳои муҳофизатии организм вобастагӣ дорад. Муҳаққиқон чунин менигоранд, ки вобаста ба синну соли чорво намудҳои муфтхӯрон, дараҷаи сироятёбӣ, муносибати байни муфтхӯр ва соҳиб, дараҷаи касалиоварӣ, ҳассосият ва ғайра тағйир меёбад [1].

Ташаккули маҷмӯаҳои фаунавии иборат аз намудҳои зиёди муфтхӯрон дар як организм аз биологияи афзоиш ва экологияи онҳо, синну соли чорво, муқовиматнокӣ ба организм, ҳолати физиологияи соҳиб, макони зист, давомнокии муфтхӯрӣ намудан, вазъи кунунии системаи масунии организм таъти хатари сироят қарордошта, ҳассоснокии организм ва омилҳои дигари мавҷуддошта вобастагӣ зиёд дорад.

Ҳамин гуна, дар солҳои аввали ҳаёт ҳайвоноти навзод ва ҷавон ба таври омтавӣ аз барангезандагони бемориҳои инвазионӣ сироят меёбанд ва ин ҷараён тадриҷан ҳангоми пайдошавии муқовимат дар организм торафт суст мегардад ва дар натиҷа организм ҳайвон нисбат ба як қатор муфтхӯрон масунияти муқаммал ҳосил менамояд [2].

Мувофиқи маълумоти Р.Х.Нораев (1996) [3] дар солҳои 80-90-уми асри гузашта 35,74%-и чорвои калони шохдори гирифтори пироплазмидозҳо ҷавонаҳо ташкил намудаанд. Дар ҷойи дуюм чорвои аз 1 то 2 сола, ки сироятёбии он 29,6%, мавқеи сеюмро чорвои то 6-сола бо сироятёбии 29,46% ва ниҳоят зинаи чорумро чорвои аз 6- сола боло ишғол намудааст, ки сироятёбии он 5,2%-ро дар бар мегирад.

Яке аз масъалаҳои муҳими эпизоотологияи пироплазмидозҳо масъалаи устворнокии зотҳои чорво ба бемориҳои зикргардида мебошад. Аксарияти зотҳои гӯштию ширӣ, гӯштӣ ва ширӣ нисбат ба пироплазмидозҳо ҳассосияти баланд доранд. Айни замон дар ҳаҷон 1080 зоти чорвои калони шохдор мавҷуд мебошад, ки наздики 300-тои онҳо бениҳоят паҳн гардидаанд. Ҳамаи онҳо аз ҷиҳати истеҳсоли гӯшт ва шир ва намуди зоҳирии худ аз якдигар фарқ мекунанд.

Дар ҳоҷаҳои чорводорӣ ҷаъмияти хусусии Тоҷикистони Ҷанубӣ ба истиснои зотҳои маҳаллӣ чорвои хушзот низ аз қабилҳои швितсии зебумонанд, симментал, сиёҳало, қазоқии сарсафед, абердин-ангус, қалмиқӣ, герфорд ва шароле парвариш карда мешаванд, маҳсулнокии баланди ширро гӯштиро соҳиб мебошанд. Бояд таъкид кард, ки аз зотҳои дар боло нишондодашуда танҳо сиёҳало зоти ширӣ мебошад. Зотҳои шиттисии зебумонанд ва симментал ширро гӯштӣ ва боқимонда ҳама гӯштӣ мебошанд. Ҳарчанд зотҳои парваришаванда маҳсулнокии баланд доранд, аммо на ҳамаи онҳо нисбат ба пироплазмидозҳо устувории хос доранд.

Мавод ва усулҳои таҳқиқот. Таҳқиқот солҳои 2023-2024 дар ҳоҷаҳои давлатию хусусии минтақаҳои гуногуни Тоҷикистони Ҷанубӣ иҷро гардидааст. Барои муайян намудани намудҳои пироплазмидозҳо таҳқиқи ҳамаҷонибаи дараҷаи сироятёбии чорвои калони шохдор ба онҳо вобаста аз ҷанбаи синнусолӣ маводи илмӣ ҷамъоварӣ карда шуд. Вобаста аз ҷанбаи синнусолӣ чорворо ба се гурӯҳи аз ҷиҳати илмӣ аҳамияти назариявӣ амалидошта: ҷавонаҳои то 1 сола, чорвои аз 1 то 5 сола ва чорвои калонсоли аз 5 сола боло тақсим намудем. Барои муайян намудани сироятёбии чорвои калони шохдор вобаста аз зот 240 сар гов таъти муоина қарор дошт, ки дар намунаҳои молишакҳои хуни канорӣ 64 сари онҳо пироплазмидозҳо дарёфт гардида, инвазияи экстенсивӣ ва инвазияи интенсивӣ муайян карда шуд.

Таҳқиқи намунаҳои молишакҳои хуни канорӣ чорвои калони шохдор дар кафедраи фармакология ва паразитологияи Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шохтемур бо истифода аз усули Романовский-Гимза гузаронида шуд.

Натиҷаҳои таҳқиқот. Сироятёбии чорвои калони шохдор аз пироплазмидозҳо вобаста аз синну сол дар минтақаҳои гуногуни Тоҷикистони Ҷанубӣ дар ҳадҳои 1 оварда шудааст. Аз маълумоти ҳадҳои мазкур муайян мегардад, ки сироятёбии чорво аз пироплазмидозҳо дар байни чорвои синну соли гуногун яқхела нест. Албатта омилҳои вучуд доранд, ки ба сироятёбии чорво аз пироплазмидозҳо таъсиргуздор мебошанд. Яке аз чунин омилҳо ин болоравии синну сол ҳисобида мешавад. Бояд хотиррасон намуд, ки ғӯсолаҳои ҳангоми нигоҳдорӣ дар ҷароғҳои нисбат ба пироплазмидозҳо номусоид баъзан дар рӯзҳои аввали ҳаёти худ ба бемориҳои номбурда гирифтдор мешаванд.

Пас аз сипарӣ намудани беморӣ дар организм чорво масунияти комил пайдо мегардад, ки дар давоми сол беморшавии такрорӣ бартараф менамояд. Бо фарорасии мавсими ояндаи пироплазмидозҳо баъзан чорво аз сабаби масунияти сирояттобеъ метавонад тули якҷанд сол аз ин бемориҳо эмин монад. Ҳамин тавр, гирифтдоршавии ҷавонаҳо ба пироплазмидозҳо аз чорвои калонсолон ҳамеша фарқкунанда мебошад. Дар минтақаҳои гуногуни Тоҷикистони Ҷанубӣ инвазияи экстенсивии ҷавонаҳои то яксола аз

Theileria annulata 32,0% ва инвазияи интенсивӣ (ИИ) бошад, 5-21 адад паразитро дар 100 майдони биниши микроскоп дар бар мегирад.

Ҷадвали 1. -Сироятёбии чорвои калони шохдор аз пироплазмадаҳо вобаста аз синну сол

№	Намуди пироплазмадаҳо	Ҷавонаҳои то як сола – 25 сар			Говҳои аз 1 то 5 сола – 25 сар			Говҳои аз 5 сола боло – 25 сар		
		сироятёбӣ			сироятёбӣ			сироятёбӣ		
		сар	ИЭ%	ИИ/ адад дар 100 майдони биниши микроскоп	сар	ИЭ%	ИИ/ адад дар 100 майдони биниши микроскоп	сар	ИЭ%	ИИ/ адад дар 100 майдони биниши микроскоп
1	<i>Theileria annulata</i>	8	32,0	5-21	4	16,0	2-15	3	12,0	3-10
2	<i>Babesia bigemina</i>	5	20,0	2-17	3	12,0	2-12	2	8,0	2-8
3	<i>Babesia colchica</i>	3	12,0	2-10	2	8,0	2-8	1	4,0	4

Инвазияи экстенсивӣ (ИЭ) аз *Babesia bigemina* 20,0% ва инвазияи интенсивӣ (ИИ) 2-17 адад паразитро дар 100 майдони биниши микроскоп ташкил менамояд. Инвазияи экстенсивӣ (ИЭ) аз *Babesia colchica* 12,0% ва инвазияи интенсивӣ (ИИ) 2-10 адад паразитро дар 100 майдони биниши микроскоп ташкил менамояд.

Инвазияи экстенсивии говҳои аз 1 то 5-сола аз *Theileria annulata* 16,0% ва инвазияи интенсивӣ (ИИ) бошад, 2-15 адад паразитро дар 100 майдони биниши микроскоп дар бар мегирад. Инвазияи экстенсивӣ (ИЭ) аз *Babesia bigemina* 12,0% ва инвазияи интенсивӣ (ИИ) 2-12 адад паразитро дар 100 майдони биниши микроскоп ташкил менамояд. Инвазияи экстенсивӣ (ИЭ) аз *Babesia colchica* 8,0% ва инвазияи интенсивӣ (ИИ) 2-8 адад паразит дар 100 майдони биниши микроскоп ба қайд гирифта шудааст.

Инвазияи экстенсивии говҳои аз 5-сола боло аз *Theileria annulata* 12,0% ва инвазияи интенсивӣ (ИИ) бошад, 3-10 адад паразитро дар 100 майдони биниши микроскоп дар бар мегирад. Инвазияи экстенсивӣ (ИЭ) аз *Babesia bigemina* 8,0% ва инвазияи интенсивӣ (ИИ) 2-8 адад паразитро дар 100 майдони биниши микроскоп ташкил менамояд. Инвазияи экстенсивӣ (ИЭ) аз *Babesia colchica* 4,0% ва инвазияи интенсивӣ (ИИ) 4 адад паразитро дар 100 майдони биниши микроскоп ташкил менамояд. Барои муайян намудани сироятёбии чорвои калони шохдор вобаста аз зот 240 сар гови муоинагардида дар намунаҳои молишакҳои хуни канории 64 сари онҳо пироплазмадаҳо дарёфт гардидаанд, ки сироятёбии экстенсивӣ дар маҷмӯъ 26,6% ва сироятёбии интенсивӣ аз 2 то 32 адад паразитро дар 100 майдони биниши микроскоп дар бар мегирад.

Ҷадвали 2. – Сироятёбии чорвои калони шохдор аз пироплазмадаҳо вобаста аз зот дар Ҷануби Тоҷикистон

Зотҳои чорвои калони шохдор	Саршумори умумӣ: 64 сар		
	Сироятёбӣ вобаста аз зоти чорво/сар	ИЭ%	Микдори паразитҳо дар 100 майдони биниши микроскоп
Швйтсии зебумонанд	2	3,12	2-13
Симментал	6	9,37	2-21
Сиёҳало	5	7,81	4-28
Қазокии сарсафед	7	10,93	2-31
Абердин-ангус	8	12,5	2-24
Қалмиқӣ	10	15,62	2-26
Герефорд	12	18,75	4-30
Шароле	14	21,87	3-32

Таҳқиқот нишон дод, ки на ҳамаи зотҳо нисбат ба пироплазмадаҳо ҳассосияти яхела доранд. Ҳамин тавр инвазияи экстенсивии паст дар байни чорвои калони шохдори зоти швйтсии зебумонанд ба қайд гирифта шуд, ки он ба 3,12% баробар аст. Инвазияи интенсивӣ бошад, 2-13 адад паразитро дар 100 майдони биниши микроскоп ташкил намуд. Инвазияи миёнаи экстенсивӣ дар байни чорвои зотҳои симментал, сиёҳало ва қазокии сарсафед мушоҳида карда шуд, ки он аз 7,81 то 10,93% ва инвазияи интенсивӣ 2-31 адад муфтхӯрро дар 100 майдони биниши микроскоп дар бар гирифт (ҷадвали 2).

Зотҳои боқимонда ба монанди абердин-ангусс, қалмиқӣ, герефорд ва шароле ҳассосияти нисбатан баланд ҳангоми сироятёбӣ аз пироплазмадаҳо нишон доданд, ки инвазияи экстенсивӣ дар байни онҳо аз 12,5 то 21,87%-ро ташкил намуд. Инвазияи экстенсивӣ бошад, 2-32 адад паразитро дар 100 майдони биниши микроскоп дар бар мегирад. Баъзе зотҳои чорво нисбат ба пироплазмидозҳо ҳассосияти нисбатан паст доранд. Ҳангоми гузаронидани корҳои илмӣ таҳқиқотӣ дар ноҳияҳои Ховалинг, Балҷувон ва Ёвон устувории зоти швйтсии зебумонанд дар истехсолот тасдиқ карда шуд.

Бояд таъкид кард, ки зоти швйтсии зебумонанд дар натиҷаи дурагакунии чорвои калони шохдори кутӯхшохи қирмизии маҳалии минтақаи Швйтси давлати Швейтсария бо зебу рӯёнида шудааст. Аз сабаби устувории табиӣ доштани зебу нисбат ба пироплазмадаҳо зоти номбурда устувории табиӣ дорад. Албатта то андозае зотҳои симментал, сиёҳало ва қазокии сарсафед нисбат ба зотҳои боқимонда ҳассосияти паст нишон доданд, ки он аз муддати тӯлонӣ дар кишвари мо будани зотҳои мазкур вобаста аст. Тахмин меравад, ки баъди 5-10 соли мавҷудияти ҳар як зоти нави чорво дар минтақаҳои номусоид сатҳи сироятёбӣ аз пироплазмадаҳо то андозае шояд паст гардад. Аз ин хотир сироятёбии зотҳои абердин-ангусс, қалмиқӣ, герефорд ва шароле, ки нава ба кишвари мо ворид карда шудаанд, пас аз даҳсолаҳо муқовимати нисбӣ аз ҳисоби масъуниятӣ сирояттобеъ пайдо намуданд. Қайд намудан зарур аст, ки чараёни беморӣ дар чорвои хушзоткардашуда ба истиснои зоти швйтсии зебумонанд ниҳоят шадид, беҳолӣ, афсурдагӣ ва баландшавии ҳарорат то 41,9°C мушоҳида мегардад. Ҳамчунин давомнокии беморӣ ниҳоят тӯлонӣ мебошад ва муолиҷаи симптоматикӣ яқинан шабонарӯз идома меёбад. Ҳолати мазкур дар чорвои зоти швйтсии зебумонанд то андозае фарқкунанда мебошад ва бемориҳои номбурда сабаб сипарӣ менамоянд.

Хулоса. Таҳқиқот нишон дод, ки ҳамаи синну сол ва зоти чорвои калони шохдор ба пироплазмидозҳо ҳассос мебошанд, аммо чорвои калонсол ба онҳо нисбатан камтар дучор мешавад, ки ин аз механизмҳои

мухофизатии организми ҳайвонот вобастагӣ дорад. Дар ҷавонаҳои то яксола нишондиҳандаҳои инвазияи экстенсивӣ (ИЭ) ва инвазияи интенсивӣ (ИИ) аз пироплазмидоҳо нисбат ба говҳо зиёданд.

Маълум гардид, ки сирояти пасттарин дар байни ҷорҳои зоти швйтсии зебумонанд (ИЭ) 3,12%, ИИ 2-13 адад, сироятёбии миёна (ИЭ) дар байни ҷорҳои зотҳои симментал, сиёҳало ва қазоқии сарсафед (ИЭ) 7,81-10,93%, ИИ 2-31 адад ва сироятёбии баландтарин дар байни зотҳои абердин-ангусс, қалмиқӣ, герефорд ва шароле бо ИЭ 12,5-21,87% ва ИИ 2-32 адад паразитро дар 100 майдони биниши микроскоп ташкил намуд.

АДАБИЁТ

1. Степанова Н.И. Протозойные болезни сельскохозяйственных животных /Н.И.Степанова [и др.]. – М.: Колос, 1982. С.15-18.
2. Колабский Н.А. Тейлериозы животных. -2-е изд., перераб и доп. /Н.А.Колабский - Л.: Колос, 1978. С. 43-45.
3. Нораев Р.Х. Специфическая профилактика тейлериоза крупного рогатого скота в Республике Таджикистан: автореф. доктор. дисс. /Р.Х.Нораев - М.: 1996. С.12-14.

ИНВАЗИРОВАННОСТЬ КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА ПИРОПЛАЗМИДОЗАМИ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ВОЗРАСТА И ПОРОДЫ

Аннотация. Исследование показало, что к пироплазмидозам восприимчивы крупный рогатый скот всех возрастов и пород, но взрослый скот заражается относительно в меньшей степени, который зависит от защитных механизмов организма животных. У молодняка в возрасте до одного года показатели экстенсивности (ЭИ) и интенсивности (ИИ) пироплазмидозами по сравнению с взрослым поголовьем скота высокие. Низкая инвазированность пироплазмидозами зарегистрирована среди крупного рогатого скота швицезебундской породы, средняя инвазированность - у симментальской, черно-пестрой и казахской белголовой пород и высокая инвазированность отмечена у абердин-ангусской, калмыкской и герефордской пород, а также породы шароле.

Ключевые слова: крупный рогатый скот, пироплазмиды, пироплазмидозы, экстенсивность, интенсивность. **СИРОЯТЁБИИ ҶОРҶОИ КАЛОНИ ШОҲДОР АЗ ПИРОПЛАЗМИДОЗҶО ВОБАСТА АЗ СИННУ СОЛ ВА ЗОТ**

Аннотатсия. Таҳқиқот нишон дод, ки ҷорҳои калони шохдор аз ҳама синну сол ва зотҳо ба пироплазмоз осебпазиранд, аммо ҷорҳои калон ба дараҷаи нисбатан камтар гирифта мешавад, ки аз механизмҳои муҳофизатии ҳайвонот вобаста аст. Ҷорҳои ҷавони то яксола нисбат ба ҷорҳои калонсол сатҳи баланди сирояти экстенсивӣ (ЭИ) ва сирояти интенсивӣ (ИИ) бо пироплазма дорад. Дар байни ҷорҳои швейтсарӣ сатҳи пасти сироятшавии пироплазма, дар зотҳои симменталӣ, сиёҳ-сафед ва сафедпӯсти қазоқӣ ва дар зотҳои абердин-ангус, калмиқӣ, герефорд ва ҷароли сатҳи баланди сироятшавӣ ба қайд гирифта шудааст.

Калимаҳои асосӣ: ҷорҳои калони шохдор, пироплазмидоҳо, пироплазмидозҳо, инвазияи экстенсивӣ, инвазияи интенсивӣ.

INVASION RATE OF CATTLE BY PIROPLASMIIDOSIS DEPENDING ON AGE AND BREED

Annotation. The study showed that cattle of all ages are susceptible to Piroplasmidosis, but adult cattle are infected to a relatively lesser degree, which depends on the protective mechanisms of the animal's body. In young cattle under one year of age, the indicators of invasion extensiveness (EI) and invasion intensity (II) by Piroplasmides are higher compared to adult livestock. A low level of Piroplasmides infection was Recorded among cattle of the Swiss-Zebu type breed, an average level of infection was observed in Simmental, Black-and-White and Kazakh White-headed breeds, and a high level of infection was noted in Aberdeen Angus, Kalmyk and Hereford breeds, as well as the Sharolais breed.

Keywords: cattle, Piroplasmides, Piroplasmidosis, invasion extensiveness, invasion intensity.

Сведения об авторах

Сахимов Махмадин Раджабович-доктор ветеринарных наук, профессор кафедры фармакологии и паразитологии Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур; 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, E-mail: sahimovm@mail.ru; тел.: (+992) 900907400

Абдурахимов Саъди Давлаталиевич-ассистент кафедры фармакологии и паразитологии Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур, 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр.Рудаки 146, E-mail: abdurakhimov.sadi@mail.ru, тел.: (+992)907715080

Authors information

Sakhimov Makhmadamin Rajabovich, Doctor of Veterinary Sciences, Professor of the Department of Pharmacology and Parasitology of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur; 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, E-mail: sahimovm@mail.ru; Tel.: (+992) 900904700

Abdurakhimov Sadi Davlataliyevich, Abdurakhimov Saadi Davlataliyevich, Assistant of The Department of Pharmacology and Parasitology of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur; 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 146, E-mail: abdurakhimov.sadi@mail.ru, Tel.: (+992) 907715080

ТДУ 619 : 616.98: 579.852.13-087.37

ТАҒЙИРОТҶОИ ТАШРЕҶИО АМРОЗӢ ВА МОҲИЯТИ ОН ДАР ТАШХИСИ БРАДЗОТИ ГӢСФАНД ИМАТШОЕВ И.Х. - Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шотемур

Калимаҳои асосӣ: брадзот, маводҳои ташреҷио амрозӣ, Kumm-Taromci, биопроба, Cl. Septicum, Cl. Oedematiens.

Дар соҳаи ҷорводории Ҷумҳурии Тоҷикистон гӯсфандпарварӣ ҷойи махсусро ишғол мекунад. Аз ин рӯ, сари вақт ташхис ва ошкор намудани сабабҳои пайдоиши бемории брадзот барои тараққи додани соҳаи гӯсфандпарварӣ аҳамияти калон дорад.

Брадзот (аз калимаи норвегӣ brad - ногаҳонӣ, фаврӣ ва sott - беморӣ), бемории шадиди сирояти гӯсфанд, ки бо захролудшавии умумии бадан, осеб дидани меъда, ҷигар ва дигар узвҳои дарунӣ зоҳир мешавад. Барангезандаҳои беморӣ клостридияҳои захролукунандаи Clostridium septicum, Clostridium oedematiens ва гоҳ-гоҳ Clostridium gigas мебошанд. Bradzotро бори аввал соли 1875 Крабе тавсиф карда буд

ва соли 1888 аз ҷониби Ивар Нилсен дар Норвегия ҳамчун як бемории мустақил тавсиф шудааст, ки онро аз сӯхтанӣ фарқ карда ва аввалин шуда барангезандаро аз ғӯсфанд ҷудо кардааст [4].

Дар шароити табиӣ ғӯсфандони тамоми зот ва синну сол ба брадзот осебпазир мебошанд [9, с. 14]. Манбаи барангезанда - ҳок мебошад. Bradzot дар тамоми шароитҳои релефи, ҳокҳо ва иқлимҳо паҳн шудааст. Хусусан эпизоотияҳои калон дар солҳои сербориш ба амал меоянд. Дар хоҷагиҳои зарардида брадзот ҳар сол такрор мешавад.

Ба хоҷагиҳои ғӯсфандпарварии Осиёи Марказӣ, аз он ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон брадзот зарари калони иқтисодӣ мерасонад, ки онро анаэробҳои касалиовар ба вучуд меоранд [1,2]. Беморӣ ва фавти ғӯсфандон дар роҳи зиёд кардани истеҳсол ва бехтар намудани сифати маҳсулоти чорво монеаи ҷиддӣ ба амал меорад. Зарари иқтисодии ин беморӣ аз сабаби шадид гузаштан, несту нобуд кардани ғӯшт ва маҳсулоти дуомдараҷаи чорвои забхшуда ва ҷораҳои пешгирикунанда хеле калон мебошад. Фавт дар байни сироятёфтагон ба 100% мерасад. Ҷорабиниҳои асосии пешгирии беморӣ, омӯзиши ҳамачонибаи вазъи эпизоотии брадзот, муайян кардани нишонаҳои саририи беморӣ, сари вақт гузаронидани таҳқиқоти патологӣ, бактериологӣ ва тафриқавии брадзот, таҳлили дақиқ ва инчунин ба нақша гирифтани ҷорабиниҳои пешгирикунанда [4,5,7].

Мавод ва усулҳои таҳқиқот. Таҳқиқот дар заминаи хоҷагии деҳқонии «Лутфулло»-и ноҳияи Ёвон, хоҷагии деҳқонии «Бӯри-Тупал»-и ноҳияи Рӯдакӣ ва хоҷагии зотпарварии «Ҷамолиддин Тағоев»-и ноҳияи Хӯросон гузаронида шуд. Вобаста ба ин, аз сабаби набудани маълумоти эпизоотологӣ оид ба ин беморӣ ва номуайян будани нишонаҳои сарири дар хоҷагиҳои дар боло зикргардида мо таҳлили ташреҳию амрозии беморони гумонбар ба брадзот ва фавтидаи чорворо анҷом додем.

Брадзоти ғӯсфандон бояд аз як қатор бемориҳои шабех, аз қабili энтеротоксемияи сироятӣ, сӯхтанӣ, сиёҳрон ва ғайра тафриқа карда шавад. Тағйиротҳои ташреҳию амрозии ғӯсфанди аз энтеротоксемияи сироятӣ фавтида, хангоми кушодани ҷасад, гастрозентерити катаралӣ ва катаралию хуншорагӣ, инчунин нармавии гурдаҳо ҳос аст. Барои бемории сӯхтанӣ тағйиротҳои ташреҳию амрозии ҷасади чорво, ин варами босуръати ҷасад, септисемия, илтиҳоби серозӣ-геморрагии бофтаҳои пӯст ва пайвастанда, испурчи калоншуда ва сусти шудани пулпа, ки ранги сиёҳ-сурх дорад, ҳос аст. Хусусияти ҳоси сиёҳрон мавҷудияти мушакҳои садобароранда мебошад, ки хангоми буридан садои крепитатсионӣ ба вучуд меоранд [3].

Барои таҳқиқоти бактериологӣ аз 28 сар ғӯсфанди фавтида, ки ба гирифтории брадзот гумонбар мешуданд, маводи ташреҳию амрозӣ (порчаҳои ҷигар, дил, гурдаҳо, устухонҳои найчаҳақ ва бофтаи мушакӣ) гирифта шуд.

Таҳқиқотҳои бактериологӣ дар шуъбаи бактериологияи Маркази миллии таҳлили бехатарии маҳсулоти ғизоӣ бо риояи қатъии қоидаҳои таҳқиқот озмоишӣ ва мувофиқи дастурҳои мавҷудбудаи методӣ гузаронида шуданд. Аз маводи ташреҳию амрозии ҷамъовардашуда дар оинаҳои шишагӣ, бо риояи қоидаҳои асептикӣ молишакҳо омода карда шуданд, ки баъдан бо усули Грам ранг карда шуда, аз таҳлили микроскопӣ гузаронида шуданд. Пас аз он маводи ташреҳию амрозӣ дар пиёбаи ғӯштию пептонӣ (ПГП) [8, с. 21] ва маводи ғизоии Китт-Таротси кишт карда шуда, дар ҳарорати 37,5°C ба муддати 48 соат дар термостат ҷойгир карда шуд. Аз парвардаҳои ҳосилшуда молишакҳои бо грам рангкардашуда барои таҳлили микроскопии ҳосиятҳои парвардагӣ морфологияи барангезандаи ҷудошуда омода карда шуданд. Барои дар як вақт тасдиқ кардани таҳлили ташреҳию амрозии брадзоти ғӯсфанд дар ду ҳуҷҷаи баҳрӣ сирояти (проб) биологӣ гузаронда шуд. Парвардаи 24-соатаи барангезанда ба дохили мушакҳои пойҳои ақиб ба миқдори 0,5 мл ворид карда шуд. Пас аз сироят, ҳуҷҷаҳои баҳрӣ доимо таҳти назорат қарор дода шуданд. Баъд аз 24-48 соат ҳуҷҷаҳои баҳрӣ бо нишонаҳои саририи ҳоси брадзот фавтиданд. Пас аз он маводи амрозии ҷонварҳои фавтидаи озмоишӣ барои тайёр кардани молишакҳо истифода шуданд, ки онҳо бо Грам ранг карда, зери микроскоп санҷида шуданд.

Натиҷаҳои таҳқиқот. Таҳқиқот дар хоҷагии деҳқонии ба номи «Лутфулло»-и ноҳияи Ёвон, хоҷагии деҳқонии «Бӯри-Тупал»-и ноҳияи Рӯдакӣ ва хоҷагии зотпарварии ба номи «Ҷамолиддин Тағоев»-и ноҳияи Хӯросон гузаронида шуд. Яқоя бо мутахассисони байтории ин хоҷагиҳо маълумоти эпизоотологӣ оид ба брадзоти ғӯсфанд ҷамъоварӣ карда, бо соҳибони чорвоҳо мусоҳиба ва таҳлили саририи чорво дар ин хоҷагиҳо гузаронида шуд. Хангоми таҳлили бемориҳои сироятии чорво таҳлили амрозӣ, ки тамоми тағйироти берунӣ ва дохилии организмро муайян мекунад, ҷойи махсусро ишғол мекунад.

Хангоми кушодани ҷасади чорвои аз брадзот фавтида, варами ҷасад ва бӯи ҳоси пӯсида ошкор карда шуд. Аз сӯроҳҳои табиӣ модаи кафкмонанд рехта, дар зерӣ пӯсти сар, гардан ва сина варами геморрагӣ пайдо карда шудаанд. Пашм ба осонӣ қанда мешавад, луобпардаҳои намоён кабудранг, дар луобпардаи ҳалқ ва бронҳо хунравӣ зиёд ба назар мерасанд. Дар қафаси сина ва ҳолигии шикам моеи ҳунолуд. Шуш аз хун пур, перикард пур аз моеъ, дил мулоим ва пурхун. Ҷигар пурхун, дорои мавзъҳои фавтида, испурч калон. Гурдаҳо мулоим, варами карда ва пурхун. Пардаҳои луобии ширдон ва рӯдаи дувозда-ҳангушта сурх бо хуншораҳои зиёд. Дар натиҷаи таҳқиқот муқаррар карда шуд, ки парвардаҳои ҷудокардашудаи барангезандаи брадзот дар муҳитҳои ғизоии муқаррарӣ (ағари ғӯштию пептонӣ, пиёбаи ғӯштию пептонӣ) афзоиш намеёбад. Дар муҳити ғизоии Китт-Таротси нашъунамои хуб ба даст оварда мешавад, ки дар он хирашавии муҳит ва пайдоиши ҳубобҳои газ, ҳаракатҳои микроорганизм дар парвардаҳои ҷавон ва дар молишакҳо «қатраи овезон» бугаҳосилшавӣ ва набудани ҳаракатҳои мушоҳида мешавад.

Таҳлили бемориҳои сироятӣ як қатор усулҳои санҷишро дар бар мегирад. Аввалин ин таҳлили сарири мебошад. Нишонаҳои сарири ё аломатҳои беморӣ аломатҳои дараҷаи беморшавӣ ва инкишофи раванди патологӣ мебошанд, ки бевосита ба ҳолати тағйироти функционалӣ ва морфологияи организми ҳайвонот алоқаманданд. Ин аломатҳо метавонанд умумӣ, ҳос, ҳос ё мушаххас бошанд. Донистан ва фарқ карда таво-

нистани ин нишонаҳо барои ташхис ва табобати ин беморӣ муҳим аст. Дар баробари ин, ҳангоми ташхиси чорво эътироф кардани тағйироти ташреҳию амрозии ҳоси бемории мушаххас аҳамияти калон надорад.

Хулоса. Барои ташхиси браздоти ғусфандон омӯзиши вазъи эпизоотологӣ, муайян намудани нуқтаҳои носолим дар хоҷагиҳои ғусфандпарварӣ, гузаронидани таҳқиқоти ташреҳию амрозии ва бактериологӣ ва инчунин тафриқаи дигар бемориҳои ба ин монанд ниҳоят зарур мебошад.

АДАБИЁТ

1. Волкова А.А., История изучения инфекционных болезней овец в Киргизии. Инфекционные болезни овец, -Фрунзе, 1976, - С.12-22.
2. Иматшоев И.Х., Амирбеков М., Исмаев И.А. Специфическая профилактика клостридиозов овец в Таджикистане. // Известия национальной Академии Таджикистана. №1(216) 2022 ISSN 2791-0717. -С.100-106
3. Иматшоев И.Х. Коркарди ваксина бар зидди бемории сиёҳрони чорвои калони шохдор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷаллаи назариявӣ ва илмӣи истеҳсолии «Кишоварз» № 1(102) 2024 с. ISSN 2074-5435, -С.71-75.
4. Госманов Р.Г., Колычев Н.М., Барсков А.А. Практикум по ветеринарной микробиологии и иммунологии. Омск, 2006. -248 с.
5. Литусов Н.В. Бактериоскопические методы исследования. Иллюстрированное учебное пособие. – Екатеринбург: Изд-во ГБОУ ВПО УГМУ, 2015. - 55 с.
6. Салимов Х. С., Камбаров А.А. Эпизоотология. 2016. -С.304-308.
7. Шевченко А. А., Шевченко Л.В., Зеркалев Д.Ю., Черных О. Ю., Джаилиди Г.А. Учебное пособие. Профилактика и мероприятия по ликвидации браздота овец и коз. -Краснодар: КубГАУ, 2013. -10 с.
8. Сравнительная оценка эффективности разных методов лечения при острых маститах и эндометритах у дойных коров / Н. Хасанов, Т. Давлатмуродов, Н. Сатторов, С. Баротов // Peasant. – 2009. – № 4. – С. 21?-23. – EDN LLRETN.
9. Таъсири усул ва метёрҳои кишт ба сабиши саҳрони тухмиҳо ва қобиляти ҳайётгузарони зироатҳои ғалладонагӣ / Қ. А. Рашидов, У. М. Маҳмадєрзода, Т. Ҷ. Ҷабборов, Б. А. Қурбонова // Кишоварз. – 2022. – Vol. 95, No. 2. – Р. 14-19. – EDN VCQIUD.

ПАТОЛОГОАТОМИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ И ИХ СУЩНОСТЬ В ДИАГНОСТИКЕ БРАДЗОТА ОВЕЦ

Аннотация. Своевременное проведение патологоанатомических, бактериологических исследований и дифференцирование браздота от других болезней, является источником для постановки точного диагноза болезни. Поэтому, в этой статье рассматриваются патологоанатомические изменения и бактериологические исследования при болезни Браздота, а также ее дифференциация от других подобных заболеваний. Проанализирована значимость точной и своевременной диагностики браздота.

Ключевые слова: браздот, заболевание, патологоанатомический материал, Китт-Тароцци, биопроба, Cl. Septicum, Cl. Oedematiens.

ТАҒЙИРОТҲОИ ТАШРЕҲИЮ АМРОЗӢ ВА МОҲИЯТИ ОН ДАР ТАШХИСИ БРАДЗОТИ ҒУСФАНД

Аннотация. Муоинаҳои саривактии патологӣ ва бактериологӣ ва фарқ кардани бемории Браздот аз дигар бемориҳои барои ташхиси дақиқ муҳиманд. Аз ин рӯ, дар ин мақола тағйироти патологӣ ва муоинаҳои бактериологӣ дар бемории Браздот, инчунин фарқ кардани он аз дигар бемориҳои монанд баррасӣ мешаванд. Аҳамияти ташхиси дақиқ ва саривактии бемории Браздот таҳлил карда мешавад.

Калимаҳои асосӣ: браздот, маводҳои ташреҳию амрозии, Китт-Тароцци, биопроба, Cl. Septicum, Cl. Oedematiens.

PATHOLOGICAL CHANGES AND THEIR NATURE IN THE DIAGNOSIS OF SHEEP BRADSOOT

Annotation. Timely pathological and bacteriological examinations and differentiation of bradsot from other diseases are the source for establishing an accurate diagnosis of the disease. Therefore, this article examines the pathological changes and bacteriological studies of Bradsoot's disease, as well as its differentiation from other similar diseases. The importance of accurate and timely diagnosis of Bradsoot's disease is analyzed.

Key words: bradsot, disease, pathological material, Kitt-Tarozzi, bioassay, Cl. Septicum, Cl. Oedematiens.

Сведения об авторе:

Иматшоев Иматшо Холдорovich - кандидат ветеринарных наук, доцент кафедры ветеринарной санитарии Таджикского аграрного университета имени Шириншо Шотемур. 734003. Город Душанбе, проспект Рудаки 146, Тел.: (+992) 917119104. E-mail. Imatshoyev 66@mail.ru.

Author information:

Imatshoev Imatsho Kholdorovich - Candidate of Veterinary Sciences, Associate Professor of the Department of Veterinary Sanitation, TAU named after Shirinsho Shotemur. 734003. C. Dushanbe. Rudaki aven 146. Mobile phone (+992)917119104. Email. Imatshoyev 66@mail.ru.

УДК: 619: 578.835.2

ПРОСТРАНСТВЕННОЕ РАСПРОСТРАНЕНИЕ ВИРУСОВ ЯЩУРА В ПРИРОДНЫХ БЛАСТЯХ ТАДЖИКИСТАНА В 2001-2005 гг.

Косумбеков М.И., Мурватуллоев С.А., Набизода М.Н., Зуурбекова О.С.
Института проблем биологической безопасности и биотехнологии ТАСХН,
Таджикский аграрный университет им. Ш.Шотемур

Ключевые слова: пространство, высотный пояс, природный пояс, вирус ящура, тип вируса, распространение, эпизоотический кластер.

Введение. Таджикистан небольшая горная страна, расположенная в Центральной Азии. Общая площадь республики менее 143 тыс. км². Большая часть территории Таджикистана занята горами, лишь менее 8% площади составляют равнины. Несмотря на небольшие размеры, республика имеет 4 высотных пояса и 5 природных областей (Рисунок 1), имеющие разную продолжительность тёплого периода, сумму положительных температур, годовую сумму осадков, различную интенсивность солнечной радиации [1,2,3 - с.13-33].

Вышеназванные факторы, безусловно, влияют на экологию, выживаемость возбудителей инфекций и на ход эпизоотических процессов.

На севере Согдийская область республики (умеренный высотный пояс) граничит с Узбекистаном и Кыргызстаном. В этом регионе, кроме метеорологических факторов, влияющих на эпизоотический процесс, в том числе при ящуре, является Ферганская долина, расположенная между тремя республиками, где происходят многочисленные и разнообразные коммуникации между республиками.

На западе Согдийская область Таджикистана, граничит с равнинными природными зонами Самаркандской и Сурхандарьинской областями Узбекистана, которые также имеют эпизоотологические значения, так как они граничат с равнинными зонами Зеравшанской и Гиссарской долинами Таджикистана.

На востоке республика граничит с Китаем, а на юге с Афганистаном. С этими странами граница разделена горными хребтами и большими реками – Пяндж и Амударья, служащие естественным барьером для миграции животных и, соответственно, возбудителям болезней.

Восточный Таджикистан (Каратегино-Дарваз)-простирается от Зеравшанского и Алайского хребтов на севере до хребтов Дарвазского и Петра-I на юге, от Каратегинского хребта на севере до хребта Академии наук - на востоке. Восточный Таджикистан находится в окружении высоких, покрытых ледниками гор Центрального Таджикистана и Памира, в связи, с чем его климат отличается меньшей континентальностью. Высота местности колеблется от 1200 до 7000 м над уровнем моря.

Рисунок 1.- Природно-географическая карта Таджикистана

Памир - занимает всю юго-восточную часть Таджикистана. Вся площадь этой области без исключения занята горными хребтами, пустынными высокогорными долинами (Восточный Памир) и глубокими каньонами узкими долинными ущельями (Западный Памир). Большой диапазон высот (1800-3400 м) создаёт большое разнообразие природных условий. Климат Восточного Памира похож на режим областей северных широт. Абсолютный минимум температуры достигает -63 – -65°C (Булун-Куль). Солнечная суммарная радиация за год при ясном небе составляет (Н-4169 м) 9221 МДж/м. Сумма прямой солнечной радиации - 8160 МДж/м².

Антонович Ф.К. на территории республики выделяет четыре морфологических типа рельефа: предгорно-равнинный, низкогорный, среднегорный и высокогорный. К предгорно-равнинному типу относятся территории Хатлонской, Вахшской, Гиссарской долин. В низкогорной и среднегорной зоне расположены территории Хатлонской (частично), Каратегинской, Зеравшанской долин, а в высокогорной зоне находятся территории Западного и Восточного Памира [3]. Экологические факторы регионов также влияют на инфекционный и эпизоотический процесс практически всех болезней [4 - стр. 77-80., 5 - с.26-27., 6 - 31 стр., 7 - с.53-574., 8 - с.50-53].

Ящур самая быстро распространяющаяся болезнь из всех известных инфекционных заболеваний людей и животных, имеющая серьёзные социально-экономические последствия. Болезнь является основным препятствием в международной торговле животными и их продуктами [9 - с343–356].

Анализ пространственного расположения вирусов ящура позволяет сделать выводы о возможной природной изолированности вирусов друг от друга. Кроме того, такой анализ, позволит сделать вывод о возможности трансграничного перемещения полевых штаммов вируса между неблагополучными территориями Таджикистана и соседними странами.

Материалы и методы. Диагностические исследования проводили согласно Методическим указаниям по выявлению и идентификации штаммов вируса ящура Гусева А.А. с соавторами [6].

Эпизоотологический анализ проведён на основе данных отчётов ветеринарной службы Таджикистана и собственных исследований, проведённых в Институте проблем биологической безопасности и биотехнологии Таджикской академии сельскохозяйственных наук. В работе использованы методы пространственного анализа данных о вспышках, обусловленных вирусом ящура типов А, О и Азия-1, имеющих место в 2001-2005 годах. Карты Таджикистана взяты из ресурсов Интернета. Анализ статистических данных проводился с использованием программы Microsoft Excel.

Результаты и обсуждение. Целью проведённого исследования был анализ пространственного распространения вируса ящура типов О, А и Азия-1 во взаимосвязи с особенностями природных областей Таджикистана. За 2001-2005гг. на территории Таджикистана было отмечено всего 36 вспышек ящура. Количество вспышек ящура и тип вируса показано в таблице 1.

Таблица 1.- Количество вспышек и тип вируса ящура

Тип вируса	Количество вспышек	Доля в процентах
О	17	47,2
А	4	11,1
Азия-1	15	41,7
Всего	36	100

Как видно из таблицы 1, в 2001-2005гг. в Таджикистане чаще всего были идентифицированы вирус ящура тип О и тип Азия-1. Вирус типа А всего в 4 случаях из 36. Сезонное проявление вспышек ящура за данный период, по типам вируса, изображено на рисунке 2.

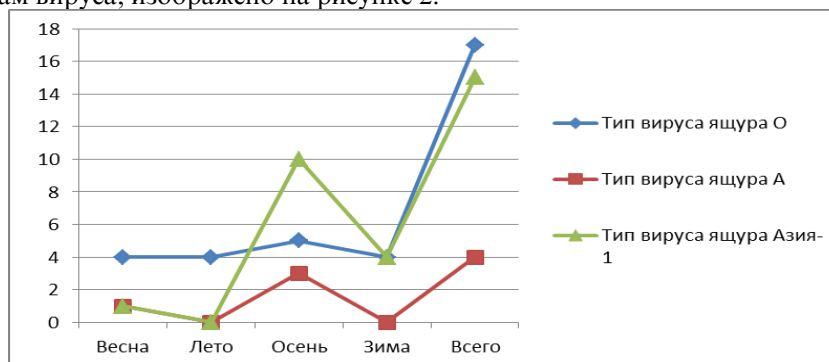

Рисунок 2. -Сезонность вспышек ящура по типам вируса

Как видно на рисунке 2, все типы вируса ящура встречаются круглогодично, однако пик вспышек всех типов приходится на весенние месяцы.

В таблице 2 и на рисунках 3, 4 и 5 показано кластерное расположение вспышек ящура типов О, А и Азия-1 на территории Таджикистана по высотным поясам и природным областям за 2001-2005гг.

Таблица 2. - Распространение вируса ящура типов О, А и Азия-1 по высотным поясам Таджикистана

Тип вируса	Количество вспышек	Высотные пояса Таджикистана (тыс.м.)			
		4000	2000	1000	200
О	17	0	4	11	2
А	4	0	4	0	0
Азия-1	15	0	1	13	1
Всего	36	0	9	24	3

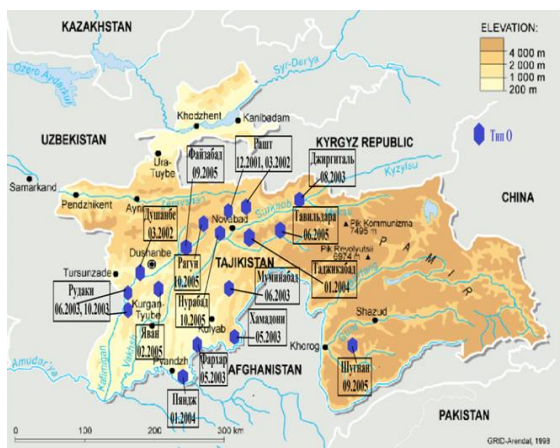

Рисунок 3.-Нозоареал ящура типа О в Таджикистане

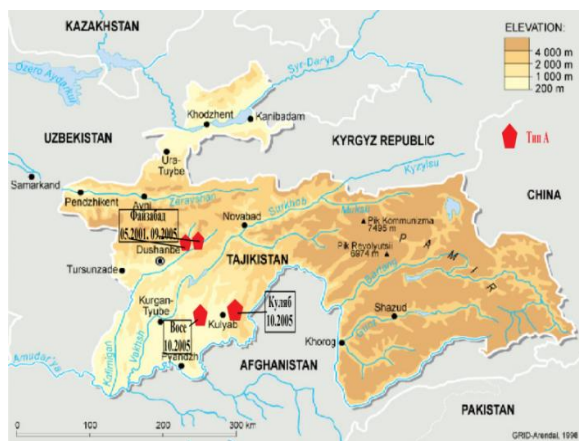

Рисунок 4.-Нозоареал ящура типа А в Таджикистане

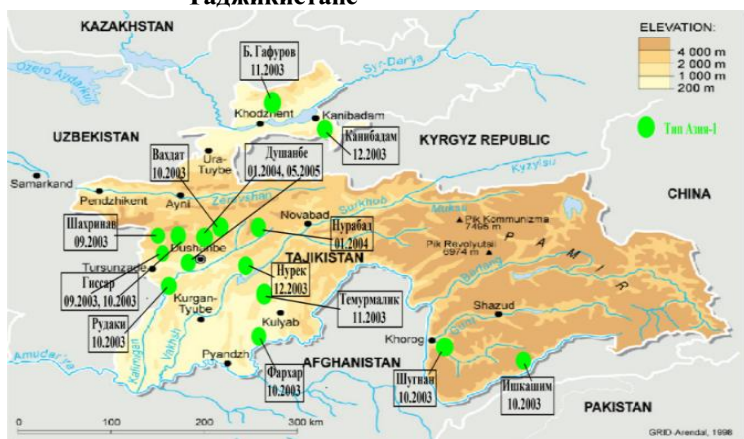

Рисунок 5.- Нозоареал ящура типа Азия 1 в Таджикистане

Как видно из таблицы 2 и рисунков 3, 4 и 5 большинство вспышек ящура (24 из 36) отмечены на высоте от 1000 до 2000м. над уровнем моря, то есть в умеренном высотном поясе республики. Вспышки болезни, в основном, наблюдались в равнинных районах Гиссарской и Хатлонской области.

Заключение. В 2001-2005гг., в Таджикистане чаще всего были идентифицированы вирусы ящура типов О и Азия-1. Вирус типа А зарегистрирован всего в 4 случаях из 36 вспышек ящура. Большинство вспышек ящура отмечены на высоте от 1000 до 2000м. над уровнем моря, в равнинных районах республики. При планировании и проведении противоящурных мероприятий необходимо учитывать вышеизложенные особенности пространственного распространения вируса ящура.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агаханянц О. Е. Между Гиндукушем и Тянь-Шанем. История изучения природы Памира, 1962.
2. Агаханянц О. Е. Основные проблемы физической географии Памира. - Душанбе, Научное издание АН Таджикской ССР, 1965. Ч. 1. Ботанический институт.
3. Антонович Ф.К. Проект организации и развития лесного хозяйства Ховалингского лесхоза. Узбекское лесоустроительное предприятие; в/с "Лесопроект", -Ташкент, 1967, -С.13-33.
4. Атаев А.М., Зубаирова М.М., Корсакова Н.Т., Хасаев А.Н. Заражённость овец *Dictyocaulus filarial* на разных экологических типах пастбищ равнинного пояса Дагестана. Межд. науч. практ. конф. Дагестанский государственный аграрный университет им. М.М.Джамбулатова. -Махачкала, 2021; -С. 77-80.
5. Горлаев Т. Влияние интенсивной солнечной радиации на организм телят в условиях аридной зоны // Ветеринария. - 1993. - №4. - С.26-27.
6. Гусев А.А., Захаров В.М., Шажко Ж.А. и др. Методические указания по выявлению и идентификации штаммов вируса ящура / - Владимир, 2002. - 31 с.
7. Донник И.М., Татарчук А.Т., Храмцов В.В. Распространение лейкоза крупного рогатого скота в экологически неблагополучных территориях Свердловской и Курганской областей. - В кн.: Проблемы профилактики и лечения заболеваний сельскохозяйств. животных // Труды Свердловской НИВС. – Екатеринбург: Диамант. - 1995. - вып.10. - С.53-57.
8. Мурватуллоев С. А. Влияние техногенного фтора на здоровых и больных лейкозом коров. // Мат. научно произв. Конф. посвященная 50 летию Тадж НИВИ. -Душанбе, 1993. С. 50-53.
9. Ramsay G., Philip P. & Riethmuller P.C. (1999). – The Economic Implications of Animal Diseases and Disease Control at the National Level. In The economics of animal disease control (B.D. Perry, ed.). \ *Rev.sci. tech. Off. int. Epiz.*, 18 (2), 343–356.

ГУСТАРИШИ ФАЗОИИ ВИРУСҲОИ ВАБОИ СУМДАРД ДАР МАВЗЕЪҲОИ ТАБИИИ ТОЧИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ 2001-2005

Аннотатсия. Тоҷикистон шароити нодирӣ чуғрофӣ ва табиӣ дорад, ки ба равандроҳои эпизоотӣ ва паҳншавии фазоии бемориҳо, аз ҷумла вабои сумдард таъсир мерасонанд. Густариши фазоии алангаҳои вабои сумдард, ки дар асоси маълумоти ретроспективии солҳои 2001-2005 тартиб дода шудааст, ҷойгиршавии баръалои онҳо дар камари баландҳои муайян ва мавзеъҳои табиӣ ҷумхури нишон медиҳад. Солҳои 2001-2005 дар Тоҷикистон бештар вирусҳои вабои сумдарди навъи О ва Осӣ-1 таҳсис шуда буданд. Вирусҳои навъи А, аз 36 алангаи беморӣ танҳо дар 4-тоаш ба қайд гирифта шудааст. Бештари алангаҳои вабои сумдард дар баландҳои аз 1000 то 2000 метр аз сатҳи баҳр, дар ноҳияҳои пастҷойгиршудаи водии Ҳисор ва вилояти Хатлонӣ ҷумхури ба қайд гирифта шудаанд. Қонуниятҳои ошкоршудаи паҳншавии фазоии вирусҳои вабои сумдард, имкон медиҳанд, ки стратегияи миллии илман асоснок оид ба ваксинатсия ва ҷораҳои зидди эпизоотияҳои вабои сумдард, таҳия карда шаванд.

Калимаҳои асосӣ: *густариши фазоӣ, сатҳи баландӣ, мавзеи табиӣ, вирусҳои вабои сумдард, навъи вирус, густариш, кластери эпизоотӣ.*

ПРОСТРАНСТВЕННОЕ РАСПРОСТРАНЕНИЕ ВИРУСОВ ЯЩУРА В ПРИРОДНЫХ БЛАСТЯХ ТАДЖИКИСТАНА В 2001-2005гг.

Аннотация. Таджикистан обладает уникальными географическими и природными условиями, влияющими на эпизоотические процессы и пространственное распределение заболеваний, включая вирус ящура. Пространственное распределение вспышек вируса ящура, составленное на основе ретроспективных данных за 2001-2005 годы, показывает их четкое локализование в определенных высотных поясах и природных зонах республики. В 2001-2005 годах в Таджикистане чаще всего выявлялись вирусы ящура типов О и Азия-1. Из 36 вспышек вирус типа А был зарегистрирован только в 4. Большинство вспышек вируса ящура было зафиксировано на высотах от 1000 до 2000 метров над уровнем моря, в низменных районах Гиссарской долины и Хатлонской области республики. Выявленные закономерности пространственного распределения вирусов ящура позволяют разработать научно обоснованную национальную стратегию вакцинации и мер по борьбе с эпизоотиями вируса ящура.

Ключевые слова: *пространство, высотный пояс, природный пояс, вирус ящура, тип вируса, распространение, эпизоотический кластер.*

SPATIAL DISTRIBUTION OF FOOT AND MOUTH DISEASE VIRUSES IN NATURAL AREAS OF TAJIKISTAN IN 2001-2005

Annotation. Tajikistan has unique geographic and natural conditions that influence epizootic processes and the spatial distribution of diseases, including foot-and-mouth disease. The spatial distribution of foot-and-mouth disease outbreaks, compiled based on retrospective data for 2001-2005, indicates their distinct localization in specific altitudinal zones and natural areas of the republic. In 2001-2005, foot-and-mouth disease virus's types O and Asia-1 were most frequently identified in Tajikistan. The type A virus has been recorded in only 4 cases out of 36 outbreaks of the disease. Most outbreaks of foot-and-mouth disease have been observed at altitudes between 1,000 and 2,000m above sea level, in the lowland areas of the Hissar Valley and Khatlon Region of the Republic. Identified patterns in the spatial distribution of foot-and-mouth disease viruses will enable the development of a national, science-based strategy for foot-and-mouth disease vaccination and anti-epizootic measures.

Key words: *spatial distribution, altitude zone, natural zone, foot-and-mouth disease virus, virus type, distribution, epizootic cluster.*

Сведения об авторах:

Косумбеков Маъруф Имомёрбекович, кандидат биологических наук, ведущий научный сотрудник отдела биологической безопасности и здоровья Института проблем биологической безопасности и биотехнологии ТАСХН, Республика Таджикистан, 734061, г. Душанбе, ул. Гипрозем 61, E-mail: kosumbek77@list.ru. Тел: (+992) 93-460-02-05.

Мурватуллоев Сангимурод Ақобирович, доктор ветеринарных наук, ведущий научный сотрудник по профилактике ящура и лейкоза животных Института проблем биологической безопасности и биотехнологии ТАСХН, Республика Таджикистан, 734061, г. Душанбе, ул. Гипрозем 61, Тел: (+992) 93-570-07-11. E-mail: sangin.murvatulloev@gmail.com.

Набизода Мухаммад Набихон, кандидат ветеринарных наук, старший преподаватель кафедры хирургии, акушерства и терапии Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, 730403, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 146, E-mail: muhammadnabiev701@gmail.com. телефон (+992) 90-007-83-22.

Зуурбекова Ойбегим Ситкинушова, старший научный сотрудник по профилактики ящура и лейкоза животных Института проблем биологической безопасности и биотехнологии ТАСХН, Республика Таджикистан, 734061, г. Душанбе, ул. Гипрозем 61, E-mail: Zuurbekova68@mail.ru. тел (+992) 01-546-68-68.

Author Informations:

Kosumbekov Maruf Imomyorbekovich, Candidate of Biological Sciences, Leading Researcher in the Department of Biological Safety and Health, Institute of Problems of Biological Safety and Biotechnology, TAAS. Republic of Tajikistan, 734061, Dushanbe, Giprozem St. 61, E-mail: kosumbek77@list.ru. Тел: (+992) 93-460-02-05.

Murvatulloev Sangimurod Akobirovich, Doctor of Veterinary Sciences, Leading Researcher in the Prevention of Foot-and-Mouth Disease and Animal Leukemia, Institute of Problems of Biological Safety and Biotechnology, TAAS, Republic of Tajikistan, 734061, Dushanbe, Giprozem St. 61, E-mail: sangin.murvatulloev@gmail.com. Тел: (+992) 93-570-07-11.

Nabizoda Muhammad Nabikhon, Candidate of Veterinary Sciences, Senior Lecturer at the Department of Surgery, Obstetrics and Therapy, named after Sh. Shotemur Tajik Agrarian University, 730403, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 146, E-mail: muhammadnabiev701@gmail.com. телефон (+992) 90-007-83-22.

Zuurbekova Oibegim Sitkinushova, Senior Researcher in the Prevention of Cholera, Foot-and-Mouth Disease and Leukemia, Institute of Problems of Biological Safety and Biotechnology, TAAS. Republic of Tajikistan, 734061, Dushanbe, Giprozem St. 61, E-mail: Zuurbekova68@mail.ru. тел (+992) 01-546-68-68.

УДК: 636.3:616.98(575.3)

ВЛИЯНИЕ СЕЗОННЫХ И ПРЕДРАСПОЛАГАЮЩИХ ФАКТОРОВ НА РАСПРОСТРАНЕНИЕ НЕКРОБАКТЕРИОЗА У КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА В ХОЗЯЙСТВАХ ТАДЖИКИСТАНА

Косимов С.М., Расулов С.А., Атовуллозода Р.А., Мукимзода Х.Г.

Институт ветеринарной медицины ТАСХН

Ключевые слова: некробактериоз, крупный рогатый скот, сезонность, предрасполагающие факторы, Таджикистан, профилактика, симментальская порода, голштинская порода, чёрно-пёстрая порода, швицкая порода.

Введение: Некробактериоз (межпальцевой некробактериоз, foot rot) — инфекционное заболевание крупного рогатого скота (КРС), вызываемое анаэробной бактерией *Fusobacterium necrophorum*. Оно характеризуется гнойно-некротическими поражениями конечностей, преимущественно в межкопытной щели, что приводит к хромоте, снижению удоёв на 10–20% и уменьшению прироста массы тела. В Таджикистане, где животноводство составляет около 20% сельскохозяйственного ВВП и является ключевым источником дохода для сельского населения, некробактериоз создаёт значительные проблемы. Это обусловлено климатическими особенностями (высокая влажность в осенне-зимний период, сухое лето) и хозяйственными факторами, такими как недостаточная санитария, скученность и интенсивное использование пастбищ.

Цель исследования — изучить сезонную динамику заболеваемости некробактериозом, выявить предрасполагающие факторы, включая влияние пород (симментальская, голштинская, чёрно-пёстрая), и разработать эффективные профилактические меры для хозяйств Таджикистана.

Материалы и методы: Исследование проводилось в 2021–2025 годах в восьми молочных хозяйствах Хатлонской, Согдийской и РРП областей Республики Таджикистан с общим поголовьем 8174 голов крупного рогатого скота, включая голштинскую, чёрно-пёструю, швицкую и симментальскую породы. Данные собирались ежемесячно путём клинического осмотра животных, при котором оценивалась степень хромоты по 5-балльной шкале (1–отсутствие хромоты, 5–тяжёлая хромота с невозможностью опоры), а также фиксировались наличие отёка, ихорозного экссудата и некротических поражений. Бактериологическое подтверждение *Fusobacterium necrophorum* осуществлялось с помощью микроскопии мазков-отпечатков, окрашенных по Граму, а также культурального исследования в анаэробных условиях с использованием среды Китта–Тароцци.

Уровень заболеваемости определялся как доля поражённых животных в каждой сезонной группе (весна: март–май, лето: июнь–август, осень: сентябрь–ноябрь, зима: декабрь–февраль) с учётом породных различий. При этом оценивались предрасполагающие факторы, включая климатические условия (среднемесячная температура, относительная влажность и уровень осадков по данным метеостанций Хатлонской области), санитарное состояние помещений (уровень загрязнения подстилки по визуальной оценке: чистая, умеренно загрязнённая, сильно загрязнённая; частота уборки), условия пастбищ (наличие каменистых участков, заболоченность, неровности), систему содержания (стойловое содержание в зимний период и выпасное — весной, летом и осенью), а также породные особенности (структура копытного рога, устойчивость к микротравмам и восприимчивость к инфекции у голштинской, чёрно-пёстрой, швицкой и симментальской пород). Для статистического анализа использовался t-критерий Стьюдента с целью сравнения уровня заболеваемости между сезонами и породами (при уровне значимости $p < 0.05$), а также для расчёта 95% доверительных интервалов. Размер выборки обеспечивал статистическую мощность 80%.

Результаты: Анализ выявил выраженную сезонную динамику заболеваемости некробактериозом в хозяйствах Таджикистана, тесно связанную с климатическими условиями региона и особенностями пород КРС

(голштинская, чёрно-пёстрая, швицкая и симментальская). Заболеваемость варьировала в зависимости от сезона и породы, что отражено в таблице.

Таблица.-Сезонность заболеваемости некробактериозом КРС в хозяйствах Таджикистана

Сезон	Уровень заболеваемости	95% ДИ	Климатические условия	Комментарий
Весна	Средний (15–20%)	12–23%	Температура: 10–20°C Влажность: 60–80% Осадки: 50–100 мм/мес	Начало выпасного периода, высокая влажность почвы и неровные пастбища вызывают микротравмы копыт, способствуя проникновению <i>F. Necrophorum</i> . Пик в марте (до 25%) из-за частых дождей.
Лето	Низкий (5–8%)	3–10%	Температура: 25–35°C Влажность: 30–40% Осадки: 5–20 мм/мес	Сухой и жаркий климат снижает активность анаэробных бактерий. Пастбища хорошо проветриваются, копыта реже травмируются.
Осень	Высокий (30–40%)	25–45%	Температура: 10–20°C Влажность: 70–90% Осадки: 60–120 мм/мес	Дожди, грязь и накопление навоза создают анаэробные условия, идеальные для <i>F. necrophorum</i> . Пик в сентябре–октябре.
Зима	Средневысокий (20–30%)	18–35%	Температура: 0–10°C Влажность: 80–90% Осадки: 30–80 мм/мес	Скученность в плохо вентилируемых загонах, влажная подстилка и низкая температура способствуют инфекции.

Весной (март–май) заболеваемость составила 15–20% (95% ДИ: 12–23%), с пиком в марте (до 25%). Климатические условия Хатлонской области включают умеренные температуры (10–20°C), высокую влажность (60–80%) и значительные осадки (50–100 мм/месяц). Дожди вызывают заболоченность пастбищ, а каменистая почва и неровности способствуют микротравмам копыт, служащим входными воротами для *F. necrophorum*. Начало выпасного периода увеличивает риск из-за перехода животных с мягкой подстилки стойл на твёрдые и влажные пастбища.

Летом (июнь–август) заболеваемость была минимальной (5–8%, 95% ДИ: 3–10%) благодаря сухому и жаркому климату (температура 25–35°C, влажность 30–40%, осадки 5–20 мм/месяц). Низкая влажность и высокая температура подавляют активность *F. necrophorum*, требующей анаэробных условий. Пастбища хорошо высыхают и проветриваются, снижая травматичность копыт. В хозяйствах с выпасным содержанием заболеваемость составляла 5–6%, тогда как в хозяйствах с частичным стойловым содержанием до 8% из-за локальных зон сырости.

Осенью (сентябрь–ноябрь) наивысшая заболеваемость (30–40%, 95% ДИ: 25–45%) наблюдалась осенью, с пиком в сентябре–октябре. Климатические условия включают умеренные температуры (10–20°C), высокую влажность (70–90%) и обильные осадки (60–120 мм/месяц). Дожди превращают пастбища и дворы в грязевые зоны с накоплением навоза и разжиженной подстилкой, создавая анаэробную среду для *F. necrophorum*. Скученность животных перед стойловым периодом усиливает риск. В хозяйствах Хатлонской области с плохими дренажными системами заболеваемость достигала 40%, в РРП 30–35% благодаря лучшей организации уборки. Зимой (декабрь–февраль) заболеваемость составила 20–30% (95% ДИ: 18–35%). Климатические условия включают низкие температуры (0–10°C), высокую влажность (80–90%) и умеренные осадки (30–80 мм/месяц, часто снег). В стойловый период животные содержатся в тесных, плохо вентилируемых загонах с влажной подстилкой, что способствует распространению инфекции. В хозяйствах, где подстилка менялась реже одного раза в неделю, заболеваемость достигала 25–30%, в некоторых хозяйствах 20–22% благодаря более частой уборке. Статистический анализ подтвердил значимые различия в заболеваемости между сезонами и породами ($p < 0.05$). Пики в марте (весна) и сентябре–октябре (осень) связаны с переходными периодами между выпасным и стойловым содержанием, а также с породными особенностями, где симментальская порода демонстрирует наименьшую восприимчивость.

Закключение. Некробактериоз КРС в хозяйствах Таджикистана демонстрирует выраженную сезонную динамику: пики заболеваемости приходятся на осень (30–40%) и зиму (20–30%) из-за высокой влажности, антисанитарии и скученности. Весной заболеваемость средняя (15–20%) из-за микротравм на влажных пастбищах, а летом — низкая (5–8%) благодаря сухому климату. Профилактические меры, включая обрезку копыт, антисептические ванны, улучшение санитарных условий и оптимизацию рациона, могут существенно снизить заболеваемость. Дальнейшие исследования необходимы для изучения резистентности *F. necrophorum* и разработки породно-ориентированных профилактических программ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Nagaraja, T.G., Narayanan, S.K., Stewart, G.C., Chengappa, M.M. (2007). *Fusobacterium necrophorum* infections in animals: Pathogenesis and pathogenic mechanisms. *Anaerobe*, 13(1), 1–7. <https://doi.org/10.1016/j.anaerobe.2006.09.007>
2. Green, L.E., George, T.R. (2008). Assessment of current knowledge of footrot in cattle. *Journal of Dairy Science*, 91(3), 1045–1055. <https://doi.org/10.3168/jds.2007-0700>
3. Bennett, G., Hickford, J., Zhou, H., et al. (2009). Detection of *Fusobacterium necrophorum* in cattle with footrot. *Veterinary Microbiology*, 135(3–4), 318–323. <https://doi.org/10.1016/j.vetmic.2008.09.078>
4. ResearchGate (2023). Situation of cattle necrobacteriosis in Almaty region. <https://www.researchgate.net/publication/374093058>
5. OIE (2020). Terrestrial Animal Health Code: Chapter 7.13 – Lameness in cattle. <https://www.woah.org/en/what-we-do/standards/codes-and-manuals/terrestrial-code-online-access>.

ТАЪСИРИ ОМИЛҲОИ МАВСИМӢ ВА МУСОИДАТКУНАНДА БА ПАҲНШАВИИ НЕКРОБАКТЕРИОЗ ДАР ЧОРВОИ КАЛОНИ ШОХДОР ДАР ХОҶАГИҲОИ ТОҶИКИСТОН

Аннотация. Некробактериоз, ки аз ҷониби бактерияи анаэробии *Fusobacterium necrophorum* ба вучуд меояд, яке аз мушкилоти ҷиддии соҳаи чорводорӣ дар Тоҷикистон маҳсуб меёбад. Ин беморӣ боиси лангиш, коҳиши ҳосилнокии ва зиёни иқтисодӣ мегардад. Дар мақола таҳлили динамикаи мавсимии паҳншавии некробактериоз ва омилҳои мусоидаткунандаи он дар шароити хоҷагиҳои чорводорӣ Тоҷикистон оварда шудааст. Баландтарин сатҳи беморӣ дар фасли тирамоҳ (30–40%) ва зимистон (20–30%) ба қайд гирифта

шудааст, ки асосан ба баланд будани намнокӣ, шароити носозгори санитарӣ ва зичии баландтари чорво во-
баста мебошад. Дар фасли баҳор сатҳи беморӣ миёна (15–20%) мебошад, ки бо осебҳои хурди пой чорво ҳан-
гоми чаронидан алоқаманд аст. Дар фасли тобистон, бинобар иқлими хушк, шиддати беморӣ паст (5–8%)
боқӣ мемонад. Тафовут дар эҳсосияти зотҳои гуногуни чорво-симменталӣ, голштинӣ ва сиёҳу сафед низ му-
шоҳида шудааст. Барои пешгирии беморӣ як қатор тавсияҳо таҳия гардидаанд, аз ҷумла буриши мунтазами
пой чорво, истифодаи ваннаҳои антисептикӣ ва беҳтарсозии шароити санитариву гигиенӣ.

Калимаҳои асосӣ: *некробактериоз, чорвои калони шохдор, мавсимият, омилҳои мусоидаткунанда, Тоҷикистон, пешгирӣ, зоти симменталӣ, зоти голштинӣ, зоти сиёҳало, хоти шведӣ.*

ВЛИЯНИЕ СЕЗОННЫХ И ПРЕДРАСПОЛАГАЮЩИХ ФАКТОРОВ НА РАСПРОСТРАНЕНИЕ НЕКРОБАКТЕРИОЗА У КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА В ХОЗЯЙСТВАХ ТАДЖИКИСТАНА

Аннотация: Некробактериоз, вызываемый анаэробной бактерией *Fusobacterium necrophorum*, представляет серьёзную проблему для животноводства Таджикистана, вызывая хромоту, снижение продуктивности и экономические потери. В статье анализируется сезонная динамика заболеваемости некробактериозом и предрасполагающие факторы в хозяйствах Таджикистана. Наивысшая заболеваемость наблюдается осенью (30–40%) и зимой (20–30%) из-за высокой влажности, антисанитарных условий и скученности животных. Весной заболеваемость средняя (15–20%), связанная с микротравмами копыт во время выпаса, а летом — низкая (5–8%) благодаря сухому климату. Установлены различия в восприимчивости симментальской, голштейнской и чёрно-пёстрой пород. Разработаны рекомендации по профилактике, включая регулярную обрезку копыт, использование антисептических ванн и улучшение санитарно-гигиенических условий.

Ключевые слова: *некробактериоз, крупный рогатый скот, сезонность, предрасполагающие факторы, Таджикистан, профилактика, симментальская порода, голштейнская порода, чёрно-пёстрая порода, швицкая порода.*

THE IMPACT OF SEASONAL AND PREDISPOSING FACTORS ON THE SPREAD OF NECROBACILLOSIS IN CATTLE HERDS IN THE FARMS OF TAJIKISTAN

Annotation. Necrobacteriosis caused by the anaerobic bacterium *Fusobacterium necrophorum* is a serious problem for livestock production in Tajikistan, causing lameness, decreased productivity and economic losses. The article analyzes the seasonal dynamics of the incidence of necrobacteriosis and predisposing factors in farms in Tajikistan. The highest incidence is observed in autumn (30–40%) and winter (20–30%) due to high humidity, unsanitary conditions and crowding of animals. In spring, the incidence is average (15–20%) due to micro-hoof injuries during grazing, and in summer it is low (5–8%) due to the dry climate. Differences in the susceptibility of Simmental, Holstein, and black-and-white breeds have been established. Prevention recommendations have been developed, including regular hoof trimming, the use of antiseptic baths and the improvement of sanitary conditions.

Key words: *necrobacteriosis, cattle, seasonality, predisposing factors, Tajikistan, prevention, Simmental breed, Holstein breed, black-and-white breed, Schwyz breed.*

Сведения об авторах:

Косимов Самандар Миралиевич – старший научный сотрудник лаборатории вирусологий Институт ветеринарной медицины Таджикской академии сельскохозяйственных наук, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Кахарова 43. E-mail: samandar-2019@inbox.ru; тел: (+992) 907-007-333.

Расулов Сунатулло Абдурасулович – кандидат ветеринарных наук, заведующий лабораторией бактериальных и зоонозных болезней животных Институт ветеринарной медицины Таджикской академии сельскохозяйственных наук, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Кахарова 43. E-mail: isojonmusojon@mail.ru; тел: (+992) 93-884-61-43, 208-00-03-05.

Мукимзода Хофиз Гадо – старший научный сотрудник лаборатории бактериальных и зоонозных болезней животных Институт ветеринарной медицины Таджикской академии сельскохозяйственных наук, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Кахарова 43. тел: (+992) 93-529-20-10

Author Informations:

Kosimov Samandar Miralievich - Senior Researcher, Virology Laboratory, Institute of Veterinary Medicine, Tajik Academy of Agricultural Sciences, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Kakharova 43. E-mail: samandar-2019@inbox.ru; body: (+992) 907-007-333.

Rasulov Sunatullo Abdurasulovich, Candidate of Veterinary Sciences, Head of the Laboratory of Bacterial and Zoonotic Animal Diseases Institute of Veterinary Medicine of the Tajik Academy of Agricultural Sciences, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Kakharova 43. E-mail: isojonmusojon@mail.ru; tel: (+992) 93-884-61-43,

Mukimzoda Hofiz Gado - Senior Researcher, Laboratory of Bacterial and Zoonotic Animal Diseases, Institute of Veterinary Medicine, Tajik Academy of Agricultural Sciences, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Kakharova 43. tel: (+992) 93-529-20-10

ТДУ: 615.11:614.35

ХУСУСИЯТҲОИ СИСТЕМАИ МАВҶУДАИ ТАЪМИНИ ДОРУВОРӢ БАРОИ ШАҲРВАНДОНЕ, КИ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ҲУҚУҚ БА КАФОЛАТҲОИ ИҶТИМОӢ ДОРАНД

Рачабзода Ф.К.-Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: *таъмини доруворӣ, кафолатҳои иҷтимоӣ, гурӯҳҳои имтиёздор, соҳаи тандурустии Тоҷикистон, дастрасии доруворӣ, кафолатҳои давлатӣ, маблағгузорӣ, коррупсия, ислоҳот.*

Мукаддима. Муҳимияти таҳқиқи системаи таъмини доруворӣ бо имтиёз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз он маншаъ мегирад, ки таъмини доруворӣ барои шаҳрвандони дорои имтиёз яке аз вазифаҳои асосии иҷтимоии соҳаи тандурустии Тоҷикистон мебошад. Дар ин мавод системаи мавҷудаи таъмини доруворӣ барои шаҳрвандоне, ки ҳуқуқ ба кафолатҳои иҷтимоӣ доранд, ба таври маҷмӯӣ таҳлил шуда, бартариятҳо ва норасоигҳои он муайян ва самтҳои тақмилёбии пешниҳод карда шаванд.

Барои таҳлили системаи таъмини доруворӣ бо имтиёз истифодаи равишҳои системавӣ ва ҳолатӣ дар идоракунии муфид аст. Истифодаи равишҳои системавӣ имконияти медиҳад, ки нуктаҳои заиф муайян шаванд (масалан, фосила байни маблағгузорӣ ва ниёзҳо, нобаробарии захираҳо байни шаҳр ва деҳот, функцияҳои ташкилотҳо) ва чораҳои маҷмӯӣ барои қавӣ кардани тамоми занҷири таъмини доруворӣ таҳия карда шаванд.

Пояи назариявии таҳқиқот инчунин дар асоси меъёрҳои тибби иҷтимоӣ ва фармакоэкономика оид ба вазифаи давлат дар таъмини гурӯҳҳои осебпазир бо доруҳои асосӣ дар доираи консепсияи фарогирии умумичаҳони хизматрасониҳои тандурустӣ мебошад.

Аз ҷиҳати методологӣ, қор бар асоси таҳлили санадҳои меъёрӣ ва ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, барномаҳои давлатӣ ва маълумоти оморӣ, инчунин ҷамъбасти баҳогузориҳои экспертӣ ва таҳқиқоти ташкилоти таъмини фарматсевтӣ анҷом шудааст.

Системаи муосири таъмини дорувории бо имтиёз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти таъсири мероси таърихӣ ва тағйиротҳои давраи пасошӯравӣ ташаккул ёфтааст. Дар замони Шӯравӣ соҳаи тандурустии Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон қисми системаи умумии ИҶШС буд, ки бо дастрасии ҳамаҷонибаи кумаки тиббӣ ва доруворӣ тавсиф мешуд.

Баъд аз ба даст овардани истиқлолият дар соли 1991, Тоҷикистон бо бӯҳрони шадиди иқтисодӣ рӯ ба рӯ шуд, ки бо ҷанги шаҳрвандӣ (1992–1997) шиддат ёфт. Захираҳои давлат хеле маҳдуд буданд, ки ин ба қобилияти системаи тандурустӣ барои таъмини доруҳои роӣгон ба ҳама аҳоли таъсири манфӣ расонд.

Масалан, аллакай дар қонуни аввалини Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳифзи саломатӣ (1997) ва санадҳои меъёрии баъдӣ консепсияи Барномаи кафолатҳои давлатӣ оид ба расонидани кумаки тиббӣ муқаррар шуд, ки намудҳои хизматрасониҳои роӣгон ва гурӯҳҳои шаҳрвандонро, ки ҳуқуқ ба хизматрасонии бо имтиёз доранд, муайян менамуд.

Қадами муҳими дигар тасдиқи Рӯйхати хизматрасониҳои роӣгони тиббӣ бо Қарори Ҳукумат №600 аз 2 декабри 2008 буд. Дар ин санад намудҳои кумаки роӣгони кафолатшудаи давлатӣ дар муассисаҳои давлатӣ, пеш аз ҳама кумаки фавқуллода ва аввалияи тиббӣ-санитарӣ, таъқиқотҳои лабораторӣ ва ташҳисии асосӣ, эмкунии кӯдакон тибқи тақвими миллӣ амалӣ гардонида шуданд. Ҳамзамон, ин қарор тарифи дигар хизматрасониҳоро низ муайян кард, ки системаи расмии хизматрасониҳои пулакӣ дар соҳаи тибро шакл дод. Аз ин рӯ, то охири солҳои 2000 моделӣ ташаккул ёфт, ки сатҳи асосии кумак ва баъзе гурӯҳҳои беморон аз бучет пӯшонида мешаванд, ва қисми боқимонда аз ҳисоби маблағи шахсии шаҳрвандон таъмин мегардад.

Барои соҳаи таъмини доруворӣ қадамҳои муҳиме қабули қонунҳои махсус ва санадҳои зерқонунӣ буданд. Хусусан, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи доруворӣ ва фаъолияти фарматсевтӣ» қабул шуд (дар таҳрири аввала - соли 2006 бо тағйиротҳои баъдӣ), ки принципҳои сиёсати давлатӣ дар соҳаи фарматсевтиро муайян кард. Давлат кафолат дод, ки аҳоли бо доруҳои бехатар ва босифат таъмин хоҳад шуд[4].

Меъёрҳо оид ба бақайдгирии доруҳо, иҷозатномаи фаъолияти фарматсевтӣ ва нақши мақомоти назорати давлатӣ муайян карда шуданд. Ҳамзамон гурӯҳҳои шаҳрвандоне, ки ҳуқуқ ба таъмини дорувории бо имтиёз доранд, дар санадҳои меъёрӣ муқаррар шуданд – ин меъёрҳо дар Қонуни «Дар бораи ҳифзи саломатии аҳоли» ва чанд қонуни махсус (масалан, Қонуни «Дар бораи собикадорон» ва ғайра) ҷойгир карда шуданд.

Масалан, тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи собикадорон», иштирокчиёни Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва шахсони баробарҳуқуқ бо онҳо кафолат дода шудааст, ки бо доруҳо бо дорухатҳои духтур роӣгон ва дар доираи меъёрҳои муайяншудаи Ҳукумат таъмин карда шаванд[5].

Соли 2009 Қонуни «Дар бораи ҳифзи тиббӣ ва иҷтимоии шаҳрвандон, ки диabetи қанд ҳастанд», қабул шуд, ки давлатро вазифадор сохт ҳамаи беморони диabetи дараҷаи I ва II-ро бо инсулин роӣгон таъмин кунад[2]. Ин нишон дод, ки давлат барои дастгирии гурӯҳҳои ниёзманди беморон пойгоҳи ҳуқуқӣ ташкил кардан мехоҳад, гарчанде татбиқи ин меъёрҳо ба маблағгузорӣ вобаста буд.

Қадами таърихан муҳимро соли 2024, ки Ҳукумати Тоҷикистон тартиби таъмини дорувории бо имтиёзро нав кард, метавон ҳисобид. Бо Қарори Ҳукумати ҚТ №177 аз 28 марти 2024 «Тартиб ва шартҳои таъмини доруҳо ва молҳои тиббӣ ба гурӯҳҳои имтиёзнок» тасдиқ гардид, ки фаъолияти муосири системаеро танзим мекунад[6]. Ин санад таҷрибаи ҷамъшудаи пешинро расман қонунӣ кард ва эҳтимолан дастурҳои пешинаи ҷудоғонаеро иваз намуд. Пояи он натиҷаи чанд соли омодагӣ мебошад. Аллакай соли 2018 Вазорати тандурустӣ оид ба таҳияи лоиҳаи таъмини гурӯҳҳои осебпазир бо доруҳои зарурӣ дар муассисаҳои давлатӣ хабар дода буд. Аз ин рӯ, системаи таъмини дорувории бо имтиёз дар шакли ҳозирааш натиҷаи таҳаввулотӣ тӯлонӣ аст, ки ибтидои Шӯравӣ ва ислоҳоти пасошӯравиро дар бар гирифта ба шароити нави иқтисодӣ ва тавсияҳои байналмилалӣ мутобиқ шудааст. Фаҳмиши ин таҳаввулот барои арзёбии ҳолати ҷорӣ система ва асоснок кардани самтҳои тақмил муҳим аст.

Системаи таъмини дорувории имтиёзнок (ё роӣгон) дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмуи унсурҳои ҳамдигар алоқаманд мебошад, ки таъмини доруворӣ барои гурӯҳҳои муайяни шаҳрвандонро дар шароити имтиёзӣ таъмин мекунад.

Иштирокчиёни асосии система:

- **Мақомоти давлатӣ** – пеш аз ҳама Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии ҚТ, ки масъул барои сиёсати давлатӣ ва танзими меъёрӣ мебошад. ВТҲИА рӯйхати гурӯҳҳои имтиёзнок ба дорувориро муайян мекунад, захираҳои бучетиро тақсим мекунад ва иҷрои барномаҳоро назорат мекунад. Вазорати молия дар таъмин намудани маблағгузорӣ иштирок менамояд. Ҳамчунин нақши Ҳукумат (тасдиқи барномаҳо ва меъёрҳо) ва Парламент (қабул кардани қонунҳо ва тасдиқи бучет) муҳим аст.
- **Мақомоти иҷроияи маҳаллӣ** – идораҳои тандурустии вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо. Онҳо масъул барои ташкил кардани таъмини дорувории имтиёзнок дар ҳудуди худ буда, метавонанд захираҳои иловагӣ аз бучетҳои маҳаллӣ ҷудо кунанд[6]. Ҳисоби шаҳрвандонро, ки ҳуқуқ ба имтиёз доранд, нигоҳ доранд ва фаъолияти муассисаҳои тиббии тобеи худро назорат кунанд.
- **Муассисаҳои тиббии ибтидоӣ** – марказҳои шаҳрӣ ва ноҳияи тандурустӣ (муассисаҳои тиббӣ, муассисаҳои тиббии дар деҳот мавҷудбуда, марказҳои тиббии оилавӣ). Дар сатҳи КТСТ (кумаки тиббӣ-санитарии ибтидоӣ)

таъин ва тақсимои доруворӣ ба беморони имтиёздор барои таъобати муолиҷавӣ сурат мегирад [6]. Духтурон барои беморони имтиёздор доруҳоро бо варақаҳои махсуси доруҳона (бо шакли муқарраршуда тибқи тартиби тасдиқшудаи Вазорати тандурустӣ) таъин мекунанд [6]. Доруҳонаҳо, ки ба ин муассисаҳо пайвастанд (одатан давлатӣ ё хусусӣ ва иштирокдор дар барномаҳои давлатӣ), доруҳоро ройгон ё бо қисми пардохт тақсим мекунанд.

- **Беморхонаҳо** - хангоми таъобати гурӯҳҳои имтиёздор дар беморхонаҳои шабонарӯзӣ, беморон низ бо дорувории зарурӣ аз ҳисоби бучети давлатӣ таъмин мешаванд, дар доираи таъминоти давлатӣ. Барои қабули беморони мунтазам, таъмини доруворӣ мувофиқи барномаҳо ва рӯйхатҳо, ки Вазорати тандурустӣ тасдиқ кардааст, сурат мегирад [7].
- **Ташкилотҳои фарматсевтӣ** – доруҳонаҳои давлатӣ дар муассисаҳои таъобатӣ, доруҳонаҳои марказии ноҳияҳо, ҳамчунин доруҳонаҳои хусусие, ки дар иҷрои таъмини имтиёзнок иштирокдоранд (бо шартнома бо мақомоти тандурустӣ). Онҳо пайванди мустақими тақсимои доруворӣ ба аҳоли мебошанд. Дастрасӣ ва эътимоднокии таъминоти онҳо ба дастрасии воқеии доруворӣ барои беморони бо имтиёз таъсир мерасонад.
- **Тақсимкунадагони доруворӣ** – ширкатҳои фурӯшии яклухт, аксар хусусӣ, ки бо шартнома барои таъмин намудани доруворӣ мувофиқи барномаҳои давлатӣ фаъолият мекунанд. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ҳиссаи зиёди доруворӣ воридотӣ аст (дар бозор истеҳсолкунадагони хориҷӣ бештар мебошанд, воридот дар солҳои 2020-ум ба даҳҳо миллион доллар расидааст [3]), нақши мақомоти гумрук, ҳамчунин ҳадамоти назорати давлатӣ дар соҳаи фарматсевтӣ (дар зери ВТХИА) барои назорати сифат муҳим мебошад.
- **Беморони имтиёздор** – истифодабарандагони низои. Онҳо бо система ҳамкорӣ мекунанд, санадҳои заруриро барои тасдиқи имтиёз пешниҳод карда, барои доруҳо ва доруҳатҳо муроҷиат мекунанд. Аз фикру мулоҳизаҳои мақомоти тандурустӣ метавонанд маълумотҳо дар бораи мушкилот гиранд.

Соҳтори маблағгузорӣ ва механизми тақсимои доруворӣ бо имтиёз чунин аст:

Манбаъҳои маблағгузорӣ иборатанд аз:

- захираҳои бучети давлатӣ (сатҳи ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ),
- грантҳо ва кумақҳои башардӯстона (масалан, аз ТУТ, ЮНИСЕФ, Фонди глобалӣ ва дигарон),
- маблағгузории иловагӣ аз мақомоти маҳаллӣ,
- дигар манбаъҳо, ки аз ҷониби қонунгузорӣ манъ нашудаанд¹.

Механизми тақсими ва таъмини доруворӣ. Тақсимои захираҳои бучет одатан дар доираи Барномаи қарорӣ давлатӣ ва сметаҳои солона амалӣ мешавад. Азбаски ҳаҷми умумии бучет маҳдуд аст, меъёрҳои тақсими доруворӣ барои ҳар як бемори имтиёздор муайян карда мешаванд. Тибқи Тартиби нави соли 2024, ҳар як шаҳрванд аз гурӯҳи муайяни имтиёздор бо доруворӣ ва маҳсулоти тиббӣ дар давоми сол таъмин мешавад, ки арзиши он аз ду нишондиҳанда барои ҳисоб зиёд набошад [6]. Нишондиҳанда барои ҳисоб – ин маблағи муайяншудаи молиявӣ мебошад, ки дар ҚТ барои муайян кардани кумақпулиҳо, ҷаримаҳо ва ғайра истифода мешавад. Аз ин рӯ, бемори бо имтиёз лимити солонаи арзиши дорувориро дорад (масалан, агар нишондиҳанда барои ҳисоб Х сомонӣ бошад, лимит 2Х сомонӣ дар як сол мебошад). Ин меъёр нишон медиҳад, ки давлат мехоҳад кумақро ба шумораи максималии мардум расонад, вале ҳамзамон ишора мекунад, ки ин таъмини доруворӣ эҳтимолан пурра талаботи беморонро қонеъ намекунад (азбаски эҳтиёҷоти воқеии беморон, махсусан бо бемориҳои музмин, аксар вақт аз чунин имтиёз зиёдтар аст).

Механизми фаъолияти система тавассути муроҷиати бемор тавсиф мешавад: имтиёзгиранда (масалан, маъюби гурӯҳи I) ба муассисаҳои тибии маҳаллӣ муроҷиат мекунад. Пас аз тасдиқи мақом (намудани шаҳодатномаи маъюбӣ, шаҳодатномаи нафақа, рӯйхати камбизоатӣ ва ғайра), духтур доруи заруриро бо доруҳат таъин мекунад, тибқи рӯйхати тасдиқшудаи дорувориҳои асосӣ (ҳаётан муҳим) [6].

Муҳим аст, ки ба бархе доруҳо аз рӯйхати асосӣ (номҳои умумӣ – генерикӣ) иҷозати ройгон дода мешавад, то хароҷот маҳдуд ва истифодаи маблағҳо оқилона бошад. Бемор баъдан ба доруҳонае меравад, ки дар барнома иштирок мекунад (одатан дар ҳама муассиса). Дар он ҷо дору ройгон ё бо тахфиф дода мешавад ва доруҳат барои ҳисобот сабт мешавад. Доруҳона сипас ҳисобнома (доруҳатхоро) ба мақоми молиявии тандурустӣ барои баргардонидани арзиши доруворӣ пешниҳод мекунад.

Механизми таъмини доруворӣ дар беморхонаҳо низ муҳим аст: хангоми қабули бемори имтиёздор, беморхона бояд доруҳои заруриро аз захираҳои дохилии худ таъмин намояд. Доруҳо барои беморхонаҳои марказӣ харидорӣ мешаванд (тавассути тендерҳои Вазорати тандурустӣ ё идораҳои тандурустии вилоятӣ) дар доираи захираҳои бучетӣ ва кумақҳои башардӯстона. Аммо дар амал, ба далели маҳдудияти захираҳо, аксар вақт ба наздикони беморон лозим мешавад, ки қисми доруҳоро худ харанд, ҳатто дар беморхонаҳои давлатӣ, агар дору дар рӯйхати ройгон набошад ё дар анбор тамои шуда бошад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор ташаббусҳо барои ҳалли мушкилоти соҳа роҳандозӣ мекунанд. Дар солҳои охир ҳуҷҷатҳои стратегӣ таҳия шуда, барномаҳо бо дастгирии ташкилотҳои байналмилалӣ амалӣ мешаванд, ки дастрасии аҳоли ба ёрии тиббӣ ва доруҳоро беҳтар мекунанд.

Соли 2020 Стратегияи ҳифзи саломатии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 қабул шуд, ки самтҳои рушди системаҳои тандурустиро барои даҳсола муайян мекунад [1]. Яке аз афзалиятҳои асосӣ - маблағгузории устувор, беҳтар намудани сифати дастрасии хизматрасониҳои тиббӣ, рушди ёрии тиббӣ пешгирикунандаи аввалин, татбиқи технологияҳои муосир ва беҳтар намудани таъмини доруворӣ менамояд. Стратегия

¹Постановление Правительства Республики Таджикистан от 28 марта 2024 г. №177 «О Порядке и условиях льготного обеспечения группы лиц лекарствами и медицинскими товарами». – Официальный документ.

мазкур, ислохоти қонунгузорӣ аз ҷумла дар соҳаи фарматсевтӣ ва тадбирҳо барои расидан ба дастрасии ҳамаҷонибаи хизматрасониҳои тандурустиро пешбинӣ мекунад (Universal Health Coverage). Ба нақша гирифта шудааст, ки то соли 2030 ҳар шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба хизматрасониҳои зарурӣ ва доруҳои асосӣ бидуни душвории молиявӣ дастрасӣ дошта бошад. Барои расидан ба ин ҳадафҳо, тақвияти системаи таъмини боимтиёзи доруҳо, зарур аст, ки дар вазифаҳои стратегияи миллии низ зикр қайд гардад. Масалан, ба нақша гирифта шудааст, ки рӯйхати хизматрасониҳои роӣгон ва доруҳои кафолатнокро барои гурӯҳҳои осебпазир васеъ намоёнд, механизми ҳифзи молиявии оилаҳои камбизоатро ҷорӣ кунанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби як қатор ташкилотҳои байналмилалӣ дар соҳаи таъмини доруҳо дастгирӣ мегирад (ба монанди Иттиҳоди Аврупо ва ЮНИСЕФ):

- **Ташкилоти умумичаҳони тандурустӣ (ТУТ):** кумакҳои техникиро дар таҳияи стратегияҳо, равандҳои таъбибот ва омӯзиши кадрҳо анҷом медиҳад.
- **Фонди чаҳонӣ барои мубориза бо ВНМО, сил ва вараҷа:** хариди доруҳои ҳаётан муҳимро барои таъбиботи сил ва муолиҷаи зиддивирӯсӣ таъмин мекунад ва беморон ба таври роӣгон дору мегиранд, новобаста аз мақоми иҷтимоӣ.
- **Эътилофи чаҳонӣ оид ба ваксинҳо (GAVI):** қаблан хариди ваксинҳо ва системаи хунуккунандаро субсидия меод, ки ба таври ғайримустақим таъмини доруҳо дастгирӣ мекард.
- **Бонки чаҳонӣ:** якҷанд лоиҳаҳо (масалан, «Дастҳои тоза» барои санитарӣ, барои Кумаки аввалияи тиббӣ ва санитарӣ «Сихат» амалӣ намуд, ки дар бар мегирифт таъмини таҷҳизот ва баъзе доруҳо барои деҳаҳо. Аз тариқи механизми Global Financing Facility (GFF) Бонки чаҳонӣ ба Вазорати тандурустӣ дар нақшаи молиявии таъмини доруҳо кумак мекунад[10].
- **Дигар донорҳо:** ҳукуматҳои кишварҳои гуногун (Чин, Ҷопон, Русия ва ғайра) баъзан ёрии гуманитарӣ мерасонанд, мисол дар пандемияи COVID-19 доруҳои зиддивирӯсӣ, антибиотикҳо, таҷҳизоти нафасдиҳӣ фириастода шуданд.

Дар дохили кишвар барномаҳои махсус барои бемориҳои муайян амал мегардад, ки таъмини роӣғони доруҳо пешбинӣ мекунад: диабет (гарҷанде мушқил дорад), сил, ваксинагузаронӣ, ёрии равонӣ (доруҳои психотропӣ роӣгон дода мешаванд), саратон (доруҳои муайяни муолиҷаи химиявӣ харидорӣ мешавад, гарҷанде ки кофӣ нест). Аз соли 2019 Барномаи мубориза бо бемориҳои дил ва рағҳо амалӣ мешавад, ки таъмини доруҳо барои фишорбаландӣ ва беморони дил бо доруҳои асосӣ (аспирин, бета-блокаторҳо ва ғайра) бо нархи арзон ё роӣгон дар баъзе ноҳияҳо пешбинӣ шудааст. Умуман, ташаббусҳои давлатӣ дар солҳои охир тағйироти ҷиддиро ба сӯи ҳифзи иҷтимоии тандурустӣ нишон медиҳанд ва тадбирҳои ҳозира (беҳтар намудани маблағгузорӣ, идоракунии таъминот, васеъ намудани гурӯҳҳои боимтиёз тавассути механизми суғурта) метавонанд дар солҳои наздик вазъиятро ба таври назаррас беҳтар кунанд.

Натиҷаҳо. Таҳлил нишон дод, ки барои бунёди системаи самараноки таъмини доруҳо барои шаҳрвандони осебпазир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ислохоти соҳавӣ лозим аст. Тавсияҳои зерин пешниҳод мешаванд, ки ба бартаарафсозии мушқилоти муайяншуда ва тақвияти равандҳои мусбӣ равона шудаанд:

1. **Афзоиш ва мутобисозии маблағгузорӣ, гузариш ба механизмҳои суғуртаи иҷтимоии тиббӣ.** Бе афзоиши назарраси сармояи давлатӣ ҳалли мушқилоти дастрасӣ ба доруҳо ғайриимкон аст. Тавсия дода мешавад, ки сатҳи хароҷот ба соҳаи тандурустӣ дар буҷети давлатӣ тадриҷан афзоиш дода шавад,
2. **Рақамисозии равандҳои таъмини доруҳо.** Лозим аст идома ва густариши трансформатсияи рақамиро таъмин кард.
3. **Баланд бардоштани ихтисоси кадрҳо ва идораи талабот.** Муҳим аст сармоягузорӣ дар омӯзиши духтурон ва фарматсевтҳо дар принципҳои фармакотерапияи оқилона ва идораи таъмини доруҳо.

Ҳамчунин бояд қорҳои тарғиботӣ байни аҳоли густариш дода шавад: фаҳмондани он, ки генерикҳои роӣгон аз брендҳои гарантар камтар самаранок нестанд, омӯзиши беморони музмин оид ба тарзи дурусти истеъмоли доруҳо барои баланд бардоштани самаранокии таъбибот. Идораи талабот ба доруҳо тавассути таълим ба беморон метавонад истеъмоли беасос ва хароҷотро кам кунад ва барои ниёзмандон дастрасии бештар таъмин намоёнд.

Хулоса. Системаи таъмини дорувории боимтиёз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки шаҳрвандонро фаро мегирад, ҳуқуқ ба кафолатҳои иҷтимоӣ дорад, зеро дар зери таъсири таърихи мураккаб ва имкониятҳои маҳдуди кишвар шакл гирифтааст. То имрӯз заминаи ҳуқуқӣ ва ташкилӣ барои расонидани доруҳои роӣгон ба як қатор гурӯҳҳои осебпазир-маъёубон, собикадорон, кӯдакон, оилаҳои камбизоат – сохта шудааст. Бо вучуди ин, самаранокии амалӣ маҳдуд аст: камбуди тӯлонӣ дар маблағгузории тандурустӣ ва саҳми баландтарини хароҷот, ки ба пуррагӣ ба зиммаи беморон меафтад, боиси он мегардад, ки имтиёзҳои эълоншуда аксар вақт пурра таъмин намешаванд. Таҳлил нишон дод, ки бо вучуди талошҳои анҷомдода, аҳоли ҳанӯз бо норасоии доруҳои ҳаётан муҳим рӯ ба рӯ аст, махсусан сатҳи амбулаторӣ. Калидӣ мушқилотҳои ин дастрасии маҳдуд, тақсмоти номуносиб ва коррупсия, нопуррагии татбиқи ҳуқуқ равандро мураккаб мекунад ва ҳалли системавиро талаб мекунад.

АДАБИЁТ

1. Tajikistan: health system review 2025. [electronic source]. URL: <https://eurohealthobservatory.who.int/publications/i/tajikistan-health-system-review-2025>. (application date: 02.12.2025)
2. В Таджикистане закончились запасы бесплатного инсулина. [Электронный ресурс]. URL: <https://rus.ozodi.org/a/27910062.html>. (дата обращения: 03.12.2025)
3. Травы - свои, лекарства - чужие: почему фармацевтика в Таджикистане превратилась в торговлю? Новости Таджикистана ASIA-Plus. [Электронный ресурс]. URL: <https://asiaplus.tj.info/ru/node/349962> (дата обращения: 04.12.2025)
4. [PDF] ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН О лекарственных ... [Электронный ресурс]. URL: <https://tajtrade.tj/media/%D0%97%D0%A0%D0%A2%20%D0%BE%20%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D1%85%20%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0%D1%85.pdf> (дата обращения: 04.12.2025)

5. ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН О ВЕТЕРАНАХ. [Электронный ресурс]. URL: <https://ncz.tj/content/%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD-%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8-%D1%82%D0%B0%D0%B4%D0%B6%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD-%C2%A0%D0%BE-%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B0%D1%85> (дата обращения: 05.12.2025)
6. Постановление Правительства Республики Таджикистан от 28 марта 2024 года № 177 «О Порядке и условиях льготного обеспечения группы лиц лекарствами и медицинскими товарами». [Электр.ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37435552 (дата обращения: 05.12.2025)
7. Программа государственных гарантий по обеспечению...[Электронный ресурс]. URL: http://portali-huquqi.tj/publicadliya/view_qonunhoview.php?showdetail=&asosi_id=7913 (дата обращения: 08.12.2025)
8. IBW – Facebook. [Электронный ресурс]. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2877334675854935&id=1887690698152676 (дата обращения: 08.12.2025)
9. Коррупция в сфере фармакологии приводит к массовым отравлениям детей в Узбекистане - CABAR.asia. [Электронный ресурс]. URL: <https://cabar.asia/ru/korrupsiya-v-sfere-farmakologii-privodit-k-massovym-otravleniyam-detej-v-uzbekistane> (дата обращения: 12.12.2025)
10. globalfinancingfacility.org. [electronic source]. URL: <https://www.globalfinancingfacility.org/sites/default/files/Tajikistan-SHPRT-Action-Plan-2024-2026-Investment-Case-ENG.pdf> (application date: 13.12.2025)
11. Бурул Макенбаева: Постановление правительства о ... - K-News. [Электронный ресурс]. URL: <https://knews.kg/2012/09/26/burul-makenbaeva-postanovlenie-pravitelstva-o-tsentralizatsii-zakupok-lekarstvennyih-sredstv-sozdaet-usloviya-dlya-korrupsiyi/> (дата обращения: 13.12.2025)
12. Системный подход к организации Службы лекарственной ... [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sistemnyy-podhod-k-organizatsii-služby-lekarstvennoy-pomoschi-v-mnogoprofilnom-statsionare> (дата обращения: 14.12.2025)
13. [PDF] Система управления лекарственным обеспечением. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.itportal.ru/upload/iblock/9e9/8e57pkatum1xhqvx7uufmq5j807chqj/1.5.4-Iskandarova-A.-LLO.-Lekarstvennoe-obespechenie.pdf> (дата обращения: 14.12.2025)
14. Раджабзода, Ф. К. Теоретические основы управления системой здравоохранения и фармации в Республике Таджикистан / Ф. К. Раджабзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2025. – № 6. – С. 5-12. – EDN PLBSIF.
15. Раджабзода, Ф. К. Тахлили равишҳои илмӣ оид ба омӯзиши вазъ ва рушди бозори фарматсевтӣ дар сатҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ф. К. Раджабзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – No. 9. – P. 125-134. – EDN CBVMPZ.
16. Раджабзода, Ф. К. Аҳамияти назариявии идоракунии низоми тандурустӣ ва фарматсевтӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ф. К. Раджабзода // Флораи тоҷикистон - сарчашмаи бозғитимоди таҳияи маводи доруворӣ: Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ амалӣ, Душанбе, 15 октябри 2025 года. – Душанбе: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2025. – P. 1-14. – EDN GQXCPM.

ХУСУСИЯТҲОИ СИСТЕМАИ МАВҶУДАИ ТАЪМИНИ ДОРУВОРӢ БАРОИ ШАҲРВАНДОНЕ, КИ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ҲУҚУҚ БА КАФОЛАТҲОИ ИҶТИМОӢ ДОРАНД

Аннотатсия. Дар мақола системаи таъмини доруворӣ барои шаҳрвандони дорои ҳуқуқ ба кафолатҳои иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил шудааст. Мушкилоти асосӣ, аз ҷумла дастрасии нокифоя, маҳдудияти маблағгузорӣ, тақсими ғайрисамараноки захираҳо ва норасоиҳои ҳуқуқӣ муайян гардидаанд. Хусусиятҳои таъмини доруворӣ барои гурӯҳҳои осебпазир баррасӣ шуда, барномаҳои давлатӣ ва ташаббусҳои байналмилалӣ таҳлил шудаанд. Дар натиҷа, пешниҳодҳо ҷиҳати тақмили система тавассути идоракунии муосир, рақамисозӣ ва баланд бардоштани шаффофият ироа мегарданд.

Калимаҳои асосӣ: таъмини доруворӣ, кафолатҳои иҷтимоӣ, гурӯҳҳои имтиёздор, соҳаи тандурустии Тоҷикистон, дастрасии доруворӣ, кафолатҳои давлатӣ, маблағгузорӣ, коррупсия, ислоҳот.

ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОЖИВШЕЙСЯ СИСТЕМЫ ЛЕКАРСТВЕННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГРАЖДАН, ИМЕЮЩИХ ПРАВО НА СОЦИАЛЬНЫЕ ГАРАНТИИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. В статье анализируется система лекарственного обеспечения граждан, имеющих право на социальные гарантии в Республике Таджикистан. Выявлены основные проблемы, включая недостаточную доступность лекарств, ограниченное финансирование, неэффективное распределение ресурсов и пробелы в нормативно-правовой базе. Рассмотрены особенности лекарственного обеспечения уязвимых групп населения, а также государственные и международные инициативы по совершенствованию системы. Предложены меры по ее модернизации на основе современных управленческих подходов, цифровизации и повышения прозрачности.

Ключевые слова: лекарственное обеспечение, социальные гарантии, льготные категории, здравоохранение Таджикистана, доступность лекарств, государственные гарантии, финансирование, коррупция, реформы.

CHARACTERISTICS OF THE EXISTING SYSTEM OF MEDICINE PROVISION FOR CITIZENS ENTITLED TO SOCIAL GUARANTEES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. The article analyzes the system of pharmaceutical provision for citizens entitled to social guarantees in the Republic of Tajikistan. Key challenges are identified, including limited access to medicines, constrained funding, inefficient resource allocation, and regulatory gaps. The study examines pharmaceutical provision for vulnerable population groups and reviews national and international initiatives aimed at improving the system. Recommendations are proposed to modernize the system through contemporary management approaches, digitalization, and increased transparency.

Keywords: medicine provision, social guarantees, preferential categories, healthcare of Tajikistan, medicine accessibility, state guarantees, funding, corruption, reforms.

Сведения об авторе:

Раджабзода Фаридун Кишвар - кандидат биологических наук, доцент кафедры фармацевтической химии и управления экономики фармации ТНУ. 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел.: (+992) 906-88-81-88. E-mail: fariddun-2010@mail.ru

About the author:

Rajabzoda Faridun Kishvar - candidate of biological sciences, associate Professor of the Department of Pharmaceutical Chemistry and Management of Pharmacy Economics, TNU. 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Tel.: (+992) 906-88-81-88. E-mail: fariddun-2010@mail.ru

ТДУ.621.01

ИСТИФОДАИ МЕХАНИЗМИ САЙЁРАВИЮ ШАТУНӢ ДАР МОШИНСОЗИИ МУОСИР
Исоев У.П.¹, Шарипов Ф.Б.², Валиев С.З.^{1.-1} Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтёмур,
² Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи акад М.С. Осимӣ

Калимаҳои асосӣ: механизми сайёравӣ, қуттии ҳаракат, шатун, поршен, цилиндр, занҷир, эътимоднокии, мошинсозӣ, ҷузъҳо, ҷойивазкунӣ, тасма.

Таҳқиқоти мазкур асосан ба мошинсозӣ тааллуқ дорад, вале метавонад дар мошинсозии автомобилҳо ва тракторҳо низ истифода шавад. Ҳадафи таҳқиқот - баланд бардоштани эътимоднокии механизм, ҳосилнокӣ ва таъмин намудани коэффитсиенти амали муфид (КПД) мебошад.

Механизми пешниҳодшуда дар ду варианти иҷроиш бо нақшаҳои кинематикӣ, ки дар расмҳои 1 ва 2 оварда шудаанд, тавзеҳ дода мешавад, ки дар он ҷо α - масофаи ҷойивазкунӣ аз тақягоҳи марказӣ мебошад.

Дастгоҳ аз ҳамаи ҷузъҳо ва гиреҳҳо, ки бо часпакҳо пайваست шудаанд, иборат аст: чархи офтобии 1, ки маркази гардишаш - тақягоҳи 2 мебошад ва аз он бо ҷойивазкунӣ дар масофаи α тақягоҳи 3 ҷойгир шудааст. Тақягоҳи 3 маркази гардиши ду барандаи таркибӣ мебошад, ки аз ду кривошипӣ 4 иборат буда, онҳо бо ду қутии ҳаракати 6 тавассути лағжандаҳои 5, ки дар ковокии худ ҷойгиранд, ба ду роҳнамои 7 васл шудаанд. Ду ҳамроҳи (сателлити) 8 ва 9 низ бо роҳнамоҳои 7 пайваст мебошанд. Сараки поёнии шатунӣ 10 бо сателлити 8 пайваст аст, дар ҳоле ки сараки болоии он бо поршени 11, ки дар цилиндри 12 ҷойгир аст, васл гардидааст. Сараки поёнии шатунӣ 13 бо сателлити 9 ва сараки болоии он бо поршени 14, ки дар цилиндри 15 ҷойгир аст, пайваст мебошад.

Механизм аз ҳамаи ҷузъҳо ва гиреҳҳо, ки бо часпакҳо пайваст шудаанд, иборат аст: чархи офтобии 1, ки маркази гардишаш - тақягоҳи 2 мебошад ва аз он бо ҷойивазкунӣ дар масофаи α тақягоҳи 3 ҷойгир шудааст. Тақягоҳи 3 маркази гардиши ду барандаи таркибӣ мебошад, ки аз ду кривошипӣ 4 иборат буда, онҳо бо ду қутии ҳаракати 6 тавассути лағжандаҳои 5, ки дар ковокии худ ҷойгиранд, ба ду роҳнамои 7 васл шудаанд. Ду сателлит (8 ва 9) ба қутии ҳаракат (6) пайваст шудаанд. Сари поёнии шатун (10) ба сателлит (8) ва сари болоии он ба поршени (11) пайваст шудааст. Сари поёнии шатун (13) ба сателлит (9) ва сари болоии он ба поршени (13) пайваст мешавад. Ҳар ду поршени (11 ва 13) дар цилиндри (12) ҷойгир шудаанд. Шатунҳо (10 ва 13) бо пружинаҳо (16) таъмин шудаанд.

Принсипи кори механизм чунин аст (расмҳои 1–2): ҳангоми гардиши кривошипҳо (4), поршенҳо (11 ва 14) дар дохили цилиндри (12 ва 15) (расм 1) ё дар цилиндри 12 (расми 2), ҳамроҳ бо роҳнамоҳои (7), ки дар дохили қуттиҳои ҳаракат (6) ҷойгир шудаанд, ҳаракатҳои ба пеш ва баргардандаро иҷро намуда, ҳамзамон гардиш мекунанд. Дар ҳамаи ҳол, сателлитҳо (8 ва 9) дар рӯйи чархи офтобӣ (1) гардиш мекунанд. Дар варианти аввал, шатунҳо (10 ва 13) ҳаракатҳои ҳамвори параллелӣ (расми 1) мекунанд. Дар варианти дуюм (расми 2) бошад, шатунҳо (10 ва 13) ҳаракатҳои пешравандаро дар паҳлуи меҳвари амудӣ мекунанд.

Бартарӣ:

1. Дарёфти суръат ва шиддати тағйирёбанда.
2. Муносибатҳои таҳвилдиҳии тағйирёбанда.
3. Андозаҳои тағйирёбанда имкони беҳтар намудани раванди технологияи кори механизмро фароҳам меоранд.

Суръати кунҷии кривошипӣ ω_1 ва сателлит тибки J [1–2] чунин мешавад:

$$\omega_1 = \dot{\phi}_1 = \frac{\sqrt{\dot{\psi}^2(\rho - \ell)^2 + \dot{\rho}^2}}{R}; \quad \omega_c = \dot{\phi}_c = \frac{\sqrt{\dot{\psi}^2 \dot{\rho}^2 + \dot{\rho}^2}}{r} \quad (1)$$

Шитоби кунҷии кривошип ва сателлит бошад

$$\ddot{\phi}_1 = \frac{\dot{\psi}\ddot{\psi}(\rho\ell)^2 + \dot{\psi}^2(\rho\ell) \cdot \dot{\rho} + \dot{\rho}\ddot{\rho}}{R\sqrt{\dot{\psi}^2(\rho - \ell)^2 + \dot{\rho}^2}}; \quad \ddot{\phi}_c = \frac{\dot{\psi}\ddot{\psi}\rho^2 + \dot{\psi}^2\rho\dot{\rho} + \dot{\rho}\ddot{\rho}}{r\sqrt{\dot{\psi}^2\rho^2 + \dot{\rho}^2}} \quad (2)$$

Муодилаи ҳаракати механизми таҳқиқотӣ бо назардошти муодилаи дифференсиалии ҳаракати Лагранж, синфи II чунин мешавад [1–2].

$$\ddot{\phi}_1 \cdot \dot{\phi}_1 + a\dot{\phi}_1^3 = \frac{F_1\dot{X}_A + F_2\dot{O}_B}{J_{i\delta}} \quad (3)$$

Муодилаи (3) бо назардошти муодилаҳои (1), (2) ва (4) намуди зеринро мегирад

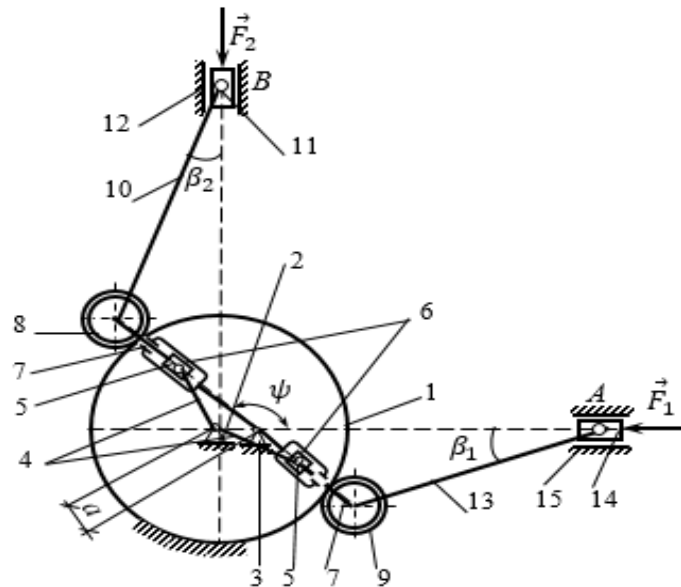
$$\begin{aligned} \ddot{\psi}_1 \cdot \dot{\psi}_1 + a\dot{\psi}_1^3 = & \hat{a}(\dot{\rho}_1 \dot{\eta} \cos \psi - \rho_1 \dot{\psi} \sin \psi - \ell \dot{\beta} \sin \beta_1) + \\ & + c(\dot{\rho}_2 \cos \psi - \rho_2 \dot{\psi} \sin \psi - \ell \dot{\beta}_2 \sin \beta_2) \end{aligned} \quad (4)$$

дар ин ҷо коэффитсиентҳои тағйирёбанда чунин мешаванд

$$a = \frac{0,5 \frac{dJ_{i\delta}}{d\varphi_1}}{J_{i\delta}}; \quad \hat{a} = \frac{F_1}{J_{i\delta}}; \quad \tilde{n} = \frac{F_2}{J_{i\delta}}.$$

Муодилаи (4) муодилаи ғайрихаттии диференсиалии муодилаи ҳаракати механизми таҳқиқотии тартиботи дуҷум мебошад, ки ҳалли он имконотро бо усули Рунге-Кутта бо ёрии воситаҳои муосири ҳисоббарорӣ дорост.

Бо ҳал намудани муодилаи (4) муайян менамоем, ки андозаҳои чузӯҳои механизми даврзанандаи шатунӣ имкони лоиҳакаширо бо ин андозаҳо фароҳам меорад.

Расми 1.- Механизми даврзанандаи шатунӣ бо барандаҳои таркибӣ

Рушди минбаъдаи коркарди механизми даврзанандаи шатунӣ бо барандаи чандир ба соҳаи мошинсозӣ мансуб аст ва метавонад дар мошинсозии автомобилӣ тракторӣ низ истифода гардад.

Механизми даврзананда маълум аст, ки дорои қисмати беруний ва ҷархи офтобӣ буда, дар ҳамкорӣ бо он сателлит, баранда ва маркази ҷархзанӣ ба таъягоҳ мустаҳкам карда шудааст [1,2,3].

Норасоғиҳо:

1. Ҳангоми кумаки механизми мазкур дарёфти тавсифоти суръатии тағйирёбанда, ки ба раванди технологӣ ва ҳосилнокии дастгоҳ таъсир мерасонад, имконнопазир аст.

2. Дар ин ғардонанда танҳо шакли даврагии ҷархи офтобӣ истифода мешавад, ки ин боиси коҳиши назарраси ҳосилнокӣ барои зироатҳои мегардад, ки коэффитсиенти баландтари сахтӣ ва соиш доранд.

Ҳамчунин, механизми даврзанандаи дандонадори қуттии ҳаракат бо ҷархи офтобии ғайридаврагӣ маълум аст, ки он аз таъягоҳ иборат буда, дар атрофи он қуттии ҳаракат давр мезанад. Дар ковокии қуттии ҳаракат пружина бо лағжанда ҷойгир шудааст, ки дар роҳнамо ҳаракат мекунад. Қуттии ҳаракат бо сателлит бо воситаи часпак (шарнир) пайваست буда, сателлит бошад бо ҷархи офтобӣ тавассути пайвасти дандонадор ҳамроҳ шудааст.

Норасоғиҳо:

1. Дар механизми мазкур барандаи чандир (қуттии ҳаракат-пружина, роҳнамо-лағжанда) якдафъаина мебошад.

2. Дар механизм танҳо як сателлит мавҷуд аст ва ба он чузӯҳои ротории қорӣ мустаҳкам карда нашудааст.

3. Ирсоли дандонагӣ мебошад.

Ба сифати тимсол механизми кривошипӣ шатунии трактори тасмачарх интиҳоб карда шудааст, ки аз пайвасти часпакии (шарнирии) зонавард (ба сифати кривошип), ду шатунӣ бо пайваستшудаи дар гирди таъягоҳ ҷархзананда ва бо ду поршени дар цилиндр мавқеъдошта пайванд гардидааст [4,5,6].

Норасоғиҳо:

1. Тавсифоти суръатии доимии кривошип;

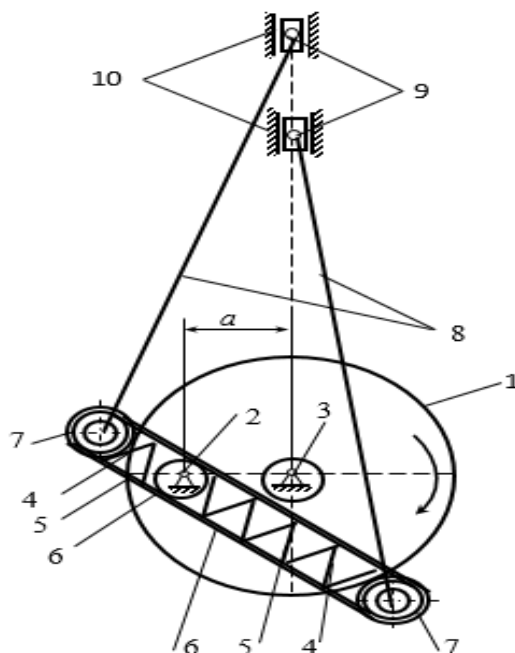
2. Ғайриимкон будани тавсифоти тағйирёбандаи суръатӣ барои раванди технологӣ.

3. Эътимоднокии паст.

Мақсади ихтироот – баланд бардоштани эътимоднокӣ ва ҳосилнокии механизм ва таъмини коэффитсиенти амали муфид (КПД) мебошад.

Механизм тавассути нақшаи кинетикӣ (расми 2) шарҳ дода шуда, аз пайвасти часпакии (шарнирии) ҳамаи деталҳо ва чузӯҳо иборат аст: ҷархи сайёравӣ 1 дорои марказии ҷархзанӣ – таъягоҳи 2 мебошад, ки дар масофаи ҷойивазкунии α аз он таъягоҳи 3 ҷойгир шудааст [7,8]. Таъягоҳи 3 маркази ҷархзанӣ ду барандаҳои чандир мебошад, ки аз ду қуттии ҳаракати 4 бо ду роҳнамои 5 иборат буда, дар ковокии он ду пружинаи 6 ҷойгир шудааст. Ду сателлити 7 бо қуттиҳои ҳаракати 4 пайвастанд. Саракҳои поёнии ду

шатуни 8 бо сателлитҳои 7 пайванданд ва саракҳои болоии онҳо бошад бо ду поршени 9, ки дар силиндри 10 ҷойгир шудаанд, пайваست гардидааст.

Расми 2.- Механизми даврзанандаи шатунӣ бо барандаи чандир

Механизм чунин амал менамояд: ҳангоми чархзании барандаҳои чандири (4,5,6) сателлити 7 ҳаракати чархзаниро тавассути чархи офтобии 1 иҷро менамояд. Дар ин маврид шатунҳои 8 ҳаракати параллелӣ намуда, поршени 9-ро ба ҳаракат меоранд, ки ҳаракати ба пеш ва баргардандаро дар дохили силиндри 10 амалӣ менамояд. Аз сабаби он ки маркази чархзании 2-и барандаҳои чандири (4,5,6) тағйирёбанда буда бо маркази чархзании чархи офтобии 1 мувофиқат намекунанд, дарозии барандаҳои чандирӣ (4,5,6) вобаста аз сохти чархи офтобии 1 иваз мешаванд [9,10].

БАРТАРӢ:

1. Механизм имкон медиҳад, ки хусусиятҳои суръатии тағйирёбандаи сателлитҳо ба даст оварда шаванд; ин боиси ҳосил шудани таносубҳои интиқоли, суръатҳои кунҷӣ ва шитобҳои тағйирёбанда мегардад, ки барои раванди технологӣ заруранд.

2. Фаъолиии поршенҳо зиёд мешавад.

Суръати кунҷии кривошип ω_1 ва сателлит тибки J [1–2] чунин мешавад:

$$\omega_c = \dot{\varphi}_c = \frac{\sqrt{\dot{\psi}^2 \dot{\rho}^2 + \dot{\rho}^2}}{r} \quad (5)$$

Шитоби кунҷии кривошип ва сателлит бошад

$$\ddot{\varphi}_c = \frac{\dot{\psi}\ddot{\rho}^2 + \dot{\psi}^2 \rho \dot{\rho} + \dot{\rho}\ddot{\rho}}{r\sqrt{\dot{\psi}^2 \rho^2 + \dot{\rho}^2}} \quad (6)$$

Хулоса. Дар мақолаи пешниҳодшуда таҳқиқот барои баланд бардоштани эътимоднокии механизм, ҳосилнокии ва таъмин намудани коэффитсиенти амали муфид (КПД) мебошад. Истифода ва коркарди механизми даврзанандаи сайёравию-шатунӣ бо барандаи чандир ба соҳаи мошинсозӣ мансуб аст ва метавонанд дар мошинсозии автомобилию тракторӣ низ истифода гарданд.

АДАБИЁТ:

1. Малый патент РТ ТҶ № 202.
2. Исоев У. П. Хусусиятҳои ҳисоб ва ҳаракатоварии ҷиҳози буррандаи сегментии ангуштақдор тавассути механизмҳои сайёравии синусӣ /У. П. Исоев, С. З. Валиев, Ф. Б. Шарипов // Кишоварз. – 2024. – №2 (103) . – С. 161-164.
3. Шарипов Ф. Б. Динамикаи механизмҳои офтобӣ бо ҳаракатоварии таркибӣ барои ба ҳаракат овардани дастгоҳҳои бурранда /Ф. Б. Шарипов//Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия естественных наук. – 2025. – №2 (132). – С. 50-54.
4. Исоев У. П. Механизми сайёравии сезинагии синусӣ /У. П. Исоев, С.З. Валиев, Ф. Б. Шарипов //Кишоварз. – 2024. –№3 (104). – С. 69-75.
5. И.И.Артоболовский. Механизмы современной техники. - М., 1973.- С. 106-110.
6. Техническая характеристика КС- 2,1 и СК-5 и их механизмы. - М., 1975.-С. 65-70.
7. Теория механизмов и машин. - М., 1982.- С. 13-20.
8. С. Тилоев Автореферат кандидатской диссертации. – Каунас, 1988.- С. 18-22 .
9. Разработка планетарных механизмов привода рабочих органов уборочных машин / С. Тилоев, М. Х. Саидов, Ф. Б. Шарипов [и др.] // Peasant. – 2010. – №3. – С. 34-35.
10. Многосателлитный планетарный механизм привода шпинделей и чеканочных машин / С. Тилоев, Ф. Б. Шарипов, С. М. Саидамиров, З. Кобулиев // Peasant. – 2010. – № 2. – С. 26-27.

ПРИМЕНЕНИЕ ПЛАНЕТАРНО – ШАТУННОГО МЕХАНИЗМА В СОВРЕМЕННОМ МАШИНОСТРОЕНИИ

Аннотация. Разработка относится к машиностроению и может быть применена в автотракторном машиностроении. В первом варианте, в данном механизме кривошип выполнен в виде солнечного колеса, имеющего центр вращения-стойку, от которой со смещением на расстоянии a расположена стойка, являющаяся центром вращения двух составных водил. Водила состоят из двух кривошипов, соединенных с двумя кулисами, посредством установленных в их полостях ползунов, присоединенных к двум направляющим. К направляющим соединены два сателлита, к которым присоединены нижние головки шатунов. Их верхние головки имеют соединения с поршнями, расположенными, соответственно, в двух разных цилиндрах.

Ключевые слова: планетарный механизм, коробка передач, шатун, поршень, цилиндр, цепь, надежность, машиностроение, деталь, взаимозаменяемость, ремень.

ИСТИФОДАИ МЕХАНИЗМИ САЙЁРАВИЮ ШАТУНӢ ДАР МОШИНСОЗИИ МУОСИР

Аннотатсия. Таҳқиқоти мазкур асосан ба мошинсозӣ тааллуқ дорад, вале метавонад дар мошинсозии автомобилҳо ва тракторҳо низ истифода шавад. Дар варианти аввал, дар механизми додасуда кривошип ба шакли чархи офтобӣ сохта шудааст, ки маркази гардишаш тақягоҳ буда, аз ин тақягоҳ, бо ҷойивазкунӣ ба масофаи a , пойгоҳи дигар ҷойгир шуда, маркази гардиши ду барандаи таркибӣ мебошад. Барандаҳо аз ду кривошип иборатанд, ки тавассути ду қутии ҳаракат ва лағжандаҳои дар ҳолигиҳои онҳо насбшуда бо ҳам пайваست мешаванд. Лағжандаҳо ба ду роҳнамо пайваست шуда, дар навбати худ ба онҳо ду ҳамроҳ (сателлит) пайвастанд, ки ба онҳо сарҳои поёнии шатунҳо насб шудаанд. Сарҳои болоии шатунҳо бо поршенҳо пайвастанд, ки мутаносибан дар ду силиндри гуногун ҷойгир шудаанд.

Калимаҳои асосӣ: механизми сайёравӣ, қуттии ҳаракат, шатун, поршен, силиндр, занҷир, эҳтимоднокии, мошинсозӣ, ҷузъҳо, ҷойивазкунӣ, тасма.

USE OF PLANETARY-CONNECTING-ROD MECHANISM IN MODERN MECHANICAL ENGINEERING

Annotation. The development relates to mechanical engineering and can be applied in automotive and tractor engineering. In the first embodiment, the crank in this mechanism is designed as a sun wheel with a center of rotation - a column, offset from which is a column, acting as the center of rotation of two composite carriers. The carriers consist of two cranks connected to two rocker arms via sliders installed in their cavities, which are attached to two guides. Two planet gears are connected to the guides, to which the lower ends of the connecting rods are attached. Their upper ends are connected to pistons located in two different cylinders.

Key words: planetary gear, gearbox, connecting rod, piston, cylinder, chain, reliability, mechanical engineering, part, interchangeability, belt.

Сведения об авторах:

Исоев Умар Пирназарович, кандидат технических наук, доцент кафедры теоретической механики и инженерной графики, ТАУ имени Ш.Шотемур (734003, Республики Таджикистан, г.-Душанбе пр.Рудаки 146).Тел.(992)907212263. E-mail.ru: isoev1965@mail.ru

Шарипов Фарход Баротович – кандидат технических наук, и. о., доцента кафедры теоретической механики и сопротивления матери-алов, Таджикского технического университета имени академика М. С. Осими. Адрес: 73042, Республики Таджикистан, город Душанбе, проспект академика Раджабова, 10А Телефон: (+992)918-49-02-08. E-mail: abdullo.1982@mail.ru

Валиев Самаридин Зайнуллоевич - старший преподаватель кафедры теоретической механики и инженерной графики Таджикского аграрного университета им. Ш.Шотемур (734003, Республики Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 146). Тел. (992) 918200483. E-mail.ru: valiev_vcz@mail.ru

Authors informations

Isоеv Umar Pirnazarovich, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of "Theoretical Mechanics and Engineering Graphics" TAU named after Sh. Shotemur (734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 146). Tel. (992) 907212263. E-mail.ru:isoev1965@mail.ru

Sharipov Farkhod Barotovitch – candidate of technical sciences, acting Associate Professor of the Department of Theoretical Mechanics and Strength of Materials, Tajik Technical University named after Acad. M.S. Osimi, Republic of Tajikistan, Dushanbe, academic street. Radzhabov 10. Tel. (+992) 918-49-02-08. E-mail: abdullo.1982@mail.ru

Valiev Samaridin Zainuddinovich - Senior teacher of the Department of Theoretical Mechanics and Engineering Graphics of the Tajik agrarian University named after Shotemur (734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 146). Tel. (992) 918200483. E-mail.ru: valiev_vcz@mail.ru

УДК 536.8:620.1:621

СИНТЕЗ И ТЕПЛОФИЗИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА СПЛАВОВ СИСТЕМ АЛЮМИНИЙ-ЦЕРИЙ И АЛЮМИНИЙ - НЕОДИМ

Абдухалилзода Ш.А.¹, Мирзозода Ш.И.¹, Эшов Б.Б.², Бадалов А.³-¹Таджикский аграрный университет имени Ш. Шотемур, ²Институт химии имени В.И. Никитина НАНТ

³Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими

Введение. Комплексная переработка местных сырьевых ресурсов и исходных веществ, с целью получения конечных, технологичных продуктов, имеющих важные прикладные характеристики, является эффективным направлением реализации четвёртой стратегической задачи-индустриализации Республики Таджикистан. В этом аспекте, получение сплавов на основе алюминия с добавками редкоземельных металлов, в частности лантанидов, и исследование их свойств являются весьма актуальной задачей. Алюминий и его сплавы востребованы в современных областях техники и технологий, таких как: атомная энергетика, лазерная, люминофорная, полупроводниковая и военных областях производства, в качестве конструкционных и технологических материалов, в машиностроении и аграрной отрасли [1-5].

Фундаментальное изучение свойств алюминиевых сплавов, установление закономерности их изменения, в зависимости от природы добавки и состава сплава, являются научной основой для подбора сплавов с «запрограммированными», улучшенными прикладными характеристиками.

Настоящая работа является продолжением исследований свойств сплавов систем алюминий – лантаниды [6-12]. Она посвящена разработке способа получения, исследованию механических, термических и термодинамических свойств сплавов систем алюминий – церий и алюминий – неодим.

Методология исследования и его результаты. Сплавы алюминия с лантанидами получены в вакуумной печи в среде инертной атмосферы по классической методике, с учётом высокой химической активности добавляемого и большим родством компонентов системы к кислороду. Образцы исходных металлов, требуемых для получения сплавов, были классифицированы следующим образом: Al–A98, Ce–Ce ЭО (ТУ 48–295–85) и Nd–НМ–2 ТУ 48–40–205–2. Образцы лантанидов очищали от масла бензином, затем промывали спиртом и массу их измеряли с погрешностью не более 1×10^{-5} граммов. Сплавы массой 10 граммов были получены в вакуумной печи сопротивления типа СНВЭ-1.3.1/16 ИЗ, с использованием тиглей из оксида алюминия в атмосфере инертного газа, при избыточном давлении, равным 0,15 МПа. Соотношение шихты и состав получаемых сплавов были выбраны исходя из данных диаграммы состояния Ln–Al, где Ln–Ce и Nd так, чтобы охватить составы ИМ.

Химический состав и микроструктура образцов сплавов системы алюминий–лантаниды определены методом сканирующего электронного микроскопа (Canon (Япония)). В таблицах 1 и 2 приведены результаты химического анализа состава сплавов, которые показывают о незначительном расхождении химического состава заданных и полученных составов сплавов, что свидетельствует об их достоверности.

Таблица 1. - Результаты анализа химического состава (масс. %) и интенсивности линий компонентов алюминиевых сплавов с церием

Система	Концентрация элемента	Ошибка опыта	Интенсивность линии	Линия
Al–Ce	99.506	42.198	4.541.03	K α
	0.494	0.991	1.27	L α
Итого	100.000			
Al–Ce	41.900	22.707	1.289.55	K α
	58.100	13.032	424.77	L α
Итого	100.000			

Дифрактограмма сплава, полученной на сканирующем электронном микроскопе марки (SEM) серии AIS2100, приведена на рисунках 1 и 2.

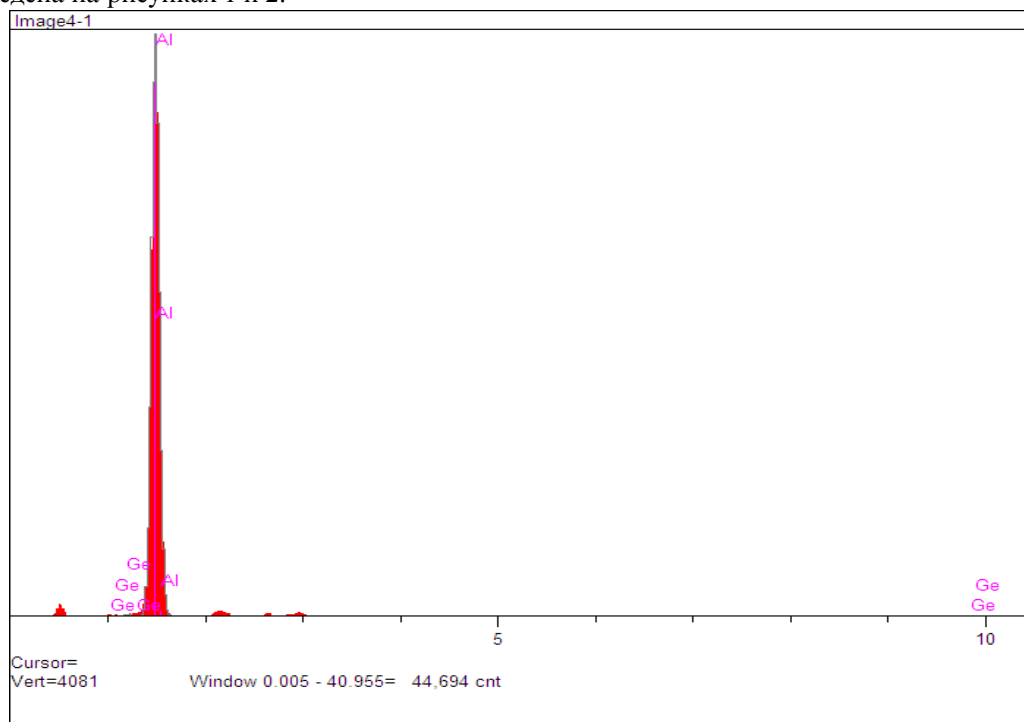

Рисунок 1. – Дифрактограмма сплава Al–Ce, содержащего 0,5 масс. % Ce

Таблица 2. - Последствия анализа химического состава алюминиевого сплава, включающего 0,1 мас.%(Nd) неодима

Единицы	Концентрат	Ошибка	Интенсивность	Линия	Элемент
вес. %	99.885	47.345	5.604.55	K α	Al
вес. %	0.115	0.741	1.37	L α	Nd
Итого %	100				

Структура сплавов, снятая на микроскопе Canon (Япония) (рисунки 3 и 4) обладает определённой направленностью, мелкодисперсная, однородная, что удостоверяет об увеличенных механических свойствах, и состоит из твёрдого раствора α -Al + эвт. (α -Al + Al₁₁Ln₃).

Для измерения удельной теплоёмкости этих сплавов использован метод охлаждения [13]. На рисунках 5 (а) и (б) изображены кривые зависимости изменения температуры и скорости охлаждения образцов сплавов по времени.

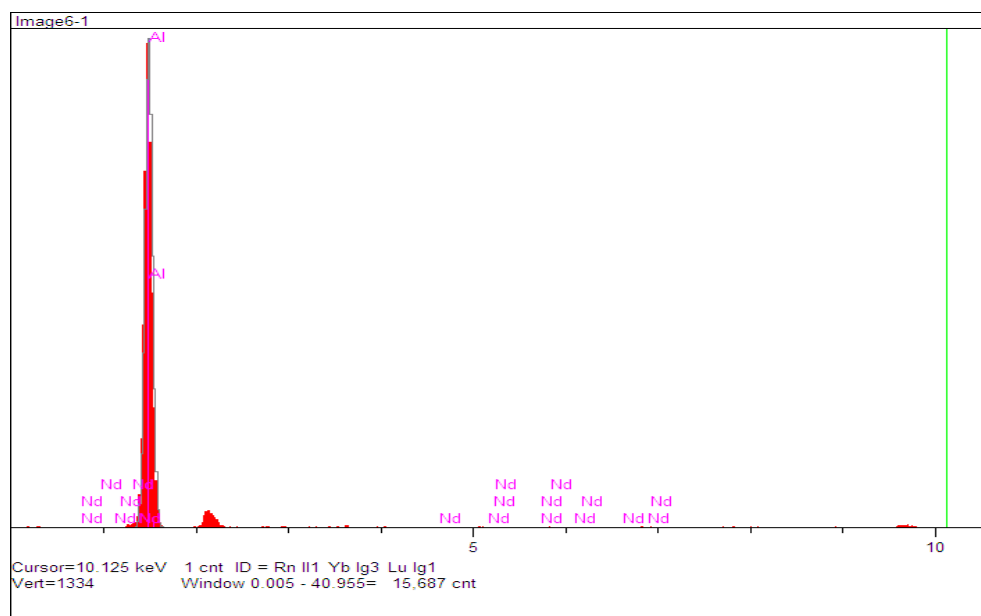

Рисунок 2. - Дифрактограмма алюминиевого сплава, включающего 0,5 мас.%, неодима (Nd) и их интенсивность линий компонентов

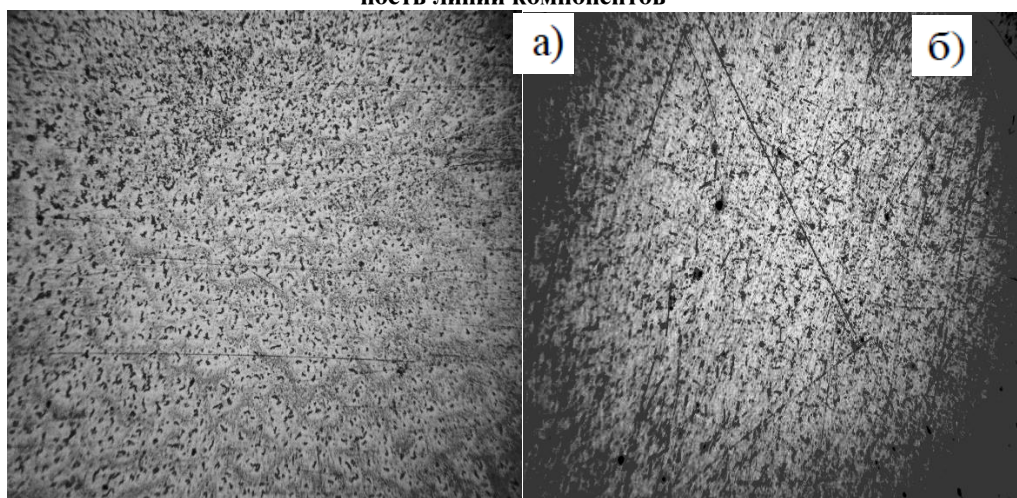

Рисунок 3. – Микроструктура алюминиевых сплавов, содержащих масс. %: (а) - 0.05 Nd (x 200) и (б) - 0.5 Nd (x500).

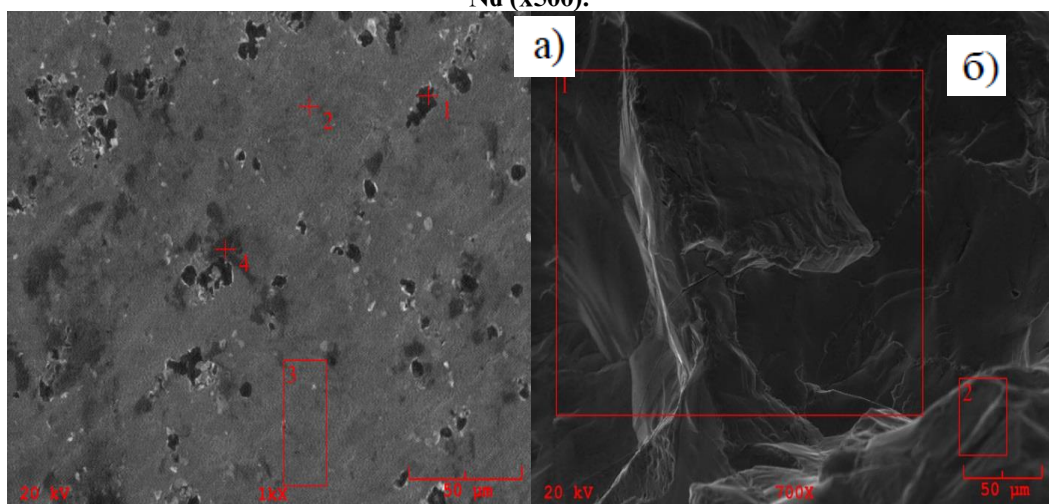

Рисунок 4. – Поверхностная морфология алюминиевых сплавов, содержащих 0.5 мас.% (а) и 58.1 мас.% (б) Се (церия)

Температурные зависимости коэффициента теплоотдачи образцов составлены удельной теплоёмкостью и уравнением скорости охлаждения сплавов алюминий – неодим, по экспериментальным данным. По ним рассчитаны значения термодинамических функций примеров - энтальпия, энтропия и энергия Гиббса сплавов. На их основе, составлены уравнения температурной зависимости термодинамических функций сплавов.

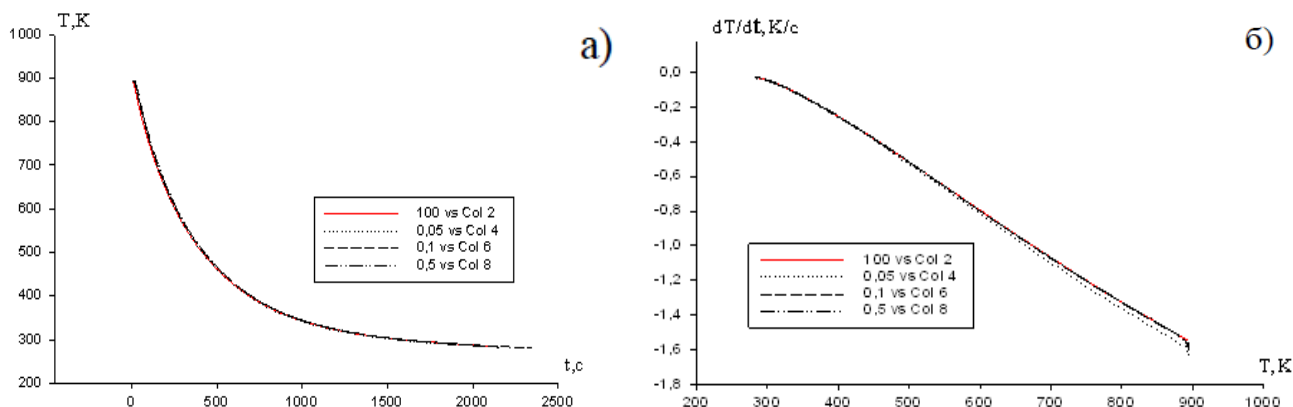

Рисунок 5. – Диаграмма изменения температуры во времени (а) и соответствующей скорости охлаждения (б) сплавов системы Al - Nd

Формулы, используемые для определения энтальпии сплавов системы алюминий (Al) – неодим (Nd):

$$\text{Al} + 0.05\% \text{ Nd} \quad H = -0,119 + 0,023T + 3,803 \cdot 10^{-6} T^2 + 5,469 \cdot 10^{-9} T^3$$

$$\text{Al} + 0.1\% \text{ Nd} \quad H = 0,116 + 0,023T + 3,837 \cdot 10^{-6} T^2 + 5,448 \cdot 10^{-9} T^3$$

$$\text{Al} + 0.5\% \text{ Nd} \quad H = 0,119 + 0,023T + 3,775 \cdot 10^{-6} T^2 + 5,457 \cdot 10^{-9} T^3$$

Формулы, используемые для вычисления энтропии сплавов системы алюминий (Al) – неодим (Nd):

$$\text{Al} + 0.05\% \text{ Nd} \quad S(T) = 96,233 + 0,149T - 0,0001277T^2 + 5,526 \cdot 10^{-8} T^3$$

$$\text{Al} + 0.1\% \text{ Nd} \quad S(T) = 96,301 + 0,149T - 0,00012954T^2 + 5,634 \cdot 10^{-8} T^3$$

$$\text{Al} + 0.5\% \text{ Nd} \quad S(T) = 95,915 + 0,148T - 0,00012673T^2 + 5,474 \cdot 10^{-8} T^3$$

Зависимость энергии Гиббса сплавов алюминий-неодим от температуры выражаются уравнениями:

$$\text{Al} \quad G(T) = 3,650 - 0,105T - 4,895 \cdot 10^{-5} T^2 + 1,121 \cdot 10^{-8} T^3$$

$$\text{Al} + 0.05\% \text{ Nd} \quad G(T) = 3,654 - 0,105T - 4,879 \cdot 10^{-5} T^2 + 1,110 \cdot 10^{-8} T^3$$

$$\text{Al} + 0.1\% \text{ Nd} \quad G(T) = 3,622 - 0,105T - 4,909 \cdot 10^{-5} T^2 + 1,127 \cdot 10^{-8} T^3$$

$$\text{Al} + 0.5\% \text{ Nd} \quad G(T) = 3,646 - 0,105T - 4,853 \cdot 10^{-5} T^2 + 1,110 \cdot 10^{-8} T^3$$

Закключение. Разработан способ и получены сплавы систем алюминий – церий и алюминий – неодим. Определён состав полученных сплавов. Современными методами изучена поверхностная морфология и установлено, что поверхность сплавов мелко дисперсная, однородная и имеет определённую направленность. Методом охлаждения, определена удельная теплоёмкость, на её основе, определены термодинамические свойства сплавов и составлены уравнения их температурной зависимости. С ростом температуры, удельная теплоёмкость, энтальпия и энтропия сплавов увеличиваются.

ЛИТЕРАТУРА

1. Спеддинг Ф., Даан А. Редкоземельные металлы– М.: Мир, 1965. – 324 с.
2. Белов Н.А. Перспективы создания новых алюминиевых сплавов на основе многофазных эвтектик / Н.А. Белов, В.С. Золотовский // Перспективные материалы, 1999. – №3. – С.5-12.
3. Сплавы алюминия с редкоземельными металлами / И.Н. Ганиев, Х.М. Назаров, Х.О. Одинаев, -Душанбе: Маориф. -2004. - 191с.
4. Мирзоев Ш.И. Окисление, термические и термодинамические свойства интерметаллидов систем Al – Ce, Al – Pr и Al – Nd: дис. ... канд. хим. наук / Ш.И. Мирзоев. Душанбе, 2009. –118с.
5. Эшов Б.Б. Физико-химические свойства алюминиевых сплавов с элементами II и III групп Периодической таблицы: дисс. ... доктора технических наук/ Б.Б. Эшов, –Душанбе, 2016. –275 с.
6. Razazi M.B. Physical-chemical and thermodynamic properties of alloys aluminum - neodymium / M.B. Razazi, R. Amini, B.B. Ishov, A.B. Badalov // J. Materials science research India, 2012. –V.9. –№1.–P.158-163.
8. Razazi M.B. Preparation of physical and chemical and thermodynamic properties of alloys aluminum - neodymium / M.B. Razazi, B.B. Ishov, A.B. Badalov // J. Innova ciencia (USA), 2012. –V.4. –Iss.7. –P.48-54.
9. Razazi M.B. Physical-chemical and thermodynamic properties of aluminum alloys with cerium, praseodymium and neodymium / M.B. Razazi, R. Amini, B.B. Ishov, A. Badalov // Oriental journal of chemistry (USA), 2012. –V.28. –№4. –P.1625-1629.
10. Чаманова М., Ахмедов Ш.А., Нажмудинов Ш.З., Бадалов А. Установление закономерности изменения термохимических характеристик интерметаллидов систем алюминий – лантаноиды составов $\text{Al}_{11}\text{Ln}_3$ и Al_3Ln . Горные науки и технологии. Россия, Москва, МИСиС, нац. иссл. технол. универс. 2018; (2): 42-50. <https://doi.org/10.17073/2500-0632-2018-2-42-48>.
11. Чаманова М., Ш.А. Ахмедов, Эшов Б.Б., Бадалов А.Б. Моделирование закономерности изменения температуры и энтальпии плавления интерметаллидов систем алюминий – лантаниды, богатых алюминием. Вестник Иркутского государственного технического университета, 2018; №22(12): 221-230. DOI:10.21285/1814-3520-2018-12-221-230.
12. Абдухалилзода, Ш.А. Теплофизические свойства интерметаллидов и эвтектических сплавов систем алюминий-лантаниды (в области богатых лантанидом), моделирование закономерности их изменения: дисс. канд. тех. наук / Ш.А. Абдухалилзода. – Душанбе, 2025. – 155 с.
13. Иброхимов, Н.Ф. Теплофизические свойства сплава AMg_2 с редкоземельными металлами / Н.Ф. Иброхимов, И.Н. Ганиев, З. Низомов. – Монография. – Германия: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. – 94 с.

СИНТЕЗ И ТЕПЛОФИЗИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА СПЛАВОВ СИСТЕМ АЛЮМИНИЙ-ЦЕРИЙ И АЛЮМИНИЙ - НЕОДИМ

Аннотация. В статье приведены сведения по синтезу и теплофизическим свойствам сплавов систем алюминий – церий и алюминий – неодим. Современными экспериментальными методами, установлено, что морфология поверхности сплавов мелко дисперсная, однородная и имеет определённую направленность.

Методом охлаждения, определена удельная теплоёмкость сплавов, на её основе, определены термодинамические свойства сплавов и составлены уравнения их температурной зависимости. С ростом температуры, удельная теплоёмкость, энтальпия и энтропия сплавов увеличиваются.

Ключевые слова: сплавы, алюминий-церий, алюминий-неодим, состав, поверхность, теплоёмкость, термодинамические функции.

СИНТЕЗ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ТЕРМОФИЗИКИИ ХҶЛАҲОИ СИСТЕМАҲОИ АЛЮМИНИЙ-СЕРИЙ ВА АЛЮМИНИЙ-НЕОДИМ

Аннотатсия. Дар ин мақола маълумот дар бораи синтез ва хосиятҳои термофизикии ҳулаҳои системаҳои алюминий-серий ва алюминий-неодим оварда шудааст. Усулҳои муосири таҷрибавӣ муайян карданд, ки морфологияи рӯи ҳулаҳо маҳин пароканда, яхела ва самтнок мебошанд. Иқтидори гармии ҳоси ҳулаҳо бо усули хунуккунӣ муайян намуда, дар асоси ин хосиятҳои термодинамикии онҳо муайян намуда, муодилаҳои вобастагии ҳароратро тартиб доданд. Бо баланд шудани ҳарорат иқтидори ҳоси гармӣ, энталпия ва энтропияи ҳулаҳо зиёд мешаванд.

Калимаҳои асосӣ: ҳулаҳо, алюминий-серий, алюминий-неодим, таркиб, сатҳ, қобилияти гармӣ, функцияҳои термодинамикӣ.

SYNTHESIS AND THERMOPHYSICAL PROPERTIES OF ALLOYS OF THE ALUMINUM-CERIUM AND ALUMINUM-NEODYMIUM SYSTEMS

Annotatoin. This article presents data on aluminum-cerium and aluminum-neodymium alloys. Modern experimental methods were used to determine the composition and thermophysical properties of the alloys. It was established that the alloy surface morphology is finely dispersed, uniform, and directional. The specific heat capacity of the alloys was determined using a cooling method, and based on this, their thermodynamic properties were determined and equations for their temperature dependence have been developed. With increasing temperature, the specific heat capacity, enthalpy and entropy of the alloys increases.

Keywords: alloys, aluminum-cerium, aluminum-neodymium, composition, surface, heat capacity, thermodynamic functions.

Сведения об авторах:

Абдухалилзода Шараф Абдухалил – кандидат технических наук, и.о. доцента кафедры электрификации и автоматизации сельского хозяйства Таджикского аграрного университета им. Ш.Шотемур. 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр.Рудаки 146. Тел.: (+992) 904-16-41-54. E-mail: sharafjon_89@mail.ru

Мирзозода Шамсулло Изат – кандидат технических наук, доцент, декан факультета механизации сельского хозяйства Таджикского аграрного университета им. Ш.Шотемур. 734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр.Рудаки 146. Тел.: (+992) 919-70-14-26. E-mail: shamsulomirzoev@mail.ru

Эшов Бахтиёр Бадалович – доктор технических наук, доцент, директор Центра по исследованию инновационных технологий Института химии имени В.И. Никитина Национальной академии наук Таджикистана. 734063, Республика Таджикистан, г.Душанбе, ул.Айни 299/3. Тел.: (+992) 93-488-48-76. E-mail: eshov1967@mail.ru

Бадалов Абдулхайр – доктор химических наук, профессор кафедры общей и неорганической химии Таджикского технического университета им. акад. М.С. Осими. 734042, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр. академиков Раджабовых 10. Тел.: (+992) 93 571-21-25. E-mail: badalovab@mail.ru

Author informations:

Abdulkhalilzoda Sharaf Abdulkhalil – Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Electrification and Automation of Agriculture at the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 146. Tel.: (+992) 904-16-41-54. E-mail: sharafjon_89@mail.ru

Mirzozoda Shamsullo Izat – Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Agricultural Mechanization at the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 146. Tel.: (+992) 919-70-14-26. E-mail: shamsulomirzoev@mail.ru

Eshov Bakhtiyor Badalovich – Doctor of Technical Sciences, Associate Professor, Director of the Center for Innovative Technologies Research, Institute of Chemistry named after V.I. Nikitin, National Academy of Sciences of Tajikistan. 734063, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Ayni Street 299/3. Tel.: (+992) 93-488-48-76. E-mail: eshov1967@mail.ru

Badalov Abdulkhair – Doctor of Chemical Sciences, Professor of the Department of General and Inorganic Chemistry at the Tajik Technical University named after Academician M.S. Osimi. 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Academician Radjabovs Avenue 10. Tel.: (+992) 93 571-21-25. E-mail: badalovab@mail.ru

ТДУ: 631.316.44: 631.331.85

ТАРҶРЕЗИИ СОХТИ МОШИНОЛОТИ МУШТАРАК БАРОИ КОРКАРДИ ХОК ВА КИШТИ ЗИРОАТҲОИ КАЛАНДШАВАНДА ДАР АСОСИ ХОКРАНДА

Сафаров М.¹, Искандаров И.А.², Бобозода Б.Б.¹, Назаров Б.Р.²

¹Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шотемур

²Маркази илмии технологияҳои инноватсионӣ ва механикони кишоварзии АИКТ.

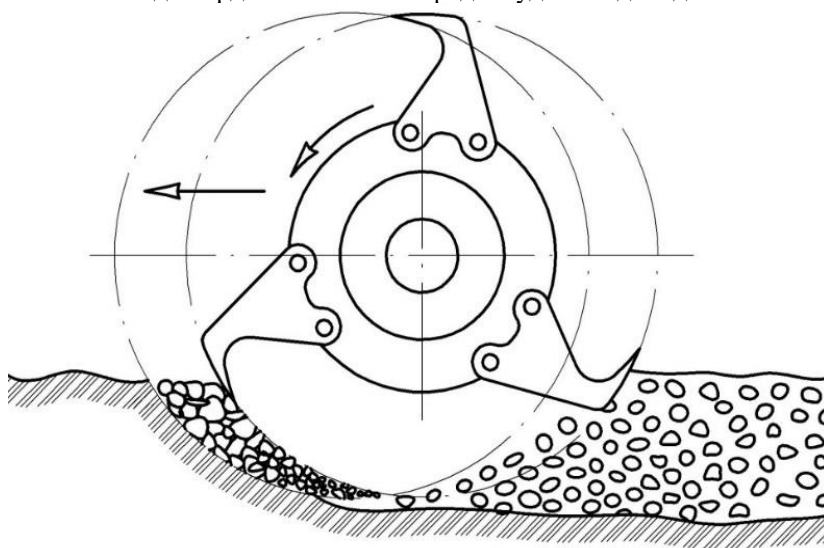
Калимаҳои асосӣ: хокранда, устувона, диаметри хокранда, мошинолоти муштарак, кишткунанда, зироатҳои каландшаванда, култиватор, агрегат, технология, олооти қорӣ.

Бо мақсади сермаҳсул ва сердаромад намудани соҳаи растанипарварӣ, ихтироъ, сохтан ва дар амал қорӣ намудани мошинолоти нав ва технологияҳои замонавӣ муносиб ба минтақаи манбаи муҳим ба шумор меравад. Дар натиҷаи амалишавии ҷунин қорабиниҳои илман асоснок гардида, ҳосилнокии зироатҳо ба баланд ва талафёбии маҳсулот кам мешавад. Иҷро намудани амалиётҳои технологӣ дар муҳлатҳои муносиб шароитҳои мусоидро барои сабзиш ва нашъу нумуи растаниҳо муҳайё намуда, ҳосилнокии зироати кишоварзиро баланд мебардорад. Култиватори ғӯрӯҳи олооти қориро дар бар гирифта, барои коркарди яклухт, бо мақсади ба кишт тайёр кардани хок пешбинӣ шудааст. Мувофиқи сохти конструктивӣ ва характери таъсир ба хок, култиваторҳо ба ду ғӯрӯҳ ҷудо мешаванд: култиваторҳои олооти қоришон ғайрӣ (даврананда, ҳаракаткунанда ва ғ.) ва ғайриғайрӣ, ки тавассути поя дар рама саҳт устувор карда шудаанд [1].

Барои иҷрои равандҳои технологӣ истифодабарии агрегатҳои муштарак мубрам мебошанд. Аз рӯйи натиҷаҳои таҳқиқот муайян карда шуд, ки дар заминҳои бо ҳосилхезии миёна ва баланд, коркарди хок, кишт намудани тухмӣ, воридсозии нурии минералӣ ва тартибдиҳии ҷўякҳои обмониро дар як раванди кори мувофиқ намудан, самаранокии энергетикӣ ва иқтисодиро таъмин менамояд [2].

Солҳои охир мошинҳои кишоварзии олооти кориашон ротатсионӣ, ки номи хокрандаро гирифтаанд, барои коркарди хок бисёр маъмул шуда истодаанд. Омӯзиши ҳолати ҷорӣ дар самти механикони кишоварзӣ ва дурнамоҳои истифодаи олооти кори мошинҳои коркарди хок имкон дод, ки самтҳои асосии такмилдиҳии агрегатҳои хокранда (фрезерӣ) муайян карда шаванд, ки ин беҳтар намудани сифати коркарди хок ва сарфаи энергия ҳангоми коркарди хок мебошад. Он аз ҷойгиршавии нисбӣ ва хусусиятҳои конструктиви олотҳои кори хокранда (фреза) вобастагӣ дорад [3].

Олооти кори асосии хокранда устувона буда, дар он дандонаҳои маҳсусгардонидашуда устувор карда шудаанд (расми 1). Устувона аз таъсири қувваи муҳаррики трактор тавассути тири интиқоли ҳаракат, ба воситаи редуктор ҳаракати даврзанандаро иҷро менамояд. Зичии даврзании устувона, асосан дар ҳудуди 250 давр/дақиқа буданаш лозим аст. Диаметри устувонаи хокранда асосан дар андозаи 350–800 мм, чуқурии коркард дар ҳудуди 5–25 см тавсия мешавад. Ҳангоми ҳаракати пешравандаи агрегат устувона бо ёрии дандонаҳо, хокро пай дар пай ва порча-порча, дар чуқурии додашуда бурида ба кафо мепартояд. Дар ин ҳолат хок бо таври шиддатнок резамайда мешавад. Дар айни замон, дар мамлақати мо хокрандаҳо барои коркарди хоки байни қатори дарахтони боғҳои мевадиханда ва зироатҳои каландшаванда, инчунин коркарди яклухти хок ҷиҳати ба кишт омода кардани замин истифода шуда истодаанд.

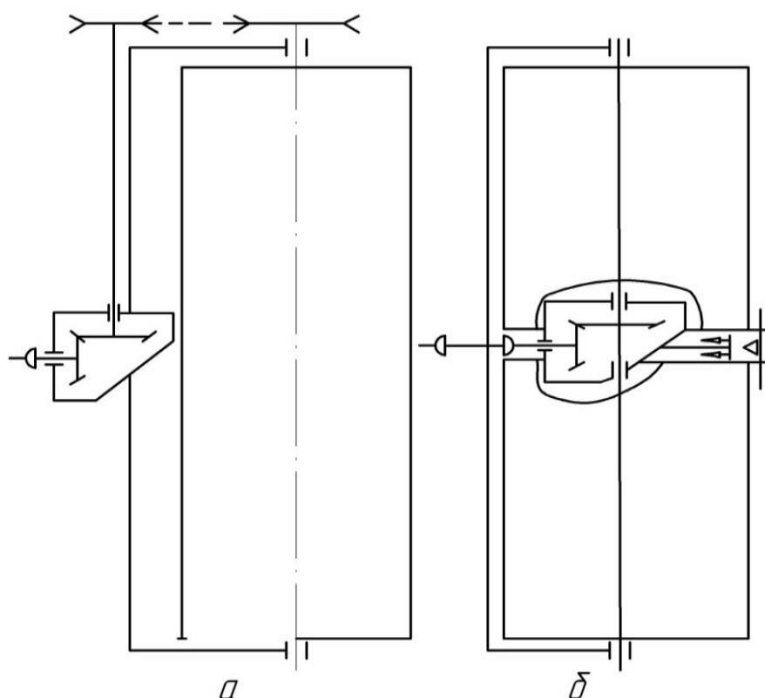

Расми 1.- Нақшаи кори устувонаи хокранда

Устувона ва олотҳои кори хокранда. Олотҳои кори хокранда кордҳо буда, дар атрофи табақҳои устувона тавассути болтҳо часпонида шудаанд. Шумораи кордҳо дар табақи устувона дар шумораи 3–8 адад буда метавонанд. Шакл ва андозаҳои кордҳо вобаста аз таъинот ва шароити кор гуногун шуданашон мумкин аст. Аз ҳама бештар кордҳои нугашон қачи Г-шакл ё кордҳои рост истифода бурда мешаванд. Онҳо барои резамайда кардани боқимондаҳои алафпоё ва кулӯхпораҳо ва бо ин васила омехта намудани таркиби хок бо маводҳои органикӣ таъин гардидаанд. Кунҷи тезии онҳо дар андозаи $\beta = 20 \dots 35^\circ$ буданашон лозим аст [4]. Барои муайян намудани диаметри устувонаи хокранда вобастагӣҳои аналитикии бисёр вучуд доранд [5]. Аз ҷумла тавсия дода мешавад, ки диаметри устувонаи хокранда D_x бо назардошти таъмин шудани шарти шароити коркарди хок дар чуқурии додашуда h_x , ба ҳотири он, ки табақҳо, ситораҳои дандонадор, танаи редуктор ва дигар ҷузъиёт аз болои сатҳи замин дар масофаи на камтар аз 50–60 мм гузаранд, интиҳоб карда мешавад. Тасдиқ шудааст, ки бештари хокрандаҳои маъмул бо риояи чунин ифода сохта шудаанд $D_x = (2,5 \dots 3,5) h_x$.

Мавқеи ҷойгиршавии интиқолдиҳандаи ҳаракати хокранда. Хокрандаҳое, ки тири интиқоли ҳаракати онҳо уфуқӣ ҷойгир шудаанд, аз рӯйи самти ҳаракаташон фарқ мекунанд. Самти ҳаракати бештари онҳо бо тарзи ҳаракати кордҳо «аз боло ба поён» равона карда шудааст. Дар хокрандаҳо ду намуди интиқоли ҳаракати устувона пешбинӣ шудааст, яъне марказӣ ва паҳлӯӣ (расми 2).

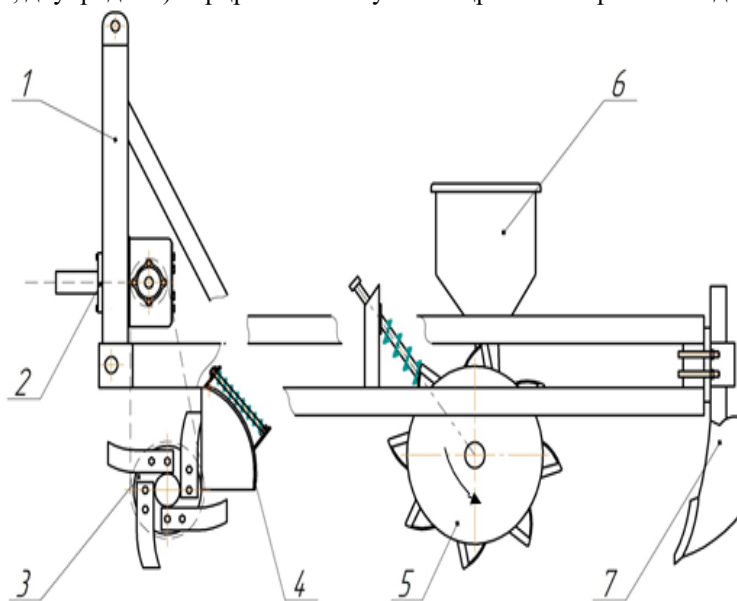
Интиқоли ҳаракати паҳлуии устувона нисбати марказӣ яққадар мурракаб бошад ҳам, имконият медиҳад, ки кордҳо дар тамоми дарозии устувона баробар ҷойгир ва сатҳи хоки майдон бе чалакорӣ коркард шаванд. Агар интиқолдиҳандаи ҳаракат марказӣ бошад, дар ин ҳолат масофаи байни кордҳо дар устувона, дар он ҷое, ки редуктор истодааст калонтар мешавад. Аз ин хотир интиҳоби интиқолдиҳандаи паҳлӯӣ тавсия дода мешавад (расми 2). *Бари фарогирии хокранда.* Мувофиқи коида, бари фарогирии хокранда, аз андозаи габаритии трактор бояд кам набошад. Агар тавоноии муҳаррики трактор имконият диҳад, бари фарогирии хокранда метавонад калонтар бошад. Мувофиқи таҳқиқотҳо [3] дар ҳар 1 метри бари фарогирии хокранда то 22–27 кВт (30–36 қ.а.) тавоноӣ зарур аст.

Расми 2.- Схематикӣ киноматикӣи хокрандаҳо бо тири даврзанандаи уфуқӣ:

а-интиқолдиҳандаи ҳаракати устуворонаи хокранда аз паҳлӯ; б-интиқолдиҳандаи ҳаракати устуворонаи хокранда дар марказ.

Бо назардошти таҳлили адабиёти илмӣ-техникӣ ва таҳқиқотҳои гузаронидашудаи олимони ватанию хориҷӣ коллективи Маркази илмӣ технологияҳои инноватсионӣ ва механикони кишоварзии АИКТ, дар асоси хокранда, мошинолотӣ муштаракӣ КППМ-2 (комбинированная почвообрабатывающая посевная машина, двухрядная) тарҳрезӣ ва намунаи таҷрибавиашро сохтанд.

Расми 3.-Сохти конструктивӣи мошинолотӣ КППМ-2: 1-рама бо таҷҳизоти дастгоҳсозӣ; редуктори кунҷӣ; 3-хокранда; 4-болопӯши хокранда ва ҳамворкунаки хоки сатҳи замин; 5-асбоби кишткунандаи даврзананда; 6-зарф барои тухмӣ; 7-тартибдиҳандаи ҷӯякҳои обмонӣ

Мақсади тарҳрезии мошинолотӣ мазкур, кам кардани металлоброндӣ, муштарак ва сифатнок иҷро намудани амалиёти технологияи коркарди хок, ҳамвор намудани сатҳи болоии хок, кишти зироатҳои каландшаванда ва тартиб додани ҷӯякҳои обмонӣ аст. Сохти конструктивӣи мошинолотӣ КППМ-2 дар расми 3 тасвир гардида, маълумотҳои асосии техникӣ-технологияш дар ҷадвал нишон дода шудаанд.

Мошинолот бо ёрии механизми овезакунандаи рама 1 бо трактори классӣ 0,4-0,6 дастгоҳ ва кардани мошинолот бо тири интиқолдиҳандаи ҳаракати трактор барои ба кор даровардани устуворонаи хокранда васл мешавад. Агрегат ба сари замин ҳозир шуда, хокранда 3 тавассути редуктори кунҷӣ 2 аз қувваи тири интиқолдиҳандаи ҳаракати муштаракӣ трактор ба кор дароварда мешавад. Тухмӣ зироати киштшаванда (ҷувори-макка) дар бордони 6 тухмипошак рехта шуда, агрегат ҳаракати пешравандаро иҷро менамояд. Хокранда хоки заминро коркард намуда, алафпоя ва дигар маводҳои органикӣ бо хок омехта месозад.

Қисми поёнии болопӯши хокранда 4 вазифаи ҳамворкунаки хоки сатҳи заминро иҷро менамояд. Асбоби кишткунанда 5 дар болои сатҳи замин қарор дошта, аз таъсири муқовимати хок давр зада, тухмиро аз бордон 6 гирифта, мунтазам ва дона-дона кишт менамояд. Олотҳои кории тартибдиҳандаи пушта 7 ҷӯякҳои обмониро тартиб медиҳанд. Мошинолот бо маркёр ҷиҳозонида шудааст.

Бартарии мошинолотӣ тарҳрезӣшуда дар он аст, ки тавассути минитрактор дастгоҳ шуда, дар як гузашт хоки сатҳи майдони додашударо коркард ва ҳамвор намуда, тухмӣ зироатро кишт ва ҷӯякҳои обмониро тартиб медиҳад. Мошинолотӣ мазкур, хусусан барои кишти такрорӣ, баъди ҷамъоварии ҳосили якуми сол муносиб карда шудааст, ки дар муҳлатҳои кӯтоҳтарин зироат кишт гардида, об монда мешавад.

Чадвал. - Маълумоти асосии техникӣ-технологӣ

Номгӯии нишондодҳо	Қимати нишондодҳо
Намуди мошинолот	овеза
Диаметри хокранда $D_x=(2,5...3,5) h_x$, мм	30,0
Чуқурии коркарди хок бо хокранда (h_x), мм	15,0
Накшаи ҳаракати хокранда	“Аз боло ба поён”
Интиқоли ҳаракати устувои хокранда	Паҳлӯӣ
Намуди кордҳои хокранда	Г-шакл
Кунҷи тезии кордҳо, β^0	20...35
Шумораи кордҳо, адад	4
Бари фарогирии хокранда (конструктивӣ), см	90,0
Зичии даврзании устувои давр/дақиқа	260
Нобуд сохтани алафҳои бегона ва омехта кардани маводҳои органикӣ бо хок, %	100
Маҳсулноки дар 1 соати корӣ, га	0,7
Намуди асбоби кишткунанда	Даврзананда
Шумораи қаторҳои киштшаванда (60 см), адад	2
Бари фарогирии тухмипошак (конструктивӣ), м	1,2
Меъёри кишти дақиқ, дар як метри тӯлонӣ	4-5
Чуқурии кишт, см	4
Суръати корӣ, км/соат	4
Шумораи тартибдиҳандаҳои ҷӯякҳои обмонӣ, адад	3
Баландии пуштаҳо (ҷӯякҳо), см	то 20
Андозаҳо, мм: дарозӣ/бар/баландӣ	1600/1175/110
Вазн, кг	350
Масофаи амудӣ аз сатҳи замин то нуктаи поёнӣ, мм	35
Шумораи шахсони хизматрасон, нафар	2
Коеффитсенти омодабаошӣ	0,98
Муҳлати хизмат, сол	5
Вақти миёнаи хизматрасонии техникӣ, соат	0,20
Тавоноии трактори дастгоҳшаванда, кВт (к.а)	27 (30)

АДАБИЁТ

- Сафаров М., Мирокилов Ҷ.Х., Сафаров Ҷ.М. Таҳқиқи назариявии мушаххасоти корӣ барои тарҳрезии култиватори хурдҳаҷми коркарди яклухти хок // Гузоришҳои Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон. – 2024. – № 3(81). – С. 122-126.
- Искандаров И.А. Повышение эффективности посева пропашных культур совершенствованием конструктивно-технологических параметров посевного агрегата (в условиях Республики Таджикистан): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата технических наук. – Элиста, 2024. – 20 с.
- Комбинированные почвообрабатывающие и посевные машины: дальнейшие пути повышения их эффективности / Н.И. Джаббаров, М. Сафаров, Б.Р. Ахмадов [и др.] // Наука и инновации в XXI веке: актуальные вопросы, достижения и тенденции развития: Сборник трудов конференции, Душанбе, Республика Таджикистан, 04 февраля 2017 года / Таджикский аграрный университет имени Шириншоҳ Шотемур. – Душанбе, Республика Таджикистан: ООО "Ирам публишер", 2017. – С. 126-134.
- Турбин Б.Г. и др. Сельскохозяйственные машины. Ленинград: Изд. «Машиностроение», 1967.
- Циммерман М.З. Рабочие органы почвообрабатывающих машин. – М.: Машиностроение, 1978. – 295с.

РАЗРАБОТКА КОНСТРУКЦИИ КОМБИНИРОВАННОЙ МАШИНЫ ДЛЯ ОБРАБОТКИ ПОЧВЫ И ПОСЕВА ПРОПАШНЫХ КУЛЬТУР, НА ОСНОВЕ ПОЧВООБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ФРЕЗЫ

Аннотация. Разработчиками изучены рабочие и геометрические параметры почвообрабатывающих фрез. С учетом почвенно- климатических и агротехнических условий, и производственных требований региона изготовили почвообрабатывающую фрезу, на основе которой разработана комбинированная почвообрабатывающее посевная машина КППМ-2, которая за один проход производит обработку почвы фрезой, разравнивает поверхности почвы, сеет семян пропашных культур и нарезку поливных борозд. Она может успешно применяться, как в основных, так и в повторных посевах.

Ключевые слова: фреза, ротационный, диаметр фрезы, комбинированный агрегат, посевная машина, пропашные культуры, культиватор, агрегат, технология, рабочие органы.

ТАРҲРЕЗИИ СОҲТИ МОШИНОЛОТИ МУШТАРАК БАРОИ КОРКАРДИ ХОК ВА КИШТИ ЗИРОАТҲОИ КАЛАНДШАВАНДА ДАР АСОСИ ХОКРАНДА

Аннотатсия. Таҳиягарон параметрҳои корӣ ва геометрии коркарди заминро омӯхтанд. Бо назардошти шароити хок, иқлим ва агрономӣ, инчунин талаботи истеҳсолии минтақа, онҳо коркарди заминро таҳия карданд, ки ҳамчун асос барои таҳияи мошини коркарди замин ва тухмипошаки КРРМ-2 истифода шудааст. Дар як гузариш, он хокро бо коркардкунанда коркард мекунад, сатҳи хокро ҳамвор мекунад, тухми зироатҳои қаторӣ мекард ва ҷӯякҳои обёриро мебурад. Онро ҳам дар кишти аввалия ва ҳам дар кишти дуюмдараҷа бомуваффақият истифода бурдан мумкин аст.

Калимаҳои асосӣ: хокранда, устувои, диаметри хокранда, мошинолоти муштарак, кишткунанда, зироатҳои каландшаванда, култиватор, агрегат, технология, олати корӣ.

DEVELOPMENT OF A COMBINED MACHINE FOR SOIL CULTIVATION AND SOWING ROW CROPS BASED ON A TILLAGE CUTTERS

Annotation. The developers studied the operating and geometric parameters of tillage tillers. Taking into account the soil, climate, and agronomic conditions, as well as the production requirements of the region, they developed a tillage cutter. This tillage cutters served as the basis for the KPPM-2 combined tillage and seeding machine,

which, in a single pass, tills the soil, levels the soil surface, sows row crop seeds, and cuts irrigation furrows. It can be successfully used for both primary and subsequent sowings.

Keywords: cutter, rotary, cutter diameter, combined unit, seeding machine, row crops, cultivator, unit, technology, working bodies.

Сведения об авторах:

Сафаров Мамаджон-кандидат технических наук, доцент, старший научный сотрудник отдела механизации Научного центра инновационных технологий и механизации сельского хозяйства ТАСХН; 735022, Республика Таджикистан, г. Гиссар, пгт. Шарора, ул. Дусти, 7; тел.: (+992) 900412801; E-mail: mmkti@mail.ru.

Искандаров Ислон Анварович, кандидат технических наук, старший научный сотрудник отдела технической диагностики, ремонта и эксплуатации машин Научного центра инновационных технологий и механизации сельского хозяйства ТАСХН; 735022, Республика Таджикистан, г. Гиссар, пгт. Шарора, ул. Дусти, 7; тел.: (+992) 918696920; E-mail: islomiskandarov@gmail.com.

Бобозода Бахтиёр Бобо - кандидат технических наук, доцент, заведующий кафедрой машины и оборудования технологических процессов в агроинженерии Таджикского аграрного университета им. Ш.Шотемур. 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 146. Тел: (+992) 93-513-35-35, E-mail: moshinho-1946@bk.ru

Назаров Бурхониддин Раджабалиевич-магистр техники и технологии, заведующий отделом механизации Научного центра инновационных технологий и механизации сельского хозяйства ТАСХН; 735022, Республика Таджикистан, г. Гиссар, пгт. Шарора, ул. Дусти, 7; тел.: (+992) 881080831; E-mail: nazarov-b.r@mail.ru.

Author informations:

Safarov Mamadjon, candidate of technical sciences (PhD engineering), Senior Researcher, Department of Mechanization, Scientific Center for Innovative Technologies and Agricultural Mechanization of Tajik academy of agricultural sciences; 735022, Republic of Tajikistan, Gissar city, Sharora, Dusti Street, 7; tel.: (+992) 900412801; E-mail: mmkti@mail.ru.

Iskandarov Islom Anvarovich, candidate of technical sciences (PhD engineering), Senior Researcher, Department of Technical Diagnostics, Repair and Operation of Machines, Scientific Center for Innovative Technologies and Agricultural Mechanization of Tajik academy of agricultural sciences; 735022, Republic of Tajikistan, Gissar city, Sharora, Dusti Street, 7; tel.: (+992) 918 69 69 20; E-mail: islomiskandarov@gmail.com.

Bobozoda Bakhtiyor Bobo - Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Machinery and Equipment of Technological Processes in Agroengineering of the Tajik Agrarian University named after Sh.Shotemur. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, avenue. Rudaki 146. Tel: (+ 992) 93-513-35-35, E-mail: moshinho-1946@bk.ru.

Nazarov Burkhoniddin Radzhabaliyevich, magistrate of technic and technology, Head of the Mechanization Department of the Scientific Center for Innovative Technologies and Mechanization of Agriculture of the Tajik Academy of Agricultural Sciences; 735022, Republic of Tajikistan, Gissar city, Sharora, Dusti Street., 7; tel.: (+992) 881 08 08 3; E-mail: nazarov-b.r@mail.ru.

УДК: 621.548.

МЕТОДИКА РАСЧЕТА ОСНОВНЫХ ПАРАМЕТРОВ ВЕТРОТУРБИН ПРОПЕЛЕРНОГО ТИПА

Диёров Р.Х., Шарифов Б.Н., Шарипов Ф.К.-Таджикский технический университет имени ак. М.С. Осими

Ключевые слова: ветроустановка, возобновляемые источники энергии, скорость ветра, ветротурбина, аграрный сектор, математическая модель, структурная схема, переходные процессы.

Энергосистема Республики Таджикистан представляет собой яркий пример зелёной энергетики, поскольку 98% производимой в стране электроэнергии приходится на гидроэнергетические источники. Однако эта система сильно зависит от погодных условий, и в периоды с малым количеством осадков осенью и зимой возникает дефицит водных ресурсов, что приводит к нехватке электроэнергии.

Президент Республики Таджикистан поставил перед правительством задачу снизить зависимость от гидро-ресурсов путём развития других источников зелёной энергетики.

Одним из перспективных направлений зелёной энергетики является ветроэнергетика. Хотя ветроэнергетический потенциал Таджикистана ещё недостаточно изучен, по разным оценкам он составляет от 30 до 100 млрд кВт*ч в год. С учётом этих данных можно утверждать, что ветряная энергия может составить конкуренцию гидро-энергетическому потенциалу страны.

Ветроэнергетические установки представляют собой устройства, предназначенные для преобразования кинетической энергии ветра в механическую или электрическую энергию. Механическая энергия, вырабатываемая ветроэнергетическими установками, может быть использована в различных областях, включая подачу воды в удалённые районы с помощью насосных установок. Кроме того, ветроэнергетические установки способны производить электрическую энергию, которая может быть использована как в бытовых, так и в промышленных целях.

Ветроэнергетические установки функционируют в автономном режиме, подобно другим малым генерирующим устройствам. Они могут взаимодействовать с другими подобными устройствами или интегрироваться в общую сеть, обеспечивая бесконечную мощность.

Известно четыре основных типа ветротурбин:

- 1) ветротурбины, использующие силу аэродинамического сопротивления;
- 2) ветротурбины, использующие подъёмную силу (вертикально-осевые и горизонтально-осевые);
- 3) ветротурбины, использующие эффект Магнуса;
- 4) вихревые ветротурбины.

В настоящее время в области ветроэнергетики широко используются только ветротурбины, функционирующие за счёт подъёмной силы, воздействующей на лопасти. Эти устройства подразделяются на два основных типа: горизонтально-осевые и вертикально-осевые. Более 90% всех существующих в мире ветротурбин относятся к горизонтально-осевому типу. Остальные типы ветроколес в настоящее время практически не применяются.

Ветроэнергетические установки можно разделить на два основных вида[1, 2, 3, 4]: установки с горизонтальной осью вращения (см. рисунок 1) и установки с вертикальной осью вращения (см. рисунок 2). Ветроэнергетические установки с горизонтальной осью вращения могут быть классифицированы в зависимости от количества лопастей: однолопастные, двухлопастные, трёхлопастные и многолопастные. Эти установки отлича-

ются высокой эффективностью работы, а также имеют преимущество в виде более низких массогабаритных параметров по сравнению с вертикальными ветроэнергетическими установками. Однако они требуют использования дополнительных механизмов для ориентации по направлению ветра, что можно считать их недостатком.

Однолопастные ветроэнергетические установки представляют собой устройства, оснащённые одной лопастью и противовесом, выполняющим функцию балансирующего механизма (рисунок 3, а). Эти установки отличаются от других типов ветроэнергетических установок более высокой скоростью вращения.

В отличие от других конструкций, однолопастные установки не требуют дополнительных мультипликаторов для увеличения скорости вращения, что позволяет напрямую подключать ветротурбину к генераторам. Это, в свою очередь, способствует уменьшению массогабаритных размеров устройства.

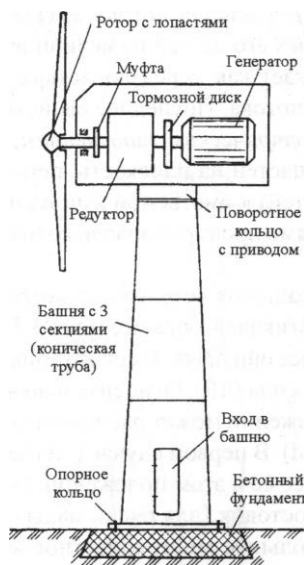

Рисунок 1.- Ветроустановка с горизонтальной осью вращения

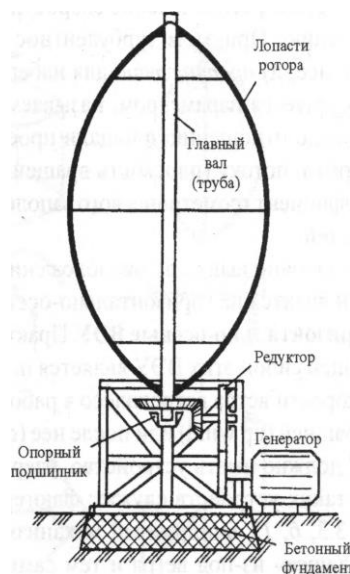

Рисунок 2.- Ветроустановка с вертикальной осью вращения (роотор Даррье)

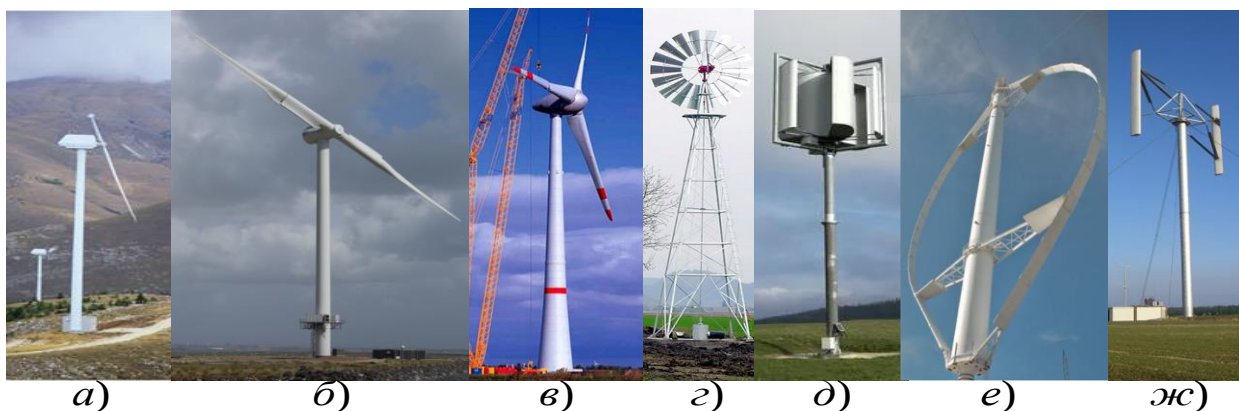

Рисунок 3.- Ветроэнергетические установки.

Двухлопастные ветроэнергетические установки, подобно однолопастным, обладают рядом преимуществ перед трёх- и многолопастными ветротурбинами (см. рисунок 3, б).

Трёхлопастные ветроэнергетические установки являются наиболее распространёнными. Мощность этих установок варьируется от десятков ватт до 22 мегаватт. На сегодняшний день самой мощной ветроустановкой является трёхлопастная MingYang Smart Energy MySE 22-310 с номинальной мощностью 22 мегаватта (см. рисунок 3, в). Многолопастные ветроэнергетические установки характеризуются низкой частотой вращения ротора, большим моментом инерции и крутящим моментом. Эти установки используются в качестве насосов. Количество лопастей в таких установках может достигать 50 (см. рисунок 3, г).

Вертикально-осевые ветроэнергетические установки представляют собой особый тип ветрогенераторов, функционирование которых не зависит от направления ветра. Это существенное преимущество, поскольку такие установки не нуждаются в ориентации на ветер, в отличие от других типов ветрогенераторов.

Однако у вертикально-осевых ветроэнергетических установок есть и ряд недостатков, которые необходимо учитывать при их использовании.

- Склонность к усталостным разрушениям, вызванным возникновением автоколебательных процессов;
- Пульсация частоты вращения и крутящего момента, приводящая к колебаниям мощности и других параметров электрической энергии;
- Конструктивные недостатки, присущие подпятнику-подшипнику ветроэнергетической установки.

Турбина Савониуса (см. рисунок 3, д) — это ветроколесо, впервые предложенное в 1922 году инженером Савониусом. Оно представляет собой разрезанную на две части бочку, установленную на ось. Вращательное движение создаётся за счёт разницы моментов сопротивления, оказываемых воздушному потоку вогнутыми и выпуклыми относительно него лопастями. Ветроколесо обладает значительным геометрическим заполнением, что обеспечивает ему высокий начальный момент, необходимый для работы водоподъёмных механизмов.

Турбина Дарье, представленная на рисунке 3, е, представляет собой конструкцию, состоящую из двух или трёх тонких изогнутых лопастей, имеющих аэродинамический профиль. В этих лопастях создаётся вращающий момент за счёт подъёмной силы, которая достигает максимума, когда лопасти движутся параллельно потоку. Особенностью данной конструкции является то, что за один оборот лопасть дважды подвергается максимальному и минимальному моментам, что приводит к усталостным разрушениям. Одним из основных недостатков турбин данного типа является то, что они не могут запуститься самостоятельно и требуют дополнительного источника энергии для запуска.

Турбина Эванса или Н-ротор (см. рисунок 3, ж) представляет собой устройство, в котором вращающий момент создаётся за счёт подъёмной силы, подобно тому, как это происходит в турбинах Дарье и Масгрува. Для запуска данных турбин требуется дополнительный источник механической энергии.

Современные ветроэнергетические установки можно разделить на три класса в зависимости от частоты вращения:

- С постоянной скоростью вращения. Этот тип установок работает параллельно с энергосистемой.
- Со ступенчатым изменением скорости вращения. Обычно такие установки имеют две ступени скорости, что достигается наличием у них двух электрогенераторов или изменением числа пар полюсов в обмотке генератора.
- С непрерывным изменением скорости вращения. Этот тип установок может быть реализован двумя способами: с помощью машины двойного питания или с использованием системы, включающей генератор (на выходе — переменная частота и напряжение), выпрямитель (на выходе — постоянный ток) и инвертор (на выходе — частота сети 50 или 60 Гц).

Ветрогенераторы также классифицируются по мощности:

- микро до 20 кВт;
- мини до 100 кВт;
- малые от 100 кВт до 1 МВт;
- большие от 1 МВт до 10 МВт;
- сверхбольшие более 10 МВт.

Микро-ВЭУ преимущественно используются для обеспечения энергией индивидуальных автономных потребителей в отдалённых районах, где нецелесообразно проводить линии электропередач.

Мини-ВЭУ находят применение на небольших объектах, таких как фермы, насосные станции и жилые комплексы. Малые ВЭУ могут функционировать как в составе автономных систем, так и параллельно с распределительными сетями. Большие ВЭУ интегрируются в распределительные сети, и в некоторых странах ветроэнергетика становится основным направлением развития энергетических систем.

Сверхбольшие ВЭУ находятся на стадии разработки и исследования.

Ветровая турбина представляет собой устройство, преобразующее кинетическую энергию ветра в механическую энергию. Этот процесс осуществляется благодаря использованию лопастей, имеющих аэродинамический профиль, которые замедляют поток воздуха, проходящий через турбину.

Анализ теории импульса предполагает наличие контрольного объёма, границы которого определяются поверхностью и двумя поперечными сечениями струйной трубки. Поток воздуха движется исключительно в продольном направлении.

Для теории импульса используются следующие предположения:

1. Несжимаемость и установившийся поток.
2. Бесконечное количество лезвий.
3. Равномерная тяга по площади ротора.
4. Отсутствие вращения по следу.
5. Статическое давление, равное давлению окружающей среды на большом участке вверх и вниз по потоку.

Управление крутящим моментом генератора направлено на максимальное повышение эффективности генерации электроэнергии в заданных диапазонах. Уравнение мощности может быть выражено следующим образом [5]:

$$P = \frac{1}{2} \rho C_p A v^3 \quad (1)$$

Для горизонтально-осевых роторов:

$$A = \pi D^2 / 4, \text{ м}^2. \quad (2)$$

$$\text{или } A = \pi R^2 \quad (2.1)$$

где π – безразмерная константа, равная 3,14; D – диаметр ротора.

Для вертикально-осевых роторов:

$$A = D \cdot H, \text{ м}^2 \quad (3)$$

где D – диаметр ротора; H – высота ротора.

На основе выражений (1) и (2) можно определить диаметр ветроэнергетической установки (ВЭУ). Однако параметры ротора вертикально-осевой ветроэнергетической установки не являются однозначно определёнными, поэтому для вычисления соотношения диаметра D и высоты H требуются дополнительные расчёты.

На практике необходимо увеличить ометаемую площадь на 33–35% от оптимального значения.

$$A_{real} = A \cdot 1.33, \text{ м}^2. \quad (4)$$

Вычислить число лопастей при заданной быстроходности.

Из практики известно, что оптимальная быстроходность λ связана с количеством лопастей выражением:

Для горизонтально-осевых роторов:

$$n \approx \frac{80}{\lambda^2}, \text{ шт.} \quad (5)$$

Для вертикально-осевых роторов:

$$n \approx \frac{4 \cdot \pi}{\lambda}, \text{ шт.} \quad (6)$$

где n – число лопастей, шт.; λ – быстроходность, модули.

Число лопастей округляется до ближайшего. Примерные соотношения

λ и n показаны на рисунке 4.

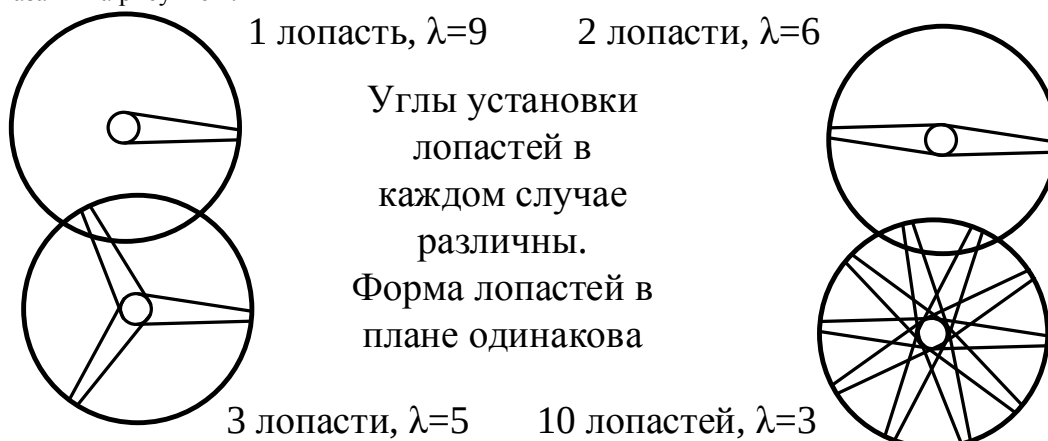

Рисунок 4.-Связь быстроходности и количества лопастей

Вычислить частоту вращения ротора, которая выражается в об/мин:

$$\omega_{ВЭУ} = \frac{60 \cdot \lambda \cdot v}{\pi \cdot D}, \text{ об/мин.} \quad (7)$$

С точки зрения преобразования энергии наиболее важные свойства ветра в определенном месте - это скорость воздушного потока и воздуха плотность. Плотность воздуха зависит от высоты и атмосферных условий. такие как температура, давление и влажность. На уровне моря и в стандартной комплектации атмосферная температура и давление, значение составляет: ρ - плотность воздуха, проходящего через ротор, принимаем $\rho = 1,29 \text{ кг / м}^3$ при средней температуре зимний период в Республике Таджикистан.

Отношение скорости лопастей v_b к скорости ветра v_w называется быстроходностью турбины λ и его значение определяется уравнением:

$$\lambda = \frac{v_b}{v_w} = \frac{\omega R}{v} \quad (8)$$

Подставляя уравнения 2.1 и 8 в уравнение 1, уравнение мощности переписывается как;

$$P = \frac{1}{2} \rho C_p \pi R^5 \frac{\omega^3}{\lambda^3} \quad (9)$$

Выведенное выше уравнение мощности выражается через скорость вращения ротора ω .

Чтобы выразить это в терминах скорости генератора, уравнение 9 переформулируется следующим образом:

$$P = \frac{1}{2} \rho C_p \pi R^5 \frac{\omega_{gen}^3}{i_{gen}^3 \lambda^3} \quad (10)$$

где i_{gen} - передаточное число коробки передач, определяемое как;

$$i_{gen} = \frac{\omega}{\omega_{gen}} \quad (11)$$

Чтобы извлечь максимальную мощность из ветра, коэффициент мощности должен быть на максимальном значении во время работы ниже номинальной. Коэффициент мощности, C_p , является функцией как отношения скорости наконечника, так и угла наклона. Оптимальное значение λ , при котором C_p является максимальным,

находится и используется в уравнении 10, а угол тангажа поддерживается постоянным на оптимальном значении для получения максимальной мощности.

$$P_{\max} = \frac{1}{2} \rho C_{P\max} \pi R^5 \frac{\omega_{gen}^3}{i_{gen}^3 \lambda^3} \quad (12)$$

Крутящий момент генератора, необходимый для поддержания максимальной мощности, рассчитывается с использованием уравнения $P_{\max} = M_{gen} \cdot \omega_{gen}$ и уравнения 12:

$$M_{gen} = \frac{P_{\max}}{\omega_{gen}} = \frac{1}{2} \rho C_{P\max} \pi R^5 \frac{\omega_{gen}^2}{i_{gen}^3 \lambda^3} \quad (13)$$

Контроллер крутящего момента генератора использует скорость генератора в качестве входа и выдает значение крутящего момента генератора, необходимое для максимизации мощности, то есть для поддержания оптимального передаточного числа конечной скорости, в качестве выходного сигнала.

$$M_{gen} = k \omega_{gen}^2 \quad (14)$$

Где

$$k_{gen} = \frac{1}{2} \rho C_{P\max} \pi R^5 \frac{1}{i_{gen}^3 \lambda^3} \quad (15)$$

Однако кривая генератора $M_{gen} = k \omega^2$ достигает номинальной скорости генератора ниже номинального крутящего момента генератора.

Учитывая, что энергия от ветроколеса передается через редуктор, то необходимо учесть КПД редуктора $\eta_{мех}$, а также КПД генератора, или точнее КПД преобразования электрической энергии $\eta_{ген}$. Тогда, выражая мощность ВЭУ в киловаттах (1) преобразуется в виде:

$$P_{ВЭУ} = \frac{1}{2} \rho C_P A v^3 \eta_{мех} \eta_{ген} 10^{-3}, \text{ кВт} \quad (16)$$

Зная зависимость C_P от скорости ветра, можно построить характеристику мощности ветра в зависимости от скорости, либо снять ее во время длительных натурных испытаний, либо путем продувки модели в аэродинамической трубе. Во всяком случае, любая фирма в рекламных материалах дает характеристику мощности (называемую в зарубежной литературе «кривой мощности»).

Также мощность ветротурбины можно записать зависящую от λ – быстроходностью турбины, β – угла атаки лопасти ротора измеряющая в градусах и изменяется от 0° до 25° . Тогда выражение (15) примет вид [9, 10]:

$$P_{ВЭУ} = \frac{1}{2} \rho A v^3 \eta_{мех} \eta_{ген} 10^{-3} C_P(\lambda, \beta), \text{ кВт} \quad (17)$$

При этом [6]:

$$\begin{aligned} C_{P\max}(\lambda, \beta) &= \frac{16}{27} = 0,5926 \\ C_{P\max}(\lambda, \beta) &= A \cdot \sin \left[\frac{\pi \cdot (\lambda + 0,1)}{14,34 - 0,3 \cdot (\beta - 2)} \right] - B \\ A &= (0,35 - 0,00167) \cdot (\beta - 2) \\ B &= 0,00184 \cdot (\beta - 3) \cdot (\beta - 2) \end{aligned}$$

Расчет момента инерции вращающихся масс. Суммарный момент инерции вращающихся частей ВЭУ J складывается из моментов инерции ротора ветрогенератора J_z и момента инерции ветроколеса $J_{БК}$:

$$J = J_{БК} + J_z \quad (19)$$

Момент инерции ротора генератора определяется по выражению

$$J_z = G D^2 / 4, \quad (20)$$

где G – вес ротора, кг; D – диаметр ротора, м.

Момент инерции ветроколеса, представляющего собой пропеллер с горизонтальной осью вращения, определяется как сумма моментов инерции лопастей:

$$J_{БК} = n J_{лон}, \quad (21)$$

где n – количество лопастей ветроколеса.

Так как диаметр ветроколеса значительно превышает диаметр ротора генератора, момент инерции лопастей является определяющим в суммарном моменте инерции вращающихся масс ВЭУ.

Момент инерции лопасти определяется выражением

$$J_{лон} = m R_G^2, \quad (22)$$

где m – масса лопасти, кг; R_G – расстояние от оси вращения до центра тяжести лопасти, м.

Лопастей большинства современных ВЭУ имеют особый аэродинамический профиль, обеспечивающий высокий коэффициент использования энергии ветра. Однако для ВЭУ малой мощности, как зарубежного, так и отечественного производства, часто отсутствуют справочные данные о применяемом профиле лопастей.

Масса лопасти зависит от её длины, профиля и материала изготовления. Если лопасти изготовлены из однородного материала и известны их геометрические размеры, то для определения момента инерции лопасти можно использовать аппроксимированные выражения.

В настоящее время всё более широкое распространение получают полые лопасти из пластика, армированные стеклянным или углеродным волокном. Определение массы и момента инерции таких лопастей представляет собой сложную задачу.

Для определения момента инерции полых лопастей ВЭУ большой мощности часто используется упрощённая формула.

$$J_{\text{лоп}} = k_J m L^2, \quad (23)$$

где L – длина лопасти, м; k_J – коэффициент, принимаемый в пределах 0,18-0,22.

При этом массу лопасти приближенно определяют через ее длину, используя степенную аппроксимацию вида $m = aL^b$, значения коэффициентов которой рассчитывают путем статистической обработки известных каталожных данных ВЭУ.

Данный подход можно использовать и при определении момента инерции лопастей ВЭУ малой мощности.

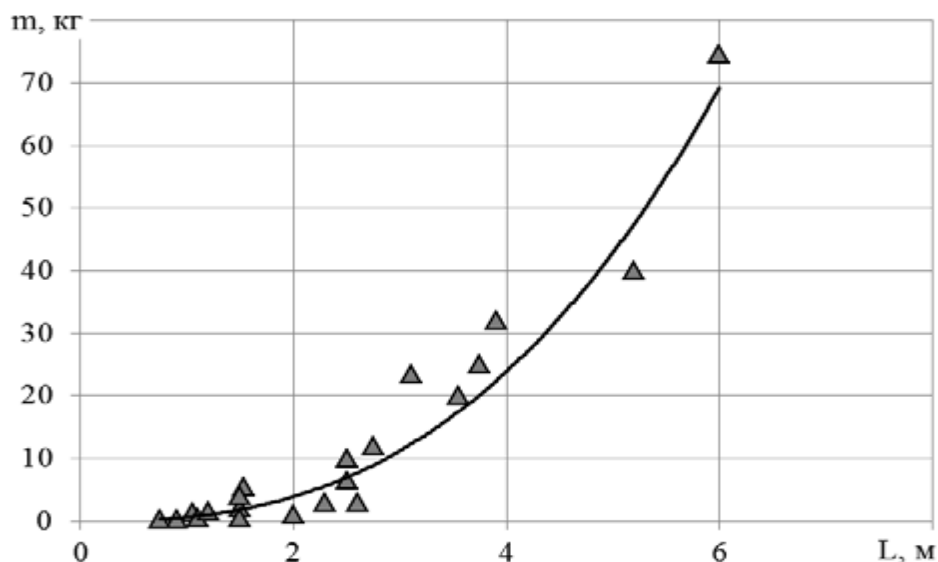

Рисунок 5.-Зависимость массы лопасти ВЭУ от ее длины

На рисунке 5 представлены результаты анализа статистических данных, полученных авторами [7, 8, 9] на основе изучения каталогов и научных публикаций, посвящённых ветроэнергетическим установкам малой мощности. В результате обработки статистических данных по ветроэнергетическим установкам мощностью от 0,3 до 20 кВт была выявлена степенная зависимость между массой и длиной лопасти для таких установок.

$$m = 0,63L^{2,62}. \quad (24)$$

На рисунке 6 представлены зависимости коэффициента эффективности использования мощности ветрового потока C_p от быстроходности ветроколеса λ , для различных ветроколес.

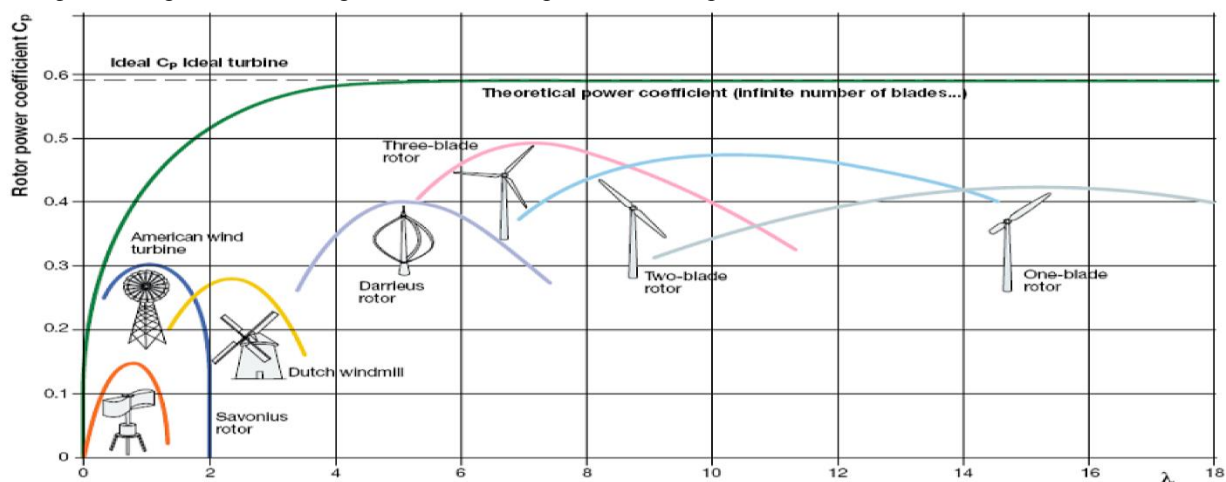

Рисунок 6.-Зависимость коэффициента мощности C_p от быстроходности λ :

1 — критерий Бетца - Жуковского (59 %); 2 — критерий Глауэрта (идеальный пропеллер); 3 — трехлопастное ветроколесо; 4 — двухлопастное колесо (высокооборотное); 5 — вертикальноосевые ветроустановки типа Даррье и Масгроув; 6 — многолопастные; 7 — вертикальные установки типа Савониуса

Для достижения максимально возможного уровня извлечения энергии из ветрового потока необходимо поддерживать коэффициент быстроходности (C_p) в области его максимального значения. Это подразумевает обеспечение более или менее постоянного уровня быстроходности. При уменьшении скорости ветра требуется снизить число оборотов ветроколеса, и наоборот. Именно поэтому большинство современных ветрогенераторов оснащаются ветровыми колёсами с переменной скоростью вращения в довольно широком диапазоне. На основе

представленных уравнений была разработана структурная схема и математическая модель в программе Matlab/Simulink [10], которые представлены на рисунках 7 и 8.

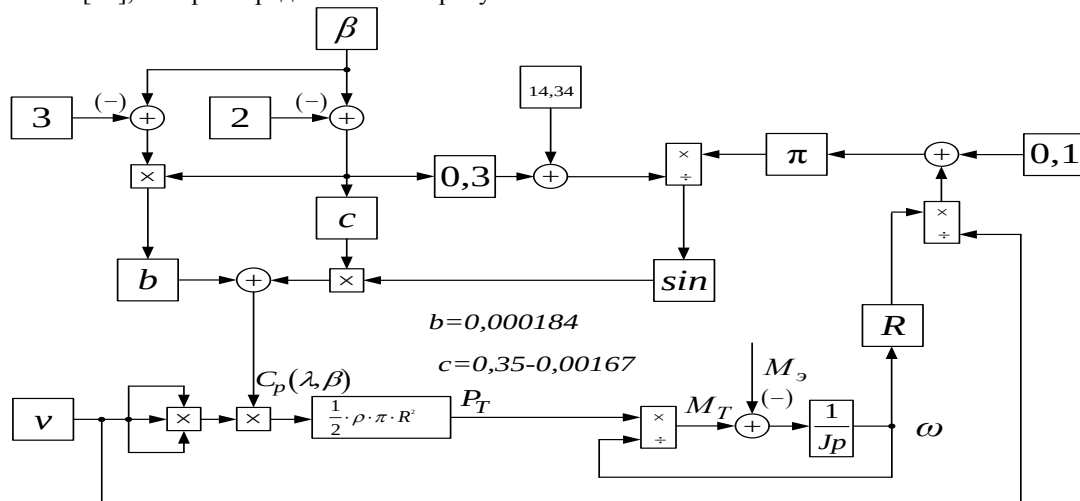

Рисунок 7.-Структурная схема ветротурбины.

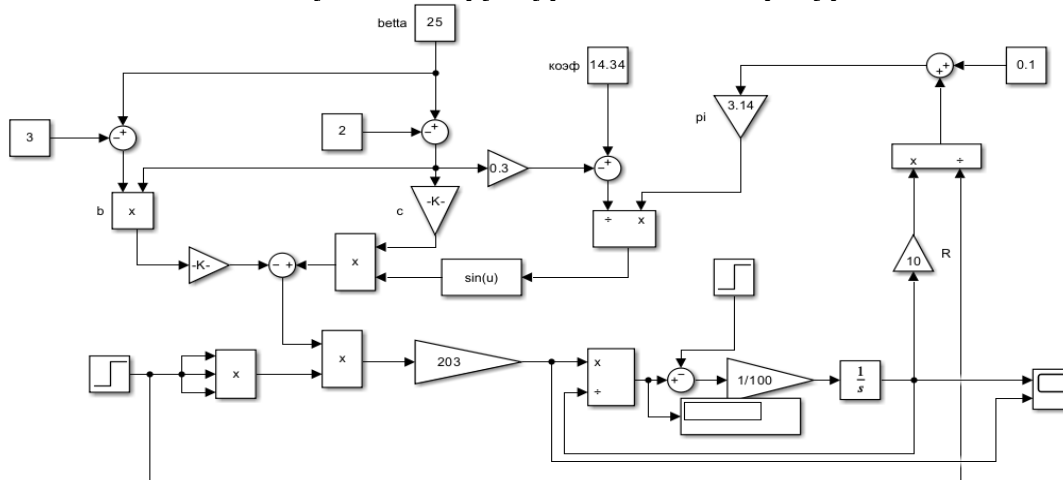

Рисунок 8.-Математическая модель ветротурбины.

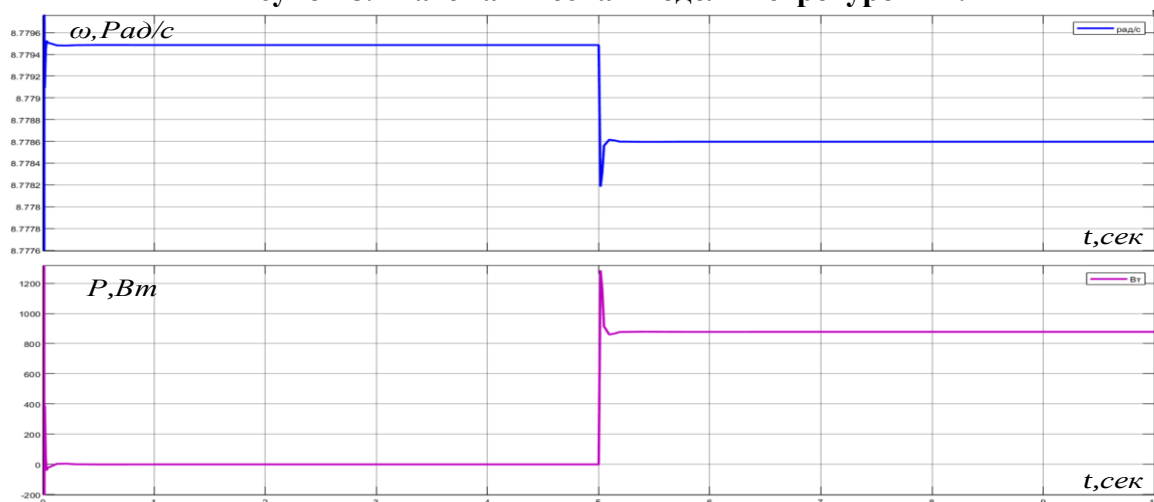

Рисунок 9.-Переходные процессы по скорости и мощности ветротурбины.

Проанализировав полученные переходные процессы приведенных на рисунках 9-10, возникающие при изменении условий работы ветротурбины, таких параметров как скорость ветра, электромагнитного момента ветрогенератора, можно сделать вывод о том, как ветротурбина реагирует на изменения входных параметров. На разработанной математической модели можно получить следующие результаты: динамику изменения мощности и крутящего момента при изменении частоты вращения; время отклика ветротурбины на изменение условий, стабильность работы ветротурбины в различных режимах. Это помогает выявить возможные проблемы в работе, оптимизировать конструкцию и улучшить эффективность преобразования энергии ветра в электрическую энергию. Однако для более точных выводов и верификации модели могут потребоваться дополнительные экспериментальные данные и корректировки параметров на основе практических испытаний.

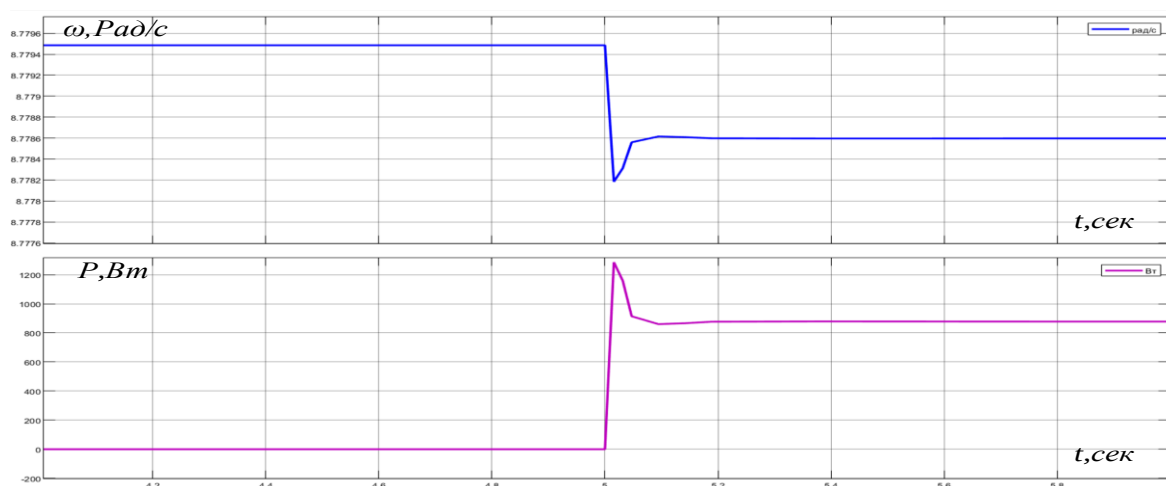

Рисунок 10.-Переходные процессы по скорости и мощности ветротурбины.

Вывод. Разработанная математическая модель позволяет оценить основные характеристики ветротурбины, такие как мощность, скорость вращения и эффективность преобразования энергии ветра в электрическую энергию. Определены зависимости между входными параметрами модели (скорость ветра, характеристики лопастей, аэродинамические коэффициенты) и выходными параметрами (мощность, крутящий момент). Модель может быть использована для оптимизации конструкции ветротурбины с целью повышения её эффективности и производительности. Результаты моделирования могут служить основой для дальнейших исследований и разработки более совершенных ветротурбин. Однако для более точных расчётов и верификации модели потребуются дополнительные экспериментальные данные и корректировки параметров на основе практических испытаний.

ЛИТЕРАТУРА

1. Безруких П.П. Ветроэнергетика (Справочное и методическое пособие). М.: - ИД «Энергия», 2014, 320с.
2. <https://wind-works.org/wind/history-of-wind-power/>
3. <https://en.wind-turbine-models.com/turbines/284-envision-e128-3.6mw-pp-2b>
4. <https://www.evwind.es/2021/05/24/top-10-countries-in-wind-energy-capacity/80896>
5. Jens Fortmann / Modeling of Wind Turbines with Doubly Fed Generator System // Duisburg, Germany, Dissertation University Duisburg-Essen, 2014 P.199.
6. S. El Aïmani, B. François, F. Minne et B. Robyns, «Comparison analysis of control structures for variable wind speed turbine,» chez Proceedings of CESA, Lille, France, Juillet 2003
7. Д. В. Самохвалов, А. И. Джабер / Математическая модель ветротурбины малой мощности с горизонтальной осью // Известия СПбГЭТУ «ЛЭТИ» № 9/2019. С. 65-69.
8. Математическая модель ветротурбины малой мощности в MATLAB SIMULINK/Обухов С.Г., Сарсикеев Е.Ж. // Международный научный журнал Альтернативная энергетика и экология. 2012. № 2 (106). С. 42-48.
9. Методика исследования динамических характеристик ветрогенераторов /Лукутин Б.В., Сарсикеев Е.Ж.// Научно-технический вестник Поволжья. 2011. № 1. С. 140-143.
10. Devendra K. Chaturvedi Modeling and simulation of systems using Matlab and Simulink, 2010. P. 734

УСУЛИ ҲИСОБ КАРДАНИ ПАРАМЕТРҲОИ АСОСИИ ТУРБИНАҲОИ БОДӢ НАВӢИ ПРОПЕЛЕРӢ

Аннотатсия. Таҳлили адабӣ ва таҳлили дастгоҳҳои энергетикӣи шамол гузаронида шуд. Дар асоси маводҳои ғирифташуда ифодаҳои математикӣ ба даст оварда шуданд, ки дар асоси онҳо модели математикӣи турбинаи бодӣ таҳия карда шуд. Модели математикӣи бадастомада дар барномаи MATLAB/ Simulink 2024b моделсозӣ карда шуд, натиҷаҳои моделии равандҳои гузариш ҳангоми тағйирёбии зинапои моменти электромагнитӣи генератор оварда шудаанд.

Калимаҳои асосӣ: *набзи шамол, манбаҳои барқароршавандаи энергия, суръати шамол, турбинаи шамол, баҳши аграрӣ, модели математикӣ, схемаи сохторӣ, равандҳои гузариш.*

МЕТОДИКА РАСЧЕТА ОСНОВНЫХ ПАРАМЕТРОВ ВЕТРОТУРБИН ПРОПЕЛЕРНОГО ТИПА

Был произведен литературный обзор и анализ ветроэнергетических установок. На основе полученных материалов были получены математические выражения, на основании которых была разработана математическая модель ветротурбины. Полученная математическая модель была промоделирована в программе MATLAB/ Simulink 2024b. Приведены результаты моделирования переходных процессов при ступенчатых изменениях электромагнитного момента генератора.

Ключевые слова: *ветроустановка, возобновляемые источники энергии, скорость ветра, ветротурбина, аграрный сектор, математическая модель, структурная схема, переходные процессы.*

PROCEDURE FOR CALCULATION OF MAIN PARAMETERS OF PROPELLER TYPE WIND TURBINES

Annotation. A literary review and analysis of wind power installations was made. Based on the obtained materials, mathematical expressions were obtained, on the basis of which a mathematical model of a wind turbine was developed. The resulting mathematical model was simulated in MATLAB/Simulink 2024b. The results of simulation of transient processes at stepped changes of electromagnetic moment of the generator are given.

Key words: *wind plant, renewable energy sources, wind speed, wind turbine, agricultural sector, mathematical model, structural diagram, transient processes.*

Сведения об авторах:

Диёров (Диёрзода) Рустам Хакималиевич – кандидат технических наук, доцента кафедры автоматизированный электропривод и электрические машины Таджикского технического университета имени академика М.С. Осими, 734042, Республика Таджикистан,

город Душанбе, проспект академиков Раджабовых 10, E-mail: diyorov@mail.ru.

Шарифов Бохирджон Насруллоевич – кандидат технических наук, старший преподаватель кафедры автоматизированный электропривод и электрические машины Таджикского технического университета имени академика М.С. Осими, 734042, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект академиков Раджабовых 10, E-mail: energetik_tty@mail.ru

Шарипов Фаридун Куваталиевич – докторант PhD кафедры электрические станции Таджикского технического университета имени акад. М.С. Осими, 734042, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект академиков Раджабовых 10, Тел. +992885554664, E-mail: sharifzoda.f33@gmail.com.

About authors:

Diyorov (Dierzoda) Rustam Khakimalievich - Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Automated Electric Drive and Electric Machines of the Tajik Technical University named after Academician M.S. Osimi, 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 10 Radjabov Academicians Avenue, E-mail: diyorov@mail.ru.

Sharifov Bohirdzhon Nasrulloevich - Candidate of Technical Sciences, Senior Lecturer, Department of Automated Electric Drive and Electric Machines, Tajik Technical University named after Academician M.S. Osimi, 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 10 Radjabov Academicians Avenue, E-mail: energetik_tty@mail.ru

Sharipov Faridun Kuvatalievich - PhD doctoral student of the Department of Electrical Stations of the Tajik Technical University named after Academy M.S. Osimi, 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 10 Radjabov Academicians Avenue, Tel. +992885554664, E-mail: sharifzoda.f33@gmail.com.

УДК 662.665.761

ПЕРЕРАБОТКА И ОБЕЗВРЕЖИВАНИЕ ОТХОДОВ С ПРИМЕНЕНИЕМ ПЛАЗМЫ

Идизода М., Саидзода Б.С.-Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими

Ключевые слова: *плазма, плазмохимия, галоген, радиоактивный отход, плазмотрон, электрода -катод и анод, ацетилен, этилен, безотходный технология, экологической безопасность, Экозащита, вторичные материалы и ресурсы.*

Введение. Для получения высокой степени разложения токсичных отходов, особенно галоидосодержащих, конструкция сжигающей печи должна обеспечивать необходимую продолжительность пребывания в зоне горения, тщательное смешение при определенной температуре исходных реагентов с кислородом, количество которого также регулируется. Для подавления образования галогенов и полного их перевода в галогеноводороды необходимо избыток воды и минимум кислорода, последнее вызывает образование большого количества сажи. При разложении хлорорганических продуктов снижение температуры ведет к образованию высокотоксичных и устойчивых веществ - диоксинов [7]. Как утверждает автор работы [15], недостатки огневого сжигания стимулировали поиск эффективных технологий обезвреживания токсических отходов. Применение низкотемпературной плазмы - одно из перспективных направлений в области утилизации опасных отходов. Посредством плазмы достигается высокая степень обезвреживания отходов химической промышленности, в том числе галоидосодержащих органических соединений, медицинских учреждений; ведется переработка твердых, пастообразных, жидких, газообразных; органических и неорганических; слаборадиоактивных; бытовых; канцерогенных веществ, на которые установлены жесткие нормы ПДК в воздухе, воде, почве и др.

Плазменный метод может использоваться для обезвреживания отходов двумя путями [12]:

-Плазмохимическая ликвидация особо опасных высокотоксичных отходов;

-Плазмохимическая переработка отходов с целью получения товарной продукции.

Наиболее эффективен плазменный метод при деструкции углеводородов с образованием CO, CO₂, H₂, CH₄. Без расходный плазменный нагрев твердых и жидких углеводородов приводит к образованию ценного газового полуфабриката в основном водорода и оксида углерода - синтез-газ - и расплавов смеси шлаков, не представляющих вреда окружающей среде при захоронении в землю, а синтез-газ можно использовать в качестве источника пара на ТЭС или производстве метанола, искусственного жидкого топлива. Кроме этого, путем пиролиза отходов возможно получение хлористого и фтористого водорода, хлористых и фтористых УВ, этанола, ацетилена [15]. Степень разложения в плазмотроне таких особо токсичных веществ как полихлорбифенилы, метилбромид, фенилртутьацетат, хлор и фторсодержащие пестициды, полиароматические красители достигает 99.9998 % [12] с образованием CO₂, H₂ O, HCl, HF, P₄ O₁₀.

Результаты и их обсуждение. Разложение отходов происходит по следующим технологическим схемам:

-Конверсия отходов в воздушной среде;

-Конверсия отходов в водной среде;

-Конверсия отходов в паро-воздушной среде;

-Пиролиз отходов при малых концентрациях.

Выбор того или иного способа переработки, возможность вариаций по количественному соотношению реагентов позволяют оптимизировать работу установки для широкого спектра отходов по их химическому составу.

Существуют самые разнообразные модификации плазмотронных установок, принцип их конструкции и порядка работы заключается в следующем: основной технологический процесс происходит в камере, внутри которой находятся два электрода (катод и анод), обычно из меди, иногда полые. В камеру под определенным давлением, в заранее установленных количествах поступают отходы, кислород и топливо, может добавляться водяной пар. В камере поддерживается постоянное давление и температура. Возможно применение катализаторов. Существует анаэробный вариант работы установки [15]. При переработке отходов плазменным методом в восстановительной среде возможно получение ценных товарных продуктов: например, из жидких хлорорганических отходов можно получать ацетилен, этилен, HCl и продуктов на их основе [4]. В водородном плазмотроне, обрабатывая фторхлорорганические отходы, можно получить газы, содержащие 95 - 98 % по массе HCl и HF.

Для удобства возможно брикетирование твердых отходов и нагрев пастообразных до жидкого состояния [15].

Переработка горючих радиоактивных отходов была разработана технология с использованием энергии плазменных струй воздуха с введенным активированным углеводородным сырьем, чистые, или содержащим галениды. Такой способ получил широкое применение при сжигании органических отходов низкой и средней активности, что позволяет перевести опасные отходы в инертную форму и уменьшить их объем в несколько раз; образуется коксовый остаток и негорючие материалы - шлак, относящийся к категории кислых и улавливающий до 98 % радионуклидов (^{137}Cs , ^{90}Sr , ^{57}Fe , ^{60}Co) [14].

Высокая энергоемкость и сложность процесса предопределяет его применение для переработки только отходов, огневое обезвреживание которых не удовлетворяет экологическим требованиям.

Важность экономного и рационального использования природных ресурсов не требует обоснований. В мире непрерывно растет потребность в сырье, производство которого обходится всё дороже. Будучи межотраслевой проблемой, разработка малоотходных и безотходных технологий и рациональное использования вторичных ресурсов требует принятия межотраслевых решений.

Вторичные материалы и ресурсы (ВМР)-отходы производства и потребления, которые на данном этапе развития науки и техники могут быть использованы в народном хозяйстве как на предприятии, где они были образованы, так и за его пределами. К Вторичные материалы и ресурсы (ВМР) не относятся возвратные отходы производства, используемые повторно в качестве сырья технологического процесса, в котором образуются. Побочные продукты и отходы-возможное сырье для других производств. Побочные продукты могут быть планируемыми и давать прибыль с их продажи, или использования. Отходы - нежелательные, но неизбежные продукты.

Классифицируются ВМР по следующим критериям:

- По отраслям промышленности, или откуда исходят отходы;
- По технологическим процессам;
- По видам ресурсов;
- По степени и возможности использования;
- По агрегатному состоянию.

В зависимости от возможности использования ВМР подразделяются [2]:

- 1.Реально возможные к использованию, т.е. существуют эффективные условия переработки и использования;
- 2.Потенциально возможные к использованию, ВМР, использование которых пока экономически и технически нецелесообразно.

По источникам своего появления существуют ВМР [2]:

2.1.Отходы промышленного производства и строительства - остатки сырья, материалов или полуфабрикатов, пригодные к использованию в качестве сырья, вспомогательных материалов или готовой продукции;

2.2.Отходы сферы потребления:

2.2.1.Отходы средств производства, потерявшие непригодность для дальнейшего использования,

2.2.2.Отходы предметов потребления - изделия непригодные для использования по назначению, но потенциально годные как вторичное сырье,

3.Твердые бытовые отходы, образующиеся у населения в процессе жизнедеятельности и вряд ли имеющие пригодность;

3.1.Отходы сферы обращения, т.е. материалы, пришедшие в негодность из- за неосторожной транспортировки, складирования и погрузки-разгрузки. Кроме этого, ВМР могут быть использованы в местах своего образования или в других отраслях хозяйства.

Малоотходные и безотходные технологии (МБТ), как правило, ориентированы на наиболее важные отрасли народного хозяйства: производство и рациональное использование металлов, стройматериалов, древесины, полезных ископаемых. Существует несколько основных направлений по осуществлению МБТ [10]:

- 1) Создание и внедрение процессов комплексной переработке сырья без образования отходов;
- 2) Переработка всех видов отходов производства и потребления с получением товарной продукции;
- 3) Выпуск новых видов продукции с учетом требований ее повторного использования;
- Применение замкнутых систем промышленного водоснабжения с использованием осадков очистных сооружений;
- Организация безотходных территориально-промышленных комплексов и экономических регионов.

При этом необходимо соблюдать ряд условий [3]:

1.Самоочевидное использование всех компонентов того или иного сырья, которые обычно не находят применения вследствие отсутствия необходимых производственных условий и навыков обработки, и причисляются к отходам;

2.Взаимосвязь с экологической обстановкой, в которой реализуются проекты (выбросы в атмосферу, водоемы, почву, отчуждение пахотных или пригодных для других целей земель под захоронение или складирование);

3.Возможность вовлечения в хозяйственный оборот ресурсов, ранее не использовавшихся;

4.Применение одной или минимума прогрессивных операций в общей технологической цепи приводит к необходимости переводить всю технологическую систему на новый уровень;

5.Возможность получения новых материалов с необходимыми характеристиками;

6.Улучшение условий труда за счет сокращения процессов, сопровождаемых выделением вредных газов и пыли. Устранение вредных компонентов в качестве промежуточных продуктов и катализаторов.

Многостороннее и глубокое освоение безотходных производств - долговременное и кропотливое дело, которым предстоит заниматься ряду поколений ученых, инженеров, техников, экологов, экономистов, рабочих разного

профиля и многих других специалистов. Полностью безотходное производство - далекая перспектива, но необходимо уже сейчас решать эту задачу, как на общеэкономическом уровне, так и в отдельных отраслях хозяйства.

Заключение. Подводя итог всему вышесказанному, можно сказать, что, несмотря на длительность изучения настоящей проблемы, утилизация и переработка отходов промышленности по-прежнему, не ведется на должном уровне. Острота проблемы, несмотря на достаточное количество путей решения, определяется увеличением уровня образования и накопления промышленных отходов. Многостороннее и глубокое решение проблемы утилизации и переработки промышленных отходов - длительный и кропотливый процесс, которым предстоит заниматься ряду поколений ученых, инженеров, техников, экологов, экономистов, рабочих разного профиля и многих других специалистов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Багрянцев Г.И., Черников В.Е. Термическое обезвреживание и переработка промышленных и бытовых отходов // Муниципальные и промышленные отходы: способы обезвреживания и вторичной переработки - аналитические обзоры. Новосибирск, 1995, серия Экология.
- 2.Байкулатова К.Ш. Вторичное сырье - эффективный резерв материальных ресурсов. Алма-Ата, Казахстан, 1982.
- 3.Безотходная технология. М., Знание, 1983.
- 4.Бернадинер М.Н., Шурыгин А.П. Огневая переработка и обезвреживание промышленных отходов. М., Химия, 1990.
- 5.Вредные вещества в промышленности. Л., Химия, 1967.
- 6.Глоба В.Н., Яковлев Е.И., Борисов В.В. Строительство и эксплуатация подземных хранилищ. Киев: Будивельник, 1985.
- 7.Дмитриев В.И., Коршунов Н.Н., Соловьев Н.И. Термическое обезвреживание отходов хлорорганических производств // Химическая технология, 1996, №5.
- 8.Избавление биосферы от токсичных отходов. Проблемы и пути ее эффективного решения. Соликамск, 1995.
- 9.Инструкции о порядке единовременного учета образования и обезвреживания токсичных отходов. М, 1990.
- 10.Комплексное использование сырья в промышленности. Хайбулина Н.Е. Челябинск, Южноуральское книжное издательство, 1986.
- 11.Комплексное использование сырья и отходов. Равич Б.М., Окладников В.И., Лыгач В.Н. и др. М., Химия, 1988.
- 12.Крапивина С.А. Плазмохимические технологические процессы. Л., Химия, 1981.
- 13.Ласкорин Б.Ч и др. Безотходные технологии переработки минерального сырья. М., Недра, 1984.
- 14.Литвинов В.К., Дмитриев С.А., Киярв Ч.А. и др. Плазменная шахтная печь для переработки радиоактивных отходов средней и низкой активности. Магнитогорск, Магнитогорский горно-металлургический институт, НПО "Радон", 1993.
- 15.Лукашов В.П., Янковский А.И. Переработка и обезвреживание промышленных и бытовых отходов с применением низкотемпературной плазмы. //Муниципальные и промышленные отходы: способы обезвреживания и вторичной переработки - аналитические обзоры. Новосибирск, 1995,серия Экология.

КОРКАРД ВА БЕЗАРАРГАРДОНИИ ПАРТОВҲО БО ИСТИФОДАИ ПЛАЗМА

Аннотатсия. Ҳаракат барои кам намудани таъсири манфии партовҳои истехсолӣ ба муҳити зист аз рӯи ду самти асосӣ рағбона карда мешавад:

- технологӣ – баланд бардоштани экологияи бехатарии истехсолот;
- ҳимояи экологӣ - муҳофизати табиат аз партовҳои хатарнок.

Ҳалли ҳамаатарфаи безараргардонӣ ва коркарди партовҳои истехсолӣ ин рағбона дарози пурмашаққате мебошад, ки бояд як қатор насли олимон, муҳандисон, техникҳо, иқтисодчиён, коргарони касбҳои гуногун ва дигар мутахассисон бояд фаъолият намоянд.

Калимаҳои асосӣ: *плазма, плазмаи химиявӣ, галоген, партови радиоактивӣ, плазматрон, электрод-катод ва анод, ацетилен, этилен, технологияи бе партов, бехатарии экологӣ, ҳимояи экологӣ, масолеҳи коркарди дубора.*

ПЕРЕРАБОТКА И ОБЕЗВРЕЖИВАНИЕ ОТХОДОВ С ПРИМЕНЕНИЕМ ПЛАЗМЫ

Аннотация. Движение в сторону минимизации негативного воздействия промышленных отходов на окружающую среду должно осуществляться по двум основным направлениям:

- технологический - повышение экологической безопасности производства;
- Экозащитный - стабилизация и изоляция опасных отходов от природной среды.

Многостороннее и глубокое решение проблемы утилизации и переработки промышленных отходов-это длительный и кропотливый процесс, которым придется заниматься целому ряду поколений ученых, инженеров, техников, экологов, экономистов, работников различного профиля и многих других специалистов.

Ключевые слова: *плазма, плазмахимия, галоген, радиоактивный отход, плазматрон, электрода -катод и анод, ацетилен, этилен, безотходный технология, экологической безопасность, Экозащита, вторичные материалы и ресурсы.*

WASTE RECYCLING AND DISPOSAL USING PLASMA

Annotation. The movement towards minimizing the negative impact of industrial waste on the environment should be carried out in two main directions:

- Technological - increasing the environmental safety of production;
- Eco-protective - stabilization and isolation of hazardous waste from the natural environment.

A multilateral and in-depth solution to the problem of disposal and processing of industrial waste is a long and painstaking process that will have to be dealt with by a number of generations of scientists, engineers, technicians, ecologists, economists, workers of various profiles and many other specialists.

Key words: *plasma, plasma chemistry, halogen, radioactive waste, plasmatron, electrode-cathode and anode, acetylene, ethylene, waste-free technology, environmental safety, environmental protection, secondary materials and resources.*

Сведения об авторах

Идизода Махмадризвон-кандидат технических наук, доцент Таджикского технического университета имени академика М.С. Осими. 734042, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. акад. Ражабовых 10

Саидзода Бахриддин Саид-кандидат технических наук, и.о. доцент Таджикского технического университета имени академика М.С. Осими. 734042, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. ак. Ражабовых 10 Тел.: (+992) 937415025. E.mail: Baha_1985@mail.ru

Autor informations

Idizoda Makhmadrizvon-Candi-date of Technical Sciences Tajik Technical University named after acad. M.S. Osimi. 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Avenue Academicians 10 Radjabov,

Saidzoda Bakhridin Said-Candi-date of Technical Sciences, Acting Associate Professor Tajik Technical University named after ac. M.S. Osimi. 734042 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Av. Academicians 10 Radjabov, Тел.: (+992)937415025. E. mail: Baha_1985@mail.ru

УДК: 626.2:626.83

ПОВЫШЕНИЕ ДОЛГОВЕЧНОСТИ МЕЛИОРАТИВНЫХ НАСОСНЫХ СТАНЦИЙ

Холов Д.Т., Умарова Л.А.-Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур.

Ключевые слова: *трубопровод, напор, насосная станция, обследование, коррозия, надежность, восстановление, ресурс.*

Часть орошаемых земель Республики Таджикистан орошаются при помощи насосных станций. Основная часть насосных станций и других гидротехнических сооружений оросительных систем Республики Таджикистан эксплуатируются более 50...60 лет, многие из них выполнены металлическими, например, все насосные станции имеют стальные напорные трубопроводы и агрегаты.

По данным Агентства мелиорации и ирригации при Правительстве Республики Таджикистан, в настоящее время, площадь земель, орошаемых насосными станциями, составляет около 300 тыс. га, которые обеспечиваются водой с помощью 390 насосных станций, высота подъема воды одним каскадом составляет от 8,0 до 120,0 м [5]. Для подъема воды на орошаемые земли построены 903 линии напорных трубопроводов, с общей протяженностью более 630 км, которые уложены надземными - на опорах и подземными - на специально подготовленных траншеях на глубину более метра от поверхности [5].

Материалы труб в большей части металлические, встречаются железобетонные и асбестоцементные. В перспективе, более надежным и коррозионностойкими планируются полимерные и металлопластиковые материалы.

Металлические конструкции подвергаются коррозии. Интенсивность развития коррозии во влажной и водной среде, что характерно для условий работы мелиоративных конструкций достаточно высока. Кроме того, многие напорные трубопроводы насосных станций, эксплуатируемых длительное время, не имеют внутреннюю антикоррозионную защиту. Поэтому можно считать, что все напорные трубопроводы и агрегаты насосных станций, эксплуатируемые в настоящее время, имеют множество коррозионных повреждений, которые влияют на работоспособность агрегатов насосных станций.

Для обеспечения надежной и безопасной работы насосных станций, трубопроводы, имеющие участки с дефектами, уменьшающей несущей способностью, используют ряд методов и способов реновации: перекачку продукта производят при давлении ниже проектного, на отдельных участках, или по всей длине трубопровода прокладывают лупинги, производят ремонт стенок трубопровода, путем заправки коррозионных повреждений, приваркой усиливающих накладных элементов. Если коррозионный износ значительно высок, тогда трубопровод или их участки вырезают и заменяют на новые. Иногда, трубопровод полностью демонтируют, производят тщательную отбраковку, с целью выявления качественных труб и повторного их использования.

Сложность технологических процессов, потребность в дорогостоящем технологическом оборудовании, необходимость механической обработки восстанавливаемых поверхностей, высокая трудоемкость, себестоимость и энергоемкость, большой расход материалов сдерживают широкое распространение перечисленных способов восстановления на ремонтных мастерских насосной станции. Кроме того, большинство из них не могут обеспечить требуемый ресурс отремонтированных трубопроводов насосных станций.

Поэтому становится практически актуальной проблема оценки технического состояния выше указанных конструкций. Только путем натурального обследования каждого конкретного сооружения можно решать вопросы о техническом состоянии объекта на текущий ремонт, остаточном ресурсе, оптимальных сроках реконструкции и объемах работ по реконструкции. Кроме того, информация, полученная в ходе обследования технического состояния конструкции, позволит принять меры по обеспечению надежности сооружения до проведения реанимации конструкции. При осмотре технического состояния насосных станций, эксплуатируемых в Верхнем подбассейне реки Вахш, выявлено, что на трассах большинства насосных станций напорных трубопроводов наблюдаются просадочные явления в зоне засыпки, вызванные попаданием наружных ливневых вод. На трассе отсутствует канавка или селеотводы, для прохода ливневых дождей или селевых потоков воды. Во многих местах трассы напорных трубопроводов имеются следы просадки грунта и посадочные трещины, подвижки грунта и образованы ямы. На некоторых участках по протяженности 3...8 м трубы выходят на поверхность грунта.

При обследовании установлено, что напорные трубопроводы насосных станций, предусмотренная по проекту антикоррозионная изоляционная покрытие почти не сохранилась. Из-за коррозии, ржавчины и износа толщина стенки трубопровода уменьшается. Измерение толщины трубопровода проводилось по методу неразрушающего контроля, с помощью ультразвукового толщинометра с наружной стороны. Для этого, зоны измерений очищались от продукта коррозии с последующей шлифовкой, для достижения допустимой для прибора величины шероховатости. Результаты приведены в таблице 1.

Из полученных результатов измерений, видно, что остаточная толщина трубопровода колеблется в пределах 4,16...4,83 мм. Если предположить, что исходная толщина трубопровода была 6 мм, то величина коррозионного повреждения за период эксплуатации составила 1,17...1,84 мм или уменьшение толщины стенки относительно исходной толщины неравномерно, составляет 19,5...63,3%.

Максимальная скорость износа трубопроводов за период эксплуатации составляет 0,034...0,054 мм/год.

Таблица № 1.1-Толщина стенки трубопровода насосной станции Бригада 6.

№ п/п	Длина тр-да от нс,м	Сечения	Пов-ность	Остаточная толщина, мм				примечание
				А	В	С	Д	
1	$\ell = 10$	I-I	1	4,72	4,54	4,82	4,16	Толщина стенки Трубы по проекту составляет 5 мм
			2	4,81	4,33	4,65	4,62	
			3	4,53	4,26	4,53	4,38	
			ср	4,68	4,37	4,66	4,38	
2	$\ell = 50$	II-II	1	4,87	4,44	4,32	4,21	
			2	4,27	4,33	4,32	4,36	
			3	4,47	4,65	4,48	4,19	
			ср	4,53	4,47	4,37	4,25	
3	$\ell = 100$	III-III	1	4,51	4,28	4,58	4,22	
			2	4,63	4,19	4,25	4,45	
			3	4,75	4,21	4,49	4,29	
			ср	4,63	4,22	4,44	4,32	
4	$\ell = 150$	IV-IV	1	4,71	4,26	4,64	4,62	
			2	4,78	4,31	4,23	4,37	
			3	4,83	4,23	4,36	4,29	
			ср	4,77	4,26	4,41	4,42	
5	$\ell = 200$	V-V	1	4,27	4,34	4,54	4,41	
			2	4,68	4,47	4,49	4,57	
			3	4,58	4,74	4,37	4,73	
			ср	4,51	4,51	4,46	4,57	
6	$\ell = 300$	VI-VI	1	4,38	4,64	4,47	4,28	
			2	4,71	4,28	4,61	4,43	
			3	4,28	4,29	4,42	4,46	
			ср	4,45	4,4	4,5	4,39	
7	$\ell = 500$	VII-VII	1	4,64	4,45	4,67	4,66	
			2	4,56	4,27	4,61	4,57	
			3	4,35	4,34	4,59	4,41	
			ср	4,51	4,35	4,62	4,54	
8	$\ell = 700$	IX-IX	1	4,29	4,44	4,74	4,58	
			2	4,34	4,61	4,57	4,59	
			3	4,43	4,46	4,59	4,47	
			ср	4,35	4,5	4,63	4,54	
9	$\ell = 900$	X-X	1	4,62	4,37	4,76	4,36	
			2	4,51	4,45	4,49	4,61	
			3	4,48	4,38	4,42	4,49	
			ср	4,53	4,4	4,55	4,48	

Выводы: На основе сбора и анализа информации, изучения эксплуатационно-технической документации, визуального осмотра насосных агрегатов и напорных трубопроводов, контроля состояния защитного антикоррозионного покрытия, контроля состояния основного металла трубопровода, контроля кольцевых сварных соединений, а также теоретических расчетов толщины стенки трубопровода и обследования технического состояния напорного трубопровода насосной станции Верхнего подбассейна реки Вахш, установлено нижеследующее:

1. Большинство насосных агрегатов и напорных трубопроводов насосных станций имеют множество отказов и неисправностей за время эксплуатации станций.

2. Сведения об исходных данных о насосных агрегатах и напорных трубопроводах, результатах контроля и технического освидетельствования, отказы в ремонте и реконструкции, отклонения показателей работы насосных агрегатов от проектных и дат проведения замен, схема контроля трубопровода с указанием сварных соединений, журнала записи отказов, и другие технические документации (пояснительная записка, рабочие чертежи, схемы и эскизы,) по насосным станциям, отсутствуют;

3. Визуальным осмотром состояния напорного трубопровода выявлено, что трасса трубопровода расположена в предгорной местности, где наблюдается высокий уровень подземных вод, почва просадочная, вследствие чего наблюдаются образование ям, явно видно следы смыва насыпи трубопровода от паводковых вод и селевых потоков, на некоторых местах трубопровод открыт, без защитного слоя грунта, имеются места отвода воды для полива личных участков, на многих участках видны места разрыва трубопроводов, не приняты меры по защите трассы напорного трубопровода от паводковых вод или от селевых потоков.

4. При визуальном и инструментальном контроле выявлено, что состояние антикоррозионной защиты неудовлетворительное, имеется множество разрушений и механических повреждений.

5. При внешнем обследовании состояния напорного трубопровода установлено, что наблюдаются случаи отступления от проекта, в процессе эксплуатации сооружения, то есть отсутствие обратных клапанов и других предохранительных устройств.

6. Контроль состояния основного металла трубопровода осуществлялся визуальным и измерительным способами. Выявлено, что в наружной и внутренней поверхности напорного трубопровода имеются следы коррозионного разрушения в виде ржавчины, коррозионных повреждений мелких отверстий, петтингов и коррозионный износ, микро и макротрещины.

7. Посредством неразрушающего метода, с применением прибора ультразвукового толщиномера, определены остаточная толщина стенки напорного трубопровода по характерным участкам трассы, которые составляют для напорного трубопровода насосной Верхнего подбассейна реки Вахш, на пример насосной станции Бригада-6 4,16...4,83 мм. При исходной толщине трубопровода 6 мм, уменьшение толщины стенки трубопровода-величина износа составляет в пределах 1,17...1,84мм мм и скорость износа стенки трубопроводов, за время эксплуатации-за 3-4 года, составляет 0,034...0,054 мм/год.

Для дальнейшей эффективной и безопасной эксплуатации насосной станции в Верхнем подбассейне реки Вахш и реализации остаточного ресурса необходимо:

- 1) Ликвидировать последствия просадочных явлений, путем обратной засыпки. Восстановить каналы и селеотводы в верхнем и нижнем бьефе.
- 2) Обеспечить меры по восстановлению защитного антикоррозионного покрытия поверхности трубопровода.
- 3) Заменить часть или отремонтировать насосные агрегаты и часть напорных трубопроводов.
- 4) Принять меры по защите трассы напорного трубопровода от паводковых вод и селевых явлений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аникин Ю. В., Царев Н. С., Ушакова Л. И. Насосы и насосные станции: учеб. пособие / М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина, Ин-т стр-ва и архитектуры. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018. -135 с.
2. Алексеева Ю. А. Техническое состояние и технологии управления насосными комплексами коммунального хозяйства / Ю. А. Алексеева, Т. В. Коренькова // Вісник КДПУ: Зб. наук. пр. КДПУ. - Вип. 3/2008 (50), - ч. 1. - Кременчук: КДПУ, 2008. -С. 135-141.
3. Петросов В. А. Устойчивость водоснабжения / В. А. Петросов. - Харьков: Фактор, 2007. - 357 с.
4. Алексеева Ю. А. Система повышения эффективности насосного комплекса с энерго наблюдателем в контуре управления / Ю. А. Алексеева, Т. В. Коренькова // Проблеми автоматизованого електроприводу. Теорія й практика. Тематичний випуск науково-технічного журналу «ЕЛЕКТРОІНФОРМ». - Львів: ЕКОінформ, 2009. -С. 377 - 381.
5. Состояние орошения в Таджикистане. АМИ при правительстве республике Таджикистан. -2024г.

БАЛАНД БАРДОШТАНИ УСТУВОРИИ КОРИИ ИСТГОҶҶОИ ОБКАШИИ МЕЛИОРАТИВӢ

Аннотатсия Дар мақолаи мазкур натиҷаҳои тафтиши ҳолати техникии агрегатҳои насосӣ ва кубурҳои фишордиҳии стансияҳои насосии Бригада-6-и ноҳияи Лахш оварда шудаанд. Натиҷаҳои ҷенкунии ғафсии девори боқимондаи лўлагузаронҳо нишон дода шуда, суръати зангзани дар давраи кори стансия муайян карда шудааст.

Калимаҳои асосӣ: *кубур, фишор, пойгоҳи насосӣ, санҷиш, эътимодноӣ, коррозия, барқароршавӣ, захира. сарцашмаҳои обӣ.*

ПОВЫШЕНИЕ ДОЛГОВЕЧНОСТИ МЕЛИОРАТИВНЫХ НАСОСНЫХ СТАНЦИЙ

Аннотация В статье представлены результаты обследования технического состояния насосных агрегатов и напорных трубопроводов насосных станций бригады-6 Ляхшского района. Показаны результаты измерения остаточной толщины стенок трубопроводов и определена скорость коррозии в процессе эксплуатации станции.

Ключевые слова: *трубопровод, напор, насосная станция, обследование, коррозия, надежность, восстановление, ресурс.*

INCREASING THE DURABILITY OF MELIORATION PUMPING STATIONS.

Annotation The article provides results of the inspection of the technical condition of pumping units and pressure pipelines of pumping stations of the Lakhsh district. The results of measurements of the residual wall thickness of pipelines are presented, the corrosion rate during the operation period of station is determined.

Key words: *pipeline, pressure, pumping station, examination, corrosion, reliability, recovery, resource.*

Сведения об авторах:

Холов Давлатали - Таджикский аграрный университет имени Ш. Шотемур, кандидат технических наук, доцент кафедры эксплуатации гидромелиоративных систем. 734013, Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146. тел: (+992) 007070550 E-mail: holov.davlat-1956@mail.ru,

Умарова Лола Додокходжаевна - Таджикский аграрный университет имени Ш.Шотемур, кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры мелиорации, рекультивации и охраны земель. 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 146 тел: (+992)907073558. E-mail: lolamarova100@mail.ru.

Autor informations:

Kholov Davlatali – Tajik agrarian University named after Sh. Shote-mur, candidate of technical Sciences, associate Professor of the Department of the exploitation hydro-melioration sistems. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Ru-daki av, 146. Tel.: (+992) 007070550 E-mail:holov.davlat-1956@mail.ru,

Umarova Lola Dodokhodzhaevna – Tajik agrarian University named after Sh. Shotemur, candidate of agricultural Sciences, associate Professor of the Department of melioration, recultivation and land protection. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 146. Tel.: (+992)907073558

УДК 626.8: 626.81/.84

ОБЗОР И ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АССОЦИАЦИИ ВОДОПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ В ТАДЖИКИСТАНЕ

Рахматиллоев Р.¹, Домуллоджанов Д.Х.¹, Олимов К.З.¹, Солеҳбоева Г. Р.²

¹Таджикский аграрный университет им. Ш. Шотемур

²ГУ «ТаджикНИИГиМ» при Министерстве энергетики и водных ресурсов РТ.

Ключевые слова: межхозяйственная, внутрихозяйственная, имущество, оросительная сеть, ассоциация водопользователей, эффективность, ирригация, критерии, оценка, показатель

Введение

В ходе реализации Указов Президента Республики Таджикистан о реформирования сельского хозяйства взамен крупных больших хозяйств (колхозы и совхозы) начали сельскохозяйственной деятельностью заниматься

дехканские – фермерские хозяйства, число которых на начало 2025 года достигло 180 тыс., из которых большинство расположены на орошаемых площадях [1]. Параллельно с созданием дехканских хозяйств для содержания и обеспечения эффективности внутрихозяйственных оросительных систем начали создаваться Ассоциации водопользователей. По данным отдела поддержки АВП Агентства мелиорации и ирригации при Правительстве РТ в Республике Таджикистан на начало 2025 года всего зарегистрировано 242 АВП, которые покрывают общую орошаемую площадь более 467,18 тыс. га [2].

В начале 2020 годы был принят обновленный закон Республики Таджикистан об ассоциации водопользователей, который определяет экономические, организационные и правовые основы деятельности ассоциации водопользователей и направлен на обеспечение водосбережения и эффективное использование гидротехнических сооружений в зоне обслуживания. В соответствии с статьей 3 закона РТ об ассоциации водопользователей

«задачами ассоциации водопользователей являются:

- обеспечение эффективного использования мелиоративной системы зоны обслуживания, своевременная поставка и распределение воды между членами ассоциации и другими водопользователями в соответствии с договорами;
- обеспечение рационального использования поливной воды, предотвращение её загрязнения;
- охрана и улучшение мелиоративного состояния земель;
- повышение уровня знаний и навыков членов ассоциации по применению водосберегающих способов полива, новой техники и технологии;
- содержание и своевременный ремонт, гидротехнических сооружений» [4].

Несмотря на то, что на сегодняшний день около 61% орошаемых земель обслуживаются ассоциациями водопользователей в стране не разработан единый метод и критерии позволяющие оценить эффективность функционирования АВП [4].

Целью данной статьи является разработка критериев, методов и инструментов оценки эффективности работы АВП, на их основе разработка системы мониторинга и отчетности, подготовка рекомендаций по внедрению предложенной системы оценки работы АВП на практике. Для достижения поставленной цели были сформулированы следующие задачи:

1. Изучение существующих методов оценки эффективности деятельности АВП. Разработка критериев оценки с учетом охвата ключевых аспектов работы АВП, которые влияют на продуктивность и устойчивость работы с учетом:

- эффективности распределения водных ресурсов между водопользователями, включая годовое распределение оросительной воды, фактическое выполнение плана водопользования и заявок дехканских хозяйств;
- финансовой независимости или устойчивости и методы определения доходов и расходов с учетом возможность покрытия операционных расходов;
- уровня задолженностей водопользователей и способности АВП к долгосрочному планированию;
- качества обслуживания внутрихозяйственной ирригационной системы, технического состояния оборудования и инфраструктуры, состояния оперативного устранения аварийных ситуаций;
- эффективности координации работы с органами местного самоуправления, разработка совместных инициатив и проектов, вовлеченность и участие членов АВП в принятии решений по использованию водных ресурсов.

2. Разработка методов объективной и регулярной оценки работы АВП на основе предложенных критериев, которые обеспечат оперативное выявление проблем и позволят своевременно корректировать деятельность АВП.

Материалы и методы исследования. Процесс создания ассоциации водопользователей в государствах региона Центральной Азии и Кавказа начинался с реализацией инвестиционных проектов для поддержки реформ сельскохозяйственных коллективных и государственных предприятий уже с середины 90-х годов прошлого века.

Основной целью этих проектов было оказание помощи со стороны международных финансовых институтов вновь образованным государствам для обеспечения устойчивого управления оросительными системами в условиях их перехода на новые рыночные отношения со свободными ценами на услуги, товары и работы.

В целом ирригационные или оросительные системы в странах бывшего Союза по имущественной принадлежности и управлению подразделяются государственное и кооперативное. К государственному имуществу относились головные водозаборные сооружения, плотины, туннели, служебные и производственные здания, магистральные и межхозяйственные каналы и сооружения на них, базы специальной техники и транспорта, дорожная сеть и связь и др. Другая часть оросительных систем, называемая внутрихозяйственной, была передана коллективным хозяйствам или совхозам для содержания и эксплуатации.

В настоящее время в Таджикистане межхозяйственная часть оросительных систем эксплуатируется государственными управлениями мелиорации и ирригации, а внутрихозяйственная часть в основном ассоциациями водопользователей, на которых также возложена обеспечение эффективности использования внутрихозяйственных оросительных систем. Эффективность ирригационных систем оценивается по комплексу критериев, которые включают экономические, технические и экологические аспекты [6].

Техническая эффективность проявляется в повышении производительности сельскохозяйственных процессов, рациональном ведении производства и повышении качества продукции. Экономическая же оценивается через увеличение доходов от реализации продукции, сокращение издержек и оптимизацию товарных цепочек. Экологическая эффективность охватывает снижение вредных воздействий на окружающую среду и повышение устойчивости сельскохозяйственных процессов в будущем.

Например, в Армении, где одними из первых начали организовать АВП, некоторыми критериями оценки деятельности АВП были:

- **Уровень удовлетворённости водопользователей услугами АВП.** Об этом могут свидетельствовать опросы потребителей и отсутствие протестных выступлений сельского населения из-за отсутствия воды для орошения.

- **Сумма платежей за воду.** Ассоциации пользователей воды могут оценивать по тому, насколько успешно собирают платежи, установленные для оросительных услуг.

- **Площадь орошаемых земель.** Ассоциации могут измерять этот показатель по контрактам между фермерами и ассоциациями.

- **Энергопотребление и потери воды.** Ассоциации могут оценивать, насколько эффективно снижают эти показатели, в том числе за счёт оснащения системы устройствами учёта воды.

- **Доходы домохозяйств.** Ассоциации могут измерять этот показатель на определённой территории, например, по результатам увеличения доходов домохозяйств в среднем на 30%.

В Кыргызстане основными критериями эффективности работы АВП, которые исходят из Закона Кыргызстана об АВП, являются [5]:

- Достаточность сбора платы за ирригационные услуги, в том числе за подачу поливной воды для осуществления уставной деятельности АВП.

- Прозрачность в деятельности АВП. Необходимо, чтобы у членов ассоциации был свободный доступ к информации о работе АВП.

- Участие фермеров в управлении водой и в проведении водной политики.

- Рациональное и экономное использование воды и экологическая безопасность сокращение непроизводительных потерь, предотвращение эрозии и засоления земель, недопущение переувлажнения земель.

Следует отметить, что проблемы ирригационной инфраструктуры в Кыргызстане привели к снижению урожайности сельскохозяйственных культур и выходу орошаемых земель из севооборота. В этой связи деятельность АВП подвергается серьезной критике. В связи с неудовлетворительной работой АВП принято решение о передаче внутрихозяйственной ирригационной инфраструктуры в ведение (и на обслуживание) подразделений Службы водных ресурсов Кыргызстана [6].

В Республике Узбекистан также отмечена низкая эффективность работы АВП [7]. Хотя основная научная база по разработке основополагающих документов создания и эффективного функционирования АВП расположена в Узбекистане, в том числе САНИИРИ, в настоящее время НИИ водных проблем и ирригации Узбекистана, НИЦ МКВК, однако, развитие АВП в этой стране не нашел свою дальнейшую перспективу по следующим причинам:

- несовершенства законодательной базы не содействуют в должной мере реализации политики водосбережения, не оказывают должной поддержки фермерским хозяйствам и другим сельскохозяйственным предприятиям;

- ухудшение технического состояния внутрихозяйственных оросительных сетей и гидротехнических сооружений на них.

В этой связи постановлением Президента Республики Узбекистан «О мерах по организации деятельности Министерства водного хозяйства Республики Узбекистан», ПП-3672 от 17 апреля 2018 г., улучшение деятельности АВП определено как одна из актуальных задач дорожной карты по кардинальному реформированию водного хозяйства. Намечено создание АВП по районному принципу взамен действующих, с последующим укреплением их материально-технической базы, укомплектованием квалифицированными кадрами, внедрением мер по стимулированию труда персонала, участвующего в ирригационно-мелиоративных работах, эксплуатации насосов и оказывающего водохозяйственные услуги фермерским хозяйствам. В настоящее время процесс поиска приемлемого институционального варианта управления водными ресурсами в Узбекистане продолжается.

Для условий Таджикистана большой интерес представляет опыт создания и управления АВП в Турции. Развитие АВП, как НПО и некоммерческой организации в Турции начинается с 1994-95 гг. [8]. АВП в Турции, они созданы по гидрографическому принципу, их главная задача эксплуатация внутрихозяйственной ирригационной системы, которые находятся на балансе государства. АВП создаются на основе объединения частных землевладельцев, органами управления АВП является его совет. Ниже приводим данные и управление АВП «Soke Ovasi» с орошаемой площадью 36 тыс. гектаров.

Основным источником дохода АВП является плата фермерами за полученную воду для ирригации. Общее число фермеров 5,8 тыс. человек. Они объединены в 98 групп водопользователей. Высшим органом управления АВП является его общее собрание 25 представителей сельских советов, проводимое 2 раза в году, одно - в период вегетации. Обязательное условие проведения собрания - 51 % кворум. Собрание Совета АВП проводится два раза в месяц. Так как АВП является ННО, то платит налоги только с зарплаты сотрудников. Коммерческими услугами АВП не занимается, то есть здесь на общем собрании запретили использовать технику за пределами АВП и не на объектах АВП.

В государственные органы управления водными ресурсами (DSI) ежемесячно АВП представляет отчет о полученных водных ресурсах. Вода на гидропостах DSI принимается 2-3 раза в сутки. Исходя из оплаты водных услуг по каждому фермеру, мирабы открывают и контролируют период водоподачи. Они снабжены мотоциклами.

Бюджет АВП рассматривается в DSI, если доходы бюджета не обеспечивает затраты АВП на эксплуатацию и содержание ирригационной системы, то он не утверждается и заново составляется.

Уровень собираемости оплаты услуг АВП составляет не менее 90%. Состояние оплаты услуг водопользователя контролируется со стороны МВД.

Штрафы за всевозможные нарушения в турецких АВП высокие. В связи с этим, для обоснования взыскания этих штрафов, в приложениях к уставу АВП приводятся обязанности водопользователей и перечень нарушений и суммы штрафов, исходя из вида нарушений. Основными показателями эффективности АВП в Турции могут быть уровень урожайности сельскохозяйственных культур, затраты воды на получения одной тонны урожая, соблюдения фермерами обязанности водопользователя, своевременная оплата услуг АВП по водоподаче.

Процесс по созданию ассоциаций водопользователей начался с началом реализации проекта «Поддержки приватизации хозяйств» Всемирного Банка в Таджикистане (1999-2004 годы). Этим проектом, в том числе было предусмотрено создание 10 АВП на территории 10 бывших колхозов и совхозов, где предусматривалось реформы сельского хозяйства и создание небольших дехканских хозяйств взамен крупных коллективных и государственных.

С созданием первых АВП (1999-2000 гг.) в Таджикистане, целью которых являлись обеспечение содержания внутрихозяйственной ирригационной системы, заключения договоров с дехканскими хозяйствами на поставку воды, справедливое распределения воды между водопользователями - членами АВП, сбора платы с водопользователей за использованный объем воды появилась потребность в оценке деятельности и проведения мониторинга работы АВП. Критерии оценки работы АВП в основном определялись с учетом целей и задач инвестиционных проектов в ирригации, которые осуществлялись ВБРР, АБР, ИБР, ЕБРР, ЕС, ШУРС, ЮСАИД, Японское агентство международного сотрудничества и др.

В начале создания АВП критериями оценки работы АВП были несложные и немногочисленные [9]. Они заключались в оценке:

- в определении доли объема фактически полученной воды, выраженная в % от планового объема;
- определение себестоимости услуг АВП по содержанию внутрихозяйственной ирригационной системы.

По мере включения финансовых институтов и доноров в реабилитацию ирригационных систем в Таджикистане также развивалась система критериев оценки работы АВП.

Например, основными критериями оценки работы АВП в рамках проекта ВБ «Управление водными ресурсами Ферганской долины» (2006-2014) были следующие показатели:

- Определения необходимого объема воды для орошения сельскохозяйственных культур в АВП.
- Состояние заключения договоров на поставку воды между АВП и их членами – дехканскими хозяйствами.

- Состояние оплаты членских взносов членами АВП.
- Состояние сбора денег за орошение приусадебных участков территории АВП.
- Состояние выполнения плана водоподачи, сбора и оплаты услуг УМИ;
- Состояние очистки каналов, дрен и коллекторов силами АВП;
- Урожайность сельскохозяйственных культур и использованный объем воды для их орошения в АВП.

В рамках Проекта по обеспечению занятости населения для устойчивого сельского хозяйства и управления водными ресурсами» (ПОЗН-2), финансируемого ВБ специально для консультантов по поддержке АВП разработаны критерии, по которым оценивается работа АВП [10].

Они приведены ниже:

- Количество вступивших дехканских хозяйств в АВП на территории его функционирования;
- Количество зарегистрированных женщин-членов АВП;
- Прирост площади обслуживания АВП за счет новых членов;
- Анализ прироста объема водозабора в АВП и водоподачи дехканскими хозяйствам;
- Оценка уровня оплаты услуг водоподачи со стороны АВП;
- Оценка выполнения бюджета АВП;
- Оценка технической помощи АВП.

Отдел поддержки АВП АМИ проводить оценку работы АВП по следующим критериям [11]:

- Доля заключенных договоров от общего числа членов АВП, %;
- Объемы плановой и фактически забранной воды для орошения земель, тыс. м³;
- Плановая и фактическая стоимость полученной воды, тыс. сомони;
- Выполнение оплаты услуг водоподачи, % от суммы фактически забранной воды;
- Задолженности по оплате услуг водоподачи на 01.01.2024 и на 01.01.2025 гг.;
- Плановые и фактические суммы выполнения бюджета АВП, % выполнения;
- Размер членского взноса, дирам/м³;
- Плановая и фактическая сумма выполнения ремонта и восстановления гидротехнических сооружений,

тыс. сомони;

- Задолженность по зарплате работников АВП, тыс. сомони;
- Задолженность по оплате отчислений в фонд социальной защиты населения, оплате подоходного налога работников АВП и оплаты налога на недвижимого и движимого имущества, тыс. сомони.

Также проводится оценка работы дехканских хозяйств-членов АВП по следующим критериям:

- Объемы плановой и фактически забранной воды для орошения земель дехканским хозяйством, тыс.м³;
- Плановая и фактическая стоимость полученной воды дехканским хозяйством, тыс. сомони;
- Выполнение оплаты услуг водоподачи, % от суммы фактически забранной воды;
- Задолженности по оплате услуг водоподачи на 01.01.2024 и на 01.01.2025 гг.

Следует, отметить, что в рамках НПУВР Филиал Ассоциации «ХЕЛЬВЕТАС Свисс Интеркооперейшен» в РТ в 2022 году также проводил работы по оказанию содействий АМИ в реформе, направленное на устойчивое функционирование АВП через их укрупнение, с учетом гидрографического принципа в зоне подбассейнов Ходжабакирган-Исфана-Аксу и Самгар-Мирзарават, где была оценена эффективность работы АВП, расположенных на территории указанных подбассейнов по следующим критериям [12]:

- Бюджет АВП и фактическое его исполнение;
- Стоимость услуги водоподачи;
- Размер членского взноса;
- % оплаты подач воды в ГУМИ;
- Общая задолженность;
- Задолженность по членским взносам;
- % оплаты налога за год.

Обобщая этот небольшой анализ можно сделать заключения о том, что:

1. Эффективности работы ирригационных систем и АВП в Таджикистане и зарубежных странах включает экономические, технические и экологические аспекты:

- Экономические аспекты – это получение урожайности или чистого дохода хозяйствами на единицу использованного объема оросительной воды, себестоимость подачи единицы объема воды водопользователям.

- К техническим аспектам критерии эффективности относятся равномерность распределения воды между потребителями, коэффициенты полезного действия ирригационных систем, оценка выполнения плана водопользования, степень выполнения объема работ по содержанию каналов и сооружений и др.

- К экологическим аспектам эффективности относятся оценка сохранения мелиоративного состояния орошаемых земель, степени загрязнения сбросных вод и др.

2. Оценка эффективности работы АВП проводится в Таджикистане в рамках разных проектов в соответствии с решением поставленных задач.

3. Отдел поддержки АВП утвердил основные форматы, по которым собираются информация о состоянии и работе АВП в Таджикистане, требующие разработки критериев оценки работы АВП с учетом требований статьи 3 Закона РТ «Об ассоциациях водопользователей», который определяет задачи АВП следующим образом:

- обеспечение эффективного использования ирригационной системы зоны обслуживания;
- своевременная поставка и распределение воды между членами ассоциации и другими водопользователями в соответствии с договорами;
- обеспечение рационального использования поливной воды, предотвращение её загрязнения;
- содержание и своевременный ремонт гидротехнических сооружений;
- охрана и улучшение мелиоративного состояния земель;
- повышение уровня знаний и навыков членов ассоциации по применению водосберегающих способов полива, новой техники и технологии.

Результаты и обсуждение. Нами выполнены обобщение мониторинга работы АВП в разных странах и оценку качества и количества этой работы с учетом требований Закона РТ об АВП 2020 года.

По результатам оценки выполнимых задач АВП в соответствии с Законом РТ и их обсуждение с экспертами проекта НУВР, работниками отдела по поддержке АВП АМИ нами определены 4 направления деятельности, состоящими из 9 критериев с 21 показателями, по которым необходимо оценить эффективность работы АВП.

Мы считаем, что это очень важные направления и критерии, которые позволяют оценить работы АВП по показателям, приведенным ниже. Это своевременная поставка и распределение оросительной воды между водопользователями, обеспечения содержания и ремонта ГТС, обеспечения координации работы АВП с местными Хукуматами, привлечения его членов в управлении АВП, решение проблем задолженностей, обеспечение рационального использования воды при поливах, поддержка качество обслуживания внутрихозяйственной ирригационной системы, повышения уровня знаний фермеров и специалистов по управлению ирригационными системами, включая внутрихозяйственные системы. Описание направления деятельности АВП, критерии оценки и показатели для оценки критерия приведены в таблице.

Как видно из таблицы 1 для оценки показателей работы АВП потребуется разработать систему присвоения им баллов в зависимости от уровня и качества работы АВП, методику определения численных значений показателя, показывающей значения этого показателя близкое к истинному состоянию, общую оценку деятельности АВП с учетом суммы присваиваемых баллов на разном уровне, например, от отличного до неудовлетворительного, разработки предложений по улучшению деятельности АВП с учетом анализа оценок по каждому из направлений и критериев.

Выводы

1. Проведен обзор методов оценки эффективности работы ирригационных систем АВП в Таджикистане, странах Центральной Азии и Турции, которые включают экономические, технические и экологические аспекты.
2. На основе проведенного обзора предложены четыре основные направления деятельности, 9 критериев и 21 показателей для оценки этих критериев.
3. Определены основные направления исследования по разработке методики оценки показателей критериев и их использования для разработки предложений по целенаправленному улучшению работы АВП.

Таблица 1. Задачи ассоциации водопользователей и критерии оценки их выполнения

№	Основные направления деятельности АВП	Критерии для оценки деятельности АВП
Эффективное использование и управление водными ресурсами в зоне ответственности АВП		
1	Планирование водопользования в ирригации и его реализации	1. План и фактическое использование, и распределения воды
2	Водозабор, водоподача, распределение и объёмы водоподачи членам АВП	1. Соотношение водозабора к водоподаче 2. Соотношения объемов получаемой фермерами в конце канала относительно фермеров в начале канала 3. Своевременная подача воды каждому фермеру АВП
3	Сбережение воды	1. Эффективность использования воды, отношение фактической урожайности к потенциальной, % 2. Продуктивность воды, % от лучшей практики ирригации по затратам воды на 1 тонны продукции (кг/м3) по основным культурам
4	Повышение потенциала членов АВП	1. Повышение знаний и навыков по водосберегающим технологиям и методам 2. Увеличение применения площади водосберегающих технологий в дехканских хозяйствах, % от общей площади
5	Эксплуатация и техническое обслуживание оросительной системы	1. Своевременное техническое обслуживание и ремонт гидротехнических сооружений, % от бюджета АВП на эти цели 2. Качество услуг внутренней ирригационной системы, техническое состояние оборудования и инфраструктуры, оперативность реагирования на чрезвычайные ситуации
Экономическая и финансовая устойчивость АВП		
6	Сбор взносов	1. Уровень сбора членских взносов АВП 2. Уровень сбора платы за ирригационную воду 3. Эффективное целевое использование средств для решения уставных задач АВП 4. Обеспечение прозрачной финансовой отчетности АВП (вкл. распределение между УМИ и АВП) и коммуникация
7	Решение вопросов задолженности	1. Определение уровня задолженности водопользователей и механизмов её устранения
Управление и администрирование АВП		
8	Регулярные встречи с членами АВП	1. Частота проведения встреч членов АВП 2. Рассмотрение и решение проблем и конфликтов 3. Учет оценки деятельности АВП со стороны членов для повышения эффективности
9	Координация деятельности АВП с государственными органами	1. Эффективность координации 2. Совместные инициативы и проекты 3. Вовлечение членов АВП в процесс принятия решений по вопросам водопользования и управления

ЛИТЕРАТУРА

1. Сельское хозяйство Республики Таджикистан – 2024. статистический сборник, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан – Душанбе, 2024.
2. Отчёт отдела поддержки АВП Агентства мелиорации и ирригации при Правительстве РТ в Республике Таджикистан на начало 2025 года.
3. Закон Республики Таджикистан об ассоциации водопользователей, утвержденный Постановлением №1668 от 2 января 2020 года.
4. Ермаков С. А. Основные тенденции развития и экономическая эффективность технологий орошения // Научный результат. Технологии бизнеса и сервиса. 2023. 9 (3). С. 78-88. DOI: 10.18413/2408-9346-2023-9-3-0-6.
5. Акопян Т.В. Состояние и перспективы развития региональных ирригационных систем Республики Армения // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 7, №2 (2015) <http://naukovedenie.ru/PDF/110EVN315.pdf> (доступ свободный). Загл. с экрана. Яз. рус., англ. DOI: 10.15862/110EVN315.
6. <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KGUSTA.KADYRBEKOV%20A.I.,%20SEGIZBAEV%20>
7. Аналитический доклад Евразийского банка развития. Эффективная ирригация и водосбережение в Центральной Азии. Электронная версия доклада доступна на сайте Евразийского банка развития: <https://eabr.org/analytics/special-reports/>
8. Фарманов Т. Х., Юсупова Ф. М. Предложения по дальнейшему совершенствованию деятельности ассоциаций водопользователей Узбекистана // Бюллетень науки и практики. 2018. Т. 4. №7. С. 247-253. Режим доступа: <http://www.bulletennauki.com/farmanov-1> (дата обращения 15.07.2018).
9. Якубов Ш.Х. Краткий отчет об участии в тренинг-курсе «Устойчивое управление водно-земельными ресурсами», организованного «International Agricultural Research and Training Center» (IARTC) (Турция, 19-30.07.2010).
10. Отчет по мониторингу и оценке Второго проекта по обеспечению занятости населения для устойчивого сельского хозяйства и управления водными ресурсами. ЦУП УВРФД, Душанбе 2023.
11. Таблицы мониторинга работы АВП. Отдела поддержки АВП АМИ, Душанбе 2024.
12. Общественная Организация «Агентство по Развитию Сельских Сообществ» (ОО АРСС), в Согдийской области. Отчет «Содействие АМИ в реформе, направленное на устойчивое функционирование АВП через их укрупнение, с учетом гидрографического принципа в зоне подбассейнов Ходжабакирган-Исфана-Аксу и Самгар-Мирзарават», Худжанд, 2022.

ОБЗОР И ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АССОЦИАЦИИ ВОДОПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ (АВП) В ТАДЖИКИСТАНЕ

Аннотация. В статье представлены результаты анализа методов и инструментов оценки эффективности работы АВП в Армении, странах Центральной Азии и Турции. На основе проведенного анализа предложены описание основных направлений, критериев и показателей для объективной регулярной оценки работы АВП, которые

обеспечит оперативное выявление проблем, позволяют целенаправленно и своевременно корректировать деятельность АВП по повышению эффективности его работы.

Ключевые слова: *межхозяйственная, внутрихозяйственная, имущество, оросительная сеть, ассоциация водопользователей, эффективность, ирригация, критерии, оценка, показатель.*

БАРАСИ ВА ПЕШНИХОДХО ОИД БА САЙҚАЛ ДОДАНИ БАҲОДИҲИИ САМАРАНОКИИ ФАЪОЛИЯТИ АССОТСИАТСИЯҲОИ ИСТИФОДАБАРАНДАГОНИ ОБ (АИО) ДАР ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия. Дар мақола натиҷаҳои таҳлили усулҳо ва воситаҳои арзёбии самаранокӣ фаъолияти АИО дар Арманистон, кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Туркия пешниҳод шудаанд. Дар асоси таҳлилҳои гузаронидашуда тавсифи самтҳои асосӣ, меъёрҳо ва нишондиҳандаҳои гузаронидани арзёбии мунтазам ва объективии фаъолияти АИО пешниҳод шудаанд, ки барои муайянсозии саривақтаи мушкилот, мақсаднок ва саривақтӣ ислоҳ кардани фаъолияти АИО бахри бехтар кардани самаранокӣ фаъолияти он мусоидат мекунад.

Калимаҳои асосӣ: *байни хоҷагӣ, дохили хоҷагӣ, моликият, шабакаи обёрӣ, ассотсиатсияи истифодабарандагони об, самаранокӣ, обёрӣ, меёр, арзёбӣ, нишондиҳанда.*

REVIEW AND PROPOSALS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY ASSESSMENT OF WATER USER ASSOCIATIONS (WUAs) IN TAJIKISTAN

Annotation. The article presents the results of an analysis of methods and tools for assessing the efficiency of WUAs in Armenia, Central Asian countries, and Turkey. Based on the conducted analysis, a description of the main areas, criteria, and indicators for an objective and regular assessment of WUA performance is proposed. This will ensure the prompt identification of problems and enable targeted and timely adjustments to the WUA's activities to improve its operational efficiency.

Key words: *off-farm, on-farm, property, irrigation network, Water User Association, efficiency, irrigation, criteria, evaluation, indicator.*

Сведения об авторах:

Рахматиллоев Рахмонкул, доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры эксплуатации гидротехнических сооружений Таджикского аграрного университета им. Ш. Шотемур, 734003. Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146. тел: (+992) 981012608, E-mail: rahmonkul@gmail.com;

Домуллоджанов Далер Хамидович, кандидат технических наук, старший преподаватель кафедры эксплуатации гидротехнических сооружений Таджикского аграрного университета им. Ш. Шотемур, 734003. Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146. тел: (+992) 918248084, E-mail: daler79@gmail.com;

Олимов Кутбиддин Зайниддинович, руководитель отдела эксплуатации водного сектора, ГУ «ТаджикНИИГиМ». Тел: (+992) 93 8605541, E-mail: olimov_85@mail.ru

Салихбаева Гулнора Рахмонкуловна, ассистент кафедры эксплуатации гидротехнических сооружений Таджикского аграрного университета им. Ш. Шотемур, 734003. Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146. Тел: (+992) 935689806 E-mail: muzaz@mail.ru

Author informations:

Rakhmatilloev Rakhmonkul, Doctor of Agricultural Sciences, Professor of the Department of Operation of Hydraulic Structures, Tajik Agrarian University named after S. Shotemur, 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, 146 Rudaki Avenue. Tel: +992 981 012608, e-mail: rahmonkul@gmail.com;

Domulodzhanov Daler Khamidovich, Candidate of Technical Science, Department of Operation of Hydraulic Structures, Tajik Agrarian University named after S. Shotemur, 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, 146 Rudaki Avenue. Tel: +992 918 248084, e-mail: daler79@gmail.com;

Olimov Kutbiddin Zainiddinovich, Head of Department of "Water Sector Operation" at the State Enterprise Tajik Research Institute of Hydraulic Engineering and Land Reclamation (SE "TajikNIIGiM"). Tel: +992 93 8605541, E-mail: olimov_85@mail.ru

Salikhbaeva Gulnora Rakhmonkulovna, Assistant of the Department of Operation of Hydraulic Structures, Tajik Agrarian University named after S. Shotemur, 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, 146 Rudaki Avenue. Tel: +992 935689806 E-mail: Muzaz@mail.ru

ТДУ 631.61; 626.87

ИСТИФОДАИ КОВОККУНИИ ЧУҚУР ДАР ЗАМИНҲОИ ШҶРНОКИ НОҲИЯИ ШАҲРИТУС ВА ТАЪСИРИ ОН БА НАШЪУНАМО ВА ҲОСИЛНОКИИ ПАХТА

Пулатов Ш.Я.¹, Шарипов Ш.Ш.², Толибов К.Б.², Ҷўраева М.А.¹, Соҳибназаров М.Р.¹

¹Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шотемур

²Муассисаи давлатии «ТоҷикНИИГиМ»

Калимаҳои асосӣ: *хусусиятҳои хок, шӯршавии заминҳо, шудгори муқаррарӣ, ковоккунии чуқур, нишондодҳои биометрӣ, фенологӣ, ҳосилнокии пахта.*

Замин яке аз захираҳои муҳими табиӣ ба ҳисоб меравад, ки нақши асосиро дар рушди иқтисоди миллӣ, махсусан дар соҳаи кишоварзӣ мебозад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, бахусус дар минтақаҳои гарм ва хушк, ба монанди ноҳияи Шаҳритус, заминҳои обӣ воситаи асосии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба шумор мераванд. Бо вучуди аҳамияти калон доштани онҳо, солҳои охир пастрофти ҳолати мелиоративии ин заминҳо, зиёдшавии сатҳи шӯршавӣ ва фурсатҳои маҳдуди истифодаи самаранокӣ об, нигарониҳои ҷиддӣ ба бор овардаанд.

Таҳлили адабиёт нишон медиҳад, ки вобаста ба ин самт таҳқиқоти бисёрсола дар ҷануби вилояти Синҷони Ҷумҳурии мардумии Чин гузаронида шудааст, ки истифодаи кишти амудии чуқур бо гардиши механикӣ (то 60 см) дар заминҳои шӯрнок метавонад сифати хокро ба таври назаррас бехтар намояд. Ин усул зичии хок, шӯрӣ ва рН-ро коҳиш дода, ба ҷамъшавии моддаҳои ғизой мусоидат намуд. Гарчанде, ки бо зиёд шудани чуқурии кишт андозаи агрегатҳои обустувори хок кам мешавад, ин ба ҳосилнокии таъсири манфӣ намерасонад. Баръакс, робитаи мусбати байни сифати хок ва ҳосили пахта муайян шуд.

Самараноктарин усул-кишт бо чукурии 60 см мебошад, ки 15,27% бехтар аз кишти анъанавӣ арзёбӣ гардид [1].

Таҳқиқотҳои гузаронидашудаи Ануарбеков К., Куватова Г., Алдиярова А. (2023) нишон доданд, ки ковоккунии хок ба бехбудии ҳолати физикии хокҳои шӯр мусоидат мекунад, қобиляти нигоҳдории об ва сохти хокро бехтар месозад. Ин дар навбати худ ба афзоиши ҳосили зироатҳои кишоварзӣ дар системаҳои обёрӣ таъсири мусбат мерасонад [2]. Инчунин, Демидов В., Ахмадов Х. мушкилоти таназзули хокҳои шӯрро дар водии Ваҳши Тоҷикистон баррасӣ намуда, равиши мукаммали барқарорсозии онҳоро пешниҳод намудаанд [3].

Барои омӯзиши масъалаҳои таназзулбӣ заминҳо, аз ҷумла шӯршавии заминҳо ва муайянкунии роҳҳои бартараф намудани онҳо корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар ноҳияи Шаҳритуси водии Бешкент гузаронида шуданд. Ҳадафи асосии ин таҳқиқот арзёбӣ намудани вазъи заминҳои оби ноҳияи Шаҳритус, ошкор сохтани мушкилоти мавҷуда ва таҳияи роҳҳои самараноки бехтарсозии ҳолати онҳо бо истифода аз усулҳои муосир мебошад.

Бо мақсади расидан ба ҳадафҳои гузошташуда, вазифаҳои асосии зерин муайян карда шуданд:

- гузаронидани омӯзиш, мониторинг ва арзёбии ҳолати мелиоративии заминҳои ноҳияи Шаҳритус;
- омӯхтани хусусиятҳои агрохимиявии хок пеш аз таҷрибаҳои саҳроӣ ва дар марҳилаҳои гуногуни таҳқиқот;
- таҳлили хусусиятҳои обӣ-физикии хоки минтақаи таҷрибавӣ;
- омӯзиши таъсири ковоккунии чуқур ба элементҳои обдихӣ ва тавозуни оби қитъаи обёрӣ;
- омӯзиши давраҳои нашъунамо ва ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ вобаста ба речаи обшӯйкунӣ ва обёрӣ.

Қараёни корҳои илмӣ таҳқиқотӣ дар қитъаҳои омӯзишии интихобшуда тибқи усулҳои умуммақбулгардида, махсусан бо истифодаи васеи усули Б.А. Доспехов амалӣ карда шудааст [4].

Намунаҳои хок, оби захбӯро захкашҳо, оби обёрӣ барои таҳлил гирифта шуда, дар озмоишгоҳ муайян карда шуданд, аз ҷумла таҳлилҳои кимиёвӣ ва хусусиятҳои физикии хок, таркиби гумус, CaCO_3 , нитрогени умумӣ, гачнокӣ, намакҳо, моддаҳои органикӣ ва минералӣ, pH, таркиби гранулометрикӣ ва микроагрегатии хокҳо ва ғ.

Мувофиқи нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, алахусус бо ҳадафи таҳқиқ ва муайянсозии хусусиятҳои кимиёвӣ ва физикӣ-механикии хок, шӯрнокии хокҳо, обҳои захбӯро, оби обёрӣ аз қитъаҳои таҷрибавӣ ҷамоати деҳоти ба номи Х. Холматови ноҳияи Шаҳритус, ҳоҷагии деҳқонии “Баҳромҷон” намунаҳои хок гирифта ва дар озмоишгоҳ таҳлил карда шуданд. Масоҳати ҳоҷагии деҳқонии “Баҳромҷон” ба 1,5 га замини қорами оби баробар буда, дар он таҷрибаҳо таҳқиқ карда шуданд. Намунаҳои хок аз амиқҳои 30 см ва 60 см гирифта шудаанд. Инчунин, дар қитъаи таҷрибавӣ вобаста ба омӯхтани хусусиятҳои морфологӣ хок хандаки асосии хокшиносӣ қанда шуда, омӯзишҳо гузаронида шуда маълумот оид ба хусусиятҳои морфологӣ хокҳои хокистарранги равшани қитъаи таҷрибавӣ навишта шудааст. Аз рӯи нақша дар таҷрибаи саҳроӣ оид ба муайян намудани таъсири технологияи коркарди замин бо усули нармкунӣ (40 см), шудгор дар амиқии 30 см ва коркарди сифрии хок бо ковоккунии 40 см санҷида шуданд.

Ҷадвали 1. - Нақшаи таҷрибаи саҳроӣ

р/г	Вариантҳо
1	Шудгори муқаррарии замин (варианти назоратӣ)
2	Шудгор дар амиқии 30 см ва нармкунӣ хок дар амиқии 40 см
3	Коркарди сифрии хок + нармкунӣ хок дар амиқии 40 см

Эзоҳ: Дар *варианти назоратӣ шудгори муқаррарии дар ҳоҷагӣ қабулгардида (22 см) гузошта шудааст.*

Таҷрибаҳо дар шароити саҳроӣ бо се вариант гузаронида шуда, ҳар як вариант дар чор маротиба такрор карда шудааст. Ин тарзи гузаронидани таҷриба имконият медиҳад, ки натиҷаҳо боэътимод ва аз нигоҳи оморӣ таҳлилишаванда бошанд.

Натиҷаҳои умумии таҳқиқот. Натиҷаҳои таҳлили намунаҳои хок аз қитъаи таҷрибавӣ нишон доданд, ки миқдори моддаҳои ғизоии таркиби хок ва гумус дар қабатҳои гуногуни хок чунин мебошанд: дар қабати 0–25 см-1,01 %, дар қабати 25–50 см-0,73 % ва дар қабати 50–75 см-0,30 %. Дар қабатҳои поёнӣ гумус муайян карда нашуд. Миқдори нитрогени умумӣ дар қабати болоии хок кам буда, 0,070 %-ро ташкил медиҳад. Миқдори фосфори умумӣ дар ҳамаи қабат ба 0,128 % ва дар қабатҳои поёнӣ ба 0,14 % баробар мебошад. Ҳамчунин, миқдори калии умумӣ дар қабати болоии хок ба 1,12 % мерасад. Дар қитъаи таҳқиқотӣ дар охири даҳаи сеюми моҳи март пахтаи навъи “ЭНС-60 Хатлон” кишт карда шуд ва тухмии кошташудаи аввали моҳи апрел пурра сабзид. Дар даҳаи якуми моҳи апрел, вобаста ба вариантҳои таҷрибаи саҳроӣ, қитъаҳо обёрӣ карда шуданд. Аз ҷумла, варианти назоратӣ тибқи тавсияҳои пешниҳодшуда дар ҳоҷагӣ бо меъёри 900 м³/га обёрӣ гардид. Дар даҳаи дууми моҳи апрел зироати пахта аз алафҳои бегона тоза карда шуд. Дар моҳи май, ба зироати пахта нуриҳои минералӣ (карбамид) бо меъёри 150 кг/га ворид карда шуданд. Дар даҳаи аввали моҳи июн обёрии дуум тибқи меъёрҳои муайяншуда анҷом дода шуд. Баъди гузаронидани обёрӣ қитъаи таҷрибавӣ аз алафҳои бегона тоза карда шуда, култиватсия гузаронида шуд.

Маълумотҳои биометрӣ нишон доданд, ки дар варианти назоратӣ (шудгори оддӣ) қад растанӣ пахта 20 см-ро ташкил медиҳад. Дар варианти дууми таҷриба (шудгор дар амиқии 30 см + нармкунӣ дар амиқии 40 см), қад растанӣ ба ҳисоби миёна ба 36 см мерасад. Дар варианти сеюми таҷриба (коркарди сифрии хок + нармкунӣ дар амиқии 40 см), қад растанӣ ба 23 см баробар мебошад. Тибқи натиҷаҳои таҳқиқот оид ба миқдори шохаҳои бордеҳ, дар варианти назоратӣ он аз 2 то 3 ададро ташкил медиҳад. Дар

варианты шудгор дар амикии 30 см + нармкунӣ дар амикии 40 см-10 адад ва дар варианты коркарди сифрии хок + нармкунӣ дар амикии 40 см-7 ададро ташкил медиҳад (ҷадв. 2).

Ҷадвали 2. - Нишондодҳои биометрии дар китъаи таҷрибавӣ

р/т	Вариантҳои таҷриба	Қади растанӣ, см	Шоҳаҳои бордор, адад	Шумора/адад		Миқдори гулҳои шукуфта
				шона	гулҳо	
1	Назорати хоҷагӣ (шудгори муқаррарӣ)	20	2	9	6	8
2	Шудгор (дар чуқурии 30 см)+нармкунӣ чуқур 40 см	36	10	14	11	12
3	Коркарди сифрӣ+нармкунӣ чуқур 40 см	23	7	10	8	9

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон доданд, ки дар варианты назоратӣ (шудгори муқаррарӣ) то охири моҳи июн-аввали моҳи июл қади растанӣ пахта ба 55 см мерасад. Дар варианты дуҷум-шудгор дар амикии 30 см бо нармкунӣ дар амикии 40 см-қади растанӣ ба ҳисоби миёна 72 см-ро ташкил дод, ки нисбат ба варианты назоратӣ 17 см баландтар мебошад.

Дар варианты сеҷум-коркарди сифрии хок+нармкунӣ дар амикии 40 см-қади растанӣ 64 см-ро ташкил медиҳад. Миқдори шоҳаҳои бордор дар давраи таҳқиқот чунин ба қайд гирифта шуд: дар варианты назоратӣ-8 адад, дар варианты дуҷум-14 адад ва дар варианты сеҷум-10 адад. Дар охири моҳи июн, бинабар ҳарорати баланди ҳаво (то 45°C), қисми зиёди шона ва гулҳои растанӣ талаф ёфта, афтиданд.

Натиҷаҳои таҳлил ва таҳлили таҷрибаҳои саҳроӣ нишон доданд, ки аз миёни вариантҳои таҳқиқшуда, варианты дуҷум (шудгор дар амикии 30 см + нармкунӣ дар амикии 40 см) натиҷаҳои беҳтарини биометрии нашъунамои пахтаро нишон додааст. Нармкунӣ замин дар ин шароит самараро хуб дода, нисбат ба варианты назоратӣ (шудгори оддӣ) нашъунамои зироати пахта беҳтар ба қайд гирифта шудааст.

Ҳамчунин, натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки вобаста ба усули коркарди замин, ҳосилнокии миёнаи пахтаи навъи “ЭНС-60 Хатлон” дар варианты назоратӣ (тибқи технологияи қабулгардидаи хоҷагӣ) 23,0 сентнер аз ҳар гектарро ташкил додааст (ҷадв. 3).

Ҷадвали 3. - Ҳосилнокии пахта вобаста аз вариантҳои таҷрибавӣ

р/т	Вариантҳои таҷриба	Қади растанӣ, см	Шумора/адад			Ҳосилнокӣ с/га
			шона	гулҳо	кӯракҳо	
1	Назорати хоҷагӣ (шудгори муқаррарӣ)	85	8	7	11	23,0
2	Шудгор (дар амикии 30 см)+нармкунӣ чуқур- 40 см	99	14	15	22	29,0
3	Коркарди сифрӣ + нармкунӣ чуқур- 40 см	86	9	9	12	23,5

Дар варианты дуҷуми таҷриба (шудгор дар амикии 30 см + нармкунӣ дар чуқурии 40 см) ҳосилнокии пахта 29,0 с/га-ро ташкил дод, ки нисбат ба варианты назоратӣ 6,0 с/га зиёд мебошад. Дар варианты сеҷуми таҷриба (коркарди сифрии хок + нармкунӣ дар амикии 40 см), ҳосилнокии зироат 23,0 с/га ба қайд гирифта шуд.

Хулосаҳо ва тавсияҳо.

1. Истифодаи технологияи нармкунӣ чуқур дар баробари шудгори муқаррарӣ таъсири мусбат ба нашъунамо ва ҳосилнокии пахта гузошта, ҳолати физикӣ-механикӣ ва агрохимиявӣ хокро беҳтар менамояд.
2. Технологияи шудгор дар амикии 30 см бо нармкунӣ иловагӣ то 40 см ба таври васеъ дар минтақаҳои бо шӯрии миёна ва пасти заминҳои вилояти Хатлон, хусусан дар ноҳияҳои иқлими шабех ба Шаҳритус, татбиқ карда шавад.

АДАБИЁТ:

1. Li, Z.; Liu, H.; Yang, H.; Wang, T. Effects of Deep Vertical Rotary Tillage Management Methods on Soil Quality in Saline Cotton Fields in Southern Xinjiang. *Agriculture*, 2023, 13, 1864. <https://doi.org/10.3390/agriculture13101864>
2. Ануарбеков К., Куватова Г., Алдиярова А. Оценка физического состояния засоленных почв и рациональное использование их в орошаемом земледелии. 2023, *Izdenister Natigeler*, (3 (99)), 308–319. <https://doi.org/10.37884/3-2023/31>
3. Демидов В., Ахмадов Х. Восстановление засоленных почв Таджикистана на примере засоленных почв Вахшской долины. сборник тематических исследований «Продовольственная безопасность в Евразийском регионе. Евразийский центр по продовольственной безопасности, Москва, 2016, -С.29-47.
4. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. - М: Колос, 1979. -416 с.

ПРИМЕНЕНИЕ ГЛУБОКОГО РЫХЛЕНИЯ НА ЗАСОЛЁННЫХ ПОЧВАХ ШАХРИТУССКОГО РАЙОНА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РОСТ И УРОЖАЙНОСТЬ ХЛОПЧАТНИКА

Аннотация В статье рассматривается эффективность применения технологии глубокого рыхления на засоленных орошаемых почвах Шахритусского района Хатлонской области Республики Таджикистан. Авторами проанализировано мелиоративное состояние данных земель и изучено влияние глубокой обработки почвы на рост, и урожайность хлопчатника. Полевые исследования проводились по трём вариантам обработки почвы: традиционная вспашка (22 см), вспашка с дополнительным рыхлением до глубины 40 см, а также нулевая обработка с глубоким рыхлением (40 см). Биометрические и агрохимические данные показали, что наиболее эффективным оказался второй вариант-вспашка на глубину 22 см с последующим рыхлением до 40 см, при котором была зафиксирована наивысшая урожайность-29,0 ц/га. Данная технология способствовала улучшению физико-механических и питательных свойств почвы, активному росту растений и формированию плодоносящих ветвей. Результаты исследований доказывают, что глубокое рыхление является эффективным агроприёмом для улучшения состояния засоленных почв и повышения продуктивности хлопчатника.

Ключевые слова: свойства почвы, засоление земель, традиционная вспашка, глубокое рыхление, биометрические показатели, фенологические особенности, урожайность хлопчатника.

ИСТИФОДАИ КОВОККУНИИ ЧУҚУР ДАР ЗАМИНҲОИ ШҶРНОКИ НОҲИЯИ ШАҲРИТУС ВА ТАЪСИРИ ОН БА НАШЌУНАМО ВА ҲОСИЛНОКИИ ПАХТА

Аннотатсия. Дар мақола самаранокии технологияи нармакунии амиқ дар хокҳои обёришавандаи шӯри ноҳияи Шаҳриту вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Муаллифони ҳолати мелиоративии ин заминҳоро таҳлил карда, таъсири коркарди амиқро ба афзоиш ва ҳосили пахта омӯхтанд. Таҳқиқоти саҳроӣ бо истифода аз се варианти коркарди замин гузаронида шуд: шудгори анъанавӣ (22 см), шудгор бо нармакунии иловагӣ то чуқурии 40 см ва бе шудгор бо нармакунии амиқ (40 см). Маълумоти биометрӣ ва агрохимиявӣ нишон доданд, ки варианти дуюм - шудгор то чуқурии 22 см ва баъдан нармакунӣ то 40 см - самараноктарин буда, ҳосили баландтарини 29,0 сентнер/га-ро ба бор овард. Ин технология ба беҳтар шудани ҳосиятҳои физикӣ, механикӣ ва ғизоии хок, афзоиши ғаёли растанӣ ва ташаккули шохаҳои мевадиханда мусоидат кард. Натиҷаҳои таҳқиқот исбот мекунанд, ки нармакунии амиқ як усули самараноки кишоварзӣ барои беҳтар кардани ҳолати хокҳои шӯр ва баланд бардоштани ҳосилнокии пахта мебошад.

Калимаҳои асосӣ: *хусусиятҳои хок, шӯришавии заминҳо, шудгори муқаррарӣ, ковоккунии чуқур, нишондодҳои биометрӣ, фенологӣ, ҳосилнокии пахта.*

APPLICATION OF DEEP TILLAGE ON SALINE SOILS OF THE SHAHRITUS DISTRICT AND ITS EFFECT ON COTTON GROWTH AND YIELD

Annotation. This article considers the effectiveness of deep tillage technology on saline irrigated soils in the Shahrutus district of the Khatlon region, Republic of Tajikistan. The authors analyzed the ameliorative condition of these lands and investigated the impact of deep soil tillage on the growth and yield of cotton. Field experiments were conducted using three soil tillage methods: conventional plowing (22 cm), plowing with additional deep tillage to a depth of 40 cm, and zero tillage combined with deep tillage (40 cm). Biometric and agrochemical data indicated that the second method—plowing to a depth of 30 cm followed by loosening to 40 cm—was the most effective, resulting in the highest yield of 2.9 t/ha. This technology contributed to the improvement of the physical, mechanical, and nutritional properties of the soil, stimulated active plant growth, and enhanced the formation of fruit-bearing branches. The research of results demonstrate that deep tillage is an effective agronomic practice for improving saline soil conditions and increasing cotton productivity.

Key words: *soil properties, soil salinity, conventional plowing, deep tillage, biometric indicators, phenological characteristics, cotton yield.*

Сведения об авторах:

Пулатов Шавкат Ярашович - кандидат технических наук, доцент, заведующий кафедрой мелиорации, рекультивации и охраны земель Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 146. Тел: (+992) 919-00-06-60. E-mail: Sh_Pulatov@mail.ru

Шаринов Шароф Шаринович – заведующий отделом мелиорации ГУ «ТаджикНИИГиМ». 736064, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Шамси 5/1. Тел: (+992) 939-99-67-00.

Толибов Кароматулло Бадриддинович - старший научный сотрудник отдела мелиорации ГУ «ТаджикНИИГиМ». 736064, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Шамси 5/1. тел: (+992) 988-68-18-88.

Джурасева Мухайё Абдусаматовна – старший преподаватель кафедры мелиорации, рекультивации и охраны земель Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 146. Тел: (+992) 934-48-77-44.

Сохибназаров Мухаммадшоҳ Рамазонович – ассистент кафедры эксплуатации гидромелиоративных систем Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 146. Тел: (+992) 911-13-04-90.

Author informations:

Pulatov Shavkat Yarashovich – candidate of technical sciences, associate professor of the Department of melioration, recultivation and land protection of the Tajik agrarian University named after Sh. Shotemur. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 146. Tel.: (+992) 919-00-06-60. E-mail: Sh_Pulatov@mail.ru

Sharipov Sharof Sharipovich - Head of Land Reclamation Department of the State Institution ‘TajikNIIGIM’. 736064, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Shamsi str. 5/1. Tel: (+992) 939-99-67-00.

Tolibov Karomatullo Badriddinovich - senior researcher of land reclamation department of State Institution ‘TajikNIIGIM’. 736064, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Shamsi str. 5/1. tel: (+992) 988-68-18-88.

Juraeva Mukhayo Abdusamadovna - senior teacher of the Department of Land Reclamation, Recultivation and Protection of Land of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 146. Tel: (+992) 934-48-77-44.

Sohibnazarov Mukhammadshoh Ramazonovich - assistant of the department of operation of hydromeliorative systems of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 146. Tel: (+992) 911-13-04-90.

УДК 551.58(575.3)

ОЦЕНКА КЛИМАТИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ И ВЫЯВЛЕНИЕ ТЕНДЕНЦИЙ ИХ ИЗМЕНЕНИЯ В ОТДЕЛЬНЫХ РАЙОНАХ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Расулзода Х.Х., Ходжизода Г. Х. – Центр изучения ледников Национальной академии наук Таджикистана.

Ключевые слова: *климат, температура воздуха, осадки, тенденции изменения климата, Хатлонская область, Айвадж, экстремальные погодные явления, сельское хозяйство.*

Введение. Цель настоящего обзора – дать оценку тенденции изменения климата в целевых районах исследования.

В геологическом прошлом изменения климата происходили достаточно медленно, а с середины XX века скорость изменений резко возросла. Прежде такие изменения носили естественный, природный характер, с развитием же промышленности, урбанизации, мелиорации на изменение климата стали оказывать в большей степени антропогенные факторы. С этого времени отмечается тенденция к систематическому повышению температуры воздуха. Наибольшие изменения климата, в особенности температурного режима, происходят в районах, характеризующихся активным вмешательством человека в природу: урбанизация, освоение земель, строительство водохранилищ и т.д. Повышение температуры на планете и изменение климатических условий оказывают серьезное

воздействие на сельское хозяйство, влияя на экосистемы и те блага, которые они дают обществу. Обостряются проблемы, стоящие перед растениеводством и животноводством, истощаются ресурсы сельскохозяйственных земель и водные ресурсы, страдает продовольственная безопасность.

Климат изменяется, и это происходит прямо сейчас. Ожидается, что в некоторых частях света годовой уровень осадков в долгосрочной перспективе снизится, в то время как в других регионах колебания уровня осадков и температуры заметно отразятся на вегетационном периоде некоторых растений. В других местах годовое количество осадков может остаться прежним, но выпадать они могут с большими интервалами, в виде гораздо более сильных и кратковременных ливней, вызывающих усиление засух и наводнений. Может возрасти интенсивность сильных штормов и их разновидности — ураганов. Потенциальные последствия изменения климата разнообразны и обширны, поэтому предупреждение этих последствий должно быть первоочередной темой в глобальной повестке дня для развития страны.

Поскольку на Земле всё взаимосвязано, глобальное повышение температуры влияет на погодные условия во всём мире. Так, последствия изменения климата включают засуху, нехватку воды, пожары, повышение уровня моря, наводнения, таяние полярных льдов, штормы и сокращение биоразнообразия. Это уже влияет и будет в дальнейшем влиять на наше здоровье, безопасность и работу. Пригодная для жизни средняя температура воздуха поддерживается экосистемами, которые защищают от температурных катаклизмов. Если экосистемы будут разрушены — жизнь людей станет невозможной.

Климатический кризис вместе со снижением биоразнообразия — это самый серьёзный вызов, стоящий перед человечеством. На данный момент рост средней температуры оказывает сильное влияние на наш климат, и эти последствия с годами станут еще более существенными. Ожидается, что влияние изменений климата будет усугубляться и станет все чаще вызывать экстремальные погодные явления, например, засухи, наводнения, аномальную жару, не поддающиеся прогнозированию осадки, — явления, которые представляют угрозу для продовольственной безопасности и могут затруднить ведение сельского хозяйства или вовсе сделать его невозможным. Это может в еще большей степени усугубляться в связи с ростом выбросов парниковых газов в атмосферу из почвы, приводя к глобальному потеплению. И без того уязвимые экосистемы могут пострадать, что приведет к существенной деградации земель и дополнительно обострит проблемы в области продовольственной безопасности. В экосистеме связанными с климатическими изменениями будут сдвиги ареалов животных, смещение границ лесной растительности по высоте в горах и др.

В докладах Организации Объединенных Наций ученые и правительственные эксперты соглашались с тем, что ограничение роста глобальной температуры на уровне не более 1,5°C поможет нам избежать самых худших климатических последствий и сохранить климат, пригодный для жизни. Тем не менее, принимаемые в настоящее время меры указывают на то, что глобальное потепление достигнет 2,8 °C к концу столетия.

1. Методология исследования работ. Для объективной оценки климатических изменений в целевых районах Хатлонской области (районы Шаартуз, Носири Хусрав и Кабодиен в информационную базу была включена станция, Айвадж, расположенная на крайнем юге Хатлонской области за период 1940-2023гг. Метеорологические данные станции Айвадж репрезентативны для выше указанных районов. К сожалению, станция Шаартуз закрыта в 2010 году, а на станции Айвадж отсутствовали наблюдения с 1991 по 2009г. За эти годы использованы данные станции Шаартуз. Исходной информацией для оценки изменения статистических рядов температуры воздуха и атмосферных осадков послужили данные суточного и месячного разрешения. С позиции изменения климата проанализированы самые важные климатические переменные — средняя, максимальная и минимальная температура воздуха, количество атмосферных осадков по указанным станциям.

Для анализа изменения температуры воздуха и накопления осадков для каждой станции рассчитывались средние арифметические параметры, и определялась пространственно-временная изменчивость данных в годовом масштабе. Определены линейные тренды. Так как линейные тренды слабо характеризуют межгодовую изменчивость климата, построены графики линейной фильтрации, показывающие изменение климатических величин от десятилетия к десятилетию. Для исследования введена величина изменения — это разница между фактической и средней многолетней величиной (норма, средняя многолетняя величина за период 1961-1990 гг). Для осадков величина изменения приведена в процентах от нормы (в связи с тем, что распределение осадков крайне неравномерно — годовая сумма от 100 до 1300мм), а для температуры воздуха в градусах Цельсия.

Построены графики для определения тенденции изменения климатических параметров.

2. Агроклиматическое районирование Таджикистана. Агроклиматическое районирование Таджикистана выполнено агрометеорологом, доктором географических наук Бабушкиным Л.Н. Согласно его исследованиям республика Таджикистан разделена на 6 округов, границы которых проведены по орографическим рубежам.

1. Среднесырдарьинский округ, восточная граница которого проходит по оси Кураминского хребта, через Беговатские пороги и р. Сырдарью поднимается до гребня Туркестанского хребта. По гребню этого хребта проходит южная граница округа. Западная граница находится за пределами округа.

2. Ферганский округ лежит к востоку от Сырдарьинского и охватывает всю таджикскую часть Ферганской долины. На севере и востоке округ выходит за пределы республиканских границ, а на юге проходит по гребню Туркестанского хребта.

3. Зеравшанский округ включает долины рек Зеравшан, Матчи, Ягноба, Фандарьи и других рек между Туркестанским и Гиссарским хребтами с юга.

4. Южнотаджикский округ охватывает южные склоны и предгорья Гиссарского хребта, его южные отроги и все пространство к югу от Амударьи. На западе он выходит за пределы республики, а на востоке достигает хребта Хазрати шох.

5. Припамирский округ занимает территорию между границей Южнотаджикского округа и западной границей Кашгарской провинции.

6. Памирский округ относится к Кашгарской климатической провинции и занимает всю территорию Таджикского Восточного Памира.

Внутри округов выделено 11 агроклиматических районов по характеру формирования температурного режима, проявления сезонности, условиям увлажнения и др.

Территория Шаартузского, Кобадиевского и Носири Хусров районов расположена в Вахшском агроклиматическом районе и относится к Южнотаджикскому округу.

Общей климатической особенностью являются высокие летние температуры и сухость климата.

Это наиболее обеспеченные теплом районы. Продолжительность теплого периода здесь составляет 250-310 дней, а периода с температурой выше 10° -200-255 дней. Безморозный период велик 220-260 дней. Настоящей зимы нет примерно до высоты 1200м над уровнем моря. Около 80% зим являются вегетационными.

Несмотря на мягкость зимы, абсолютный минимум температуры воздуха достигал $22-27^{\circ}$ мороза.

До высоты 1000-1200м устойчивый снежный покров отсутствует в 90% зим, а в отдельные зимы не образуется вообще. По условиям увлажнения данные районы относятся к Бохтарскому подрайону. Условия увлажнения Вахшского агроклиматического района различны. Районы крайнего юга наиболее сухие. Средняя годовая сумма осадков здесь составляет 150-250 мм. Почвенная засуха преимущественно начинается в апреле-мае.

3. Краткие климатические характеристики целевых районов. О климате целевых районов Хатлонской области и тенденции его изменения можно судить по данным наблюдений метеорологической станции Айвадж. К сожалению, метеорологическая станция Шаартуз была закрыта в 2009 году. Айвадж расположен в долине реки Кафирниган. Рельеф местности равнинный. К западу и северо-западу на расстоянии 2 км начинаются отроги хребта Койти –Тау, к востоку в 3 км протекает река Кафирниган, в 2,5 км к югу протекает река Пяндж. Высота станции 318 м над уровнем моря. Климат Айваджа сухой, с очень теплым летом и мягкой зимой. Средняя годовая температура составляет $17,2^{\circ}\text{C}$. Средняя температура самого холодного месяца (январь) $1,8^{\circ}\text{C}$. Средняя минимальная температура воздуха составляет $-2,4^{\circ}\text{C}$, но, при вторжениях больших холодных масс воздуха, может понижаться до -14°C мороза. Абсолютный минимум составляет 22°C мороза. В тоже время днем воздух в зимние месяцы в отдельные дни может прогреваться до $15-23^{\circ}\text{C}$ тепла. Средняя температура самого теплого месяца (июль) составляет $31,4^{\circ}\text{C}$. В наиболее жаркие месяцы, в дневное время воздух прогревается до $35-40^{\circ}\text{C}$, а абсолютный максимум составил 47°C . В тоже время если средняя минимальная температура в летние месяцы составляет $20-25^{\circ}\text{C}$, то в наиболее холодные годы в отдельные дни она может опускаться в ночное время до $10-12^{\circ}\text{C}$.

Заморозки в воздухе прекращаются в среднем 6 марта, а средняя дата первого заморозка осенью 15 ноября. Продолжительность безморозного периода 253 дня.

Годовая сумма осадков составляет 158 мм. В наиболее влажные годы может выпасть до 300 мм осадков, а в сухие – около 60 мм. Для станции характерен годовой ход осадков с максимумом в марте-апреле месяцах и почти их полным отсутствием в июне-октябре. Основное их количество, около половины нормы, приходится на весенний период, зимой выпадает 39%, на летние и осенние месяцы приходится 1 и 10% осадков от их годовой суммы. За год в среднем наблюдается 39 дня с осадками более или равно 0,1 мм, на осадки более интенсивного характера (10мм и более) приходится 4 дня и 1 день с осадками более 20мм. Суточный максимум составил 66 мм (2 мая 1960г). Средняя годовая относительная влажность воздуха составляет 52%, а средняя месячная влажность воздуха колеблется от 20-30% летом до 60-80% зимой.

Снежный покров неустойчив. Средняя высота снежного покрова составляет 1-5 см. Максимальная высота снежного покрова наблюдалась 10-15 см. В районе Айваджа преобладают ветра западного направления (41% от общего числа случаев). Средняя месячная скорость ветра в течение года составляет 2,8 м/сек -4,0 м/сек. Максимальная скорость ветра - 30 м/сек. С сильным ветром (15 и более м/сек) наблюдается от 20 до 60 дней в году.

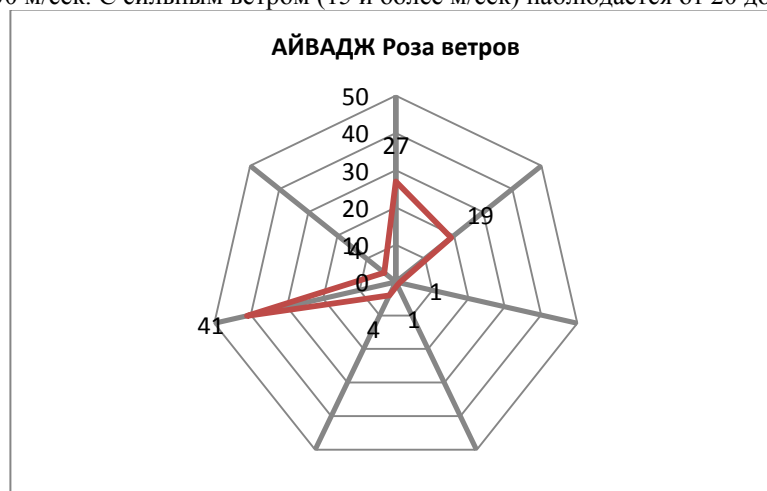

Рисунок 1.-Роза ветров ст. Айвадж.

4. Температурный режим. Результатами роста глобальной температуры являются повышение уровня моря, изменение количества и характера осадков, увеличение опустынивания. К другим последствиям потепления относятся: увеличение частоты экстремальных погодных явлений, включая волны жары и засухи, ливни; вымирание

ние биологических видов из-за изменения температурного режима. К важным для человечества последствиям относится угроза продовольственной безопасности из-за негативного влияния на урожайность, потеря мест обитания людей.

В Таджикистане, как и в мире в целом, климат меняется, что сказывается на продолжительности и характере погоды каждого времени года. Это показывают исследования изменения основных климатических параметров. Так, сейчас изменения климата привели к тому, что летом и зимой погодные условия становятся более изменчивыми. Например, зимой можно ожидать сильных для долинных районов республики морозов, а летом – аномальной жары. Нужно иметь в виду, что на фоне потепления климата происходит разбалансировка погодных систем. Это означает, что погода будет все более и более изменчивой. Сейчас это уже отчетливо видно. Все чаще и чаще в холодный период происходят значительные межсуточные скачки температуры воздуха, а летом – волны тепла, буквально сумасшедшей жары и выпадение аномальных для этого периода осадков. При этом в среднем температура воздуха будет продолжать расти, а в выпадении осадков происходит их внутригодовое перераспределение. Продолжительность холодного периода сокращается, и он стал короче на 5-7 дней.

Тенденция изменения климата на юге Хатлонской области хорошо прослеживается на примере данных температуры воздуха и выпадения атмосферных осадков станции Айвадж. Оценки изменения температуры воздуха и осадков по месяцам очень важно учитывать в сельском хозяйстве, как одной из наиболее погодозависимых отраслей, во многом зависящей от складывающихся погодных и климатических условий.

Рисунок 2.- Динамика отклонения средней годовой температуры от нормы.

Тенденция изменения климата в целевых районах крайнего юга Хатлонской области оценивалась по данным наблюдений метеостанции Айвадж. К сожалению, метеорологическая станция Шаартуз была закрыта в 2009 году. Исследования средней годовой температуры воздуха показали, что современный рост температур очень резкий и носит беспрецедентный характер. Наиболее интенсивный рост наблюдался в 2022-2023 гг. Средняя годовая температура воздуха этих лет превысила норму на 2,1 и 2,5⁰ соответственно. Тренд показывает рост средней годовой температуры на 0,03⁰ в год. Наблюдения на станции Айвадж не проводились с 1991 по 2009 гг. Для анализа изменения температурного режима данные восполнены по станции Шаартуз, что несет некоторую неточность в вычислении тенденции изменения температуры воздуха. Тем не менее, явно прослеживается тенденция повышения средней максимальной и минимальной температуры (на 0,02-0,03⁰ в год).

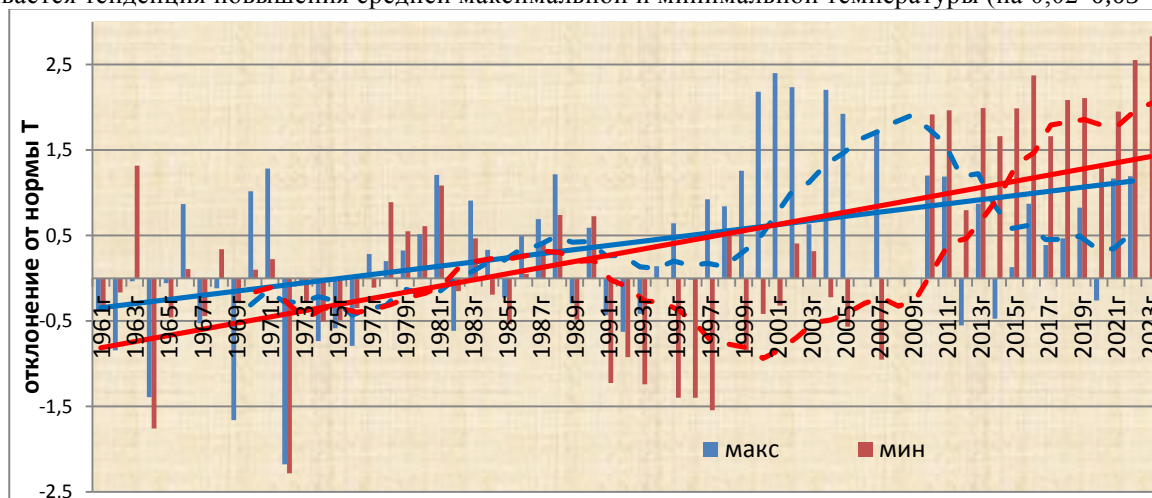

Рисунок 3.- Тенденция изменения максимальной и минимальной температуры Айвадж.

На фоне продолжающегося изменения климата наиболее актуальны тенденции его изменения в последнее десятилетие. Период 2014-23 гг. был самым жарким за весь период наблюдений. Средняя годовая температура превысила норму на 0,4 - 2,5⁰. Повышение годовой температуры происходит за счет ее активного повышения в январе-марте месяцах. Рост средней температуры воздуха наблюдается во все месяцы года, за исключением но-

ября месяца, когда средняя температура оказалась на $0,2^{\circ}$ ниже нормы. Такой спад был обусловлен прохладной осенью 2020г и низкими температурами ноября месяца.

Продолжается рост минимальной и максимальной температуры воздуха, причем минимальная температура стала повышаться в большей степени, чем максимальная. В меньшей степени прогревался воздух в дневное время в августе, октябре, декабре и, особенно, в ноябре месяцах. Рекордные значения температуры воздуха достигнуты в последнее десятилетие и даже в последние годы. Зона неблагоприятного теплового режима (равно и выше 40°C) охватывает всю равнинную часть юга республики. На основании анализа данных наблюдений выявлена тенденция увеличения числа дней с температурой выше 40°C . По данным метеостанции Айвадж, температура воздуха выше 40°C наблюдается с мая по сентябрь месяцы. Наибольшее число дней с аномально высокими температурами приходится на июль месяц. В июле 2023гг наблюдался аномально продолжительный период с максимальной температурой воздуха выше 40° - 24 дня. Максимальная температура составила $46,4^{\circ}$. В целом за жаркий период 2023г данная температура наблюдалась в течение 46 дней (например, 1972 году было всего 9 дней). Минимальная температура удерживалась в пределах $20-24^{\circ}$.

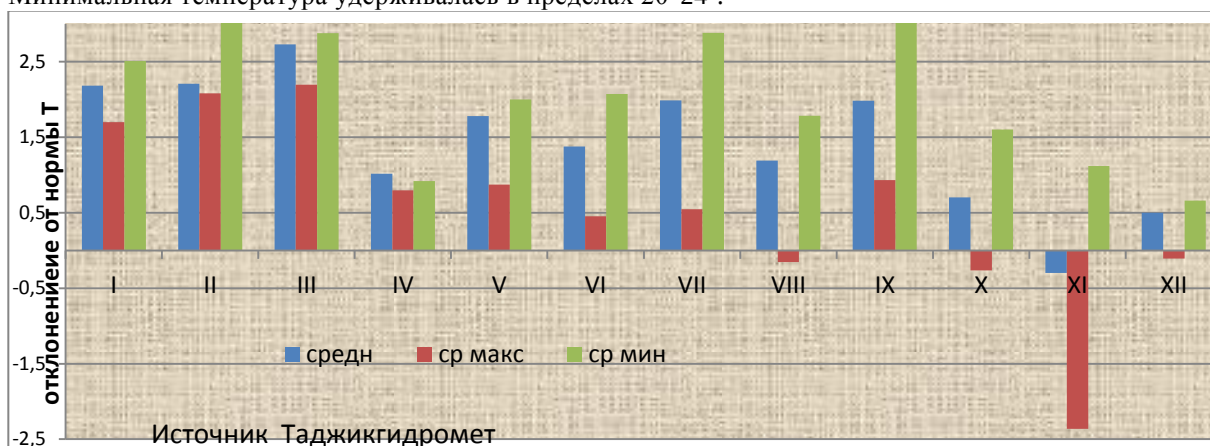

Рисунок 4.-Динамика отклонения температур воздуха от нормы (2014-2023).

5. Влагообеспеченность. Атмосферные осадки являются основными источниками увлажнения суши.

Количество атмосферных осадков определяется, в основном, орографическими условиями и циклонической деятельностью.

В зависимости от вида атмосферных осадков год принято делить на два периода: период с преимущественным выпадением твердых осадков считается холодным периодом, а с преобладанием жидких осадков – теплым. И общепринято считать периоды: с ноября по март – холодный период и с апреля по октябрь – теплый. На долю холодного периода приходится в среднем около 2/3 годового количества осадков. Из-за небольшого количества осадков в теплый период только зимне-весенние осадки обуславливают запасы продуктивной влаги. Запасы влаги на начало весны (дата перехода через 5°) хорошие. В апреле появляются признаки почвенной засухи.

Годовая сумма осадков меняется в значительных пределах. В наиболее влажные годы выпадает до двух норм осадков, а в сухие около половины нормы. В накоплении годовых осадков наблюдалось чередование влажных и сухих лет. В начале 2000-х годов наметилась тенденция по их снижению и преобладанию лет с недостаточным увлажнением.

Рисунок 5. -Динамика отклонения годовых сумм осадков, % от нормы.

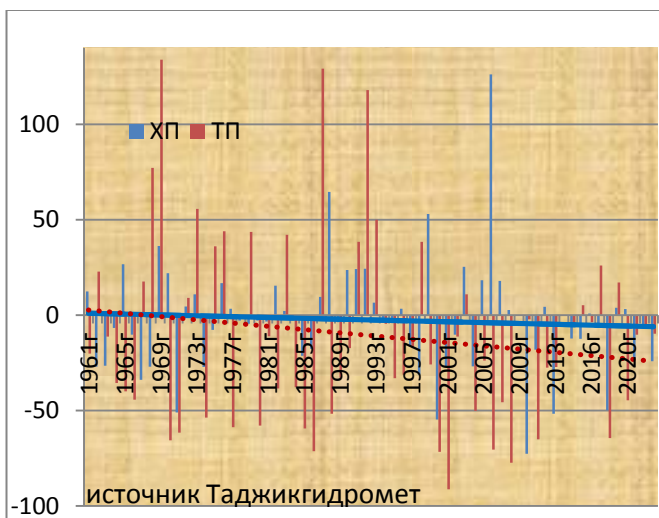

Рисунок 6.-Тенденция накопления осадков в холодный и теплый периоды,% от нормы.

Количество годовых осадков остается в пределах нормы, но наметилась тенденция по снижению их накопления, как в годовом разрезе, так и за холодный и, особенно, теплый периоды.

Последнее десятилетие наиболее засушливое. Преобладали года с дефицитом осадков 10-50% от нормы. В исследуемом периоде наибольший дефицит атмосферных осадков наблюдался в 2018 году, когда выпало около половины нормы годовых осадков.

В среднем годовая сумма осадков, несмотря на появившуюся тенденцию их снижения накопления, остается в пределах нормы; но происходит перераспределение осадков в месячном разрезе времени.

Значительно увеличилось месячное количество осадков в период их наименьшего выпадения. Но увеличение носит разовый характер, за один дождь. Месячные нормы осадков сухого периода незначительны и даже десятикратное выпадение осадков не имеет практического значения. Например, 4 июня 2019г выпало 3 мм осадков (норма 0,2мм), а 30 сентября 2020г - 6 мм (норма 0,1 мм). Наибольший рост осадков отмечен в сентябре и июне.

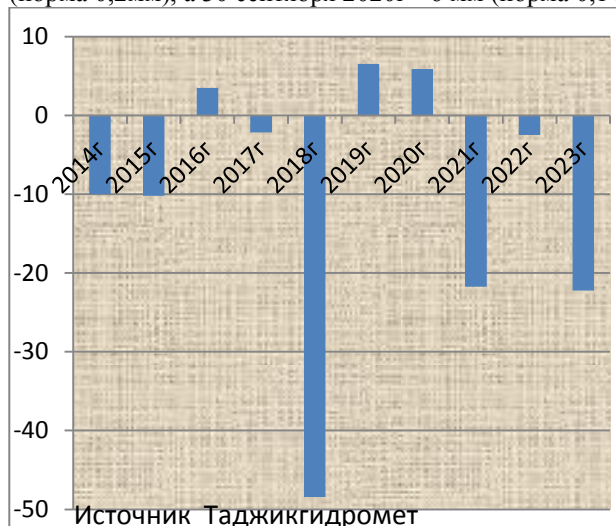

Рисунок 7. -Динамика накопления годовых осадков, % отклонения от нормы

В холодный период года – период основного накопления почвенной влаги - (ноябрь-март) и в теплый период (апрель – октябрь) наблюдается спад накопления осадков. Тенденция снижения осадков холодного периода около 7%, а теплого -25%.

Рисунок 8. -Среднее месячное количества осадков 2014-2023гг, % отклонения от нормы.

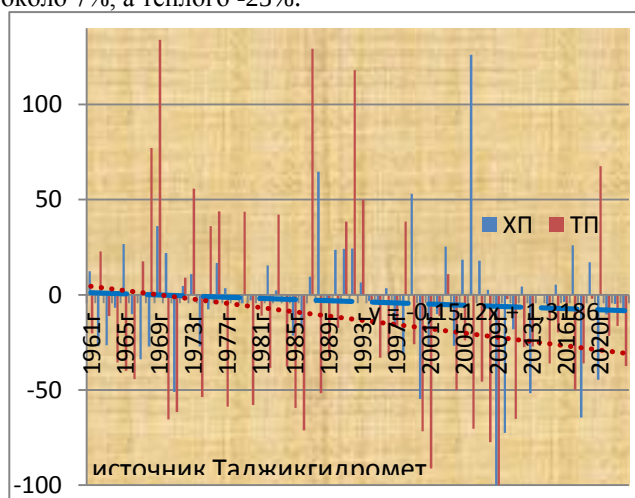

Рисунок 9. -Тенденция накопления осадков в холодный и теплый периоды, % от нормы.

В исследуемом периоде 2018 год был самым сухим. Дефицит осадков наблюдался 2021-2023 гг. На фоне высоких температур это привело к ранней почвенной и атмосферной засухе.

6. Прогноз изменения климата. Определение возможных сценариев изменения климата в Таджикистане проводилось на основе выходных данных моделей общей циркуляции атмосферы и океана. Использовались 6 моделей, которые позволили получить физически обоснованную количественную картину изменений климата Таджикистана в XXI веке. Расчеты изменения климата на период до 2050 года, показывают, что интервал ожидаемого увеличения температуры в республике составит 1,8-2,9°C. Наибольшее повышение предполагается в феврале, марте на 3-4°. Наиболее подвержены росту температур воздушные долинные районы. Расширится зона неблагоприятного теплового режима ($\geq 40^{\circ}\text{C}$).

Прогнозы изменения осадков на период до 2050 года несколько различаются. Одни модели предполагают увеличение годовых осадков на 3-26%, другие уменьшение 3-5%. Усилится перераспределение сезонных осадков. По модельным оценкам, из-за повышения температур весенне-летняя вегетация всех видов растительности начнется на 5-10 дней раньше, увеличится суммарное испарение. Засыхание растительности начнется раньше на такой же срок.

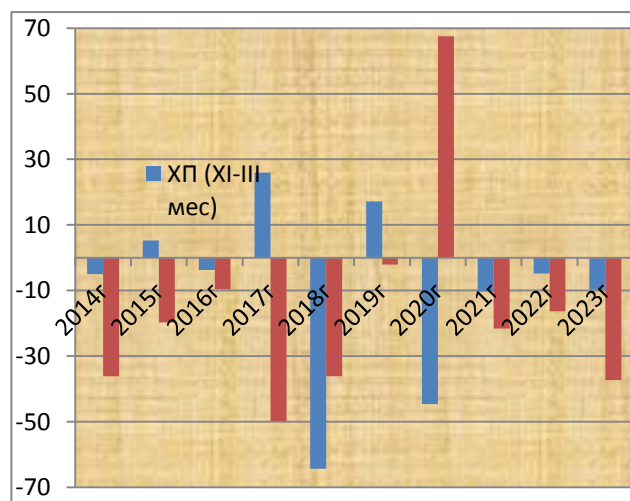

Рисунок 10. Динамика изменения накопления осадков, % от нормы.

Прогнозируется и рост числа дней с атмосферной засухой (высокая температура и низкая влажность), вызывающей угнетение посевов, снижение или гибель урожая, большее потребление воды.

Исследования показывают, что в последние четверть века изменения климата, подтверждают полученные расчеты, а по своим масштабам и интенсивности превосходят их.

Выводы. Таджикистан относится к числу стран, особенно уязвимых к изменению климата. Если не принимать своевременных мер адаптации, страна может столкнуться с нехваткой водных ресурсов и усилением деградации земель, усилением испарения. Увеличение частоты и суровости засух может нарушить стабильность сельскохозяйственного производства и подорвать продовольственную безопасность. Жара в летний период, увеличение пыльных бурь будут оказывать неблагоприятное воздействие на населенные районы и важную инфраструктуру Таджикистана. Южные районы республики будут страдать от дефицита воды и пыльных бурь.

Скорость повышения температуры высокая. Каждые десять лет температура воздуха в южных районах Хатлонской области повышается в среднем на 0,25⁰С. Данный процесс потепления вызван действиями человека и каждое новое десятилетие теплее предыдущего. Если потепление климата не остановить, многие экосистемы, виды живых существ, которые в них входят, станут менее разнообразными, менее насыщенными. Существуют прогнозы исчезновения до 30-40% видов растений и животных, поскольку их среда обитания будет изменяться быстрее, чем они смогут приспособиться к этим изменениям.

Учитывая подобную скорость изменения климата, для многих видов флоры и фауны становится невозможным достаточно быстро адаптироваться к новым условиям.

В исследуемом периоде, тенденция повышения температуры воздуха (годовая, месячная) продолжается. Наибольшая тенденция ее роста отмечена в январе-марте, в связи, с чем уменьшается число случаев выпадения твердых осадков (снег). Рост минимальных температур опережает рост максимальных. Увеличивается число дней неблагоприятного теплового режима ($\geq 40^0\text{C}$).

Накопление осадков остается в пределах нормы, но появилась тенденция их уменьшения в месяцы наибольшего выпадения. Отмечена тенденция снижения роста накопления осадков в холодный и теплый периоды. В месяцы минимального выпадения осадков участились случаи выпадения аномальных, для этого месяца, осадков. Но их количество не имеет практического значения, так как их сумма не велика.

Сценарии изменения климата к 2050 г показывают на продолжение повышения температуры воздуха, рост как средней минимальной, так и средней максимальной температуры. Продолжительность периода с температурой воздуха ниже 5⁰ и 10⁰ уменьшилась на 5-7 дней. На фоне продолжающейся тенденции роста температуры воздуха, снижения количества выпадения твердых осадков наиболее негативное последствие изменения климата - засуха, которая негативно влияет на развитие сельского хозяйства. Уровень воды в водоемах снизится по причине ускоренного испарения воды при более высоких температурах. Таяние ледников приведет к снижению водных запасов.

Повышение температур в аридной зоне приведет к увеличению испаряемости, что увеличит потери воды в зонах орошения и оросительные нормы, активизирует процессы миграции солей, усилит истощение запасов грунтовых вод, процессы опустынивания. Серьезные последствия могут быть нанесены Таджикистану, если не принимать своевременные адаптационные мероприятия в условиях продолжающегося изменения климата.

Изменение климата-это процесс, который очень сложно предотвратить. Мы можем внести свой вклад: усилия по смягчению последствий изменения климата включают переход на возобновляемые источники энергии, принятие регенеративных методов ведения сельского хозяйства, защиту и восстановление лесов, критических экосистем и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балашова Е.Н., Житомирская О.М., Семенова О.А. Климатическое описание республик Средней Азии. Л: Гидрометиздат, 1960г.
2. Брукс К., Карузерт Н. Применение статистических методов в метеорологии. Л: Гидрометиздат, 1963г.
3. Первое национальное сообщение РТ об изменении климата, Душанбе, 2003г.
4. Второе Национальное сообщение РТ по Рамочной конвенции ООН об изменении климата. Душанбе, 2008г.
5. Специальные доклады МГЭИК по вопросам изменения климата
6. Наш будущий климат. ВМО-№952. Женева, Швейцария 2003г.
7. Обзоры состояния климата и тенденций его изменений в различных регионах СНГ (национальные сообщения гидрометслужб стран СНГ)
8. Статья, публикации из Интернета.
9. Материалы из Википедии.
10. Глобальный климат в 2011-2015 гг.: жаркий и неконтролируемый. Доклад ВМО от 8 ноября 2016 г.

ФИШЎРДАИ МАҚОЛА АРЗЌБИИ ҶАБҲАҲОИ ИҚЛИМ ВА МУАЙЯН КАРДАНИ ТАМОЮЛҲО ДАР НОҲИЯҲОИ ТАДҚИҚОТӢИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Аннотация. Дар ин мақола натиҷаҳои арзёбии параметрҳои иқлим ва таҳлили тамоюли онҳо дар ноҳияҳои алоҳидаи вилояти Хатлон (ноҳияҳои Шаҳритус, Носири Хусрав ва Кабодиён) оварда шудааст. Тадқиқот дар асоси маълумотҳои мушоҳидаҳои дарозмуддати истгоҳи обухавошиносии Айвоч, воқеъ дар водии Кофирниҳон, инчунин маълумоти қисман навшудаи истгоҳи Шаҳритус, ки соли 2009 баста шуда буд, асос ёфтааст. Ҳарорат, боришот, намӣ, шароити шамол ва қабати барф таҳлил карда шудаанд. Нишон дода шудааст, ки иқлими минтақа хушкӣ, тобистони гарм ва зимистони мулоим буда, ҳарорати миёнаи солона 17,2 °C ва боришоти солона 158 мм мебошад. Тағйирёбии назарраси ҳароратҳои шадид, афзоиши рӯзҳои ғайримуқаррарии гарм дар тобистон ва кам шудани давомнокии давраи хунук қайд карда мешавад. Таҳлили тамоюли тағйирёбии иқлим дар давоми даҳсолаҳои охир муқаррар намуд, ки ҳарорати миёнаи солонаи ҳаво дар як сол 0,03 °C баланд шуда, ҳарорати ҳадди ақали ҳаво нисбат ба ҳарорати максимум бештар боло рафтааст. Натиҷаҳо зарурати баррасии тағйирёбии иқлимиро дар банақшагирии кишоварзӣ ва муҳити зист нишон медиҳанд.

Калимаҳои асосӣ: иқлим, ҳарорати ҳаво, боришот, тамоюли тағйирёбии иқлим, вилояти Хатлон, Айвоч, ҳодисаҳои экстремалии обу ҳаво, кишоварзӣ.

ОЦЕНКА КЛИМАТИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ И ВЫЯВЛЕНИЕ ТЕНДЕНЦИЙ ИХ ИЗМЕНЕНИЯ В ОТДЕЛЬНЫХ РАЙОНАХ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В данной статье представлены результаты оценки параметров климата и анализа их тенденций в отдельных районах Хатлонской области (Шахритузский, Насир-Хусравский и Кабадианский районы). Исследование основано на данных многолетних наблюдений метеостанции Айвой, расположенной в долине Кафирнихана, а также частично обновленных данных станции Шахритуз, закрытой в 2009 году. Анализируются температура, осадки, влажность, ветровой режим и снежный покров. Показано, что климат региона сухой, с жарким летом и мягкой зимой, со среднегодовой температурой 17,2 °С и годовым количеством осадков 158 мм. Отмечается значительное изменение экстремальных температур, увеличение аномально жарких дней летом и уменьшение продолжительности холодного периода. Анализ тенденции изменения климата за последние десятилетия установил, что среднегодовая температура воздуха увеличилась на 0,03 °С в год, причем минимальная температура воздуха увеличилась больше, чем максимальная. Результаты подчеркивают необходимость учитывать изменение климата в сельскохозяйственном и экологическом планировании.

Ключевые слова: климат, температура воздуха, осадки, тенденции изменения климата, Хатлонская область, Айвадж,

ASSESSING CLIMATE PARAMETERS AND IDENTIFYING TRENDS IN SELECTED DISTRICTS OF KHATLON REGION

Annotation. This article presents the results of assessing climate parameters and analyzing their trends in selected districts of Khatlon Region (Shaartuz, Nosiri Khusrav, and Kabodiyon districts). The study is based on long-term observation data from the Ayvaj meteorological station, located in the Kafirnigan River valley, as well as partially updated data from the Shaartuz station, which was closed in 2009. Temperature, precipitation, humidity, wind conditions, and snow cover are analyzed. It is shown that the region's climate is characterized by dryness, hot summers, and mild winters, with an annual average temperature of 17.2°C and an annual precipitation of 158 mm. Significant fluctuations in extreme temperatures, an increase in the number of abnormally hot days in summer, and a reduction in the duration of the cold period are noted. An analysis of climate change trends over recent decades revealed a steady increase in average annual air temperature by 0.03°C per year, with minimum air temperatures rising more than maximum temperatures. The results highlight the need to consider climate change in agricultural and environmental planning.

Keywords: climate, air temperature, precipitation, climate change trends, Khatlon Region, Ayvaj, extreme weather events, agriculture.

Сведения об авторах:

Расулзода Хомиджон Хасан – кандидат технических наук, ведущий научный сотрудник ГНУ «Центр изучения ледников» Национальной академии наук Таджикистана. Тел.: (+992) 985496666; E-Mail: hamidjon1966@mail.ru.

Ходжизода Ганджина Хасанджон – научный сотрудник ГНУ «Центр изучения ледников» Национальной академии наук Таджикистана. Тел.: (+992) 900000976; E-Mail: ganjina.2609@gmail.com.

Author Informations:

Rasulzoda Khomidzhon Hassan - Candidate of Technical Sciences, Leading Researcher, GNU "Center for the Study of Glaciers" of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Tel.: (+992) 985496666; E-Mail: hamidjon1966@mail.ru.

Khojizoda Ganjina Hasanjon is a researcher at the GNU "Center for the Study of Glaciers" of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Tel.: (+992) 900000976; E-Mail: ganjina.2609@gmail.com.

УДК 91+502+9 (551.578.7)

ЛАВИНЫ, ГРАДЫ И КАМНЕПАДЫ В ОСОБО ОХРАНЯЕМЫХ ПРИРОДНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И МЕРЫ БОРЬБЫ С НИМИ

Рахимов С.А.-НОУ «Медико-социальный институт Таджикистана»

Ключевые слова: особо охраняемые природные территории, лавина, град, камнепад, склон, галерея, химреагент.

Более половина площади страны расположена на высоте 3 000 м абс. Зимой в горах выпадает много снега, а их склоны круты, высоки, скалисты, почти лишены растительности: всё это приводит к образованию обвалов-лавины после дождей или за счёт растаявшего снега [4].

В нашей республике не лавиноопасны только север – западная часть Ферганской долины (в пределах РТ) и юг - Хатлонская область [3]. Остальную территорию можно условно разделить на шесть лавиноопасных регионов: бассейн Зеравшана, южный склон Гиссарского хребта, Каратегин, Дарваз, Западный Памир и Центральный Памир [1, 3] (рисунок 1).

Лавиноопасными среди ООПТ РТ считаются ТНП в ГБАО и его филиалы в районах Сангвор и Ляхш, Ширкентский ИПП, заповедник Рамит, заказники Комаров, Зеравшан, Кухи Сабз (Кусавлисай), Сангворский, Алма-синский, природный парк «Сари Хосор», заповедник «Дашиджум».

Рассмотрим вкратце ситуацию с лавинами в ТНП.

Между устьями рек Язгулем и Бартанг на правом борту долины р. Пяндж имеется шесть лавиноопасных участков длиной до несколько сотен метров. Крутизна склонов 30-60°, максимальная высота падения лавин достигает до 1500 м, объем лавин от нескольких тысяч в обычные годы до нескольких десятков тыс. м³ снега в многоснежные годы. В обычные зимы на этом участке рушится 3-4 лавины, в многоснежные – до 40 лавин. Многие из них рушатся в Пяндж, но не перегораживая его, так как могучая и бурная река сразу размывает и уносит снежные плотины. Главный ущерб от этих лавин состоит в том, что они заваливают полотно одной из главнейших автома-

гистралей республики, соединяющей столицу страны г. Душанбе со столицей Горного Бадахшана – г. Хорогом, а теперь ставшую важной международной автотрассой.

Бартанг - большой правый приток р. Пяндж. Его длина 452 км, падение 1939 м, средний годовой расход 130 м³/сек. Крутые, местами почти отвесные скалистые склоны, большой перепад высот и значительное количество осадков в виде мокрого снега делают ущелье Бартанга очень лавиноопасным. От Сарезского озера до устья Бартанга по обоим его бортам насчитывается двадцать два лавинных очага и лавиноопасных участка, входящими в территорию ТНП.

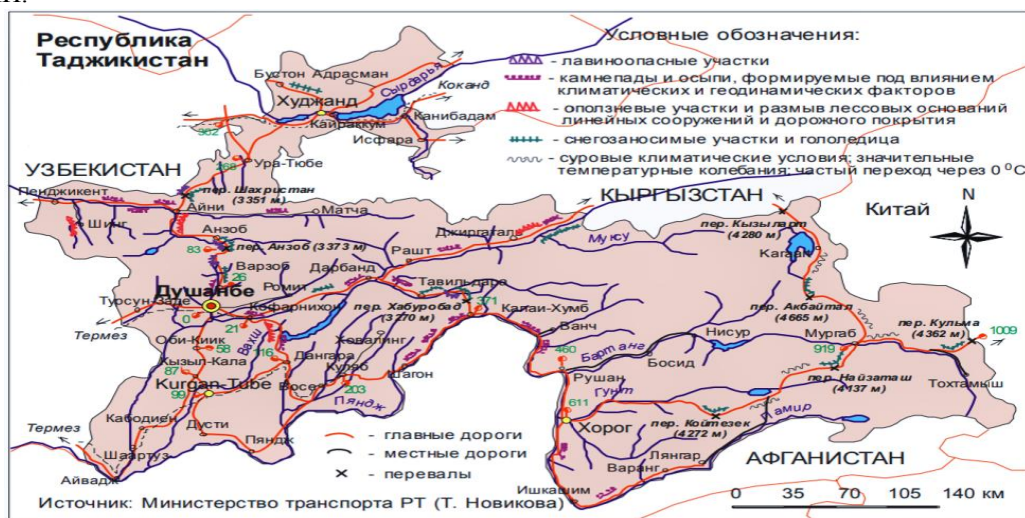

Рисунок 1.- Лавиноопасные участки, камнепады и осыпи, оползневые и снеготаносимые участки на территории РТ

Лавиноопасна не только долина Бартанга, но и ущелья его боковых притоков: Багудары, Баджудары, Рамвитдары, Тавдары, Разучдары, Биджравдары и других.

Между устьем Бартанга и устьем Гунта на правом борту долины Пянджа имеется 84 небольших лавинных очага, как отдельных, так и целых лавиноопасных участков длиной в несколько сот метров. Крутизна склонов 30-45°, максимальная высота падения лавин 500 м. Небольшие лавины в отдельных очагах рушатся ежегодно, в многоснежные годы большие обвалы рушатся из всех очагов, иногда несколько раз за зиму (чаще всего январь-март), заваливая полотно автодороги, что обязано с большой высотой снега в долине Гунта.

На участке, Хорог-Джиланды в генетическом типе лавин доминирует свежеснежный снег (таблица 1, рисунок 2).

В числе природных явлений сохраняется преобладание случаев схода снежных лавин, которые в 2021 году составили 43% от общего количества стихийных бедствий, в 2020 году - 45 %. Процессы образования лавин в высокогорных регионах Таджикистана разделяются на три степени опасности: сильная, умеренная и слабая. К первой относятся Заравшанский и Гиссарский хребты, осевая часть Туркестанского хребта, бассейны рек Обихингоу, Обихумбоу, Ванч, Язгулем в Западной части Памира. Особенно опасны отдельные участки Анзобского перевала на автодороге Душанбе-Худжанд, где вследствие схода лавин в течение длительного времени прекращается движение автотранспорта [5].

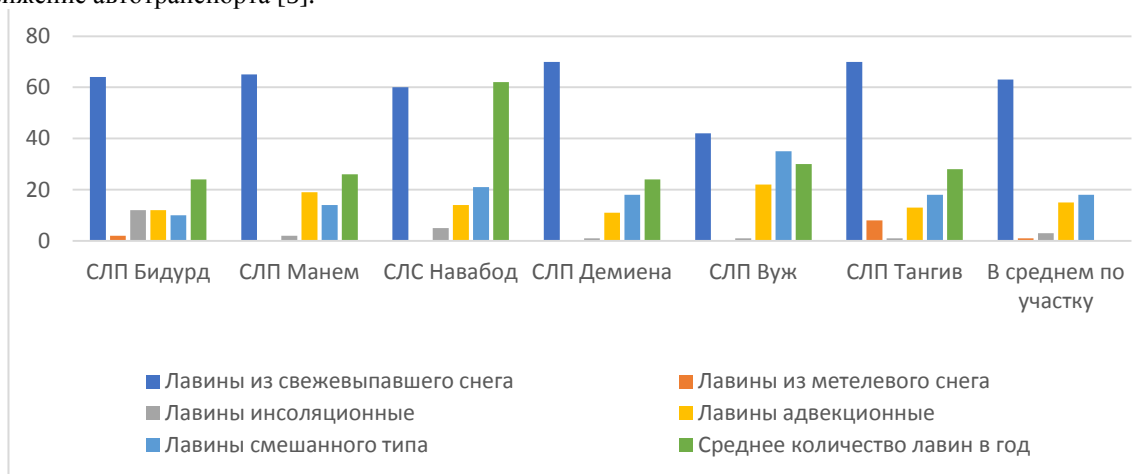

Рисунок 2. - Генетические типы лавин на участке Хорог-Джиланды (% за 2018г.)

Ежегодно в нескольких местах снежные обвалы рушатся с крутых, почти отвесных берегов в Сарезское озеро. Сила их удара такова, что они пробивают и разламывают лёд почти метровой толщины. В местах частого схода таких лавин возникают небольшие незамерзающие полыньи, через которые происходит насыщение воды кислородом, благоприятное для ихтиофауны Сарезского озера. Ввиду того, что берега озера пустынные, кроме гидрометстанции, населённых пунктов нет, никакого ущерба эти лавины не причиняют.

Таблица 1.-Генетические типы лавин на участке Хорог-Джиланды (%) за 2018 г.

Пункт	Лавины из све- жевыпавшего снега	Лавины из метелевого снега	Лавины инсоля- ционные	Лавины адвек- ционные	Лавины смешанного типа	Среднее ко- личество лавин в год, ед.
СЛП Бидурд	64	2	12	12	10	24
СЛП Манем	65	0	2	19	14	26
СЛС Навабод	60	0	5	14	21	62
СЛП Демиена	70	0	1	11	18	24
СЛП Вуж	42	0	1	22	35	30
СЛП Тангив	70	8	1	13	18	28
В среднем по участку	63	1	3	15	18	Всего 194
Источник: фонды Таджикгидрометслужбы, 2016-2019 гг.						

Есть неполные сведения о двух лавиноопасных участках в низовьях р. Кудары - на левом и правом бортах долины, а также о лавинных очагах в верховьях р. Танымас, однако, судя по очень малому количеству выпадающих здесь осадков, эти снежные обвалы рушатся только в очень многоснежные годы и имеют небольшие размеры.

Меры борьбы с лавинами на ООПТ следующие. Наиболее распространена застройка склонов щитами, не позволяющими снегу сдвинуться, сорваться большой массой. Такие щиты, изготовленные из дерева, металла или железобетона, давно и успешно применяются во многих странах, в том числе и в соседнем Узбекистане. Щиты высотой от полутора до трёх метров и длиной до десяти метров устанавливаются в шахматном порядке поперёк склона, ниже которого находится защищаемый объект - здание, дорога, карьер. Этот способ дорогой, но наиболее надёжный: гораздо легче удержать снег на склоне, чем пытаться остановить или повернуть уже набравшую скорость лавину. Однако там, где максимальная высота снега за зиму превышает 3-4 метра, щиты становятся нерентабельными: во-первых, сооружение таких высоких щитов становится очень дорогим, во-вторых, медленно сползающий со склонов снег будет быстрее ломать подобные щиты, чем более низкие. Как известно специалистам, такое медленное, на несколько десятков сантиметров за зиму, сползание казалось бы мягкого снега сгибает даже рейки из швеллера.

В последние годы наравне с жёсткими конструкциями для удержания снега на склоне, а также для торможения небольших лавин стали использоваться металлические и даже нейлоновые сети с ячейками от 4 до 20 см: в этом случае помогает не только их прочность, но и упругость.

Удерживать снег на склонах помогает их террасирование, но оно более дорого и не везде применимо.

Для изменения направления движения лавин применяются лавинорезы, отбойные дамбы и направляющие стенки. Материалом для них служит камень, бетон или просто грунт.

Для остановки лавин служат так называемые лавинотормозящие клинья, устанавливаемые там, где снежный поток начинает расплёскиваться, растекаться. Эти клинья изготавливаются из железобетона, имеют высоту несколько метров и направлены острием навстречу лавине.

Для защиты от лавин сооружают и дамбы, перед которыми обычно выкапывается выемка для остановившегося снежного потока. Однако если скорость лавины достаточно велика, она может перепрыгнуть через дамбу, а в случае, когда вся выемка до краёв заполнена снегом, для следующей лавины дамба не будет преградой.

Наибольшее распространение во всем мире получили противолавинные галереи и туннели. Галереи появились в Альпах ещё в 18 веке. Они бывают арочными, закрытыми, защищёнными от лавин с обоих склонов, и защищающими дорогу только с одной стороны - балочными, рамными и консольными. В Таджикистане подобные галереи построены около Хорога на Памирском тракте под Бидурдским косогором и в верховьях р. Джижикрут (бассейн Ягноба) недалеко от северного портала туннеля «Истиклол» под перевалом Уштур. Однако эта последняя галерея длиной 250 метров в первый же год была частично разрушена лавиной, сошедшей с противоположного склона.

В дальнейшем в нашей республике придётся строить очень много подобных галерей, поэтому желательно организовать поточное производство их деталей на одном из железо-бетонных комбинатов столицы.

Лучшей защитой от лавин является естественная, природная защита, её зелёный щит - лес на горных склонах. Появление очень многих лавинных очагов и лавиноопасных участков вызвано людьми, вырубавшими древесную растительность на дрова и стройматериал. В лесу лавины не образуются, так как деревья разбивают снежный поток на отдельные участки и давление сползающего по склону снега принимают на себя.

Восстановление леса обходится в десять раз дешевле, чем строительство противолавинных сооружений, кроме того выросший лес начнёт давать доход древесиной, ягодами, грибами, целебными растениями, к тому же на залесенных склонах не образуются селевые потоки. Однако следует помнить, что восстановление лесов на склонах гор нашей республики должно происходить одновременно с обеспечением населения горных кишлаков топливом (углём, газом, электроэнергией) и строительными материалами, в противном случае истребление последних лесов Таджикистана будет продолжаться, а число лавин и селей - расти.

Град - опасное метеорологическое явление, которое наносит механические повреждения. Выпадает он преимущественно во второй половине весны - начале лета и наносит ущерб сельскому хозяйству и некоторым краснокнижным животным и растениям, которые сохранились только в ООПТ. До 1990-х годов площадь защиты от града в Таджикистане превышала 400 тыс. га.

Противоградовая служба обеспечивала эффективную защиту отраслей экономики, главным образом, сельского хозяйства от последствий градобития. В настоящее время противоградовые мероприятия практически не проводятся ввиду отсутствия технических средств обнаружения и специальных химвеществ. В результате стране наносится значительный экономический ущерб от воздействия градов.

Центрами максимальных градовых явлений являются территории, расположенные в предгорных территориях Гиссарского хребта (рисунок 1). Имеется тенденция увеличения количества дней выпадения града при повышении высоты местности. В этом случае на долинных территориях максимальная повторяемость увеличивается от 0,7-1 дня, в высокогорьях повторяемость значительно большая, составляет около 4-8 дней. Высокая повторяемость градовых явлений приходится на Гиссарскую долину, здесь в году фиксируется в среднем от 2 до 3,5 дней. Однако, как показали наблюдения, проводимые с 1961 по 1990 годы, на предгорных и долинных территориях число дней с градом сократилось на 60-80%. Как показала статистика, для горных территорий повторяемость выпадения градовых осадков осталась без изменений, а на некоторых горных территориях эта повторяемость возросла.

Град в 2002 г. серьезно навредил сельскохозяйственному урожаю в Центральном Таджикистане. На территории Таджикистана с 1941 по 1970гг. выпадение града являлось частым явлением. Так, в мае 1966г. на территории Каратегина, Дарваза и Гиссарской долины отмечалось выпадение крупного града, размеры которого достигали величины грецкого ореха, то есть около 4-5 см в диаметре. Последствием выпадения такого града явились погибшие животные и уничтоженные сельскохозяйственные посевы. С 1970г. количество дней с градом уменьшилось. Так, в течение 1941-1970гг. на территории Гиссарской долины количество дней с градом в среднем составило 24 дня; в последующие годы количество дней с градом значительно, в два раза снизилось, составляя около 12 дней в среднем в каждом году. Данная тенденция снижения количества градо-дней, по-видимому, связана со снижением вторжений холодных воздушных масс, общим потеплением климата и, вероятно, с налаживанием в те годы работы противорадовой службы. Сильные ливневые дожди, град, грозы в весенний период отмечаются на территориях Шахристана, Ховалинга, Гарма, Файзабада, а также г. Душанбе.

Наибольшая повторяемость градобитий приходится на весну и начало лета (март-июнь), примерно 70-85% от общего их количества за год. В марте и июле повторяемость градобитий примерно одинакова, причём град чаще всего бывает в конце марта и начале июля. На апрель и май приходится максимум градобитий, 50-60% от годового числа [2].

Обычно выпадение града наблюдается в послеполуденные и вечерние часы, что связано с дополнительным эффектом прогрева воздуха и усилением вертикальных движений. Но иногда град может быть и ночью (в начале весны). Продолжительность выпадения града обычно не превышает 3-5 мин, реже 10 мин. Мелкий град может выпадать 20-30 мин и более, с ослаблениями и перерывами [2].

На территории ИПП Ширкент фиксируется до 3 градов в год в ноябре месяце. В январе, феврале и марте град не ожидается. Однако он нередко выпадает один раз в апреле, дважды в первой декаде мая и один раз в июне. В 1980-е и 1990-е годы его не было вовсе. Однако в 2010-2021 гг. количество града увеличилось с 3 до 4 раз в год, а его продолжительность возросла с 5 до 11-12 минут.

Для минимизации последствий градобития надо провести следующие мероприятия:

- восстановление существовавшего в РТ до 2000 г. противорадового комплекса;
- внедрение радиолокационных средств метеорологического назначения для обнаружения очагов града, интенсивных осадков и их минимизации;
- предоставление противорадовых средств для защиты территории в 200-300 тыс. га;
- составление и оперативное обновление баз данных на основе ГИС технологий по проблеме селей, наводнений, оползней, лавин, засух и других опасных явлений;
- для защиты посевов на территории ООПТ использовать метод закрытия их плёнкой.

Камнепады происходят на территории ООПТ РТ не всегда, только во время сильных осадков, града, селевых потоков (5%), землетрясений (65%) и других причин с февраля по май месяцы. Процессы камнепадов наиболее активно происходят на территориях заповедников “Рамит”, “Дашиджум”, природных парков “Сари Хосор” и “Ширкент”, филиалов ТНП в районах Сангвор, Ляхш и ГБАО. От камнепадов каждый год гибнут более 40 голов диких животных, таких как винторогий козел (морхур), уриал, медведь, снежный барс и др. Бороться с ними следует путём устройства подпорных стенок с пазухами на склонах гор, рядом с полотнами автомобильных дорог.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдурахимова, М.М. Лавинные опасности и их распространение в Таджикистане / М.М. Абдурахимова // Сборник научных статей магистрантов ХГУ им. академика Б. Гафурова. - Худжанд, 2018. - С.69-73.
2. Ашуров, Н. Грозные явления природы в Таджикистане / Мир путешествий / Н. Ашуров, Б.У. Махмадалиев, А.А. Яблоков. - Душанбе, 1999. -126 с.
3. Кадастр лавин СССР. – Т.14. Средняя Азия. – Л.: Гидрометеиздат, 1985. – 376 с.
4. Казаков, М.Х. Лавины Таджикистана / М.Х. Казаков, А.А. Яблоков. – Душанбе: Изд-во «Универсал- 3», 1999. - 130 с.
5. Обзор материалов Комитета по чрезвычайным ситуациям и гражданской обороне при Правительстве Республики Таджикистан. Душанбе, 2022.

AVALANCHES, HAIL AND ROCKFALLS IN SPECIALLY PROTECTED NATURAL AREAS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND MEASURES TO COMBAT THEM

Annotation: This article examines the impact of avalanches, hail, and rockfalls in specially protected natural areas of the Republic of Tajikistan (SPNA RT). It is noted that the most common method of combating avalanches is the construction of shields on slopes, etc. To minimize the impact of hail, a number of measures must be taken. Rockfalls should be controlled by constructing retaining walls with sinuses on mountain slopes near roadbeds.

Keywords: *specially protected natural areas, avalanche, hail, rockfall, slope, gallery, chemical reagent.*

ЛАВИНЫ, ГРАДЫ И КАМНЕПАДЫ В ОСОБО ОХРАНЯЕМЫХ ПРИРОДНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И МЕРЫ БОРЬБЫ С НИМИ

Аннотация: В данной статье рассматривается воздействие лавин, града и камнепадов на особо охраняемых природных территориях Республики Таджикистан (ООПТ РТ). Отмечается, что наиболее распространенным

методом борьбы с лавинами является строительство щитов на склонах и т.д. Чтобы свести к минимуму воздействие града, необходимо принять ряд мер. Камнепады должны контролироваться путем строительства подпорных стен с пазухами на горных склонах вблизи земляного полотна.

Ключевые слова: *особо охраняемые природные территории, лавина, град, камнепад, склон, галерея, химреакт.*

ТАРМА, ЖОЛА ВА САНГҲО ДАР ҲУДУДҲОИ ТАБИИ МАХСУС МУҲОФИЗАТ-ГОНАИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ТАДБИРҲОИ МУБОРИЗАИ ОНҲО.

Аннотация: Мақолаи мазкур таъсири тарма, жола ва резиши сангхоро дар ҳудудҳои табиии махсус ҳифзшавандаи Ҷумҳурии Тоҷикистонро (ХТММ ҚТ) баррасӣ мекунад. Қайд карда мешавад, ки усули маъмултарини муборизаи зидди тарма сохтани сипар дар нишебиҳо ва ғайра мебошад. Барои паст кардани таъсири жола як қатор тадбирҳо андешидан лозим меояд. Муборизаи бар зидди сангрёзӣ дар нишебиҳо ва бари рохҳои мошингард бояд бо роҳи сохтани танба-деворҳо амалӣ карда шавад.

Калимаҳои асосӣ: *ҳудудҳои табиии махсус ҳифзшаванда, тарма, жола, сангрёзӣ, нишебӣ, долон, реактиви кимиёвӣ.*

Сведения об авторе:

Рахимов Сайдаброр Ассоевич – кандидат географических наук, и.о. ассистент кафедры медицинской и биологической физики с основами информационных технологий Медико-социальный институт Таджикистана. 734041, Таджикистан, город Душанбе, ул. К. Цеткин, 2. E-mail: saidabror.rahimov@bk.ru

Author information:

Rakhimov Saydabror Assoevich - Candidate of Geographical Sciences, acting Assistant of the Department of Medical and Biological Physics with the Basics of Information Technologies Medical and Social Institute of Tajikistan. 2 K. Zetkin St., Dushanbe, Tajikistan, 734041 E-mail: saidabror.rahimov@bk.ru

УДК 631.674:631.675

ОБОСНОВАНИЕ АКТУАЛЬНОСТИ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ТЕХНИКИ И ТЕХНОЛОГИИ ОРОШЕНИЯ ЛЮЦЕРНЫ, В УСЛОВИЯХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ТАДЖИКИСТАНА

Расулов Ф.Н. - Таджикский аграрный университет имени Ш. Шотемур

Ключевые слова: *люцерна, орошение, дождевальное орошение, водные ресурсы, продуктивность, бороздковое орошение.*

Ключевым фактором, ограничивающим устойчивое развитие сельскохозяйственного производства, является уровень водообеспеченности земельных ресурсов. В современных условиях, роль воды, как основополагающего элемента орошаемого земледелия и стратегического фактора продовольственной безопасности, приобретает особую значимость.

Республика Таджикистан, обладая преимущественно горным рельефом, характеризуется крайне ограниченными площадями равнинных земель, составляющих лишь около 7%, от общей территории страны. В расчёте на одного жителя приходится не более 0,10 га орошаемой пашни. С учётом дефицита земельных ресурсов, стремительно-го роста численности населения и изъятия части орошаемых площадей под строительство, данный показатель, в перспективе, может сократиться до 0,08 га.

Увеличение антропогенной нагрузки на водные ресурсы, в первую очередь, вследствие интенсификации ирригации - основного потребителя воды, приводит к формированию водного дефицита. Нарушения технологического режима поливов сельскохозяйственных культур способствуют ухудшению мелиоративного состояния орошаемых земель. В производственных условиях поливы, как правило, осуществляются визуально, с завышенными поливными нормами, что вызывает значительные непроизводительные потери воды - поверхностный сток, фильтрацию и испарение. В результате, коэффициент полезного действия оросительных систем и продуктивность использования поливной воды остаются на низком уровне. Одной из ключевых причин низкой урожайности сельскохозяйственных культур является неравномерное увлажнение корнеобитаемого слоя почвы в процессе полива. В практике орошаемого земледелия Таджикистана, бороздковый способ полива занимает доминирующее положение (около 99%) и, по всей вероятности, сохранит своё преобладание в перспективе. Однако, для повышения его эффективности, требуется совершенствование технологии в направлении сокращения трудозатрат и минимизации потерь воды.

Основными недостатками бороздкового полива являются значительные непроизводительные потери оросительной воды, развитие ирригационной эрозии почвы, неравномерное распределение влаги по поливной площади и низкая производительность труда поливальщиков, что, в совокупности, обуславливает снижение урожайности сельскохозяйственных культур [5]. В комплексе мероприятий, направленных на рационализацию и повышение эффективности использования биологического потенциала сельскохозяйственных культур, особая роль принадлежит совершенствованию технологий и методов орошения, обеспечивающих устойчивое развитие аграрного сектора.

К прогрессивным способам полива, особенно для люцерны, считается дождевание. Этот способ орошения, включая в себя положительные стороны, исключает ряд существенных недостатков, присущих традиционным (бороздковым) способам орошения. Использование дождевания для кормовых и других сельскохозяйственных культур представляет собой особенно перспективное направление в районах с ограниченными водными и земельными ресурсами, включая Республику Таджикистан [3, 4, 5].

Применение дождевания позволит значительно увеличить урожайность сена люцерны, тем самым обеспечивая надёжную кормовую базу животноводства, способствует решению продовольственной безопасности республики. Для обеспечения населения республики продуктами питания и дальнейшего развития сельскохозяйственного производства в республике, необходимо до 2030 года дополнительно ввести в эксплуатацию 130 тыс./га

новых земель. Ввод новых площадей может быть осуществлен за счет экономии и высвобождения - 1,6-1,7 км³/год воды, от общего лимита республики - 11,1 км³/год, путем ее рационального использования. Экономия такого количества поливной воды может быть достигнута только за счет применения водосберегающих технологий, реконструкции оросительных систем, внедрения экономических методов ведения водного хозяйства и мелиорации земель, нетрадиционного орошения, включая платное водопользование. Следовательно, в условиях дефицита водных ресурсов и установленного лимита на водопользование, возникает необходимость рационального использования оросительной воды. Это достигается посредством разработки и внедрения прогрессивных методов техники и технологий орошения, научно обоснованных режимов полива, установления норм водопотребления сельскохозяйственных культур, а также улучшения мелиоративного состояния земель. Данные меры обладают важным научно-практическим значением, поскольку способствуют повышению урожайности, увеличению выхода продукции с поливного гектара и вовлечению в оборот новых орошаемых земель.

Основной целью запланированных теоретических и экспериментальных исследований является усовершенствование элементов технологии бороздкового орошения и дождевания люцерны на темных сероземах Гиссарской долины, обеспечивающие эффективное и рациональное использование водных ресурсов, сохранение и повышение плодородия почв, оптимизацию расхода оросительной воды, а также значительное увеличение урожайности люцернового сена.

В соответствии с поставленной целью, определены следующие основные задачи:

- Анализировать и оценить существующую технологию орошения люцерны при бороздковом поливе и дождевании;
- Изучить водно-физические свойства почвы опытного участка, для установления параметров орошения;
- Выявить оптимальные нормы орошения, распределение их по фазам развития люцерны при бороздковом поливе и дождевании;
- Составить хроноизоплоты, эпюры увлажнения почвы и водный баланс люцернового поля при бороздковом поливе и дождевании;
- Изучить влияние способов полива на рост, развитие и продуктивность люцерны;
- Определить оптимальные параметры техники полива бороздкового полива и дождевании люцерны и получить расчетные зависимости;
- Определить экономическую эффективность применения бороздкового полива и дождевания люцерны;
- Проводить производственные испытания дождеванием, и представить рекомендации производству;

На основе существующих методик определяются основные водно-физические свойства почвы, элементы техники полива, режима орошения и т. д. Для решения поставленных задач, будут проведены лабораторные и полевые методы исследования. Результаты проведенных экспериментов предполагается использовать в качестве базового источника для формирования теоретических концепций, а также в качестве критерия достоверности фундаментальных обобщений. В ходе выполнения исследований будут применяться инженерно-технические методы и экономико-аналитические подходы, обеспечивающие комплексную оценку эффективности предлагаемых решений [1, 2, 3].

Полевые исследования, направленные на совершенствование техники и технологий орошения люцерны, проводились на темно-серозёмных почвах Гиссарской долины Республики Таджикистан. Объектом исследования выступали различные методы полива люцерны, включая бороздковый и дождевальный. Уклон исследуемых участков составлял 0,008–0,02, а уровень грунтовых вод находился на глубине более 3 метров.

Полевые опыты были заложены в период 2014–2016 гг. на среднесуглинистых почвах Гиссарского научно-исследовательского полигона Государственного учреждения «ТаджикНИИГиМ», расположенного в Рудакинском районе. В рамках исследований, проводилось сопоставление различных технологий орошения люцерны, включая:

1. Технология полива люцерны, принятая в хозяйстве (бороздковый полив, контроль, Вариант-B1);
2. Режим водоподачи, обеспечивающий регулирование влажности расчетного слоя почвы в пределах (0,7-1,0) НВ (Вариант-B2);
3. Режим водоподачи по варианту B2, но с поливной нормой **0,4 м**;
4. Режим водоподачи по варианту B2, но с поливной нормой **0,6 м**;
5. Режим водоподачи по варианту B2, но с поливной нормой **0,8 м**;
6. Режим водоподачи по варианту B2, но с поливной нормой **1,3 м**;
7. Технология орошения дождевание люцерны;
8. Вариант «без орошения».

Теоретические исследования, направленные на обоснование необходимости модернизации элементов техники и технологий орошения люцерны, а также на их оценку при различных способах полива, проводятся с использованием широкого спектра источников. В качестве материалов, применяются: научно-техническая литература, архивные и фондовые данные научно-исследовательских и проектных институтов, а также информация, полученная из авторитетных специализированных интернет - ресурсов.

Выводы:

1. Направление исследований по совершенствованию техники и технологий орошения люцерны в условиях Центрального Таджикистана является приоритетным и имеет важное научно-практическое значение.
2. Практическая значимость работы заключается в разработке и совершенствовании элементов техники и технологий орошения люцерны, при бороздковом поливе и дождевании, на темных сероземах Гиссарской долины.

3. Результаты исследований позволят обеспечить стабильную водоподачу, равномерность полива, значительно повысить урожайность люцерны, сэкономить оросительную воду, снизить непроизводительные потери воды, исключить ирригационную эрозию и повысить производительность труда поливальщика.

4. Основные результаты исследований и достоверные данные опубликованы спустя 2 года после экспериментов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Доспехов Б.А. – Методика полевого опыта М.: Колос, 1979.
2. Методика полевых и вегетационных опытов с хлопчатником в условиях орошения (СоюзНИХИ), 1973. –216с.
3. Домуллоджанов Х.Д. и др. Рекомендации по режиму орошения сельскохозяйственных культур в Таджикистане часть 1 и 2. - Душанбе, 1988.
4. Пулатов Я.Э., Силтонмамадов Д., Юсупов М., Наджмизода Ф. Водосберегающие технологии орошения основных сельскохозяйственных культур в условиях рыночной экономики //Сборник статей, посвященных международному году водного сотрудничества, Душанбе, 2013. –С. 135-140.
5. Пулатов Я.Э., Бахриев С.Х., Силтонмамадов Д. Эффективность капельного орошения при возделывании овощных культур. Сборник статей, посвященных международному году водного сотрудничества, Душанбе, 2013. –С.140-145.

АСОСНОККУНИИ АКТУАЛИИ ТАҲҚИҚОТҲОИ ИЛМӢ ОИД БА МУКАММАЛКУНИИ ТЕХНИКА ВА ТЕХНОЛОГИЯИ ОБӢРИИ ЮНУЧҚА ДАР ШАРОИТИ ТОҶИКИСТОНИ МАРКАЗИ

Аннотатсия. Дар ин мақола тақмили усулҳо ва технологияи обӢри хангоми парвариши юнучқа дар шароити Тоҷикистони Маркази баррасӣ мешавад. Ба истифодабарии оқилонаи захираҳои об, баланд бардоштани ҳосилнокии зироатҳо ва самаранок истифодабарии оби обӢри диққати калон дода мешавад. Натиҷаҳои назариявӣ ва таҷрибавӣ оид ба тақмил додани усулҳои обӢрии обпоӣ ва ҷӯякӣ оварда шудаанд. Таъсиҳо оид ба беҳтар намудани речаҳои обӢри ва зиёд кардани самаранокҳои иқтисодии истеҳсолоти хоҷагии кишлоқ тартиб дода шудаанд.

Калимаҳои асосӣ: юнучқа, обӢри, обӢрии обпоӣ, захираҳои об, ҳосилнокӣ, обӢрии ҷӯякӣ.

ОБОСНОВАНИЕ АКТУАЛЬНОСТИ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ТЕХНИКИ И ТЕХНОЛОГИИ ОРОШЕНИЯ ЛЮЦЕРНЫ, В УСЛОВИЯХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ТАДЖИКИСТАНА

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования методов и технологий орошения люцерны в условиях Центрального Таджикистана. Особое внимание уделяется рациональному использованию водных ресурсов, повышению урожайности и эффективному использованию оросительной воды. Представлены теоретические и экспериментальные результаты по совершенствованию дождевального и бороздкового орошения. Даны рекомендации по улучшению режимов орошения и повышению экономической эффективности сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: люцерна, орошение, дождевальное орошение, водные ресурсы, продуктивность, бороздковое орошение.

JUSTIFICATION OF THE RELEVANCE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON IMPROVING THE TECHNIQUE AND TECHNOLOGY OF LUCERNE IRRIGATION IN CENTRAL TAJIKISTAN

Annotation. The article finalizes the improvement of irrigation techniques and technologies for Lucerne cultivation under the conditions of Central Tajikistan. The main focus is on the rational use of water resources, increasing crop productivity, and enhancing the efficiency of irrigation water use. Theoretical and experimental research results on improving furrow and sprinkler irrigation methods are presented. Recommendations for optimizing irrigation regimes and improving the economic efficiency of agricultural production are developed.

Keywords: Lucerne, irrigation, sprinkler irrigation, water resources, productivity, furrow irrigation.

Сведения об авторе:

Расулов Фируз Нематиллоевич - старший преподаватель кафедры строительной механики и гидротехнических сооружений ТАУ имени Ш. Шотемур, 730403, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки 146, Тел: (+992) 928155595; E-mail: Rasulov.Firuz_85@mail.ru

Author information:

Rasulov Firuz Nematilloevich - senior teacher, department of structural mechanics and TAU named after Sh. Shotemur, 730403, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 146, E-mail: Rasulov.Firuz_85@mail.ru. Tel: (+992) 928155595;

УДК 631.674.5

ТЕХНОЛОГИЯ ПОЛИВА ЛЮЦЕРНЫ ДОЖДЕВАНИЕМ В УСЛОВИЯХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ТАДЖИКИСТАНА

Расулов Ф.Н. - Таджикский аграрный университет имени Ш. Шотемур

Ключевые слова Водосберегающая технология, дождевание, люцерна, бороздковый полив, водный баланс, оросительная норма; суммарное водопотребления, урожайность; экономия оросительной воды.

Известно, что, в связи с бурным демографическим ростом населения, отчуждением части пригодных орошаемых земель под строительство в условиях ограниченности экстенсивного развития, из-за предгорно-горных условий Таджикистана, удельный показатель их использования на душу населения сократится до 0,08 га. С другой стороны, в связи с нарастанием нагрузки на водные ресурсы, особенно с развитием ирригации, как основного водопотребителя, надвигается водный дефицит, а, из-за технологических нарушений процесса полива сельскохозяйственных культур, ухудшается эколого-мелиоративное состояние орошаемых земель. Искусственное орошение является основным фактором повышения продуктивности земельных угодий и снижения уровня зависимости сельского хозяйства от климатических условий. Однако, в производственных условиях эффективность использования водно-земельных ресурсов низка, без достаточной экономической обоснованности возделываются различные сельскохозяйственные культуры с применением, в основном, бороздкового способа орошения. Применение различной техники и техно-

логии орошения (бороздковое, капельное, дождевание и другие способы микроорошения) сельскохозяйственных культур, также недостаточно экономически обоснованы и, из-за слабой изученности их эффективности, также отсутствуют специальные рекомендации. Следовательно, для интенсификации орошаемого земледелия, разработка инновационных водо- и ресурсосберегающих, экологически безопасных технологий и техники орошения сельскохозяйственных культур, в условиях климатических изменений Таджикистана, является актуальной и решение этих проблем имеет большое научно-практическое значение.

К прогрессивным способам полива, особенно для люцерны относится дождевание. Этот способ орошения, включая в себя положительные стороны, исключает ряд существенных недостатков, присущих традиционному (бороздковый) способу орошения. Особенно перспективным является использование дождевания для кормовых и других культур в районах, отличающихся дефицитом водных и земельных ресурсов, к которым относится Республика Таджикистан [1, 2, 3].

Применение дождевания позволит значительно увеличить урожайность сена люцерны, и тем самым, обеспечивая надежную кормовую базу животноводства, способствует решению продовольственной безопасности республики. Для обеспечения населения республики продуктами питания и дальнейшего развития сельскохозяйственного производства в республике, необходимо до 2025 года дополнительно вести в эксплуатацию 150 тыс./га новых земель. Ввод новых площадей может быть осуществлен за счет экономии и высвобождения - 1,6-1,7 км³/год воды от общего лимита республики - 11,1 км³/год путем ее рационального использования. Экономия такого количества поливной воды может быть достигнута только за счет применения водосберегающих технологий, реконструкции оросительных систем, внедрения экономических методов ведения водного хозяйства и мелиорации земель, нетрадиционные орошения, включая платное водопользование.

При достаточной влажности почвы на глубине заlegания семян, всходы у люцерны появляются при сумме температур воздуха (выше плюс 5°) не ниже 9°С, а отрастание люцерны прошлых лет наблюдается при устойчивой среднесуточной температуре воздуха выше плюс 5°С. Потребность люцерны в тепле, в межукосные периоды, в разные годы произрастания, различна. Люцерна - влаголюбивая культура (фреатофит). При прорастании семена поглощают 120-150% воды, от своей массы. Поэтому необходимо поддерживать влажность почвы в поверхностном слое на высоком уровне для того, чтобы обеспечить появление дружных всходов, а затем укоренения молодых растений. В условиях Таджикистана, по потребности в воде люцерна занимает первое место после риса и citrusовых. Большой расход воды люцерновым полем обусловлен длинным периодом вегетации этой культуры (210-260 дней), формированием большой массы надземных и подземных органов, а также значительной площадью листового аппарата, повышающего транспирацию растений. Она имеет хорошую приспособительную реакцию: при сильных и продолжительных засухах часть листьев опадает, чтобы свести к минимуму расход воды. Благодаря глубокой корневой системе, люцерна может обеспечить себя водой из глубоких слоев почвы, в результате чего не погибает и в самые засушливые годы, но при этом урожай её сильно снижается [1].

Полив люцерны. Люцерна предъявляет повышенные требования к воде. Чтобы получить высокий урожай зеленой массы, необходимо поддерживать влажность в пределах 75–80 %, от полной полевой влагоемкости (ППВ) почвы; для семенной люцерны в засушливых районах оптимальный режим влажности до фазы цветения – 70–75 (в метровом слое почвы), после цветения – 60–65%ППВ [4].

Люцерна, как многоукосное растение, обладает высокими потенциальными возможностями повышения урожая. Однако высокую урожайность зеленой массы и сена получают только при правильном режиме орошения. Люцерна на формирование мощной корневой системы и надземной массы расходует большое количество воды (транспирационный коэффициент в среднем составляет 700–800 единиц). При урожае сена 150-200 ц/га за четыре-пять укосов, суммарный расход воды достигает 7000–8000 м³/га. По фазам развития потребление воды неодинаково. Наибольшее количество воды люцерна потребляет в фазу цветения, когда отмечается максимальный прирост надземной массы. Суммарный расход влаги за сутки, в этот период, в среднем достигает 50 – 60, а во время засухи – 100 м³/га. Меньше всего люцерна расходует воды на формирование первого укоса, что объясняется относительно высокой среднемесячной температурой и более высокой влажностью воздуха. Наиболее интенсивное водопотребление – в июле – августе [1,4,5].

Обеспечение оптимального режима влажности способствует лучшему развитию после скашивания, образованию мощного травостоя с высокой фотосинтетической продуктивностью. Различный режим орошения оказывает большое влияние на размер ассимиляционного аппарата.

Технология орошения люцерны при бороздковом поливе и дождевании. Полученные многолетние данные показывают, что при бороздковом поливе, в соответствии с существующими рекомендациями, за вегетацию проводилось 4 полива с большими межполивными периодами и фактическая оросительная норма составила 7026 м³/га. Из-за растянутости межполивных периодов, влажность почвы снижается до 50-60% от НВ, поданные поливные нормы не покрывают создавшегося дефицита влаги на глубине расчётного слоя почвы. При таком режиме орошения, в почве не создаются оптимальные водно-воздушные условия для роста и развития растений. Всё это приводит к получению невысоких урожаев (192,0 ц/га) сена люцерны.

При дождевании люцерны, поливы проводились, в среднем, 16 раз с нормами от 140 до 420 м³/га. При этом фактическая оросительная норма изменялась от 2245 до 6615 м³/га. Такой режим нормы поливов способствовал формированию урожая сена люцерны от 154,7 до 301,1 ц/га [4,5].

Водопотребление люцерны. За вегетационный период в потреблении воды имеется общая закономерность: по мере повышения предполивной влажности почвы, увеличиваются поливные нормы и суммарное водопотребление, а расход почвенной влаги находится в обратной зависимости, т.е. чем ниже предполивная влажность почвы, тем больше люцерна использует влагу из запасов почвы. Основной статьёй водного баланса является оро-

сительная вода, которая варьирует от 40% до 79% м³/га (при дождевании), а при бороздковом поливе 72,5%, от общего расхода воды. При дождевании люцерны, выявлено, что с увеличением нормы полива возрастает суммарное водопотребление от 5615 до 8370 м³/га, а при бороздковом поливе оно составило 9686 м³/га. Установлено, что с ростом урожая сена люцерны, снижается коэффициент водопотребления от 50,4 до 26,5 м³/ц. По результатам исследований видно, что максимальный урожай сена люцерны, при минимальных затратах (287,0 ц/га), формируется при оросительной норме на уровне 5545 м³/га, суммарного водопотребления 7715 м³/га и коэффициента водопотребления 26,9 м³/ц. По результатам многолетних исследований выявлено, что на контроле (вариант 1 – полив напуском) суммарное испарение за вегетацию было наибольшим – в среднем 9755 м³/га, а доля оросительной воды составила, в среднем, 72,9%. При дождевании люцерны, по мере повышения режима водоподачи от 0,4М до 1,3 М, суммарное испарение (водопотребление) люцерны увеличивается.

Коэффициент водопотребления, в зависимости от способа полива (полив напуском и дождеванием), варьируется от 12,1 (вариант полива – напуском) до 7,2 м³/ц (вариант полива дождеванием). Установлено, что по мере повышения режима водоподачи дождеванием от 0,4М до 1,3М, коэффициент водопотребления снижается от 37,4 до 30,4 м³/ц. Установлено, что наименьший коэффициент водопотребления (26,6 м³/ц) достигается при режиме водоподачи 0,8М, то есть при снижении оросительной нормы в пределах 20-30% от нормы.

Удельные затраты оросительной воды на 1 центнер сена люцерны изменяется от 14,5 до 39,1 м³/ц.

Между урожаем сена люцерны и суммарным водопотреблением (n=20) найдена тесная ($R^2=0,92$) криволинейная связь, которая описана уравнением параболы, имеющим вид:

$$Y = -19,4X^2 + 314,2X - 984,7$$

Где: Y – урожай сена люцерны, ц/га;

X – суммарное водопотребление, тыс.м³/га.

С ростом урожая от 140 до 285 ц/га сена люцерны, суммарное водопотребление увеличивается от 5,2 до 8,0 тыс. м³/га, т.е. урожай повышается на 50,9 %, а суммарное водопотребление только на 35,0 %. В условиях Центрального Таджикистана рациональное суммарное водопотребление составляет 7,2 тыс.м³/га, при урожае 260 ц/га сена люцерны.

С ростом урожая сена люцерны уменьшается расход воды на единицу продукции (коэффициент водопотребления). Связь урожая с коэффициентом водопотребления ($R^2=0,76$) выражено уравнением, степенной функции, имеющим вид:

$$Y = 0,0007X^2 - 0,35X + 74,2$$

где: Y – урожай сена люцерны, ц/га;

X - коэффициент водопотребления, м³/ц.

В процессе исследования изучены основные характеристики и показатели дождевальной насадки. При этом, определены для каждого полива интенсивность дождя, расход воды и равномерность увлажнения почвы при дождевании люцерны. Результаты экспериментальных исследований по различным способам (бороздковый и дождевание) орошения люцерны многолетнего стояния, влияние их на нормы орошения на рост, развитие и продуктивность показали преимущество дождевания относительно бороздкового полива [5, 7].

Выводы

1. При дождевании люцерны нормой 5545 м³/га, урожай сена люцерны достигает максимального значения – 28,7ц/га., а при бороздковом поливе нормой 7026м³/га, соответственно – 192 ц/га. При дождевании люцерны в сравнении с бороздковым способом полива, урожай сена увеличивается на 95,0ц/га или 33,1%, экономия оросительной воды достигает 1481 м³/га или 26,8%. Удельные затраты оросительной воды на единицу урожая сена люцерны, при дождевании и бороздковом поливе составляет 19,3 и 36,6м³/ц, соответственно.
2. Результаты исследований по влиянию степени водообеспеченности посевов при дождевании люцерны на её продуктивность показали, что уменьшение оросительной нормы на 20, 40, 60%, снижает урожай сена люцерны на 8,9, 31,6 и 46,1%, соответственно. А увеличение нормы орошения на 30%, приводит к повышению урожая сена всего лишь на 5%. При дождевании люцерны, предполивная влажность почвы не должна опускаться ниже 75-80% НВ.
3. Выявлено, что основной статьёй водного баланса является оросительная вода, которая варьирует от 40% до 79% м³/га (при дождевании), а при бороздковом поливе 72,5 %, от общего расхода воды. При дождевании люцерны выявлено, что с увеличением нормы поливов возрастает суммарное водопотребление от 5615 до 8370 м³/га, а при бороздковом поливе она составила 9686 м³/га.
4. С ростом урожая сена люцерны, снижается коэффициент водопотребления от 50,4 до 26,5 м³/ц. По результатам исследований видно, что максимальный урожай сена люцерны при минимальных затратах (287,0 ц/га) формируется при оросительной норме на уровне 5545 м³/га, суммарного водопотребления 7715 м³/га и коэффициента водопотребления 26,9 м³/ц.
5. Практическая значимость выполненной работы заключается в разработке элементов техники и технологии орошения люцерны при бороздковом поливе и дождевании. Это позволит обеспечить стабильную водоподачу, равномерность полива, значительно повысить урожайность люцерны, сэкономить оросительную воду, снизить непроизводительные потери воды, исключить ирригационную эрозию и повысить производительность труда поливальщика.

ЛИТЕРАТУРА

1. Домуллоджанов Х.Д. Оптимизация режима орошения люцерны в Таджикистане. Обзорная информация. Душанбе: 1990. -51с.
2. Нурматов Н.К. Технология орошения сельскохозяйственных культур на склоновых землях. -Душанбе: «Ирфон», 1991. - 372 с.

3. Пулатов Я.Э., Рациональное использование водных ресурсов в сельском хозяйстве // Вестник «Таджикистан и современный мир». - Душанбе: -2008, №3(18). - С.36-44.
4. Пулатов Я.Э., Сангинова Б.С., Расулов Ф., Разакова Г. Водосберегающие технологии и продуктивность воды в орошаемом земледелии Таджикистана ж. Наука и инновация, Душанбе: «Сино», 2017. -С.224-228, ISSN 2312-3648
5. Пулатов Я.Э., Расулов Ф. Дождевание люцерны в условиях Центрального Таджикистана Кишоварз (Земледелец), №2, Душанбе: 2019. -С.68-65.
6. Рекомендации по режиму орошения сельскохозяйственных культур в Таджикистане часть 1 и 2. Душанбе, 1988.
7. Рекомендации по инновационным технологиям орошения сельскохозяйственных культур в условиях климатических изменений Таджикистана //ГУ ТаджикНИИГиМ. Душанбе, 2021, -С.18-22.

ТЕХНОЛОГИЯ И ОБМОНИИ ОБПОШИИ ЮНУЧКА ДАР ШАРОИТИ ТОҶИКИСТОНИ МАРКАЗӢ

Аннотатсия. Дар ин мақола натиҷаҳои тадқиқоти бисёрсола (2014-2020) оид ба таҳияи параметрҳои оптималии технологияи обёрии юнучка бо истифода аз обёрии обпошӣ оварда шудааст. Самаранокии ва бартарии обёрии обпошӣ нисбат ба обёрии ҷуякҳо ба таври таҷрибавӣ нишон дода, реҷаи оптималии обёрии обпошӣ муқаррар карда шуд. Муносибати байни ҳосили алафи юнучка ва сарфи умумии об, суръати обёрӣ ва ҳосилнокии юнучка муқаррар карда шуд. Ҳадди оптималии кам кардани меъёри обёрӣ муқаррар карда шуд, ки дар шароити тағйири иқлими Тоҷикистони Марказӣ ба ҳосили юнучка таъсири ҷиддӣ намерасонад.

Калимаҳои асосӣ: *Технологияи сарфаи об, обёрии обпошӣ, юнучка, обёрии ҷуякҳо, мувозинати об, меъёри обпошӣ; сарфи умумии об, ҳосили зироат; сарфаи оби обёрӣ.*

ТЕХНОЛОГИЯ ПОЛИВА ЛЮЦЕРНЫ ДОЖДЕВАНИЕМ В УСЛОВИЯХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ТАДЖИКИСТАНА

Аннотация. В данной статье представлены результаты многолетнего исследования (2014-2020 гг.) по разработке оптимальных параметров технологии орошения люцерны дождевальным методом. Экспериментально продемонстрирована эффективность и преимущества дождевального орошения по сравнению с бороздковым, а также разработана оптимальная схема дождевального орошения. Установлена зависимость урожайности люцерны от общего водопотребления, нормы орошения и урожайности люцерны. Определен оптимальный порог снижения нормы орошения, который не окажет существенного влияния на урожайность люцерны в условиях меняющегося климата Центрального Таджикистана.

Ключевые слова *Водосберегающая технология, дождевание, люцерна, бороздковый полив, водный баланс, оросительная норма; суммарное водопотребления, урожайность; экономия оросительной воды.*

TECHNOLOGY OF IRRIGATION OF LUCERNE WITH SPRINKLING IN THE CONDITIONS OF CENTRAL TAJIKISTAN

Annotation. The article analyses the results of many years (2014-2020) of research on the development of optimal parameters for Lucerne irrigation technology during sprinkling. The effectiveness and advantage of sprinkling relative to furrow irrigation has been experimentally proven, and the optimal water supply regime for sprinkling has been established. A relationship between the Lucerne hay yield and total water consumption, irrigation norm and Lucerne productivity, an optimal threshold for reducing the irrigation norm has been established, which does not significantly affect Lucerne yield under the conditions of climate change in Central Tajikistan.

Keyword: *Water-saving technology, sprinkling, Lucerne, furrow irrigation, water balance, irrigation rate; total water consumption, yield; saving irrigation water.*

Сведения об авторе:

Расулов Фируз Нематиллоевич - старший преподаватель кафедры строительной механики и гидротехнических сооружений ТАУ имени Ш. Шотемур, 730403, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки 146, Тел: (+992) 928155595; E-mail: Rasulov.Firuz_85@mail.ru

Author information:

Rasulov Firuz Nematilloevich - senior teacher, department of structural mechanics and Hydrotechnical Buildings, TAU named after Sh. Shotemur, 730403, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 146, Tel: (+992) 928155595; E-mail: Rasulov.Firuz_85@mail.ru

ТДУ: 338.43

ХОЛАТИ МУОСИР ВА ТАЛАБОТИ МАЪЁРӢ БА ТЕХНИКАИ КИШОВАРЗӢ ДАР ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН

Самандарзода И.Х., Каримова У.Р. -Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншох Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: фондҳои асосӣ, истеҳсолот, даромадноки, воситаҳои асосӣ, маънавӣ, фондгунҷоии, фондтаъминкунии, фондмусал-лаҳиавии, хоҷагии қишлоқ, мошини картошкашинонак, мошини картошкачинак.

Яке аз омилҳои ҳалқунанда ва самарабахши аз нав барқарор намудан ва тараққӣ бахшидани соҳаи аграрӣ дар шароити ҳозира бо суръати баланд рушд додани комёбиҳои пешрафтаи илму техника ва таҷрибаи пешқадам мебошад. Мутаассифона, иқтидори инноватсионии комплекси агросаноатии ҷумҳурӣ дар сатҳи паст истифода мешавад.

Дар Консепсияи пешрафти навҷорисозии маҷмааи агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 144 аз 3 март соли 2014 чунин омадааст: «Барои гузаштан ба усули инноватсионии рушди комплекси агросаноатӣ зарур аст, ки масъалаҳои умумии низоми рушд ҳал карда шаванд, зеро онҳо афзоиши самаранокиро бозмедоранд».[1, с. 4].

Аз таҳқиқоти гузаронидашуда бармеояд, ки ҳамзамон бо коҳишёбии истифодабарии агротехникаҳои шиддатнок, камнеру ва захираҳои истеҳсоли маҳсулоти ба рақобат тобоварандаро таъминкунанда, вуҷуд меёбад.

Дар мақола тағйироти фондҳои асосии истеҳсолоти хоҷагии қишлоқи мамлакатро дар тӯли то соли 2030 бо ба назар гирифтани таъбиқи дастовардҳои илму техникаи муосир муфассалтар дида мебароем. «Асоси муайян намудани параметрҳои дурнамои тағйир додани фондҳои асосии истеҳсолот ба якчанд вариантҳои рушди соҳаи кишоварзии ҷумҳурӣ, ки дар «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» пешниҳод шудаанд, асос ёфтааст».[7, с. 29].

Ниҳоят паст шудани вазъияти иқтисодии соҳа ва муфлисӣ молиявии аксар хоҷагӣ зарурати бозсозиро ба миён меоварад. Агар солҳои пешин рушди хоҷагии қишлоқ асосан бо роҳи бунёди биноҳои нави чорводорӣ, таҷдиди объектҳои мавҷуда таъмин карда мешуда бошад, пас дар замони ҳозира ин амал аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайрисамаранок маҳсуб меёбад. [2, с. 103].

Алҳол дар хоҷагии дар фермаҳои чорводорӣ миқдори ҷойҳои нигоҳдорӣ ва парвариши чорво аз саршумори ҳайвонот зиёд мебошад, вале бо вучуди ин, қариб ҳамаи хоҷагӣ ба барқароркунӣ, таъмири объектҳои алоҳида, иваз кардани таҷҳизоти технологӣ ниёз доранд. Дар баробари ин, хоҷагӣ, ки то 200 сар модагов доранд, тақрибан 35,0 – 37,0 Ҷоизи миқдори умумии саршуморро, то 400 сар модагов доштагон – 32,0 – 36,0 Ҷоизро ташкил медиҳад. Ин хоҷагӣ зоотехникаи соҳаҳои чорвопарварӣ ва усулҳои механиконидаани равандҳои нигоҳубини чорво ва истеҳсоли маҳсулоти соҳаро ба кор мебаранд. Онҳо на бештар аз 7,0 – 10,0 Ҷоиз бо силоси механиконидашуда, 3,0 – 5,0 Ҷоиз бо анборҳои сенаж ва 5,0 – 10,0 Ҷоиз бо анборҳои беҳмева таъмин карда мешаванд. [5, с. 211].

Таҳлили вазъияти чорводорӣ ширдеҳ дар ҷумҳурӣ нишон медиҳад, ки беҳтар намудани сифат ва таъминнокии хӯроки чорво, муҳайё намудани шароити мусоидтари парвариши чорво ва баланд бардоштани маҳсулнокии модаговҳо бояд ба барқароркунӣ ва аз ҷиҳати техникӣ мусаллаҳ гардондани фермаҳо асоснок карда шаванд. Омили ҳалқунандаи пурратар истифода бурдани иқтидори генетикии маҳсулнокии ҳайвонот омили хӯрок мебошад, ки дараҷаи маҳсулнокии чорво 70,0 – 80,0 Ҷоиз муайян мекунад. Истеҳсоли хӯроки чорво ва тайёр кардани хӯроки чорво бояд ба низоми минтақавӣ хоҷагидорӣ чорво мувофиқ бошад. [8, с. 2].

Баланд бардоштани сифат ва арзон кардани арзиши аслии он, тақмил додани сохтори истеҳсоли хӯроки чорво, муҳимтарин шарт баланд бардоштани қобилияти чорводорӣ мебошад. Дар байни онҳо, ки ба шароити иқтисодии чорводорӣ ҳонагӣ таъсир мерасонанд, ҷудо кардан лозим аст: муқаррар намудани нархҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ асоснокӣ маҳсулот ва сиёсати дахлдори андозу қарз, таъбиқи сиёсати ягонаи давлатӣ ва кор оид ба таъминоти техникаи байториву зотпарварӣ. [10, с. 26].

Дар замони ислоҳоти аграрӣ ташаккул ва истифодаи фондҳои асосии истеҳсолӣ бо мавҷудияти як зумра омилҳо алоқаманд мебошад, аз ҷумла хароҷоти захираҳои истеҳсолӣ-техникӣ афзуда, арзиши аслии онҳо хеле баланд мегардад, ки ин ба коҳишёбии вазъи молиявии корхонаҳои хоҷагии қишлоқ боис мегардад. Ислоҳи вазъият дастгирии давлатро ба соҳаи мазкур, ки дар сатҳи паст қарор дорад, талаб мекунад. Дар ин шароит истеҳсолкунандагон кишоварзӣ, ки ба нарасидани маблағҳои худӣ дучор шуда, фондҳои асосиро сари вақт ва ба ҳаҷми зарурӣ нав ва пурра карда наметавонанд, ки ин боиси камшавӣ ва фарсуда шудани онҳо мешавад. Тамоми муаммоҳои болозикр талаб мекунад, ки нисбати арзёбии самарои ташкилдихӣ ва тақрористеҳсоли фондҳои асосии истеҳсоли хоҷагии қишлоқ бояд муносибати аз ҷиҳати илмӣ асоснок карда шавад.

Барои муайян кардани натиҷаҳои минбаъдаи тақрористеҳсолкунии фондҳои асосӣ дар хоҷагии қишлоқи мамлакат, бояд принципҳои зеринро риоя намуд:

- ба шароити нигоҳдорӣ, кашондан ва қорқарди ибтидоии маҳсулоти хоҷагии қишлоқ мувофиқ намудани ҳаҷми фондҳои асосӣ;
- сари вақт иваз ва таъмин намудани фондҳои асосии аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва маънавӣ фарсудашуда бо фондҳои нав;
- бо дарназардошти зарурати зиёд кардани иқтидори дигар захираҳо (меҳнат, замин, биологӣ ва ғайра);

- баланд бардоштани самаранокии истифодаи фондҳои мавҷуда, бо роҳи ҷорӣ намудани технологияи сарфаи захира ва дигар қомебҳои пешрафтаи илму техника. [6, с. 42].

Ҷадвали 1. - Нишондиҳандаҳои асосии истифодаи фондҳои асосӣ дар қорхонаҳои хоҷагии қишлоқи Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳандаҳо	Солҳо			С. 2023 нисбати с. 2015, %
	2015	2020	2023	
Боздеҳи фондҳои асосии истеҳсоли, сомонӣ	0,39	0,34	0,48	115,2
Фондгунҷоиши маҳсулоти қишварзӣ, сомонӣ	2,7	2,6	2,24	86,8
Фондмусаллаҳшавии қорғарон, сомонӣ / ба 1 қорғар	32,8	46,2	58,9	179,5
Фондтаъминкунии хоҷагиҳо, сомонӣ ба 1 га	14,0	19,2	25,8	183,9
Сатҳи даромаднокӣ, %	0,10	0,09	14,09	136,9

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф, тибқи маълумотҳои Вазорати қишварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон

Асос барои ҳисоб кардани эҳтиёҷ ба фондҳои асосӣ параметрҳои пешгӯии рушди истеҳсолоти қишварзӣ дар сохтори додашуда аз рӯи минтақаҳо, инчунин мавҷудияти фондҳои асосӣ ба ҳолати 01.01.2022 мебошад. Дар мақола равишҳои методологӣ барои муайян кардани эҳтиёҷот ба техникаи қишварзӣ истифода шудаанд.

Ҷадвали 2. - Талаботи меёрӣ ба техникаи қишварзӣ барои соли 2023, адад

Намудҳои техника	Ҳамагӣ дар ҷумҳурӣ	аз ҷумла:			
		ВМКБ	Сугд	Хатлон	НТҚ
Тракторҳои ҳама тамғаҳо, ҳамагӣ	29030	388	9830	14441	4371
аз ҷумла:					
Заминронӣ (шудкоркунанда)	11049	147	3743	5496	1663
Ҳамақора	17976	239	6088	8944	2705
Комбайнҳои ғалладарав	1925	17	725	843	340
Комбайнҳои хошқоравӣ, аз ҷумла силосгундорӣ	420	0	308	78	34
Мошинҳои пахтачинӣ	1602	0	502	1047	53
Тухмпошаки ғалладона	1924	16	722	845	341
Сипори хокгардон	9582	129	3246	4766	1441
Хӯшачинакҳо (тойбанд)	573	0	368	127	78
Мошини картошкашинонак	1146	63	419	178	486
Мошини картошқачинак	868	47	319	135	367

Манбаъ: Ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумоти Раёсати «Тоҷикагролизинг» соли 2022

Маълумотҳои ҷадвал 1. нишон медиҳанд, ки дар солҳои таҳқиқшаванда афзоиши фондҳои асосии истеҳсолот боиси 15,4 Ҷоиз зиёд шудани боздеҳии фондҳо, фондмусаллаҳшавии қорғарон - 79,8 Ҷоиз, фондтаъминкунии - 84,9 Ҷоиз ва кам шудани фондгунҷоиши маҳсулоти қишварзӣ - 13,2 Ҷоиз гардидааст.

Таҳлили талаботи меёрӣ ба техникаи қишварзӣ нишон медиҳад, ки аз миқдори умумии тамоми тамғаҳои тракторҳо дар соли 2023 дар ҷумҳурӣ мавҷудбуда, қисми зиёдашон ба вилоятҳои Хатлон ва Сугд ва камтарашон дар НТҚ ва ВМКБ рӯст меояд.

Масалан, мошини картошкашинонак дар вилояти Сугд нисбат ба вилояти Хатлон ба ҳаҷми 241 адад ва мошини картошқачинак бошад, 184 адад зиёд мебошад.

Талаботи асосии қорхонаҳои қишварзӣ асосан дар ҷумҳурӣ ба тракторҳои ҳамақора аст. Гарчанде миқдори муайяни тракторҳои шудкоркунанда ва сипори хокгардон мавриди истифода қарор доранд, бо вучуди ин дар қорхонаҳои хоҷагии қишлоқ ба техника ниёзи қалон мавҷуд аст (ҷадв 3).

Ҷадвали 3. - Эҳтиёҷоти тахминӣ ба техникаи қишварзӣ барои соли 2024, адад

Намудҳои техника	Ҳамагӣ дар ҷумҳурӣ	аз ҷумла:			
		ВМКБ	Сугд	Хатлон	НТҚ
Тракторҳои ҳама тамғаҳо, ҳамагӣ	23231	312	7866	11556	3497
аз ҷумла:					
Заминронӣ (шудкоркунанда)	8843	120	2996	4397	1330
Ҳамақора	14412	194	4885	7165	2168
Комбайнҳои ғалладарав	1663	17	598	666	382
Комбайнҳои хошқоравӣ, аз ҷумла силосгундорӣ	404	-	275	84	45
Мошинҳои пахтачинӣ	1422	-	455	896	71
Тухмпошаки ғалладона	1587	18	586	691	292
Сипори хокгардон	7899	107	2625	3913	1254
Хӯшачинакҳо (тойбанд)	678	-	394	202	82
Мошини картошкашинонак	965	52	364	151	398
Мошини картошқачинак	910	39	272	206	393

Манбаъ: Ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумоти Раёсати «Тоҷикагролизинг» соли 2024

Эҳтиёҷоти тахминии қорхонаҳои қишварзӣ ҷумҳурӣ ба техникаи қишварзӣ чунин аст: ҳама тамғаҳои трактор дар ҷумҳурӣ 23231 адад, ВМКБ – 312 адад, Сугд - 7866 адад, Хатлон – 11556 адад ва НТҚ - 3497адад. Дар ҷумҳурӣ эҳтиёҷоти қорхонаҳои қишварзӣ ба техникаи қишварзӣ чунин аст: тракторҳои шудкоркунанда - 8843 адад, тракторҳои ҳамақора - 14412 адад, комбайнҳои ғалладарав - 1663адад, комбайнҳои хошқоравӣ, аз ҷумла силосгундорӣ - 404 адад, мошинҳои пахтачинӣ 1422 адад, тухмпошаки ғалладона - 1587 адад, сипори хокгардон - 7899 адад, хӯшачинакҳо тойбанд - 678 адад, мошини картошкашинонак - 965 адад ва мошини картошқачинак – 910адад.

Дар марҳилаи навбатии таҳқиқот талаботи меёрӣ ба техникаи қишварзӣ ва мавҷудияти воқеии онро мавриди таҳлил ҳулосабарории илмӣ қарор медиҳем.

Чадвали 4. - Муқоисаи талаботи меъёрӣ ба техникаи кишоварзӣ бо мавҷудияти воқеии он

	Тракторҳо			Комбайнҳо		
	Микдор дар 1.01. с.2023	Талаботи меъёрӣ ба с.2026	Талаботи меъёрӣ нисбати микдор, %	Микдор дар 1.01. с.2023	Талаботи меъёрӣ ба с. 2026	Талаботи меъёрӣ нисбати микдор, %
ВМКБ	295	387	131,2	4	17	4,2 маротиба
Сугд	7785	9829	126,3	412	1028	2,5 маротиба
Хатлон	13338	14439	108,3	461	923	2,0 маротиба
НТЧ	5968	4369	73,2	216	300	138,9
Чумхурӣ	27386	29024	106,0	1093	2268	2,1 маротиба

Мабъаъ: Ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумоти Раёсати «Тоҷикагролизинг» соли 2023

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки талаботи меъёрӣ ба тракторҳо соли 2026 нисбати соли 2023 дар чумхурӣ 6,0 фоиз афзоиш меёбад. Ин нишондиҳанда дар микёси минтақаҳо чунин аст: ВМКБ - 31,2 фоиз, Сугд - 26,3 фоиз, Хатлон - 8,3 фоиз афзоиш ёфта, танҳо НТЧ 26,8 фоиз таназзул ёфтааст. Ин талабот нисбат ба комбайнҳо дар ин солҳо афзоиш меёбад, яъне дар чумхурӣ 2,1 маротиба, ВМКБ - 4,2 маротиба, Сугд - 2,5 маротиба, Хатлон - 2,0 маротиба ва НТЧ - 38,9 фоиз.

Бо ҳамин тариқ, барои сари вақт ба амал баровардани равандҳои истеҳсолӣ дар кишоварзӣ васеъ намудани парки мошину тракторӣ, таҷдиди босуръати он, иваз намудани техникаи фарсудагардида ва арзишашон пурра истеҳлоқшуда ба воситаҳои техникии мукамалтарин зарур аст.

Ба минтақаҳои иқтисодии истеҳсолии корхонаҳои хоҷагии деҳаашон воқеан харобгардида зарурияти кумаки давлатӣ барои бунёди зерсохтори истеҳсолӣ ва иҷтимоии деҳот, инкишофи ғайрифаъолияти деҳқонӣ дар заминҳои наздиҳавлиғӣ ва хоҷагҳои деҳқонӣ (фермерӣ) ба миён омадааст.

Хеле баланд шудани дараҷаи рушди техники ва агротехники истеҳсолот шароит фароҳам меорад, ки коркунони хоҷагии қишлоқ минбаъд амали такрористеҳсолкунии фондҳои асосиро тавассути таъмин намудани динамикаи афзоиши фондҳои асосии истеҳсолӣ дар шакли натуралӣ-моддӣ дар таносуби муайян бо ҳаҷми маҳсулот, фондмусаллаҳшавии меҳнат, ҳосилнокии меҳнат муътадил гардонанд. [3, с. 354].

Замони муосир бо хусусиятҳои ба ҳам пайвастании меҳнати дастӣ ва меҳнати мошинӣ аз замонҳои пешина фарқи калон дорад. Ҳоло истеҳсолоти ҷамъиятӣ торафт аз истифодаи меҳнати дастии пурмашаққат ва каммаҳсул дур шуда, рӯ ба меҳнати механиконидашудаи сабук ва сермаҳсул овардааст, ки талаботи рӯзафзун ва объективонаи замон мебошад. Воситаҳои техники бошанд, қисми таркибии ғайрифаъоли фондҳои асосӣ маҳсуб меёбад. Ҳар қадар ин қисми фондҳои асосӣ афзоиш ёбад, ҳамон қадар дар хоҷагҳои имконияти коҳишдиҳии меҳнати дастӣ ва баландравии сатҳи механиконикии меҳнат суръат гирифта, раванди меҳнат сабук ва маҳсулнокиаш афзун мегардад. [9, с. 54].

Аз ин ҷо, бо пешрафти илму техника дар замони муосир нақши фондҳои асосии истеҳсолӣ дар рушди истеҳсолот ҳамаҷун ба баланд мегардад ва дар таносуби байни унсурҳои истеҳсолот мавқеи олотҳои меҳнат торафт васеъ гардида, аз тарафи онҳо мавқеи қувваи коргарӣ коҳиш дода мешавад. Ин бошад, зарурияти омӯзиши ҳамаҷун ба хусусиятҳои фондҳои асосии истеҳсолиро вобаста ба замони муосир ба миён меоварад. [5, с. 26].

Самаранокӣ истифодабарии воситаҳои истеҳсолотро метавон бо роҳҳои асосии зерин баланд бардошт:

- болобардории сатҳи бо фонд таъмин будани корхонаҳо;
- мукамалгардонии воситаҳои меҳнат ва баландбардории боваринокӣ ба онҳо;
- бехтаргардонии расонидани хизматҳои техникий парки мошину тракторҳо ва таъмини маҳсулнокии баланди онҳо;
- паст намудани нархи мошинҳо ва таҷҳизоти хоҷагии қишлоқ; сарфакорона анҷом додани бунёди биноҳои иншоотҳо;
- мукамалгардонии сохтори фондҳои асосӣ, афзоиш додани ҳиссаи ғайрифаъоли онҳо;
- маҳсусгардонии чуқур ва баландбардории сатҳи тамаркузи истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ;

Яке аз талаботи асосӣ онд ба таъмин намудани самаранокӣ истеҳсолоти корхона, ин муқарраркунӣ ва риоя намудани таносуби муайяни байни унсурҳои ғайрифаъоли фондҳои асосӣ мебошад. Воситаҳои техникий ва ҷорҳои маҳсулдеҳ, бо иштироки мустақимашон дар истеҳсоли маҳсулот ба самаранокӣ он мусоидат менамоянд. Қисми ғайрифаъоли фондҳои асосӣ - биноҳои иншоотҳо барои истифодаи самаранокӣ қисми ғайрифаъоли фондҳо шароит фароҳам месозанд. Қофӣ набудани ҳатто яке аз унсурҳо аз таркиби фондҳои асосӣ, боиси коства гардидани муътадили раванди истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ гардида, номуносибии байни захираҳои истеҳсолиро ба вуҷуд меорад. [4, с. 353].

АДАБИЁТ

1. Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи дастгирии соҳаҳои комплекси агросаноатии Чумхурии Тоҷикистон», № 241 аз 05.03.2007.
2. Стратегияи миллии рушди Чумхурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. - Душанбе, 2016. – 103 с.
3. Сельское хозяйство Республики Таджикистан. Статистический сборник - 2021. Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан. - Душанбе, 2021. - 354 с.
4. Сельское хозяйство Республики Таджикистан. Статистический сборник - 2020. Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе, 2020. - 353 с.
5. Акулич В. Анализ использования основных средств // Экономика. Финансы. Управление. – 2007. - №8. – С. 26 – 33.
6. Акчурина А. М. Оценка влияния различных факторов на эффективность использования основных фондов // Экономика и производство. 2006 - № 4. -С. 42–45

7. Алиев А. Динамика основных фондов в сельском хозяйстве Дагестана // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2008 - № 2. - С. 29–30.
8. Баутин В.М. Научно-технический прогресс - основа эффективного развития АПК//АПК: достижения науки и техники - 2000. - №7. - С. 2-5.
9. Буга А. Методы переоценки основных производственных фондов сельскохозяйственных предприятий // АПК: экономика, управление. 2000. - № 4. - С. 54-60.
10. Кормаков Л.Ф., Орсики Л.С. Экономическая эффективность аграрных технико-технологических проектов: вопросы методологии ее оценки // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий, 2005. - №1. - С. 26 - 29.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И НОРМАТИВНАЯ ПОТРЕБНОСТЬ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ТЕХНИКЕ В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАНА

Аннотация. В статье рассматриваются научно-методические положения по эффективному использованию основных фондов в сельскохозяйственном производстве, их применение в научно-техническом прогрессе, роль основных фондов в процессе труда, характеристика основных фондов, основные производственные фонды в сельском хозяйстве как материально-техническая база общества, нормативные требования к сельскохозяйственной технике, основные показатели использования основных фондов в сельскохозяйственных предприятиях Республики Таджикистан, расчетная потребность в сельскохозяйственной технике. Проведено сравнение нормативных требований к сельскохозяйственной технике с ее фактическим наличием, остаточной стоимостью основных фондов и балансовой стоимостью основных фондов в аграрном секторе.

Ключевые слова: *основные фонды, производство, рентабельность, основные средства, фондоёмкость, фондообеспеченность, фондово-оруженность, картофелесажалки, картофелеуборочные.*

ҲОЛАТИ МУОСИР ВА ТАЛАБОТИ МАЪЁРӢ БА ТЕХНИКАИ КИШОВАРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола тағйироти фондҳои асосии истеҳсолоти хоҷагии қишлоқи мамлакатро дар тӯли то соли 2030 бо ба назар гирифтани татбиқи дастовардҳои илму техникаи муосир муфассалтар дида мебароем. «Асоси муайян намудани параметрҳои дурнамои тағйир додани фондҳои асосии истеҳсолот ба яқини вариантҳои рушди соҳаи кишоварзии ҷумҳурӣ, ки дар «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» пешниҳод шудаанд, асос ёфтааст». Ниҳоят паст шудани вазъияти иқтисодии соҳа ва муфлисӣ молиявӣ аксар хоҷагӣро зарурати бозсозиро ба миён меоварад. Агар солҳои пешин рушди хоҷагии қишлоқ асосан бо роҳи бунёди биноҳои нави ҷорводорӣ, таҷдиди объектҳои мавҷуда таъмин карда мешуда бошад, пас дар замони ҳозира ин амал аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайрисамаранок маҳсуб меёбад.

Калимаҳои асосӣ: *фондҳои асосӣ, истеҳсолот, даромаднокӣ, воситаҳои асосӣ, маънавӣ, фондгунҷоии, фондтаъминкунӣ, фондмусаллаҳшавӣ, хоҷагии қишлоқ, мошини картошкатинонак, мошини картошканинак.*

ANNOTATION

THE CURRENT STATE AND REGULATORY REQUIREMENTS OF AGRICULTURAL MACHINERY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article considers scientific and methodological provisions on the efficient use of fixed assets in agricultural production, their application in scientific and technological progress, the role of fixed assets in the labor process, characteristics of fixed assets, fixed production assets in agriculture as the material and technical base of society, regulatory requirements for agricultural machinery, key indicators of the use of fixed assets in agricultural enterprises of the Republic of Tajikistan, estimated need for agricultural machinery. A comparison was made between regulatory requirements for agricultural machinery and its actual availability, the residual value of fixed assets and the book value of fixed assets in the agricultural sector.

Key words: *fixed assets, production, profitability, fixed assets, capital intensity, capital provision, capital equipment, potato planters, potato harvesters.*

Сведения об авторах:

Самандарзода Искандар Хусейн - доктор экономических наук, профессор кафедры экономического анализа и статистики Таджикского аграрного университета имени Шириншо Шотемур, тел: 93-511-43-16, iskandar-mail.ru.

Каримова Умеда Рахматуллоевна - преподаватель кафедры финансы и кредита Таджикского аграрного университета имени Шириншо Шотемур, тел: 918-82-40-94

Information about the authors:

Samandarzoda Iskandar Husyin - doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic Analysis and Statistics of the Tajik Agrarian University named after Shirinsho Shotemur, tel: 93-511-43-16, iskandar-s@mail.ru.

Karimova Umeda Rahmatulloeva - teacher at the Department of Finance and Credit, Tajik Agrarian University named after Shirinsho Shotemur, tel: 918-82-40-94

УДК 336,6; 637

ТАШКИЛИ КЛАСТЕР ВА МИКРОКЛАСТЕРҲО ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ ЗЕРКОМПЛЕКСИ ҶОРВОИ ШИРДЕҲ

Насиров Р., Олимзода А.С.- Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: *шир, кластер, рақобатпазирӣ, сохтор, марҳила, маҳсулоти умумӣ, коэффитсент, истеҳсол, маҳсулноки, хоҷагӣ.*

Ҷорводорӣ дар баҳши аграрии иқтисодиёти ҷумҳурӣ бо ҳиссаи хоси назаррас дар истеҳсоли умумии маҳсулоти кишоварзӣ ҳамчун ҳуҷумкории инсон ва ашёи хом барои саноат мавқеи маҳсусро ишғол менамояд. Вазифаи аввалиндараҷаи соҳаи маҳсулоти ҷорводорӣ, ки аз самтҳо ва намудҳои гуногуни маҳсулотҳои истеҳсолшаванда фарқ менамояд, бояд дар афзоиш ва васеъ намудани ҳаҷм ва сифати он, бехтар

гардонидани маҳсулнокии чорво, коҳиш додани хароҷоти меҳнат ва захираҳои истеҳсоли мебошанд, ки дар натиҷа арзиши аслии маҳсулот коҳиш ёфта, самаранокии он меафзояд.

Дар барномаҳои таҳияшудаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз самтҳои гузариш ба тарзи инноватсионии рушди кишвар таъсиси шабакаи сохторҳои худудӣ - истеҳсоли нишон дода шудааст, ки иқтидори рақобатпазирии онҳоро амалӣ мегардонанд. Аз он ҷумла, дар «Стратегияи рушди илм ва инноватсияи ҷумҳурӣ барои давраи то соли 2016», «Барномаи маҷмуавии рушди соҳаи чорводорӣ, парандапарварӣ, моҳипарварӣ ва занбуриасалпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2027», Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 01.03.2023, №52 ва дигар барномаҳои соҳавӣ оид ба зервазифаҳои таҷдиди иқтисод ҳавасмандгардонии талабот дар иқтисодиёт ба инноватсия ва натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ, фароҳам овардани шароит ва заминаҳои ташаккули робитаҳои устувори ҳамкорӣҳои илмӣ истеҳсоли ва шабакаҳои инноватсионӣ номбар гардидааст [10, 11].

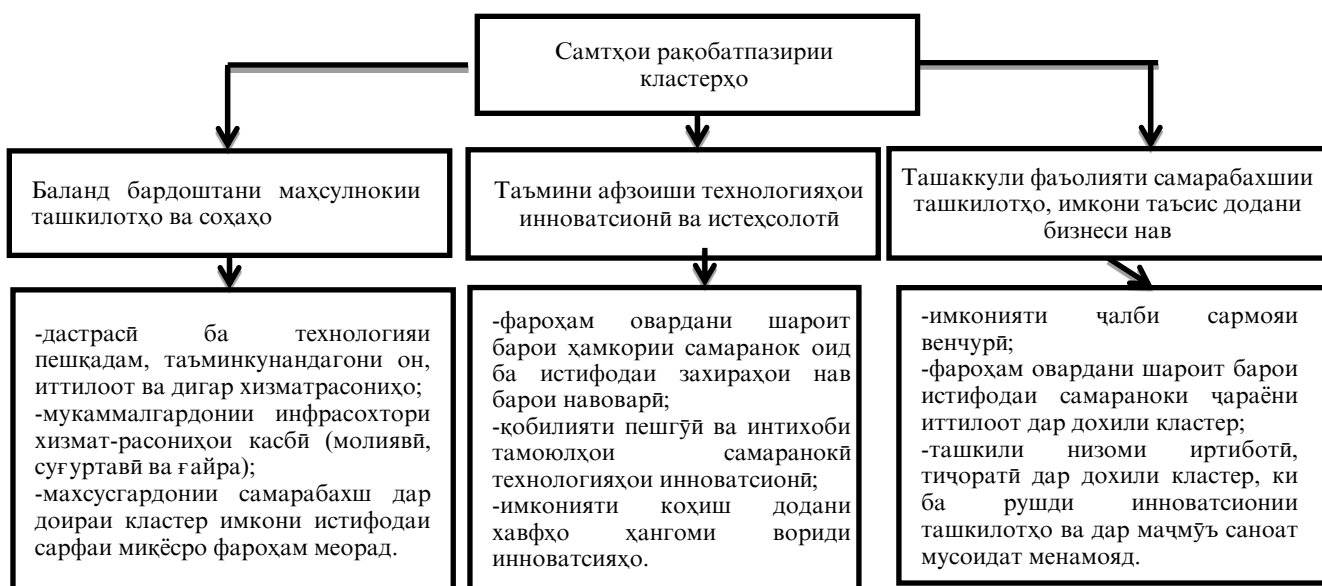
Дар самти мазкур ташкили низоми кластер, ки метавонад дар меҳвари худ якчанд ташкилотро дар бар гирад ва байни онҳо муносибатҳои рақобатӣ, шифойӣ, якдигарфаҳмӣ ва мақсади ягона нигоҳ дошта мешаванд, он аз кластер ё гурӯҳи молиявӣ саноатӣ фарқ мекунад. Ҳампайвастагии рақибон, харидорон ва фурушандагон ба беҳтар гаштани махсусгардонӣ, самарабахшии истеҳсолот мусоидат мекунад, бартариҳои дигари раванди мазкур ташкили кластер ё микрокластер дар асоси ҳамкорӣ ва мақсади ягона таъсиси бисёр корхонаю ташкилотҳои ҳаҷман миёна ва хурдро амалӣ намуда, дар натиҷа ҷойҳои нави корӣ бунёд мегарданд. Ба андешаи мо, зеро мафҳуми кластери худудии инноватсионӣ (кластерҳои хурд) маҷмуи корхонаю ташкилотҳо (иштирокчиёни кластер), ки дар минтақаи маҳдуд ҷойгиршудаанд, мебошанд ва бо назардошти хусусиятҳои зерин муайян карда мешаванд:

- муттаҳид намудани иштирокчиён ҳамчун ҷузъи занҷираи илмӣ- истеҳсоли дар як ё якчанд соҳа (бо намудҳои асосии фаъолияти иқтисодӣ);
- механизми ҳамоҳангсозии фаъолият ва ҳамкориҳои иштирокчиёни он;
- ноил шудан ба самарани беҳтарини иқтисодӣ ва нишондиҳандаҳои фаъолият дар умум, аз он ҷумла ҳар як аъзо (корхона ё ташкилот), ки натиҷаи дараҷаи баланди мутамарказонӣ ва ҳамкориҳои онҳоро ифода менамояд.

Тавре, ки таҳлил ва омӯзиши масъалаи зерин ва ақидаи олимони чунин хулосабардорӣ намудан мумкин аст, ки дар кластерҳо маҷмуи мураккаб ва зичии рақобатнокӣ ва ҳамкорӣ ташаккул меёбад, ки ҳамзамон дар самтҳои гуногун ҷойгир гашта, ҳамдигарро пурра ва мукамал менамоянд, махсусан дар равандҳои инноватсионӣ, яъне ҳамкориҳои дохилии муносибатҳои кластерӣ бо якдигар ба рақобатнокии истеъмолкунандагони берунӣ-низ бо ҳамкорӣ амалӣ мегардад. Дар асоси омӯзиш ва таҳқиқотҳои гузаронида шуда сарҷамъи маълумотҳои вуҷуддошта мафҳуми кластерро чунин муаррифи менамоем:

«Кластер—иттиҳодия ё (комплекс) ки дар асоси озодона сарҷамъшудаи як қатор корхонаҳои истеҳсолии соҳаҳои кишоварзӣ, саноатӣ, қоркард, ташкилотҳои гуногун (инфрасохторҳои хизматрасонӣ, таъминотӣ, кадрӣ, ахборотӣ-иттилоотӣ, логистикӣ-нақлиётӣ, ки дар натиҷаи якҷоя намудани сармоя, захираҳо) дар асоси кооператсия ва тақсими меҳнат бо мақсади истеҳсоли маҳсулоти бисёр ва хароҷоти камтарин бо сифат ба даст овардани ғоида фаъолият менамоянд ва аз натиҷаи низоми он ҷавобгар мебошанд фаҳмида мешаванд».

Аз ин бар меояд, ки таъсиси кластерҳо ба баланд бардоштани рақобатнокӣ, чун қоида, дар се самти асосӣ мегузарад, ки онро чунин муаррифӣ менамоем (расми 1).

*Аз ҷониби муаллифони таҳия шудааст

Расми 1. Таъсири кластерҳо ба рақобатнокии ташкилотҳо ва соҳаҳои аъзоёни он

Қайд менамоем, ки яке аз афзалиятҳои кластер дар муқоиса бо дигар шаклҳои ташкили худудӣ мавҷудияти на танҳо муҳити рақобати дохилӣ, балки мавқеъҳои устувори рақобатӣ дар бозори берунро

доро мебошанд. Афзалияти дигари он ин қобилияти дастрасӣ ба: иттилоот маркетинг, инноватсия, технологияҳои пешқадам, захирасарфкунанда, нархгузорӣ ва ғайра мебошад. Иштирокчиёни кластер инчунин аз нуктаи назари навоарӣ бартариҳо доранд: дастрасӣ ба технологияҳои нав ва усулҳои пешрафтаи кор, зуд эътино кардан ба шароити тағйирёбандаи муҳити беруна, махсусан аз ҷониби истеъмолкунандагон, миёнаравҳо, таъминкунандагон ва рақибон.

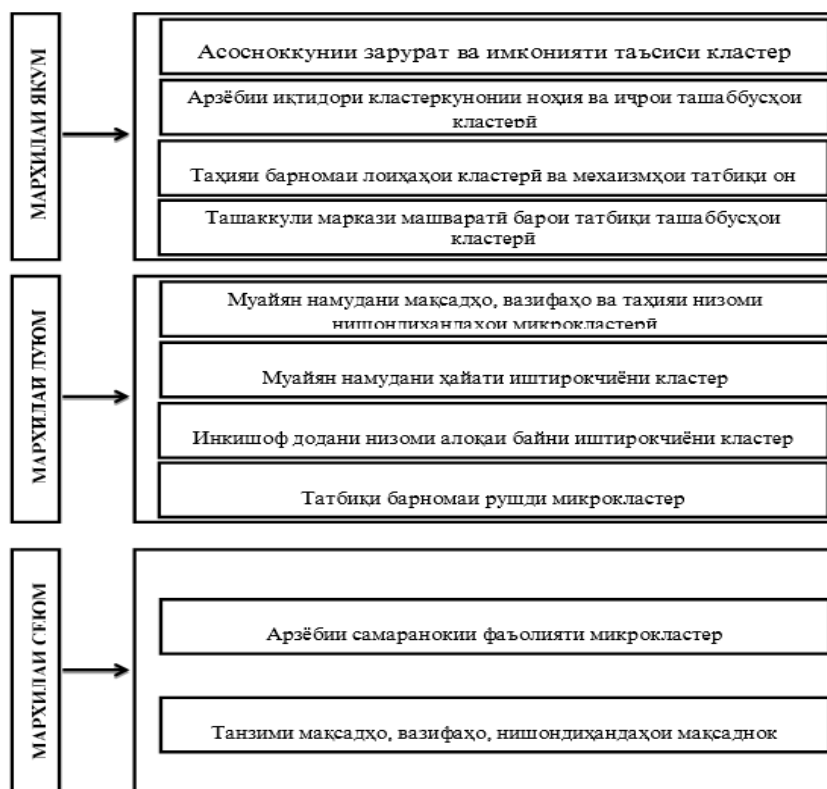
Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар шароити ҳозираи хоҷагидорӣ ташкили кластерҳои хурд ба истифода бурдани технологияи амиқ пешқадам захира сарфакунанда инноватсия - ҳампайвастагии ҷорӣ намудани навоарӣ дар ҳудудҳои хурди мушаххаси ташкилот, хоҷагӣ ва истеҳсолот, бо ҳамин восита ба вучуд овардани заминаҳои истифодаи беҳтарини техника, технология ва дигар навоариҳои нав ба мақсад мувофиқ мебошад.

Дар соҳаи ҷорводории самти ширдеҳ, масалан ба сифати майдони озмоишӣ метавонанд корхонаҳои кишоварзӣ ва хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) баромад намоянд, ки ҳиссаи бештари истеҳсол ва фурӯши ширро дар бозорҳои мавзёҳои ҷойгиргашта доранд. Яке аз қазияҳо хангоми таъсис додани кластерҳои зерин, ки ҳалли ҳудро талаб менамояд, ин якҷояшавии онҳо мебошад он маблағгузорӣ (самти молиявӣ) аст. Ба фикр ва таклифи мо сарчашмаҳои асосии маблағгузориҳои онҳо метавонанд маблағҳои буҷетҳои федералӣ ва минтақавӣ дар марҳилаи аввал ва баъдан сармоягузориҳои мушаххаси аъзоёни он (хусусӣ) бошанд. Аммо дар баробари ин, ташаккули чунин микрокластерҳои маҳсулоти ширӣ дар ҳудудҳои ҳоси вилояти ё ноҳиявӣ аз он ҷумла тобеи ҷумҳурӣ бояд ихтиёрӣ ва бо ташаббуси ҷонибҳои манфиатдор сурат гирад [6].

Ташкили микрокластери маҳсулоти ширӣ боиси ташаккули низоми беҳтари иқтисодӣ мегардад ва имкон медиҳад, ки доираи дастрасии субъектҳои хоҷагидорӣ бо технологияҳои нав, сармоягузорӣ ва навоариҳо васеътар гарданд. Б. а. фикри мо, фароҳам овардани шароит барои амалисозии он манфиатҳои муштарак, вақте ки ҳамаи ҷонибҳои манфиатдор ба ҳайати он дохил мешаванд, яъне дар марҳилаи ташаккули микрокластер оғоз меёбанд.

Ташаккули микрокластери маҳсулоти ширӣ на ба манфиатҳои шахсӣ, балки ба бартариҳои муносибатҳои ҳамкорӣ ва ҳамгирой асос меёбад. Дар онҳо, ҷун ҷоида ҳамкорӣ ва иртиботи босамари байниҳамдигар чараёнӣ бештарро доро буда, доимо инкишоф ва мукамал мегардад, бинобар ин паҳншавии таҷрибаи муваффақ дар татбиқи технологияҳои нав ва идоракунии дар он хеле зуд сурат мегирад, вале бояд фаромӯш накард, рақобат ҳамеша дар дохили микрокластер мавҷуд аст, ки ва ғоидаи ҳар як аъзои онро ба назар мегирад ва дар низои чараёнӣ рушди онро таъмин менамояд.

Ҳамин тариқ, микрокластери маҳсулоти ширӣ ва кластери минтақавии маҳсулоти ширӣ як низоми ғайрирасмӣ буда, субъектҳои хоҷагидориро, ки дар фазои маҳдуди ҳудудӣ якҷоя шудаанд, ба истеҳсол ва коркарди шир махсус гардонида шудаанд, инчунин ташкилоту муассисаҳое, ки бо инфрасохтори ширӣ алоқаманд ва ҳамкорӣ менамоянд дар бар мегиранд (расми 2).

Аз ҷониби муаллиф пешниҳод шудааст

Расми 2.- Марҳила ва тартиби ташкилии кластери маҳсулоти ширӣ

Ҳама гуна кластер бояд на ба тариқи маъмурий, балки ба таври табиӣ ва танҳо дар сурате ташкил карда шавад, ки корхонаҳои ба он манфиатдор (аъзоён) ҳамаи хавфҳо ва имкониятҳои муайяноро барои баланд

бардоштани самаранокии рушди тамоми маҷмуи корхонаҳои муттаҳидшуда дарк намоянд ва барои амалӣ гаштани онҳо омода бошанд. Ба андешаи мо, ба таркиби кластери маҳсулоти ширӣ дар баробари истеҳсолкунандагон ва коркардкунандагони шир, субъектҳои инфрасохтори истеҳсоли ва бозорӣ бояд субъектҳои инфрасохтори хоси инноватсионӣ ахбороти иттилоотӣ, таъминотӣ, хизматрасонӣ ва ғайраҳо дохил бошанд, ки вазифаҳои зеринро иҷро менамояд: тавлиди навоариҳо, таҳқиқи бозор, қарорҳои инноватсионӣ, омӯзиши талабот, пешниҳод қобилияти пардохти онҳо қорӣ, паҳнкунӣ ва дастгирии навоарӣ ва ғайра онҳое, ки ба самаранокии ниҳой, рушди фаъолият, таъмини амнияти озуқаворӣ ва татбиқи сиёсати давлат кумак менамояд. Бешубҳа, самарайи ташкили кластер аз миқёси он, сатҳи фарогирии истеҳсолкунандагон, коркардкунандагони шир вобаста хоҳад буд.

Маҳз кластерҳо метавонанд заминаи низомҳои инноватсионии ҳудуди вилоят, минтақа, ноҳия бошанд, ки имкон медиҳанд иқтидори инноватсионии муассисаҳои илмӣ таълимӣ, хавасмандгардонии талабот ба инноватсия, ташаккули инфрасохтори лозима ва муносибро фароҳам оваранд [5]. Таҷриба нишон медиҳад, ки яке аз мушкilotи асосии татбиқи афзалиятҳои дар микрокластерҳо мавҷуд буда, ин маҳдудияти дастрасӣ ба низомии инноватсионӣ, маблағгузорӣ, афзоиши хароҷот дар самти ҳамкорӣ бо субъектҳо ва аъзоёни он дар сатҳҳои гуногун баромад менамоянд.

Дар рафти таҳлил имконияти ташкили низомҳои кластерӣ дар қорводории ширдеҳи НТҚ, аз ҷониби мо, иқтидорҳои кластеркунонии соҳа нисбат ба ноҳияҳои он муайян карда шуданд. Барои амали намудани он методологияи пешниҳодкардаи Винокурова М.В. “Баҳисобирии коэффитсентҳои маҳсусгардонӣ, истеҳсолот (шир) дар миқёси ноҳия” ҳамчун асос истифода шудааст [9].

Аз ин хотир, барои рушди комплекси озуқаворӣ ва таъмини аҳолии минтақа бо маводи озуқаворӣ маълумотҳои авваларо барои ҳисобӣ намудани нишондиҳандаҳои амиқ таъсиси микрокластер, ки он дар ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳаи қорводории кишоварзии минтақа баҳусус истеҳсоли шир нақши муҳим дорад, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳем. Инчунин, ба ин мақсад нишондиҳандаи истеҳсоли шири минтақаро дар соли 2023 мавриди баррасӣ қарор додем. Ҳамзамон, ҳаҷми истеҳсоли онро дар ҳаҷми умумии маҳсулот баҳогузори менамоям ва барои таъсиси микрокластер дар минтақа натиҷагирӣ менамоям (ҷадвали 1.). Чи тавре аз маълумоти ҷадвали 1 бар меояд, ҳаҷми истеҳсоли шир дар минтақа дар соли 2023-226125 тоннаро ташкил намуда, маҳсулоти умумӣ бошад 10922,3 миллион сомониҳо дар бар гирифтааст.

Ҷадвали 1.-Маълумотҳои аввала барои ҳисоби намудани нишондиҳандаҳои амиқ таъсиси микрокластер дар НТҚ (соли 2023)

Ноҳияҳо	Истеҳсоли шир, тонна	МУ млн. сомонӣ	Шумораи аҳолии ҳаз. нафар	Истеҳсоли шир ба 1 нафар аҳолии кг	Истеҳсоли МУ ба 1 нафар аҳолии ҳаз. сомонӣ	Коэффитсент			
						Истеҳсоли шир ноҳия нисбати НТҚ	Миқдори аҳолии ноҳия нисбати НТҚ	Истеҳсоли МУ ноҳия нисбати НТҚ	Истеҳсоли МУ ба як нафар ноҳия нисбати НТҚ
НТҚ	226125	10092,2	2197,0	102,92	4,594	100,0	1,00	1,00	1,000
Турсунзода	26595	2038,3	336,2	79,1	6,063	0,153	0,202	0,771	1,318
Ҳисор	29029	1387,8	346,8	83,7	4,002	0,158	0,137	0,810	0,871
Шахринав	13780	677,2	127,9	107,7	5,295	0,058	0,067	1,052	1,152
Рӯдакӣ	28699	1025,4	404,8	70,9	2,533	0,184	0,102	0,690	0,551
Варзоб	11286	185,5	93,0	121,3	1,955	0,042	0,018	1,190	0,425
Ваҳдат	35385	1674,1	375,8	94,1	4,455	0,171	0,166	0,912	0,970
Файзобод	16203	511,3	116,8	138,7	4,377	0,053	0,051	1,358	0,953
Нуробод	7005	379,4	75,7	92,5	5,012	0,034	0,038	0,912	1,091
Сангвор	11800	362,3	26,2	450,4	13,828	0,012	0,036	4,333	3,010
Рашт	19534	894,5	136,6	143,0	6,548	0,062	0,089	1,387	1,425
Тоҷикобод	12147	290,3	53,3	227,0	4,546	0,024	0,129	2,250	0,989
Лахш	8429	540,8	56,8	148,4	9,521	0,026	0,054	1,423	2,072
Роғун	6233	125,3	46,9	132,9	2,672	0,022	0,012	1,273	0,581

Сарчашма: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ солҳои 2024. -С.243, 245, 287-289, 304

Мавриди зикр аст, ки аҳолии минтақа дар соли 2023-2197 ҳазор нафар буда, истеҳсоли шир ба сари 1 нафар аҳолии минтақа ба 102,92 кг расид. Чуноне, ки аз маълумотҳои ҷадвали 2 бармеоянд маҳсусгардонии ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ оид ба истеҳсоли шир хеле фарқиятро дороянд. Коэффитсенти, маҳсусгардонии истеҳсоли шир дар миқёси маҳсулоти умумии ба дастовардашудаи ноҳияҳо исботи онанд, ки баъзеи онҳо коэффитсенти мазкур аз 2,715 ноҳияи Варзоб то 0,582 шаҳри Турсунзода ишғол менамояд. Ҳолати кунунӣ исботи он аст, ки дар шаҳри Турсунзода саноати бузург ба монанди корхонаи истеҳсоли алюминӣ ва дигар ташкилотҳои саноатии хурду калон ҷойгиранд, аз ин сабаб маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ аз он ҷумла ЧКШ самти ширдеҳ он қадар назаррас мебошад, ҳам дар истеҳсоли шир мобайни ноҳияҳо ва шаҳрҳои НТҚ миқдоран мавқеи 4-умро бо 26595 тонна шир ишғол менамояд ва ҳиссаи хоси худро оид ба ҳалли қазияи таъмини аҳоли бо ҳуҷра-маҳсулоти ширӣ мегузорад ва барои амали гаштани самти кластерикунонии соҳаи мазкур хизмат менамояд.

Дар маҷмӯъ тибқи маълумотҳои ҷадвалҳои мазкур (НТҚ) 1 ва 2 коэффитсенти истеҳсоли шири шаҳру ноҳияҳо, вазни хоси шумораи аҳолии шаҳру ноҳияҳо, истеҳсоли маҳсулоти умумии шаҳру ноҳияҳо, коэффитсенти истеҳсоли шир ба сари ҳар як аҳоли, коэффитсенти маҳсусгардонии шаҳру ноҳияҳо пешниҳод гардидааст, ки аз рӯйи маводҳои мазкур мо дар ҷадвали 3. минтақаи мавриди таҳқиқро бо назардошти

чойгиршавии чуғрофӣ, ҳолати инфрасохторҳои мавҷуда ба 2 кластер ҷудо намудем, ки маркази кластери 1 дар ноҳияи Рӯдакӣ ва маркази кластери 2 ноҳияи Раҷатро интихоб намудем, ки мо иқтидор ва имкониятҳои истеҳсолии онҳоро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳем, (ҷадв. 3).

Ҷадвали 2.-Муайян намудани коэффисенти махсусгардонии ноҳияҳо дар НТҚ (соли 2023)

Ноҳияҳо	Шир тонна маҳсулоти умуми ҳазор сомонӣ		Коефисенти махсусгардонӣ
	Ноҳия	НТҚ	
НТҚ	-	22,406	1,000
Турсунзода	13,048	22,406	0,582
Ҳисор	20,917	22,406	0,933
Шаҳринав	20,348	22,406	0,908
Рӯдакӣ	27,988	22,406	1,294
Варзоб	60,841	22,406	2,715
Ваҳдат	21,137	22,406	0,943
Файзобод	31,690	22,406	1,414
Нуробод	18,463	22,406	0,824
Сангвор	3,257	22,406	0,145
Раҷат	21,838	22,406	0,974
Тоҷикобод	41,843	22,406	1,867
Лахш	15,586	22,406	0,695
Роғун	49,744	22,406	2,220

Сарчашма: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи омили солонаи 2024. С.243, 245, 287-289, 304

Ҷадвали 3.- Саршумор, истеҳсол ва маҳсулнокии ЧКШ (модаговҳо) дар корхонаҳои кишоварзӣ ва хоҷагҳои деҳқонӣ дар соли 2023

Ноҳияҳо	Шумораи модаговҳо			Истеҳсоли шир, тонна			Ширдӯшӣ аз 1 сар модагов, т	
	Дар кор-хонаҳои кишоварзӣ	Дар хо-ҷагҳои деҳқонӣ	Ҳамагӣ	Дар кор-хонаҳои кишоварзӣ	Дар хо-ҷагҳои деҳқонӣ	Ҳамагӣ	Дар корхона-ҳои кишоварзӣ ва ХД	Ба ҳисоби миёна 1 модагов, кг
Турсунзода	538	79	617	3115	34	3149	5693	5103,73
Ҳисор	1154	307	1461	441	751	5192	3703	3553,73
Шаҳринав	120	305	425	210	671	881	2092	2072,94
Рӯдакӣ	89	775	864	147	598	745	2658	862,27
Варзоб	45	377	422	27	402	429	1115	1016,59
Ваҳдат	159	976	1135	363	915	1278	1805	1125,99
Файзобод	76	2566	2642	132	2551	2683	1572	1015,52
Кластери I	2181	5385	7566	8435	5922	14357	х	1897,57
Нуробод	-	157	157	-	53	53	1237	337,58
Сангвор	13	172	185	3	386	389	2088	2102,7
Раҷат	54	1346	1400	74	1420	1494	2061	1067,11
Тоҷикобод	-	108	108	-	192	192	1745	1777,78
Лахш	124	521	645	-	12	12	-	18,6
Роғун	-	152	152	-	89	89	677	585,52
Кластери II	191	2456	2647	77	2152	2229	х	842,08
НТҚ	2372	7841	10213	8511	8074	16588	2491	1624,01

Сарчашма: Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи омили солонаи 2024. -С.243, 245, 287-289, 304

Аз маълумотҳои ҷадвали 3 маълум аст, ки шумораи модаговҳо дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ минтақаи мавриди таҳлил 10213 сарро ташкил намуда, 7566 сари он ба кластери I ва 2647 сари он ба кластери II рост меояд. Ҳамин тавр, ҳаҷми истеҳсоли шир дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ кластери I ба 14357 тонна расида, дар кластери II бошад 2229 тоннаро ташкил намудааст. Инчунин, ширдӯшӣ ба ҳисоби миёна аз 1 сар модагов дар кластери I-1897,57 ва дар кластери-2 842,08 киллограммро ташкил намудааст. Дар маҷмӯъ, шумораи модаговҳои кластери I нисбат ба кластери II-2,8 маротиба, истеҳсоли шир 6,4 маротиба ва ширдӯшӣ 2,3 маротиба нисбат ба кластери II зиёд мебошад. Мақсад, моҳият ва афзалияти интихоби маркази кластерҳо кластери I –ноҳияи Рӯдакӣ дар он аст, ки аввалан он инфрасохтори хело хуби техникӣ, технологӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ташкилӣ дорад, ки байни водии Ҳисор ва ноҳияҳои он ки ба НТҚ шомиланд чойгир буда, зичии баланди аҳолиро доро мебошанд, ки хароҷоти нақлиётӣ, нигоҳдорӣ, ташкилотҳои саноати хуби коркарди шир гирифтани ва фуруши маҳсулоти ниҳии онро таъмин намуда метавонанд.

Кластери II - ноҳияи Раҷат нисбатан дар мобайнӣ водии Раҷат чойгир буда шароити чуғрофӣ ва мавзеи хубтар (пахноӣ) инфрасохтори лозима миқдори зиёди хоҷагҳо ва зиёда аз нисфи шири истеҳсолгаштаи кластери мазкурро дар он истеҳсол мегардад, интихоб гаштааст. Мавриди зикр аст, ки зимни таҳлил дар ҳаёти молистеҳсолкунандагон корхонаҳои кишоварзӣ ва хоҷагҳои деҳқониро шомил намудем. Хоҷагҳои аҳоли ҳамкориҳои худро дар асоси шартномаи тарафайн судманд амалӣ намуда, маҳсулоти худро ба ташкилоти мазкур месупоранд ва аз баргариҳои он баҳра мебаранд. Дар натиҷа ҳавасмандии ниҳии нуқтаҳои ҳуқуқӣ ва манфиати иқтисодии тарафҳо нигоҳ дошта мешаванд. Таҳлили гузаронида ба мо имконият медиҳад, ки махсусгардонии микрокластерро дар миқёси ноҳияҳои тобеи ҷумҳури асоснок намоем (ҷадв. 4).

Ҳамин тариқ, кластери I дар соҳаи чорводорӣ ширдеҳ коэффисенти баланди кластерӣ дорад ва барои татбиқи ташаббусҳои кластерӣ мувофиқ дониш мумкин аст.

Ҷадвали 4.-Нишондиҳандаҳои умумии микрокластер дар микёси НТЧ

Кластер	Шумораи ноҳияҳо	Ҳамагӣ истеҳсоли шир, тонна	МУ бо на-ри қиёси соли 2023, млн. сомонӣ	Шумораи аҳоли, ҳаз. нафар	Истеҳсоли шир ба сари ҳар як нафар аҳоли	Кoeffициент				
						Истеҳсоли шир дар кластер нисбати умумӣ	Шумораи аҳолии кластер нисбати умумӣ	Истеҳсоли МУ кластерҳо нисбати умумӣ	Истеҳсоли шир ба сари ҳар аҳолии кластер ба коэф-фитсенти шумораи аҳоли	Маҳсул-гардонии кластер
I	7	160977	7499,6	1801,3	89,367	0,712	0,820	0,743	0,868	0,958
II	6	65148	2592,6	395,5	164,723	0,288	0,180	0,257	1,600	1,121
Σ	13	226125	10092,2	2196,8	102,934	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

Сарчашма: дар асоси маълумоти овардашудаи ҷадвали 3

Таҳқиқоти амалӣ гаштан (нигоҳ ба гузашта) рушди муносибатҳои кластерӣ дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ба имкон доданд, ки на танҳо хусусиятҳои хоси кластерҳоро, ки онҳоро аз шаклҳои муқаррари ҳамаҷиравӣ фарқ мекунанд, мураббаъ созем, балки инчунин заминаҳои зарурӣ ва кофӣ зеринро барои эҷоди микрокластерҳоро муайян намоем, дар ноҳияҳои мазкур:

- мавҷудияти ҳадафҳои умумӣ барои ҳамкорӣҳои дарозмуддат;
- мавҷудияти як қатор истеҳсолкунандагонии нисбатан калонтари молу маҳсулоти кишоварзӣ, ки ба истеҳсоли маҳсулоти якхела нигаронида шудаанд;
- мавҷудияти ташаббускорон ва ё пешвоя, ки стратегияи дарозмуддати иқтисодӣ, сармоягузорӣ ва дигар самтҳои фаъолияти кластерро муайян мекунанд;
- сарҷамъии субъектҳои асосии хоҷагидорӣ – иштирокчиёни кластер;
- устувории алоқаи муносибатҳои хоҷагӣ ва байнихоҷагӣ;
- ҳавасмандии иштирокчиёни кластер дар ҳамкорӣ бо низомии инноватсионии минтақавӣ ва мақомоти ҳокимиятӣ.

Ҳампайвастиҳои рақобат, ҳамкорӣ ва ҳамгирӣ дар мавзӯ, минтақаи аз ҷиҳати ҷуғрофӣ маҳдуд хусусияти асосии кластер ба ҳисоб меравад, зеро он барои ноил шудан ба самарани дилхоҳ муҳим мебошад. Сарҷамъӣ ва ҳамкорӣ дар доираи дохилии ташкили кластер метавонад барои тақсими хароҷотҳои барзиёд ва дигар хатарҳоро, ки амалӣ гаштани он барои хоҷагҳои алоҳида, ки аксар вақт иқтисоди истеҳсолкунандагонии алоҳидаи молу маҳсулот кӯмакталабанд, ба он намерасанд. Аз нуқтаи назари баргариҳои иқтисодии минтақа кластерҳоро ҳамчун рушди бозори дохилӣ метавон арзёбӣ намуд.

Афзалиятҳои дигари кластер ин имконияти пешниҳоди имтиёзҳои мақсаднок ба ташкилотҳои алоҳида мебошад, ки барои иқтисодиёти минтақа аҳамияти хоси калонро доранд. Таҳқиқотҳо исбот менамоянд, ки дар шароити ҳозираи хоҷагидорӣ, мураккаби зичии рақобатнокӣ, ҳамкорӣ ташаккул меёбад, ки ташкили микрокластерҳо ба истифода бурдани технологияи амиқи пешқадам захира сарфакунада инноватсия - ҳампайвастиҳои ҷорӣ намудани навоҳарӣ дар ҳудудҳои хурди мушаххаси ташкилот, хоҷагӣ ва истеҳсолот бо ҳамин восита ба вучуд овардани заминаҳои истифодаи беҳтарини техника, технология ва дигар навоҳариҳои нав ба мақсад мувофиқ мебошад.

Ташкили микрокластери маҳсулоти ширӣ боиси ташаккули низомии беҳтари иқтисодӣ мегардад ва имкон медиҳад, ки доираи дастрасии субъектҳои хоҷагидорӣ бо технологияҳои нав, сармоягузорӣ ва навоҳариҳо васеътар гарданд. Аз ин бармеояд, ки микрокластери маҳсулоти ширӣ ва кластери минтақавӣ маҳсулоти ширӣ як низомии ғайрирасмӣ буда, субъектҳои хоҷагидориро, ки дар фазои маҳдуди ҳудудӣ якҷоя шудаанд, ба истеҳсол ва коркарди шир маҳсул гардонидани шудаанд, инчунин ташкилоту муассисаҳое, ки бо инфрасохториҳои ширӣ алоқаманд ва ҳамкорӣ менамоянд дар бар мегиранд, марҳила сохтор ва таркиби ташкили он пешниҳод шудааст;

Риоя ва истифодаи тавсияҳои дар боло овардашуда ҳалли қазияҳои пешомадаи зеркомплексии ҷорӣ ширдеҳро бо назардошти талаботи ҷамъият, таъмини амнияти озукавории аҳоли бо маводи ғизоии аз ҷиҳати экологӣ тозаи маҳсулоти ватанӣ соҳаи мазкур ҳаллу фасл намуда метавонад.

АДАБИЁТ

1. Алтухов, А. И. Российский АПК: современное состояние и механизмы развития: монография / А.И. Алтухов, В.А. Кундиус. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: ФГУП «ВО Минсельхоза России»; Барнаул: изд-во АГАУ, 2006. - 723 с.
2. Боговиз А., Рыкова А., Шкодинский С., Аксенов С. Факторы эффективности государственной поддержки мясного скотоводства. // * АПК: Экономика, труд, управление. - 2018. - № 3. - С. 21-26.
3. Колобова А.И. Конкурентоспособность молочного скотоводства: монография / А.И. Колобова, О.А. Косинцева; под ред. профессора А.И. Колобовой. Барнаул: Изд-во АГАУ, 2007. 377 с.
4. Носиров Р. ва дигарон “Ташкили истеҳсолоти кишоварзӣ”. -Душанбе: Эр-граф, 2018. -480 с.
5. Носиров Р., Олимзода А.С., “Асосҳои илмӣ самаранокии иқтисодии ҷорӣ ширдеҳ; Кишоварз, 2020, №4(89), -С.141-147
6. Олимзода А.С., Ташаккул ва рушди ҷорӣ ширдеҳ дар асоси инноватсия. Кишоварз, 2021. №1(90), -С.214-218
7. Пириев Ҷ.С., Исайнов Ҳ.Р., Давлатов К.Қ., Тағоев Ҷ.Ҳ. Иқтисоди кишоварзӣ. Воситаи таълимӣ.-Душанбе: Диловар-ДДМТ, 2005, -214 с.
8. Цихан Т.В Кластерная теория экономического развития. Теория и практика управления, 2003. - № 5. – 40 с.
9. Стратегияи рушди илм ва инноватсияи ҷумҳурӣ барои давраи то соли 2016.
10. Барномаи маҷмуавии рушди соҳаи ҷорводорӣ, парандапарварӣ, моҳипарварӣ ва занбуриасалпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2027, Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 01.03.2023, №52.
11. Олимов А.Х. Азимзода З.М. Роҳҳои асосии баланд бардоштани самаранокии истеҳсоли ғалладонагиро дар хоҷагҳои ноҳияҳои водии Ҳисор. Душанбе, 2025, -144 с.
12. Раҷабов З.Ф. Роҳҳои баланд бардоштани таъминоти аҳоли бо маҳсулоти ҷорводорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Кишоварз, №3(78), -С. 150-152

ТАШКИЛИ КЛАСТЕР ВА МИКРОКЛАСТЕРҲО ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ ЗЕРКОМПЛЕКСИ ЧОРВОИ ШИРДЕҲ

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур моҳияти соҳа мафҳум, моҳияти микрокластер, омилҳои рақобатпазирӣ он бо назардошти баланд бардоштани самаранокии ташкилотҳо ва соҳаҳо, воридаи рағбандҳои пешқадами инноватсионӣ ва истеҳсоли, ташаккул ва рақобатпазирӣ фаъолияти ташкилотҳо ва аъзоёни кластер, имкони таъсис додани бизнеси нав, сохтор ва марҳилаи ташкили кластер дар самти ширӣ, методикаи муайян намудани нишондиҳандаҳои амики таъсиси микрокластер дар асоси маълумотҳои овардашудаи НТҚ коэффитсентҳои амики таъсиркунанда дар микёси ноҳияҳои таҳқиқи онҳо, истеҳсоли маҳсулоти умумӣ, истеҳсоли шир ба сари ҳар як аҳоли оварда шудаанд. Муаллиф ташкили кластер ва микрокластерҳоро ҳамчун омилҳои рушди зеркомплексҳои чорвои ширдеҳ, ки маҳсулоти зеркомплексҳои мазкур бо хусусиятҳои хоси худ фарқ мекунаманд ба ин масъала таваҷҷуҳи хоса зоҳир намудааст. Ибтот шудааст, ки дар соҳаи чорводорӣ самти ширдеҳ хусусан зеркомплексҳои он ташкили кластер ва микрокластерҳо ҳамчун омилҳои рушди зеркомплексҳои чорвои ширдеҳ, акси худро ёфтааст. Барои ибтоти он таъсиси 2 микрокластер 1 ноҳияи Рӯдакӣ ва 2 ноҳияи Рашт бо иқтидор ва имкониятҳои истеҳсолии онҳо акси худро ёфтаанд пешниҳод гардидааст.

Калимаҳои асосӣ: шир, кластер, рақобатпазирӣ, сохтор, марҳила, маҳсулоти умумӣ, коэффитсент, истеҳсол, маҳсулноки, ҳоҷагӣ.

ОРГАНИЗАЦИЯ КЛАСТЕРА- И МИКРОКЛАСТЕРОВ, КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ МОЛОЧНОГО ЖИВОТНОВОДЧЕСКОГО ПОДКОМПЛЕКСА

Аннотация. В данной статье изложены сущность, понятие, значение отрасли, микрокластера, в молочном подкомплексе, факторы его конкурентоспособности с учетом повышения эффективности организации отраслей, внедрения передовых инновационных технологий производственных процессов, становления и повышения конкурентоспособности деятельности участников кластера. Возможность создания нового бизнеса, структура и этапы формирования кластера в молочной отрасли, методика определения показателей формирования микрокластера на основе фактических данных, влияющих коэффициентов на дровные исследуемых объектов, а также производства валовой продукции, молока на душу населения. Особое внимание автор уделяет формированию кластеров и микрокластеров как фактор развития молочного животноводческого подкомплекса, продукция которого отличается своими специфическими характеристиками. Для подтверждения чего предлагает в Р.Р.П формирование двух микрокластеров: одного в районе Рудаки и второго в Рахтском районе, с их производственными мощностями и возможностями.

Ключевые слова: молоко, кластер, конкурентоспособность, структура, этап, валовой продукт, коэффициент, производство, производительность, фермерское хозяйство.

CLUSTER AND MICROCLUSTER FORMATION AS A DEVELOPMENT FACTOR OF THE DAIRY LIVESTOCK SUBCOMPLEX

Annotation. This article discusses the essence of the industry, the concept, the essence of the microcluster, its competitiveness factors, taking into account the increase in the efficiency of organizations and sectors, the introduction of advanced innovative and production processes, the formation and competitiveness of the activities of organizations and cluster members, the possibility of creating a new business, the structure and stage of cluster formation in the dairy sector, the methodology for determining the deep indicators of microcluster formation based on the data provided by the RSO, the deep influencing coefficients at the scale of the regions under study, total product production, milk production per capita. The author pays special attention to the formation of clusters and microclusters as a development factor of the dairy livestock subcomplex, the products of which are distinguished by their specific characteristics. It has been proven that in the field of dairy cattle breeding, especially its subcomplex, the formation of clusters and microclusters has found its reflection as a factor in the development of the dairy cattle subcomplex. To prove this, the establishment of 2 microclusters, 1 in Rudaki district and 2 in Rasht district, with their production capacities and opportunities, has been proposed.

Keywords: milk, cluster, competitiveness, structure, stage, total product, coefficient, production, productivity, farm.

Сведения об авторах:

Олимзада Абдусахоби Сироджидин-докторант Таджикского аграрного университета имени Ш. Шохтемура, 734003, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект А. Рудаки, 146, тел.: (+992) 908840038. Эл. почта: olimzodaa@bk.ru.

Насиров Рахимбек-доктор экономических наук, профессор Таджикского аграрного университета имени Ш. Шохтемура, 734003, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект А. Рудаки, 146, тел.: (+992) 888006456.

Information about the authors:

Olimzada Abdusahobi Sirodjidin - doctoral student of the Tajik Agrarian University named after S. Shokhtemur, 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, A. Rudaki Avenue, 146, tel.: (+992) 908840038. Email: olimzodaa@bk.ru.

Nasirov Rakhimbek - Doctor of Economics, Professor of the Tajik Agrarian University named after S. Shokhtemur, 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, A. Rudaki Avenue, 146, tel.: (+992) 888006456.

ТДУ: 631.16

ТЕХНОЛОГИЯИ ИННОВАТСИОНӢ -АСОСИ СТРАТЕГИЯИ РУШДИ КОРХОНАҲОИ ХУРДУ МИЁНАИ КОРКАРДИ МАҲСУЛОТИ КИШОВАРЗӢ

Шарифов З.Р., Чумаев Н.А.

Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншох Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: технологияи инноватсионӣ, саноати коркард, иқтисо-диёти агросаноатӣ, агросаноатлизинг, маҳсулоти кишоварзӣ, рақобатпазирӣ, лизинги молиявӣ, саноат, бозор, арзиш, фоизи лизинг

Саноати коркард яке аз соҳаҳои деринаи фаъолияти инсон аст, ки дар он корхонаҳои андозаашон гуногун фаъолият менамоянд ва ба истеҳсоли молҳои муҳимтарин, бахусус маҳсулоти хӯрокворӣ бо истифода

аз захираҳои табиӣ ва ашёи хоми кишоварзӣ машғул буда, ҷиҳати таъмини амнияти озукаворӣ нақши калидӣ доранд. Дар ин раванд истеҳсол ва истеъмоли маҳсулоти коркардшудаи кишоварзӣ аҳамияти махсус пайдо карда то рафт ба равандҳои умумии бозори озукавории ҷаҳонӣ вобастагии зиёд пайдо мекунад. Дар амалия аллакай тағйиротҳои рушди саноати коркард бахусус тағйироти сифат ва сохтори маҳсулоти ғизоӣ ҷиҳати ҳифзи солимии аҳоли, татбиқи усулҳо ва равандҳои ҷадид дар истеҳсолот, сохтори бозорҳои озукавории кишоварзӣ ва ғайра эҳсос шуда, барои истеҳсоли маҳсулоти баландсифати рақобатпазир ва дар умум пешгирии тағйирёбии иқлим ва бад шудани ваъи экологӣ истифодаи технологияи инноватсиониро дар истеҳсолот талаб менамоянд.

Дар шароити муосир яке аз роҳҳои интенсификасияи саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ҷорӣ намудани технологияи инноватсионӣ маҳсуб меёбад. Чунки татбиқи технологияи инноватсионӣ дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва коркарди саноатии он ҳамчун асос барои рушди истеҳсолоти агросаноатӣ маҳсуб ёфта, хароҷоти истеҳсолиро кам ва ба ин васила маҳсулнокии меҳнат ва дараҷаи даромаднокии корхонаҳои агросаноатиро баланд бардошта, яке аз роҳҳои асосии истеҳсоли маҳсулоти балансифати рақобатпазир ба ҳисоб меравад.

Иқтисоддони рус Гилманова Р. И. ибраз медорад, ки “Мақсади асосии рушди инноватсионии корхона баланд бардоштани афзалиятҳои рақобатӣ, нигоҳдории ғоидаи иқтисодии он бо роҳи дигаргунсозии мақсадноки омилҳои дохилӣ ба туфайли ҷорӣ намудани қарори технологӣ, методҳои нави идоракунӣ, тағйирот дар сохтори истеҳсоли маҳсулоти нави ӯ хизматрасониҳо мебошад” [1, с. 181–183].

Олими дигари рус Морозов Д.И. дар таҳқиқоти худ қайд менамояд, ки “Рушди инноватсионӣ дар иқтисодиёт раванде мебошад, ки ҳар як соҳаи фаъолияти ширкатро фаро мегирад ва раванди таъсиси технологияи нави, мол ё хизматрасониҳоро таъмин мекунад” [2, с. 39]. Аз ин лиҳоз, гуфтаҳои олимони болоро ба инобат гирифта қайд намудан зарур аст, ки таъмини корхонаҳои хурду миёнаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ бо хатҳои технологияи инноватсионӣ барои истеҳсоли маҳсулотҳои нави, баландбардории афзалиятҳои рақобатӣ, мустақамномаи мавқеъ дар бозор ва таъмини аҳоли бо ҷойҳои нави корӣ мусоидат менамояд.

Ҳоло яке аз мушкилоти асосӣ ва ҳалталаби корхонаҳои коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ дар ҷумҳурии таъмин ва дастрасии онҳо бо хатҳои нави технологияи инноватсионӣ ба ҳисоб меравад. Чунки технологияе, ки ҳоло дар корхонаҳои амалкунандаи соҳа истифода мешаванд бештари онҳо аз замони Иттиҳоди Шӯравӣ боқӣ монда иқтидорашон сол аз сол паст, хароҷоти истеҳсолиашон зиёд ва ҷиҳати истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир имконияташон маҳдуд гардида истодааст. Ин раванд сабаби монетаи арзишфазлии корхонаҳои соҳа гардида маҳсулоти истеҳсолнамудаи онҳо нисбат ба молҳои воридотӣ дар рақобат тоб оварда наметавонанд.

Ҳамчунин, истеҳсоли хатҳои технологӣ ва таҷҳизоти инноватсионӣ дар дохили кишвар бо пуррагӣ ба роҳ монда нашудааст ва Тоҷикистон ҷиҳати таъмини соҳа бо технологияи инноватсионӣ пурра аз хориҷӣ кишвар вобастагӣ дорад. Ҳамин тавр, аз як тараф гаронии технологияи инноватсионии коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва маҳдуд будани имкониятҳои молиявии корхонаҳои коркард, сатҳи пастӣ дастрасии корхонаҳои соҳа ба захираҳои қарзӣ, сатҳи пастӣ дастгирии бучет ва аз тарафи дигар набудани маҳзани ягонаи иттилоотӣ оид ба хатҳои технологӣ дар кишвар мушкилоти дастрасии корхонаҳои соҳаро ба технологияи инноватсионӣ бештар намудааст.

Иқтисодшиноси тоҷик Тағоев Ҷ.Ҳ. қайд менамояд, ки “Бо истифода аз лизинги молиявӣ ворид намудани фондҳои асосии корхонаҳои коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ ва истифодабарии таҷрибаи хориҷӣ дар самти бунёди ташкилотҳои нигоҳдории маҳсулоти кишоварзӣ ба инобат гирифта шаванд” [3, С. 93–99]. Бинобар ин, ҷиҳати ҳалли мушкилоти таъмин ва дастрасии корхонаҳои коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ мо модели “Агросаноатлизинг”-ро пешниҳод менамоем. Моҳияти модели мазкур дар он аст, ки иҷорадеҳро барои додани хати технологӣ бо роҳи лизинг ба корхонаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ моил ва иҷорагирро ҷиҳати таъмин бо хатҳои технологияи инноватсионӣ ҳавасманд намояд.

“Агросаноатлизинг”-ро имконияти ҳамчун Корхонаи воҳиди давлатӣ (КВД) дар сохтори Вазорати саноат ва технологияи нави ташкил намуда, дар навбати аввал фаъолияти онро аз ҳисоби бучети давлатӣ маблағгузорӣ намуданро ба мақсад мувофиқ медонем. Чунки таҷрибаи ташкили чунин корхона дар соҳаи кишоварзӣ нишон дод, ки он метавонад дар таъмини истеҳсолоти кишоварзӣ бо техника ва мошинҳои инноватсионии кишоварзӣ нақши муассири ҳудро гузорад. Бинобар ин, ба андешаи мо, лизинг (иҷораи молиявӣ) яке аз механизмҳои ҳалли мушкилоти дастрасӣ ба манбаъҳои молиявӣ ҷиҳати таъмини корхонаҳои хурду миёнаи коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ бо хатҳои технологияи инноватсионӣ маҳсуб меёбад.

Барои мисол, ҷиҳати таъмини корхонаҳои хурду миёнаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ аз ҷониби КВД “Агросаноатлизинг” бо пешниҳоди хатҳои технологияи инноватсионии тавсиявӣ, ки аз манбаъҳои муфиди интернетӣ дастрас намудем, самаранокии модели мазкурро ҳисоб менамоем. Масалан: КВД “Агросаноатлизинг” аз Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Мардуми Чин хатҳои технологияи инноватсионии тавсиявиро харидорӣ ва бо пардохти андозҳо, боҷи гумрукӣ ва хароҷоти ҳамлу нақл ворид менамояд (ҷадв. 1)

Ҷи тавре аз маълумотҳои ҷадвали 1 ба мушоҳида мерасад, хатҳои технологияи инноватсионии тавсиявӣ асосан барои коркарди маҷмуавии маҳсулоти кишоварзӣ, аз ҷумла гӯшт, шир, мевачот ва сабзавот нигаронида шуда, барои воридоти он бо дарназардошти арзиши хати технологӣ, андозҳо, пардохтҳои гумрукӣ ва хароҷоти ҳамлу нақл аз 170 ҳазор сомонӣ то 1,5 миллион сомонӣ хароҷот мешавад.

Дар ҳолати аз ҷониби КВД “Агросаноатлизинг” ба корхонаи хурди истеҳсоли афшураи помидор ба тариқи лизинг додани хати технологияи инноватсионии тавсиявӣ мавзӯи шартномаи онҳо метавонад чунин бошад:

Чадвали 1 - Хатҳои технологияи инноватсионии тавсиявӣ барои коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ

	Навъи хати технологӣ	Таъиноти кишвар	Таъинот	Иқтидори максималӣ кг/соат	Арзиш, ҳаз. долл. ИМА	Харочотҳои роҳ ва пардохтҳои гумрукӣ ҳаз. долл. ИМА	Арзиш, ҳазор. сом.
Барои таъшики корхонаҳои хурд							
1.	Хатти техноло- гии коркарди помидор	Русия ширкати «РОССПЕЦХОЛД»	Афшураи помидор	1000	15,4	2,5	170,0
2.	Хатти технологии коркарди меваҳо		Нушобаҳо, шар- батҳои мевагӣ	500	18,4	2,6	199,4
3.	Хатти технологии коркарди шир		Равғани маска, сме- тана, кефир, йогуртҳо	1500	22,1	2,8	236,2
4.	Хатти технологии коркарди гӯшт		Истехсоли навъҳои гуногуни маҳсулоти гӯштӣ	300	24,6	3,0	261,4
Барои таъшики корхонаҳои миёна							
5.	Хатти технологии коркарди комп- лексии сабзавот	Русия ширкати ООО НПКФ "ФЛАЙТ-М"	Коркарди комплекии сабзавот	2500	73,8	5,0	746,3
6.	Хатти технол-гии коркарди меваҳо	Чин Модел СХР-FRT	шарбатҳои мевагӣ	14000	150,0	6,0	1 476,7

Сарчашма: Таҳияи муаллиф. <https://www.rsholod.ru/katalog/kompleksnye-linii> , <https://agroserver.ru/b/liniya-pererabotki-zasolka-ogurtsov-tomato-339644.htm>, санаи мурочиат ва ҳисоби қурби асёр 10.09.2025

Чадвали 2 - Ҳисоби миёнасолони арзиши хати технология (ҳаз.сом.)

Давра	Арзиши амвол дар аввали сол	Пардохти маблағи хурдашавӣ	Арзиши амвол дар охири сол	Арзиши миёнасолони амвол
Соли 1	170	17	153	161,5
Соли 2	153	17	136	144,5
Соли 3	136	17	119	127,5
Соли 4	119	17	102	110,5
Соли 5	102	17	85	93,5
Соли 6	85	17	68	76,5
Соли 7	68	17	51	59,5
Соли 8	51	17	34	42,5
Соли 9	34	17	17	25,5
Соли 10	17	17	0	8,5

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Шартҳои шартномаи тавсиявӣ:

- арзиши хати технологияи инноватсионӣ – мавзуи шарнома – 170 000 сомонӣ;
- муҳлати шарномаи лизингӣ 10 сол;
- меъёри хурдашавӣ барои барқарорсозии хати технология 10%-и солони аз рӯйи арзиш;
- меъёри фоиз – 15%-и солони;
- фоизи комисионӣ – 5%-и солони аз арзиши миёнасолони боқимондаи амвол;
- хизматрасонии иловагии лизингдиханда дар асоси шартҳои шартнома–8000 сомонӣ, аз он ҷумла: а) арзиши машваратӣ-3000 сомонӣ, хароҷоти сафар–1000 сомонӣ, бозомӯзии кормандон- 4000 сомонӣ;
- ААИ – 15%;

Аз соли 1-ум пардохти маблағи лизинг бо қисмҳои баробар оғоз мегардад. Аз маълумотҳои чадвали 1 истифода намуда пардохти лизингро, ки корхонаи хурди истехсоли афшураи помидор ба ширкати КВД “Агросаноатлизинг” анҷом медиҳад, ҳисоб меномоем:

Соли 1-ум

1) Маблағи хурдашавӣ бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$Mx = \frac{Ab \times Nx}{100} \quad (1)$$

дар ин ҷо:

Mx - маблағи хурдашавӣ;

Ab -арзиши балансӣ;

Nx -меъёри хурдашавӣ %

2) Пардохти фоизи лизинг бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$Fl = \frac{Ml \times Mf}{100} \quad (2)$$

дар ин ҷо:

Fl -пардохти фоизи лизинг;

Ml -маблағи лизинг;

Mf - меъёри фоизи солони

3) Ҳаққи комисионӣ аз арзиши миёнасолони боқимондаи амвол бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$Xk = P \times Ab \quad (3)$$

дар ин ҷо

Ўк - ҳаққи комисионӣ;
Р-меъёри фоизи комисионии солона;
Аб - арзиши балансӣ

$$\text{Ўк} = \frac{A_{\text{и}} \times A_{\text{о}}}{2} * \frac{P}{100} \quad (4)$$

дар ин ҷо:

Аи -арзиши ибтидоӣ дар аввали сол;

Ао -арзиши амвол дар охири сол;

4) Хизматрасонии иловагӣ бо чунин тартиб ҳисоб ва пардохт карда мешавад:

$$\text{Хи} = \frac{Y + Y + \dots + Y_n}{T} \quad (5)$$

дар ин ҷо:

Хи -пардохти хизматрасонии иловагӣ;

Y + Y + ... Yn - хароҷоти лизингдиханда барои ҳар як хизмати иловагӣ;

T -муҳлати шарнома;

5) Андоз аз арзиши иловашуда дар соли ҳисоботи пардохт ва чунин ҳисоб карда мешавад:

$$\text{ААИ} = \frac{D_{\text{мл}} \times M_{\text{аан}}}{100} \quad (6)$$

дар ин ҷо:

Дмл-даромади маблағ аз шартномаи лизингӣ;

Мааи- меъёри андоз аз арзиши иловашуда

6) Маблағи пардохти солонаи лизинггиранда ба корхонаи лизингдиханда бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$\text{ПСЛ} = M_x + \text{Фл} + \text{Ўк} + \text{Хи} + \text{ААИ} \quad (7)$$

дар ин ҷо:

ПСЛ-пардохти солонаи лизинг;

Ҷадвали 3 -Тарзи ҳисоббаробаркунии шартномаи лизингӣ барои як хати технологияи инноватсионии тавсиявӣ (ҳаз. сом.)

Сол	Мх	Фл	Ўк	Хи	Дмл	ААИ	ПСЛ
1	17,0	24,2	8,1	0,8	50,1	7,5	57,62
2	17,0	21,7	7,2	0,8	46,7	7,0	53,71
3	17,0	19,1	6,4	0,8	43,3	6,5	49,80
4	17,0	16,6	5,5	0,8	39,9	6,0	45,89
5	17,0	14,0	4,7	0,8	36,5	5,5	41,98
6	17,0	11,5	3,8	0,8	33,1	5,0	38,07
7	17,0	8,9	3,0	0,8	29,7	4,5	34,16
8	17,0	6,4	2,1	0,8	26,3	3,9	30,25
9	17,0	3,8	1,3	0,8	22,9	3,4	26,34
10	17,0	1,3	0,4	0,8	19,5	2,9	22,43
Ҳамагӣ	170,0	127,5	42,5	8	348,0	52,2	400,20
Бо %	42,5	31,9	10,6	2,0		13,0	100,0

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф

Ҳамин тавр, бо истифода аз формулаҳои дар боло овардашуда пардохти солонаи корхонаи хурди истеҳсоли афшураи помидорро ба КВД “Агросаноатлизинг” барои 10 сол ҳисоб намуда, натиҷаи онро дар ҷадвали 3 нишон медиҳем. Ҳаҷми пардохти солонаи лизингро барои корхонаи хурди истеҳсоли афшураи помидор ба КВД “Агросаноатлизинг” дар давоми 10 сол ба ҳиссаҳои баробар тақсим намоем, пас ПСЛ=400,20:10=40,02 ҳазор сомонино дар як сол ташкил медиҳад.

Ҷадвали 4. - Ҷадвали пардохти солонаи лизинггиранда ба як хати технологияи инноватсионии тавсиявӣ, ҳазор сомонӣ

Пардохтҳо	Соли 1	Соли 2	Соли 3	Соли 4	Соли 5	Соли 6	Соли 7	Соли 8	Соли 9	Соли 10	Ҳамагӣ
Маблағи асосӣ	17,0	17,0	17,0	17,0	17,0	17,0	17,0	17,0	17,0	17,0	170
Фоизи лизинг	12,75	12,75	12,75	12,75	12,75	12,75	12,75	12,75	12,75	12,75	127,5
%-и комисионӣ	4,25	4,25	4,25	4,25	4,25	4,25	4,25	4,25	4,25	4,25	42,5
Хизматрасонии иловагӣ	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	8
ААИ	5,22	5,22	5,22	5,22	5,22	5,22	5,22	5,22	5,22	5,22	52,2
Ҳамагӣ бе ААИ	34,8	34,8	34,8	34,8	34,8	34,8	34,8	34,8	34,8	34,8	348
Ҳамагӣ бо ААИ	40,02	40,02	40,02	40,02	40,02	40,02	40,02	40,02	40,02	40,02	400,20
Ба ҳисоби миёна дар 1 моҳ бо ААИ ва бе он	2,9 3,335	2,9 3,335	2,9 3,335	2,9 3,335	2,9 3,335	2,9 3,335	2,9 3,335	2,9 3,335	2,9 3,335	2,9 3,335	29 33,35

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф

Ҳамин тавр, ҷадвали пардохти солонаи лизинггиранда ба корхонаи лизингдиханда чунин мешавад.

Чи тавре аз маълумотҳои ҷадвали 4 ба назар мерасад пардохти солонаи корхонаи хурд ба корхонаи лизингдиханда бо ААИ 40,02 ҳазор сомонино ташкил медиҳад. Дар сурати озод намудани корхонаи хурд аз пардохти ААИ ва ё ситонидани он аз ҳисоби лизингдиханда корхонаи хурди истеҳсоли афшураи помидор 34,8 ҳазор сомонӣ, яъне 5,22 ҳазор сомонӣ ё 13,0% камтар маблағ пардохт менамояд. Ҳамчунин, пардохти моҳонаи корхонаи истеҳсоли афшураи помидорро шартан барои як моҳ ҳисоб намоем, бо ААИ 3 335 сомонӣ ва бе ААИ 2 900 сомонино ташкил медиҳад.

Хулоса, агар корхонаи хурди истеҳсоли афшураи помидор хати технологияи инноватсионии тавсиявиро бо иқтидори минималӣ (100кг/соат) истифода намояд, пас он метавонад дар як моҳ 18200 кг афшураи помидор истеҳсол намояд. Ба андешаи мо дар ҳолати аз ҷониби корхонаи хурди истеҳсоли афшураи помидор коркард намудани 18200 кг помидор бо технологияи инноватсионӣ гирифтаи ғоидаро таъмин карда метавонад. Аз ҳамин лиҳоз, қайд намудан ба маврид аст, ки иҷораи молиявӣ (лизинг) манбаъи нисбатан муносиб ҷиҳати таъмини корхонаҳои хурду миёнаи коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ бо хатҳои технологияи муосир ба ҳисоб меравад. Бояд тазаққур дод, ки лизинг бо хусусиятҳои ба худ хос: талаб накардани амволи гарав; истифодаи пурраи маҳсулоти лизингӣ дар ихтиёри лизинггиранда ва дар оянда соҳиби техника ва таҷҳизот гардидани лизинггиранда аз дигар манбаъҳои дастрасии молиявӣ бартарӣ дорад.

Хулоса

1. Истифодаи технологияи инноватсионӣ дар раванди коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ хароҷоти истеҳсолии корхонаҳои хурду миёнаро кам, маҳсулнокии меҳнат, дараҷаи даромаднокӣ ва имкониятҳои рақобатпазирӣро баланд ва гирифтани ғоидаи бештарро таъмин менамояд. Аммо аксари корхонаҳои дар ин соҳа фаъолияткунанда қобилияти харидории хатҳои технологияи муосирро надоранд. Ҳамчунин, дар бештари ширкатҳои лизингии ватанӣ хатҳои технологияи коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ ҳамчун маҳсулоти лизингӣ вучуд надорад. Бинобар ин, дар амал тадбиқ намудани модели “Агросаноат-лизинг” ба ҳалли мушкилоти таъмин ва дастрасии корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, бахусус корхонаҳои хурду миёна мусоидат менамояд;

2. Амалия нишон медиҳад, ки бештари ширкатҳои лизингии ватанӣ ба муҳлати 2-3 сол камтарин ҳолатҳо то 5 сол маҳсулоти лизингӣ худро пешниҳоди лизинггирандагон менамоянд, ки ин муҳлат барои хатҳои технологияи коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ кам мебошад. Барои хатҳои технологияи инноватсионӣ лизингӣ дарозмуддат на камтар аз 10 сол лозим аст;

3. Таҳлилҳо нишон доданд, ки ғоизи солонаи ширкатҳои лизингдиханда 20%-и солона ва ҳатто бештар аз он аст. Ба андешаи мо истифодаи 15%-и солона ҳамчун ғоизи маҳсималӣ аз як тараф гирифтани ғоидаро барои лизингдиханда таъмин ва аз тарафи дигар вазниниро ба лизинггиранда пеш намеорад;

4. Мушкилоти дигар дар ин самт аз ҷониби лизингдиханда талаб намудани пешпардохт (дар амалия аксаран 30% аз арзиши маҳсулоти лизингӣ ва дар баъзе ҳолатҳо бештар аз он) мебошад. Барои хатҳои технологияи инноватсионии коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ ғоизи пешпардохт то 10% ва ё истифода нагардидани он мувофиқтар аст;

5. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ситонидани андоз аз арзиши иловашуда, боч ва хирочҳои гумрукӣ арзиши хатҳои технологияи инноватсионии коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзиро боз ҳам гаронтар менамояд. Бинобар ин, дар ин самт дастгирии давлатӣ зарур аст, то воридоти хатҳои технологияи инноватсионӣ аз пардохтҳои андозию гумрукӣ озод ва дастрасии корхонаҳои соҳаро ба технологияи муосир осонтар намояд. Ҳамин тавр, ба андешаи мо дар амалия ҷорӣ намудани пешниҳодҳои болозикр метавонад барои дастрасӣ ба хатҳои технологияи инноватсионии коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ мусоидат ва василаи рушди корхонаҳои хурду миёнаи коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ гардад.

АДАБИЁТ

1. Гильманова, Р. И. Методы оценки экономической эффективности инноваций с учетом их жизненного цикла [Электронный ресурс] / Р. И. Гильманова // Управление экономическими системами. – 2 ti-inno-vatsiy-s-uchetom-ih-zhiznennogo-tsikla. Санаи мурочиат: 04.08.2023. – С. 181–183
2. Морозов, Д. И. Принципы инновационного развития предприятия / Д. И. Морозов // Актуальные вопросы экономических наук. 2010. – № 15 (1). – С. 181–185.
3. Тағоев Ҷ.Х., Рушди инноватсионии сохторҳои ҳамгирӣ дар комплекси агросаноатӣ. Маҷаллаи «Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон», бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ - Душанбе - 2025. -№1. С. 93-99.

ТЕХНОЛОГИЯ И ННОВАТСИОНӢ -АСОСИ СТРАТЕГИЯИ РУШДИ КОРХОНАҲОИ ХУРДУ МИЁНАИ КОРКАРДИ МАҲСУЛОТИ КИШОВАРЗӢ

Аннотатсия. Дар мақола нақш ва аҳамияти истифодаи технологияи инноватсионӣ дар баланд бардоштани самаранокӣ ва рушди корхонаҳои хурду миёнаи коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Бо пешниҳоди хатҳои технологияи инноватсионии тавсиявӣ исбот карда шудааст, ки истифодаи модели “Агросаноатлизинг” ба ҳалли мушкилоти таъмин ва дастрасии корхонаҳои соҳа ба технологияи инноватсионӣ мусоидат намуда, василаи баланд бардоштани самаранокии фаъолияти онҳо махсуб меёбад. Роҳҳои бо истифода аз лизинг (иҷораи молиявӣ) таъмин намудани корхонаҳои хурду миёнаи коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ бо технологияи инноватсионӣ пешниҳод карда шудааст.

Калимаҳои асосӣ: *технологияҳои инноватсионӣ, саноати коркард, иқтисодиёти агросаноатӣ, агросаноатлизинг, маҳсулоти кишоварзӣ, рақобатпазирӣ, лизинги молиявӣ, саноат, бозор, арзиш, ғоизи лизинг*

ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ - ОСНОВА СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИЯТИЙ ПО ПЕРЕРАБОТКЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ

Аннотация. В статье проведён анализ роли и значения использования инновационной технологии для повышения эффективности и развития малых и средних предприятий занимающихся промышленной переработкой сельскохозяйственной продукции. На основе представления рекомендуемых инновационных технологических линий, доказано, что использование модели «Агропромлизинг» будет способствовать решению проблемы обеспечения и доступности инновационных технологий предприятиям отрасли, таким образом, повышая эффективность их деятельности. Предложены направления обеспечения малых и средних предприятий по промышленной переработке сельскохозяйственной продукции инновационными технологиями с использованием лизинга (финансовой аренды).

Ключевые слова: инновационные технологии, перерабатывающая промышленность, экономика агро-промышленности, агропромлизинг, сельскохозяйственная продукция, конкурентоспособность, финансовый лизинг, промышленность, рынок, стоимость, проценты по лизингу

INNOVATIVE TECHNOLOGY AS THE BASIS OF A DEVELOPMENT STRATEGY FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED AGRICULTURAL PROCESSING ENTERPRISES

Annotation. This article analyzes the role and importance of innovative technology in improving the efficiency and development of small and medium-sized enterprises engaged in industrial processing of agricultural products. Based on the presentation of recommended innovative process lines, it is demonstrated that the use of the "Agropromleasing" model will help address the issue of providing innovative technologies to enterprises in the industry and thereby increasing their efficiency. Suggested approaches for providing small and medium-sized enterprises engaged in industrial processing of agricultural products with innovative technologies using leasing (financial lease) are proposed.

Keywords: innovative technologies, processing industry, agro-industrial economics, agropromleasing, agricultural products, competitiveness, financial leasing, industry, market, value, leasing interest

Сведения об авторах:

Шарифов Зариф Рахмонович-профессор кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского аграрного университета имени Шириншо Шотемур, 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 146 тел: (+992) 905 00 44 00

Джумаев Наджмиддин Абдуллоевич-старший преподаватель кафедры финансы и кредиты в АПК, ТАУ имени Ш.Шотемур, проспект Рудаки, 146, Тел.: (+992) 106-06-25-25, E-mail: Najmiddin8624@mail.ru

About the authors:

Sharifov Zarif Rakhmonovich - professor of the department of accounting and auditing of the Tajik Agrarian University named after Shirinsho Shotemur, address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 146 tel: (+992) 905 00 44 00

Jumaev Najmiddin Abdulloevich, senior teacher of finance and credit in agroindustry complex department, TAU named after Sh.Shotemur, avenue Rudaki 146, Tel: (+992) 106-06-25-25, E-mail: Najmiddin8624@mail.ru

ТДУ: 336.225.673(575.3)

ТАЪСИРИ ИДОРАКУНИИ МОЛИЯИ ДАВЛАТӢ БА РУШДИ ИҚТИСОДИ: МУНОСИБАТИ БАӢНИ МОЛИЯИ ДАВЛАТӢ ВА ОМИЛӢОИ РУШД, БА МОНАНДИ САРМОЯГУЗОРӢ, ШУҒЛ ВА САТӢИ ЗИНДАГӢ.

Давлатзода Д.А., Раҳимзода Ф.М.-Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: сармоягузорӣ, рушд, макрофискалӣ, фарогирӣ, камбизоатӣ, маҳсулнокии меҳнат, истифодаи технология, навоарӣ, ғоида, самаранокӣ, идоракунии, иқлоҳот.

“Идораи ҳолат яке аз масъалаҳои қадимтарини бо ҳаётгузаронии одам алоқаманд мебошад. Амали шуурноки инсон оид ба амалинамоию ғайолият ва ноилгардӣ ба мақсади гузошташуда дар раванди хоҷагидорӣ идора мебошад. Мақсади ташкилу бароҳмонии идора камхарҷ кардани хароҷотҳо ва дар ин замина баланд бардоштани самаранокии ғайолияти инсон ва ё субъектҳои хоҷагидорӣ мебошад...” [1, С. 95].

Идоракунии самаранокӣ молияи давлатӣ на танҳо як маҷмуи қоидаҳои техникӣ аст, балки барои рушди устувори иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳар як кишвар нақши муҳим ва марказӣ мебошад.

Ҳануз дар таҳқиқотҳои худ намоёндаи илми иқтисод ва молия қайд менамояд, ки “Моҳияти идоракунии молияи давлатӣ, пеш аз ҳама дар истифодаи самаранокӣ воситаҳои пулӣ-қарзӣ ва иҷрои уҳдадорӣҳои бучети давлатӣ дар назди субъектҳои иқтисодӣ инъикос меёбад. Вай дар навбати худ, ҳамчун нишондиҳандаи муҳими муайянкунандаи сатҳи некуаҳолии аҳоли, рушди қорхонаю ташкилотҳо ва давлат масҳуб ёфта, дар шароити қунунӣ аз ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои иқтисодӣ истифодаи самаранок ва дурусти захираҳои молиявӣ ва маблағҳои бучетро тақозо менамояд...” [2, С. 29].

Аз ин бар меояд, ки солҳои охир таъсири идоракунии молияи давлатӣ ба рушди иқтисодӣ ҳамчун мавзӯи таҳқиқотӣ дар маркази тавачҷуи мутахассисони соҳа қарор дошта ҷиҳати арзёбии дараҷаи некуаҳолии мардум ҳамчун нишондиҳандаи истифода бурда мешавад. Дар таҳқиқоти мо, таъсири идоракунии молияи давлатӣ ба рушди иқтисодӣ тӯғайли таъмини ҳадафҳои зерин сурат мегирад:

1. Инъикоси ҳадафҳои стратегӣ ва таъсир ба сармоягузорӣ.
2. Таъмини устувори макрофискалӣ ва таъсир ба шуғл.
3. Таъмини рушди иқтисодии фарогир ва таъсир ба сатҳи некуаҳолий.

Агар ин се ҳадаф дар ҳаҷорҷубаи муайяни барномаи давлатӣ ё стратегӣ баррасӣ шуда бошад, он метавонад каме фарқ қунад, аммо дар маҷмуъ, ин се руқн - сармоягузорӣ/рушд, устувори макрофискалӣ ва фарогирӣ/камбизоатӣ - ҳадафҳои асосии рушди устувори иқтисодиро ташкил медиҳанд. Ҳар яке аз ин ҳадафҳоро маври таҳлил қарор дода алоқамандӣ ва таъсири онро ба рушди иқтисодӣ дида мебароем.

1. Инъикоси ҳадафҳои стратегӣ ва таъсир ба сармоягузорӣ – идоракунии молияи давлатии ҳуб ва босамар тавассути раванди банақшагирӣ ва бучетсозии миёнамуҳлат (масалан, нақшаи хароҷоти миёнамуҳлат), қағолат медиҳад, ки маблағҳои давлатӣ ба афзалиятҳои стратегӣ ва лоиҳаҳои муҳими рушд равона қарда шаванд. Он имқон медиҳад, ки сармоягузори давлатӣ (ба монанди сохтмони роҳҳо, неруғоҳҳо, мактабҳо) ба таври самаранок ва шаффоф амалӣ шавад, ки ин заминаи физикиро барои рушди иқтисодӣ муҳайё меқунад.

Муҳаққиқон Оймаҳмадов Г.Н., Расулов Г. Р., Оймаҳмадов А.Г., вобаста ба истифодаи босамари маблағҳои бучетӣ дар асари худ қайд менамоянд, ки “...яке аз омилҳои муҳими ба самаранокӣ истифодабарии маблағҳои бучетӣ таъсиррасон оқилона будани таркиби соҳаҳои иқтисодиёти дар миқёси минтақаю давлат ҷойгирнамуда мебошад. Ҳар қадар дар таркиби соҳаҳои иқтисодиёт теъдоди қорхонаҳои миқдори қардиши сармояшон зиёд ва ба таври ғайримавсимӣ ғайолиятнамоёнда афзалият дошта бошанд,

хамон қадар самараи харочоти бучетӣ баланд мегардад. Дар ҳолати дар таркиби соҳаҳо зиёд будани корхонаҳои истихроҷу коркарди канданиҳои ғойданок ва кишоварзӣ ҳамон қадар самаранокии боздеҳи бучетӣ бо сабаби кам ворид шудани даромад ба бучет паст аст. Зиёд будани ғайрибаҳши корхонаҳои истеҳсоли хизматрасонии мавсимӣ, ки даромадгирии бениҳоят пастро доранд, бо боздеҳи бучетиашон яъне бо андозу ҷаримасупориашон ба изофарушди ММД ва бучет таъсири ногувор мерасонанд...” [3, С. 46].

Сармоягузориҳои давлатӣ он маблағгузориҳои давлатиеро дар бар мегирад, ки онҳо ба давраи дарозмуддат равона шуда ба “Рушди устувори иқтисодӣ” мусоидат менамояд.

Ин нави сармоягузорӣ аз харочоти ҷорӣ (ба монанди маоши хизматчиёни давлатӣ ё нафақа) фарқ мекунад, зеро он дороиҳои моддӣ ё ғайримоддиро эҷод мекунад, ки арзиши худро дар тӯли солҳо нигоҳ медоранд ва ба иқтисодиёт ғойдаи дарозмуддат меоранд.

Ҷадвали 1.-Ҷанбаҳои асосии сармоягузориҳои давлатӣ.

Намуди сармоягузорӣ	Мафҳум ва намунаҳо	Аҳаммият барои рушд
Сармоягузориҳои моддӣ (Инфрасохтор)	Харочот барои дороиҳои ҷисмонӣ, ки дарозмуддат хизмат мекунад	Эҷоди заминаи иқтисодӣ барои бахши хусусӣ. Баланд бардоштани рақобатпазирӣ кишвар
	- Роҳҳо, пулҳо, нақбҳо, фурудгоҳҳо	
	- Нерӯгоҳҳои барқӣ, шабакаҳои обтаъминкунӣ	
	- Биноҳои мактабӣ ва беморхонаҳо	
Сармоягузориҳои ғайримоддӣ (Сармояи инсонӣ)	Маблағгузорӣ ба неруи инсонӣ, ки маҳсулнокии меҳнатро баланд мебардорад	Таҳкими “Сармояи инсонӣ” ва баланд бардоштани маҳсулнокии умумӣ дар иқтисодиёт
	- Маблағгузорӣ ба таҳсилот, омӯзиши касбӣ	
	- Таҳқиқот ва рушд	
	- Технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ	

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Аз маълумотҳои ҷадвали болозикр бар меояд, ки харочот ба дороиҳои ҷисмонӣ, ки ба давраи дарозмуддат равона мешавад, рақобатпазирӣ иқтисодиёти кишварро баланд бардошта ба рушди бахши хусусӣ заминаи иқтисодӣ эҷод менамояд. Аҳаммияти иқтисодии сармоягузориҳои ғайримоддӣ бошад пеш аз ҳама ба таҳкими маҳсулнокии меҳнат равона гардидааст.

Сармоягузориҳои давлатӣ дар доираи идоракунии молияи давлатӣ ба рушди иқтисодӣ ба таври назаррас таъсир мерасонад. Давлат ба лоиҳаҳои сармоягузорӣ мекунад, ки аҳаммияти калон дорад ва барои бахши хусусӣ аз сабаби хавфи баланд, арзиши баланд ё ғойдаи дарозмуддат (ки фавран ба даст намеояд) ҷолиб нестанд (масалан, бунёди роҳҳои асосӣ). Иқтидорро афзоиш дода инфрасохтори босифат харочоти истеҳсолиро барои корхонаҳо коҳиш медиҳад ва самаранокии бахши хусусиро меафзояд. Бояд қайд кард, ки сармоягузориҳои давлатӣ таъсири мултипликаторӣ низ расонида метавонад. Масалан, дар сохтмон талаботро дар иқтисодиёт афзоиш медиҳад, ки ин боиси зиёд шудани шуғл, даромад ва сармоягузориҳои минбаъдаи хусусӣ мегардад. Инчунин дар натиҷаи таъсири маблағгузорӣ ба соҳаҳои иҷтимоӣ ва рушди минтақаҳои дурдаст ба дастрасии баробари хизматрасониҳо ва беҳтар шудани сатҳи зиндагии гурӯҳҳои камбизоат мусоидат мекунад, ки аз натиҷаи баланди таъсири он ба рушди иқтисодӣ дарак медиҳад.

Сармоягузориҳои хусусӣ ин нави сармоягузориест, ки аз ҷониби шахсони воқеӣ, соҳибкорон ва ширкатҳои хусусӣ бо мақсади ба даст овардани ғойда дар оянда анҷом дода мешавад. Он яке аз омилҳои муҳимтарини пешбарандаи рушди иқтисодӣ, тавлиди ҷойҳои корӣ ва навоарӣ дар ҳар як кишвар ба ҳисоб рафта иқтидори истеҳсоли кишварро афзоиш медиҳад.

Намудҳои асосии сармоягузориҳои хусусӣ инҳоро дар бар мегирад:

- Харида таҷҳизот, мошинҳо ва технологияи нав.
- Сохтмони биноҳои истеҳсолӣ, иншооти нав, офисҳо.
- Маблағгузорӣ ба таҳқиқот ва рушд барои эҷоди маҳсулот ва хизматҳои нав.
- Сармоягузориҳои аз ҷониби соҳибкорон ва ширкатҳои маҳаллӣ (резидентҳои кишвар) анҷомдодашуда.

Сармоягузориҳои хусусӣ дар баробари дигар шакли сармоягузорӣ ба рушди иқтисодӣ алоқамандии иқтисодии бевосита дорад. Хусусан дар соҳаҳои истеҳсолӣ ва навоарӣ, муҳаррики асосии рушди дарозмуддати иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Ба васеъшавии истеҳсолот ва таъсиси корхонаҳои нав боиси эҷоди ҷойҳои нави корӣ ва паст шудани сатҳи бекорӣ мегардад.

Бояд қайд кард, ки яке аз нишондиҳандаҳои асосии устувори молиявӣ ин рақобатпазирӣ ба ҳисоб меравад ва бахши хусусӣ одатан барои ворид намудани технологияҳои муосир ва усулҳои нави идоракунӣ ҳавасмандтар аст, ки ин рақобатпазирӣ иқтисодро баланд мебардорад.

Сармоягузориҳои хусусӣ аз рӯи табиати худ ба баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳо равона шудааст, зеро мақсади асосии он ба даст овардани ғойда аст. Дар робита ба ин ҳукумати мамлакат тадбирҳои роҳандозӣ менамояд, ки ба фазо ва ҷолибияти сармоягузориҳои хусусӣ аҳаммияти назаррас дорад.

2.Таъмини устувори макрoфискалӣ ва таъсир ба шуғл. Идоракунии молияи давлатӣ (аз он ҷумла ба воситаи идоракунии босамар ва бозғамии даромаду харочотҳои давлатӣ) кафолат медиҳад, ки сатҳи умумии харочоти давлатӣ аз ҳадди қобили қабул берун набарояд, то номутавозунии фискалӣ ва қарзи бебозгашт пешгирӣ карда шавад. На бояд фаромуш кард, ки таъмини устувори макрoфискалӣ ба шуғл бетаъсир наменонад. Яке аз роҳҳои баланд бардоштани маҳсулнокии шуғл ва афзоиши қувваи корӣ ин

маблағгузорӣ ё сармоягузори устувор ба соҳаҳои иҷтимоӣ ва инсонҳо ба ҳисоб меравад. Муҳаққиқон Оймаҳмадов Г.Н., Расулов Г. Р., Оймаҳмадов А.Г., дар мақолаи илмӣ қайд менамоянд, ки "...маблағҳое, ки барои истифодабарӣ дар сохторҳои бучетию соҳаҳои истеҳсоли пешбинӣ мешаванд, дар асоси меъёрҳои гуногуни хароҷоти барои сохторҳои гуногуни бучетӣ ба нақша гирифта мешаванд ва аз тарафи дигар, аз оқилона будани воҳидҳои қорӣ барои ин сохторҳо пешбинишуда вобастаанд..." [3, С. 45].

Устувори макроектисодӣ маънои онро дорад, ки идоракунии дурусти бучет аз касри аз ҳад зиёди бучетӣ ва қарзи ноустувор ҷилавгирӣ мекунад. Ин ба коҳиши хавфи таваррум, паст шудани фоизҳо ва нигоҳдории суботи аъсор мусоидат мекунад, ки барои эҷоди ҷойҳои қори доимӣ ва устувор муҳим аст.

Таъмини устувори макроефскалӣ ин талоши ҳукумат барои нигоҳ доштани сиёсати молиявӣ мутавозин ва устувор мебошад, ки ба пешгирӣ аз қарзи аз ҳад зиёди давлатӣ ва касри қалони бучетӣ равона шудааст. Мақсади он таъмини саломатии дарозмуддати молияи давлатӣ ва эҷоди муҳити мусоид барои рушди иқтисодӣ мебошад. Устувори макроефскалӣ заминаи суботи макроектисодиро фароҳам меорад, ки ин барои ҳама гуна рушди иқтисодӣ ва ҷалби сармояи хусусӣ муҳим аст.

Ба андешаи мо, ин мафҳум ду ҷанбаи муҳимтарини зеринро дар бар мегирад:

А) Таъмини устувори макроефскалӣ-ин нигоҳ доштани мувозинати байни даромадҳои давлатӣ (андозҳо, пардохтҳо) ва хароҷоти давлатӣ (сармоягузорӣ, маош, нафақа) дар муддати тӯлонӣ аст, ки аз ҳадафҳои асосии зерин иборат мебошад.

– **Пешгирии афзоиши қарзи давлатӣ:** Нигоҳ доштани сатҳи қарзи давлатӣ дар ҳудуди бехатар (нисбат ба маҷмуи маҳсулоти дохилӣ - ММД), ки ба уҳдадорҳои ояндаи давлат таҳдид накунад.

– **Идоракунии самаранокӣ дефитсит:** Нагузоштани касри бучет (вақте хароҷот аз даромад зиёд аст) аз ҳадди муайян, зеро дефитсит қарзро афзоиш медиҳад.

– **Эътимоднокии сиёсат:** Баланд бардоштани эътимоди сармоягузори дохилӣ ва хориҷӣ ба қобилияти давлат дар идоракунии молия.

Б) Таъсири устувори макроефскалӣ ба шуғл-таъмини устувори молиявӣ ва интизоми бучетӣ ба бозори меҳнат ва сатҳи шуғл ҳам таъсири мустақим ва ҳам ғайримустақим дорад, ки дар ҷадвали 2 ба таври муфассал оварда шудааст.

Аз маълумотҳои болозикр бар меояд, ки устувори макроефскалӣ дар давраи дарозмуддат тавассути эҷоди муҳити иқтисодии устувор ва ҷалби сармояи хусусӣ ба афзоиши устувори шуғл мусоидат мекунад. Ҳарчанд дар давраи кӯтоҳмуддат ҷораҳои сарфакорӣ метавонанд ба шуғл таъсири манфӣ расонанд, аммо интизоми молиявӣ қалиди пешгирии бӯҳронҳои амиқтар ва дарозмуддат мебошад, ки метавонанд боиси талафоти қалони ҷойҳои қорӣ гарданд. Идоракунии молияи давлатии қавӣ қафолат медиҳад, ки маблағҳо бо самаранокӣ баланд (барои ҳар як сомонӣ бештар натиҷа ба даст оварда мешавад) истифода шаванд. Инчунин имконият ба вучуд меояд, ки дастрасӣ ба хизматрасониҳои босифат таъмин гардад. Бояд қайд кард, ки дар ҳолати идоракунии самаранокӣ хароҷотҳои давлатӣ истифодабарии хизматрасониҳои давлатии соҳаи ҳифзи иҷтимоӣ ва маорифу тандурустӣ аз ҷониби қишри воқеан ниёзмандӣ аҳоли зиёдтар мегардад.

Ҷадвали 2.-Таъсири устувори макроефскалӣ ба шуғл

Таъсир	Шарҳ	Натиҷа ба шуғл
Таъсири ғайримустақим (дарозмуддат)	Баланд бардоштани эътимод ва ҷалби сармоягузорӣ. Иқтисодиёти устувор (бо қарз ва таварруми паст) сармоягузори хусусиро ҷалб мекунад.	Сармоягузори хусусӣ афзоиш ёфта, ҷойҳои қорӣ нави самаранок эҷод мешаванд.
	Коҳиши (Таъсири берунроӣ). Қарзи қалони давлатӣ талаботро ба захираҳои молиявӣ меафзояд, ки ин меъёри фоизро боло бурда, сармоягузори хусусиро кам мекунад.	Интизоми фискалӣ меъёри фоизро паст нигоҳ дошта, сармоягузори хусусиро дастгирӣ мекунад.
Таъсири му-стаким (кӯтоҳмуддат)	Хароҷот дар соҳаҳои афзалиятнок. Давлат метавонад дар доираи интизом, хароҷотро ба лоиҳаҳои сармоягузори давлатӣ (инфрасохтор) ё барномаҳои мақсадноки шуғл равона кунад.	Ҷойҳои қорӣ муваққатӣ дар соҳтмон ва афзоиши неруи инсонӣ (тавассути маориф) таъмин мегардад.
Ҳатари кӯтоҳмуддат	Ҳангоми зарурати мустаҳкамкунии фискалӣ (таъмини интизом дар вақти бӯҳрон) , давлат метавонад хароҷотро коҳиш диҳад ё андозҳоро афзоиш диҳад.	Дар кӯтоҳмуддат метавонад сустшавии талаботи умумӣ ва коҳиши муваққатии шуғл ба амал ояд.

Сарчашма: Таҳияи муаллифон.

Шаффофияти баланд дар бучет ва идоракунии молиявӣ боварии шахрвандонро ба ҳукумат афзоиш медиҳад, ки ин барои суботи иҷтимоӣ ва коҳиши фасод муҳим аст. Ин омилҳо бевосита ба бехтар шудани сатҳи зиндагии аҳоли, махсусан ба бехтаршавии гурӯҳҳои камбизоат, оварда мерасонанд.

3.Таъмини рушди иқтисодии фарогир ва таъсир ба сатҳи некуаҳволӣ. Ин ҳадаф одатан ба таъсири мусбати рушди иқтисодӣ ба сатҳи зиндагии аҳоли, баробарии иҷтимоӣ ва коҳиши камбизоатӣ ишора мекунад. Баланд бардоштани самаранокӣ ва таъсири он ба сатҳи зиндагӣ масъалаи марказии иқтисоди муосир аст. Самаранокӣ амалиётӣ талоши доимӣ барои истеҳсоли миқдори бештари маҳсулот ё пешниҳоди хидматҳои бехтар бо харчи камтари захираҳо (вақт, маблағ, меҳнат) мебошад.

Самаранокӣ амалиётӣ - ин қобилияти қорхона ё иқтисодиёт барои ноил шудан ба натиҷаи дилхоҳ (маҳсулот ё хидмат) бо камтарин сарфи имконпазирӣ захираҳо мебошад.

Он метавонад аз нишондиҳандаҳои зерин иборат бошад:

– **Маҳсулнокии меҳнат:** Ҷӣ қадар маҳсулот аз ҷониби як қоргар дар як воҳиди вақт истеҳсол мешавад.

– **Идоракунии партовҳо:** Кам кардани талафоти моддӣ, энергетикӣ ва вақт дар раванди истеҳсолот.

–Истифодаи технология: Қорӣ намудани таҷҳизот ва равандҳои муосир барои тезонидан ва осон кардани кор.

Ҷадвали 3.-Механизмҳои калидии самаранокии амалиётӣ

Механизми таъсир	Шарҳ	Натиҷа ба сатҳи зиндагӣ
Афзоиши даромадҳо (музди меҳнат)	Афзоиши маҳсулноқӣ имкон медиҳад, ки корхонаҳо фоидаи бештар ба даст оранд. Ин фоида ҳамчун заминаи афзоиши музди меҳнати кормандон хизмат мекунад.	Қудрати харидории аҳоли меафзояд, ки ин бевосита ба бештар шудани сатҳи зиндагӣ оварда мерасонад.
Паст шудани нархҳо (дастрасӣ)	Вақте ки корхона маҳсулотро бо харчи камтар истеҳсол мекунад, он метавонад нархҳои коҳиш диҳад ё онҳоро дар сатҳи паст нигоҳ дорад.	Аҳоли ба маҳсулот ва хизматҳои бештар (аз ҷумла ғизо, манзил ва энергия) бо арзиши камтар дастрасӣ пайдо мекунад.
Бештар шудани сифати хизматҳои давлатӣ	Самаранокии амалиётӣ дар бахши давлатӣ (масалан, тандурустӣ, маориф, хизматрасониҳои коммуналӣ) иҷрои вазифаҳои босифаттар ва зудтар мегардонад.	Дастрасии аҳоли ба хизматрасониҳои давлатии босифат ва арзон (масалан, кам шудани талафоти энергия ё об).
Инкишофи навоҳарӣ ва вақти ҳолӣ	Самаранокии баланд захираҳои барои таҳқиқот ва рушд (R&D) озод мекунад ва ба рушди технологияҳои нав мусоидат мекунад.	Эҷоди имкониятҳои нави қорӣ дар соҳаҳои технологияи баланд ва дар сатҳи шахсӣ- афзоиши вақти ҳолӣ (бо сабаби кам шудани вақти қорӣ барои иҷрои ҳамаи як миқдор кор).
Устувории экологӣ	Самаранокии захираҳо (масалан, истифодаи камтари энергия ё об) партовҳо ва ифлосшавиро коҳиш медиҳад.	Бештар шудани сифати муҳити зист ва саломатии аҳоли.

Сарчашма: Таҳияи муаллифон.

Бо яд қайд кард, ки бештар шудани самаранокии амалиётӣ ба бештар шудани сатҳи зиндагӣ тавассути якҷанд механизмҳои калидӣ сурат мегирад. Ҳамин тариқ, баланд бардоштани самаранокии амалиётӣ на танҳо як ҳадафи тичоратӣ аст, балки ин як муҳаррики стратегияи рушди иҷтимоӣ мебошад. Самаранокии бештар ба сарвати бештар, даромади баландтар ва нархҳои пасттар оварда мерасонад, ки ин асоси бевоситаи баланд бардоштани сатҳ ва сифати зиндагии аҳоли дар давраи дарозмуддат мебошад. Инчунин, муҳаққиқони ватанӣ қайд менамоянд, ки "...низоми идоракунии молияи давлатӣ самаранокӣ ва саҳеҳияти баландро тақозо менамояд ва ҳоло Тоҷикистон дар марҳалаи ибтидоии ислоҳоти қуллии низоми буҷет қарор дорад..." [4, С. 102].

Аз ин бар меояд, ки низоми идораи молияи давлатии босамар ба рушди иқтисодӣ таъсир мерасонад.

Хулоса: Зимни таҳқиқи мавзӯи зикргардида ба хулосаи мушаххас омадан мумкин аст, ки идоракунии самаранокӣ молияи давлатӣ на танҳо як маҷмуи қоидаҳои техникӣ аст, балки барои рушди устувори иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳар як кишвар нақши муҳим ва марказӣ мебошад. Идоракунии ҳуб ва босамари молияи давлатӣ шартӣ зарурӣ (гарчанде ки ягона нест) барои рушди устувор аст. Ин як "риштаест, ки захираҳои мавҷуда, расонидани хизматрасониҳо ва ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсати ҳукуматро ба ҳам мепайвандад".

АДАБИЁТ

1. Раҳимзода, Ф.М. Некоторые аспекты развития системы управления государственными финансами в Республике Таджикистан. Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – № 6. – С. 95-99. – EDN SJHJTZ.
2. Нуралӣзода, Э. Н. Идоракунии молияи давлатӣ дар шароити соҳибистиклолии кишвар. "Масъалаҳои мубрами молия ва иқтисод дар шароити рушди индустриализу инноватсионӣ". Конференсияи умумидонишгоҳии илмӣ назариявии ҳайати устодону кормандон, магистрантону докторантон ва донишҷӯён бахшида ба «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» эълон гардидани солҳои 2025-2030, «Соли байналмилалӣи ҳифзи пирияхҳо» эълон шудани соли 2025 ва 34-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, 21–26 апрели 2025 года. – Душанбе: Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, 2025. – Р. 28-31. – EDN RKPURM.
3. Оймахмадов, Г.Н. Таъсири мутақобилаи самаранокии истифодабарии захираҳои молиявии буҷетӣ ба изофарушди маҷмуи маҳсулоти дохилӣ / Г.Н. Оймахмадов, Ғ.Р. Расулов, А.Г. Оймахмадов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2020. – №. 3(32). – Р. 42-48. – EDN XKNNSK.
4. Чураев, Ш.Ч. Ислоҳоти буҷетӣ дар доираи амалигардонии стратегияи идоракунии молияи давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ш.Ч. Чураев, С.М. Раҳматов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – №.5. – Р. 98-103. – EDN JXAKUZ.

ТАЪСИРИ ИДОРАКУНИИ МОЛИЯИ ДАВЛАТӢ БА РУШДИ ИҚТИСОДӢ: МУНОСИБАТИ БАЙНИ МОЛИЯИ ДАВЛАТӢ ВА ОМИЛҲОИ РУШД, БА МОНАНДИ САРМОЯГУЗОРӢ, ШУҒЛ ВА САТҲИ ЗИНДАГӢ.

Мақолаи мазкур ба таъсири идоракунии молияи давлатӣ ба рушди иқтисодӣ барои рушди устувори иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳар як кишвар нақши муҳим ва марказӣ мебошад, бахшида шудааст. Муаллифон таъсири идоракунии молияи давлатиро ба рушди иқтисодӣ тавассути таъмини се ҳадафи асосӣ амалӣ мегардад пешниҳод намудаанд, ки ин сеҳадаф инҳо мебошанд: 1. Инъикоси ҳадафҳои стратегӣ ва таъсир ба сармоягузорӣ, 2. Таъмини устувори макрофискалӣ ва таъсир ба шуғл ва 3. Таъмини рушди иқтисодии фарогир ва таъсир ба паст кардани камбизоатӣ (ё сатҳи зиндагӣ). Ҳама ин се ҳадаф дар маҷмӯъ, ин се рукн - Сармоягузорӣ/Рушд, Устувори Макрофискалӣ ва Фарогирӣ/Камбизоатӣ – ҳадафҳои асосии рушди устувори иқтисодиро ташкил медиҳанд. Идоракунии ҳуби молияи давлатӣ шартӣ зарурӣ ин як "риштаест, ки захираҳои мавҷуда, расонидани хизматрасониҳо ва ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсати ҳукуматро ба ҳам мепайвандад".

Калимахои асосӣ: сармоягузорӣ, рушд, макрофискалӣ, фарогирӣ, камбизоатӣ, маҳсулнокии меҳнат, истифодаи технология, навоарӣ, ғоида, самаранокӣ, идоракунии, ислоҳот.

ВЛИЯНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ ФИНАНСАМИ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ: ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ ФИНАНСАМИ И ФАКТОРАМИ РАЗВИТИЯ, ТАКИМИ КАК ИНВЕСТИЦИИ, ЗАНЯТОСТЬ И УРОВЕНЬ ЖИЗНИ.

Аннотация. Данная статья посвящена влиянию управления государственными финансами на экономический рост, который играет важную и центральную роль в устойчивом экономическом и социальном развитии любой страны. Авторы предполагают, что влияние управления государственными финансами на экономический рост реализуется посредством достижения трёх основных целей: 1. Отражение стратегических целей и влияние на инвестиции, 2. Обеспечение макрофискальной стабильности и влияние на занятость, и 3. Обеспечение инклюзивного экономического роста и влияние на бедность (или уровень жизни). Все три цели вместе, эти три столпа – инвестиции/рост, макрофискальная стабильность и инклюзивность/бедность – составляют основные цели устойчивого экономического роста. Эффективное управление государственными финансами является необходимым условием, это «нить, связывающая имеющиеся ресурсы, предоставление услуг и достижение целей государственной политики».

Ключевые слова: инвестиции, развитие, макрофискальный, охват населения, бедность, производительность труда, использование технологий, инновации, прибыль, эффективность, управление, реформа.

THE IMPACT OF PUBLIC FINANCE MANAGEMENT ON ECONOMIC GROWTH: THE RELATIONSHIP BETWEEN PUBLIC FINANCE AND DEVELOPMENT FACTORS SUCH AS INVESTMENT, EMPLOYMENT, AND LIVING STANDARDS.

Annotation. This article is devoted to the impact of public finance management on economic growth, which plays an important and central role in the sustainable economic and social development of any country. The authors suggest that the impact of public finance management on economic growth is realized through the achievement of three main goals: 1. Reflecting strategic objectives and the impact on investment, 2. Ensuring macro-fiscal stability and the impact on employment, and 3. Ensuring inclusive economic growth and the impact on poverty (or living standards). All three goals together, these three pillars – investment/growth, macro-fiscal stability and inclusivity/poverty – constitute the main goals of sustainable economic growth. Effective management of public finances is a prerequisite, it is "a thread linking available resources, the provision of services and the achievement of public policy goals."

Keywords: investment, development, macro-fiscal, population coverage, poverty, labor productivity, technology use, innovation, profit, efficiency, management, reform.

Сведения об авторах:

Давлатзода Дилмурод Ашурбек – доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры финансовая экономика Таджикского государственного финансово-экономического университета. Тел. +9 92933450101. E-mail: d.a.davlatov@mail.ru

Рахимзода Фирӯзи Мадкарим – ассистент кафедры финансовая экономика Таджикского государственного финансово-экономического университета. Телефон: 988-21-55-51. E-mail: rakhimzoda2020@inbox.ru

Information about the authors:

Davlatzoda Dilmurod Ashurbekov - doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Financial Economics at the Tajik State University of Finance and Economics. Phone: (+992) 933-45-01-01. E-mail: d.a.davlatov@mail.ru

Rahimzoda Firuzi Madkarim — Assistant of the department of Financial Economics at the Tajik State University of Finance and Economics. Phone: 988-21-55-51. E-mail: rakhimzoda2020@inbox.ru

УДК:330.322.2:316.422.1:

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ОЦЕНКА ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ЗЕЛЕННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Пиризода Дж.С.¹, Кудратова Ф.Р.² – ¹Институт экономики и систематических исследований развития сельского хозяйства Академии сельскохозяйственных наук Таджикистана.

²Таджикский государственный финансово-экономический университет

Ключевые слова: зеленые инвестиции, инвестиционная привлекательность, зеленая экономика, инвестиционный потенциал; капиталовложения; прямые инвестиции; индустриальное развитие аграрного сектора; региональная инвестиционная политика; конкурентоспособность; кооперация.

Экономический рост в аграрной сфере напрямую опирается на способность отрасли воспроизводить капитал, за счёт устойчивого инвестиционного потока. В условиях рынка поведение инвестора определяется ожиданиями доходности и прироста стоимости активов, что нередко смещает частный капитал в пользу более маргинальных направлений и оставляет сельское хозяйство на периферии финансовых потоков. Переход к рыночным отношениям в Таджикистане усилил эту тенденцию: редукция прямого бюджетного финансирования, высокая неопределённость и продолжительный производственный цикл при низкой рентабельности сформировали хронический дефицит инвестресурсов у сельхозпроизводителей. Дополнительным ограничителем стал ценовой диспаритет, вынуждавший хозяйства направлять амортизационные средства на текущие нужды, тем самым «сжимая» материально-техническую базу и снижая потенциальную производительность.

Стратегия развития «зелёной» экономики в Республике Таджикистан на 2023-2037 годы, для реализации поставленных целей и задач по отраслям, разделена на пять этапов:

- «...Первый и второй этапы (2023-2025 годы и 2026-2028 годы) включает мероприятия в области широкой популяризации информации о «зелёной» экономики, обучения и формирования экономического и экологического мышления, внедрения принципов реализации «зелёной» экономики в нормативных-правовых актах, соблюдения их в принятии управленческих решений и начало реализации стандартов

«зелёной» экономики социально-экономических секторах страны, что требует государственного финансирования и привлечения средств партнёров по развитию;

- третий и четвёртый этапы (2029-2031 годы и 2032-2034 годы) включает мероприятия по внедрению принципов «зелёной» экономики в промышленности, сельском хозяйстве, транспорте и инфраструктуре, строительстве, жилищно-коммунального хозяйства, туризме, инвестирования, охране окружающей среды и сокращении выбросов парниковых газов, а также продление укрепления институциональной базы «зелёной» экономики в стране;

- пятый этап (2035-2037 годы) включает меры по развитию «зелёной» экономики, поддержанию, росту и устойчивому использованию природного капитала и росту инвестиций на основе принципов «зелёной» экономики. На данном этапе в стране формируется развивающийся рынок зелёных инвестиций» [6. С-106].

Восстановление и модернизация отраслевой инфраструктуры требуют расширения доступа к внешнему капиталу и выстраивания механизмов его возвратности и доходности. Следовательно, государственная инвестиционная политика должна одновременно решать две задачи: гарантировать продовольственную безопасность посредством наращивания внутреннего предложения и создавать условия для роста стоимости вложений частного инвестора. В этом контексте, потребность в научно обоснованной настройке стимулов и в формировании прозрачной институциональной среды становится стержневой предпосылкой повышения инвестиционной привлекательности аграрного сектора [6.171. С-71].

Понимание воспроизводства капитала и механизмов инвестирования восходит к фундаментальным работам классической и кейнсианской традиций, дополненным моделями межвременного выбора и ценообразования на финансовых рынках. Современные подходы к стратегическому управлению корпоративными финансами, оценке бизнеса и стоимости капитала уточнили инструментарий измерения эффективности вложений и риск-прибыльных профилей. Для аграрной сферы эти наработки релевантны постольку, поскольку учитывают специфические черты отрасли: сезонность, биологические циклы, длительный оборот капитала и зависимость от природно-климатических факторов. Вследствие реформ и институциональной трансформации часть ранее устоявшихся методологических положений потребовала переосмысления на отраслевом и региональном уровнях, прежде всего в вопросах: (i) определения факторов инвестиционной привлекательности, (ii) структурирования источников финансирования, (iii) роли государства в устранении рыночных провалов и снижении транзакционных издержек [1. С-87].

До середины 1980-х гг. доминировала модель единственного инвестора — государства, опиравшаяся на централизованное планирование и распределение капитальных вложений вплоть до уровня отдельных предприятий. Попытки расширить инвестиционную самостоятельность хозяйств в ходе реформ 1960-х гг. дали ограниченный практический эффект. Во второй половине 1980-х началось формирование нового инвестиционного механизма: часть средств стала аккумулироваться на уровне предприятий, появились кооперативы, арендные формы, активизировалось индивидуальное строительство.

Одновременно произошла «стихийная» перегрузка инвестиционных обязательств на самих производителях при дефиците централизованных ресурсов, что объективно сузило их инвестиционный потенциал [2. С-87].

Последующая рыночная трансформация закрепила тренд на диверсификацию организационно-правовых форм, но вместе с тем обнажила проблематику доступности капитала для длительных и капиталоемких агропроектов.

Таблица 1. - Структура инвестиции в основной капитал по формам собственности за 2023 году

Наименование	январь 2023г.		Справочно:
	<i>МЛН. сомони</i>	удельный вес форм собственности в общем объеме инвестиций в %к итогу января 2023г	удельный вес форм собственности в общем объеме инвестиций в %к итогу января 2022г
Инвестиции в основной капитал	761,4	100,0	100,0
в том числе по формам собственности:			
государственная	400,4	52,6	42,8
частная	194,7	25,6	33,0
совместная	24,2	3,2	0,2
иностранная	142,1	18,6	24,0

***Источник: расчёты автора по данным Агентства по статистике при Президенте РТ. Социально-экономическая деятельность. Д-2024. -173 с.**

К концу 2023 г. функционировало 420 сельскохозяйственных предприятий различного профиля (совхозы, колхозы, учебные и опытные хозяйства, племенные заводы, птицефабрики, АОЗТ, ТОО, кооперативы, прочие). Перестройка схем сбыта сопровождалась переносом акцента с реализации через госорганизации на альтернативные каналы: розничные рынки, собственные торговые точки, предприятия общепита, бартер и т.п. На этом фоне финансовое состояние производителей стабилизировалось, а государственная поддержка АПК усилилась.

Совокупная земельная площадь оставалась стабильной, тогда как в контуре сельхозугодий прослеживается лёгкое сжатие. Наблюдается рост доли площадей под многолетними насаждениями и незначимое повышение по сенокосам, при фиксированно высокой доле пастбищ. Сокращение залежей указывает на вовлечение части ресурсов в оборот либо на структурные преобразования в землепользовании.

Таблица 2. – Валовая продукция сельского хозяйства, по регионам Республики Таджикистан млн. сомони

Наименование	Объем валовой продукции за январь 2023 года (в ценах 2023г)	Объем валовой продукции за 2 январь 2023 года (в сопоставимых ценах 2022г)	январь удельный вес в процентах 2023г. в % к			
			январю 2022г.	Общественные хозяйства	общее-деканские хозяйства	Хозяйственные населения
Объем валовой продукции - всего	972,6	874,4	105,7	18,8	6,4	74,8
ГБАО	13,5	13,4	103,0	-	1,9	98,1
Согдийская обл.	379,8	326,6	105,1	25,0	6,1	68,9
Хатлонская обл.	391,6	374,9	104,3	7,2	8,4	84,4
РРП	187,7	159,5	110,6	34,8	3,0	62,2
растениеводства	6,8	5,2	95,3	64,4	18,5	17,1
ГБАО	-	-	-	-	-	-
Согдийская обл.	1,6	1,5	124,3	56,3	26,5	17,2
Хатлонская обл.	5,0	3,5	102,0	68,1	15,2	16,7
РРП	0,2	0,2	22,9	63,1	14,5	22,4
животноводства	965,8	869,2	105,7	18,5	6,4	75,1
ГБАО	13,5	13,4	103,0	-	1,9	98,1
Согдийская обл.	378,2	325,1	105,0	24,8	6,0	69,2
Хатлонская обл.	386,6	371,4	104,3	6,6	8,3	85,1
РРП	187,5	159,3	111,2	34,7	3,0	62,3

*Источник: расчёты автора по данным Агентства по статистике при Президенте РТ. Социально-экономическое положение. -Д. -2023. -162 с.

Всего по сельскому хозяйству: 972,6 (уд. вес 74,8% — хозяйства населения)

- ГБАО: 13,5 / уд. вес 98,1% (хозяйства населения)
- Согдийская область: 379,8 / уд. вес 68,9%
- Хатлонская область: 391,6 / уд. вес 84,4%
- РРП и г. Душанбе: 187,7 / уд. вес 62,2%

Земля в сельском хозяйстве выступает не только пространственным базисом, но и ключевым производственным ресурсом, качество которого (плодородие) предопределяет предельную отдачу вложений. Особенности биологических процессов и сезонности требуют строгого согласования долгосрочных инвестиций с календарём текущих затрат; игнорирование этой логики приводит к потере части урожая и, как следствие, к обесценению уже понесённых вложений в производство, хранение и переработку.

В таблице отображается рост по большинству позиций, особенно заметный в хлопководстве, овощеводстве и животноводстве. Производство зерна и зернобобовых стабилизировалось на уровне около 1,95 млн тонн к 2022 г., а по мясу и молоку отмечается поступательная динамика, что отражает постепенное расширение фуражной базы и улучшение породного состава.

Таблица 3. - Динамика производства основных видов сельскохозяйственной продукции сельского хозяйства в Республики Таджикистан за 2018-2022гг. (тонн)

Наименование продукции	Годы					2022 в% к 2018
	2018	2019	2020	2021	2022	
Зерновые и зерно-бобовые (включая кукурузу на зерно)	1933524	1647637	1895421	1926067	1952000	110,0
Хлопок сырец	300342	403008	396015	388804	403230	134,3
Картофель	964643	994433	1022545	1041316	1105400	114,6
Овощи	2119392	2182556	2479360	2597577	2610180	123,2
бахчи	641784	701263	756962	818829	8700050	135,3
мясо	261927	272521	300182	327720	351520	134,2
молоко	983053	1000563	1020978	1042612	1105360	112,4
Яйца ты. тонн	450284	725695	963065	1053450	1081230	2,4раза
шерсть	7638	7771	8017	8152	8740	114,4

*Источник: расчёты автора по данным Агентства по статистике при Президенте РТ. Сельское хозяйство. -Д. -2023. -С.139-160.

Таблица 4.-Динамика государственного финансирования в сферу сельского хозяйства (млн сомони)

Показатели	2010	2015	2020	2021	2022	2022 по сравнению 2010, в %
Всего расходов бюджета	6712,6	16277,4	24812,5	29342,7	35338,9	526,4
В том числе:						
Сельское хозяйство, лесное хозяйство и рыболовство	92,6	353,4	612,9	768,4	1046,2	1129,8
в % к ВВП	0,4	0,7	0,7	0,7	0,9	2,2
в % к общим бюджетным расходам	1,4	2,17	2,47	2,62	2,95	2,1 раза
в % утверждённый бюджет	88,0	97,2	87,6	86,2	98,2	1,1
Доля промышленности в ВВП, %	13,8	21,5	22,6	23,1	23,4	1,7 раза

*Источник: составлено автором по статистическому ежегоднику Республики Таджикистан, Финансы. Д-2023, С.- 37-38

Отмена обязательных поставок и переход к договорным отношениям, снятие внутренних ограничений на перемещение продукции и вовлечение частных коммерческих/посреднических структур расширили

поле для конкуренции каналов сбыта. «...Однако фрагментация рынка и слабость инфраструктуры привели к удорожанию оборота в звеньях переработки и обращения, что усложнило доступ производителей к конечному потребителю» [4. -С.27-35]. С этой позиции приоритетом инвестирования выступает развитие продовольственных рынков (организационных площадок межгосударственного, межрегионального и территориального уровней) с государственным контролем качества и сертификации, а также формирование логистических узлов (хранение, холодильные мощности, сортировка, упаковка), снижающих потери и транзакционные издержки.

Бюджетная поддержка аграрного сектора увеличивалась быстрее номинального масштаба бюджета, что отражается в росте его удельного веса и в подъёме показателя «в % к ВВП». Возрастающая индустриальная составляющая ВВП указывает на усиление технологического окружения агросектора, создающего мультипликативные эффекты для переработки, логистики и сопутствующих услуг.

Инвестиционные приоритеты и механизмы:

1. Растениеводство и животноводство. Инвестиции в семенной материал, орошение, технику точного земледелия, племенную базу и ветеринарию повышают интенсивность и устойчивость выпуска.

2. Переработка. Приблизительно половина сельхозпродукции доходит до потребителя без переработки; наращивание глубины переработки и расширение ассортимента создаёт добавленную стоимость внутри страны.

3. Социальная и инженерная инфраструктура села. Внутрихозяйственные дороги, электро-/газо-/теплосети, связь, школы и здравоохранение — критические условия для закрепления кадров, повышения производительности и снижения издержек.

4. Рыночные институты и кооперация. Производственные и сбытовые кооперативы, фермерские альянсы, агрологистические центры, цифровые платформы контрактования и расчётов.

5. Финансовые инструменты. Льготные кредитные линии с сезонными графиками погашения, гарантийные фонды, страхование урожая и агрорисков, ГЧП для капиталоемких объектов.

Ограничения и риски:

Сезонность и биологическая природа производства требуют гибких графиков финансирования и страховых решений.

Диспаритет цен между ресурсами и сельхозпродукцией подрывает рентабельность без компенсирующих мер.

Транспортно-логистические потери и недоинвестированность в холодовые цепочки ведут к сокращению маржи производителя.

Кадровые дефициты и технологические разрывы ограничивают внедрение повышающих производительность практик.

Сбалансированная инвестиционная политика в аграрном секторе должна сочетать адресную поддержку (льготы, гарантии, страхование) с институциональными реформами, упрощающими сделку для частного инвестора. Критично важны прозрачные правила доступа к земле и воде, защита контрактов, стандарты качества и прослеживаемость. В кратко- и среднесрочном горизонтах наибольший эффект дадут вложения в переработку и логистику, обеспечивающие прирост добавленной стоимости и снижение пост-уборочных потерь [5. -С.67].

Подводя итог донной статьи, можно сделать вывод, что производство отдельных видов сельскохозяйственной продукции является рентабельным и привлекательным для вложения капитала. В целом же на фоне других отраслей инвестиционная привлекательность сельскохозяйственного производства продолжает ежегодно снижаться, следовательно, уменьшается потенциальный объем вложений в отрасль.

Аграрный сектор Таджикистана обладает значимым инвестиционным потенциалом, реализация которого сдерживается отраслевыми рисками, инфраструктурными узкими местами и ценовыми диспропорциями. Представленный анализ указывает на необходимость комплексной настройки стимулов: от льготных финансовых инструментов и страховых механизмов к институциональной поддержке кооперации, развития переработки и продовольственных рынков. При сохранении целостной структуры производства и учёте региональной специфики именно инвестиции в инфраструктуру и переработку обеспечивают наибольшую отдачу, укрепляя продовольственную безопасность и повышая привлекательность отрасли для частного капитала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Базаров Ш.Ш., Эргашев А. Пути повышения эффективности использования инвестиций в сельском хозяйстве. Душанбе: НАСИП-АПК, 2009. -124 с.
2. Гитман Л.Дж., Джонк М.Д. Основы инвестирования. Пер. с англ. М.: Дело, 1997. – 87 с.
3. Петриков А.В., Узун В.Я., Максимов А.Ф., Могилевцев В.И., Шагайда Н.И., Янбых Р.Г. и др. Механизмы устойчивого сельского развития. Ч. 1. Обеспечение занятости и повышение доходов сельского населения. Метод. пособие. ФЕНУ «Росинформагротех», Москва, 2003. -С. 73.
4. Кудратов Р.Р., Кудратова Ф.Р. Оценка инвестиционной привлекательности сельского хозяйства Республики Таджикистан. Финансово-экономический вестник, 2019, №3(19), -С. 27–35.
5. Р. Рахматова, Кудратова Ф.Р. Инвестиция в аграрный сектор Таджикистан: эффективное направление и его перспективы. Монография. ТФЭУ Душанбе. Инфон, 2021. -160 с.
6. Стратегия развития зеленой экономики Р.Т. Д-2023-2037 гг. 171 (С-106).

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ОЦЕНКА ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ЗЕЛЕННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматриваются вопросы повышения социально-экономической привлекательности зеленых инвестиций в развитие аграрной экономики Республики Таджикистан. На основе сопоставления статистических рядов и институциональных изменений учтены динамика производства сельскохозяйствен-

ной продукции, структура форм труда, состояние материально-технической базы и бюджетной поддержки сектора. Показано, что в период рыночной трансформации именно сочетание ценовых диспаритетов, высоких отраслевых рисков и сокращения прямого государственного финансирования привело к хроническому дефициту капитала в аграрном секторе. Обоснованы приоритеты политики зеленых инвестиций: развитие производственной и логистической инфраструктуры, перерабатывающих и продовольственных рынков, а также совершенствование механизмов кооперации и партнерства государства и частного сектора. Даны предложения по улучшению экономических показателей капитальных вложений с учетом региональных и сезонных особенностей воспроизводственных циклов.

Ключевые слова: *зеленые инвестиции, инвестиционная привлекательность, зеленая экономика, инвестиционный потенциал; капитальные вложения; прямые инвестиции; развитие агропромышленного комплекса, региональная инвестиционная политика, конкурентоспособность, кооперация.*

ХУСУСИЯТҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИ ВА АРЗИШИ ҶАЛБ КАРДАНИ САБЗ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои баланд бардоштани ҷолибияти иқтимоию иқтисодии сармоягузориҳои сабз дар вазъи рушди иқтисодиёти кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда мешаванд. Дар асоси муқоисаи силсилаи статистикаи ва тағйироти институтсионалӣ динамикаи истехсолоти хоҷагии кишлук, соҳтори шаклҳои кор, ҳолати базаи моддию техники ва таъминоти бучетии соҳа ба назар гирифта мешавад. Нишон дода шудааст, ки дар давраи табдилёбии бозор маҳз яқояшавии нобаробарӣ дар нархҳо, ҳавфҳои баланди соҳавӣ ва кам шудани маблағгузори мустақими давлатӣ боиси норасоии музмини сармоя дар соҳаи кишоварзӣ гардид. Афзалиятҳои сиёсати сармоягузори сабз асоснок карда шудаанд: рушди инфрасохтори истехсолӣ ва логистикӣ, бозорҳои коркард ва озуқаворӣ, инчунин тақмили механизмҳои ҳамкорӣ ва шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ. Тақлифҳо оид ба бехтар намудани нишондиҳандаҳои иқтисодии маблағгузориҳои асосӣ бо назардошти хусусиятҳои минтақавӣ ва мавсимии давраҳои тақрори стехсолкунӣ тартиб дода шудаанд.

Калимаҳои асосӣ: *сармоягузориҳои сабз, ҷолибияти сармоягузорӣ, иқтисоди сабз, иқтисоди сармоягузорӣ; сармоягузориҳои асосӣ; сармоягузориҳои мустақим; тараққиёти саноатии хоҷагии кишлук, сиёсати сармоягузори минтақавӣ; рақобатпазирӣ, ҳамкорӣ.*

SOCIO-ECONOMIC CHARACTERISTICS AND ASSESSMENT OF ATTRACTIVENESS OF GREEN INVESTMENTS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. The paper examines determinants of investment efficiency in Tajikistan's agricultural sector. Drawing on statistical series and institutional shifts, it assesses production dynamics, farm organization patterns, the technical asset base, and budgetary support. The study argues that, during market transition, price disparity, high sectoral risks, and declining direct public funding generated a persistent capital shortage in agriculture. Policy priorities include production–logistics infrastructure, processing, food market development, and improved cooperative and PPP mechanisms. The paper proposes measures to enhance the economic performance of capital investments, accounting for regional specificities and seasonal reproduction cycles.

Key words: *green investment, attractiveness investment, green potential; capital investments; direct investment; agricultural industrial development, regional investment policy, competitiveness, cooperation.*

Сведения об авторах:

Пиризода Джалил Сафар–доктор экономических наук, профессор, директор Института экономики и системных исследований развития сельского хозяйства Таджикистана академии сельскохозяйственных наук. г. Душанбе, улица Хаёти нав, 306. тел: 907022000, Email: farzona070489@mail.ru

Кудратова Фарзона Рустамовна–кандидат экономических наук, доцент кафедры финансы Таджикского государственного финансово-экономического университета. 735700, Таджикистан. город Душанбе улица Нахимова 64/14 телефон: (+992) 907022000, E-mail: farzona070489@mail.ru

Author informations:

Pirizoda Jalil Safar– Doctor of Economics, Professor, director for the Institute of Economics and Systematic Research of Agricultural Development of the Tajikistan Academy of Agricultural Sciences. Dushanbe, Khayoti nav street, 306. phone: +992 907022000, Email: farzona070489@mail.ru

Kudratova Farzona Rustamovna, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Finance, Tajik State University of Finance and Economics. 735700, Tajikistan. Dushanbe city, Nakhimova street 64/14 phone: (+992) 907022000, E-mail: farzona070489@mail.ru

ТДУ 631.15: 631.155.3

БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАНОКИИ ИҚТИСОДИИ ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ ҒАЛЛАДОНАҒӢ

Абдуллоев Д.А.-Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: *рушд, зироатҳои ғалладонағӣ, самаранокӣ, истехсолот, ҳосилнокӣ, майдон, соҳа.*

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъминоти аҳоли бо озуқа, яке аз масоили калидӣ ва ҳамзамон мубрами соҳа шинохта шуда, масъалаи афзун намудани истехсоли ғалла бо назардошти рушди босуръати аҳоли муҳим ва саривақтист. Дар шароити муосир рушди минбаъдаи истехсоли ғалла бо назардошти афзоиши масоҳати кишт имконнопазир аст. Дар ҷунин шароит, мушкilotи асосии хоҷагиҳои ғаллапарвар ин тадричан болоравии нархи хариди захираҳо, номукаммалӣ низомӣ идоракунии, пурра истифода нагардидани технологияи муосир ва сатҳи пасти ҳосилнокӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, баланд бардоштани самаранокии иқтисодии истехсоли маҳсулоти ғалладонағӣ бо назардошти татбиқи технологияи инноватсионӣ ба мақсад мувофиқ буда, имконияти аз 1,5 то 2,0 маротиба зиёд намудани самаранокиро дар худ таҷассум менамояд. Баланд бардоштани самаранокии иқтисодии истехсоли маҳсулоти ғалладонағӣ яке

аз масъалаҳои асосии рушди истеҳсолоти кишоварзии мамлакат махсуб ёфта, ҳадафи стратегияи кишвар, таъмини амнияти озуқаворӣ маҳз ба рушди соҳаи мазкур вобастагӣ дорад.

Мушкилоти баҳодихӣ ва ташаккули самаранокии истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ на танҳо ба омӯзиши корхонаҳои истеҳсолӣ, балки ба муносибгардонии корхонаҳои коркард вобаста буда, ҳангоми татбиқи самаранокии он имконият фароҳам меояд, ки саҳми корхонаҳои ғаллапарварӣ дар ҷумҳурӣ ду маротиба афзуда, дар як вақт дараҷаи даромаднокии корхонаҳои истеҳсолкунандаи маҳсулоти ғалладонагӣ афзоиш ёбад. Бинобар ин, стратегияи рушди корхонаҳои саноатии коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, на танҳо ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, балки ба беҳтар намудани сифат, дараҷаи молӣ, рақобатпазирии он равона карда мешавад [5,3-4].

Бо назардошти ҳар лаҳза афзоиш ёфтани шумораи аҳоли ва мутаносиб ба он зиёд гардидани талаботи ҷамъият ба маҳсулоти ғизоӣ, масъалаи баланд бардоштани самаранокии истеҳсоли маҳсулоти ғизоӣ яке аз масъалаҳои муҳими истеҳсолоти кишоварзӣ ба шумор меравад. Дар ин миён баланд бардоштани самаранокии парвариши зироатҳои ғалладонагӣ, ба хусус гандум муҳим арзёбӣ мегардад. Зеро гандум нони асосии аҳоли кишвар буда, дар дигар паҳлӯҳои ҳаёти ҷамъиятӣ васеъ мавриди истифода қарор мегирад [4,110].

Таҳлилҳои гузаронида нишон медиҳанд, ки дар сурати самаранок истифода кардани воситаҳои истеҳсолот, ба хусус дуруст ва мақсаднок истифода бурдани заминҳои кишт, ба хусус заминҳои обӣ, интиҳоби оқилонаи навъу намуди зироати ғалладонагӣ вобаста ба шароити истеҳсолӣ, танзими технологияи парвариш ва амсоли ин, имконият пайдо мешавад, ки истеҳсоли умумии ғалла 2-3 маротиба зиёд карда шавад [5,102]. Дар шароити густариши муносибатҳои бозорӣ ба самаранокии иқтисодии истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ омилҳои сершумор таъсир мерасонанд, ки байни онҳо омилҳои иқтисодӣ таъсири назаррас доранд. Ҳамин тавр, дар сарчашмаҳои илмӣ соҳавӣ гуруҳбандии мухталифи омилҳои самаранокии иқтисодии истеҳсоли маҳсулотҳои ғалладонагӣ бо ҷузъиётҳояшон оварда шудаанд. Дар ин асос модели омилҳои самаранокии иқтисодии истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ коркард ва пешниҳод карда шуд (расм).

*Таҳияи муаллиф.

Расм.-Модели омилҳои самаранокии иқтисодии истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ.*

Дар расм омилҳои ба самаранокии иқтисодии истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ таъсиргузор иборат аз се гуруҳ: омилҳои дохила, омилҳои беруна ва омилҳои ташкилӣ-иқтисодӣ оварда шудааст [5,27].

Дар технологияи инноватсионии парвариш навъи гандуми тирамоҳӣ бояд иқтидори баланди ҳосилнокӣ, ба хуноқӣ ва хушқӣ тобовар, ба касалиҳо ва хобравӣ устувор бояд бошад. Аз натиҷаҳои таҳлил навъи дорои чунин хусусиятҳои гундуми мулоимдонаи «Старшина» ва «Московский-39» мебошад, ки дар хоҷагиҳои шаҳри Исфара ба шароити иқлимӣ ва хоки минтақа мувофиқ доништа шудааст. Бинобар ин, тавсия карда мешавад, ки дар технологияи инноватсионии парвариш навъи «Старшина» ва «Московский-39» истифода карда шаванд. Инчунин, аз навъҳои ватанӣ бошад, дар кооперативи тиҷоратии тухмипарвари «Чоркӯх»-и шаҳри Исфара навъҳои «Ормон» ва «Султон» низ парвариш карда мешаванд.

Истифодаи нуриҳои маъданӣ дар системаи инноватсионии парвариши зироатҳои ғалладонагӣ имконият медиҳад, ки дар муддати кӯтоҳ элементҳои ғизоӣ истифода гардида, ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ баланд гардида, хароҷатбарорӣ дар муддати кӯтоҳ таъмин шавад. Бо фарқият аз технологияи маъмулӣ дар технологияи инноватсионӣ истифодаи камтари нуриҳои азотдор муҳим доништа шудааст.

Дар расм омилҳои ба самаранокии иқтисодии истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ таъсиргузор иборат аз се гуруҳ: омилҳои дохила, омилҳои беруна ва омилҳои ташкилӣ-иқтисодӣ оварда шудааст [5,27].

Дар технологияи инноватсионии парвариш навъи гандуми тирамоҳӣ бояд иқтидори баланди ҳосилнокӣ, ба хуноки ва хушкӣ тобовар, ба касалиҳо ва хобравӣ устувор бояд бошад. Аз натиҷаҳои таҳлил навъи дорои чунин хусусиятҳои гундуми мулоимдонаи «Старшина» ва «Московский-39» мебошад, ки дар хоҷагиҳои шаҳри Исфара ба шароити иқлимӣ ва хоки минтақа мувофиқ доништа шудааст. Бинбор ин, тавсия карда мешавад, ки дар технологияи инноватсионии парвариш навъи «Старшина» ва «Московский-39» истифода карда шаванд. Инчунин, аз навъҳои ватанӣ бошад, дар кооперативи тичоратии тухмипарвари «Чоркӯх»-и шаҳри Исфара навъҳои «Ормон» ва Султон» низ парвариш карда мешаванд.

Истифодаи нуриҳои маъданӣ дар системаи инноватсионии парвариши зироатҳои ғалладонагӣ имконият медиҳад, ки дар муддати кӯтоҳ элементҳои ғизои истифода гардида, ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ баланд гардида, хароҷатбарорӣ дар муддати кӯтоҳ таъмин шавад. Бо фарқият аз технологияи маъмулӣ дар технологияи инноватсионӣ истифодаи камтари нуриҳои азотдор муҳим доништа шудааст.

Ин имконият медиҳад, ки таъсири манфии азот дар маҳсулоти кишоварзӣ, бахусус раванди нитрификатсияи хок ва маҳсулот камтар гардида, сифати маҳсулот ва самаранокии он баланд гардад.

Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми фаъолияти молистеҳсолкунандагони кишоварзӣ, алаҳхусус корхонаҳои ғаллапарварӣ мебошад. Истифодаи технологияи инноватсионӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ заминаи муҳимми баланд гардидани ҳосилнокӣ ва ниҳоят сабаби зиёд гардидани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот мегардад (ҷадвал).

Ҷадвал. - Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ тавассути технологияи инноватсионӣ дар хоҷагиҳои вилояти Сугд, ҳаз. тонна

Нишон- лодҳо	2020			2022			2024		
	Истеҳсо- ли умумӣ	Аз он тех- нологияи инноват- сионӣ	Таносуби мах- сулоти техно- логияи инно- ватсионӣ нис- бат ба маҳсу- лоти умумӣ, %	Истеҳсо- ли умумӣ	Аз он тех- нологияи инно- ватси- онӣ	Таносуби мах-сулоти технологияи инноватсионӣ нис-бат ба маҳсулоти умумӣ, %	Ис- теҳсоли умумӣ	Аз он тех- нологияи инно- ватси- онӣ	Таносуби маҳсуло- ти технологияи инноватсионӣ нисбат ба маҳсу- лоти умумӣ, %
Гандум	118,86	61,8	52,0	122,91	77,43	63,0	107,08	69,60	65,0
Чав	83,22	45,66	38,0	82,08	34,47	42,0	60,15	29,05	48,3
Чавдор	0,046	1,012	28,0	0,13	0,041	32,0	0,34	0,12	38,0
Чворимакка	44,34	25,7	58,0	40,93	25,37	62,0	41,14	26,74	65,0
Шолӣ	37,59	15,03	40,0	43,96	21,23	48,3	41,14	21,80	53,0
Лубиёдонагӣ	13,16	4,6	35,0	16,16	6,17	38,2	14,37	6,03	42,0

Сарчашма: Ҳисобкуниҳои муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои омори Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Сугд, 2024.

Аз нишондиҳандаҳои ҷадвал маълум аст, ки тамоюли афзоиши истифодаи технологияи инноватсионӣ дар парвариши зироатҳои ғалладонагӣ хоҷагиҳои вилояти Сугд таъмин гардида истодааст. Масалан, таносуби истеҳсоли маҳсулоти гандум тавассути технологияи инноватсионӣ дар соли 2020 ба 52,0% баробар буда, ин нишондод дар соли 2024 ба 65% баробар аст, ки тамоюли рушд ба 13% баробар мебошад. Мутаносибан, ҳамин намуди таносуби афзоиши технологияи инноватсионӣ дар парвариши дигар намуди ғалладонагӣ ба мушоҳида мерасад [5,119-121].

Таҳлилҳои гузаронидаи мо гувоҳӣ медиҳанд, ки дараҷаи татбиқи технологияи инноватсионӣ дар парвариши зироатҳои ғалладонагӣ вобаста ба шаклҳои хоҷагидорӣ тағйир ёфта меистад. Масалан, дар парвариши гандум дар корхонаҳои кишоварзӣ 68%, дар хоҷагиҳои аҳоли 70% ва дар хоҷагиҳои деҳқонӣ 78% - и маҳсулот тавассути технологияи инноватсионӣ истеҳсол карда шудааст, ки нишондоди аз ҳама назаррас дар байни зироатҳои ғалладонагӣ парваришбанда мебошад. Дар парвариши чав ин таносуб вобаста ба шаклҳои хоҷагидорӣ мутаносибан ба 42,0, 48,0 ва 55,1% баробар гардидааст, ки нишондоди пасттарин дар байни зироатҳои омӯхташуда буда, дар ҳар ду ҳолат таносуби рушди истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ аз ҳисоби истифодаи технологияи инноватсионӣ рӯ ба афзоиш мебошад.

Барои бехтар кардани сифати маҳсулоти ғалладонагӣ навъҳои ватанӣ татбиқи амалии пешниҳодҳои зерин муҳим ва саривақтӣ:

- ташкил намудани бозори дастовардҳои селексионӣ ва таъмини рақобатнокии навъҳои зироатҳои кишоварзӣ;
- ташкил намудани системаи инноватсионии рушди тухмипарвари зироатҳои кишоварзӣ;
- такмил додани селексияи навъҳои афзалиятноки соҳаи кишоварзӣ барои сифатнокӣ, ҳосилнокии баланд, тезпазӣ, ба хушкӣ тобоварӣ ва устуворӣ ба дигар омилҳои номусоид;
- истифода бурдани навъҳои ба минтақаҳои ҷумҳури ҳоси зироатҳои кишоварзӣ барои гирифтани ҳосили баланд ва сифати хуби тухмӣ;
- баланд бардоштани селексияи ватанӣ ва дастовардҳои селексионӣ;
- дар сатҳи минтақаҳо истифода бурдани нақшаи илман асоснокшудаи селексия ва тухмипарварӣ бо истифодаи тухмиҳои баландсифати элитӣ ва репродуксионӣ.

Барои расидан ба мақсади муайяншуда мақомоти идоракунии давлатиро лозим аст, ки вазифаҳои муҳимми зеринро иҷро кунад:

- баланд бардоштани дараҷаи рақобатпазирии корхонаҳои кишоварзии ватанӣ, дар бозори беруна аз ҷиҳати зиёд намудани маҳсулоти рақобатпазир ва органикӣ;
- ҳавасмандгардонии кооператсияҳои маркетингӣ ва сиёсати давлатӣ барои дастгирии содироти маҳсулоти кишоварзӣ тавассути бастанӣ созишномаҳои нави дарозмӯҳлат;

- ҳавасмандии молистеҳсолкунандагони ватанӣ (миллӣ) бо мақсади фаъолияти трансмиллӣ, чиҳати таъмин намудани иштироки дарозмуҳлати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бозорҳои ҷаҳонӣ;
- ташкил намудани шароит барои баланд бардоштани сармоягузорӣ дар соҳторҳои кишоварзӣ;
- васеъ намудани имкониятҳои инфрасохтори нақлиётӣ;
- тақвияти марказҳои геоинформатсионӣ бо мақсади таъмини маълумоти зарурӣ ба молистеҳсолкунандагони кишоварзӣ;
- тақвияти рушди истеҳсолоти кишоварзӣ ва маҳсулоти ғизоии аълосифат.

Омили асосии рушди истеҳсолоти кишоварзӣ, ин тағйир додани технологияи парвариш ва азнавсозии он мебошад. Бисёре аз олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар он ақидаанд, ки татбиқи технологияи ҳадди ақали коркарди ҳок ба рушди кишоварзӣ таъсири мусбат мерасонад. Дар асоси таҳқиқотҳои гузаронидашуда, таҳлили дастовардҳо ва норасогии раванди истеҳсолот дар ҳоҷаҳои ғаллапарварӣ ҳулоса карда мешавад, ки самаранокии истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ дар навбати аввал, аз татбиқи технологияи инноватсионӣ, омилҳои ташкилӣ-иқтисодӣ, дастгирии давлатӣ ва низомӣ қонунгузорӣ вобаста аст [5,145-146].

АДАБИЁТ

1. Алтухов А.И. Экономика зернового хозяйства Россия.- М.:ООО «НИПКЦ Восход-А», 2010.- 800с.
2. Абдуллоев Д.А., Раҳимов Ҷ.О., Набиев И.И. Самаранокии қорхонаҳои кишоварзӣ: моҳияти иқтисодӣ, усулҳои баҳодихӣ, самтҳои афзалиятноки рушд //Кишоварз/- Душанбе, 2017.- №4. – С. 51-53.
3. Абдуллоев Д.А., Мадаминов А.А. Омилҳои баландбардории самаранокии истеҳсоли зироати ғалладонагӣ дар вилояти Сугд // Кишоварз/- Душанбе, 2019.- №4. – С. 221-226.
4. Абдуллоев Д.А. Баланд бардоштани самаранокии иқтисодии истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография. –Душанбе, 2025. -191с
5. Абдуллоев Д.А. Баланд бардоштани самаранокии иқтисодии истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ (дар мисоли маводҳои вилояти Сугд) Дис.: 08.00.05 - Душанбе, 2020.

БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАНОКИИ ИҚТИСОДИИ ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ ҒАЛЛАДОНАГӢ

Аннотатсия: Дар мақола масъалаҳои баланд бардоштани самаранокии истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ ва коркарди механизми иқтисодии фаъолияти қорхонаҳои ғаллапарварӣ баррасӣ шуда, омилҳои асосии рушди истеҳсолоти кишоварзӣ муайян гардидаанд. Муаллиф роҳ ва омилҳои баланд бардоштани самаранокии иқтисодии истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагиро таҳлил карда, дар асоси таҳқиқоти гузаронидааш роҳҳои асосии самаравӣ иқтисодиро пешниҳод намудааст.

ПОВЫШЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы повышения эффективности производства зерновой продукции и совершенствование экономического механизма деятельности зерновых предприятий, а также определены основные факторы развития сельскохозяйственного производства. Автор проанализировал пути и факторы повышения экономической эффективности производства зерна и, на основе проведенных исследований, предложил основные пути повышения экономической эффективности.

Ключевые слова: *развитие, зерновые культуры, эффективность, производство, урожайность, площадь, отрасль.*

INCREASING THE ECONOMIC EFFICIENCY OF GRAIN CROPS PRODUCTION

Annotation: This article exa analysis mines the efficiency of grain production and the economics of grain enterprises, identifying key factors in the development of agricultural production. The author has analyzeols the paths and factors for improving the economic efficiency of grain production and, based on the research conducted, proposes key approaches to improving economic efficiency.

Key words: *development, grain crops, efficiency, production, yield, area, sector.*

Сведения об авторе:

Абдуллоев Диловар Абдунаимович-кандидат экономических наук, доцент кафедры экономического анализа и статистики Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146, E-mail: dilo8484@mail.ru, Телефон: (+992) 918842884, 104558484

Information about the author:

Abdulloev Dilorav Abdunaimovich-Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Analysis and Statistics Tajik agrarian university named after Sh.Shokhtemur, Dushanbe, Rudaki Avenue 146, E-mail: dilo8484@mail.ru, Phone: (+992) 918842884, 104558484

УДК: 338.43

ИНТЕГРАЦИЯ СТАНДАРТА *GLOBAL G.A.P.* В ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ СУБТРОПИЧЕСКОГО САДОВОДСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Сангинова У.С., Самандарзода И.Х.-Таджикский аграрный университет имени Ш.Шотемур

Ключевые слова: *субтропическое садоводство, инновации, Global G.A.P., продовольственная безопасность, кластер, производственный потенциал, Таджикистан.*

Субтропическое садоводство является одним из стратегически важных направлений развития сельского хозяйства Республики Таджикистан. Климатические условия южных регионов страны создают благоприятные возможности для выращивания лимона, апельсина, фейхоа, граната, инжира, мандарина и других субтропических культур. Однако уровень технологического развития садоводческой отрасли существенно отстаёт от мировых стандартов, что приводит к снижению урожайности, высокому уровню потерь, слабой конкурентоспособности отечественной продукции и значительной зависимости внутреннего рынка от импорта фруктов [15].

Одним из ключевых инструментов повышения эффективности производства и перехода на инновационный путь развития является внедрение международного стандарта **Global G.A.P.**, определяющего нормы безопасного, экологически устойчивого и экономически эффективного сельскохозяйственного производства [1]. Для Таджикистана этот стандарт может стать основой модернизации отрасли, формирования

экспортных цепочек стоимости, повышения качества продукции, развития агрокластеров и достижения продовольственной независимости.

Концепция инноваций в аграрном секторе основана на положении Й. Шумпетера о модернизации производственных факторов, внедрении новых технологий и организационных форм хозяйствования [7]. В условиях глобализации инновации становятся ключевым фактором повышения конкурентоспособности аграрной продукции [2].

Инновации в садоводстве включают:

- внедрение высокоурожайных и устойчивых сортов;
- современные системы орошения (капельное, автоматизированное);
- цифровой мониторинг состояния растений и почвы;
- интегрированную защиту растений;
- стандарты качества и безопасности продукции;
- развитие логистики и экспортных цепочек.

Стандартизация производства — один из важнейших инструментов инновационного развития. Международные стандарты, такие как Codex Alimentarius, HACCP, ISO 22000 и Global G.A.P., формируют требования к качеству и безопасности продукции, что повышает конкурентоспособность производителей и облегчает выход на иностранные рынки [4; 11].

Global G.A.P. занимает среди них особое место, поскольку ориентирован не только на переработку или контроль качества, но на **производственные процессы в сельском хозяйстве**, обеспечивая управление всеми этапами — от посадки до реализации.

Стандарт GlobalG.A.P. включает требования к:

- **Управлению земельными и природными ресурсами.** Стандарт требует предотвращения деградации почв, мониторинга плодородия и рационального землепользования [1; 2].
- **Рациональному водопользованию.** Предусмотрено использование систем точного орошения, что особенно важно для Таджикистана — страны с ограниченными водными ресурсами [14].
- **Управлению удобрениями и средствами защиты растений.** Снижение химической нагрузки, безопасность хранения, точность внесения удобрений — ключевые инновации, влияющие на качество продукции [11].
- **Трассируемость производства.** Стандарт предусматривает полную систему записи всех операций, что позволяет отслеживать путь продукции «от сада до прилавка» [1].
- **Экологическую устойчивость.** Снижение антропогенной нагрузки на природную среду, защита биоразнообразия, оптимизация использования ресурсов [4].

Таким образом, GlobalG.A.P. является не просто стандартом качества, а комплексной платформой инновационного управления сельскохозяйственным производством, что делает его особенно ценным для модернизации субтропического садоводства Таджикистана.

Производственный потенциал отрасли — это совокупность всех ресурсов и условий, определяющих способность хозяйств производить продукцию. Он включает:

- земельный потенциал;
- сортовой и биологический потенциал;
- технико-технологическую базу;
- трудовые ресурсы;
- организационные механизмы;
- инфраструктуру;
- инновационные технологии [9; 10].

GlobalG.A.P. способствует модернизации всех компонентов производственного потенциала:

- **Повышение эффективности использования земель.** Внедрение мониторинга почвы, агрохимического анализа, предотвращение эрозии [3].
- **Оптимизация водопользования.** Переход на капельное и микроорошение позволяет сократить потери воды на 30–60 % [14].
- **Повышение технологического уровня.** Использование датчиков влажности, климат-контроля, цифрового мониторинга сада [11].
- **Улучшение сортового состава.** Применение сертифицированного посадочного материала снижает риск заболеваний и увеличивает урожайность на 15–25 % [12].
- **Профессионализация кадров.** GlobalG.A.P. требует регулярного обучения работников.
- **Снижение потерь продукции.** Стандарт предусматривает современные требования к хранению и транспортировке, что особенно важно для субтропических культур, чувствительных к условиям хранения [3]. Следовательно, внедрение стандарта формирует новую модель производственного потенциала — инновационную, устойчивую и ориентированную на международные рынки.

Теория конкурентных преимуществ М. Портера [5] утверждает, что развитие кластеров повышает эффективность отрасли благодаря синергии между производителями, переработчиками, логистическими центрами, научными учреждениями и государством.

Для Таджикистана создание субтропического аграрного кластера является стратегически важным, особенно в Хатлонской области, Вахдате и регионах с лимонариями.

GlobalG.A.P. выполняет роль:

- единого стандарта качества внутри кластера;

- инструмента интеграции малых фермеров;
- основы кооперации производителей с переработкой и логистикой;
- ключевого условия выхода на экспорт.

Мировой опыт подтверждает, что цитрусовые кластеры Турции, Испании и Марокко активно используют стандарты GAP, что обеспечило им стабильные позиции на международных рынках [12].

По данным Министерства сельского хозяйства, потребность населения в субтропической продукции удовлетворяется менее чем на 40 %, что компенсируется импортом из Ирана, Турции, Узбекистана и Пакистана [15].

Внедрение GlobalG.A.P. способствует:

- **Росту урожайности.** Современные технологии повышают производительность на 20–35 % [14].
- **Повышению качества.** Продукция, выращенная по принципам GAP, соответствует международным нормам Codex Alimentarius [4].
- **Снижению потерь.** Оптимизация складской логистики уменьшает потери на 15–25 % [3].
- **Развитию экспорта.** Выполнение требований международных закупщиков позволяет расширить рынки сбыта [17].
- **Стимулированию инвестиций.** Сертификация повышает доверие инвесторов и кредиторов [15].
- **Укреплению продовольственной безопасности.** Увеличение внутреннего производства снижает зависимость от импорта, способствует стабильности цен и формированию стратегических запасов.

Таким образом, внедрение GlobalG.A.P. является необходимым условием достижения самообеспечения субтропической продукцией.

Рекомендации по внедрению стандарта Global G.A.P. в Таджикистане

1. Создание национального центра сертификации и обучения по стандарту Global G.A.P.
2. Введение государственной программы поддержки сертификации.
3. Предоставление субсидий на внедрение систем капельного орошения, цифрового мониторинга и экологических технологий.
4. Формирование субтропических агрокластеров на основе Global G.A.P.
5. Развитие логистической инфраструктуры (холодильные склады, транспортировка).
6. Создание специализированных кооперативов для коллективной сертификации.
7. Поддержка научных исследований по адаптации передовых технологий.

Заключение. Интеграция стандарта Global G.A.P. в субтропическое садоводство Таджикистана является ключевым направлением инновационного развития отрасли. Стандарт обеспечивает повышение урожайности, качества и безопасности продукции, способствует модернизации производственного потенциала, стимулирует создание агрокластеров и развитие экспортного потенциала. Внедрение Global G.A.P. является важным инструментом укрепления продовольственной безопасности и достижения самообеспечения страны субтропической продукцией.

ЛИТЕРАТУРА

1. GlobalG.A.P. Integrated Farm Assurance (IFA) Standard. Version 5.4. Cologne: FoodPLUS GmbH, 2022.
2. FAO. Good Agricultural Practices for Greenhouse Vegetable Production in the South East European Countries. Rome: FAO, 2017.
3. FAO. Citrus Fruit Statistics. Rome: Food and Agriculture Organization, 2021.
4. Codex Alimentarius. General Principles of Food Hygiene. CAC/RCP 1-1969. Rome–Geneva, 2020.
5. Porter M. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990.
6. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры. М.: Экономика, 2002.
7. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982.
8. Романенко И.В. Субтропическое растениеводство. Краснодар: КубГАУ, 2018.
9. Дьяков А.А., Седов Е.П. Плодоводство. М.: Колос, 2019.
10. Хасанов Ш., Сафаров А. Развитие садоводства в Таджикистане в условиях рыночной экономики. Душанбе: Ирфон, 2020.
11. DeVries, S. & van der Meer, H. Implementation of GlobalG.A.P. Standards in Fruit Production Systems. Journal of Agricultural Economics, 2018, № 69(3), pp. 540–556.
12. Maraveas C. Sustainable Citrus Farming: Innovations and Environmental Practices. Sustainability, 2020, 12(15), 6008.
13. Shabozov, N., Kodirov, F. Innovative Approaches to Citrus Production in Tajikistan. Central Asian Journal of Agriculture, 2021, 5(2), pp. 35–48.
15. Министерство сельского хозяйства Республики Таджикистан. Статистический сборник по сельскому хозяйству. Душанбе, 2022.
16. Asian Development Bank (ADB). Agricultural Modernization in Central Asia: Case of Tajikistan. Manila, 2021.

ИНТЕГРАЦИЯ СТАНДАРТА GLOBAL G.A.P. В ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ СУБТРОПИЧЕСКОГО САДОВОДСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. Статья посвящена исследованию роли международного стандарта GlobalG.A.P. в инновационном развитии субтропического садоводства Республики Таджикистан. Обоснована необходимость внедрения этого стандарта как инструмента модернизации производственного потенциала отрасли, повышения её конкурентоспособности и импортозамещения. Проведён анализ влияния GlobalG.A.P. на технологическую базу, организационную структуру, эффективность использования ресурсов и формирование кластерных структур. Показано, что применение стандарта способствует развитию экспортного потенциала, укреплению продовольственной безопасности и достижению самообеспечения субтропической продукцией.

Ключевые слова: субтропическое садоводство, инновации, GlobalG.A.P., продовольственная безопасность, кластер, производственный потенциал, Таджикистан.

ИНТЕГРАЦИЯ СТАНДАРТА GLOBAL G.A.P. ДАР RUШДИ ИННОВАЦИОНИИ БОҒДОРИИ СУБТРОПИКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия. Мақолаи пешниҳодшуда ба таҳқиқи нақш ва аҳамияти стандарти байналмилалии

GlobalG.A.P. дар рушди инноватсионии боғдорӣ субтропикии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар он зарурати ҷорӣ ва татбиқи ин стандарт ҳамчун воситаи муҳимми модернизатсияи иқтисодии истеҳсоли соҳа, боло бурдани рақобатпазирӣ ва густариши сиёсати ивазкунии воридот асоснок мегардад. Дар мақола таъсири GlobalG.A.P. ба тақмили пояи технологӣ, тақмил додани сохтори ташкилии хоҷагиҳо, баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳо ва рушди механизмҳои кластерӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Натиҷаҳои таҳқиқи нишон медиҳанд, ки татбиқи стандарт ба тавсеаи иқтисодии содиротӣ, тақими амнияти озуқаворӣ кишвар ва расидан ба ҳудудҳои минималӣ ба маҳсулоти субтропикӣ мусоидат мекунад.

Калимаҳои асосӣ: *боғдорӣ субтропикӣ, инноватсияҳо, GlobalG.A.P., амнияти озуқаворӣ, кластер, иқтисоди истеҳсолӣ, Тоҷикистон.*

INTEGRATION OF THE GLOBALG.A.P. STANDARD INTO THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF SUBTROPICAL HORTICULTURE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. The article examines the role of the international GlobalG.A.P. standard in the innovative development of subtropical horticulture in the Republic of Tajikistan. The necessity of implementing this standard as an instrument for modernizing the industry's production potential, enhancing its competitiveness, and promoting import substitution is substantiated. The influence of GlobalG.A.P. on the technological base, organizational structure, resource-use efficiency, and the formation of cluster structures is analyzed. The study demonstrates that the application of the standard contributes to the development of export potential, strengthens food security, and supports achieving self-sufficiency in subtropical products.

Keywords: subtropical horticulture, innovation, GlobalG.A.P., food security, cluster, production potential, Tajikistan.

Сведения об авторах:

Самандарзода Искандар Хусейн – доктор экономических наук, профессор кафедры экономического анализа и статистики Таджикского аграрного университета имени Шириншоха Шотемура, тел: 93-511-43-16, iskandar-mail.ru.

Сангинова Умеда Сангинбоевна – кандидат экономических наук, доцент Таджикского аграрного университета имени Шириншоха Шотемура, 734003, Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146. Тел.: (+992) 931105259.

Information about the authors:

Samandarzoda Iskandar Husyin - doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic Analysis and Statistics of the Tajik Agrarian University named after Shirinsho Shotemur, tel: 93-511-43-16, iskandar-s@mail.ru.

Sanginova Umeda Sanginboevna - candidate of economic sciences., associate professor of the Tajik State University named after Shirinshoh Shohtemur, 734003, Tajikistan, Dushanbe, pr. Rudaki, 146. Phone: (+992) 931105259.

ТДУ: 334.72(575.3)

АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ: МУАММОҲОИ НАЗАРИЯВИЮ АМАЛИИ ОН

Сафарова А.Ҷ. – Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шотемур

Калимаҳои асосӣ: *амнияти озуқаворӣ, амнияти иқтисодӣ, маҳсулоти озуқаворӣ, сатҳи таъмини аҳоли бо озуқаворӣ, самаранокии истеъмолот, мустақилияти озуқаворӣ, ҳудудҳои минималӣ, бехатарӣ.*

Амнияти озуқаворӣ яке аз масъалаҳои муҳимми сиёсати агросаноатӣ ва иқтисодии мамлакат буда, раванди ҳалли он ба истеҳсолоти кишоварзӣ, рушди бозори ватанӣ, дараҷаи вобастагии вай аз бозори озуқаворӣ ҷаҳон, ҳолати иҷтимоӣ ва қобилияти харидорӣ истеъмолкунандаҳо алоқаманд мебошад.

Истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ дар тамоми давру замонҳо яке аз шартҳои асосӣ барои нигоҳдорӣ ҳаёти инсон буд ва боқӣ мемонад. Бинобар ин, вазифаи асосии ҳар як давлати соҳибистиклол аз таъмини талаботи аҳоли бо маводҳои озуқаворӣ истеҳсолоти худӣ иборат мебошад. Барои дар шароити Тоҷикистон ҳал намудани масъалаи муҳимми стратегӣ тамоми шароитҳо мавҷуда аз самаранок истифода бурдани захираҳои обу замин, захираҳои меҳнатӣ бо ворид намудани технологияи пешрафтаи ҷаҳонӣ вобаста аст. Амнияти озуқаворӣ миллӣ, аз тарафи роҳбарони мамлакатҳои пешрафтаи дунё, ҳамчун шартҳои асосии истиклолияти давлатии мамлакат, сиёсати дохилии вай ҳисобида мешавад. Аҳамияти амнияти озуқаворӣ ба он алоқаманд аст, ки он ҳамчун манбаи асосии ҳаёти одамон буда, дар ҳолати набудани он гуруснагӣ ва марг ба вучуд меояд.

Масъалаи озуқаворӣ аз давраи ба вучуд омадани одамон пайдо гардида, вобаста аз тараққиёти ҷамъият тағйир ёфта, дар нимаи дууми асри XX ба масъалаи ҷаҳонӣ табдил ёфтааст. Дар ҳолате ки истеҳсоли маҳсулот барои таъмини талабот басанда аст, он ҳамчун омилҳои зиндагӣ ба ҳисоб меравад, вале дар ҳолати норасоии маҳсулот ба масъалаи муҳимми иҷтимоӣ сиёсӣ мубаддал мегардад. Норасоии озуқаворӣ бо сабабҳои таъсири омилҳои табиӣ (ғармсел, хушксолӣ, боронгарии зиёд, намнокии замин ва ғ.), ҷангҳо, бӯхрони иқтисодӣ, табaddулотҳо дар сохтори ҷамъият, афзоиши табиӣ аҳоли, ба таври нобаробар ҷойгиршавии аҳоли дар замин ва истеҳсолоти нокифояи ғизо ба вучуд меояд.

Вобаста ба рушди иқтисодӣ ҷаҳон ва рақобати мамлакатҳои абарқудрат барои инҳисорикунонии истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ ва дар ин самт истифода бурдани тамоми омилҳои рушд, масъалаи амнияти озуқаворӣ ба пайдо гаштани масъалаҳои амнияти экологӣ оварда расонид. Истифодаи дастовардҳои илмӣ техникаӣ, биологӣ, химиявӣ дар фаъолияти кишоварзӣ, аз як тараф, боиси баланд шудани самаранокии истеҳсолот гашта, аз дигар тараф, ба пастшавии ҳолати экологӣ, истеҳсоли маҳсулоти дорои моддаҳои захрнок оварда мерасонад. Ин боиси ба вучуд омадани касалиҳои ба тиб ноаён гардида, сатҳи саломатии аҳолиро паст намуда, ба давомнокии умри одамон таъсири манфӣ мерасонад.

Дар асри XX, бо тараққиёти савдои байнидавлатӣ, озуқавориро ҳамчун силоҳи таъсиррасони сиёсати як қатор мамлакатҳо ба дигар кишварҳо истифода мекарданд. Аввалин мамлакате, ки аз ин восита истифода бурдааст Иёлоти Муттаҳидаи Америка мебошад. Онҳо доимо масъалаи озуқавориро дар дигар

мамлакатҳо омӯхта, дар бозорҳои озуқаворӣ дигар кишварҳо мавқеи худро васеъ намуда, бо роҳҳои ноаён (сиёсати пулӣ, субсидияи воридотӣ, истифодаи воситаҳои қарзӣ) ва бо роҳи зӯрварӣ, ба монанди эмбарго (мачбур кардан), роҳ надодан ба воридоти маҳсулоти истеъмолӣ, вайронкорҳои иқтисодӣ ва ғайра таъсир мерасонанд.

Илова аз ин, мамлакатҳои воридкунандаи маҳсулот сиёсати берунии иқтисодиро барои ҳимояи бозори дохилии озуқаворӣ худ ва истехсолкунандаҳои маҳсулоти ватанӣ равона мекунанд. Аз ин ҷо, ҳулоса баровардан мумкин аст, ки амнияти озуқаворӣ аз тарафи роҳбарони ҳамаи мамлакатҳои дунё ҳамчун шартӣ асосии истиклолияти давлатии мамлакат, сиёсати дохилии вай ва новобаста аз муносибатҳои умумихалқӣ ҳисоб карда мешавад. Ҳамин тавр, амнияти озуқаворӣ на фақат як қисми муҳими амнияти иқтисодии мамлакат, инчунин амнияти сиёсӣ ва экологӣ буда, дар муайян намудани амнияти озуқаворӣ дар амнияти миллӣ мавқеи асосиро мебозад. Бояд қайд кард, ки якумин маротиба мафҳуми «амнияти озуқаворӣ» дар конференсияи умумичаҳонӣ доир ба масъалаҳои озуқаворӣ, ки соли 1974 дар Рим баргузор гардида буд, истифода бурда шудааст.

Баъд аз он, ки якум ябора нархи (арзиши) ҷаҳонии гандум баланд гардид, аз тарафи Созмони Озуқаворӣ ва кишоварзии Созмони Милалӣ Муттаҳид (ФАО), дар соли 1996-ум конференсияи умумичаҳонӣ гузаронида шуд, ки концепсияи Созмони Озуқаворӣ ва кишоварзии Созмони Милалӣ Муттаҳид (ФАО), доир ба амнияти озуқаворӣ муҳокима ва қабул гардид. Дар концепсияи мазкур ин мафҳум ба таври зерин ифода гардидааст: Амнияти озуқаворӣ маънои онро дорад, ки тамоми одамон ба дастрасии маҳсулоти арзишманд ва бехатаре, ки барои зиндагӣ муҳим ва зарур мебошанд, имконият доранд [6,- с.31].

Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳисоботи «Амнияти озуқаворӣ ва камбизоатӣ» иборати «амнияти озуқаворӣ»-ро чунин маънидод кардааст: «Мафҳуми амнияти озуқаворӣ дастрас будани озуқаворӣ ба ҳамаи одамон ҳама вақт барои ҳаёти солим ва фаълоне зарур мебошад. Яъне, тахти мафҳуми «амнияти озуқаворӣ» ба миқдори кофӣ мавҷуд будани ҳӯрокворӣ, ҳӯроквории зикршударо дастрас кардани хонаводаҳо (чӣ аз бозор ва чӣ аз дигар манбаъ, ки қобилияти кофии харидорӣ ба эътибор гирифта мешавад), инчунин ба миқдори зарурӣ истеъмол кардани ҳӯрокворӣ дар назар дошта мешавад».

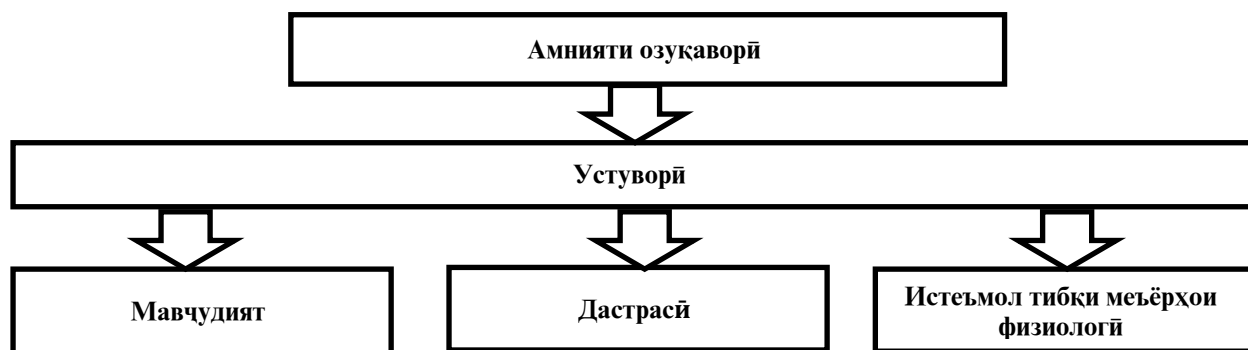
Барои фаҳмо шудан, моҳияти масъалаи ҳамаи се ҷиҳати амнияти озуқаворӣ ва ғизо дар расми зерин нишон дода шудааст: Яке аз масъалаҳои муҳими таъмини амнияти озуқаворӣ, дар қатори мавҷудияти ҳӯрокворӣ, дастрасӣ ба он мебошад, ки ба қобилияти харидории мардум вобастагӣ дорад. Агар озуқаворӣ мунтазам дастрас набояд, аҳоли аз норасоии доимӣ ё муваққатии озуқаворӣ азият мекашад. Бояд ёдовар шуд, ки аз нимаи дууми солҳои 90-уми асри гузашта сар карда, мафҳуми «амнияти озуқаворӣ», дар ҳуҷҷатҳои расмӣ ва ҳам дар адабиёти илмӣ иқтисодӣ ба таври васеъ истифода бурда шудааст.

Таҳлили адабиёти илмӣ шаҳодат медиҳад, ки то солҳои охир дар мамлакат моҳияти асосии ин мафҳум дуруст маънидод карда нашудааст. Дар баробари ин, муайян гардидааст, ки моҳияти он аз интиҳоби дурусти стратегия ва тактикаи ин соҳа вобаста мебошад.

Таҳлили мафҳуми «Амнияти озуқаворӣ» дар ҳуҷҷатҳои расмӣ нишон медиҳад, ки вай аз ҷиҳати маъно ва сатҳи истифодабарӣ тағйир ёфтааст. Масалан, дар лоиҳаи Доктринаи амнияти озуқаворӣ Федератсияи Россия вай чунин маънидод карда шудааст: «Дар тамоми шароитҳо бояд давлат қобилият дошта бошад, ки талаботи аҳолиро бо маҳсулоти озуқаворӣ барои ҳаёти муътадили зиндагӣ таъмин карда тавонад».

Дар Концепсияи амнияти озуқаворӣ Федератсияи Россия вай ин тавр маънидод карда шудааст: «Қобилиятнокии давлат оид ба кафолат додани қонеъкунии талаботҳо оид ба озуқаворӣ ба дараҷаи таъмини ҳаёти муътадили аҳоли».

Дар қонуни Федералӣ «Доир ба амнияти озуқаворӣ Федератсияи Россия» мафҳуми амнияти озуқаворӣ ба таври зерин ифода гардидааст: «Иқтисодиёти Федератсияи Россия, аз ҷумла комплекси агросаноатӣ, ки бо захираҳои муайян таъмин мебошад, новобаста аз шароитҳои берунӣ ва дохилӣ, талаботи аҳолиро бо маҳсулоти ғизоӣ, мувофиқи меъёрҳои физиологӣ қонеъ мекунанд».

Расм - Амнияти озуқаворӣ ва ғизо

Сарчашма: Амнияти озуқаворӣ ва камбизоатӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. №4. 2022,-№4. -С.3 (-с. 64, 78, 80).

Қайд кардан зарур аст, ки дар адабиёти доир ба иқтисодиёт, мафҳуми амнияти озуқаворӣ бо роҳҳои гуногун маънидод карда мешавад. Масалан, Черняков Б.А. амнияти озуқавориро ҳамчун як қисми ҷудонашавандаи соҳибистиклолии давлат номида, онро ба таври зерин маънидод кардааст: «Таъминкунӣ бо маҳсулоти муҳими ғизоӣ аз сарчашмаҳои дохилӣ ва намудҳои гуногуни дастрас будан барои тамоми

шахрвандони мамлакат, ки ба таври зарурӣ талаботи онҳоро қонеъ мегардонад» [9,-С.63]. Дарвоқеъ, дар ҳама давру замонҳо, бахусус дар марҳилаҳои бухрони иқтисодӣ, нақшу ҷойгоҳи сиёсати ғизоии кишвар – амнияти озуқавории мамлакат дар мавқеи аввал қарор мегирад. Аз ин лиҳоз, таъмини амнияти озуқаворӣ мушкилкушои ин вазъият ва осудаҳои ҷомеаро ташкил медиҳад. Яъне, ғайи гаштани бозори ватанӣ аз неъматҳои ғизоӣ, тамоили пастравии нархи молҳои мавриди ниёзи мардум мавҷи таъсири бухронро нарм намуда, эътиқоду иродаи мардумро ба фардои зиндагӣ пайдору қавӣ мегардонад.

Олими рус Посунко Н.С. амнияти озуқавориро бо таври зерин маънидод кардааст: «Сатҳи тараққиёти иқтисодии миллий (пеш аз ҳама, соҳаи комплекси агросаноатӣ), ки мустақилии озуқавории давлатро таъмин мекунад ва ба ҳамаи шахрвандони мамлакат маҳсулоти заруриро барои таъмини саломатии онҳо дастрас месозад». [13,-с.86]. Ҳамин тавр, вай дар ин мафҳум ибораи нави «мустақилии озуқавориро» ҳамроҳ намудааст. Агар қисми зиёди талаботҳои аҳоли бо озуқаворӣ аз ҳисоби истеҳсолоти дохилӣ бошад-ин нишондиҳандаи худтаъминкунии мамлакат ва мустақилии озуқаворӣ мебошад. Ба фикри мо, «мустақилияти озуқаворӣ» дар он ҳолате пурра ҳисоб мешавад, ки истеҳсолоти ватанӣ доир ба маҳсулоти асосии ғизоӣ дар якҷоягӣ истеъмоли онҳоро дар давоми 12 моҳ на камтар аз 80 фоиз таъмин намояд.

Дар Консепсияи амнияти озуқавории миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд карда шудааст: «Амнияти озуқаворӣ ҳолати иқтисодие мебошад, ки новобаста аз вазъи бозори ҷаҳонӣ, таъмини мунтазами озуқаворӣ ба аҳоли кафолат дода мешавад». Ҳамин тавр ба ақидаи олими тоҷик Раҳматов Ҳ.Б. «Амнияти озуқаворӣ ҳолати иқтисодии мамлакат мебошад, ки захираҳо ва иқтидори дохилии кишвар, новобаста аз шароитҳои берунӣ, талаботҳои аҳолиро бо маҳсулоти ғизоӣ мувофиқи меъёрҳои физиологӣ қонеъ мегардонад» мебошад.

Гумарев Р.К. қайд кардааст: «Амнияти озуқаворӣ – қобилияти давлат барои таъмин кардани сатҳи баланди талаботи аҳоли бо маҳсулоти озуқаворӣ мебошад, ки дар якҷоягӣ бо қувваи шахсии агроиқтисодӣ тамоми захираҳои молиявӣ, шароитҳои сиёсӣ ва дигар омилҳо ба анҷом расонида метавонад» [3,-С.43].

Қоидаҳои маънидод кардани мафҳуми амнияти озуқаворӣ аз тарафи олимони гуногун аз он шаҳодат медиҳанд, ки мамлакат бояд ба шароитҳои берунӣ ва дохилӣ нигоҳ накарда, аҳолиро бо маҳсулоти ғизоӣ таъмин намояд ва ин маҳсулот бояд безарар бошанд. Доир ба масъалаи бо қадом мақсад ва дар қадом объект мафҳуми амнияти озуқавориро истифода намудан, фикру ақидаҳои муаллифони гуногун мебошанд. Ҳатто, дар силсилакитобҳои «Амнияти Россия-ҷанбаҳои ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва илмӣ ва техникаӣ», амнияти озуқаворӣ аз сатҳи ҷаҳонӣ ҳамчун низоме, ки то ба ҳар як шахс мансуб мебошад номида, ҳафт сатҳи он ҷудо карда шудааст: умумӣ, субминтақавӣ, минтақавӣ, миллий, маҳаллӣ, оилавӣ ва вобаста аз гурӯҳи аҳоли.[2,-С.44].

Тибқи ақидаи онҳо, ҷудо намудани дигар намудҳои амнияти озуқаворӣ, ба монанди минтақавӣ, ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ, шахрӣ он қадар дуруст нест ва онро ба се гурӯҳ- ҷаҳонӣ, қитъавӣ ва миллий ҷудо кардан хуб аст.

Микдори зиёди муаллифони доир ба мафҳуми амнияти озуқаворӣ ақидаи яхелаи аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва иқтисодӣ дастрас будани онро дар назар доранд.

Дастрасии иқтисодиро онҳо ба таври зерин баён мекунанд: «Табақаҳои гуногуни аҳоли барои харидорӣ кардани маҳсулоти гуногуни ғизоӣ бо нархи мувофиқ шароит доранд».Ба ин, онҳо доштани қитъаҳои замин ва шароит барои истеҳсол кардани маҳсулотро илова намудаанд [5,- с.81].

Ба ақидаи олими тоҷик Қудратов Р. Р. дар шароити камшавии замин ва зиёдати қувваи қорӣ ба мақсади ноил шудан ба амнияти озуқаворӣ, дар ҷумҳури бояд шакли ташкили истеҳсолоти серсоҳагӣ, бисёрзинагии соҳаи кишоварзиро: дар шакли кишоварзии «кӯҳӣ», «лалмӣ», «байникӯҳӣ» ва «водигӣ» ташкил ва ба роҳ мондан беҳтар аст [7,- С.318]. Аз рӯи гуфтаҳои муаллиф ба хулоса омадан мумкин аст, ки баъди ташкил кардани соҳаҳои бисёрзинагӣ ва бисёрсоҳагӣ, метавонем истеҳсолоти кишоварзиро бо қувваи қорӣ ва ҷумҳуриро бо маҳсулоти озуқаворӣ беҳтар таъмин намоем.

Ба ақидаи мо, мафҳуми амнияти озуқаворӣ дар сатҳи миллий аз ҳама беҳтар ва пурра аз тарафи Афанасев С.Г. дода шудааст. Ӯ қайд менамояд, ки яқум, «амнияти озуқаворӣ бояд мафҳуми бисёр аниқ дошта бошад. Дар вай ҳатман масъулияти давлат барои таъмини аҳоли бо маҳсулоти ғизоӣ ва амнияти мамлакат, сатҳи истеъмоли маҳсулоти ғиданок барои нигоҳдории саломатии аҳоли, дастрас будани маҳсулот, сарчашмаҳои истифодабарии ашёи хом ва озуқаворӣ нишон дода шуда бошанд. [1,-с.39] Аз суҳанронии як қатор ходимони давлатӣ ва сиёсии мамлакат ба назар мерасад, ки онҳо «таҳдиди асосӣ ба амнияти озуқавориро дар мувофиқат кардани ғизои маҳсулоти воридотӣ ва ватанӣ медонанд». [10,-с.22]

Дуюм, амнияти озуқаворӣ, ба фикри мо, маънои онро дорад, ки дар дунё ҳар як мамлакат ва ҳар як шахрванди вай, ки барои зиндагии осудаҳолона ҳуқуқ дорад, бо озуқа таъмин бошанд. Дар микёси ҷаҳонӣ амнияти озуқаворӣ аз зиёдшавии аҳоли ва шароити табиӣ вобаста мебошад, аммо дар микёси мамлакат зарурияти нигоҳдории амнияти озуқаворӣ аз нигоҳдории истиқлолияти давлат вобаста мебошад. Дар ҳудуди як мамлакат, масалан Тоҷикистон, оид ба амнияти озуқаворӣ ҳамчун субъекти алоҳида суҳан гуфтан нодуруст аст, зеро ҷобачокунии истеҳсолот дар асоси тақсмоти меҳнати минтақавӣ ба ҷо оварда мешавад, таъмини озуқавории вай бошад - ба тараққиёти озуқавории минтақа ва ашёи хоми он алоқамандӣ дорад.

Он чи ки ба аҳоли тааллуқ дорад, ин аст, ки ҳар як нафар барои гирифтани маҳсулоти ғизоии зарурӣ ва босифат бояд шароит дошта бошад. Ташкил кардани ин шароитҳо вазифаи давлат буда, барои нигоҳдории саломатии аҳоли ҷавобгӯ аст. Вобаста аз ин, амнияти озуқавории мамлакатро, ҳамчун ҷавобгарии давлат дар ҳама шароитҳо, таъмин кардани озуқаворӣ, дастрас кардани маҳсулоти ғизоии баландсифат, асосан маҳсулоти ватанӣ барои ҳар як хонавода маънидод кардан мумкин аст.

Ба ақидаи Гулов И.М: «Амнияти озуқаворӣ» - қобилияти давлат ва ҷамъият нисбати таъмин кардани маҳсулоти нақди озуқаворӣ ба дараҷаи зарурӣ мебошад, ки кафолати дастрасии онҳоро дода метавонад ва аз ҷиҳати меъёрҳои тиббӣ ба талаботҳои ҳаёти муҳим мебошад [4,-С.26].

Дар адабиёти иқтисодӣ дар бисёр ҳолатҳо мафҳуми «амнияти озуқаворӣ», «бехатарии озуқаворӣ» ва «мустақилияти озуқаворӣ» - ро яхела маънидод мекунам. Масалан, таъмини амнияти озуқаворӣ дар «Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030» бо чунин мазмун: «таъмини амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои хушсифат» омадааст.

Ҳамин тавр, таҳқиқи моҳияти илмӣ назариявии амнияти озуқаворӣ ба мо имконият дод, ки чунин ҳулоса барорем:

1. Дар адабиёт ва ҳуҷҷатҳои расмӣ мамлакатҳои рушдкарда, ташкилотҳои байналхалқӣ фикри ягона оид ба моҳият ва мазмун ибораҳои «амнияти озуқаворӣ», «бехатарии озуқаворӣ», «мустақилияти озуқаворӣ», «сатҳи ҳудтаъминкунӣ» мавҷуд нест. Ба назари мо, истифодаи ибораҳои «амнияти озуқаворӣ» ва «бехатарии озуқаворӣ» ҳаммаъно шуда наметавонанд. Ибораи «амният» нисбат ба ибораи «бехатар» васеътар буда, бештар метавонад чун «амнияти милли» истифода шавад, дар баробари озуқа, дигар паҳлуҳои амнияти давлатро таҷассум намояд. Масалан, «амнияти милли», «амнияти муҳофизат», «амнияти экологӣ» ва ғ. Ибораи «амнияти озуқаворӣ» ба худ маънои таъмини талаботҳои аҳоли тибқи меъёрҳои физиологӣ, дастрасии он, яъне таъмини қобилияти харидории мардумро барои харидани он, истеъмоли ва ҳазми онро барои нигоҳ доштани ҳаёт таҷассум намоинад.

2. Ибораи «мустақилияти озуқаворӣ» агар дар адабиёт маънои ҳудтаъминкуниро ба худ касб карда бошад ва он дар сатҳи 80 фоиз таъмин будан бо ғалларо дошта бошад, вале ин мафҳум барои Тоҷикистон қабул шуда наметавонад, зеро Тоҷикистон аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ноқулай ҷойгир шудааст, дар ҳолати бастанӣ яке аз сарҳадҳои наметавонад маводҳои норасандаи ғизоиро дар давоми муҳлати кӯтоҳ ворид намоинад. Инро ҳолати ба вуқӯ пайвастанӣ ҷанги шаҳрвандӣ пурра собит намоинад. Барои мо зарур аст, ки барои таъмини амнияти озуқаворӣ ин нишондиҳандаҳо аққалан то ба 90 фоиз расонем. Ҳамин тавр ба ақидаи мо, ибораи «мустақилияти озуқаворӣ» барои Тоҷикистон таъмини талаботи кишроҳои алоҳидаи аҳоли бо маводҳои озуқаворӣ дар сатҳи 90 фоиз ба назардошти захираҳои давлатӣ бояд доништа шавад.

3. Истифодаи ибораи «сатҳи ҳудтаъминкунӣ»-ро дар маҷмуи маҳсулоти ғизоӣ низ бо як нишондиҳанда ифода намудан ғайриимкон аст, зеро фоизи таъминоти талабот ба маҳсулоти алоҳида вобаста ба захираҳои мавҷуда гуногун аст. Масалан, сатҳи ҳудтаъминкунӣ бо нон, ғӯшт, тухм метавонад гуногун бошад, аз ин ҷо, гуфта наметавонем, ки дар маҷмуи сатҳи ҳудтаъминкунӣ ба 80 фоиз баробар аст. Бинобар ин, ба назари мо, ибораи «сатҳи ҳудтаъминкунӣ» вобаста ба маҳсулоти алоҳида гуногун буда, ҳамчун «таъмини талаботи аҳоли аз рӯи меъёрҳои физиологӣ дар як сол ғайри мавҷуда».

АДАБИЁТ

1. Афанасьев С.Г. Продовольственная безопасность России (теория, методология, практика). - М., 2004, № 1. -С.39.
2. Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты. Продовольственная безопасность. Раздел 1.М.; МГФ «Знание», 2000. -С.44.
3. Гумарев Р.К. Разработка методологии теоретических проблем исследования продовольственной Безопасности России. «Вопросы экономики»-2003, - С.43
4. Гулов И.М. Продовольственное обеспечение Республики Таджикистан. - М.: ООО «НИПКЦ Восход -А», 2011. - С. 26.
5. Злочевский А.Л. О состоянии зернового рынка и работе зернового союза в 1998. Бюллетень зернового союза, № 8 (17), окт. 1998.-С.81
6. Концепция продовольственной безопасности Российской Федерации. - М.: ВНИЭСХ, 1999. - 31 с.
7. Кудратов Р.Р. Проблемы обеспечения продовольственной безопасности в условиях малоземелья и трудоизбыточности /Р.Р. Кудратов; Мин-во сел. хоз-ва Респ. Таджикистан, НИИ экономики и орг. с.-х. пр-ва. - Москва: МАКС Пресс, 2005. - 318 с.
8. Посушко Н.С. Агропромышленная интеграция как фактор управления национальной продовольственной безопасности. Сборник докладов Международной конференции «Продовольственная безопасность России»-М., 2002. -С.86.
9. Черняков Б.А. Политика продовольственной безопасности зарубежных стран и интересы России. Тезисы 1-ой Международной конференции «Продовольственная безопасность России» 12-14 марта 2002г, М.: 2002.-С.63.
10. Фомин А. Нельзя, пользуясь благами рынка, мыслить категориями плановой экономики. -М.;Торгпрод, 2003, №1(11),-С.22.
11. Концепсия амнияти озуқаворӣ миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРИ: МУАММОҲОИ НАЗАРИЯВИЮ АМАЛИИ ОН

Аннотатсия: Дар мақолаи илмӣ маъмур мафҳуми амнияти озуқаворӣ, маъсалаи озуқаворӣ, нишондиҳандаи ҳудтаъминкунии мамлакат ва мустақилияти озуқаворӣ, Концепсияи амнияти озуқаворӣ миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ақидаҳои олимони гуногунӣ ҷаҳон оид ба мафҳуми амнияти озуқаворӣ маънидод карда шудааст. Амнияти озуқаворӣ ҳолати иқтисодӣ мебошад, ки дастрас кардани маҳсулоти муҳими ҳаётии зиндагиро барои ҳар як сари аҳоли муҳим буда таҳлил карда маълумотҳо оварда шуда роҳҳои ҳалли он нишон дода шудааст.

Калимаҳои асосӣ: амнияти озуқаворӣ, амнияти иқтисодӣ, маҳсулоти озуқаворӣ, сатҳи таъмини аҳоли бо озуқаворӣ, самаранокии истеъмоли, мустақилияти озуқаворӣ, ҳудтаъминкунӣ, бехатарӣ.

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ.

Аннотатсия: В данной научной статье рассматриваются понятия продовольственная безопасность, продовольственная проблема, показатели самообеспеченности и продовольственная независимость страны, Концепция национальной продовольственной безопасности Республики Таджикистан, а также взгляды учёных разных стран относительно понятия продовольственной безопасности. Продовольственная безопасность - это экономическое состояние, при котором доступ к основным жизненным продуктам имеет решающее значение для каждого человека и показывает анализ данных и пути их решений.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, экономическая безопасность, продукты питания, уровень продовольственной обеспеченности населения, эффективность потребления, продовольственная независимость, самообеспеченность, безопасность.

FOOD SECURITY: THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS

Annotation: This security article explains the concept of food security, the food issue, the country's self-sufficiency and food independence indicator, the Concept of National Food Security of the Republic of Tajikistan, the various of scientists around the world on the of security. Food security is a state of the economy in which the availability of essential life products of life for each person is important, the data are analyzed, and ways to solve it are shown.

keywords: food security, economic security of food products, the level of food supply of the population, consumption efficiency, food independence, self sufficiency, safety.

Сведения об авторе

Сафарова Анорхон Джумаевна - старший преподаватель кафедры менеджмента и предпринимательства ТАУ имени Ш.Шотемур, Республика Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудаки 146, индекс 734003 e-mail: anora2303 тел. 992935018144

Author information

Safarova Anorkhol Dzhumaevna - Senior teacher of the Department of Management and Entrepreneurship of TAU named after Sh. Shotemur, Republic of Tajikistan, city of Dushanbe Rudaki Avenue 146, index 734003 e-mail: anora2303 тел. 992 935018144

ТДУ 635.21

ҲОЛАТИ КУНУНИИ РУШДИ СОҲАИ КАРТОШКАПАРВАРӢ

Исломов Ғ.Х., Курбанова Ф.К. - Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншох Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: соҳаи картошкапарварӣ, масоҳати кишти картошка, ҷамъоварии умумии ҳосили картошка, ҳосилнокӣ, содирот, коркарди картошка.

Соҳаи картошкапарварӣ яке аз соҳаи асосию афзалиятнок дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, маҳсулоҷаш, яъне картошка маҳсулоти асосию муҳими ғизоӣ дар ҷумҳурӣ буда, шароити мусоиди табию иқлимӣ имконият медиҳанд, ки вай дар минтақаҳои гуногуни ҷумҳурӣ парвариш карда шавад.

Имрӯз таъмини амнияти озуқаворию аҳолии мамлакат бо картошкаи хушсифати истеҳсоли ватанӣ, зиёд намудани имкониятҳои содиротӣ ва ба қори доимӣ таъмин намудани аҳолии деҳоти ҷумҳурӣ яке аз масъалаи калидӣ буда, онҳо вазифаи асосии ин соҳа ба шумор рафта, амалишавии он бо рушди ин соҳа вобастагӣ дорад. Бинобар ин, рушди соҳаи картошкапарварӣ яке аз вазифаҳои афзалиятнок буда, аз вазъи рушди соҳа дараҷаи некуахлоқии мардуми деҳот вобаста мебошад.

Дар ҷумҳурӣ барои ҳалли масъалаҳои мазкур “Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” [1] таҳия ва қабул карда шудааст, ки вай барои ҳалли масъалаи мазкур заминаи мустаҳкам гузошта истодааст. Ба нишондиҳандаҳои асосие, ки рушди соҳаи картошкапарвариро ифода менамоянд, масоҳати кишти ҷамъоварии умумӣ, ҳосилнокӣ, содирот, коркарди картошка ва ғайраҳо шомиланд. Масоҳати кишти картошка яке аз нишондиҳандаи калидии рушди соҳа буда, вай дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Аз рӯйи маълумоти ҷадвали 1 чунин хулоса кардан мумкин аст:

1. Масоҳати замини кишти картошка дар ҳамаи категорияи хоҷагҳои ҷумҳурӣ соли 2023 нисбат ба соли 2019-9,29 % афзоиш ёфтааст. Сабаби асосии зиёд шудани ҳаҷми масоҳати заминҳои кишти картошка ба гардиши кишоварзӣ баргардонидани заминҳои аз таъиноти кишоварзӣ дар минтақаҳои алоҳидаи ҷумҳурӣ мебошад.

2. Дар давраи солҳои 2019-2023 дар таркиби заминҳои кишти картошка дар ҷумҳурӣ аз рӯйи минтақаҳо тағйирот ба амал омадааст. Аз маълумоти ҷадвал бармеояд, ки хоҷагидорони вилояти Суғд дар парвариши картошка пешсаф буда, агар дар соли 2019-43,3 % ҳаҷми масоҳати замини кишти картошка рост ояд, пас дар соли 2023 ҳиссаи вилоят дар майдони умумии замини кишти картошка 44,6% мебошад, яъне 1,3 банди ғоизӣ зиёд шудааст. Дар дигар минтақаҳо бошад ба истиснои НТҚ коҳишҳои масоҳати кишти картошка дар вилояти Хатлон ва ВМКБ ба назар мерасад. Хулоса, сол то сол зиёдшавии масоҳати кишти картошка дар сатҳи ҷумҳурӣ ба назар мерасад. Аммо дар миқёси вилоятҳо бошад дар баробари зиёдшавӣ коҳишҳои масоҳати кишти картошка дида мешавад.

Ҷадвали 1. - Динамикаи масоҳати заминҳои кишти картошка, ҳазор/га

Минтақаҳо	Солҳо					Соли 2023 нисбат ба соли 2019	
	2019	2020	2021	2022	2023	Мутлақ	Нисбӣ, %
Ҷумҳурии Тоҷикистон	51,76	52,73	57,20	56,09	56,57	4,81	9,29
ВМКБ	1,99	2,85	1,99	1,80	1,83	-0,16	8,0
Вилояти Суғд	22,45	23,14	25,12	24,21	25,33	2,88	35,7
Вилояти Хатлон	12,5	9,4	12,06	11,78	11,66	-0,84	6,72
НТҚ ва ш. Душанбе	14,83	18,09	18,03	18,29	17,44	2,61	17,60

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои митақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2024, -С. 141

Картошка маҳсулоти аз ҷиҳати стратегӣ муҳим буда, ҷамъоварии умумии ҳосили он ифодагари дигари рушди соҳаи картошкапарварӣ ба шумор меравад. Вазъи ҷамъоварии умумии ҳосили картошкаи ҳамаи категорияи хоҷагҳои ҷумҳурӣ дар ҷадвали 2 нишон дода шудааст.

Маълумотҳои ҷадвали 2 имконият дод, ки чунин хулосаҳо барорем:

1. Дар соли 2023 нисбат ба соли 2019 ҳаҷми ҷамъоварии картошка дар ҳамаи категорияи хоҷагҳои ҷумҳурӣ 15,1 % афзудааст, ки сабаби асосиаш истифодаи тухмии босифати ватанию хориҷӣ, мусоидии обу ҳаво, сари вақт ба роҳ мондани корҳои агротехникӣ ва ҷамъоварӣ намудани картошка мебошад;

Чадвали 2. - Динамикаи чамъоварии умумии ҳосили картошка, тонна

Минтақаҳо	Солҳо					Соли 2023 нисбат ба соли 2019	
	2019	2020	2021	2022	2023	Мутлақ	Нисбӣ, %
Ҷумҳурии Тоҷикистон	994433	1022545	1041316	1094438	1144883	150450	15,1
ВМКБ	26362	26108	23189	23313	25076	-1286	4,87
Вилояти Суғд	450322	512069	530000	562924	600063	149741	33,25
Вилояти Хатлон	222943	193104	213801	224549	227330	4387	1,96
НТҚ ва ш. Душанбе	294806	291264	280339	283652	292414	-7814	2,65

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои омили Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2024, -с. 162

2. Дар давраи солҳои 2019-2023 дар сохтори чамъоварии картошка аз рӯи истифодабарандагон дар миқёси вилоятҳо тағйиротҳои назаррас ба назар мерасад. Дар вилояти Суғд агар соли 2019 450322 тонна картошка чамъоварӣ намуда бошанд, пас дар соли 2023 вай ба 600063 тонна баробар шуд, ки 33,25 банди ғоизӣ зиёд гаштааст. Ба андешаи мо сабаби асосии зиёдшавӣ ин истифодаи тухмиҳои босифат ва истифодаи технологияи инноватсионӣ ҳангоми парвариш мебошад. Аммо дар ВМКБ ва НТҚ коҳишҳои чамъоварии картошка ба назар мерасад, ки сабаби асосии коҳишҳои номусонии обу ҳаво, сари вақт ба роҳ намондани корҳои агротехникии мебошад.

Ҳосилнокии картошка низ ифодагари рушди соҳа ба ҳисоб рафта, вай омили пешрафти босуръати ҳаҷми истеҳсолоти кишоварзиро нишон дода, дар ин нишондиҳанда ҳамаи системаи ҷорабиниҳои иқтисодӣ (ташкили истеҳсолот, сатҳи механикунӣ ва ғайраҳо) инъикос карда мешаванд. Инчунин, аҳамияти комили роҳи интенсивии рушди ҳосилнокии картошка бо мақсади афзоиш додани раванди рушди самаранокии истеҳсоли ба инобат гирифта шуда, ба бехтар шудани сифати равандиҳои истеҳсоли таваҷҷуҳ зоҳир мегардад. Вазъи ҳосилнокии картошка дар ҳамаи категорияи хоҷагиҳои ҷумҳурӣ дар чадвали 3 пешниҳод карда шудааст.

Чадвали 3. - Динамикаи ҳосилнокии картошка, сентнер аз як гектар

Минтақаҳо	Солҳо					Соли 2023 нисбат ба соли 2019	
	2019	2020	2021	2022	2023	Мутлақ	Нисбӣ, %
Ҷумҳурии Тоҷикистон	191,0	187,2	181,4	191,1	198,3	7,3	3,8
ВМКБ	131,9	128,7	116,4	129,5	136,7	4,2	3,2
Вилояти Суғд	200,5	219,7	210,9	230,1	236,1	35,6	17,7
Вилояти Хатлон	174,9	172,0	175,2	175,6	177,0	2,1	1,2
НТҚ ва ш. Душанбе	198,2	160,2	151,9	155,8	164,4	82,9	41,8

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон 2024, -С. 225-227

Дар асоси маълумотҳои чадвали 3 чунин хулоса кардан мумкин аст: Ҳосилнокии картошка бевосита аз технологияи парвариш, иқлим, навъи тухмӣ ва дигар омилҳо вобаста мебошад. Ҳосилнокии картошка дар ҳамаи категорияи хоҷагидорӣ ҷумҳурӣ дар давраи таҳқиқот ба ҳисоби миёна 189,8 сентнер/га -ро ташкил медиҳад. Новобаста аз коҳишҳои масоҳати замини картошка дар баъзе вилоятҳо ҳосилнокии картошка дар ҳамаи вилоятҳои ҷумҳурӣ афзоиш ёфтааст. Аз натиҷаҳои чадвал бармеояд ки дар миқёси вилоятҳои вилояти Суғд ҳам дар чамъоварӣ ва ҳам дар ба даст овардани ҳосилнокии пешсаф мебошад, ки аз он шаҳодат медиҳад, ки шароитҳои табиӣ ва заминӣ вилоятҳои барои парвариши картошка мусоид мебошанд.

Нишондиҳандаи дигаре, ки аз рушди соҳаи картошкапарварӣ далolat медиҳад, таъминоти аҳоли ба картошка ба шумор меравад. Дар ҷумҳурӣ таъминоти аҳоли ба картошкаи истеҳсоли ватанӣ ҳамоно вақт имконпазир мегардад, агар талаботи меъёри тиббии тавсияшудаи истеъмоли ин маҳсулот, ки барои ҳар сари аҳоли дар як сол 92 кг – ро ташкил медиҳад, амалӣ гардад. Талабот ва сатҳи таъминоти картошкаи истеҳсоли ватанӣ ба ҳар як сари аҳолии ҷумҳурӣ дар чадвали 4 нишон дода шудааст.

Чадвали 4. - Талабот ва сатҳи таъминоти картошкаи истеҳсоли ватанӣ

Минтақаҳо	Солҳо					Соли 2023 нисбат ба соли 2019	
	2019	2020	2021	2022	2023	Мутлақ	Нисбӣ, %
Талаботи аҳоли ба картошкаи истеҳсоли ватанӣ, ҳазор тонна							
Ҷумҳурии Тоҷикистон	839,65	856,87	893,95	909,59	927,21	87,56	10,42
ВМКБ	20,87	21,06	21,01	21,17	21,34	0,47	2,25
Вилояти Суғд	244,57	249,07	256,04	259,80	264,04	19,47	7,96
Вилояти Хатлон	301,29	308,04	318,29	324,76	332,23	30,94	10,26
НТҚ	272,91	278,70	298,60	303,86	309,60	36,69	13,44
Таъминоти картошкаи истеҳсоли ватанӣ ба ҳар як сари аҳоли, кг							
Ҷумҳурии Тоҷикистон	108,96	109,79	107,17	110,70	113,60	4,64	4,25
ВМКБ	116,17	114,07	101,53	101,30	108,10	-8,3	7,14
Вилояти Суғд	169,40	189,14	190,44	199,34	209,08	39,68	23,42
Вилояти Хатлон	68,08	57,67	61,80	63,61	62,95	-5,13	7,53
НТҚ	99,38	96,15	84,52	85,88	86,89	-12,49	12,56
Сатҳи таъминоти картошкаи истеҳсоли ватанӣ ба ҳар як сари аҳоли, %							
Ҷумҳурии Тоҷикистон	118,43	119,34	116,49	120,32	123,48	5,05	4,26
ВМКБ	126,28	123,99	110,36	110,11	117,50	-8,78	6,95
Вилояти Суғд	184,13	205,59	207,00	216,68	227,26	43,13	23,42
Вилояти Хатлон	73,99	62,69	67,17	69,14	68,43	-5,56	7,51

НТҚ	108,03	104,51	91,87	93,35	94,45	-13,58	12,57
Сатҳи таъминоти картошкаи истеҳсоли ватанӣ ба ҳар як сари аҳоли, %							
Ҷумҳурии Тоҷикистон	118,43	119,34	116,49	120,32	123,48	5,05	4,26
ВМКБ	126,28	123,99	110,36	110,11	117,50	-8,78	6,95
Вилояти Суғд	184,13	205,59	207,00	216,68	227,26	43,13	23,42
Вилояти Хатлон	73,99	62,69	67,17	69,14	68,43	-5,56	7,51
НТҚ	108,03	104,51	91,87	93,35	94,45	-13,58	12,57
Сатҳи таъминоти картошкаи истеҳсоли ватанӣ ба ҳар сари аҳолии минтақаҳо нисбат ба ҷумҳурӣ, %							
ВМКБ	106,62	103,90	94,74	91,51	95,16	-11,46	10,74
Вилояти Суғд	155,47	172,28	177,71	180,08	184,05	28,58	18,38
Вилояти Хатлон	62,48	52,53	57,66	57,46	55,42	-7,06	11,30
НТҚ	91,21	87,58	78,87	77,58	76,49	-14,72	16,14

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои омили Кишоварзӣ, минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон 2024, -С. 17, 202-204.

Дар асоси маълумотҳои қадвали 4. чунин хулосаҳо баровардан мумкин аст:

1. Сол то сол талаботи аҳолии ҷумҳурӣ ба картошкаи истеҳсоли ватанӣ афзоиш ёфта истодааст. Соли 2023 нисбат ба соли 2019 дар ҷумҳурӣ талаботи аҳоли ба картошкаи ватанӣ 10,42% афзоиш ёфтааст. Дар миқёси вилоятҳо бошад, соли 2023 нисбат ба соли 2019 афзоиши талаботи аҳоли ба картошкаи истеҳсоли ватанӣ дар вилояти Хатлон 10,26 %, вилояти Суғд 7,96 %, НТҚ 13,44% баробар буда, дар ВМКБ 2,25% коҳиш ёфтааст. Сабаби асосии афзоиши талабот ба картошкаи истеҳсоли ватанӣ, агар аз як тараф зиёдшавии аҳоли бошад, аз тарафи дигар аз ҷониби аҳоли истеъмоли зиёди картошка ба шумор меравад;

2. Аз маълумотҳои ин қадвал бармеояд, ки дар кишвар таъминоти картошкаи истеҳсоли ватанӣ ба як сар аҳоли сол то сол зиёд шуда истодааст. Соли 2023 нисбат ба соли 2019 таъминоти картошкаи истеҳсоли ватанӣ ба ҳар як сари аҳоли дар ҷумҳурӣ 4,25 % ва вилояти Суғд 23,42, % афзоиш ёфта, дар дигар минтақаҳо коҳиш ёфтааст, бо вучуди он, ки сатҳи таъминот дар аксарияти минтақаҳо аз меъёр зиёд мебошад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки соҳаи картошкапарварӣ аҳолии кишварро пурра бо картошкаи истеҳсоли ватанӣ таъмин карда метавонад;

3. Таъминоти картошкаи истеҳсоли ватании минтақаҳо ба ҳар сари аҳоли нисбат ба ҷумҳурӣ соли 2023 нисбат ба соли 2019 дар вилояти Суғд 18,38% афзоиш ёфта, дар ВМКБ 10,74%, дар вилояти Хатлон 11,30% ва дар НТҚ 16,14% коҳиш ёфтааст. Хулоса, дар кишвар сатҳи таъминоти картошкаи истеҳсоли ватанӣ сол то сол афзоиш ёфта истодааст, ин аз он шаҳодат медиҳад, ки кишвар аҳолии худро бо картошкаи истеҳсоли ватанӣ таъмин карда метавонад.

Нишондиҳандаи дигаре, ки ифодагари рушди соҳаи картошкапарварӣ мебошад, содироти ин маҳсулот ба шумор меравад. Мувофиқи маълумоти омили Кумитаи бехатарии озуқавории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар соли 2023 20 тонна ва дар соли 2024 66 тонна картошка ба кишварҳои хориҷӣ содирот карда шуда, воридоти ин маҳсулот дар соли 2023 49110 тонна ва соли 2024 56844 тоннаро ташкил медиҳад” [5].

Дар захираи электронӣ оварда шудааст, ки “Дар соли 2023 аз Тоҷикистон ба хориҷи кишвар ҳудуди 178 ҳазор тонна маҳсулоти кишоварзӣ содирот карда шуд” [6].

Мувофиқи иттилоъи вазорати кишоварзии кишвар “Дар чор моҳи аввали соли 2024 ба 18 кишвари ҷаҳон 84,3 ҳазор тонна маҳсулоти кишоварзӣ содирот намуда шудааст” [7].

Агар содироти картошкаро бо содироти маҳсулоти кишоварзӣ муқоиса намоем, содироти картошка дар соли 2023 ва дар соли 2024 мувофиқан 0,01% ва 0,08% - ро ташкил медиҳад, ки ин бениҳоят кам аст.

Қайд намудан зарур аст, ки ба картошка аз ҷиҳати экологӣ тозаии истеҳсоли ватанӣ талабот дар кишварҳои ҷаҳон зиёд мебошад. Инчунин имкониятҳои соҳаи картошкапарварӣ барои содирот намудани ин маҳсулот сол то сол афзуда истодааст, аммо барои содиркунандагон маҳсулоти кишоварзӣ ватанӣ мавҷуд набудани марказҳои савдои яклухту логистикӣ, анборҳои замонавӣ бо таҷҳизоти яхдон ва корхонаҳои бандубасти маҳсулоти тайёр мушқилоти асосӣ ба шумор меравад ва вай имконият на медиҳад, ки ин имкониятҳои соҳа ба пуррагӣ истифода карда шавад. Ин далелро роҳбари Агентии содироти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Баҳриддин Сирочиддинзода низ тасдиқ намудааст [8].

Ба ақидаи мо, агар содироти картошка ба кишварҳои ҷаҳон афзоиш ёбад, ин ба рушди мунтазаму устувори соҳаи картошкапарварӣ мусоидат намуда, ба афзуншавии ҳолати иқтисодии соҳа ва баланд гардидани шароити зиндагии мардуми деҳот оварда мерасонад. Коркарди картошка нишондиҳандаи дигари калидии ифодагари рушди соҳаи картошкапарварӣ ба ҳисоб меравад. Картошка маҳсулотест, ки дар тамоми ҷаҳон бо намудҳои гуногун истеъмоли карда шуда, коркарди он муҳим мебошад, зеро агар раванди истеҳсолот дуруст ба роҳ монда шавад, сифати маҳсулотҳои пайдогардида паст намегардад.

Коркарди картошка раванди бисёрмарҳилавие мебошад, ки лӯндаҳои онро ба доираи васеи маҳсулотҳои озуқаворӣ мубаддал гардонида, аз вай маҳсулотҳои зерин истеҳсол карда мешаванд: • картошкаи пухта (пюре); • картошкаи яхкардашуда (буридаҳо); • картошкаи бирён (чипс); • крахмал; • картошкаи хушкӯ хока.

Маҳсулотҳои аз коркарди картошка пайдогардида нисбат ба картошкаи тару тоза бартарии зеринро доро мебошад: • мӯҳлати дароз нигоҳ дошта мешавад; • муҳлати зиёди нигоҳдории ҳосиятҳои аслии картошка таъмин карда мешавад; • арзиши баланди ғизоӣ аз ҳисоби ҳамроҳ намудани иловаҳои гуногуни ҳуҷайраҳои бозарзанда таъмин мегардад; • ва ғайраҳо.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз байни истеҳсоли маҳсулотҳои аз коркарди картошка пайдогардида, истеҳсоли картошкаи бирён (чипс) ба роҳ монда шудааст, ки ҳолати истеҳсоли он дар ҷадвали 5. нишон дода шудааст.

Ҷадвали 5. – Истеҳсоли картошкаи бирён (чипс), тонна

Маҳсулот	Соли					Соли 2023 нисбат ба соли 2019	
	2019	2020	2021	2022	2023	Мутлақ	Нисбӣ, %
Картошкаи бирён (чипс)	43,9	67,5	50,0	45,9	59,4	15,5	35,31

Сарчашма: *Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон Маҷмуи оморӣ. Агентии омили назди ПҚТ. -Душанбе, 2024. - С. 48.*

Маълумоти ин ҷадвал нишон медиҳад, ки дар давраи таҳқиқот истеҳсоли картошкаи бирён (чипс) ноустувор буда, тамоюли афзуншавӣ дорад. Дар соли 2023 нисбат ба соли 2019 истеҳсоли ин маҳсулот 15,5 тонна афзоиш ёфтааст, ки вай 35,31% - ро ташкил медиҳад. Ин далел аз он гувоҳӣ медиҳад, ки афзоиш ёфтани ин маҳсулот ба рушди соҳаи картошкапарварӣ саҳми босазои худро мегузорад.

Қайд намудан зарур аст, ки дар ҳолати ба роҳ мондани истеҳсоли намудҳои дигари маҳсулотҳои аз коркарди картошка пайдогардида иктисодиёти соҳаи картошкапарварӣ афзун мегардад, ки вай ба рушди устувори соҳа шароити мусоидро ба миён меорад.

Ҳамин тариқ, таҳқиқот нишон дод, ки ҳолати кунунии рушди соҳаи картошкапарварӣ дар ҷумҳурӣ дар сатҳи на онқадар баланд қарор дорад. Барои баланд бардоштани сатҳи рушди соҳаи картошкапарварӣ мушкилоти зерин вучуд дорад: • нокифоя будани тухмиҳои хушсифат; • паст будани ҳосилнокии картошка; • дар сатҳи паст қарор доштани содироту коркарди картошка; • кам истифода шудани технологияҳои замонавии инноватсионӣ; • мавҷуд набудани марказҳои савдои ялқухту логистикӣ, анборҳои замонавӣ бо таҷҳизоти яхдон ва корхонаҳои бандубасти маҳсулоти тайёр.

Дар асоси таҳқиқоти гузаронидашуда гуфтан мумкин аст, ки яке аз омилҳои калидии баланд бардоштани сатҳи рушди соҳаи картошкапарварӣ дар ҷумҳурӣ истифодаи технологияи инноватсионӣ ба шумор меравад, ки вай барои баланд бардоштани ҳосилнокию зиёд намудани ҷамъоварии умумии ҳосили картошка, пайдо намудани тухмиҳои хушсифати истеҳсоли ватанию навҳои хуби картошка аз ҷиҳати экологӣ тоза, ба содирот баровардану коркарди картошка, ташкили марказҳои савдои ялқухту логистикӣ, анборҳои замонавӣ бо таҷҳизоти яхдон ва корхонаҳои бандубасти маҳсулоти тайёр мусоидат менамояд.

Ба минтақаҳои картошкапарварӣ ҷумҳурӣ зарур аст, ки технологияи инноватсионии замонавии истеҳсоли картошкаро ҷорӣ намуда, марказҳои савдои ялқухту логистикӣ ташкил карда шуда, анборҳои замонавии нигоҳдории картошкаю корхонаҳои бандубасти маҳсулоти тайёр сохта шавад. Дар ҳолати амалӣ шудани ин масъалаҳо соҳаи картошкапарварӣ метавонад на танҳо аҳолии мамлакатро бо картошкаи истеҳсоли ватанӣ пурра таъмин намояд, инчунин барои мўътадил нигоҳ доштани ин маҳсулоту имконияти баробари фуруши он дар ҳамаи фаслҳои сол шароити мусоид фаро оварда шуда, метавонад ин маҳсулотро коркард намояд ва ба хориҷи кишвар содирот кунад.

АДАБИЁТ:

1. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Душанбе, Контраст.- 2016. – 88 с.
2. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон //Маҷмуи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, – Душанбе, 2024. – 368 с.
3. Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, – Душанбе, 2024. – 324 с.
4. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2024. - 89 с.
5. Маълумоти Кумитаи бехатарии озукавории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба содироту воридоти картошка дар солҳои 2023-2024.
6. <https://asiaplustj.info/news/tajikistan/economic/20240110/charo-sodiroti-masuloti-kishovar-z-az-toikiston-kam-shud>
7. <https://caravan-info.pro/sodiroti-mahsuloti-kishovar-z-az-tochikiston/>
8. <https://asiaplustj.info/news/tajikistan/economic/20240110/charo-sodiroti-masuloti-kishovar-z-az-toikiston-kam-shud>

ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛИ КАРТОФЕЛЕВОДСТВА

Аннотация: В статье рассматривается сущность современного состояния развития отрасли картофелеводства. На основе анализа, автор утверждает, что к основным показателям, отражающим развитие отрасли, относятся: общая площадь посадки и уборки картофеля, урожайность, экспорт, переработка картофеля и т.д. На основании проведенных исследований установлено, что одним из ключевых факторов повышения уровня развития картофелеводческой отрасли республики является применение инновационных технологий, способствующих повышению урожайности и увеличению валового сбора картофеля.

Ключевые слова: *Картофелеводство, посевные площади, инновационная технология, урожайность.*

ҲОЛАТИ КУНУНИИ РУШДИ СОҲАИ КАРТОШКАПАРВАРӢ

Анотатсия. Дар ин мақола вазъи кунунии рушди соҳаи картошка баррасӣ мешавад. Муаллиф бар асоси таҳлил изҳор медорад, ки нишондиҳандаҳои калидӣ, ки рушди соҳаро инъикос мекунанд, инҳоянд: масоҳати умумии кишт ва ҷамъоварии картошка, ҳосил, содирот, коркарди картошка ва ғайра. Бар асоси таҳқиқоти гузаронидашуда, муайян карда шудааст, ки яке аз омилҳои калидии беҳтар кардани рушди соҳаи картошка ҷумҳурӣ истифодаи технологияҳои инноватсионӣ мебошад, ки ба афзоиши ҳосилнокӣ ва афзоиши ҷамъоварии умумии картошка мусоидат мекунанд.

Калимаҳои асосӣ: *соҳаи картошкапарварӣ, масоҳати кишти картошка, ҷамъоварии умумии ҳосили картошка, ҳосилнокӣ, содирот, коркарди картошка.*

ASSESSMENT OF THE CURRENT STATE OF POTATO GROWING DEVELOPMENT

Annotation. The article examines the essence of the current state of development of the potato industry. Based on the analysis, the author argues that the main indicators reflecting the development of the industry include the total area of potato planting and harvesting, yield, export, potato processing, etc. Based on the research conducted, it has been established that one of the key factors in increasing the level of development of the potato industry in the republic is the use of innovative technologies that increase yields and increase gross potato harvesting.

Key words: *Potato growing, acreage, innovative technology, yield.*

Сведения об авторах:

Исломов Гафур Хакимович – кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента и предпринимательства [Таджикского аграрного университета имени Шириншо Шотемур](#), 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146. Телефон: (+992)935487744

Курбанова Фируза Кенджаевна – ассистент кафедры менеджмента и предпринимательства Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146. Телефон: (+992) 985856155

Authors informations:

Isломov Ghaфur Hаkimovich - Associate Professor at the department of management and entrepreneurship of the Tajik Agrarian University named after Shirinshо Shotemur, 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146. Phone: (+992)935487744

Kurbanova Firuza Kenjaevna - assistant at the department of management and entrepreneurship of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur, 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146. Phone: (+992) 985856155

ТДУ: 338.436.33

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ҲАМГИРОИИ АГРОСАНОАТӢ ДАР ШАРОИТИ ДИВЕРСИФИКАТСИЯИ ИСТЕҲСОЛОТ

Кабиров Н.Ш. - ДАТ ба номи Ш.Шоҳтемур

Калимаҳои асосӣ: *рушди устувор, ҳамгироӣ, кооператсия, ҳамгироии агросаноатӣ, самаранокӣ иқтисодӣ, сармоягузорӣ, кишоварзӣ, саноат, захираҳои молиявӣ, рақобатпазирӣ.*

Ҳамгироии агросаноатӣ ҳамчун раванди иҷтимоӣ иқтисодӣ мебошад, ки дар марҳилаи муайяни рушди қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ ба вучуд меояд. Дар мавриди татбиқи шаклҳои ташкили иқтисодии мавҷудани муносибатҳои миёнисоҳавӣ, ки ба меъёриҳои меҳнат боя мегузарад, наҷданд самаранокӣ муносибро таҷассум намуа, вале ба шиддатнокӣ минбаъдаи истеҳсолот заминагузор мебошад. Гузариши муносибатҳои ҳамгироӣ ба тарқиҳои соҳаи аграрӣ иқтисодиёт алоқамандии носгустастанӣ дошта, татбиқи он ба раванди махсусгардонӣ ва ҳамбастагии соҳаи саноат шабеҳият дорад.

Мушаххасан, амалӣ кардани низомӣ ҳамгироӣ дар соҳаи кишоварзӣ ба рушди ботадричи муттамаъи агросаноатӣ қадаи устувор мебошад. Аз таҷрибаи корхонаҳои рушдкардаи ватанӣ ба таҳқиқ расид, ки татбиқи муносиби ҳамгироӣ асосан аз дараҷаи навшавӣ қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои миёнисоҳавӣ вобастагӣ дорад. Таърихан, равиши ҳамгироӣ, яъне гузаштан аз истеҳсолоти маъмулӣ ба истеҳсолоти автоматикунонидашуда дар заминаи тақсими амалиёти мухталифи технологияи кишоварзӣ, ки дар натиҷаи пешрафти ғояҳои илмӣ шакли мағирад, шуруъ мешавад.

Ба гуфтаи Строев Е.С. «Истилоҳи ҳамгироӣ аз калимаҳои латинӣ integration (барқароркунӣ) ва integer (пурра) ба вучуд омада, маънии ба барқарорсозӣ, ягонагӣ, қисматкунӣ ва муттаҳидсозии ҳамаи ҷузъиёт, зухурот, ҷарраён, меъёрҳои иқтисодии қабулгардида, амиқтар шудани таъсири мутақобилаи онҳо, рушди робитаҳои байни онҳоро дорад» [4, саҳ. 123].

Иқтисодшинос Злобин Е.Ф. қайд мекунад, ки «Ҳамгироӣ, ҳамчун мафҳум, на танҳо муттаҳид кардани қисмҳои асосӣ ба як воҳиди ягона, балки худӣ равандро низ дар назар дорад, ки ба ҷунин муттаҳидшавӣ оварда мерасонад. Дар айни замон, ин раванди мутамаказ кардани манфиатҳои зерсистемаҳои гуногун барои ноил шудан ба ҳадафҳои муқарраршуда мебошад.

Дар робита ба амалияи истеҳсолоти агросаноатӣ, ҳамгироӣ ба барқарор кардани робитаҳо ва муносибатҳои меҳнати байни субъектҳои хоҷагидорӣ соҳаҳо ва самти гуногуни фаъолият, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ, технологӣ ва ташкилӣ бо ҳам алоқаманданд, вобаста аст» [2, саҳ. 5].

Муҳаққиқони масъалаҳои ҳамгироӣ, олимони Новосибирск Фомин Д.А. ва Храйтсов Н.С. бар ин назаранд, ки "Интеграция агросаноатӣ – ин раванди муттаҳид кардани истеҳсолкунандагони кишоварзӣ ва саноатӣ дар шаклҳои гуногуни ташкилӣ мебошад. Шаклҳои ташкилӣ ҳамчун тарзҳои гуногуни синтези истеҳсолоти агросаноатӣ ба як воҳиди ягона фаҳмида мешаванд. Дар айни замон, расмияти ташкили ҳамгироӣ хусусияти ҳатмӣ он аст" [7, саҳ. 17].

«Ҳамгироӣ, мисли ҳамкорӣ (кооператсия), муҳимтарин шакли муттаҳидсозии иқтисодӣ миллӣ дар шароити тақсими меҳнати иҷтимоӣ мебошад», қайд мекунад Зотова Г.Г. [3, саҳ. 28].

Яке аз олимони рус Чаянов А.В. кооператсияи кишоварзиро ҳамчун раванди яқояшавӣ амудии кишоварзӣ баррасӣ кардааст. Чаянов А.В. моҳияти ин равандро ҷунин ошкор кардааст: «Робитаи мустиками муносибатҳо дар соҳаи аграрӣ иқтисодиёт дар сурате натиҷаи мусбатро бор меорад, ки идораи моҳиронаи муносибатҳои тижоратӣ, истифодаи босамари захираҳои оби заминӣ, пешниҳоди қарз ба корхонаҳои коркардкунандаи ашёи хоми кишоварзӣ, ки имкони ҷарраёни фаъолияти истеҳсолоти пурсамарро дар баҳши аграрӣ иқтисодиёт таъмин намояд» [5, с.126-127].

Олимони ватанӣ саҳми бузургтаринро дар рушди масъалаҳои ҳамгироӣ ва ҳамкорӣ гузоштаанд. Аз ҷумла, Асроров И.А. ба он назар аст, ки «Ҳамкорӣҳои сатҳи байналмилалӣ муносибатҳои иқтисодӣ муназзамшаванда буда, ба раванди ҳамгироӣ ва мутақобили ҷарраёнҳои муттақобила дар иқтисодиёти миллӣ таъсири мусбӣ гузошта, дар баргарафсозии масоили зарурии ҷудогона ба манфиати тарафайн ва нафъи кишварҳои ҳагирогардида хоҳад буд» [1, саҳ. 13].

Дар қисми назариявӣ, Эргашев А.Э. муносибатҳои ҳамгироиро ҷунин муайян кардааст: «Ташаккули истеҳсолоти агросаноатӣ ҳамчун як низомӣ истеҳсоли иқтисодӣ органикӣ, натиҷаи табиӣ саноатикунонии аграрӣ ва ташаккули бамеъригии илмӣ меҳнат дар раванди интенсификацияи

мураккаби истехсолот мебошад. Дар маҷмӯъ бавукуъ омадани он яке аз равиши тозаи инкишофи истехсолоти ҷамъиятӣ дар давраи таҳаввулоти илми техникии навин мебошад» [8, сах. 12].

Чунон ки Тошев О.Т. ва Кандиёрова Д.О. қайд мекунанд: «Ҳамгирии иқтисодӣ нуктаи олии ҳамкории байнидавлатӣ, шакли объективии муайяншудаи байналмилалӣ қардани ҳаёти иқтисодӣ мебошад. Дар бораи моҳияти ин шакл, инчунин категорияи ҳуди «ҳамгирии иқтисодӣ», пеш аз ҳама, дар бораи тафсири васеъ ё маҳаллии он, баҳсҳои сершумори илмӣ буданд ва идома доранд. Дар айни замон, равандроҳои воқеии ҳамгирии босуръат рушдбанда ҳеҷ шакле наметаворанд, ки ҳамгирии иқтисодӣ шакли табиии таърихӣ буда, тамоюли рушди ҷаҳониرو инъикос мекунад ва ба қонунҳои роҷеъ ба он тобеъ аст» [6, сах. 25].

Дар асоси таҳлил ва натиҷабарории гуфтаҳои дар боло овардашуда, аз нигоҳи мо, «Ҳамгирии агросаноатӣ равандрои объективии иқтисодӣ аст, ки бар асоси тақсимои ва ҳамкории меҳнати ҷамъиятӣ ифода ёфтааст: аз як ҷиҳат, тавлиди маҳсулоти озуқа ва молу маҳсулоти дигаре, ки аз ашёи хоми хоҷагии қишлоқ ба соҳаи ҷудогонаи маҳсусгардонидани истехсолоти моддӣ равона гардад, аз ҷониби дигар, таъминсозии нафънокии ин ҷарраён, ниҳодҳои ҷудогонаи саноатӣ ва агарарии бамиеномадаро муттаҳид месозад». Аз ин лиҳоз, омӯзиш ва истифодаи мафҳуми ҳамгироӣ ҳамчун таъминкунондаи рушди соҳаи кишоварзӣ мусоидаткунонда буда, аҳамияти ҳоси ҳудро доро мебошад.

Дар шароити қунунӣ, таъмини рушди мунтазамии иқтисодии соҳаҳои хоҷагии халқ, алалхусус дар минтақаҳои деҳот ба яке аз масъалаи мубрами замони муосир мубаддал гардидааст. Заминаи асосии ташаккули муносибатҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ, молиявӣ технологӣ ва дигар ҷабҳаҳои баланд бардории иқтисодӣ ин пеш аз ҳама аз таъмини истехсолоти пурсамар, бароҳмони шугли пурмаҳсул ва ҷорӣ намудани низоми муносиби таъминсозии тақрористехсоли аҳоли вобаста мебошад.

Ҳамгирии агросаноатӣ муттаҳидсозии муайяни истехсолоти кишоварзӣ ва қорқардро дар як воҳиди ягонаи иқтисодӣ бо мақсади таъмини фаъолияти мутаваззини ашёи хом, қорқард, маркетинг ва соҳаҳои хизматрасонӣ ва равона қардани онҳо ба сӯйи ҳадди ақсар самарай иқтисодӣ пешбинӣ мекунад.

Гуфта ба маврид аст, ки иттиҳодияҳои агросаноатӣ дорои мустақилияти ҳуқуқӣ буда, чун қоида идорақунӣ фаъолияти онҳо марказонидашуда мебошад. Асосан, ҳадафи аслии ин намуди фаъолият муттаҳидгардонии субъектҳои хоҷагидорӣ бо мақсади дар ҳамбастагӣ қорқард намудани маҳсулот, хариди захираҳои истехсолӣ, нигоҳдорӣ, таъмиру истифодаи воситаҳои асосӣ ҷиҳати баланд бардоштани самаранокии истехсолот мебошад. Дар бисёр мавридҳо ба ин намуди фаъолият кооперативҳои кишоварзӣ, ташкилотҳои агросаноатӣ, қорқонаҳои қорқард, коопертивҳои савдо ва дигар қорқонаҳо роҷеъ мебошанд.

Пайвастан ба истехсолоти муттаҳидгардонидашуда ба ташаккули иқтисодӣ ва ба рушди муносибатҳои байнисоҳавӣ субъектҳои ҳагидорӣ заминаи мусоидро фароҳам месозад. Муттаҳидгардонии хоҷагҳои кишоварзӣ гуногунҷабҳа, ки аз рӯйи низоми ягона фаъолиятро амалӣ менамоянд, бамеъёргии меҳнат дар онҳо мақсаднок ба роҳ монда шуда, ташаккули ҳамкории байнисоҳавӣ қорқонаҳои агарию саноатӣ дар ин шакли хоҷагидорӣ зарурист. Одатан дар қорқонаҳои муттаҳидгардидани агросаноатӣ идорақунӣ ва истифодаи оқилонаи ашёи хоми кишоварзӣ барои қорқард пешбинигардида ва захираҳои иқтисодӣ-молиявӣ ва меҳнати нисбатан осон мебошад. Дар ин гуна субъектҳои хоҷагидорӣ воситаҳои истехсолот низ пурсамар истифода гардида, ба ин васила устувории ҳолати молиявии онҳо таъмин мегардад.

Бояд изҳор дошт, ки ҳамгирии байнисоҳавӣ барои таъмини таъсири синергетикӣ шароит фароҳам оварда, ба ин васила истехсолоти агарарию ташаккул дода, самаранокии онро то ҳадде баланд мегардонад. Ҳамгироӣ дар маҷмӯъ ба таъминсозии талаботи аҳоли бо маҳсулоти озуқа заминаи муносибро созмон дода, ба ташаккули маҷмӯи маҳсулоти дохила ва афзунгардии қоида оварда мерасонад.

Дар мавриди ба роҳ мондани ҳамгирии агросаноатӣ ба чунин бартириҳо ноил гардидан мумкин аст:

- аз тарафи қорқонаи молистехсолкунонда таъмин намудани нишондоди сифатии маҳсулоти молӣ, ки ҷавобгӯи меъёрҳои байналхалқӣ буда, ба рақобатпазирӣ маҳсулоти ватанӣ боис мегардад;
- бо мақсади таъмини шиддатнокии гардгардиши сармоя дар вақти муайянгардида ба бозор пешкаш намудани маҳсулоти молӣ;

- риояи ҳатмии таъмини ҷарраёни тақрористехсоли маҳсулот дар ҳама сикли истехсолот;

- то ҳадди зарурӣ истифода қардани ашёи хоми истехсолӣ ва партовҳое, ки дар натиҷаи қорқарди аввалия ҳосилгардида, инчунин, афзоиши барориши маҳсулоти бепартов ва ба тавлиди маҳсулоти иловагӣ заминагузор;

- самаранок истифода қардани захираҳои меҳнатӣ, захираҳои моддию молӣ, бехтарнамоии нишондоди сифатии соҳтори қорқунони идораӣ ва қоҳиш додани хароҷоти меҳнат;

- пурзӯр намудани механизми наргузорӣ ба маҳсулоти молии кишоварзӣ, муҳайё сохтани шароити иқтисодӣ-молиявӣ ба молистехсолкунондагони кишоварзӣ ҷиҳати афзун намудани маҳсулоти аз лиҳози экологӣ тоза ва бартарафсозии муаммоҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ дар сатҳи деҳот;

- таъмини рақобатпазирӣ хоҷагҳои кишоварзӣ ва маҳсулоти истехсолқардаи онҳо ҷиҳати таъминсозии аҳолии мамлакат ба маҳсулоти ғизоӣ ва нигоҳдошти иқтидори маҳсулоти стратегӣ, ки ба баланд шудани тамоюли истехсолоти агарӣ боис мегардад;

Дурнамои мубодилаи ҳатмии воридот дар раванди бавукуъ омадани таҳримҳо ва маҳдудият дар воридоти беъзе намуди молу маҳсулот, молистехсолкунондагони ватниро дар самти фаъолият, ки ҳеҷ вақт қомеъ нагардида буданд, пешсаф менамояд. Масалан, ҳамгирии муттамеи агросаноатӣ ба тақвияти истехсоли маҳсулотҳои зерин: қанир, лаблабуи қанд, маҳсулоти гӯштӣ, лубиёдонагӣ, моҳӣ барои қонсерва ва дигар намуди маҳсулоти қорқардашаванда мусоидат мекунад. Ҳамгироӣ ва диверсификатсияи истехсолот ба баланд шудани рақобатпазирӣ молу маҳсулоти ватанӣ заминагузор буда, дар худ истифодаи васеи технологияи инноватсионии муосирро тақозо мекунад.

Ҳамин тавр, равиши муносиби фаъолият барои дилхоҳ қорқонаи кишоварзӣ ин ҳуддорӣ қардан аз қарорҳои нодурусти идорақунӣ истехсолот бо мақсади аз байн бурдани талафоти истехсолӣ мебошад, ки инро метавон дар натиҷаи таҳлили амиқи иқтисодӣ пешгӯӣ намуд. Аҳамияти ҳамгирии истехсолот ва робита миёни субъектҳои хоҷагидории кишоварзӣ саноатӣ, ки дар соҳаҳои муҳталиф амал мекунонд, дар натиҷаи муқоисақунӣ бузургии ҳосилнокии имқонпазир ва дараҷаи нафънокии истехсолот муайян қарда

мешавад. Ҳамин тариқ, таъсис ва рушди сохторҳои ҳамгиро ва муттаҳидшуда дар маҷмааи агросаноатӣ яке аз омилҳои муҳими афзоиши самаранокии иқтисодии занҷираи зерсохторҳои маҷмааи агросаноатии Тоҷикистон ба шумор меравад. Тақвияти равандҳои ҳамгироӣ на танҳо аз талаботи истеҳсолкунандагонӣ зерсохторҳои соҳаи кишоварзӣ ва иттиҳодияҳои агросаноатӣ майли фаъолияти муштаракро доранд, балки аз стратегияи давлатии ҳукумат оид ба ҳавасмандгардонии таъсиси сохторҳои муттаҳиди агросаноатӣ ҳамчун механизми муассири мутобикгардондашуда ба иқтисодиёти рақамӣ ва ниҳодҳои иқтисодӣ сабз дар шароити ташаккул ва рушди диверсификасияи иқтисодиёти миллий ба вучуд омадааст ва таҳқиқи мукаммали илмиро талаб мекунад.

АДАБИЁТ:

1. Асроров И., Асророва З. Интеграция экономики Таджикистана в мировую экономическую систему: проблемы и пути их решения – Душанбе, 2006. – 162 с.
2. Злобин Е.Ф. Агропромышленная интеграция в условия рыночной экономики. Региональный аспект. – М.: АгриПресс, 2003. – 365 с.
3. Зотова Г.Г. Состояние и эффективность кооперации и интеграции агропромышленного производства в Ульяновской области /Тезисы докладов Всероссийской научно-практической конференции (Саратов, 25-26 июня 1998 г.) - Саратов, 1999. - С. 27-29.
4. Строев Е.С. Теория и практика сельскохозяйственных преобразований в Орловской области. - М.: АгриПресс, 1998. - 532 с.
5. Ткач А.В. Сельскохозяйственная кооперация: Учебное пособие. – 2-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2003. - 304с.
6. Тошев О.Т., Кандиёрова Д.О. Интеграционные процессы в системе внешнеэкономических связей Республики Таджикистан: реалии и перспективы, – Душанбе: «Ирфон», 2002.- 133 с.
7. Фомин Д.А., Храмцов Н.С. Экономические основы развития агропромышленной интеграции / РАСХН. Сиб. отд-ние. СибНИИЭСХ - Новосибирск, 2000. - 120 с.
8. Эргашев А.Э. Агропромышленный комплекс зрелого социализма – Душанбе: Ирфон, 1986. – 192 с.

ТЕОРИТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АГРОПРОМЫШЛЕННОЙ ИНТЕГРАЦИИ В УСЛОВИЯХ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА

Аннотация. Агропромышленная интеграция и сельскохозяйственная кооперация, практически, являются основой устойчивого развития аграрной экономики на современном этапе. Без органического соединения сельского хозяйства с перерабатывающей промышленностью, производство и продажа сельскохозяйственного сырья, по-прежнему, остается низкоэффективными или нерентабельными. Переработка собственной продукции, в конечном итоге, обеспечивают хозяйствам дополнительную прибыль, регионам – дополнительные рабочие места, потребителям – качественную и доступную по цене продукцию.

Ключевые слова: устойчивое развитие, интеграция, кооперация, агропромышленная интеграция, экономическая эффективность, инвестиции, сельское хозяйство, промышленность, финансовые ресурсы, конкурентноспособность

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ҲАМГИРОИИ АГРОСАНОАТӢ ДАР ШАРОИТИ ДИВЕРСИФИКАТСИЯИ ИСТЕҲСОЛОТ

Аннотатсия. Интегратсияи агросаноатӣ ва кооператсияи кишоварзӣ амалан асоси рушди устувори иқтисодиёти аграрӣ дар марҳилаи муосир мебошанд. Бе пайвастигии якҷояшавии узви кишоварзӣ бо саноати коркард, истеҳсол ва фурӯши ашёи хоми кишоварзӣ ханӯз ҳам камсамар ё бефоида боқӣ мемонад. Коркарди маҳсулоти худӣ дар ниҳоят ба хоҷагиҳо фоидаи иловагӣ, минтақаҳо – ҷойҳои кори иловагӣ, истеъмолкунандагон – маҳсулоти босифатро бо нархи дастрас таъмин мекунад.

Калимаҳои асосӣ: рушди устувор, ҳамгироӣ, ҳамкорӣ, ҳамгироии агросаноатӣ, самаранокии иқтисодӣ, сармоягузорӣ, кишоварзӣ, саноат, захираҳои молиявӣ, рақобатпазирӣ

FUNDAMENTALS OF THEORY OF AGROINDUSTRIAL INTEGRATION IN THE CONDITIONS OF DIVERSIFICATION OF PRODUCTION

Annotation. Agro-industrial integration and agricultural cooperation are, in practice, the foundation for sustainable development of the agricultural economy today. Without the organic connection of agriculture with the processing industry, the production and sale of agricultural raw materials remains inefficient or unprofitable. Processing domestic products ultimately provides farms with additional profits, regions with additional jobs, and consumers with high-quality and affordable products.

Keywords: sustainable development, integration, cooperation, agro-industrial integration, economic efficiency, investment, agriculture, industry, financial resources, competitiveness.

Сведения об авторе:

Кабиров Нурали Шералиевич – кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского аграрного университета имени Ш.Шотемур. 734003, Республики Таджикистан, г.Душанбе, пр. Рудаки, 146. Телефон: (+992) 938-80-40-74, Email: kab.nural@mail.ru

About the author:

Kabirov Nurali Sheralievich, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting and Auditing of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur. 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 146. Phone: (+992) 938-80-40-74, Email: kab.nural@mail.ru

ТДУ:631.1:330.341

ОИД БА МАСАЛАҲОИ ТАЪМИНИ РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ

Ашӯрзода С. Х.¹, Исоқов М.Т.²⁻¹МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров”,

²Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: рушди инноватсионӣ, модели инноватсионӣ, хоҷагиҳои инноватсионӣ, дастгирии давлатӣ, идоракунии давлатӣ, устувории соҳаи агросаноатӣ, тамаддун ва анъанаи минтақаӣ, тиҷорати аграрӣ, менеҷменти аграрӣ.

Дар ҳуччатҳои расмии давлатӣ, қарорҳои ҳукумат, концепсияҳо ва барномаҳои рушди соҳаҳои иқтисодӣ миллии Тоҷикистон самти афзалиятнок ба рушди инноватсионӣ нигаронида шудааст. Ин интиҳоб аз зарурати азхудкунии усулҳо ва воситаҳои рақобати дар ҷаҳон эътирофшуда вобаста аст, ки бо истифода аз онҳо кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон дар амалияи иқтисодиёти миллии худ, устувории стратегияи фаъолият, устувории истеҳсол ва фурӯши молҳо ва хизматрасониҳоро ба даст меоранд.

Дар «Консепсияи рушди инноватсионии комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 3 март соли 2014, №144 самтҳои афзалиятноки рушди инноватсионии комплекси агросаноатии ҷумҳурий муайян карда шудааст. Дар консепсия қайд карда мешавад, ки татбиқи он бо таҳия ва татбиқи барномаҳои секабата ҳамроҳ карда мешавад. Таҳия ва татбиқи барномаи рушди инноватсионии соҳаҳо дар баробари барномаи таҳқиқоти амалии бунёди барои ташаккули заминаи илмӣ пешбурди истеҳсолот дар маҷмааи агросаноатӣ ҳамчун самтҳои муҳимтарини ташаккули модели инноватсионии рушди кишоварзии ҷумҳурий муайян карда шудааст [2].

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд мекунад, ки «...дар ҷаҳони муосир ҳар кишваре, ки дар сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва илмию технологӣ қарор надошта бошад, бояд бо дарназардошти иқтисодии илмию технологӣ, вазъи иқтисодӣ, захираҳои меҳнатӣ ва ашёи хом, шароити иқлимӣ барои ташаккули низоми миллии сармоягузорӣ талош намояд. Барои тақвияти фаъолияти инноватсионӣ, ки пайванди байни илм ва истеҳсолот мебошад, бояд чунин шароит фароҳам оварда шавад, ки унсурҳои инноватсиониро дар иқтисодиёт пайваста тақвият дода, ба рушди кишвар ва баланд бардоштани неқӯаҳволии мардум мусоидат намояд» [1].

Барои Тоҷикистон, ки беш аз 73,4% аҳоли дар деҳот зиндагӣ мекунанд ва иқтисодиёти деҳот соҳаи асосии татбиқи меҳнати деҳқонон мебошад, барқарор кардани иқтисодии харобшудаи истеҳсолии соҳаи шартӣ асосии афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот мебошад. Аз ин рӯ, навсозии техникӣ, барқарорсозии ҳосилхезии хок, афзоиши саршумори чорво ва таъмини соҳа бо кадрҳои баландихтисос вазифаҳои асосӣ ба ҳисоб рафта ҳалли саривақтиро талаб мекунанд. Таҷрибаи кишварҳои дорой иқтисоди бозорӣ нишон медиҳад, ки шартӣ муҳимтарини ба даст овардани рушди устувори иқтисодиёт дар шароити муосир роҳи инноватсионии рушди истеҳсолоти кишоварзӣ мебошад. Бо истифода аз натиҷаҳои пешрафти илмию техникӣ ва таҳияҳои инноватсионӣ, онҳо технологияи парвариши зироатҳо ва ҳайвонотро тақмил медиҳанд ва ба ин васила самаранокии истеҳсолотро беҳтар мегардонанд.

Инноватсия, дар баробари навсозии технологияи истеҳсолот барои баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат низ мусоидат мекунанд. Дар ин ҳолат, қорӣ намудани дастовардҳои инноватсионӣ асосан аз вазъи мусоиди сармоягузорӣ дар иқтисодиёти миллии муайян карда мешавад. Даромади пасти соҳаи агросаноатӣ ва аз ин рӯ қорӣ ёфтани ҳиссаи маблағҳои худӣ, ки барои сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ равона карда шудаанд ва инчунин набудани қарзҳои сармоягузорӣ бо шартҳои имтиёзнок дар бисёр ҳолатҳо маҳсулоти агросаноатии ватаниро аз истифодаи дастовардҳои инноватсионӣ эмин мегардонанд.

Ғайр аз он, механизми интиқоли дастовардҳои илм ба истеҳсолот бесамар аст. Чунин изҳорот аз натиҷаҳои пурсише, ки мо дар 1840 ҳоҷагии деҳқонии (фермерии) ноҳияҳои Б.Ғафуров, Деваштиҷ, Зафаробод ва Спитаменӣ вилояти Суғд гузаронидем, бармеояд. Ба саволӣ: "Шумо моҳияти иқтисодиёти инноватсионии деҳотро чи гуна мефаҳмед?" -52,4% пурсидашудагон натавонистанд ҷавоби дурустро баён кунанд, 31,3% гуфтанд, ки онҳо моҳияти «инноватсия» - ро намефаҳманд. Аз ин бармеояд, ки дар шароити иқтисоди бозорӣ барои аксари роҳбарони ҳоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ) доништан ва фаҳмидани муҳтавои истилоҳи инноватсия шартӣ зарурӣ мебошад. Барои рафъи ин ҳолат зарур аст, ки истеҳсолкунандагонӣ маҳсулоти кишоварзии миллии мамлакат тафаккур, эътиқод ва садоқати худро ба интиқоли роҳи инноватсионии рушд тақмил ва ташаккул диҳанд.

Бисёре аз ҷанбаҳои иқтисодии рушди инноватсионии соҳаи кишоварзии Тоҷикистон дар асарҳои муаллифони ватанӣ баррасӣ шудаанд, ба монандӣ: А.А.Мадаминов, Ҷ.Пириев, Ф.М.Икромов, Ф.М.Рачабов, Н.И.Амиров, Ф.Абдувасиев ва дигарон. Онҳо дар қорӣ худ зарурияти қорӣ намудани қарорҳои нави ташкилию иқтисодиро барои ноил шудан ба рушди устувори соҳа асоснок мекунанд.

Дар системаи инноватсионии агросаноатии кишварҳои пешрафта фароҳам овардани шароити ташкилию иқтисодӣ ва татбиқи он қорӣҳои махсус дорад. Онҳо натиҷаҳои фаъолияти илмию техникиро дар соҳаи бомуваффақият пешгӯӣ мекунанд, ки ин имкон медиҳад барои афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ шароити мусоид фароҳам оварад. Ин вазифаҳо дар асоси қорӣгиркунии оптималии иншооти инфрасохтори фаъолияти инноватсионӣ, мавҷудияти бозорҳои маҳсулот ва таҳияҳои инноватсионӣ, ҳалли масъалаи ҳавасмандгардонии қорӣмандони бо фаъолияти илмию техникӣ машғулбуда ва пеш аз ҳама маблағгузориҳои оқилонаи субъектҳои низоми инноватсионӣ ҳал карда мешаванд. Бояд бо ақидаи Н.И.Амиров розӣ шуд, ки механизми иқтисодии татбиқи сиёсати инноватсиониро дар самти таҳқиқи ҳавасмандкунии иқтисодии фаъолияти инноватсионӣ дар ҳама марҳилаҳои раванд рушд додан мақсаднок аст [3, 192].

Танҳо бо ҳалли масъалаҳои ҳавасмандгардонии фаъолияти инноватсионӣ, ҳангоми таҳия, паҳн ва азхудкунии инноватсияҳо, барои суръат бахшидан ба рушди иқтисодии комплекси агросаноатӣ шароити воқеӣ фароҳам овардан мумкин аст.

Зарурияти рафъи қорӣҳои истеҳсолот дар соҳаи чорводорӣ ҷумҳурий тақвияти нақши равандҳои инноватсиониро дар рушди ин соҳа талаб мекунанд. Илова бар ин, барои беҳтар кардани вазъ, фароҳам овардани шароити мусоиди иқтисодии беруна барои фаъолияти самаранокӣ истеҳсолии ҳоҷагии деҳқонӣ метавонад аҳаммияти қорӣ дошта бошад. Аз ин лиҳоз, ба андешаи мо, зарурияти таҳияи стратегияи нави рушди соҳаи мазкур ба миён омадааст, ва ин стратегия бояд маҷмуи ҳалли мушкilotи мавҷудаи навсозии шадиди заминаи техникӣ онро ба назар гирад ва қорӣҳои молиявӣ - сармоягузорӣ, моддӣ - техникӣ, ташкилию идорақунӣ ва иҷтимоиро қорӣ гирад.

Стратегияи рушди инноватсионии соҳа бояд ба ҳалли вазифаҳои зерин мусоидат намояд:

- муайян намудани иқтисодии инноватсионӣ ва дурнамои рушди фаъолияти инноватсионӣ;
- таъсиси фонди инноватсия ва муқаррар кардани самтҳои азхудкунии онҳо дар истеҳсолот;

- ташаккули системаи инфрасохторӣ, иттилоотӣ ва ташкилию иқтисодии рушди инноватсионӣ;
- тақмили механизми арзёбии иқтисодии истифодаи инноватсия дар соҳа дар сатҳи кишвар, минтақаҳо ва субъектҳои алоҳидаи хоҷагидорӣ;
- таҳия ва татбиқи механизми тақмили системаи инноватсионии таъмини рушди устувор;
- тақвияти дастгирии давлатии рушди инноватсионӣ дар ҳама сатҳҳои иерархӣ, хусусан субъектҳои хоҷагидор.

Рушди инноватсионии комплекси агросаноатӣ аз риояи принципҳои зерин вобаста аст, ки ин:

- фароҳам овардани шароити иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилӣ барои рушди фаъолияти инноватсионии ҳамаи субъектҳо;
- баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулот дар асоси ҷорӣ намудани технологияҳои нави ватанӣ ва хориҷии парвариши зироат, ҷорво ва паррандагон ба фаъолияти истеҳсолӣ;
- фаъолсозии фаъолияти инноватсионии субъектҳои хоҷагидор, рушди муносибатҳои бозорӣ дар фаъолияти инноватсионӣ дар асоси ташаккули инфрасохтори бозори аграрӣ;
- тижоратикунонии натиҷаҳои фаъолияти инноватсионӣ ва дар баробари маблағҳои бучетӣ таъсис додани манбаъҳои иловагии маблағгузори ширкатҳои хусусӣ ва венчурӣ, фондҳои сармоягузорӣ, ширкатҳои суғуртавӣ;
- тавсеаи дастгирии давлатӣ дар баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои давлатӣ ва сармоягузориҳои хориҷӣ, ки ба рушди фаъолияти инноватсионӣ дар комплекси агросаноатӣ равона карда шудаанд.

Муваффақияти стратегияи қабулшуда аз мавҷудияти механизми рушди инноватсионии соҳа вобаста аст. Ба андешаи мо, диққати асосӣ бояд ба татбиқи навоариҳои асосӣ равона карда шавад, ки роҳҳои устувори рушди онро муайян мекунанд. Масалан, дар соҳаи ҷорводорӣ навоариҳои асосӣ дар омилҳои биологӣ бояд самтҳои зеринро барои истифодаи оқилонаи иқтисодӣ кадрӣ, табиӣ ва иқтисодӣ фаро гиранд:

- танзими парвариши намудҳо ва чинҳои ҳайвонот дар асоси истифодаи шароити табиӣ - иқлимӣ минтақаҳои ҷуғрофӣ дар истеҳсоли ҳӯрок;
- ташаккули нуқтаи асосии ҷорвои аз ҷиҳати генетикӣ серхосил, ки дар хоҷагиҳои ҷорводорӣ барои таъмини соҳа бо ҷорвои зотӣ, ташкили қорҳои селексионӣ ва воридоти ҷорвои наслӣ аз дигар кишварҳо парвариш карда мешаванд;
- тақмили захираҳои заминаи ҳӯрок барои таъмини ҷорво ва паррандагон дар асоси истифодаи технологияи муосири истеҳсоли ҳӯроки гуногуни серхосил ва серғизо тибқи меъёрҳои илмӣ асоснокӣ ғизоидиҳӣ, васеъ кардани майдони кишти зироатҳои лубиёгӣ, юнучқа, ҷуворимаққа ва ғалладона, зироатҳои сафедаи баланд, истифодаи зироатҳои такрорӣ барои зиёд кардани ҳаҷми истеҳсоли ҳӯроки боллазат;
- ташкили қорхонаҳои истеҳсоли ҳӯроки мутамаркази ҷорводорӣ ва паррандагон;
- таҳияи технологияи истеҳсоли доруҳои бойторӣ ва доруҳо барои пешгирии паҳншавии бемориҳои ҳайвонот ва ғайра.

Татбиқи муқаррароти асосии зикршуда барои татбиқи навоариҳо дар ҷорводорӣ асос мегардад. Стратегияи инноватсионии рушд бояд ба фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди устувори соҳа равона карда шавад. Амалияи кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафта нишон медиҳад, ки захираҳои сармоягузорӣ пеш аз ҳама ба навоариҳои асосӣ ва пеш аз ҳама ба рушди технологияҳои нав равона карда мешаванд.

Таъмини рушди устувори соҳаи ҷорводорӣ, ки яке аз соҳаи бартаридоштаи кишвар мебошад бояд ба бартарии навгониҳои бозорӣ бар илмӣ - техникӣ таъян кунад. Натиҷаи ниҳии татбиқи таҳқиқоти инноватсионӣ бояд дар шакли маҳсулоти нав ё тақмилифта сохта шавад. Маҳсулоти асосии инноватсионӣ бояд истифодаи зотҳои баландсифати ҳайвонот ва технологияи сарфаи захираҳои ғизоидиҳии ҳайвонот бошад. Муҳим он аст, ки ҳангоми таҳияи тавсияҳо оид ба зарурати роҳи инноватсионии рушд дастгирии пурраи ҷомеа вучуд дошта бошад. Дар айни замон, стратегия ва тактикаи татбиқи консепсияи инноватсионии илмӣ асоснокӣ рушди соҳаи ҷорводорӣ ба бисёр хоҷагиҳои ҷорводорӣ расонида нашудааст. Бояд бо ақидаи А.А.Мадаминов ва Т.Х.Исломов розӣ шуд, ки «вазифаҳои илми агроиқтисодӣ, ки барои хизматрасонӣ ба хоҷагии кишлоқ пешбинӣ шудааст, аз дарёфти вазифаҳои нави стратегӣ ва шакл, роҳҳо ва усулҳои таъмини рушди устувори он дар марҳилаҳои гуногуни рушди кишвар вобаста аст» [6, 11-16].

Барои баланд бардоштани нақши илми аграрӣ дар рушди раванди инноватсионӣ дар зеркомплекси ҷорводорӣ, ба андешаи мо, таърифи инноватсия, ки Э.Дандон дар китоби «Инноватсия: ҷӣ гуна муайян кардани тамоюлҳо ва ғоида» дода буд, аз ҳама мувофиқ аст. Вай менависад, ки моҳияти инноватсия аз ҷор ҷузъ иборат аст:

1. Эҷодкорӣ - қобилияти тавлиди ғояҳои нав аст.
2. Стратегия - муайян кардани навгониҳои воқеӣ ва ғоиданокии ин ғояҳо мебошад.
3. Амалисозӣ - татбиқи ғояҳо ба маҳсулот ё хидмати мушаххас.
4. Даромаднокӣ - ба ҳадди аксар расонидани арзиши маҳсулот ва хидматҳои ниҳӣ, ки аз татбиқи идеяи нав ва муфид ба даст оварда шудаанд [5].

Илми аграрӣ метавонад ҳамаи ин ҷор ҷузъро якҷоя кунад, ки ташкилкунадаи таҳия ва ҷорӣ кардани дастовардҳои инноватсионӣ мебошад. Дар ин ҳолат заминаи зарурӣ барои таҳкими мавқеи илми аграрӣ дар ҷори намудани навоариҳо дар субъекти миллӣ, минтақавӣ ё алоҳидаи хоҷагидорӣ пайдо мешавад.

Таъсиси заминаи воқеии илмӣ барои рушди инноватсионии комплекси агросаноатӣ бояд ба ҳисоби самтҳои зерин асос ёбад:

- ташкили механизми самараноки маблағгузории қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ;
- таҳия ва қорӣ намудани механизми ҳифзи ҳуқуқи қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ;
- истифодаи методикаи чандирии арзёбии қорқардҳои илмӣ ва фаъолияти илмӣ - таҳқиқотӣ;
- баланд бардоштани сатҳи ҳавасмандгардонии иштирокчиёни фаъолияти илмӣ - таҳқиқотӣ;
- ташаккули системаи таъминоти иттилоотӣ барои танзим ва идоракунии фаъолияти инноватсионӣ.

Самаранокии фаъолияти инноватсионӣ дар соҳа асосан аз истифодаи оқилонаи омилҳои, ки бисёр муваққидон ба қор ғуруҳ дохил мекунад, муайян қарда мешавад, яъне иқтисодӣ ва технологӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, ташкилию идорақунӣ, иҷтимоӣ-психологӣ ва фарҳангӣ.

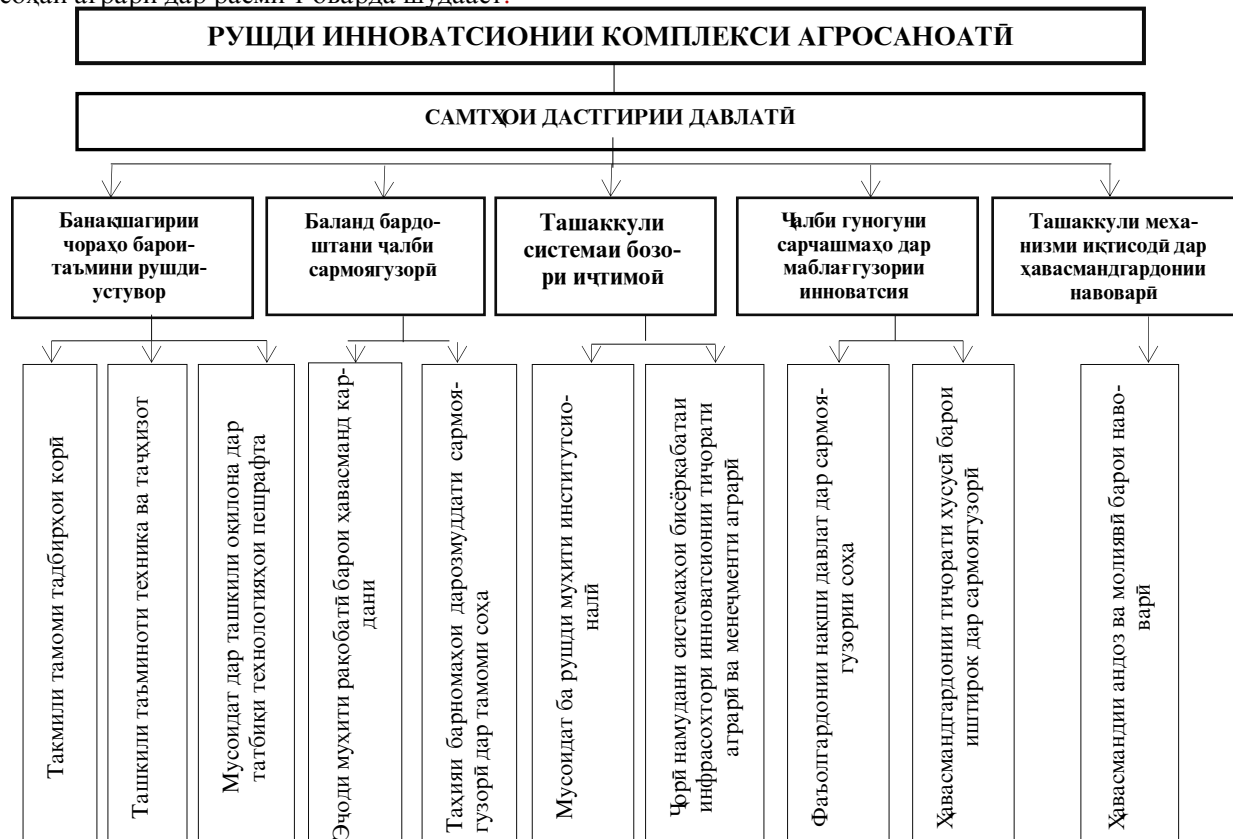
Истифодаи ин омилҳо пурра аз мавҷудияти механизми самараноки ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии таҳия ва қорӣ намудани дастовардҳои илмӣ дар комплекси агросаноатӣ вобаста аст. Ин механизм бояд марҳилаи пешбурди маҳсулоати илмиро то истифодабарандаи ниҳой фаро ғирад, ки н марҳилаҳо:

- рушди таҳқиқот дар асоси таҳияҳои илмӣ ва ғирифтани маҳсулоати инноватсионӣ;
- ташаккули шабакаи миёнаравӣ, ки ба роҳ мондани робитаҳо байни таҳиягарон ва истифодабарандагони маҳсулоати нави илмии онҳо машғул хоҳад шуд;
- истифодаи маҳсулоати инноватсионӣ дар истеҳсолот.

Дар ин ҳолат, ҳавасмандгардонии пешбурди маҳсулоати инноватсионӣ ба истифодаи натиҷаҳои таҳияҳои инноватсионии ватанӣ ва хориҷӣ, ки ҳам бо роҳи интенсивӣ ва ҳам бо технологияҳои анъанавӣ ба даст оварда шудаанд, асос меёбад, ки мисоли ин раванд усулҳои анъанавии хоҷағидорӣ мебошад, ки ба ҳалқи тоҷик ҳос аст (истеҳсоли маҳсулоати экологӣ дар минтақаҳои кӯҳӣ ва ғайра).

Дар шароити муосир зарурати ташаккули системаи инноватсионӣ дар соҳаи аграрии қумхурӣ ба миён омад, ки қисми таркибии стратегияи миллии рушди инноватсионӣ хоҳад буд. Муҳимм аст, ки системаи инноватсионӣ се самти асосии фаъолияти инноватсиониро дар бар ғирад: истеҳсолӣ – технологӣ, ташкилию идорақунӣ ва селексионӣ – генетикӣ. Мо бо ақидаи иқтисоддони рус Н.Е.Бондаренко розӣ ҳастем. ӯ қайд мекунад, ки истифодаи васеи истилоҳи «системаи миллии инноватсионӣ» маънои онро дорад, ки дар сатҳи давлатӣ инноватсия ҳамқун омилҳои асосии динамикаи мусбати рушд баррасӣ қарда мешавад [4, 7-11].

Бояд қайд қард, ки таъсиси низоми миллии инноватсионии Тоҷикистон метавонад дар фаъолгардонии равандҳои инноватсионӣ дар соҳаи аграрӣ нақши қалидӣ дошта бошад. Ҳамзамон, муҳимм аст, ки муқоидати давлатӣ дар рушди дастовардҳои илмӣ дар доираи системаи Миллии инноватсионӣ на танҳо фаъолияти илми аграриро, балки системаи ҳавасмандгардонии ташқилотҳои илмиро барои қорӣ намудани маҳсулот ва таҳияҳои инноватсионӣ ба истеҳсолот дар бар ғирад. Дастғирии давлатии рушди инноватсионии соҳаи аграрӣ дар расми 1 оварда шудааст.

Расми 1. Дастғирии давлатии рушди инноватсионии соҳаи аграрӣ

Дар назарияи сиёсати инноватсионӣ нақши асосӣ ба давлат дода шудааст. Он стратегияи эҷоди консепсияи ҳудро оид ба рушди илмӣ-техникии иқтисодиёт, тақмили системаи илмӣ-технологӣ, ҳуқуқи литсен-

зион-патентӣ, дастгирии молиявӣ, ҳукуқӣ ва техникаи фаъолияти инноватсионии корхонаҳоро пеш мебарад. Дар ин концепсия иштироки давлатӣ дар дастгирии ташаккул ва рушди иқлими инноватсионӣ дар иқтисодиёт қонунӣ аст. Бояд қайд кард, ки пешбурди инноватсионии соҳа бидуни арзёбии объективии иқтисодии тағйирот ва падидаҳои руҳдода ғайриимкон аст. Танҳо дар асоси истифодаи як меъёри самаранокии иқтисодӣ дараҷаи истифодаи дастовардҳои илм, техника ва таҷрибаи пешқадамро дар зерсоҳаҳои аграрӣ баҳо додан ғайриимкон аст. Барои ин нишондиҳандаҳои мушаххасе лозиманд, ки таъсири омилҳои гуногуни инноватсиониро ба раванди рушд инъикос кунанд. Истифодаи системаи нишондиҳандаҳо имкон медиҳад, ки меъёрҳои асосӣ ё ёрирасон (хусусӣ, хос) барои ҷамъбасти хусусиятҳои миқдорӣ ва сифатии самаранокии рушди инноватсионии зерсоҳаи аграрӣ мутамарказ карда шаванд.

Мо назари иқтисоддонҳоро дастгирӣ мекунем, ки барои арзёбии рушди инноватсионӣ, сатҳҳо ва ҳадафҳои он татбиқи нишондиҳандаҳои гуногуни мушаххасро пешниҳод мекунанд, ки ба таври органикӣ алоқаманданд ва ба меъёрҳои асосӣ барои муқоисаи таъсири бадастомада бо хароҷоти истифодаи маҳсулоти инноватсионӣ ё лоиҳаҳои инноватсионӣ муқолиф нестанд. Ҳангоми арзёбии самаранокии рушди инноватсионии соҳаи аграрӣ (дар мисоли чорводорӣ дида мебароем), ба назар гирифтани хусусиятҳои, ки ба натиҷаҳои ниҳой бевосита таъсир мерасонанд, муҳимм аст. Ба онҳо дохил мешаванд:

- ҳосилнокӣ (баландшавии миёнаи солонаи шир, афзоиши миёнаи шабонарӯзии вазни зинда) ва баромади ҷанин;
- ҳосилнокии меҳнат ва меҳнатталабии истеҳсоли воҳиди маҳсулот;
- ҳосили маҳсулот дар ифодаи табиӣ ва арзишӣ бо назардошти сари чорво;
- хароҷоти ҳӯроки чорво барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот ва пардохти ҳӯроки чорво бо маҳсулот;
- арзиш ва даромаднокии истеҳсоли маҳсулот ва ғайра.

Барои муайян кардани самаранокии дастовардҳои инноватсионӣ дар соҳаи алоҳидаи аграрӣ истифодаи нишондиҳандаҳои табиӣ аз ҷиҳати муайян кардани нақши онҳо дар таъмини амнияти озуқаворӣ мувофиқ аст. Чунин нишондиҳанда миқдори маҳсулотест, ки воқеан ба ҳар сари аҳоли истеҳсол карда мешавад. Муқоисаи он бо меъёрҳои тиббии истеъмол, ба монанди гӯшт, шир, тухм ва дигар маҳсулоти ҳӯроқворӣ, имкон медиҳад, ки дараҷаи самаранокии пешбурди соҳаро арзёбӣ кунанд. Чӣ қадаре ки аз ин соҳаи озуқаворӣ истеҳсоли ватанӣ дар доираи зарурӣ ва сифат ба даст ояд, он барои ҳалли масъалаҳои амнияти озуқаворӣ дар асоси навоарӣ самараноктар қор мекунад. Масалан, барои муайян кардани самаранокии иқтисодии истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ, ҳисоб кардани ҳаҷми маҳсулоти умумӣ (даромади умумӣ, фоида) ба як корманд ё ба як воҳиди меҳнати зиндаи сарфшуда мақсаднок аст. Истифодаи ин нишондиҳандаҳо, аз як тараф, дар бораи сатҳи истифодаи захираҳои иқтисодӣ ва аз тарафи дигар, ҳаҷми маҳсулоте, ки ба истеъмол ва тавсеаи истеҳсолот меравад, фаҳмиш медиҳад. Маълум аст, ки афзоиши даромад дар асоси афзоиши ҳосили маҳсулоти умумӣ, бехтар шудани сифати он ва кам шудани арзиши он ба даст оварда мешавад. Даромади соф ва фоида ҳамчун ду категорияи иқтисодӣ арзиши маҳсулоти иловагиро инъикос мекунанд. Агар даромади соф тамоми арзиши маҳсулоти иловагиро тавсиф кунад, пас фоида танҳо як қисми он аст, ки ҳангоми фуруши маҳсулоти, молӣ ба даст оварда шудааст.

Татбиқи маҳсулот ё лоиҳаи инноватсионӣ бояд на танҳо ба даст овардани ҳаҷми пешбинишудаи маҳсулоти умумӣ ва молӣ, балки ҷуброни хароҷотро барои истифода ё азхудкунии лоиҳа таъмин намояд. Татбиқи дастовардҳои инноватсионӣ (маҳсулоти нав, усулҳои истеҳсолот, технология, шаклҳои ташкил ва идоракунии истеҳсолот) пеш аз ҳама ба даст кардани арзиши маҳсулот нигаронида шудааст.

Дар баробари муайян кардани сатҳи коҳиши хароҷот, муайян кардани тағйирот дар сохтори хароҷот муҳимм аст. Муайян кардани тағйирот дар қисмҳои таркибии арзиш имкон медиҳад, ки ҷорабиниҳои мушаххас оид ба муайян кардани бартараф кардани нуктаҳои манфӣ дар истифодаи инноватсия таҳия карда шаванд. Барои муайян кардани самаранокии ҷорӣ намудани инноватсия дар соҳаи аграрӣ муайян кардани нишондиҳандаҳои пардохти фонд, иқтидори фондӣ, коэффитсиенти гардиш ва мӯҳлати гардиши воситаҳои гардишӣ аҳаммияти калон дорад. Ҳамин тавр, барои истеҳсоли маҳсулот техника, биноҳо, иншоот истифода мешаванд, зеро мавҷудияти онҳо барои пешбурди соҳа пеш аз ва баъд аз навоарӣ муҳимм аст.

Аммо, арзиши маҳсулот танҳо амортизатсияи фондҳои асосиро дар бар мегирад, ки ин имкон намедиҳад, ки сатҳи истифодаи онҳо муқаррар карда шавад. Аз ин рӯ, муайян намудани нишондиҳандаи пардохти фонд, ки ҳамчун таносуби ҳосили маҳсулоти умумии соҳа ба ҳисоби 1 сомони фондҳои асосии истеҳсолӣ пеш аз ва баъд аз ҷорӣ намудани инноватсия ҳисоб карда шудааст, имкон медиҳад, ки самаранокии истифодаи фондҳои асосии истеҳсолӣ муайян карда шавад. Истифодаи нишондиҳандаи иқтидори фондӣ ҳамчун нишондиҳандаи баръакси пардохти фонд барои муайян кардани дараҷаи иқтидори сармоягузории фондҳои асосии истеҳсолӣ барои истеҳсоли маҳсулот пеш аз ва баъд аз инноватсия зарур аст.

Роҳи инноватсионии рушди соҳа бояд ба баҳисобгирии амалияи фаъолият ва мушкулоти воқеии ин соҳа таъя кунад. Ҳангоми ташаккули механизми рушди инноватсионии соҳа ба назар гирифтани омилҳои маҷмуии зерин муҳимм аст:

- роҳ надодан ба робитаҳои бозорӣ бо усулҳои давлатии ҷорӣ намудани маҳсулот ва таҳияҳои инноватсионӣ;
- таъсири воситаҳои рақобатпазири иқтисодӣ (фишангҳо) ва рафъи таъсири фишангҳои сиёсӣ ба рафти рушди инноватсионии соҳа;
- татбиқи маҷмуи тадбирҳо барои ҷалби субъектҳои хоҷагидор ба дастовардҳои инноватсионӣ дар асоси манфиати худ, манфиати соҳибқорӣ, озодии интихоби иқтисодӣ ва роҳандозӣ дар бозорҳои фуруши

махсулоти кишоварзӣ.

Ҳамин тариқ, дар шароити муосир аз соҳаи аграрӣ (дар умум), танзим, тадбиқ ва ҳамоҳангсозии ҷаҳлият ҷорӣ намудани раванди инноватсиониро талаб мекунад. Давлат дар асоси маҷмуи манфиатҳои иштирокчиёни ҷаҳлияти инноватсионӣ бояд афзалиятҳо ва самтҳои рушди соҳаро дар асоси инноватсия муайян кунанд.

АДАБИЁТ:

1. Суҳанронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар маҷлиси тантанавӣ ба муносибати 60-солагии таъсисёбии Академияи илмҳои Тоҷикистон 18 ноябри соли 2011. - Душанбе, 2011.
2. Консепсияи рушди инноватсионии комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 марти соли 2014., №144. - Душанбе, 2014.
3. Амиров Н.И. Формирование и развитие рынка мяса в системе мясного подкомплекса АПК Республики Таджикистан. - Душанбе: «Ирфон», 2014. - 192 с.
4. Бондаренко Н.Е. Теоретические основы концепции инновационного развития экономики//Вестник Алтайской академии экономики и права. - Барнаул: Барнаул, 2002. - № 1(24). - С.7-11.
5. Дандон Э. Инновации: как определять тенденции и извлекать выгоду. - М.: Вершина, 2006. - 304 с.
6. Мадаминов А.А., Исломов Т.Х. Устойчивое развитие аграрного сектора - основа обеспечения продовольственной безопасности страны//Таджикистан и современный мир/ Вестник ЦСИ при Президенте Республики Таджикистан. - Душанбе, 2015. - № 5 (48). - С.11-16.
7. Маринков Н.Л. Проблемы инновационного развития//Экономика и право. - М., 2006. - № 3. - С.21-44.

ОИД БА МАСАЛАҲОИ ТАЪМИНИ РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ

Аннотатсия: Дар мақолаи мазкур масъалаҳои ҳалталаби сиёсати инноватсионӣ дар рушди комплекси агросаноатӣ бо ҳамаи самтҳои оварда шудааст. Дар асоси омӯштани омилҳо ва шароити рушди иқтисодии минтақаҳои аграрӣ, пешниҳодҳо дар ташаккули механизми тадбиқи дастгирии давлатӣ ва дастовардҳои инноватсионӣ номбар шуда оид ба ҳалли ин камбудҳои пешниҳодҳо дода шудааст. Зарурии дастгирии давлатӣ дар таъмини ҳамкории ташкилотҳои дар ҷаҳлияти инноватсионӣ иштироккунанда бо истифодаи захираҳои мавҷуда барои рушди қаламравҳои кишоварзӣ асоснок карда шудааст.

Калимаҳои асосӣ: рушди инноватсионӣ, модели инноватсионӣ, хоҷагиҳои инноватсионӣ, дастгирии давлатӣ, идоракунии давлатӣ, устувории соҳаи агросаноатӣ, тамаддун ва анъанаи минтақаӣ, тичорати аграрӣ, менеҷменти аграрӣ.

К ВОПРОСУ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА

Аннотация: В данной статье представлены вопросы, требующие решения инновационной политики в развитии агропромышленного комплекса во всех его направлениях. На основе изучения факторов и условий экономического развития аграрных регионов были выдвинуты предложения по формированию механизма реализации государственной поддержки и перечислены инновационные достижения по решению этих недостатков. Обоснована необходимость государственной поддержки в обеспечении сотрудничества организаций, участвующих в инновационной деятельности, с использованием имеющихся ресурсов для развития сельскохозяйственных территорий.

Ключевые слова: инновационное развитие, инновационная модель, инновационные хозяйства, государственная поддержка, государственное управление, устойчивость агропромышленного сектора, региональная цивилизация и традиции, агробизнес и аграрный менеджмент.

TO THE ISSUE OF ENSURING INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX

Abstract: This article presents issues that require solving innovation policy in the development of the agro-industrial complex in all its directions. Based on the study of factors and conditions for the economic development of agricultural regions, proposals were put forward to form a mechanism for implementing state support and innovative achievements were listed to solve these shortcomings. The need for state support in ensuring cooperation between organizations participating in innovation activities, using the available resources for the development of agricultural areas, is justified.

Key words: innovative development, innovative model, innovative farms, state support, public administration, sustainability of the agro-industrial sector, regional civilization and traditions, agribusiness and agricultural management.

Сведения об авторах:

Ашурзода Соҳибназар Худойназар – кандидат биологических наук, доцент кафедры биологии и методика преподавания Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова. Тел.: (+992) 92-779-57-68; e-mail: ashurov.s-1@mail.ru

Исоков Муроджон Толибджонович - кандидат экономических наук, доцент кафедры предпринимательства и региональной экономики Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Тел.: (+992) 92-606-06-60; e-mail: murodjon.isokov@mail.ru

Information about the authors

Ashurzoda Sohibnazar Khudoinazar - Candidate of biological sciences, Associate Professor, Department of Biology and Teaching Methods at Khujand State University named after Academician B. Gafurov. Tel.: (+992) 92-779-57-68; e-mail: ashurov.s-1@mail.ru

Isokov Murodzhon Tolibdzhonovich - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Entrepreneurship and Regional Economics of the Tajik State University of Law, Business and Politics. Tel.: (+992) 92-606-06-60; e-mail: murodjon.isokov@mail.ru

ТДУ: 338.43:631.11

РОБИТАҲОИ РАВАНДҲОИ ТАҒЙИРОТИ СОҲТОРӢ ВА ДИНАМИКӢ ДАР СИСТЕМАИ АГРО-САНОАТӢ

Дустзода М.Х.-Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Калимаҳои асосӣ: системаи иқтисодӣ, системаи агросаноатӣ, мафҳуми рушд ва сохтори иқтисодӣ, тағйироти сохторӣ, таносуби байнисоҳавӣ, индекси тағйироти сохторӣ, идоракунии рушд ва тағйироти сохторӣ, муносибатҳои методии арзёбии рушд ва тағйироти сохторӣ.

Дар “Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” дар радифи тадбирҳои асосӣ барои ноилшавӣ ба ҳадафҳои стратегияи гузашташуда дар системаи агросаноатии мамлакат вусъат бахшидан ба «диверсификатсияи истеҳсолоти кишоварзӣ, ҷорӣ намудани навовариҳо бо назардошти беҳбуди муҳити зист ва сифати заминҳо, баланд бардоштани ҷолибияти соҳа, бахусус барои хоҷагӣҳои деҳқонӣ аз ҳисоби ташаккули ва таҳким додани занҷирҳои арзиши иловашуда» низ пешбинӣ шудааст. Соҳаҳои субъектҳои системаи агросаноатӣ зимни иштирок дар ташаккули арзиши ниҳонии иловашуда ба ғайр аз ҳодисоти динамики боз ба ҳодисоти тағйироти сохторӣ, ки зуҳури амалигардии манфиатҳо ва ҳавсмандиро инъикос менамояд, дучор меравад. Дар шароити суруттагии табодули индустриалии унсурҳои системаи агросаноатии мамлакат дар баробари идоракунии рушди он, инчунин масъалаи идоракунии тағйироти сохторӣ дар ин системаи иқтисодӣ мубрамиат пайдо менамояд [11, -С.12].

Рушди системаҳои дилҳои иқтисодӣ, аз он ҷумла системаи агросаноатӣ раванди мураккаб мебошад, зеро вазъияти инкишофи он аз ҳолати рушди тамоми зерсистема ва унсурҳои он вобастагӣ дорад. Бинобар он ҳангоми арзёбии инкишофи ба назар гирифтани таносуби динамикаи рушди унсурҳои он хеле муҳим аст. Дар ин ҷода ва ҳалли бисёр муаммоҳои иқтисодӣ рушди системаҳои иқтисодӣ омӯзиши қонунҳои тағйироти сохтори иқтисодии он нақши калидӣ дорад. Бори дигар моҳияти мафҳуми «сохтор»-ро тавзеҳ медиҳем. Дар адабиёти муосир метавон тафсириҳои гуногуни категорияи «сохтор» вохӯрд.

Муҳакики масъалаҳои иқтисодӣ Р. Барр мафҳуми «сохтор»-ро дар доираи ақидаи файласуфон Э.Литре ва А.Лаланде ҳамчун тарзи ба тартиб даровардани воҳидҳои муташаккил, ки аз ҷузъҳои сершумор ва гуногуни унсурӣ иборат буда, ҳар як он аз аз сохторӣ маҷмӯи ва қонунҳое, ки онро идора мекунад, вобаста аст, барасӣ намудааст. Муаллифи дигар сохторро маҷмӯи муносибатҳои устувори миёни ҷузъҳо ва ё объектҳо, ки нигоҳ доштани ҳосиятҳои бунёдии системаро сарфи назар аз тағйироти гуногуни беруни ва дохилиро таъмин мекунад, муайян намудааст. Ба маънои васеъ мафҳуми «сохтор»-ро метавон ҳамчун маҷмӯи муносибатҳо, ҷузъҳои унсурҳое, ки тамомияти системаи иқтисодиро ташкил медиҳанд, барасӣ намуд [1,-С.191].

Мафҳумҳои зикршуда ба «маънои танг» дар мафҳуми сохти иқтисодӣ ифода мешавад. Тибқи муқарроти пешниҳодкардаи Ф.Перу сохторӣ воҳиди иқтисодиро маҷмӯи таносуб ва муносибатҳое ташкил менамоянд, онро дар шароити додашуда лаҳзаӣ муайян тавсиф менамоянд. Олими рус А.В. Чаянов низ қайд карда буд, ки «...новобаста аз андозаи хоҷагӣ, вай ҳамеша дорои мутаносиби қисмҳои он ва қонунияти таносуби муносибатҳои онҳо, ки ба ҳар як системаи иқтисодӣ хос аст, мебошад...»

Ҷузъи муҳими иқтисодӣ кишвар системаи агросаноатӣ маҷмӯи ба унвони комплекси агросаноатӣ (КАС) мебошад, ки вай ба яке аз зерсистемаҳои асосии иқтисодӣ милли маҳсуб мешавад. Аз ҷаҳлияти пурсамрари ин систем шароити нигоҳдории ҷаҳлияти ҳаётии тамоми ҷомеаҳо вобаста мебошад. Нахуст комплекси агросаноатӣ дар солҳои 30-юми қарни гузашта дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар натиҷаи мутаҳид шудани соҳаҳои кишоварзӣ бо саноат пайдо шуда буд. Яъне интегратсияи миёни кишоварзӣ ва соҳаҳои саноат ташаккули комплекси агросаноатиро мусоида намудааст. Айни замон тибқи анъанаҳои ғарбӣ, ҷаҳлияти иқтисодиро дар соҳаҳои кишоварзӣ агробизнес меноманд. Мафҳуми «агробизнес» соли 1957 бори аввал дар асари Ч. Дэвис ва Р. Голдберг, ки унвони китоб «Консепсияи агробизнес» -ро дошт, истифода шудааст. Онҳо зеро мафҳуми агробизнес маҷмӯи тамоми ҷаҳлиятҳоро вобаста ба истеҳсоли тақсими маҳсулоти кишоварзӣ, яъне амалиёти истеҳсоли дар хоҷагӣҳо, нигоҳ доштан, қорқард ва фурӯши ашёи хоми кишоварзӣ ва молҳои истеъмолии аз онҳо тайёр кардашуда, ки ҳадафи гирифтани бондорӣ ба баробари пурра қонъ қардонидани талабот ба ин маҳсулот ва ғайра муайян карда буданд [5. -С.152].

Дар муомилоти илми мафҳуми «комплекс агросаноатӣ» пурра солҳои 70-ум ворид шудааст. Ҷиҳати тавзеҳи мафҳуми «комплекс агросаноатӣ» ҳамчун система якҷанд муносибат вучуд дорад, ки онҳо дар ҷадвали 1 оварда шудаанд.

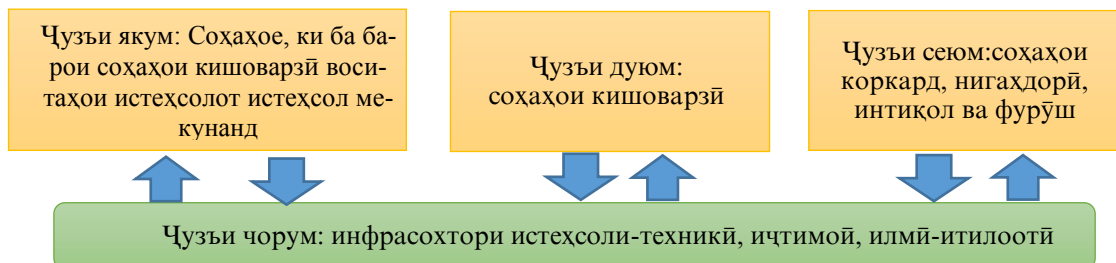
Ҷадвали 1.-Муносибатҳо барои муайян кардани истилоҳи “комплекс агросаноатӣ” аз ҷониби муҳаққиқон

№	Муаллиф	Тавсифи онҳо
1.	О.А.Макарова	Системаи мураккаби истеҳсоли ва иқтисодӣ, ки аз бисёр соҳаҳо иборат аст, ки бо ҳамгироии кишоварзӣ ва соҳаҳои ба он алоқаманд хос аст [8, -С.3].
2.	М.И.Козир	Системаи бисёрсоҳаи иқтисодӣ, ки дар асоси марҳилаҳои пайдарпай ва ба ҳам алоқаманди истеҳсоли ва техникӣ ташаккул меёбад: истеҳсоли воситаҳои истеҳсолот-истеҳсоли маҳ-сулоти зироат ва қорво-қорқарди онҳо-фурӯш ва ба истеъмоли қондан расонидан [7, -С.64].
3.	Энсиклопедияи бузурги русӣ	Яке аз соҳаҳои асосии байнисоҳавии иқтисодӣ, ки давраҳои тақористеҳсоли гуруҳҳои му-шаххаси маҳсулоти ниҳой аз намудҳои алоҳидаи ашёи хомиро муттаҳид мекунад [3].
4.	Луғати бузурги энциклопедӣ	Маҷмӯи соҳаҳои ба ҳам алоқаманди хоҷагии халқ, соҳаҳо ва ҷаҳлиятҳое, ки бо ҳадафи қонъ қардонидани талаботи аҳоли ба озуқа ва молҳои истеъмолии аз ашёи хоми кишоварзӣ тайёр-шаванда зиҷ алоқаманданд [2, -С.19].
5.	З.А.Тоболитч	Системаи кишоварзӣ ва бахшҳо ва қорқонаҳои саноатӣ, ки бо вазифаи умумии таъмини кишвар бо озуқаворӣ ва ашёи хоми кишоварзӣ муттаҳид шудаанд, ки бо робитаҳои устувори истеҳсоли ва тичоратӣ, ки истеҳсоли ашёи кишоварзӣ, ҳуди кишоварзӣ, нигоҳдорӣ, қорқард, интиқол ва фурӯши маҳсулоти тайёрро дар бар мегиранд, алоқаманданд [12, -С.9].
6.	Шарифов З.Р.	Маҷмӯи бахши истеҳсолот, ки ашёи хоми ва маҳсулоти мобайнии дар кишоварзӣ, моҳипарварӣ ва хоҷагии қангал ба даст омадари қорқард мекунад [14, -С.54-56].
7.	Б.Бауэрли:	Интегратсияи прогрессивии кишоварзӣ ва саноат барои қонъ қардонидани талаботи бозор.
8.	Мирсаидов А.Б.	Маҷмӯи соҳаҳои иқтисодӣ милли, ки бо истеҳсол, нигоҳдорӣ, қорқарди саноатӣ ва фурӯши маҳсулотҳои пайдоиши кишварзӣ дошта муттаҳид шудаанд [9, -С.15-21].

Дар асоси ҷамъбасти муқаррароти муаллифони дар ҷадвали 1 овардашуда комплекси агросаноатиро ҳамчун системаи иқтисодӣ, ки аз иттиҳоди соҳаҳои хоҷагии халқ иборат мебошад, баррасӣ менамоем. Дар

ин система маҷмуи муносибатҳои иқтисодӣ вобаста ба истеҳсол, тақсим, мубодила ва истеъмоли маҳсулоти агарарӣ ба вучуд меояд. Ба системаи КАС соҳаҳое, ки ба истеҳсолу коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, коркард, нигоҳ доштан ва фурӯштани он, инчунин истеҳсоли воситаҳои истеҳсолии КАС ва хизматрасониҳо машғуланд, дохил мешаванд. Барои таҳлили сохторӣ комплекси агросаноатӣ ҳамчун системаи иқтисодӣ таснифи он вобаста бо хусусиятҳои ташкилӣ, функционалӣ, маҳсулотӣ, ашъеи хом ва сохти территориявӣ он зарур аст. Комплекси агросаноатӣ ҳамчун системаи серсоҳаи истеҳсолию ҳоҷагӣ структураи мураккаб дорад. Чуноне, ки маъмул аст системаи КАС, аз зерсистема ва ё ҷузъҳои зерин иборат мебошад: (расми 1).

Якум, соҳаҳои саноат, ки комплекси агросаноатиро бо воситаҳои истеҳсолий таъмин мекунанд: тракторсозӣ ва мошинсозии кишоварзӣ, мошинсозӣ барои саноати хӯрокворӣ ва сабук, истеҳсоли нуриҳои маъданӣ ва доруҳои химиявӣ захрнок, таъмири таҷҳизот ва механизмҳо, сохтмон.

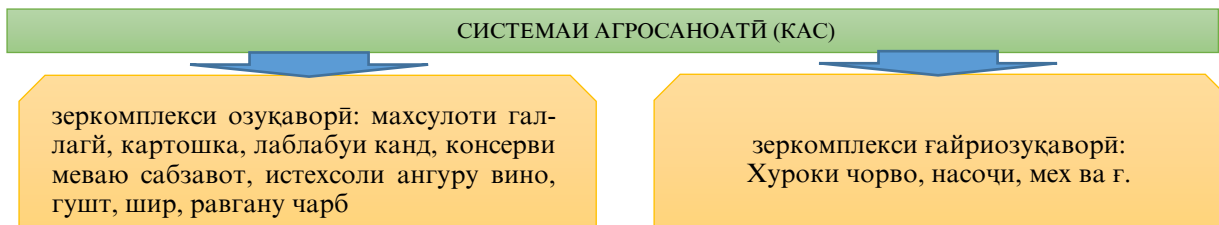
Расми 1. Ҷузъҳои сохтори системаи агросаноатӣ

Дуюм, соҳаи бунёдии он – соҳаҳои кишоварзӣ, ҳамчун ҷузъи марказии тамоми комплекси агросаноатӣ мебошад, ки аз соҳаҳои калони ҷорводорӣ ва растанипарварӣ иборат мебошад.

Сеюм, як қатор соҳаҳо ва корхонаҳо, ки харид, интиқол, нигоҳдорӣ, коркарди ашъеи хоми кишоварзӣ, инчунин фурӯши маҳсулоти ниҳоиро таъмин мекунанд: корхонаҳои саноати хӯрокворӣ, сабук, саноати хӯроки ҷорво, ташкилотҳои маҳсулоттайёркунӣ ва савдо дохил мешаванд.

Чорум, инфрасохтор, ки ҷойгоҳи муҳимро дар комплекси агросаноатӣ ишғол мекунанд ва ба ҳамаи соҳаҳои КАС хизмат мерасонанд. Инфраструктура-маҷмуи соҳаҳо, ки шароити муътадили тақрористеҳсолро дар тамоми иқтисодиёти КАС таъмин менамояд. Ин соҳаҳо истеҳсоли мушаххас надоранд, аммо натиҷаҳои ниҳони истеҳсолотро муайян мекунанд. Дар инфрасохтор ду соҳа ҷудо карда мешавад: инфрасохторӣ истеҳсолий ва иҷтимоӣ. Ба инфраструктураи истеҳсолий соҳаҳои нақлиёт, алоқа, таъминоти моддию техникаӣ, пойгоҳҳои муҳофизати растани ва ғайра дохил мешаванд. Ба инфрасохторӣ иҷтимоӣ ҳоҷагии манзилию маишӣ, тиб, маориф, ташкилоти хӯроки умумӣ ва ғ.

Вобаста ба истифодаи мақсадноки маҳсулоти ниҳой дар комплекси агросаноатӣ зеркомплексҳои хӯрокворӣ ва ғайриозукаворӣ ҷудо карда мешавад. Сохтори маҳсулот ва ашъеи хоми комплекси агросаноатӣ дар расми 2 нишон дода шудааст.

Расми 2.-Таснифи сохтори системаи агросаноатӣ аз рӯи маҳсулоти ниҳой

Мувофиқи истифодаи мақсадноки маҳсулот системаи агросаноатӣ ба зеркомплексҳои озукаворӣ зеркомплексҳои ғайриозукаворӣ, ки ба ҳайси унсурҳои система баромад менамоянд, аз рӯи маҳсулоти ҳосилшуда ва табиноти он фарқ мекунанд. Барои ҳар яке аз ин унсурҳои система дорой корхонаҳое, ки воситаҳои маҳсули истеҳсолот тавлид мекунанд, ашъеи хоми кишоварзӣ истеҳсол менамоянд, инчунин коркард, захира ва фурӯши маҳсулоти тайёрро ба иҷро мерасонанд. Ҳар як аз ин комплексҳо дорой корхонаҳоянд, ки воситаҳои маҳсули истеҳсолот, ашъеи хоми кишоварзӣ истеҳсол мекунанд ва инчунин коркарди он, нигоҳдорӣ ва фурӯши маҳсулоти тайёрро ба роҳ мемонанд.

Дар зеркомплексҳои озукавории КАС ҳиссаи калонтарини маҳсулоти ниҳой ташкил карда мешавад: ба он соҳаҳо ва муассисаҳои ҳамаи соҳаҳои комплекси агросаноатӣ, ки бо истеҳсол ва ба истеъмоли маҳсулоти озуқа машғуланд, дохил мешаванд. Зеркомплексҳои хӯрокворӣ аз рӯи соҳаҳо ба ҳашт ҷузъҳои хӯрокворӣ тақсим мешавад: маҳсулоти галлагӣ, картошка, лаблабуи қанд, консерви меваю сабзавот, истеҳсоли ангуру вино, гушт, шир, равағану ҷарб.

Дар комплекси агросаноатии мамлакат комплексҳои агросаноатии минтақавӣ ва микрокомплексҳо — ташкилотҳои агросаноатӣ (иттиҳодияҳо, агрофирмаҳо, корхонаҳои агросаноатӣ ва ғайра) мавҷуданд. Ҳамин тавр, сохтҳои комплекси агросаноатӣ ҳамчун системаи мураккаби кушод буда, сифати динамики дорад. Сатҳи рушди онро дараҷаи тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва дараҷаи талаботи ҷамъият ба маҳсулоти ниҳони он муайян карда мешавад. Барои баррасии тағйирот дар сохторӣ иқтисоди одатан чунин ченаки маъмултарини тағйироти сохторӣ-ҳиссаи як соҳаи муайяни фаъолияти иқтисодӣ дар маҷмуаи таҳқиқшаванда, дар маҳсулоти умумӣ, ММД ва ё ягон маҷмуи дигар истифода мебаранд. Ба назари мо ин ҳарчанд маъмултарин аст, аммо ченаки ягона сохтор ва тағйироти сохторӣ маҳсуб нмешавад. Нишон до-

дани тағйирот ва суръати тағйирёбии чузъҳои агрегат дар ҳадафи таҳқиқи тағйироти сохторӣ мебошад. Арзёбӣ бо ҳиссаи унсурҳо дар системаи иқтисодӣ, ҳарчанд таснифи сифатии тағйиротро ифода намоёнд, аммо ченкунии миқдори шиддати тағйирёбии сохториро барои агрегат таъмин намекунад.

Ҳадафи таҳлил ба муайян намудани шиддати тағйироти сохторӣ дар падидаи мавриди омӯзиш, зиёдшавӣ ва ё камшавии он мебошад, ки ин барои қабули қарорҳои идоракунии соҳаи таҳқиқ низолат муҳимм аст. Масъалаи муайян намудани сатҳи таъсири дигаргуниҳои сохторӣ ба пешрафти системаи иқтисодӣ низ муҳим мебошад. Хеле ҷолиб аст, маҳз дар ҳамин замина ба ҷашм мерасад, ки бархе муҳаққиқони ватанӣ таъсири мутақобилаи байни тағйироти сохторӣ ва динамикаи иқтисодиро баррасӣ ҳам мекунанд. Азбаски шумораи зиёди бахшҳои сохтори иқтисодиёт мавҷуд аст онҳо мавриди баррасӣ ва муҳокима карда мешаванд (масалан, сохтори соҳавии комплекси аграрно-саноатӣ, сохтори онҳо аз рӯи даромад, сохтор аз рӯи истифодаи низолат ва ғ.), ин ҷо саҳми як омили сохторӣ дар афзоиши умумӣ мавриди таҳлил қарор мегирад. Инчунин, таносуби байни тағйирот дар ҳиссаи ҳама гуна омилҳои назарраси сохторӣ ва тамоми динамикаи сохтори иқтисодӣ низ омӯхта мешавад. Маҷмуи нишондиҳандаҳое, ки дар мавриди таҳқиқи тағйироти сохторӣ дар иқтисодиёти комплекси аграрӣ истифода мешаванд, аксар вақт бо маҷмуи нишондиҳандаҳои миёнаи мамлакат ва минтақа ва ё эталонӣ муқоиса карда мешаванд. Аммо дар бисёр таҳқиқотҳо масъалаи чен кардани тағйирёбии сохторӣ, самт ва шиддатнокии он одатан аз мароди назар дур мемонад. Маҳз дар сурати муайян намудани таъсири омили сохторӣ дар шакли ҳолис ба рушди иқтисодӣ, на таъсири масалан, истеъмоли хоҷагӣ ва ё бахши ашъёи хомро ба афзоиши иқтисодиёт, метавон аз раванди таҷдиду ҳавасмандӣ дар системаҳои иқтисодӣ иттилоот пайдо намуд.

Ҳамин тариқ, ба назари мо, дар мавриди таҳлили сохти иқтисодиёт, пеш аз ҳама онро аз нуқтаи назари таносуби чузъҳо ва тамомияти система дида баромадан лозим аст. Яъне, ин ҷо дар назар дорем, дар навбати аввал омӯхтани сохторӣ ҳамчун системаи алоқаи байниҳамдигарӣ ва таъсири байниҳамдигарӣ дар доираи системаи иқтисодӣ мебошад. Муайян кардани хусусиятҳои сифатии сохтор, таҳлили тамоюлҳои тағйироти сохтор, таҳлили устувории сохтор ва қобилияти инкишофи он дар ин марҳалаи таҳқиқи муҳимм аст. Муҳим аст, ки маҳдудиятҳо дар суратгирии тағйироти сохторӣ ва рушди иқтисодӣ муайян карда шаванд.

Яке аз мушкилот, ки дар таҳлили тағйироти сохторӣ ва таъсири онҳо ба динамикаи иқтисодӣ волеҳӯранд, ин самтҳои гуногун тағйироти чузъҳои система мебошад, ҳарчанд маҷмуи унсурҳо дар системаи иқтисодӣ ба 100 фоиз баробар аст. Масалан, афзоиши ҳиссаи ин ё он соҳа дар ҳаҷми умумии маҳсулот бояд мувофиқи мафҳум дар камшавии мутаносиби маблағи ҳиссаи қисмҳои боқимонда инъикос ёбад. Тағйир ёфтани ҳиссаи қисмҳои таркибии системаи иқтисодӣ, бешубҳа, ба андозаи муайян шиддати тағйирот дар сохтори истеҳсолотро тавсиф мекунанд, пайваста бо тағйир ёфтани ҳиссаҳо, тағйирот дар истеҳсолот ҳамон қадар тезу тундтар мешавад.

Аз нуқтаи назари шиддатнокии тағйироти сохторӣ (сарфи назар аз он ки суҳан дар бораи афзоиши ҳиссаҳои алоҳида ё кам шудан меравад) ҳар қадар қалонтар (сарфи назар аз он ки ба қадом самт бошад), тағйироти сохторӣ ҳамон қадар тезу тунд мешавад. Ба ин маъно, шиддати тағйироти сохторо дар системаи иқтисодӣ, яъне дар дохили маҷмуъ бо маҷмуи арзишҳои мутлақ тағйироти ҳиссаи қисмҳои ин агрегат чен карда шаванд. Муқоисаи қиматҳои ин навъи нишондиҳандаи шиддатнокии тағйироти сохторӣ бо суръати афзоиши агрегатҳо (дар ин ҳолат, маҷмуи маҳсулоти умумӣ) дар динамикаи онҳо алоқамандии муайянро ошкор мекунанд.

Мо мебинем, ки дар давраи таназзули истеҳсолот (солҳои 1991-1996) динамикаи нишондиҳандаи шиддатнокии дигаргуниҳои сохторӣ бо динамикаи истеҳсолот алоқамандии аксӣ дошт — бо тезу тунд шудани тағйирот, суръати таназзули истеҳсолот ҳамон қадар зиёд мешуд. Дар давраи рушди иқтисодӣ (солҳои 2001-2002) таносуби мусбати динамикаи истеҳсолот ва динамикаи нишондиҳандаи шиддатнокии тағйироти сохторо мушоҳида қардан мумкин аст. Ҳамин тавр, чен кардани тағйироти сохторӣ (шиддатнокии онҳо), самти умумии динамикаи иқтисодиро (рушд ва ё таназзули истеҳсолотро) муайян менамояд.

Нишондиҳандаҳои динамикии истеҳсолот ва шиддатнокии тағйироти сохтор дар шакли мутлақ алоқаи мусбати байни шиддати тағйироти сохторӣ ва динамикаи истеҳсолотро нишон медиҳад. Тағйироти сохторӣ (сарфи назар аз самти онҳо) ҳар қадар шадидтар бошад, динамикаи он (вобаста аз самти онҳо) баландтар аст. Бояд гуфт, ки доираи тағйироти шиддати дигаргуниҳои сохторӣ назар ба доираи динамикаи иқтисодӣ хеле кам аст. Бояд қайд намуд, ки динамикаи иқтисодиро на ҳамеша омили тағйироти сохторӣ муайян менамояд. Вазъияти гипотетикӣ тасаввур қардан мумкин аст, ки дар он ҳамаи қиёмҳои маҳсулоти умумӣ бо як суръат (масалан, 5 фоиз) зиёд мешаванд. Дар ин маврид сохтори истеҳсолот тамомен тағйир наёфтааст, бинобар он муҳокимаи масъалаи таъсири дигаргуниҳои сохторӣ ба динамикаи иқтисодӣ ҷоиз намебошад. Дар ин ҳолат динамика на бо тағйирёбии сохтор балки бо тағйирёбии синхронии талабот ё афзоиши синхронии омилҳои асосии истеҳсолот (меҳнат, сармоя) муайян қарда мешавад.

Дар баробари ин, метавон қайд намуд, ки афзоиши истеҳсоли маҳсулот бо суръати афзоиши як қатор соҳаҳои дигар, масалан комплекси аграрно-саноатӣ, назар ба нишондиҳандаҳои миёна пеш гузашта меравад, алоқаманд ҳам мебошад. Ҳамин тавр таназзули истеҳсолот вобаста ба таназзули ягон соҳаи иқтисодиёт низ ба амал меояд. Маҳз суратгирии дигаргуниҳои истеҳсолот дар соҳаҳои алоҳида, ки аз динамикаи умумии системаи иқтисодӣ пешсафанд ё ақиб мемонанд, ба натиҷаи низолат, яъне динамикаи умумии системаи иқтисодӣ тағйироти ин ё он қисмҳои (соҳаҳои) алоҳида таъсири ҳалқунанда мерасонанд. Азбаски сатҳи таъсири ин тағйироти як қисми қуллӣ, ки бо ҳиссаи ин қисм дар маҷмуи умумӣ муайян қарда мешавад, метавон дар бораи таъсири сохтори ибтидоӣ ба динамикаи умумии иқтисоди суҳан ронд.

Суръатгирӣ ва заиф шудани суръати афзоиши истехсолот аз сабаби тағйирёбии сохтори иқтисодиёт танҳо он далелро инъикос мекунад, ки баъзе соҳаҳо назар ба нишондиҳандаи миёнаи системаи иқтисодӣ (ё талаботи умумӣ) тезтар, дар ҳоле ки баъзе соҳаҳо сусттар меафзоянд. Бинобар он, истифодаи омилҳои сохтори рушд, пеш аз ҳама, муайян кардани он соҳаҳо, ки иқтисодӣ нисбат ба банди рушдро нисбат ба дигар соҳаҳову бахшҳо доранду барои афзоиши босуръати умумӣ шароит фароҳам меоранд, муҳим мебошад. Ин тарзи тағйирот дуруст аст, раванди ташкил кардан ва васеъ кардани майдонҳои нави тараққиётро муайян менамояд, ҳатто самтҳои куллан нави тараққиёт ва истехсолотро муайян менамоянд. Аммо, қайд намудан зарур аст, ки омилҳои рушди сохторӣ на ҳамеша бо технологияҳои муосир алоқаманданд.

Аз тарафи дигар, истифодаи омилҳои сохтори афзоиш нафънок мебошад ба он хотир, ки вай маънои фароҳам овардани шароит барои афзоиши босуръатро дар давраи муайяни додашуда мусоидат менамояд. Чуноне, ки дар боло ишора намудем, дигаргуниҳои сохторӣ мустақиман ба динамикаи иқтисодӣ таъсир намерасонанд. Аз нуктаи назари суръати умумии афзоиш муҳим нест, кадом сохтор аст, рушди умумӣ муҳим аст. Аммо, дар воқеият на системаи иқтисодӣ, балки ҷузъҳои гуногуни он меафзоянд, лекин бо суръати гуногун афзоиш меёбанд. Дар ин ҷода муайян намудан лозим аст, кадом қисмҳои иқтисодиёт (кадом соҳаҳо, зерсоҳаҳо) метавонанд суръати баланди рушд дошта бошанд. Бинобар он, арзёбӣ намудани дараҷаи иқтисодӣ афзоиши соҳаҳо, унсурҳои гуногуни системаи иқтисодӣ аҳамияти ҳалкунанда дорад.

Бинобар он, масъалаи кор карда баромадани ченаки миқдори таъсири дигаргуниҳои сохторӣ ба афзоиши иқтисодӣ талаб мешавад. Сохтори иқтисодии додашуда, аз ҷумла раванди деградатсияи он ба арзёбии миқдории шиддати тағйироти сохторӣ, бо ҳамин ба раванди баҳодиҳии саҳми омилҳои сохторӣ дар рушди иқтисодӣ таъсир мерасонад. Метавон таъсири омилҳои сохторо ба рушди умумии системаи иқтисодӣ ба он қисми динамикаи ҷузъҳои ҷамъӣ (масалан, динамикаи истехсоли соҳаи мушаххас), ки бо сатҳи афзоиши истехсолот аз суръати афзоиши (ё пастшавии) системаи иқтисодӣ дар траекторияи афзоиш (ё пастшавии) он зиёдтар аст, пайваст намуд. Бояд қайд намуд, пешрабии афзоиш аз афзоиши (ё пастшавии) маҷмӯи ҳамаҷун афзоиши (камшавии) ҳиссаи ҷузъӣ (саноат) дар маҷмӯъ (маҳсулоти умумӣ) ифода меёбад.

Дар баробари ин, чунон ки дар боло таъкид шуда буд, арзёбӣ ва ё ҳама гуна андозагирӣ ва муқоисаи тағйироти сохторӣ бо суръати рушди системаи иқтисодӣ дар маҷмӯъ, бинобар он номуайянии ва тағйирпазирӣ дараҷаи ҷузъиёти сохтори система сифати нисбӣ дорад. Масалан, маҳсулоти умумиро метавон ҳамаҷун суммаи ду ҷузъ - истехсолоти моддӣ ва хизматрасонӣ муайян намуд. Инчунин, суммаи натиҷаҳои умумии истехсолот, ки аз дахҳо ва ҳатто садҳо намуди фаъолият иборат аст, низ имконпазир аст. Интиҳоби масъала дар ин раванд ба вазифа ва ҳадафҳои таҳлил вобаста аст ва вобаста ба он дараҷаҳои гуногуни тафсилоти системаи иқтисодӣ, хусусият ва шиддатнокии тағйироти сохторӣ метавонад ба таври назаррас фарқ кунад.

Нисбат ба сохтори мураккаби ба дараҷаи кифоя тақсим кардашудаи истехсолот (дар байни якчанд соҳаҳо) ва дар мавриди суръати нисбатан баланди рушди система, метавон суръати афзоиши истехсолот ва шиддати дигаргуниҳои сохторо муқоиса намуд. Сохтани матритсаи ченкунанда ҷиҳати арзёбии муносибати байни динамикаи иқтисодӣ, тағйироти сохторӣ ва дигар омилҳои рушд таваҷҷуҳи хоси таҳлилий дорад. Хусусияти асосии ин ҷо бояд арзёбии таъсири омилҳои сохторӣ бошад.

Ба сатҳи рушди иқтисодӣ, маҷмӯи афзоиши ҳиссаи соҳаҳое, ки бо суръати тез меафзоянд, аз ҳисоби маблағи афзоиши ҳиссаи онҳо, соҳаҳое, ки аз нишондиҳандаи миёна камтар меафзоянд, ҷуброн мешавад. Суммаи афзоиши ҳиссаи ҳамаи соҳаҳо аз рӯйи қоида ба сифр баробар аст. Бо вучуди ин, рушди системаи иқтисодӣ табиист, ки пеш аз ҳама бо динамикаи соҳаҳои босуръат рушдёбанда алоқаманд аст.

Бинобар ин, ба мақсад мувофиқ аст, ки дар доираи масъалаи таҳқиқ, дар навбати аввал саҳми омилҳои сохторӣ ба динамикаи истехсолот дар алоҳидагӣ барои давраҳои афзоиш ва таназзул арзёбӣ карда шавад. Баъдан, ҳаҷми ҳуди ин ҳиссаро (аз рӯйи траекторияи афзоиш) ҳамаҷун таносуби афзоиши истехсолот аз ҳисоби афзудани ҳиссаи соҳаҳои босуръат тараққиёбанда ба афзоиши умумии маҳсулот баҳо додан лозим аст. Мувофиқан зарур аст, ки дар траекторияи таназзул - таносуби афзоиши истехсолот аз ҳисоби кам шудани ҳиссаи соҳаҳои сусттараққиқунанда ва таназзулшавандаи ба таназзули умумии истехсолот, муайян карда шавад. Дар доираи ин амалҳои ҳисобкунӣ ва муносибати мурағбатшуда саҳми омилҳои сохторо дар афзоиши истехсолот ҳам дар давраи афзоиш ва ҳам таназзул ҳисоб кардан мумкин аст.

$$S^{(+)} = \sum_{i=1}^n (\Delta sh_i^{(+)} * X^{t+1}) / (X^{t+1} - X^t)$$

$S^{(+)}$ - ҳиссаи омилҳои сохторӣ дар рушди иқтисодӣ;

$\Delta sh_i^{(+)}$ - афзоиши иловагии мусбӣ

$$\Delta sh_i = sh_i^{t+1} - sh_i^t$$

X – маҳсулоти умумӣ

$$S^{(-)} = \sum_{i=1}^n (\Delta sh_i^{(-)} * X^{t+1}) / (X^{t+1} - X^t)$$

$S^{(-)}$ - ҳиссаи омилҳои сохторӣ дар таназзули истехсолот;

$\Delta sh_i^{(-)}$ - афзоиши иловагии манфӣ

$$\Delta sh_i = sh_i^{t+1} - sh_i^t$$

X – маҳсулоти умумӣ

Омӯзиши ҷанбаҳои сохтор рушди иқтисодӣ на танҳо бо таҳлили тағйирёбии таносуби истехсолот ва баҳодихии саҳми тағйироти сохторӣ дар рушди иқтисодӣ маҳдуд мешавад. Бояд ба ҷунин хусусиятҳои асосии тараққиёти иқтисодӣ, ба мисли сифати рушди он ва пешрафти техникаву технологияи прогресси техникӣ, ки ба дигаргуниҳои сохторӣ бевосита алоқаманданд, таваҷҷуҳ дод. Ҳардуи ин ҳодисоту муносибатҳо дар нишондиҳандаҳои сохтор ва динамикаи иқтисодӣ инъикос мешаванд. Таҳлили назариявии дар боло оварда шуда танҳо ба силсилаи динамикии маҳсулоти соҳавӣ ва маҷмуи онҳо-маҳсулоти умумии иқтисодӣ асос ёфта буд. Тавозуни байнисоҳавии системаҳои иқтисодӣ инчунин дигар сифатҳои сохторро ба мисли сохторӣ талабот, сохторӣ хароҷоту нарх, нарх, сохторӣ даромад ва ғайраҳоро дар бар мегирад.

Аз ҷумла дар раванди истехсолот таносуби истеъмоли мобайнӣ ва нисбӣ як навъ натиҷаи нисбӣ таъсири тамоми маҷмуи омилҳои сохторӣ ро инъикос менамояд. Аз ин ҷост, ки таҳлили ҳамагарафаи дигаргуниҳои сохторӣ иқтисодӣ, таҳқиқи ҳосиятҳои сохтор бо назардошти хусусияти таъсири алоқаҳои байнисоҳавӣ ба равандҳои иқтисодӣ ниҳоят муҳим аст. Яъне, таҳлили амиқи сохторӣ системаҳои иқтисодӣ ва таъсири он ба сифати нисбӣ тараққиёт истифодаи воситаҳои мувоҷизати байнисоҳавиро пешбинӣ мекунад.

АДАБИЁТ:

1. Барр, Р. Политическая экономия: В 2-х тт.: Т. 1: Пер. с фр. [Текст] / Р. Барр. – М.: Междунар. отношения, 1995. – 608 с. С. 191
2. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. -М.: Сов. энциклопедия, 1993. 1628 с. (с.19).
3. Большая российская энциклопедия. URL: <https://old.bigenc.ru> (дата обращения: 10.09.2025);
4. Борхунов, Н.А., Родионова О.А. Структурные сдвиги и их влияние на затратный механизм в сельском хозяйстве // АПК: экономика, управление. 2017. — № 6. — С. 25–32
5. Davis J.H., Goldberg R.A. A Concept of Agribusiness. Division of Research. Boston. Harvard Business School, 1957. 152 p.
6. Ивантер, В.В. Будущее российской экономики: прогноз структурных изменений [Электронный ресурс] / Режим <http://viperson.ru/wind.php?ID=264968&soch=1>.
7. Козырь М. И. Агропромышленный комплекс СССР. -М., 1988. 64 с.
8. Макарова О. А. Правовое регулирование сельского хозяйства и система советского права. Ленинград, 1986. 210 с. (с.3).
9. Мирсаидов А.Б. Индустриальная трансформация и современные тенденции развития производительных сил в аграрном секторе экономики Таджикистана// Экономика Таджикистан.- Душанбе, 2021. - №3, - С. 15-21.
10. Призода Дж.С. Разумная аграрная политика-основа устойчивого развития отрасли /Сборник научных статей конф. на тему «Актуальные проблемы учета, анализа и финансово-кредитных ресурсов в АПК». -Душанбе, 2018.- С.5-8.
11. Стратегия миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, 12 с.
12. Тоболич З. А., Высокоморный В. И. Экономика агропромышленного комплекса. Минск : РИПО, 2020. 331 с. Bauerly B. The Agrarian Seeds of Empire: The Political Economy of Agriculture in US State Building. Chicago : Haymarket Books, 2018. 324 p. (с.3).
13. Чаянов, А.В. Крестьянское хозяйство [Текст] / А.В. Чаянов. – М.: Экономика, 1989. – 491 с. (с. 342).
14. Шарифов З.Р. Формирования и развитие интеграционных отношений в АПК //Кишоварз. - Душанбе, 2017.- №4(76).-С.54-56.

РОБИТАҲОИ РАВАНДҲОИ ТАҒЙИРОТИ СОХТОРӢ ВА ДИНАМИКӢ ДАР СИСТЕМАИ АГРОСАНОАТӢ

Аннотатсия: Дар мақола масъалаҳои алоқамандии равандҳои тағйироти сохторӣ ва динамикии система агросаноатӣ дар шароити суратгирии табодули индустриалии унсурҳои системаи агросаноатии мамлакат ва минтақаҳои он мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Муаллиф асоснок намудааст, ки дар марҳилаи муносири рушди иқтисодӣ мамлакат, бахусус бахши аграрии он дар баробари идоракунии рушди системаи агросаноатӣ, инчунин масъалаи идоракунии тағйироти сохторӣ дар ин система мубрамиат пайдо менамояд. Зеро, рушди маҷмаи агросаноатӣ ҳамчун системаи навъи кушода раванди мураккаб мебошад, ки рушди микдориву сифатии он аз ҳолати рушди тамоми унсурҳои он вобастагӣ дорад. Аз ин лиҳоз, масъалаҳои муаммалгардонии механизмҳои системви идоракунии маҷмаи агросаноатӣ бо таҳлилу арзёбии таносуби динамикаи рушди унсурҳои он вобастагӣ дорад. Вобаста ба ин дар мақола таҳлили назариявии ҳалли бисёр муаммоҳои илмӣ вобаста ба идоракунии рушди системаҳои иқтисодӣ, аз он ҷумла агросаноатӣ ва қонуниҳои тағйироти сохторӣ дар онҳо гузаронида шудааст ва тавсияву пешниҳодот ҷиҳати тақмили муносибатҳои методии арзёбии алоқамандии нишондиҳандаҳои рушд ва тағйироти сохтор асоснок карда шудааст.

Калимаҳои асосӣ: *системаи иқтисодӣ, системаи агросаноатӣ, маҷмуи рушд ва сохтори иқтисодӣ, тағйироти сохторӣ, таносуби байнисоҳавӣ, индекси тағйироти сохторӣ, идоракунии рушд ва тағйироти сохторӣ, муносибатҳои методии арзёбии рушд ва тағйироти сохторӣ.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПРОЦЕССОВ СТРУКТУРНЫХ И ДИНАМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В АПК

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы взаимосвязи процессов структурных и динамических изменений в агропромышленной системе в контексте индустриальной трансформации отраслей и субъектов агропромышленной системы страны и его регионов. Автор утверждает, что на современном этапе экономического развития страны, особенно ее аграрного сектора, наряду с управлением развитием агропромышленной системы, актуальным является и вопрос управления структурными изменениями в этой системе. Поскольку развитие агропромышленного комплекса как открытой системы представляет собой сложный процесс, количественное и качественное развитие которого зависит от состояния развития всех его элементов. В этой связи вопросы совершенствования механизмов системы управления агропромышленным комплексом связаны с анализом и оценкой динамики развития его элементов. В этой связи в статье дан теоретический анализ решения многих научных проблем, связанных с управлением развитием экономических систем, в том числе агропромышленной, а также закономерностями структурных изменений в них. Обоснован, также

ряд рекомендации и предложения по совершенствованию методических подходов к оценке взаимосвязи показателей развития и структурных изменений.

Ключевые слова: *экономическая система, агропромышленная система, концепция экономического развития и структурные изменения, межотраслевой баланс, индекс структурных изменений, управление развитием и структурными изменениями, методические подходы к оценке развития и структурных изменений.*

RELATIONSHIPS OF STRUCTURAL AND DYNAMIC CHANGE PROCESSES IN THE AGRO-INDUSTRIAL SYSTEM

Annotation. The article examines the issues of the relationship between the processes of structural and dynamic change in the agro-industrial system in the context of industrial exchange of elements of the country's agro-industrial system. The author argues that at the current stage of economic development of the country, especially its agrarian sector, along with managing the development of the agro-industrial system, the issue of managing structural changes in this system is also relevant. Because the development of the agro-industrial complex as an open system is a complex process, the quantitative and qualitative development of which depends on the state of development of all its elements. In this regard, the issues of improving the systemic mechanisms of management of the agro-industrial complex are related to the analysis and assessment of the dynamics of the development of its elements. In this regard, the article provides a theoretical analysis of the solution of many scientific problems related to the management of the development of economic systems, including agro-industrial, and the laws of structural changes in them, and provides recommendations and suggestions for improving the methodological approaches to assessing the relationship between development indicators and structural changes.

Key words, *economic system, agro-industrial system, the concept of economic development and structure, structural change, inter-sectoral correlation, structural change index, development management and structural change, methodological approaches to assessing development and structural change.*

Сведения об авторе:

Дустзода Мустафо Хафиз - кандидат экономической науке, доцент кафедры налог и налогообложении Бохтарский государственный университет имени Носири Хусрава, 735140, Республика Таджикистан, г. Бохтар, улица Айни, 67. Телефон: (+992) 888-84-50-50 E-mail: musi.tj@mail.ru

Information about the author:

Dustzoda Mustafu Hafiz - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, candidate of economic sciences, Associate Professor department of tax and taxation. Address Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, Aini street 67. Phone: (+992) 888-84-50-50, E-mail: musi.tj@mail.ru

УДК 338.24

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ РЫНКОВ

Ходжибаева М.А. - *Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики*

Ключевые слова: *территориальный рынок, рынок потребительских товаров, роль государства, проблемно-ориентированный подход, кластерный анализ, ранжирование субъектов региона*

Недостаточная эффективность механизмов само регуляции применительно к потребительскому рынку объясняется его спецификой и, прежде всего, зависимостью функционирования от природно-климатических условий, обеспечения объемов и ассортимента товарной продукции, формированием предложения товаров и цен на них. Следовательно, возрастает значение подходов государства к регулированию потребительского рынка, функционирующего на различных территориальных уровнях.

В концептуальном плане выделяют программно-целевой подход, а в последние годы все шире применяется проблемно-ориентированный подход к регулированию деятельности субъектов региональной экономики, в том числе территориальных потребительских рынков

Вместе с тем, следует отметить, что в научном мире отсутствует единство понятия «проблемно-ориентированный подход». В рамках этого подхода выделяют:

- проблемно-ориентированные исследования, как вид деятельности, через которые осуществляется взаимодействие науки и общества, а также экономики, экологии, политики и т.д. Эти исследования необходимы для обсуждения и решения социальных проблем, где основным механизмом их организации выступает интеграция трудно согласующихся видов знаний, через выдвижения актуальных проблем [1, с.74];
- проблемно-ориентированный механизм устойчивого развития предприятия, который призван обеспечить оперативное решение проблем, препятствующих устойчивому развитию, однако он утверждает необходимость разрешения однородных проблем [5, с.43];
- проблемно-ориентированная методика анализа и решения организационно – экономических задач с использованием элементов теории больших систем, предполагающих последовательную декомпозицию и построение деревьев проблем и решений с выделением этапов формирования основной проблемы, выявления её последствий и их перечня, а также формулировку цели решения, задач и показателей решения задач на основе экспертных оценок [2];
- проблемно – ориентированный анализ транзакционных издержек как разновидности экономического анализа деятельности предприятия; заслуживает особого внимания чёткая ориентация на проблемы, их детальный анализ, выделение приоритетных проблем и их оперативное разрешение [4, с.41].

На современном этапе развития региональной экономики чаще всего используется программно-целевой подход регулирования развитием потребительского рынка региона, сущность которого состоит в правильной постановке целей с последующим выбором путей их достижения. Эти пути обобщаются в стратегии экономического развития региона и в программе конкретных мер, осуществление которых способствуют более эффективному регулированию потребительского рынка.

Проблемно-ориентированный подход к регулированию развития потребительского рынка региона заключается в выявлении проблем в функционировании территориальных потребительских рынков, а также тенденций их развития. Речь идет об общественно значимых проблемах, существующих в течение нескольких лет и требующих вмешательства в их решение органов власти. Проблемно-ориентированный подход позволяет сконцентрировать внимание органов государственной власти на разных уровнях на более острых проблемах, тормозящих развитие территориальных потребительских рынков. В связи с этим, используя преимущества проблемно-ориентированного подхода, достигается повышение общей эффективности всей системы регулирования потребительского рынка региона.

Региональные органы власти, основываясь на проблемно-ориентируемом подходе, должны по мере необходимости участвовать в оперативном регулировании потребительского рынка. Использование проблемно-ориентируемого подхода с применением современных методов регулирования потребительского рынка на территории региона должно способствовать более эффективной деятельности субъектов рынка за счет минимизации вмешательства извне и своевременного реагирования на возникающие проблемы на территориальном уровне, их решения с учетом региональных особенностей.

Здесь речь идет о тех субъектах, которые непосредственно не участвуют в процессе производства и реализации, но оказывают влияние на рыночных агентов опосредованно, т.е. путем регулирования функционирования регионального потребительского рынка или предоставления услуг управленческого характера основным субъектам территориальных рынков. К данной группе относятся: «государственные и региональные органы власти, антимонопольный комитет, контролирующие органы, общественные объединения, финансово-кредитные, транспортные и другие организации по оказанию целого спектра услуг, необходимых для деятельности основных субъектов рынка» [7, - с.54].

Следовательно, на базе использования проблемно-ориентированного подхода возникает возможность формирования эффективного механизма регулирования территориальных потребительских рынков, включающего комплекс инструментов и мер воздействия, а также процедуры принятия управленческих решений (рисунок 1).

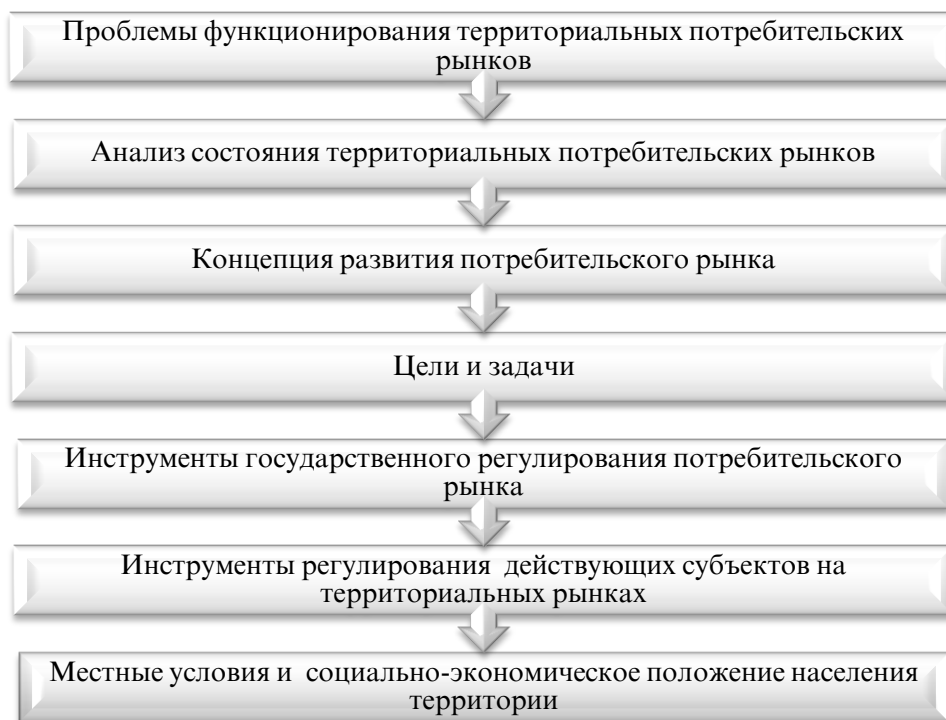

Рисунок 1. - Механизм регулирования территориальных потребительских рынков на основе проблемно-ориентированного подхода

Вмешательство региональных органов власти в процесс функционирования территориальных рынков и деятельность его субъектов, согласно проблемно-ориентированному подходу, допустимо в случаях, когда проблемы потребительского рынка являются существенными и не будут решены на основе саморегулирующие рынка. Тогда, должны быть приведены в действие инструменты, способствующие, без дополнительных мер, возвращению рынка в равновесное состояние. Речь идет о достижении баланса интересов участников - агентов потребительского рынка путем всемерного развития его инфраструктуры. Создание, прежде всего, логистических и оптовых предприятий функционирующих в сфере регионального потребительского рынка значительно повышают эффективность процесса продвижения товаров к конечному потребителю, они «оптимизируют взаимодействие капиталов крупного и мелкого производства и трансформируют взаимодействие производителей и потребителей, осуществляя функцию обратной связи между ними и минимизируют издержки обращения товаров на региональном рынке» [4, - с.43].

В качестве основного ориентира достижения цели регулирования территориальных потребительских рынков, необходимо рассматривать социально-экономическое положение населения, влияющее на процесс

удовлетворения его потребностей в качественных продуктах питания и потребительских товарах по минимальным ценам, обеспечение справедливого распределения доходов между участниками производства.

Необходимо иметь в виду, что использование проблемно-ориентированного подхода в процессе совершенствования механизма регулирования территориальных потребительских рынков, позволяет:

- ограничить государственное вмешательство, за исключением случаев возникновения существенных проблем на территориальных потребительских рынках;
- необходимость государственного вмешательства в регулирование рыночных взаимоотношений на территориальных потребительских рынках определять по результатам экономической диагностики потребительского рынка;
- оперативно реагировать на возникающие проблемы территориальных потребительских рынков.

В настоящее время, территория Согдийской области разделена на 18 субъектов городов и районов, которые отличаются своим географическим расположением природно-рельефом местности, климатическими особенностями, привычками и традициями в потреблении. Каждый городской или районный рынок, как субъект экономики Согдийской области, в какой-то мере является обособленным. В таком случае относительная обособленность этих рынков вызывает необходимость проведения его специфического экономического анализа и оценки социально-экономического положения населения на основе и в рамках проблемно-ориентированного подхода и территориальных условий, влияющих на функционирование потребительских рынков территорий. Такой анализ, на наш взгляд, позволит выявить тенденции и особенности развития рынков определить проблемы и разработать меры по их устранению.

На основе проведенного исследования, автором предложена методика поэтапного анализа, позволяющая оценить состояние и выявить проблемы функционирования территориальных потребительских рынков (таб.1).

Таблица 1.- Этапы и результаты анализа территориальных потребительских рынков

Этапы анализа территориальных потребительских рынков	Полученные результаты
1.Определение позиций потребительских рынков в зависимости от территориальных условий	Классификация территориальных потребительских рынков в зависимости от территориальных условий
2.Определение позиций потребительских рынков в зависимости от социально-экономического развития субъектов	Классификация территориальных потребительских рынков по социально-экономическому развитию субъектов
3.Определение позиций территориальных потребительских рынков в зависимости от специализации субъекта региона	Классификация региональных образований в зависимости от типа отраслевой специализации
4.Расчет результативных показателей потребительских рынков и ранжирование территориальных образований	Выявление неравномерностей в развитии территориальных потребительских рынков
5.Рекомендации по регулированию потребительских рынков территориальных субъектов на основе выявленных проблем	Регулирование территориальных потребительских рынков на основе проблемно -ориентированного подхода

Составлено автором с использованием пакета SPSS Statistica 22.0 по методу иерархической кластеризации

Иерархическая кластеризация наиболее гибкий метод классификации территориальных потребительских рынков по уровню социально-экономического развития субъектов, которая позволяет детально исследовать структуру региональной экономики и различий между её объектами, с целью выбора наиболее оптимального числа кластеров.

Принадлежность региональных субъектов Согдийской области к кластерам по социально-экономическим показателям развития территории показана на дендограмме (рис.2).

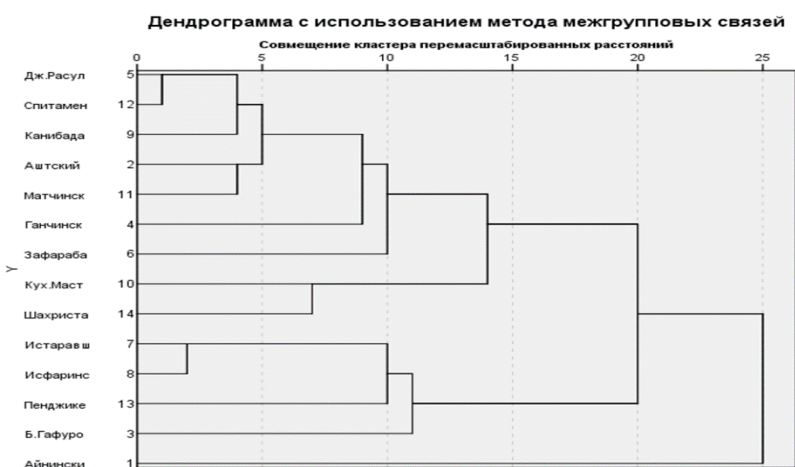

Рисунок 2.-Дендрограмма кластеров территориальных субъектов Согдийской области по социально-экономическим показателям населения

На основе денрограммы (рис.2) выделены следующие кластеры по социально-экономическим показателям населения.

Кластер 1- Айнинский район имеет хорошие социально-экономические показатели населения

Кластер 2- Аштский, Ганчинский, Дж.Расуловский, Зафарабадский, Канибадамский, Спитаменский, Мастчинский районы имеют средние социально-экономические показатели населения функционирования потребительских рынков.

Кластер 3 - Б. Гафуровский, Пенджикенский, Истаравшанский, Исфагинский районы имеют наилучшие социально-экономические показатели населения функционирования потребительских рынков.

Кластер 4- Шахристанский, Горно Мастчинский районы имеют показатели ниже среднего по социально-экономическим параметрам населения

Далее проводится классификация территориальных субъектов Согдийской области с учетом специфических территориальных условий. Слияние субъектов в кластеры показано на дендрограмме (рис.3).

Результаты показывают, что в зависимости от влияния на покупательский спрос факторов территории, можно выделить кластеры с низким уровнем влияния на спрос-Спитаменский, Шахристанский и Кух. Мастчинский районы), со средним-Айнинский, Аштский, Ганчинский, Дж.Расуловский, Зафарабадский, Исфаринский и Матчинский районы, с высоким уровнем влияния на спрос-Пенджикентский район, а также- Б.Гафуровский, Истаравшанский и Канибадамский районы.

Последние – как результат высоких показателей, достигнутые по объему производства промышленной продукции, инвестиции, капитальные вложения в расчете на душу населения. Совмещение двух признаков классификации позволило выделить типы региональных субъектов Согдийской области в зависимости от потребительского спроса и факторов на него влияющих. К «лучшим» региональным субъектам, в зависимости от потребительского спроса и факторов на него влияющих, можно отнести- Б.Гафуровский, Истаравшанский, Исфаринский и Пенджикентский районы.

К группе «средних» региональных субъектов входят Айнинский, Аштский, Ганчинский, Дж. Расуловский, Зафарабадский, Канибадамский, Матчинский и Спитаменский районы.

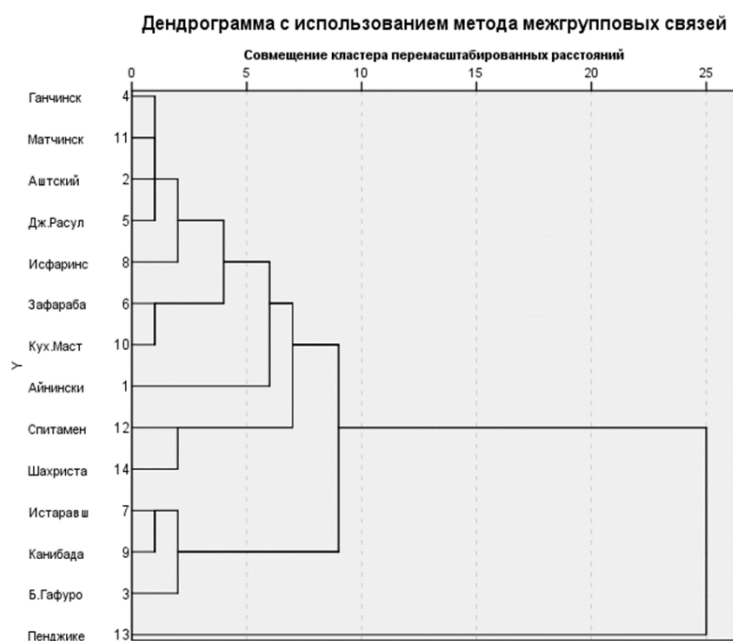

Рисунок 3.- Дендрограмма кластеров территориальных субъектов Согдийской области по факторам условий территории

В группу «худших» субъектов входят Кух.Матчинский и Шахристанский районы.

Классификация региональных образований производится, также в зависимости от типа отраслевой специализации, и, следовательно, фактора потребительского рынка. На основе такой классификации определяется специализация региональных субъектов, в зависимости от коэффициента специализации, отражающего преобладание промышленной или сельскохозяйственной отраслей производства. В таких субъектах, как; Айнинский, Исфаринский, Пенджикентский, Истаравшанский и Спитаменский районах, доля продукции промышленности выше, чем в среднем по Согдийской области, наиболее близки к среднему значению долю промышленной продукции по Зафарабадскому, Б.Гафуровскому, Канибадамскому, Матчинскому и Аштскому районам. Остальным субъектам характерна наименьшая доля продукции промышленности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ардашкин, И.Б. Философские основания проблемно – ориентированных исследований/ И.Б. Ардашкин// Известия Томского политехнического университета. – 2010. – №6. – С. 74 – 78.
2. Байматов А.А. Региональный рынок: особенности и проблемы сбалансированности. -Душанбе: Дониш,-2009.
3. Комаров, В.Ф. Проблемно – ориентированная методика решения организационно – методических задач/ В.Ф. Комаров, Л.В. Волкова, В.И. Пирогов//ЭКО. 2008. – №7. – С. 97 – 100.
4. Курченков В. В., Фетисова О. В. Значение сетевых структур в трансформации регионального оптового рынка // Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса. 2013. -№ 2 (23). -С. 40—46.
5. Наследов А. SPSS 19: профессиональный статистический анализ данных. — СПб.: Питер, 2011.
6. Стукач, В.Ф. Проблемно – ориентированный анализ транзакционных издержек в сельскохозяйственных организациях: монография/ В.Ф. Стукач, О.В. Шумакова. – Омск: Изд – во ФГОУ ВПО ОмГАУ, 2008. – 148 с.
7. Фетисова О. В., Чигарева Т. В. Теоретические основы функционирования регионального потребительского рынка. /Вестник Волгоградского института бизнеса, 2015, -№ 2 (31). -С.52-55
8. Чуркин, А.С. Проблемно – ориентированный механизм устойчивого развития предприятия: автореф. дис. канд.экон.наук: 08.00.05/ Чуркин Андрей Сергеевич. – Воронеж, 2007. – 22 с.

ТАКМИЛИ ТАНЗИМИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ БОЗОРҲОИ ИСТЕЪМОЛИИ ХУДУДИ

Аннотатсия. Дар мақола муносибати проблемавӣ ба танзими бозори истеъмолии ҳудудии вилояти Суғд баррасӣ шудааст. Механизми танзими бозорҳои истеъмолии ҳудудӣ, аз ҷумла маҷмуи воситаҳо ва тадбирҳои таъсиррасонӣ. Механизми танзими бозорҳои истеъмолии ҳудудӣ, аз ҷумла маҷмуи воситаҳо ва тадбирҳои таъсиррасонӣ пешниҳод шудааст. Дараҷаи танзими давлатии бозорҳои истеъмолии ҳудудӣ асоснок

карда шудааст. Усули таҳлили марҳила ба марҳила пешниҳод шудааст, ки имкон медиҳад вазъи бозорҳои истеъмоли арзёбӣ карда, мушкилоти фаъолияти бозорҳои истеъмолии ҳудудиро муайян намуда, тадбирҳои ҳалли онҳо таҳия карда, инчунин ҷудошавии нисбӣ ва арзёбии шароитҳое, ки ба тамоюлҳои рушди бозорҳои маҳаллӣ таъсир мерасонанд, муайян карда шаванд. Бо истифода аз таҳлили кластерӣ субъектҳои ҳудуди вилояти Суғд аз рӯи хусусиятҳои асосии рушди иҷтимоию иқтисодӣ ҷойгир карда шуданд. Муаммоҳое, ки самараи кори бозорҳои ҳудудии истеъмолии вилоятро паст мекунанд, муайян карда шуданд.

Калимаҳои асосӣ: бозори ҳудудӣ, бозори молҳои истеъмоли, нақши давлат, муносибати ба мушкилот нигаронидашуда, таҳлили кластерӣ, рейтингҳои субъектҳои минтақа

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ РЫНКОВ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемные взаимоотношения с регулированием территориального потребительского рынка Согдийской области. Предложен механизм регулирования территориальных потребительских рынков, включающий комплекс инструментов и мер вмешательства. Обоснована степень государственного регулирования территориальных потребительских рынков. Предложен поэтапный метод анализа, позволяющий оценить состояние потребительских рынков, выявить проблемы в их функционировании, разработать меры по их решению, а также определить относительную изоляцию и оценить условия, влияющие на тенденции развития местных рынков. С помощью кластерного анализа проведена классификация территориальных образований Согдийской области по основным характеристикам социально-экономического развития. Выявлены проблемы, снижающие эффективность региональных потребительских рынков.

Ключевые слова: *территориальный рынок, рынок потребительских товаров, роль государства, проблемно-ориентированный подход, кластерный анализ, ранжирование субъектов региона*

IMPROVING INSTITUTIONAL REGULATION OF TERRITORIAL CONSUMER MARKETS

Annotation. The article deals with the problem-oriented approach to the management of territorial consumer market of Sughd region. The mechanism of regulation of regional consumer markets, which includes a set of tools and interventions. Substantiates the degree of state regulation of territorial consumer markets. The technique of phase-analysis in order to assess the status and identify the problems of functioning of regional consumer markets. Using cluster analysis conducted ranking of the territorial subjects of Sughd region. Highlighted the problems that reduce the efficiency of the regional consumer markets in the region

Keywords: *territorial market, consumer market, the role of the state, a problem-oriented approach, cluster analysis, ranking the region's subjects*

Сведения об авторе:

Ходжибаева Мукаддас Абдуганиевна – доцент кафедры менеджмента Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17-мкр., дом 1, тел: +992 927303109, E-mail: khochiboeva74@mail.ru

About the author:

Khochiboeva Mukaddas Abduganievna - ph.d. in economics, Associate Professor of the Department of Management Tajik State University of Law, Business and Politics 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, 17 microdistrict, building 1, phone: +992 92-730-31-09, E-mail: khochiboeva74@mail.ru

УДК 634.8

ВОЗМОЖНОСТИ УЛУЧШЕНИЯ СОРТОВОГО СОСТАВА ВИНОГРАДНИКОВ В СЕВЕРНОМ ТАДЖИКИСТАНЕ

Умарова С.И. – Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

Ключевые слова: *виноградарства, виноград, сортовой состав, продуктивность, масса, грозди.*

В числе факторов интенсификации виноградарства одним из наиболее эффективных является правильный подбор сортов и установление их целесообразной структуры. Возможности отбора сортов винограда очень широкие, так как в мире их более 10 тысяч. [5, с 49]. С учетом выведения значительного количества новых сортов возможности выбора лучших для промышленной культуры последовательно расширяются. Высокая эффективность интенсификации сельскохозяйственного производства, в том числе виноградарства, обуславливается несколькими обстоятельствами.

Во первых, лучшие сорта (по урожайности, качеству урожая, устойчивости к вредителям и болезням и другим показателям) обеспечивают большой выход продукции лучшего качества с единицы площади по более низкой себестоимости и высокой рентабельности;

Во вторых, выращивание сортов не одинаковой продуктивности и с различным качеством урожая требует практически одинаковых затрат на единицу площади в доуборочный период (исключение составляют дополнительные затраты на борьбу с вредителями и болезнями по некоторым сортам);

В-третьих, на выращивание посадочного материала лучших сортов винограда также не требуются дополнительные производственные затраты по сравнению с худшими сортами. Понятие “правильный подбор сортов” включает в себя:

- выбор сортов, отличающихся наивысшей урожайностью и хорошим качеством продукции в данных условиях;
- предпочтительное разведение сортов, наиболее устойчивых против заболеваний;
- культивирование сортов, отличающихся в данных условиях наивысшей экономической эффективностью;
- разведение сравнительно небольшого а в ряде случаев ограниченного количества сортов с целью недопущения в промышленную культуру малоценных сортов.

Структура сортового состава виноградников может быть оценена по основным показателям – соотношению технических, столовых и кишмишных сортов, а также сортов различных сроков созревания.

Пропорциональное потребление винограда в свежем виде на протяжении года и возможно более длительное поступление его на промышленную переработку могут быть осуществлены только при наличии в насаждениях ограниченного количества сортов винограда, определенного качества, с разными сроками созревания. Продуктивность винограда в значительной степени определяется его сортиментом. При этом важное значение имеет не только правильный подбор сортов, но и чистосортность насаждений. В не чистосортных насаждениях практически невозможно проводить агротехнические мероприятия в соответствии с биологическими особенностями сорта. Затрудняется сбор урожая, снижается урожайность насаждений и качество продукции.

Экономическая эффективность виноградарства и качество продукции обусловлены культивированием высокопродуктивных с кондиционным качеством урожая сортов винограда. Только лишь в случае соответствия внешних условий биологическим особенностям таких сортов обеспечивается высокая рентабельность их возделывания. В зависимости от почвенно-климатических условий сорта винограда проявляют различную силу роста, заметно отличаются урожайностью, высокими и технологическими свойствами ягод. “В вине, как в зеркале отражается сорт и место его прорастания” [3, с.338] отмечает доктор с.х.наук Ф.Ф.Давыдов.

Анализ показателей продуктивности выращивания отдельных сортов винограда в соответствующих природных и экономических условиях свидетельствует, что правильный их подбор и соотношение позволяют значительно увеличить производство продукции без расширения площади насаждений, что имеет большое значение, улучшить ее качество, повысить общую экономическую эффективность виноградарства. От сортового состава зависят – уровень и условия дальнейшей интенсификации отраслей, которые практически закладываются при формировании сортимента насаждений в период их создания.

И.В.Мичурин неоднократно подчеркивал, что сорт решает успех дела. Но для того, чтобы тот или иной сорт наиболее полно проявил свои индивидуальные качества, нужно сосредоточить его выращивание в тех районах и зонах, где для него имеются наиболее благоприятные условия. От подбора сортового состава зависят размещение, посадка виноградников, подбор сортов в сырьевых зонах перерабатывающих предприятиях. Сортименты виноградников Таджикистана чрезмерно разнообразны. В них насчитывается более 100 сортов винограда. Учёными Центра биотехнологии Таджикского Национального Университета в ходе исследования было установлено, что из 200 сортов винограда, который может выращиваться в Таджикистане, в настоящее время возделывается более 100 сортов. В Центре изучают возможности выращивания 90 сортов винограда. Большинство сортов местные и они рекомендованы для возделывания в разных регионах с точки зрения урожая, экономической выгоды и экспортного потенциала.

Каждый сорт винограда имеет свои отличительные особенности, которые с наибольшей полнотой проявляется только в почвенно-климатических условиях, наиболее соответствующих данному сорту.

Сортовой состав виноградников должен соответствовать целевому назначению продукции виноградарства в соответствии с установленной специализацией для каждой сырьевой зоны, каждого хозяйства. При оценке и выборе сортов надо учитывать: соответствие сортов винограда природным климатическим условиям, производственной специализации данного района виноградарства, технологическим требованиям виноделия, а также хозяйственную эффективность их возделывания.

Сегодня в Согдийской области все формы хозяйствования выращивают и занимаются всеми видами назначения и сортов винограда:

- столовые сорта винограда для потребления в свежем виде, обладающие вкусовыми качествами и хорошей способностью к хранению и транспортировке; (Каратоги, Сохиби, Анзоб, Тайфи, Хусейни и др.)
- винодельческие сорта винограда используемые как сырьё так и для производства различных вин; (Баян-Ширей, Ркацители, Сапевари, Обак, Мускат розовый и др.);
- кишмишные и изюмные сорта как сырьевая база для производства сушеного винограда; (Кишмиш белый, Кишмиш чёрный, Тагоби, Хусайни и др.);
- сырьевая база для консервирования, выращивания винограда, используемого для изготовления соков, компотов, виноградного уксуса (Шакарангур, Обак, Дили кафтар, Тагобе и др.);

В Согдийском филиале Таджикского научно-исследовательского института садоводства и виноградарства Бабаджангафуровского района производятся исследования по интродукции сортов из различных районов. На коллекционном участке филиала по методике первичного сортоизучения идут наблюдения за 260 сортами винограда. Наиболее приспособленные сорта, обладающие ценными хозяйственно-биологическими признаками, выделяются для передачи в широкое государственное испытание, лучших из них предлагаются в районированный сортимент. Высокая продуктивность одно из основных требований предъявляемых к сортам при выделении их к перспективе. Кроме того, учитывая качество урожая, устойчивость к основным заболеваниям и приспособленность к данным условиям произрастания.

Таблица 1.-Урожай и качество ягод перспективных сортов и гибридов винограда в Согдийском филиале Таджикского научно-исследовательского института садоводства и виноградарства Бабаджан Гафуровского района

№	Наименование сортов и гибридов	Урожай		Средняя масса грозди, г	Сахаристость, %	Кислотность, г/л
		С куста, кг	ц/га			
Раннего срока созревания						
1.	Зариф	15,9	298	233	15,1	7,6
2.	Гиссарский ранний	13,8	250	266	14,7	6,4

3.	Чиляги Худжандский	6,7	124	282	14,9	7,1
4.	Чиляги белый	8,1	164	297	14,3	7,4
5.	Чиляги Юбилейный	6,8	112,4	249	14,2	7,2
Среднего периода созревания						
6.	Боботаг	14,8	269	237	20,5	6,0
7.	Сангвар	15,6	287	307	16,1	7,2
8.	Хуайне белый	10,6	213	422	18,4	4,6
9.	Хусайне красный	11,4	229	501	18,1	5,2
10	Сохиби	12,6	293	531	17,8	5,4
11	Мухчилони	9,55	159,1	427	19,5	4,2
12	Ранний ВИР	10,1	168,1	295	19,1	5,1
13	Бахори	11,1	222,0	430	19,7	4,9
Позднего периода созревания						
14	Анзоб	20,7	348	738	17,7	6,2
15	Победа	10,4	172,6	531	19,3	5,3
16	Тайфи розовый	10,6	177,1	626	19,5	5,2

Источник: Составлено автором

Климатические условия Северного Таджикистана позволяет возделывать сорта винограда всех сроков созревания: очень ранних, ранних, поздних и очень поздних. Многим районированным сортам свойственны те или иные недостатки. Группа ранних сортов, представленная двумя сортами (Чиляги белый и Чиляги красный) не может в полной мере обеспечить потребление в свежем виде, не говоря уже о поставках винограда в промышленные центры. Районированный сортимент столового винограда среднего срока созревания так же не очень разнообразен и в основном представлен сортами Кишмиш черный, Кишмиш белый, Хусайне белый и Тагоби. В производственных условиях чистосортных посадок за исключением сорта Кишмиш черный не много. Сортимент поздних сроков созревания представлен сортами Тайфи розовый и Нимранг. Из них большое распространение получил Тайфи розовый.

Сорт Нимранг имеет функционально-женский тип цветка и поэтому в производственных насаждениях занимает значительную площадь. Остальные сорта возделываются на небольших площадях. Результаты изучения сортов в среднем за пять лет по срокам созревания представлены в таблице 1. Из группы сортов ранних сроков созревания самыми урожайными являются сорта Боботаг, Сангвар, Сохиби, Мухчилони, Ранний ВИР, Бахори у которых средний урожай с куста составляет (районированного сорта) до 15,6 кг и существенно превышает районированный сорт Хусайне белый.

У сортов винограда позднего срока созревания урожайность в основном соответствует уровню среднего урожая эталонного сорта. Среди этих сортов по урожайности выделяются сорта Анзоб и Победа.

Важный показатель товарного качества грозди – их масса. В группе ранних сортов, наиболее крупные грозди со средней массой 297г отмечены у сорта Чиляги Юбилейный. У эталонного сорта этот показатель составляет 249 г. Сорта винограда среднего срока созревания отличаются в основном крупными гроздями со средней массой 531г. Среди группы сортов позднего срока созревания по массе грозди выделяются сорта Анзоб–738г. Изучаемые сорта винограда по сахаристости сока ягод высокие и превышают на 1-2% районированные [2,-с112].

Таким образом, для дальнейшего развития виноградарства и улучшения сортового состава виноградников необходимо повышение продуктивности существующих насаждений за счёт широкого применения инновационных достижений, совершенствования ассортимента, разработки энергосберегающих интенсивных технологий возделывания винограда, изменения структуры насаждений в направлении резкого увеличения столовых, кишмишных и изюмных сортов. В этом контексте важная роль принадлежит производству посадочного материала винограда, разработке и совершенствованию технологий выращивания саженцев ценных и новых сортов, разработке трудо- и энергосберегающих промышленных технологий возделывания винограда и приёмы агротехники, рассчитанные на минимальную затрату ручного труда.

Ориентация функционирования отрасли на безупречное повышение качества продукции требует совершенствования экономических отношений между предприятиями подкомплекса и торгующими организациями. Однако пока не обработан действенный механизм их взаимоотношений, что ведёт к определённым диспропорциям в распределении конечной продукции.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Азимов А.Р. Лучшие промышленные сорта в Ленибадской области // Садоводство, 1980. - №11. - С.1– 4.
2. Бобоев М.М., Тохиров А.М., Мирусмонов М., Гаипов Н., Рустамов Д., Зайнутдинов А. Сорта таджикского винограда. - Х.: Изд. Кохи матбуот, 2015. – С.112.
3. Давыдов Ф.Ф. Пути увеличения производства плодов и винограда. -М: 1959. - 338с.
4. Ильницкая Е.Т., Нудьга Т.А., Якименко Е.Н. Обновление сортимента винограда юга России новыми высокоадаптивными сортами селекции СКЗНИИСиВ для качественного красного виноделия // Садоводство и виноградарство. – 2014. - №6. – С.9.
5. Растринин Л.В. Экономическая эффективность производства винограда. – М.1 Колос, 1973. – 112с.
6. Умарова С.И. Виноград – ценный пищевой продукт народов: история развития/Маводхон конференсия илмий-назарияви тахти унвони "Тоҷикистон дар асри XXI: дурнамои рушди устувори иқтисодиёти миллӣ".- Хучанд, 2014. - С. 482 – 488.
7. Умарова С.И., Усмонов Р. Состояние развития виноградарства в хозяйствах Согдийской области // Кишоварз (Земледелец). 2011. - № 4 (52). – С. 54 – 56.

ИМКОНИЯТҲОИ БЕҲТАР НАМУДАНИ НАВЪҲОИ ТОКЗОРҲО ДАР ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛӢ.

Аннотатсия. Дар ин мақола имкониятҳои беҳтар намунаҳои таркиби навҳои тоқзорҳо дар вилояти Суғд баррасӣ шудааст. Дар он инчунин ҳолати навҳои ангур ва соҳти онҳо таҳқиқ карда, ба онҳо аз руи нишондиҳандаҳои асосӣ-таносуби навҳои ангури ғизоӣ техникаӣ ва мавиз, инчунин навҳои давраи пухтани

гуногун баҳо дода мешавад. Махсулнокии ангур асосан аз навъаш муайян карда мешавад. На танҳо интихоби дурусти навъҳо, балки тозагии ниҳолҳо низ муҳим аст. Ғайр аз ин, дар ин мақола навъҳои ангури ҳамаи давраҳои пухтарасида дар бар гирифта, имкон медиҳад, ки онҳо дар шароити иқлими шимоли Тоҷикистон парвариш карда шаванд.

Калимаҳои асосӣ: *тоқпарварӣ, ангур, таркиби навъ, ҳосилнокӣ, вазн, бандҳо.*

ВОЗМОЖНОСТИ УЛУЧШЕНИЯ СОРТОВОГО СОСТАВА ВИНОВАРДНИКОВ СЕВЕРНОГО ТАДЖИКИСТАНА

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности улучшения сортового состава виноградников Согдийской области. В нем также рассматривается состояние сортов винограда и их структура, оценивая их на основе ключевых показателей - соотношения винограда виноградного, столового и султанового винограда, а также сортов с различными периодами созревания. Урожайность винограда во многом определяется его разнообразием. Решающее значение имеет не только правильный подбор сортов, но и чистота насаждений. Кроме того, данная статья охватывает сорта винограда всех периодов созревания, позволяя выращивать их в климатических условиях северного Таджикистана.

Ключевые слова: *виноградарство, виноград, сортовой состав, урожайность, вес, гроздь.*

POSSIBILITIES FOR IMPROVING THE VARIETAL COMPOSITION OF VINEYARDS IN NORTHERN TAJIKISTAN

Annotation. This article examines opportunities for improving the varietal composition of vineyards in the Sughd region. It also examines the condition of grape varieties and their structure, assessing them based on key indicators—the ratio of wine grapes, table grapes, and sultana grapes, as well as varieties with different ripening periods. Grape productivity is largely determined by its variety. Not only is the correct selection of varieties crucial, but also the purity of the plantings. Furthermore, this article covers grape varieties of all ripening periods, allowing them to be grown in the climatic conditions of northern Tajikistan.

Key words: *viticulture, grapes, varietal composition, productivity, weight, bunches.*

Сведения об авторе:

Умарова Саодатхон Иброгимовна - номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи ҳадамоти гумруки Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, хонаи 1. Тел: (+992) 927049804. E-mail: umarovaodot@mail.ru

About the author:

Umarova Saodatkhon Ibragimovna - candidate of economic sciences, associate professor of the Department of Customs Affairs of the Tajik State University of Law, Business and Politics. 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, 17th microdistrict, house 1. Phone: (+992) 927049804. E-mail: umarovaodot@mail.ru

ТДУ: 339.9 (575.3)

ҶАЛБИ САРМОЯИ МУСТАҚИМИ ХОРИҶӢ ВА ТАВСЕАИ СОҲИБКОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Расулов Ғ.¹, Расулов М.Ғ.² -¹Институти илмии тадқиқоти сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон, ²Маркази таҳқиқоти технологияҳои инноватсионӣи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: *шарикӣи стратегӣ, сармоягузори мустақим, ҳамкориҳои дучониба, ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ, давлати соҳибистиклол, иқтисодиёти миллий, ҷойҳои нави корӣ, корхонаҳои муштарақ, ҳолатҳои истисноӣ, нишондиҳандаҳои омӯрӣ.*

Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибистикол ва узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ барои вузъати иқтисоди кишвар, муносибатҳои хориҷӣ ва расидан ба сатҳи баланди шарикӣи стратегӣ тадбирҳои амалӣ меандешад. Махсусан дар самтҳои тавсеаи ҳамкориҳои дучониба ва бисёрҷонибаи тичоративу иқтисодӣ, ҷалби сармояи хориҷӣ, ташкили корхонаҳои муштарақ шароити мусоид фароҳам оварда шудаанд.

Маълум аст, ки дар замони муосир сармоягузориҳо ба бахшу соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт дар пешрафту тараккиёти давлат нақши муҳимро иҷро мекунанд. Афзоиши таносуби микдори маблағгузориҳо ба зиёдшавии ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда, таъмини аҳоли бо ҷойҳои нави корӣи сермаҳсул, пешравии босуръати соҳаҳои муҳталифи саноат ва дигар бахшҳои иқтисодиёти миллий таъсири мусбат мерасонад. Дар ин робита, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади боз ҳам беҳтар сохтани фазаи сармоягузорӣ ба шарикони дохилӣ хориҷӣ кафолатҳо муайян намудааст. Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сармоягузориҳо” ҳангоми милликунӣ ва реквизиция дар ҳолатҳои муайян ба молик маблағи молу мулкӣ пардохта шаванд [2].

Кафолати мақур итминону боварии сармоягузoronро нисбати қонунгузориҳои амалкунанда мутаҳкамтар намуд. Чуноне ки дар “Барномаи давлатии мусоидат ба содирот ва воридот ивазкунии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020” қайд гардидааст, нишондиҳандаҳои дар бист соли охир бадастовардаи ҷумҳурӣ шоистиву таҳсин мебошанд. Яъне дар ин давра аз кишварҳои хориҷӣ ба маблағи 60 миллиард сомонӣ сармояи мустақим ҷалб гардидааст. Аз маблағи зиоршуда аҳ нисф зиёданд дар лоиҳаҳои сармоягузориҳои соҳаи саноати мамлакат мавриди истифодаи васеъ қарор гирифтааст. Дар натиҷаи ҳамкориҳои самарабахш бо шарикони хориҷӣ дар минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон садҳо корхонаҳои истеҳсолӣ ба баҳрабардорӣ супурда шуданд.

Дар сомонии Кумитаи давлатии сармоягузориҳои ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи сармоягузориҳои хориҷӣ дар солҳои охир чунин маълумот оварда шудааст [3]. Мавриди зикр аст, ки воридшавии сармояи мустақими дар соли 2023 нисбат ба нишондиҳандаи дар мӯҳмаҳои омӯрӣ нишондодашудаи соли 2022-64,2 фоиз нам шудааст. Чунин тамоюли манфӣ бештар дар соҳаҳои саноати коркард ва истихроҷ ба назар мерасанд. Вале дар бахши кишоварзӣ бошад, натиҷаҳои мусбат ба даст оварда

шудаанд. Ба ин базши муҳими воқеи иқтисодӣ назар ба натиҷаи соли 2022-21,1 миллион доллари амрикоӣ бештар сармояи муштарак вироид гардидааст.

Ҷадвали 1.-Динамикаи воридшавии сармояи муштарак хориҷӣ ба соҳаҳои муҳталифи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2022 – 2023.

Соли 2022	саноати истихроҷ	саноати коркард	сохтмон	савдои яклухт ва чакан	миёнаравии молиявӣ 7,4% ё 45,6 млн	Кишоварзӣ	нақлиёт, ҳоҷагии анбор ва алоқа	дигар соҳаҳо.
Ҳисса ва маблағ	57,2% ё 353,6 млн	16,9% ё 104,4 млн.	7,7% ё 47,5 млн.	а 7,6% ё 47,1 млн	нақлиёт, ҳоҷагии анбор ва алоқа 2,6 фоиз ё 16,0 млн.	0,1% ё 0,4 млн.	2,6 фоиз ё 16,0 млн.	0,6% ё 3,7 млн
Соли 2023	саноати истихроҷ	саноати коркард	сохтмон	савдои яклухт ва чакана	миёнаравии молиявӣ	кишоварзӣ	нақлиёт, ҳоҷагии анбор ва алоқа	дигар соҳаҳо
Ҳисса ва маблағ	43,7% ё 96,7 млн.	15,3% ё 33,9 млн.	10,1% ё 22,3 млн	5,4% ё 12,0 млн.	13,3% ё 29,4 млн	9,7% ё 21,5 млн.	0,4% ё 0,8 млн	2% ё 4,5 млн

Тибқи маълумоти боло ҳам дар соли 2023 ва ҳам дар соли аксари сармоягузориҳои хориҷӣ ба соҳаҳои санати ҷумҳурӣ ворид гардидааст. Маблағҳои зиёд бештар ба соҳаҳои саноати истихроҷ ва коркард сафарбар шудааст.

Дар зинаҳои минбаъда сохтмон, савдои яклухт ва миёнаравии молиявӣ нақлиёт ва кишоварзӣ қарор доранд. Агар дар солҳои пештара таваҷҷӯх бештар ба энергетика зоҳир мегардид, ҳоло ҳозир истихроҷи маъдан афзалияти нисбатан бештар пайдо кардааст.

Агар нишондиҳандаҳои омории солҳои 2000-2020-ро доир ба сармоягузориҳо муқоиса кунем, маълум мегардад, ки дар соҳаи саноат маблағгузориҳо бо суръати баланд афзоиш ёфтаанд. Масалан, дар соли 2000 ба соҳа ҳамагӣ 38,6 млн. сомонӣ сармоягузориҳо сураат гирифтаанд. Дар соли 2022 бошад, ин нишондиҳанда 127 маротиба афзоиш ёфтааст. Сармоягузориҳо ба сохтмони манзил бошад, 55 маротиба афзудаанд [3] Нишондиҳандаҳои омории зикршуда аз пешрафти саноати кишвар далолат мекунанд. Барои бештар гардидаи иқлими сармоягузориӣ як қатор монеаҳо мавҷуданд, ки онҳоро дар муҳлатҳои кӯтоҳтарин бартаф кардан зарур мебошад. Мониторинги лоиҳаҳо нишон медиҳад, ки дар лоиҳаҳои пешниҳодгардида ҳиссаи манбаъҳои сармоягузориӣ маҳаллӣ нишон дода нашудааст.

Дар чунин ҳолатҳо сармоягузориҳои дохиливу хориҷӣ аз оғоз намудани ҳамкорииҳо ва имзо намудани шартномаҳои дучониба ва бисёрҷониба худдорӣ менамоянд, чунки дар шароити зуд-зуд тағйирёбандаи иқлим ва камбудии маблағҳо ҳамаҷониба мавҷударо сари вақт бартаф сохтан имконнопазир мегардад. Дар “Барномаи давлатии мусоидат ба содирот ва воридот ивазкунии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020” 20 намунаи маҳсулоти воридотивазкунанда зикр гардидааст, ки дар байни онҳо масолеҳи сохмонӣ мавқеи шоиста дорад [1].

Вобаста ба ҳамин мавзӯ қайд намудан лозим аст, ки дар соли 2000-ум дар Тоҷикистон истеҳсоли семент ҳамагӣ 54 ҳазор тоннаро ташкил медод [4].

Дар солҳои 2021-2022 бошад, вазъат тағйир ёфт. Истеҳсолоти аз 1155 ҳаз. тонна то 4253 ҳазор тонна афзуд. Воридоти аз 513 ҳаз. тонна то 23,4 ҳаз. тонна коҳиш ёфт. Ҳаҷми истифодабарӣ дар дохили мамлакат аз 1662,4 ҳаз. тонна ба 2993,4 ҳаз. тонна расид. Баъзеҳо ақида доранд, ки мо бояд воридоти сементро 100 фоиз кам намоем, ба фикри мо пурра барҳам додани содироти савдои хориҷӣ ва тақсими байналмилалӣ меҳнатро маҳдуд месозад. Бинобар ҳамин, ҳаҷми содироти бояд то ҳадди эътидол коҳиш ёбад.

Дар соли 2023 истеҳсоли семент ба 4,3 млн. тонна расид, ки аз ин миқдор 1,3 млн. тоннааш ба Афғонистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон содир гардидааст. Ҳаҷми асосии ин масолеҳ аз ҷониби корхонаҳои истеҳсолии вилоятҳои Хатлон ва Суғд сураат гирифтааст. Ҳиссаи корхонаҳои шаҳри Турсунзода ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон (ВМКБ) камтар мебошад. Вале ин ҷо як мавзӯи ҷолиби диққат мебошад. ВМКБ бо Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон сарҳади ҳеле тӯлонӣ дорад, дар қад-қади дараи Панҷ ба кишвари ҳамсоя фирӯдагони семент ва дигар масолеҳи сохтмонӣ ҳеле қулай ва мувофиқ мебошад. Аз ин лиҳоз, бо масоҳати машварати якдигар зиёд намудани содироти семент ояндаи хуб дорад. Ба фикри мо аъзои комиссияи муштараки ҳар ду кишвар, ки дар Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият менамояд ин масъалоро бояд баррасӣ намояд.

Соли равон Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Ҷумҳурии Қирғизистон сафар карда, бо Президент Ҷумҳурии Қирғизистон муҳтарам Садир Жапаров мулоқоти музокирот доир намуданд ва байни тарафҳо 16 санади ҳамкорӣ имзо намуданд. Ин хизматҳои ду сарвари бузурги давлатҳои ҳамсоя барои минбаъд ҳам вусъат додани ҳамкорииҳои дучониба мусоидат менамояд. Иштироки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Шавкат Мизиёев аз муносибати дӯстонаи ин кишвари ба Тоҷикистон ҳамсоя барои тақвияти муносибатҳои минтақавӣ мусоидат менамояд. Тиҷорат ва ҳамкорииҳо дар самти воридоти содироти масолеҳи сохтмонӣ боз ҳам густариш райдо хоҳад намуд. Дар ҳулоа қайд намудан зарур аст, ки дар шароити муосир иқтисодӣ Тоҷикистон ба сармояи бештари хориҷӣ эҳтиёҷ дорад. Барои дар сатҳи зарурӣ амалӣ намудани ин мақсад нисбати ҷалби сармояи хориҷӣ муносибати комплексона намудан лозим аст: дар заминаи таҷрибаи пешқадам, бо истифодаи технологияи замонавӣ аз захираҳои мавҷуда бояд самаранок истифода бурда, бо шарикони иқтисодӣ дар ин самт якҷоя, бо дарназардошти манфиатҳои ҳамдигар ҳамкорииҳо ба роҳ мондан барои рушди босуръати иқтисодӣ заминаи асосӣ мегардад.

АДАБИЁТ

1. Барномаи давлатии мусоидат ба содирот ва воридот ивазкунии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020.–2016.–С.-14.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузориҳо», Душанбе, 2007
3. Сайти Кумитаи давлатии сармоягузориӣ ва идораи амволи давлатӣ. https://investcom.tj/uploads/post_docs/11/GusQVy13vAkP.

4. Сохтмон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: 30 соли истиқлолияти давлатӣ, 2021, Сохтмон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. Аген-
тии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Саноати Тоҷикистон дар солҳои истиқлолияти давлатӣ, с.426.

ПРИВЛЕЧЕНИЕ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ И РАСШИРЕНИЕ БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы привлечения иностранных инвестиций в различные отрасли национальной экономики, включая сельское хозяйство Таджикистана и расширения деловых связей. Авторы показали тенденции инвестиционного развития в разные периоды развития страны, отразили рост производства и увеличение экспорта конкурентоспособной продукции. По их мнению, выделение государством льгот и утверждение гарантийных обязательств способствовали внедрению современного оборудования и совершенствованию управления производством.

Ключевые слова: *стратегическое партнерство, прямые инвестиции, двустороннее сотрудничество, привлечение иностранных инвестиций, суверенное государство, национальная экономика, новые рабочие места, совместные предприятия, исключительные случаи, статистические показатели.*

ҶАЛБИ САРМОЯИ МУСТАҚИМИ ХОРИҶӢ ВА ТАВСЕАИ СОҲИБКОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия. Дар мақола масъалаҳои ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба соҳаҳои мухталифи иқтисодиёти миллии Тоҷикистон, аз ҷумла кишоварзӣ ва вуъсати муносибатҳои соҳибкорӣ баррасӣ шудааст. Муаллифони тамоюли рушди сармоягузориҳо дар давраҳои гуногуни тараққиёти мамлакат нишон дода, афзоиши истеҳсоли маҳсулот ва ҷараёни зиёдшавии содироти маҳсулоти ба рақобат тобоварро инъикос намудаанд. Ба ақидаи онҳо аз ҷониби давлат ҷудо гардидани имтиёзҳо ва тасвиб шудани уҳдадорихи кафолатӣ барои бештар ворид гардидани таҷҳизоти замонавӣ ва тақмили идоракунии истеҳсолоти мусоидат кардааст.

Калимаҳои асосӣ: *шарикии стратегӣ, сармоягузориҳои мустақим, ҳамкорииҳои дуҷониба, ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ, давлати соҳибистиқлол, иқтисодиёти миллий, ҷойҳои нави корӣ, корхонаҳои муштарак, ҳолатҳои истисноӣ, нишондиҳандаҳои оморӣ.*

ATTRACTING FOREIGN DIRECT INVESTMENTS AND BUSINESS EXPANSION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. The article considers the issues of attracting foreign investment in various sectors of the national economy of Tajikistan including agriculture and expanding business ties. The authors showed the trends in investment development in different periods of the country's development, reflected the growth of production and an increase in the export of competitive products. According to them, the allocation of benefits by the state and the approval of warranty obligations contributed to the introduction of modern equipment and the improvement of production management.

Keywords: *strategic partnership, direct investment, bilateral cooperation, attracting foreign investment, sovereign state, national economy, new jobs, joint ventures, exceptional cases, statistical indicators.*

Сведение об авторах

Расулов Гафур Расулович-кандидат экономических наук, доцент, старший научный сотрудник Научно-исследовательского института Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Борбада 48/5 Телефон (+992) 93-419-18-81). E-mail. Rasulov53@mail.ru

Расулов Манучехр Гафурович, старший научный сотрудник Центра по исследованию инновационной технологии Национальной академии наук Таджикистана. Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Айни, 299/3. Телефон: (+992) 93 419 18 81

Information about the authors

Rasulov Gafur Rasulovich, Ph.D., Associate Professor, Senior Researcher, Research Institute, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbada Street 48/5 Phone (+992) 93-419-18-81). E-mail. Rasulov53@mail.ru

Rasulov Manuchehr Gafurovich, Senior Researcher, Center for Innovation Technology Research, National Academy of Sciences of Tajikistan. Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Aini street, 299/3. Phone: (+992) 93 419 18 81

УДК: 330.322: 338.13

МЕТОДИКА ДИАГНОСТИКИ И ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ В ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕГИОНА

Музаффарзода Б.С.-Таджикский государственный финансово-экономический университет.

Ключевые слова: *инвестиционная активность, пищевая промышленность, диагностика, прогнозирование, интегральный индекс, эконометрическое моделирование, инвестиционный аудит, региональная экономика, импортозамещение.*

В современных условиях усиливающейся конкуренции и ограниченности инвестиционных ресурсов особую значимость приобретает разработка научно обоснованных методических подходов к диагностике и прогнозированию инвестиционной активности предприятий пищевой промышленности. Поскольку именно уровень инвестиционной активности определяет потенциал модернизации, технологического обновления и конкурентоспособности отрасли, системная оценка её состояния и динамики становится ключевым инструментом региональной экономической политики.

Необходимость построения комплексной методики обусловлена рядом обстоятельств. Во-первых, традиционные формы статистического анализа инвестиций не отражают многоуровневой природы инвестиционного процесса в отраслевом и территориальном аспектах. Во-вторых, для пищевой промышленности региона характерна высокая зависимость инвестиционной активности от институциональных, инфраструктурных и инновационных факторов, что требует учёта их взаимосвязей. В-третьих, отсутствие единого интегрального показателя, способного адекватно характеризовать реальную динамику инвестиционной активности, затрудняет формирование обоснованных прогнозов и управленческих решений.

При этом, как подчёркивает Е.А. Сорокина, повышение инвестиционной привлекательности регионов с ограниченными ресурсами требует формирования адаптированного организационно-экономического механизма управления, способного учитывать уровень ресурсобеспеченности, инвестиционный потенциал и риски, а также вовлекать в процесс все заинтересованные стороны, включая органы власти, участников рынка инвестиций и институты развития. Указанный подход представляется особенно актуальным для регионов Республики Таджикистан, где ограниченность природных и финансовых ресурсов требует применения дифференцированных инструментов регулирования и стимулирования инвестиционной активности. В частности, в Хатлонской области, обладающей высоким аграрно-промышленным потенциалом, но сталкивающейся с дефицитом инфраструктурных и институциональных ресурсов, задача формирования устойчивого инвестиционного климата приобретает приоритетный характер. Развитие механизмов адаптивного управления инвестициями в таких условиях должно базироваться на рациональном распределении капитала, повышении эффективности использования производственных мощностей и укреплении связей между государственными структурами, банками и частным сектором.

Следовательно, разработка методики диагностики и прогнозирования должна базироваться на системном и адаптивном подходах, которые объединяют совокупность количественных и качественных индикаторов, обеспечивают возможность построения сравнительных оценок и формируют основу для прогнозирования будущих изменений. Использование современных аналитических инструментов, включая эконометрическое моделирование, сценарные и имитационные методы, позволит определить ключевые детерминанты инвестиционной активности и смоделировать вероятные траектории её развития в зависимости от изменения экономических и институциональных условий.

Инвестиционная активность представляет собой совокупность количественных и качественных характеристик, отражающих степень вовлеченности предприятий и региональных структур в процесс формирования, распределения и использования инвестиционных ресурсов. В экономической литературе данный феномен рассматривается как интегральный показатель, выражающий результативность инвестиционной политики, уровень инновационной восприимчивости производства и способность хозяйствующих субъектов к обновлению основных фондов и расширению производства.

На теоретическом уровне диагностика инвестиционной активности опирается на несколько ключевых научных направлений. В рамках классической теории инвестиций акцент делается на анализе капиталоемкости и воспроизводственных пропорций, что отражает количественную сторону инвестиционного процесса. Неоклассическая и институциональная школы уделяют внимание влиянию рыночной среды, институциональных ограничений и финансовых стимулов. Современные модели, в том числе кластерный и инновационно-инфраструктурный подходы, расширяют содержание анализа, связывая инвестиционную активность с качеством деловой среды, уровнем технологического развития и региональной спецификой размещения производительных сил.

Диагностический анализ инвестиционной активности в пищевой промышленности должен учитывать отраслевые особенности. В отличие от капиталоемких производств, предприятия пищевой отрасли более зависимы от сезонных факторов, логистической инфраструктуры и потребительского спроса. Следовательно, методика диагностики должна включать не только макроэкономические показатели, но и отраслевые индикаторы, характеризующие уровень технологического обновления, ресурсную обеспеченность и доступность финансовых инструментов.

Важное значение имеет определение принципов, на которых базируется методика диагностики. К их числу относятся системность, комплексность, достоверность, сопоставимость и адаптивность. Системность предполагает учет взаимосвязей между отдельными элементами инвестиционного процесса, комплексность обеспечивает охват всей совокупности факторов, влияющих на инвестиционную активность, достоверность требует использования проверенной и репрезентативной информации, сопоставимость позволяет проводить межрегиональные и межотраслевые сравнения, а адаптивность обеспечивает применение методики к различным экономическим условиям.

Дальнейшее развитие предложенных принципов подтверждается исследованиями зарубежных и национальных специалистов. Так, А. В. Пилипук, анализируя конкурентоспособность предприятий пищевой промышленности Беларуси в условиях формирования Евразийского экономического союза, подчёркивает, что устойчивость отрасли невозможна без синхронизации инвестиционной, институциональной и инновационной политики [14, с. 112–118]. П. Ромер отмечает, что поддержание инвестиционной активности невозможно без формирования знаний и внедрения инноваций в производственные процессы.

Теоретико-методическая база диагностики опирается на сочетание количественных и качественных показателей. К числу количественных относятся объем инвестиций, темпы прироста капитальных вложений, коэффициент обновления основных фондов, доля инновационных инвестиций и уровень рентабельности капитала. Качественные индикаторы отражают институциональную устойчивость, инновационный потенциал, деловую активность и уровень доверия между участниками инвестиционного процесса. Совокупность этих характеристик формирует основу для комплексной оценки инвестиционной активности и определения направлений её развития.

Можно отметить, что теоретико-методические основы диагностики инвестиционной активности представляют собой целостную систему аналитических принципов и инструментов, соединяющих экономическую теорию, количественные методы и прикладные механизмы оценки. Это создает основу для разработки комплексной методики диагностики и прогнозирования, адаптированной к специфике пищевой промышленности региона.

Разработка системы показателей диагностики инвестиционной активности является необходимым этапом построения целостной методики анализа, поскольку именно через количественные и качественные

индикаторы, возможно объективно отразить состояние и динамику инвестиционных процессов в отраслевой экономике региона. Научная обоснованность выбора показателей основывается на принципах полноты, измеримости, сопоставимости и экономического содержания, которые позволяют формировать устойчивую систему оценки и обеспечивать возможность дальнейшего прогнозирования.

В эконометрических исследованиях структура системы показателей определяется логикой взаимосвязи входных и выходных параметров инвестиционного процесса. Согласно подходу Г. Б. Клейнера, количественные зависимости должны формироваться на основе строгой корреляционно-регрессионной идентификации, что позволяет выделить ведущие факторы и их влияние на уровень инвестиционной активности [8]. Такой подход обеспечивает возможность аналитической интерпретации данных и построения интегральных индексов, характеризующих инвестиционную устойчивость предприятий пищевой промышленности.

Важным элементом оценки инвестиционной активности является обеспечение контроля достоверности данных и качества управленческих решений. В этой связи в мировой и отечественной практике всё большее значение приобретает инвестиционный аудит, направленный на проверку обоснованности объёмов, сроков и эффективности реализации инвестиционных проектов. Как отмечают А. С. Лылов и Я. О. Трфелов, государственный инвестиционный аудит выполняет не только контрольную, но и аналитическую функцию, обеспечивая стратегическую связь между целями инвестиционной политики и результатами её реализации [10].

Такой подход согласуется с принципами стратегического аудита социально-экономического планирования, разработанными Н. В. Кузнецовым, С. Н. Сильвестровым и В. В. Ереминым, согласно которым достоверность и сопоставимость информации являются базовыми условиями обеспечения эффективности регионального анализа и прогнозирования [9]. На практике система показателей диагностики должна включать четыре взаимосвязанных блока (табл. 1).

Таблица 1 – Структура системы показателей диагностики инвестиционной активности

БЛОК СИСТЕМЫ	СОДЕРЖАНИЕ И КЛЮЧЕВЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ
РЕСУРСНО-ИНВЕСТИЦИОННЫЙ	Отражает объём и структуру инвестиций, коэффициент обновления основных фондов, удельный вес собственных и заёмных источников, уровень капиталоемкости и финансовой обеспеченности инвестиционных проектов.
ПРОИЗВОДСТВЕННО-РЕЗУЛЬТАТИВНЫЙ	Характеризует динамику выпуска продукции, рентабельность инвестиций, фондоотдачу, коэффициент загрузки производственных мощностей, уровень использования оборудования и производственных ресурсов.
ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ	Учитывает долю инновационных инвестиций, уровень автоматизации и цифровизации производственных процессов, внедрение энерго- и ресурсосберегающих технологий, долю инновационной продукции в общем объёме выпуска.
ИНСТИТУЦИОНАЛЬНО-ИНФРАСТРУКТУРНЫЙ	Включает показатели инвестиционного климата, наличие специализированных финансовых институтов, доступность кредитных ресурсов, развитие логистической и производственной инфраструктуры, уровень административных барьеров.

Составлено автором по: [16; 7; 3]

В соответствии с эконометрическими принципами анализа данные блоки могут быть интегрированы в единую модель диагностики. К. Х. Зоидов и соавторы подчёркивают, что для региональной экономики эффективной является структура, основанная на комбинации статистических, индексных и корреляционных методов, обеспечивающих как количественную, так и качественную оценку факторов [7].

Существенное значение имеет использование временных рядов и динамических зависимостей для анализа тенденций инвестиционной активности. По мнению А. И. Пилипенко, формирование временных зависимостей позволяет прогнозировать инвестиционное поведение предприятий с учётом фазовых колебаний и влияния внешней конъюнктуры [13].

В контексте формирования комплексной системы диагностики необходимо учитывать возможность перехода от статического анализа к динамическому моделированию. Как отмечают В. В. Давнис и В. В. Коротких, эконометрические методы, применяемые в портфельном анализе, позволяют выявлять степень чувствительности инвестиционных решений к изменению рыночных параметров и обеспечивают количественную оценку рисков [5, с. 64].

Особое внимание в современных методиках диагностики уделяется построению интегрального индекса инвестиционной активности, отражающего совокупное воздействие ключевых факторов. Л. О. Бабешко и соавторы отмечают, что применение таких индексов повышает сопоставимость данных между регионами и отраслями, а также обеспечивает научную воспроизводимость результатов [3].

Для диагностики инвестиционной активности в пищевой промышленности региона рекомендуется использовать интегральный индекс, рассчитываемый по совокупности нормализованных показателей с учётом весовых коэффициентов, определённых экспертно-статистическим методом. При этом структура весов может уточняться посредством корреляционного анализа, аналогичного методике, предложенной М. В. Бессоновым и В. И. Спиригиным [4].

Таким образом, система показателей и индикаторов диагностики инвестиционной активности формирует основу для построения комплексной эконометрической модели, позволяющей не только анализировать текущее состояние инвестиционного процесса, но и прогнозировать его развитие в средне- и долгосрочной перспективе. Применение разработанных принципов обеспечивает возможность адаптации методики к различным региональным условиям и отраслям, включая пищевую промышленность, где высокая чувствительность к ресурсным и институциональным факторам требует системного подхода к анализу и интерпретации данных.

Построение методики диагностики инвестиционной активности требует последовательного выполнения взаимосвязанных аналитических процедур, обеспечивающих переход от сбора информации к формиро-

ванию интегральных оценок и прогнозных выводов. Системный характер анализа предполагает логическую последовательность этапов, каждый из которых направлен на решение конкретных исследовательских задач и использует определённый набор инструментов.

Первый этап заключается в сборе, систематизации и верификации исходной информации. На данном этапе формируется база статистических данных, бухгалтерской отчётности и аналитических показателей, характеризующих инвестиционную деятельность предприятий пищевой промышленности. Репрезентативность выборки и достоверность данных являются ключевыми условиями точности последующих расчётов и интерпретаций [16].

Второй этап связан с применением математических и эконометрических методов исследования, направленных на выявление функциональных взаимосвязей между показателями инвестиционной активности и факторами внешней среды. Используются методы корреляционно-регрессионного анализа, множественного сравнения и анализа временных рядов. Как подчёркивают Н. А. Зенкевич и соавторы, применение математических методов позволяет обеспечить воспроизводимость и формализованность результатов, что особенно важно при работе с комплексными социально-экономическими системами [6, с. 136].

Третий этап заключается в построении экономико-математических моделей диагностики. На этой стадии осуществляется количественная оценка факторов, влияющих на инвестиционную активность, а также формируются зависимости, описывающие поведение ключевых переменных. С. А. Перешивкин отмечает, что моделирование экономических процессов позволяет не только формализовать закономерности, но и проводить сценарное прогнозирование с учётом неопределённости внешней среды [12].

Четвёртый этап включает формирование интегральных показателей и типологизацию предприятий по уровням инвестиционной активности. Для этого используются агрегированные индексы и методы многомерной статистики, обеспечивающие сведение комплекса исходных данных к обобщённым оценкам. Н. И. Айзенберг и соавторы обращают внимание, что при анализе региональных экономических систем важно использовать математические методы, позволяющие объединять микроуровневые и макроуровневые показатели в единую аналитическую структуру [1].

Пятый этап направлен на обобщение результатов диагностики и подготовку прогностических моделей. На основе выявленных взаимосвязей разрабатываются сценарии изменения инвестиционной активности при различных институциональных и финансовых условиях. По мнению И. В. Сычевой и М. О. Панферовой, концептуальные положения экономико-организационного моделирования позволяют адаптировать модельный инструментарий к региональным особенностям инвестиционного процесса и учитывать специфические ограничения ресурсной базы.

Шестой этап связан с практической интерпретацией полученных результатов и формированием выводов для управленческих решений. На этом этапе осуществляется сопоставление фактических и расчётных показателей, проводится оценка чувствительности модели к изменениям входных параметров. В. Ю. Анисимова и соавторы указывают, что практическая реализация результатов диагностики требует адаптации методов к конкретным условиям функционирования предприятий и может служить инструментом реинжиниринга инвестиционных процессов [2, с. 93].

Разработанная система этапов и инструментов методики диагностики обеспечивает комплексное и научно обоснованное исследование инвестиционной активности предприятий пищевой промышленности. Она соединяет математические, эконометрические и экспертно-аналитические методы, создавая основу для прогнозирования инвестиционных тенденций и определения направлений их активизации в региональной экономике.

Прогнозирование инвестиционной активности представляет собой завершающий элемент методики анализа, направленный на выявление перспективных тенденций и формирование сценарных моделей развития. Цель данного этапа заключается в определении вероятных траекторий изменения объёмов и структуры инвестиций, а также в оценке влияния институциональных, ресурсных и технологических факторов на динамику инвестиционного процесса в пищевой промышленности региона.

Методическая основа прогнозирования базируется на принципах системности, комплексности и адаптивности, предполагающих использование сочетания статистических, эконометрических и экспертных подходов. По мнению Л. Х. Саидмуродова, совершенствование статистической базы данных на уровне регионов и джамоатов является важнейшим условием для построения корректных прогнозных моделей, так как обеспечивает полноту и достоверность исходной информации [15].

С учётом региональной специфики предложенная методика прогнозирования может быть реализована через построение многофакторной модели, в которой результирующий показатель (уровень инвестиционной активности) определяется функцией нескольких переменных:

$$Y=f(X_1, X_2, X_3, X_4),$$

где X_1 – доступность финансовых ресурсов, X_2 – уровень инновационной активности, X_3 – институциональные условия, X_4 – динамика внешнеэкономической среды. Расчётные параметры уточняются методом наименьших квадратов и тестируются на статистическую значимость.

Необходимо отметить, что особое значение в методике прогнозирования инвестиционной активности приобретает учёт направлений импортозамещающего развития пищевой промышленности. Для регионов Республики Таджикистан, включая Хатлонскую область, такая ориентация становится стратегическим приоритетом, поскольку она направлена на снижение зависимости от внешних поставок продовольственного сырья и готовой продукции. Реализация инвестиционных проектов в сфере глубокой переработки сельскохозяйственного сырья, производства упаковочных материалов, переработки молочной и мясной продукции способствует не только укреплению продовольственной безопасности, но и росту занятости, развитию ло-

гистической и транспортной инфраструктуры. При этом формирование устойчивого механизма импортозамещения требует концентрации финансовых ресурсов, развития локальных кластеров и привлечения частных инвестиций через государственно-частное партнёрство. Такие проекты, ориентированные на внутренний рынок, обеспечивают мультипликативный эффект, способствуют росту добавленной стоимости и создают условия для повышения инвестиционной привлекательности региона в целом. Как справедливо отмечает А.В. Мусьял применительно к аграрному сектору, диагностика и прогнозирование инвестиционной активности требуют многоуровневого подхода, объединяющего количественные и качественные аспекты анализа с учетом отраслевой и региональной специфики [11, с. 9].

Этот вывод в полной мере применим и к тесно связанной с сельским хозяйством пищевой промышленности, где инвестиционный процесс также характеризуется высокой зависимостью от сырьевой базы, сезонности, логистической инфраструктуры и институциональных условий конкретной территории, что подтверждает необходимость использования адаптированного диагностического инструментария. Таким образом, обеспечение надёжности и достоверности анализа инвестиционной активности предполагает не только использование корректных методов, но и организацию статистического мониторинга, системную проверку устойчивости моделей и апробацию результатов на различных временных интервалах. Соблюдение данных условий позволяет формировать объективные выводы, которые могут служить основой для принятия стратегических решений в сфере инвестиционной политики региона.

Реализация данной методики обеспечивает комплексную оценку инвестиционной активности предприятий пищевой промышленности с учётом влияния ресурсных, институциональных, инновационных и инфраструктурных факторов. Включение элементов инвестиционного и стратегического аудита, а также использование эконометрических инструментов способствует повышению точности и воспроизводимости аналитических результатов и создаёт основу для их практического применения в региональном управлении.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Айзенберг, Н.И. Регионы и фирмы: математические методы исследования и анализа / Н.И. Айзенберг, С.А. Дзюба, А.П. Захарова [и др.]. – Москва: Русайнс, 2022. – 262 с.
2. Анисимова, В. Ю. Рейнжиниринг инвестиционных процессов с целью создания трансфера технологий открытого рынка / В.Ю. Анисимова, Д.В. Горбунов, Н.М. Тюкавкин. – Самара : Самарский национальный исследовательский университет имени академика С. П. Королёва, 2022. – 192 с.
3. Бабешко, Л.О. Эконометрические исследования: инструменты и методы / Л. О. Бабешко, И.В. Орлова, Н.В. Концевая. – Москва : Центркаталог, 2021. – 240 с.
4. Бессонов, М.В. Эконометрическая модель системной динамики / М. В. Бессонов, В.И. Спиригин. – Сыктывкар : Коми научный центр УрО РАН, 2003. – 46 с.
5. Давнис, В. В. Эконометрические методы в портфельном анализе / В.В. Давнис, В.В. Коротких. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2018. – 215 с.
6. Зенкевич, Н. А. Математические методы исследования экономики / Н. А. Зенкевич, И. В. Березинец, В. М. Буре [и др.]. – Санкт-Петербург : Международный банк, 2004. – 260 с.
7. Зоидов, К. Х. Эконометрические методы в анализе развития региональной экономики / К. Х. Зоидов, Ю. П. Иванилов, М. С. Нажмудинова. – Москва : Вычислительный центр Академии наук СССР, 1990. – 66 с.
8. Клейнер, Г. Б. Эконометрические зависимости: методы и принципы построения / Г. Б. Клейнер, С. А. Смоляк. – Москва : Наука, 2000. – 104 с.
9. Кузнецов, Н. В. Стратегический аудит социально-экономического планирования / Н. В. Кузнецов, С. Н. Сильвестров, В. В. Еремин [и др.]. – 2-е изд. – Москва : Издательско-торговая корпорация Дашков и К°, 2025. – 174 с.
10. Лылов, А. С., Трефелов, Я. О. Применение государственного инвестиционного аудита в процессах реализации инвестиционных проектов // Теория и практика мировой науки. – 2023. – № 3. – С. 33–36.
11. Мусьял, А. В. Особенности воспроизводства инвестиционной деятельности в сельском хозяйстве региона : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / А. В. Мусьял. – Воронеж, 2021. – 23 с.
12. Перешивкин, С. А. Математические методы исследования и моделирования экономических систем / С. А. Перешивкин. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та экономики и финансов, 2005. – 64 с.
13. Пилипенко, А.И. Временные ряды и эконометрические зависимости в менеджменте и маркетинге: анализ и прогнозирование / А. И. Пилипенко. – Москва : Академия труда, 2017. – 90 с.
14. Пилипук, А.В. Конкурентоспособность предприятий пищевой промышленности Беларуси в условиях построения Евразийского экономического союза / А. В. Пилипук. – Минск: Институт системных исследований в агропромышленном комплексе НАН Беларуси, 2018. – 237 с.
15. Саидмуродов, Л. Х. Вопросы совершенствования статистической базы сельских и посёлковых джамоатов в системе управления регионами Республики Таджикистан // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – № 4. – С. 94.
16. Romer, P. M. Endogenous Technological Change // Journal of Political Economy. – 1990. – Vol. 98(5), Part II. – P. 71–102.

МЕТОДИКА ДИАГНОСТИКИ И ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ В ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕГИОНА

Аннотация. В статье представлена комплексная методика диагностики и прогнозирования инвестиционной активности предприятий пищевой промышленности региона. Актуальность исследования обусловлена тем, что традиционные подходы к оценке инвестиций не позволяют учитывать многофакторность инвестиционного процесса и отраслевую специфику пищевой промышленности, характеризующуюся высокой ресурсной чувствительностью, зависимостью от институциональных условий и необходимостью технологического обновления. Цель работы заключается в разработке методического инструментария, позволяющего комплексно оценивать текущее состояние инвестиционной активности и формировать обоснованные прогнозные модели. Методика построена на сочетании системного, эконометрического и адаптивного подходов и включает четыре аналитических блока: ресурсно-инвестиционный, производственно-результативный, инновационно-технологический и институционально-инфраструктурный. На этой основе предлагается использовать интегральный индекс инвестиционной активности, формируемый с применением нормализации показателей и корреляционно-регрессионного анализа.

Ключевые слова: инвестиционная активность, пищевая промышленность, диагностика, прогнозирование, интегральный индекс, эконометрическое моделирование, инвестиционный аудит, региональная экономика, импортозамещение.

МЕТОДИКАИ ТАШХИС ВА ПЕШГУИИ ФАЪОЛИЯТИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР САНОАТИ ХӢРОКВОРИИ МИНТАҚА

Аннотатсия. Дар мақола методикаи муқаммалӣ ташхис ва пешгуиӣ фаъолияти сармоягузорию корхонаҳои саноати хӯрокворию минтақа пешниҳод карда мешавад. Зарурати таҳқиқ аз он иборат аст, ки усулҳои анъанавии баҳодихии сармоягузорию хусусиятҳои бисёрромили раванди сармоягузорию инъикос намекунад ва ба хусусиятҳои соҳа - вобастагӣ аз захира, институтисионалӣ ва сатҳи технология - мутобиқ нестанд. Ҳадафи асосии таҳқиқ таҳияи воситаи методии баҳодихии мураккаб мебошад, ки имкон медиҳад сатҳи ҷорӣ фаъолияти сармоягузорию муайян шуда, моделҳои пешгуиӣ боэътимод сохта шаванд. Методика бар комбинатсияи равишҳои низомӣ, иқтисодсанҷӣ ва мутобиқшаванда асос ёфта, ҷор блокҳои таҳлилиро дар бар мегирад: захираву сармоя, натиҷаву истеҳсол, инноватсиониву технологӣ ва институтисиониву инфрасохторӣ. Дар ин замина истифодаи индекси интегралӣ фаъолияти сармоягузорию бо истифодаи нормализатсия ва таҳлили коррелятсиониву регрессионӣ тавсия мешавад.

Калимаҳои асосӣ: фаъолияти сармоягузорию, саноати хӯрокворию, ташхис, пешгуиӣ, индекси интегралӣ, моделсозии иқтисодсанҷӣ; аудити сармоягузорию; иқтисоди минтақавӣ; воридотивазкунӣ.

METHODOLOGY FOR DIAGNOSING AND FORECASTING INVESTMENT ACTIVITY IN THE REGIONAL FOOD INDUSTRY

Annotation. The article presents a comprehensive methodology for diagnosing and forecasting investment activity in the regional food industry. The relevance of the study stems from the fact that traditional investment assessment approaches do not adequately capture the multi-factor nature of investment processes, nor the sector-specific characteristics of the food industry, which include resource dependence, institutional constraints, and the necessity for technological modernization. The main objective is to develop a methodological toolkit that enables a systematic assessment of the current level of investment activity and the construction of reliable forecasting models. The methodology integrates systemic, econometric, and adaptive approaches, and is structured around four analytic blocks: resource–investment, production–performance, innovation–technology, and institutional–infrastructure. Based on this structure, the use of an integral investment activity index, formed through indicator normalization and correlation-regression analysis, is proposed.

Keywords: investment activity, food industry, diagnostics, forecasting, integrated index, econometric modelling, investment audit, regional economy, import substitution.

Сведение об авторе:

Музаффарзода Бадриддин Санғали-кандидат экономических наук, доцент кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. E-mail: mbs77.tj@gmail.com. Тел.: (+992)93-500-48-32.

Author information:

Muzaffarzoda Badriddin Sangali-is a Candidate of Economics, Associate Professor of the Department of Economic Analysis and Statistics at the Tajik State University of Finance and Economics. E-mail: mbs77.tj@gmail.com. Phone: (+992)93-500-48-32.

ТДУ: 336.77 (575.3)

ТАШАККУЛ ЗАМИНА ВА ШАКЛҲОИ НАВИ ҚАРЗДИҲДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Махшӯлов С.Ҷ, Ҳочаев Б.Б.-Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ. рушди иқтисодиёт, технологияҳои рақамӣ, қарздиҳии ғайринақдӣ, хизматрасониҳои электронӣ, баҳши воқеии иқтисодиёт, соҳаи кишоварзӣ, соҳаи саноат, ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, қарзҳои истеъмолий.

Иқтисодиёт ин як муҳити васеи институтисионалӣ буда, дар он ҳама масъалаҳои меҳварие, ки барои пешрафти ҷомеа муҳимм ва зарур мебошанд тобеанд. Илова бар ин, дар ҳама ҳолат ва шароит иқтисодиёт асоси ҳастии ҷомеа ва пешрафти беамалони он дар зинаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ мебошад. Ин аст, ки иқтисоддиносон иқтисодиётро беҳуда гавари ҳастӣ ва пешрафти ҷомеа нагуфтаанд. Таҷриба ва тамоюлҳои печидаи таърихӣ гувоҳ аз он медиҳанд, ки новобаста аз он, ки дар сатҳи рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ ва пешрафтҳои ҷамъиятӣ иқтисодиёт ҳамчун асос баромад мекунад, элементҳои дигаре низ вучуд доранд, ки дар сатҳи ҷаҳонӣ иқтисодиётро ҳамчун як қудрати бузург муаррифӣ менамоянд. Дар сатҳи иқтисодиёт ба сифати воситаҳои асосии рушд қувваи қарз, шароит, воситаҳои истеҳсолот ва сармоя дар марҳалаи аввал баромад намоянд ва дар марҳалаи муосир ё замони нав технология, иттилоот, маҳорату корҷалонӣ ва ниҳоятан воситаҳои қарзӣ ҳамчун воситаҳои муосири рушди иқтисодиёт мебошанд. Новобаста аз он ки дар иқтисодиёт муассиртарин ҷузъиёти он, ки барои ҷомеа муҳимм ва зарурианд ин воситаҳои пулӣ ва қарз мебошанд. Онҳо то кунун зарурият ва бартарию худро гум накарда, танҳо бо мурури замон шакли худро навсозӣ ё дигаргун намудаанд.

Муносибатҳои пулию қарзӣ дар рушди самтҳои афзалиятноки иқтисодиёт, ки ба сифати муҳаррик баромад мекунад, ҳамеша дар доираи муносибатҳои пулию қарзӣ тақмил ёфта якдигарро пурра мегардонад. Илова бар ин, оғозгари муносибатҳои қарзӣ низ соҳаи саноат ва кишоварзӣ мебошанд, ки ҳамчун ҷузъҳои асосии иқтисодиёти миллий дар ҳар як давлати мустақил маҳсуб меёбад. Аз ин лиҳоз, ташкили муҳити қарзӣ ва роҳҳои дутарафаи босамаргардонии он аз зумраи он масъалаҳои маҳсуб меёбад, ки он дар сатҳи ҷомеа аҳамияти институтисионалӣ дорад. Зеро масъалаи қонунгузорию, фарогирии қонунии меъёрӣ, механизмҳои дастрасӣ ё дастрас будан аз зумраи он масъалаҳои ҳамаҷун, ки дар маркази таваҷҷуҳи сохторҳои молиявӣ бонкӣ қарор дорад.

Дуруст аст, ки “....дар сатҳи чома агар қарз ва муносибатҳои қарзӣ қабл аз пайдоиши пул ба вучуд омада бошанд ҳам, лекин таснифот ва унсурҳои асосие, ки моҳияти онро дар сатҳи чома ифода менамоянд, имрӯз ба вучуд омадаанд. Ғайр аз ин, дар доираи муносибатҳои иқтисодӣ, агар қабл аз пайдоиши пул, қарзҳо зарурати тичоратӣ дошта бошанд, пас дар шароити имрӯзаи рушди муносибатҳои гуногунҷанба, қарз хусусияти умумиқтисодӣ дошта, дар аксар маврид маҳаки асосии рушди истеҳсолоти неъматҳои гуногун махсуб меёбад” [2.19].

Тамоюлҳои печида ва хатарафҳои чомаи ҷаҳонӣ, махсусан шаклҳои нави ҷангӣ: ҷангҳои иқтисодӣ ва ҷангҳои асбӣ бори дигар собит намуд, ки дар ин табодулоти бартариҳои иқтисодӣ бо роҳи идоракунии тобеон доимо дорои афзалият мебошад. Аз ин лиҳоз, зарурияти ба миён омадааст, ки ҳамгирони баҳши воқеии иқтисодиётро бо баҳши молиявӣ қарзии кишвар ҳамроҳ намуда, рушди бомароми иқтисодиро таъмин намоем. Бинобар ин, дар сатҳи иқтисодиёти кишвар ҷорӣ намудани низомҳои нави қарзӣ сармоягузорӣ, ки онҳо асоси пешрафти иқтисодиёт мебошанд, як қатор ислохотҳо тақозо менамояд. Агар ҷанге, ки таркиби асосии иқтисодиётро соҳаи саноат ва кишоварзӣ ташкил намояд, имрӯз дар баробари инфрасохтори зарурии рушди соҳаҳои номбурда қарзҳои ҳамчун омилҳои асосии рушди иқтисодиёт махсуб меёбад. Дар ҳамин замина мо бар он назарем, ки дар давлатҳои, ки иқтисодиёти онҳо дар ҳоли рушд қарор доранд, асоси пешрафти онҳо қарзҳои ба баҳши воқеии иқтисодиёт ташкил медиҳад. Ҳатто давлатҳои пешрафтае низ вучуд доранд, ки қарзҳои ба баҳши воқеии иқтисодиёт додани онҳо аз ММД-и онҳо зиёдтар мебошад.

Зеро асоси пешрафти самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ бо низомҳои нави ва самараноки қарзҳои алоқамандии зич дошта тамоили зиёд додани қарзҳо низ дар маркази таваҷҷуҳи ҳукуматҳо ва институтҳои бонкӣ қарор дорад. Илова бар ин ёдовар шудан ба марид, аст, ки дар рушди иқтисодиёти ҳар як кишвар баҳши хусусӣ ҳамчун муҳаррики асосии пешбаранда ба ҳисоб рафта, таваҷҷуҳи қарздиҳандагон ба ин баҳш ниҳоят зиёд мебошад, ки дар ин ҷо таваҷҷуҳи давлат низ зиёд арзёбӣ мегардад. Аз ин лиҳоз, мо таҳлили қарзҳои ба баҳши хусусиро дар таркиби ММД-як қатор давлатҳои ҷаҳон мавриди таҳлил қарор додем (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1.-Ҳиссаи қарзҳои баҳши бонкӣ ба сектори хусусии давлатҳои ҷаҳон дар таносуб ба ММД бо %

Номи давлатҳои ҷаҳон	Ҳиссаи қарзҳои ба баҳши хусусӣ додани онҳо ба бонкҳо нисбат ба ММД бо %	Мавқеи ҷаҳонӣ	Соли таҳлил
Гонконг	248.59	1	2024
Китай	189.61	2	2024
Кореяи Ҷанубӣ	176.12	3	2023
Япония	122.28	10	2024
ИМА	49.13	62	2024
Великобритания	119.74	11	2024
Франсия	108.56	15	2024
Германия	76.99	26	2024
Туркия	43.34	73	2024
Қазоқистон	24.12	109	2024
Қирғизистон	19.81	118	2024
Тоҷикистон	11.58	140	2024
Ўзбекистон	34.36	89	2024

Сарчашма. Дар асоси маълумотҳои электронии https://ru.theglobaleconomy.com/rankings/bank_credit_to_the_private_sector сохта шудааст.

Вобаста ба маълумотҳои ҷадвали 1 қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ асоси пешрафти самтҳои афзалиятноки иқтисодиро қарзҳои ба сармоягузорӣ ташкил медиҳад, ки тавассути он шаклҳои нави истеҳсолот бо сифатҳои нави мавриди истифода қарор мегиранд. Аз таҳлило пай бурдан мумкин аст, ки аксар кишварҳои муваффақ дунё рушди иқтисодиёти худро тавассути қарзҳои ба баҳши хусусӣ ё соҳибдорӣ хурду миёна таъмин намудаанд. Муҳимтарин нуқтаи қобили таваҷҷуҳ он аст, ки агар ҷанге қисми зиёди иқтисодиёти ҷаҳонро иқтисодиёти ИМА ва Чин ташкил диҳанд ҳам ҳамоно ҳиссаи қарзҳои бонкӣ ба баҳши хусусӣ дар таносуб ба ММД-и онҳо яъне: ИМА 49,13% ва Чин 189,61% ва Кореяи Ҷанубӣ 176,12%-ро ташкил медиҳад ва давлатҳои номбурда аз лиҳози иқтисодиёти пешрафта ва дар бозори ҷаҳонӣ бо истеҳсолоти худ мавқеи назаррас доранд. Илова бар ин, як қатор кишварҳои, ки шарикони стратегӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд, онҳо низ дар низомҳои қарзҳои ба баҳши хусусӣ муваффақона амал намудаанд, ки дар ин самт нишондиҳандаҳои назаррас доранд. Зеро таҳлилҳои ҷадвали мазкур нишон медиҳад, ки дар муқоиса ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳиссаи Ҷумҳурии Ўзбекистон 34,36%, Қирғизистон 19,81%, Қазоқистон 24,12%-ро ташкил медиҳанд, ки нисбат ба Тоҷикистон дар ҳадди тақрибан зиёда аз 10% мебошад. Зарурияти инкишофи қарзҳои ба баҳшҳои воқеии иқтисодиёт махсусан саноат ва кишоварзӣ яке аз афзалиятҳои мебошад, ки натавонанд рушди иқтисодиётро, балки рушди низомҳои бонкӣ низ таъмин менамояд.

Беҳуда нагуфтаанд, ки “....соҳаи кишоварзӣ муҳимтарин баҳши иқтисодиёти миллии ва манбаи асосии таъмини аҳолии кишвар бо озуқаворӣ ва шугл ба ҳисоб меравад”[7.138]. Вобаста ба дастгирии молиявӣ соҳаи кишоварзӣ қарзҳои ҳамчун қисми мураккаби низомҳои молиявӣ пулӣ махсуб ёфта, дар рушди самтҳои афзалиятнок ҳамчун афзори ғайрирасон ба рушд нишондиҳандаҳо баромад менамояд.

Дар таҷрибаи иқтисодӣ қарз метавонад ҳам ҳосияти бозсозӣ ва ҳам ҳосияти нобудсозӣ дошта бошад. Ин масъаларо метавон дар сатҳи қарздиҳандагон ва қарзгирандагон мушоҳида намуд, зеро агар қарздиҳанда бидуни баназаргирии имконияти қарзпазирӣ қарзгиранда амал намояд, пас ин амали ӯ метавонад дар оянда ба бонк як қатор мушкилотро ба миён оварад. Қайд кардан ба маврид аст, ки тағйирпазирӣ қарз ҳосияти даврӣ дошта он вобаста ба талаботҳои иқтисодӣ метавонад шакли худро мувофиқ бо талаботи замони дигар намояд, дар ин

дигаргуннамоиҳо ҳиссаи институтҳои қарздиҳанда субъектҳои асосӣ маҳсуб меёбанд, онҳо метавонанд ба тамоюл таъсири мутақобила расонанд. Қарз як қисми ташкилқунандаи муносибатҳои иқтисодӣ маҳсуб ёфта, ба рушди иқтисодиёт мусоидат менамояд. Зеро беҳуда нест, ки "...самаранокии истеҳсолот пайвастагии доимии гирдгардиши сармояро тақозо менамояд". Илова бар ин "...васеъ кардани истеҳсолот, сохтмони иншоотҳои саноатӣ, хариди таҷҳизот ва ғайра аз ҳисоби қарз имкон медиҳад, ки талаботи доимоафзоиандаи ҷамъият қонеъ карда шавад." [9.252-253]. Аз ин ҷо, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар шароити нави хоҷагидорӣ новобаста аз он, ки тамоюлҳои ҷаҳонишавӣ дар самти техникаву технологияҳои муосир як қатор падидаҳои навро ба вуҷуд овардаанд, ҳамонон нақши қарз дар рушди соҳаи савдо, сохтмон, хизматрасонӣ, саноат, кишоварзӣ ва монанди инҳо метавонад назаррас ва асосӣ бошанд.

Дуруст аст, ки агарчанде дар муносибатҳои қарзӣ метавонанд субъектҳои гуногуни молиявӣ ва ғайри молиявӣ инштирок намоянд. "... қарзҳои бонкӣ шакли табиқӣтаи сарчашмаҳои молиявӣ ва захираҳои қарзӣ ё худ шакли ҳаракати сармояи қарзӣ ва самаранок истифодаи он чараҳои мураккаб буда, мустақиман бо муомилоти пулӣ ва муносибатҳои молиявӣ дар соҳаи хоҷагии қишлоқ алоқаманд мебошад" [2.118]. Пешрафти муносибатҳои қарзии ба рушд нигаронидашуда хусусиятҳои гуногуни иқтисодӣ ва сохторӣ дошта бо мурури замон метавонанд шакли онҳоро институтҳои қарзӣ ба хоҳири қонеъ намудани талаботи ҷомеа дигаргун намоянд. Аз ин хотир моро зарур аст, ки вобаста ба талаботи замон равишҳо ва шаклҳои нави қарзиро коркард намуда, онро дар амал татбиқ намоем (расм).

Сарчашма. Таҳияи муаллиф.

Расм.-Сохтори ташаккулёбии қарз дар муносибатҳои иқтисодӣ

Вобаста ба шаклҳои ташаккулёбии қарз гуфтан зарур аст, ки муносибатҳои қарзӣ хосиятҳои даври будани шаклҳои қарзро муайян менамоянд. Дар шароити баланд будани сатҳи ҳафҳо ё мутаносибан талабот ба қарз зарурияти шаклҳои қарзро ба миён меоварад. Тибқи маълумотҳои расм ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки шакли оддӣ қарз шакли бартери муносибатҳои қарзӣ мебошад, ки он бо ивази додани як моли муайян ба истифодабарандаи дигар ва ба ҷои он қабул намудани моли ҳамэквивалент мебошад. Чунин шакли қарз ба давраи нави муносибатҳои иқтисодӣ тичоратӣ рост меояд. Яъне, гуфтан мумкин аст, ки муносибатҳои дур ва наздики қарзӣ низ ба таври фосилавӣ дар сатҳи байни минтақавӣ ва байналмилалӣ дар чун шакл сурат мегирифт.

Дар марҳалаи дигари муносибатҳои қарзӣ бошад қарздиҳӣ ё қарзгирии филизӣ ба давраҳои нисбатан рушд кардани муносибатҳои тичоратӣ рост меояд, ки он бо арзишҳо ё маҳакҳои гуногуни филизӣ ба қарз дода мешуданд [6.118]. Шакли филизӣ қарз шакли нисбатан паҳнғашта ва инкишофётаи қарз буда, он ба давраҳои нави рушди иқтисодӣ рост меояд, ки дар он давра металлҳои қиматбаҳо асос ва воситаҳои ягонаи пардохт маҳсуб меёфтанд. Вобаста ба шакли дигари қарз, ки шакли васеъ паҳнғаштаи қарз мебошад ва дар рушди иқтисодиёти ҳар як кишвар бартарӣ ва афзалияти бештар дорад ин шакли пулӣ қарз мебошад, ки он асосан ба давраҳои камолот ва рушди иқтисодиёти давлатҳои алоҳидаи ҷаҳон рост меояд. Шакли пулӣ қарз ин шакли васеъ паҳнғаштаи қарз мебошад, ки дар таъмини рушди истеҳсолот ва тақвияти муносибатҳои ҳамҷониба ва махсусан дастгирии давлатҳои қафомонда ва рӯ ба рушд мусоидати ҳаматарафа менамояд.

Шакли пулӣ қарз ин шакли нави қарзист, ки ҳам хусусияти дохилӣ ва ҳам хусусияти байналмилалӣ дорад. Ҳамзамон, бо баробари пайдо гардидани қарзҳои пулӣ шаклҳои нави қарз қарзҳои байналхалқӣ ва тичоратҳои нави ҳамгиришуда ба вуҷуд омаданд. Аз ин лиҳоз, шакли васеъ паҳнғаштаи қарз ин қарзи пулӣ мебошад ва он дорои хосиятҳои дохилӣ, минтақавӣ ва фароминтақавӣ, яъне ҷаҳонӣ мебошад. Дар ҳошияи ҳамин дуруст гуфта шудааст, ки "...тағйирёбии нақши қарз бо сатҳи тараққиёти истеҳсолот, усулҳои додани қарз ва идора кардани сандуқи қарзии бонкҳо вобастагии зиёд дорад" [1.218].

Илова бар гуфтаҳои боло, моро зарур аст, ки ба тағйирёбиҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ пайваста омода буда, ба ин тағйирёбандагӣҳо ба таври мудовим бояд худро мутаҷаббӣ намоем. Зеро бартариятҳои истеҳсолӣ ва имкониятҳои иқтисодӣ моро ба тарафе мебарад, ки мо ба он имконият дорем. Яъне, агар мо дар доираи муносибатҳои қарзӣ як имконият дорем, метавонам онро дар заминаи баробарарзишӣ бо дигар имконият онро мубодила ё баробар намоем

ва ин амал шакли нисбатан мувофиқшудаи қарз ба ҷамъият қарзи омехтаро ба вучуд овардааст. Дар шароити имрӯзаи на танҳо Тоҷикистон, балки ҷаҳон шакли омехтаи қарз шакли нисбатан дастрасгардида ва соддакардашудаи муносибатҳои қарзӣ мебошад, ки он мувофиқ ба иқтисодиёт ва ҳатто одамон ва хоҷагиҳои имконияти маҳдуддошта мувофиқ мебошад.

Дар таҷриба шакли нисбатан дастрасгардидаи қарз ин қарзи омехта мебошад, ки он мутаносибан ба табақаи шахсон ва корхонаву муассисаҳои гуногун мувофиқат менамояд. Аз ин лиҳоз зарурияти тақвияти шаклҳои нави қарзӣ мувофиқ ба иқтисодиёти Тоҷикистон ва имкониятҳои иқтисодии он шартӣ зарурӣ мебошад. Чи тавре, ки ишора гардидааст “...қарзи омехта қарзест, ки қарздор метавонад онро дар шакли молӣ ё пулӣ баргардонад, яъне қисми қарзи моли гирифта метавонад ба ҷойи мол арзиши молашро баргардонад ва баръакс қисми қарзи пулӣ гирифта метавонад ба ҷояш мол бидиҳад” [8.272].

Тақвияти шаклҳои нави қарзӣ дар заминаи талабот, имкониятҳои иқтисодӣ, сатҳи даромаднокии ва тамоюлҳои тағйирёбандаи иқтисодиёти молиявӣ ба вучуд меоянд. Дар шароити имрӯза зохиран амалкардҳои қарзӣ ва муносибатҳои қарзиро на танҳо дар сатҳи институтҳои молиявӣ қарзӣ, балки дар соҳаҳои саноат, сохтмон, кишоварзӣ ва хизматрасонӣ низ мушоҳида намудан мумкин аст [5.182]. Бинобар ин, моро зарур аст, ки вобаста ба мурури замон, ки он тағйиротҳои нав ва ислохотҳои соҳавӣ сохториро тақозо менамояд ба он аҳамият дода, татбиқи онро дар амал ҷорӣ намоем.

Таҷрибаи 10-15 соли охир нишон дод, ки гузариш ба низомҳои нави хизматрасонӣ, ки меҳвари асосии он техника ва технологияи муосир мебошад бори дигар собит намуд, ки бояд дар муносибатҳои низомӣ пулиро қарзӣ ислохоти мутобикшавиро ҷорӣ намуда, роҳҳои расидан ба ҳадафҳои гузошташударо дар ҳамин замина дарёфт намоем. Камсамарии технологияҳои ҳозиразамон дар маҳаллаи аввали гузариш ба он як мушкилоти ҷиддиро ба миён оварда як қатор мушкилотро дар низомӣ пулиро қарзӣ ба миён овард. Аз ин лиҳоз, моро зарур аст, ки барои мутобикшавӣ ба ин тамоюл ҷораҳои зарурӣ ва сохторӣ анешида самаранокии ғайриқарзӣ худро дар ин замина баланд бардорем. Аз ин лиҳоз, чунин мешуморем, ки дар шароити вусъати техника ва технологияҳои муосир ва бо мурури замон пурра гузаштани бонкҳо ба низомҳои нави хизматрасонии пардохтии электронӣ қарзидҳии ғайринақдиро, ки заминаҳои асосии он аллакай дар низомӣ имрӯзаи иқтисодӣ ҷой доранд, онро тақвият дода рушди онро ба таври афзоианда таъмин намоем. Аз ин лиҳоз, тақвияти низомӣ қарзидҳии ғайринақдӣ, ки он аллакай метавонад як падидаи нав ба бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ имкон дар баробари қарзидҳии пурзурнамоии захираҳо, зиёд намудани сатҳи сармоягузорӣ, зиёд намудани ҳаҷм ва ҳиссаи қарзидҳӣ ба самтҳои афзалиятноки иқтисодиро фароҳам меоварад.

Кайд кардан зарур аст, ки дар низомӣ имрӯзаи қарзӣ қарзидҳии ғайринақдӣ метавонад ба сифати як василаи босамар ва бехатар барои бонку мизочон хизмат намуда як қатор имкониятҳои навро ба миён овард. Қарзидҳии ғайринақдӣ як шакли қарзидҳиест, ки дар асоси қарордодҳои анъанавӣ бидуни гирифтани пулӣ нақд дар суратҳисоби махсус ё ҳисоби ғайриқарзӣ ва ё пешниҳодкунандаи хизматрасоӣ гузаронида мешавад. Дар низомӣ имрӯзаи бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон аксар қарзҳои истеъмолий, ки барои бехтарсозии шароити зиндагии аҳоли заруранд хосияти ғайринақдӣ дошта он ба суратҳисоби ғайриқарзӣ ва ё пешниҳодкунандаи хизматрасонӣ дар асоси шартҳои муайян гузаронида мешавад. Ба ин хотир, ба андешаи мо дар айни замон қарзидҳии ғайринақдӣ дорои афзалиятҳои зерин мебошад:

- коҳиш додани сатҳи хавфҳои низомӣ бонкӣ ва дар ҳамин замина пурзур намудани сандуқи қарзии низомӣ бонкӣ;
- гирифтани пеши роҳҳои афзоиши пулӣ нақд дар муомилот ва дар заминаи ин кам шудани сатҳи фарсудаҷавии пул аз ҳисоби муомилот;
- паст намудани шиддати таъсири лапишҳои қурбӣ ва дар ҳамин замина баланд бардоштани масъулияти қарзгиранда;
- аз байн бурдани таъсири омилҳои инсонӣ ва дигар масъалаҳое, ки дар оянда метавонанд боиси зиёд гардидани хавфи қарзҳо гарданд;
- дар сатҳи зарурӣ зиёд намудани иқтисодии қарзии инзоми бонкӣ ва ба самтҳои афзалиянок бештар намудани қарзидҳӣ;
- осон гардидани низомӣ назоратӣ дар истифодаи мақсадноки қарз, ки ба он соҳа дахл дорад;
- зиёд намудани ҳаҷми қарзидҳӣ бо роҳи кушодани хавфӣ вобаста ба марҳалаҳои муайян тавассути гурӯҳбандии қарзҳо ва ғ

Таъмини бехатарии амалиётҳои қарзӣ тавассути густариши қарзҳои ғайринақдӣ метавонанд имконпазир гарданд. Зеро идоракунии хавфи қарзӣ дар ҳама ҳолат барои бонкҳо асос ва муҳимм мебошад. Беҳуда нест, ки “...Новобаста ба андешидани ҷораҳои зарурӣ ҷиҳати паст кардани шиддати қарзҳои хавфнок дар сатҳи сандуқи қарзии низомӣ бонкӣ ва таъмини амнияти низомӣ бонкӣ ҳоло ҳам мушкилоти дутарафа зиёданд, ки ин аз ҳарду ҷониб як қатор тадбирҳоро тақозо менамояд, вучуд доранд” [4.74].

Дар ҳамин замина гуфтан мумкин аст, ки низомӣ қарзидҳии ғайринақдӣ метавонад дар оянда аз ҳама низомӣ соддакардашуда ва пешрафтаи қарзӣ дар сатҳи низомӣ бонкӣ гардад. Зеро имрӯз аксар мизочон тавассути дастгоҳҳои мобилӣ дархости қарзӣ намуда, ба ин восита қарзҳои ғайринақдӣ мегиранд. Имрӯз фурсате расидааст, ки аз низомӣ анъанавии шаклҳои қарзӣ баромада ба низомҳои нави қарзӣ рӯй оварем. Зеро таҳлилҳои расмӣ дар мисоляк вилоят, яъне Суғд нишон медиҳанд, ки “.....тибқи маълумотҳои расмӣ ташкилотҳои молиявӣ қарзӣ нишон дод, ки аз шумолораи умумии дархостҳои қарзӣ ба миқдори 68,4 ҳазор адад дархости қарзӣ тариқи фосилавӣ, яъне бидуни ташриф овардан ба бинои бонк ворид шудааст, ки он мутаносибан 32%-ро ташкил медиҳад. Ҳамзамон, бо ин гуфтан мумкин аст, ки дар баробари рушди технологияҳои рақамӣ қабули қарорҳо оид ба додани қарз низ дигаргун шуда истдодааст. Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳад, ки шумораи умумии қарорҳои

қабулшудаи кумитаи қарзӣ 27%-и он ба низоми “Скоринг” рост меояд. Ҳамчунин, гуфтан мумкин аст, ки аз ҳаҷми умумии қарзҳои пешниҳодшуда 6,8% он ба таври фосилавӣ тавассути замимабарномаҳои мобилӣ пешниҳод карда шудаанд” [6.56].

Вобаста ба ин, гуфтан мумкин аст, ки қарздиҳии ғайринақдӣ роҳи нав ва ягонаи муваффақ шудан дар бозори бонкӣ мебошад. Зеро аксар нишондиҳандаҳои ба қарзҳои ғайринақдӣ дахлдошта қарзҳои истеъмолий буда, ҳиссаи онҳо низ дар таркиби сандуқи қарзии низоми бонкӣ хос мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки агар дар соли 2023 ҳаҷми қарзҳои додашудаи низоми бонкӣ 17844,8 млн. сомониро ташкил намуда бошад, аз ин миқдор 8189,5 млн. сомонӣ ба қарзҳои истеъмолий рост меояд, ки ҳиссаи он дар ин нишондиҳанда 45% - ва дар соли 2024 қарзҳои маҷмуии низоми бонкӣ 21377,7 млн.сомонӣ ва қарзҳои истеъмолий бошад 10321,1 млн. сомониро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда дар таркиби сандуқи қарзии низоми бонкӣ сандуқи қарзии низоми бонки бошад 48,2%-ро ташкил медиҳад [5.42]. Бинобар ин, гуфтан мумкин аст, ки акари қарзҳои истеъмолиро қарзҳои ғайринақдӣ, ки ба воситаи суратҳисобҳои ҳисоббаробаркунӣ ташкил меёбанд, маъниндор кардан мумкин аст. Бинобар ин, мо зарур мешуморем, ки ҷиҳати ттақвияти қарзҳои ғайринақдӣ ва дар амал дуруст татбиқ намудани ин масъала андешидани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошанд:

1. Муайян намудани низоми нави қарздиҳии ғайринақдӣ ва дар байни аҳоли паҳн намудани бартарӣ ва афзалиятҳои он бо дарназардошти имкониятҳои технологӣ ва инфрасохторӣ;
2. Қабул намудани санадҳои меъёрии танзимкунанда, махсусан дастуруламал ва низомномаҳо вобаста ба қарздиҳии ғайринақдӣ;
3. Дар сатҳи зарурӣ фароҳам овардани инфрасохтори зарурӣ ҷиҳати қарздиҳии ғайринақдӣ. Яъне ба монанди замимабарномаҳои мобилӣ сохтани замимабарномаҳо ҷиҳати қарздиҳии ғайринақдӣ;
4. Кушодани суратҳисобҳои бонкӣ барои ташаккули қарздиҳии ғайринақдӣ ва кушодани ҳатти қарзӣ.
5. Содда ва манфиатовар кардани низоми қарздиҳии ғайринақдӣ бо роҳи додани имтиёз ба қарзгирандагонии ғайринақдӣ.

АДАБИЁТ

1. Ашуров Нусратул, Қарзи бонк. [Матн]. Китоби дарсӣ. -Душанбе: Матбуот. 2011. – 218 с.
2. Махшулов С.Ҷ. Хусусиятҳои ҳосси ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистон / С.Ҷ. Махшулов / [Матн]. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2024. № 6-1. – 118 с.
3. Махшулов С.Дж., Банковские кредиты как важный источник финансовых ресурсов для производства сельскохозяйственной продукции / С.Дж.Махшулов, Б.Б.Ходжаев, С.К.Сафаров / [ТЕКСТ]. Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2018. № 11. – 6 с.
4. Махшулов С.Ҷ. Таъмини беҳатарии низоми қарздиҳӣ дар шароити муосир. / С.Ҷ.Махшулов, И.Қ. Чумаев / [Матн]. Паёми молия ва иқтисод. 2022. № 4-2 (34). – 74 с.
5. Махшулов, С.Ҷ. Рушди низоми бонкӣ ва муносибатҳои қарзӣ дар шароити муосир. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – №. 10-1. – Р. 182-190. – EDN PGZAVX.
6. Махшулов, С.Ҷ. Хусусиятҳои ҳосси ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистон. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – №. 6-1. – Р. 118-124. – EDN CEOMMW.
7. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2023, №12 (341) 42, интишори охири соли 2024, №12 (353). – 42 с.
8. Бонкдорӣ, тараққиёт, ҷаҳонишавӣ. Рақамикунории хизматрасониҳои низоми бонкӣ [Матн]. 2025. №2(109). -56 с.
9. Шариф Раҳимзода. Ҷаҳонишавӣ ва рушди иқтисодиёти миллий. Монографияи [Матн]. -Душанбе “Эрграф 2019”. -138 с.
10. Шариф Раҳимзода. Муомилоти пулӣ ва қарз. [Матн]. Китоби дарсӣ [Матн]. -Душанбе, “Эрграф 2018”. – 272 с.
11. Шариф Раҳимзода. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарсӣ [Матн]. -Душанбе, “Эрграф 2018”. - 252-253 с.

ТАШАККУЛ ЗАМИНА ВА ШАКЛҲОИ НАВИ ҚАРЗДИҲДAR ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия. Тағйирёбанда будани иқтисодиёти имрӯза моро ба он водор месозад, ки ҳамеша дар дарёфти роҳҳои нав ва самарноки пеш рафтан дар ҷунин муҳит бошем. Илова бар ин, низоми бонкӣ, ки ҳамчун қисми ҷаҳони иқтисодиёти миллий мебошад, қабл аз дигар соҳаҳои муҳимми иқтисодӣ ба ин тамоюлҳо ҳамбастагии зиёд дорад. Аз ин хотир мо дар мақолаи мазкур масъалаҳои муҳимро вобаста ба ташаккул, замина ва шаклҳои нави қарздиҳиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додем. Ҳамчунин, шаклҳои ташаккулёбии қарздиҳиро дар муносибатҳои қарзӣ таҳқиқ намуда, шаклҳои тавсифатаи онро баррасӣ намудем. Илова бар ин дар мақолаи мазкур бо таҷрибаи муваффақи қарздиҳиро ба баҳши воқеии иқтисодиёт, махсусан баҳси хусусӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додем. Ҳамчунин дар ин мақола ба яке аз шаклҳои наватарин ва мувофиқ ба талаботи имрӯзаи аҳоли ва иқтисодиёт қарздиҳии ғайринақдиро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор додем. Ғайр аз ин, заруриятҳои доимие, ки дар он технологияҳои рақамӣ бартарӣ ва афзалият доранд, мо низоми қарздиҳии ғайринақдиро дар доираи он баррасӣ намуда пешниҳодҳои мушаххас намудаем.

Калимаҳои асосӣ. рушди иқтисодиёт, технологияҳои рақамӣ, қарздиҳии ғайринақдӣ, хизматрасониҳои электронӣ, баҳси воқеии иқтисодиёт, соҳаи кишоварзӣ, соҳаи саноат, ҳисоббаробаркунӣҳои ғайринақдӣ, қарзҳои истеъмолий.

ФОРМИРОВАНИЕ НОВЫХ ОСНОВ И ФОРМ КРЕДИТОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. Изменяющийся характер современной экономики заставляет нас постоянно искать новые и эффективные пути развития в этих условиях. Кроме того, банковская система, являющаяся активной частью национальной экономики, в большей степени, чем другие важные секторы экономики, зависит от этих тенденций. Поэтому в данной статье мы проанализировали и обсудили важные вопросы, связанные с формированием, основами и новыми формами кредитования в Республике Таджикистан. Мы также изучили формы кредитования в кредитных отношениях и рассмотрели рекомендуемые формы. Кроме того, в данной статье мы проанализировали и обсудили опыт кредитования реального сектора экономики, особенно частного. Также в данной статье мы проанализировали и обсудили одну из самых современных и актуальных форм безналичного кредитования. В дополнение к этим текущим потребностям, в которых цифровые технологии имеют преимущество и приоритет, мы рассмотрели систему безналичного кредитования в ее рамках и внесли конкретные предложения.

Ключевые слова. экономическое развитие, цифровые технологии, безналичное кредитование, электронные услуги, реальный сектор экономики, сельское хозяйство, промышленность, безналичные платежи, потребительские кредиты.

FORMING NEW FOUNDATIONS AND FORMS OF LENDING IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. The changing nature of the modern economy compels us to constantly seek new and effective development paths in these conditions. Furthermore, the banking system, as an active part of the national economy, is more dependent on these trends than other important economic sectors. Therefore, in this article, we analyzed and discussed important issues related to the formation, foundations, and new forms of lending in the Republic of Tajikistan. We also examined the forms of lending in credit relations and considered recommended forms. Furthermore, in this article, we analyzed and discussed the experience of lending to the real sector of the economy, particularly the private sector. Furthermore, in this article, we analyzed and discussed one of the most modern and relevant forms of cashless lending. In addition to these current needs, in which digital technologies have an advantage and priority, we examined the cashless lending system within its framework and made specific proposals.

Keywords. economic development, digital technologies, non-cash lending, electronic services, real sector of the economy, agriculture, industry, non-cash payments, consumer loans.

Сведения об авторах:

Махшурлов Саидхуҷа Дҷумаевич – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Финансовая экономика и биржевая деятельность» Таджикского государственного финансово-экономического университета. 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 918563308. E-mail: saidhuja86@mail.ru.

Ходжаев Бахтиёр Бобораджабович – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Финансовая экономика и биржевая деятельность» Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 908503503. E-mail: khojaev_1988@bk.ru

About authors:

Makhshulov Saidhuja Dzumaevich - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Financial Economics and Exchange Activities of the Tajik State University of Finance and Economics. 64/14 Nakhimova St., Dushanbe, Republic of Tajikistan, 734025 Tel.: (+992) 918563308. E-mail: saidhuja86@mail.ru.

Khodzhaev Bakhtiyor Boboradzhabovich - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Financial Economics and Exchange Activities of the Tajik State University of Finance and Economics. Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov, 64/14. Tel.: (+992) 908503503. E-mail: khojaev_1988@bk.ru

ТДУ: 332.62:631.164.25

АРЗИШИ КАДАСТРИИ ЗАМИН – ЗАМИНАИ АСОСИ БАРОИ МУАЙЯН НАМУДАНИ МЕЪЁРИ ИЧОРАИ ЗАМИНҲОИ КИШОВАРЗӢ

Элмуродов Х.З. –Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шохтемур

Дар шароити муносибатҳои иқтисодӣ бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба масъалаҳои идоракунии захираҳои замин, аз ҷумла баҳои иқтисодии замин ба таври кофӣ таваҷҷӯҳ зоҳир нашудааст. Ҳол он, ки маҳз захираҳои замин кафили пешниҳоди қарзҳои зарурӣ ба хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ), мукамалгардонии низоми андозбандӣ, пардохти иҷораи замин ва ҳалли бомуваффақияти муаммоҳои соҳаи кишоварзӣ дар доираи «Стратегияи рушди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2030» бояд акс ва мавқеи худро ёбанд.

Арзиши кадастрӣ-ин арзёбии иқтисодии замин мебошад, ки дар асоси хусусиятҳои табиӣ, ҷойгиршавӣ, ҳосилхезӣ, инфрасохтор ва дигар омилҳо муайян карда мешавад. Он нишондиҳандаи шартҳои арзиши замин аст, ки барои мақсадҳои давлатӣ ва иқтисодӣ истифода мегардад. Аҳамияти арзиши кадастрӣ дар он аст, ки он ҳамчун меъёри умумӣ барои ҳисоб кардани андоз аз замин, пардохти иҷора ва баҳодиҳии иқтисодии замин истифода мешавад. Ин усул имконияти медиҳад, ки муносибатҳои молиявӣ байни давлат ва истифодабарандагони замин шаффоф бошанд [1].

Иҷораи замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷораи замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» фасли 1, моддаи 3 ва кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон боби 1, моддаҳои 14 ва 33 «Иҷораи замин» сурат гирифта, қайд гардидааст, ки иҷорапулии заминҳои кишоварзӣ вобаста ба сифати ҷойгиршавии қитъаи замин бо дарназардошти арзиши кадастриаш муайян карда мешавад [8].

Маълум аст, ки мазмуни иқтисодии пардохти иҷора аз моҳияти иқтисодии муносибатҳои иҷоравӣ бармеояд ва ин муносибатҳо дар асоси шартнома ба роҳ монда шуда, характери дарозмуддат доранд.

Шартномаи байни иҷорадеҳ ва иҷорагир ба охири додани предмети иҷораро ба ихтиёри муваққатӣ ва истифода, яъне бе додани ҳуқуқи моликият ба он пешбинӣ менамояд, ба шарт, ки барои объекти додашуда пули иҷора дода шуда, ба иҷорадеҳ ҷаброни зарарро таъмин менамояд [4].

Дар масъалаи муайян кардани маблағи иҷора таҷрибаҳои гуногун мавҷуд мебошанд. Дар айни замон нокифоя будани қорҳои таҳқиқотии илмӣ-методӣ ба он оварда мерасонад, ки дар ҳолати муайян кардани маблағи иҷораи замин ба унсурҳои субъективӣ роҳ дода мешавад. Дар ин асно, иҷора новобаста аз сифати замин, ҷойгиршавӣ ва баҳои иқтисодии он, балки вобаста ба навъҳои маҳсулоти гирифташуда ва маблағи ғойида муайян карда мешавад. Бинобар ин, иҷоракороне, ки дар замини сифаташ яхела қор мекунанд, микдори гуногуни иҷорапули медиҳанд, ки ин ҳолат манфиати онҳоро поймол намуда, ба зиёд шудани маблағи ғойида манфиатдор наменамояд [2].

Таҷрибаи кишварҳои Осиёи Марказӣ оид ба муайян намудани меъёри иҷораи заминҳои кишоварзӣ нишон медиҳанд, ки он дорои хусусиятҳои хоси ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ мебошад. Ҳар як давлат бо назардошти хусусиятҳои заминдорӣ ва сиёсати кишоварзии худ тартиботи муайянро истифода мегардад. Масалан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи қонунгузори амалкунанда меъёри иҷора дар асоси арзиши кадастри замин

ҳисоб карда мешавад. Аммо, меъёри пардохти иҷораи замин то ҳол ба таври воқеӣ аз ҷониби давлат муайян нагардидааст.

Дар Ҷумҳурии Ўзбекистон дар соли 2020 ислоҳоти васеъ дар соҳаи замин гузаронида шуд. Меъёри иҷора асосан бо роҳи музояда муайян карда мешавад. Заминистифодабарандагон китъаи заминро метавонанд ба иҷора бигиранд ва нархи иҷораи он вобаста ба талаботи бозор шакл мегирад.

Дар Ҷумҳурии Қазоқистон меъёри иҷораро давлат муайян мекунад ва он одатан аз 0,1 то 1,5 ҷисди арзиши кадастриро ташкил медиҳад. Имконият барои иҷораи дарозмуддат (то 49 сол) мавҷуд аст, ки барои сармоягузoron шароити устувор фароҳам меорад.

Дар Ҷумҳурии Қирғизистон меъёри иҷора аз арзиши кадастрӣ ҳисобида шуда, мақомоти маҳаллӣ онро бо назардошти имконияти иқтисодии хоҷагиҳо муқаррар мекунад. Меъёри миёна 0,3–1,5 ҷисди арзиши кадастрии заминро ташкил медиҳад. Таҳқиқотҳо маълум менамоянд, ки меъёрҳои иҷораи заминҳои кишоварзӣ одатан ҳамчун ғоизи муайян аз арзиши кадастрии замин аз 0,1 то 1,5 ҷисди муайян карда мешавад. Ҳамин тавр, ҳар қадар арзиши кадастрии китъаи замин баланд бошад, ҳамон қадар меъёри иҷораи он низ таносубан зиёд мегардад. Вобаста ба ин, яке аз усулҳои иқтисодии муносири муайян намудани меъёри иҷора — истифодаи арзиши кадастрии замин мебошад. Мо, ба сифати меъёри илора сатҳи миёнасолонани таваррумро истифода намуда, чунин формуларо рӯйи даст овардем:

Меъёри иҷора = Арзиши кадастрии замин × сатҳи миёнасолонани таваррум : 100% (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1. Таҳлили баҳои пулакии замин вобаста ба хусусиятҳои сифатии ҳок дар гуруҳи хоҷагиҳои собиқ совхозии "40 солагии Тоҷикистон"-и ноҳияи Зафаробод дар соли 2023

Номгӯи корхонаҳои кишоварзӣ	Балли бонитети бунёди (БББ)	Коэффитсиенти ислоҳии намонӣ ва ҳарорат (К _н)	Хусусиятҳои сифати хок				Балли ниҳони сифати хок	Хосилнокии миёнаи зироатҳои кишоварзӣ		Ғоиданокҳои тафриқавӣ, сомонӣ/га	Нархи 1 га замин бо назардошти хароҷотҳои азхудкунӣ, сомонӣ	Меъёри андозии ягона аз рӯйи мақомоти андоз, сомонӣ/га	Меъёри андозии ягона аз рӯйи баҳои замин, сомонӣ/га	Пардохти иҷораи замин, сомонӣ/га
			Коэффитсиентҳои ислоҳӣ					Пахта	Қартошка					
			Дарачаи шурии қабати хок	Ғосфори ҳаракаткунанда	Қалийи ивазшаванда	Ҷуқурии сагҳи обҳои зерзаминӣ, м								
Ҳоҷагии деҳқонии Бӯстон	90	0,89	1,0	1,0	1,0	1,0	80	39,2	172,8	22800	246312	352,36	394,21	12562
Ҳоҷагии деҳқонии Саховат	90	0,89	0,8	0,8	0,9	0,67	31	15,2	67,0	8835	129937	352,36	207,96	6627
Ҳоҷагии деҳқонии "Богбон"	90	0,89	1,0	0,9	0,95	0,93	60	29,4	129,6	17100	198812	352,36	318,19	10139
Ҳисоби миёна			x	x	x	x	x	x	x	19662	220162	352,36	352,4	5,1%

Манбаъ: Баҳои иқтисодии заминҳои кишоварзии собиқ совхозии «40 солагии Тоҷикистон»-и ноҳияи Зафаробод, соли 2023

Афзалияти ин усул дар он зоҳир мегардад, ки вазъи воқеии иқтисодии истифодабарандаи замин ба назар гирифта шуда, он имкон медиҳад, ки меъёри иҷора мувофиқ ба шароити бозор саривақт омӯхта шавад. Ҷе тавре, ки маълумотҳои ҷадвал нишон медиҳанд, меъёрҳои андозии ягона ва пардохти иҷораи замин аз арзиши китъаи замин асос ёфта, вобаста ба хусусиятҳои сифатии ҳок ва рентаи дифференсиалӣ муайян карда шуда, арзиши 1га китъаи замин ҳисоб карда шудааст.

Дар соли 2023 меъёри андозии ягона барои молистеҳсолкунандагони кишоварзии ноҳияи Зафаробод дар заминҳои қорами обӣ ба ҳаҷми 352,36 сомонӣ/гектар муқаррар карда шудааст. Вобаста ба ин, меъёри андозии ягона ба заминҳои қорами обии ҳамаи молистеҳсолкунандагони кишоварзии ноҳия татбиқ мегардад, ки чунин раванд тақсмоти ноадолатонаи андозро ба миён меоварад. Бинобар ин, дар ин ҷо мо зарур мешуморем, ки меъёрҳои амалкунанда вобаста ба арзиши китъаи замин тафриқа карда шаванд.

Маълумотҳои ҳисобии ҷадвал нишон медиҳанд, ки рентаи дифференсиалии баландтарини ҳисобӣ дар хоҷагии деҳқонии "Бӯстон" 22800 сомонӣ/га ба назар расида, мувофиқан ҳуди ҳамин ҷо баландтарин арзиши кадастрии замини қорами обӣ 246312 сомонӣ/га буда, андозии тафриқашудаи ягона 394,21 сомонӣ/га-ро

ташкил медиҳад. Дар хочагии деҳқонии “Саховат” ин нишондодҳо ба таври назаррас хеле каманд, яъне рентаи дифференциалӣ 8835 сомонӣ/га, арзиши кадастрӣ 129937 сомонӣ/га мебошад, ки мутаносибан ба ин нишондод 207,96 сомонӣ меёри тафрикагардидаи андоза ягона рост меояд. Яъне, таҳлил аз он шаҳодат медиҳад, ки захираҳои замин дар ин хочагии мазкур босамар истифода нагардидааст.

Чӣ тавре, ки дар боло қайд намуда будем, дар масоили муайян намудани меёри иҷораи замин таҷрибаҳои гуногун мавҷуданд. Мо дар заминаи таҳлилии усулҳои сершумори муайян намудани меёри маблағи иҷораи замин, пешниҳод менамоем, ки он аз рӯи рентаи замин ва сатҳи таварруми солона бар ояд.

Тибқи маълумоти Бонки миллии Тоҷикистон сатҳи таварруми солона дар давраи таҳқиқот 5,1 фоизро ташкил медиҳад. Дар натиҷаи тафрика намудани ин нишондод ба арзиши замин маълум гардид, ки арзиши замини қорами обии хочагии деҳқонии “Бӯстон” 246312 сомонӣ/га буда, мувофиқан ҳуди ҳамин ҷо маблағи тафрикагардидаи иҷора 12562 сомониро ташкил медиҳад. Дар хочагии деҳқонии “Саховат” ин нишондод 6627 сомонӣ мебошад. Маълумотҳои таҳлилии қадвал бараъло нишон медиҳанд, ки тафрикаи меёрҳои андоза ягона ва маблағи иҷораи замин аз хусусиятҳои сифатии ҳок асос меёбанд. Ба андешаи мо, чунин ҳисобкунии усул имконият медиҳад, ки низомии самаранок ва оқилона истифодабарии заминҳои кишоварзӣ асоснок қарда шуда, механизми ҳавасмандгардонии молистеҳсолкунандагонии кишоварзӣ ба роҳ монда шавад. Ҳамзамон, таъмини адолати иқтисодӣ: заминҳои ҳосилхез ва сердармад воқеан арзёбӣ гардида, деҳқонон ва хочагиҳо ҳавасманд мегарданд, ки заминро самаранок истифода намоянд.

Хулоса, арзиши кадастрии замин ҳамчун заминаи асосӣ барои муайян кардани меёри иҷораи заминҳои кишоварзӣ на танҳо воситаи ҳисобкунӣ, балки механизми иқтисодист, ки ба истифодаи самаранокӣ замин ва рушди устувори соҳаи кишоварзӣ мусоидат мекунад. Бо тақия ба он, давлат метавонад сиёсати оқилонаи ёзаминдорӣ ва идоракунии захираҳои заминро амалӣ намояд. Барои беҳтар намудани ин раванд, зарур аст, ки маълумоти кадастрӣ мунтазам нав қарда шавад ва истифодабарандагон бо меёрҳои иқтисодии замин шинос гарданд.

АДАБИЁТ:

1. Абдалимов А., Курбонов К.Ю. Выравнивание объективных условий использования различных категорий сельскохозяйственных земель. Монография. – Душанбе: Ирфон, 2015. - 139 с.
2. Абдалимов А. Механизм хавасмандгардонии иқтисодии истеҳсо-лоти хочагии кишлоқ. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон 2/8(181).- Душанбе. СИНО.- 2015. -С. 225-231
3. Райзберг, Б.А. Рыночная экономика: учеб. пособие / Б.А. Райз-берг. - М.: Деловая жизнь, 1995. - 224 с.
4. Розен, Л.К вопросу об абсолютной ренте и ее использовании при оценке сельскохозяйственных угодий. Достижения науки и техники АПК. – 2004, №2. -С. 43-45
5. Газалиев, М.М.Оценка земель сельскохозяйственного назначения в Калужской области. Экономика сельскохозяйственных предприятий.-2003, №11.-С.22-24
6. Рысьмятов А. Мониторинг уровня капитализации аграрного предприятия /А.Рысьмятов, А.Набока, Е.Следева // Междуна-родный сельскохозяйственный журнал. -2004, №6. -С.3-9
7. Маҷмӯи қонунҳо ва дигар санадҳои меёрҳои ҳуқуқӣ онд ба замин, Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон, боби 1- Муқаррароти умумӣ, моддаҳои 14 ва 33 «Иҷораи замин», Душанбе. 2004. - 122 с.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷораи замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» фасли 1,моддаи 3, Душанбе, аз 1.08.2012,№891

АРЗИШИ КАДАСТРИИ ЗАМИН – ЗАМИНАИ АСОСӢ БАРОИ МУАЙЯН НАМУДАНИ МЕӢЕРИ ИҶОРАИ ЗАМИНӢОИ КИШОВАРЗӢ

Аннотатсия. Мақола ба арзиши кадастрии замин ҳамчун заминаи асосии муайян намудани меёри иҷораи заминҳои кишоварзӣ бахшида шудааст. Дар он моҳияти иқтисодию ҳуқуқии арзёбии кадастрӣ ва нақши он дар танзими муносибатҳои заминӣ шарҳ дода мешавад. Таҷрибаи кишварҳои Осиёи Марказӣ нишон медиҳад, ки арзиши кадастрӣ воситаи асосии таъйини ҳаққи иҷора буда, ба истифодаи самаранокӣ замин ва рушди устувори соҳаи кишоварзӣ мусоидат мекунад.

Калимаҳои асосӣ: *арзиши кадастрии замин, меёри иҷора, заминҳои кишоварзӣ, муносибатҳои замин, иқтисоди замин.*

КАДАСТРОВАЯ СТОИМОСТЬ ЗЕМЛИ – ОСНОВА ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ НОРМ АРЕНДНОЙ ПЛАТЫ ЗА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ЗЕМЛИ

Аннотация. Статья посвящена кадастровой стоимости земель как основной базе определения норм арендной платы за сельскохозяйственные угодья. В ней разъясняется экономико-правовая сущность кадастровой оценки и ее роль в регулировании земельных отношений. Опыт стран Центральной Азии показывает, что кадастровая стоимость является основным инструментом определения норм арендной платы, способствующим эффективному землепользованию и устойчивому развитию сельского хозяйства.

Ключевые слова: *кадастровая стоимость земли, норма арендной платы, сельскохозяйственные земли, земельные отношения, земельная экономика*

THE CADASTRAL VALUE OF LAND IS THE BASIS FOR DETERMINING THE RATES OF RENT FOR AGRICULTURAL LAND

Annotation. The article is devoted to the cadastral value of land as the main basis for determining rental rates for agricultural land. It explains the economic and legal nature of cadastral valuation and its role in regulating land relations. The experience of Central Asian countries shows that cadastral value is the main tool for determining rent rates, contributing to effective land use and sustainable agricultural development.

Keywords: *cadastral value of land, rent rates, agricultural lands, land relations, land economy.*

Сведения об авторе:

Элмуродов Хуршед Зоҳирҷанович- кандидат экономических наук., доцент кафедры экономического анализа и статистики Тад-джикского аграрного университета имени Ш. Шотемура. 734003. Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146. Телефон: (+992 93) 3350555; E-mail. Hura0742@mail.ru

Author information:

Elmurodov Khurshed Zokhirzhanovich - Candidate of Economic Sciences., Associate Professor of the Department of Economic Analysis and Statistics of the Tajik Agrarian University named after S. Shotemur. 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, 146 Rudaki Avenue. Phone: (+992 93) 3350555; E-mail. Hura0742@mail.ru

ТДУ. 631.16

ТАЪМИНОТ БО ЗАХИРАҶОИ ТЕХНИКӢ ЯКЕ АЗ ОМИЛИ ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ ҶАЪОЛИЯТИ КОРХОНАҶОИ КИШОВАРЗӢ

Абдалимов А. Курбонова Ф.К. –Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, Донишгоҳи аграрӣ Тоҷикистон ба номи Шириншох Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: корхонаи кишоварзӣ, ҳавасмандгардонӣ, захираҳои техникӣ, техника ва мошинолоти кишоварзӣ.

Дар замонӣ имрӯза таъминоти корхонаҳои кишоварзӣ бо захираҳои техникӣ дар ҷаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ яке аз омили калидию зарурӣ буда, раванди бефосилаи истеҳсоли маҳсулот ва самаранокии он дар ҷаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ аз ин захираҳо вобаста мебошад. Зеро дар ҳолати таъмин будани корхонаҳои кишоварзӣ бо ин захираҳо, онҳо устувор ҷаъолият намуда, талаботи аҳолии мамлакатро ба маводи асосии ғизоию соҳаи саноатро бо ашёи хом таъмин намуда, барои ба содирот баровардани маҳсулоти кишоварзӣ шароити мусоидро муҳайё сохта, саҳми босазои худро барои таъмини амнияти озуқаворӣ мамлакат гузоранд.

Мафҳуми захира калимаи фаронсаӣ буда маънои воситаи ёрирасон дар раванди истеҳсолот аст, дар маънои васеъ захираҳо маҷмуи неъматҳои моддӣ захираҳои табиӣ, ҳамчунин одамоне мебошанд, ки дар раванди истеҳсолоту истеъмол бевосита иштирок мекунанд. Захираҳо воситаҳои мебошанд, ки дар ҷаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ вуҷуд доранд, онҳо барои расидан ба мақсадҳои гузашташуда истифода шуда, омилҳои мебошанд, ки ба истифодаи имкониятҳои иқтисодӣ корхонаҳои кишоварзӣ таъсири бевоситаи худро мерасонанд. Яке аз ҳадафи асосии ҳавасмандгардонии ҷаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ ташкили босамари истеҳсолоти кишоварзӣ ба ҳисоб рафта, дуруст ба роҳ мондану истифодаи оқилонаи пойгоҳи моддӣ техникӣ талаб менамояд ва ба таркиби пойгоҳи моддӣ техникӣ захираҳои моддӣ, техникӣ ва воситаҳои техникӣ шомиланд. Тибқи гуфтаи Ҳисайнов Н.А. “Пойгоҳи моддӣ техникӣ кишоварзӣ ҳамчун маҷмуи унсурҳои муҳимми қувваҳои истеҳсолкунанда мебошад, ки суръати дастовардҳои илмӣ техникӣ дар соҳаи маъмур таъмин намуда, бо баробари ин дорои хусусиятҳои хосе принципҳои ташаққулу рушди омилҳои таъсиррасонӣ мебошад” [3, с. 86].

Захираҳои моддӣ техникӣ ин маҷмуи воситаҳо ва предмети меҳнат мебошад, ки онҳоро корхонаҳои кишоварзӣ дар раванди истеҳсоли маҳсулотҳои кишоварзӣ истифода мебаранд ва онҳо барои ҳавасмандгардонии ҷаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ яке аз омили муҳим ба шумор меравад. Захираҳои моддӣ техникӣ корхонаҳои кишоварзӣ ба таркиби худ фондҳои асосӣ ва гардон, захираҳои заминӣ ва молиявӣ, биноҳои истеҳсолӣ, техникаи кишоварзӣ, таҷҳизотҳо, ашёи хом, захираҳои сӯзишворӣ энергетикӣ, ҳӯроки чорво, тухмӣ, нуриҳои минералӣ, химикатҳо ва ғайраҳо фаро мегиранд.

Дар раванди ҳавасмандгардонии ҷаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ техникаю мошинолоти кишоварзӣ ва таҷҳизотҳои лозима омили муҳим ва ҷузъи ҷудонашавандаи захираҳои моддӣ техникӣ мебошад, ки дар ташкили истеҳсолоти корхонаҳои кишоварзӣ саҳми арзанда дошта, ба раванди кори кишоварзон иштирок намуда, ба сарфакунии вақти корӣ, ташкили меҳнат, захираҳои истеҳсоли ӯрои технологияи мӯсир мусоидат карда, бо сифати маҳсулоти кишоварзӣ таъсир расонида, асоси рушди босуботи маҳсулнокии меҳнати корхонаҳои кишоварзиро ташкил медиҳанд. Таъминоти техникӣ нишондиҳандаи муҳимми ҳавасмандгардонии ҷаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ буда, ба таркиби вай миқдори техникаю мошинолоти кишоварзӣ дохил буда, ҳолати техникӣ корхонаҳои кишоварзиро нишон медиҳад ва вай дар ҳамон вақт дар пуррагӣ таъмин ҳисобида мешавад, агар миқдори техникаю мошинолоти кишоварзӣ ва таҷҳизотҳои лозима ба меъёри муайянкардшудаи масоҳати заминҳои кишт рост ояд, маҷмуи механикунонии равандҳои истеҳсолӣ ва дар асоси ин кам кардани масрафҳои моддӣ меҳнатӣ дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, дар шароити истифодабарии оқилонаи онҳо, ӯрои талаботи агротехникӣ таъмин мегардад. Миқдори техникаю мошинолоти кишоварзӣ дар ҷадвали 1 нишон дода шудааст.

Ҷадвали 1. - Миқдори техникаю мошинолоти кишоварзӣ, воҳид

Номгӯи техникаю мошинолоти кишоварзӣ	Солҳо					Соли 2023 нисбат ба соли 2019	
	2019	2020	2021	2022	2023	Мутлақ, воҳид	Нисбӣ %
Тракторҳои гуногунтама	27776	27376	27590	27324	27731	-45	0,16
Комбайнҳои ғалладарав	1099	1068	1098	1099	1136	37	3,3
Комбайнҳо барои ҷамъоварии ҳӯроки чорво	161	130	142	135	129	-32	19,8
Комбайнҳои ҷуворимаққагундор	27	17	19	17	17	-10	37,0
Мошинҳои пахтачинӣ	70	95	45	34	30	-4,0	5,7
Мошинҳои кӯрагундор	26	16	20	14	13	-13	50,0
Испорҳои тракторӣ	9794	10181	10280	10356	10837	1043	10,6
Ядаҳои тракторӣ	9407	8968	8597	8640	8431	-976	10,3
Достҳои тракторӣ	1258	1445	1451	1545	1576	318	25,2
Нармкунакҳои тракторӣ	3382	3269	3390	3363	3475	93	2,7
Алафҷамъкунакҳои тракторӣ	233	264	287	317	371	138	59,2
Пахтаҷудокунҳо	86	28	27	16	16	-70	81,3
Автомобилҳои боркаш	1790	1684	1835	1819	1562	-228	12,7

Манбаъ:Ҳисоби муаллифон дар асоси нишондиҳандаҳои омории Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон.2024.-с.56

Аз рӯйи маълумотҳои ҷадвали 1 чунин хулосаҳо кардан мумкин аст:

1. Динамикаи миқдори техникаю мошинолотии корхонаҳои кишоварзӣ на он қадар хуб аст. Дар давраи солҳои 2019-2023 дар таркиби парки техникаю мошинолотии кишоварзӣ тағйиротҳо ба назар мерасад. Дар соли 2023 нисбат ба соли 2019 пахтачудукунакҳо 81,3%, мошинҳои пахтачинӣ 5,7%, мошинҳои кӯракғундор 50%, комбайнҳои ҷуворимаккағундор 37%, комбайнҳо барои ҷамъоварии хӯроки чорво 19,8%, автомобилҳои боркаш 12,7%, ядакҳои тракторӣ 10,3% ва тракторҳои гуногунтамағ 0,16% коҳиш ёфтааст. Сабаби асосии ин коҳиш ёбӣ, агар як тараф муҳлати тӯлонӣ истифода намудани техникаю мошинолотии кишоварзӣ бошад, аз тарафи дигар бо сабаби гаронарзиш будани онҳо, ки вай ба азнавсозӣ намудани техникаю мошинолотии кишоварзӣ таъсири худро мерасонад;

2. Дар баробари коҳиш ёбии миқдори намудҳои муайяни техникаю мошинолотии кишоварзӣ, афзоиши миқдори баъзе намудҳои он ба назар мерасад [4, с. 136]. Дар соли 2023 нисбат ба соли 2019 миқдори техникаю мошинолотии боқимонда аз 2,7% то 59,2% зиёд шудааст. Ба андешаи мо, сабаби асосии ин зиёдшавӣ харидорӣ намудани ин намуди техникаю мошинолотии кишоварзӣ аз тарафи соҳибкорони ватанию корхонаи воҳиди давлатии ҷумҳуриявии «Тоҷикагролизинг» мебошад.

Хулоса, парки техникаю мошинолотии корхонаҳои кишоварзӣ дар сатҳи на он қадар хуб қарор доранд. Аз ин лиҳоз, барои дар сатҳи зарурӣ бардоштани он зарур аст, ки бо соҳибкорони ватанию корхонаи воҳиди давлатии ҷумҳуриявии «Тоҷикагролизинг» ҳамкорӣ намуда, парки техникаю мошинолотии кишоварзиро азнавсозӣ намоянд. Ҳавасмандгардонии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ аз миқдори техникаю мошинолотии кишоварзӣ воридшуда (харидашуда) вобаста буда, вай дар ҷадвали 2 нишон дода шудааст. Дар асоси маълумотҳои ҷадвали 2 чунин хулосаҳо баровардан мумкин аст:

1. Бо мақсади беҳтар намудани дастрасии корхонаҳои кишоварзӣ бо техникаю мошинолотии кишоварзӣ ҳар сол воридоти онҳо ба ҷумҳурӣ афзуда истодааст. Мувофиқи маълумоти Вазорати кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сол 2023-2026 воҳид техникаю мошинолотии кишоварзӣ ворид карда шудааст. Дар давраи солҳои таҳқиқот дар таркиби миқдори техникаю мошинолотии кишоварзӣ харидорӣ шуда тағйиротҳо ба назар мерасад. Дар соли 2023 нисбат ба соли 2019 тракторҳои гуногунтамағ 11,5%, комбайнҳои ғалладарав 184%, испорҳои тракторӣ 90,1%, нармакунакҳои тракторӣ 211,1%, алафҷамъкунакҳои тракторӣ 237% зиёд харидорӣ карда шудааст. Сабаби асосии зиёд харидорӣ намудан агар як тараф расонидани кумаки амалӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ бошад аз тарафи дигар харидорӣ намудани техникаю мошинолотии кишоварзӣ ба тариқи иҷораи молиявӣ (лизинг) мебошад.

Ҷадвали 2. - Миқдори техникаю мошинолотии кишоварзӣ харидашуда, воҳид

Номгӯи техникаю мошинолотии кишоварзӣ	Солҳо					Соли 2023 нисбат ба соли 2019	
	2019	2020	2021	2022	2023	Мутлақ, воҳид	Нисбӣ, %
Тракторҳои гуногунтамағ	243	576	548	-	271	28,0	11,5
Комбайнҳои ғалладарав	13	79	32	1	37	24,0	184,0
Испорҳои тракторӣ	81	80	182	76	154	73,0	90,1
Достҳои тракторӣ	369	1	-	94	31	-338,0	91,5
Нармакунакҳои тракторӣ	36	-	-	-	112	76,0	211,1
Тойбанду тағрезчинҳо	52	47	79	94	39	-13	25,0
Алафҷамъкунакҳои тракторӣ	16	29	16	-	54	38	237,0

Манбаъ: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумоти Вазорати кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2024.

2. Кишту кори зироатҳои кишоварзӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ аз мавҷудият ва омодагии техникаю мошинолотии кишоварзӣ вобаста мебошад. Дар шаҳри вилоятҳои ҷумҳурӣ 85 адад марказҳои хизматрасонии техники ташкил шуда, онҳо фаъолият карда истодаанд, ки аз ин миқдор 60 ададаш ба КВДҶ «Тоҷикагролизинг» ва боқимонда ба соҳибкорони инфиродӣ тааллуқ доранд ва онҳо ба корхонаҳои кишоварзӣ кумаки амалии худро расонида истодаанд.

Хулоса, зиёдшавии миқдори техникаю мошинолотии кишоварзӣ воридшаванда сол то сол мушоҳида гардида истодааст. Барои он, ки ин миқдор афзоиш ёбад, корхонаҳои кишоварзӣ техникаю мошинолотии кишоварзиро ба тариқи иҷораи молиявӣ (лизинг) гиранд ё ба соҳибкорони инфиродӣ таъяс намоянд. Ба ҳавасмандгардонии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ миқдори корношоямӣ (азкорбаронӣ) техникаю мошинолотии кишоварзӣ таъсири худро мерасонад ва миқдори вай дар ҷадвали 3 оварда шудааст.

Ҷадвали 3. – Миқдори техникаю мошинолотии кишоварзӣ корношоям, воҳид

Номгӯи техникаю мошинолотии кишоварзӣ	Солҳо					Соли 2023 нисбат ба соли 2019	
	2019	2020	2021	2022	2023	Мутлақ, воҳид	Нисбӣ, %
Тракторҳои гуно-гунтамағ	7327	7367	7394	7487	6600	-727	9,9
Комбайнҳои ғалладарав	265	603	530	522	218	-47	17,7
Комбайнҳо барои ҷамъоварии хӯроки чорво	42	119	130	125	32	-10	23,8
Комбайнҳои ҷуво-римаккағундор	14	3	5	3	-	-	-
Мошинҳои пахтачинӣ	42	89	43	33	4	-38	90,4
Мошинҳои кӯракғундор	14	15	16	13	1	-13	92,8
Испорҳои тракторӣ	1534	1796	1789	1719	1581	47	3,0
Пахтачудукунакҳо	72	1	1	15	-	-	-

Манбаъ: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумоти Вазорати кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2024.

Маълумотҳои ҷадвали 3 имконият дод, ки хулосаи зерин барорем:

1. Миқдори техникаю мошинолоту кишоварзӣ корношоям сол то сол коҳиш ёфта истодааст. Дар соли 2023 нисбат ба соли 2019 миқдори тракторҳои гуногунтамағи корношоям 9,9%, комбайнҳои ғалладарав 17,7%, комбайнҳо барои ҷамъоварии хӯроки чорво 23,8%, мошинҳои пахтачинӣ 90,4%, мошинҳои кӯракғундор 92,8% коҳиш ёфтааст. Сабаби асосии коҳишёбии миқдори техникаю мошинолоту кишоварзӣ, агар аз як тараф истифодаи марказҳои хизматрасонии техникӣ бошанд, аз тарафи дигар ҳар сол зиёд шудани миқдори техникаю мошинолоту харидоришуда мебошад.

Хулоса, миқдори техникаю мошинолоту кишоварзӣ корношоям тамоюл ба коҳишёбӣ дорад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки сатҳи таъминнокии техникӣ сол то сол афзоиш ёфта истодааст, ки ин кори корхонаҳои кишоварзиро осон мегардонад.

Барои ҳавасмандгардонии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ сатҳи таъминот бо техникаю мошинолоту кишоварзӣ яке аз нишондиҳандаҳои калидӣ буда, вай дар ҷадвали 4. пешниҳод шудааст.

Ҷадвали 4. - Сатҳи таъминоти корхонаҳои кишоварзӣ бо техникаю мошинолоту кишоварзӣ, %

Номгӯи техникаю мошинолоту кишоварзӣ	Солҳо				
	2019	2020	2021	2022	2023
Тракторҳои гуногунтамаға	75,1	73,1	73,2	72,6	73,6
Комбайнҳои ғалладарав	37,3	43,5	51,7	52,5	36,9
Комбайнҳо барои ҷамъоварии хӯроки чорво	12,7	8,1	8,1	7,6	7,2
Комбайнҳои ҷуворимаққағундор	90,0	85,5	71,9	83,0	74,5
Мошинҳои пахтачинӣ	4,6	6,0	3,0	2,1	2,1
Мошинҳои кӯракғундор	2,1	1,3	1,7	1,1	1,1
Испорҳои тракторӣ	100,6	82,4	82,6	83,4	87,1
Ядакҳои тракторӣ	44,1	104,3	124,0	126,3	83,6
Достҳои тракторӣ	197,8	232,8	217,4	229,0	232,8
Нармкунакҳои тракторӣ	106,7	104,2	115,3	109,5	123,4
Тойбанду тағрезчинҳо	84,7	107,9	112,5	115,5	120,5
Алафҷамъкунакҳои тракторӣ	97,7	124,7	81,1	137,7	160,6
Пахтаҷудокунакҳо	5,7	1,9	1,9	1,0	1,1

Манбаъ: Ҳисоби муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои омории Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон,2024,- с. 56 ва маълумоти Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, -с. 2024.

Аз рӯи маълумотҳои ҷадвали 4 хулосаҳои зерин баровардан мумкин аст:

1. Ҳолати сатҳи таъминоти корхонаҳои кишоварзӣ бо техникаю мошинолоту кишоварзӣ начандон хуб аст. Аз рӯи маълумотҳои ҷадвал бармеояд, ки бо сабаби ҳар сол харидорӣ намудан ба истиснои достҳои тракторӣ, нармкунакҳои тракторӣ, тойбанду тағрезчинҳо ва алафҷамъкунакҳои тракторӣ сатҳи таъминоти корхонаҳои кишоварзӣ бо техникаю мошинолоту кишоварзӣ паст мебошад. Сабаби асосии паст будани сатҳи таъминот бо баъзе техникаю мошинолоту кишоварзӣ бевосита ғаронарзиш будани техникаи кишоварзӣ мебошад;

2. Сатҳи таъминоти корхонаҳои кишоварзӣ соли 2023 нисбат ба соли 2019 бо тракторҳои гуногунтамаға 1,5%, комбайнҳои ғалладарав 0,4%, комбайнҳо барои ҷамъоварии хӯроки чорво 5,5%, комбайнҳои ҷувори-маққағундор 15,5%, мошинҳои пахтачинӣ 2,5%, мошинҳои кӯракғундор 1,1%, испорҳои тракторӣ 13,2% ва пахтаҷудокунакҳо 4,6% кам шудааст. Ба андешаи мо, сабаби асосии камшавии миқдори ин техникаю мошинолоту корношоям гаштан ва харидорӣ нашудани онҳо мебошад. Дар соли 2023 нисбат ба соли 2019 сатҳи таъминоти корхонаҳои кишоварзӣ бо достҳои тракторӣ 35%, нармкунакҳои тракторӣ 16,7%, тойбанду тағрезчинҳо 35,8% ва алафҷамъкунакҳои тракторӣ 62,9% зиёд гаштааст, ки сабаби асосии он нигоҳ доштани ҳолати коршоямӣ ва харидорӣ намудани техникаю мошинолоту кишоварзӣ номбаршуда мебошад. Хулоса, сатҳи таъминоти корхонаҳои кишоварзӣ бо техникаю мошинолоту кишоварзӣ начандон хуб аст. Барои баланд бардоштани сатҳи таъминот зарур аст, ки пойгоҳи техникӣ бо истифода аз имкониятҳо азнавсозӣ карда шавад.

Барои фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ дараҷаи таҷҳизоти техникӣ нишондиҳандаи муҳимми ҳавасмандгардонӣ буда, дараҷаи таҷҳизоти техникий корхонаҳои кишоварзӣ бо тракторҳои гуногунтамаға олотҳои он дар ҷадвали 5 оварда шудааст.

Ҷадвали 5. - Дараҷаи таҷҳизоти техникий корхонаҳои кишоварзӣ бо тракторҳои гуногунтамағаю олотҳои он

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					Соли 2023 нисбат ба соли 2019	
	2019	2020	2021	2022	2023	Мутлақ,воҳид	Нисбӣ, %
Ба 1000 гектар замини кишт чанд-то тракторҳои гуногунтамаға рост меояд, воҳид	33	32	32	32	32	-1,0	3,0
Ба як трактори гуногунтамаға чанд гектар замини кишт рост меояд, гектар	30,5	31,3	31,2	31,4	31,0	0,5	1,6
Ба 100 трактор чандто олотҳои кишоварзӣ рост меояд, воҳид							
Испорҳои тракторӣ	35	36,7	37,2	40	41,2	6,2	17,7
Ядакҳои тракторӣ	37	33	31	33	32,1	-4,9	13,2
Достҳои тракторӣ	5	5	5	6	6	1,0	20
Нармкунакҳои тракторӣ	13	12	12	13	13,2	0,2	1,5
Тойбанду тағрезчинҳо	2	3	3	3	3,3	1,3	65,0
Алафҷамъкунакҳои тракторӣ	1	1	1	1	1,4	0,4	40

Манбаъ: Ҳисоби муаллифон дар асоси нишондиҳандаҳои омории Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон,2024,-с. 56.

Дар асоси маълумотҳои ҷадвали 5 чунин хулосаҳо қардан мумкин аст:

1. Дараҷаи таҷҳизоти техникаи корхонаҳои кишоварзӣ дар ҳамаи категорияҳои хоҷагӣ бо тракторҳои гуногунтаъҷиз олотҳои он дар сатҳи начандон хуб қарор дорад. Агар дар соли 2019 ба 1000 гектар замини кишт 33 трактори гуногунтаъҷиз рост ояд, дар соли 2023 ин нишондиҳанда ба 32 адад баробар аст, ки 3 банди ғоизӣ қошқӣ ёфтааст, ки ин боиси зиёд гаштани масоҳати замини кишт ба як трактор мегардад. Ба ақидаи мо, сабаби асосии ин камшавӣ қорношоям гаштани тракторҳои гуногунтаъҷиз ва кам харидорӣ шудани онҳо мебошад;

2. Дар давраи таҳқиқот ба шумораи олотҳои кишоварзӣ ба 100 трактор рост омада тағйиротҳои назаррас дида мешавад. Дар соли 2023 нисбат ба соли 2019 ба 100 трактор шумораи испорҳои тракторӣ 17,7%, достҳои тракторӣ 20%, нармқунақҳои тракторӣ 1,5%, тоибанду тағрезчин 65% ва алафҷамъқунақҳои тракторӣ 40% зиёд гардида, шумораи ядақҳои тракторӣ 13,2% кам шудааст.

Сабаби асосии зиёд шудани шумораи олотҳои кишоварзӣ ба 100 трактор бевосита ҳар сол харидорӣ намудани онҳо мебошад. Хулоса, барои баланд бардоштани дараҷаи таҷҳизоти техникаи корхонаҳои кишоварзӣ бо тракторҳои гуногунтаъҷиз мустақкам намудани пойгоҳи техникаро тавсия менамоем.

Дараҷаи таҷҳизоти техникаи корхонаҳои кишоварзӣ бо комбайнҳо дар ҷадвали 6 пешниҳод шудааст.

Ҷадвали 6. - Дараҷаи таҷҳизоти техникаи корхонаҳои кишоварзӣ бо комбайнҳо

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					Соли 2023 нисбат ба соли 2019	
	2019	2020	2021	2022	2023	Мутлақ, воҳид	Нисбӣ, %
Ба 1000 гектар майдони кишти ғалладона чандто комбайнҳои ғалладаравӣ рост меояд, воҳид	3	4	4	3	2,8	-0,2	6,6
Ба як комбайни ғалладаравӣ чанд гектар майдони кишти ғалладона рост меояд, га	346,9	252,4	250,1	355,3	350,6	3,7	1,0
Ба 1000 га майдони хӯроқи чорво чандто комбайн барои ҷамъоварии хӯроқи чорво рост меояд, воҳид	1	1	1	1	1,1	0,1	10
Ба як комбайн барои ҷамъоварии хӯроқи чорво чанд гектар майдони хӯроқи чорво рост меояд, гектар	922,4	814,6	802,1	852,6	895,3	-27,1	2,9
Ба 1000 га майдони ҷуворимакка чандто комбайни ҷуворимаккағундор рост меояд, воҳид	1	0,4	1,0	1	0,8	-0,2	20
Ба як комбайни ҷуворимаккағундор чанд га майдони ҷувори-макка рост меояд, га	981,5	1018	926,3	1047	1170	188,5	19,2

Манбаъ: Ҳисоби муаллифони дар асоси нишондиҳандаҳои омории Кишовазии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2024 -с. 56.

Дар асоси маълумотҳои ҷадвали 6 хулосаҳои зерин баровардан мумкин аст:

1. Дараҷаи таҷҳизоти техникаи корхонаҳои кишоварзӣ дар ҳамаи категорияҳои хоҷагӣ бо комбайнҳо дар сатҳи паст қарор дорад. Агар дар соли 2019 ба 1000 гектар майдони кишти ғалладона 3 комбайни ғалладарав рост ояд, дар соли 2023 ин нишондиҳанда ба 2,8 баробар аст. Инчунин ба як комбайни ғалладарав дар соли 2019-346,9 гектар майдони кишти ғалладона рост ояд, дар соли 2023 ба 350,6 гектар баробар шуд. Сабаби асосии зиёдшавии масоҳати кишти ғалладона ба як комбайни ғалладарав таъмирталаб ва қорношоям шудани онҳо мебошад;

2. Дар давраи солҳои 2019-2023 ба 1000 гектар майдони хӯроқи чорво як комбайн барои ҷамъоварии он рост меояд ва ин нишондиҳанда тули давраи таҳқиқот 10% афзоиш ёфта бошад ҳам, шумораи техникаи кишоварзӣ бетағйирот мемонад. Чунки, сол то сол камшавии шумораи комбайнҳо барои ҷамъоварии хӯроқи чорво дида мешавад.

3. Дараҷаи таҷҳизонидани корхонаи кишоварзӣ бо комбайни ҷуворимаккағундор ҳолати камшавии техника дида мешавад. Дар натиҷаи аз меъёр зиёд истифода намудан камшавии шумораи комбайнҳои ғалладарав, барои ҷамъоварии хӯроқи чорво ва ҷуворимаккағундор мушоҳида қарда мешавад.

Дараҷаи таҷҳизоти техникаи корхонаҳои кишоварзӣ бо мошинҳои пахтачинию кӯракғундор дар ҷадвали 7 оварда шудааст.

Ҷадвали 7. - Дараҷаи таҷҳизоти техникаи корхонаҳои кишоварзӣ бо мошинҳои пахтачинию кӯракғундор

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					Соли 2023 нисбат ба соли 2019	
	2019	2020	2021	2022	2023	Мутлақ, воҳид	Нисбӣ, %
Ба 1000 гектар майдони пахта чандто мошини пахтачинӣ рост меояд, воҳид	0,4	0,5	0,02	0,2	0,1	0,3	75
Ба як мошини пахтачинӣ чанд гектар майдони пахта рост меояд, гектар	2579,2	1951,5	3860	5338	5543	2963,8	115,0
Ба 1000 гектар майдони пахта чандто мошини кӯракғундор рост меояд, воҳид	0,1	0,1	0,1	0,1	0,07	-0,03	30
Ба як мошини кӯракғундор чанд гектар майдони пахта рост меояд, гектар	7142,3	11587,5	8685	12964	12792	5649,7	79,1

Манбаъ: Ҳисоби муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои омории Кишовазии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2024,-с. 56.

Маълумотҳои ҷадвали 7 имконият дод, ки чунин ҳулоса барорем:

1. Дараҷаи таҷҳизоти техникии корхонаҳои кишоварзӣ дар ҳамаи категорияҳои хоҷагӣ бо мошинҳои пахтачини кӯракғундор низ дар сатҳи паст қарор дорад. Агар дар соли 2019 ба 1000 гектар майдони кишти пахта 0,4 воҳид мошини пахтачинӣ рост ояд, дар соли 2023 ин нишондиҳанда ба 0,1 баробар аст ва дар соли 2023 нисбат ба 2019-115% масоҳати кишти пахта ба як мошини пахтачинӣ зиёд шудааст. Дар давраи таҳқиқот ба 1000 га майдони кишти пахта 0,1 воҳид мошини кӯракғундор рост меояд ва ин нишондиҳанда тӯли давраи таҳқиқот 30% коҳиш ёфтааст. Сабаби асосии он пеш аз ҳама корношоямии техника ва сари вақт харидорӣ накардани онҳо мебошад. Ҳамин тариқ, корхонаҳои кишоварзӣ бо норасоии захираҳои техникии ғайриқарда истодаанд. Таҳлил нишон медиҳад, ки таъминот бо техника ва таҷҳизоти муосир дар сатҳи зарурӣ нест. Мушкилоти асосӣ – қуҳна шудани парки техникаи кишоварзӣ, норасоии таҷҳизоти замонавӣ мебошад. Ин ҳолат ба ғайриқардагии онҳо таъсири манфӣ мерасонад. Бо вучуди ин, имкониятҳои барои беҳбудӣ вучуд доранд, аз ҷумла ҷалби сармояи хориҷӣ ва истифодаи технологияҳои рақамӣ. Мо чунин меҳисобем, ки барои ҳавасмандгардонии ғайриқардагии корхонаҳои кишоварзӣ бо истифодаи техникаю технологияи муосир баланд бардоштани мустақкам намудани сатҳи таъминоти захираҳои техникии зарур мебошад.

АДАБИЁТ:

1. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмуаи оморӣ / Агентии омили назди Президенти Тоҷикистон. – Душанбе, 2024. – с. 14.
2. Маълумоти Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2024.
3. Ҳисайнов, Н.А. Принсипҳои ва омилҳои ба пойгоҳи моддӣ-техникии корхонаҳои кишоварзӣ таъсирбахш //Идоракунии давлатӣ. – 2021. - №3 (52). - С. 82-89.
4. Маликов И. А. Динамика производства и реализации животноводческой продукции в рыночных условиях / И. А. Маликов, Ш. К. Бобоев, М. А. Карамова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. – № 9. – С. 135-141.

ОБЕСПЕЧЕННОСТЬ ТЕХНИЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ СТИМУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация. В статье рассматривается обеспеченность сельскохозяйственных предприятий техническими ресурсами. Авторы подтверждают, что проведенный анализ показывает, что сельскохозяйственные предприятия техническими ресурсами на необходимом уровне не обеспечены. Это ситуация отрицательно влияет на их деятельность и основная их проблема -устаревший парк сельскохозяйственной техники и недостаточность современного оборудования. Для стимулирования деятельности сельскохозяйственных предприятий нужна модернизация технической базы и для повышения уровня обеспеченности техническими ресурсами, сельскохозяйственные предприятия должны сотрудничать с лизингодателями сельскохозяйственной техники, и в соответствии с возможностями модернизировать свой техническую базу.

Ключевые слова: сельскохозяйственные предприятия, стимулирование, технические ресурсы, сельскохозяйственная техника.

ТАЪМИНОТ БО ЗАХИРАҲОИ ТЕХНИКӢ ЯКЕ АЗ ОМИЛИ ҲАВАСМАНДГАРДОНӢИ ҒАЙРИҚАРДАГИИ КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ

Аннотатсия. Дар ин мақола дастрасии захираҳои техникии барои корхонаҳои кишоварзӣ баррасӣ мешавад. Муаллифони таҳқиқ мекунад, ки таҳлил нишон медиҳад, ки корхонаҳои кишоварзӣ бо захираҳои зарурии техникии таъмин нестанд. Ин вазъият ба ғайриқардагии онҳо таъсири манфӣ мерасонад ва мушкили асосии онҳо фарсуда шудани парки техникаи кишоварзӣ ва набудани таҷҳизоти муосир мебошад. Барои ҳавасмандгардонии ғайриқардагии корхонаҳои кишоварзӣ, навосии инфрасохтори техникии онҳо зарур аст ва барои афзоиши дастрасии онҳо ба захираҳои техникии, корхонаҳои кишоварзӣ бояд бо ширкатҳои лизинги техникаи кишоварзӣ ҳамкорӣ кунанд ва дар ҳолати зарурӣ инфрасохтори техникии худро навосӣ кунанд.

Калимаҳои асосӣ: корхонаи кишоварзӣ, ҳавасмандгардонӣ, захираҳои техникии, техника ва мошинолоту кишоварзӣ

AVAILABILITY OF TECHNICAL RESOURCES AS A FACTOR STIMULATING THE ACTIVITIES OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

Annotation. This article analyses the availability of technical resources for agricultural enterprises. The authors confirm that the conducted analysis shows that agricultural enterprises are not provided with the required level of technical resources. This situation negatively impacts their operations, and their main problem is the aging fleet of agricultural machinery and the lack of modern equipment. To stimulate the activities of agricultural enterprises, modernization of their technical infrastructure is necessary. To increase the availability of technical resources, agricultural enterprises should cooperate with agricultural machinery lessors and modernize their technical infrastructure according to their capabilities.

Keywords: agricultural enterprises, incentives, technical resources, agricultural machinery.

Сведения об авторах:

Абдалимов Абдурахмон. – кандидат экономических наук., доцент Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад, 48/5

Курбонова Фарзона Кенджаевна – ассистент кафедры маркетинга и агробизнеса Таджикского аграрного университета имени Шириншоха Шотемур, 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146. Телефон: 008-08-20-60

Author informations:

Abdalimov Abdurahmon - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Tourism Business and Hospitality, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Address: 48/5 Borbad Avenue, Dushanbe, Republic of Tajikistan.

Kurbonova Farzona Kenjaevna – assistant of the Department of Marketing and Agribusiness of the Tajik Agrarian University named after Shirinshokh Shotemur, 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 146. Phone: 008-08-20-60

ТАЪСИРИ ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР РУШДИ УСТУВОРИ КИШОВАРЗӢ

**Каримзода А.Р., Холиқов Д.Ф.-Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон,
Донишқадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи М. Турсунзода**

Калимаҳои асосӣ: *истифодаи технологияҳои инноватсионӣ, экологӣ-иқтисодӣ, нуриҳои минералӣ, нуриҳои органикӣ, обёрии қатрагӣ, сармоягузорӣ, технологияҳои инноватсионӣ, истеҳсолот, рушди устувор.*

Таъмини амнияти озуқаворӣ, рушди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, истеҳсоли маҳсулоти аз нигоҳи экологӣ тоза, рушди соҳаи кишоварзӣ, ҳамзамон истифодаи технологияи инноватсионӣ дар соҳаи кишоварзӣ, ҷиҳати амалишавии ҳадафҳои рушди устувор, яке аз ҳадафҳои ҳукумати кишвар ба ҳисоб рафта, дар шароити иқтисоди бозорӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Раванди истифодаи технологияҳои инноватсионӣ дар соҳаи кишоварзӣ, ҷалби бештари технологияҳои захирасарфакунанда, истифодаи технологияҳои аз ҷиҳати экологӣ безарар дар соҳаи кишоварзӣ, рушди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзиро таъмин намуда, ҳамзамон дар таъмини маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ-иқтисодӣ безарар мусоидат менамояд. Дар шароити дигаргунии биологӣ, тағйироти мунтазами иқлим, гармшавии муҳити замин қобилияти қабатҳои ҳосилхезии ҳок мунтазам вайрон гардида, аз мо тақозо менамояд, ки дар фаъолияти инноватсионии соҳаи кишоварзӣ технологияҳои муосири аз ҷиҳати экологӣ ва иқтисодӣ безарарро ба роҳ монда, дар рушди иқтисоди миллии саҳми аразанда дошта бошем. Маҳз истифодаи самаранокии инноватсия дар соҳаи кишоварзӣ дар замони тағйирёбии босуръати иқлими сайёра, зиёдшавии аҳоли дар ҷаҳон, талаботи зиёд ба истеъмоли маҳсулоти озуқаворӣ, таназзулҳои қабати ҳосилнокии ҳок ва таъмини аҳоли бо маҳсулоти тозаи ватанӣ муҳим арзёбӣ карда мешавад.

Дар ин замина: «бо вучуди дастгирҳои зиёди давлатии соҳаҳои комплекси агросаноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дараҷаи даромаднокии истеҳсолоти кишоварзӣ нисбат ба кишварҳои дигари аграрӣ-саноатӣ паस्तтар аст. Маблаггузориҳои давлатӣ ва ҷалби грантҳои хориҷӣ баҳри азхудкунии заминҳои нав, бунёди боғҳои интенсивӣ, танзими истифодаи захираҳои замин, ба аҳоли ҷудо намудани заминҳои наздиҳавлигӣ аз самтҳои сиёсати давлатии дастгирӣ истеҳсолкунандагони кишоварзӣ сокинони деҳот мебошад, ки дар маҷмӯъ ба баланд бардоштани некуаҳволии кишоварзон ва рушди иқтисоди кишвар мусоидат менамоянд. Рақобатпазир будани маҳсулоти кишоварзӣ дар бозори дохиливу хориҷӣ дар замони муосир аз дуруст ва бомаврид истифода намудани технологияҳои нави инноватсионӣ вобаста мебошад» [3,с.201].

Омӯзиши таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи кишоварзӣ ва тадқиқи инноватсия дар онҳо рушдкарда, нишон медиҳад, ки дар сурати ба таври кофӣ ва мақсаднок истифода гардидани инноватсия дар хоҷагҳои кишоварзӣ ва дигар субъектҳои кишоварзии кишвар аз манфиат холи нест. Бинобар ин, истифодаи шаклҳои муосири инноватсияи кишоварзӣ дар танзими захираҳои замин ва истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазирӣ аз ҷиҳати экологӣ тоза омили асосӣ ба ҳисоб меравад.

Дар робита ба самтҳои асосии тадқиқи инноватсия дар минтақаҳои гуногуни ҷаҳон зикр мегардад, ки: «вақтҳои охир, дар адабиёти хориҷӣ, тамоми заминаҳои миллии иқтисодӣ нави истифода мешавад. Иқтисоди нави инноватсионӣ таъсиси нуктаи назари бештар тасдиқшуда мебошад, ки барои кишварҳои рӯ ба тараққӣ, таъмини рушди самарабахш ва устувори соҳаи кишоварзӣ, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ин соҳа бояд дар асоси консепсияи системаҳои инноватсионии кишоварзӣ асос ёбад» [3,с.203].

Бо назардошти он, ки соҳаи кишоварзӣ яке аз соҳаҳои муҳимми иқтисоти ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад ҳамасола аз ҷониби ҳукумати мамлакат барнома ва нақша чорабиниҳои мақсаднок таҳия мегардад. Тавре дар: «Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ санаи 28.12.2024 баргузоргардида ироа шуд, ки ҷиҳати самаранок истифода бурдани ҳар як ваҷаб замин, бехтар гардонидани вазъии соҳаҳои тухмипарварӣ, ниҳолпарварӣ, зотпарварӣ ва таъмин намудани рушди инноватсионии соҳа бояд чораҳои саривақтӣ амалӣ карда шаванд» [9,с.30]. Ҳамин буд, ки вобаста ба тадқиқ ва истифодаи равандҳои инноватсионӣ дар иқтисодиёт ва дигар шаклҳои фаъолияти иқтисодӣ, кишоварзӣ зарурияти истифодаи ҳадафмандонаи технологияҳои рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 2025-2030 “Солҳои рушди иқтисодӣ рақамӣ” эълон карда шуд.

Соҳаи кишоварзӣ дар баробари дигар соҳаҳо яке аз бахшҳои асосии муҳимми иқтисодӣ ба ҳисоб меравад, ки ҷиҳати таъмини аҳоли бо маводи озуқаворӣ аз ҷиҳати экологӣ тоза, муҳим ҳисобида шуда, яке аз истифодабарандагони асосии сарватҳои табиӣ, аз ҷумла захираҳои об ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз, бо назардошти риояи принципҳои рушди устувор ҷиҳати ҳифзи муҳити зист, ҳангоми истифодаи зарҳимикатҳо ва дигар моддаҳои истифодашавандаи химиявӣ яке аз талаботҳои асосии замони муосир ба ҳисоб меравад.

Ба андешаи муҳаққиқони хориҷӣ Ҷ. Молина-Матурано, С. Шпилман ва Х. Стер: «рушди устувор ин таъмин намудани як нави мувозинат байни ҷузъҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва табиӣ ба ҳисоб меравад» [15,с.119]. Ҳамзамон дар таҳқиқотҳои амалии М. Шуте, Л. Клеркс ва К. Левис қайд карда мешавад, ки «рушди устувори инноватсионии кишоварзӣ бояд аз рӯи қобилияти соҳа, барои таъмини рушди истеҳсоли худӣ, дар шароити нигоҳ доштани таносуби оптималии рушди маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ва мувозинати системаҳои иқтисодӣ-экологӣ ва иҷтимоиро дар бар гирад» [16,с.510]. Аз ин рӯ қайд кардан зарур аст, ки истифодаи технологияҳои инноватсионӣ дар кишоварзӣ, дар таъмини даромаднокии аҳоли, бехтарсозии маҳсулнокии меҳнат, зиёд кардани ҷойҳои кории нав, самаранокӣ қабати таъсири мусбат расонида, ҳамзамон ҷиҳати бехтар намудани обёрии техникӣ, истифодаи нуриҳои минералӣ, ҳаритасозӣ, ҷамъоварии ҳосил, назорату коркарди агротехниро тавассути техникаҳои махсуси аз ҷиҳати экологӣ беҳатар ба ҳисоб

меравад. Мушкilotи экологӣ, ки айни замони пешорӯйи ҷомеаи ҷаҳонӣ, аз қабилӣ: хушксолӣ, биёбоншавӣ, тағйирёбии иқлим, норасоии оби нӯшокӣ қарор дорад ва яке аз роҳҳои баромадан аз ин мушкilotҳо, дуруст ба роҳ мондани технологияҳои инноватсионӣ дар соҳаи истифодаи замин ба ҳисоб меравад [17, с. 135]. Фаъолият ва истифодаи истифодаи технологияҳои инноватсионӣ дар қисмати зиёди хоҷагиро ва корхонаҳои кишоварзӣ қаноатбахш набуда, ҷораҳои заруриро ҷиҳати татбиқи онҳо зарур ва саривақтӣ мешуморем.

«Дар бисёр кишварҳои рӯ ба тараққӣ масъалаи самаранок истифодабарии захираҳои обӣ ва замин дар мадди аввал меистад ва барои Ҷумҳурии Тоҷикистон низ муҳим доништа мешавад. Барои самаранок истифода бурдани захираҳои мазкур дар аксар давлатҳо технологияҳои инноватсионӣ истифода бурда мешаванд» [11, с.16-17]. Аз ин рӯ бо назардошти таҷрибаи кишварҳои аз нигоҳи кишоварзӣ рушдёфта, метавон низоми идоракунии обёрӣ ва истифодаи инноватсионии хизматрасониҳоро дар соҳаи кишоварзӣ дуруст ва самаранок ҷорӣ намуд.

Вобаста ба рушди соҳаи кишоварзӣ, ки яке аз бахшҳои афзалиятноки самти иқтисодӣ ба ҳисоб меравад, дар Паёми навбатии Пешвои миллат таъкид карда шуд, ки «Нишондиҳандаи ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ аз 39 миллиард сомони соли 2019-ум ба 73 миллиард сомонӣ дар соли 2024-ум расидааст, яъне дар панҷ сол 1,9 баробар афзудааст» [9]. Бевосита нишондиҳандаҳои омӯрӣ гувоҳ аз онанд, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар заминаи хушкӯ ҳолӣ ба даст наомадааст ва то ҳанӯз соҳаи кишоварзӣ дар ҷумҳурӣ самти афзалиятнок доништа мешавад. Моро зарур аст, ки барои пешгирӣ кардани заминҳо аз вайроншавӣ, ҳамзамон аз гардиши кишоварзӣ баромадани онҳо, шӯршавии заминҳо, истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва агротехникаи пешрафтаи кишоварзӣ, истифодаи самараноки обу заминҳои қорами обӣ, рушд ва ташкили гармхонаҳою сардхонаҳои замонавӣ, таъмини бозори истеъмолӣ бо маҳсулоти тозаӣ экологӣ тоза ва хушсифати ватанӣ, вобаста ба фасли сол гирифтани ду-се ҳосил аз як қитъаи замин, бунёд ва парвариши тоқзорҳо, боғҳои интенсивӣ, ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷиро дуруст ба роҳ монда, дар таъмини иқтисодиёти ҷумҳури саҳми арзандаро созовор бошем.

Айни замон бо мақсади сари вақт гузаронидани ҷорабинҳои агротехникӣ, тибқи маълумоти омӯрӣ дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ ҷумҳурӣ ба ҳолати 1-уми октябри соли 2024 ба миқдори 27552 адад трактори гуногунтама мавҷуд аст, ки аз он 1442 трактори шудгоркунанда мебошад. Инчунин 1128 комбайни ғалладарав, 8367 ядаки тракторӣ, 10979 испори тракторӣ, 2308 тухмипошак, аз ҷумла 1890 тухмипошаки пахта, 3501 нармқунак, 1647 дисти тракторӣ, 928 тойбанду тағрезчин, 18 комбайни ҷуворимаққағундор, 132 комбайни хӯроки ҷорвоғундор, 229 картошкашинонак, 424 адад картошкаканак ва мошинолоти дигари кишоварзӣ мавҷуд мебошад, ки дар рафти оморасозии замин, коркарди хок пеш аз кишт, кишти зироатҳо, коркарди байниқаторҳо, коркарди химиявӣ ва ҷамъоварии ҳосили зироатҳои кишоварзӣ истифода гардида истодааст [4,с.3]. Яке аз роҳҳои маъмулу ва серистифода дар самти кишоварзӣ обёрии қатрагӣ ба ҳисоб меравад. Дар мамлакатҳои пешрафтаи кишоварзӣ аз имкониятҳои технологияҳои инноватсионӣ дар самти обёрии қатрагӣ зиёд истифода менамоянд, ки дар ин замина ҳам барои сарфаи нерӯи корӣ, самаранокии об ва ҳивзи заминро хок аз эрозия оварда мерасонад, ҳамзамон барои ба даст овардани ҳосили дилхоҳ мусоидат менамояд.

Вобаста ба обёрии қатрагӣ Арабов Ф.П., чунин қайд менамояд, ки: «технологияи обёрии қатрагӣ як технологияе ба ҳисоб меравад, ки миқдори назоратшавандаи об ва маводи ғизоиро ба минтақаи решаи зироатҳо тавассути шабакаи қубурҳо ва партовҳои қатрагӣ татбиқ мекунад. Муайян шудааст, ки иваз кардани усулҳои обёрии бесамар бо обёрии қатрагӣ метавонад талафоти обро 20-76% кам карда, ҳосилнокии истифодаи оби зироатҳоро 15% зиёд кунад» [2,с.121].

Агар таҷрибаи Ҷумҳурии Ўзбекистонро гирем дар онҳо ҷорӣ намудани технологияҳои обсарфакунонда дар 1,4 миллион гектар, аз ҷумла 293 ҳазор гектар бо обёрии қатрагӣ, ба баланд бардоштани самаранокии истифодаи об равона шудааст. Айни замон, усулҳои анъанавии обёрӣ, ба монанди обхезонӣ дар 85% заминҳои кишоварзӣ ҳукмфармо мебошанд, ки боиси зиёдатии хароҷоти об ба 30–40% мегардад. Обёрии қатрагӣ, ки аллакай дар 150 ҳазор гектар татбиқ шудааст, имкон медиҳад, ки истеъмоли об 50% коҳиш ёбад ва ҳосилнокии 20–25% зиёд гардад. Қарор аст, ки то соли 2028 ҳиссаи заминҳои бо технологияҳои обсарфакунонда то 35%-и масоҳати умумии заминҳои обёришаванда (4,3 миллион гектар) расад. Ин имкон медиҳад, ки ҳамасола 6 миллиард метри мукааб об сарфа шавад [7]. Обёрии қатрагӣ имконият медиҳад, ки дар мавсими обёрӣ заминҳои қорами аз ҷумла: боғҳои интенсивӣ ва дигар заминҳои кишти растаниҳои кишоварзӣ бо об таъмин карда шаванд. Афзалиятҳои ин усулҳо пеш аз ҳама, самаранокии истифодаи обро то 90% таъмин менамояд, талафоти беҳудаи об аз байн меравад, ҳосилнокӣ аз ҳар гектар то 25% зиёд гардида, даромади хоҷагӣ то 30% меафзояд, ташкили ҷойҳои корӣ (аз ҷумла барои занон, қорҳои мавсимӣ) муҳайё мегардад, эрозияи хок то 50% коҳиш меёбад, таъсири антропогени ба муҳити зистро кам мегардонад.

Қайд кардан ба мавриди аст, ки «дар ин самт давлат сиёсати махсуси инноватсиониро таҳия ва татбиқ менамояд, ки дар сатҳи миллий тавассути низоми ҷорабинҳои давлатии таҳия, такмил ва азхудкунии натиҷаҳои фаъолияти инноватсионӣ амалӣ мегардад. Мақсади фароҳам соختани чунин низоми нигоҳдорӣ ва ташаққули омилҳои техникаи инноватсионии рушди ҷамъият, инчунин, мусоидат намудан ба рушди таҳқиқотҳои илмӣ ва татбиқи инноватсияҳо дар истеҳсолот мебошад» [3,с.202]. Натиҷаҳои омӯрӣ гувоҳи онанд, ки истифодаи обёрии қатрагӣ бо усулҳои инноватсионӣ дар шароити камзамини ҷумҳурӣ ва дар ин замина нигоҳдории ҳолати ҳосилхезии онҳо, деградатсия ва таназулёбии онҳо мусоидат менамояд. Инчунин технологияи истифодаи обёрии қатрагӣ аз талафоти бемайлони об дар соҳаи кишоварзӣ пешгирӣ менамояд.

Дар самти обёрии қадрагӣ таҳқиқотҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки дар кишоварзии ҷумҳурӣ на ҳамавақт усулҳои инноватсионии обёрӣ истифода мегардад, ки дар сурати дуруст бароҳмонии усулҳои инноватсионӣ дар хоҷагӣ ва корхонаҳои кишоварзӣ ҳосилнокӣ маҳсулотҳои кишоварзӣ зиёд мегардад, ҳамзамон даромади саҳмдорон бо камтарин ҳарачот имконпазир аст. Инчунин ҷалби сармоя ва истифодаи самаранокии он ба кишоварзон имконияти даромади бештарро дар ин самт ба бор меорад. Дар ин асно, хоҷагиҳои кишоварзӣ ва деҳқонони алоҳида дар таъмини амнияти озуқаворӣ дар мамлакат саҳми арзандаро соҳиб мегарданд. Хосатан кишоварзии органикӣ ва маҳсулоти аз нигоҳи экологӣ тоза ҳама вақт талаботи зиёд дорад ва истеъмолкунандагон низ кӯшиш менамоянд, ки то маҳсулоти бехтаринро харидорӣ намоянд. Яке аз принципҳои муҳим дар самти иқтисоди “сабз” маҳз кишоварзӣ бо усулҳои инноватсионӣ ба ҳисоб меравад, ки «...амалисозии принципҳои иқтисоди «сабз» дар соҳаи кишоварзӣ барои афзоиши сармоягузориҳо, ҷорӣ намудани технологияҳои муосир дар обёрӣ, истифодаи ва идоракунии оқилонаи захираҳои замин, пешгирии бадшавии ҳолати мелиоративии заминҳо ва зиёд намудани ҳаҷми маҳсулоти кишоварзӣ, даромаднокӣ ва ҳосилнокӣ мусоидат менамояд» [1]. Вобаста ба принципҳои Стратегияи сабз дар ҷумҳурӣ хоҷагидорон ва кишоварзонро зарур аст, ки то дар истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзӣ ватанӣ ва сабз намудани кишоварзии Тоҷикистон аз воситҳои инноватсионии муосири кишоварзӣ истифода намоянд. Бо истифода аз таҷрибаи обёрӣ инноватсионӣ дар заминҳои боғу тоқзорҳои хоҷагиҳои кишоварзӣ ва хоҷагиҳои хонаводагӣ ҷиҳати баланд бардоштани рушди ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ зарур мебошад. Чунки айни замон на дар ҳама хоҷагиҳои кишоварзӣ ва корхонаи ин самт, аз ҷунин таҷриба истифода мебаранд. Аз маълумотҳои ҷадвали 1 дида мешавад, ки ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ дар чанд намуди хоҷагиҳо ба тавари зарурӣ рушд наёфтааст. Дар ин асно хоҷагиҳои хонаводагӣ ё хоҷагиҳои деҳқонӣ, ки аз технологияҳои инноватсионӣ истифода мебаранд, нишондиҳандаҳои балантарро доро мебошанд, ки ин аз самаранокии иқтисодӣ ва ҳам аз ҷиҳати дуруст бароҳмонии ҷарабиниҳои мелиоративӣ дар ин хоҷагиҳо дарак медиҳад. Ҷорисозии технологияи инноватсионӣ дар кишоварзӣ имконият медиҳад, то бозори дохилӣ бо маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза таъмин карда шуда, ҳамзамон ҷиҳати қонеъ намудани талаботи мардум бо маҳсулоти хушсифат мусоидат намояд.

Ҷадвали 1. - Ҳосили зироатҳои кишоварзӣ дар хоҷагиҳои хурд ва корхонаҳои кишоварзӣ дар солҳои 2015-2024 (сентнер аз 1 гектар).

Нишондиҳандаҳо		2015	2020	2021	2022	2023	2024
Зироатҳо							
Ғалла-дона	Дар ҳама категорияи хоҷагиҳо	28,6	31,1	30,7	33,3	31,3	33,1
	Дар корхонаҳои кишоварзӣ	23,6	26,3	25,4	28,4	26,2	27,6
	Дар хоҷагиҳои аҳоли	31,3	34,8	34,7	36,2	33,7	35,4
	Дар хоҷагиҳои деҳқонӣ	28,8	30,8	30,4	33,5	31,7	34,5
Картошка	Дар ҳама категорияи хоҷагиҳо	191,0	187,2	181,4	191,1	198,3	193,3
	Дар корхонаҳои кишоварзӣ	204,9	204,9	217,8	245,3	247,1	230,6
	Дар хоҷагиҳои аҳоли	173,5	145,6	125,4	127,5	135,1	122,4
	Дар хоҷагиҳои деҳқонӣ	199,8	224,2	222,9	236,8	247,9	248,9
Сабзавот	Дар ҳама категорияи хоҷагиҳо	247,9	274,2	280,5	286,1	309,9	314,8
	Дар корхонаҳои кишоварзӣ	231,8	285,2	282,4	287,8	282,2	286,5
	Дар хоҷагиҳои аҳоли	243,6	252,1	250,6	250,4	274,1	274,2
	Дар хоҷагиҳои деҳқонӣ	255,4	291,8	305,6	318,3	343,7	364,0
Мева-ғиҳо	Дар ҳама категорияи хоҷагиҳо	33,2	42,9	40,3	43,9	55,5	59,7
	Дар корхонаҳои кишоварзӣ	7,8	14,7	10,7	17,1	22,5	37,6
	Дар хоҷагиҳои аҳоли	60,4	65,9	67,7	66,8	74,2	64,4
	Дар хоҷагиҳои деҳқонӣ	20,7	37,3	32,2	37,9	53,6	63,2
Пахта	Дар ҳама категорияи хоҷагиҳо	17,3	21,4	22,6	22,7	21,1	15,1
	Дар корхонаҳои кишоварзӣ	16,8	22,1	23,2	25,0	26,4	16,9
	Дар хоҷагиҳои аҳоли	-	-	-	-	-	-
	Дар хоҷагиҳои деҳқонӣ	17,4	21,8	21,9	22,1	19,9	14,3

Сарчашма: Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: 34 соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон - 2025. – С. 241-254

Усули дигари ташкил ва истифодаи технологияи инноватсионӣ дар соҳаи кишоварзӣ, ин истифодаи технологияи нуриҳои минералӣ ва органикӣ ба ҳисоб меравад. Рушди истифодаи идоракунии экологии захираи заминҳои кишоварзӣ ба инноватсия таъя менамояд, ки он сохтор ва низоми истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзиро ба таври кулӣ тағйир дода, ба истеъмолкунандагони маҳсулоти озуқаворӣ намудҳои нави маҳсулоти кишоварзӣ аз ҷиҳати экологӣ тозаро пешниҳод менамояд. Инчунин, таъминоти иқтимоӣ-иқтисодӣ, экологӣ ва демографии аҳоли иҷро гардида, барои рушди устувори соҳаи кишоварзӣ ва иқтисодии мамлакат мусоидат менамояд.

Тадбиқ ва истифодаи механизмҳои инноватсионӣ дар соҳаи кишоварзиро омӯхта, самаранокӣ онҳоро дар рушди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба миён меорад, ки ҷори кардани он рушди бехатарии экологии маҳсулоти кишоварзиро таъмин менамояд. Истифодаи технологияҳои инноватсионии аз нигоҳи экологӣ тоза дар истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзӣ ба нигоҳдории иқтисодии ҳосилхезии замин, фароҳам овардани шароити мувофиқ барои ба даст овардани маҳсулоти хушсифати кишоварзӣ, ки ба талаботи санитарияи гигиенӣ ҷавобгӯ буда, дар ин баробар барои ба таври назаррас кам кардани хароҷоти моддӣ, энергетикӣ ва ғайра мусоидат мекунад.

Истифодаи нуриҳои органикӣ бешубҳа бартарҳои зиёд дошта, аз ҷиҳати устувории экологӣ, ҳамзамон дар идоракуни захираҳои замин таъсири калон дорад. Ҳосилнокии маҳсулотҳои кишоварзӣ бевосита аз тарзи дурусти системаҳои кишоварзӣ ва истифодаи нуриҳои минералӣ асос меёбад. Кишоварзии органикӣ пеш ҳама, барои қонеъ гардонидани талаботи ҷомеа равона гардида, барои даст ёфтан ба маҳсулотҳои аз ҷиҳати экологӣ беҳатар шароит фароҳам меоварад. Дар кишоварзии органикӣ истифодаи технологияи инноватсионӣ ба мақсад мувофиқ мебошад, чунки захирҳои заминҳои қорами кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба дигар кишварҳои ҳамсоя камтар аст.

Аз нигоҳи олимони соҳаи иқтисод Алибаева М.М., Ашуров А.Н., Шамсуддинов А.Х. дар шароити имрӯза корхонаҳои кишоварзӣ аз лиҳози истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ мақши муҳим доранд. Дар ин робита қайд менамоянд, ки: «...сарфи назар аз тамоми душвории таъмини захираҳои моддӣ-техникӣ ва молиявӣ ва бад шудани вазъи молиявӣ корхонаҳои кишоварзии онҳо бозори дохилиро ба маҳсулоти озуқаворӣ таъмин намуда истодаанд. Яке аз вазифаҳои асосӣ дар ин самт ҷудо кардани маблағ аз буҷет барои иҷрои барномаҳо, татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ, истифодаи грантҳо ва маблағҳои донорӣ ба ҳисоб меравад» [14, с.211-213].

Воқеан соҳаи кишоварзӣ имрӯз мисли дигар соҳаҳои иқтисодии кишвар ниёз ба як низомии дурусти сармоягузорӣ дорад. Инчунин амалисозии лоиҳа ва грантҳои давлатӣ дар ин самт зиёд намудан боиси рушд ва инкишофи маҳсулоти кишоварзӣ гардида, ҳамзамон дар таъмини аҳоли бо маҳсулоти аз нигоҳи экологӣ тоза нақши асосӣ шуда метавонад. Дигар омилҳои ҷалби сармоя ин ҷори намудани технологияи инноватсионӣ ва содироти маҳсулоти кишоварзӣ ба хориҷи кишвар мебошад, ки таби солҳои охир ба таври бесобиқа рушд карда истодааст.

Истеҳсоли зироатҳои муосир, истифодаи технологияҳои нави парвариши зироатҳо тақозо мекунад, ки ба муътадилгардонии ғизои растанӣ мусоидат намуда ва ҳамзамон аз ҷиҳати иқтисодӣ ва экологӣ ғайидоар мебошад. Яке аз роҳҳои ҳалли он дар технологияи дурусти истифодаи биопрепаратҳо бо нуриҳои органикӣ ва минералӣ ба ҳисоб меравад. Зироати истифодаи нодурусти нуриҳои минералӣ метавонад ба вайрон шудани қабатҳои хок оварда расонида, ба бад шудани ҳолати мелиоративии заминҳо ва гумуси хок сабаб шавад. Ҳосилнокии заминҳои кишоварзӣ низ аз миқдор ва тарзи андохтани нуриҳои минералӣ ва органикӣ вобастагии калон дорад зеро норасоии онҳо ва аз меъёр зиёд истифодаи онҳо ба сатҳи ҳосилхезии замин таъсир расонида метавонад. Ҷи тавре ки аз маълумоти ҷадвали 2 дида мешавад, андохтани нуриҳои минералӣ дар 10 соли ахир ба таври зайл андохта мешавад, ҳарчанд андохтани нуриҳои минералӣ нисбат ба соли 2015 зиёд шуда бошад ҳам, ин нишондиҳанда дар ҳар як хоҷагии гуногуни деҳқонӣ бо усули инноватсионӣ камтар қорқард карда мешаванд. Вобаста ба ҳар навъи зироат дар заминҳои кишти нуриҳои минералӣ истифода мегардад.

Ҷадвали 2. – Тариб ва истифодаи нуриҳои минералӣ дар зироатҳои кишоварзӣ (кг/гектар)

Зироатҳо	2015	2020	2021	2022	2023	2024
Нуриҳои минералӣ андохта шуд (ба ҳисоби 100% моддаҳои ғизодиханда), аз он ҷумла	136,8	136,9	140,4	152,2	63,6	63,4
ба зироатҳои ғаладона	92,6	89,9	96,8	112,5	35,0	36,1
ба зироатҳои техникӣ	172,2	179,1	172,6	177,9	180,3	181,6
ба картошка	372,0	171,3	246,3	295,0	170,1	171,3
ба сабзавот	144,7	172,8	164,6	174,2	107,3	108,6
ба зироатҳои полизии озуқаворӣ	116,4	141,9	146,3	161,9	123,2	123,6
ба зироатҳои ҳӯроқи қорво	81,8	83,9	90,9	107,2	105,0	106,1

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. АОНПҶ - 2025. – С. 278-279.

Андохтани қору ва дигар нуриҳои органикӣ ба зироатҳои кишоварзӣ таносуби пасту баландшавӣ дошта, дар қисмати зиёди аз зироатҳои кишоварзӣ меёри онҳо хело кам мебошад (ҷадвали 3). Ин омил боиси паст шудани ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ мегардад. Аз ин лиҳоз истифодаи дурусти технологияи нуриҳои органикӣ дар заминҳои кишоварзӣ боиси баланд гардидани ҳисили зироатҳо мегардад.

Ҷадвали 3. – Меъёри истифодаи нуриҳои органикӣ дар заминҳои кишти зироатҳои кишоварзӣ (т/га)

Солҳо	2015	2020	2021	2022	2023	2024
Қоруи органикӣ андохташуд, ҳамагӣ	3,9	3,7	2,6	3,9	3,9	3,6
аз он ҷумла						
ба зироатҳои ғаладона	6,6	4,1	3,8	4,0	3,1	3,8
ба зироатҳои техникӣ	0,7	1,3	1,1	1,5	1,6	1,1
ба картошка	8,4	8,5	4,2	9,4	9,7	9,2
ба сабзавот	3,6	4,1	2,0	2,9	3,5	3,1
ба зироатҳои полизии озуқаворӣ	2,8	1,6	0,9	1,3	3,8	3,9
ба зироатҳои ҳӯроқи қорво	2,9	6,9	0,5	3,8	2,2	2,1

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. – Душанбе, 2025. – С. 279.

Ба мақсад мувофиқ будани мувозинати ҳаҷми андохтани нуриҳои органикӣ ва минералӣ барои баланд бардоштани ҳосилнокии зироатҳо қумак менамояд, ки таҳлилҳои гузаронидаи мо дар самти таъсири ҳаҷми нуриҳои минералӣ ва органикӣ ба ҳосилнокии зироатҳо аз он шаҳодат медиҳад. Барои арзёбии ин таъсир мо усули таҳлили омилҳои истифода бурдем.

Натиҷаи таҳлили омилҳои гузариш аз бисёр тағйирёбандаҳои асли ба омилҳои тағйирёбандаи нав

мебошад. Бо истифода аз усули таҳлили компонентҳои асосӣ, мо шумораи ҳадди ақали омилҳои муайян мекунем, ки ба фарқияти маълумот саҳми бештар доранд. Ин омилҳои компонентҳои асосӣ меноманд. Натиҷаи дигари бехтарнамоӣ, ин ҳалли ҳаматарафаи вазифаҳои дар назди муассисаҳои давлатӣ ва дигар иштирокчиёни бахши хусусии кишоварзӣ дар самати сармоягузорӣ ба ҳисоб меравад. Зарурати ба рушди устувори аз ҷиҳати экологӣ созгор гузаштани фаъолияти кишоварзии технологӣ ба миён омадаст, ки тадбиқи барнома ва лоиҳаҳои навӣ рушди иқтисоди миллиро тақозо менамояд, ҳамзамон дар фаъолияти соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт саҳми арзандаро тадбиқи технологияҳои инноватсионӣ иҷро менамоянд.

«Раванди сусти ташаккул ва рушди нуруи сармоягузорӣ-инноватсионии корхонаҳои кишоварзии ҷумҳурӣ, набудани механизми самаранокӣ ташкил-иқтисодии идоракунии онҳо боиси поин рафтани самаранокии ҳосили меҳнат ва истеҳсолоти кишоварзӣ гардидааст» [14,с.211-213].

Омили дигари рушд ва тадбиқи технологияи инноватсионӣ дар кишоварзӣ ин сармоягузорӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ ҷалби бештари сармояи дохилию хориҷӣ, пеш аз ҳама рушди иқтисодиро таъмин намуда, самаранокии истифодаи инноватсияро дар кишоварзӣ бехтар мегардонад.

Самти кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке самтҳои дорои аҳамияти иқтисодӣ ба ҳисоб меравад, ки сармоягузорӣ асоси пешрафт ва рушди онро таъмин менамояд. Дар айни замон 23% ҳиссаи маҷмуи маҳсулоти дохило (ММД) ва 70% ҳиссаи аҳолии бо кор таъмин буда аз ҳисоби соҳаи кишоварзӣ ба ҳисоб меравад. Ҳамзамон 20% ҳиссаи маҳсулоти содиротро маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ ташкил медиҳад. Аз ин хотир сармоягузорию дар ин самт, хусусан дар самти воридсозии технологияҳои инноватсионӣ дар кишоварзӣ муҳим арзёбӣ карда мешавад.

Вобаста бар ин Арабов Ф.П., ибраз мебаронад, ки: «баланд бардоштани самаранокӣ дастгирии сармоягузорӣ ба рушди экологӣ-иқтисодии соҳаи кишоварзӣ дар шароити муосир мавқеи асосиро ишғол менамояд, зеро мақсади асосии ҳар як истеҳсолоти кишоварзӣ ба даст овардани даромаднокӣ, зиёд намудани ҳаҷми истеҳсолот, таъмини такрористеҳсоли васеи он мувофиқи талаботи бозор мебошад» [10,с.86].

Дар ин асно қайд кардан бо маврид аст, ки зарурияти ҷалби сармоягузорӣ, дар соҳаи кишоварзӣ, хосатан дар самти истифодаи усулҳои инноватсионии кишт, коркард, бастубанд, обёрӣ ва бозоргир намудани маҳсулоти кишоварзӣ, ҳамзамон ҳифзу нигоҳдорӣ заминҳои кишт мусоидат менамояд.

Вобаста ба ин дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли-2030 қайд карда шудааст: «...дар сценарии инертсионӣ пешбинӣ мешавад, ки модели аграрӣ саноатӣ рушд боқӣ мемонад ва ҳалли мушкилиҳои муҳими инфрасохторӣ, дараҷаи баланди вобастагӣ аз тақонҳои беруна ва воридоти маҳсулот тағйир намеёбад» [10,с.19]. Аз ин рӯ, қайд кардан ба маврид аст, ки дар раванди идоракунии ва истифодаи технологияи инноватсионии дар корхонаҳои кишоварзӣ ва арзёбии самаранокӣ лоиҳаҳои сармоягузорию инноватсионӣ дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ аз нигоҳи омӯрӣ ва динамика таҳлили онҳо шарт ва зарур мебошад. Ҳолати кунунӣ ва арзёбии самаранокӣ корхонаҳои кишоварзӣ, аз имконият ва шароити инноватсионӣ, ҳамзамон сармоягузорию онҳо аҳамияти калон дорад. Аз ин рӯ ҳалли вазифаҳои муҳимро вобаста ба тақимидиҳои низомии идоракунии инноватсионӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ, ҷалб ва истифодаи босамараи сармоягузорию инноватсионӣ, ояндабинӣ намудани хатарҳои эҳтимолӣ, тамоюл ва баҳогузорӣ ба рушди истеҳсоли соҳаи кишоварзӣ, ҳамзамон таҳияи қарорҳои идоракунии дар самти сиёсати инноватсионии корхона ва муайянсозии механизмҳои тадбиқи он ба ҳисоб меравад.

Хулоса дар заминаи истифодаи босамари технологияи инноватсионӣ ва тадбирҳои дар боло зикршуда, дар соҳаи кишоварзӣ тақозои замон мебошад. Аҳамияти илмӣ ва назариявии ин самт афзалияти пештар пайдо карда, корхонаҳои кишоварзӣ ва дигар сохторҳои ин самт зарурият пеш меояд, ки ҷораҳои баланд бардоштани ва тадбиқи фаъолияти инноватсиониро дар кишоварзӣ ва истеҳсоли маҳсулоти аз нигоҳи экологӣ тозаю рақобатпазир роҳандозӣ намоянд. Дигар самти муҳими гузариш ба ин низом дар он зоҳир мегардад, ки вобаста ба шароити иқтисодӣ бозорӣ, бозоргир будани маҳсулоти бо роҳҳои инноватсионӣ истеҳсол гардида дар соҳаи кишоварзӣ, тамғагузорию тиҷоратӣ, таблиғи инноватсионӣ натиҷаҳои назаррасро ба бор меорад. Вобаста ба ҳали мушкилотҳои дар самт, аз қабилӣ таъсири бухронҳои молиявӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ ва хоҷагиҳои кишоварзӣ, низомии субсидияҳои давлатӣ, норасогиҳои кадрӣ дар самти истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва фаъолияти онҳоро дар кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон масъулаҳои муҳим ва аввалиндараҷа ба ҳисоб меравад. Ҳамзамон бо истифода аз кишоварзии органикӣ, рушди иқтисоди сабз ва ҷалби сармоягузорӣ ҷиҳати расидан ба ҳадафҳои рушди устувор ҷумҳури зарур шуморида мешавад.

АДАБИЁТ

1. Алибаева, М. М. Стратегия устойчивого развития агропромышленного комплекса Республики Таджикистан / М. М. Алибаева, А. Н. Ашуров, А. Х. Шамсуддинов // Вестник Таджикского технического университета. – 2011. – № 2. – С. 73-76. – EDN OHJWST.
2. Арабов, Ф. П. Механизмы ҷалби сармоягузорию ба беҳдошти экологӣ-иқтисодии соҳаи кишоварзӣ / Ф. П. Арабов. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2024. – 220 р. – ISBN 978-99985—5094-0. – EDN VXXKXZV.
3. Асомуддини, Р. К. Истифодаи инноватсияҳо дар кишоварзӣ ва иттилоотикунории заминистифодабарӣ / Р. К. Асомуддини // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – №. 2. – Р. 201-207. – EDN RJZCEM.
4. Барномаи рушди соҳаи механиконию инноватсионии кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2025-2029, Душанбе-29.11.2024, –3с.
5. Грант Ф. Создание модели оптимальной производительности капельного орошения на солнечной энергии (SDrOP) для снижения стоимости систем капельного орошения для мелких фермеров //Прикладная энергетика. – 2022. – Т. 323. – С. 119-563.
6. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи омӯрӣ. АОНПҶ – 2024. – С. 278-279.

7. Махзани интернетӣ <https://bugin.info/detail/obiorii-katragi-va-avtomat>
8. Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: 34 соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон - 2025. – С. 241-254.
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». – Душанбе - 28.12.2024. – 30с
10. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030//аз 1.10.2016,– Душанбе, 2016, №636. – 86с.
11. Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023–2037. Душанбе, 2022. – С.16-17.
12. Тағоев, Ҷ. Ҳ. рушди инноватсияҳо дар хоҷагиро ва корхонаҳои минтақаи агросаноатии Кӯлоб / Ҷ. Ҳ. Тағоев, П. М. Саидов // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 2(31). – Р. 56-64. – EDN PGHVRP.
13. Хушвахтзода, К. Ҳ. Такмили механизми экологӣ-иқтисодии идоракунии захираҳои заминҳои кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / К. Ҳ. Хушвахтзода, Р. Асомуддини, Ф. Аҳмадзода. – Душанбе: Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, 2025. – 182 р. – ISBN 978-99985--8052-7. – EDN IWAENK.
14. Шамсиев, К. Б. Методология анализа развития инноваций АПК Таджикистана //Проблемы экономического роста и устойчивого развития территорий. – 2023. – С. 211-213.
15. Molina-Maturano J., Speelman S., Steur H. Constraint-based innovations in agriculture and sustainable development: A scoping review // Journal of Cleaner Production. 2019. Vol. 246. P. 119-134.
16. Schut M., Klerkx L., Leeuwis C. Innovation Platforms: Synopsis of Innovation Platforms in Agricultural Research and Development // Encyclopedia of Food Security and Sustainability. 2018. Vol. 3. P. 510-515.
17. Маликов, И. А. Динамика производства и реализации животноводческой продукции в рыночных условиях / И. А. Маликов, Ш. К. Бобоев, М. А. Карамова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. – № 9. – С. 135-141. – EDN LXIFSP.

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ ИННОВАТСИОНИИ МУОСИР ДАР РУШДИ УСТУВОРИ КИШОВАРЗӢ

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур доир ба истифодаи технологияи инноватсионии муосир дар рушди устувори кишоварзӣ мароқ зоҳир гардидааст. Вобаста ба истифодаи оқилона ва самаранокии технологияҳои инноватсионӣ дар соҳаи кишоварзӣ муаллиф аз нигоҳи олимони ватанию хориҷӣ, таҷрибаи давлатҳои пешрафтаи кишоварзӣ истифода намуда, бо пешниҳодҳои илман асоснакардашуда мавқеи хешро баён кардааст. Ҳадафҳои асосии истифодаи технологияҳои инноватсионӣ, пеш аз ҳама ба хоҷагирои деҳқонӣ ва корхонаҳои кишоварзии ҷумҳурӣ шароит фароҳам меоварад, ки бо хароҷоти камтарин даромади бештар ба даст оранд. Усулҳои инноватсионии обёрии қатрагӣ, истифодаи нуриҳои органикӣ ва ҷалби сармоягузорӣ ба соҳаи кишоварзии инноватсионӣ яке аз афзалиятҳои соҳаи дониш менамояд, ки муаллиф дар мақолаи хеш перомони Ҳамин масъалаҳо қайд кардааст.

Калимаҳои асосӣ: *истифодаи технологияҳои инноватсионӣ, экологӣ-иқтисодӣ, нуриҳои минералӣ, нуриҳои органикӣ, обёрии қатрагӣ, сармоягузорӣ, технологияҳои инноватсионӣ, истеҳсолот, рушди устувор.*

ВЛИЯНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Аннотация. В данной статье рассмотрено использование современных инновационных технологий в устойчивом развитии сельского хозяйства. Автор, опираясь на опыт передовых аграрных стран, а также на мнение отечественных и зарубежных учёных, высказал свою позицию, основанную на научно обоснованных предложениях. Основными целями использования инновационных технологий являются, прежде всего, создание условий для получения крестьянскими хозяйствами и сельскохозяйственными предприятиями республики большего дохода при минимальных затратах. Инновационные методы капельного орошения, применение органических удобрений и привлечение инвестиций в инновационное сельское хозяйство рассматриваются в качестве одного из приоритетов отрасли, что автор отметил в своей статье, посвящённой этим вопросам.

Ключевые слова: *использование инновационных технологий, экологические, экономические, минеральные удобрения, органические удобрения, капельное орошение, инвестиции, инновационные технологии, производство, устойчивое развитие.*

THE IMPACT OF THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGY ON THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE

Annotation. This article focuses on the use of modern innovative technologies in the sustainable development of agriculture. Regarding the rational and effective use of innovative technologies in agriculture, the author, using the experience of advanced agricultural countries from the point of view of domestic and foreign scientists, expressed his position with scientifically unfounded proposals. The main goals of using innovative technologies are, first of all, to create conditions for peasant farms and agricultural enterprises of the republic to earn more income with minimal costs. Innovative methods of drip irrigation, the use of organic fertilizers and attracting investment in innovative agriculture are considered to be one of the priorities of the sector, which the author noted in his article about these issues.

Keywords: *use of innovative technologies, ecological, economic, mineral fertilizers, organic fertilizers, drip irrigation, investment, innovative technologies, production, sustainable development.*

Свидения об авторах:

Асомуддини Рамазони Каримзода—кандидат экономических наук, Национальная академия наук Таджикистана, 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33. E-mail: sarichashma_2009@list.ru. Телефон: (+992) 918428782.

Холиков Диловар Файзуллоевич - старший преподаватель кафедры общественных наук Таджикского государственного института культуры и искусств имени Мирзо Турсунзаде. 734032, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада, 73а. Телефон: (+992) 985-02-33-44

Author informations:

Asomuddini Ramazoni Karimzoda-Candidate of Economic Sciences National Academy of Sciences of Tajikistan, 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave., 33. sarichashma_2009@list.ru. Phone: (+992) 918-42-87-82.

УДК 004.82.3.5

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ОБМЕННОГО КУРСА ТАДЖИКСКОГО СОМОНИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ НЕЧЕТКИХ СИСТЕМ И ГЛУБОКОГО ОБУЧЕНИЯ

Арабов М.К.¹, Ахмедов Д.Х.² -¹Казанский (Приволжский) федеральный университет;

²Института экономики и системного анализа развития сельского хозяйства ТАСХН.

Ключевые слова: прогнозирование валютных курсов, таджикский сомони, нечеткие временные ряды, глубокое обучение, машинное обучение, финансовое прогнозирование, адаптивные нечеткие системы, трансформеры, экономика, деньги, модель.

В современных условиях глобальной финансовой нестабильности и высокой волатильности валютных рынков прогнозирование обменных курсов становится одной из наиболее значимых задач для развивающихся экономик. Центральные банки таких стран нуждаются в точных и устойчивых моделях прогнозирования, обеспечивающих научно обоснованную поддержку принятия решений в сфере денежно-кредитной политики и валютного регулирования.

Для Республики Таджикистан проблема прогнозирования обменного курса имеет особое значение. Это обусловлено рядом факторов. Во-первых, экономика страны в значительной степени зависит от денежных переводов трудовых мигрантов, доля которых в ВВП остаётся одной из самых высоких в мире. Во-вторых, импорт зависимый характер национальной экономики делает курс сомони ключевым фактором, определяющим уровень ценовой стабильности и внешнеторгового баланса. В-третьих, ограниченные золотовалютные резервы усиливают потребность в точных прогнозах для повышения эффективности управления валютными рисками и обеспечения макроэкономической устойчивости.

Классические подходы к прогнозированию валютных курсов, такие как модели ARIMA и GARCH, сохраняют свою теоретическую и практическую значимость, однако они обладают ограниченными возможностями при анализе нелинейных и нестационарных временных рядов [1].

В последние десятилетия всё более активно развиваются методы машинного и глубокого обучения, а также нечеткие системы, способные учитывать сложные взаимосвязи и неопределённость, присущие финансовым данным. Тем не менее, сравнительная оценка эффективности этих подходов применительно к валютам развивающихся стран, включая таджикский сомони, остаётся недостаточно изученной.

В исследованиях [2] и [3] предприняты первые попытки применения алгоритмов машинного обучения для прогнозирования обменных курсов в странах Центральной Азии. Однако указанные работы не учитывают современные архитектуры глубокого обучения, такие как трансформеры, а также продвинутые нечеткие системы второго типа, обладающие потенциалом для повышения точности прогнозирования.

Научная проблема настоящего исследования заключается в отсутствии комплексных сравнительных исследований современных методов прогнозирования валютных курсов развивающихся экономик, в частности таджикского сомони.

Гипотеза исследования состоит в том, что современные нечеткие системы способны обеспечивать более высокую точность прогнозирования по сравнению с методами глубокого обучения благодаря своей способности эффективно моделировать неопределённость и нелинейность финансовых процессов.

Цель исследования заключается в разработке, реализации и сравнительном анализе современных методов прогнозирования курса TJS/USD с использованием нечетких систем, глубокого обучения и ансамблевых методов машинного обучения.

Исторически прогнозирование финансовых временных рядов базировалось на статистических моделях. Модель ARIMA [1] стала базовым инструментом анализа стационарных рядов, а семейство моделей ARCH и GARCH [4, 5] позволило учитывать изменчивость волатильности. Несмотря на широкое применение, данные методы демонстрируют ограниченную эффективность при анализе нелинейных и нестационарных процессов, характерных для валютных рынков развивающихся экономик.

С развитием машинного обучения появились новые подходы, ориентированные на выявление сложных взаимосвязей между экономическими факторами. Исследования показали, что нейронные сети и их модификации обеспечивают более высокую точность прогнозирования по сравнению с классическими моделями [6–7]. Применение методов машинного обучения к валютным рядам развивающихся стран подтвердило их перспективность и потенциал для практического использования [2].

Концепция нечетких временных рядов (Fuzzy Time Series, FTS) была предложена в [8], где заложены основы моделирования неопределённости во временных данных. В последующих работах [9] предложены алгоритмические улучшения, направленные на повышение точности прогнозов и вычислительной эффективности. Дальнейшее развитие теории нечетких систем привело к формированию моделей второго типа (Type-2 Fuzzy Systems) [10], которые позволяют учитывать дополнительный уровень неопределённости и шумов, что особенно важно при анализе финансовых временных рядов с высокой волатильностью.

Современные подходы к прогнозированию финансовых временных рядов базируются на сочетании методов нечеткой логики, ансамблевого обучения и нейросетевых архитектур. В данном разделе представлены ключевые теоретические и математические основы используемых моделей: адаптивных нечетких временных рядов, нечетких систем второго типа, трансформер-архитектуры и алгоритмов градиентного бустинга.

Пусть U -универсум дискурса, определяемый как

$$U = [D_{\min} - D_1; D_{\max} + D_2],$$

где $D_{\min}$ и $D_{\max}$ -минимальное и максимальное значения исходных данных, а D_1 и D_2 -корректирующие коэффициенты для расширения диапазона.

Универсум U делится на n интервалов $u_1, u_2, \dots, u_n$. На каждом интервале определяется нечеткое множество A_i с функцией принадлежности $\mu_{A_i}(x)$. Для адаптивного разбиения используется квантильный подход:

$$Q_p = q; |; P(X \leq q) = p, \quad p = \frac{i}{n}, i = 0, 1, \dots, n.$$

Фаззификация значения x осуществляется с помощью гауссовой функции принадлежности:

$$\mu_i(x) = \exp\left(-\frac{1}{2}\left(\frac{x - c_i}{\sigma_i}\right)^2\right),$$

где c_i -центр i -го интервала, а σ_i -параметр, определяющий ширину функции принадлежности.

Нечеткие логические отношения (Fuzzy Logical Relationships, FLR) формализуются в виде:

$$A_{i_1}, A_{i_2}, \dots, A_{i_k} \rightarrow A_j,$$

где k -порядок модели, отражающий количество предыдущих наблюдений, учитываемых при прогнозировании. Прогнозное значение вычисляется как агрегированная дефаззификация на основе нечетких отношений текущего состояния.

Для моделирования сложных неопределённостей, присущих финансовым данным, применяются интервальные нечеткие множества второго типа (Interval Type-2 Fuzzy Sets, IT2FS). Такие множества характеризуются верхней $\bar{\mu}(x)$ и нижней $\underline{\mu}(x)$ функциями принадлежности и записываются в виде:

$$\tilde{A} = \int_{x \in X} \int_{u \in [\underline{\mu}(x), \bar{\mu}(x)]} \frac{1}{(x, u)}.$$

Результирующее значение для Type-2 системы вычисляется через процедуру **type-reduction**, реализуемую алгоритмом Карника–Менделя (Karnik–Mendel algorithm):

$$y_l = \frac{\sum_{i=1}^L x_i \bar{\mu}(x_i) + \sum_{i=L+1}^N x_i \mu(x_i)}{\sum_{i=1}^L \bar{\mu}(x_i) + \sum_{i=L+1}^N \mu(x_i)}.$$

После type-reduction выполняется дефаззификация для получения итогового прогноза. Такие модели демонстрируют повышенную устойчивость при работе с шумными и неоднозначными финансовыми данными.

Методы градиентного бустинга относятся к ансамблевым алгоритмам машинного обучения, основанным на поэтапном улучшении модели за счёт добавления новых базовых предсказателей. На каждой итерации m строится композиция из предыдущей модели $F_{m-1}(x)$ и нового слабого обучателя $h_m(x)$:

$$F_m(x) = F_{m-1}(x) + \gamma_m h_m(x),$$

где γ_m -коэффициент обучения, определяемый путём минимизации функции потерь $L(y, F(x))$ по градиенту:

$$h_m(x) = \operatorname{argmin}_h \sum_{i=1}^N \left[-\frac{\partial L(y_i, F_{m-1}(x_i))}{\partial F_{m-1}(x_i)} - h(x_i) \right]^2.$$

Ключевая идея заключается в последовательном уточнении модели за счёт приближения отрицательного градиента функции потерь. В работе использованы модификации XGBoost, LightGBM и ансамблевая версия Gradient Boosting Ensemble, отличающиеся стратегиями построения деревьев решений и регуляризаций.

В качестве эмпирической базы использованы ежедневные данные официального обменного курса таджикского сомони (TJS) к доллару США (USD) за период с 1 января 2001 г. по 13 марта 2025 г., предоставленные Национальным банком Таджикистана. Общий объем выборки составил 7167 наблюдений.

Для обеспечения корректности анализа исходные данные были проверены на наличие пропущенных значений и выбросов. Пропущенные значения отсутствовали, а потенциальные аномалии исключались методом межквартильного размаха (IQR).

Временной ряд был разделен на обучающую выборку (80%, 5733 наблюдения) и тестовую выборку (20%, 1434 наблюдения) с сохранением временной последовательности. Дополнительно данные были нормализованы методом Min–Max:

$$x' = \frac{x - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}}.$$

Предварительный анализ включал проверку стационарности с использованием тестов Дики–Фуллера (ADF) и KPSS, а также построение автокорреляционных (ACF) и частных автокорреляционных (PACF) функций для определения временной структуры данных.

В рамках исследования были реализованы и протестированы восемь современных методов прогнозирования валютных курсов:

1. **Improved Transformer**-модифицированная архитектура Transformer с позиционным кодированием (*positional encoding*) и механизмом *multi-head attention*;
2. **CNN-LSTM Hybrid**-гибридная модель, объединяющая сверточные и рекуррентные слои для извлечения пространственно-временных закономерностей;
3. **Adaptive Fuzzy Time Series (AFTS)**-адаптивная нечеткая модель временных рядов с динамическим квантильным разбиением универсума;
4. **Type-2 Fuzzy System (T2FS)**-нечеткая система второго типа (Interval Type-2) для учета неопределенности входных данных;
5. **XGBoost**-алгоритм экстремального градиентного бустинга с регуляризацией L1/L2;
6. **LightGBM**-метод градиентного бустинга, оптимизированный для больших объемов данных с использованием алгоритма histogram-based learning;
7. **Random Forest**-ансамблевый метод на основе совокупности решающих деревьев с бутстрепингом;
8. **Gradient Boosting Ensemble (GB Ensemble)**-взвешенный ансамбль моделей XGBoost и LightGBM для повышения устойчивости и точности прогнозов.

Для оценки точности прогнозов использовались следующие количественные метрики: Средняя абсолютная процентная ошибка (MAPE), среднеквадратичная ошибка (RMSE), Средняя абсолютная ошибка (MAE). Коэффициент детерминации (R^2)-характеризует долю объяснённой дисперсии модели? Точность направления (Direction Accuracy)-доля случаев, в которых модель корректно предсказала направление изменения курса:

$$DA = \frac{1}{n-1} \sum_{t=2}^n \mathbf{1}[(y_t - y_{t-1})(\hat{y}_t - \hat{y}_{t-1}) > 0] \times 100$$

MAPE использовалась в качестве основной метрики при сравнении моделей ввиду её интерпретируемости и независимости от масштаба данных.

Результаты сравнительного анализа эффективности восьми методов представлены в таблице 1.

Таблица 1.-Сравнительные результаты методов прогнозирования курса TJS/USD

Метод	MAPE (%)	RMSE	MAE	R^2	Direction Acc. (%)
Adaptive FTS	3.36	0.548	0.378	-0.090	75.44
Type-2 Fuzzy	3.54	0.566	0.400	-0.162	75.23
LightGBM	4.32	0.609	0.469	-0.348	51.99
GB Ensemble	4.43	0.622	0.481	-0.405	51.99
XGBoost	4.50	0.628	0.488	-0.432	52.83
Random Forest	4.51	0.629	0.490	-0.439	75.30
Transformer	13.43	1.579	1.493	-8.060	69.92
CNN-LSTM	66.48	7.443	7.273	-200.233	75.09

Статистическая проверка значимости-для подтверждения статистической значимости различий между моделями был применён непараметрический тест Фридмана. Полученные результаты ($\chi^2 = 2404.1172$, $p < 0.001$) указывают на наличие существенных различий между средними рангами моделей, что подтверждает достоверность выявленных различий в точности прогнозирования.

Анализ эффективности ведущих методов-наиболее высокие результаты продемонстрировала модель Adaptive Fuzzy Time Series с MAPE = 3.36% и Direction Accuracy = 75.44%. Метод Type-2 Fuzzy System показал сопоставимые результаты (MAPE= 3.54%), что подтверждает эффективность нечетких систем при прогнозировании валютных курсов с высокой степенью неопределенности.

Методы градиентного бустинга (XGBoost, LightGBM, GB Ensemble) продемонстрировали стабильные, но менее точные результаты (MAPE 4.32–4.51%). При этом Random Forest отличился высокой точностью определения направления (75.30%), что делает его полезным инструментом для сценарного анализа динамики курса.

Нейросетевые архитектуры (Transformer и CNN-LSTM) показали значительно более высокие ошибки прогнозирования, что свидетельствует о необходимости дополнительной адаптации этих моделей к финансовым временным рядам с высокой нестабильностью.

Интерпретация результатов-Полученные результаты демонстрируют явное преимущество адаптивных нечетких систем по сравнению с методами глубокого обучения и градиентного бустинга. Высокая точность моделей **Adaptive FTS** и **Type-2 Fuzzy** объясняется их способностью адекватно описывать неопределенность и нелинейность, присущие финансовым временным рядам. Механизм адаптивного разбиения универсума и использование гауссовых функций принадлежности позволяют гибко реагировать на изменение динамики данных, что особенно важно для валютных курсов с высокой волатильностью.

Модель **Type-2 Fuzzy System** продемонстрировала сопоставимую эффективность благодаря учёту интервальной неопределенности и возможности отражения размытости экспертных знаний. Это обеспечивает более устойчивое поведение модели при наличии шума и неполной информации.

Относительно низкие результаты нейросетевых архитектур (**Transformer** и **CNN-LSTM**) могут быть обусловлены несколькими факторами. Во-первых, ограниченный объем выборки (7167 наблюдений) может быть недостаточен для эффективного обучения глубоких моделей. Во-вторых, структура данных по обменному курсу TJS/USD не демонстрирует сложных многоуровневых закономерностей, требующих применения глубоких архитектур. В-третьих, модели типа Transformer и CNN-LSTM требуют тщательной настройки гиперпараметров, выбора архитектуры и регуляризации, что при ограниченных данных может приводить к переобучению и снижению обобщающей способности.

Таким образом, результаты подтверждают гипотезу исследования о преимуществе нечетких систем в задачах прогнозирования валютных курсов развивающихся экономик, где неопределенность и стохастическая нестабильность играют определяющую роль.

Результаты исследования обладают высокой практической значимостью для органов денежно-кредитного регулирования, в частности для Национального банка Таджикистана. Внедрение моделей на основе **Adaptive Fuzzy Time Series** позволяет:

- повысить точность прогнозов обменного курса в среднем на 60–70% по сравнению с традиционными методами;
- улучшить эффективность управления золотовалютными резервами;
- повысить точность и своевременность интервенций на валютном рынке (*timing interventions*);
- снизить влияние краткосрочных колебаний и волатильности на финансовую стабильность;
- повысить качество аналитических прогнозов при разработке денежно-кредитной политики.

Использование нечетких систем может стать основой для внедрения интеллектуальных систем поддержки решений, предназначенных для оперативного анализа динамики валютного рынка Таджикистана.

Несмотря на достигнутые результаты, исследование имеет ряд ограничений. Во-первых, в моделировании использовались исключительно исторические временные ряды без учета фундаментальных и макроэкономических факторов (таких как инфляция, торговый баланс, мировые цены на сырьевые товары и объемы денежных переводов). Во-вторых, не проводился анализ долгосрочной устойчивости моделей в условиях структурных сдвигов и внешних шоков.

Возможные направления дальнейших исследований включают:

- интеграцию макроэкономических и фундаментальных показателей в нечеткие модели;
- разработку гибридных систем, объединяющих преимущества нечеткой логики, глубокого обучения и методов бустинга;
- применение методов *transfer learning* для переноса обученных моделей на другие валютные пары развивающихся стран;
- исследование динамической адаптации параметров нечетких систем в режиме реального времени.

Реализация указанных направлений позволит создать более устойчивые и интерпретируемые модели для финансового прогнозирования в условиях неопределенности.

В заключение, проведён комплексный сравнительный анализ восьми современных методов прогнозирования обменного курса таджикского сомони (TJS) к доллару США (USD) на основе ежедневных данных Национального банка Таджикистана за период 2001–2025 гг. Таким образом, проведённое исследование вносит вклад в развитие методов финансового прогнозирования, демонстрируя эффективность нечетких подходов в условиях неопределённости и волатильности, характерных для экономик развивающихся стран.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Box, G. E. P., Jenkins, G. M., Reinsel, G. C., Ljung, G. M. Time Series Analysis: Forecasting and Control. – Hoboken: John Wiley & Sons, 2015. – 712 p.
- 2.Khabibullozoda, K. Kh., Arabov, M. K., Shirinov, N. S. The comparative analysis of the efficiency of various machine learning models in forecasting the Tajik somoni exchange rate // Science and Innovation. Series of Geological and Technical Sciences. – 2025. – Vol. 2. – P. 119–130.
- 3.Арабов М.К., Седых В.В. Прогнозирование динамики финансовых временных рядов с помощью методов автоматизированного машинного обучения: случай российского рубля // Научно-технический вестник Поволжья. – 2025. – № 6. – С. 199–201.
- 4.Engle, R. F. Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation // Econometrica. – 1982. – Vol. 50, No. 4. – P. 987–1007.
- 5.Bollerslev, T. Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity//Journal of Econometrics. –1986. –Vol. 31, No. 3. – P. 307–327.
- 6.Zhang, G. P. Time series forecasting using a hybrid ARIMA and neural network model //Neurocomputing. –2003. –Vol.50. –P.159–175.
- 7.Sezer, O. B., Gudelek, M. U., Ozbayoglu, A. M. Financial time series forecasting with deep learning: A systematic literature review: 2005–2019 // Applied Soft Computing. – 2020. – Vol. 90. – Art. 106181.
- 8.Song, Q., Chissom, B. S. Fuzzy time series and its models // Fuzzy Sets and Systems. – 1993. – Vol. 54, No. 3. – P. 269–277.
- 9.Singh, S. R. A computational method of forecasting based on fuzzy time series // Mathematics and Computers in Simulation. – 2008. – Vol. 79, No. 3. – P. 539–554.
10. Mendel, J. M. Type-2 Fuzzy Sets and Systems. – Hoboken: John Wiley & Sons, 2007. – 576 p.
11. Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. N., Polosukhin, I. Attention is all you need // Advances in Neural Information Processing Systems. – 2017. – Vol. 30.
12. Lim, B., Arik, S. O., Loeff, N., Pfister, T. Temporal fusion transformers for interpretable multi-horizon time series forecasting // International Journal of Forecasting. – 2021. – Vol. 37, No. 4. – P. 1748–1764.
13. Шарифов З.Р., Ахмедов Д.Х. Эффективное использование земель в садово-виноградарческой отрасли Таджикистана. Теоретико-научно-производственный журнал “АПК Таджикистан: Экономика, Организация и управление” Институт экономики и системного анализа сельского хозяйства ТАСХН. -Душанбе -2021 №2 (51).- С. 33-37.

ДУРНАМОИ ҚУРБИ АСЪОРИ СОМОНИИ БО ИСТИФОДАИ СИСТЕМАҲОИ ҲОЗИРАИ ОМУЗИШИ АМИҚ

Аннотатсия. Дурнамои қурби асър вазиѣи асосии таъмини устувории молиявии иктисодиѣи миллӣ, махсусан дар кишварҳои рӯ ба инкишоф мебошад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки иктисодиѣташ аз интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ ва воридот вобастагии зиёд дорад, пешгӯии дақиқи қурби сомони/доллари ИМА барои нигоҳ доштани суботи нархҳо ва самаранокии сиёсати пулию қарзӣ

аҳамияти стратегӣ дорад. Тадқиқоти мазкур таҳлили мукаммали муқоисавии усулҳои муосири пешгӯии қурби сомонӣ/доллари ИМА, аз ҷумла меъморӣ шабакаҳои нейронӣ, системаҳои номуайян ва алгоритмҳои баланд бардоштани градиентро пешниҳод мекунад. Маълумотҳо дар асоси маълумоти Бонки миллии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2001-2025 натиҷаҳои зеринро нишон дод: (7167 мушоҳида), ҳашт усул санҷида шуд: Трансформатори мукамал, гибриди CNN-LSTM, Силсилаи номуайяни вақт, Type-2 System Fuzzy, XGBoost, LightGBM, Random Boosting ва Gradimbleent. Системаҳои номуайян натиҷаҳои бехтаринро нишон доданд: мутобиқшавии FTS ба $MAPE = 3,36\%$ ва Системаи номуайяни Type-2 - $3,54\%$ расид. Усулҳои баланд бардоштани градиент $MAPE = 4,32-4,51\%$ нишон доданд, дар ҳоле ки моделҳои шабакаи нейронӣ дақиқии хеле пастро нишон доданд ($MAPE = 13,43-66,48\%$). Таҳлили омӯрӣ (санҷиши Фридман, $p < 0,001$) мавҷудияти фарқиятҳои назарраси байни усулҳоро тасдиқ менамояд. Натиҷаҳои бадастомада бартариҳои системаҳои муосири номуайянро нисбат ба усулҳои омӯзиши амиқ дар пешгӯии қурби сомонӣ нишон медиҳанд. Аҳамияти амалии тадқиқот дар истифодаи эҳтимолии моделҳои таҳияшуда аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон барои баланд бардоштани саҳеҳии пешгӯии қурби асёр ва оптимизатсияи идоракунии хавфи қурби мебошад.

Калимаҳои асосӣ: қурби асёр, сомони, силсилаи вақтҳои норавшан, омӯзиши амиқ, омӯзиши мошинсозӣ, пешгӯии молиявӣ, системаҳои номуайяни мутобиқшаванда, трансформаторҳо, иқтисодиёт, пул, модел.

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ОБМЕННОГО КУРСА ТАДЖИКСКОГО СОМОНИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ НЕЧЕТКИХ СИСТЕМ И ГЛУБОКОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Прогнозирование обменного курса является ключевой задачей обеспечения финансовой стабильности национальной экономики, особенно в развивающихся странах. Для Республики Таджикистан, экономика которой сильно зависит от денежных переводов и импорта, точное прогнозирование курса сомони/доллар США имеет стратегическое значение для поддержания ценовой стабильности и эффективности денежно-кредитной политики. В данном исследовании представлен всесторонний сравнительный анализ современных методов прогнозирования курса сомони/доллар США, включая архитектуру нейронных сетей, нечеткие системы и алгоритмы градиентного бустинга. Данные Национального банка Таджикистана за период 2001-2025 гг. показали следующие результаты: (7167 наблюдений) было протестировано восемь методов: Full Transform, CNN-LSTM Hybrid, Fuzzy Time Series, Type-2 System Fuzzy, XGBoost, LightGBM, Random Boosting и Gradimbleent. Наилучшие результаты показали нечеткие системы: адаптация FTS достигла $MAPE = 3,36\%$, а нечеткая система Type-2- $3,54\%$. Методы градиентного бустинга показали $MAPE = 4,32-4,51\%$, в то время как модели нейронных сетей продемонстрировали значительно более низкую точность ($MAPE = 13,43-66,48\%$). Статистический анализ (критерий Фридмана, $p < 0,001$) подтверждает наличие существенных различий между методами. Полученные результаты демонстрируют превосходство современных нечетких систем над методами глубокого обучения в прогнозировании курса сомони. Практическая значимость исследования заключается в потенциальном использовании разработанных моделей Национальным банком Таджикистана для повышения точности прогнозирования валютного курса и оптимизации управления валютными рисками.

Ключевые слова: прогнозирование валютных курсов, таджикский сомони, нечеткие временные ряды, глубокое обучение, машинное обучение, финансовое прогнозирование, адаптивные нечеткие системы, трансформеры, экономика, деньги, модель.

FORECASTING THE TAJIKISTAN SOMONI EXCHANGE RATE USING MODERN FUZZY SYSTEMS AND DEEP LEARNING

Annotation. Forecasting exchange rates is a key task in ensuring the financial stability of national economies, especially in developing countries. For the Republic of Tajikistan, whose economy is highly dependent on remittances from migrant workers and imports, accurately forecasting the somoni/US dollar exchange rate is of strategic importance for maintaining price stability and the effectiveness of monetary policy. This study provides a comprehensive comparative analysis of modern TJS/USD exchange rate forecasting methods, including neural network architectures, fuzzy systems, and gradient boosting algorithms. An experiment based on National Bank of Tajikistan data for the period 2001–2025 demonstrated the following results: (7167 observations), eight methods were tested: Improved Transformer, CNN-LSTM Hybrid, Adaptive Fuzzy Time Series, Type-2 Fuzzy System, XGBoost, LightGBM, Random Forest, and Gradient Boosting Ensemble. Fuzzy systems showed the best results: Adaptive FTS achieved $MAPE = 3.36\%$, and Type-2 Fuzzy System – 3.54% . Gradient boosting methods demonstrated $MAPE = 4.32-4.51\%$, while neural network models showed significantly lower accuracy ($MAPE = 13.43-66.48\%$). Statistical analysis (Friedman test, $p < 0.001$) confirmed the presence of significant differences between the methods. The obtained results indicate the advantage of modern fuzzy systems over deep learning methods in forecasting the exchange rate of the Tajik somoni. The practical significance of the study lies in the potential use of the developed models by the National Bank of Tajikistan to improve the accuracy of exchange rate forecasts and optimize exchange rate risk management.

Keywords: exchange rate forecasting, Tajik somoni, fuzzy time series, deep learning, machine learning, financial forecasting, adaptive fuzzy systems, transformers, economics.

Сведения об авторах:

Арабов Муллошараф Курбонович. – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры анализа данных и технологий программирования Институт вычислительной математики и информационных технологий Казанский (Приволжский) федеральный Университет; г. Казань, MK.Arabov@kpfu.ru

Ахмедов Давлатали Хайталиевич – кандидат экономических наук, доцент зав.отделом изучения и мониторинг инвестиции в АПК Института экономики и системного анализа развития сельского хозяйства ТАСХН. Адрес: 734049, г. Душанбе ул Хаёти-Нав 306. Телефон: (+992) 931711199. E-mail: davlat_1118@mail.ru;

About the authors:

Arabov Mullosharaf Kurbonovich. – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Department of Data Analysis and Programming Technologies, Institute of Computational Mathematics and Information Technology, Kazan (Volga Region) Federal University; Kazan, MK Arabov@kpfu.ru

Akhmedov Davlati Khaitalievich – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Study and Monitoring of Investments in the Agro-Industrial Complex, Institute of Economics and Systems Analysis of Agricultural Development, Tajik Academy of Agricultural Sciences. Address: 734049, Dushanbe, Khayoti-Nav Street 306. Phone: +992 93 171 11 99. E-mail: davlat_1118@mail.ru

ТДУ: 657.1

БАҲИСОБИРИИ МУҲОСИБӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Саидов Р.Н.-Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: баҳисобгирӣ, муҳосибӣ, иқтисоди рақамӣ, рақамикунӣ, иттилоот, инноватсия, таҳлил, технологияҳои рақамӣ – компютерӣ, дорӣ, сармоя.

Афзоиши иттилооти иқтисодӣ молиявӣ баланд гардидани суръати коркарди онро талаб менамояд. Алалхусус дар шароити авҷгирии рақобат талабот ба технологияҳои инноватсионӣ – рақамии ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва таҳлили маълумот пайдо мегардад. Баҳисобгирӣ муҳосибӣ соҳае мебошад, ки ба ҷамъоварӣ, гуруҳбандӣ ва таҳлилу идоракунии иттилооти молиявӣ иқтисодӣ нигаронида шудааст. Воқеан, баҳисобгирӣ муҳосибӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ механизми сифатан нави пешбурди корҳои ҳисобдориро дар назар дорад. Истифодабарии афзалиятҳои иқтисоди рақамӣ дар соҳаи баҳисобгирӣ муҳосибӣ ба низоми худкор гузаштани рафти коркарди маълумот, гуруҳбандӣ ва коркарди онро дар назар дорад.

Иқтисоди рақамӣ ин рақамикунӣ соҳаҳои иқтисоди миллий тавассути истифодаи васеи технологияҳои рақамии компютерӣ мебошад, ки барои баланд бардоштани маҳсулнокии истеҳсолот, таҷҳизот, нигоҳ доштан, фурӯш ва дастрас намудани молу хизматрасониҳо мусоидат мекунад [1, с.2]. Баҳисобгирӣ муҳосибӣ соҳае мебошад, ки бо истифодаи васеи технологияҳои иттилоотӣ – рақамӣ пеш бурда мешавад. Аз ин рӯ, рақамикунӣ баҳисобгирӣ муҳосибӣ ҷиҳати рушди бомаротиби соҳа мусоидат менамояд. Бо назардошти вазъи ҷойдошта, зарур мешуморем, ки тамоми марҳилаҳои корҳои ҳисобдорӣ, яъне шуруъ аз бақайдгирӣ ибтидоӣ то ҳисоботсупорӣ бо истифодаи технологияҳои рақамӣ анҷом дода шавад.

Моҳияти рақамикунӣ баҳисобгирӣ муҳосибӣ дар он дида мешавад, ки суръати иҷрои корҳо баланд мегардад, устувории низоми ҳисобдорӣ ва эътимоднокии шаффофияти иттилоот таъмин мешавад. Гузариш ба низоми баҳисобгирӣ муҳосибӣ рақамӣ таъсири омилҳои инсониро дар пешбурди корҳои ҳисобдорӣ коҳиш медиҳад, ки дар натиҷа, дақиқии нишондиҳандаҳои баҳисобгирӣ ҳисоботӣ таъмин хоҳад шуд. Аз тарафи дигар, низоми ҳисобдорӣ инноватсионӣ-рақамӣ ҷиҳати ташаккули маҳзани иттилооти электронӣ мусоидат менамояд, ки ҳолати ҷойдошта дастрасии саривақтиро ба маълумоти зарурӣ таъмин намояд. Оид ба шароити имкониятҳои рушди баҳисобгирӣ муҳосибӣ рақамӣ мутахассисони соҳаи ҳисобдорӣ нуқтаи назари худро доранд.

Иқтисодчии ватанӣ Кошонов М.Р. қайд менамояд, ки истифодаи самаранокии СБҲМ ҷиҳати ба низоми худкор гузаштани низоми ҳисобдорӣ, истифодаи воситаҳои коркард ва нигоҳдории ҳаҷми зиёди маълумот мусоидат менамояд [3, с.172]. Воқеан, истифодаи таҷрибаи пешрафтаи байналмилалӣ ҷиҳати расидан ба низоми муносири пешбурди фаъолият таъсири мусбӣ худро мерасонад, чунки яке аз омилҳои рушди низоми баҳисобгирӣ муҳосибӣ дар шароити рақамикунӣ иқтисодиёт ин ҷаҳонишавии фаъолияти иҷтимоӣ иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ мебошад.

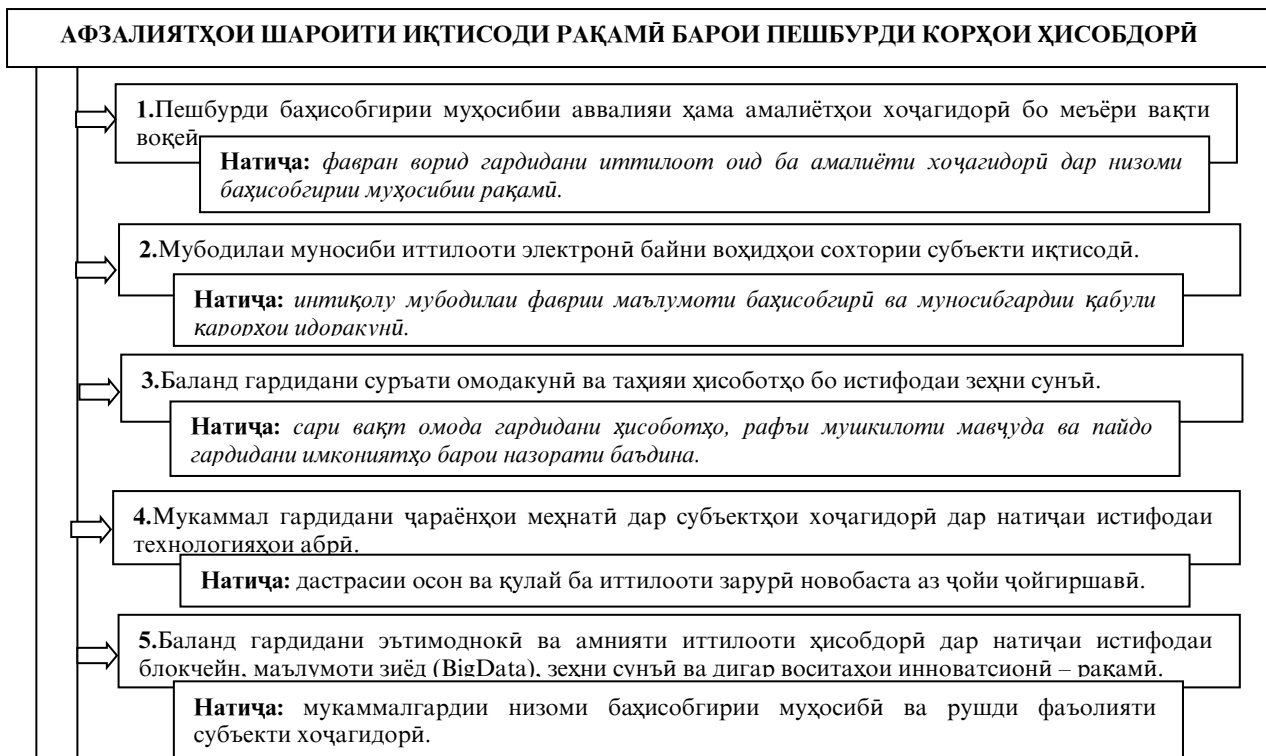
Дар шароити муносири субъектҳои иқтисодӣ бо муваффақият фаъолият карда метавонанд, ки агар онҳо дорой иттилооти фаврӣ бошанд. Таҷрибаи солҳои охир нишон дод, ки субъектҳои хоҷагидорӣ аз тариқи истифодаи технологияҳои нави рақамӣ – компютерӣ фаъолияти худро хубтар карда метавонанд. Афзалиятҳои шароити иқтисоди рақамӣ барои пешбурди корҳои ҳисобдорӣ (расми 1).

Аз маълумоти расми 1 бар меояд, ки ҷорӣ намудани имкониятҳои рақамӣ дар рафти баҳисобгирӣ муҳосибӣ бо сарфаи ками вақт иҷрои корҳоро дар назар дошта, самаранокии фаъолияти муҳосиботро таъмин менамояд.

Ташаккул ва рушди баҳисобгирӣ рақамӣ ба нуфузи касбии муҳосиб таъсири манфӣ намерасонад, чунки воридкунии иттилоот ба технологияҳои рақамӣ аз ҷониби муҳосиб анҷом дода мешавад. Баъдан, муҳосиб шахсе мебошад, ки дар асоси иттилооти ҷамъоваригардида таҳлилҳо мегузаронад. Аз нигоҳи мо, дар шароити иқтисоди рақамӣ нақш ва нуфузи муҳосиб коста намегардад, балки бо маротиба меафзояд. Шароити рақамикунӣ муҳитеро дар назар дорад, ки бояд мутахассисони соҳа ба он мутобиқ бошанд. Барои мутобиқ гардидани муҳосибон ба муҳити мазкур, баланд бардоштани донишу малакаҳои инноватсионӣ – рақамии онҳо зарур аст. Пас маълум мегардад, ки дар шароити иқтисоди рақамӣ нақши муҳосибон аз ҳисоби баланд гардидани сатҳи тахассусмандӣ ва касбият боз ҳам баланд мегардад. Вобаста ба ҳолати зикршуда, зарур мешуморем, ки барномаҳои таълимии омодакунии тахассуси баҳисобгирӣ муҳосибӣ дар муассисаҳои олии касбӣ, миёнаи махсус ва дигар зинаҳои омодакунии мутахассисони соҳаи ҳисобдорӣ ба шароити кунунӣ мутобиқ гардонидани шаванд.

Тибқи муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирӣ муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» ташкилотҳо вазифадоранд, ки ҳуҷҷатҳои аввалияи баҳисобгирӣ муҳосибӣ, ҳисоботи молиявӣ ва феҳристи баҳисобгирӣ муҳосибиро дар ҳомилҳои қоғазӣ ва ё электронӣ дар муҳлатҳои муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон нигоҳ доранд [6, с.113]. Талаботи зикршуда аз он шаҳодат медиҳад, ки

рақамикунонии рафти баҳисобгирӣ падидаи нав набуда, заминаҳои меъёрӣ – ҳуқуқии ташаккул ва рушди баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз соли 2011 мавҷуд буданд.

Сарчашма: *Таҳияи муаллиф дар асоси таҳқиқоти гузаронидашуда.*

Расми 1. – Афзалиятҳои шароити иқтисоди рақамӣ барои пешбурди корҳои ҳисобдорӣ.

Дар шароити иқтисоди рақамӣ доираи вазифаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ то андозае маҳдуд мегардад. Ба ақидаи мо, ҳолати ҷойдошта ба васеъ будани доираи имкониятҳои иқтисоди рақамӣ вобаста аст. Воқеан, баҳисобгирии муҳосибӣ ба рақамҳо сару кор дорад, иқтисоди рақамӣ бошад, дорои технологияҳои пуриқтидори ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва таҳлили иттилоот мебошад. Аз ин рӯ, бинобар иллати равишҳои нисбатан монанди доштани баҳисобгирии муҳосибӣ ва иқтисоди рақамӣ, инчунин васеъ будани имкониятҳои иқтисоди рақамӣ, вазифаҳои ҳисобдорӣ, ки бо технологияҳои рақамӣ имконияти иҷрошавӣ доранд, бо равиши ҳисобдорӣ иҷро намегарданд. Ҳолатҳои мавҷуда, сабабҳои коҳиш ёфтани вазифаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ мебошанд. Сабабҳои болозикрро дар шакли муфассал пешниҳод менамоем (ҷадвал).

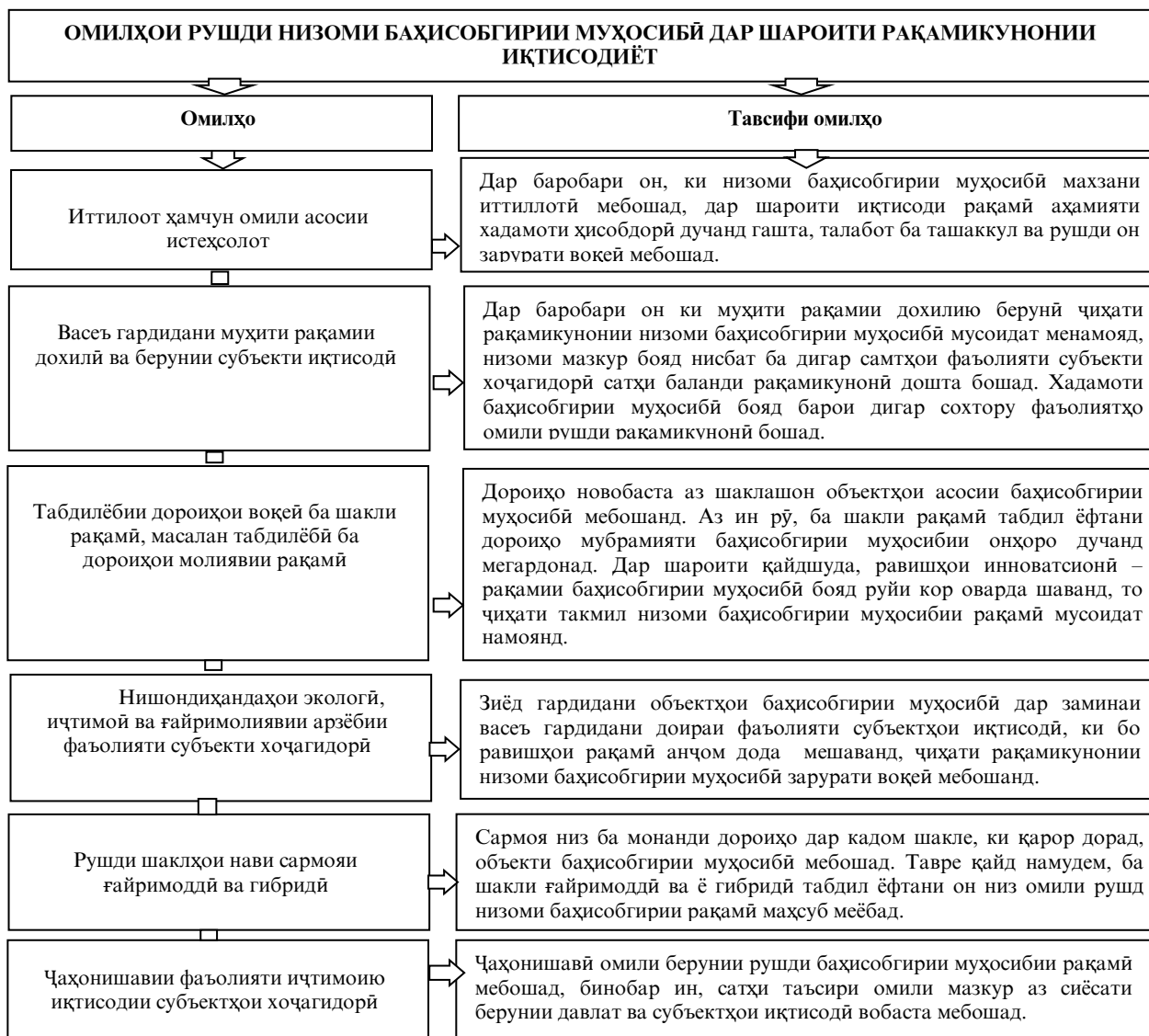
Ҷадвал. – Сабабҳои коҳиш ёфтани вазифаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ

Сабабҳо	Шарҳи сабабҳо
1. Нигоҳдории меъёру қоидаҳои анъанавӣ	Новобаста аз он ки дар шароити кунунӣ равишҳои муосири идоракунӣ иттилоот мавҷуданд, лекин ҳадамоти баҳисобгирии муҳосибӣ то ба имрӯз аз роҳи усулҳои анъанавӣ истифода менамояд. Масалан, имрӯзҳо дар аксарияти субъектҳои хоҷагидорӣ усулҳои методологии баҳисобгирии муҳосибӣ ба монанди: ҳисобҳо, сабти дугарафа, ҳуҷҷатнокунӣ, барӯйхатгири, баҳодихӣ, арзишмуайянкунӣ, ҷамъбасти тавозун ва ҳисобот дар шакли анъанавӣ истифода мешаванд.
2. Робитаи нисбатан ноустувори назария ва амалияи ҳисобдорӣ	Воқеан, рафти таълими мутахассисони соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ тавре мебошад, ки пайвастании назария ба амалия нисбатан мушкил аст. Аниқтараш, донишҳои назариявӣ ба дараҷаи азмулҳомии амалияи корҳои ҳисобдорӣ то андозае таъсири манфӣ мерасонад.
3. Таҳлилҳое, ки ба иттилооти давраи гузашта (қаблӣ) асос мебанда.	Маълумот, ки барои гузаронидани таҳлилҳо аз маҳзани иттилооти баҳисоб-гирии муҳосибӣ ба даст оварда мешавад, қаблан ба даст оварда шудаанд. Барои муайянкунӣ ва арзёбии ин ё он ҳолат иттилооти давраи гузашта мавриди истифода қарор дода мешавад. Дар чунин шароит мушкilotи ҷойдошта имконияти сари вақт ошкоршавиро надорад. Таҳлилҳое, ки бо иттилооти болозикр гузаронида мешаванд, имконияти ошкор ва бартараф намудани мушкilotи давраи сипаришударо дар назар доранд, на давраи ҷорӣ.
4. Махсусияти усулҳо ва шаклҳо	Усулҳо ва шаклҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ҳоси соҳаи ҳисобдорӣ буда, аксарияти онҳо дар дигар соҳаҳо мавриди истифода қарор намегиранд. Объектҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, ки бо истифодаи шакли усулҳои болозикр мавриди омӯзиш қарор дода мешаванд, аз ин рӯ, навқунии аксарияти усулҳои методологии он аз тариқи иловаҳои имкониятҳои инноватсионӣ – рақамӣ имконнопазир аст.
5. Миқдори зиёди меъёрҳо ва маҳдудиятҳо	Баҳисобгирии муҳосибӣ дар асоси меъёру қоидаҳои муайянкардаи мақомоти ваколатдор пеш бурда мешавад, аз ин рӯ, наметавонад дар шароити иқтисоди рақамӣ чун технологияҳои инноватсионӣ – компютерӣ имконияти васеъ дошта бошад ва ё иловатан вазифаҳои дигарро иҷро намояд.
6. Афзалияти рафти фаъолият нисбат ба натиҷаҳои ба даст овардашаванда	Дар баҳисобгирии муҳосибӣ, баҳисобгирӣ, назорат ва таҳлили фаъолият нисбат ба натиҷаҳои ба дастовардашуда бартарӣ дорад, чунки барои арзёбии ҳолати молиявии субъекти иқтисодӣ дар навбати аввал ҳуди фаъолият мавриди таҳлил қарор дода мешавад. Афзалияти фаъолият нисбат ба натиҷа ба он асоснок карда шудааст, ки дар рафти омӯзиши фаъолият сабабҳо ва омилҳои натиҷаҳои молиявӣ муайян мегарданд. Дар ҳоле, ки рафти фаъолият самара-нок ва ё бесамар

	бошад, пас натиҷаҳои онро идора намудан имконпазир мегардад. Аз ҳашт унсурҳои методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ шаш адади он ҷиҳати баҳисобгирӣ, назорат ва идоракунии рафти фаъолият баҳшида шудааст. Ҳолати мавҷуда баргариши фаъолият нисбат ба натиҷаро ифода менамояд. Зеро, дар баҳисобгирии муҳосибӣ агар натиҷа афзалият дошта бошад, пас ҷиҳати расидан ба дастовардҳои мусбӣ, методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ ҳатман меёро қоидаҳои баҳисобгирӣ ва назорати иттилоотро бояд дар назар дошта бошад.
7. Эҳтиёҷоти истифодабарандагонро ба пуррагӣ қонеъ накардан, яъне ақибмонӣ аз талаботу хоҳиши истеъмолкунандагон	Бо пешрафти ҳамаи ҳадамоти ҳисобдорӣ бояд равиши муносиб ва қулайи дастраснамоии истифодабарандагонро бо иттилооти зарурӣ истифода намояд. Имрӯзҳо истифодабарандагон мехоҳанд иттилооти заруриро фавран ва бо харҷи кам ба даст оранд. Лекин, дар шароити, ки баҳисобгирии муҳосибӣ бо истифода аз унсурҳои методи анъанавӣ пеш бурда мешавад, ҳадамоти ҳисобдорӣ чунин талаботро ба пуррагӣ қонеъ карда наметавонанд. Тавре дар боло зикр намудем, ҷой доштани чунин ҳолатҳо боис мегардад, ки вазифаҳои аз ҷониби технологияҳои рақамӣ иҷрошаванда доираи вазифаҳои баҳисобгирии муҳосибиро маҳдуд намояд.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси адабиёт [2].

Тавре аз ҷадвал бар меояд, бинобар ҷой доштани сабабҳои зикршуда, имконияту вазифаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар муқоиса ба технологияҳои рақамии идоракунии иттилооти молиявӣ нисбатан маҳдуд мебошанд.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси адабиёт [2].

Расми 2. – Омилҳои рушди низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити рақамикунони иқтисодиёт.

Технологияҳои рақамӣ – компютерӣ бошанд, дар шароити иқтисоди рақамӣ имкониятҳои васеи бақайдгирӣ, нигоҳдорӣ ва пешниҳоди фаврии иттилоотро доранд. Ба ақидаи мо, дар чунин вазъ, ташаккул ва тақмили методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ, ки метавонад доираи вазифаҳои низоми ҳисобдориро васеъ гардонад, мубрам арзёбӣ мегардад.

Бо назардошти он, ки методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ анъанавӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ доираи нисбатан маҳдуд дорад, аз ин рӯ, тақмили он аз мавқеи зиёд намудани унсурҳои методологияи иловагӣ муҳим мебошад. Зарур мешуморем, ки назария ва амалияи баҳисобгирии муҳосибӣ дар сатҳи қаноатбахш ба ҳам пайваست карда шаванд. Аз тариқи тақмили низоми омодакунии кадрҳо, яъне зиёд намудани ҳиссаи машғулиятҳои таълимии ба воқеияти корҳои ҳисобдорӣ асосёфта метавон робитаи назария ва амалияи баҳисобгирии муҳосибиро устувор намуд. Тавре зикр карда шуд, бинобар иллати

вижагии хос доштани усулҳо ва шаклҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, навкунии рафти баъзе аз қорҳои ҳисобдорӣ имконнопазир аст.

Тавре аз расми 2 бар меояд, баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун низоми зарурӣ ба тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ алоқаманд аст. Вобаста ба ин, дигаргунӣ дар онҳо ба ҳадамоти ҳисобдорӣ таъсир ме-расонад. Аз нигоҳи мо, омилҳои асосӣ, ки ба рушди баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ таъсири назаррас мерасонад, иттилоот мебошад. Зарурати тақмили низоми ҳисобдорӣ, васеъ шудани доираи қорҳои ҳисобдорӣ ва ё баръакс, ихтисор гардидани салоҳияту вазифаҳои муҳосибон ба иттилоот вобаста аст. Дар натиҷаи гузариши таҳқиқот муайян гардид, ки методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ бояд имкониятҳои васеъ дошта бошад. Низоми баҳисобгирии муҳосибии муосир бояд унсурҳои методӣ ҷамъовариҳои фаврии иттилоот ва дастрасии саривақтии он, равишҳои муносиби таҳлили муқоисаи маълумот ва дар ниҳоят, механизми комили ташаккули нишондиҳандаҳои эътимодноки ҳисоботро дошта бошад.

АДАБИЁТ

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 октябри соли 2021, № 460).
2. Бердичевская Виктория Олеговна Развитие системы бухгалтерского учета в условиях цифровой экономики // Вестник НГУЭУ. 2022. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-sistemy-buhgalterskogo-ucheta-v-usloviyah-tsifrovoy-ekonomiki-1> (дата обращения: 14.09.2025).
3. Кошонов М.Р. Таъсири татбиқи СБҲМ ба рушди ҳисоботи қорхонаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.Р. Кошонов, Ф.М. Оқилов, Ш.А. Ҳоҷиева // Маҷалаи назариявӣ ва илмӣ-истеҳсолии “Кишоварз”, Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншох Шохтемур.- 2025, -№2 (107).- С.169 – 175.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ», 25.03.2011, №702.- [Манбаи электронӣ].- Ҳолати дастрасӣ: <http://www.mmk.tj> (санаи мурочиат: 02.02.2025 с.), с.2
5. Реджепов Ы.Г., Оразмамедов Д. А. Роль бухгалтерского учета в условиях цифровой экономики // Символ науки. 2023. №12-1-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-buhgalterskogo-ucheta-v-usloviyah-tsifrovoy-ekonomiki> (дата обращения: 14.09.2025).
6. Саидов Р.Н. Ташаккул ва тақмили асосҳои рушди аудити технологияҳои иттилоотӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Р.Н. Саидов // Паёми молия ва иқтисод. – 2025. – № 1. – С.110-119.
7. Хорошков С.И., Восводина М.М., Вертилецкая Н.А. Развитие бухгалтерского учета в цифровой экономике // Наука и образование. 2022. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-buhgalterskogo-ucheta-v-tsifrovoy-ekonomike> (санаи мурочиат: 14.09.2025).

БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Ин мақола масъалаҳои баҳисобгирӣ дар иқтисодиёти рақамиро таҳлил ва муҳокима мекунад. Муаллиф қайд мекунад, ки бо назардошти рақамикунонии бахшҳои иқтисодӣ, рушди баҳисобгирии рақамӣ муҳим арзёбӣ мешавад. Дар мақола бартариҳои иқтисоди рақамӣ барои баҳисобгирии муҳосибӣ, сабабҳои коҳиши функсияҳои баҳисобгирӣ дар иқтисодиёти рақамӣ ва омилҳои, ки рушди системаи баҳисобгирии муҳосибӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодро таҳрик медиҳанд, оварда шудаанд. Хулоса зарурати тақмил додани методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ барои мутобиқ шудан ба иқтисодиёти рақамиро қайд мекунад.

Калимаҳои асосӣ: баҳисобгирии муҳосибӣ, иқтисоди рақамӣ, рақамикунонӣ, иттилоот, инноватсия, таҳлил, технологияҳои рақамӣ – компютерӣ, дорой, сармоя.

БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В статье анализируются и рассматриваются вопросы бухгалтерского учета в условиях цифровой экономики. Автор отмечает, что в условиях цифровизации отраслей народного хозяйства развитие цифрового учета считается важным. В статье представлены преимущества цифровой экономики для ведения бухгалтерского учета, причины сокращения функций учета, в цифровой экономике, а также факторы развития системы бухгалтерского учета в условиях цифровизации экономики. В заключении, отмечается необходимость совершенствования методологических элементов бухгалтерского учета с позиций адаптации к условиям цифровой экономики.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, цифровая экономика, цифровизация, информация, инновации, анализ, цифрово-компьютерные технологии, активы, капитал.

ACCOUNTING IN THE DIGITAL ECONOMY

This article analyzes and discusses accounting issues in the digital economy. The author notes that, given the digitalization of economic sectors, the development of digital accounting is considered essential. The article presents the advantages of the digital economy for accounting, the reasons for the reduction of accounting functions in the digital economy, and the factors driving the development of the accounting system in the context of economic digitalization. Finally, the article notes the need to improve the methodological elements of accounting to adapt to the digital economy.

Key words: accounting, digital economy, digitalization, information, innovation, analysis, digital and computer technologies, assets, capital.

Информация об авторе:

Саидов Раджабали Назифович-кандидат экономических наук, доцент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Нахимова 64/14. Телефон: 787-03-87-87; E-mail: saidov.radjabali@mail.ru

Information about the author:

Saidov Rajabali Nazifovich-candidate of economic sciences, associate professor of the department of audit and revision, Tajik state finances-economy university. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, str. Nakhimov 64/14. Tel: 787-03-87-87; E-mail: saidov.radjabali@mail.ru

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ РАЗВИТИЯ УСЛУГ В СИСТЕМЕ ЖИВОТНОВОДСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Орипов А.А., Джураев Ф.М.-Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

Ключевые слова: аграрный сектор, животноводство, ветеринарные услуги, государственные программы, цифровые технологии, цифровизация отрасли, развитие отрасли.

Животноводство является одной из составных частей аграрного сектора экономики Республики Таджикистан, которая с точки зрения общего производства сельхозпродуктов в стране занимает второе место после растениеводства. Наряду с этим, данная отрасль занимает важное место в национальной экономике, обеспечивающей население страны продуктами питания (мясо и молочные продукты, яйца птиц) и производство сырья (шерсть и кожа). Следовательно, оно обеспечивает продовольственную безопасность, занятость сельского населения и является источником доходов для многочисленных семейных хозяйств. Несмотря на это, сектор сталкивается с рядом проблем-от ограниченного доступа к услугам (ветеринария, кормовая база, пастбищное управление) до слабой технологической оснащённости.

За последние три десятилетия независимости Таджикистана в структуре сельского хозяйства страны наблюдается значительные изменения, как в отрасли животноводства, так и в растениеводстве, о чем свидетельствуют данные таблицы 1.

Таблица 1.-Доля животноводства и растениеводства в валовой продукции сельского хозяйства по секторам (в сопоставимых ценах 2022 года), в процентах

Секторы сельского хозяйства	годы									
	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022	2023
животноводство	30,4	23,5	22,8	25,9	24,6	27,1	27,3	27,7	29,8	31,2
растениеводство	69,6	76,5	77,2	73,1	75,4	72,9	72,7	72,3	70,2	68,8

Источник: расчеты произведены по данным: основные показатели сельского хозяйства Республики Таджикистан. Статистический сборник, -Душанбе, 2024, 16 с.

Как видно из данных таблицы 1, за последние 30 лет соотношение между отраслями животноводства и растениеводства подвергалось существенным изменениям. Несмотря на отдельные годовые колебания, в первые десятилетия независимости страны, в среднем удельный вес животноводства имеет тенденции к спаду, а растениеводства - к росту. Причиной можно считать годы гражданской войны и переход на рыночные отношения, что в этот период наблюдалось спад по всем отраслям народного хозяйства, особенно в сельском хозяйстве. На данном периоде происходило массовое разделение крупных колхозов и совхозов на мелкие хозяйства, особенно в дехканские (фермерские) хозяйства, кооперативы, товарищества, акционерные общества и другие. Также происходило перераспределение или продажа имущества колхозов и совхозов вновь образованным хозяйствам или другим отраслям не связанные с сельским хозяйством и населению. Особенно следует отметить, что за данный период отрасль животноводства также подвергся разделению или продаже имущества животноводческой фермы. Кроме того, в связи с резкой нехваткой продовольствия, распространения явлений голода и недоедания, поголовье как мясного, так и молочного скота, резко сократилось из-за массового убоя. На вырученные деньги население покупало первые необходимые продукты питания, как пшеницу, кукурузу, ячмень, муки для обеспечения своего физического выживания. Именно по этой причине, спад в валовых объемах растениеводческой продукции оказался меньше по сравнению с животноводством. В целом, в течение всего 30-летнего периода под отрасль растениеводство развивалось высокими темпами, нежели под отрасли животноводство.

В своих исследованиях отечественный ученый Умаров Х.У. также описывает, что такие обстоятельства привели к тому, что по производству некоторых видов животноводческой продукции в расчете на душу населения были восстановлены уровни, достигнутые в 1990–1991 гг., но однако по уровню потребления животноводческих продуктов Республика Таджикистан допускает ощутимое отставание от уровней научно-обоснованных норм потребления [7].

За последние три десятилетия производство продукции животноводства во всех категориях хозяйств необходимые для нужд населения страны имеет тенденции к росту (табл. 2).

Особенно следует отметить, что продукции животноводства за 2023 года по отношению 1991 года превышают в 2 раза, а мёд в 8 раза. Но, несмотря на положительные результаты, в производстве коконов наблюдается тенденции к спаду почти в 8 десятки раза. Причиной являются большие затраты, трудоёмкость работы, расформирование хозяйств по производству коконов и миграция высокоспециализированных специалистов и трудоспособного населения.

Таблица 2.-Производство продукции животноводства во всех категориях хозяйств, тонна

Продукции животноводства	годы									2023 на 2020, в %
	1991	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022	2023	
Мясо скота и птица, тыс.тонн	150,7	59,3	107,4	143,2	217,7	300,2	327,7	349,1	398,0	132,6
Молоко, тыс.тонн	587,2	317,8	533,0	660,8	888,9	1020,9	1042,6	1064,2	1118,5	109,6
Яйца, млн.шт	454,3	32,9	98,7	231,9	357,3	983,1	1053,5	1212,2	1223,7	124,5
Шерсть	4432	2059	4353	5771	7033	8017	8152	8376	8755	109,2
Коконы	4519	1955	3246	1080	835	388	451	393	223	57,5
Мёд	593	185	1520	2969	3853	4221	4390	4565	4697	111,3

Источник: Регионы Таджикистана 2024. Статистический сборник: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, С. 249-266

Несмотря на существующие проблемы в животноводческой отрасли продуктивность скота и птицы в сельхозпредприятиях и дехканских хозяйствах, особенно средний удой молока коровы и средняя яйценоскость курицы имеет тенденции к увеличению, о чем свидетельствуют данные таблицы 3. Как видно из данных таблицы 3 за период независимости государства продуктивность скота и птицы в сельхозпредприятиях и дехканских хозяйствах имеет тенденции к увеличению, именно средняя яйценоскость примерно в 2,5 раза и средний настриг шерсти в 1,3 раза. За этот период, средний удой молока, имея тенденции к росту, но не достигнуто уровня 1991 года.

Таблица 3.-Продуктивность скота и птицы в сельхозпредприятиях и дехканских хозяйствах

	1991	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022	2023	2023 на 2020, в %
Средний удой молока (кг)	2404	1339	1594	1416	1680	1889	1905	1948	2012	106,5
Средняя яйценоскость (шт.)	110	89	123	163	220	231	218	273	272	117,8
Средний настриг шерсти (кг)	1,6	1,5	1,7	1,7	1,8	2,0	2,0	2,0	2,1	105

Источник: *Регионы Таджикистана 2024. Статистический сборник: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, С. 285-292*

Причиной могут стать разукрупнение животноводческие фермы на мелкие хозяйства или их ликвидации, передачи фермы частным лицам, не имеющие опыта работ в системе животноводства и другие. Так же следует отметить, что за этот период наблюдается спад уровня предоставляемых услуг в животноводстве, такие как ветеринария и зооинженерия, а также нехватки и вовсе отсутствия высококвалифицированных специалистов данной отрасли и другие.

Следовательно, система животноводческой отрасли и ее состояние, и результативность во многом зависит от предоставляемых услуг, так в процессе производства, так и доставки произведенной продукции до потребителей. На наш взгляд, одним из таких услуг в отрасли животноводства являются ветеринарные услуги. Так как, от своевременной и качественной предоставляемых услуг во многом зависит объем произведенной продукции, увеличение поголовья, здоровое состояние и продуктивность скота и птиц, а также качество содержания питательных веществ кормов, приплода, падеж животных и другие.

Важно подчеркнуть, что развития услуг в системе животноводство зависит от внедрения и эффективного использования ряд инновационных подходов. В этом контексте, к инновационным подходам к развитию услуг в системе животноводство относятся следующие:

1. Цифровизация отрасли;
2. Обновление инфраструктуры и сервисов пастбищного управления;
3. Повышение квалификации и сервисов на уровне людей;
4. Частное предпринимательство и кластерные подходы к услугам.

В период рыночных реформ для животноводов, особенно в области оказания ветеринарных услуг принес максимальные потери, для чего данное направление должно получить как можно больше стимулов, чтобы ускорить процесс формирования и обособиться. В этот период большинство животноводческие фермы были вынуждены приостанавливать или расформировать хозяйственную деятельность по следующим причинам: финансовые проблемы, устаревшие оборудования, тяжелые условия труда, отток специалистов и рабочих в другие высокооплачиваемые отрасли, миграция трудоспособного сельского населения, плохие условия содержания животных, необеспечения необходимыми качественными кормами для животных и другие. Особенно следует отметить, что показатели, характеризующие деятельность животноводческой отрасли (продуктивность, удой молока, яйценоскость, настриг шерсти) во многом зависит от своевременного и качественного предоставления ветеринарных услуг, а именно предупреждение и предотвращения болезней животных, вакцинация от инфекционных болезней, уход за животными до и после родового периода и другие.

Следует отметить, что со стороны правительство Республики Таджикистан для развития животноводческой отрасли в области ветеринарных услуг предприняты ряд нормативно-правовых документов, и одним из них является Закон Республики Таджикистан «О ветеринарии» (от 29 декабря 2010 года, № 674). Настоящий Закон определяет правовые, социальные, организационные, финансово-экономические основы деятельности в области ветеринарии и направлен на обеспечение ветеринарно-санитарного и эпизоотического благополучия, охрану население от болезней, общих для животных и человека, безопасности продуктов и сырья животного и растительного происхождения, ветеринарных препаратов, кормов и кормовых добавок для животных [2].

Для улучшения и развития ветеринарных услуг в отрасли животноводство можно предпринять следующие необходимые меры:

- ✓ необходимо укреплять инфраструктуры ветеринарных служб. Для чего необходимо создать современные ветеринарные пункты и лабораторий в сельских районах, особенно в регионах с низкой плотностью населения или в удаленных районах;
- ✓ повышать уровень квалификации специалистов-ветеринаров, т.е. необходимо организовать регулярных спецкурсов, семинаров и тренингов, а также введение стандартов международного уровня и передовых практик в ветеринарной службе;
- ✓ разработка и внедрение спецкурсы по вакцинации и профилактики заболеваний, промышленных скота и птицы на национальном уровне. Для этого необходимо для ветеринаров организации обязательных спецкурсов по оказанию вакцинации против распространённых заболеваний и обеспечение доступности вакцин для фермеров, в регионах с низкой плотностью населения и удаленных районах;
- ✓ поддержка и стимулирование внедрение в отрасли животноводства аграрного сектора страны совре-

менных цифровых технологий путем внедрения системы электронного учета промышленных животных и мониторинга их здоровья, а также использование мобильных приложений для своевременного информирования фермеров и ветеринаров;

- ✓ со стороны государства создание системы финансирования, предоставление субсидий и грантов для сельских фермеров на приобретение ветеринарных препаратов и оборудования, а также разработка программ кредитования для развития ветеринарных пунктов;

- ✓ развивать сотрудничества и взаимодействие с международными организациями (ВОЗ, ООН) и фондами для получения технической и финансовой поддержки для фермеров, а также внедрение передовых опытов и лучших мировых практик в отрасли животноводства страны;

- ✓ организация образовательных инициатив по информированию фермеров о важности проведения ветеринарных мер и профилактики распространённых заболеваний, а также проведение просветительских кампаний о гигиене и уходе за промышленными животными;

- ✓ совершенствовать эпиднадзор и контроль заболеваний животных. Для чего со стороны государства необходимо разработать и реализовать программу «Единое здоровье промышленных животных» для совершенствования эпиднадзора при распространённых заболеваниях, возникающих в животноводческих системах;

- ✓ необходимо развивать сотрудничество для обеспечения прозрачной отчетности в целях раннего предупреждения о трансграничном распространении заболеваний и возникающих зоонозах;

- ✓ развивать и поддерживать системы науки и научных исследований в области ветеринарии и зоотехнии, а также создание научных центров и лабораторий для разработки новых методов диагностики и лечения болезней промышленных животных;

- ✓ совершенствовать законодательства в сфере ветеринарии с внедрением цифровой технологии;

- ✓ подготовка квалифицированных кадров по разработке и использованию программных продуктов в области ветеринарии и реализации инновационных проектов.

Предлагаемые меры намного могут повысить качество предоставляемых ветеринарных услуг, снизить уровень заболеваемости животных, тем самым способствуют условия увеличить продуктивность аграрного сектора и обеспечить продовольственную безопасность страны.

Несмотря на предпринятые меры на наш взгляд, в области ветеринарных услуг животноводство можно выделить ряд проблем:

- недостаточная доступность услуг в регионах с низкой плотностью населения или в удаленных районах;

- отсутствие обучения и информирования фермеров и населения по вопросам здоровья и ухода за животными, что может приводить к неправильному диагнозу и лечению, а также недоступность к необходимым ветеринарным лекарствам из-за ограниченной поставки или высоких цен;

- высокие затраты предоставляемых услуг, что может сдерживающим фактором от получения необходимой медицинской помощи для животных;

- отсутствие координации и интеграции между различными организациями и агентствами, предоставляющими ветеринарные услуги, что может приводить к дублированию усилий или недостаточному охвату определенных областей;

- отсутствие региональных консультационных центров по вопросам ветеринарных услуг, что вызывает их низкое качество;

- отсутствие специализированных пунктов по выдаче и хранению лекарств, животным и птицам, а также специализированных центров по изучению и предотвращению различных болезней животных и птиц;

- нет региональных карантинных боксов и учреждений для временного содержания инфицированных животных и птиц;

- нет надлежащей государственной поддержки в области развития ветеринарных услуг и другие.

В связи с этим, необходимо создать соответствующее условие для формирования и организации вышеуказанных проблемы в области ветеринарных услуг.

Следует отметить, что современные условия развития информационных технологий, ориентира на цифровизацию экономического пространства растет спрос на цифровые услуги во всех сферах экономики. На данной основе со стороны правительство Республики Таджикистан предприняты ряд мер по внедрению и развитию цифровизации экономики на перспективу.

В очередном Послании Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмон к Маджлиси Оли «Об основных направлениях внутренней и внешней политики Республики Таджикистан», 2025-2030 годы были объявлены: "Годами развития цифровой экономики и инноваций". Эта инициатива отражает стратегическую важность внедрения цифровых технологий во все аспекты социально-экономической жизни страны [1].

Данная инициатива позволит внедрение цифровизации во все сферы экономики, укреплению и развитию национальной экономики и конкурентоспособности на международной арене.

На наш взгляд, более широкое внедрение цифровых технологий в аграрном секторе, особенно в сфере ветеринарных услуг в нынешних условиях является более актуальным. Одним из актуальных вопросов выступает выбор и обеспечение специализированных программ для ветеринарии.

На данный момент наиболее востребованные программы для ветеринарии можно считать программы Ветменеджер, VetDesk, Ветсофт-Ветеринар, Vetsoftware, Ветеринарный офис и другие, которые эти программы полностью автоматизированы и имеет модули документооборот, электронные медкарты, SMS и E-mail рассылки, отчеты, ветеринарная Аптека, лаборатория, амбулаторный журнал, ежедневник, поиск,

формуляры, учет амбулаторных приемов, вакцинаций, сведения об оказанных услугах, реализованные лекарства, составление и получение отчета и другие [4].

Наряду с этим, цифровизации отрасли животноводства способствует непрерывному обеспечению достоверной информации о состоянии животных, которое исключительно осуществляется на основе данных устройств (датчиков, механизмов, сенсоров и т.п.) установленные животным и оборудованностям фермы.

Полученные сведения с каждого датчика, каждого стойла и каждого оборудования фермеру и ветеринару предоставить возможность осуществлять мониторинг о состоянии оборудования и здоровья животных. Так же всю информацию можно передавать на государственном и региональном уровне для осуществления анализа и обработки сведений и предоставление специалистам статистические и персональные данные. Например, на смартфон фермера и ветеринарного врача могут поступать сведения, уведомления о состояниях, отклонениях оборудования фермы и здоровья каждого конкретного животного, порядка его кормления, выполнения процедур, его перемещениях и другие сведения.

Несмотря на существующие проблемы в отрасли животноводства в Таджикистане функционируют компании, которые более широко и успешно внедрили и используют цифровую технологию в процессе производства. Например, в марте 2021 года в селе Обшорон Яванского района был введен в эксплуатацию современное и инновационное производство полного цикла ООО «Мармари» предназначенный для ухода 3500 голов мясного скота на площади 16 га, соответствующий международным стандартам и является крупнейшим в стране. Обществу также предоставлено 750 га земли для обеспечения поголовья свежими и высококачественными кормами. В компании разводят пород скота с высокой продуктивности (в среднем привес 1,5 кг/сутки) адаптированные к условиям и климату республики. В сотрудничестве с европейскими компаниями метод ухода за животными реализуется в режиме онлайн, а для определения эффективности разведения поголовья ежемесячно взвешивается цифровыми средствами. Комплекс оснащен современными машинами и оборудованием из Германии, а подача необходимой объем питьевой воды и корма в стойле, убой скота полностью автоматизированы. В собственной лаборатории проводится анализ для выявления и профилактики болезней животных, а также убойные мясные продукты проходят соответствующие лабораторные испытания. Наряду с этим, между правительством страны и ООО «Мармари» подписан инвестиционное соглашение о строительстве и эксплуатации ПК в Республике Таджикистан (постановление Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 3 ноября 2021 года, [№552](#)), который инвестор освобождается от выплаты налогов в течение 7 (семи) лет от даты начала производства продукции: налог на прибыль; налог с пользователей автомобильных дорог; налог на землю; налог на добавленную стоимость в процессе производства (работ и услуг) и поставки продукции в Республике Таджикистан.

На данный момент данная компания успешно функционирует и обеспечивает населения страны необходимыми и качественными мясными продуктами, тем самым имеет значительный вклад для реализации стратегии продовольственной безопасности страны.

Широкое внедрение цифровизации в отрасли животноводства Республики Таджикистан кардинально меняет представление о состоянии и возможностях отрасли, а также предоставление необходимых данных, дальнейшего их обработки и использование их на практике. Но, к сожалению, со стороны профессиональных ветеринарных сообществ внедрение цифровых технологий воспринимается неоднозначно, и могут барьерами в развитии отрасли ветеринарии.

Исходя из вышеизложенного, пути решения проблем в области ветеринарных услуг животноводство, на наш взгляд, являются следующие:

1. Развитие кадрового потенциала – организация постоянных курсов повышения квалификации для ветеринаров, введение программ профессиональной переподготовки для молодых специалистов, создание ветеринарных учебно-практических центров при аграрных университетах и колледжах;
2. Модернизация инфраструктуры ветеринарных пунктов – оснащение ветеринарных лабораторий современным оборудованием для диагностики инфекций, организация мобильных ветеринарных клиник для удалённых районов, а также обеспечение всех пунктов холодовыми установками для хранения вакцин;
3. Расширение доступа фермеров к услугам – развитие частно-государственного партнёрства (ГЧП) в ветеринарии: создание совместных центров обслуживания, введение системы льготного кредитования и субсидий для вакцинации животных;
4. Цифровизация ветеринарной системы – разработка национальной электронной базы данных животных, введение электронных ветеринарных паспортов;
5. Поддержка частного сектора и предпринимательства – упрощение процедур регистрации частных ветеринаров, введение налоговых льгот и грантов на развитие ветеринарных стартапов, развитие ветеринарных кооперативов, объединяющих фермеров и специалистов для совместного оказания услуг;
6. Международное сотрудничество – активное участие в программах FAO, IFAD, GIZ и ЕС по развитию ветеринарных служб, привлечение инвестиций для создания региональных центров диагностики и сертификации продукции животноводства, а также использование опыта соседних стран (Кыргыстана, Казахстана, Узбекистана) в цифровом учёте и контроле животных.

В заключении следует отметить, что инновационные подходы к развитию услуг в системе животноводства Таджикистана открывают значительные возможности для повышения эффективности, устойчивости и качества вышеуказанной отрасли. Реформа ветеринарной службы-стратегическое направление развития сельского хозяйства Таджикистана. Решение существующих проблем возможно только через комплексные инновационные подходы как развитие кадров, цифровизацию, модернизацию инфраструктуры и усиление партнёрства государства с частным сектором. Современные ветеринарные услуги не только защи-

щают здоровье животных, но и напрямую влияют на продовольственную безопасность, экспортный потенциал и благосостояние населения страны.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Послание Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмон к Маджлиси Оли «Об основных направлениях внутренней и внешней политики Республики Таджикистан», 28.12.2024с.
2. Закон Республики Таджикистан «О ветеринарии» (от 29 декабря 2010 года, № 674).
3. Государственная программа «Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года» от 30 сентября 2016 года.
4. Плотноков В.А. Кластеризация как современная тенденция регулирования экономического развития. Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. 2016. № 1 (27). С. 5-7.
5. Регионы Республики Таджикистан. (официальное издание): Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2024. – 330 с.
6. Статистический ежегодник Республики Таджикистан (официальное издание): Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2024. – 430 с.
7. Умаров Х. Сектор животноводства в Таджикистане: проблемы устойчивого и сбалансированного развития. Дискуссионный лист, 2019. - 46 с.

РАВИШҶОИ ИННОВАТСИОНИИ РУШДИ ХИЗМАТРАСОНӢ ДАР НИЗОМИ ЧОРВОДОРӢИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур масъалаҳо вобаста ба вазъ ва муаммоҳои ҷойдошта ва дар соҳаи чорводорӣ сектори аграрии Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Инчунин, яке аз масъалаҳои ба соҳаи мазкур вобаста буда ин саривақт пешниҳод ва иҷрои хизматрасонии ветеринарӣ ва муаммоҳои ҷойдошта баррасӣ карда шуда ва роҳҳои инкишофи он пешниҳод карда шудааст. Дигар масъалаи муҳим ин ҷорӣ шудани технологияи рақамӣ дар соҳаи чорводорӣ, хусусан, дар хизматрасонии ветеринарӣ мебошад, ки муаммоҳои ҷойдошта ва роҳҳои инкишофи он оварда шудааст.

Калимаҳои асосӣ: сектори аграрӣ, чорводорӣ, хизматрасонии ветеринарӣ, барномаҳои давлатӣ, технологияи рақамӣ, рақамикунони соҳа, инкишофи соҳа.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОХОДЫ РАЗВИТИЯ УСЛУГ В СИСТЕМЕ ЖИВОТНОВОДСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. В данной статье представлены вопросы, касающиеся состояния имеющихся проблем в области животноводства аграрного сектора Республики Таджикистан. Также одним из вопросов, связанных с данной сферой, является своевременное предоставление и выполнение ветеринарных услуг и рассмотрены проблемы, и предложены пути ее развития. Еще одна важная проблема-внедрение цифровых технологий в животноводстве, особенно в ветеринарных службах, где представлены существующие проблемы и пути развития.

Ключевые слова: аграрный сектор, животноводство, ветеринарные услуги, государственные программы, цифровые технологии, цифровизация отрасли, развитие отрасли.

INNOVATIVE APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF SERVICES IN THE LIVESTOCK FARMING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. This article presents questions regarding the state of existing problems in the field of livestock farming in the agricultural sector of the Republic of Tajikistan. Also, one of the issues related to this area is the timely provision and implementation of veterinary services, and problems are considered and ways of its development are proposed. Another important problem is the introduction of digital technologies in livestock farming, especially in veterinary services, where existing problems and development paths are presented.

Key words: agricultural sector, livestock farming, veterinary services, public programs, digital technology, industry digitalization, industry development.

Сведения об авторах:

Орипов Абдукаҳор Абдуҳамидович–Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмент. 735700, г. Худжанд, Согдийская область, Республика Таджикистан, 17 мкрн., дом 1, Телефон: (+992) 928844021. E-mail: oripov_abdukahor@mail.ru

Джуроев Фаррух Маруфҷонович–Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики предприятий и региона. 735700, г. Худжанд, Согдийская область, Республика Таджикистан, 17 мкрн., дом 1, Телефон: (+992) 928209633. E-mail: farrukh.8183@gmail.com

Information about the authors:

Oripov Abdukahor Abduhamidovich–Tajik State University of Law, Business and Politics, candidate of economic sciences, associate professor of the Department of Management. 735700, Khujand, Sougd region, Republic of Tajikistan, 17 micro district, house 1. Phone: (+992) 928844021. E-mail: oripov_abdukahor@mail.ru

Juraev Farrukh Maruffjonovich–Tajik State University of Law, Business and Politics, candidate of economic sciences, associate professor of the Department of Economy Enterprise and Region. 735700, Khujand, Sougd region, Republic of Tajikistan, 17 micro district, house 1. Phone: (+992) 928209633. E-mail: farrukh.8183@gmail.com

УДК:631.587(575.3)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕЖХОЗЯЙСТВЕННОГО И ВНУТРИХОЗЯЙСТВЕННОГО ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВА В РАЙОНАХ ОТГОННОГО ЖИВОТНОВОДСТВА

Абдуалимов Б.А.-Институт экономики и демографии НАНТ

Ключевые слова: землеустройство, межхозяйственное землеустройство, внутрихозяйственное землеустройство, отгонное животноводство, сезонные пастбища, перераспределение пастбищ, чересполосица, дальнотерритория, пастбищеобороты, охрана земель, рациональное землепользование, инфраструктура пастбищ, экологическая устойчивость.

Как и во всякой науке, в науке о землеустройстве большое значение имеет теория, которая, в связи с непрерывностью процессов исторического развития нашего государства развивалась и обогащалась, хотя

иногда приобретала искаженные и ошибочные черты. Это подтверждает прерывный (дискретный) характер практики землеустройства на некоторых этапах развития и, в частности, в настоящее время.

По мнению проф. В.П. Троицкого, разрыв в последовательном процессе землеустройства ничем не может быть оправдан, потому что в землеустройстве земля рассматривается как: 1) природный ресурс, характеризующийся пространством, рельефом, почвами, растительностью, водами, недрами и 2) объект социально-экономических связей, являющийся главным средством производства в сельском хозяйстве и пространственным базисом размещения всех отраслей народного хозяйства.

Поэтому здесь особое значение приобретает понятие "Организации использования земли", содержание которого не является неизменным, оно меняется в соответствии с развитием производительных сил и производственных отношений. Организация использования земли - постоянная и основная задача землеустройства, подразумевающая систему мероприятий по устройству земли, как природного ресурса и объекта социально-экономических связей [1]. Однако организация использования земли всегда означала не только организацию территории, но и соответствующее размещение средств производства, неразрывно связанных с землей. Основываясь на опыте землеустроительной науки и практики, а также принимая во внимание приведенное выше краткое истолкование термина "Организация использования земли", землеустройство должно рассматриваться, как государственное мероприятие и объективный процесс организации использования и охраны земли, и организации территории, путем регулирования и совершенствования землепользования, устройства территории сельскохозяйственных предприятий и их систем в стране, и отдельных ее частях, в целях обеспечения социально-экономического прогресса общества. Для того, чтобы была обеспечена на практике рациональная и эффективная организация использования земли (в настоящем и будущем), необходимо осуществление последовательной и всеохватывающей системы схем и проектов землеустройства, в которых при их разработке должны быть вложены все достижения науки и практики, новейшие технологии и нормативы.

Комплекс землеустроительных действий включает в себя целый ряд основных видов и форм землеустройства и землеустроительного проектирования [2]. В их числе, одно из главных мест занимает межхозяйственное землеустройство, которому, как правило, должна предшествовать глубокая научная и экономическая разработка обоснования по организации территории района и сельскохозяйственных предприятий.

Землеустройство, как отмечая в свое время проф. Г.В.Чешихин "...общественно-экономический процесс распределения и перераспределения земель единого государственного земельного фонда между отраслями народного хозяйства по крайней мере в освоенных районах осуществляется, как правило, в виде формирования землепользования отдельных предприятий, учреждений, организаций данной отрасли (категории), за счет изменения землепользований других отраслей, а также государственного земельного запаса". При этом должны учитываться все стороны организационно-хозяйственной и экономической целесообразности перераспределения (или перезакрепления) земель за сельскохозяйственными предприятиями, имея ввиду, как подчеркивая акад. С.А.Удачин, что "... при проведении землеустройства необходимо всесторонне учитывать экономические и природные условия конкретных районов и отдельных социалистических предприятий". О необходимости учитывать природные и экономические условия в каждом конкретном случае подчеркивалось и в других работах ученых, занимающихся землеустройством [3]. Особенно ответственной и многосложна задача межхозяйственного землеустройства при существующей многоучастковости и чересполосности, когда ряд районов Хатлонской области имеют отгонные пастбищные участки в нескольких районах, в том числе и по разным сезонам использования, или несколько участков в каком-либо одном районе и одного, и того же сезона использования.

Произведенные расчеты по объему транспортных перевозок, для подобных условий показали (В.Прошляков, 1964 г.), что при наличии чересполосного земельного участка даже небольшой площадью - в 100 га, расположенного на расстоянии 20 км от основного земельного массива, транспортные расходы, по сравнению с аналогичным хозяйством, земли которого расположены в одном массиве, увеличиваются в 1,6 раза. Но для отгонного животноводства эти расстояния в 5-10 раз больше, и также значительно больше по площади превышают земельные массивы отгонных пастбищ.

Наличие дальнотерритории и чересполосности, помимо указанных излишних транспортных расходов, имеет еще целый ряд и других не менее важных отрицательных сторон: ухудшает внутрихозяйственную организацию территории, вызывает большую потерю рабочего времени, приводит к удлинению, а порой и к срыву сроков различных хозяйственных, зооветеринарных и других работ [4]. Это, в свою очередь, приводит к снижению производственной эффективности, к дополнительным расходам средств, к излишним увеличениям административного и обслуживающего персонала и т.д.

Первоначальным звеном в создании единой территориальной системы организации и охраны земель является схема землеустройства. Последовательность ее разработки в условиях Таджикистана охватывает составление Генеральной схемы использования земельных ресурсов на уровне республики, региона, области и схем землеустройства района.

Последняя Генеральная схема использования земельных ресурсов Таджикистана была составлена в 1990 г. она охватывала:

- программу развития садоводства, виноградарства и картофелеводства в республике;
- программу закладки орехоплодных культур в Таджикистане;
- материалы, разрабатываемые согласно постановлению правительства в Республики Таджикистан "О необходимых мерах по освоению горных районов республики и созданию дополнительных рабочих мест";
- ТЭО строительства Рогунского, Байпазинского и Сангтудинского водохранилищ;

- схема вовлечение в сельхозоборот пастбищных массивов земель запаса в районах Республиканского подчинения;

- концепция развития животноводства по районам республики до 2005 года;

- сведения о проводимых природоохранных мероприятиях по улучшение пастбищ и сенокосов.

Ее основные материалы используются для последовательной разработки других схем землеустройства по различным отраслям производства [5]. В нашей работе рассматривается содержание и методика разработки схемы перераспределения сезонных пастбищ между областями и районами республики.

Схемы землеустройства служат основой для разработки проектов межхозяйственного землеустройства и проектирования на отгонных пастбищах некоторых элементов внутрихозяйственного землеустройства.

Схемы землеустройства районов, областей и других административных единиц, разрабатываются в целях обеспечения рационального использования земель на территории данного района, области или региона. Основные задачи и принципы составления схем, а также содержание работ определяются программой Генеральной схемы использования земельных ресурсов данной конкретной республики [6]. Разрабатываются также схемы и по отраслям производства, одну из которых

- по перераспределению отгонных пастбищ - рассмотрим ниже.

Основными принципами при составлении схем землеустройства являются:

- создание наиболее благоприятных организационно-территориальных условий для использования сезонных пастбищ с учетом их скотоемкости;

- сохранение, улучшение травостоя и использование пастбищ в соответствии с теми целями, для которых они более всего пригодны;

- взаимоувязанность интересов отдельных хозяйств и административно-территориальных единиц, использующих или выделяющих на своей территории сезонные пастбища. Схема перераспределения сезонных пастбищ по регионам, областям и районам выполняется в следующей последовательности;

- анализ современного использования кормовых угодий в целях установления закономерностей изменения площадей угодий, их качественное состояние;

- определение потребности в пастбищах различных сезонов с учетом прогноза развития отрасли животноводства, использующей отгонные пастбища, возможностью производства кормов в земледельческой зоне;

- изучение особенностей организации пастбищного содержания скота по отдельным регионам республики;

- установление путей улучшения использования естественных кормовых угодий и установление объемов мероприятий по улучшению и охране пастбищного фонда;

- разработка методики устранения недостатков сложившегося размещения сезонных пастбищ, уменьшение числа чересполосных участков, обмен участками сезонных пастбищ с целью ликвидации дальнотемелья.

Потребность в земельных ресурсах в схемах землеустройства определяется по отраслям народного хозяйства в соответствии с целевым использованием земель:

а) сельскохозяйственного назначения;

б) населенных пунктов (городов, поселков городского типа и сельских населенных пунктов);

в) промышленности, транспорта, связи, обороны и иного назначения;

г) природоохранного, оздоровительного, рекреационного и историко-культурного назначения;

д) лесного фонда;

е) водного фонда;

ж) запаса.

Площадь земель сельскохозяйственного назначения рассчитывается на основе максимального вовлечения в сельскохозяйственное производство пригодных для этих целей земель и потребных объемов производства и перспективного уровня продуктивности сельскохозяйственных угодий, а также по другим категориям земель. На основе расчетов потребности в земельных ресурсах для различных отраслей народного хозяйства разрабатывается межотраслевой баланс земель. Расчеты по межотраслевому земельному балансу увязываются с демографическим прогнозом и балансом трудовых ресурсов.

На основе материалов анализа современного использования и распределения земельного фонда между категориями землепользования на перспективу рассматриваются вопросы совершенствования организации территории области, района [7]. При разработке мероприятий по совершенствованию организации территории района, области, рассматриваются вопросы запредельного пользования и изменения границ районов, размещения крупных гидротехнических и других объектов, в том числе противоэрозионных сооружений, имеющих межрайонное значение.

В схеме землеустройства предусматриваются необходимые мероприятия по сохранению и увеличению площадей сельскохозяйственных угодий, особенно орошаемых и осушенных земель, осуществлению комплекса организационно-хозяйственных, агротехнических, лесомелиоративных и гидротехнических мероприятий по предотвращению ветровой и водной эрозии почв засоления, заболачивания, загрязнения земель, зарастания их сорняками, а также предотвращению других процессов, ухудшающих состояние почв.

В схеме землеустройства выделяются особо ценные сельскохозяйственные земли, подлежащие специальной охране, и разрабатываются условия хозяйственного использования этих земель [8].

Кроме особо ценных земель в число охраняемых территорий, учитываемых при распределении земельного фонда на перспективу, включаются:

- территории с полностью сохраняешь природным комплексом - государственные заповедники и уникальные ландшафты;

- территории с частичным ограничением для отдельных видов растительности, животного мира и элементов неживой природы, парки, лесопарки, живописные местности, места отдыха и оздоровительно лечебного значения и т.д.

А результаты разработки данного раздела составляется схема (карта) соответствующего масштаба, на которой отражаются мероприятия по охране природы, реконструкции и улучшению ландшафта, показывается, размещение мест массового отдыха населения и другие элементы размещения и использования земельных ресурсов.

Схемы по отраслям производства разрабатываются в каждом конкретном случае в зависимости от возникающих потребностей. Так, в порядке землеустройства составлена схема перераспределения сезонных пастбищ между областями и районами республики Таджикистан, которая разрабатывалась специалистами института "Таджикгипрозем" при непосредственном участии автора данной работы.

Схема перераспределения пастбищ составлена с целью устранения недостатков в распределении пастбищных угодий между областями, районами республики, обеспечения их рационального использования и дальнейшего развития животноводства. За время, прошедшее после последнего перераспределения пастбищ в республике (1990), произошли большие изменения как в составе пастбище пользователей, так и в наличии поголовья в хозяйствах и личном пользовании. Ежегодно под закладку многолетних насаждений, освоение земель под орошение изымаются значительные площади пастбищных угодий в горной и предгорной частях республики [9].

Сложившееся неравномерное распределение сезонных пастбищных угодий, а также значительный рост численности общественного и индивидуального скота за последнее время создало диспропорцию с потребностью и наличием кормов естественных кормовых угодий. Например, в Ховалингском районе имеется летние пастбища, которые не могут полностью использоваться хозяйствами этого района, из-за чего их необходимо передать другим районам. Недостаточное количество пастбищных кормов приводит к тому, что в хозяйствах республики очень сложно организовать строгую систему пастбищеоборотов, а это в свою очередь приводит к деградации травостоя на пастбищах. Урожайность пастбищных угодий за 30-летний период снизилась почти в два раза.

В разработанной Схеме представлены предложения по перераспределению сезонных пастбищ между Районами республиканского подчинения, Хатлонской, Согдийской области, Айнинским районам, району Кухистони Мастчоҳ, Дарвозским районом ГБАО. Состав районов и областей в Схеме перераспределения обусловлен взаимной доступностью использований сезонных пастбищ. Так, многие районы Хатлонской области используют летние пастбища Дарвозского района ГБАО, а Дарвозский район - пастбища в Дангаринском районе Хатлонской области. Аналогичное положение и по Айнинскому и району Кухистони Мастчоҳ. В схеме организации территории в укрупненных показателях дается экономическое обоснование целесообразности использования и перераспределения площадей сезонных пастбищ, вопросы инженерного оборудования их территории, освоения и улучшения новых земель, на основе этих предложений составляются детальные проекты землеустройства. В отличие от схемы землеустройства проекты приобретают характер юридических документов, определяющих права и обязанности землепользователей.

Сложилось принятое в науке и практике деление землеустройства на два вида: межхозяйственное и внутрихозяйственное землеустройство.

Наряду с этим в системе землеустройства разрабатываются различные проекты и схемы по отраслям производства. Оба вида землеустройства - межхозяйственное и внутрихозяйственное - выполняют единый комплекс задач - организацию наиболее полного, научно обоснованного, рационального и эффективного использования земли и ее охрану. Они, эти два вида, взаимосвязаны, между ними имеется большое, сходство, много общего, но решают они задачи организации использования земли разными путями, и содержание их различно. Та часть задач землеустройства, которая выходит за пределы организации использования земель и организации территории в конкретном сельскохозяйственном предприятии, за пределы отдельного землепользования, относится к межхозяйственному землеустройству. При межхозяйственном землеустройстве образуются новые землевладения и землепользования, их системы, в необходимых случаях землепользования реорганизовываются, совершенствуются, упорядочиваются, в них вносятся целенаправленные изменения.

Межхозяйственное землеустройство представляет собой систему экономических, правовых и технических мероприятий. Сущность его не всегда видна за внешними проявлениями. Будучи экономическим мероприятием (явлением), межхозяйственное землеустройство осуществляется при помощи правовых и технических действий. Во внешних проявлениях межхозяйственное землеустройство часто может показаться техническим или правовым, а вовсе не экономическим мероприятием (явлением). Экономическая сущность его не всегда проявляется отчетливо и понимается правильно. Результатом межхозяйственного землеустройства всегда является организация, то есть образование, упорядочение или целенаправленное изменение землепользований конкретных хозяйств (предприятий, учреждений, организаций), их размещение и исходная структура. Организации землепользований в целом, а не только изменение и размещение их границ.

Экономический смысл и значение межхозяйственного землеустройства состоит в том, что все проектируемые (а затем и реализуемые) формы и элементы межхозяйственной организации территории (площади, размещение, структура, конфигурация землепользований, размещение их границ и т.п.) наиболее полно соответствуют и должны соответствовать потребностям и формам организации, развития и повышения эффективности производства, технологии выполнения производственных процессов на земле и задачам ее рационального использования. Кроме того, при землеустройстве организуется использование земли, являю-

щейся средством производства, что всегда имеет экономические последствия. Организация землепользования – единственный результат, делающий межхозяйственное землеустройство экономическим мероприятием. При образовании землепользований и внесении в них различных изменений земля одновременно распределяется между отраслями народного хозяйства, внутри отраслей, между предприятиями, организациями и учреждениями (землепользованиями), которые при этом определенным образом размещаются на территории. Следовательно, межхозяйственное землеустройство экономически связано с размещением производства, производительных сил и развитием производственных отношений. Все это составляет экономическое содержание и сущность межхозяйственного землеустройства. В условиях Таджикистана, при перераспределении сезонных пастбищ, помимо измененной площади и границ в порядке межхозяйственного землеустройства решаются и вопросы создания инфраструктуры, обеспечивающей благоприятные условия для развития отрасли овцеводства и переработку, производимой этой отраслью продукции (шерсть, каракуль, мясо).

Комплексный характер экономического развития сельскохозяйственного производства Таджикистана требует изменения организационной формы проведения землеустроительных работ, в котором одновременно решаются некоторые элементы внутрихозяйственного землеустройства для всех хозяйств, использующих сезонные пастбища за пределами границ своего землепользования, в большинстве случаев одновременное решение в проекте вопросов межхозяйственного и внутрихозяйственного землеустройства повышает обоснованность проектных решений, улучшает его качества, сокращает затраты и сроки выполнения работ.

Внутрихозяйственное землеустройство колхозов, совхозов, крестьянских хозяйств, кооперативных, подсобных и других сельскохозяйственных предприятий проводится по инициативе землевладельцев и землепользователей, с целью организации высокопроизводительного использования, охраны и улучшения земель и неразрывно связанных с ней средств производства. Оно ориентируется на максимальное удовлетворение их экономических интересов при соблюдении режима и условий пользования землей, обеспечивающих воспроизводство плодородия почв, сохранение и улучшение природных ландшафтов. Состав, содержание и полнота проектных работ по внутрихозяйственному землеустройству определяются конкретными природными, экономическими и социальными условиями, степенью устроенности территории и освоенности ранее разработанных проектов, а также формой землевладения и хозяйствования. В зависимости от этого могут составляться комплексные проекты внутрихозяйственного землеустройства, проводиться их корректировка и совершенствование, разрабатываться рекомендации по отдельным наиболее назревшим в хозяйстве проблемам.

Внутрихозяйственное землеустройство животноводческих хозяйств имеет свои специфические особенности, которые необходимо учитывать и решать на уровне отдельного хозяйства, а в пределах определенного региона при организации пастбищного водоснабжения, при размещении вне усадебных производственных центров, при организации скотопроегонных трасс. В настоящее время, в связи с введением различных мелких арендных, коллективных и прочих форм организационно-территориальных структур, меняется и сам подход к разработкам проектов внутрихозяйственного землеустройства.

Если же, в конечном счете, возобладают тенденции на "дробление" существующих землепользователей, то целесообразно иметь ввиду следующее: при выделении земель в аренду или коллективный (семейный) подряд меняется и сам подход к такой территориальной единице, как севооборотный массив, и при соблюдении ротации в основу должны быть приняты карты обработки (рабочие участки), о чем правильно, на наш взгляд, заметил А.А. Варламов закреплением таких участков за арендаторами (фермерами и др.). В Таджикистане, фактически, отсутствует единая и официально рекомендуемая для каждого конкретного случая (региона, области, района и т.д.) научно обоснованная система ведения сельского хозяйства, и учеными республики неоднократно об этом подчеркивалось; в частности, что: "Необходимо ускорить разработку комплексных проектов организации территории, обратив внимание прежде всего на введение правильных севооборотов и пастбищно-сенокосооборотов на богарных и орошаемых землях...". По данным вопросам и связанными с ними проблемами, нами был проанализирован ряд научных трудов зарубежных авторов, выводы которых, во многом, сходятся с мнениями наших ученых.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдуалимов, Б.А. Заминистифодабарии устувор-асоси таъмини бехатарии озукавори мамлакат. – Душанбе : Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана, 2024. – 202 р. – ISBN 978-99985—0489-9. – EDN CNJGVE.
2. Абдуалимов Б.А. Землеустройство сезонных пастбищ Таджикистана. -Душанбе, 2003. -С. 111-112.
3. Холбобоев, Ф. С. Сармоягузорӣ - ҳамчун омил асосии рушди устувори иқтисоди миллӣ / Ф. С. Холбобоев // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2023. – No. 4. – P. 23-31. – EDN KTCIJU.
4. Абдуалимов, Б.А. Муносибатҳои заминистифодабарӣ, таърихи заминдорӣ ва истифодаи замин дар минтақаҳои ҷумҳурӣ, дар давраи гузариш / Б. Абдуалимов, А. Мадаминов // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2023. – No. 2. – P. 34-39. – EDN IKCKRO.
5. Мадаминов, А.А. Перспективы развития и размещения предприятий мясомолочной отрасли в регионах Республики Таджикистан / А. Мадаминов // Экономика Таджикистана. – 2021. – № 4-2. – С. 217-224. – EDN WIJYSM.
6. Мадаминов, А.А. Экономическая устойчивость предприятий пищевой промышленности как фактор продовольственной безопасности страны / А. А. Мадаминов // Экономика Таджикистана. – 2022. – № 4-2. – С. 49-55. – EDN JYVEVK.
7. Нишондиҳандаҳои асосии истеҳсоли кишоварзии ҷумҳурӣ дар солҳои 2023 ва 2024 // Ҳисоботҳои солонаи Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2023-2024.
8. Абдуалимов, Б.А. Асосҳои назариявии таъшиқи истифодаи оқилонаи заминҳои кишоварзӣ (чарогоҳҳои мавсимӣ) ба мақсади таъмини рушди устувори соҳа / Б. Абдуалимов, А. Мадаминов // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2023. – No. 1. – P. 61-67. – EDN OMYWMV.
9. Абдуалимов, Б.А. Асосҳои илмӣ таъмини истифодаи самараноки чарогоҳҳои мавсимӣ дар шароити кӯҳсори Тоҷикистон / Б. Абдуалимов, А. Мадаминов // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2022. – No. 4-1. – P. 57-64. – EDN JSFOEV.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ЗАМИНСОЗИИ БАЙНИХОҶАГӢ ВА ДОХИЛИХОҶАГӢ ДАР НОҶИЯҲОИ ЧОРВОДОРИИ ЧАРОГОҲ

Аннотатсия. Мақола асосҳои назариявии заминсозии байнихукуматӣ ва дохилихоҷагиро дар минтақа-

хон чорводории хоричшудаи Тоҷикистон ошкор намуда, заминро ҳамчун захираи табиӣ ва объектҳои муносибатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ меҳисобад. Вазифаҳои тақсими чарогоҳҳои мавсимӣ, алоқамандии тавозуни байнисоҳавии заминҳо бо пешгуи демографӣ, ҳифзи заминҳои арзишманд ва ҷорӣ кардани гардиши чарогоҳҳо нишон дода шудаанд. Таъсири манфии чересполосиҷа ва далноземелу умумӣ карда шудааст. Принципи ва усулҳои баробар кардани номутаносибӣ, рушди инфрасохтори ғусфандпарварии кӯчмани ва ҳамгирии қарорҳои заминсозӣ барои баланд бардоштани самаранокии иқтисодӣ ва устувори экологӣ пешниҳод карда шуданд.

Калимаҳои асосӣ: заминсозӣ, заминсозии байнихочагӣ, заминсозии дохилихочагӣ, чорводории хоричшаванда, чарогоҳҳои мавсимӣ, тақсими чарогоҳҳо, чересполосиҷа, дурзаминӣ, чарогоҳҳо, ҳифзи замин, истифодаи оқилонаи замин, инфрасохтори чарогоҳҳо, устувори экологӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕЖХОЗЯЙСТВЕННОГО И ВНУТРИХОЗЯЙСТВЕННОГО ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВА В РАЙОНАХ ОТГОННОГО ЖИВОТНОВОДСТВА

Аннотация. В статье раскрываются теоретические основы межгосударственного и внутрихозяйственного освоения земель в исключенных территориях животноводства Таджикистана, рассматривая землю как природный ресурс и объект социально-экономических отношений. Показаны функции сезонного распределения пастбищ, связь межотраслевого баланса земель с демографическим прогнозированием, охраной ценных земель и введением пастбищного оборота. Негативное действие чересполосица и дальнотелье несет генерализованный характер. Представлены принципы и методы балансирования неравенства, развития инфраструктуры кочевого овцеводства и интеграции решений по землепользованию для повышения экономической эффективности и экологической устойчивости.

Ключевые слова: землеустройство; межхозяйственное землеустройство; внутрихозяйственное землеустройство; отгонное животноводство; сезонные пастбища; перераспределение пастбищ; чересполосица; дальнотелье; пастбищеобороты; охрана земель; рациональное землепользование; инфраструктура пастбищ; экологическая устойчивость.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF INTER-FARM AND INTRA-FARM LAND MANAGEMENT IN AREAS OF PASTORAL ANIMAL HUSBANDRY

Annotation. The article reveals the theoretical foundations of intergovernmental and on-farm land management in the excluded livestock regions of Tajikistan, land is considered as a natural resource and an object of socio-economic relations. The tasks of seasonal pasture distribution, the interrelation of the intersectoral balance of lands with demographic forecasting, the conservation of valuable lands and the introduction of pasture turnover are shown. The side effects of overland and Far-earth are generalized. The principles and methods of balancing the imbalance, developing the infrastructure of nomadic sheep farming and integrating land management solutions to increase economic efficiency and environmental sustainability were proposed.

Keywords: land management; inter-farm land management; on-farm land management; export livestock; seasonal pastures; pasture distribution; overgrowth; farsightedness; pastures; land protection; rational land use; pasture infrastructure; environmental sustainability.

Сведения об авторе:

Абдуалимов Баҳром Абдулазими-мович—кандидат экономических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института экономики и демографии Национальная академия наук Таджикистана. Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33, E-mail: b.abdualimov@bk.ru. Телефон: (+992) 118-70-58-58.

Author information:

Abdualimov Bahrom Abdulazimovich—Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Leading Researcher at the Institute of Economics and Demography, National Academy of Sciences of Tajikistan. 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, av. Rudaki 33. Phone (+992) 118-70-58-58. E-mail: b.abdualimov@bk.ru

ТДУ: 336.4 (575.3)

ЗАМИНАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ БОЗОРИ МАҲСУЛОТИ САНОАТИ ХҲРОКВОРӢ ДАР РАВАНДИ САНОАТИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ

Аҳмадов Р.Р.¹, Замирова Н.С.²—¹Таджикский национальный университет

²Хорогский государственный университет им. М. Назаршоева

Калимаҳои асосӣ: саноати хӯрокворӣ, бозори хӯрокворӣ, иқтисодиёт, истеҳсол, истеъмол, назария, саноатикунонӣ, иқтисоди истеҳсолӣ, ашӣи хоми саноатӣ, саноати миллӣ.

Яке аз вазифаҳои муосири иқтисоди миллӣ ин таъмини рушди устувори бозори маҳсулоти саноати хӯрокворӣ мебошад. Дар шароити тағйироти вазӣи бозорҳои ашӣи хоми саноат ва мунтазам дигаргун гардидани сохтори бозори истеъмолии саноати хӯрокворӣ бо назардошти меёрҳои саноатикунонии мамлакат таҳқиқи илмии ҷанбаҳои назариявии ташаккули бозори маҳсулоти саноати хӯрокворӣ мураккаб мегардад. Барои таъмини самаранокии ташаккул ва рушди бозори саноати хӯроквории Ҷумҳурии Тоҷикистон, муайянсозии масъалаҳои заминавии вазӣи бозори соҳа ва падидаҳои ногаҳонии аҳамияти молиявӣ ва иқтисодидошта, таҳияи назарияҳои илмии муассир бо назардошти методологияи илмии омехта ва сифатӣ зарур мебошад. Вобаста ба ин, дар адабиёти иқтисодии ватанӣ мувоҳидаи илмии ташаккули бозори маҳсулоти саноати хӯрокворӣ бо назардошти методологияҳои гуногунравиш ҳамасола шиддат гирифта истодааст. Аз ин сабаб, дар заминаи ҳадафҳои олии рушди мамлакат, бахусус таъмини амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои хушсифат, ҳамзамон саноатикунонии мамлакат таҳқиқи масъалаҳои заминаҳои назариявии ташаккули бозори маҳсулоти саноати хӯрокворӣ муҳимияти хосро пайдо менамояд.

Яке аз мушкилоти намоёни даврони муосири рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ин мушкилоти таъмини амнияти озуқаворӣ ва таъмини аҳоли бо маҳсулоти хӯрокворӣ маҳсуб меёбад. Зарурати ғанигардонии бозори маҳсулоти хӯроквории мамлакат дар заминаи саноатикунонии мамлакат

ташкилу ташаккули фаъолияти босамари корхонаҳои саноатии ҳӯроквориро тақозо менамояд. Ҳамзамон, дар баробари ин, афзоиши мунтазами ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти ҳӯрокворӣ, сифати баланди маҳсулоти ҳӯрокворӣ, танзими дуруст ва дастрасии нархи маҳсулот муҳим буда, метавонад ба афзоиши дигар нишондиҳандаҳои микро ва макроиқтисодии мамлакат заминаҳои муҳим гузорад. Гузашта аз ин, дар баробари таъмини рушди корхонаҳои саноати ҳӯрокворӣ дар шароити тақмилёбии муносибатҳои бозорӣ ва саноатикунони мамлакат, ки бартариятҳои рақобатпазирӣ дар бозори ҳӯроквории ватанӣ мунтазам шиддат гирифта истодааст, татбиқи инноватсияҳои саноатӣ ва рақамикунони равандҳои истеҳсоли логистика ва фуруши маҳсулоти ҳӯрокворӣ равишҳои нави илмӣ аҳамияти назариявиро таъкид мекунад. Инчунин, ҷиҳати ҳавасманд намудани фаъолияти навоҳарӣ дар истеҳсолот васеъ истифода кардани технологияҳои инноватсионӣ ва дастгирии ташаббусҳои созидаи соҳибкорон дар ин ҷода, хусусан доир ба коркарди ашёи хом дар дохили мамлакат тадбирҳои фаврӣ роҳандозӣ карда шаванд [10].

Дар адабиёти иқтисодии муосир, фаҳмиши илмӣ бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ ба таври гуногун маънидод карда шуда, ақидаҳои назариявӣ дар асоси равишҳои илмӣ таҳқиқотӣ ва монографӣ, инчунин методологияҳои гуногунҷанба маънидод карда мешавад. Дар фаҳмиши васеъ, бозори маҳсулоти саноати ҳӯроквориро ҳамчун маҷмуи истеъмолкунандагонӣ маводи ҳӯрокворӣ ва фурушандагон, ки талаботи аҳолиро бо маҳсулоти ҳӯрокворӣ таъмин менамоянд, фаҳмидан мумкин аст. Бозори маҳсулот саноати ҳӯрокворӣ дорои системаи бо ҳамаҷаҳанги корхонаҳои истеҳсолӣ, логистикӣ ва тиҷоратӣ ташкилкунандаи талаботу тақлифоти маҳсулоти ҳӯрокворӣ мебошад. Дар қатори дигар бозорҳо бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ фарогири ҳамаи фаслҳои истеҳсоли маҳсулот мебошад-ташкил ё истеҳсол, тақсимот ва истеъмоли маҳсулоти ҳӯрокворӣ аз ашёи хоми кишоварзӣ то ба қонеъгардонии талаботи физиологияи одамон.

Саноати ҳӯрокворӣ яке аз маҳақҳои соҳавии иқтисодиёти бахши давлатӣ мебошад. Бо назардошти мавҷудияти васеи ҳаҷми истеъмолот ба маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ, дар бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ корхонаҳои истеҳсолкунандаи маҳсулоти ҳӯрокворӣ, корхонаҳои хурди саноатӣ ва ширкатҳои фаромилалии дорои ҳайати зиёди коргарон мебошад, ширкат меварзанд [11,211]. Бо чунин тафсилот, субъекти асосии бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ маҳз корхонаҳои саноати ҳӯрокворӣ дониста мешавад. Гарчанде, ки дар бозори мазкур ғайр аз истеҳсоли маҳсулоти ҳӯрокворӣ, боз дигар муносибатҳои бозорӣ ғайриистеҳсолӣ ба монанди нигоҳдорӣ, борҷомакунонӣ ва дигар қору фаъолиятҳо мавҷуд аст, ки инҳо унсурҳои дигари бозори маҳсулоти саноати ҳӯроквориро асоснок карда метавонанд. Албатта, чунин мафҳумгузорӣ мафҳуми илмӣ бозори маҳсулоти саноати ҳӯроквориро вазеҳ маънидода карда наметавонад. Зеро дар бозори мазкур ҷиҳати қонеъгардонии талаботи истеъмолкунандагон шурӯъ аз сарчашмаҳои ашёӣ то ба намудҳои зиёди хизматрасониҳо иштирок менамоянд, ки бе иштироки онҳо маҳсулоти саноати ҳӯроквории истеҳсолкарда шуда ё ба бозор расонида намешавад, ё дар бозор харидори худро намеёбад.

Алтухов А.И., Гончаров В.Д. ва Зинина Л.И. дар таҳқиқоти худ бозори ҳӯроквориро ҳамчун ҷузъи ҷудонопазирӣ иқтисодиёт дониста, дар он мавҷудияти равандҳои истеҳсолӣ, тақсимот, мубодила ва истеъмоли ашёи саноати ҳӯрокворӣ ба таври ҳатмӣ донистаанд. Асоснок намудаанд, ки чунин равиши назариявӣ тавсифи тақрористеҳсоли бозори маҳсулоти саноати ҳӯроквориро ошкор менамояд. Ҳамзамон, ҳамкориҳои субъектҳои бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ танҳо таъмини мунтазами раванди тақрористеҳсоли бозорро таъмин менамояд, набалки унсури бозор [6,111]. Дар чунин назарияи илмӣ бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ зарурати ҳамаи иштирокчиёни бозор ба эътибор гирифта шуда, алоқамандии онҳоро дар шакли занҷираи асосии фаъолияти бозор муайян намудаанд. Албатта, аз нуқтаи назари илмӣ, дар дилхоҳ бозор истеҳсолкунандагон танҳо субъекти бозор шуда наметавонанд, инчунин объектҳои инфрасохтори бозор, бахшҳои хизматрасон ва дигар намудҳои фаъолияти бозор, дар шакли маҳсусгардонӣ ва ҷойгиркунониву фаъолгардонии раванди муносибатҳои бозорӣ иштирок намуда, шакли соҳавӣ бозори маҳсулоти саноати ҳӯроквориро мукаммал менамоянд. Бахусус, дар бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ маҳсулоти воридмешуда дар шакли маҳсулоти таёр ва дар шакли маҳсулоти коркардшавандаи нимтаёр ворид мешавад, ки ба феҳристи маҳсулоти ҳӯроквории бозор шомил мешаванд. Аз ҷумла, баъзе аз маҳсулоти аҳамияти ҳӯрокворидошта дар соҳаи кишоварзӣ истеҳсол мешавад, баъзе аз намудаҳои маҳсулоти ҳӯрокворӣ баъди коркард аз саноати коркард ба бозори ҳӯрокворӣ ворид мешаванд, ки ин тафсилот фаҳмиши илмӣ бозори маҳсулоти саноати ҳӯроквориро ҳамчун бозори соҳавӣ мураккаб менамояд.

Қобили қайд аст, ки бозори маҳсулоти ҳӯрокворӣ дар раванди саноатикунони мамлакат алоқамандкунанда ва ҳамохангкунандаи қисми зиёди соҳаҳои хоҷагии халқ буда, ҷиҳати таъмини талаботи аввалиндараҷаи одамон бо маҳсулоти ҳӯрокворӣ, яқдигарро пуркунанда ё тақмилдиҳанда мебошанд. Инчунин, фаъолияти баъзе соҳаҳои хоҷагии халқ маҳз дар натиҷаи муносибатҳои иқтисодии субъектҳои дар бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ ба амал меомада пайдо мешаванд, ки нисбатан ба соҳаҳои кишоварзӣ, коркард ё савдуро бо ҳам алоқаманд менамоянд.

Тақвияти қорҳо доир ба истифодаи самараноки захираҳои мавҷуда ва рушди иқтисодии кишвар, баланд бардоштани рақобатнокӣ ва гуногуннавиҳои истеҳсолоти саноатӣ, зиёд кардани ҳаҷми истеҳсолоти саноати коркард, афзоиш додани арзиши иловашудаи молҳои саноатӣ дар асоси рушди маҷмааҳои соҳавӣ зарур мебошад [10].

Масоҳат ва ҳаҷми корхонаҳои саноати ҳӯрокворӣ аз шакли маҳсулоти истеҳсолмешуда ва ҷойгиршавии ҳудудӣ муайян мешавад. Саноати ҳӯрокворӣ бошад истеҳсолкунандаи маҷмуи маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ дар шакли таёр ва ё дар шакли маҳсулоти нимтаёр мебошад. Дар низоми маҷмааи аграрӣ саноати ҳӯрокворӣ

бо соҳаи кишоварзӣ алоқамандии зич дошта, инчунин бо молрасону миёнаравон ва соҳаи савдо робитаҳои ногусастанӣ дорад [11, 211]. Воқеан, бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ (МСХ) вобаста ба ҳаҷму сатҳи баланди истеъмоли масоҳати васеъ ва унсурҳои зиёди бозорӣ дорад, ки дар он тавассути фаъолияти иқтисодӣ ҳам низоми истеҳсоли маҳсулот ва ҳам раванди қонеъгардонии талаботи истеъмолкунандагон ба вучуд меояд. Аниқтараш, дар бозори МСХ на танҳо субъектҳои хоҷагидорӣ алоҳида бо ҳам меоянд, балки як қатор соҳаҳои истеҳсоли ва ғайриистеҳсоли дар якҷоягӣ фаъолияти иқтисодӣ намуда, барои ташкили тақрористеҳсоли молу маҳсулот ва хизматрасониҳо замина мегузоранд. Аз ҷумла, таҳияи назарияи илмӣ, коркарди методологияи системавӣ ва алгоритмҳои иқтисодиву технологӣ маҳз дар ҳамин ҷо пайдо гардида, вобаста ба ин рушди стратегияи корхонаҳо, соҳаҳо ва ҳатто ҳадафҳои олии рушди мамлакат роҳандозӣ карда мешавад. Дар ин асос, бозори МСХ ҷузъи ҷудонопазири иқтисоди миллии гардида, дар раванди таҳия ва татбиқи барномаҳои рушди стратегияи сатҳи микро ва макроиқтисодӣ ҳамчун субъекти калидӣ баромад менамояд. Аз ин сабаб, рушди бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ заминаи асосии таъмини амнияти озуқаворӣ ҳам маҳсуб медонанд «...амнияти озуқаворӣ шартӣ асосии муайянкунандаи мавҷудияти бехатарии ҷомеа ва тарроҳи асосии амнияти иқтисодии ҳар як кишвар мебошад. Дар шароити Тоҷикистон шартӣ асосии таъмини амнияти озуқаворӣ ин дастгирии тамоюли минтақавӣ ва маҳаллигардонии истеҳсолоти маҳсулоти озуқаворӣ ба ҳисоб рафта, ташаққули низомҳои устувори кишоварзӣ-озуқаворӣ метавонанд ба таъмини амнияти озуқаворӣ мусоидат кунанд» [11,211].

Албатта, чунин равиши муайянсозӣ ва маънидодкунии заминаҳои назариявии бозори МСХ тасаввуроти асосии онро дар ҳошияи масъалаҳои аҳамияти стратегидоштаи рушди иқтисодиёт равшан мегардонад. Дар бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ, ки самти асосии истеҳсоли озуқавориро дорад, ҷараёнҳои зиёди ҳаётан муҳимми одамон ба вучуд омада, бо назардошти сегментатсиякунонии бозор, ҳадафгирӣ ва нақши асосии рушди бозори МСХ зиёд гардида, ҳамчун майдони асосии таъминкунандаи рушди устувори иқтисодӣ ва мусоидаткунандаи татбиқи ҳадафҳои олии мамлакат шинохта мешавад. Барои ҳамин, дар таълифоти назариявии ташаққули бозори МСХ, ақидаҳои ишоракунандаи муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ онро меҳвари асосии модели иқтисодӣ арзёбӣ карда, инчунин яке аз ҷузъиёти калидии сиёсати амнияти миллии низ донистаанд. Дар ҷунин фаҳмиш, заминаҳои назариявии ташаққули бозори МСХ дар раванди саноатикунони мамлакат, уфукҳои нави рушди саноати ҳӯроквориро тасвир менамояд. Яъне, бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ дар раванди амалигардонии сиёсати аграрӣ, сиёсати саноат, сиёсати иҷтимоӣ ва сиёсати воридоту содироти молу маҳсулоти мамлакат ба сифати занҷираҳои ҳамоҳангкунандаи онҳо амал намуда, ҳамчун механизми калидии татбиқи ҳадафҳои олии мамлакат шинохта мешавад. Ҳамин тариқ, вобаста ба мунтазам тағйирёбии сохтори истеъмоли, дигаргуншавии меъёрҳои инноватсионӣ ва технологӣ, муҳимияти зиёди бозори МСХ дар сохтори иқтисоди миллии Тоҷикистон, бозори маҳсулоти саноати ҳӯроквориро чунин мафҳумгузорӣ намудан мумкин аст. Бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ макони мубодила, ҳамоҳангсоз ва алоқамандкунандаи манфиатҳои субъектҳои хоҷагидорикунандаи сатҳи микро ва макроиқтисодие мебошад, ки дар он раванди саноатикунони маҳсулоти ҳӯрокворӣ татбиқ карда мешавад. Чунин мафҳумгузорӣ маънии назариявӣ ва васеи маҳсулоти саноати ҳӯроквориро дар назар дошта, вобаста ба хусусияти тағйирёбандагӣ доштани ҳамаи бозорҳои соҳавӣ, вусъатёбии раванди рақамкунонии иқтисодиёт, саноатикунони мамлакат, татбиқи мунтазами технологияҳои муосир ва инноватсияҳои саноатӣ, пайдошавии шаклҳои нави шуғл ва касбият дар соҳаи саноат, равишҳои муосири методологияи ташкил ва ташаққули бозори маҳсулоти саноати ҳӯроквориро асоснок менамояд.

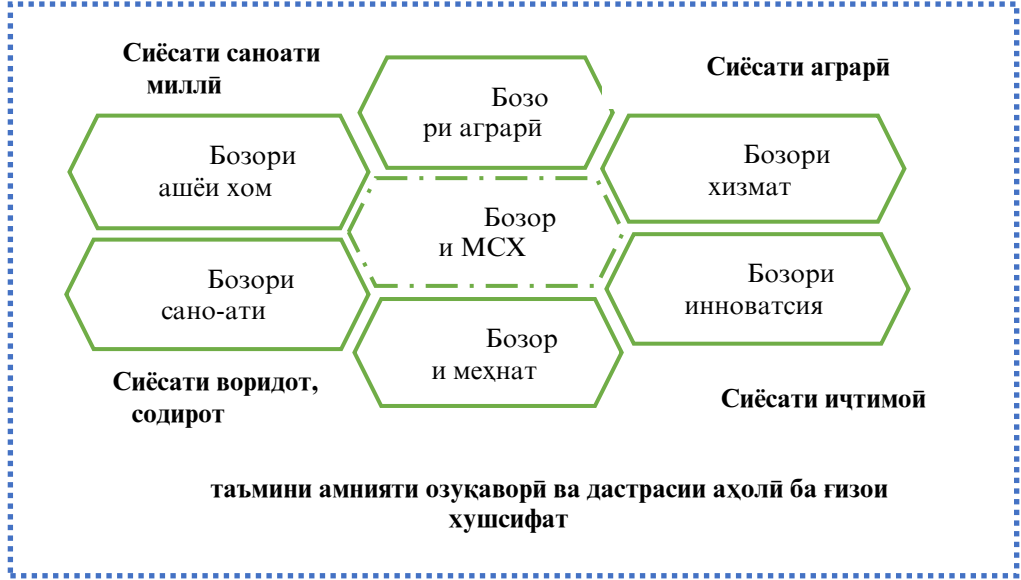
Дар раванди саноатикунони мамлакат истифодаи механизми бозорӣ ба таври пуррагӣ самаранокии фаъолияти мунтазами дигар бозорҳои соҳавӣ ва самаранокии татбиқшавии механизмҳои сиёсати саноати миллии, сиёсати аграрӣ, сиёсати иҷтимоӣ ва сиёсати воридоту содироти мамлакатро пурра таъмин карда наметавонад. Зеро, фаъолияти дигар бозорҳои соҳавӣ, ки дар бозори МСХ ҳамчун иштирокчиёни асосӣ баромад менамоянд, хусусиятҳои гуногуни соҳавӣ доранд. Барои ҳамин яке аз мақсадҳои асосии заминаҳои назариявии ташаққули бозори МСХ ин таҳияи тасаввуроти асосӣ оид ба ташкили муносибатҳои институтсионалии ҳамаи иштирокчиёни бозори МСХ ҷиҳати таъмини фаъолияти самараноки онҳо ба шумор меравад.

Бозори МСХ ба мисли дигар бозорҳои соҳавӣ дорои хусусияти хоси худ мебошад ва барои дарки дурусти назариявӣ, инчунин пайдо намудани тасаввуроти илмӣ бозори МСХ дар шароити саноатикунони мамлакат, чунин хусусиятҳои хоси онро тавсиф додан мумкин аст:

- мавсими будани истеҳсолоти як қатор маҳсулоти саноатӣ, ки ба ғайриоклона истифодабарии иқтидорҳои истеҳсоли замина мегузорад;
- феҳристи (номгӯи) зиёди маҳсулот;
- имкониятҳои беаҳдуди истифодаи дубораи партовҳои саноатӣ;
- талабот ва меъёрҳои баланд барои таъмини сифатнокӣ ва таркиби ғизоии маҳсулоти ҳӯрокворӣ (витаминоҳо, мазза ва ғ.);
- маҳдудият ва меъёрҳои гуногуни нигоҳдорӣ, логистика ва тичорати маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ;
- назорати мунтазам оид ба сатҳи санитарӣ ва эпидемиологияи маҳсулоти ҳӯрокворӣ;
- вобастагии маҳсулоти ҳӯрокворӣ аз ашёи хом ва технологияи истеҳсоли.

Яке аз хусусиятҳои хосу муҳимми бозори МСХ ин сатҳи баланди ҳамгирӣ ва ҳамоҳангии он бо дигар бозорҳои соҳавӣ, тавсифи динамикии доштани истеҳсолот, давраҳои (сиклҳои) кӯтоҳ ва мунтазам тағйирдиҳии номгӯи маҳсулоти ҳӯрокворӣ мебошад. Ҳамзамон, хусусиятҳои инноватсияталабӣ ва таҷдиди технологиву рақамӣ бо назардошти таъмини ҳамешагии рақобатпазирӣ маҳсулот ва зуд мутобиқшавию тобоварӣ ба омилҳои берунаи гуногунаҳамият хоси бозори МСХ мебошад. Чӣ тавре, ки маълум мегардад, ҷиҳати рушди дигар бозорҳои соҳавӣ, бозори МСХ ҳамчун бозори сохторбунёдкунанда таҷассум ёфта,

тавассути механизми ташкилӣ-институтсионалӣ равандҳои ҳамгироӣ ва коопериронии муносибатҳои иқтисодии онҳоро алоқаманд намуда, дар як маҷрои асосӣ равона менамояд. Ҳамзамон, ташаккулдиҳии бозори МСХ барои татбиқи сиёсати саноати миллий, сиёсати аграрӣ, сиёсати иҷтимоӣ ва сиёсати воридоту содироти мамлакат заминаҳои мусоид фароҳам оварда, ҷиҳати ташаккули санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, таҳия ва татбиқи механизми прокетсионистӣ (квотақунонӣ, таъини пардохтҳои гуногуни гумрукӣ ва ғ.) барои маҳдудсозӣ ё диверсификасияи воридоту содироти маҳсулоти саноати хӯрокворӣ, таъин намудани ҳавасмандии гуногунаҳаммӣи давлатӣ, беҳтаргардонии афзорҳои молиявии корхонаҳои саноати хӯрокворӣ, таҷдиди технологияи мунтазам ва алоқамандгардони истеҳсолоти саноати хӯрокворӣ бо ниҳодҳои илмӣ, татбиқи ҳамаарафаи инноватсия, ғаёлгардонии бахши хусусӣ ва солимгардонии фазои сармоягузорӣ мусоидат хоҳад намуд.

Сарчашма: таҳияи муаллифон.
Расм-Заминаҳои назариявии ташаккулдиҳии бозори маҳсулоти саноати хӯрокворӣ дар шароити саноатикунонии мамлакат

Заминаҳои назариявӣ ва амалии ташаккули бозори маҳсулоти саноати хӯрокворӣ ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодии ҳаҷми истеҳсол ва содироту воридоти маҳсулоти саноати хӯрокворӣ алоқамандӣ дошта, ҷиҳати васеъгардонии фаҳмиши асосии он таҳқиқ ва таҳлил карда мешаванд.

Ҷадвал.-Нишондиҳандаҳои асосии рушди бозори маҳсулоти саноати хӯроквории Тоҷикистон (с. 2019-2024)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо						Фарқият
	2019	2020	2021	2022	2023	2024	
Шумораи корхонаҳои саноатӣ, воҳид, аз ҷумла корхонаҳои саноати хӯрокворӣ	2164	2283	2397	2802	3453	3779	1615
	462	501	515	634	795	856	394
Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ бо нархҳои с.2024, млн/сомонӣ, аз он ҷумла саноати хӯрокворӣ (%)	28567	31081	37546	41187	44894	53873	25306
	19,6	22,9	19,6	24,1	24,8	21,3	1,7
Воридоти маҳсулоти саноати хӯрокворӣ (млн.долл. ИМА)	277,5	295,2	390,2	458,2	480,5	583,6	306,1
Содироти маҳсулоти саноати хӯрокворӣ (млн.долл. ИМА)	5,1	8,8	7,1	8,2	14,1	21,6	16,5

Таҳияи муаллифон, дар асоси: Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025. - С.13-19.

Чи тавре, ки аз маълумоти ҷадвал дида мешавад, шумораи корхонаҳои саноатии мамлакат соли 2019 ҳамагӣ 2164 ададро ташкил медод, ки ин нишондиҳанда дар соли 2024 ба 3779 адад расидааст, ки дар давраи таҳлилӣ ба миқдори 1615 адад корхона зиёд гардидааст. Аз ин миқдори зиёдшудаи шумораи корхонаҳо 394 адади онҳо ба корхонаҳои саноати хӯрокворӣ рост омада, дар маҷмӯъ сатҳи зиёдшавии шумораи корхонаҳои соҳа дар панҷ соли охир 24,3% ташкил медиҳад. Дар соли 2024 маҳсулоти соҳаи саноати мамлакат дар ҳаҷми 53873 млн. сомонӣ истеҳсол карда шуда буд, ки нисбат ба соли 2019 ба миқдори 25306 млн. сомонӣ ё 53% зиёд аст, ки ба соҳаи саноати хӯрокворӣ танҳо 1,7% он рост меояд. Дар ҳошияи ташаккулдиҳии заминаҳои назариявии бозори маҳсулоти саноати хӯрокворӣ нишондиҳандаҳои макроиқтисодии ҳаҷми воридот ва ҳаҷми содироти маҳсулоти ин соҳа хело муҳим мебошад. Аз ҷумла, дар соли 2024 ба миқдори 583,6 млн. долл.ИМА маҳсулоти саноати хӯрокворӣ воридот гардида буд, ки ин нишондиҳанда дар соли 2019 ба 277,5 млн. долл.ИМА баробар буд. Дар ин давра, дар маҷмӯъ афзоиши ҳаҷми маҳсулоти хӯроквории воридотгардида ба 306,1 млн. долл.ИМА зиёд гардидааст, ки ин натиҷа тамоюлҳои қаноатмандкунандаи надошта, балки таҳияи чораҳои гуногуни коҳишдиҳии ин нишондиҳандаи макроиқтисодиро тақозо менамояд. Ҳаҷми содироти маҳсулоти саноати хӯрокворӣ дар солҳои таҳлилӣ нисбатан тамоюлҳои мусбӣ дорад. Агар дар соли 2019 ҳаҷми маҳсулоти саноати хӯроквории ба бозорҳои беруна содир кардашуда 5,1 млн. долл.ИМА ташкил медод, пас ин нишондиҳанда дар соли 2024 ба 21,6 млн. долл.ИМА расонида шуд, ки фарқияти қиёсӣ баробари 16,5 млн. долл.ИМА мебошад. Воқеан, натиҷагирӣ чунин таҳлил барои ташаккулдиҳии ҷанбаҳои назариявии рушди бозори маҳсулоти саноати хӯроквории мамлакат аҳамияти

муҳим дошта, чиҳати таҳия ва роҳандозӣ намудани чораҳои зарурии бартарафсозии тамоюлҳои манфии соҳа мувофиқи мақсад мебошад. Гузашта аз ин, тавассути чунин таҳлилҳои омӯрӣ ва таҳлили имкониятҳои таҳияи методологияи илмӣ рушди бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ низ зиёд мегардад.

Новобаста аз тамоюлҳои мусбии баъзе нишондиҳандаҳои макроиктисодии бозори саноати ҳӯроквории мамлакат, бо мақсади ташаккулдиҳии заминаҳои назариявии рушди бозори маҳсулоти саноати ҳӯроквории мамлакат, то ҳол як қатор мушкилоти монеаашавандаи рушди нишондиҳандаҳои сатҳи микроиктисодӣ вучуд дорад, аз ҷумла:

- рушди бозорҳои фуруши яклухти маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ;
- танзими нархӣ, бахусус таъсис додани фармоишоти давлатӣ ба маҳсулоти саноати ҳӯроквории аҳаммияти муҳими иҷтимоидошта;
- ҳавасмандии истеҳсоли маҳсулоти ҳӯроквории ватанӣ бо назардошти дастгириҳои молиявии давлатӣ;
- густариши алоқамандии корхонаҳои саноати ҳӯрокворӣ бо корхонаҳои истеҳсолкунандагони ашъи хомӣ саноатӣ, маҳсулоти нимтаёр ва бо марказҳои калони тичоратӣ;

Бартарафсозии саривактӣ онҳо метавонад паҳлуҳои назариявии рушди бозори соҳаро бо истеҳсолоти корхонаҳои саноати ҳӯроквории мамлакат амалӣ намуда, дар раванди ташаккулдиҳии заминаҳои назариявии бозори маҳсулоти саноати ҳӯроквории мамлакат мавриди истифода қарор дода шавад. Ҳамзамон, чиҳати рушди устувори бозори маҳсулоти саноати ҳӯроквории мамлакат зарур аст, ки равишҳои инноватсионии тағйирдиҳии навъ ва шаклҳои маҳсулоти ҳӯрокворӣ, мунтазам бознигарии феҳристи маҳсулоти ҳӯрокворӣ бо назардошти тағйирёбии сохтори истеъмолии аҳоли ва барои устувор гардонидани бартариятҳои рақобатпазирии корхонаҳои саноати ҳӯрокворӣ мавриди истифода қарор дода шавад. Гузашта аз ин, барои ташаккули рушди бозори маҳсулоти саноати ҳӯроквории мамлакат ташкили объектҳои нави инфрасохтори бозор ва таҷдиди саривактӣ як қатор объектҳо зарур мебошад. Бахусус, барои таъмини фаъолияти мунтазам ва бетаъхири бозори ҳӯроквории мамлакат ташкили таҷдиди техникаҳои технологияи объектҳои инфрасохтори бозори ҳӯрокворӣ ба монанди амборҳо, сардхонаҳо, низоми Ҳамлу нақли маҳсулот, нуктаҳои фуруш, низоми мусоид ба назорати сифати маҳсулот, захираҳои иттилоотӣ, фаъолияти самараноки ниҳодҳои молиявӣ дар рушди корхонаҳои саноати ҳӯрокворӣ нақши калидӣ доранд.

АДАБИЁТ

- 1.Ализода О.М. Таъмини амнияти озуқавории Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария, методология ва амалия. [Матн]: Авто-реф. дисс. номз. илмҳои иқтисодӣ. – Душанбе, -2025. – С. 20.
- 2.Зинчук Г.М.Понятие и виды продовольственного рынка.Альманах современной науки и образования, №10(53),-2011.-С. 111.
- 3.Курбанов Г.А. Дастгирӣ ва ҳавасмандии молиявии истеҳсолоти воридотивазкунандаи саноати ҳӯрокворӣ асоси саноатикунонии иқтисоди миллӣ [Матн]. Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Саноатикунонии иқтисоди миллӣ: вазъи муосир, мушкилот ва дурнамои он» (2.05.2023. ш. Душанбе.2023) - Душанбе: Матбааи ДМТ. 2023. – С.49.
- 4.Низомова Т.Д., Чумаева Х.Ю. Таҳияи стратегияи рушди корхона [Матн] / Т.Д. Низомова, Х.Ю. Чумаева // Иқтисодиёти Тоҷикистон. 2021. - №3- С-65.
- 5.Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ. Душанбе. 2024. - Ҳолати дастрасӣ: <https://www.president.tj/event/missives/49225>, кушода. Санаи мурочиат: 16.08.2025.
- 6.Савин В. Е., Таранова Е.В., Мырзалиева М. А. Роль пищевой промышленности в насыщении потребительского рынка продовольственными товарами в условиях ЕАЭС// Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. - №4 (72). - С. 211. Режим доступа: <https://eeeregion.ru/article/7205/>
- 7.Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 20205. - С.13-19.
- 8.Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 // Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 октябри соли 2016. - №392. - Душанбе: «КОНТРАСТ», 2016. – 105 с.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЫНКА ПРОДУКЦИИ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ПРОЦЕССЕ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы формирования рынка пищевой промышленности с учетом меняющихся характеристик рынка промышленного сырья, перехода отраслей производства продуктов питания к индустриально-аграрной модели и в тоже время изменения потребительской структуры продовольственного рынка Республики Таджикистан. На основе научных идей, научных гипотез, междисциплинарных методологий, а также теорий представителей современных экономических школ усовершенствована теоретические аспекты продовольственного рынка и уточнена его необходимость. Выявлены специфические особенности рынка пищевой промышленности и раскрыты их связи с другими производственными и непроизводственными секторами страны. Изложены теоретические основы формирования рынка пищевой промышленности в условиях индустриализации страны, обоснована его связь с организационно-институциональными механизмами и процессами интеграции и кооперации экономических отношений субъектов рынка.

Ключевые слова: пищевая промышленность, продовольственный рынок, экономика, производство, потребление, теория, индустриализация, производственные мощности, промышленное сырье, национальная промышленность.

ЗАМИНАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ БОЗОРИ МАҲСУЛОТИ САНОАТИ ҲҶОРОКВОРИ ДАР РАВАНДИ САНОАТИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ

Аннотатсия. Дар мақола заминаи назариявии ташаккули бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ бо назардошти хусусиятҳои тағйирёбандаи бозори ашъи хомӣ саноатӣ, ба модели саноатӣ-аграрӣ гузаштани соҳаҳои истеҳсоли маҳсулоти ҳӯрокворӣ, ҳамзамон дигаргуншавии сохтори истеъмолии бозор маҳсулоти ҳӯроквории Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда шудааст. Вобаста ба ақидаҳои илмӣ, фарзияҳои илмӣ, методологияи гуногунаҳаммӣ, инчунин назарияҳои намоёндагони мактабҳои иқтисодии муосир, мафҳумгузори бозори маҳсулоти ҳӯрокворӣ такмил дода шуда, зарурати он маънидод карда шудааст. Хусусиятҳои хоси соҳавии бозори маҳсулоти саноати ҳӯрокворӣ муайян карда шуда, алоқамандии онҳо бо дигар соҳаҳои истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолии мамлакат ошкор карда шудааст. Заминаҳои назариявии ташаккулдиҳии бозо-

ри маҳсулоти саноати хӯрокворӣ дар шароити саноатикунории мамлакат тасвир гардида, алоқамандии онро бо механизмҳои ташкилӣ-институтсионалӣ ва равандҳои ҳамгироиву коопериронии муносибатҳои иқтисодии иштирокчиёни бозор асоснок карда шудааст.

Калимаҳои асосӣ: саноати хӯрокворӣ, бозори хӯрокворӣ, иқтисодиёт, истеҳсол, истеъмол, назария, саноатикунонӣ, иқтисоди истеҳсолӣ, ашъи хоми саноатӣ, саноати миллӣ.

THEORETICAL BASIS FOR THE FORMATION OF THE FOOD INDUSTRY MARKET IN THE PROCESS OF ECONOMIC INDUSTRIALIZATION

Annotation. The article examines the theoretical foundations of the formation of the food industry market, taking into account the changing characteristics of the industrial raw materials market, the transition of food production industries to an industrial-agrarian model and, at the same time, changes in the consumer structure of the food market of the Republic of Tajikistan. Based on scientific ideas, scientific hypotheses, interdisciplinary methodologies, and theories of representatives of modern economic schools, the theoretical aspects of the food market have been improved and its necessity clarified. The specific features of the food industry market are identified and their connections with other production and non-production sectors of the country are revealed.

Key words: food industry, food market, economy, production, consumption, theory, industrialization, production capacity, industrial raw materials, national industry.

Сведения об авторах:

Ахмадов Рахимдҷон Раджабович-кандидат эҷомиқески науқ, доцент кафедри ғосударственноу и местноу управления Тажикского национальноу университета. 734025, Тажикистан, ғ. Душанбе, пр. Рудаки – 17, тел.: 919-20-20-66. E-mail: arr0609.ru@bk.ru

Замирова Назокат Саррабековна-докторант философии (PhD), доктор философии (6D050600–Экономика (6D050607 – Экономика промышленности и энергетики), факультет экономики и туризма, Хорогский государственный университет им. М. Назаршоева. 736000, Тажикистан, ғ. Хорог, ул. Ш. Шохтемура, 109. Тел.: 502160666. E-mail: nazokat.zamirova@mail.ru

Author informations:

Akhmadov Rahimdzhon Rajabovich, Candidate of Economic Sciences, associate professor of the department of public and local administration of the Tajik National University. 734025, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. - 17, tel.: 919-20-20-66. E-mail: arr0609.ru@bk.ru

Nazokat Sarrabekovna Zamirova, PhD candidate (6D050600 – Economics (6D050607 – industrial and energy economics), faculty of economics and tourism, Khorog state University in the name of M. Nazarshoev. 109 Sh. Shokhtemur st., Khorog, 736000, Tajikistan. Tel.: 502160666. E-mail: nazokat.zamirova@mail.ru

ТДУ: 311.21.

НАҚШИ КОРХОНАҲОИ ШАКЛҲОИ ГУНОГУНИ ХОҶАГИДОРӢ ДАР ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ ЧОРВОДОРӢИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Самиев Ш.Ф.-Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ

Калимаҳои асосӣ: корхона, хоҷагӣ, категория, чорводорӣ, ғӯшт.

Муқаддима. Имкони рушдро дар шароити муносибатҳои бозаргонӣ танҳо иқтисодиёт доро мебошад, ки ба рушди некуаҳволии халқ роҳнамоӣ мекунад. Барои ҳар як кишвар, механизми амнияти озуқаворӣ дорои хусусиятҳои хос ва роҳҳои ноилшавии худро дорад. Заминаи амнияти озуқаворӣ дар асоси ин хусусиятҳо, аз ҷумла хусусиятҳои анъанаҳои аҳоли, тарзи зиндагӣ ва психология бунёд карда мешавад. Бо ҳадафҳои стратегияи давлат дар ҳар марҳилаи рушди кишвар бояд мазмун, моҳият ва аҳамияти ба даст овардани амнияти озуқаворӣ мувофиқат намояд. Мафҳуми амнияти озуқаворӣ, роҳ ва шаклҳои ба даст овардани он вобаста ба рушди нерӯҳои истеҳсолӣ, коршоямии шаклҳои муносибатҳои истеҳсолӣ мебошад.

Баъд аз таҷдиди сохтор ва хусусигардонии колхозу совхозҳо ин нишондиҳандаҳо дар муқоиса бо кишварҳои ИДМ аз ҳама паст гардид. Дар шароити кунунии иқтисодӣ, ҳама хоҷагиҳо, махсусан чорводорӣ хусусияти истеҳсоли табиӣ дорад, ки асосан барои қонегардонии талабот ба ғӯшт бевосита аз ҷониби истеҳсолкунандагони худ ба ҳисоб гирифта шудааст. Умуман, ҳаҷми объектҳои барои чорводорӣ дар давраи солҳои 2000-2022-юм, 10 маротиба кам карда шуд. Ҳамин тавр, дар солҳои 80-уми асри XX дар Ӣттиҳоди Шуравӣ ҳар сол зиёда аз 50 комплексҳои чорводорӣ барои парвариши чорвои калони шохдори ғӯштӣ ва ширӣ (ҷӯшӣ) ба истифода дода мешуд.

Профессор В.И. Гайдук ба сифати шартҳои зарурӣ ва муҳимтарине, ки фаъолияти самараноки бахши аграрии иқтисодиётро таъмин менамуд, мавҷудияти механизми танзими муайян намуд, ки ҳам механизми бозор ва ҳам механизми танзими давлатиро дар бар мегирифт [1. С. 275].

Пас аз муддати муайян, ин барои ба даст овардани натиҷаҳои мусбати дар фаъолияти ҳамаи самтҳои рушди комплекси аграрии кишвар имкон фароҳам овард. Масалан, ҳосилнокии ғалладонагиҳо ба ҳисоби миёна дар ҷумҳурӣ ба 30с/га расид, ҷамъоварии умумии ғалла бошад, аз 700 ҳаз/т зиёд шуд, комплексҳо оид ба фарбеҳкунии ҷавонаи чорвои калони шохдор бештар самаранок кор ва фаъолият намуданд. Дар ин давра истеҳсоли умумии ғӯшт дар ҳамаи категорияи хоҷагиҳо 25% афзуд. Аз маълумоти пешниҳодшуда метавон хулоса баровард, ки дар корхонаҳои кишоварзӣ афзоиши ғӯшт дар вазни зинда 25,8%-ро ташкил намуд. Шумораи корхонаҳои кишоварзӣ зараровар (аз 800 то 100 ташкилот) коҳиш ёфт. Афзоиши истеҳсоли ғӯшт дар вазни зинда аз солҳои 1991-2024-ум 62,3%-ро ташкил намуд.

Давраи пеш аз ислохот бо суръатбахшии суръати маҳсусгардонӣ ва тамаркузи истеҳсолоти кишоварзӣ дар заминаи кооператсия ва ҳамгироии агросаноатӣ, ки густариши робитаҳои истеҳсолӣ ва иқтисодии миёни соҳаҳо ба вуҷуд овард, тавсиф ёфтааст.

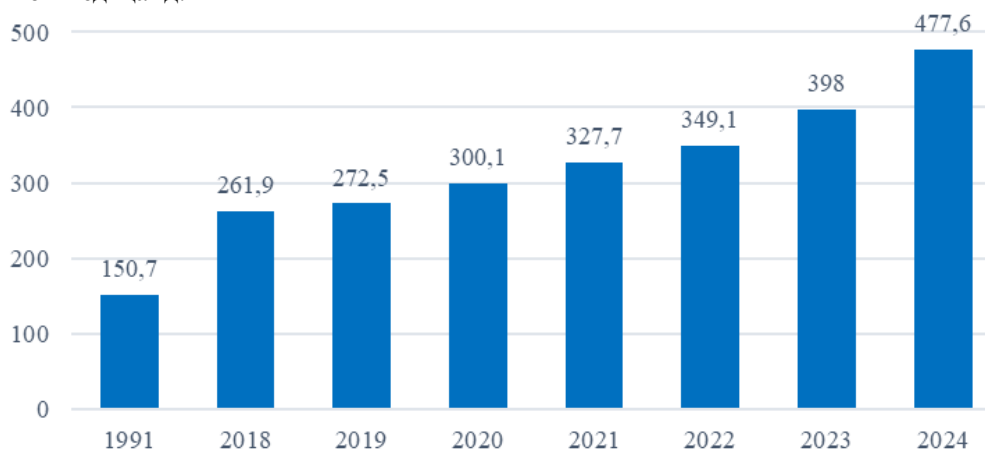
Вазъияти иқтисодӣ дар соҳаи кишоварзӣ бо омилҳои умумӣ ва махсуси хусусияти дохилӣ ва берунӣ бевосита ё ин ки бавосита ба он муассир муайян карда мешавад. Барқарорсозӣ ва рушди бозорҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ дар назар дорад, ки баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзӣ дар

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби тақмилидхӣ тақсмоти ҳудудӣ-соҳавии меҳнат, ҳангоми иҷрои ҳадафҳои стратегии иқтисодӣ бо назардошти истифодаи бештар самарабахши захираҳои истеҳсоли ва молии ҳар як минтақа имконпазир аст (расми 1).

Дар асоси пешниҳоди расм метавон хулоса баровард, ки афзоиши истеҳсоли гӯшт дар ҷумҳурӣ аз ҳисоби хоҷагиҳои шахсии ёрирасон ва аҳоли ба миён меояд. Айни замон дар ҷумҳурӣ 92,9%-и чорвои калони шохдор дар баҳши хусусӣ ҷойгир шудаанд. Афзоиши истеҳсоли гӯшт дар вазни зинда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба шароити табиӣ ва иқлимӣ буда, 56,1%-ро ташкил медиҳад.

Шубҳае нест, ки дар чунин вазъият баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии ҷумҳурӣ вазифаи иҷрошаванда аст. Нобаробарии нархҳо ва кам кардани маблағгузори дастгирии давлатии баҳши кишоварзӣ боиси коҳиши ҳаҷми истеҳсоли гӯшт ба андозаи 10,2% гардид.

Дар шароити гузариш ба муносибатҳои бозаргонӣ иқтисоди истеҳсолоти кишоварзӣ бо мақсади мувофиқати он бо принсипҳои иқтисодиёти бисёрруклада ва меёриҳои самаранок зарур аст. Бо назардошти ин олимон ва таҷрибаомӯзон натиҷаҳои ислохотро дар асоси муқоиса бо ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба ҳар сари аҳоли, ба монанди эҳтиёҷоти аҳолии ҷумҳурӣ дар маводи озуқаворӣ мувофиқи меёриҳои илман асоснок ба таври воқеӣ арзёбӣ наменамояд. Бояд қайд кард, ки ислохоти кишоварзӣ дар таъсиси баҳши аграрии бисёрруклада дар ҷумҳурӣ, ки категорияи гуногуни хоҷагиҳоро дар бар мегирад ва бо нишондиҳандаи онҳо дар маҳсулоти умумии кишоварзӣ нақши муҳимтаринро дар ҳалли мушкилоти озуқаворӣ нишон медиҳанд.

Расми 1. – Истеҳсоли гӯшт дар вазни зинда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар ҳамаи категорияи хоҷагиҳо), ҳазор тонна.

Сарчашма: *Ҳисоби муаллиф бо истифода аз маълумоти Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2024.*

Таҳқиқотчиёни сершумори хориҷӣ ва ватанӣ қайд мекунанд, ки самаранокӣ дар соҳаи чорводорӣ тавассути истифодаи танзими иқтисодӣ ва сиёсати давлат метавон баланд намуд. Аз ҳамин сабаб се гурӯҳи асосии омилҳоро бояд ҷудо намуд:

- табиӣ – иқлимӣ;
- ташкилӣ – иқтисодӣ;
- техникӣ – технологӣ.

Омилҳои табиӣ-иқлимӣ. Қисми зиёди ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон бо хусусияти биоиклимӣ худ барои пешбурди фаъоли кишоварзӣ, аз ҷумла чорводорӣ гӯштӣ мусоид аст. Иқтисоди аграрии кишоварзӣ омилҳои воқеист, ки хангоми ҷобаҷогузории истеҳсолоти кишоварзӣ бояд ба назар гирифт.

Омилҳои ташкилӣ-иқтисодӣ. Ба сифати омилҳои ташкилӣ-иқтисодӣ, ки ба самаранокӣ истифодабарии захираҳо дар истеҳсолоти аграрии кишвар таъсири калон мерасонад, ҳолати инфрасохторро дар маҳалли деҳот, ҳаҷми корхонаҳои кишоварзӣ, ихтисоси кадрҳо, хизматрасонии таъмирию техникӣ ва таъмини иттилоотӣ машваратиро қайд намудан зарур аст.

Омилҳои техникӣ ва технологӣ. Самаранокӣ иқтисодӣ дар соҳаи чорводорӣ гӯштӣ асосан аз хусусияти сифати мошин ва таҷҳизоте, ки мошинсозии кишоварзӣ таъмин мекунанд, инчунин суръат ва самти рушди пешрафти техникӣ дар комплекси агросаноатӣ вобаста аст.

Таҳлили пешниҳоднамудаи нишондиҳандаҳои ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки маҳсулоти умумии кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва махсусан чорводорӣ, солҳои 1991-2024-ум батадриҷ афзоиш ёфтааст. Ҳаҷми фуруши ин маҳсулот аз ҷониби ташкилоти кишоварзӣ ба таври назаррас тағйир ёфт. Агар дар соли 1991 аз ҷониби онҳо ба корхона ва ташкилот барои эҳтиёҷоти давлат қариб 64,2% чорво ва паранда фурухта шуда бошад, пас дар соли 2024 қариб 45% фурухта шуд.

Таърихи инкишофи иқтисодиёти кишвар тасдиқ мекунанд, ки он ба ташкилоти кишоварзӣ таъсири калон мерасонад. Дар робита ба ин, дар бораи коҳиши вазни қиёсии онҳо дар сохтори истеҳсоли умумии маҳсулоти кишоварзӣ бояд қайд намуд. Дар оғози соли 1991 ҳиссаи ташкилоти кишоварзӣ дар сохтори маҳсулоти кишоварзӣ-64,2%-ро ташкил намуд, ҳол он ки ба хоҷагиҳои аҳоли ва хоҷагиҳои фермерӣ (деҳқонӣ) зиёда аз 35,8% рост меомад.

Чадвали 1.-Маҳсулоти умумии кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, млн. сомонӣ

Нишондиҳандаҳо	1991	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Дар ҳамаи категорияҳои хоҷагӣ								
Ҳамагӣ	21631,3	43066,2	46140,7	50225,7	53576,2	57841,7	63028,4	66810,1
Аз ҷумла:растанипарварӣ	14562,0	30535,7	32902,2	35597,5	37715,0	40607,1	43365,7	46360,9
Чорводорӣ	7069,3	12530,6	13238,5	14628,2	15861,2	17234,5	19662,7	20449,2
Бахши ҷамъиятӣ								
Ҳамагӣ	2396,7	2435,7	3422,9	4508,4	5834,4	6324,8	6159,8	6239,9
Аз ҷумла:растанипарварӣ	1878,5	2008,7	2478,9	2802,7	3545,6	3853,7	3540,9	3399,3
Чорводорӣ	518,2	427,0	944,0	1705,6	2288,7	2471,0	2618,9	2840,6
Хоҷагиҳои аҳоли								
Ҳамагӣ	19234,6	23652,0	23639,1	25044,1	25823,9	28039,8	30962,4	28795,0
Аз ҷумла:растанипарварӣ	12683,5	11996,7	11888,8	12584,5	12824,7	14099,5	15044,7	13390,0
Чорводорӣ	6551,1	11655,4	11750,4	12459,6	12999,2	13940,3	15917,7	15405,0
Хоҷагиҳои деҳқонӣ								
Ҳамагӣ		16978,5	19078,7	20673,2	21917,9	23477,1	25906,3	31775,2
Аз ҷумла:растанипарварӣ		16530,3	18534,5	20210,3	21344,7	22653,9	24780,1	29571,6
Чорводорӣ		448,2	544,2	462,9	573,2	823,2	1126,1	2203,6

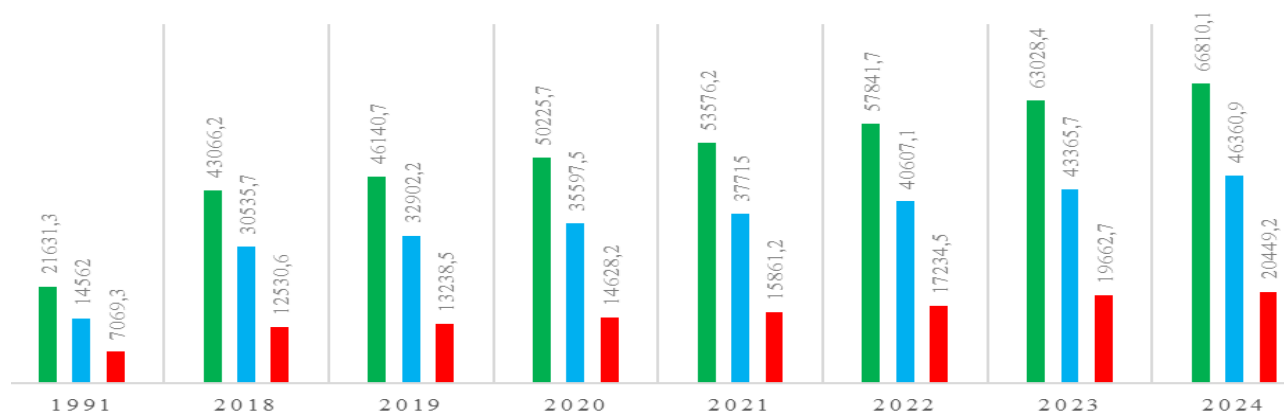
Сарчашма: Маҷмӯаи оморӣ кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, АОНПҚТ, соли 2025 [3. -С. 160]

Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки шумораи аҳолии ҷумҳурӣ доимо меафзояд ва то соли 2025 он беш аз 10 миллион нафарро ташкил дод (1,4 маротиба афзоиш дорад) ва андозаи заминҳои қорам ба 1 нафар камтар аз 0,06 гектар, самти асосии рушди кишоварзӣ бояд сермахсулгардонии истеҳсолот бояд гардад. Махсусан бояд қайд кард, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шароити мувофиқ барои таъмин намудани талаботи аҳоли бо маҳсулоти озуқаворӣ вучуд надорад.

Тамоюли истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба ҳар сари аҳоли дар сатҳи хеле паст қарор дорад. Тамоюлҳои афзояндаи таъмини амнияти озуқаворӣ тавассути истифодаи ҳудудҳои кӯҳӣ, ташкилоти шаклҳои гуногуни кишоварзӣ ба иқтисодиёти комплекси агросаноатӣ бояд таъсири мусбӣ расонад.

Бояд қайд кард, ки ҳиссаи хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) дар истеҳсоли ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ солҳои 2018-2024 хеле назаррас аст (расми 2).

■ Ҳамагӣ ■ Растанипарварӣ ■ Чорводорӣ

Сарчашма: Маҷмӯаи оморӣ кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, АОНПҚТ, соли 2025

Расми 2. – Маҳсулоти умумии кишоварзӣ дар ҳамаи категорияҳои хоҷагии Ҷумҳурии Тоҷикистон, млн. сомонӣ [3. С. 160].

Расми 3. - Маҳсулоти умумии кишоварзӣ дар хоҷагиҳои деҳқонии Ҷумҳурии Тоҷикистон, млн. сомонӣ [3. С. 160].

Сарчашма: Маҷмӯаи оморӣ кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, АОНПҚТ, 2025.

Дар бахши фермерӣ норасоии калон дар қувваи кории баландхисоси кирои мушоҳида карда мешавад. Мутаассифона, деҳқонон ханӯз дар масъалаи андозбандӣ, бахисобирии муҳосибӣ, технологияи компютерӣ, ҳуқуқшиносӣ ва иқтисодиёти кишоварзӣ дониши кофӣ надоранд. Дар робита ба ин, баланд бардоштани ҳислатҳои касбӣ - таҳассусӣ дар кадрҳои деҳқонӣ (фермерӣ) бояд як самти муҳимми танзими истифодаи меҳнат дар корхонаҳои кишоварзӣ гардад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар соҳаи чорводорӣ диққати асосӣ ба истеҳсоли гӯшти гов дода мешавад. Ҳамин тавр, дар соли 2018 аз ҷониби ҳамаи категорияи хоҷагиро 261,93 ҳаз/т гӯшт истеҳсол шуда, ба корхонаҳои кишоварзӣ 3,954 ҳазор тонна, ба хоҷагирои аҳоли 246,9 ҳаз/т ва ба хоҷагирои деҳқонӣ 11,1 ҳаз/т рост меояд. Дар соли 2024 бошад, ин нишондиҳанда хеле афзуда, аз ҷониби ҳамаи категорияи хоҷагиро 433,9 ҳаз/т гӯшт истеҳсол шуда, ба корхонаҳои кишоварзӣ 61,44 ҳазор тонна, ба хоҷагирои аҳоли 352,5 ҳаз/т ва ба хоҷагирои деҳқонӣ 19,96 ҳаз/т рост меояд (ҷадв. 2).

Дар солҳои охир тамоюли ҳалокатовари ҳаҷми маҳсулоти чорводорӣ якбора падидор шуд. Маҳсулнокии гӯшти говҳои беҳтарини зоти сафедмӯйи қазоқӣ дар хоҷагирои пешқадами заводи зотпарварии «Ховалинг» дар ноҳияи Муъминободии вилояти Хатлон ҳамагӣ 1000-1100 килограммро ташкил намуд, маҳсулнокии зоти сиёҳи ало-було (хол-хол) ҳатто дар шароити беҳтарини ҳӯрокдихӣ ва парвариш аз 1400 килограмм зиёд набуд. Ба гирифтани гӯшт дар минтақаҳои чорводорӣ гӯшти шароити ҳӯрока ва табиӣ монеъ мешаванд. Алафзорхое, ки дар аввали гармии тобистон хушк мешаванд, ҳашароти хунмак сабаби на танҳо паст шудани ширдӯшӣ, балки беаҳал сар додани ҳайвонҳо мегардад, ки дар натиҷа ширдихии говҳои гӯшти аз 150-180 рӯз зиёд нест [5. С. 134-135].

Ҷадвали 2. – Динамикаи истеҳсоли гӯшти чорво ва паранда дар корхонаҳои шаклҳои гуногуни ташкили ҳуқуқии хоҷагидорӣ

Нишондиҳандаҳо	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024 бо % нисбат ба 2018
Ҳамаи категорияи хоҷагиро: саршумори чорвои калони шохдор, ҳаз. сар	2327,5	2361,9	2391,5	2467,9	2553,9	2686,0	2796,6	120,2
Гӯшт истеҳсол шуд, ҳаз/т.	261,93	272,5	300,2	327,7	349,2	398,03	433,9	165,6
Корхонаҳои кишоварзӣ: саршумори чорвои калони шохдор, ҳаз. сар	23,3	23,6	24,8	26,3	25,7	23,3	23,5	100,2
Гӯшт истеҳсол шуд, ҳаз/т..	3,954	9,523	27,5	40,5	47,3	50,8	61,44	1553,9
Хоҷагирои аҳоли: саршумори чорвои калони шохдор, ҳаз. сар	2163,0	2195,3	2221,4	2296,1	2380,0	2509,4	2584,7	119,5
Гӯшт истеҳсол шуд, ҳаз/т..	246,9	249,4	263,5	276,1	288,3	331,9	352,5	142,8
Хоҷагирои деҳқонӣ: саршумори чорвои калони шохдор, ҳаз. сар	141,3	143,0	145,2	145,4	148,2	153,3	188,4	133,3
Гӯшт истеҳсол шуд, ҳаз/т..	11,1	13,6	9,14	11,2	13,5	15,3	19,96	179,8

Сарчашма: *Ҳисоби муаллиф аз рӯи маҷмӯаи омили Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон.-Душанбе, 2025. [3. С.160]*

Истеҳсоли гӯшти чорво ва паранда дар вазни зинда дар вилоятҳо ва корхонаву хоҷагии онҳо гуногун ба назар мерасад (ҷадв. 3).

Ҷадвали 3. - Истеҳсоли гӯшти чорво ва паранда дар вазни зинда дар вилоятҳо ва корхонаҳои шаклҳои гуногуни ташкили ҳуқуқии хоҷагидорӣ

Нишондиҳандаҳо	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Дар ҷумҳурӣ							
Ҳамаи категорияи хоҷагиро, ҳаз/т.	261,93	272,5	300,2	327,7	349,2	398,03	433,9
Корхонаҳои кишоварзӣ, ҳаз/т.	3,954	9,523	27,5	40,5	47,3	50,8	61,44
Хоҷагирои аҳоли, ҳаз/т.	246,9	249,4	263,5	276,1	288,3	331,9	352,5
Хоҷагирои деҳқонӣ, ҳаз/т.	11,1	13,6	9,14	11,2	13,5	15,3	19,96
Шаҳри Душанбе							
Ҳамаи категорияи хоҷагиро, ҳаз/т.	-	-	-	1,278	1,550	2,234	2,960
Корхонаҳои кишоварзӣ, ҳаз/т.	-	-	-	0,096	0,256	0,289	0,367
Хоҷагирои аҳоли, ҳаз/т.	-	-	-	1,182	1,294	1,944	2,522
Хоҷагирои деҳқонӣ, ҳаз/т.	-	-	-	-	-	0,001	0,071
Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон							
Ҳамаи категорияи хоҷагиро, тонна	10,349	8,910	8,984	9,147	9,254	9,394	9,244
Корхонаҳои кишоварзӣ, ҳаз/т.	0,004	0,009	0,015	0,010	0,006	0,007	0,008
Хоҷагирои аҳоли, ҳаз/т.	10,001	8,603	8,669	8,838	8,993	9,127	9,04
Хоҷагирои деҳқонӣ, ҳаз/т.	0,343	0,298	0,301	0,299	0,255	0,260	0,196
Вилояти Сӯғд							
Ҳамаи категорияи хоҷагиро, ҳаз/т.	56,51	58,65	66,6	75,9	77,8	85,8	91,81
Корхонаҳои кишоварзӣ, ҳаз/т.	1,06	2,98	10,3	17,8	17,8	21,3	23,6
Хоҷагирои аҳоли, ҳаз/т.	53,2	53,6	54,04	54,5	55,5	60,3	62,1
Хоҷагирои деҳқонӣ, ҳаз/т.	2,24	2,1	2,3	3,6	4,5	4,2	6,11
Вилояти Хатлон							
Ҳамаи категорияи хоҷагиро, ҳаз/т	148,02	155,9	172,5	185,8	201,32	236,7	252,0
Корхонаҳои кишоварзӣ, ҳаз/т.	1,25	1,75	8,74	9,91	14,51	12,32	14,51
Хоҷагирои аҳоли, ҳаз/т.	139,4	144,2	158,5	170,2	180,6	216,5	226,9
Хоҷагирои деҳқонӣ, ҳаз/т.	7,402	9,913	5,244	5,704	6,253	7,895	10,59
Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ							
Ҳамаи категорияи хоҷагиро, ҳаз/т.	47,054	49,11	52,159	55,667	59,235	63,881	77,89
Корхонаҳои кишоварзӣ, ҳаз/т.	1,648	4,783	8,487	12,687	14,754	16,856	22,96
Хоҷагирои аҳоли, ҳаз/т.	44,314	43,0	42,352	41,402	41,896	44,112	51,940
Хоҷагирои деҳқонӣ, ҳаз/т.	1,092	1,324	1,320	1,578	2,585	2,913	2,990

Сарчашма: Маҷмуаи омории Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, -Душанбе, 2025 [2, -С. 350]

Дар ҳамаи категорияи хоҷагиро дар миқёси ҷумҳурӣ ҳиссаи истеҳсоли гӯшти чорво ва паранда дар вазни зинда дар панҷ соли охир рӯ ба афзоиш аст. Аммо нишондиҳандаҳо барои минтақаҳои кишвар нобаробар аст (ҷадв. 4). Дар соли 2024 нисбат ба соли 2018 сатҳи баландтарини ҳиссаи қиёсӣ дар ҳаҷми истеҳсоли гӯшти чорво ва паранда дар вазни зинда ба вилояти Хатлон рост меояд (расмҳои 4 ва 5).

Ҷадвали 4. – Ҳиссаи қиёсии истеҳсоли гӯшти чорво ва паранда дар вазни зинда дар вилоятҳо ва қорхонаҳои шаклҳои гуногуни ташкилино ҳуқуқии хоҷагидорӣ

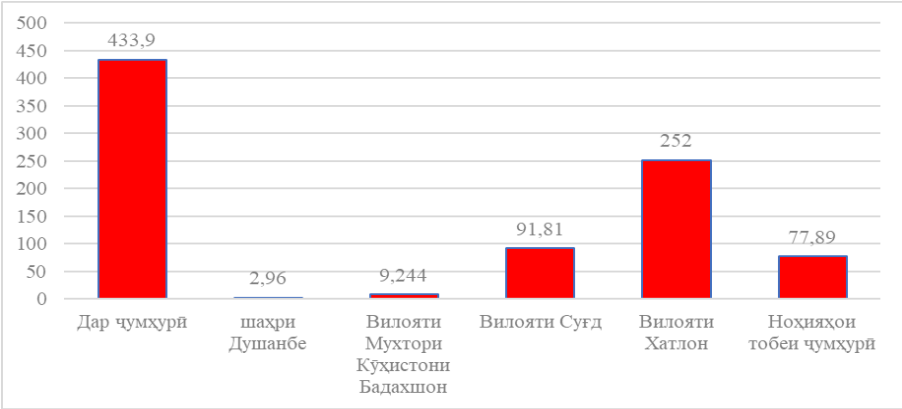
Нишондиҳандаҳо	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024 бо % нисбат ба 2018
Дар ҷумҳурӣ	261,93	272,5	300,2	327,7	349,2	398,03	433,9	165,7
шаҳри Душанбе	-	-	-	1,278	1,550	2,234	2,960	-
Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон	10,349	8,910	8,984	9,147	9,254	9,394	9,244	89,3
Вилояти Суғд	56,507	58,649	66,594	75,860	77,795	85,9	91,81	162,5
Вилояти Хатлон	148,02	155,86	172,45	185,77	201,32	236,7	252,0	170,3
Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ	47,054	49,107	52,159	55,667	59,235	63,881	77,89	165,5

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф аз рӯи маҷмуаи оморӣ Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2025 [2, -С. 350]

Бояд қайд кард, ки ба баланд бардоштани маҳсулнокии ҳайвонот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зотҳои ҳайвонот, ирсият, сатҳи ғизоидиҳӣ, синну сол, ҷинсияти ҳайвонот, самаранокии истифодаи хӯроқа, шароити нигоҳубин ва фарбеҳӣ таъсир мерасонад.

Расми 4. – Ҳиссаи қиёсии ҷараёни истеҳсоли гӯшти чорво ва паранда дар вазни зинда, %.

Расми 5. – Ҳаҷми тоннаи истеҳсоли гӯшти чорво ва паранда дар вазни зинда дар соли 2024, ҳаз/т.

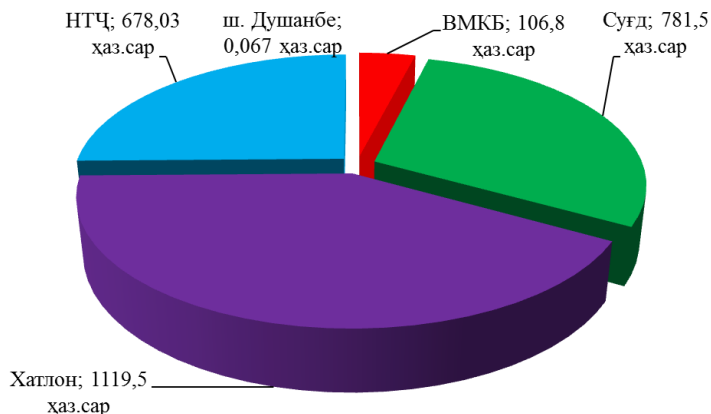
Радионова Г.В., Изилов Ю.С., Харитонов С.Н., Табакова Л.П. «Фарбеҳӣ гуфта, дараҷаи инкишофи бофтаи серравған ва мушакхоро мефаҳманд. Фарбеҳиро хангоми муоинаи беруна ва бо роҳи даст-даст кардани ҷамъшавии равған дар ҳуҷайраи зерӣ пӯст дар баъзе қисми бадани ҳайвон муайян мекунанд» [6. С. 383]. Бо зиёдшавии фарбеҳӣ, вазни зинда ва вазни гӯшт, ҳосили гӯшт ва равған зиёд мешавад, таркиби морфологии гӯшт, сифати гӯшт ва арзиши ғизои он беҳтар мегардад.

Ҳосили гӯшту равған дар чорвои калони шохдори фарбеҳ 48-50%, миёнафарбеҳ 46-48%, фарбеҳии аз миёна пасттар 43-45% ва камтарро ташкил медиҳад. Арзиши ғизоии гӯшти чорвои фарбеҳтан аз гӯшти чорвои фарбеҳиаш аз миёна пасттар 2 маротиба баландтар аст. Дар натиҷа аз ҷониби Ҳукумати ҷумҳурӣ барои хариди чунин зоти чорво, ба монанди шортгорн, малламӯйи қазоқӣ ва ғайра тавассути системаи бонкҳо қарзҳои имтиёзнок ҷудо карда мешавад.

Дар натиҷаи таҳқиқот муайян карда шуд, ки дар соли 2024 истеҳсоли гӯшт дар вазни зинда дар ҳамаи хоҷагҳои ҷумҳурӣ афзуд. Дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон истеҳсоли гӯшт дар вазни зинда коҳиш ёфт. Ба 1-уми январӣ соли 2024 саршумори чорвои калони шохдор ҳам дар сатҳи ҷумҳурӣ ва ҳам дар сатҳи минтақаҳо афзудааст (расми 6). Бояд қайд кард, ки бо таҳлили нишондиҳандаҳои пешбинишудаи худтаъминкунӣ бо намуудҳои асосии озуқаворӣ дар бозори дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон, мушкилоти

таъмини сатҳи мақбули аҳоли бо маҳсулоти гӯшти ва мустақилияти озуқаворӣ ҷиддияти худро дар дурнамои наздики миёнамуҳлат нигоҳ медорад.

Дар ноҳияҳои ҷумҳурӣ ҳайвонҳо асосан дар чарогоҳ нигоҳ дошта мешаванд. Ҷумҳурӣ барои афзоиши саршумори чорвои хурди шохдор (масалан, гӯсфанду бузҳо) ва зиёд кардани истеҳсоли гӯшт дорои имкони бузург аст.

Расми 6. – Саршумори чорвои калони шохдор дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳазор сар.

Сарчашма: *Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2025.*

Чӣ тавре маълумоти олимони кишоварзон, аз ҷумла мутахассисони Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, дар вилояти Суғд истеҳсоли гӯшт дар вазни зинда 37,7%, дар вилояти Хатлон истеҳсоли гӯшт дар вазни зинда 36% афзудааст. Сабабҳои асосии паस्तшавии истеҳсоли гӯшти зоти чорвои гӯштӣ, таъминнокии пасти чорво бо хӯрокаи концентратҳои дурушту сершира аст.

Ба ақидаи муаллиф, тибқи барномаи “Амнияти озуқаворӣ”-и Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир дар истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ дигаргуниҳои назаррас ба вучуд омаданд.

Арзёбии баланд бардоштани сатҳи дастгирии давлатии баҳши аграрии иқтисодиёт бо роҳи азнаватқсимкунии даромади давлат, ки аз соҳаҳои сердаромад гирифта шудааст, бояд ба манфиати фаъолияти самараноки корхонаҳои кишоварзӣ анҷом ёбад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чорводорӣ дар сохтори соҳаи чорводорӣ мавқеи пешсафро ишғол мекунад. Дар чорводорӣ қариб 65%-и маҳсулоти умумии чорводорӣ ташаккул ёфтааст, бинобар ин, аз рӯи нишондиҳандаҳои он рушди босуботи соҳа муайян карда мешавад.

Афзоиши самаранокии иқтисодии чорводорӣ гӯштии вилояти Суғди ҷумҳуриро бояд қайд намуд. Соли 1991 дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон 6%-и маҳсулоти гӯштӣ аз маҷмуи маҳсулоти ҷумҳурӣ истеҳсол карда шуд, дар соли 2018 бошад, ин нишондиҳанда то 3,8% кам шуд. Дар робита бо мушкилоти таъминот бо хӯрокаи серғизо, маводи сӯзишворӣ ва раванҳои молиданӣ нишондиҳандаи оид ба истеҳсоли маҳсулоти гӯштӣ бениҳоят паस्त боқӣ мемонад. Дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ (НТЧ) афзоиши истеҳсоли гӯшт дар вазни зинда солҳои 1991-2024-ум 165,5%-ро ташкил медиҳад.

Ислоҳоти аграрӣ дар шароити душвори иқтисодӣ, ки тавассути гузариш аз марҳилаҳои бухронӣ ба устуворшавӣ дар раванди рушди баҳши аграрии иқтисодиёт тавсиф меёбад, сурат мегирад. Имрӯзҳо сатҳи паस्तшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ, аз ҷумла маҳсулоти гӯштӣ боздошта шуда, афзоиши дастгирии давлатии комплекси агросаноатӣ мушоҳида карда мешавад.

Соли 1991 дар вилояти Хатлон афзоиши истеҳсоли маҳсулоти гӯштӣ 37%-ро аз маҷмуи маҳсулот дар ҷумҳурӣ ташкил намуда, соли 2024 ин нишондиҳанда 170,3%-ро ташкил дод. Бояд қайд кард, ки дар вилояти Суғд афзоиши истеҳсоли маҳсулоти гӯштӣ солҳои 1991-2024-ум 162,5%-ро ташкил дод.

Хулоса. Иҷрои муваффақонаи барномаи мустақилияти озуқаворӣ ва рушди комплекси агросаноатии ҷумҳурӣ асосан вобаста ба самаранок истифодабарии ҳамаи мавҷудаи меҳнатӣ, моддӣ, молиявӣ ва замин мебошад, ки ба ташаккули сатҳи хароҷоти истеҳсолӣ таъсир мерасонанд.

АДАБИЁТ:

1. Гайдук В. И. Региональный рынок продукции животноводства: Экономические проблемы развития. – Краснодар: Тип. КГАУ, 2000. -С.–75.
2. Маҷмуаи омори Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, 2024.
3. Маҷмуаи омори кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, АОНПЧТ, 2024.
4. Маълумоти Вазорати кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2024.
5. Мирзоев Б. Самаранокии иқтисодӣ, интенсификасияи истеҳсоли хӯрокаи чорво. -Душанбе: Ирфон, 2016. -С. 134-135.
6. Родионова Г.В. Скотоводство. Учебник //Г.В. Родионова, Ю.И. Изилов, С.Н.Харитонов, Л.П. Табакова. 2007, -М.: Колос. – 383 с.

НАҚШИ КОРХОНАҲОИ ШАКЛҲОИ ГУНОГУНИ ХОҶАГИДОРӢ ДАР ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ ЧОРВОДОРӢИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар ин мақола нақши корхонаҳои шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ дар истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ таҳлил гардидааст. Истеҳсоли гӯшт дар вазни зинда, маҳсулоти умумии кишоварзӣ дар ҳамаи категорияҳои хоҷагӣ, маҳсулоти умумии кишоварзӣ дар хоҷагҳои деҳқонии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил гардида, динамикаи истеҳсоли гӯшти чорво ва паранда дар корхонаҳои шаклҳои гуногуни ташкилию ҳуқуқии хоҷагидорӣ, истеҳсоли гӯшти чорво ва паранда дар вазни зинда дар вилоятҳо ва корхонаҳои шаклҳои

гуногуни ташкилию ҳуқуқи хоҷагидорӣ, ҳиссаи қиёсии истеҳсоли гӯшти чорво ва паранда дар вазни зинда дар вилоятҳо ва корхонаҳои шаклҳои гуногуни ташкилию ҳуқуқи хоҷагидорӣ, ҳаҷми тоннаи истеҳсоли гӯшти чорво ва паранда дар вазни зинда ва саршумори чорвои калони шохдор дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дода шудааст.

Калимаҳои асосӣ: *корхона, хоҷагӣ, категория, чорводорӣ, гӯшт.*

РОЛЬ ПРЕДПРИЯТИЙ РАЗЛИЧНЫХ ФОРМ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ В ПРОИЗВОДСТВЕ ЖИВОТНОВОДЧЕСКОЙ ПРОДУКЦИИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье анализируется роль предприятий различных форм хозяйствования в производстве продукции животноводства. Анализируется производство мяса в живом весе, валовая сельскохозяйственная продукция во всех категориях хозяйств, валовая сельскохозяйственная продукция в дехканских хозяйствах Республики Таджикистан, динамика производства мяса скота и птицы на предприятиях различных организационно-правовых форм хозяйствования, производство мяса скота и птицы в живом весе в областях и на предприятиях различных организационно-правовых форм хозяйствования, сравнительная доля производства мяса скота и птицы в живом весе в областях и на предприятиях различных организационно-правовых форм хозяйствования, объем производства мяса скота и птицы в живом весе и поголовье крупного рогатого скота показан в регионах Республики Таджикистан.

Ключевые слова: *предприятие, хозяйство, категория, животноводство, мясо.*

THE ROLE OF ENTERPRISES OF VARIOUS FORMS OF MANAGEMENT IN THE PRODUCTION OF LIVESTOCK PRODUCTS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article analyzes the role of enterprises of various forms of management in the production of livestock products. The article analyzes the production of meat in live weight, gross agricultural output in all categories of farms, gross agricultural output in dehqan farms of the Republic of Tajikistan, the dynamics of livestock and poultry production at enterprises of various organizational and legal forms of management, the production of livestock and poultry in live weight in regions and enterprises of various organizational and legal forms of management, comparative the share of livestock and poultry meat production in live weight in the regions and enterprises of various organizational and legal forms of management, The volume of livestock and poultry meat production in live weight and the number of cattle is shown in the regions of the Republic of Tajikistan.

Keywords: *enterprise, farm, category, animal husbandry, meat.*

Сведения об авторе:

Самиев Шамсиддин Файзуллоевич-кандидат экономических наук Таджикского технологического университета имени академика М.С. Осимй. Тел.: (+992) 935-31-10-73. E-mail: Shamsiddin1073@mail.ru

Author information:

Samiev Shamsiddin Fayzullovich-candidate of economic sciences of the Tajik Technological University named after academician M.S. Osimi. phone: (+992) 935-31-10-73. E-mail: Shamsiddin1073@mail.ru

ТДУ:338.48(574.2)

ИҚТИДОРИ ГЕОКОЛОГИИ МАВЗЕЪҲОИ ҲИФЗШАВАНДАИ НОҲИЯИ МАЪМУРИИ БАЛҶУВОН: ДУРНАМО ВА ИСТИФОДАБАРӢ ДАР СОҲАИ САӢӢХИИ ЭКОЛОӢ

Гадоев Ш.Д.-Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

Калимаҳои асосӣ: *сайёҳӣ, рушди устувор, потенциали сайёҳӣ, рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ, ландшафт, зарфият, арзёбӣ, экологӣ, этногеография, агросайёҳӣ, эндемик, ареал.*

Дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон бо вучуди мавҷудияти захираҳои бойи сайёҳӣ, ме-ханизми идоракунии соҳаи сайёҳии экологӣ то кунун ба таври мукамал қор карда барои мо нашудааст. Мушкилоти мазкур, махсусан, барои ҳудудҳои махсус муҳофизатшавандаи табиат (ХТММ) ҳаллу фасли амиқро талаб мекунад [7, с. 215]. Дар замиони муосир соҳаи сайёҳӣ яке аз бахшҳои босуръат рушдбанди иқтисоди ҷаҳонӣ махсуб меёбад (2, 2021; 4, 2020). Инкишофи рушди он дар даҳсолаҳои охир аз нишондиҳандаҳои ҷунин бахшҳои анъанавӣ, ба монанди мошинсозӣ ва ҳатто саноати нафту газ ба таври қобили мулоҳиза зиёд буд, ки ба соҳаи сайёҳӣ имкон дод, ки дар соҳтори иқтисоди ҷаҳонӣ яке аз ҷойҳои пешсафиро ишғол намояд.

Вилояти Хатлон ё худ ноҳияи маъмурии Балҷувон хусусиятҳои хоси геологиро релефи ҳудуди дорост, ки ин бойиғарӣ метавонад қормандони гуногуни соҳаҳои муҳталиф, аз ҷумла илмӣ, шавқмандони туризми фарҳангӣ, рекреатсионӣ, экологӣ ва дигар намудҳои соҳаи сайёҳиро ба худ ҷалб намояд. Нақши соҳтори геологӣ ин минтақа дар ташкили туризми илмӣ ва фарҳангӣ муҳим ва гуногун буда метавонад [8, с.222-226].

Мувофиқи ин консепсия дар минтақаи Кӯлоб сохтани як қатор иншоотҳои сайёҳӣ ба нақша гирифта шудааст. Масалан, бунёди инфрасохтори қабул дар назди шаршараи деҳаи Пушти Боғ воқеъ дар ноҳияи Балҷувон, ташкили минтақаи истироҳатии «Чашмаи ҷӯшон» воқеъ дар ноҳияи Муъминобод ва амсоли инҳо [1, -С. 174-182].

Дар ҳудуди ноҳияи маъмурии Балҷувон мавзёҳои воқеан тамошобоб ва ёдгориҳои таърихӣ, аз қабилҳои Қалъаи Мир (асрҳои XVI-XIX), Қалъаи Чорбоғ (асри миёна), Қалъаи Тӯпхона (асри I-и пеш аз мелод), Қалъаи Дектур (асри XVII-XIX), мавзёҳои “Чаноро”, “Чавгонӣ”, “Додӣ”, оромгоҳҳои ҳазрати шохӣ Аккоша, Искандар, Хинҷи Парвоз, Санги сабз, Соҳиб Шохбақои Туморӣ, Саид Минҷоҳи Марди Валӣ, Шоҳ Неъматуллои Заробӣ, Хоҷа Қутбиддин ва бошишгоҳҳои давраи асри санг дар деҳаҳои Файзобод ва Шаҳиди Бобоҳон вучуд доранд, ки гувоҳи таърихи бостонии Балҷувон ба ҳисоб мераванд. Дар қаламрави ноҳия, инчунин манбаҳои фаровони об ва дигар неъматҳои бебаҳои табиӣ, аз ҷумла 200 чашмаи шифобахш, шаршараҳои Пушти Боғи Камолӣ, Сафедоб, обҳои шифобахши «Гӯгирд», «Қалъача», «Булғурӣ», «Шулук», чашмаҳои «Қасоҳ», «Ҳибил», рӯдҳои Сурхоб, Оби Мазор, Оби Тира, дараҳои дашти Ангора, Шикелдара, Шингидара, Гандара, Шибдара дар маҷмӯъ, намудҳои нодири ҳайвонот, растанҳои доруворӣ ва

навъҳои азимчуссаи дарахтони шинг дар деҳаи Шингидара ва ҷанори ҷувоздор дар деҳаи Даштарҳо мавҷуданд, ки нишондиҳандаи табиати воқеан зебову афсонавии Балҷувон ва деҳоти он мебошанд. Ба ақидаи коршиносон сайёҳӣ талаботи устуворро ба маҳсулоти саноати нақлиёт, сохтмон, кишоварзӣ, меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо ба вучуд оварда, самарайи афзуншавии рушди сайёҳии дохилиро фароҳам меорад, ки ба рушди бахшҳои алоқаманди иқтисодиёт мусоидат менамояд [3, 2020; 13, 2019; 4, 2020].

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки соҳаи сайёҳӣ на танҳо манбаи даромади асбобӣ ва омили шугли аҳоли, балки воситаи муҳим барои баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ, таҳкими робитаҳои байнифарҳангӣ ва ҳифзи мероси табиӣ фарҳангӣ ба ҳисоб меравад [2, 2021; 11, 2014]. Аз ин рӯ, дар бисёр кишварҳо рушди сайёҳӣ ба қатори самтҳои стратегияи сиёсати давлатӣ дохил карда шудааст. Айни ҳол тибқи арзёбиҳои Ҳукумати Ҷумҳурияи Тоҷикистон соҳаи сайёҳӣ яке аз самтҳои афзалиятноки рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ маҳсуб меёбад. Тавре ки мебинем, самаранок ба роҳ мондани туризми экологӣ дар ҲТММ метавонад дар рушди иқтисодиёти минтақа ва умуман мамлакат саҳми арзанда гузорад. Дар Стратегияи қабулшудаи рушди сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дарҷ шудааст, ки соҳаи сайёҳӣ бояд як муҳаррики неруи иқтисоди миллӣ бунёди сайёҳии экологӣ гардад. Дар давраи то соли 2030 таъкид шудааст, ки соҳаи сайёҳӣ бояд як муҳаррики нерӯи иқтисоди миллӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузорӣ ва тарғиби обрӯи кишвар дар арсаи байналмилалӣ гардад.

Дар заминаи тамоюлҳои ҷаҳонӣ муосир ба шаклҳои аз ҷиҳати экологӣ устувор ва фарҳангӣ нигаронидашудаи соҳаи сайёҳӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда мешавад, ки ба таҷрибаи ҷаҳонӣ, ки дар ҳуҷҷатҳои Созмони ҷаҳонӣ сайёҳӣ ва Конвенсияи ЮНЕСКО дар бораи ҳифзи мероси фарҳангии ғайримоддӣ сабт шудаанд, мувофиқат мекунад. Барои Тоҷикистон, ки дорои иқтисодии бойи табиӣ ва анъанаҳои беназири фарҳангӣ мебошад, ин минтақаҳо аҳаммияти стратегӣ доранд ва метавонанд соҳаи сайёҳӣ ба яке аз бахшҳои асосии рушди устувори иҷтимоӣ иқтисодӣ табдил дода шаванд [5, -С. 22-25; 10, -С.56-61; 9, -С.126-131]. Барои инкишофи босамари соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳодихии ҳамаҷонибаи иқтисодии сайёҳии минтақаҳои алоҳида имкониятҳои иқтисодии мавҷудаи онҳо, муайян намудани самтҳои аввалиндараҷаи махсусгардонӣ ва таҳияи чораҳои мақсаднокӣ дастгирии давлатӣ мусоидат намояд. Ин равиш ба равандҳои муосири идоракунии ҳудудӣ мувофиқат мекунад, вақте ки хусусиятҳои минтақавӣ барои ташаккули маҳсулоти рақобатпазири сайёҳӣ асос мегарданд [11, 2014]. Дар ин замина ноҳияи Балҷувон вилояти Хатлон, ки дорои иқтисодии зиёди сарватҳои табиӣ, таърихӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоӣ иқтисодӣ маҳсуб меёбад, солҳои охир, таваҷҷуҳи хоса дорад. Омӯзиши шароити мусоиди иқлимӣ, манзараҳои зебоманзари кӯхистонӣ, ёдгориҳои нодири меъмории ва анъанаҳои этногеографияи ҳифзшуда ин ҳудудро ба яке аз минтақаҳои ояндадор барои рушди сайёҳии дохилӣ ва байналмилалӣ табдил хоҳад дод [12, -С. 44-48].

Омӯзиши захираҳо ва имкониятҳои сайёҳии ноҳияи Балҷувон аҳаммияти маҳаллӣ ва ҳам ҷумҳуриявӣ дорад, зеро маҳз дар мисоли чунин ҳудудҳои моделҳои сайёҳии устуворро ташаккул додан мумкин аст, ки ба ҳамбастагии мутаносиби манфиатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ нигаронида шудаанд [6, -С. 59-63]. Арзёбии таҳлили иқтисодии захиравии ноҳия тасдиқ мекунад, ки он на танҳо мероси ғании табиӣ, экологӣ ва фарҳангии таърихӣ, балки шароити мусоиди географӣ низ дорад, ки барои ташкили муҳити бароҳат ва рақобатпазири сайёҳӣ замина фароҳам меорад.

Пойгоҳи захиравии дар ин ҷо ташаккулёфта на танҳо бо мероси бойи табиӣ, экологӣ ва фарҳангӣ-таърихӣ худ, балки бо шароити мусоиди географӣ, ки барои ташаккули муҳити бароҳат барои қабул ва хизматрасонии сайёҳон замина фароҳам меорад, фарқ мекунад. Мавҷудияти манзараҳои гуногуни табиӣ, экосистемаҳои нотакрор, ёдгориҳои фарҳангии моддӣ ва ғайримоддӣ, инчунин анъана ва ҳунароҳои маҳаллӣ дар якҷоягӣ бартари рақобатпазирии ноҳияро дар муқоиса бо дигар қаламравҳои минтақа муайян мекунад. Аз ин лиҳоз, ноҳияи Балҷувон шароити фароҳам меорад, ки ҳамчун маркази ояндадори сайёҳии экологӣ ва хатсайроҳои фарҳангии маърифатӣ гардида, минбаъд аз ҷиҳати илмӣ асоснок ва тарҳрезии стратегияи рушди устувори сайёҳиро ба инобат гирифта шавад. Бартариҳои асосии табиӣ иқлими муътадил гарм, манзараҳои зебоманзари кӯхӣ, ҳавои тоза, дарёҳо ва чашмаҳои сершуморро фаро мегиранд. Ин омилҳо метавонанд барои истироҳати ғафл ва ҳам барои барқарорсозии саломатӣ дар муҳити табиӣ шароити фароҳам меоранд. Сарчашмаи муҳим мероси фарҳангии таърихӣ бо ёдгориҳои меъмории, унсурҳои меъмории суннатӣ, ҳунароҳои мардумӣ ва урфу одатҳои мардумӣ муаррифӣ шудааст, ки шаклҳои гуногуни сайёҳӣ – экологӣ ва маърифатӣ то фарҳангиву тандурустиро таъмин менамояд.

Ноҳияи маъмурии Балҷувон шароити мусоиди иқлимӣ континенталии муътадил, ки ба рушди соҳаи агросайёҳӣ ва ҳифзи анъанаҳои этнофарҳангӣ мусоидат намуда, барои рушди сайёҳии минтақа аҳаммияти хоса дорад. Маҷмуи ин омилҳо заминаи рушди ҳамаҷонибаи иҷтимоӣ иқтисодӣ ва аграрию сайёҳии минтақаро ташкил медиҳад. Ба шарте, ки вазифаҳои стратеги мунтазам ҳал карда шаванд, афзоиши сайёҳонро пешгуи кардан мумкин аст. Тақмили инфрасохтор – таҷдиди роҳҳо, васеъ намудани базаи меҳмонхонаҳо ва иншооти ҷойгиркунӣ–дар якҷоягӣ бо пешбурди ғафл дар бозорҳои дохилӣ ва байналмилалӣ воридшавии меҳмонони навро таъмин менамояд.

Солҳои охир лоиҳаҳои назаррас амалӣ гардиданд: роҳи автомобилгарди Темурмалик – Балҷувон, Ховалинг - Балҷувон аз нав сохта шуд, ки дастрасии нақлиёти минтақаро афзун намуд; меҳмонхонаҳо ва хонаҳои меҳмонӣ сохта ва азнавсозӣ карда шуданд; мавзеҳои табиӣ маданӣ, аз ҷумла ғорҳои Сари мазор ва кӯли Балҷувон обод карда шуданд. Дар баробари ин воситаҳои маркетинг ғафлони ҷорӣ карда мешаванд: фестивалҳои сайёҳӣ, ташкили чорабиниҳои маданӣ, иштирок дар ярмакаҳо ва форумҳои байналхалқӣ. Ин ба тавсеаи ҳамкорӣ бо ширкатҳои роҳбаладҳои хориҷӣ ва ташаккули симони устувори

сайёҳии минтақа мусоидат менамояд. Ҳавасмандии иловагии афзоиш бо соддагардонии расмиёти равонид, рушди экосайёҳӣ ва эҷоди хатсайрҳо барои пиёдагардӣ ва велосипедронӣ бо насби аломатҳои иттилоотӣ ва навигатсионӣ алоқаманд аст. Тибқи пешгӯиҳои коршиносон, дар сурати идомаи тамоюли имрӯза афзоиши солонаи шумораи сайёҳон дар кишвар 7-10 фоизро ташкил дода, ба 100-200 ҳазор нафар дар як сол рост меояд ва то соли 2030 имкон медиҳад, ки ба беш аз 2,5 миллион сайёҳон бирасанд. Дар ин раванд ноҳияи Балҷувон яке аз марказҳои ояндадор ба шумор меравад, ки қодир ба таъмини афзоиши шуғл ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум хоҳад гардид.

Ташкили инфрасохтори соҳаи сайёҳии ноҳияи маъмурии Балҷувон заминаи рушдро фаро гифтааст, аз ҷумла бунёди роҳи мошингарди Балҷувон – Сари Хосор масоҳати умумии роҳи мазкур 54,1 километр ва паҳноӣ 10 метрро дар бар гирифта, ба ду қитъа – Қитъаи А 30 км., қитъаи Б 24,1 чудо карда шудааст. Бо бунёди роҳи мазкур имконияти фароҳам барои инкишофи сайёҳии дохилӣ ва хориҷӣ заминагузор мегардад.

Арзёбии ҳамаҷонибаи иқтисодии захиравӣ имкон дод, ки самтҳои афзалиятноки сайёҳӣ муайян карда шаванд:

- сайёҳии тиҷоратӣ ва экологӣ – дар асоси инфрасохтори навосзӣ ва маҷмааҳои нодири табиӣ, ки ҳамасола ҳудуди 10 ҳазор сайёҳро ҷалб мекунад;
- сайёҳии варзишии кӯҳӣ (кӯҳнавардӣ, лижаронӣ), ки ба он релеф ва зимистонҳои барфӣ мусоидат мекунад; соли 2022 базаи лижаронии Балҷувон ба истифода дода шуд, ки дар мавсими аввал ба зиёда аз 1,2 ҳазор сайёҳон хизмат мерасонад;
- туризми таърихӣ, маърифатӣ ва этнографӣ, аз ҷумла боздид аз қалъаҳо, ёдгориҳои бостоншиносӣ ва иштирок дар ҷашнвораҳои ҳунарии («Баҳори Балҷувон»), ки ҳамасола то 9 ҳазор меҳмононро ҷалб мекунад;
- туризми варзишӣ ва солимгардонӣ дар асоси истифодаи ҷашмаҳои маъданӣ ва ҳавои тоза; зебою афсонавии мавзеи Сари Хосор ба худ ҷалб мекунад. Боғи табиӣ Сари Хосор дар ҳайати Парки миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар масоҳати 3805 гектар дар асоси қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 октябри соли 2003, тахти рақами 475, бо мақсади ҳифзи олами ҳайвоноту набототи ин мавзеъ таъсис дода шуд, ки дар як сол ба зиёда аз 1,5 ҳазор нафар одамон хизмат мерасонад;
- сайёҳии шикорӣ, ки ба шикори муташаккили мутобиқӣ меъёрҳои экологӣ нигаронида шудааст, ки ҳар сол тақрибан 500 нафар аз он дидан мекунанд.

Гастрономӣ, деҳот ва агротуризм, ки ба сайёҳон имкон медиҳад, ки бо ҳаёти ҷомеаҳои маҳаллӣ ва таомҳои анъанавӣ шинос шаванд, инчунин самтҳои ояндадор боқӣ мемонанд. Рушди ин шаклҳои сайёҳӣ на танҳо афзоиши гардиши сайёҳӣ, балки таҳкими иқтисоди минтақа, баланд бардоштани некуаҳволии иҷтимоии аҳоли ва ҳифзи мероси нодири табию фарҳангиро низ таъмин менамояд.

Дар раванди банақшагири ва татбиқи лоиҳаҳои сайёҳӣ ба ҷанбаҳои зерин диққати махсус дода мешавад:

Устувории экологӣ. Ташаббусҳои инфрасохторӣ бо риояи қатъии барномаҳои экологӣ бо мақсади нигоҳ доштани тавозуни табиӣ ва гуногунии ландшафтҳо, ки махсусан барои сайёҳии экологӣ ва таълимӣ муҳим аст, амалӣ карда мешаванд.

1. Ҳамкории байналхалқӣ. Ҳамкории фаъол бо шарикони хориҷӣ ва ниходҳои байналмилалӣ на танҳо ба дастгирии молиявӣ, балки ба табодули таҷриба ва технологияҳои пешқадам, мусоидат ба ҳамгироии кишвар ба фазои ҷаҳонии сайёҳӣ мусоидат мекунад.

2. Иштироки иҷтимоӣ. Иштироки васеи аҳолии маҳаллӣ дар лоиҳаҳои сайёҳӣ на танҳо ба таъсиси ҷойҳои корӣ ва баланд шудани некуаҳволӣ, балки ба таҳкими ҳувияти фарҳангӣ низ мусоидат мекунад. Дастгирии ҳунароҳои мардумӣ ва анъанаҳои фарҳангӣ пешниҳоди сайёҳиро васеъ намуда, ба ҳифзи мероси таърихию фарҳангӣ мусоидат менамояд.

3. Мониторинги система. Барои назорати самараноки иҷрои чорабиниҳо системаи мониторинг ва арзёбӣ ҷорӣ карда шудааст, ки ба сари вақт муайян кардани мушкилот ва ислоҳи амалҳо нигаронида шудааст, ки самаранокии қабули қарорҳои стратегиро афзоиш медиҳад.

4. Мутобиқшавӣ ба тағйироти беруна. Бо дарназардошти ноустувории бозори ҷаҳонии сайёҳӣ чандирии равиши стратегӣ аҳамияти хоса дорад, ки имкон медиҳад, ки ба ҷолишҳо воқуниши фаврӣ ва кам кардани хатарҳо, таъмини устувории соҳаро дар дарозмуддат таъмин намояд.

1. Сайёҳати динӣ ва зиёратӣ бештар дар ҳудуди ноҳияи маъмурии Балҷувон афзалият дорад. Мавриди зикр аст, ки тамоми ҳудуди ноҳия аз нигоҳи самтҳои афзалиятноки соҳаи диққатҷалбкунанда ва тамошобоб мебошанд. Махсусан мавзеъҳои Қалъаи Мир, Боғи табиӣ Сари-Хосор, Шаршари Пушти-боғ солҳои охир таваҷҷуҳи ҷомеаи ҷаҳониро ба худ ҷалб намуда истодаанд.

Дар хотима бояд гуфт, ки модели рушди сайёҳӣ, ки дар ноҳияи Балҷувон ташаккул меёбад, ба равиши ҳамаҷониба ва аз ҷиҳати институтсионалӣ дастгиришаванда асос ёфтааст, ки таҷдиди инфрасохтор, масъулияти экологӣ ва ҷалби иҷтимоиро муттаҳид мекунад. Татбиқи он барои дар муддати тӯлонӣ таҳкими соҳаи сайёҳӣ на танҳо дар дохили ноҳия, балки дар сатҳи тамоми Ҷумҳурии Тоҷикистон, таъмини гузариш ба марҳалаи нави сифатии рушди сайёҳӣ дурнамо мекушояд.

Умуман, таҳлили гузаронидашуда ба мо имкон медиҳад, ки соҳаи сайёҳӣ дар ҷаҳони муосир яке аз соҳаҳои босуръат рушдбанда буда, барои бахшҳои алоқамандии иқтисодӣ таъсири назарраси регионалӣ ба вучуд оварда, дар як вақт вазифаҳои муҳими иҷтимоию фарҳангиро иҷро мекунад. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дорои мероси нодири табию фарҳангӣ мебошад, рушди сайёҳӣ дар Стратегияи давлатии то соли 2030-ро афзалияти стратегӣ медонад. Дар ин замина ноҳияи Балҷувони вилояти Хатлон як

минтақаи ояндадор бо иқтидори баланди рушди устувори сайёҳӣ махсуб мешавад. Он сарватҳои табиӣ ва фарҳангӣ-таърихӣ, шароити мусоиди иқлимӣ ва географиро бомуваффақият муттаҳид мекунад, инчунин шаклҳои анъанавии идоракунии ва анъанаҳои этнофарҳангиро нигоҳ медорад. Татбиқи лоиҳаҳои инфрасохторӣ, рушди хатсайрҳои сайёҳӣ, дастгирии сайёҳии экологӣ ва ҷалби фаъолони ҷомеаҳои маҳаллӣ барои ташаққули маҳсулоти сайёҳии рақобатпазир замина фароҳам меорад. Ҳамин тариқ, ноҳияи Балҷувон зарфиятҳои дорад, ки ба яке аз марказҳои асосии рушди сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон табдил ёбад ва на танҳо афзоиши шуғли аҳоли ва сатҳи зиндагии мардум, балки ҳифзи мероси табиӣ ва фарҳангиро низ таъмин намояд. Таҳия ва татбиқи модели системавии сайёҳии устувор дар асоси ин минтақа метавонад барои дигар минтақаҳои кишвар намуна бошад, ки ин таҳқиқот на танҳо аҳамияти маҳаллӣ, балки аҳамияти ҷумҳуриявӣ низ медиҳад.

Инчунин барои рушди бемайлони соҳаи сайёҳии экологӣ қорҳои зеринро роҳандозӣ намудан лозим аст:

1. Барои ташкили рушди экосайёҳӣ дар ҳудуди ХТММ-и вилояти Хатлон баланд бардоштани сатҳи таъминоти иттилоотии он тавассути таҳияи сомона, блогҳо дар шабакаҳои иҷтимоӣ, ташкили рекламаи мақсаднок,

таҳия ва интишори буклетҳо ва раҳнамоҳо ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ мувофиқи мақсад мебошад.

2. Ба субъектҳои ташкилкунандаи сайёҳии экологӣ дар парваришгоҳи Чилдухтарон тавсия дода мешавад, мутабоқи меъёрҳои моддаи 40-уми Қонуни ҚТ “Дар бораи ҳудудҳои табиӣ ва махсус муҳофизатшаванда” бо заминистифодабарандагони ХТММ Чилдухтарон бо шакли васеи озод, ки дар мақола пешниҳод шудааст, шартномаи тарафайн банданд.

3. Ҷиҳати таблиғи ташвиқи экосайёҳӣ дар парваришгоҳи Чилдухтарон ташкили экскурсияҳои таълимӣ – омӯзишӣ барои муҳассилини муассисаҳои таҳсилоти миёна, миёнаи махсус ва олии касбӣ таҳти роҳбарии олимони ва мутахассисони МДТ “ДДК ба номи А.Рӯдакӣ” роҳандозӣ карда шаванд.

4. Қорӣ намудани фаъолияти пурмаҳсули субъектҳои сайёҳии экологӣ тавассути таҳияи хатсайрҳои сайёҳӣ бо назардошти имкониятҳои ташкилӣ ва моддӣ-техникии мавҷуда, ки аз натиҷаи таҳқиқоти мақолаи мазкур бармеояд, барои истифода дар амалия тавсия дода мешавад.

Ҳамин тариқ, мероси табиӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ ноҳияи Балҷувон заминаи маҳсулоти сайёҳии минтақаро ташкил медиҳад. Он иқтидори иттилоотӣ ва зеҳнии минтақаро ифода мекунад, ки қодир аст омили рушди сайёҳии маҳаллӣ ва мавқеъгирии захираҳои сайёҳӣ дар бозорҳои дохилӣ ва байналмилалӣ гардад.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гадоев Ш.Д., Ҷаббаров Р. Истифодаи самараноки захираҳои сайёҳии парваришгоҳи Чилдухтарони ноҳияи Муъминобод. Пайёми Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев, -2025. №3 (03). – С. 174-182.
2. Квартальнов В.А. Стратегический менеджмент в туризме. – М.: КНОРУС, 2021. – 288 с.
3. Кузнецов А.Н. Мировая индустрия туризма: состояние и перспективы. – СПб.: Питер, 2020. – 312 с.
4. Купершмитт К., Флетчер Дж., Файал А., Гилберт Д., Ванхилл С. Экономика туризма: принципы и практика : пер. с англ. – М.: Юнити-Дана, 2020. – 476 с.
5. Мирзоева, М. Р. Культурное наследие как ресурс устойчивого туризма в Республике Таджикистан // Журнал экономики и туризма. – 2020. – № 3(19). – С. 22–25.
6. Назаров, С. Р. Устойчивое развитие туризма в горных районах Таджикистана: вызовы и перспективы // Геоэкология и туризм. – 2021. – № 3(7). – С. 59–63.
7. Нозимова И.И. Ҳудудҳои табиӣ ва махсус муҳофизатшавандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун объекти туризми экологӣ // И.Нозимова, Д. Зикирова // Пайёми Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. 2024. №3(31), – С. 215-223.
8. Ниёзов А.С., Каримҷон М. Истифодаи самараноки захираҳои сайёҳии парваришгоҳи Чилдухтарони ноҳияи Муъминобод. Пайёми Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев. 2024.- №2 (30), – С. 222-226.
9. Раҳимов Б.А. Повышение эффективности использования ресурсного потенциала Биосферной территории «Ромит» в целях развития туризма / А.Б. Рахимов, А.А. Мамадризохонов, А.Ф. Кариева// Илм ва Фановарии Донишгоҳи миллии. -Душанбе, 2023. - №1. -С.126-131.
10. Сангинов, Ф.М. Экологический туризм в Таджикистане: состояние и перспективы // Вестник Таджикского национального университета. Серия: Экономика. – 2021. – № 2(48). – С. 56–61.
11. Холл К.М., Пейдж С.Дж. Управление в туризме: анализ современных тенденций : пер. с англ. – М.: Академия, 2014. – 400 с.
12. Шарипов, Ф.А. Туристский потенциал Ховалингского района: ресурсы и перспективы // География и развитие Таджикистана. 2020. – № 2(14). – С. 44–48.
13. Яковлева Н.Н. Туризм в системе национальной экономики: теория и практика. – М.: Финансы и статистика, 2019. – 258 с.
14. Ҷаббаров Р.С. Истифодаи самараноки захираҳои сайёҳии парваришгоҳи Чилдухтарони ноҳияи Муъминобод / Р.Ҷаббаров // Пайёми Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев. 2024, №2 (02). – С. 221-225.

ИҚТИДОРИ ГЕОКОЛОГИИ МАВЗЕЪҲОИ ҲИФЗШАВАНДАИ НОҲИЯИ МАЪМУРИИ БАЛҶУВОН: ДУРНАМО ВА ИСТИФОДАБАРӢ ДАР СОҲАИ САЙӢҲИИ ЭКОЛОГӢ

Дар мақола таҳлили ҳамаҷонибаи вазъи кунунӣ ва тамоюлҳои рушди сайёҳӣ ҳамчун яке аз соҳаҳои босуръат рушдбандаи иқтисодиёти ҷаҳонӣ, ки ба равандҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ таъсири назаррас мерасонад, оварда шудааст. Нақши асосии бахши сайёҳӣ дар ҳавасмандгардонии соҳаҳои ба ҳам алоқаманд – нақлиёт, сохтмон, кишоварзӣ, меҳмонхонаҳо ва хӯрокворӣ таъкид карда мешавад, ки сайёҳӣ ба яке аз бахшҳои муҳими рушди устувор табдил меёбад. Ба дурнамои рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар Стратегияи рушди сайёҳӣ то соли 2030 ҳамчун самти афзалиятноки сиёсати давлатӣ муайян карда шудааст, таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда мешавад.

Калимаҳои асосӣ: сайёҳӣ, рушди устувор, потенциали сайёҳӣ, рушди ҷиҳимоно иқтисодӣ, ландшафт, зарфият, арзёбӣ, экологӣ, этногеография, агросайёҳӣ, эндемик, ареал.

ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ОХРАНЯЕМЫХ ТЕРРИТОРИЙ БАЛЬДУВОНСКОГО АДМИНИСТРАТИВНОГО РАЙОНА: ПЕРСПЕКТИВЫ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В СЕКТОРЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ТУРИЗМА

Аннотация. В статье представлен комплексный анализ текущего состояния и тенденций развития сферы туризма как одной из наиболее быстрорастущих отраслей мировой экономики, оказывающей существенное влияние на социально-экономические процессы. Подчеркивается ключевая роль сферы туризма в стимулировании смежных отраслей – транспорта, строительства, сельского хозяйства, гостиничного и общественного питания, что делает туризм одним из важных секторов устойчивого развития. Особое внимание уделено перспективам развития туризма в Республике Таджикистан, которое в Стратегии развития туризма до 2030 года определено как приоритетное направление государственной политики.

Ключевые слова: туризм, устойчивое развитие, туристический потенциал, социально-экономическое развитие, ландшафт, потенциал, оценка, экологический, этногеография, агротуризм, эндемик, среда обитания.

GEOECOLOGICAL POTENTIAL OF PROTECTED AREAS OF BALJUWON ADMINISTRATIVE DISTRICT: PROSPECTS AND USE IN THE ECOTOURISM SECTOR

Annotation. This article presents a comprehensive analysis of the current state and development trends of tourism as one of the fastest-growing sectors of the global economy, significantly influencing socio-economic processes. It emphasizes the key role of tourism in stimulating related industries – transport, construction, agriculture, and the hotel and catering industries – making tourism an important sector for sustainable development. Particular attention is paid to the prospects for tourism development in the Republic of Tajikistan, which is identified as a priority area of state policy in the Tourism Development Strategy until 2030.

Keywords: tourism, sustainable development, tourism potential, socioeconomic development, landscape, potential, assessment, environmental, ethnogeography, agrotourism, endemic, habitat.

Сведения об авторе:

Гадоев Шерали Давлатович – кандидат географических наук, доцент, заведующий кафедрой географии и туризма Кулябского государственного университета имени А. Рудаки. Тел: (+992) 93 514 62 01

Author information:

Gadoev Sherali Davlatovich – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Geography and Tourism at A. Rudaki Kulyab State University. Tel: (+992) 93 514 62 01

УДК:332.146:338.4

ТЕНДЕНЦИЯ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Кудратова Ф.Р. – Таджикский государственный финансово-экономический университет

Ключевые слова: инвестиции, аграрный сектор, источники финансирования, децентрализация, кредитная нагрузка, инфляция, рейтинг инвестиционной привлекательности, кредитные и товарные формы инвестиций, инвестиционный риск.

Проблематика привлечения внешнего и, прежде всего, иностранного капитала в аграрный сектор не сводится к простому принятию нескольких «инвестиционных» законов. Она затрагивает гораздо более широкий круг вопросов: от величины совокупных издержек, складывающихся из таможенных, налоговых, транзакционных и инфраструктурных компонентов, до реального упрощения административных процедур на республиканском, областном и районном уровнях. Без снижения этих институциональных барьеров, даже формально, благоприятный правовой режим не превращается в приток реальных вложений в сельское хозяйство.

Для Республики Таджикистан, по-прежнему, актуальна задача закрепления **стабильных и предсказуемых** правил ведения хозяйственной деятельности на длительный период. Инвестиции «боятся» частых изменений налогов, пошлин, процедур регистрации и разрешений, поэтому завершение формирования рыночной инфраструктуры – банковской системы с участием иностранных банков, страхового сектора, инвестиционных компаний и фондов – выступает необходимым условием для активизации вложений в АПК республики [1. – С.36].

Таблица 1. - Прибыль, убытки (-) по учетному кругу предприятий

Наименование \ годы	2022	2023
Балансовая прибыль, убыток (-)	-3326087,9	7192147,4
сельское хозяйство	-21437,8	2643263,3
промышленность	-3807560,0	2885908,2
строительство	-47272,4	261983,0
торговля	357963,0	638307,0
транспорт и связь	-69227,8	33525,6
прочие отрасли	261447,1	729160,3

*Источник: расчёты автора по данным Агентства по статистике при Президенте РТ. Финансы. Д-2024. С-83.

В этих условиях рассчитывать на заметный приток капитала Таджикистан может только тогда, когда потенциальные инвесторы увидят не декларативные, а **гарантированные** со стороны региональных и местных органов власти механизмы защиты вложений. К таким механизмам относятся двусторонние и межрегиональные соглашения о содействии и защите инвестиций, а также право инвестора обращаться к

национальным страховым организациям для покрытия политических и экономических рисков, возникающих при реализации проектов [2.-С.76].

Чтобы Республика Таджикистан могла конкурировать за капитал не только внутри региона, но и на евразийском инвестиционном поле, скидок и общих деклараций недостаточно. Требуется чётко оформленная система льгот, ориентированная на инвестора, а не на ведомство: с прозрачным порядком предоставления, с фиксированными сроками и с прописанными гарантиями неизменности условий. В мировой практике такие режимы включают три группы стимулов: финансово-кредитные послабления, налогово-таможенные льготы и административные (процедурные) упрощения. Именно такая трёхконтурная модель создаёт у инвестора ощущение защищённости и позволяет ему оценить срок окупаемости проекта уже на стадии переговоров [3.-С.66].

Оценивать инвестиционные возможности сельхозпредприятия следует не только по текущей прибыли, но и по ожидаемому потенциалу капитала, который выявляется при сопоставлении полученной конечной продукции с понесёнными затратами. Иначе говоря, объективный инвестиционный потенциал формируется в самом процессе производства, когда предприятие получает доход, превышающий производственные издержки, и тем самым создаёт базу для последующих вложений. В последние годы в Республике Таджикистан фиксируются отдельные признаки улучшения инвестиционного климата: правительством проведён ряд организационно-экономических мероприятий, направленных на повышение рентабельности сельскохозяйственного производства (развитие хозрасчётных отношений) и на усиление инвестиционной привлекательности АПК через законодательные инициативы [4.-С.36].

На основании проведённого анализа, можно констатировать, что в условиях Республики Таджикистан наибольшую инвестиционную притягательность сохраняют лишь отдельные направления аграрного производства – прежде всего хлопководство, садоводство и традиционные отрасли животноводства. Однако рассчитывать на масштабный приток капитала, даже в эти сегменты, пока затруднительно по ряду объективных причин:

- **во-первых**, воздействие природно-климатических факторов в сочетании с достаточно низким технологическим уровнем большинства действующих товаропроизводителей не позволяет в полной мере реализовать потенциал по возделыванию основных сельскохозяйственных культур;
- **во-вторых**, наблюдается недостаточная профессиональная подготовка управленческого персонала в аграрном секторе и, как следствие, слабость организационно-экономических механизмов на уровне хозяйств;
- **в-третьих**, уровень общего образования и возрастная структура значительной части сельского населения не отвечают требованиям к современному высокопроизводительному сельскому хозяйству;
- **в-четвёртых**, ресурсная обеспеченность аграрного сектора республики (в том числе по воде, земле, кормовой базе и иным природно-климатическим параметрам) остаётся недостаточной для устойчивого наращивания инвестиционной активности [5. 69].

При рассмотрении потребности Республики Таджикистан в привлечении инвестиций необходимо исходить из того, что значительная часть действующих основных производственных фондов в аграрном секторе остаётся малопродуктивной, энергоёмкой и экологически устаревшей. Их эксплуатация не обеспечивает требуемого уровня конкурентоспособности и, напротив, ведёт к росту издержек, поэтому для замены и модернизации такого оборудования потребуются существенные инвестиционные ресурсы, что наглядно отражено в таблице 2. Одновременно, по нашему мнению, формированию по-настоящему благоприятного инвестиционного климата в стране препятствует целый ряд факторов: сохраняющаяся нестабильность социально-экономической и общественно-политической ситуации; недостаточная развитость ключевых элементов рыночной инфраструктуры; продолжающееся ослабление отдельных производств; дефицит достоверной и оперативной информации для иностранных инвесторов о возможностях вложения капитала; сложный и затянутый порядок оформления и регистрации совместных предприятий; относительно высокий налоговый пресс при ограниченном перечне инвестиционных льгот; а также недостаточная защищённость инвестора от политических и экономических рисков.

- Сказанное выше позволяет сделать вывод, что действующая государственная и региональная политика в сфере привлечения инвестиций требует определённой корректировки и углубления. Проведение более продуманной, всесторонне обоснованной и согласованной по уровням управления инвестиционной политики даст возможность эффективнее решать задачи структурной перестройки хозяйства, создавать условия для стабилизации, а затем и для устойчивого экономического роста, как в масштабе страны, так и на региональном уровне [5.-С.86].

В системе экономической политики Республики Таджикистан ключевым звеном должно оставаться **производство** – его модернизация, структурная и инвестиционная перестройка. В этой связи, стимулируя и привлекая иностранные инвестиции, Правительство Республики Таджикистан может преследовать следующие приоритетные цели:

- более равномерное и адресное распределение инвестиционных ресурсов;
- создание дополнительных рабочих мест;
- наращивание объёмов выпуска по приоритетным и отстающим отраслям;
- поддержка и развитие местного предпринимательства;
- удовлетворение первоочередных потребностей населения за счёт роста предложения;
- стимулирование социального развития и повышения качества жизни.

Таблица 2. Рейтинговая оценка инвестиционной привлекательности аграрного сектора и его инфраструктуры Республики Таджикистан в 2023 году.

Наименование инвестирования	Оценка в баллах
<i>Отрасли растениеводства</i>	
Зерновое производство	10
Кормопроизводство	13
Хлопчатник	30
Картофелеводства	25
Садоводства	28
<i>Отрасли животноводства</i>	
Откорм крупного рогатого скота	16
Молочное производство	28
Овцеводство	18
Птицеводство	25
В том числе: яйцо	28
мясо	30
Пчеловодство	25
Коневодство	15
<i>Инфраструктура</i>	
ЖКХ в том числе: жилье	15
Водоснабжение	20
Электроснабжение	30
Дороги	25
Газификация	2
Связь	5
Здравоохранение	7
Образование	9
Культура	3

Источник: *Расчёты автора.*

Таблица 2. - Структура инвестиции в основной капитал по формам собственности за 2023 году

Наименование	январь 2023г.		Справочно:
	млн. сомони	удельный вес форм собственности в общем объеме инвестиций в % к итогу января 2023г	удельный вес форм собственности в общем объеме инвестиций в % к итогу января 2022
Инвестиции в основной капитал	761,4	100,0	100,0
в том числе по формам собственности:			
государственная	400,4	52,6	42,8
частная	194,7	25,6	33,0
совместная	24,2	3,2	0,2
иностранная	142,1	18,6	24,0

**Источник: Расчёты автора по данным Агентства по статистике при Президенте РТ. Социально-экономическая деятельность. Д-2023. С-173.*

Исходя из рассмотренных изменений в структуре инвестиций в основной капитал по источникам финансирования, можно отметить следующую закономерность: положительным моментом является то, что удельный вес средств государственного бюджета постепенно сокращается, тогда как доля собственных средств предприятий и организаций, наоборот, имеет тенденцию к росту. Вместе с тем средства населения демонстрируют снижение, хотя на протяжении всего рассматриваемого периода они использовались более рационально и гибко, чем бюджетные ресурсы. Такая динамика свидетельствует о постепенном переходе инвестиционного процесса от преимущественно бюджетной модели к более децентрализованной, основанной на хозяйственной инициативе и саморазвитии предприятий.

Дальнейшему повышению эффективности инвестиционной деятельности должно способствовать совершенствование механизма отбора и принятия инвестиционных проектов, имеющих народнохозяйственное значение. Речь идёт о внедрении конкурсного порядка выбора проектов, точном определении прав и обязанностей всех участников-как разработчиков и исполнителей, так и инвесторов, установлении понятных форм поддержки со стороны государства и гарантий для остальных инвесторов, участвующих в реализации проекта. В эту же систему должны входить и санкции (штрафы) за нарушение государственных стандартов, сроков строительства и иных обязательных нормативов.

Следует также учитывать, что в последние годы наблюдается распылённость капитальных вложений: значительная часть объектов остаётся незавершённой, а сроки строительства регулярно переносятся. Чтобы избежать распыления ресурсов и обеспечить завершённость проектов, целесообразно объединить соответствующие элементы государственных и региональных (областных) инвестиционных программ, а также отраслевого финансирования в рамках единого целевого фонда.

В условиях Республики Таджикистан такую роль может выполнять, к примеру, фонд областного (районного) развития, через который можно аккумулировать ресурсы и направлять их на приоритетные и реально реализуемые объекты. Одним из наиболее значимых источников финансирования инвестиций в условиях перехода к рыночной экономике выступают внебюджетные средства. В их составе для предприятий первостепенное значение имеют собственные источники-те средства, которые формируются внутри хозяйства и не зависят от текущего состояния бюджета.

Таблица 3. - Структура государственного финансирования в сферу сельского хозяйства Республики Таджикистан

Годы	Финансирование по отраслям экономики	%	
		В сельское хозяйство	К общему объёму финансирования
2014	7492,7	15,5	0,20
2015	9749,9	73,0	0,75
2016	11179,7	73,5	0,65
2017	11371,6	98,7	0,87
2018	13361,0	23,1	0,17
2019	12517,8	33,2	0,26
2020	11755,6	12,7	0,11
2021	15124,9	15,3	0,10
2022	16655,2	104,5	0,63
2023	17653,2	105,8	0,69
С 2023 на 2014 в %	222,2	-18,0	-0,08

**Источник: расчёты автора по статистическому ежегоднику Республики Таджикистан, Душанбе, 2023. -С. 488-489.*

В странах с развитой рыночной системой уровень самофинансирования считается достаточным и свидетельствующим о высокой устойчивости предприятия, если доля собственных источников достигает 65% и более от общего объёма инвестиционных затрат. Напротив, увеличение доли государственного финансирования в капитале частной компании в этих странах зачастую трактуется деловыми кругами как повышения её рыночного статуса, и потому бюджетные средства там стремятся использовать лишь временно, с тем чтобы в дальнейшем вновь выйти на высокую долю самофинансирования.

Для предприятий и организаций, работающих в рыночных условиях, прибыль и амортизационные отчисления являются базовыми, «естественными» источниками инвестирования. Это логично, поскольку в рыночной экономике главной целью предприятия выступает получение максимальной прибыли, а уже из прибыли формируется значительная часть ресурсов, которые могут быть направлены на расширенное воспроизводство, модернизацию оборудования и внедрение новых технологий. Не менее важным остаётся и амортизационный механизм. Как показывают статистические данные, амортизационные отчисления, как правило, не включаются в состав накапливаемой части национального дохода, а относятся к фонду возмещения предприятия. Из этого следует, что амортизация по своей экономической природе должна использоваться, прежде всего, для восстановления средств производства, изношенных или полностью потреблённых в ходе производственного процесса. Только при условии целевого использования амортизационных сумм обеспечивается реальное обновление основных фондов и создаются предпосылки для последующего привлечения внешних инвестиций на уже модернизированную базу.

Кредит в инвестиционной деятельности выступает особым источником, потому что к нему всегда привязаны три условия: деньги нужно вернуть, сделать это в установленный срок и с доплатой. Процент по займу в этом смысле и есть та минимальная доходность, ниже которой проекту пользоваться кредитом уже невыгодно: если хозяйство заработает меньше, чем стоит кредит, оно фактически финансирует банк, а не себя. Размер ставки меняется в зависимости от срока, суммы, обеспечения и риска проекта.

Таблица 4.-Ежегодные государственные расходы на сельское хозяйство (все министерства и учреждения, тыс. сомони)

№	Наименование	2022	2023	2023/2022 в сомони	2023/2022 в%	2022 по отношению к ВВП	2023 отношению к ВВП
1.	Бюджетные средства в том числе	211,4	222,1	10,7	5,0	0,2	0,2
2.	Выплата заработной платы	55,7	64,0	8,3	14,9	0,1	0,1
3.	Централизованные капитальные вложения	17,9	17,9	0,0	0,0	0,0	0,0
4.	коммунальные услуги	41,2	-	-41,2	-100	0,0	0,0
5.	Другие расходы	96,6	140,2	43,6	45,1	0,1	0,2
6.	Государственная инвестиционная программа	548,9	492,7	-56,2	-10,2	0,6	0,5
7.	Специальные фонды бюджетных организаций	25,2	26,4	1,2	4,9	0,0	0,0

Источник: Госкомстат, Министерство финансов.

Для сельского хозяйства это ощущается сильнее, чем для других отраслей. Наше аграрное производство тянет большую часть сезонных затрат именно за счёт банковских средств-по оценкам специалистов, в отдельные годы свыше двух третей (около 70%) расходов сельхозпроизводителей закрывается кредитами. Это не от хорошей жизни, а потому что у сельского хозяйства длинный цикл (сначала посеять и вложиться, потом ждать урожай), плюс зависимость от агроклимата, плюс разброс полей и удалённость от транспортных артерий-всё это требует денег «сейчас», а доход приходит «потом». Поэтому без кредита сезон просто не профинансируешь. Отсюда и двойственность кредитного метода: с одной стороны, он реально расширяет инвестиционные возможности хозяйства-можно купить технику, внедрить орошение, начать переработку, даже если своих денег нет. Но, с другой стороны, любой заём тут же уменьшает будущую прибыль, потому что из выручки надо погасить тело кредита и проценты. Значит, когда в АПК принимают инвестиционное решение, нужно заранее проверять: выдержит ли проект такую кредитную нагрузку, особенно если год окажется неурожайным или цена на продукцию проседает.

Следует подчеркнуть, что выбор приоритетных направлений для привлечения инвестиций в национальную экономику не является произвольным: он во многом задаётся совокупностью социально-экономических факторов. Среди них для Таджикистана особое значение имеет задача насыщения внутреннего рынка качественными продуктами питания, поскольку именно аграрно-продовольственный блок напрямую связан и с продовольственной безопасностью, и с уровнем жизни населения.

С учётом этого, можно выделить, как стимулирующие, так и ограничивающие элементы государственной политики в отношении иностранных инвестиций:

- политика в сфере собственности (гарантии прав, режим для иностранного инвестора);
- налоговая политика (льготы, пониженные ставки, освобождения по приоритетным проектам);
- контроль и регулирование цен на отдельные виды продукции;
- требования по использованию определённой доли местных компонентов (локализация);
- специальные отраслевые меры (для АПК, энергетики, переработки);
- процедурные требования и порядок согласований.

Отдельным инструментом выступает инвестиционный налоговый кредит. По своей сути это не классический заём, а отсрочка по уплате налога, предоставляемая на условиях возвратности и платности: предприятие временно оставляет у себя сумму налога и использует её в инвестиционных целях, а затем возвращает её в бюджет с процентом. Как правило, такой кредит предоставляется по ставке финансирования Национального банка Республики Таджикистан.

Размер налогового инвестиционного кредита определяется в индивидуальном порядке - на основании соглашения между предприятием-налогоплательщиком и органом, который уполномочен предоставлять такую отсрочку. Поэтому реальное применение этого инструмента зависит от состояния республиканского и местных бюджетов: чем выше их доходная база, тем шире возможности по поддержке инвестпроектов.

В последние годы, заметное распространение получил лизинг-как особая форма финансирования вложений в основные фонды. В типичной схеме лизинговая компания приобретает для предприятия машины, оборудование, транспорт или производственные сооружения и передаёт их в пользование на оговорённых условиях, фактически кредитует арендатора через имущество. Для аграрных производителей это особенно важно, потому что позволяет обновлять технику без разовой крупной выплаты [4.88].

Динамика инвестиций в основной капитал, а значит и объёмы капитальных вложений сельскохозяйственных предприятий, в значительной мере зависят от общего инвестиционного климата в экономике и от того, как именно сформирована структура источников финансирования. Если источники разбалансированы, даже хорошая, по сути, инвестиционная программа не даёт нужного эффекта.

Сложившееся по отраслям соотношение инвестиций по формам собственности показывает, что механизмов рационального распределения инвестиционных ресурсов пока нет. Сельское хозяйство, которое изначально относится к стратегическим, но малорентабельным видам деятельности, вынуждено до трёх четвертей средств на обновление техники и инфраструктуры привлекать из частных (внебюджетных) фондов и только примерно одну шестую получает из государственных источников. В то же время отрасли, имеющие гораздо лучшие позиции для привлечения капитала, наращивают именно госкапвложения, усиливая разрыв [5.76].

При этом наша позиция по вопросу финансовой устойчивости несколько отличается от распространённого подхода. Под финансовым состоянием мы предлагаем понимать степень обеспеченности деятельности предприятия собственными ресурсами. В этом смысле действительно финансово устойчивым следует считать такое хозяйство, которое способно финансировать свою деятельность преимущественно за счёт собственных средств. И наоборот: по мере того как доля заёмного капитала в структуре активов увеличивается, финансовая устойчивость предприятия закономерно снижается.

Подводя итоги проведённого исследования, можно отметить, что отдельные направления аграрного производства в республике, по-прежнему, демонстрируют приемлемую рентабельность и, следовательно, могут рассматриваться инвесторами как достаточно привлекательные объекты для вложения капитала. Однако в целом, если сравнивать сельское хозяйство с другими секторами экономики, инвестиционная привлекательность аграрного производства из года в год снижается, что неминуемо ведёт к сокращению потенциального объёма инвестиций, направляемых в отрасль.

В то же время, анализ фактического состояния инвестиционной деятельности в сельском хозяйстве показал, что капитальные вложения остаются, по сути, единственным реальным источником обновления материально-технической базы производителей. Именно их резкое сокращение в первые годы рыночных реформ и обусловило отставание аграрного сектора от общей динамики экономического развития Республики Таджикистан. Причём это сокращение оказалось для сельского хозяйства более болезненным, чем для других отраслей, из-за отраслевой специфики: сезонности, длительного производственного цикла, зависимости от природных факторов и более слабой финансовой базы хозяйств. В условиях трансформации экономических отношений, сельхозпроизводители были вынуждены искать резервы уже внутри производства: повышать эффективность использования имеющихся ресурсов, переходить к технической и технологической модернизации, а также оптимизировать численность занятых. Эти меры, хотя и носили зачастую вынужденный характер, привели к заметному росту производительности труда в сельскохозяйственных предприятиях, что подтверждает способность отрасли адаптироваться при наличии целенаправленной инвестиционной поддержки.

Выводы

- 1. Инвестиционная активность аграрного сектора остаётся недостаточной.** Несмотря на наличие отдельных рентабельных подотраслей (хлопководство, садоводство, традиционное животноводство), в целом

сельское хозяйство уступает другим секторам по привлекательности для вложения капитала, что ведёт к ежегодному сокращению потенциальных инвестиций в отрасль.

2. **Капитальные вложения-ключевой источник изменений.** Падение объёмов инвестиций в первые годы реформ стало основной причиной технологического отставания сельского хозяйства от общего развития экономики Республики Таджикистан; в отличие от других отраслей, аграрный сектор ощутил это сокращение наиболее остро.
3. **Структура источников финансирования несбалансирована.** При стратегическом характере сельского хозяйства значительная часть средств на обновление техники и инфраструктуры формируется из частных и внебюджетных фондов, тогда как доля государственных вложений остаётся сравнительно низкой [5.76].
4. **Инвестиционный климат требует донастройки.** Нестабильность социально-экономической среды, сложность процедур создания СП, ограниченные налоговые льготы и слабое информирование иностранных инвесторов сдерживают приток долгосрочного капитала, несмотря на принятые организационно-экономические меры [5.86].
5. **Повышение эффективности возможно через комплекс мер.** Расширение практики инвестиционного налогового кредита, развитие лизинга, конкурсный отбор проектов с госгарантиями, а также объединение разрозненных гос- и региональных программ в единые фонды развития способны обеспечить завершённость проектов и повысить возвратность вложений [4.88].

ЛИТЕРАТУРА.

1. Базаров Ш.Ш., Эргашев А. Пути повышения эффективности использования инвестиций в сельском хозяйстве. - Душанбе: НАСИП-АПК, 2009, - 124 с.
2. Гитман Л.Дж., Джонк М.Д. Основы инвестирования /Пер. С англ. -М.: Дело, 1997. -87 с.
3. Петриков А.В., Узун В.Я., Максимов А.Ф., Могилевцев В.И., Шагайда Н.И., Янбых Р.Г. и др., Механизмы устойчивого сельского развития. Часть 1. Обеспечение занятости и повышение доходов сельского населения. Методическое пособие, ФЕНУ «Росинформагро-ех», -Москва, 2003. -73 с.
4. Кудратов Р.Р. Оценка инвестиционной привлекательности сельского хозяйства Республики Таджикистан / Р.Р. Кудратов, Ф.Р. Кудратова // Финансово-экономический вестник, 2019. – №3(19). – С. 27-35.
5. Рахмазода Р., Кудратова Ф.Р. Инвестиция в аграрный сектор Таджикистан: эффективное направление и его перспективы. монография // ТФЭУ Душанбе. Инфон - 2021, – С – 160.
6. Стратегия развития зелёной экономики Р.Т. Д-2023-2037 гг. 171 (С-106).
7. Кудратов Р.Р. Инвестиция – основа повышения эффективности сельскохозяйственного производства. Душанбе, из-во «Статус» 2005, -120 с.
8. Программа реформирования сельского хозяйства Республики Таджикистан на 2012-2022 годы» (Утверждена Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 1.08.2012, №383). -http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=54824 (дата обращения 20.08.2021 г.)

ТЕНДЕНЦИЯ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация. В статье проанализированы современные особенности и тенденции развития инвестиционной деятельности в аграрном секторе Республики Таджикистан. Утверждается, что сельскохозяйственные предприятия демонстрируют различный уровень инвестиционного потенциала, который можно оценить с помощью скорингового подхода и сгруппировать в предприятия со средней, умеренной и низкой инвестиционной привлекательностью. Особое внимание уделяется условиям привлечения иностранных инвестиций: стабильности нормативно-правовой базы, наличию рыночной и финансовой инфраструктуры, инструментам страхования политических и экономических рисков. В качестве показателя экономического риска предлагается амортизация основных производственных фондов, поскольку она напрямую отражает необходимость обновления капитала и обосновывает инвестиционные решения в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: инвестиции, аграрный сектор, источники финансирования, децентрализация, кредитная нагрузка, инфляция, рейтинг инвестиционной привлекательности, кредитные и товарные формы инвестиций, инвестиционный риск.

ТАМОҶОҲОИ ҚОҶИ ДАР РУШДИ ҶАҶОЛИЯТИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР ҚОРҶОНАҲОИ КИШОВАРӢ

Аннотатсия. Дар мақола хусусиятҳо ва тамоҷоҳҳои рушди ҷаҷолияти сармоягузорӣ дар баҳши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил карда шудааст. Гуфта мешавад, ки қорҷонаҳои кишоварзӣ сатҳҳои гуногуни иқтисодӣ сармоягузорино нишон медиҳанд, ки онҳоро метавон бо истифода аз усули баҳодихӣ арзёбӣ кард ва ба қорҷонаҳои дорои ҷолибияти сармоягузории миёна, миёна ва паст гурӯҳбандӣ кард. Ба шароити ҷалби сармояи хориҷӣ: заминаи устувори меъёрӣ, мавҷудияти инфрасохтори бозорӣ ва молиявӣ, воситаҳои суғуртаи хатарҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ таваҷҷуҳи ҳосаи зоҳир карда мешавад. Амортизатсияи фондҳои асосӣ ҳамчун нишондиҳандаи ҳавфи иқтисодӣ пешниҳод карда мешавад, зеро он бевосита зарурати навосии сармояро инъикос мекунад ва қарорҳои сармоягузорино дар соҳаи кишоварзӣ асоснок мекунад.

Калимаҳои асосӣ: сармоягузорӣ, баҳши кишоварзӣ, манбаъҳои маблағгузорӣ, ғайримарказизатсия, сарбори қарзӣ, таваҷҷуҳ, рейтингҳои ҷолибияти сармоягузорӣ, шаклҳои қарзӣ ва моли сармоягузорӣ, ҳавфи сармоягузорӣ.

THE TREND OF INVESTMENT ACTIVITIES DEVELOPMENT IN AGRICULTURAL ENTERPRISES AT THE PRESENT STAGE

Annotation. The article analyzes current features and development trends of investment activity in the agricultural sector of the Republic of Tajikistan. affects those agricultural enterprises demonstrate different levels of

investment potential, which can be assessed through a scoring approach and grouped into enterprises with medium, moderate and low investment attractiveness. Special emphasis is placed on the conditions for attracting foreign investment: stability of the legal framework, availability of market and financial infrastructure, and instruments for insuring political and economic risks. As an indicator of economic risk, the depreciation of fixed productive assets is proposed, since it directly reflects the need for capital renewal and justifies investment decisions in agriculture.

Key words: *investment; agriculture sector; financing sources; decentralization tendencies; enterprise indebtedness; inflation; investment attractiveness rating; credit and commodity investment; investment risk.*

Сведение об авторе:

Кудратова Фарзона Рустамовна-кандидат экономических наук, доцент кафедры финансы Таджикского государственного финансово-экономического университета. 735700, Таджикистан. город Душанбе улица Нахимова 64/14 телефон: (+992) 907022000, E-mail: farzona070489@mail.ru

Author information:

Kudratova Farzona Rustamovna, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Finance, Tajik State University of Finance and Economics. 735700, Tajikistan. Dushanbe city, Nakhimova street 64/14 phone: (+992) 907022000, E-mail: farzona070489@mail.ru

ТДУ:338.24

ИҚТИСОДИЁТИ САБЗ – ИҚТИСОДИЁТИ САРФАКУНАНДАИ ЗАХИРАҲО
Самадова З.А.- Донишқадаи байналмилалии Хучанди Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ
ва соҳибкории Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: *захираҳо, таъминнокии захиравӣ, иқтисоди сабз, рушди устувор, истифодаи оқилонаи захираҳо*

Дар шароити кунунии рушди иқтимоию иқтисодии Тоҷикистон ташаккули иқтисоди сабз аз ҷумлаи масъалаҳои афзалиятнок махсуб меёбад. Нуктаи мазкур дар Паёми наватии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин баён гардидааст: "... бояд таваҷҷуҳи асосӣ ба рушди босуботи соҳаҳои иқтисоди миллӣ, пешгирӣ кардани таъсири хавфҳои эҳтимоли ба он, истифодаи самараноки иқтидорҳои мавҷуда, ташкили корхонаҳои истеҳсолӣ, таъсиси ҷойҳои кори нав, баланд бардоштани рақобатнокии маҳсулоти ватанӣ, тақвияти содирот, ташаккули «иқтисоди сабз», суръат бахшидан ба раванди рақамикунории бахшҳои иқтисодиёт, инкишофи неруи инсонӣ ва беҳтар намудани сифати хизматрасониҳои иқтимоӣ равона карда шавад" [1].

Бо мақсади рушди иқтисоди сабз, мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим, кам кардани партовҳои газҳои гулхонаӣ, истифодаи самараноки захираҳои табиӣ ва ҷалби сармояю технологияҳои каммасраф тибқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 сентябри соли 2022, №482 "Стратегияи рушди иқтисоди "сабз" дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037" таҳия гардид [3]. Амалишавии он дар ҳаёти давлат ва ҷомеа барои ноилшавӣ ба рушди устувори иқтисодӣ, таъмини суботи иқтимоӣ, нигоҳдории тавозуни экологӣ метавонад мусоидат намояд. Ба ин васила расидан ба ҳадафи стратегияи рушди дарозмуддати Ҷумҳурии Тоҷикистон, яъне баланд бардоштани сатҳи некуахлоқии аҳоли тавассути таъмин намудани рушди иқтисодии устувор имконпазир мегардад.

Ҳамоҳангсозии фаъолиятҳои инсонӣ, ҷомеа ва муҳити зист дар ин раванд омили калидӣ ба шумор меравад. Лозим ба таъкид аст, ки робитаи мустақам байни муҳити табиӣ ва фаъолияти инсонӣ дар тамоми марҳилаҳои таърихӣ рушду инкишофи башарият вучуд дорад. Аммо имрӯз ба туфайли талошҳои инсоният хусусияти мураккаби мушкilotи иқтисодӣ ва экологӣ ба вучуд омадааст, зеро рушди иқтисодӣ имрӯз аксаран аз ҳисоби нобудшавии муҳити зист муваффақ мешавад. Гарчанде иқтисодиёт ва экология илмҳои мустақиланд, дар дахсолаҳои охир зарурати татбиқи муносибати низомнок ва баҳамалоқаманди онҳо ва пайваста ба он таҳқиқи истифодаи нооқилонаи захираҳои биосфера аз ҷониби инсоният, ҳамчунин тақомули механизмҳои ҳифзи муҳити зист ба миён омад. Ҳамин тавр, муносибатҳои ҳамоҳангшудаи экологияи иқтисодӣ ба вучуд омаданд. Зери он равандҳои фаҳмида мешаванд, ки бо мақсади истихроҷи самараноки сарватҳои табиӣ, тақрористеҳсол ва барқарорсозии онҳо, ҳифзи экосистемаҳо, оптимизатсияи истифодаи партовҳо ва ба гардиши иқтисодӣ ворид намудани ашёи хоми тақрорӣ байни субъектҳои истеҳсолӣ ва истеъмолӣ амал мекунад. Аммо барои устувории чунин муносибатҳо, таҳия ва татбиқи стратегияҳои миллии илман асоснокӣ рушди устувори экологӣ ва пайваста ба он механизмҳои таъмини онҳо заруранд.

Баҳамалоқамандии рушди экология ва иқтисодиётро баррасӣ намуда, олими иқтисоддони ватанӣ Ғаниев Т.Б. ақида дорад, ки он чунин "амсилаи рушди иқтисодиёт мебошад, ки омилҳои табиӣ, иқтимоӣ, экологӣ, иқтисодӣ ва сиёсиро вобаста ба талаботи ҳозира ва ояндаи инсон мутобиқ мегардонад" [4, с.18]. Чунин шарҳи муаллиф фарогири тамоми паҳлуҳои ҳаёти инсон ва ҷомеаро дар роҳи расидан ба ҳадафҳои рушди устувор инъикос менамояд. Ба ақидаи мо, он ҳамчунин барои татбиқи принципҳои амсилаи нави иқтисодӣ, яъне иқтисодиёти сабз мусоидат менамояд. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки интегратсияи захираҳои тақрорӣ ба равандҳои молӣ ва истеҳсолӣ боиси ноилшавӣ ба натиҷаҳои назаррас дар сатҳи рушди иқтисодӣ ва самаранокии истеҳсолот дар он кишварҳои гардид, ки "сиёсати сарфаи захираҳо ҳамчун афзалияти стратегияи рушди устувори давлатӣ ва дар баъзеҳо ҳатто яке аз ғояҳои умумисийёии миллии қабул карда мешавад" [7, -с.228].

Мавриди зикр аст, ки маҳдудиятҳо дар истифодаи захираҳои барқарорнашавандаи табиӣ ва хароҷоти зарурӣ барои фаъолиятҳои ҳифзи муҳити зист боиси коҳиши суръати рушди иқтисодӣ ва мутаносибан камшавии таваҷҷуҳ ба чунин амсилаи муносибатҳои иқтимоию иқтисодӣ аз тарафи ширкатҳои мешаванд,

ки аз истифодаи иқтидори табиӣ манфиатҳои калон ба даст меоранд. Бо вучуди он, амалия нишон медиҳад, ки ҳифзи муҳити зист пайдоиши самтҳо ва имкониятҳои нави самарабахши рушди иқтисодӣ тақвият мебахшад. Инчӯ сухан дар бораи амсилаи иқтисодиёти сабз меравад.

Иқтисодиёти сабзро баррасӣ намуда, олимони ҳулоса баровардаанд, ки “гузариш аз амсилаи анъанавии рушди иқтисодӣ ба “иқтисоди сабз” тамоюли умумичаҳонӣ мебошад, ки устувории рушди на танҳо иқтисодиёти алоҳидаи миллӣ, балки тамоми сайёра дар маҷмӯъ муайян мекунад ва пешбурди “иқтисоди сабз” роҳи асосии рушди он мебошад” [8, с.118]. Бешубҳа, татбиқи принципҳои иқтисодиёти сабз баҳри расидан ба рушди устувор замина мегузорад.

Дар Тоҷикистон мушкilotи рушди устувор зери таваҷҷуҳи доимии Сарвари давлат қарор дошта, дар яке аз паёмҳои қайд шудааст, ки “истифодаи васеи манбаъҳои барқароршавандаи энергия, бахусус, захираҳои об яке аз сарчашмаҳои асосии тавлиди “энергияи сабз” ва рушди “иқтисоди сабз” ба ҳисоб меравад” [2].

Имрӯз дар доираи равандроҳои “сабзгардонӣ”-и низомии иқтисодӣ принципҳои асосӣ ва ҳадафманд ба монанди “адолат, эҳтиром ба муҳити зист, эҳтиёткорӣ, иштироки фаъол дар идоракунии, устуворӣ, самаранокӣ ва ҳамкориҳои байни наслҳо” ҳамчун унсурҳои таҳкими рушди устувор муайян гардидаанд [3, с.5]. Баҳри дар амал татбиқ намудани принципҳои номбурда дар Стратегияи андешидани ҷораҳои зарурӣ дар “самтҳои афзалиятноки таъмини болоравии иқтисодиёти муосир дар доираи иқтисоди сабз роҳандозӣ мегарданд, аз ҷумла: амсилаҳои оқилонаи истеъмол ва истеҳсолот; “сабзгардонӣ”-и истеҳсолот ва бозор; бунёди инфрасохтори устувори “сабз”; андозбандии “сабз” ва ислоҳоти бучетӣ; сармоягузорӣ ба сармояи табиӣ; истифодаи нишондихандаҳои самаранокӣ экологӣ” [3, -с.8].

Гуфтаҳои боло шаҳодат медиҳанд, ки ташаккули чунин амсилаи иқтисодиёт метавонад ба ҳадафҳои рушди устувор расонад, зеро он бо истифодаи оқилона ва сарфакоронаи тамоми захираҳои алоқамандӣ дорад. Бояд қайд намуд, ки таъминнокии захиравии иқтисодиёти сабз ин нишондихандаест, ки таносуби захираҳои табиӣ мавҷударо дар минтақаи муайян ва миқёси истифодаи онҳоро тавсиф мекунад. Он мавҷудияти захираҳои заруриро барои татбиқи принципҳои иқтисоди сабз, аз қабili истифодаи оқилонаи захираҳо ва барқарор кардани онҳо инъикос мекунад.

Барои таҳкими иқтисодиёти сабз, истифодаи манбаъҳои барқароршавандаи энергия, аз қабili энергияҳои офтобӣ, шамолӣ, гидроэнергетикаи мавҷӣ ва геотермалӣ, ҳамзамон бо сӯзишвории биомасса, ки аз партовҳои саноати агроиқтисод ва хоҷагии ҷангалӣ истеҳсол мегардад, муҳим мебошад. Илова бар ин, татбиқи технологияҳои экологӣ дар соҳаҳои истеҳсолот ва сохтмон, истифодаи устувори захираҳои кишоварзӣ тавассути идоракунии интегратсионӣ ва оқилонаи замин, нигоҳубини ҳайвонот ва кам кардани истифодаи пеститсидҳо ҳамчун омилҳои стратегӣ барои таъмини рушди устувори соҳаи кишоварзӣ ва ҳифзи муҳити зист шомил мешаванд. Дар воқеъ, идоракунии стратегияи захираҳои табиӣ таҷассумгари моделҳои мураккаби фаъолияти хоҷагидорӣ инсон, аз қабili иқтисодиёти сабз мебошад, ки дар он истифодаи устувори манбаъҳои ба таҳкими рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ҷомеа дар сатҳи байнинасли мусоидат менамояд. Барои захираҳои барқароршавандаи биосферавӣ зарур аст мувозинати динамики байни дараҷаи истеъмол ва суръати барқароршавии захираҳо дар доираи моделҳои устувори экосистемавӣ таъмин карда шавад, то ки пешгирии деградатсия ва камшавии доимии онҳо таъмин гардад.

Захираҳои барқарорнашаванда бояд дар доираи системаи истифодаи интегратсионӣ ва самаранок идора шаванд, ки дар он партовҳои саноатӣ ва ашёи хоми такроршаванда таҳти равандроҳои технологӣ ва экологӣ қоркард гардида, баарои бозгардонӣ ва ҳадди аксар истифодаи онҳо мусоидат намояд.

Таъмини захираҳо ҳамчун нишондихандаи таносуби динамики байни ҳаҷми мавҷудбудаи манбаъҳои табиӣ ва сатҳи истеъмоли онҳо дар доираи моделҳои идоракунии устувори захираҳо арзёбӣ мешавад. Бо ибораи дигар, таъмини захираҳо таносуби байни миқдори захираҳои табиӣ ва андозаи истифодаи онҳо мебошад. Он барои захираҳои барқарорнашаванда бо шумораи солҳое, ки ин захира бояд кофӣ бошад, ифода карда мешавад:

$$T_3 = Z/I \text{ (дар як сол),} \quad (1)$$

ки дар ин ҷо: T_3 - таъмини захираҳо; Z – захираҳо; I – истихроҷ.

Барои захираҳои барқароршаванда бошад, аз ҳисоби ҳар сари аҳоли ифода карда мешавад:

$$T_3 = Z/A \text{ (нафар),} \quad (2)$$

ки дар ин ҷо: T_3 - таъмини захираҳо; Z – захираҳо; A – аҳоли.

Айни ҳол, сатҳи истеъмол дар минтақаҳо ва кишварҳои мухталифи ҷаҳон фарқияти назаррас дорад. Ин фарқият асосан ба омилҳои иқтисодӣ, демографию ҷуғрофӣ, аз ҷумла дараҷаи рушдҳои иқтисоди миллӣ, зичии аҳоли ва андозаи масоҳати кишвар марбут мебошад.

Қобили зикр аст, ки захираҳои табиӣ дар иқтисодиёт нақши калидӣ доранд. Онҳо асос барои истеҳсоли молу хидматҳо, қонеъ кардани ниёзҳои асосии энергия ва молҳои моддӣ мебошанд. Захираҳо ҳамчун категорияи таърихӣ низ арзёбӣ мегарданд, зеро дар ҷараёни рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ва таърихии инсоният аҳамият ва мавқеи навҳои ҷудоғонаи ин захираҳо дар низомии фаъолияти хоҷагидорӣ инсон пайваста тағйир ёфтааст.

Агар дар сатҳи ҷаҳон таъминнокии захираҳои табииро дида бароем, он вобаста аз ҷойгиршавӣ, иқлим ва дигар нишондихандаҳо нобаробариро нишон медиҳад (расм).

Вобаста ба чунин нобаробар ҷойгиршавии захираҳо ҳар як кишвар бояд стратегияи худро ҷиҳати нигоҳдорӣ ва сарфакорона оқилона истифодабарии захираҳои табиӣ таҳия ва татбиқ намояд.

Расми 1. - Таъминнокии кишварҳои ҷаҳон бо захираҳои табиӣ

Бояд қайд намуд, ки дар Тоҷикистон яке аз мушкилиҳо дар соҳаи ҳифз ва истифодаи сармояи табиӣ кишвар “таназзули захираҳои табиӣ барқарорнашаванда дар натиҷаи аз ҳад зиёд истифода намудани онҳо” муайян шудааст [3, -с.27]. Аз ин рӯ муайян кардани нишондиҳандаҳои амнияти экологӣ муҳим мегардад.

Дар ин раванд пеш аз ҳама бояд олимону мутахассисон саҳмгузор бошанд. Натиҷаҳои корҳои олимону муҳаққиқон бояд ба экологиякунонии иқтисодиёт ва пайваста ба он равандҳои истехсолӣ равона бошад.

Дигар қадаме, ки ба сарфаи неъматҳои табиӣ мусоидат мекунад ва ба ақидаи олимон, роҳ ба сӯи иқтисодиёти сабз мекушояд, ин “ворид намудани тағйироту иловаҳои зарурӣ дар қонунгузори амалкунанда, ҷорӣ намудани фишангҳои гуногуни фискаливу маъмурӣ, баланд бардоштани сатҳи фарогирии аҳоли ва ҷомеа дар ин самт” мебошад [6, -с.66].

Ба андешаи мо, илова бар ин қадамҳои муҳим ҳамкориҳои фаъоли байналмилалӣ дар самти мазкур зарур аст, зеро бидуни он танҳо ба танҳо барои як кишвар кор кардан ғайриимкон аст. Ин гуна ҳамкориҳо бояд фарогири тамоми шаклҳои амалкунандаи робитаҳои иқтисодии байналмилалӣ, аз ҷумла, ҳамкориҳои истехсолӣ, илмӣ ва техникаӣ ва молиявӣ буда, дар соҳаҳои истихроҷ, коркард ва истифодаи захираҳои табиӣ, ашёи хом, сӯзишворӣ ва манбаъҳои энергетикӣ татбиқ гарданд. Низомии молиявӣ низ ба ин раванд бояд фарогир шавад, зеро қайд мегардад, ки “ташаққули воситаҳои молиявии “сабз” ва дар натиҷа ба даст овардани маблағгузори “сабз” метавонад тижоратеро, ки лоиҳаҳои ба ҷорабинҳои ҳифзи табиат ва ташаққули некуаҳволии иҷтимоӣ равона карда шудаанд, иваз намояд” [5, с.159]. Ҳамин тариқ, иқтисодиёти сабз амсилааст, ки нишондиҳандаҳои баланди иқтисодиёти иҷтимоии кишварро дар алоқамандӣ бо истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ таъмин менамояд ва ҳамзамон аз ҳисоби таъмини ҷабҳаи экологӣ ба баландбардории некуаҳволии аҳоли мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ” аз 23.12.2022 // www.president.tj (санаи муроҷиат 02.01.2023)
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ” аз 26.12.2019 // www.president.tj (санаи муроҷиат 02.01.2023)
3. Стратегияи рушди иқтисоди “сабз” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 сентябри 2022, №482)
4. Ганиев Т.Б. Пути устойчивого эколого-экономического развития аграрного производства Таджикистана. Монография. - Душанбе, 1995. - 337 с.
5. Самадова З.А. Маблағгузори «сабз» ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи иқтисодиёти «сабз»//Маҷаллаи байналмилалӣ илмӣ “Фурӯғи илм”. -2024. - №4 (04). – С. 153-159.
6. Солеҳзода А.А. Ҷумҳурии Тоҷикистон: роҳ ба сӯи рушди устувор дар заминаи принсипи иқтисоди «сабз»// Тоҷикистон: иқтисод ва идора. - 2020. - №2. – С.60-69.
7. Тищенко Л.И. Ресурсосбережение как важное направление жизнедеятельности человечества в условиях энергетического кризиса / Тищенко Л.И //Современные инновационные технологии и проблемы устойчивого развития общества. Материалы IX международной научно-практической конференции. - 2016. - С. 228-231.
8. Цховребов Э.С. Ресурсосбережение: основные этапы становления, теории и методы, тенденции и перспективы развития в промышленности и строительной индустрии России // Вестник МГСУ. - 2020. - Том.15. Вып.1. - С. 112–158.

ИҚТИСОДИЁТИ САБЗ – ИҚТИСОДИЁТИ САРФАКУНАНДАИ ЗАХИРАҲО

Аннотатсия: Яке аз мушкилоте, ки дар замони муосир дар миқёси тамоми кишварҳои ҷаҳон таъшишвар аст, истисмори табиат баҳри ба даст овардани даромад ба назар мерасад, ки бо худ оқибатҳои нохушро меорад. Азбаски як қатор захираҳои табиӣ барқарорнашаванда мебошанд, сарфаи онҳо ба хотири наслҳои оянда муҳим аст. Аз ин рӯ, дар мақола зарурати гузариш ба иқтисодиёти сабз ҳамчун иқтисодиёти сарфакунандаи захираҳои табиӣ баррасӣ гардидааст. Муаллиф бар ақидаи он аст, ки дар мубориза бар зидди бадшавии таҳдидкунандаи муҳити зист яке аз самтҳои муҳимтарин бояд муайян кардани нишондиҳандаҳои беҳатарии экологӣ бошад. Пешниҳод мегардад, ки барои афзалиятнок ва устувор гардонидани муносибатҳои мутамаддин барои ҳама давлатҳо таҳияи илман асоснок ва қабули стратегияҳои миллии рушди устувори экологӣ ва механизмҳои татбиқи онҳо зарур аст.

Калимаҳои асосӣ: захираҳо, таъминнокии захиравӣ, иқтисоди сабз, рушди устувор, истифодаи оқилонаи

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА – РЕСУРСОСБЕРЕГАЮЩАЯ ЭКОНОМИКА

Аннотация: В настоящее время, одной из проблем, касающихся всех стран мира, является чрезмерное использование природы, ради получения дохода, что влечёт за собой большие негативные последствия. Поскольку ряд природных ресурсов невозобновляемы, важно сохранить их для будущих поколений. В связи с этим, в статье рассматривается необходимость перехода к зелёной экономике как ресурсосберегающей экономике. Автор считает, что одним из важнейших направлений должно быть определение показателей экологической безопасности.

Ключевые слова: ресурсы, ресурсообеспеченность, зелёная экономика, устойчивое развитие, разумное использование ресурсов

THE GREEN ECONOMY IS A RESOURCE – SAVING ECONOMY

Annotation: Currently, one of the problems affecting all countries of the world is the excessive use of nature for the sake of income, which entails great negative consequences. Since a number of natural resources are non-renewable, it is important to preserve them for future generations. In this regard, the article discusses the need for a transition to a green economy as a resource-saving economy. The author believes that one of the most important areas should be the definition of environmental safety indicators.

Keywords: resources, resource availability, green economy, sustainable development, reasonable use of resources

Сведения об авторе:

Самадова Заррина Акрамджоновна-кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории и менеджмента ГУ “Худжандский международный институт” Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана

Information about the author:

Samadova Zarrina Akramjonovna-candidate of economy, Associate professor of the department of Economic Theory and Management of the GI “Khujand International Institute” of the International University of tourism and entrepreneurship of Tajikistan

ТДУ 332.37.1

ТАНОСУБИ БОЗОРИ МИНТАҚАВИИ ГӢШТ ВА АҲАММИЯТИ ОН ДАР БОЗОРИ ОЗУҚАВОРӢ

Абдуллоев А.Х.-Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: бозори озуқаворӣ, маҳсулоти озуқаворӣ, ашъи хом, бозори гӯшт, соҳаи кишоварзӣ, бозори аграрӣ, бозори минтақавии гӯшт.

Гӯшту маҳсулоти гӯштӣ чун яке аз қисматҳои таркибии барномаҳои қабулнамудаи давлатии дар таъмини маҳсулоти хӯрокворӣ дар мамлакат ва ҳудудҳои он ҳамчун қобилияти давлат оид ба қафолат додани таъмини талабот ба гӯшту маҳсулоти гӯштӣ мебошад ва инчунин дар ҳамаи дараҷаҳо, ки фаъолияти зиндагонии аҳолинишро таъмин карда метавонад, мавриди назар қарор мегирад. Бо ҳадафҳои нигоҳдорию пурқувватсозии саломатии аҳоли пеш аз ҳама истеъмоли хӯроки босифат, ки дар минтақаҳо истеҳсол гардидааст назар ба дигар минтақаҳо фарқият дорад бо дарназардошти шароитҳои табиӣ ва иқлимӣ ва иқтисодӣ, демографӣ, намудҳои фаъолиятҳои меҳнатӣ анъанаҳои миллии ва инчунин сохторҳои истеҳсолот талаб карда мешавад.

Тибқи ояндабинӣ имконияти таъминномаҳои аҳолии мамлакат бо гӯшту маҳсулоти гӯштӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи дастрасии захираҳои заминӣ қорам, иқтидорҳои биоиклимӣ, ташкилу тараққиёти қорхонаҳои саноатӣ дар баҳши кишоварзӣ амалкунанда оид ба истеҳсолу қоркарди хӯроқаҳои концентратсиякунанда соҳаи қорвои гӯштӣ муайян карда мегардад. Дар мавриди қам назарас будан дар таъмини қами заминҳои қиштшаванда дар мувозинии 0,060 га (қоли 2017) нисбат ба ҳар сари аҳоли (ин дар Россия ба 0,85 га баробар аст) давлат дар ин ҳолат танҳо дараҷаи муносиб будани тараққиёти кишоварзиро (КАС), аз қумла ба талабот бо маҳсулотҳои қартошқаву сабзавот ва инчунин рағғанҳои растанӣ бо қуррағӣ таъмин намуда, истеҳсоли маҳсулотҳои соҳаи қорводориро зиёд намуда метавонад.

Бо мақсади таъминномаҳои қурраву устувор намудани талаботи аҳолии мамлакат ба гӯшту маҳсулотҳои гӯштӣ, ки қарои қарқоросозии соҳаи қорводорӣ муҳим аст, ки қамъ намудани қалларо то қоли 2025 ба 1,3-1,5 млн. тонна, аз қумлаи он қалла қарои соҳаи қорво ба 500-550 ҳаз/т баробар намуда, қоли 2025 расидани истеҳсоли маҳсулоти гӯштии қорвои қалону қарандаро (тибқи вазни қолис) то ба 140,3-156,8 ҳаз/т оварда расонидан, қароит муҳаё мегардад.

Дар ин маврид бошад ҳудтаъминқунӣ дар маҳсулоти гӯштӣ қумқин аст то ба 25-30%, тараққиёти истеҳсол намудани маҳсулоти қирий то ба 1000-1200 ҳаз/т омада мерасад, ки ин қароит қароҳам меоварад, то ки ҳиссаи истеҳсолоти доқили ва истеъмоли он ба 50-53% мерасад.

Тараққиёти кишоварзӣ ва самтҳои афзалиятноқи он дар қумқурӣ ин истифодақарии қуррай востатҳои пешқадам дар баҳши техника ва инчунин технологияи нав дар соҳаи растанӣпарварии қорводорӣ дар қорхонаҳои саноати қорқард, ҳусусан қузарондани соҳаи қорводорӣ дар самти маҳсулоти гӯштӣ ба асоси саноатӣ, ташқил намудани мақмуаҳои саноатии соҳаи қорводорӣ мебошад. Бо ин роҳ тараққиёти муҳимми гӯшту маҳсулоти гӯштиро ноил шудан қумқин аст. Аз қиҳати экологӣ мутобиққардонии маҳсулоти гӯштӣ, мутобиққардонии системаи ба роҳ мондану парвариши он дар минтақаҳои табиӣ, сарқамъқунии саршуморҳои қорвои қалон дар қароити нисбатан қусоид ба табиӣ - иқлимӣ қарои парваришу самараноқи он аз вазифаҳои муҳим ва аввалиндараҷа маҳсуб меёбад.

Имқонияти дигарқуншавӣ ва ояндабинии тараққиёти кишоварзӣ ҳамқун нисфи таркибии КАС-и дар мамлакат қайҳо ба қиён омадааст. Ба ҳамагон маълум аст, ки дар сиёсати имрӯза дар баҳши аграрӣ асосан

ба ислохот даровардан дар муносибат бо замин, азнавсозию хусусигардонии корхонаҳо сафарбар гардида буд, зеро ояндабинӣ ва сиёсати дахлдор ба ғуштуру маҳсулотҳои ғуштӣ ҳоло дастрас намебошад.

Аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор фармоишҳои стратегияҳо оид ба муайян намудани нақши давлат дар таъминномаи маҳсулотҳои хӯрокворӣ барои аҳоли ва тараққиёти сектори аграрию иқтисодӣ қабул гардидаанд. Аз ҷумлаи он Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дастгирии давлатии соҳаҳои КАС» (2007), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сифат ва беҳатарии маҳсулоти хӯрокворӣ» (2002), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолгарон» (2004), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ғалла» (2006), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи захираҳои давлатии моддӣ» (2006), қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хариди давлатии мол ва хизматрасонӣ» (2006), ва инчунин «Консепсияи сиёсати аграрӣ» (2008) - и аз ҷониби ҳукумат қабулгардида роҳбар кардан мумкин аст.

Мақсади муҳим ва омода намудани консепсия ва қабули он чунин масъалаҳоро фарогир мебошад:

- беҳатарии маҳсулоти хӯрокворӣ дар мамлакат ва таъмини аҳоли бо маҳсулот;
- нақши давлат дар иҷро намудани ҳадафҳои сиёсати аграрӣ ва инчунин дар марҳилаҳои дигаргуншавии бозорҳои иқтисоду демократикунони чарағи идоракунии;
- самтҳои афзалиятнок ва муайянкунии тараққиёт дар КАС;
- муайянкунии робитаҳои мақомоти давлатӣ ва таъмин намудани фаъолият дар устувори соҳаҳои кишоварзӣ, хоҷагии об, саноати коркард, иҷрои пайдарҳамии чарағи ислохот ва ғайра.

Консепсияи вазифаҳои муҳими худро аз расидан ба ҳадафҳои дар боло қайдгардида иборат буда, пеш аз ҳама таваҷҷуҳ ба танзимномаи бозорҳо дар системаи КАС, ки меҳнаткашони кишоварз дар он ҷо молистеҳсолкунандаи озоду мустақил мансуб меёбанд, давлат бошад, ба онҳо шароити хуб муҳаё менамояд ва онро кафолат медиҳад, равона шудааст.

Истеҳсолкунандагони муҳими бахши кишоварзӣ ин хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ), хоҷагиҳои агросаноатию иттиҳодиҳо, ки бо иштироки воқеан ихтиёрӣ ташкил гардидаанд мансуб мебошанд, давлат бошад, ҳамчун кафили таъмини деҳқон ё аҳоли ба озолии истифодаи ҳуқуқҳо ва манфиатҳои ӯ баромад мекунад. Дар шароити имрӯза давлат наметавонад чораҳои бетаъхирӣ маъмурии дастгирии истеҳсолкунандагони кишоварзиро истифода барад, балки чораҳои муайяни таъсир ба бозорҳои ғуштуру маҳсулоти ғуштии истеҳсолкардаи онҳоро ба кор мегираду бас.

Сиёсати таъминномаи аҳоли бо ғуштуру маҳсулоти ғуштӣ аз бахши иқтисод тақозо менамояд, ки барномаҳои ислохоти КАС-ро бо назардошти зарурати муқобилатбо зухуроти бухронӣ дар бозори ҷаҳонӣ ғушт ва маҳсулоти ғуштӣ ва дигар таҳдидҳои берунӣ амалӣ созад. Қобили қайд аст, ки чарағи асосии сиёсати иқтисодӣ - иқтисодӣ дар бахши таъмин намудани маҳсулоти хӯрока, аз ҷумлаи он дар ғуштуру маҳсулотҳои ғуштӣ дар ҷумҳурӣ баркарорнамудан ва пешгирии ҳар гуна таҳдидҳои дохилию берунӣ ба таъминот (беҳатарӣ) - и маҳсулоти хӯрока, инчунин таъмин намудани фаъолиятҳои яқояву мақсаднок ва мутобиқгардидаи институтҳои давлатию ҷамъиятӣ бояд бошад. Бо ин мақсад ташкили таҳлилҳои воқеӣ ва ҳамаҷониба ва ояндабинии бозори ғуштуру маҳсулотҳои ғуштӣ дар давлат лозим аст:

- Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро лозим аст, ки чарағҳои муҳими ва зифаҳои давлатӣ дар бахши тараққиёти соҳаи чорводорӣ ғуштӣ, ташаккул ва рушди бозори ғуштуру маҳсулоти ғуштиро муайян созад;
- таъмини беҳатарии маҳсулоти хӯрока ва гузарондани сиёсати ягонаи давлатӣ дар бобате, ки дар он ҷойи маҳсус ба истеҳсоли ғуштуру маҳсулотҳои ғуштӣ тақсим гардидааст;
- иҷрои барномаҳои мақсаднок ва таҳияи он оид ба тараққиёти чорвои ғуштӣ ва коркарди маҳсулоти саноати он;
- муайянкунии мақсад ва вазифаҳои ҳокимияти иҷроия дар соҳаи таъмини аҳоли бо маҳсулоти хӯрокворӣ барои зиндагӣ муҳим, ғушт ва маҳсулоти ғуштӣ дар шароити бухрони хӯрокворӣ;
- ташкили ҷамъоварӣ ва таҳлили маълумот дар бораи истеҳсол ва коркарди ғушт ва истеъмоли он аз тарафи аҳоли, ҳамчунин пешгӯии рушди вазъ дар бобати чорводорӣ ғуштӣ.

Мутобиқгардонии фаъолияти мақомоти ҳокимияти иҷроия оид ба ҷамъоварии саршумори чорвои ғуштӣ, истеҳсол, коркард ва таъмини аҳоли бо маҳсулоти босифати ғуштӣ ва ғайра. Бояд қайд кард, ки барои баҳодиҳии имкониятҳои эҳтимолии мамлакат оид ба таъмини аҳоли ба ғушт ва маҳсулоти ғуштӣ аҳамияти муҳимро сарчашмаи ташаккули фондҳои ғушт, яъне андозаҳои истеҳсоли он, дараҷаи худтаъминкунии мамлакат бо намудҳои асосии маҳсулоти ғуштӣ, сатҳи воридот ва содироти онҳо, аз он ҷумла солиротӣ он ва дигар сарчашмаҳо доро мебошанд.

Худтаъминии аҳолии мамлакат бо ғушт ва маҳсулоти ғуштӣ аз бисёр ҷиҳат аз сатҳи истеҳсоли намудҳои асосии маҳсулоти ғуштӣ ба ҳар сари аҳоли вобаста аст. Ғайр аз ин, дар таҷрибаи ҷаҳонӣ сатҳ ва беҳатарии хӯрокворӣ бо назардошти ду нишондиҳандаи асосӣ муайян карда мешавад: ҳаҷми истеҳсоли зироати ғаллагӣ ба ҳар сари аҳоли ва андозаи ҳаҷми захираҳои гузарандаи ғалладонагӣ. Дар ин ҳолат ҳамон вақт беҳатарии хӯрокворӣ бухронӣ ҳисоб карда мешавад, ки агар воридоти ғалла дар соҳтори маҳсулоти хӯрокворӣ аз ҳудуди 20-25% боло равад.

Вобаста ба он ки рушди чорводорӣ, аз он ҷумла чорводорӣ ғуштӣ бо рушди соҳаҳои ғаллагӣ ва ғаллаю лубиёгӣ зич алоқаманд аст ва сарчашмаи асосии таъмини хӯроки чорвои дағал ва қисман концентратсиякунанда мебошад, соҳтори пасивӣ он ва ҳаҷми истеҳсол ба истеҳсоли ғушт дар корхонаҳои хоҷагии кишлоқ, маҳсусан ба хоҷагиҳои деҳқонии мамлакат бевосита таъсир мерасонад.

Таносуби бозори маҳсулоти чорводориро чун маҷмуи шароити дар бозор замони муайян фароҳамшуда муайян кардан мумкин аст. Он ба таносуби тақозо ва арза дар бозор, андозаи захираҳои мол, таносуби нархи молҳои рақобаткунанда, зарфияти бозор, шартҳои тижорати фуруши маҳсулот, тақсими даромад, сатҳи рушди иқтисодии минтақа вобастагӣ дорад. Ҳоло зиёда аз 100 усули равиши ояндабинӣ вучуд

дорад, ки бо василаҳои худ тафловут доранд. Бештар аз ҳама се усул истифода бурда мешавад: муқобилгузорӣ (таҳлили бозор барои замони пеш аз ин ва муайян кардани тамоюли рушди ояндаи он, истифодабарии нишондиҳандаҳои нисбӣ), арзёбии қоршинос (тасхеҳи тамоюлоти ояндабинӣ дар асоси баҳисобгирӣ омилҳои таносуб бо ҷалби мутахассисони баландихтисос), моделсозии математикӣ (муайян кардани вобастагии функционалии байни нишондиҳандаҳои алоҳидаи таносуби бозор, татбиқи низоми муодилаҳо). Ҳангоми ояндабинии таносуби бозори минтақавӣ маҳсулоти қорводорӣ ҳама методологияи номбаршуда истифода бурда мешавад. Тавозуни тақозо (асосан аз қониби аҳоли, ҷунки тақозо ба маҳсулоти қорхонаҳои оморасозӣ, савдо ба тақозои ниҳой ба маҳсулот бастагӣ дорад) ва арзари дар бозор таҳлил мекунем. Тақозо аз қобилияти харидорӣ, яъне даромади доштаи аҳоли ва нархи маҳсулоти озуқаворӣ муайян мегардад.

Дар солҳои охир истеҳмоли маҳуди маҳсулоти қорводорӣ, сабзавоту зироатҳои полизӣ, мевау буттамеваҳо бо сабаби қарон будани нархи онҳо манзараи қонешавии қурраи тақозо ба маҳсулоти қизой ва тавозуни тақозову арзари ба вучуд меорад. Дар нух моҳи соли 2024 дар субъектҳои қорводорӣ 454 797 сар баррау бузғола (нисбати қамин давраи соли гузашта 1214 сар зиёд) гирифта шудааст, ки ин нисбати нақшаи дурнамои наслгирӣ 97 фоиш (нақшаи дурнамои наслгирӣ 466508 сар) - ро дар бар мегирад.

Дар 28 адад хоҷагҳои зотпарвариш ҷумҳурӣ, ки дар самти парвариши қорвои майда фаъолият менамоянд, 191227 қорво парвариш ёфта, аз ин 83 584 сараш мешҳо ва модабузҳо мебошанд, ки то имрӯз тибқи маълумотҳо аз ин саршумор 70112 сар баррау бузғола гирифта шудааст, ки ин 95,0 фоиши нақшари дар бар мегирад. Сатҳи истеҳмоли маҳсулоти озуқаворӣ соли 2005 аз меёрҳои тиббӣ хеле паст буд: гӯшт ва маҳсулоти гӯшт - 41% қамтар аз меёр, шир ва маҳсулоти шир - 55%, тухм - 20%, мевау буттамеваҳо - 33%, сабзавот - 40%. Маҷмуи қизои аҳолии шаҳру деҳот фарқ дорад. Ҷунонҷӣ, аҳолии шаҳрҳо ба 2% бештар гӯшту маҳсулоти гӯштӣ, деҳотиён ба 12% бештар шир маҳсулоти шир истеҳмол мекунанд.

Ҷунонки аллақай гуфтем, маҳсулоти қорводорӣ хуб интиқолшаванда нест, қобили ниғоҳдории тӯлонӣ қам нест ва қорқарди зудро талаб мекунад. Бинобар ин, ҳаҷми захираҳои моли мустақиман ба мавҷудияти зерсохтори муносиби бозорӣ вобастагӣ дорад. Фақат барои ниғаҳдории 10-30 ҳаз. тонна гӯшту 40-60 ҳаз. тона шир маҳсулоти шир имқоният ҳаст, ки ин 2-5% аз истеҳсоли миёнаи солони шир ва 4,9-12,8% истеҳсоли миёнаи солони гӯштро ташкил медиҳад. Ҳаҷми захираҳои моли алҳол ба таносуби бозори шир таъсири ҳалқунанда намерасонад, вале таъсираш ба бозори гӯшту маҳсулоти он назаррас мебошад.

Дар иқтисоди бозорӣ андозаи арзаи вобаста ба тақозои маҳсулот асосан аз ҳисоби истеҳсоли дохилӣ меафзояд ва он, дар навбати худ, бевосита бо ҳароҷоти қурраи он ва нархҳои тақозо вобаста аст.

Усулҳои зерини ояндабинии арзиши асли вучуд доранд: аз рӯи ҳароҷоти қизикии 3-5 соли охир; дар асоси арзиши аслии воқеӣ бо дарназардошти тамоюли тағйирёбии он ва маҳсулнокии қорво дар қанд соли охир; дар асоси муодилаи регрессии арзиши асли ва маҳсулнокии қорво; арзёбии қоршинос; дар асоси варақаҳои дурнамои технологияи парвариши қорво. Дар шароити таваррум ҳеҷ яке аз ин усулҳо, ба ғайр аз арзёбии қоршинос, натиҷаи мақбули ояндабиниро таъмин қарда наметавонад.

Дар ҳисобҳо интизор мерафт, ки қисми зиёди ҳароҷот бо сабаби қиматшавии ярмаи қорво ва масрафи таъмир ба ҳароҷоти моддӣ рост хоҳад омад. Музди меҳнат бинобар вазъи молиявии вазнини истеҳсолқунандагони қишоварзӣ на зиёдтар аз 70% хоҳад афзуд. Қароншавии нархи қурӯши маҳсулоти қорводорӣ ҳароҷоти истеҳсоли онро намепушонад, зеро бучети ҷумҳуриявӣ ва вилоятӣ ҳоло бо мушқилот мувоҷеҳанду даромадҳои воқеии аҳоли намеафзоёнд. Дар натиҷа истеҳсоли маҳсулоти қишоварзӣ, ба истиснои тавлиди шир ва гӯшти ҳук зиёновар боқӣ хоҳад монд. Тамоюли оғозёфтаи афзоиши саршумори қорво ва паранда бо сатҳи андаки маҳсулноқӣ боқӣ мемонад. Саршумор ба қандин омил вобастагӣ дорад. Албатта, дар байни саршумори қорво ва паранда, нархи харидорӣ ва арзиши аслии истеҳсоли ба 1 сар, қобилияти харидории аҳоли ва захираи ҳӯрок ба 1 сар қорво ва паранда вобастагӣ вучуд дорад. Ба саршумори паранда сатҳи дастгирӣ қорхонаҳои соҳа аз қониби давлат ва сатҳи таъминот бо ҳӯроқи ҳушсифат таъсир мерасонанд. Ба миқдори саршумори қорво дар хоҷагҳо қандин омил таъсир мерасонад. Дар байни саршумори қорво, ҳаҷми қурӯши қорво ба аҳоли аз қониби қорхонаҳои қишоварзӣ, қобилияти харидории аҳолии деҳот, нархи қурӯши маҳсулоти қорводорӣ, инқунин ҳаҷми оморасозии маҳсулот ба 1 сар қорво дар қорхонаҳои қишоварзӣ вобастагӣ вучуд дорад.

Шабақаи асосии қурӯши шир созмонҳои оморасоз боқӣ мемонанд. Ин бо мушқилоти қурӯши шир тавассути шабақаҳои дигар, инқунин бо набудани қорқарди ибтидоии шир дар бисёре аз хоҷагҳои алоқамандӣ дорад. Қариб 80%-и гӯшт тавассути шабақаи бозор ба қурӯш хоҳад рафт.

Дар ҷумҳурӣ 80%-и захираи гӯшт ва 92%-и захираи шир аз ҳисоби истеҳсоли дохилӣ ташаққул меёбад. Афзоиши истеҳсоли шир ва гӯшт боиси қоҳишёбии воридоти ин намудҳои маҳсулот аз ҳориҷа мегардад, истеҳмоли истеҳсоли низ қамтар мешавад.

Барои муайян қардани ҳаҷми арзаи молии маҳсулоти озуқаворӣ (М) аз усул ва формулаи зерин истифода мекунем:

$$M = (Z_0 + I - C + B - Z_p) N,$$

дар ин қо И - истеҳсоли молии маҳсулоти алоҳида, тонна;

Z_0 — захира дар оғози сол;

C - содироти маҳсулоти алоҳида аз минтақа, тонна;

B - воридоти маҳсулоти алоҳида ба минтақа, тонна;

Z_p - захира дар поёни сол, тонна;

N - нархи қаканаи маҳсулот, сомонӣ.

АДАБИЁТ

1. Гайдук В. И. Региональный рынок продукции животноводства: Экономические проблемы развития. - Краснодар: Тип. КГАУ, 2000. - С. 275
2. Ганиев Т. Б. Аграрная реформа и устойчивое развитие сельского хозяйства Таджикистана. Москва, 1997
3. Жуikov В. И. Формирование и регулирование мясного рынка в регионе: Дис. канд. экон. наук: 08.00.05. - М., 1998. - 130 с.
4. Зелепухин А., Гуткин С. Мясное скотоводство требует внимания и поддержки // Экономист. - 1999. - № 10. - С. 95

5. Коротнев В. Д. и др. Формирование и функционирование аграрных рынков: региональный аспект. - М. : Изд-во ГНУ Информагротех, 2000. - 60 с.
6. Киселева Е. Состояние животноводства в 1998 году. -www.aris.ru.
7. Комаров Л. Агропромышленная интеграция в мясном подкомплексе региона // АПК: экономика, управление. - 1997. - №12.-С. 14-18
8. Мадаминов А.А. Некоторые аспекты устойчивого развития сельского хозяйства/ Проблемы экономического устойчивого развития АПК Таджикистана. Душанбе, 2001. -С.15.
9. Пириев Д.С. Совершенствование размещения сельскохозяйственного производства Таджикистана в рыночных условиях. - Душанбе, 2003, -216 с.
10. Пиров С.Р. Проблемы повышения эффективности использования орошаемых земель в хлопковом комплексе Таджикистана. Проблемы эффективности производства. Т.7. Душанбе, Дониш, 1983. -С.145-163
11. Предпринимательство в сельском хозяйстве: Правовые и экономические вопросы /под. Ред. Грядова С.И. и Удалова В.А. – М.: ООО Издательскоконсалтинговая компания «ДеКа», 1998. -344с.
12. Эргашев Р.Х. Система регулирования рынка сельского хозяйства Таджикистана. -Душанбе, Ирфон, 1997. -226 с.

ДОЛЯ РЕГИОНАЛЬНОГО РЫНКА МЯСА И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ НА ПРОДОВОЛЬСТВЕННОМ РЫНКЕ

Аннотация. Продовольственный рынок включает в себя все экономические отношения, связанные с куплей-продажей пищевой продукции, полученной в результате переработки сельскохозяйственного сырья. Основную роль в формировании и функционировании рынка мяса играет развитая система государственного регулирования, которая должна обеспечить производителям возможность получения достаточного дохода для воспроизводства, что направлено на увеличение предложения мяса на рынке, защиту ликвидного спроса, обеспечение равных цен и научно обоснованного уровня потребления мяса и мясных продуктов. Формирование регионального рынка мяса должно, прежде всего, отражаться на развитии сетей сбыта новой продукции. Сейчас производители больше используют прежние формы продвижения товара. До сих пор бартерные сделки остаются формой реализации продукции. В большинстве регионов формирование аграрного рынка завершается созданием оптовых рынков продовольствия и сырья, а также рынков средств производства и услуг для аграрного сектора.

Ключевые слова: продовольственный рынок, продукты питания, сырье, рынок мяса, аграрный сектор, аграрный рынок, региональный рынок мяса.

ТАНОСУБИ БОЗОРИ МИНТАҚАВИИ ҒЌШТ ВА АҲАММИЯТИ ОН ДАР БОЗОРИ ОЗУҚАВОРӢ

Аннотатсия. Бозори хӯрокворӣ ҳама муносибатҳои иқтисодиро дар бар мегирад, ки бо хариду фурӯши маҳсулоти хӯроквории аз коркарди ашёи хоми кишоварзӣ ба даст овардашуда алоқаманданд. Системаи хуб инкишофёфтаи танзими давлатӣ дар ташаккул ва фаъолияти бозори ғӯшт нақши калидӣ мебозад. Он бояд таъмин намояд, ки истеҳсолкунандагон барои такрористеҳсолкунӣ даромади кофӣ дошта бошанд ва бо ин васила пешниҳоди ғӯстро дар бозор афзоиш диҳанд, талаботи моеъро ҳифз кунанд ва нархҳои баробар ва сатҳи истеъмоли аз ҷиҳати илмӣ асоснокшударо барои ғӯшт ва маҳсулоти ғӯштӣ таъмин намоянд. Рушди бозори ғӯшти минтақавӣ бояд пеш аз ҳама дар рушди шабакаҳои тақсими маҳсулоти нав инъикос ёбад. Дар айни замон, истеҳсолкунандагон бештар ба усулҳои анъанавии таблиғи маҳсулот таъя мекунад. Муомилоти бартерӣ як шакли тақсими маҳсулот боқӣ мемонад. Дар аксари минтақаҳо, ташаккули бозори кишоварзӣ бо таъсиси бозорҳои яқлукҳои хӯрокворӣ ва ашёи хом, инчунин бозорҳои ашёи хом ва хидматрасонӣ барои баҳши кишоварзӣ ба анҷом мерасад.

Калимаҳои асосӣ: бозори озуқаворӣ, маҳсулоти озуқаворӣ, ашёи хом, бозори ғӯшт, соҳаи кишоварзӣ, бозори аграрӣ, бозори минтақавӣ ғӯшт.

THE SHARE OF THE REGIONAL MEAT MARKET AND ITS IMPORTANCE IN THE FOOD MARKET

Annotation. The food market includes all economic relations related to the purchase and sale of food products obtained as a result of processing agricultural raw materials. The main role in the formation and functioning of the meat market is played by a developed system of state regulation, which should provide producers with the opportunity to receive sufficient income for reproduction, which is aimed at increasing the supply of meat on the market, protecting liquid demand, ensuring equal prices and a scientifically based level of consumption of meat and meat products. In most regions, the formation of the agricultural market ends with the creation of wholesale markets for food and raw materials, as well as markets for means of production and services for the agricultural sector.

Key words: food market, food products, raw materials, meat market, agricultural sector, agricultural market, regional meat market

Сведения об авторе:

Абдуллоев Абдурасул Халифаевич – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов и страхования. 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: (+992) 918 59 62 62. E-mail: Abdullo Abduloev @bk.ru

Information about the author:

Abdulloev Abdurasul Khalifaevich – Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance and Insurance. 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: (+992) 918 59 62 62. E-mail: Abdullo Abduloev @bk.ru

ТДУ: 631.12

РУШДИ КОРКАРДИ САНОАТИИ МАҲСУЛОТИ КИШОВАРЗӢ – ОМИЛИ МУҲИММИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗӢҚАВОРӢ

Чумаев Н.А. – Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншох Шохтемур

Калимаҳои асосӣ: коркарди саноатӣ, агросаноат, маҳсулоти кишоварзӣ, корхонаҳои коркард, корхонаҳои хурду миёна.

Коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ–ин чараёни маҳсули табдилдиҳии ашёи хоми соҳаи растанипарварӣ (пахта, ғалладонагӣҳо, мева, сабзавот) ва чорводорӣ (шир, ғӯшт, пӯст, пашм) ба маҳсулоти

тайёр барои истифода ва истеъмол, аз он ҷумла коркарди ибтидоӣ (хушконида, поксозӣ, навъбандӣ) ва ниҳой (консервакунӣ, бастабандӣ, истеҳсоли нӯшобаву шарбат ва ғ.) мебошад, ки ҳадафи асосӣ нигоҳдории тӯлонӣ, беҳсозии истифода ва истеъмол бо сифати авлотар, алалхусус пешгирии талафёбӣ ва таъмини аҳоли ба молҳои ниҳоеи кишоварзӣ маҳсуб меёбад. Аз ин лиҳоз, корхонаҳои коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ яке аз бахшҳои муҳимми иқтисодиёти агросаноатӣ маҳсуб ёфта, дар таъмини амнияти озуқаворӣ бо роҳи таъдилдиҳии ашёи хоми кишоварзӣ ба маҳсулоти тайёр нақши калидӣ дошта, ҷиҳати расидан ба ду ҳадафи муҳимми стратегӣ таъмини амнияти озуқаворӣ ва саноатикунони босуръати кишвар омили мусоидаткунанда ба ҳисоб меравад.

Муҳимияти коркарди ашёи хоми кишоварзиро ба инобат гирифта 26.12.2018 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон иброз дошта, ки: “Ҳадафи стратегияи дигар, ки ба таъсиси ҷойҳои корӣ ва афзун гардонидани иқтисодии содиротии кишвар таъсири бевосита мерасонад, ҳифзи амнияти озуқаворӣ тавассути рушди соҳаи кишоварзӣ мебошад. ...зарур аст, ки барои расидан ба мақсадҳои гузашташуда дар самти рушди соҳаи таъсиси ҷойҳои корӣ ба масъалаи нигоҳдорӣ ва коркарди маҳсулоти кишоварзӣ диққати бештар дода шавад”[4].

Ҳамчунин, дар Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон-тон барои солҳои 2021-2025, ки барои таъмини иҷрои марҳилаи дувуми «Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030» қабул гардид, дар бахши манбаъҳои иловагии рушди соҳаҳои иқтисодиёти миллий – рушди иқтисодиёти «сабз» иҷрои якҷанд тадбирҳои муҳим арзёбӣ гардидааст, ки дар яке аз онҳо чунин қайд шудааст «самти дигари муҳимми татбиқи иқти-соди «сабз» ин афзоиши ҳаҷми истеҳсол ва коркарди маҳсулоти кишоварзӣ аз ҷиҳати экологӣ тоза (органикӣ) ба ҳисоб меравад» [1, С-40].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои иқтисодҳои бузурги захиравӣ (ашёи хоми кишоварзӣ) ва меҳнатии коркарди маҳсулоти ниҳоеи кишоварзӣ дорои арзиши изофашуда аст.

Нишондиҳандаҳои расмӣ солҳои охир нишон медиҳад, ки 56 дарсади субъектҳои соҳибқории кишвар ба бахши кишоварзӣ рост меояд. Ҳамин тавр, бештар аз 90 дарсади истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба бахши хусусӣ рост омада, дар ин соҳа 570,7 ҳазор нафар ва ё 44,7 дарсади қувваи корӣ машғули кор буда, наздик ба 25%-и ММД ҳиссаи соҳаи кишоварзӣ мебошад [6, с. 22.].

Дар баробари соҳаи аграрӣ соҳаи саноат низ дар ММД қобили мулоҳиза буда, дар соли 2023 ҳаҷми маҳсулоти он ба 21,1 млрд. сомонӣ расонида шуд, ки 16,2%-и ММД ба ин бахши муҳимми иқтисодиёт тааллуқ дорад. Пас, аён аст, ки 40-45 фоизи ММД ба ҳиссаи соҳаи агросаноат дахл дошта, қисми дигари он ба соҳаҳои дигари хоҷагии халқ тааллуқ дорад.

Ҷадвали 1.-Динамикаи ҳиссаи соҳаҳои комплекси агросаноатӣ дар ММД-и мамлакат дар солҳои 2018-2023, млн. Сомонӣ

Соҳа	Солҳо						Суръати афзоиш 2023/2018, %
	2018	2019	2020	2021	2022	2023	
Кишоварзӣ	14049,8	16507,9	19050,5	22690,7	27104,8	31769,7	2,2 баробар
Ҳиссаи кишоварзӣ,%	19,8	20,9	22,7	22,4	22,9	24,3	122,7
Саноат	15031,5	16873,8	19511,3	24139	27762	21143	140,7
Ҳиссаи саноат, %	21,2	21,3	23,2	23,9	23,5	16,2	76,4
Агросаноат	29081,3	33381,7	38561,8	46829,7	54866,8	52912,7	181,9
Ҳиссаи агросаноат,%	40,9	42,2	45,9	46,3	46,4	40,5	99,0
ММД	71059,2	79109,8	83958,3	101076,3	118181,7	130791,5	184,1

Сарчашма: Таҳияи муаллиф. Омори соҳаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷмуаи омори Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.- Душанбе, 2024.- С. 218-219.

Чи тавре аз нишондиҳандаҳои ҷадвали 1 маълум мегардад, ҳиссаи соҳаи кишоварзӣ дар ММД дар давраи таҳқиқшаванда тамоюли зиёдшавиро дошта, дар соли 2023 ба 24,3% баробар шудааст, ки ин 4,5% нисбати соли 2018 зиёд аст. Аммо дар соли 2023 ҳиссаи соҳаи саноат дар ММД 16,2%-ро ташкил додааст, ки ин нисбати солҳои гузашта кам аст. Дар давоми солҳои 2018-2023 ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ 40,7% ва кишоварзӣ 2,3 баробар афзоиш ёфтааст. Сабаби афзоиш аз як тараф зиёдшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот бошад, аз тарафи дигар тағйирёбии индекси нархи молҳои истеҳсолӣ ва фурӯши маҳсулотҳои истеҳсолшуда ба шумор меравад. Гарчанде, истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар солҳои таҳқиқшаванда афзоиш ёфта бошад ҳам, аммо камшавии ҳиссаи он дар ММД ва суръати афзоиши он қаноатмандкунанда нест. Дар оянда бо бештар намудани коркарди маҷмуавии маҳсулоти кишоварзӣ бо роҳи таъсис ва ҷойгирнамоии корхонаҳои хурду миёнаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва бунёди корхонаҳои нави саноатӣ дар ҷумҳурӣ эҳтимолияти зиёд намудани ҳиссаи соҳаи саноат дар ММД-и мамлакат дар назар аст. Маҳз, таҳлили хусусиятҳои раванди фаъолияти соҳаи кишоварзӣ ва тамоюли ҳаҷми истеҳсолоти он имконият медиҳад, ки услуби илмӣ, методӣ ва амалии тақмили коркарди маҳсулоти кишоварзӣ илман асоснок карда шавад. Чи тавре аз рақамҳои ҷадвали 2 мушоҳида карда мешавад дар давраи солҳои 2018-2023 афзоиши маҳсулоти кишоварзӣ ба назар мерасад. Сабаби асосӣ зиёд кардани майдони кишт, ҳосилнокии аз ҳар як гектар, саршумори чорво ва афзоиши маҳсулнокии чорво ва истеҳсоли тухм аз як сар паранда мебошад. Бояд қайд кард, ки агар яке аз омилҳои рушди иқтисодиёти агросаноатӣ зиёд кардани истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ бошад, омилҳои дигар ин коркарди саноатии он ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тавр, истеҳсолоти кишоварзӣ хусусиятҳои хоси хурдо дорост, ки яке аз онҳо мавсимӣ будани истеҳсолот аст, ки бештари маҳсулотҳо дар фасли тобистону тирамоҳ ҷамъоварӣ карда мешаванд.

Лекин, талаботи аҳоли ба хӯрокворӣ доимӣ буда, танҳо рушди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ роҳи ҳалли таъмини амнияти озуқаворӣ буда наметавонад. Аз ин лиҳоз, ҳарчи бештар таъсис ва ҷойгирнамоии

корхонаҳои хурду миёнаи коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ дар минтақаҳо, бахусус деҳоти кишвар зарур мебошад.

Ҷадвали 2. - Динамикаи истеҳсоли маҳсулоти асосии кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2018-2023, ҳазор тонна

Намуди маҳсулот	Солҳо						2023/2018 бо %
	2018	2019	2020	2021	2022	2023	
Ғалла, вазни аввала	1296,2	1414,6	1561,4	1586,3	1756,3	1754,9	135,4
Пахтаи хом	300,3	403,0	396,0	388,8	404,7	344,4	114,7
Картошка	964,6	994,4	1022,5	1041,3	1094,4	1144,9	118,7
Сабзавот	2119,4	2182,6	2479,4	2597,6	2714,8	3026,2	142,8
Полизии озуқаворӣ	641,7	701,2	756,9	818,8	842,6	1009,9	157,4
Мева ва буттамева	447,9	473,8	467,8	444,4	512,1	664,3	148,3
Ангур	241,9	247,2	239,1	267,5	301,1	190,4	78,7
Шир	983,0	1000,6	1020,9	1042,6	1064,2	1118,5	113,8
Гӯшт (бо вазни чорвои кушта)	131,0	136,3	150,1	179,1	190,8	239,2	182,6
Тухм, млн.дона	450,3	725,7	983,1	1053,5	1212,2	1223,7	2,7 баробар

Сарчашма: Таҳияи муаллиф. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷмӯаи омори Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.- Душанбе, 2024.- С. 138-278.

Маълум аст, ки талабот ба маҳсулотҳои коркарди саноатишудаи кишоварзӣ ба монанди меваҳои хушт, афшура ва нӯшобаҳо, консерваҳо, аз он ҷумла консерваҳои мевагӣ, маҳсулоти коркардшудаи ширӣ, маҳсулоти гӯштӣ ва ғайра дар бозори дохилӣ ва ҳам хориҷӣ талабот хело зиёд мебошад.

Холо яке аз ҳадафи стратегияи давлату ҳукумати кишвар гузариш аз сохтори аграрӣ-саноатӣ ба низоми саноатӣ-аграрии иқтисодӣ буда, соҳаи саноат дар ҳалли масоили муҳимтарини иқтисодӣ-иҷтимоӣ, ҷалби бештари коргарон, баландбардории сатҳи некуаҳволии аҳоли, таъмини беҳавфӣ ва рақобатпазирии иқтисодӣ ва дар маҷмӯ истиқлолияти иқтисодии Тоҷикистон нақши калидӣ дошта, дар марҳилаи нави рушд қарор дорад. Дар ин марҳила таъсиси коргоҳҳои бузурги саноатии коркарди маҳсулоти кишоварзӣ мушкил буда, таъсиси онҳо дар шакли ҳаҷман хурд ва миёна нисбатан осонтар ва дар шароити имрӯзаи ҷумҳурӣ мутобиқ мебошанд. Нишондиҳандаҳои расмӣ омӯрӣ аз он маълумот медиҳанд, ки теъдоди шахсони ҳуқуқии амалкунанда дар соҳаи саноати коркарди ҷумҳурӣ аз рӯйи андоза ва шакли моликият дар давоми солҳои 2021-2023 афзуда, бештар аз 90-95 дарсади онро коргоҳҳои хурд ташкил медиҳанд.

Ҷадвали 3. - Шумораи шахсони ҳуқуқии фаъолияткунанда дар саноати коркард аз рӯйи андоза ва шакли моликият дар солҳои 2021-2023

Номгӯӣ	Солҳо	Корхонаҳо							
		Ҳамагӣ		Хурд то 30 нафар коргар		Миёна аз 30 то 200 нафар коргар		Калон зиёда аз 200 нафар коргар	
		адад	%	адад	%	адад	%	адад	%
Ҳамагӣ амалкунанда аз он ҷумла:	2021	2358	100	2097	88,9	228	9,7	33	1,4
давлатӣ		112	4,7	71	63,4	34	30,4	7	6,3
хусусӣ ва коллективӣ		2162	91,7	1964	90,8	179	8,3	19	0,9
хориҷӣ ва омехта		84	3,6	62	73,8	15	17,9	7	8,3
Ҳамагӣ амалкунанда аз он ҷумла:	2022	2861	100	2700	94,4	132	4,6	29	1,0
давлатӣ		112	3,9	89	79,5	17	15,2	6	5,4
хусусӣ ва коллективӣ		2658	92,9	2541	95,6	101	3,8	16	0,6
хориҷӣ ва омехта		91	3,2	70	76,9	14	15,4	7	7,7
Ҳамагӣ амалкунанда аз он ҷумла:	2023	3425	100	3168	92,5	228	6,7	29	0,8
давлатӣ		114	3,3	85	74,6	23	20,2	6	5,3
хусусӣ ва коллективӣ		3199	93,4	3000	93,8	186	5,8	13	0,4
хориҷӣ ва омехта		112	3,3	83	74,1	19	17,0	10	8,9

Сарчашма: Таҳияи муаллиф. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷмӯаи омори Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.- Душанбе, 2024.- С. 227

Чи тавре аз рақамҳои ҷадвали 3 ба мушоҳида мерасад дар зарфи солҳои 2021-2023 сабаби зиёдшавии шумораи шахсони ҳуқуқӣ дар саноати коркард бештар шудани корхонаҳои хурди хусусӣ-коллективӣ мебошад. Давоми солҳои таҳқиқшаванда теъдоди корхонаҳои миёна ва калон кам шудаанд, ки сабаби он кам гардидани коргоҳҳои миёна дар баҳши давлатӣ то 10,2%, хусусӣ ва коллективӣ 2,5% ва хориҷию омехта 0,9%-ро ташкил дод. Ҳамин тавр кам шудани корхонаҳои калони давлатӣ 0,6%, хусусӣ ва коллективӣ 1,0% ба мушоҳида мерасад. Ҳулоса, афзалияти миқдори корхонаҳои хурди хусусӣ-коллективӣ дар саноати коркард фаъолияткунанда ба назар мерасад.

Гарчанде, солҳои аввали соҳибистиклолии кишвар соҳаи саноат ба тағйири ҳолати хусусияти бухронидошта рӯ ба рӯ шуда бошад ҳам, бо вучуди ин дар даҳсолаи охир нақши он дар рушди иқтисодиёти милли назаррас буда, дар он ҳиссаи саноати коркард махсусан тавлиди маҳсулоти хӯрокворӣ хуб ба назар мерасад. Таҳлили нишондиҳандаҳои истеҳсоли молҳои муҳимтарини саноати коркард дар давоми солҳои 2018-2023 нишон дод, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти муҳимтарини саноатӣ ва коркарди онҳо тамоюли афзоишро дорад. Чи тавре аз нишондиҳандаҳои ҷадвали 4 дида мешавад, истеҳсоли консерваҳо аз савзавот (бо шарбату хамаи помидор) 7,5 баробар, консерваҳо 3 баробар, маҳсулоти макаронӣ 3 баробар, меваи хушк 2,7 баробар ва дигар маҳсулотҳо бошад аз 23,4%-и гӯшт якҷоя бо калапочаи навъи 1 то ба 99,6%, истеҳсоли панири равғанӣ афзудааст.

Афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти муҳимтарини саноати коркард бевосита ба зиёдшавии шумораи корхонаҳои истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ ва татбиқи технологияи инноватсионӣ вобастагӣ дорад.

Чадвали 4. – Динамикаи истехсоли молҳои муҳимтарини коркарди саноатӣ дар солҳои 2018-2023

(дар шакли асл)

Номгӯи маҳсулотҳои асосии хӯрокворӣ	Солҳо						2023 бо % нисбати 2018
	2018	2019	2020	2021	2022	2023	
Гӯшт, якҷоя бо каллапochaи нави 1, ҳаз.т.	59,0	65,1	69,5	67,6	70,7	72,8	123,4
Ҳасиб, тонна	4629	5039	7057	5952	4543	4473	96,6
Маҳсулоти шири холис ба ҳисоби шир, ҳаз/т.	14,6	15,2	15,4	16,4	17,3	19,0	130,1
Яҳмос, тонна	1549	1745	1640	2369	1596	2134	137,8
Панири равганин (якҷоя бо бринза), тонна	256	224	226	227	290	511	199,6
Консерваҳо, млн. бш	23,6	27,1	62,4	66,5	66,4	70,0	3 баробар
Консерваҳо аз савзавот (бо шарбату хамираи помидор) млн. бш	1,6	3,6	33,9	24,2	20,8	12,1	7,5 баробар
Консерваҳои мевагӣ, млн бш	10,8	23,2	28,1	32,8	31,7	21,2	196,3
Маҳсулоти макаронӣ, ҳаз.т	4,4	3,4	6,0	9,5	10,0	13,0	3 баробар
Равгани растанӣ, ҳаз. тонна	16,3	21,6	23,9	23,6	24,8	25,8	158,3
Шароби ангур, ҳазор дал	13,1	10,1	16,4	1706	16,4	26,0	198,5
Меваи хушк, тонна	2929	3707	5303	6664	6520	7999	2,7 баробар
Кетчуп, тонна	201,5	158,6	248,0	309,9	200,6	311,8	154,7
Картошка бирён, тонна	40,5	49,3	67,5	50,0	45,9	59,4	146,7

Сарчашма: Таҳияи муаллиф. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷмӯаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.- Душанбе 2024.-С. 47-48.

Таҳлилҳо нишон дод, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюли мусбати афзоиши истехсоли маҳсулоти саноати коркард ва озуқаворӣ мушоҳида мешавад. Дар баробари ин дараҷаи нокифоя будани истехсоли ҳасиб ба андозаи 3,4% ба мушоҳида расид.

Маврид ба зикр аст, ки гарчанде шумораи корхонаҳои коркарди саноатӣ ва ҳаҷми истехсоли маҳсулоти муҳимтарини саноати коркард майли афзуншавиро дошта бошад ҳам, аммо бо сабаби зиёдшавии шумораи табиӣ аҳоли талаботи истеъмолии онҳо пурра қонеъ гардонида намешавад. Бо ҳамин сабаб раванди аз хориҷи кишвар воридшавии маҳсулоти асосии хӯрокворӣ шиддат гирифта, боиси ҳамасола баландравии нархи онҳо дар бозори истеъмолии кишвар гашта истодааст.

Чадвали 5. - Динамикаи воридот ва содироти маҳсулоти хӯрокворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2018-2023

Ногӯй	Солҳо				2023 нисбати 2018 %
	2018	2020	2022	2023	
Ҳамагӣ воридот аз рӯйи гуруҳҳои молҳо, млн.доллар аз он ҷумла:	3151,0	3150,9	5167,5	5889,0	186,9
Воридоти маҳсулоти саноати хӯрокворӣ, млн.доллар	232,0	295,2	458,2	480,5	2,1 баробар
Ҳиссаи воридоти маҳсулоти саноати хӯрокворӣ нисбати ҳамагӣ воридот %	7,4	9,4	8,9	8,2	110,8
Ҳамагӣ содирот аз рӯйи гуруҳҳои молҳо, млн.доллар аз он ҷумла:	1073,3	1406,9	2142,0	2448,8	2,3 баробар
Содироти маҳсулоти саноати хӯрокворӣ, млн.доллар	3,8	8,8	8,2	14,1	3,7 баробар
Ҳиссаи содироти маҳсулоти саноати хӯрокворӣ нисбати ҳамагӣ содирот %	0,4	0,6	0,4	0,6	150,0

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷмӯаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.- Душанбе, 2024.-С. 38-39.

Аз маълумотҳои чадвали 5 чунин хулоса кардан мумкин аст: 1) Дар давраи таҳлилшаванда арзиши молҳои воридотӣ дар ҷумҳурӣ 86,9%, аз ҷумла воридоти маҳсулотҳои истехсоли саноати хӯрокворӣ 2,1 баробар зиёд шудааст; 2) Ҳиссаи ҳаҷми воридоти маҳсулотҳои хӯрокворӣ дар ҳаҷми умумии арзиши воридотии маҳсулотҳо аз 7,4 то ба 8,2% расидааст. Дар ин самт бояд миқдори корхонаҳои истехсолии ватанӣ зиёд карда шаванд. Ҳамчунин, бояд ба гуногунии истехсоли маҳсулот ва сифати он диққат дода шавад. Дар ин самт нақши корхонаҳои хурду миёнаи саноатӣ бояд назаррас бошад. Миқдори онҳоро бояд зиёд кард. Сабаби асосии афзуншавии ҳаҷми содирот ин таъсиси корхонаҳои нави саноатии дорои технологияи инноватсионӣ, истехсоли молҳои баландсифати рақобатпазир ва ба талаботи бозори ҷаҳонӣ ҷавобгӯ маҳсуб меёбад.

Омӯзиши таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ нишон дод, ки онҳо низ ҳамасола барои воридоти маҳсулоти озуқаворӣ хароҷотҳои назаррас анҷом медиҳанд, аммо қисме аз ин хароҷотҳоро аз ҳисоби содироти маҳсулоти ниҳони саноатӣ руйпӯш менамоянд. Дар кишвари мо бошад, қисми бештари маҳсулоти содиротиро ашёи хом, аз ҷумла ашёи хоми кишоварзӣ ташкил медиҳад.

Дар Барномаи миёнамӯҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 қайд гардидааст, ки “Аз таҳлилҳо бармеояд, ки наҳи пахта то 30 фоиз ва сабзавоту мева то 3 фоиз коркард шуда, боқимонда дар шакли ашёи хом содирот карда мешавад, ки арзиши содиротӣ дар шакли ашё нисбат ба моли тайёр ба маротиб камтар аст”[1, С. 40]. Ҳамчунин, маълумотҳои оморӣ соли 2023 нишон дод, ки ҳамагӣ ба маблағи 14,1 млн. доллари ИМА маҳсулоти хӯрокворӣ ба хориҷи кишвар содирот шудааст, ки 0,6%-и молҳои содиротиро ташкил медиҳад. Албатта, ин нишондиҳанда хело кам буда собит менамояд, ки аз кишвари мо содироти ашёи хом бештар аст. Аз ин лиҳоз, ҷиҳати бештар намудани коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ зарур аст корхонаҳои хурду миёнаи коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ бештар бунёд карда шаванд. Чунки амалия нишон медиҳад, ки бештари вақт корхонаҳои бузург ба мушкили дастрасии ашёи хом рӯ ба рӯ мешаванд. Бинобар ин корхонаҳои хурду миёнаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ бинобар

сабаби мавсимӣ фаъолият намуданашон ба шароити ҷумҳурӣ мувофиқ мебошанд. Таҳлили анҷомдодашуда собит намуд, ки дар кишвар коркарди маҳсулоти кишоварзӣ қаноатмандкунанда нест, чунки ҳоло ҳам вобастагии бозори кишвар аз хориҷа, алалхусус бозори озуқаворӣ ба мушоҳида мерасад.

Хулоса

1. Таҳлил ва баҳодиҳии коркарди воқеии маҳсулоти кишоварзӣ баёнгари он аст, ки ҳиссаи ин баҳши муҳимми иқтисодиёт барои ноил шудан ба сатҳи рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ, афзун намудани ҳиссаи маҳсулоти комплекси агросаноатӣ дар ММД ва таъмини рушди басуръати он, баланд бардоштани самаранокии соҳаи агросаноатӣ ва афзоиши ҳиссаи он дар таъмини амнияти озуқаворӣ ноқофӣ мебошад. Зеро ҳиссаи истеҳсоли маҳсулоти комплекси агросаноатӣ дар ММД давоми солҳои таҳқиқшаванда ҳамагӣ 40-45%-ро ташкил мекунад, ҳоло он ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кишвари саноатӣ-аграрӣ эълон шудааст ва ин нишондод қонеъкунанда буда наметавонад. Бинобар ин, зарур мешуморем, ки истеҳсолоти кишоварзӣ бо роҳи диверсификасия афзун ва рушди соҳаи саноатро бо бунёди корхонаҳои коркарди маҷмуавии ашёи хоми кишоварзӣ таъмин намудан имконпазир аст;

2. Маълумотҳои расмӣ оморӣ нишон медиҳад, ки дар зарфи солҳои 2018-2023 ҳаҷми истеҳсолоти саноати коркард 2 баробар ва шумораи корхонаҳои ин баҳши саноат 63,6% зиёд шудааст. Аммо ҳиссаи корхонаҳое, ки ашёи хоми кишоварзиро коркард менамоянд, қаноатмандкунанда нест. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки ба василаи ҷалби сармояи дохиливу хориҷӣ таъсиси корхонаҳои муштарак ва ташкили корхонаҳо бо сармояи шарикони хориҷӣ шумораи корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, алалхусус коргоҳҳои хурду миёна бештар карда шаванд;

3. Омили дигари нигаронкунанда ин аз ҷониби корхонаҳои коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ пешниҳоди ҳисоботҳои сифрӣ ва ҳам барҳамхурии онҳо ба ҳисоб меравад. Бинобар ин пешниҳод менамоем, ки давлат ҷиҳати дастгирии ин навъи корхонаҳо чораҳои зарурӣ ба монанди додани имтиёзҳои андозию гумрукӣ, қарзҳои мустақиму кафолатноки имтиёздор, субсидияҳо ва дигар шаклҳои дастгирии молиявӣ заруриро роҳандозӣ намояд;

4. Аз тамоюли воридот ва содироти маҳсулоти хӯрокворӣ ба хулоса омадан мумкин аст, ки фаъолияти корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, бахусус корхонаҳои хурду миёна вобаста ба омилҳои захираҳои иқтисодӣ, ҳудудӣ-ҷуғрофӣ, нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, ҳаҷми истеҳсолоти кишоварзӣ, шумораи корхонаҳои кишоварзӣ ва захираҳои меҳнатӣ дар минтақаҳои ҷумҳурӣ ҷойгир намудан зарур ва муҳим мебошад.

Хулоса, дар минтақаҳои ҷумҳурӣ таъсис ва ҷойгиркунии корхонаҳои хурду миёнаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ба кам шудани талафоти маҳсулоти кишоварзӣ истеҳсолшуда мусоидат менамояд. Дар натиҷа вобастагии иқтисодиёти кишвар аз иқтисодиёти хориҷӣ кам гашта, дар навбати аввал мо метавонем бо ин роҳ маҳсулоти воридотивазкунанда истеҳсол намуда баъдан маҳсулоти ба содирот нигаронидашудаи рақобатпазир истеҳсол намоем.

АДАБИЁТ

1. Барномаи миёнамӯҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025.- Душанбе, 2021.- 178 с.
2. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷмуаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.- Душанбе, 2023.- 368 с.
3. Оморӣ солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷмуаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.- Душанбе, 2024.- 429 с.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ».- Душанбе, 26 декабри соли 2018.- 38 с.
5. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷмуаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.- Душанбе, 2024.- 89 с.
6. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030.- Душанбе, 2016.- 84 с.

РУШДИ КОРКАРДИ САНОАТИИ МАҲСУЛОТИ КИШОВАРЗӢ – ОМИЛИ МУҲИММИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ

Аннотатсия. Дар мақола коркарди саноатии маҳсулоти соҳаи растанипарварӣ ва чорводорӣ ҷиҳати нигоҳдории тӯлонӣ бо мақсади таъмини аҳоли бо маҳсулоти баландсифати озуқаворӣ ва бо ин роҳ баланд бардоштани ҳиссаи соҳаҳои агросаноат дар ММД таҳлил карда шудааст. Ҳамчунин, тамоюли истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ хоси коркарди саноатидошта бо дарназардошти меъёри тавсиявӣ фарқияти байни ҳаҷми истеъмол ва истеҳсолоти ҳақиқӣ муайян карда шуда, истеҳсоли молҳои асосии хӯрокворӣ ва воридоту содироти он мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Пешниҳод карда шуд, ки бунёди корхонаҳои хурду миёнаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ вобаста ба захираҳои иқтисодӣ, ҳудудӣ-ҷуғрофӣ, захираҳои меҳнатӣ ва ҳаҷми истеҳсолоти кишоварзӣ дар минтақаҳои ҷумҳурӣ ҷойгир карда шавад.

Калимаҳои асосӣ: *коркарди саноатӣ, агросаноат, маҳсулоти кишоварзӣ, корхонаҳои коркард, корхонаҳои хурду миёна.*

РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОЙ ПЕРЕРАБОТКИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ – ВАЖНЫЙ ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация. В статье проведён анализ промышленной переработки продукции отраслей растениеводства и животноводства для длительного хранения, в целях обеспечения населения высококачественной продовольственной продукцией, и таким образом, увеличения доли агропромышленности в ВВП. Также, анализируется динамика производства сельскохозяйственной продукции, подлежащей промышленной переработке, с целью создания мелких и средних предприятий по переработке сельскохозяйственной продукции, с учетом импорта и экспорта продовольственной продукции. Предлагается создание, а также размещение мелких и средних предприятий по переработке сельскохозяйственной продукции в регионах республики, в зависимости от их экономических, территориально-географических, трудовых ресурсов и объема сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: промышленная переработка, агропромышленность, сельскохозяйственная продукция, перерабатывающие предприятия, мелкие и средние предприятия.

DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL PROCESSING OF AGRICULTURAL PRODUCTS IS AN IMPORTANT FACTOR IN ENSURING FOOD SECURITY

Annotation. This article analyses the industrial processing of crop and livestock products for long-term storage, with the aim of providing the population with high-quality food products and thereby increasing the share of agro-industry in GDP. It also analyses the dynamics of agricultural production subject to industrial processing, with a view to establishing small and medium-sized agricultural processing enterprises, taking into account the import and export of food products. It proposes the establishment and location of small and medium-sized agricultural processing enterprises in the republic's regions, depending on their economic, geographical, labor resources, and agricultural production volume.

Keywords: industrial processing, agro-industry, agricultural products, processing enterprises, small and medium-sized enterprises.

Сведения об авторе:

Джумаев Наджмиддин Абдуллоевич – старший преподаватель кафедры финансы и кредиты в АПК, ТАУ имени Ш.Шотемур, проспект Рудаки 146, Тел.: (+992) 106-06-25-25, E-mail: Najmaddin8624@mail.ru

About the author:

Jumayev Najmaddin Abdulloevich – senior teacher of finance and credit in agroindustry complex department, TAU named after Sh.Shotemur, avenue Rudaki 146, Tel: (+992) 106-06-25-25, E-mail: Najmaddin8624@mail.ru

ТДУ:338.22.51

САРМОЯГУЗОРИИ САБЗ ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢ

Ғуломова Х.А. – Донишгоҳи давлатии Данғара

Калимаҳои асосӣ: сармоягузорӣ, иқтисодӣ миллӣ, амниятӣ озуқаворӣ, самарнокии иқтисодӣ, ҷалби сармоягузорӣ, молиявӣ, рушди иқтисодӣ, дастгирии сармоягузорӣ.

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лиҳози имкониятҳои захираҳои табиӣ қазри замин, экологӣ, саёҳӣ, кишоварзӣ, обию энергетикӣ ва ғайраҳо дорои мебошад. Дар ин радиф бевосита бахри рушди соҳаҳои қайдгардида ва инчунин рушди иқтисодиёт бевосита аз сармоягузори сабз алоқамандии калон дорад. Аз ин хотир, қайд менамоем, ки ба роҳмонӣ ва ҷалби сармоягузори сабз ҳамчун яке аз омилҳои рушди хандаи иқтисодиёти миллӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷода як қатор омилҳои манфии ҳастанд, ки бахри ҷалби сармоягузори дар Ҷумҳурии Тоҷикистон монеа эҷод менамояд. Ҳақиқатан ташаккули иқлими мусоид ба сармоягузори сабз дар ҷумҳурӣ ба ояндаи рушди босуботи мамлакат оварда мерасонад.

Вобаста ба ин мушкилот борҳо аз ҷониби давлату Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва махсусан, аз тарафи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд ва баррасӣ карда шудааст. Инчунин, дар яке аз барномаҳои худ Ҷаноби Олӣ иброз доштанд, ки “бояд таъкид намоям, ки ҷиҳати ноил шудан ба ҳадафи олии давлат, яъне баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии мардуми кишвар ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли мо бояд пешрафти бахшҳои воқеии иқтисодиёт, тақмили низоми идораи давлатӣ, суботи молиявӣ, беҳтар кардани фазои сармоягузорӣ ва дастгирии соҳибкорӣ, хулоса рушди муназзаму устувори иқтисодиёти мамлакатро таъмин намоем” [8].

Дар ҷодаи пешбурди ҳамкориҳои минбаъда бо мамлакатҳои хориҷӣ, вазорату идораҳои фаъолияти худро ҷиҳати ҳифзи манобеи миллии кишвар, ҷалби сармояи хориҷӣ, аз ҷумла сармояи мустақим ва технологияҳои нав ҳарчи пурсамар роҳандозӣ намоянд [1].

Бояд иброз намоем, ки сармоягузорӣ аз ду нуқтаи назар пайдо мегардад, яъне нуқтаи назари иқтисодӣ ва иҷтимоӣ. [3]. Доир ба ақидаи назари иқтисодӣ дар афзоиши нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, пеш аз ҳама рушди ММД ба сари аҳоли ва иқтисодии содиротӣ пайдо мегардад. Вобаста ба назари иҷтимоӣ бошад ин хоҳиш ёфтани хавфу хатари иҷтимоӣ, афзоиш ва зиёдшавии музди маош ва бо ин усул баланд шудани қобилияти харидории аҳоли мебошад.

Рушди иқтисодии мамлакатамон пайваستا аз ҳадафҳои стратегии кишвар, аз ҷумла таъмини истиклолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши неруи барқ, раҳой бахшидани мамлакат аз бунбасти коммуникатсионӣ ва ба кишвари транзитӣ табдил додани он, таъмини амниятӣ озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои хушсифат, саноатикунони босуръати кишвар ва вусъатдиҳии шуғли пурмахсул вобастагӣ дорад [4].

Дар ин ҷода, ба гуногунсамтӣ рақобатпазирии иқтисоди миллӣ, бароҳмондани фаъолияти самарабахши самтҳои воқеии иқтисодиёт, инчунин баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии мардум, рушди неруи инсонӣ, тақими институтҳои ва дар ин замина таъмин намудани рушди устувори сифатнокии иқтисоди миллӣ афзалият дода мешавад.

Дар адабиёти иқтисодӣ як қатор ақидаҳо мавҷуд мебошад, ки ба беҳтар гардонии иқлими иқтисодӣ мусоидат менамояд [11, с. 11]. Вобаста ба омӯзиши онҳо мо ба чунин хулоса омадем, ки иқлими мусоид ба сармоягузори сабз ин шарту шароити мусоид ба молиявӣ, иқтисоди сиёсӣ ва иҷтимоӣ мебошанд, ки бевосита ба ҷалби сармоягузори хориҷӣ мусоидат менамояд. Иқлими мусоид бо мавҷудияти муътадили сиёсӣ, базаи хуби ҳуқуқи меъёрӣ, системаи хуби андоз, имтиёзҳо дар ин равию тавсиф мегардад. Ҷанбаи тавре, ки таҷрибаи нишон медиҳад, ин омилҳо барои мамлакат ҳамчун Тоҷикистон ниҳоят муҳим ва зарурӣ мебошад, зеро захираҳои дохилӣ барои дастгирии дараҷаи рушди иқтисодӣ нокифоя мебошанд. Сиёсати ҳавасмандгардонии ҷалби сармоягузорӣ дар давлатҳои тараққикарда ва мамлакатҳои рӯ ба тараққӣ моҳиятан аз ҳамдигар фарқ мекунад.

Вобаста ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи инвестицияҳои хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» тамоми намудҳои сарватҳои моддӣ маънавӣ, ки барои истеҳсоли молҳо, иҷрои корҳо ва хизматрасониҳо аз тарафи сармоягузори хориҷӣ гузошта шуда, дар натиҷаи он ғоида ё самараи иҷтимоӣ хуб ба даст меояд, инвестиция (сармоягузорӣ) мебошанд. Аз ин хотир, зеро мафҳуми сармоягузорӣ дар мазмунӣ васеъ маблағҳои пулӣ, арзишҳои молумулкӣ ва зехнии давлат, ашхоси воқеӣ ҳуқуқӣ фаҳмида мешавад, ки ба таъсиси корхона ва ташкилотҳои нав, васеъ гардонидан, таъмир намудан ва аз ҷиҳати техникӣ таъминнамудани корхонаҳои амалкунанда, бадастории амволи ғайриманқул, саҳмияҳо ва дигар қоғазҳои қиматнок ва дигар активҳо бо мақсади гирифтани ғоида ва ноил гардидан ба дигар натиҷаҳои муфид равона карда шудааст.

Мақсади асосии самти сармоягузорӣ, мусоидатнамоии ҳаматарафа ба пешрафти самти сармоягузорӣ, инчунин баланд бардоштани соҳаи истеҳсолот ва баровардани давлат аз мушкilotи иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Фаъолияти асосии сармоягузори сабз баҳри ҳалли саривақтии мушкilotи иқтисодӣ иҷтимоӣ мамлакат, ки бо зарурияти ташкили фазои мусоид ба сармоягузорӣ алоқаманд мебошад, роҳандозӣ мегардад. [7]. Аз ин лиҳоз, ба инobat гирифта мешавад, ки иқтисодиёти Тоҷикистон даврҳои нисбатан вазнин ва мушкilotро аз сар гузаронидааст.

Ҳамчунин, ба мисли даст гардидани сатҳи истеҳсолот, ки ба беқурбшавии пул оварда мерасонад, ба он равандҳои муносибатҳои иқтисодӣ давлат ва сатҳи иҷтимоӣ мардум таъсири манфӣ мерасонад. Аз ин лиҳоз, рафъи ҳолатҳои зикргардида ҳамчун, пеш аз ҳама, аз роҳи усулҳои самарабахши ҷалби сармоягузорӣ истифода барем [2]. Бояд қайд намоем, ки бевосита ҷалби сармоягузорӣ ҳоло мазмунӣ комили пешрафти иқтисодиётро доро намебошад. Самти дигаре, ки метавонад самараи воқеӣ ин равандро зоҳир намояд – ин бевосита истифодаи дуруст ва мақсадноки бароҳмонии сармоя бадастовар-дашуда мебошад.

Ташкил ва маблағгузори сармоя ҳамчун қисмати илми идоракунии иқтисодӣ бояд мавқеи муайяни ҳудро дар тамоми зинаҳои идоракунии доро бошад. [10].

Раванди ташкил ва маблағгузори сармоя бояд фаъолияти сармоягузори таҳлил намуда, иқтисодӣ ҳар як самти сармоягузорӣ, асоснокии қабули қарор дар вақти таҳия ва амалигардонии лоиҳа ва барномаҳои сармоягузори зоҳир намояд; раванди ташкили сармояи сандуқӣ (корхонаҳо, бонкҳо ва ғайра) ва истифодаи онҳоро дар раванди маблағгузори амволи ғайриманқул ба инobat гирифта шавад.

Бо мақсади диверсификасияи манбаъҳои сармоягузорӣ ва истеҳсолот, беҳтар намудани муносибатҳои сармоягузорӣ, фароҳам овардани фазои мусоиди агробизнес ва занҷири баланди арзиши иловашуда, даст-гирии рушди муносибатҳои ҳамгирӣ, ки ташаккули рушди усули нави ташкиливу технологиро дар КАС рӯи кор меорад, инчунин ба таври васеъ ҷорӣ намудани механизмҳои бозорӣ ва технологияҳои рақамӣ, ит-тилоотии коммуникатсионӣ дар соҳа, истифодаи самараноки дастовардҳои илм ва афзун намудани иқти-дори сармояи инсонӣ дар иқтисодиёти деҳот, зарурати таҳияи Стратегия рушди сармоягузорӣ (минбаъд Стратегия) дар комплекси анросаноатӣ ба миён омадааст.

Стратегиягирии рушд фаъолияти сармоягузорӣ дар комплекси агросаноатии мамлакат яке аз унсурҳои бунёде мебошад, ки низомӣ самарабахши муно-сибатҳои иҷтимоӣ иқтисодиро дар иқтисодиёти манотиқи деҳа, ки беш аз 70% аҳоли умр ба сар мебаранд, ташкил медиҳад.

Мавҷуд набудани ҳуҷҷати стратегия рушди сармоягузорӣ барои комплекси агросаноатӣ дар амал ташкили раванди истеҳсоли ғайрисистемавиро дошта, метавонад боиси дар сатҳи даст истифода шудани иқтисодӣ захираҳои сармоягузорӣ, идоранашавандагии равандҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва баланд шудани дараҷаи хавф ҳатарҳо ва таҳдидҳо ба амнияти иқтисодӣ ва озукаворӣ мамлакат ва минтаҳои он гардад. Бинобар он стратегия рушди сармоягузорӣ дар комплекси агросаноатӣ, ҳамчун механизми идора-кунии фаъолияти сармоягузори ташкилотҳои институтсионалӣ ва корхонаҳои КАС, ки дар асоси пешгуи дарозмӯҳлат ё миёнамӯҳлати тараққиёти он, мебошад.

Стратегия зарурияти пешгуи рушди КАС-ро ба назар мегирад ва тарҳи танзими давлатии фаъолияти сармоягузорӣ ва таъминоти институтсионалии онро муайян намуда, ҳамчун роҳи асосии татбиқи стратегияи рушди комплекси агросаноатӣ дар шароити ҳозира, ба иҷро мерасонад. Мақсади асосии стратегия аз инҳо иборат мебошад:

- баланд бардоштани иқтисодӣ сармоявии зеркоплеси озукаворӣ КАС, ки таъмини амнияти озукаворӣ аҳолиро дар кишвар ва минтақаҳои он мусоидат менамояд;
- фароҳам овардани фазои мусоид ба сармоягузориҳо аз манбаъҳои гуногун ҷиҳати таъмини рушди агробизнес ва занҷирҳои арзиш;
- муккамал гардонидани механизмҳои танзиму дастгирии давлатии фаъолияти сармоягузорӣ дар соҳаҳои КАС ва дигар соҳаҳои иқтисодиёт, ки бо он дар доираи тавозуни байнисоҳавӣ алоқамандӣ доранд;
- эҷоди низомӣ ҳавасмандӣ ва ҷолибият барои таҳияву татбиқи лоиҳаҳои сабзи сармоягузорӣ дар КАС;
- таъмини рушди инфрасохтори институтсионалии сармоягузориҳо ва тақмили додани низомӣ шаффофи омили КАС.

Бо вуҷуди дастовардҳои дар тӯли солҳои охир дар соҳаи беҳтарсозии фаъолияти сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ноилгардида, таҳлили анҷомдодашуда имкон дод, ки муаммоҳои зерини барои кишвари мо дар соҳаи сармоягузорӣ ҳосбуда муайян кард шаванд:

- бозори дохилии нисбатан наҷандон калон ва ҳамгирӣ заифи тиҷоратӣ иқтисодӣ бо кишварҳои хориҷӣ;
- рушди ғайрикофии инфрасохтори ҷисмонӣ (роҳҳо, хатҳои интиқоли қувваи барқ, обтаъминкунии ва монанди инҳо) дар як қатор минтақаҳои кишвар;
- камбудии мавсимии қувваи барқ;

- нуксонҳо дар қонунгузории кишвар дар соҳаи сармоягузорӣ ва механизмҳое, ки ҳуқуқи моликият, риояи бояду шояди қонунҳо ва муносибатҳои шартномавии субъектҳои хоҷагидориро таъмин мекунамд, нигилизми ҳуқуқӣ;
- шароити заифи рақобатпазирӣ ҷиҳати ҷалби сармоягузориҳо (низомҳои андоз, гумрук ва равидид);
- нисбатан дур будан аз бозорҳои истеъмолии бузурги ҷаҳонӣ ва шохроҳҳои асосии тиҷоратию нақлиётӣ;
- инкишоф наёфтани инфрасохтори сармоягузорӣ (банкӣ, иттилоотию таҳлилий, консалтингӣ (машваратӣ) ва ғайра;
- баланд будани сатҳи бюрократизатсияи (расмийпарастии) идораи давлатӣ;
- дар кишвар ба микдори кофӣ вучуд надоштани кадрҳои идоракунамда ва корғарии дорои донишу малакаи муосир, баланд будани сатҳи муҳочирати берунӣ.

Хулоса, мушкилоте, ки дар боло оварда шудааст фаъолияти сармоягузории сабзро то як андоза коста мегардонад, дар ҳолати ҳал гардидани мушкилоти ҷойдошта фикр менамоем, ки ҷалби сармоягузoron ва воридоти сармоя дар соҳаҳои гуногуни кишварамон зиёд мегардад. Аз ин лиҳоз, давлат бояд шарт ва шароитҳои хуб, имконят, ҳавасмандии иқтисодӣ ба мисли андозию гумрукиро нисбати сармоягузoron бештар ба роҳ монда шавад. Чунки сармоя ҳамчун омили муҳимтарини истехсолот ба ҳисоб рафта, бо мақсади таъмин намудани раванди истехсолот, тавлиди неъматҳову ҳадамот, ба ҳадди ақал расондани масрифот дар асоси он ба даст овардани фоида нигаронида мешавад.

АДАБИЁТ

1. Бобоазизода Ш.А. Асосҳои сармоягузорӣ.- Душанбе: 2022.
2. Ахмедов Д.Сармоягузорӣ ҳамчун омили баланд бардоштани истехсол, маҳсулоти боғдорӣ.-Душанбе, 2022,-№4/2(44).-129 с.
3. Ахмедов Д.Х. Сармоягузори омили рушди устувори иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Кишоварз, 2021. -№1(90).
4. Базаров Ш.Ш., Эргашев А. Роҳҳои баланд бардоштани самаранокии истифодаи сармоягузориҳо дар соҳаи кишоварзӣ.- Душанбе: НАСИП-КАС, 2009.
5. Старик Д.Э. «Как рассчитать эффективность инвестиций» - М.: АО «Финстатинформ, 1996г.
6. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. – С.27.
7. Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023–2037. – Душанбе, 2022.
8. Суҳанронии Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо кормандони соҳаҳои молия, андоз, гумрук ва банкдорӣ кишвар. -Душанбе, 10.05.2019. -1 с.
9. Қудратзода П.Қ., Д.Х. Ахмедов. Ҳавфҳои сармоягузорӣ ва роҳҳои ҳалли он дар кишоварзӣ / П.Қ. Қудратзода, Д.Х. Ахмедов // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №. 3(42). – С. 436-443.
10. Бақоев Ш.С / Такмилдиҳии механизмҳои таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузории ноҳиявӣ (дар мисоли вилояти Хатлонии Ҷумҳурии Тоҷикистон). Автореферати диссертатсия. -Хуҷанд, 2020.-С.
11. Бобоев, Ш. К. Формирование и развитие лизинговых отношений в сельском хозяйстве Республики Таджикистан : специальность 08.00.05 "Экономика и управление народным хозяйством (по отраслям и сферам деятельности, в т.ч.: экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами; управление инновациями; региональная экономика; логистика; экономика труда; экономика народонаселения и демография; экономика природопользования; экономика предпринимательства; маркетинг; менеджмент; ценообразование; экономическая безопасность; стандартизация и управление качеством продукции; землеустройство; рекреация и туризм)" : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Бобоев Шариф Каноатшоевич. – Душанбе, 2010. – 18 с. – EDN QHCJXH.

ЗЕЛЕННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ И ИХ РОЛЬ В РАЗВИТИИ АГРАРНОГО СЕКТОРА

Аннотация. Основная цель данной статьи, в которой рассматриваются инвестиции,-всестороннее содействие развитию инвестиционных отношений, повышению уровня производства и выводу страны из экономического кризиса. Основной задачей инвестиционной деятельности в экономике является своевременное решение социально-экономических проблем Республики Таджикистан, что связано с необходимостью создания благоприятного инвестиционного климата, что отражено в данной статье. В этой связи, мы считаем необходимым, чтобы государство оказывало постоянную поддержку и стимулы отечественным, и иностранным инвесторам.

Ключевые слова: *инвестиции, национальная экономика, продовольственная безопасность, экономическая эффективность, привлечение инвестиций, финансы, экономическое развитие, поддержка инвестиций.*

САРМОЯГУЗОРИИ САБЗ ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢ

Аннотатсия. Ҳадафи асосии ин мақола, ки дар он сармоягузорӣ баррасӣ мешавад, мусоидат ба рушди ҳамаҷонибаи муносибатҳои сармоягузорӣ, афзоиши сатҳи истехсолот ва раҳой аз бухрони иқтисодӣ мебошад. Ҳадафи асосии фаъолияти сармоягузорӣ дар иқтисодиёт ҳалли саривақтии мушкилоти иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки бо зарурати фароҳам овардани фазои мусоид ба сармоягузорӣ, ки дар ин мақола инъикос ёфтааст, алоқаманд аст. Дар ин робита, мо боварӣ дорем, ки давлат бояд ба сармоягузoronи ватанӣ ва хориҷӣ дастгирии доимӣ ва ҳавасмандгардонӣ расонад.

Калимаҳои асосӣ: *сармоягузорӣ, иқтисодӣ милли, амниятӣ озуқаворӣ, самарнокии иқтисодӣ, ҷалби сармоягузорӣ, молиявӣ, рушди иқтисодӣ, дастгирии сармоягузорӣ.*

GREEN INVESTMENT AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR

Annotation. the main goal of this article, which discusses investment, is to comprehensively promote the development of investment relations, increase the level of production, and pull the country out of the economic crisis. The main task of investment activity in the economy is to promptly solve the socio-economic problems of the Republic of Tajikistan, which is associated with the need to create a favorable investment climate. In this regard, we consider it necessary to provide the state with continuous support and privileges for domestic and foreign investors.

Keywords: *investment, national economy, food security, economic efficiency, investment attraction, finance, economic development, investment support.*

Сведения об авторе:

Гулямова Хуршеда Амонуллоевна - старший преподаватель кафедры экономики и управления Дангаринского государственного университета. 735320, Республика Таджикистан, район Дангара, улица Центральная. Тел: 010200286.

Author information:

Gulomova Khursheda Amonulloevna – Senior teacher, Department of economic, Dangara State University. 735320, Republic of Tajikistan, region Dangara, Central Street. Tel: 010200286.

ТДУ:631.147

РУШДИ БОЗОРИ КИШОВАРЗИИ МАҲСУЛОТҲОИ ОРГАНИКӢ ДАР ШАРОИТИ МУБОРИЗА БА МАҲСУЛОТҲОИ ХӢРОКВОРИИ СУНӢӢ

Азизқулов Б.Қ.¹, Эгамов С.Х.²– ¹Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон,

²Институти иқтисодиёт ва таҳқиқи системавии рушди кишоварзии АИКТ

Калимаҳои асосӣ: кишоварзии органикӣ, маҳсулоти органикӣ, маҳсулоти сунъии хӯрокворӣ, бозори органикӣ, сертификати органикӣ, истеъмолкунандаи экологӣ, рушди устувор, бехатарии ғизо, Ҷумҳурии Тоҷикистон, сиёсати кишоварзӣ

Дар солҳои охир масъалаи таъмини аҳоли бо ғизо аз ҷиҳати экологӣ тоза ба яке аз масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва экологӣ табдил ёфтааст. Афзоиши истеҳсоли маҳсулоти сунъии хӯрокворӣ, ки аксаран дорои моддаҳои зараровари кимиёвӣ, бактерияҳо, антибиотикҳо ва дигар иловаҳои химиявӣ мебошанд, на танҳо ба сифати маҳсулот таъсири манфӣ мерасонад, балки боиси пахншавии бемориҳои саҳтатасир, захролудшавии хӯрокворӣ ва коҳиши вазъи саломатии инсон мегардад.

Дар ин замина рӯз то рӯз талабот ба маҳсулоти органикӣ, ки дар шароити табиӣ ва бе истифодаи маводи кимиёвӣ истеҳсол мегарданд, босуръат меафзояд. Маҳсулоти органикӣ на танҳо барои саломатии инсон муфиданд, балки ба муҳофизати муҳити зист, ҳифзи гуногунии олами биологӣ ва нигоҳ доштани ҳосилхезии хок нақши муҳимро иҷро мекунанд.

Дар ҷаҳони муосир кишварҳои ҷаҳон кушиш ба он мекунанд ки ба рушди кишоварзии органикӣ диққати махсус диҳанд, ки ин раванд ба як самти муҳими гузариш ба иқтисоди сабз ва рушди устувори соҳаҳои ҳаётии инсон табдил ёфтааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дорои иқтисодии мусоид ба табиӣ ва анъанаҳои кишоварзии суннатӣ мебошад, ки метавонад заминаи рушди маҳсулоти органикиро фароҳам оварда дар амалигардонии ҳадафи стратегияи худ яъне таъмини амнияти озуқаворӣ мусоидат намояд. Аммо, рушди ин бозор дар кишвар бо як қатор мушкилоти низомӣ, инфрасохторӣ, танзимӣ ва иттилоотӣ рӯбарӯ мебошад.

Ин мақола ба таҳлили шароити кунунӣ, имкониятҳо ва монеаҳои рушди бозори маҳсулоти органикӣ дар Тоҷикистон бахшида шудааст ва кӯшиш мекунанд, ки дар муқоиса бо пахншавии маҳсулоти сунъии хӯрокворӣ, самтҳои афзалиятнок ва иқдомҳои заруриро барои рушди ояндадор тақвият диҳад.

Яке аз ҳадафҳои асосии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмини амнияти озуқаворӣ ба ҳисоб меравад. Мафҳуми амнияти озуқаворӣ ин вазъи иқтисодии давлат мебошад, ки аз ҳисоби истеҳсолоти дохилӣ бехатарии озуқаворӣ кишвар таъмин гардида, дастёбии воқеӣ барои ҳаёти солиму ғаёл ва рушди демографияи ҳамаи аҳоли зарур аст, қафолат дода мешавад. Истилоҳи “амнияти озуқаворӣ” дар гардиши байналмилалӣ пас аз бӯҳрони ғалла дар солҳои 1972-1973, замоне фаро расид, ки ҷаҳон ба истихроҷи зиёди маводи ғи-зоӣ дар кишварҳои пешрафта баробари гуруснагӣ дар кишварҳои “ҷаҳони саввум” рӯ ба рӯ шуд. Баъдан масъалаи амнияти озуқаворӣ зуд аз ҳудуди сарҳадӣ баромада, ба мавзӯи баррасии ҷомеаи ҷаҳонӣ табдил ёфт [1].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати рушди маҳсулотҳои органикӣ ва рушди бозори он чораҳои зарурӣ андешида шудааст, ки яке аз онҳо ин ҳадафи стратегияи кишвар бо таъмини амнияти озуқаворӣ ва ғизои хушсифат барои аҳоли мебошад, ки он дар асоси Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи соли 2030 нигаронида шудааст, ки вобаста ба ин ҳадаф чунин мақсадҳо гузошта шудааст:

- пешбурди ислоҳоти аграрӣ ва обтаъминкунии он дар шароити тағйирёбии иқлими саёра;
- таъмини дастрасии иқтисодӣ ва ҷисмонӣ ба озуқаворӣ бар пояи пешрафти устувори бахши агросаноатӣ бо усулҳои инноватсионӣ;
- диверсификатсияи истеҳсолоти кишоварзӣ, ҷорӣ намудани навовариҳо бо назардошти таъсири камтарин ба муҳити зист ва баландбардоштани сифати заминҳо, таҳияи чорабиниҳо оид ба иваз намудани моддаҳои химиявӣ то андозае хатарнок ба алтернативӣ, баланд бардоштани ҷолибияти соҳаи кишоварзӣ, бахусус барои хоҷагиҳои деҳқонӣ аз ҳисоби ташаккул ва таҳким додани занҷираҳои арзиши иловашуда;
- баланд бардоштани дастрасӣ ба тухмиҳои баландсифат ва нуриҳо дар бозори ватанӣ, афзоиши истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ тавассути ҳавасмандгардонии истифодаи усул ва технологияҳои нави кишоварзӣ вобаста ба иқтисодии кишвар;
- ташкили низоми самараноки идоракунии хавфҳо ва мониторинги амнияти озуқаворӣ ва ғизои экологӣ ва хушсифат;
- пешбурди низоми самарабахши равиши бисёрсоҳагӣ ҷиҳати бехтар намудани ғизохурии мукамал тавассути ҳамоҳангсозии сиёсат дар соҳаи кишоварзӣ, тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоӣ, баланд бардоштани сатҳи огоҳӣ дар бораи арзишҳои ғизо ва сиёсати самараноки маблағгузориҳои онҳо дар сатҳи кишвар;
- ташаккули низоми идоракунии захираҳои замин ва об дар асоси тақсимои одилона ва устувори онҳо барои парвариши зироатҳои арзишманди кишоварзӣ бо усулҳои муосири инноватсионӣ;
- фаъолияти устувори низоми ниғаҳдорӣ, истифодаи инфрасохтори обёрӣ ва захбуру захкашӣ ба сифати замина барои фаъолияти устувори заминҳои обёришаванда ва таъмини амнияти озуқаворӣ, шуғли аҳоли ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар кишвар;
- барқарорсозии низоми обёрӣ ва захбуру захкашӣ, бехтар намудани дастрасии об ба заминҳои обё-

ришаванда, бехтар намудани ҳолати мелиоративии заминҳо аз шӯршавӣ ва ботлоқзоршавӣ дар шароит тағйирёбии иқлим;

- тақомули таъмини механизмҳои иқтисодӣ барои пушонидани хароҷоти нигоҳдорӣ ва истифодабарии инфрасохтори обёрӣ ва захбуру захкашҳо, тақмил додани низоми субсидияи давлатӣ барои пардохти истифодаи неруи барқӣ обёрии заминҳои кишоварзӣ ба воситаи пойгоҳҳои обкашӣ, кам кардани таъсири манфии сиёсати тарифии ҳаққи хизмати соҳаи обёрӣ ва баландбардории самаранокии соҳаи кишоварзӣ ва комплекси агорсаноатӣ;

- инкишоф додани бозори маҳсулоти кишоварзӣ ва аз байн бурдани мушкilotи дастрасии бозор барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ экологӣ;

- ҳалли масъалаҳои таҳвили инфрасохтори обёрикунӣ ва захбуру захкашҳои мавҷудаи дохили хоҷагӣ ба ассотсиатсияҳои истифодабарандагони об (АИО) ва таҳкими дастгирии давлатӣ барои рушди устувор ва ғайрибаҳраи онҳо вобаста ба имкониятҳо;

- қорӣ намудани низоми самараноки ҳавасмандкунии давлатӣ барои аз худ намудани заминҳои нава ва ба гардиши кишоварзӣ баргардондани заминҳои шуршуда, ботлоқзор ва партовҳо [3].

Рушди бозори маҳсулоти органикии кишоварзӣ ба як қараёни муҳим дар иқтисоди кишоварзӣ ва низоми ҳӯроқвории ҷаҳонӣ табдил ёфтааст, ки тақвияти он хеле зарур ва муҳим мебошад. Дар доираи назарияи иқтисоди бозорӣ, талабот ва пешниҳоди маҳсулот дар асоси афзалиятҳои истеъмолкунандагон ва омилҳои истеҳсоли муайян мегардад. Маҳсулоти органикӣ ҳамчун як баҳши маҳсули бозори аграрӣ дорои хусусиятҳо ва қонуниятҳои худ мебошад, ки дар зер тавзеҳ дода мешавад:

1. *Талабот ва рафтори истеъмолкунандагони маҳсулотҳои кишоварзӣ экологӣ.* Тадқиқотҳои маркетингӣ нишон медиҳанд, ки истеъмолкунандагони маҳсулоти аз ҷиҳати органикӣ тоза одатан дорои сатҳи маълумоти баланд, шуури экологии рушдёфта ва андешаҳои солимгардонӣ мебошанд. Онҳо омодаанд барои маҳсулоти солим тоза бештар пардохт намоянд, агар ба сифати он эътимод дошта бошанд.

2. *Нақши сертификатсия.* Сертификатсияи органикӣ яке аз унсурҳои калидии боварии бозорӣ мебошад, чунки асоси тиҷорати байнаlmилалӣ мебошад. Бе сертификат, маҳсулот наметавонад ба бозори хориҷӣ роҳ ёбад. Низоми сертификатсия аз ҷониби мақомоти махсус (монанди USDA Organic, EU Organic, IFOAM) роҳандозӣ мегардад ва ба шаффофият ва бехатарии маҳсулот хизмат мекунад.

3. *Хусусиятҳои иқтисодии истеҳсоли органикӣ.* Истеҳсоли маҳсулоти органикӣ назар ба маҳсулоти анъанавӣ гарантар аст. Он талаботи бештар ба меҳнат, усулҳои агротехникии табиӣ ва даврҳои тӯлонитарро дар бар мегирад. Аммо дар иваз, он имкони гирифтани нархи баландтар дар бозор ва содирот ба бозорҳои маҳсуло фароҳам меорад.

4. *Иқтисоди сабз ва рушди устувор.* Бозори органикӣ ба рушди иқтисоди сабз мусоидат карда, ки дар он аҳамияти муҳити зист, захираҳои табиӣ ва саломатии ҷамъият дар маркази диққат қарор доранд. Ин раванд дар доираи назарияи рушди устувор як роҳи ҳалкунанда ҳисобида мешавад.

Дар ин асос инро бояд гуфт, ки бозори маҳсулотҳои органикӣ нисбат ба маҳсулотҳои сунъии ҳӯроқворӣ аз рӯи омилҳо ва хусусиятҳо фарқ мекунад, ки он дар ҷадвали 1 муфассал шарҳ дода шудааст.

Аз ҷадвали мазкур бар меояд, ки маҳсулоти органикӣ дар муқоиса бо маҳсулоти сунъӣ гарантар ва душвортар барои истеҳсол аст, вале ба саломатии инсон ва муҳити зист ғайрибаҳра мебошад. Он дар бозорҳои рушдёбанда, маҳсусан дар шароити ҳаҷрҳои экологии замони муосир, як алтернативаи устувор ва афзалиятнок ба ҳисоб меравад. Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад бо истифода аз иқтисоди табиӣ худ, ин бозорҳоро ҳамчун як самти стратегӣ барои кишоварзӣ устувор дар сатҳи минтақавӣ пеш барад.

Ҷадвали 1-Фарқи назарияи маҳсулоти органикӣ ва сунъии кишоварзӣ

Меъёрҳо	Маҳсулоти органикӣ	Маҳсулоти сунъӣ
Усули истеҳсол	Табиӣ буда, бе истифодаи нуриҳои кимиёвӣ ва пестсидҳо мебошад	Бо истифодаи моддаҳои синтетикӣ ва нуриҳои минералӣ бароҳ монда шудааст.
Таъсири экологӣ	Мусбат: ҳифзи хок, об ва гуногунии биологӣ барқарор карда мешавад.	Манфӣ: захролудшавии хок ва об, коҳиши гуногунии биологӣ ба миён меояд.
Бехатарии истеъмол	Баланд: бе боқимондаҳои кимиёвӣ истифода карда мешавад.	Шакли номаълум: имкони боқимондаҳои пестсидҳо вуҷуд дорад
Арзиши истеҳсол	Баландтар: вале бо эътимоли даромади бештар бароҳ монда мешавад	Пасттар: вале рақобати зиёд мавҷуд аст.
Нархи фуруш	Нарх баландтар вобаста ба коркарди он	Нарх миёна ё паст барои дастрасии оммавӣ
Талабот ба бозори дохилӣ/хориҷӣ	Дар ҳоли афзоиш: таваҷҷуҳи рӯзафзун дорад.	Муқаррарӣ: вале дар баъзе ҳолатҳо рӯ ба камшавӣ мебошад
Мусоидат ба рушди деҳот	қойҳои нави кор ва ҳифзи фарҳанги анъанавии кишоварзӣ	Ҳадди ақал: тамаркуз ба ҳосилнокии масрафӣ
Зарурати сертификатсия	Зарур барои дастрасӣ ба бозорҳои байналмилалӣ	Камтар муҳим мебошад.
Омодагии истеъмолкунандагон	Рӯ ба афзоиш: маҳсусан дар гурӯҳҳои оғоҳ	Ғолибан тибқи одат ва нархи паст интиҳоб мекунад

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Аҳамияти амалӣ мақолаи мазкур дар он зоҳир мегардад, ки он метавонад ҳамчун заминаи воқеӣ барои таҳия ва амалӣ намудани сиёсати рушди устувори соҳаи кишоварзӣ органикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хизмат намояд. Бо дарназардошти зиёдшавии истеҳсоли маҳсулоти сунъии ҳӯроқворӣ, ки аксаран бо моддаҳои кимиёвӣ бой гардонда шудаанд ва ба саломатии инсон таъсири манфӣ мерасонанд, роҳандозии истеҳсоли маҳсулоти органикӣ на танҳо як қараёни ивазкунандаи истеҳсол, балки як зарурати стратегӣ арзёбӣ мегардад.

Аз рӯйи натиҷаҳои омӯзиш ва таҷрибаҳои хориҷӣ, таҳқиқ имконият фароҳам меорад, ки мо бояд чунин имкониятҳоро ба инобат гирем:

1. Ташкил ва ҳавасмандгардонии истеҳсолкунандагони маҳаллӣ дар самти гузариш ба кишоварзии органикӣ тавассути роҳандозии усулҳои агроэкологӣ ва таъмини дастрасӣ ба бозорҳои дохилию хориҷӣ барои мондан лозим аст.

2. Такмили механизмҳои сертификатсия ва стандарткунони маҳсулоти органикӣ, ки бе он ворид шудан ба бозори байналмилалӣ ғайриимкон мебошад.

3. Мусоидат ба ҳифзи муҳити зист ва захираҳои табиӣ, бо роҳи коҳиши истифодаи кимиёвӣ ва бехтарсозии танзими замин.

4. Баланд бардоштани сатҳи огоҳӣ ва фарҳанги истеъмолии аҳоли, ки боиси тағйири афзалиятҳои харидорӣ ба ғоидаи маҳсулоти солим ва табиӣ мегардад.

5. Таҳияи барномаҳои давлатӣ ва маҳаллӣ оид ба рушди соҳаи органикӣ бо дарназардошти шароити иқлимӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии минтақаҳои кишоварзӣ лозим мебошад.

6. Ташкили кластерҳои органикӣ ва кооперативҳо, ки барои истеҳсол, бастабандӣ ва фурӯши маҳсулоти органикӣ дар миқёси васеъ шароит фароҳам карда мешавад.

Бо назардошти имкониятҳои табиӣ ва иқлимӣ Тоҷикистон, натиҷаҳои ин таҳқиқ метавонанд барои як қатор ноҳияҳои кишоварзии кишвар (аз ҷумла водии Вахш, Ҳисор, Зарафшон, Рашт, минтақаи Кулоб ва ноҳияҳои Ванҷу Дарвоз) самтҳои нав ва иқтидорҳои рушдро муайян созанд. Ба ҳамин хотир самтҳои амалӣ ва манфиатҳои эҳтимолии рушди бозори маҳсулоти органикӣ аз ҷиҳати экологӣ муҳим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба инобат гирифта шаванд, ки дар ҷадвали 2 ба таври возеҳ шарҳ дода шудааст.

Ҷадвали 2.- Самтҳои амалӣ ва манфиатҳои эҳтимолии рушди бозори маҳсулоти органикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Самти амалӣ	Мазмун ва фаъолиятҳо	Манфиатҳои эҳтимоли
1. Истеҳсоли маҳсулотҳои органикӣ дар минтақаҳо	Гузариш ба усулҳои кишоварзии органикӣ, омӯзиши деҳқонон ва истифодаи агротехникаи табиӣ дар сатҳи кишвар	Баланд шудани сифати маҳсулот, бехатарии озуқаворӣ, коҳиши хароҷоти кимиёвӣ
2. Сертификатсия ва стандартҳо	Таъмини низомии сертификатсияи миллӣ ва мутабиқат ба стандартҳои байналмилалӣ	Дастрасӣ ба бозорҳои хориҷӣ, афзоиши эътимоди истеҳсолкунандагон дар ҳама ҳолатҳо
3. Сиёсати давлатӣ ва дастгирӣ	Таҳияи барномаҳо ва дастгирии молиявӣ истеҳсолкунандагони органикӣ	Мусоидат ба рушди соҳа, ҳавасмандии деҳқонон ва кооперативсозии деҳот
4. Муҳити зист ва ҳифзи табиат	Маҳдуд кардани истифодаи пестисидҳо, нигоҳдории гуногунии биологӣ	Ҳифзи замин, об ва муҳити зист барои наслҳои оянда
5. Баланд бардоштани маърифатнокии аҳоли	Баргузори маърақаҳои иттилоотӣ, омӯзишҳо ва ташвиқи маҳсулоти органикӣ	Тағйири рафтори истеҳсолгарон, ташкили бозори дохилии устувори маҳсулоти органикӣ
6. Рушди содирот ва савдои электронӣ	Платформаҳои рақамӣ барои фурӯш, бастабандии стандартӣ	Даромади бештар барои истеҳсолкунандагон, рушди тиҷорати электронии дар кишвар

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ин ҷадвал нишон медиҳад, ки таҳқиқи мазкур метавонад на танҳо доираи назариявӣ дошта бошад, балки ба як ҷанбаи амалӣ ва сиёсатгузориҳои муассир дар соҳаи кишоварзӣ ва иқтисоди деҳот табдил ёбад. Рушди бозори маҳсулоти органикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо ҳамчун роҳи таъмини амнияти ғизоӣ, балки ҳамчун воситаи рушди устувори иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ нақши бузург дорад.

Таъмини бехатарии озуқаворӣ ин муаммои бисёрҷанба ва муҳим ба шумор рафта, аз сатҳ ва дараҷаи таъмини аҳолии минтақаҳои кишвар бо маҳсулоти озуқаворӣ ва рушди бозори озуқаворӣ, таъмини талаботи рӯзафузи аҳоли бо маҳсулотҳои ғизоӣ афзалият дорад. Аз ҳамин хотир, омӯзиши таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ оид ба таъмини бехатарии озуқаворӣ дар шароити бухрони молиявӣ-иқтисодӣ ва экологӣ хеле муҳим буда, истифодаи имкониятҳои бехатарии он барои шароити минтақаҳои Тоҷикистон аз ғоида ҳолӣ нест[2].

Ин боис мегардад, ки дар кишварҳои иқтисодан пешрафта назорати сифати маҳсулот пайваста тақвият меёбад, аз шакли назорати сифати маҳсулоти низоми хӯрокворӣ ба шакли системаи назорат дар тамоми занҷири технологӣ мегузарад, ки истеҳсол, коркард, нигоҳдорӣ, интиқол ва фурӯш ба аҳолиро дар бар мегирад. Ин имкон медиҳад, ки хароҷот барои гузаронидани таҳқиқот ба таври назаррас коҳиш ёбад ва сифату бехатарии ашёи хоми ғуштӣ ва маҳсулоти тайёри ғуштӣ пешгӯӣ карда шаванд[9].

Хулосаи умумӣ: Инро бояд гуфт, ки зиёд шудани истифодаи маҳсулотҳои сунъӣ боиси нигаронии ҷомеа гаштааст. Дар натиҷа, мардум бештар ба маҳсулоти органикӣ рӯ меорад. Ин раванд нишон медиҳад, ки шуури экологӣ ва саломатии ҷомеа ба инобат гирифта шаванд. Ин талабот барои истеҳсолкунандагони маҳаллӣ имкониятҳои зиёдеро фароҳам меорад, то бозори худро васеъ кунанд.

Кишоварзии органикӣ ба хоҷагиҳои хурду миёнаи деҳот имконият медиҳад, ки маҳсулоти рақобатпазир истеҳсол намоянд. Ин кор на танҳо даромади онҳо зиёд мекунад, балки боиси эҷоди ҷойҳои нави корӣ ва коҳиш додани муҳоҷирати меҳнатӣ мегардад.

Кишоварзии органикӣ истифодаи нуриҳои кимиёвӣ ва пестисидҳоро маҳдуд мекунад. Ин кор иқтидори заминро аз харобшавӣ нигоҳ дошта, экосистемаро муҳофизат мекунад. Дар натиҷа, рушди органикӣ ба ҳифзи табиат ва таъмини амнияти озуқаворӣ дар давраҳои дарозмуддат мусоидат менамояд.

Агар Ҷумҳурии Тоҷикистон иқтисодии истеҳсоли маҳсулоти органикӣ худро баланд бардорад ва сертификатсияи байналмилалиро ба даст орад, метавонад маҳсулоти худро ба бозорҳои хориҷӣ пешниҳод кунад. Ин ба баланд бардоштани нуфузи кишвар дар бозори ҷаҳонӣ мусоидат мекунад.

Пешниҳодҳо: 1. **Тақвияти сиёсати давлатӣ ва дастгирии кишоварзони органикӣ.** Ҳукумат бояд барномаҳои махсуси дастгирии молиявӣ, омӯзишӣ ва ҳуқуқиро барои кишоварзони органикӣ роҳандозӣ намояд. Масалан, пешниҳоди қарзҳои имтиёзнок, коҳиш додани андоз ва таҳияи стратегияҳои миллӣ барои рушди бозори органикӣ муҳим мебошанд.

2. **Омӯзиш ва баланд бардоштани сатҳи дониши ҷомеа.** Барои рушд ёфтани бозори маҳсулоти органикӣ, ҷомеа бояд фарқи байни маҳсулоти органикӣ ва сунъиро дарк кунад. Баргузориҳои маъракаҳои иттилоотӣ, семинарҳо, барномаҳои телевизионӣ ва омӯзиши донишҷӯён дар бахши кишоварзӣ метавонад ба ин раванд кумак расонад.

3. **Ташкили бозорҳои махсус барои маҳсулоти органикӣ.** Зарур аст, ки дар шаҳрҳо ва марказҳои вилоятӣ **бозорҳои органикӣ** таъсис дода шаванд, ки танҳо маҳсулоти органикӣ фурӯхта шаванд. Ин гуна бозорҳо эътимоди харидоронро зиёд карда, алоқаи мустақим байни истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда фароҳам меоранд.

4. **Стандартизатсия ва сертификатсияи маҳсулоти органикӣ.** Барои рақобат дар бозори дохилӣ ва хориҷӣ, ниёз ба системаи мукаммали сертификатсияи органикӣ вучуд дорад. Маҳсулоте, ки ҳамчун органикӣ пешниҳод мешаванд, бояд мутабиқи стандартҳои муайян истеҳсол ва тасдиқ шаванд, то эътимоди истеъмолкунандагонро ҷалб намоянд.

5. **Ҷалби сармоягузорӣ ва технологияҳои сабз.** Барои рушди маҳсулоти органикӣ, ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷӣ муҳим аст. Ҳамзамон, ворид кардани таҷҳизот ва технологияҳои замонавии "сабз" метавонад самаранокии истеҳсолотро баланд бардорад ва сифати маҳсулотро беҳтар намояд.

АДАБИЁТ:

1. Неъматуллоев, З. С. Нақши истеҳсолоти кишоварзӣ дар таъмини амнияти озуқаворӣ мамлакат / З. С. Неъматуллоев // Амнияти озуқаворӣ - кафили солимӣ ва дарозумрӣ : Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ. Бахшида ба амалисозии ҳадафи Стратегияи рушди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба таъмини бехатарии озуқаворӣ ва эълон шудани солҳои 2022-2026 «Солҳои рушди саноат», Душанбе, 28 феврал 2025 года. – Душанбе: Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон, 2025.
2. Умаров, Х. У. Таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ оид ба таъмини бехатарии озуқаворӣ дар минтақа / Х. У. Умаров, Ҷ. Қ. Расулов // Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. – 2023. – №. 4-2(50).
3. Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030.
4. Эгамов, С. Х. Современное состояние развития органического сельского хозяйства / С. Х. Эгамов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. – № 2. – С. 90-99.
5. Абдувосиев Ф.С. Продовольственная самообеспеченность и стратегия роста аграрного производства / Ф.С. Абдувосиев, В.В. Вохидов, С.Р. Сангинов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. -Душанбе, 2001. -№4. -С.88-96.
6. Абдуллоев З.Р. О некоторых трудностях и возможностях дехканского (фермерского) хозяйства / З.Р. Абдуллоев, Д.Д. Бабаджанов // Паёми ДДХБСТ. Научно-теоретический журнал. -Худжанд, 2002. -№1-2. -С.25-30.
7. Акимова Т.А. Теоретические основы организации эколого-экономических систем / Т.А. Акимова // Экономика природопользования, 2003. -№4. -С.2-8.
8. Барфиев К.Х. Основные направления система статистических показателей эффективного использования земельных ресурсов / К.Х. Барфиев // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2016. - №1. - С.28-32.
9. Эгамов, С. Х. Основные факторы роста производства продукции скотоводства в Республике Таджикистан / С. Х. Эгамов, И. А. Маликов, М. А. Карамова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – № 2. – С. 163-168.
10. Кундиус В.А. Экономика АПК / В.А. Кундиус. –Барнаул: Изд-во АГАУ, 2007. –С.494-495.
11. Личко К.П. Прогнозирование и планирование развития агропромышленного комплекса / К.П. Личко. -М.: КолосС, 2007. - 286с.
12. Макконел К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Учебник / К.Р. Макконел, С.Л. Брю. -М.: Инфра, 2000. - Т.1. – С.26-28.
13. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятий АПК / Г.В. Савицкая. -6-е изд. -Минск: Новое знание, 2006. -С.126– 218.

РУШДИ БОЗОРИ КИШОВАРЗИИ МАҲСУЛОТҲОИ ОРГАНИКӢ ДАР ШАРОИТИ МУБОРИЗА БА МАҲСУЛОТҲОИ ХӢРОКВОРИИ СУНӢЙ

Аннотатсия: Мақолаи мазкур ба таҳлили имкониятҳо ва самтҳои рушди бозори маҳсулоти органикии кишоварзӣ дар шароити афзоиши истеҳсол ва истеъмоли маҳсулоти сунъии хӯрокворӣ бахшида шудааст, ки дар шароити муосир, хатарҳои экологӣ, бемориҳои вобаста ба ғизо ва пастшавии сифатҳои табиӣ маҳсулот меафзоянд, талабот ба маҳсулоти органикӣ босуръат зиёд мешавад. Дар доираи таҳқиқот, омилҳои асосии бозори органикӣ, монеаҳои рушди он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, баҳусус дар минтақаҳои дорои иқтисодии баланди кишоварзӣ, арзёбӣ мегарданд. Таҷрибаи байналмилалӣ дар соҳаи сертификаткунӣ ва фурӯши маҳсулоти органикӣ низ ба назар гирифта мешавад. Дар ниҳоят, тақлифҳо барои сиёсати давлатӣ, дастгирии соҳибкорон ва баланд бардоштани сатҳи огоҳии истеъмолкунандагон пешниҳод мегарданд.

Калимаҳои асосӣ: кишоварзии органикӣ, маҳсулоти органикӣ, маҳсулоти сунъии хӯрокворӣ, бозори органикӣ, сертификати органикӣ, истеъмолкунандаи экологӣ, рушди устувор, бехатарии ғизо, Ҷумҳурии Тоҷикистон, сиёсати кишоварзӣ

РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО РЫНКА ОРГАНИЧЕСКОЙ ПРОДУКЦИИ В УСЛОВИЯХ БОРЬБЫ С ИСКУССТВЕННЫМИ ПИЩЕВЫМИ ПРОДУКЦИЯМИ

Аннотация: Данная статья посвящена анализу возможностей и направлений развития рынка органической сельскохозяйственной продукции в условиях роста производства и потребления искусственных пищевых продуктов. В современных условиях, когда усиливаются экологические риски, увеличивается коли-

чество заболеваний, связанных с питанием, и снижается природное качество продуктов, спрос на органическую продукцию стремительно растёт. В рамках исследования рассматриваются основные факторы формирования органического рынка, препятствия его развития в Республике Таджикистан, особенно в регионах с высоким аграрным потенциалом. Также рассматривается международный опыт в сфере сертификации и сбыта органических продуктов. В заключение представлены предложения по государственной политике, поддержке предпринимателей и повышению осведомлённости потребителей.

Ключевые слова: органическое сельское хозяйство, органическая продукция, искусственные пищевые продукты, органический рынок, органическая сертификация, экологически ориентированный потребитель, устойчивое развитие, пищевая безопасность, Республика Таджикистан, аграрная политика.

DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL MARKET FOR ORGANIC PRODUCTS IN THE CONTEXT OF COMBATING ARTIFICIAL FOOD PRODUCTS

Annotation. This article analyzes the opportunities and directions for the development of the organic agricultural products market amid the increasing production and consumption of synthetic food products. In the current context of rising environmental risks, diet-related diseases, and declining natural quality of food, the demand for organic products is rapidly growing. The study explores the key drivers of the organic market, the obstacles to its development in the Republic of Tajikistan, particularly in regions with high agricultural potential. It also considers international experience in organic certification and product marketing. Finally, the paper provides recommendations for government policy, support for entrepreneurs, and raising consumer awareness.

Keywords: organic agriculture, organic products, synthetic food products, organic market, organic certification, eco-conscious consumer, sustainable development, food safety, Republic of Tajikistan, agricultural policy.

Сведения об авторах:

Азизкулов Бехзод Джумабоевич – старший преподаватель кафедры финансы Таджикского государственного финансово – экономического университета 734067 Республика Таджикистан, Душанбе, улица Нахимова 64/14. тел: (+992) 93 588 78 68

Егамов Сухроб Худойкулович – соискатель Института экономики и системных исследований развития сельского хозяйства ТАСХН: тел.: 781464000, E-mail: azamat3562@mail.ru

About authors:

Azizkulov Behzod Dzhumaboevich – Senior Lecturer, Department of Finance, Tajik State University of Finance and Economics. Tel: 935887868. E-mail: azamat3562@mail.ru

Egamov Sukhrob Khudoykulovich – applicant for the Institute of Economics and Systems Research for Agricultural Development TAAS: tel.: 781464000, E-mail: azamat3562@mail.ru

ТДУ: 330.1:316.3

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ҲАМГИРОИИ ИҚТИСОДӢ ВА ЗАРУРИЯТИ ОН ДАР ТАШАККУЛИ РУШДИ МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИ

Меникулов С.М.-Донишгоҳи давлатии Данғара

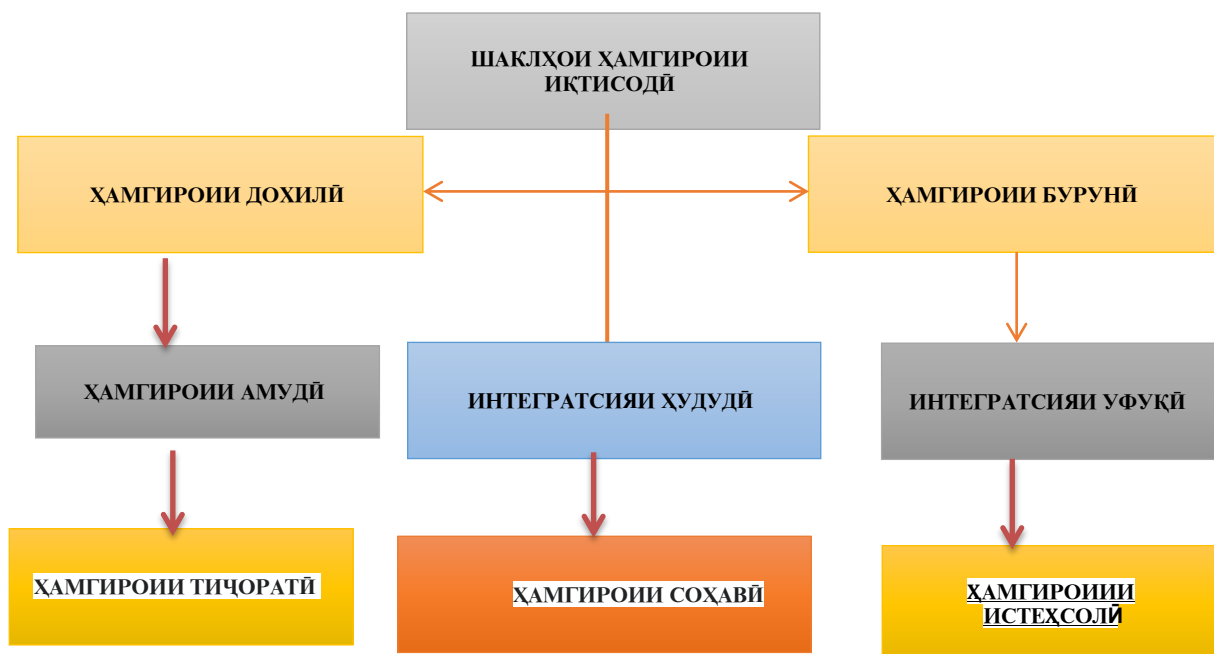
Калимаҳои асосӣ: иқтисодиёт, иҷтимоиёт, ҳамгироӣ, таъсири мутақобила, тиҷорат, гардиши сармоя, муҳоҷирати меҳнат, алоқамандии иқтисодиёт, ҳамгироии илмӣ.

Иқтисодиёт ва иҷтимоиётро дар ҳам самту зинаҳо бидуни алоқамандӣ ва ба ҳам пайваст будан тасаввур кардан ғайриимкон мебошад ва ин пайвастагиро боис мегарданд, ки соҳаҳои бо ҳам алоқаманд якдигарро кумак намуда пешрафти ин ё он соҳаро таъмин карда тавонанд. Алоқамандии иқтисодиёт ба он боис мегардад, ки дар меҳвари худ дағар сохторҳои алоқаманд ба иқтисодиётро ба ҳам пайваст намуда, ба ҷамъият таъсири мутақобила расонанд. Дар сатҳи муносибатҳои илмӣ асосан ҷараёнҳои ба ҳам печидаи иқтисодиётро ҳамгироии илмӣ ё иқтисодӣ меноманд ва дар доираи ин таҳқиқотҳои зиёди илмӣ низ аз тарафи олимони дохилию хориҷӣ зиёд ба нашр расидаанд. Новобаста аз он, ки ҳамгироӣ дар тамоми соҳаҳо воқеии калидӣ дорад ва онро дар тамоми соҳаҳои муҳимми ҷомеа мушоҳида кардан мумкин аст, ҳамгироии иқтисодӣ низ дар ин самт муҳим ва зарурӣ мебошад. Вобаста ба ин, ибраз доштан зарур аст, ки дар ҷомеаи иқтисодӣ ҳамгироӣ ягона омиле мебошад, ки тавассути он шохаҳои муҳимми иқтисодӣ ба ҳам пайваст гардида якдигарро рушд медиҳанд.

Аз баъзе сарчашмаҳои илмӣ пай бурдан мумкин аст, ки интегратсияи иқтисодӣ дар ҷомеа ин ҷараёнест, ки тавассути он кишварҳо ё минтақаҳо қуввахоро муттаҳид намуда аз ҷиҳати иқтисодӣ бештар ба ҳам пайваст гардида як қатор монсаҳоро дар роҳи тиҷорат, гардиши сармоя, муҳоҷирати меҳнат ва дигар фаъолиятҳои иқтисодиро дар самти тамоюлоти манфӣ кам ё бартараф созанд. Интегратсияи иқтисодӣ дар сатҳҳои гуногун, аз кооператсияи оддӣ то иттиҳоди пурраи иқтисодӣ ба вучуд омада, як қатор сохтору соҳаҳои ба ҳам алоқамандро ба ҳам пайваст менамоянд. Мақсади асосии интегратсияи иқтисодӣ дар шароити имрӯза суръат бахшидан ба рушди иқтисодӣ, таъмини дастрасии самаранок ва бехтар ба бозорҳо ва захираҳо, ҳамчунин баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли мебошад [14].

Яке аз дастовардоҳо ва далелҳои асосии мунаққидон ин аст, ки ҳамгироии иқтисодӣ аксар вақт бо интиқоли як қисми соҳибхитиёрии миллӣ бар сӯяи иқтисодӣ ба сатҳи боломиллӣ ҳамроҳ мешавад. Ва ин ҷараён ба он оварда мерасонад, ки муттаҳидшавӣ бо мақсади дастгириҳои байниҳамдигарӣ ва дар сатҳи зарурӣ таъмин намудани муҳити рақобатро ба вучуд меоварад.

Чунин ҳолат метавонад қобилияти кишварҳои алоҳидаро барои мустақилона тасмим гирифтани масъалаҳои марбут ба иқтисодиёт, андозбандӣ, сӯяи фискалӣ ва қоидаҳои тиҷорат маҳлуд кунад. Инчунин, баъзе кишварҳо метавонанд аз ҳамгироии иқтисодӣ нисбат ба дигарон бештар манфиат гиранд, хусусан агар онҳо соҳаҳои пешрафта ё шароити бехтари иқтисодӣ дошта бошанд. Қайд кардан зарур аст, ки дар муҳити ҳамгироии иқтисодӣ метавонад корхонаҳои қафмонда пешрафта ва самту соҳаҳои ғайрифавол ғавол гардониди мешаванд (расм).

Сарчашма: *Аз тарафи муаллиф таҳия шудааст.*

Расми1.- Шаклҳои асосӣ ва муносири ҳамгирии иқтисодӣ

Ба ҳам пайвастанӣ муҳити ҳамгироӣ яке аз масъалаҳои асосие мебошад, ки тавассути он рушди устувори иқтисодӣ тавассути сохтор ва зерсохторҳои он таъмин карда мешавад. Қайд кардан зарур аст, ки ҳамгирии дохилӣ хосияти дохилиминтақавӣ дошта, он одатан дар ҳудуди як минтақаи кишвар бунёд карда мешавад ва метавонад робитаи зичи байни корхонаву муассисаҳои дар доираи як ҳудуди муайянро муттаҳид намояд. Ҳамгирии берунӣ бошад он дар доираи якҷанд минтақаҳо ва иқтисодиёти миллии ташкил гардида он шароити мусоидро байни корхонаву муассисаҳо ва дигар сохторҳои иқтисодии дар минтақаҳои гуногун фаъолияткунанда ба ҳам муттаҳид менамояд.

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ҳамгирии дохилӣ ва беруниро вобаста ба моҳият ва сатҳи фарогири ҳамгирии минтақавӣ ё беруни байниминтақавӣ дар бар мегирад ва ин шакли ҳамгироӣ ҳамгирии дохилӣ ва беруниро ба мақсади таъмини субот ва омилҳои рушд дар бар мегирад. Зеро ҳамгирии ҳудудӣ асосан масоили мубрами баёни масъаларо дар асоси принципҳои ҷуғрофӣ бо дарназардошти шабакаҳои ҳамкориҳои минтақавӣ, технопаркҳо, ноҳияҳои саноатӣ, кластерҳои инноватсионӣ ва монанди инҳоро дар муҳити васеъ дар бар мегирад.

Дар ин масъала ҳамгирии амудӣ ё концентратсияи амудӣ бошад ба як раванди технологӣ муттаҳид кардани ҳама ё пайвандҳои асосии истеҳсолот ва муомилот, ташкили ширкати холдингии дорои як инфрасохтор, бо равандҳои умумии тиҷорат, технология, салоҳият ва ғайра дар занҷири равандҳои истеҳсоли маҳсулот ё хизматрасониҳо дар бар мегирад. Дар баробари ин, интегратсия бо таъминкунандагонӣ ашёи хомро ҳамгирии амудии ақибмонда меноманд, ки он ҳамгироӣ бо истеъмолкунандагон ва ҳамгирии амудӣ ба пешро дар бар мегирад.

Интегратсияи уфуқӣ (тамаркузи уфуқӣ) муттаҳидшавии субъектҳои хоҷагидорӣ як намуди яхела тавассути ба даст овардан ё ба даст овардани назорат аз ҷониби як ширкати дигар, ки дар ҳамон соҳа ва дар як марҳилаи истеҳсолот бо ширкати бадастоваранда ҷойгир аст, мебошад.

Новобаста аз он, ки дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт асоси пешрафти тамоми соҳаҳои гуногунро ҳамгироӣ ташкил медиҳад вобаста ба ин дар самту соҳаҳои гуногун нуқтаи назари гуногун ҷой дорад, ки онро олимону коршиносон ба таври гуногун шарҳ додаанд. Масъалаи омӯзиши ҳамгироиро дар шакли васеъ ва фарогир ҳанӯз дар соли 2006 олими рус дар рисолаи илмӣ ба таври алоҳида ӯ ҳамгироӣ ва шаклҳои ба ҳам алоқамандӣ онро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст:

- ҳамгироӣ (барқароркунӣ, пурра кардан) - маҷмуи амалҳои ҳамгироӣ ва фаъолиятҳои ҳамгироӣ, ки боиси ташаккулёбии ҳамгироӣ мегарданд;
- интегрер (integer - пурра, лотинӣ) - натиҷаи амалҳои ҳамгироӣ, ташкилоти ягона ё иттиҳодия, ҳамчун шакли ташкилӣ (ассотсиатсия, иттифоқ);
- интегратор - ташаббускор, асосӣ, роҳбари ҳамгироӣ, роҳбар ё ҷамоаи ҳамгироӣ;
- интегралҳо - иштирокчиёни иттиҳодияҳои ҳамгироӣ [13.8].

Илова бар баррасиҳои Федотов Е.Г. олимони тоҷик ба ин масъала тавассути зоҳир намуда, ин масъаларо ба таври дигар дар асарҳои илмӣ худ мавриди таҳлил қарор додаанд. Вобаста ба ин, дар рисолаи илмӣ худ Бобошеринова Н. чунин қайд намудааст, ки “Дар пажӯҳишҳои илмӣ-амалӣ ҳамгироӣ маънои якҷояшавии қисмҳо, ашёҳо ё равандҳои ҷудогона бо якдигарро дар тамоми соҳаҳо дорад. Ҳамгироӣ метавонад ҳам зухурот ва ҳам равандҳоеро, ки дар иқтисодиёт ва сиёсат, илм ва соҳаи иҷтимоӣ рух медиҳанд ба ҳам пайвастанӣ намуда тавсиф намояд[2.16]”. Пайвастиҳои ҷараёнҳои иҷтимоию иқтисодӣ ба он боис мегардад, ки тамоми муносибатҳои иқтисодӣ ба ҳам пайвастанӣ гардида як қатор ҷараёнҳои навро ба вуҷу оваранд.

Вобаста ба ин, гуфтан муҳим аст, ки нуқтаи назари олимон дар баррасии ҳамгирии иқтисодӣ олимон ин масъаларо дар шакл ва сатҳҳои гуногун баён намудаанд. Вобаста ба ин ба ақидаи В.А.Шлямин, ҳамгирии иқтисодӣ шакли муайяни ҳамкори байни давлат ва субъектҳои хоҷагидор буда, дараҷаи баланди воридшавӣ ва вобастагии байнихамдигарро дар назар дорад [13]. Аз ин ифодаҳо вобаста ба баёни интегратсияи иқтисодӣ мушаххас кардан мукин аст, ки назариёти гуногун вобаста ба ин масъала ҷой дорад ва ҳар олим вобаста ба муҳит ва мавқеъ масъалаи ҳамгириро таҳлил ва арзёбӣ намудаанд.

Амсилоҳо ва мушаххасоти баёни ин масъала дар байни олимон нисбат ба таърифи мафҳуми «интегратсия» муносибати дуруст вучуд дорад. Баъзе таҳқиқотчиён онро ҳамчун раванд мефаҳманд. Дигарон аз ин мафҳумро барои таъйини давлате, ки натиҷаи равандҳои ҳамгирӣ аст, истифода мебаранд. Тафовут дар тафсири ин мафҳумро чӣ шарҳ медиҳад? Асоси ин метавонад консепсияҳои бунёдии интегратсияи байналхалқии иқтисодӣ бошад, ки таҳқиқотчиёни соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ ба миён гузоштаанд [3.16].

Бо баъзе баёнҳои васеъ Саидмуродзода Л.Ҳ. чунин қайд менамояд, ки «ҳамгирии иқтисодӣ» ба мисли «ҳамгирии бозорӣ» ва «ҳамгирии низомҳои иқтисодӣ» ба ҳисоб рафта, дар доираи он манфиатҳои ҳамаи кишварҳо баробар ба инобат гирифта намешавад. Кишварҳои дорои иқтисодиёти трансформатсионӣ ва қушодаи хурд ҷиҳати ҳифзи манфиатҳои худ на ҳама вақт усулҳои ҳимоявиرو истифода бурда метавонанд, чунки вобастагии онҳо аз бозорҳои минтақаи ҳамгирӣ зиёд аст. Маҳз барои ҳамин, дар шароити ҷаҳонишавии муосири иқтисодӣ ва ба ҳамдигар вобастагӣ доштани кишварҳои гуногун, манфиатҳои миллии як кишвар наметавонад дар асоси механизми рушди манфиатҳои иқтисоди берунӣ ташкил карда шавад» [9.26]. Вобаста ба ин қайд кардан зарур аст, ки руши манфиатҳои иқтисодиро дар муҳити ҳамгирӣ ҷараёнҳои ба ҳамвобаста будани равандҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ташкил медиҳад.

Тибқи баъзе сарчашмаҳои илмӣ иқтисодӣ ҳамгирӣ ҳамчун фазои ягонаи бозорӣ дар миқёси якҷанд кишварҳо, ки қувваҳои бозорӣ новобаста аз сиёсати давлатӣ, санадҳои қонунгузори миллии ва байналмилалӣ амал мекунанд, аз ҷониби намоёндагони неолиберализми ибтидоӣ В.Репке, М.Аллаис (солҳои 50-60-уми асри XX) дида мешуд. Маълум аст, ки В.Репке яке аз пешсафони иқтисодиёти муосири конституционӣ буда, он намоёндаи мактаби ба истилоҳ ордолиберализми соҳаи мазкур буд [11.121]. Дар сатҳи муносибатҳои иқтисодӣ новобаста аз он, ки сатҳи фарогирии ҳамгирӣ умумисоҳавӣ мебошад, роҳҳои мувофиқи тақвияти он низ вучуд дорад. Баъзе маъхазҳо ва андешаҳо ба он ишора доранд, ҳамгирӣ ин як таҳаввулотӣ бузургӣ ба соҳибқорию тижорат нигаронидашуда мебошад. Раванди тағйироти сохториро дар иқтисодиёти кишварҳое, ки марказҳои рушди ҳамгирӣро ташаккул медиҳанд, мушоҳида кардан мумкин аст, ки асоси онро корхонаҳои ҳаҷман калоне, ки тамоми соҳаҳои саноатро дар бар мегиранд. Асосан ин масъаларо пайравони назарияи структурализм ба монанди Г.Мирдал, П.Стритен, Ф.Перру (охирӣ солҳои 70-уми асри XX) ҳамгирии иқтисодӣ номиданд. Ин масъала дар сатҳи тақвият ва рушди иқтисодиёт ва муносибатҳои иқтисодӣ ҳамчун масоили асосӣ ва калидӣ маҳсуб меёбад. Ҳамчун намуна ё мисол чунин оварда шудааст, ки Г.Мирдал самтҳои асосии инкишофи муносибатҳои байналхалқии иқтисодиро таҳқиқ намуда, имкониятҳои дигаргунсозии онҳоро муайян мекунанд [6]. Новобаста аз ин пажӯҳишҳои анҷомгардида тибқи сарчашмаҳои илмӣ ва тасаввуроти олимону коршиносон якҷанд роҳи воситаҳои ҷой доранд, ки тавассути ин амалҳо онҳо интегратсия метавонад муваффақ бошад:

- мувофиқи маълумотҳои ҷойдошта иқтисоди кишварҳои ҳамгирӣбуда мувофиқи талабот бояд тақрибан дар як сатҳи муайян бошад;
- тамоми кишварҳое, ки дар ҷараёни интегратсияи гуногунҷанба иштирок менамоянд, бояд дар марҳилаи рушд дар соҳаҳои зерини сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ қарор дошта бошанд;
- дар сатҳи ҳукуматҳои давлатҳои иштироккунандаи ҳамгирии иқтисодии байналмилалӣ қарорҳои дахлдор ва таъсиррасони сиёсӣ қабул қардан зарур аст;
- мавҷудияти сарҳадҳои умумии бартаридошта вобаста ба ҷойгиршавии ҷуғрофии давлатҳо ва робитаҳои иқтисодии онҳо;
- муайян кардани роҳбари татбиқкунанда ё пешвои ҳамгирии байналхалқии шаклҳои гуногуни иқтисодӣ [8.165].

Новобаста аз он ки дар ташаккул ва рушди муносибатҳои иқтисодӣ ҳамгирӣ метавонад ба сифати механизм баромад намояд, ҳануз ҳам омилҳои таъсиррасон дар самт низ зиёд мебошанд. Вобаста ба ин дар байни омилҳое, ки дар шароити имрӯза ба рушди равандҳои ҳамгирӣ мусоидат намуда масъалаҳои зеринро дар бар мегирад: ҷаҳонишавии ҳаёти иқтисодии ҷомеа, тақсмоти байналхалқии меҳнат, афзудани ошкорбаёнӣ иқтисодиёти миллии, инчунин инкишоф ва тақмили дастовардҳои илму техника ва ғайра [4.221]. Илова бар ин ибраз доштан зарур аст, ки ҷараёни байни моҳият ва меъёрҳои ҳамгирӣ дар доираи мактабҳо ва равияҳои муосири иқтисодӣ низ мавқеи калидӣ дошта баёни илмӣ ва иқтисодии онро дар ҷадвал мушоҳида намудан мукин аст.

Вобаста ба маълумотҳои дар ҷадвал овардашуда ва таҳлилу баррасии онҳо ба андешаи мо ибраз доштан зарур аст, ки ҳамгирӣ як раванди ташкилшудааст, ки ба сифати механизм дар ташаккул ва заминаҳои рушд ва тасеаи муносибатҳои гуногунҷанба ба хоҳири фароҳамовари шароит ё азнавсозии ҷараёнҳои объективӣ ё ҳосияти субъективидошта дар сатҳи дохилӣ ва байналхалқӣ ташаккул меёбад. Дар муҳити ҳамгирӣ мо метаонем тамоми тағйироти барои пешрафти ҷамъият зарурро ба ҳам муттаҳид намуда, рушди самтҳои афзалиятнокро барои рӯйпушнамоии камбудҳои ҷойдошта бартараф намоем.

Қайд кардан зарур аст, ки ҳамгирӣ мафҳуми васеъ буда онро дар доираи тамоми муносибатҳо ё сатҳи соҳаҳои дигар баррасӣ ва арзёбӣ намудан мувофиқи мақсад мебошад.

Ҷадвал.- Тафсири иқтисодии ҳамгироӣ аз тарафи равияҳо ва мактабҳои илмӣ

Назария	Намояндагони равия	Тафсири назария
Неолиберализми ибтидоӣ	В. Репке М. Аллэ	Ҳамгироӣ - ин фазои ягонаи бозорӣ буда дар миқёси якҷанд кишварҳо ташаккул мебад, ки дар он қувваҳои бозорӣ новобаста аз сиёсати давлатӣ, қонунгузории байналмилалӣ ва милли амал менамоянд.
Неолиберализми баъдӣ	Б. Баласса	Ҳамгироӣ на танҳо даҳлат, балки он ҷараёнест, ки аз шаклҳои содда ба мураккабтар инкишоф меёбад.
Корпоративизм	С. Рольф У. Ростгоу	Раванди ҳамгироиро тавассути ташкили корпоратсияҳои байналмилалӣ, ки фаъолияти онҳо ба рушди оқилона ва мутаносиби муносибатҳои иқтисодии ҷаҳон мусоидат менамоянд, суръат бахшидан мумкин аст.
Структурализм ё самти байнисоҳавӣ	Г. Мюрдал П. Стритен Ф. Перру	Ҳамгироӣ раванди тағйироти сохторӣ дар иқтисодиёти кишварҳои дорои марказҳои рушди ҳамгироӣ махсуб ёфта- корхонаҳои калон ва тамоми соҳаҳои саноатро дар бар мегирад.
Неокейнсонизм (самти неокейнсонӣ)	Р.Купер	Ҳамкориҳои байналхалқии иқтисодӣ бояд дар асоси маҷмуи ду варианти эҳтимолии инкишофи ҳамгироии иқтисодӣ ба амал бароварда шавад: а. муттаҳид намудани давлатҳо бо аз даст додани соҳибхитории минбаъдаи онҳо ва ба ҳам мутобиқ намудани сиёсати иқтисодӣ; б. муттаҳидшавӣ бо ҳадди ниҳонии муҳторияти милли
Дирижизм ё сиёсати муҳолиаи давлат	Я. Тинберген Р. Санвалд	Таҳияи иштирокиёни сиёсати ягонаи иқтисодӣ ва қонунгузории ҳамроҳшудаи иҷтимоӣ бо мақсади ташаккули сохтори оптималии иқтисоди байналмилалӣ, дидаву доништа ҷорӣ намудани унсурҳои муфиди ҳамроҳсозӣ ва муттаҳидшавӣ ин масъалаҳо ба ҳамроҳ ташкил медиҳад.

Сарчашма. *Аз тарафи муаллиф дар асоси маълумотҳои электронии интернетӣ таҳия шудааст.*

Вобаста ба ин мушаххас намудан ва тақвияти ҷиддии ҳақориҳои байнисоҳавӣ ва соҳавӣ метавонад имкониятҳои нави рушдро дар заминаи густариши иқтисодиёт ба вуҷуд оварда шаванд. Ташкили ҳамгироӣ байни институтҳои молиявӣ ва бахшҳои воқеии иқтисодиёт дар ҳама ҳолат ва шароит аз он масъалаҳое махсус меёбад, ки дар шароити маҳдуд будани захираҳои ҳудуди бахшҳои воқеии иқтисодиёт муосидат менамояд.

Дар пажӯҳиши дигари олимони тоҷик Исайнов Ҳ.Р. чунин омадааст, ки ҷараёни ҳамгироӣ дар панҷ давраи муайян ба амал меояд, ки масъала ва унсурҳои зеринро дар бар мегирад[10.141]:

1. Таъриқунӣ ва ташаккули корпоратсияҳои агросаноатӣ (агар якҷанд корхонаҳои агросаноатӣ якҷоя шуда бошанд) бо ёрии технологияи идоракунии лоиҳавӣ;
2. Ташаккул ва оғози қори ҷамъияти саҳомӣ;
3. Ҳамгироӣ дар давраи гузариш;
4. Баробарсозии фарқиятҳо, яъне муваффақ шудан ба натиҷаи ниҳонии ширкат;
5. Ҳамгироии пурра (пӯхта).

Исайнов И.Р ба монанди дигар олимони масъалаи бавуҷудии ҳамгироиро аз рӯйи афзорҳои мавҷуда дар сатҳи муносибатҳои иқтисодӣ дар 5 унсурҳои асосӣ мебинад, ки баҳодиҳи ва арзёбии онҳо самт ва ҳосиятҳои гуногун доранд.

Вобаста ба ин заруриятҳо бо иловаи равандҳо ва тамоюлҳои гуногуни ҷаҳонишавӣ И.Г. Владимирова дуруст қайд намудааст, ки дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ мафҳуми “ҳамгироӣ” дигар имкон намедихад, ки иқтисоддонҳо, таҳлилгарон ва муаррихон мизони пурраи равандҳои ҳамгироиро, ки дар иқтисоди ҷаҳонӣ ба амал меоянд, дарк намоянд. Тибқи назарӣ, албатта ҳамгироӣ ва ҳамбастагии он бо мафҳумҳои «ҷаҳонишавӣ», инчунин «ҳамкориҳои байналхалқии иқтисодӣ», «ҳамгироии байналмилалӣ иқтисодӣ» ва «интернатионализатсияи ҳаёти иқтисодӣ» ҷудонопазир буда, таносуб ва алоқамандии байни онҳо якдигарро пурра менамоянд [3.98].

Вобаста ба баррасии матраҳгардида метавон гуфт, ки ҳамгироӣ ин як шакли дигари ҷаҳонишавии гуногунҷанба буда, он одатан ҳосиятҳои баҳамовариро дар худ таҷассум менамояд. Дар таҷриба ва илми муосир вобаста ба арзёбии интегратсия ва алоқамандии он бо меъёрҳо ва талаботҳои «ҷаҳонишавӣ», «ҳамкориҳои байналхалқии иқтисодӣ», «ҳамгироии байналмилалӣ иқтисодӣ» ва «интернатионализатсияи ҳаёти иқтисодӣ» ба ҳам пайваست буда онҳо аз рӯйи меъёр ва мақсад ба ҳам баробар ва аз рӯйи ҳадаф ва талабот ба ҳам наздик мебошанд. Ин тамоюлро на танҳо дар сатҳи муносибатҳои дохилӣ балки онро дар саатҳи муносибатҳои байналхалқӣ низ во хурдан мукин аст.

Дигар олимони бар он ақидаанд, ки дар шароити муосир муносибатҳои байналхалқии иқтисодӣ ба ҳамгироии байналхалқии иқтисодӣ оварда мерасонад, ки инҳо дорои хусусиятҳои ба худ хос мебошанд: мустаҳкам гардидани фазои тақсмоти байналхалқии меҳнат; байналмилалӣгардии сармоя; зиёд кардани озодии тиҷорат ва дараҷаи ошкорбаёнӣ иқтисодиёти милли; ҷаҳонишавии ҷараёнҳо ё прогрессҳои илмӣ-техникӣ; пурра ё қисман муттаҳид намудани иқтисодиёти милли мамлакатҳои гуногун; рафъи монеаҳо дар ҳаракати молҳо, хизматрасониҳо, захираҳо, сармоя ва қувваи қорӣ; ташаккули бозорҳои умумии байни мамлакатҳои гуногун; мавҷуд набудани таъбиз нисбат ба шарикони милли ва монанди инҳоро дар бар мегирад [7.7].

Илова бар ин гуфтаҳо Бобошерзода Н.Қ дар рисолаи илмӣ худ қайд менамояд, ки “бо назардошти усулҳои муайян кардани моҳияти ҳамгироӣ, намудҳо, афзалиятҳо ва нуқсонҳои равандҳои ҳамгироӣ ва шаклҳои он дар сатҳи минтақа бисо аҳамияти аввалиндараҷа диҳем. Дар адабиёти илмӣ номгуи гуногуни

шаклҳои ҳамгирии агросаноатӣ истифода мешаванд: сохторҳои ҳамгироӣ, сохторҳои корпоративӣ, сохторҳои аграрӣ, корпоратсияҳои аграрӣ, гурӯҳҳои аграрии ширкатҳо, иттиҳодияҳои агросаноатӣ, ташкилотҳои аграрӣ, воҳидҳои иқтисодӣ ва ғайраҳо дар бар мегирад” [2.25]. Ин тасвир, агар чанде ки хусусияти самтӣ ё соҳавӣ дошта бошад ҳам, моҳияти фарогирии аз нуқтаи назари гурӯҳӣ хосияти баланди илмӣ дорад. Дар таҷрибаи муваффақи ҷаҳонӣ ҳамгирии иқтисодиро дар арсаи байналмилалӣ ба монанди равандҳои ҷаҳонишӣ шабоҳат додан мувофиқи мақсад мебошад. Зеро аксаран ҳамгирии байналмилалӣ иқтисодиро дар бисёри маворид иқтисоддонҳо ва муҳаққиқони соҳавӣ ҳамчун раванди мутавасили ҳамкориҳои байни кишварҳо, ки он тамоил боиси ба ҳам наздик гардидани фаъолияти хоҷагӣ ва механизмҳои хоҷагидорӣ мегарданд, алоқаманд намудан мувофиқи мақсад мебошад.

Вобаста ба ин ибраз доштан зарур аст, ки дар шароити имрӯзаи иқтисоди ҳамгироӣ аз аввал то ба имрӯз хусусияти мумтаҳидкунӣ ва таъсиррасонӣ дошта, онро дар ҳама соҳа ва арсаҳо мушоҳида намудан мумкин аст. Вобаста ба ин қайд кардан зарур аст, ки ҳамгироӣ хосияти маҷмӯӣ дошта, он дар соҳаи иҷтимоӣ, иқтисодӣ, молиявӣ ва сиёсӣ ҳамбастагии зиёд дорад. Дар баррасӣ ва аразёбиҳои ҳамгироӣ ва таҳқиқи ҷараёнҳо ва нуқтаҳои назари ба он алоқаманд чунин мсалаҳо ошкор карда шуданд:

- ҳамгироӣ дар самту соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ ғайрииқтисодӣ ҳамчун омилҳои хусусияти таърихӣ дошта бояд эътироф карда шавад;
- ҳамгироӣ ҳамчун падидаи иқтисодӣ хусусияти азнавсозӣ ва таъсиррасонӣ дорад;
- ҳамгироӣ метавонад ба сифати омилҳои занҷиравӣ дар доираи худ як қатор самту соҳаҳои муайянро ба ҳам муттаҳид намояд;
- ҳамгироӣ воситаи фаъолгардонӣ ва ёрирасон байни соҳаҳои муайян ва алоҳидаи иқтисоди ғайрииқтисодӣ мебошад;
- ҳамгироӣ метавонад ҳамчун василаи муттаҳиднамоии муносибатҳои зичи дохилию байналхалқӣ дар ҳама зинаҳо ва арсаҳои муайяни иқтисоди иҷтимоӣ бошад;
- ҳамгироӣ метавонад василаи асосии баҳодихӣ ва арзёбии раванди ҷаҳонишавӣ гардида аз рӯйи мушаххасот як қатор масъалаҳои ҳаллу фасл намояд;
- он метавонад ба сифати омил ё механизми рушди муносибатҳои иқтисодӣ баромад намояд.

АДАБИЁТ

1. Бобошерада Н.Қ. Мукамалгардони сохторҳои минтақавии ҳамгироишудаи агросаноатӣ (дар мисоли вилояти Ҳатлон). дис. ... ном. илмҳои иқтисодӣ. - М. 2023. - 25 с.
2. Бобошерада Н.Қ. Мукамалгардони сохторҳои минтақавии ҳамгироишудаи агросаноатӣ (дар мисоли вилояти Ҳатлон). дис. ... ном. илмҳои иқтисодӣ. - М. 2023. - 16 с.
3. Белокобыльская В.К. Основные теории международной экономической интеграции «Форум молодых ученых». 2019. №1(29) – 486 с.
4. Владимирова И. Г. Глобализация мировой экономики: проблемы и последствия // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. – № 3. – 98 с.
5. Гуртгелдиева А. Международная экономическая интеграция: этапы экономической интеграции. Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 3 (72) Том 5. МАРТ 2024. -221 с.
6. Мюрдаль Г. Мировая экономика: проблемы и перспективы. М., 1978. 56 с. (санаи мурочиат 24.12.2024).
7. Ожигина В.В. Союзное государство России и Белоруссии: тенденции и проблемы развития экономической интеграции // Мир перемен, 2011. -№ 3.
8. О.Ю.Мичурина. Место и роль интеграционных процессов в мировой экономике. ISSN 2073-5537. ВЕСТНИК АГТУ. Серия:Экономик. 2010. № 2.- 7 с.
9. Саидмуродзода Л.Х., Ҷӯразода К.К. Сиёсати пешгирикунанда (превентивӣ) дар доктринаи ҳамгирии иқтисодӣ. Иқтисодиёти Тоҷикистон. 2024. № 1. 26 с.
10. Исайнов Х.Р. Иқтисоди миллӣ. Китоби дарсӣ. – Душанбе: Ирфон, 2018 –414 с.
11. Репке В. Коренные вопросы хозяйственного порядка // Теория хозяйственного порядка // Экономика. 2002. 121 с.
12. Шарапов, В. В. Особенности экономической интеграции между странами с разным уровнем развития / В. В. Шарапов // Экономика российских регионов: Материалы II Молодежного экономического форума. (Петрозаводск, 12–13.11.2009) -Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2010 (дата обращения: 10.11.2018).
13. Федотов Е.Г. Развитие организационно-правовых форм интеграции в АПК государств-участников СНГ// дис...канд.экон.наук. - М. 2006. –8 с.
14. <https://translate.google.com> Санаи мурочиат (25.12.2024).

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ҲАМГИРОИИ ИҚТИСОДӢ ВА ЗАРУРИЯТИ ОН ДАР ТАШАККУЛИ РУШДИ МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДӢ

Аннотатсия. Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ яке аз масъалаҳои асосие, ки бевосита рушди соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт аз он зиёд вобаста мебошанд, ҳамгироӣ ва ташкили муҳити ҳамгироӣ дар бахшҳои гуногуни иқтисодиёт мебошад. Аз ин лиҳоз, муаллиф масъалаҳои муҳимми ташкили муҳити ҳамгироиро дар баррасӣ намудан муҳим ва зарурӣ мебошад. Вобаста ба ин, ибраз доштан зарур аст, ки дар мақолаи мазкур масъалаҳои муҳимми ҳамгирии иқтисодӣ ва зарурияти онро дар ташаккули муносибатҳои иқтисодӣ баррасӣ намуда, шаклҳои муносири ҳамгирии иқтисодӣ ва таснифи онҳоро ҳам дар сатҳи таркибӣ ва ҳам дар сатҳи институтсионалӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода ба натиҷаҳои назаррас ноил гардидааст. Аз ин хотир, қарарҳои назариявӣ муаллиф метавонад дар рушди минбаъдаи таҳқиқотҳои илмӣ мусоидат намояд.

Калимаҳои асосӣ. *иқтисодиёт, иҷтимоиёт, ҳамгироӣ, таъсири мутақобила, тиҷорат, гардиши сармоя, муҳочирати меҳнат, алоқамандии иқтисодиёт, ҳамгироии илмӣ.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ХОЗЯЙСТВЕННОГО СООБЩЕСТВА И ЕГО НЕОБХОДИМОСТЬ В ОРГАНИЗАЦИИ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. В современных экономических условиях одним из основных вопросов, от которых напрямую зависит развитие различных отраслей экономики, является интеграция и создание среды интеграции в различных отраслях экономики. С этой точки зрения автор рассматривает важные и

необходимые вопросы создания среды интеграции. В связи с этим необходимо констатировать, что в данной статье автор обсудил важные вопросы экономической интеграции и ее необходимость в формировании экономических отношений, а также проанализировал и обсудил современные формы экономической интеграции и их классификацию как на композиционном, так и на институциональном уровне и добился значительных результатов. Поэтому теоретические разработки автора могут способствовать дальнейшему развитию научных исследований.

Ключевые слова. экономика, социология, интеграция, взаимодействие, торговля, движение капитала, трудовая миграция, экономическая интеграция, научная интеграция.

THEORETICAL BASIS OF THE ECONOMIC COMMUNITY AND ITS NEED IN ORGANIZING THE DEVELOPMENT OF ECONOMIC RELATIONS

Annotation. In modern economic conditions, one of the main issues on which the development of various sectors of the economy directly depends is integration and the creation of an integration environment in various sectors of the economy. From this point of view, the author considers important and necessary issues of creating an integration environment. In this regard, it should be noted that in this article the author discussed important issues of economic integration and its need in the formation of economic relations, and also analyzed and discussed modern forms of economic integration and their classification at both the compositional and institutional levels and achieved significant results. Therefore, the author's theoretical developments can contribute to the further development of scientific research.

Keywords. economy, sociology, integration, interaction, trade, capital movement, labor migration, economic integration, scientific integration.

Сведения об авторе:

Меникулов Саидшо Махмадуллоевич-старший преподаватель кафедры финансов и банковского дела Дангаринского государственного университета. 734067. Республика Таджикистан, г. Дангара. E-mail: M_S_R_86.@mail.ru. Тел: (+992) 554709090

Author information:

Menikulov Saidsho Makhmaduloevich, Senior teacher, Department of Finance and Banking, Dangarin State University. 734067. Republic of Tajikistan, Dangara. E-mail: M_S_R_86.@mail.ru. Tel: (+992) 554709090

ТДУ: 336.74:330.1

ИСТИФОДАИ ШАКЛҲОИ НАВИ ПУЛ ҲАМЧУН ОМИЛИ ПЕШРАФТИ ИҚТИСОДИЁТ ВА ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ МУНОСИБАТҲОИ ПУЛӢ

Раҳимова А.В. –Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон.

Калимаҳои асосӣ. пайдоиши пул, пулҳои электронӣ, муносибатҳои пулӣ муносибатҳои иқтисодӣ, ҳамёнҳои электронӣ, муомилоти пулӣ, технологияҳои пардохтӣ, рушди иқтисодӣ.

Ҷаҳон ҳамавақт дар доираи таҳаввулотҳои иқтисодӣ, бархурди манфиатҳо, рақобати шадид, якҷаҳукумронӣ ва монанди инҳо пеш меравад, ки асоси онро даромадҳои пулӣ ва дигар масъалаҳои ба ғоида алоқаманд ташкил медиҳад. Чун таҷрибаи бисёрсола пул дар ҳама давру шароит асосӣ буд, ҳаёт ва ҳазорсолаҳои дигар он боқӣ мемонад. Сарчашмаҳои илмӣ ва кашфиётиҳои воқеӣ нишон медиҳанд, ки дар ҷомеаи мутаммадин ягона воситае, ки шакли ҳудро дигар карду вазифаҳои ҳудро не, ин пул мебошад. Агарчанде, ки таҳаввулотҳои замони муосир дар доираи муносибатҳои гуногунҷанбаи иқтисодӣ шакли пулро дигар намуда бошанд ҳам, лекин аҳамият ва зарурияти онро дар ҷомеа ва умуман дар маҷмуи муносибатҳои иқтисодӣ боз ҳам боло намудааст. Ғайр аз ин гуфтан мумкин аст, ки тамоми мактабҳои иқтисодӣ ва намоёндагони барҷастаи он дар доираи ду омилҳои асосӣ, яъне пул ва иқтисодиёт ба вучуд омадаанд. Ва дар доираи ин ду омилҳои муҳими ҷамъияти тамоми муносибатҳои дигари барои ҷамъият зарур ба вучуд омадаанд. Аз ин хотир, зарурияти омӯзиши ҷанбаҳои мусбат ва манфии истифодаи самараноки ин омилҳо масъалаи дигари марбут ба равандҳои иқтисодиёти пулӣ мебошад. Қувваи пешгунашавандаи пул ва иқтисодиёт маҳз боиси он гардидааст, ки тақсимоли ҷамъиятии мактабҳои иқтисодӣ ва намоёндагони пулиро қарзӣ роҷеъ ба баррасии ин масъала андешаҳои гуногун дошта пешрафти ҷамъиятро бар ин восита таъмин намоёнд.

Беҳуда нест, ки «...пул дар ҳама давру замон дар ташаккул ва рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ ва шинохти равоҷоти доимии байнифардию байнидавлатӣ мавқеи махсус ва аввалиндараҷаро доро мебошад» [3; 4]. Маъмулан дар сатҳи пешрафтҳои ҷамъиятӣ ва муносибатҳои иқтисодӣ пул ва иқтисодиёт дар қатори он масъалаҳои шомил мебошанд, ки мавҷудияти ҷомеа ва солимию пешрафти онро бе онҳо тасаввур кардан ғайриимкон мебошад. Аз ин хотир, моро зарур меояд, ки вобаста ба марҳалаҳои рушди иқтисодӣ ва дигаргун гардидани таркиби муносибатҳои тижоратию иқтисодӣ як қатор таҳқиқотиҳои илмиро анҷом дода, самарои марҳалавии иқтисодии пул ва иқтисодиётро ба мақсади рушду такомули ҷомеа таъмин намоем.

Рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва ба таври ҷашмрас пеш рафтани иқтисодиёт муносибатҳои пулӣ низ дар шаклҳои гуногун пеш рафта истодаанд. Илова бар ин, дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ масъалаҳои мубрами рушди иқтисодӣ ва дар заминаи ин рушди муносибатҳои пулӣ ба он далолат намуд, ки тибқи талаботҳои гуногуни истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда, мавқеи ҷойгиршавии онҳо, ҳақҳои тижоратӣ ва муносибатҳои иқтисодӣ гуногуншаклии ҳаракати воситаҳои пулӣ ва шаклҳои пулро ба миён овард. Дар ҳамин замина, қайд кардан ба маврид аст, ки ҳамин гуногуншаклии муносибатҳо, талаботҳои гуногун ва дар баъзе маврид маҳдуд будани имкониятҳо ба он боис гардид, ки муносибатҳои пулӣ низ дигаргун гардида, шаклҳои нави пулӣ ба вучуд оварда мешаванд.

Ба вучуд омадани шаклҳои нави пулӣ ҳосияти объективӣ дошта, дар он таҳаввулотҳои иқтисодӣ, барзиётии талабот ва норасоии ҳаҷми захираҳои пулӣ, нобаробарии иқтисодӣ, зиёд гардидани таваҷҷуҳ ба

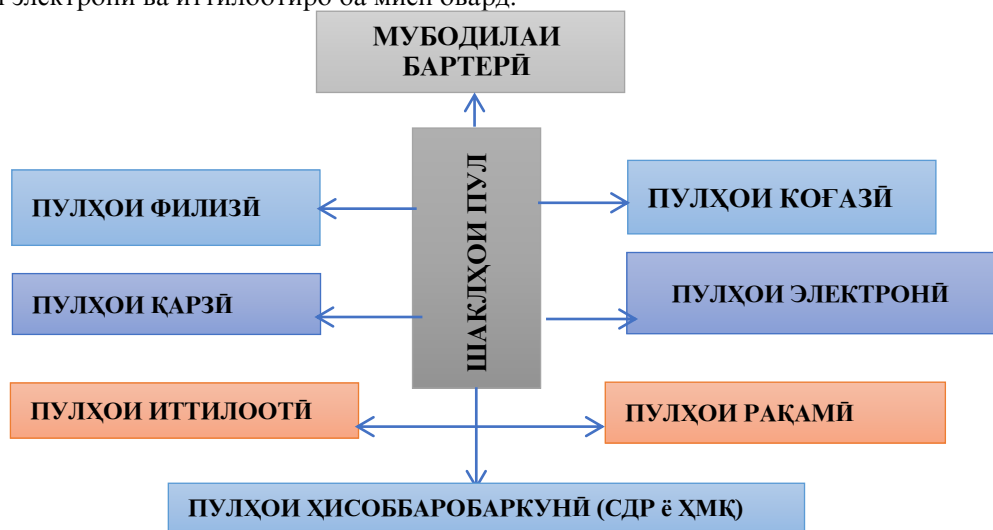
амалиётҳои молиявӣ, пеш рафтани шаклҳои истехсолот ва монанди инҳо ба он боис гардид, ки шаклҳои мувофиқшудаи пул вобаста ба иқтидор ва талаботҳои давр ба вучуд оварда шаванд. Дар иловаи ҳамаи ин гуфтаҳо мо бар он назарем, ки пул ҳамчун қувваи бузурги тағйирдиҳандаи таркиби иқтисодӣ ва ташкилкунандаи муносибатҳои иқтисодӣ махсуб ёфта, то рафт аҳаммияти меҳварӣ пайдо менамояд. Ҳамин аст, ки вобаста ба иқтидор ва аҳаммияти пул олимону коршиносон ва махусан мактабҳои бузурги иқтисодӣ назария ва андезаҳои гуногун доранд. Ҳаммонандии назарияҳо ба он далолат дорад, ки пул ва тиҷорат як чараёнҳои муҳимми ба ҳам алоқаманд ва аз якдигар бавучудодада мебошанд. Вобаста ба ин, баъзе муҳаққиқон бар он назаранд, ки «...пул аз тиҷорат ба вучуд омадааст ва азбаски муайян шудааст, ки тиҷорат яке аз қадимтарин фаъолиятҳои инсонӣ аст, решаҳои низоми пулӣ низ ба ҳамон қадимӣ бармегарданд, гарчанде ки сохтори он (мисли худӣ намуди пул) дар тӯли ҳазорсолаҳои охир борҳо ва ба таври назаррас тағйир ёфтааст [1].

Талаботҳои иқтисодию тиҷоратӣ бо мурури замон шаклҳои ибтидоии пулро аз муомилт берун намуда, шаклҳои нав ва инкишофёфтаи онро ба вучуд овардаанд. Зеро дар таҷрибаи иқтисодию тиҷоратӣ мо борҳо шохиди он гардидем, ки маҳдудиятҳои даврӣ, душвориҳои ҳамлу нақд, норасоии захираҳо ба он боис гардидааст, ки шаклҳои нав ва инкишофёфтаи пулӣ, ки аз тарафи ҷамъият эътироф гардидаанд, ба вучуд оянд. Бар ҳамин илова давраҳои нави муносибатҳои тиҷоратӣ ва давраҳои миёна ва инкишофёфтаи тиҷоратӣ ба он асос гардид, ки шаклҳои нав ва тақвиятёфтаи пул ба вучуд оварда шаванд ва он тавонад дар сатҳи иқтисодиёт ҳамчун воситаи ягонаи пардохтӣ баромад намоёнд. Бинобар ҳамин, мо зарурияти ташаккулёбӣ ва шакливазкунии марҳилаҳои пулиро коркард намуда, дар ҳамбастагӣ бо тафсири алоҳида дар чунин шакл пешниҳод намудем.

Вобаста ба маълумотҳои расми мазкур ҳаминро қайд кардан муҳим аст, ки шаклҳои қаблӣ ва маъмулии пул асосан ба давраҳои нави густариши муносибатҳои иқтисодӣ рост омада, дар он муносибатҳои молӣ асоси пулӣ доштанд. Яъне, гуфтан мумкин аст, ки шаклҳои қаблӣ пулӣ бартер буда, ташаккули пул низ ба ҳамин давраи бартер, ки шакли нави вусъати муносибатҳои иқтисодӣ мебошад, рост меояд. Оғози бавучудодии ҳама шаклҳои пул ба давраи муносибатҳои бартерӣ рабт дода мешавад.

Бо мурури замон дар натиҷаи нисбатан пеш рафтани муносибатҳои иқтисодӣ ва рушди муносибатҳои тиҷоратӣ маҳдудияту душвориҳои бартер боиси он гардид, ки шакли нави пул, пулҳои филизӣ ба муомилот бароварда шаванд. Пулҳои филизӣ шакли ибтидоии муомилоти пулӣ дар муносибатҳои тиҷоратӣ махсуб ёфта, он дар давраи худ ҳамчун воситаи ягонаи пардохт ва эквиваленти дигар молҳо мебошад. Моҳиятан гуфтан мумкин аст, ки пайдоиши пулҳои филизӣ ба асрҳои 5 пеш аз мелод рост меоян ва давраи қувват гирифтани муомилоти пулӣ ва муносибатҳои нави тиҷоратиро дар бар мегирад.

Қайд кардан зарур аст, ки новобаста аз таърихи қадима доштани низоми пулҳои филизӣ қоғазӣ дар асри 21, ки онро асри нав ва асри технологияҳои хушманд меноманд ҳамчун омилҳои хусусияти бунёдидошта ба сифати захира ва омилҳои ҳимоявӣ истифода мебаранд. Илова бар ин, гуфтан мумкин аст, ки дар асри нав дар муносибатҳои тиҷоратӣ пулҳои филизӣ қоғазӣ на ҳамавқт воқеияти рушди масъаларо таъмин менамоянд. Аз ҳамин хотир, дар натиҷаи рушди муносибатҳои гуногунҷанбаи тиҷоратӣ, бартарӣ пайдо намудани иқтисодиёти бо технологияҳои ҳозиразамон алоқаманд, тезутунд гардидани равандҳои ҷаҳонишавӣ, бартарӣ пайдо кардани истифодабарандагони техника ва технологияҳои муосир шаклҳои нави пулӣ пулҳои электронӣ ва иттилоотиро ба миён овард.

Сарчашма. Таҳияи муаллиф

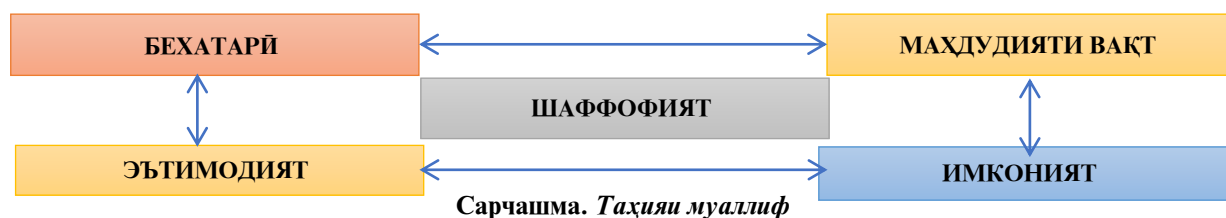
Расми 1.- Замина ва занҷираи бавучудодии шаклҳои алоҳидаи пул дар муносибатҳои иқтисодӣ

Дар Тоҷикистон новобаста аз он, ки рушди технологияҳои муосир баъд аз бӯхрони молиявии соли 2008 ба худ аҳаммияти махсусро касб намуда, дар иқтисодиёти зарурияти пулҳои электронӣ иттилоотиро ба миён овард. Бесуботиҳои низоми бонкӣ ва дар заминаи ин баланд гардидани шиддати нав дар низоми молиявии кишвар талаб намуд, то низоми бонкӣ дар низоми муносибатҳои пулӣ ислохотҳои ҷиддиро ба роҳ

монанд. Зеро асоси мутобиқшавӣ ба равандҳои хатарафзо ин пеш аз ҳама мутобиқ шуда, бо ҷараёнҳои печидани технологӣ мебошад.

Баъд аз соли 2014 дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон як тавҳаввулотӣ бузургии бонкӣ ба вучуд омад, ки асоси онро таъсири дуҷониби бухрони молиявӣ, таҳримҳо ба шарикони рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон, бесубот шудани фаъолияти баъзе бонку ташкилотҳои қарзӣ, коҳиш ёфтани ҳаҷми интиқоли пул аз ҳисоби муҳоҷират ва дигар муаммоҳое, ки баъди соли 2020 ба вучуд омаданд, низоми бонкӣ ба истифодаи пулҳои электронӣ ва пардохтҳои электронӣ рӯ оварданд ва ин масъала ба андешаи мо дар давоми 10-15 соли минбаъда метавонад як қатор тағйиротҳои ҷиддӣ манфиатовар ба иқтисодиёт ва низоми бонкиро таъмин намояд. Албатта, дар сурати вусъати истифодаи пулҳои электронӣ суръати амалиёт ва пардохтҳои электронӣ низ густариш меёбанд, аз ин хотир, моро зарур аст, ки заминаҳои бунёдӣ ва ташаккули ҳисоббаробаркунӣ ва пардохтҳои электрониро ба хоҳири фароҳм овардани шароит барои рушди пулҳои электронӣ ҳамчун масъалаи асосӣ ба таври доимӣ пайгирӣ намоем.

Гуфтан мумкин аст, ки истифодаи васеи пулҳои электронӣ, пулҳои иттилоотӣ, ки имрӯз шуҳрати онҳоро дар асрҳои рақамӣ ё криптовалюта мушоҳида намудан мумкин аст, рушд додан ба манфиати кор аст. Новобаста аз ин чи қадаре, ки дар сатҳи иқтисодиёт ва умуман давлат пулҳои электронӣ тақвият дода шаванд, то ҳамоно андоза имконияти бонкҳои тиҷоратӣ васеъ ва сатҳи дастрасии аҳоли ба амалиёту хизматрасониҳои бонкӣ бештар мегарданд. Зеро мумкин аст, ки пулҳои электронӣ дар таркиби иқтисодиёт аз пулҳои нақдӣ дида шояд бештар бошанд. Дар ҳамин замина олимони соҳа дуруст қайд намудаанд, ки «Маблағҳои нақдӣ дар бонкҳо буда, дахҳо маротиба аз маблағи пардохтҳо камтар аст» [6]. Гуфтан мумкин аст, ки дар низоми бонкии кишвар аз пулҳои нақдӣ дида пулҳои ғайринақдӣ ё электронӣ бештаранд. Ҳамчунин, пулҳои электронӣ метавонанд дорои як қатор бартариҳо бошанд (расми 2).

Расми 2.-Афзалиятҳои истифодаи пулҳои электронӣ дар муносибатҳои иқтисодӣ

Чи тавре, ки аз расми овардашуда айён аст, истифодаи васеи пулҳои электронӣ дар аввал аз нуқтаи назари психологӣ, агар он қадар қобили пазириш набошад, он дорои як қатор хусусиятҳои хос ва бартариҳои мушаххаси иҷтимоӣ иқтисодӣ мебошад. Вобаста ба ин, дар истифодаи пулҳои электронӣ таъмини бехатарӣ ва дар заминаи ин коҳиши хароҷот яке аз омилҳои асосие мебошад, ки онро тавассути пулҳои электронӣ метавон ба даст овард. Албатта, бехатарии пулҳои электронӣ метавонад дар сатҳи ҷомеа, бонкҳо ва аҳоли бехатариро таъмин намуда, амнияти иҷтимоӣ иқтисодии субъектҳои болозикрро таъмин менамояд. Аз ин лиҳоз, вусъати пулҳои электронӣ ва ба таври нақшавӣ коҳиши пулҳои нақдӣ бояд дар маркази таваҷҷуҳи сохторҳои дахлдор қарор гирифта, ба рушди бемайлони он бояд таваҷҷуҳи зарурӣ дода шавад.

Шаффофияти пулҳои электронӣ аз дастгоҳҳои истифодаи пулҳои электронӣ дар муносибатҳои тиҷоратӣ ва ҳисоббаробаркунӣ вобаста мебошад ва дар ин замина шаффофиятҳои тиҷоратӣ ва ҳисоббаробаркунӣ таъмин карда мешавад. Илова бар ин, дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ асоси муносибатҳои иқтисодиро шаффофиятҳои пулӣ ва ҳисоббаробаркунӣ ташкил медиҳад. Ва татбиқи ин масъалаҳо танҳо дар заминаи истифодаи пулҳои электронӣ метавон ба даст овард.

Истифодаи пулҳои электронӣ метавонад як қатор маҳдудиятҳои марбут ба ҷараёнҳои иҷтимоӣ иқтисодиро аз байн бурда, суръати ҳисоббаробаркунӣ, сарфаи вақт ва хароҷоти ба иҷрои амалиёт сарфшавандаро аз байн мебарад. Яке аз масъалаҳои асосӣ ва муҳимме, ки дар ташаккул ва рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва тиҷоратӣ нақши назаррас доранд, ин истифодаи пулҳои электронӣ дар ҳисоббаробаркунӣ ва пардохтҳои электронӣ мебошад.

Дар ҳамин замина эътимодият ва имконият низ аз ҷумлаи он масъалаҳое мебошанд, ки дар он нақши пулҳои электронӣ ҳамчун афзалият пурра эҳсос мегардад. Албатта, дар сурати доштани пулҳои электронӣ дар суратҳисобҳои бонкӣ, ки он хоси талаботҳои имрӯза ва стандартҳои байналхалқӣ мебошад, имкон медиҳад то дар сатҳи боварӣ ва ҳамдигарфаҳми муносибатҳои тиҷоратӣ ба роҳ монда шаванд. Ҳамзамон, гуфтан мумкин аст, муносибатҳои тиҷоратӣ ва муаммоҳои муомилоти пулӣ боис гардид, ки шаклҳои нисбатан нави пул ва ба талаботи ҷомеа мувофиқ, ки он дорои ғимоя ва эътимод бошад пулҳои электрониро ба вучуд овард. Вобаста ба ин баъзе сарчашмаҳо бавучудоии пулҳои электронӣ «...дар натиҷаи истифодаи компютерҳо аз ҷониби бонкҳо дар солҳои 1950 ва 1960 барои автоматикунии баҳисобгирии муомилот оғоз ёфт. Дар солҳои 1970-ум аввалин низоми пардохтии онлайнӣ пайдо шуданд ва дар солҳои 1980-ум Дэвид Чаум усулҳои криптографиро барои пардохтҳои бехатар таҳия карда, воситаи Digi Cash -ро дар соли 1989 таъсис дод.

Вобаста ба ин, дар солҳои 1990-ум ба вучуд омадани низоми онлайнӣ ба монанди PayPal мушоҳида гардид. Ҳамин тавр, бо пешрафти муносибатҳои нави иқтисодӣ ва то рафт аҳаммият пайдо намудани техника ва технологияҳои рақамӣ дар солҳои 2000-ум афзоиши пардохтҳои мобилӣ ба монанди Apple Pay, Google Pay ва монанди инҳо пайдо гардиданд, ки ин тамоил нисбатан дар соли 2010 криптовалютаҳо ба

вучуд овард» [7]. Дар сатҳи муносибатҳои дохилӣ ва бурунмарзӣ пулҳои электрониро дар чанд шакл дидан мумкин аст, ки яке аз онҳо пулҳои ҳисоббаробаркунӣ ё СДР (ХМК), ки дар муносибатҳои иқтисодӣ махсусан муносибатҳои байналхалқӣ ба сифати воситаҳои электронии пулӣ баромад менамоянд. Ин шакли пулро асосан институтҳои молиявии байналхалқӣ истифода менамоянд ва онро ҳамчун ҳуқуқҳои махсуси қарзгирӣ (SDR), ки он [1] як воситаи захиравӣ ва пардохтии сунъӣ мебошанд, ки аз ҷониби Фонди Байналмилалӣ Асёр (ХБА) бароварда шудаанд. Онҳо танҳо дар шакли ғайринақдӣ, дар шакли сабтҳои суратҳисобҳои бонкӣ ё пулҳои электронӣ мавҷуданд. Пули қоғазӣ ва тангаҳо бароварда нашудаанд. Ин воситаи пардохт аз ҷониби ХБА соли 1969 ҳамчун илова ба дороиҳои захиравии мавҷудаи кишварҳои узв таъсис дода шудааст. Ҳадафи асосии таъсиси он бартараф кардани парадокси Трифин дар дохили низоми пулии Бреттон Вудс - зиддият байни хусусияти байналмилалӣ истифода ва хусусияти миллии асёрҳо буд.

Он на асёр ва на уҳдадорӣ қарзӣ аст [2]. Дар айни замон SDR илова бар ҳисоббаробаркуниҳои байни Фонд ва аъзои он, аз ҷониби 14 созмони расмӣ, ки ба истилоҳ дорандагони SDR ҳамчун тарафи сеюм махсус меёбанд, истифода мешавад. Дар ин масъала се кишвар паритетҳои асёрии худро бо SDR муқаррар кардаанд (дар охири солҳои 1980-ум ин шумора 11 ададро ташкил медиҳад); Тақрибан 10 созмони байналмилалӣ ва минтақавӣ SDR-ро ҳамчун воҳиди ҳисоб ё пулҳои электронии дар суратҳисоббуда истифода мебаранд. Як қатор ташкилотҳои байналмилалӣ SDR-ро барои ифодаи арзишҳои пулӣ, ба монанди нархҳо, тарифҳо барои хизматрасонии алоқа, нақлиёт ва ғайра истифода мебаранд. Он барои танзими тавозуни пардохт, пӯшонидани касри тавозуни пардохт, пур кардани захираҳо ва пардохтҳои қарзӣ истифода мешавад.

Гуфтан мумкин аст, ки пулҳои электронӣ дар низоми пардохт барои эҷоди инфрасохтори молиявӣ нақши муҳим мебозад, ки барои муқаррар кардани талабот вобаста ба ташкил ва фаъолияти низомҳои пардохт, тартиботи танзим ва назорат, ҳамчунин таъмини чаҳорҷӯбаи ҳуқуқӣ ҷиҳати танзими фаъолияти ташкилотҳо: операторони интиқоли пул, операторони пули электронӣ, операторони низоми пардохт ва провайдерҳои хизматрасонӣ ва инфрасохтори пардохтӣ нигаронида шудаанд. Дар ташаккул ва рушди пулҳои электронӣ тақвияти низоми электронии пардохт муҳим ва зарурӣ буда, рушди он амалкардаҳои дар доираи нақша амалкунандаро дар бар мегирад. Ба ҳамин асос, низоми пардохт дар таъмини интиқоли саривақтии маблағҳо нақши муҳим мебозад. Бояд қайд кард, ки низоми пардохти чакана унсuri муҳими низоми пардохт буда, маҷмуи ташкилотҳо, равандҳо, технологияҳо ва инфрасохторро ифода мекунад, ки пардохтҳо ва интиқолҳоро барои шахсони воқеӣ, аз ҷумла онҳое, ки бо истифода аз пули электронӣ анҷом дода мешаванд, осон мекунад. Пули электронӣ бешубҳа як воситаи қулай ва пешрафтаи молиявӣ аст [5].

Ҳамин тариқ, пули электронӣ асоси низомҳои пардохти электронӣ мебошад. Имрӯз низомҳои пардохти электронӣ як усули қулайи пардохт мебошанд. Истифодаи пардохтҳои электронӣ барои рушди иқтисодии муосир муҳим мегардад, зеро таъсиси низоми миллии пардохти пурра функционалӣ, баландтехнологӣ ва самаранок як пешрафти технологӣ дар рушди иқтисодии кишвар мебошад [1].

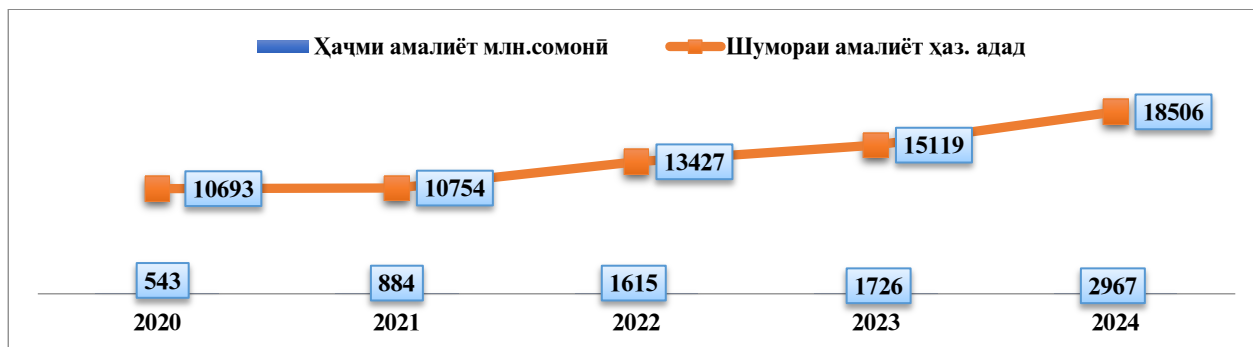
Вобаста ба ҳама назарияҳои маҷуда, ки онҳо дар давлатҳои пешрафта таҷриба шудаанд ва имрӯз барои Тоҷикистон низ заруранд, мо бар он назарем, ки бо шарофати аҳамият пайдо намудани техника ва технологияҳои муосир дар самти молия ва бонкдорӣ ва татбиқи ҳукмати электронӣ дар давоми 20 соли охир шумораи пулҳои электронӣ афзоиш ёфта, ҳиссаи онҳо аз ҳаҷми захираҳои пулӣ мумкин аст чанд маротиба афзоиш ёбад. Таҷрибаи бесуботии низоми бонкӣ дар давоми солҳои 2014-2021 собит намуд, ки роҳи ягонаи аз вазъи нугувор баровардани низоми бонкӣ ин истифодаи васеи пулҳои электронӣ ва истифодаи васеи дасгоҳҳои электронӣ мебошад. Бо шарофати таваҷҷуҳи хосса намудан ба ин чараён нишондиҳандаҳои ба ин самт марбут ба маротиб афзоиш ёфта, нишондиҳандаҳои он низ назаррас мебошанд (диагр.1)

Сарчашма. Дар асоси маълумотҳои <https://www.nbt.tj>

Дигараммаи 1.-Динамикаи афзоиши шумораи ҳамёнҳои электронӣ дар низоми рақамикунони амалиётҳо ва пардохтҳо дар солҳои 2020-2024 бо адад

Вобаста ба маълумотҳои диаграмми мазкур ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки истифодаи пулҳои электронӣ дар давоми 5-6 соли охир боиси ба маротиб афзоиш ёфтани ҳамёнҳои электронӣ гардид. Махсусан дар давоми 2 соли охир, яъне то моҳи сентябри соли ҷорӣ теъдоди умумии ҳамёнҳои электронии 27 ташкилоти қарзии молиявӣ 16,7 млн ададро ташкил медиҳад, ки нисбат ба ҳамин санаи соли 2024-5,4 млн адад (48,5 фоиз) зиёд мебошад. Ин нишондиҳанда дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда бошад 8,7 маротиба афзоиш ёфтааст, ки дар давоми 6 соли минбаъда ин нишондиҳанда метавонад ба зиёда аз 32 миллион адад баробар гардад. Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки бо шарофати ба таври яққоя рушд кардани ҳамёнҳои электронӣ шумораи пулҳои электронӣ ва пардохтҳои электронӣ низ зиёд гардидааст, ки нишондиҳандаи мазкур назаррас мебошад (диагр.2).

Сарчашма. Дар асоси маълумотҳои <https://www.nbt.tj>

Диаграммаи 2. -Динамикаи тағйирёбии гардиши пулҳои электронӣ тавассути ҳамёнҳои электронӣ дар солҳои 2020-2024

Вобаста ба маълумотҳои диаграммаи мазкур қайд кардан зарур аст, ки ояндаи рушди муносибатҳои пулию иқтисодиро пулҳои электронӣ ташкил медиҳанд. Ин масъала собит намуд, ки истифодаи пулҳои электронӣ дар шароити баланд гардидани шиддати хавфҳо ва ба маротиб тағйир ёфтани таркиби бозор ин истифодаи васеи пулҳои электронӣ ва дигар пардохтҳои электронӣ ва воситаҳои ба ин баробар мебошад. Аз маълумотҳои мавҷуда пай бурдан мумкин аст, ки роҳи ягонаи баромадан аз ҳолатҳои бесуботӣ дар сатҳи зарурӣ истифода намудани пулҳои электронӣ мебошад. Тибқи нишондиҳандаҳои диаграммаи 2, агар дар соли 2020 шумораи амалиётҳои электронӣ 10693 адад ташкил карда бошад, он дар соли 2024 ба 18506 адад баробар гардидааст, ки нишондоди мазкур дар соли таҳлилшаванда ба андозаи 73,0% зиёд гардидааст. Дар баробари ин, ҳаҷми амалиётҳои электронӣ низ зиёд гардид, ин нишондиҳанда дар соли 2020-543 млн. сомони ташкил намуда бошад, дар соли 2024 ба 2967 млн. сомонӣ баробар гардидааст, ки дар таносуб ба соли 2020-4,4 маротиба зиёд шудааст.

Махсусан дар давоми ду соли охир, яъне то сентябри соли 2025 тавассути ҳамёнҳои электронӣ 16 385,1 ҳаз. адад амалиёти пардохти ғайринақдӣ ба маблағи 2 702,7 млн сомонӣ анҷом дода шудааст, ки нисбат ба ҳамина давраи соли гузашта мувофиқан 22,6 фоиз ва 24,1 фоиз зиёд мебошад ва бо ин нишондиҳандаҳои ин тамоил метавонад ҷои пулҳои нақдро ба пуррагӣ ишғол намуда, як қатор хавфҳои мавҷударо бартараф менамояд. Дар умум қайд кардан зарур аст, ки гузариш аз низоми пулҳои нақдӣ ба низоми пулҳои электронӣ ягона омиле мебошад, ки он таъмини суботи иқтисодиро дар муносибатҳои иқтисод таъмин намуда, метавонем ба як қатор дастовардҳои назаррас ноил гардем. Вобаста ба ин, мо зарур мешуморем, ки барои истифодаи васеи пулҳои электронӣ дар сатҳи институтсионалӣ ҷораҳои зерин андешида шаванд;

1. Ташкили пойгоҳҳои зарурӣ дар самти истифодаи васеи пулҳои электронӣ ва шароити мусоид фароҳам овардан барои тақвияти пулҳои электронӣ;
2. Қабул намудани барномаҳои махсуси мақсадноки истифодаи пулҳои электронӣ дар сатҳи давлат ва институтҳои молиявӣ қарзӣ;
3. Кушодани ҳисобҳои банкӣ ҳадди ақал дар 4-5 банку ташкилоти қарзӣ, ҷиҳати анҷоми амалиётҳо ва пардохтҳои электронӣ;
4. Ҷорӣ намудани низоми маҷбуркунӣ дар самти истифодаи пулҳои электронӣ ва кушодани суратҳисобҳои банкӣ ҷиҳати фароҳам овардани шароит барои истифодаи пулҳои электронӣ;
5. Баровардани заминаи қонунӣ барои истифодаи пулҳои электронӣ ва дар ҳамина замина ташкили механизмҳои босамаргардонии истифодаи пулҳои электронӣ дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ.

АДАБИЁТ

1. Борисова Ольга Вячеславовна. Роль денег в экономике. Научные исследования № 9 (10). 2016. -37 с.
2. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. ред. Л.Н.Красавиной.-М.:Финансы и статистика,2005.-82 с.
3. Махшулов С.Д., Ходжаев Б.Б., Сафаров К.С. Устойчивость национальной валюты, ее теория и методология. Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2018. № 9. -С. 174-179.
4. Махшулов, С. Ҷ. Таҳлили вазъи сиёсати пулию қарзӣ ва таваррум дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / С.Ҷ. Махшулов, В.Н. Курбонов // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – №. 4-1(38). – Р. 177-184. – EDN ISCJNH.
5. Криворучко С.В., Гликина В.Р. Современные платежные системы: Учеб. пособие, руководство по изучению дисциплины, практикум, тесты, учебная программа / Московский государственный университет экономики, статистики и информатики. - М., 2012. -17 с.
6. Шариф Раҳимзод. Муомилоти пулӣ ва қарз /Китоби дарсӣ/. -Душанбе «Эр-граф» 2018, - 109 с.
7. <https://translate.google.com/?hl=ru&sl=ru&tl=tg&text=%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F>

ИСТИФОДАИ ШАКЛҲОИ НАВИ ПУЛ ҲАМЧУН ОМИЛИ ПЕШРАФТИ ИҚТИСОДИЁТ ВА ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ МУНОСИБАТҲОИ ПУЛӢ

Аннотатсия. Қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ ва дар ҳамина замина вусъат пайдо намудани муносибатҳои иқтисодии гуногунҷанба, зарурияти гузариш ба истифодаи васеи пулҳои электрониро пеш овард. Аз ҳамина хотир, дар мақолаи мазкур муаллиф ба масъалаҳои муҳимтарини истифодаи пулҳои электронӣ аҳамияти аввалиндараҷа дода, як қатор мушаххасотҳои онро мавриди таҳқиқ қарор додааст. Ҳамчунин, муаллиф дар бартарият ва афзалияти пулҳои электрониро дар муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор додааст. Ғайр аз ин, як қатор ҷузъиётҳои дигареро, ки гузаштан ба онҳо шартӣ зарурӣ мебошад, мавриди таҳқиқ қарор додааст ва дар ин самт низ ба натиҷаҳои назаррас ноил гардидааст.

Калимаҳои асосӣ. пайдоиши пул, пулҳои электронӣ, муносибатҳои пулӣ муносибатҳои иқтисодӣ, ҳамёнҳои электронӣ, муомилоти пулӣ, технологияҳои пардохтӣ, рушди иқтисодӣ.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ФОРМ ДЕНЕГ КАК ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ ДЕНЕЖНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. Важно отметить, что в современных экономических условиях и в этом контексте расширение многогранных экономических отношений привело к необходимости перехода к широкому использованию электронных денег. Поэтому в данной статье автор уделит первостепенное внимание важнейшим вопросам использования электронных денег и исследовал ряд их особенностей. Автор также проанализировал и рассмотрел преимущества и выгоды электронных денег в социально-экономических отношениях. Кроме того, в данной статье автор исследовал ряд других аспектов, являющихся необходимым условием перехода к ним, а также добился значительных результатов в этой области. Поэтому публикация данной статьи отвечает интересам развития научных источников.

Ключевые слова: происхождение денег, электронные деньги, денежные отношения, экономические отношения, электронные кошельки, денежные операции, платёжные технологии, экономическое развитие.

THE USE OF NEW FORMS OF MONEY AS A FACTOR IN ECONOMIC DEVELOPMENT AND ENSURING THE SECURITY OF MONETARY RELATIONS

Annotation. It is important to note that in today's economic conditions and context, the expansion of multifaceted economic relations has necessitated the transition to the widespread use of electronic money. Therefore, in this article, the author focused on the most important issues of using electronic money and examined a number of its features. The author also analyzed and examined the advantages and benefits of electronic money in socio-economic relations. Furthermore, in this article, the author explored a number of other aspects necessary for the transition to electronic money and achieved significant results in this area. Therefore, the publication of this article contributes to the development of scholarly sources.

Keywords: origin of money, electronic money, monetary relations, economic relations, electronic wallets, monetary transactions, payment technologies, economic development.

Сведения об авторе:

Рахимова Азима Валиевна – старший преподаватель кафедры банковское дело Таджикского государственного финансового экономического университета. 734067. Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Нахимов 64/14. E-mail: R_Azima_81_81@mail.ru. Тел: (+992)918750767

Author information:

Rakhimova Azima Valievna - Senior Lecturer, Department of Banking, Tajik State Financial Economic University. 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe city, 64/14 Nakhimov street. E-mail: R_Azima_81_81@mail.ru. Tel: (+992) 918750767

ТДУ.331.109

САМТҲОИ ТАКМИЛ ДОДАНИ МЕХАНИЗМИ ТАШКИЛИЮ ИҚТИСОДИИ ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ МАБЛАҒГУЗОРӢ ДАР ФАӢОЛИЯТИ КОРХОНАҲОИ КИШОВАРӢ

Курбонова Ф.К. - Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шохтемур

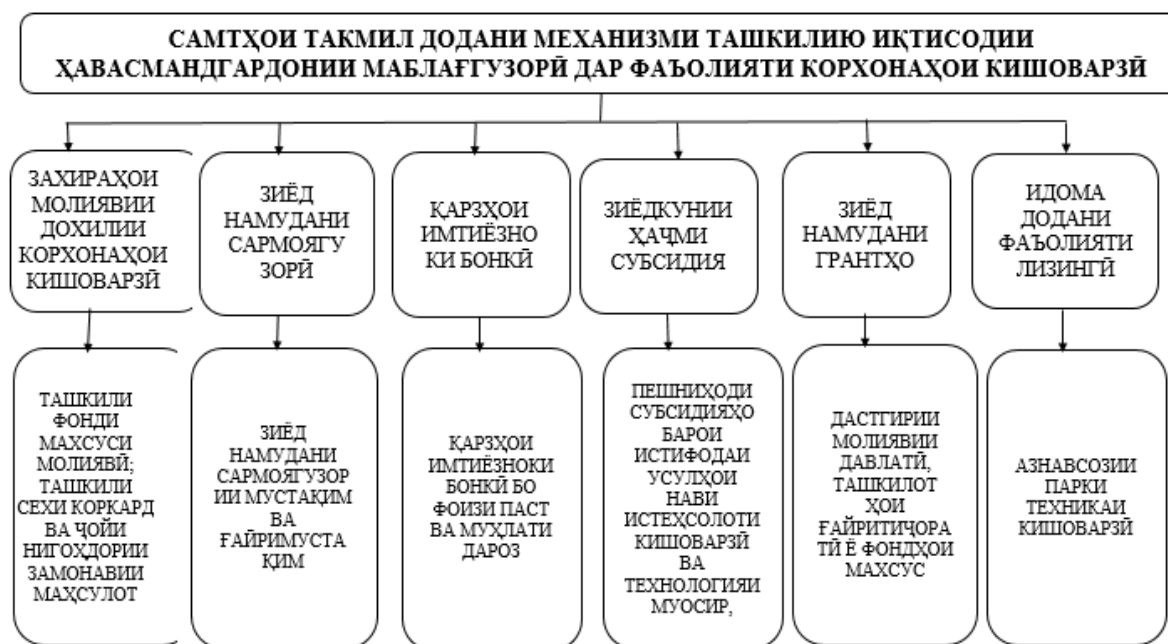
Калимаҳои асосӣ: корхонаи кишоварзӣ, ҳавасмандгардонӣ, маблағгузорӣ, қарзи имтиёзноки бонкӣ, субсидия, грант, лизинг.

Дар шароити имрӯзаи зудтағйирёбандаи бозори ҷаҳонии маҳсулоти кишоварзӣ, пеш аз ҳама, болоравии нархи маҳсулоти хӯрокворӣ, афзоиши талабот ба маҳсулоти озуқаворӣ аз ҷиҳати экологӣ тозаии истеҳсоли ватанӣ, нокифоягии захираҳои молиявӣ, рақобатнопазирии корхонаҳои кишоварзӣ дар бозори дохилию хориҷӣ ва ғайраҳо мушкилотҳои мебошанд, ки онҳо ба фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ таъсири ҷиддӣ мерасонанд ва ҳалли ин масъалаҳо бо самтҳои такмил додани механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ вобаста мебошад.

Самтҳои такмил додани механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ яке аз омилҳои муҳимми таъмини рушди устувор ва рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзӣ ба шумор рафта, вай метавонад мушкилоти истеҳсолию ташкилиро ҳал намуда, заминахоро барои фаъолияти устувори онҳо фароҳам оварда, ҳадафҳои онҳоро амалӣ созад ва инчунин ба безаргардонии хавфҳо муқовимат намояд. Инчунин вай калиди фаъолияти бомуваффақият, устувор ва рақобатпазирии корхонаҳои кишоварзӣ дар бозори дохилию хориҷӣ буда, ба қобилияти пардохтпазирӣ ва ҷолибияти онро барои сармоягузориҳои дарозмуддат кафолат медиҳад ва вай ба рушди фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ, афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии рақобатпазир, самаранок истифода намудани захираҳои мавҷуда (моддию техники ва меҳнатӣ), мустаҳкамкунии пойгоҳи моддию техники, баландшавии сатҳи зиндагии аҳолии деҳот мусоидат менамояд.

Самтҳои такмил додани механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ имконият медиҳад, ки шароити муфиди иқтисодӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ муҳайё гардад, истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ афзоиш ёбад, дар бозорҳои дохилию ҷаҳонӣ сатҳи рақобатпазирии он баланд гардад. Лекин, имрӯз саҳми самтҳои ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзии ҳеле ночизанд. Масалан, дар соли 2023 21605,1[1] ҳазор доллари америкӣ ба соҳаи кишоварзӣ, шикор ва хоҷагии чангал сармоягузориҳои хориҷӣ қарда шудааст, ки аз вай 21527,5 ҳазор доллараи сармоягузориҳои мустақим мебошад ва онҳо мутаносибан 0,78 % - и маблағи умумии сармоягузориҳои хориҷӣ ва 7,58 % - и маблағи сармоягузориҳои мустақимро ташкил медиҳад. Инчунин дар соли 2022 маблағгузориҳои қарзҳои бонкӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ 479,6 [2] млн. сомони ташкил медиҳад, ки аз вай 460,4 млн. сомонӣ қарзи кӯтоҳмуддат ва 19,2 млн. сомонӣ қарзи дарозмуддат буда, онҳо мувофиқан 4,90 %, 12,54% ва 0,31 % - и маблағгузориҳои умумии қарзҳои бонкиро ташкил медиҳанд, ки барои фаъолияти устувори корхонаҳои кишоварзӣ онҳо нокифоя мебошанд, аз ин рӯ самтҳои такмил додани ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ яке аз масъалаҳои муҳим ва калидӣ ба ҳисоб меравад.

Бо мақсади боз ҳам хубтар фароҳам овардани шароити мусоид ба иқтисодӣ ва мутобиқсозии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ ба шароитҳои нави имрӯзаи бозорӣ самтҳои тақмил додани механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ дар расми 1* оварда шудааст.

Расми 1 - Самтҳои тақмил додани механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ

*Пешниҳоди муаллиф

Яке аз самти муҳимми тақмил додани механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ захираҳои молиявии дохилии корхонаҳои кишоварзӣ буда, вай даромадҳои мебошад, ки дар натиҷаи фаъолияти самараноки иқтисодии онҳо, ғолида аз фаъолияти ҷорӣ, пардохтҳои амортизатсионӣ, даромад аз фуруши фондҳои асосӣ, қисми бақияи дорониҳои ҷорӣ ва ғайраҳо ба даст меояд ва он тавсифкунандаи муҳимтарини фаъолияти иқтисодии корхонаҳои кишоварзӣ дар муҳити беруна мебошад. Вазъи муътадили захираҳои молиявии дохилии корхонаҳои кишоварзӣ бештар аз имконият ва истифодаи самараноки онҳо вобаста буда, дар ҳолати ба қадри зарурӣ мавҷуд будани он, вай бевосита ба самти мувофиқ рағона карда шуда, барои рушд додани сатҳи фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ нигаронида мешавад.

Нақши захираҳои молиявии дохилӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ бениҳоят калон аст, зеро ташаккулиҳои ҳамаи дигар захираҳо аз он вобастагӣ зиёд дошта, маҳз дар ҳаҷми кофӣ мавҷуд будани захираҳои молиявии дохилӣ, истифодаи самаранокии онҳо шарти муҳими пешбурди истеҳсолот ва таъмини рушди устувор дар фаъолияти онҳо ба шумор рафта, ҳолати фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ, қобилияти пардохткунӣ доштан, устувории молиявӣ ва рақобатпазириро муайян месозанд, вале имрӯз миқдори онҳо барои фаъолияти аксарияти корхонаҳои кишоварзӣ нокифоя мебошад. Аз ин лиҳоз, вазифаи муҳим дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ пайдо намудани имкониятҳо барои афзун намудани захираҳои молиявии дохилӣ ба шумор рафта, вай андешидани тадбирҳоро бо мақсади ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзиро талаб менамояд, ки онҳо барои самаранок фаъолият намудани корхонаҳои кишоварзӣ шароити заруриро муҳайё месозанд. Ба ақидаи мо ба ин тадбирҳо инҳо шомиланд:

- барои фаъолияти минбаъдаи корхонаҳои кишоварзӣ ташкили фонди махсуси молиявӣ;
- дар корхонаҳои кишоварзӣ ташкили сехҳои коркард ва ҷойи нигоҳдории замонавии маҳсулот.

Ташкили фонди махсуси молиявӣ барои фаъолияти минбаъда яке аз усули иқтисодии ҳавасмандгардонӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ буда, ҳамчун манбаъи иловагӣ барои муҳайё сохтани шароит барои рушди минбаъдаи корхонаҳои кишоварзӣ пешбинӣ карда мешавад ва вай имконият медиҳад, ки манфиати иқтисодии онҳо таъмин карда шуда, натиҷаи баланди иқтисодӣ ба даст оварда шавад ва ба афзуншавии захираҳои молиявии дохилӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ мусоидат менамояд.

Фонди мазкур қисми таркибии унсурҳои механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ буда, ба афзоиш додани тақрористеҳсолкунӣ мусоидат намуда, дорони афзалиятҳои зерин мебошад:

- имконияти қонеъ гардонидани талаботи зарури корхонаҳои кишоварзиро бо назардошти имкониятҳои иқтисодӣ таъмин менамояд;
- барои фаъолияти минбаъдаи корхонаҳои кишоварзӣ захираҳои молиявӣ ва дигар захираҳоро яққоя менамояд;
- ба рушди истеҳсолоти кишоварзӣ шароитро муҳайё месозад.

Дар корхонаҳои кишоварзӣ ташкили сеҳҳои коркард ва ҷойи нигоҳдории замонавии маҳсулот табири дигари афзун намудани захираҳои молиявии дохилӣ ба шумор рафта, барои ғаёлияти минбаъдаи корхонаҳои кишоварзӣ имконияти мусоидро фароҳам меоварад.

Талаботи иқтисоди бозорӣ водор менамояд, ки барои таъмини ғаёлияти устувори корхонаҳои кишоварзӣ технологияҳои самарабахши замонавии соҳавӣ истифода карда шаванд ва яке аз он ташкили сеҳҳои коркарди маҳсулоти корхонаҳои кишоварзӣ ба шумор меравад, ки ташкил намудани онро Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар пайёми худ 28 декабри соли 2024 таъкид намуданд. Вай яке аз самти стратегии баланд бардоштани самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ, даромаднокӣ ва иқтисодиёти корхонаҳои кишоварзӣ мебошад.

Дар корхонаҳои кишоварзӣ ташкили сеҳҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ба истифодаи оқилона захираи ашёҳои хом, паст кардани арзиши аслии маҳсулоти аз маҳсулоти кишоварзӣ истеҳсолшуда, истеҳсоли сӯзишвории биологӣ биоэнергия, маҳсулоти ғайриғизоӣ, аз қабилӣ насосҷӣ, биопластика, косметика ва маҳсулоти тиббӣ, баланд бардоштани музди меҳнати кормандони корхонаҳои кишоварзӣ, бо кор таъмин намудани аҳолии деҳот, барҳам додани мавсимии кор мусоидат намуда, имконият медиҳад, ки хароҷоти истеҳсолӣ ва талафоти маҳсулот кам гардида, партовҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ҳамчун хӯроки чорво ва пору дар майдонҳои кишт истифода шаванд. Имрӯз, ки истеҳсол ва истеъмоли маҳсулоти кишоварзӣ дар ҷумҳурӣ рӯ ба афзоиш дорад, дар баробари ин кам кардани талафоти маҳсулоти кишоварзӣ, беҳтар намудани сифати он, тамоми сол таъмин намудани аҳоли бо маҳсулоти тару тозаи истеҳсоли ватанӣ, кам кардани хароҷоти истифодаи воситаҳои нақлиёт ва баланд бардоштани самаранокии иқтисодии истеҳсолоти корхонаҳои кишоварзӣ масъалаҳои муҳим мебошанд, ки ташкили ҷойи нигоҳдории замонавии маҳсулотҳо, аз қабилӣ яхдону сардхонаҳо дар корхонаҳои кишоварзӣ ба ҳалли ин масъалаҳо мусоидат менамояд.

Ҷойи нигоҳдории замонавии маҳсулотҳо дар корхонаҳои кишоварзӣ бо мақсади оқилона захираи нигоҳдории маҳсулоти кишоварзӣ дар тамоми мавсими сол, беҳтар намудани таъминоти аҳоли бо маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тару тозаи кишоварзӣ истеҳсоли ватанӣ, таъминоти бозорҳои дохилию хориҷӣ бо маҳсулоти кишоварзӣ, афзун намудани иқтисодии содироти маҳсулоти кишоварзӣ ташкил карда мешавад, ки вай дар таъмини амнияти озуқаворӣ ва таъмини аҳоли бо маводи ғизоии зарурӣ саҳми худро мегузорад. Боиси хушнудист, ки имрӯз шумораи яхдону сардхонаҳо дар ҷумҳурӣ афзуда истодааст, лекин онҳо барои нигоҳдории ҳамаи маҳсулоти кишоварзӣ басанда нестанд.

Ҳамин тариқ, дар корхонаҳои кишоварзӣ ташкили сеҳҳои коркард ва ҷойи нигоҳдории замонавии маҳсулотҳо ба истифодаи самараноки маҳсулоти кишоварзӣ ҳамчун ашёи хому технологияҳои замонавӣ, партовҳои маҳсулоти кишоварзӣ, афзоиш додани ҳаҷми содироти маҳсулоти кишоварзӣ ва иқтисодиёти корхонаҳои кишоварзӣ, бо маҳсулотҳои тару тоза таъмин намудани аҳолии кишвар дар тамоми фасли сол, таъсис додани ҷойҳои нави кори доимӣ, ташкили сӯзишвории биологӣ ва маҳсулоти ғайриозуқа, барҳам додани мавсими будани кор, ҳалли масъалаҳои логистика, бастандӣ ва савдо шариоти мусоидро фароҳам меорад, ки онҳо ба афзоиши захираҳои молиявии дохилии корхонаҳои кишоварзӣ оварда мерасонад.

Зиёд намудани сармоягузорӣ яке аз самти дигари такмил додани механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар ғаёлияти корхонаҳои кишоварзӣ буда, вай омили муҳими ташкили истеҳсолоти кишоварзӣ, рушди иқтисодӣ ва муносибатҳои молиявӣ, ҳавасмандгардонии имкониятҳо, сарчашмаҳо, воситаҳо мебошад, ки метавонанд барои расидан ба мақсадҳои муайян ва ҳалли масъалаҳои афзоиши ҳаҷми истеҳсолоти кишоварзӣ ва коркарди он, таъмини аҳоли бо ҷойи кор, рушди корхонаҳои кишоварзӣ таъсири мусбат расонад ва пеш аз ҳама меъёрҳои дастгирии механизмҳои таъсир расонии давлатӣ ба ғаёлияти корхонаҳои кишоварзӣ аз сармоягузорӣ вобаста мебошад. Вай омили калидӣ дар ғаёлияти корхонаҳои кишоварзӣ ба ҳисоб рафта, ҳамчун яке аз заминаҳои моддии рушди корхонаҳои кишоварзӣ баромад намуда, барои дастрасӣ ба захираҳои истифодаи оқилонаи захираҳои дохилӣ ва баланд бардоштани самаранокии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ коркарди он дар ғаёлияти корхонаҳои кишоварзӣ нақши сазовор дошта, имконият медиҳад, ки технологияи замонавии соҳавӣ дар ғаёлияти онҳо истифода карда шуда, дастгоҳҳои истеҳсолӣ таҷдид ва навсозӣ шавад, усулҳои пешрафтаи идоракунии истеҳсолоти кишоварзӣ истифода шуда, мутахассисони баландхаттисоси соҳа омода карда шуда, рақобати корхонаҳои кишоварзӣ ва рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзӣ дар бозорҳои дохилию хориҷӣ таъмин гардида, сеҳҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ бунёд гардида, ҳосили ҷамъоваришударо пурра коркард карда шавад ва ҳаҷми маҳсулоти воридшавандаро ба мамлакат коҳиш ёфта, даромаднокии корхонаҳои кишоварзӣ афзун гардад. Қарзҳои имтиёзнокӣ бонкӣ яке аз самти дигари такмил додани механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар ғаёлияти корхонаҳои кишоварзӣ буда, вай яке аз механизми дастгирии давлатию манбаъи асосии маблағгузорӣ дар ғаёлияти корхонаҳои кишоварзӣ буда, ба рушди истеҳсолоти кишоварзӣ мусоидат намуда, барои баланд гардидани даромаднокии корхонаҳои кишоварзӣ саҳми худро мегузорад ва аз тарафи дигар, мавҷуд набудани вай вазъияти молиявии онҳоро маҳдуд намуда, фоизи баланди қарзҳо характери кӯтоҳмуҳлат доштани он ба ҳавасманд набудани корхонаҳои кишоварзӣ барои гирифтани қарзҳо оварда мерасонад, ки вай ба рушди корхонаҳои кишоварзӣ таъсири манфӣ мерасонад.

Қарзҳои имтиёзнокӣ бонкӣ бо фоизи пасту муҳлати дароз бо мақсади ҳавасмандгардонии ғаёлияти корхонаҳои кишоварзӣ ва саҳм гузоштан ба яке аз ҳадафи стратегии кишвар, таъмини амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои хушсифат нигаронида шуда, ҳадафи асосии истифодаи он вусъат додани истифодаи технологияи инноватсионӣ ва технологияи рақамӣ, мустаҳкам намудани пойгоҳи моддии техникӣ, баланд бардоштани ҳосилҳезии ҳок бо истифодаи усулҳои пешқадам ва технологияҳои муосири соҳавӣ, азхудкунии заминҳои бекорхобида буда, имконият медиҳад, ки истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ рақобатпазиро даромади истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ афзун гардида, ба баландшавии сатҳи зиндагии мардуми деҳоту таъсиси ҷойҳои нави корӣ мусоидат менамояд. Зиёдкунии ҳаҷми субсидия яке аз самти муҳими такмил додани механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ ба ҳисоб рафта, вай роли калидиро дар ғаёлияти корхонаҳои кишоварзӣ бозида, нақши вай дар ғаёлияти корхонаҳои кишоварзӣ аз ҷӯброни нарасидани маблағҳои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ,

бартараф намудани мушкилоти молиявии вобаста ба хароҷоти ба-ланди истехсолоти кишоварзӣ, харидори намудани тухмии элита, чорвои хушзоди маҳсулнокиаш баланд, таҷҳизот ва нигоҳубини ҳайвонот ё зироатҳо, иборат буда, бевосита ё тавассути барномаҳои дастгирии давлатӣ аз буҷаи давлат, фондҳои махсус ва сармоягузори инфиродӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ дода мешавад.

Ҳадафи асосии зиёдкунии ҳаҷми субсидия аз таъмини устувори молиявӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ; афзун намудани маҳсулоти кишоварзӣ; паст кардани нархи маҳсулот; коҳиш додани талафоти ҳосил; истифодаи оқилонаи захираҳои корхонаҳои кишоварзӣ; зиёд намудани шумораи коргарон дар деҳот; ба бозорҳои хориҷӣ баровардани маҳсулоти рақобатпазирӣ ватанӣ; мустақилияти озӯқавории мамлакат иборат буда, имконият медиҳад, ки истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ афзоиш ёфта, аҳолии мамлакат бо маҳсулоти озӯқавории босифати ватанӣ таъмин шавад. Бозори таъминоти маҳсулот васеъ гардида, муҳити экологӣ беҳтар шуда, ҷойҳои кори мавҷуда ҳифзу сатҳи бекорӣ коҳиш ёбад, муҳоҷирати оммавӣ пешгирӣ карда шуда, ба рушди инноватсия дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ ва рушди корхонаҳои кишоварзӣ мусоидат намояд. Ҳамин тариқ, зиёдкунии ҳаҷми субсидия дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ шароити мусоидро барои гузариш ба усулҳои замонавии истехсолоти кишоварзӣ, истифодаи намудани технологияи пешқадами соҳавиро муҳайё сохта, ба таъмини амнияти озӯқаворӣ, фаъолият устувори корхонаҳои кишоварзӣ, баланд шудани маҳсулнокии меҳнату сифату рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзӣ, ҳифзи муҳити зист, таъсиси низоми устувори корхонаҳои кишоварзӣ ҷойҳои нави корӣ, ҷалби ҷавонону мутахассисон ба соҳаи кишоварзӣ оварда расонида, истифодаи дурусти он барои ноил шудан ба ҳадафҳои гузашташуда кумаки амалии худро расонад.

Зиёд намудани грантҳо самти дигари таъмин додани механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ ба шумор меравад. Грант низ дастгирии молиявӣ мебошад, ки аз тарафи ҳукумати мамлакат, ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ё фондҳои хусусӣ барои ҳавасмандгардонии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ дода шуда, вай барои амалӣ намудани ҳадафи муайян дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ истифода карда мешавад. Вай яке аз манбаъҳои фоидаоваргарини ташаккули захираҳои молиявии дохилии корхонаҳои кишоварзӣ ва пойгоҳи асоси рушди минбаъдаи онҳо буда, барои ташкили истехсолоти кишоварзӣ бо назардошти технологияи замонавии соҳавӣ ва ҷойи нигоҳдорию коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, мустаҳкам намудани пойгоҳи истехсолӣ, харидори намудани воситаҳои асосию гардон, пайваст намудани корхонаҳои кишоварзӣ ба шабакаҳои глобалӣ, тайёр намудани мутахассисони баландихтисоси соҳаи кишоварзӣ нигаронида мешавад.

Ҳадафи асосии зиёд намудани грантҳо аз дастгирию ҳавасмандгардонии корхонаҳои кишоварзӣ, баланд бардоштани самаранокии истехсолоти кишоварзӣ, вусъат додани истифодаи технологияҳои инноватсионӣ соҳавӣ ва беҳтар намудани шароити меҳнат дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ иборат мебошад. Дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ яке аз омили калидии ҳавасмандгардонӣ грант буда, вай имконият медиҳад, ки барои фаъолияти онҳо шароити муфиди иқтисодӣ муҳайё гардад, мустаҳкамкунию азнавсозии воситаҳои истехсолоти кишоварзӣ, ташкили тиҷорат ва барои баланд бардоштани донишу малакаи кормандони корхонаҳои кишоварзӣ барномаҳои омӯзишӣ амали гардад, ки онҳо ба афзоиши истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ, баланд бардоштани рақобатпазирии онҳо дар бозорҳои дохилию хориҷӣ ва ноил гаштан ба фаъолияти устувори корхонаҳои кишоварзӣ мусоидат менамояд.

Барои гирифтани грант дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ пешниҳод намудани лоиҳа мувофиқи талаботҳои асосию меъёрҳои мушаххаси дар қоидаҳои грантӣ муайяншуда зарур мебошад.

Самти дигари таъмин додани механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ идома додани фаъолияти лизингӣ мебошад, ки вай дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ яке аз воситаи самаранок барои фароҳам овардани шароити мусоид ба иқтисодӣ, нав кардани истехсолоти кишоварзӣ, таъмини таҷҳизотҳо, фондҳои асосию гардон, ҷорӣ намудани технологияи нави соҳавӣ, баланд бардоштани маҳсулнокии меҳнат, кам кардани хатарҳо, васеъ намудани тиҷорат ва рушди устувори онҳо ба шумор меравад. Вай барои ҳамаи тарафҳо самаранок мебошад, зеро корхонаҳои саноатӣ метавонанд маҳсулоти худро ба фуруш бароранд, корхонаҳои кишоварзӣ бошад воситаҳои асосиашро таъмин диҳанд. Бартариҳои асосии лизинг нисбат ба қарз дар он аст, ки вай хароҷоти корхонаҳои кишоварзиро кам менамояд, зеро таҷҳизоту техникаи кишоварзӣ харидашуда ба баланси корхонаҳои кишоварзӣ ворид карда намешавад ва вай ба напардохтани андозҳо ва аъзоҳаққи суғуртавӣ, ки онҳо бори гарони молиявии корхонаҳои кишоварзӣ мебошад оварда мерасонад, маблағи қарзи кредиторӣ бетағйир боқӣ монда, ҳисобҳои амортизатсионӣ ва таъмири таҷҳизоту техникаи кишоварзӣ аз ҷониби ширкати лизингӣ анҷом дода мешавад, мусодираи таҷҳизоти ба иҷора гирифташуда ғайриимкон мебошад ва лизинг гаварро талаб наменамояд. Идома додани фаъолияти лизингӣ имконият медиҳад, ки дастрасӣ ба технологияҳои нави соҳавию таҷҳизотҳои наватинро имконпазир гардад, парки техникаи кишоварзӣ азнавсозӣ ва мустаҳкам карда шавад, ки вай ба баланд шудани самаранокии истехсолоти кишоварзӣ, рақобатпазирӣ сатҳи техникий корхонаҳои кишоварзӣ мусоидат менамояд ва дар натиҷа фоидаи корхонаи кишоварзӣ афзун мегардад, ки вай пардохти хармоҳаи хароҷоти лизингро таъмин менамояд.

Ин самтҳои таъмин додани механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ унсурҳои асосии таъсиррасонӣ ба фаъолияти онҳо буда, рушди устувор ва мутобиқшавӣ ба шароити нави имрӯза, фаъолияти самаранок рақобатпазирӣ маҳсулоти кишоварзиро дар бозорҳои дохилию хориҷӣ таъмин намуда, онҳо байни ҳам алоқаманду ҳамдигарро пурракунонда буда, дар зери таъсири қонунҳои бозор ва сиёсати давлат амал менамоянд. Ҳамин тариқ, ин самтҳои асосии механизми ташкилию иқтисодии ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ бо ҳамдигар алоқӣ зич дошта, таъмин додани онҳо рушди корхонаҳои кишоварзиро таъмин намуда, мавқеи стратегӣ ва рақобатпазирӣ онҳоро мустаҳкам менамояд ва метавонад мушкилоти истехсолию ташкилии корхонаҳои кишоварзиро ҳал намуда имконият медиҳад, ки нокифоягии захираҳои молиявӣ бартараф карда шавад сатҳи рақобатпазирӣ содироти онҳо дар бозорҳои дохилӣ ва ҷаҳонӣ, фароҳам оварда шавад, хатари хавфҳо кам гардад ва ҷойҳои нави кори доимӣ таъсис дода шуда, ҷавонону мутахассисон ба соҳаи кишоварзӣ ҷалб карда шаванд.

АДАБИЁТ:

1. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмӯаи оморӣ / Агентии омили назди Президенти Тоҷикистон. – Душанбе. – 2024. – с. 14.
2. Омили солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2023 / Агентии омили назди Президенти Тоҷикистон. – Душанбе. – 2024. – с. 408.

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА СТИМУЛИРОВАНИЯ ФИНАНСИРОВАНИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация. В статье рассматриваются направления совершенствования организационно-экономического механизма стимулирования финансирования в деятельность сельскохозяйственных предприятий. Автор подтверждает, что основные направления организационно-экономического механизма стимулирования финансирования деятельности сельскохозяйственных предприятий тесно взаимосвязаны, их совершенствование обеспечивает развитие сельскохозяйственных предприятий, укрепляет их стратегические и конкурентные позиции, позволяет решить производственные и организационные проблемы сельскохозяйственных предприятий, ликвидировать дефицит финансовых ресурсов, повысить их конкурентоспособность и экспорт на внутреннем и мировом рынках, снизить риски, создать новые постоянные рабочие места, привлечь в аграрную сферу молодежь и специалистов.

Ключевые слова: сельскохозяйственные предприятия, стимулирование, финансирование, льготный банковский кредит, субсидия, грант, лизинг.

ҶАВАСМАНДГАРДОНИИ МАБЛАҒГУЗОРӢ ДАР ФАӢОЛИЯТИ КОРХОНАӢОИ КИШОВАРЗӢ

Аннотатсия. Дар ин мақола самтҳои тақмили механизми ташкилӣ ва иқтисодии ҷавасмандгардонии маблағгузори корхонаҳои кишоварзӣ баррасӣ шудаанд. Муаллиф тасдиқ мекунад, ки самтҳои асосии механизми ташкилӣ ва иқтисодии ҷавасмандгардонии маблағгузори корхонаҳои кишоварзӣ бо ҳам алоқамандии зич доранд. Беҳтар кардани ин самтҳо рушди корхонаҳои кишоварзиро таъмин мекунад, мавқеи стратегӣ ва рақобатии онҳоро тақвият медиҳад, мушкilotи истеҳсоли ва ташкилӣ ҳал мекунад, норасоии захираҳои молиявиро бартараф мекунад, рақобатпазирӣ ва содироти онҳоро дар бозорҳои дохилӣ ва ҷаҳонӣ афзоиш медиҳад, хатарҳои коҳиш медиҳад, ҷойҳои нави доимӣ эҷод мекунад ва ҷавонон ва мутахассисонро ба бахши кишоварзӣ ҷалб мекунад.

Калимаҳои асосӣ: корхонаи кишоварзӣ, ҷавасмандгардонӣ, маблағгузорӣ, қарзи имтиёзноки бонкӣ, субсидия, грант, лизинг.

DIRECTIONS OF IMPROVEMENT OF THE ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISM OF STIMULATING FINANCING IN THE ACTIVITIES OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

Annotation. The article considers the directions of improvement of the organizational and economic mechanism of stimulating financing in the activities of agricultural enterprises. The author confirms that the main directions of the organizational and economic mechanism of stimulating financing of agricultural enterprises are closely interconnected, their improvement ensures the development of agricultural enterprises, strengthens their strategic and competitive positions, allows solving production and organizational problems of agricultural enterprises, eliminating the deficit of financial resources, increasing their competitiveness and export in the domestic and world markets, reducing the risk of risks, creating new permanent jobs, attracting young people and specialists to the agricultural sector.

Keywords: agricultural enterprises, stimulation, financing, preferential bank loan, subsidy, grant, leasing.

Сведения об авторе:

Курбонова Фарзона Кенжаевна – ассистент кафедры маркетинга и агробизнеса Таджикского аграрного университета имени Шириншоха Шотемур, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 146. Телефон: 008-08-20-60

Information about the author:

Kurbonova Farzona Kenjaevna – assistant of the Department of Marketing and Agribusiness of the Tajik Agrarian University named after Shirinshokh Shotemur, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 146. Phone: 008-08-20-60

ТДУ:336.77.01

АРӢӢӢ ҚАРЗӢОИ КӢТОӢМУДДАТ ДАР ФАӢОЛИЯТИ НИЗОМИ БОНКӢИ ҶУМӢУРИИ ТОӢИКИСТОН

Маҳмадаминов А.Ҷ.-Донишқадаи байналмилалӣи Леваканти Донишгоҳи байналмилалӣи сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: арзёбӣ, қарзҳои кӯтоҳмуддат, низоми бонкӣ, ташкилотҳои қарзӣ, хизматрасонии бонкӣ, мизочон, намуди қарзҳо, қарзҳои хурд, бақияи қарзҳои хурд, принципҳои қарз.

Дар солҳои охир муносибати аҳоли ба ташкилотҳои қарзӣ ба қадри назаррас мусбат гардида, дар ин асос тамоми нишондиҳандаҳои бонкӣ низ боло рафта истодаанд. Ҳарчанд як муддат бо сабабҳои субъективӣ объективӣ робитаи мизочон бо бонкҳо тамоман камгардида буд, аммо бо мурури замон ин масъала роҳи ҳалли худро ёфт. Сабаби ба масъалаи ҷиддӣ дучор гардидани низоми бонкӣ дар он буд, ки бо сабабҳои гуногун, яъне таъсири буҳронҳои молиявӣ ва нодуруст идора намудани бонкҳо якҷанд ташкилотҳои қарзӣ ба муфлисшавӣ рӯ ба рӯ гардиданд. Ин раванди муфлисшавии ташкилотҳои қарзӣ як давраи кӯтоҳро дар бар гирифта, якҷанд ташкилотҳои хурду калонро ба коми худ кашид. Ин боис гардид, ки боварии мардум нисбат ба бонкҳо кам ва коста гардад. Ҳарчанд мизочон огоҳ буданд, ки ин раванди муфлисшавӣ ба омилҳои объективӣ вобаста буда, аз омилҳои субъективӣ кам вобастагӣ дорад, вале онҳо дар аввал роҳбарияти ташкилотҳои қарзиро сабаби асосии буҳрон медонистанд [9, С. 134].

Дар навбати худ, роҳбарияти ташкилотҳои қарзии барҳамхӯрда низ ба ин раванд бегуноҳ набуда, онҳо барои муҳофизати ташкилоти худ фондҳои зарурӣ ва кофиро ташкил нанамудаанд. Чунки мувофиқи талаботҳо ва стандартҳои байналхалқӣ ҳар як бонк бояд ба худ дараҷаи зарурии фондҳои муҳофизатиро дар вақти устувор ва босубот будани фаъолият ташкил намояд. Ин барои муҳофизати худ ва ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои мизочон зарур буда, дар ин асос метавонад буҳронҳои дохилӣ ва берунӣ бавучудомадаро саривақт бартараф намояд. Камбудии бавучудомадаро боварии мардумро ба низоми бонкӣ ва хизматрасониҳои он тамоман коста намуда, барои баргардонидани он дар назди ин низоми вазифаҳои зиёдеро

вогузор намуд. Яке аз сабабҳои дигари зуд аз хизматрасонии бонкҳо даст кашидан, бовар накардан ба низоми бонкии қарзӣ, нагузоштани пасандоз бо мақсади ба даст овардани манфиат ва ғайра ин ба қадри зарурӣ ташаккул наёфтани саводнокии молиявии мардум ба ҳисоб меравад [7, С. 18].

Саводнокии молиявӣ ба тамоми нишондиҳандаҳои бонкӣ таъсири бузурги худро расонида, дар ҳолати ташаккули он ҳаҷми пасандозҳо афзоиш ёфта, қарзҳои бонкӣ саривақт бармегарданд. Ин сабаб гардид, ки бонкҳо қарзҳои худро якҷанд муддат саривақт аз мизочон ба осонӣ гирифта натавонистанд ва ин боиси он гардид, ки бонкҳо нисбати қарз ва қарзгирон талаботҳои саҳтро қорӣ намуданд. Баланд кардани фоизи қарз, талаб намудани ҳуҷҷатҳои зиёд, санҷиши ҳамаҷаҳаи мизоч ва ҳуҷҷатҳои он, тафтиши ҷиддии таърихи қарзии мизоч ва ғайра чораҳои таъхирнопазир барои кам намудани хавфи қарзӣ ба ҳисоб меравад.

Дар навбати худ ин чораҳо ҳам ба муштариён ва ҳам ба худӣ бонк омили таъсирпазир ба ҳисоб рафта, мушкилоти зиёдҳо ба бор овард. Боиси қайд аст, ки чораҳои андешидашуда ба кам гардидани шумораи мизочони қарзӣ оварда расонида, дар навбати худ, захираҳои қарзии бонкҳо низ ба қадри кофӣ истифода нагардиданд ва ғайри ин дар назардошташудаи бонкҳо ба даст наомад.

Дар солҳои пешин, ки асосан аз тарафи бонкҳо қарзҳои калон ва дарозмуддат ба мизочон пешниҳод мегардид, имконияти қарзгирии аксари мардумро маҳдуд мегардонид, зеро ки на ҳама дорони гараву кафолат ва иқтидори пӯшонидани ин намуди қарзҳо ба ҳисоб мерафтанд. Аз тарафи дигар, на ҳама зарурият ба гирифтани қарзҳои калону дарозмуддатро доштанд ва ин гуна қарзҳо асосан ба шахсони ҳуқуқӣ пешниҳод мегардид. Яке аз монетаҳои дигари қарзгирӣ дар солҳои баъдибухронӣ ин устувор набудани ҳолати молиявии мизоч ба ҳисоб мерафт, ки раванди қарзгирӣ таъсири манфии худро расонида тавонист [5, С.68]. Зеро талаботи асосӣ барои гирифтани қарз ин вазъи устувории молиявии мизоч ва гарави қарз буд, ки на ҳар қарзгир иқтидори пешниҳоди гаравро дошт. Ҳарчанд ки мизочони зиёде дорони мақсади идеяҳои зиёди тижоратӣ, соҳибкорӣ ва истеҳсолӣ буданд, аммо дастрасии қарзи бонкӣ барои онҳо маҳдуд буд.

Дар натиҷаи таҳлилу баррасии ҳолати зиёд ва омӯштани талаботи мардум ташкилотҳои қарзӣ, аз ҷумла ташкилотҳои қарзии нав ба бозори бонкӣ воридгардида, ба пешниҳоди қарзҳои хурд ва кӯтоҳмуддат таваҷҷуҳ намуданд. Ин намуди қарз ҳам барои ташкилоти қарзӣ ва ҳам ба мизочони қарзгир осон ва сода буда, талаботи ҳуҷҷатгузориҳои зиёд надорад. Аз рӯи таҳлилҳо ба ҳуҷҷатҳои омадан мумкин аст, ки дар даҳ соли охир шумораи қарзҳои хурд ба маротиб афзоиш ёфта, боиси ҷалби таваҷҷуҳи зиёди мизочони қарзгир гардидааст ва ҳаҷми он низ ба қадри зарурӣ афзоиш ёфтааст (ҷадвали 1). Чи тавре ки аз рақамҳои дар ҷадвал овардашуда дидан мумкин аст, таваҷҷуҳи аҳоли ба қарзҳои хурд бениҳоят бештар гардида истодааст ва махсусан, дар солҳои охир афзоиши он назаррас буда, нисбат ба солҳои пеш ба маротиб зиёд шудааст. Агар ба таҳлилҳои берун аз ҷадвал низ таваҷҷуҳ намоем, дар солҳои пештар аз давраи таҳлилшаванда суръати рушди қарзҳои хурд чунин баланд ба назар намерасид, чунки пешниҳоди қарзҳои хурд аз тарафи бонк ва дигар ташкилотҳои қарзӣ зиёд набуд, инчунин, талаботи мизочон низ ба ин намуди қарз кам ба ҷашм мерасид.

Таҳлил нишон медиҳад, ки танҳо дар солҳои мавриди омӯзиш, яъне дар соли 2024 нисбат ба соли 2017 ҳаҷми қарзҳои хурд 3.6 маротиба афзоиш ёфтааст. Дар соҳаҳои дигар, аз ҷумла дар кишоварзӣ 2.5 маротиба, дар саноат 70%, соҳтмон 2.2 маротиба, нақлиёт 9.1 маротиба, ҳуҷҷатҳои ҷамъиятӣ 50%, хизматрасонӣ 2.4 маротиба, савдои хориҷӣ 2%, истеъмолат 7.5 маротиба ва дигар соҳаҳо бошад 1.4 маротиба афзоиш ёфтаанд. Танҳо дар самти миёнаравии молиявӣ тағйироти гуногуни бақияи қарз дар солҳои таҳлилшаванда мушоҳида гардида, дар баъзе солҳо хеле зиёд ва дар баъзе солҳо хеле кам ба назар мерасад. Аммо дар соли 2024 нисбат ба соли 2017 бошад, камшавӣ дида шуда, он ба 52% баробар аст.

Ҷадвали 1-Қарзҳои хурди низоми бонкӣ аз рӯи соҳаҳо (дар солҳои 2017-2024)

Нишондиҳанда	Солҳо								
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024 нисбат ба 2017, %,мар.
Ҳамаи қарзҳои хурд	3 817	4 812	4 810	5 080	9263	10 527	13 585	17 832	4.6 мар.
Кишоварзӣ	829	963	986	1093	1929	2135	2 528	2 939	3.5 мар.
Саноат	342	385	325	295	435	508	441	573	1.7 мар.
Соҳтмон	123	201	207	185	188	156	328	399	3.2 мар.
Нақлиёт	11,4	28	22	28	38	57	101	116	10.1 мар.
Ҳуҷҷатҳои ҷамъиятӣ	17,3	22	27	23	25	25	21	27	1.5 мар.
Хизматрасонӣ	386	576	497	516	935	979	1 110	1 321	3.4 мар.
Савдои хориҷӣ	659	773	601	590	926	414	540	671	102%
Миёнаравии молиявӣ	2,7	260	1,9	57	2,3	54	2,5	1,3	48%
Истеъмолат	1 351	1 722	1 983	2172	4492	5984	8 231	11554	8.5 мар.
Дигар	95,8	139	157	175	290	266	281	229	2.4 мар.

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкии солҳои 2018, 12 (281), 2019, №12 (293), 2020, №12 (305), 2021, №12 (316), 2022, №12 (329), 2023, №12 (341), 2024, №12 (353).

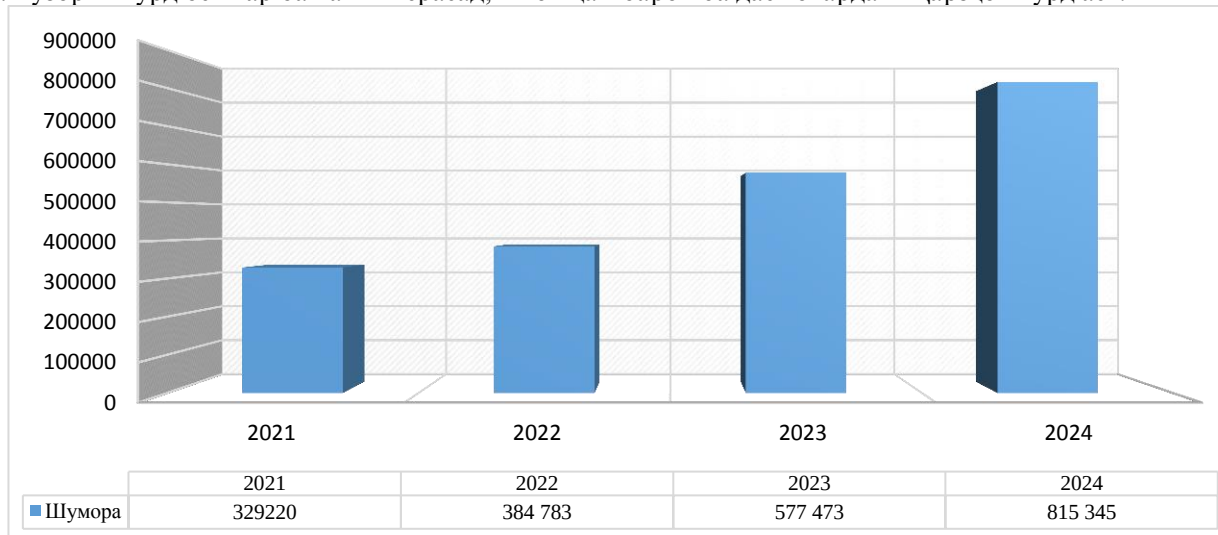
Ҳамаи ин гувоҳи онанд, ки аҳоли, новобаста ба аз шахси ҳуқуқӣ ва ё воқеӣ будан, талабот ба қарзи хурд ва кӯтоҳмуддат дорад, чунки дар баъзе ҳолат пайдо гардидани эҳтиёҷоти фаврӣ ва ё муваққатӣ талабот ба қарзи хурдро зиёд мегардонад. Аз ин рӯ, қарзҳои хурд ҳалқунандаи бисёр масъалаҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ буда, дар бисёр ҳолат нисбат ба қарзҳои калон раванди ҳуҷҷатгузориҳои сабуктар дорад.

Асосан ҷаҳиши қарзҳои хурд баъд аз солҳои 2020 ба назар мерасад, ки он якбора дар баъзе соҳаҳо афзоиш ёфтааст. Ба он соҳаҳои нақлиёт, хизматрасонӣ ва истеъмолат дохил мегарданд. Аммо дар ин раванд қарзи истеъмоли фарқкунанда буда, суръати болоравии он бениҳоят баланд аст. Азбаски талаботи мардум ба ин намуди қарз дар солҳои охир афзоиш ёфт ва баъзе аз ташкилотҳои қарзӣ низ таваҷҷуҳи худро бештар

ба пешниҳоди ҳамин намуди қарз равона сохтаанд. Чунки ин намуди қарз нисбат ба дигар намудҳои он хавфи камтар дошта, талабот ба он зиёд аст ва раванди пешниҳод ва ҳуҷҷатгузорӣ низ осонтар аст [9, С. 134].

Ташкилотҳои қарзӣ дар натиҷаи омӯختани талаботи аҳоли дар солҳои охир пешниҳоди қарзҳои хурдро бештар ба роҳ монданд, ки ин тавонист бештари мардумро ба худ ҷалб кунад. Дар натиҷа, шумораи мизоҷон ва қарзгирони бонкӣ афзоиш ёфта, асосан онҳо барои қарзҳои хурд ба ташкилотҳои қарзии хурд муроҷиат менамоянд (диаграммаи 1).

Таҳлили ҷадвал, ки солҳои 2021 ва 2024-ро дар бар мегирад, худ аз он шаҳодат медиҳад, ки шумораи қарзгирандагон дар солҳои охир ба маротиб афзоиш ёфтаанд. Ин таносуб асосан дар ташкилотҳои маблағгузори хурд бештар ба ҷашм мерасад, ки он ҳам барои ба даст овардани қарзҳои хурд аст.

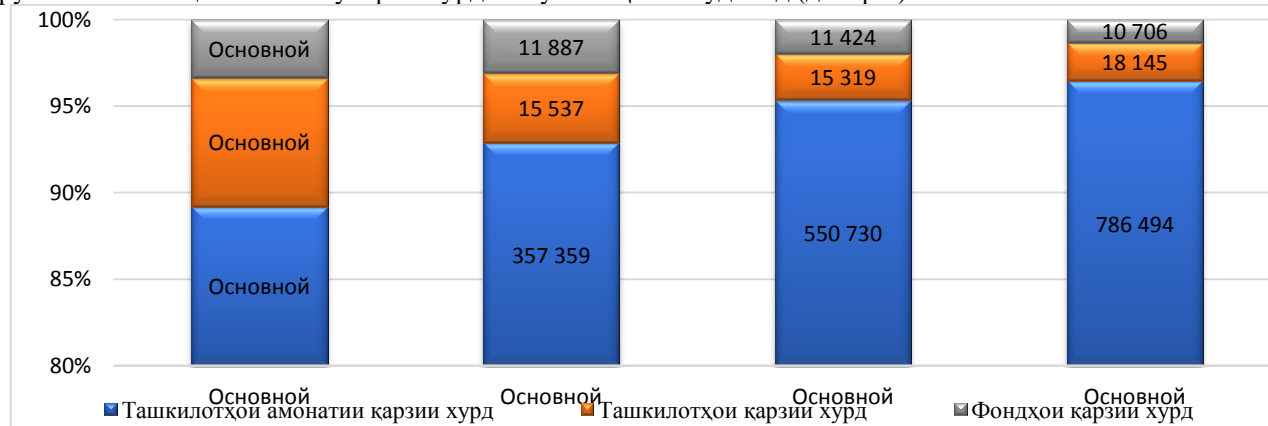

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкии солҳои 2018, №12 (281), 2019, №12 (293), 2020, №12 (305), 2021, №12 (316), 2022, №12 (329), 2023, №12 (341), 2024, №12 (353) .

Диаграммаи 1. - Шумораи қарзгирон дар ташкилотҳои маблағгузори хурд барои солҳои 2021 -2024 (адад)

Агар ба рақамҳо аҳамият диҳем, он дар соли 2021 ба 329 220 нафар, дар соли 2022 ба 384 783 нафар, дар соли 2023 ба 577 473 нафар ва дар соли 2024 бошад ба 815 345 нафар расидааст. Ин суръати пешравӣ бениҳоят баланд буда, дар ҳолати идома ёфтани ин тамоюл имконият ҳаст, ки дар солҳои минбаъда рақамҳои аз ин ҳам болотар мушоҳида гардад.

Афзоиш ёфтани шумораи қарзгирон шаҳодат аз он медиҳад, ки иқтисодиёт рӯ ба пешравӣ дошта, шароити аҳоли низ рӯз аз рӯз беҳтар гардида истодааст. Ҳангоми дастрас намудани қарз ҳар як қарзгир бо мақсади муайян онро истифода намуда, барои беҳбудии шароити зиндагии худ онро масраф менамояд. Инчунин, як гурӯҳи шахсон қарзро бо мақсади ба даст овардани манфиат ба ягон намуди соҳибкорӣ равона месозанд, ки аз ин иқтисодиёт манфиати бештар мегирад. Агар бонкҳо лоиҳаҳо, идеяҳо ва дигар мақсадҳои мизоҷонро ба назар гирифта, ба онҳо қарзҳои хурди имтиёзнокро пешниҳод намоянд, дар маҷмӯъ шумораи қарзгирони манфиатнок ҳам барои иқтисодиёт ва ҳам барои ҳуди бонк меафзояд. Ин гурӯҳи қарзгирон ба гурӯҳи махсус дохил мешаванд, ки дар ҳолати татбиқи ягон лоиҳа ва ё идея манфиати зиёд ба даст оварда, маблағҳои дар шакли даромад ба дастовардашонро боз ба суратҳисоби дар ҳамон бонк дошташон мегузоранд, ки ин низ ҳамчун захираи иловагӣ барои бонк мегардад. Агар мо таҳлили шумораи мизоҷони қарзиро давом диҳем, дар диаграммаи зер дида метавонем, ки шумораи қарзгирон аз рӯи ташкилотҳои маблағгузори хурд ҷи гуна тақсим шудаанд (диагр.2).

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкии солҳои 2021, №12 (316), 2022, №12 (329), 2023, №12 (341), 2024, №12 (353).

Диаграммаи 2. - Шумораи қарзгирон аз рӯи намудҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд барои солҳои 2021 -2024 (адад)

Рақамҳои дар диаграмма овардашуда муайян менамоянд, ки мизоҷони қарзӣ дар соли 2021 дар ташкилотҳои амонатии қарзии хурд, ташкилотҳои қарзии хурд ва фондҳои қарзии хурд таносуби миёна дошта, фарқияти нисбатан кам доштанд, яъне дар соли 2021 ТАҚХ- 293 695 нафар, ТҚХ-29 41 нафар ва ФҚХ-11114 нафар ташкил медоданд. Аммо дар солҳои баъдӣ ин таносуб ба худ шакли дигарро касб намуда, ТАҚХ ба худ мизоҷони бештарро ҷалб намуда истодаанд, ки ин дар соли 2022 ТАҚХ-357 359 нафар, ТҚХ-15 537 нафар ва ФҚХ-11 887 нафар, дар соли 2023 ТАҚХ-550 730 нафар, ТҚХ-15 319 нафар ва ФҚХ-11 424 нафар ва дар соли 2024 ТАҚХ-786 494 нафар, ТҚХ-18 145 нафар ва ФҚХ-10 706 нафарро ташкил дод. Дар маҷмӯъ, шумораи қарзгирандагон дар соли 2021-329 220 нафарро ташкил диҳад, ин рақам дар соли 2024 ба 815 345 нафар омада расидааст, ки тамоюли болоравӣ ба 1.5 маротиба баробар аст.

Аз рӯи таҳлилҳо муайян намудан мумкин аст, ки шумораи қарзгирон бо суръати баланд афзоиш ёфта истодааст ва эҳтимолият ҳаст, ки дар солҳои наздик шумораи соҳибкории хурду миёна рушд намуда, барои боз ҳам беҳтар гардидани шароити зиндагии мардум ва боло рафтани нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ боис гардад. Яъне афзоиши соҳибкорӣ ба Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ таъсир расонида, дар ин замина ин нишондиҳанда ба ҳар сари аҳоли низ боло мегардад, ки ин нишонаи шароити беҳтарро дорад. Инчунин, дар натиҷа имконият ҳаст, ки буҷети давлатӣ низ ғанӣ гардида, даромади аҳоли низ аз ҳисоби баланд гардидани музди маош ва дигар пардохтҳои давлатӣ зиёд мегардад. Бонкҳо ҷаъолияти худро бо боварӣ пеш мебаранд. Ба ғайр аз таҳлили шумораи қарзгирандагон дида баромадани бақияи қарзҳои хурд дар ташкилотҳои маблағгузори хурди Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқи мақсад буда, ин нишондиҳанда низ метавонад бозгӯи як қатор пешравиҳо бошад (ҷадв.2).

Ҷадвали 2. -Бақияи қарзҳои хурди ташкилотҳои маблағгузори хурди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2017-2024 (млн.сомонӣ)

Номи	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024/2017 бо мар.
Ҳамаи қарзҳои хурд	3224	3826	4810	5080	6870	8058	10646	14182	4.4 мар.
дар ташкилотҳои маблағгузори хурд	1695	1987	2478	2071	2514	2998	3740	4777	2,8 мар.
дар ташкилотҳои амонатии қарзии хурд	1495	1768	2220	1798	2189	2690	3369	4346	2,9 мар.
дар ташкилотҳои қарзии хурд	139	155	188	199	238	186	214	255	1,8 мар.
дар фондҳои қарзии хурд	60	64	70	74	87	122	157	176	2,9 мар.

Сарчашма: *Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкии солҳои 2018, 12 (281), 2019, №12 (293), 2020, №12 (305), 2021, №12 (316), 2022, №12 (329), 2023, №12 (341), 2024, №12 (353) .*

Таҳлили ҷадвал нишон медиҳад, ки дар ташкилотҳои маблағгузори хурди Ҷумҳурии Тоҷикистон бақияи қарзҳои хурд назаррас буда, аз рӯи он муайян намудан мумкин аст, ки ҳаҷми қарзҳо дар ин ташкилотҳо ба маротиб афзуда истодаанд. Боқӣ мондани қарз дар охири давра аз зиёд будани он шаҳодат медиҳад. Агар дар маҷмӯъ, дар тамоми ташкилотҳои қарзӣ ҳаҷми қарзҳои хурд дар соли 2024-14 182 млн. сомонино (нисбат ба соли 2017-3.4 маротиба зиёд) ташкил диҳад, ин рақам дар ташкилотҳои маблағгузори хурд ба 4 777 млн. сомонӣ рост меояд, ки нисбат ба соли 2017-1.8 маротиба зиёд аст.

Дар зерсохторҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд, аз ҷумла дар ташкилоти амонатии қарзии хурд дар соли 2017 1495 млн. сомонино ташкил дода бошад, ин рақам дар соли 2024 ба 4346 млн сомонӣ баробар гардидааст, ки ин нисбат ба соли 2017 1.9 маротиба зиёд аст. Дар ташкилотҳои қарзии хурд бошад, соли 2024 нисбат ба соли 2017 83% зиёд ва дар фондҳои қарзии хурд ин рақам ба 1.9 маротиба рафта мерасад.

Аз рӯи таҳлил муайян сохтан мумкин аст, ки яке аз омилҳои асосии таъмини аҳоли бо шуғл қарзҳо дар даромаднокии онҳо нақши асосӣ мебозанд ва ба қарздиҳии хурд ва кӯтоҳмуддат вобаста мебошад.

“Масъалаи қарздиҳии хурд асосан дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ ҳоси табақҳои ниёзманди аҳоли мебошад, то ки онҳо ба ҷаъолияти соҳибкории хурд машғул гардида, сатҳи зиндагии худро беҳтар кунанд. Қарздиҳии хурд қисми муҳим ва таркибии маблағгузори хурд мебошад, ки дар баъзе ҳолат хусусиятҳои фарқкунанда дорад. Аз дигар нуқтаи назар, маблағгузори хурд як мафҳуми умумӣ мебошад, ки ба суғуртаи хурд, низоми пасандоз ва ғайра алоқамандӣ дорад” [10].

Қарздиҳии хурд яке аз сарчашмаҳои муҳим ва зарурӣ барои дар амал татбиқ намудани лоиҳаи истехсолӣ, тиҷоратӣ ва дигар самтҳои хоҷагии халқ ба ҳисоб рафта, ба воситаи он ташкили ҷойҳои нави корӣ, супоридани андоз бо мақсади ғанӣ гардонидани буҷет, гардиши пулӣ ва ғайра ба амал бароварда мешавад. Пешниҳоди қарзҳои хурд ва кӯтоҳмуддат маънои қарз ба шахсони иқтисодӣ молиявинон кам набуда, балки ба тамоми шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ки иқтисодӣ молиявӣ зиёд доранд, низ дода мешавад. Ин шакли қарзест, ки тавассути ташкилотҳои қарзӣ ба шахсоне ки ба манбаъҳои молиявӣ дастрасӣ надоранд, пешниҳод мегардад [6, С. 65].

Қайд намудан зарур аст, ки қарзҳои хурд ва кӯтоҳмуддат дар ҳар як давлат вобаста ба иқтисодӣ давлат, конунгузорӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ соҳавӣ муқаррар карда мешавад.

Дар баъзе мамлакатҳо бештар қарзи хурдро ба шахсони ниёзманд, ки барои пешбурди оилаи худ душворӣ мекашанд, пешниҳод менамоянд, ки онҳо аз ин қарз истифода намуда, барои пешбурди хоҷагии худ ба ягон намуди соҳибкории хурд даст зананд. Ба ин восита онҳо ҳам зиндагиро пеш бурда, ҳам қарзи бонкиро дар муддати кӯтоҳ қисм ба қисм бармегардонанд [8, С. 114].

Қарзҳои хурдро дар аксар вақт дар шакли маблағгузорӣ истифода менамоянд, ки он барои мақсадҳои гуногун ва татбиқи он сафарбар карда мешавад. Маблағгузорӣ метавонад дар шакли қарзи бонкӣ, инчунин дар шакли дастгирии давлатӣ баромад намояд. Ба воситаи маблағгузорӣ бонкҳо, давлат ва субъектҳои сармоягузор асосан барои дастгирии соҳибкории хурду миёна равона месозанд, ки ба ин восита дар пешрафти иқтисодиёт ва дар баланд бардоштани шароити молиявӣ субъектҳои хизмат менамоянд.

Аз ҳамин лиҳоз, шарики давлат дар самти фароҳам овардани шароити мусоид барои дастгирии молиявии соҳибкории хурду миёна яке аз ҳадафҳои асосӣ ба ҳисоб рафта, татбиқи дурусти дастгирӣ ва рушди соҳибкорӣ танҳо якҷақта ва мақсаднок амалӣ менамояд. Дар масъалаи мазкур дуруст қайд гардидааст, ки мушкилоти асосии тиҷоратӣ хурд ин тағйирёбии шароити бозор, омилҳои беруна ва дохилӣ мебошанд, ки тағйироти фаврӣ ва саривақтии қарорхоро дар бораи ташкили раванди тиҷоратӣ соҳибкорон аз ҳисоби манбаъҳои иловагии молиявӣ талаб мекунанд, ки соҳибкор дар ин давра имконияти худтаъминкунии молиявиро надорад, аммо бояд дар оянда ҳалли ин мушкилот тавассути гирифтани қарз аз корхонаҳои хурд имконпазир мегардад.

Қайд кардан зарур аст, ки Ҳукумати ҷумҳурӣ дар солҳои охир ба масъалаи таъмин намудани аҳоли ва тамоми соҳаҳои иқтисодиёт бо қарзҳои кӯтоҳмуддат тавачҷуҳи махсус зоҳир намуда, бонкҳои тиҷоратиро ба воситаи мақомоти махсуси танзимкунанда, яъне Бонки миллии Тоҷикистон ба танзим мебарорад. Бонки миллии Тоҷикистон бо мақсади боз ҳам такмил додани захираҳои қарз дар бонкҳои тиҷоратӣ чораҳои таъхирнопазир андешида, дар солҳои охир ҳадди ақали сармояи оинномавии онҳоро боло бурд. Инчунин, пайваста ба бонкҳои тиҷоратӣ имконият фароҳам оварда истодааст, ки ба ҷалби сармояи хориҷӣ машғул гарданд ва захираҳои қарзии худро устувор намоянд. Чунки қарзҳои хурди кӯтоҳмуддат аз бонкҳои тиҷоратӣ захираҳои қарзии зиёдро талаб менамояд. Ҳамчунин, Ҳукумати мамлакат ба шакли қарзи кӯтоҳмуддат, ҷалби бештари сармояи хориҷӣ ва ғайра тадбирҳои мушаххасро амалӣ намуда истодааст, ки боиси сол аз сол афзудани ҳаҷми сармоягузориҳои ҳам дохилӣ ва ҳам хориҷӣ ба иқтисодиёти мамлакат гардидааст, ки дар ин масъала нақши низомии бонкӣ дар баробари дигар ниҳодҳои молиявӣ назаррас мебошад.

Бо мақсади дастгирии аҳоли ва соҳибкорон дар минтақаҳои гуногуни Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста аз ҷиҳати қарздиҳии хурд ва кӯтоҳмуддат аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ қорӣ намудани равандҳои зерин зарур мебошад:

1. Зиёд намудани ҳаҷми қарздиҳии кӯтоҳмуддати имтиёзнок ба самтҳои афзалияноки иқтисодӣ, аз он ҷумла ба минтақаҳои алоҳидаи ҷумҳурӣ;
2. Бо мақсади ҳарчи бештар ҷалб намудани мизочон ва истифодаи самараноки захираҳои бонкӣ дар шакли қарзҳои хурди имтиёзнок дар минтақаҳои ҷумҳурӣ ташкил намудани семинарҳои баланд бардоштани фарогирии молиявӣ;
3. Ташкил намудани кафолати давлатӣ барои соҳибкорони хурди истехсолӣ ҷиҳати дастрасӣ барои гирифтани қарзҳои хурд ва кӯтоҳмуддат;
4. Таъмин намудани ҷавобони лаёқатманд бо қарзи хурди кӯтоҳмуддат ҷиҳати фароҳам овардан ва дастгирии молиявӣ бо мақсади татбиқи лоиҳаҳо;

АДАБИЁТ

1. Мирзоев, С.С. Баландбардории устувории молиявии низомии бонкии Тоҷикистон: дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ н.и.и. [Матн] / С.С. Мирзоев. - Душанбе, 2019. - 175 с.
2. Павлова Ю.А. Система принципов банковского кредитования // Экономическая наука сегодня: теория и практика: матер. V Междунар. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 3 декабря 2016 г.) / Редкол.: О.Н. Широков и др.]. Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016. -С. 264-267.
3. Просалова В.С. Понятие банковских инноваций и их классификация [Текст] // Территория новых возможностей. 2013. -№1 (19) – С.168-173.
4. Ризокулов, Т.Р. Роль и значение банковских услуг в развитии малого и среднего бизнеса в Республике Таджикистан [Текст] / Т.Р. Ризокулов, Р.Г. Ганиев // Современные проблемы науки и образования, – 2015. – № 2-3. – 121 с.
5. Саидмуродов Ш.М. Такмили методҳои паст намудани хавфу хатарҳои сармоягузори дар корхонаҳои истехсолӣ: дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ [Матн] М.Ш.Саидмуродов. -Душанбе, - 2018. -С.58-68.
6. Стикер Н.Н. Совершенствование методического обеспечения экономического образования как фактор повышения финансовой грамотности [Текст] // Глобализация научных процессов. Сборник статей по материалам междунаучно-практической конференции. –М., -2017, - С.65-68.
7. Хайрзода, Ш.Қ. Дигаргуншавии сохтори низомии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ноустувории молиявӣ / Ш. Қ. Хайрзода // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе, 2020. – №3(23). – С. 7-18.
8. Хикматов, У.С. Организационно-экономические основы становления и развития микрофинансирования в сельском хозяйстве (на примере Республики Таджикистан): диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук по спец.: 08.00.10 [Текст] / У.С.Хикматов. – Бишкек: Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования Кыргызско-Российский славянский университет, 2012. – 114 с.
9. Шарипов, Б.М. Новая институциональная форма посредничества на финансовом рынке Таджикистана [Текст] / Б.М. Шарипов // Вестник Педагогического университета, Душанбе, 2014, № 3 (58-2), -С.134-142.
10. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/33952>

ОЦЕНКА КРАТКОСРОЧНЫХ КРЕДИТОВ В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. В статье рассматривается оценка краткосрочных кредитов в банковской системе Республики Таджикистан. Автор отмечает, что в результате обширного анализа и исследований, а также изучения потребностей населения кредитные организации, в том числе новые кредитные организации, выходящие на банковский рынок, сосредоточились на предоставлении небольших и краткосрочных кредитов. Этот вид кредита удобен и прост как для кредитной организации, так и для заемщика, и не требует большого количества требований и документов. На основании анализа можно сделать вывод, что за последние десять лет количество небольших кредитов значительно возросло, привлекая большое внимание заемщиков, а их объем также существенно увеличился.

Ключевые слова: оценка, краткосрочные кредиты, банковская система, кредитные организации, банковские услуги, клиенты, виды кредитов, небольшие кредиты, остаток небольших кредитов, принципы кредитования.

АРЗЁБӢ ҚАРЗҲОИ КҶТОҲМУДДАТ ДАР ФАӢОЛИЯТИ НИЗОМИ БОНКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия. Дар ин мақола арзёбии қарзҳои кӯтоҳмуддат дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мешавад. Муаллиф қайд мекунад, ки дар натиҷаи таҳлил ва таҳқиқоти васеъ, инчунин омӯзиши ниёзҳои ҷамъиятӣ, муассисаҳои қарзӣ, аз ҷумла муассисаҳои нави қарзӣ, ки ба бозори бонкӣ ворид мешаванд, ба пешниҳоди қарзҳои хурд ва кӯтоҳмуддат тамаркуз кардаанд. Ин намуди қарз ҳам барои муассисаи қарзӣ ва ҳам барои қарзгиранда қулай ва содда буда, талабот ва ҳуҷҷатҳои сершуморро талаб намекунад. Бар асоси таҳлил, метавон хулоса кард, ки дар даҳ соли охир шумораи қарзҳои хурд ба таври назаррас афзоиш ёфта, таваҷҷӯҳи зиёди қарзгирандагонро ҷалб кардааст ва ҳаҷми онҳо низ ба таври назаррас афзоиш ёфтааст.

Калимаҳои асосӣ: *арзёбӣ, қарзҳои кӯтоҳмуддат, низоми бонкӣ, ташкилотҳои қарзӣ, хизматрасониҳои бонкӣ, мизоҷон, намуди қарзҳо, қарзҳои хурд, бақияи қарзҳои хурд, принципҳои қарз.*

ASSESSMENT OF SHORT-TERM LOANS IN THE BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. The article examines the assessment of short-term loans in the banking system of the Republic of Tajikistan. The author notes that as a result of extensive analysis and research and studying the needs of the public, credit institutions, including new credit institutions entering the banking market, have focused on providing small and short-term loans. This type of loan is easy and simple for both the credit institution and the borrower, and does not require many requirements and documentation. Based on the analysis, it can be concluded that in the last ten years the number of small loans has increased significantly, attracting a lot of attention from borrowers, and its volume has also increased significantly.

Keywords: *assessment, short-term loans, banking system, credit institutions, banking services, clients, types of loans, small loans, balance of small loans, principles of lending.*

Сведения об авторе:

Махмадаминов Абдулхамид Джумахонович – ассистент кафедры цифровой экономики и искусственного интеллекта Международного института Левакантского Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Тел. (+992) 000444942. Республика Таджикистан, Хатлонская область, город Левакан. улица Рудаки, 21 E-mail. Abdulhamid93@internet.ru

Information about the author:

Mahmadaminov Abdulhamid Jumahonovich – Assistant of the Department of Digital Economy and Artificial Intelligence of the Levakanti International Institute of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Tel. (+992) 000444942. Republic of Tajikistan, Khatlon region, Levakan city. Rudaki street, 21 E-mail. Abdulhamid93@internet.ru

ТДУ: 336.74

АСОСҲОИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ РУШДИ ҲИСОББАРОБАРКУНИҲОИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ШАРОИТИ НАВИ ИҚТИСОДӢ

Мирзоев Ҳ.Ҳ. – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон.

Калимаҳои асосӣ. *инфрасохтори зарурӣ, ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, пардохтҳои электронӣ, воситаҳои нави ҳисоббаробаркунӣ, пардохтҳои электронӣ, амалиётҳои нақдӣ.*

Дар шароити бамаротиб афзоиш ёфтани муносибатҳои иқтисодӣ ҳамзамон бо ин зиёд шудани талаботҳои пулӣ дар ҷомеаи имрӯза тақозо менамояд, ки дар сатҳи фарогир диверсификатсияи ҳисоббаробаркуниҳо тавассути институтҳои молиявӣ қарзии ваколатдор дар сатҳи зарурӣ ташкил карда шаванд. Илова бар, ин пайваста тағйир ёфтани ҷараёнҳои иқтисодӣ ва равандҳои печидаи ҷаҳонишавӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ин заминаи фановариҳои техникӣ дар ҳама самту сохторҳо дар ҳама самту сохторҳо муҳим ва зарурӣ мебошанд. Вобаста ба ин, ибраз доштан зарур аст, ки дар сатҳи низоми бонкӣ вобаста ба густариши доимӣ доштани хавфу таҳдидҳои бонкӣ тақозо менамояд, ки аз ҳама бештар дар муқоиса ба дигар соҳаҳо афзалиятҳои техникӣ ва технологӣ ва истифодаи шаклҳои нави хизматрасонӣ бо маҳдуд кардани амалиётҳои хатарафзо дар бонкҳо ва дигар институтҳои молиявӣ қарзӣ бештар карда шаванд. Таҷрибаи ҷаҳонӣ собит намудааст, ки кадом давлате, ки ба таври муваффақона ба низоми нави хизматрасонӣ амалиёт бидуни таъсири омилҳои субъективӣ ва хизматрасониҳои фосилавӣ бештар гузаштанд, чунин давлатҳо дар ин самт низ муваффақ гаштаанд.

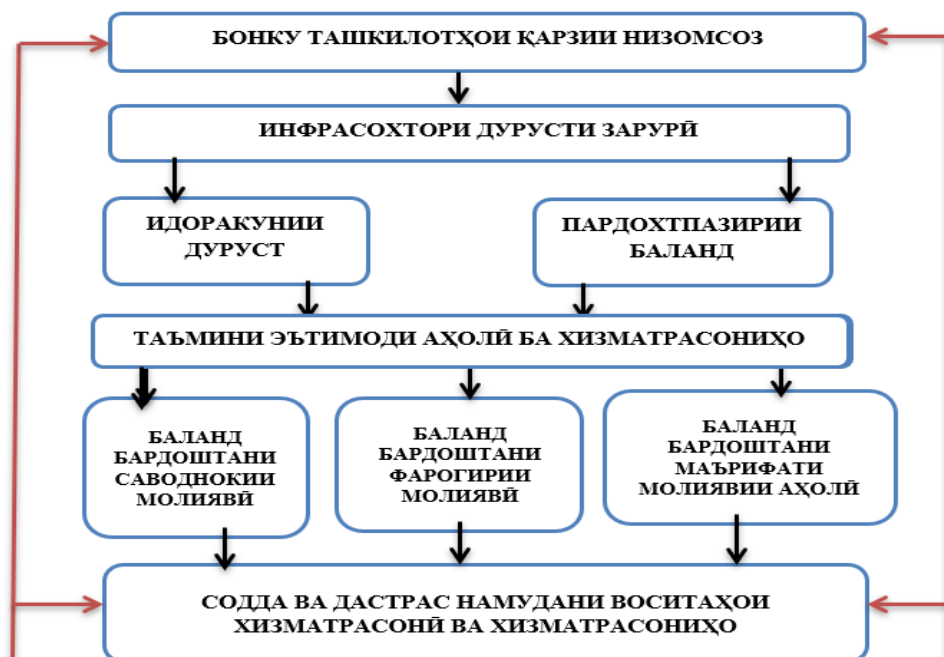
Аз ин хотир гуфтан мумкин аст, ки дар баробари ин дастоварду комёбиҳо масоили мубрами хизматрасониҳои фосилавӣ, ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ва пардохтҳои электронӣ аз зумраи он масъалаҳои мебошанд, ки имрӯз асоси муваффақиятҳои низоми бонкиро ташкил намудааст.

Вобаста ба ин, мо гуфта метавонем, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз соли 2010 таҷрибаи ноқомии баъзе бонку ташкилотҳои қарзиро, ки камтару дертар ба ин гуна низоми гузашта буданд, эҳсос намуд. Яъне гуфтан мумкин аст, ки баъд аз бӯҳрони молиявӣ ҷаҳонӣ соли 2008 собит гардид, кадом бонку ташкилоти қарзие, ки дар соҳаи технологияҳои электронӣ ва ҳисоббаробаркуни пардохтҳои электронӣ муваффақият надорад, он ба таври самаранок пеш рафта наметавонад.

Зеро асоси пешрафти имрӯзаи низоми бонкиро амалиётҳои бидуни пули нақд ва хизматрасониҳои автоматикунонидашуда ташкил медиҳад. Яъне, гуфтан мумкин аст, ки ҳарчи зиёдтар пардохтҳои электронӣ зиёд ва пардохтҳои нақдӣ маҳдуд карда шаванд, то ҳамоно андоза муваффақиятҳои бонкӣ баръало эҳсо мегарданд. Бинобар ин, рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ва воситаҳои татбиқи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ зиёд шавад, то ҳамоно андоза афзалиятҳои бисёртарафа таъмин мегарданд (расми 1).

Новобаста аз он, ки вобаста ба тағйирёбии ҷараёнҳои иқтисодӣ ва бошиддат ҷараён гирифтани равандҳои ҷаҳонишавӣ талабот ба шаклҳои муносири хизматрасонии бонкӣ меафзояд ва ин масъаларо

хамчун амри табиӣи ҳисобидан мумкин аст. Лекин, тибқи таҷрибаи як қатор давлатҳои муваффақ дар самти амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ, ки онҳо дар заминаи техника ва технологияҳои муҳим амалӣ мегарданд гуфтан мумкин аст, ки дар ин замина бонкҳои устувор ва низомсоз муҳим ва зарурӣ мебошанд. Аз ин лиҳоз, гуфтан зарур аст, ки новобаста аз он, ки дар шароити имрӯза рақобатҳои тезу тунд дар сатҳи низоми бонкӣ вобаста ба технологияҳои ҳозиразамон ҷараён доранд, бо ин гуфтан мумкин аст, ки дар ин самт воситаҳои татбиқ мавқеи асосӣ ва калидӣ доранд [5.138]

Сарчашма. Таҳияи муаллиф.

Расми 1.-Воситаҳои татбиқи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар ҳама шароит воситаҳои татбиқи ин ё он масъалаи пешбинишуда на танҳо дар сатҳи низоми бонкӣ, балки дар сатҳи иқтисодӣ муҳим ва зарурӣ мебошанд, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз бӯҳрони солҳои 2008, ки он низоми бонкиро ба як қатор ҷолишҳои бузурги молиявӣ пардохтпазирӣ мувоҷеҳ намуд, бори дигар ин масъала собит намуд, ки бонкҳо дар заминаи тағйиротҳои таркибӣ ва сохторӣ дар сатҳи иқтисодӣ худро мутобиқ намуда ба ин ҷараёнҳо дуруст мувофиқ шаванд.

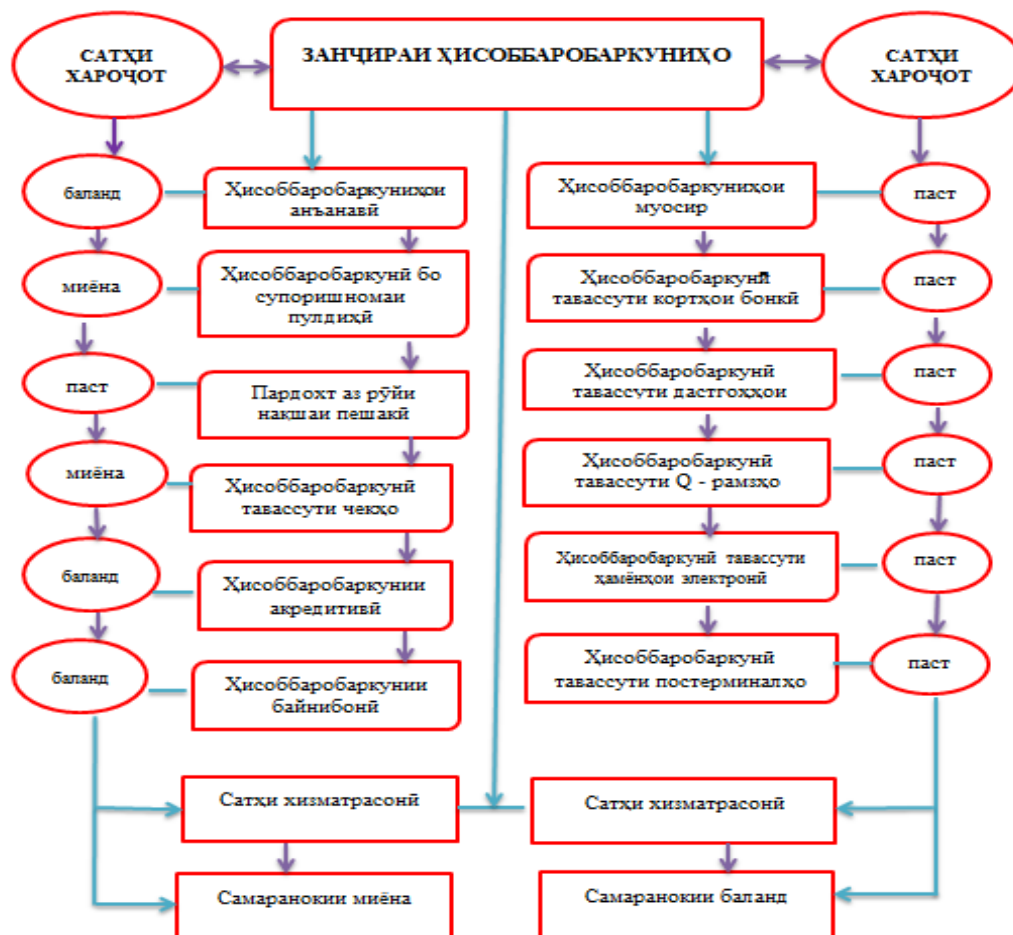
Вобаста ба ин қайд кардан зарур аст, ки айни замон ҷараёнҳои мутобиқшавӣ, ки низоми бонкӣ бояд ба он пайваст шавад, албатта ин масъалаи рақамикунони амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ мебошад, ки дар дигар маврид онро низ электроникунони амалиётҳои бонкӣ меноманд. Ҳамзамон, бо ин иловатан гуфтан зарур аст, ки барои дуруст паси сар намудани бӯҳронҳо ва дигар тақонҳои беаҳалли иқтисодӣ низоми бонкӣ бояд дар ҳама шароит омодагии ҷиддӣ дошта бошад [4.118]. Дар сатҳи низоми бонкӣ гузариш ба низомҳои нави хизматрасониҳои бонкӣ тақозо менамояд, ки дар сатҳи иқтисодӣ инфраструктури дурусти электронӣ пардохтӣ таҳия гардида, дар заминаи сохторҳои татбиқкунанда, асоситарини онҳо бонкҳо махсус меёбанд, ба ин самт ҳавасманд карда шаванд.

Вобаста ба маълумоти дар расми 1 овардашуда қайд кардан зарур аст, ки татбиқи дурусти ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ё дар дигар маврид комилан ғайринақдикунони амалиёт ва хизматрасониҳои бонкиро, агар дар марҳалаи муқаддимаӣ санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳавӣ ташкил намоянд, дар дигар маврид бонку ташкилотҳои қарзии ба ин низом пайваст, дар ин самт нақши калидӣ доранд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи татбиқи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдиро ҳамчун намуна метавонанд дар аввал бонкҳои низомсоз роҳандозӣ намуда бо мурури замон дигар бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкии дар ин низом майлкунанда ба ин масъала гузаранд. Ғайр аз ин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон воситаҳои татбиқи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдиро метавон дар заминаи бонкҳои низомсоз, ки онро инфраструктури дурусти зарурӣ ташкил медиҳад, татбиқ намудан мувофиқи мақсад мебошад. Дар ин маҷро идоракунии дуруст ва пардохтпазирӣ баланд аз зумраи он масъалаҳо мебошанд, ки дар заминаи онҳо дигар имкониятҳои бонкӣ ташаккул меёбанд. Идоракунии дуруст ва пардохтпазирӣ дар воситаҳои татбиқи рушди ҳисоббаробаркуниҳои воситаҳои меҳварӣ мебошанд, ки ҳама он масъалаҳои дигар дар доираи он ташаккул меёбанд. Вобаста ба ин қайд кардан зарур аст, ки воситаҳои дар боло зикргардида метавонанд дар заминаи аз байн бурдани бӯҳрони эътимод як қатор мушкили дигарро, ки ба боварии мизочон бастагӣ доранд, фароҳам оваранд.

Тамоюлҳои зудтағйирёбанда тақозо менамоянд, ки ҷараёнҳои пешбарандаи фаъолияти бонкҳо ба таври мудовим ба онҳо мувофиқ карда шаванд. Ин чунин маъно дорад, ки дар шароити мураккаб гардидани равандҳои ҷаҳонишавӣ, ки онҳо ба таври мудовим ҷараёнҳо ва механизмҳои навро тақозо менамоянд,

зарурияте пеш меояд то тамоми сохторҳо фаъолияти худро барои зинда мондан ё бо печидагиҳои ин чараён пеш рафтан худро мутобиқ ва мувофиқ намоянд.

Сарчашма. Таҳияи муаллиф.

Расми 2. Сохтори таркибии занҷираи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақд

Ибраз бояд намуд, ки дар сатҳи низоми бонкӣ мувофиқ шудан ба ин чараёнҳои ҷаҳонишавӣ муҳим ва зарурӣ мебошад. Дар хошияи ин бояд қайд намуд, ки фаъолияти имрӯзаи бонк пайваста тақмилталабии иноватсиониро тақозо менамояд ва он аз равандҳо ва чараёнҳои техникӣ ва технологӣ бисёр вобаста мебошад. Илова бар ин чунин ҳолат тақозо менамояд, ки барои паст намудани шиддати хавфҳо ва ҳамқадам шудан бо муҳити бонку ташкилотҳои гарзӣ ва умуман тамоми институтҳои молиявие, ки ба амалиётҳои пулӣ сару қор доранд зудтар ба ин масири инноватсионӣ пайваст шаванд.

Дар низоми имрӯзаи бонкӣ бартариҳои асосии бонкӣ бар бозори рағобат ва бозори бонкӣ ин шакли муосири хизматрасонӣ мебошад ва бояд асоси онро техника ва технологияи муосир бо дарназардошти манфиатҳои умуми миллӣ ташкил намояд [3.162]. Вобаста ба ин, бояд гуфт, ки тибқи таҷрибаи андӯхтаи низоми бонкӣ дар сатҳи маҳаллӣ ва байналмилалӣ амалиётҳои ҳисоббаробаркуний аз зумраи он амалиётҳои мебошад, ки он асоси мавҷудияти бонкро ташкил медиҳад ва ба ин амалиёт аҳамият додан муҳим ва зарурӣ мебошад. Иваз намудани шаклҳои ҳисоббаробаркуний ва гузаштан аз як шакли нави ҳисоббаробаркуний ба шакли муосири он тақозо менамояд, ки бонкҳо роҳҳои ҷорӣ намудани онро дар заминаи техника ва технологияҳои муосир дарёфт намоянд.

Аз ин гуфтан мумкин аст, ки бо мурури замон дар натиҷаи зиёд шудани талабот ва тағйир ёфтани таркиби иқтисодӣ бояд шаклҳои муосири хизматрасониҳои бонкӣ низ ҷорӣ карда шаванд ва ин масъала аз ҳама бештар бояд дар самти ҳисоббаробаркуниҳои бонкӣ ҷорӣ карда шавад. Зеро шаклҳои анъанавӣ ва қаблӣ ҳисоббаробаркуний дар таносуб бо талаботҳои имрӯза мувофиқи мақсад намебошад ва ин бартариҳо аз занҷираи таркиби ҳисоббаробаркуниҳо пай бурдан мумкин аст (расм).

Вобаста ба расми 2 гуфтан зарур аст, ки дар низоми муосир ва пешрафтаи бонк шаклҳои гуногуни ҳисоббаробаркуний васеъ истифода мегарданд, ки мо онро барои баҳодиҳии дуруст ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо намудем. Албатта, вобаста ба маълумотҳои дар расми 2 овардашуда қайд кардан ба маврид аст, ки ҳисоббаробаркуниҳои анъанавӣ ва муосири бонкӣ дорои хосиятҳои фарқкунанда буда онҳо дорои бартариҳо ва камбудҳои хос мебошанд, ки тамоми чараёнҳои фаъолияти иқтисодиро дар бар мегиранд.

Таҷриба нишон медиҳад, ки гузариш аз як шакли фаъолият ба шакли фаъолияти дигар, ки он дар асоси талаботҳои замон ва фишорҳои ҷамъият ба вуҷуд меоянд дар навбати аввал дорои афзалият ва камбудҳои ба худ хос мебошад. Илова бар ин, бо гузашти вақт дар сохторҳои хизматрасонӣ ва ҳисоббаробаркуниҳо зарурияти ислоҳот ба вуҷуд омада, сохтори онҳо таркибан дигаргун карда мешаванд.

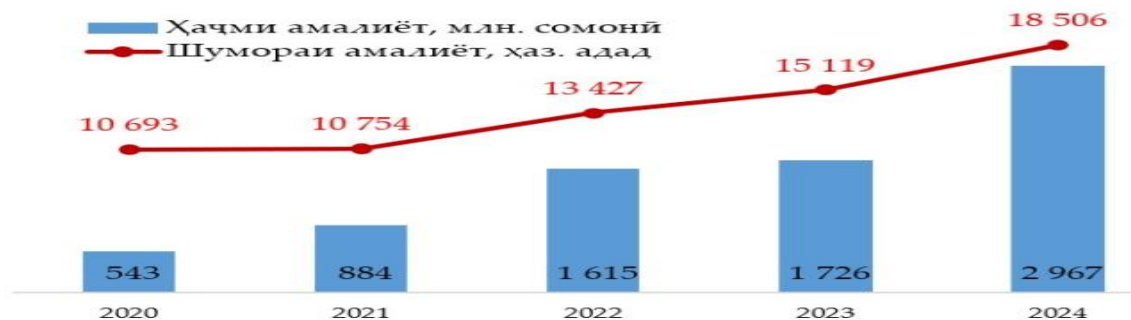
Вобаста ба маълумотҳои расми 2 қайд кардан мумкин аст, ки новобаста аз оне, ки шакҳои анъанавии ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ заминаи бунёдии низоми ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ маҳсуб меёбанд. Бо дигаргун гардидани низоми пешрафтаи бонкӣ дар заминаи техника ва технологияҳои муосир шалҳои анъанавӣ ё қаблии ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ низ шакли худро дигар намуда, бо талаботҳои муосир тамоюлҳои инноватсиониро ба худ касб намудаанд. Илова бар ин, гуфтан мумкин аст, ки бо барзиёдии сатҳи талабот ва дигаргун гардидани тамоюлҳои ҷаҳонишавӣ шаклҳои анъанавии ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ бо норасоии як қатор фановарӣ ва харочотҳои барзиёди таркибӣ рӯ ба рӯ мебошанд. Аз ин лиҳоз, зарурияти ташкили шаклҳои нави ҳисоббаробаркуниҳо бо назардошти суръати баланд ва харочоти кам аз зумраи он масъаласе мебошад, ки мо дар таҳқиқоти илмӣ худ ба он аҳамияти аввалиндараҷа додаем.

Дар қисмати анъанавии шаклҳои ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, агар чанде, ки акасари шаклҳои қаблии ҳисоббаробаркуниҳо тамоюлҳои муосирро ба худ касб намудаанд, ҳоло ҳам бо як қатор мушкилоти институтсионалӣ ва харочотҳои барзиёд рӯ ба рӯ мебошанд [2.453]. Вобаста ба ин бояд гуфт, ки имрӯз бо тамоюлҳои ҷаҳонишавӣ ва зиёд шудани талабот ба техника ва технологияҳои муосири ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ муосир карда шуда, онҳо ба воситаи технологияҳои ҳозиразамон амалӣ карда мешаванд. Аз маълумотҳои расми мазкур мушоҳида кардан мумкин аст, ки ҳисоббаробаркуниҳои қаблӣ аз лиҳози харочот ва сифат камбудӣ дошта гузариш ба шаклҳои нави ҳисоббаробаркуниҳои электронӣ муҳим ва зарурӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, барои тиквиҷи чунин шаклҳои ҳисоббаробаркуниҳо дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд масъалаҳои зерин таъмин бошанд (расми 3).

Сарчашма: *Аз тарафи муаллиф таҳия шудааст.*

Расми 3.-Воситаҳои тақвияти суръати рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Сарчашма.[6] <https://www.nbt.tj/tj>

Расми 4.-Динамикаи тағйирёбии амалиётҳои пардохтӣ тавассути ҳамёнҳои электронӣ дар солҳои 2020 - 2024

Қайд кардан зару аст, ки гузариш ба шаклҳои нави хизматрасонӣ, ки асоси онро рақамикунунии амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ ташкил медиҳанд, ба як қатор муаммоҳои ҳалталаб эҳтиёҷ доранд. Ислоҳоти сохтори ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ аз шакли нисбатан қушнашуда ба шаклҳои наво тақозо менамояд, ки як қатор имкониятҳои нави институтсионалӣ, таркибӣ, техникӣ ва технологӣ фароҳам оварда шаванд. Дар асоси ҳамин зарурият рушди инфрасохтори пардохтию электронӣ дар давоми 10 соли охир низоми бонкиро ба як қатор натиҷаҳои назаррас ноил намуда, ҳаҷми амалиётҳои маҷозиро батадриҷ баланд намудааст.

Зеро амалиётҳои анъанавии пардохтӣ бо шарофати истифодаи технологияҳои ҳозиразамон махсусан вусъати пулҳои электронӣ ва амалиётҳои пардохтӣ шумораи онҳо дар Тоҷикистон тамоили болоравӣ доранд, ки ин тамоилро дар диаграммаи 2 мушоҳида намудан мумкин аст.

Аз таҳлили маълумотҳои диаграммаи мазкур бар меояд, ки ҳаҷми амалиётҳои пардохтиё, ки ба тариқи ғайринақдӣ аз як суратҳисоб ба суратҳисоби дигар амалӣ гаштаанд зиёд гардида, ҳаҷми он соли 2020-10693 млн/сомонӣ ва дар соли 2024 18506 млн/сомониро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда, яъне муддати 5 сол 73,0% афзоиш ёфтааст.

Илова бар ин шумораи амалиётҳои электронӣ бошад агар дар соли 2020-543 ададро ташкил намуда бошад, ин шумора дар соли 2024-2967 ададро ташкил додааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда 4,4 маротиба афзоиш ёфтааст, ки ин нишондиҳанда ба ҳисоби % 440 фоизро ташкил медиҳад. Ҳамчунин, қайд кардан ба марид аст, ки татбиқи ҳама воситаҳои пардохтӣ дар Тоҷикистон ба он бастагӣ дорад, ки таваҷҷуҳи тамоми шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ ба бонкҳо дар масъалаи кушодани суратҳисобҳои бонкӣ зиёд бошад ва онҳо тавонанд ба ташкили дурусти ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ пайваст гарданд.

Илова бар ин шумораи амалиётҳои электронӣ бошад агар дар соли 2020-543 ададро ташкил намуда бошад, ин шумора дар соли 2024-2967 ададро ташкил додааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда 4,4 маротиба афзоиш ёфтааст, ки ин нишондиҳанда ба ҳисоби % 440 фоизро ташкил медиҳад. Ҳамчунин, қайд кардан ба марид аст, ки татбиқи ҳама воситаҳои пардохтӣ дар Тоҷикистон ба он бастагӣ дорад, ки таваҷҷуҳи тамоми шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ ба бонкҳо дар масъалаи кушодани суратҳисобҳои бонкӣ зиёд бошад ва онҳо тавонанд ба ташкили дурусти ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ пайваст гарданд.

Илова бар ин ба андешаи мо, барои вуъати ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар шаклҳои нисбатан нав як қатор чораҳои зарурӣ андешида шуда, ба масъалаҳои зерин аҳамияти умумӣ дода шавад:

1. Ҳатмӣ намудани низомҳои нави пардохтӣ вобаста ба ҳисоббаробаркуниҳои электронӣ бо дарназардошти кушодани ҳисобҳои ҷорӣ бонкӣ тавассути кортҳои бонкӣ;

2. Барасмиятдорӣ низомҳои нави ҳатмӣ ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ вобаста ба вуъати ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ;

3. Таъин намудани ҷазо вобаста ба пурзӯр намудани низоми назорат вобаста ба истифодаи васеи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ;

4. Таҳияи стратегияи нави гузариш ба ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар ин стратегия муайян намудани марҳалаҳои гузариш ба ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ соҳа ба соҳа: маҳусан бозорҳо, марказҳои хизматрасонӣ, корхонаҳои хусусӣ ва монанди инҳо;

5. Ташкили марказҳои махсуси фаҳмондадихӣ ва назоратӣ дар масъалаи татбиқи ҳисоббаробаркуниҳои электронӣ;

6. Ҳатмӣ намудани низоми баҳисобгирӣ дар корхонаву муассисаҳои сатҳи гуногун махсусан субъектҳои соҳибкорӣ ва мукамал гардонидани низоми ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ[1.28];

7. Дарёфти роҳҳои самараноки фарогирии молиявии аҳоли ва дар заминаи ин баланд бардоштани маърифати молиявии аҳоли вобаста ба ташкили дурусти ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ва ғ.

Илова бар пешниҳодҳои мазкур ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки яке аз масъалаи асосие, ки илова бар инфрасохтори зарурии тақвияти ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ муҳим мебошад, ин доштани маълумоти кофӣ дар бораи бартарӣ ва афзалиятҳои ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ мебошад, ки онро мо дар расми 4 ба саводнокии молиявии аҳоли, фарогирии молиявии аҳоли ва маърифати молиявии аҳоли алоқманд медонем. Таҷрибат 10-15 соли охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳалаи аввал нишон дод, ки новобаста аз ташкили заминаҳои нави ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ низоми бонкии мо ба як қатор мушкилот рӯ ба рӯ гардид, ки ба андешаи мо асоситарини онро инҳо ташкил медоданд:

1. Фаҳмо набудани воситаҳои нави ҳисоббаробаркуниҳои иловаи даштани маълумоти кофӣ дар масъалаи бартарӣ ва афзалиятҳои ҳисоббаробаркуниҳои электронӣ ё воситаҳои электронӣ;

2. Ба таври назаррас мавҷуд набудани боварии аҳоли ба манфиатовар будани воситаҳои ҳозиразамони электронӣ пардохтӣ дар дохили кишвар;

3. Ба таври минтақавӣ ва фарогир таъмин набудани таҷҳизотҳои истифодашавандаи воситаҳои техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;

4. Фаъол набудани муваққати восита ва дастгоҳҳои электронии анҷомдиҳандаи амалиётҳои пулӣ;

5. Дар сатҳи нокифоя қарор доштани пардохтпазирии бонку ташкилотҳои қарзие, ки дар бозори хизматрасониҳои бонкӣ пешсафони асосӣ махсуб меёфтанд;

6. Фарогир набудани мавҷҳои интернетӣ вобаста ба мавқеи ҷойгиршавии бонку ташкилотҳои қарзии ба аҳоли хизматрасонӣ ва дар ҳамин асос ҳал намудани мушкилоти ҷойдошта.

АДАБИЁТ

1. Мирзоев Ҳ.Ҳ. Таҷрибаи хориҷии идоракунии низоми бонкӣ. Паёми молия ва иқтисод. 2022. -№ 1 (30). -С. 281-286.
2. Мирзоев Ҳ.Ҳ., Миршарифзода Э.Қ., Зиёев З.М. ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ: афзалият ва роҳҳои вуъат баҳшидани он дар ҷумҳурии тоҷикистон. Паёми молия ва иқтисод. 2024.- № 4-2 (43). -С. 453-460.
3. Мирзоев Ҳ.Ҳ., Шарбатов С.С.Арзёбии сифати хизматрасониҳои бонкӣ ҳамчун воситаи афзоиши самаранокии фаъолияти бонк. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ, 2024.- № 6-2. -С.116-122.
4. Махшуров С.Ҷ. Хусусиятҳои хосси ташаққули муносибатҳои қарзӣ дар Тоҷикистон / С.Ҷ. Махшуров / [Матн]. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ, 2024.- № 6-1. -С.118.
5. Шариф Раҳимзода. Ҷаҳонишавӣ ва рушди иқтисодиёти миллии. / Раҳимзода Ш / Монографияи [Матн]. –Душанбе: Эрграф 2019. –С. 138.
6. Сомонаи Бонки миллии Тоҷикистон <https://www.nbt.tj> (Санаи мурочиат)

АСОСҲОИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ РУШДИ ҲИСОББАРОБАРКУНИҲОИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ШАРОИТИ НАВИ ИҚТИСОДИ

Аннотатсия. Азоиши шумораи аҳоли ва ҳамзамон зиёд шудани талаботҳои аҳоли ба амалиёт ва хизматрасониҳои гуногуни пулӣ, махсусан дар замони соҳибистиколӣ ва аниқтараш солҳои аввали он як қатор мушкилотро аз ҳисоби мавҷуд набудани инфрасохтори зарурӣ ба миён овард. Бо иловаи ин гуфтан мумкин аст, ки афзоиши талабот ба амалиёт бо пули нақд бо зиёд будани сатҳи талабот яке аз мушкилоте

маҳсуб меёфт, ки он ислохоти ҷиддиро тақозо менамуд. Бинобар ин, мо масъалаи рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдиро, ки он метавонист ба таври ҷашмрас хавфҳои бо амалиётҳои нақдӣ алоқамандро аз байн мебарад, мавриди таҳлил қарор диҳем. Бинобар ин мо дар мақолаи худ асосҳои институционалиро рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдиро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, дар доираи он ба як қатор муаммоҳо ва роҳҳои ҳали онҳо таҳқиқот анҷом додаем, ки дар ин замина ба натиҷаҳои назаррас низ ниол гардидем.

Калимаҳои асосӣ. *инфраасохтори зарурӣ, ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, пардохтҳои электронӣ, воситаҳои нави ҳисоббаробаркуни, пардохтҳои электронӣ, амалиётҳои нақдӣ.*

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ РАСЧЕТОВ В НОВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

Аннотация. Рост населения и одновременное увеличение спроса населения на различные денежные операции и услуги, особенно в период независимости, а точнее, в первые годы её существования, создали ряд проблем, связанных с отсутствием необходимой инфраструктуры. Кроме того, можно сказать, что рост спроса на наличные расчеты в сочетании с высоким уровнем спроса был одной из проблем, требовавших серьезных реформ. Поэтому мы анализируем вопрос развития безналичных расчетов, который мог бы существенно снизить риски, связанные с наличными расчетами. В нашей статье мы проанализировали и рассмотрели институциональные основы развития безналичных расчетов, а также провели исследование ряда проблем и путей их решения, в рамках которого также достигли значительных результатов.

Ключевые слова: *необходимая инфраструктура, безналичные платежи, электронные платежи, новые средства платежа, электронные платежи, наличные расчеты.*

INSTITUTIONAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC SETTLEMENTS IN THE NEW ECONOMIC CONDITIONS

Annotation. Population growth and the simultaneous increase in demand for various monetary transactions and services, especially during the period of independence, or more precisely, in the first years of its existence, created a number of problems related to the lack of necessary infrastructure. Furthermore, it can be said that the growing demand for cash payments, coupled with the high level of demand, was one of the issues requiring serious reforms. Therefore, we will analyze the development of cashless payments, which could significantly reduce the risks associated with cash payments. In our article, we analyzed and examined the institutional foundations for the development of cashless payments, and also conducted a study of a number of problems and solutions, which also achieved significant results.

Keywords: *necessary infrastructure, cashless payments, electronic payments, new means of payment, electronic payments, cash payments.*

Сведения об авторе:

Мирзоев Хокимджон Халимович - Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры финансовой экономики и биржевой деятельности. Адрес: 734067, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: 907-32-13-21. E-mail: 907321321m@gmail.com

Author information:

Mirzoev Khokimjon Halimovich - Tajik State University of Finance and Economics, assistant at the Department of Financial Economics and Stock Exchange Activities. Address: 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Phone: 907-32-13-21. E-mail: 907321321m@gmail.com

ТДУ: 336.717

БАҲОДИҲИИ УСТУВОРӢ ВА БОСУБОТИИ НИЗОМИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ АҶЗОИШИ ТАЪСИРИ ХАВФӢО

Шарифзода Г.М.-Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон.

Калимаҳои асосӣ. *низоми бонкӣ, таъкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, барҳамхурии бонкҳо, хавфи пардохтназирӣ, хавфи қарзӣ, хавфи аъсорӣ ва хавфи сохторӣ, захираҳои бонкӣ.*

Дар ҳар як давлати мустақил низоми бонкӣ звенои асосии иқтисодиёт маҳсуб ёфта, беҳатарии он беҳатарии муносибатҳои пулӣ ва дигар воситаҳои ба пулу қарз алоқаманд маҳсуб меёбад. Илова бар ин, тавассути рушди низоми бонкӣ ба рушди иқтисодиёт баҳо медиҳанд. Паст гардидани сатҳи рушди низоми бонкӣ ва коста гардидани ҷараёни пардохтназирӣ аз бад шудани вазъи иқтисодӣ ва коста шудани ҷараёни тақриротехсол дар бахшҳои алоҳидаи иқтисодиёт гувоҳи медиҳад. Ёдовар шудан ба маврид аст, ки дар Тоҷикистон баъд аз ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ низоми бонкии кишвар чанд марҳалаи хатарафзоро аз сар гузаронид. Таъсири мустақими омилҳои беруна боиси шиддат гирифтани омилҳои дохила гардид, ки ҳамчун ҷанбаи заифии низоми бонкӣ маҳсуб меёбад. Қайд кардан зарур аст, ки дар самти таъмини устувори низоми бонкӣ ва рушди босуботи он масоили мубрами идораи босамари хавфҳо аз эҳтимолияти таъсири омилҳои беруна сурат мегирад. Ҳамчунин, дар сатҳи устувори бонкҳо ва нигоҳ доштани ин мувозинат (устуворӣ) дар як давраи муайян пешгӯӣ намудани эҳтимолияти хавфҳои беруна ва таъсири онҳо ба ин низоми мувофиқи мақсад мебошад.

Таҷриба нишон медиҳад, ки дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи асосии шиддат гирифтани сатҳи хавфҳо дар дохили низоми бонкӣ аз ҳисоби таъсири омилҳои беруна мебошад. Фаъолияти низоми бонкӣ дар аввал нозук ва дар ниҳоят мураккаб буда, ба он аҳамияти аввалидараҷа додан мувофиқи мақсад мебошад. Иловадан, дар шароитҳои бухронӣ дар низоми молиявӣ ё иқтисодӣ бонкҳо ҳамчун институтҳои осебпазир ба ҷолишҳои бузурги молиявӣ ҳадамотӣ рӯбарӯ гардида, ҳатто як андоза иқтисоду имкониятҳои худро аз даст медиҳанд ва ин масъала боиси сар задани дигар мушкилоте, ки эҳтимоли зараровариашон камтар буд, ба вуҷуд меоянд ва зарари бонкро дучанд мегардонанд.

“...Бар замми нишондиҳандаҳои устувории молиявии ташкилотҳои қарзӣ, ки аз тарафи ХБА тасдиқ карда шудааст, дар Тоҷикистон дар сатҳи милли низ якчанд санадҳои меъёрӣ таҳия ва қабул карда шудаанд, ки дар баробари меъёрҳои байналхалқӣ барои арзёбии вазъии иқтисодӣ ва устувории молиявии банкҳо истифода бурда мешаванд. Дар онҳо як қатор коэффитсиентҳо мавҷуданд, ки имкон медиҳанд ҳолати банкҳо арзёбӣ гардида, ба кадом гурӯҳ мансуб кардани онҳо вобаста ба сатҳи устувориашон маълум карда шавад” [3.205].

Албатта, истифода ва татбиқи ин меъёрҳо ва санадҳо, агар бо усули иқтидорҳои хориҷӣ пешбинӣ шуда бошанд ҳам, ҳамаи инҳо аз ҳама бештар аз вазъии иқтисодиёти давлат, сатҳи рушди он, вазъии молиявии низоми банкӣ ва як қатор масъалаҳои дигари ба ин вобаста алоқаманд мебошад. Зеро дар давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ дар рӯзҳои аввали соҳибистиқлолӣ масъалаҳои зиёди иҷтимоӣ иқтисодиро дар назди банкҳою ташкилотҳои қарзии ғайрибанкӣ барои танзими пулу қарз, танзим ва назорати асёр, масъалаҳои хизматрасонӣ ба муштарӣён ва дигар масъалаҳоро меғузорад. Ҳамин тавр, устувории банкҳо аз идораи босамраи хавфҳо вобаста мебошад [2.169].

Дар шароити бӯҳронҳои молиявӣ дар сатҳи иқтисодиёти рӯ ба рушд сектори осебпазир иқтисодиёт ин низоми банкӣ мебошад, ки ба як қатор мушкилот дучор мегардад.

Мураккаб гардидани вазъияти иқтисодиёт ва низоми банкӣ баъд аз соли 1991 боиси дар сатҳи баланд осебпазир гардидани низоми банкӣ гардид. Қайд кардан зарур аст, ки шароитҳои бӯҳронӣ ва як қатор мушкилоти дигар боиси он гардиданд, ки фаъолияти банкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии дар Тоҷикистон амалкунанда то як андоза хатарнок шуда, он аз рӯйи баъзе амалиётҳои алоҳидаи банкӣ таъсири манфӣи худро расонид. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сатҳи осебпазирии низоми банкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз соли 2012 афзун гардид ва он вазъияти низоми банкиро торафт мураккаб гардонид, вазъии пардохтпазирӣ як қатор банку ташкилотҳои қарзиро мураккаб намуд. Албатта, агар аз як тараф ин масъала ҳолати осебпазирӣ низоми банкиро муайян карда бошад, аз дигар тараф хатарафзо намудани банкҳоро ошкор намуд. Иброз доштан зарур аст, ки дар вазъияти бӯҳронии солҳои 1991-1998 ва солҳои 2008-2014, инчунин солҳои 2015-2020 дар мамлакат паст гардидани вазъии пардохтпазирӣ низомӣ, нарасидани захираҳои молиявии худӣ, паст будани захираҳои асёрии банкҳо ва кам шудани воридоти маблағҳои ҷалбшавандаи муҳлатнок ва як қатор масъалаи дигаре, ки барои гузаронидани ислоҳоти амиқи иқтисодӣ ва низоми банкӣ ва бартарафсозии мушкилоти ҷойдошта муҳим ва зарур буданд, ҳаматарафа эҳсос мегардид. Албатта, дар шароити имрӯза бесуботӣ ва хатарнокии низоми банкӣ, агар аз як тараф аз бад шудани вазъии пардохтпазирӣ низоми банкӣ мушоҳида гардида бошад, аз дигар тараф бад шудани вазъии барҳамхурии банкҳо боиси нигаронии аҳли ҷомеа гардид (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1.-Тамоюли тағйирёбии шумораи банкҳо вобаста ба арзёбиҳои хавфӣ (дар солҳои 2012-2018 ва солҳои 2019-2023)

№	Номгӯи банкҳо	Солҳои (2012-2018)	Номгӯи банкҳо	Солҳои (2019-2023)
1	БТКУ “Айём”	МУФЛИСШУДА		
2	ҚСП “Сомон-банк”	МУФЛИСШУДА	ҚСП “Актив Банк”	НАВТАЪСИС
3	ҚСП “Ист-Кредит Банк	МУФЛИСШУДА	ҚСК “Банки Эсхата”	
4	ҚСП “Банки Олимп”	МУФЛИСШУДА	ҚСК “Коммерсбанки Тоҷикистон”	НАВТАЪСИС
5	ҚСП “СТБ-Инвестбанк”	МУФЛИСШУДА	ҚСК “Алиф Банк”	НАВТАЪСИС
6	ҚСК “Агроинвестбанк”	МУФЛИСШУДА	ҚСП “Банки рушди Тоҷикистон”	
7	ҚСК “Ориёнбанк”	ҚСК “Ориёнбанк”	ҚСК “Ориёнбанк”	
8	БДА ҚТ “Амонатбанк”	БДА ҚТ “Амонатбанк”	КВД БА ҚТ “Амонатбанк”	
9	ҚСК “Тоҷиксодиротбанк”	МУФЛИСШУДА	ҚСП Банки “Арванд”	НАВТАЪСИС
10	ҚСП “БСТ ТИСТ Тоҷпромбанк”	МУФЛИСШУДА	ҚСП “Спитамен Банк”	
11	ҚСК “Банки Эсхата”	ҚСК “Банки Эсхата”	ҚСП “Банки байналмилалӣ Тоҷикистон”	НАВТАЪСИС
12	ҚСК “Соҳибкорбанк”	ҚСП “Тавҳидбанк”	ҚСК “Тавҳидбанк”	
13	ҚСП “Аввалин банки молиявии хурд ”	ҚСП “Аввалин банки молиявии хурд ”	ҚСП “Аввалин банки молиявии хурд ”	
14	ҚСП “Банки рушди Тоҷикистон”	ҚСП “Банки рушди Тоҷикистон”	КВД БССТ “Саноатсодиротбанк”	НАВТАЪСИС
15	Филиали банки “Тичорат”-и ҶИЭ дар ш. Душанбе	Филиали банки “Тичорат”-и ҶИЭ дар ш. Душанбе	Филиали банки “Тичорат”-и ҶИЭ дар ш. Душанбе	
16	ҚСП “Фононбанк”	МУФЛИСШУДА		
17	ҚСП “Казкоммертсбанк Тоҷикистон”	МУФЛИСШУДА	ҚСП “Душанбе Сити Банк”	НАВТАЪСИС
18	ҚСП “Кафолатбанк”	МУФЛИСШУДА		
19	ҚСП “АксесБанк Тоҷикистон”	ҚСП (АРВАНД)		
20	ҚСП БС “Конт”	МУФЛИСШУДА		
21	ҚСП “Банки фаръии БМП Покистон дар Тоҷикистон”	МУФЛИСШУДА		
22	ҚСП “Спитамен Банк”	ҚСП “Спитамен Банк”		
Сатҳи тағйирёбӣ (+/-)		13- Муфлисшуда		7 банки нафтаъсис

Сарчашма. таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои <https://www.nbt.tj>

Дар ҷунин вазъии мураккаби иқтисодию банкӣ ҷумхури андешидани чораҳои қатъӣ ва таъхирнопазирро дар пояи аз таъсиси институтҳои молиявӣ ва поягузории механизмҳои амалкарди бозори нави банкӣ ва фарогири шартӣ зарурӣ маҳсуб меёфт.

Дар марҳалаи аввали барҳамхурии бонкҳо, агарчанде таъсири омилҳои беруна ва дохила ба фаъолияти бонкҳо ва хавфҳои онҳо монеа эҷод менамуд, дар марҳилаи дуюм як қатор мушкilotи дохилӣ низ боиси баланд гардидани шиддати хавфҳо мегардид, ки асоситарини онҳо иборатанд аз:

- бамаротиб зиёд шудани пузири хавфнок дар дохили бонкҳои муаммодор;
- торафт бад шудани вазъи пардохтпазирии бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ;
- бамаротиб зиёд шудани таваккалҳои сохта ва истифода аз вазъияти бамаломата, ки фаъолияти бонкҳоро мушкilotар менамуд;
- ба вучуд омадани воҳима (паника) байни шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ва беаҳал аз бонкҳо гирифтани маблағҳои гузашташуда ва ғ.

Дар сатҳи низоми бонкӣ ташкилотҳои амонатии қарзии хурд низ қисми ҷудонашавандаи низоми бонкӣ буда дар ҳолатҳои бухронӣ дар баробари бонкҳо ҳамчун қисми осебпазири низоми бонкии кишварро ташкил медиҳанд. Таҳлилоҳои нишон медиҳанд, ки сатҳи барҳамхурии ташкилотҳои амонатии қарзии хурд низ дар солҳои 2015-2021 аз рӯи нишондиҳандаҳо ташвишвар буда, сатҳи муфлисшавии онҳо дар ҷадвали 2 мушаххасан оварда шудааст.

Новобаста аз он, ки дар сатҳи низоми бонкӣ дар баробари бонкҳо дигар ташкилотҳои молиявӣ қарзии ғайрибонкӣ амал менамоянд ва вобаста ба сатҳи самти фаъолият, миқёси амалиёт, иқтисодии захиравӣ ва як қатор масъалаҳои дигар дараҷаи қабули хавф ва ҳаҷми зарар низ гуногун мебошад. Дар бозори бонкӣ дар амалиётҳои хурд ва қарздиҳии хурд, махсусан, қарзҳои истеъмоли рақибони асосии бонкҳо ташкилотҳои амонатии қарзии хурд мебошанд. Новобаста аз ин, бинобар сабаби маҳдуд будани захираҳои пулии онҳо, ба андешаи мо, сатҳи осебпазирии онҳо дар муқоиса бо бонкҳои тичоратӣ баландтар ва нисбат ба ташкилотҳои қарзии хурд ва фондҳои қарзии хурд пасттар мебошад. Таҳлили ҷадвали мазкур нишон медиҳад, ки дар баробари таъсири ташкилотҳои амонатии қарзии хурд, сатҳи барҳамхурии онҳо дар давоми 5-6 соли охир, яъне солҳои 2015-2021 бесобиқа мебошад.

Ҷадвали 2-Тамояли тағйирёбии шумораи ташкилотҳои амонатии қарзии хурд вобаста ба давраи хавф дар солҳои 2015-2018 ва соли 2019-2023

№	Номгӯи бонкҳо	Давраи бухрон (2012-2015-2018)	Номгӯи бонкҳо	Баъд аз бухрон (2019-2023)
1	ҚСП ТАҚХ "Имон Интернешнл"		ҚСП ТАҚХ "Имон Интернешнл"	
2	ҚДММ ТАҚХ "Арванд"			ҚСП «Бонки Арванд»
3	ҚСП ТАҚХ "Ҳумо"		ҚСП ТАҚХ "Ҳумо"	
4	ҚДММ ТАҚХ "ФИНКА"		ҚДММ ТАҚХ "ФИНКА"	
5	ҚДММ ТАҚХ "МАТИН"		ҚДММ ТАҚХ "МАТИН"	
6	ҚСП ТАҚХ "Самар"	МУФЛИСШУДА		
7	ҚДММ ТАҚХ "Баракат"	МУФЛИСШУДА	ҚДММ ТАҚХ "Пайванд Гуруҳ"	НАВТАЪСИС
8	ҚСП ТАҚХ "Дафтари молиявӣ"	МУФЛИСШУДА		
9	ҚСП ТАҚХ "Боварӣ ва Ҳамкорӣ"	МУФЛИСШУДА	ҚДММ ТАҚХ "Фазо С"	НАВТАЪСИС
10	ҚДММ ТАҚХ "Сармояи Ҳикмат"	МУФЛИСШУДА	ҚСП ТАҚХ "Ардо-капитал"	НАВТАЪСИС
11	ҚДММ ТАҚХ "Авфар"	МУФЛИСШУДА		
12	ҚСП ТАҚХ "Ҳамров"		ҚСП ТАҚХ "Ҳамров"	
13	ҚДММ ТАҚХ "ДАСТРАС"	МУФЛИСШУДА	ҚСП ТАҚХ "Сандуқ"	НАВТАЪСИС
14	ҚДММ ТАҚХ "Зудамал"		ҚДММ ТАҚХ "Зудамал"	
15	ҚДММ ТАҚХ "Арғун"		ҚДММ ТАҚХ "Арғун"	
16	ҚСП ТАҚХ "Нисор Фом"	МУФЛИСШУДА	ҚДММ ТАҚХ "Фуруз"	НАВТАЪСИС
17	ҚДММ ТАҚХ "Музаффарият"	МУФЛИСШУДА	ҚСП ТАҚХ "Шукр Молия"	НАВТАЪСИС
18	ҚСП ТАҚХ "АМЛОК"	о+	ҚДММ ТАҚХ "Эмин Сармоя"	НАВТАЪСИС
19	ҚСП ТАҚХ "Бунёд-М"	МУФЛИСШУДА	ҚДММ ТАҚХ "Баракат Молия"	НАВТАЪСИС
20	ҚДММ ТАҚХ "Тезинфоз"		ҚДММ ТАҚХ "Тезинфоз"	
21	ҚДММ ТАҚХ "Азизӣ-Молия"		ҚДММ ТАҚХ "Азизӣ-Молия"	
22	ҚДММ ТАҚХ "ВАСЛАТ"	МУФЛИСШУДА		
23	ҚДММ ТАҚХ "Ҳамдастӣ"	МУФЛИСШУДА		
24	ҚСП ТАҚХ "Вориси Замон"	МУФЛИСШУДА		
25	ҚСП ТАҚХ "Молия ва сармоя"	МУФЛИСШУДА		
26	ҚДММ ТАҚХ "Тамвил"	МУФЛИСШУДА		
27	ҚСП ТАҚХ "СМТ-Сармоя"	МУФЛИСШУДА		
28	ҚДММ ТАҚХ "Вомдех"	МУФЛИСШУДА		
29	ҚДММ ТАҚХ "Пахта-Сармоя"	МУФЛИСШУДА		
30	ҚДММ ТАҚХ "КИРО-ПОЛ-ЭКСПРЕСС"	МУФЛИСШУДА		
31	ҚСП ТАҚХ "Азимӣ-Молия"	МУФЛИСШУДА		
32	ҚДММ ТАҚХ "Сомон-Тичорат"		ҚДММ ТАҚХ "Сомон-Тичорат"	
33	ҚДММ ТАҚХ "Амонат-Қарз"	МУФЛИСШУДА		
34	ҚДММ ТАҚХ "Тичорат-Қарз"	МУФЛИСШУДА		
35	ҚСП ТАҚХ "Буроқ-1"	МУФЛИСШУДА		
36	ҚДММ ТАҚХ "Сарват М"		ҚДММ ТАҚХ "Сарват"	
37	ҚДММ ТАҚХ "Диси Инвест"	МУФЛИСШУДА		
38	ҚДММ ТАҚХ "Тичорат"	МУФЛИСШУДА		

39	ЧДММ ТАҚХ "Сафи"	МУФЛИСШУДА	
40	ЧДММ ТАҚХ "Стандарт молия"	МУФЛИСШУДА	
41	ЧДММ ТАҚХ "Рушди Ориён"	МУФЛИСШУДА	
Сатҳи тағйирёбӣ (+/-)		29- Муфлисшуда	8 – адад навтаъсис

Сарчашма. Таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои <https://www.nbt.tj>

Таҳлили воқеии барҳамхӯрӣ ва қисман ба бонк табдил ёфтани онҳо 70,7%-ро ташкил медиҳад, ки ин дар сатҳи низоми бонкӣ як фоҷаи бухронӣ маҳсуб ёбад. Илова бар ин, гуфтан мумкин аст, ки сатҳи ташкилшавии ташкилотҳои амонатии қарзии хурд бошад дар 9 соли охир 19,5% ва сатҳи барҳамхӯрӣ бошад 70,7%-ро ташкил медиҳад.

Ба андешаи мо, сабабҳои сатҳи баланди барҳамхӯрии ташкилотҳои амонатии қарзии хурд дар Тоҷикистон аз инҳо иборат мебошад:

- баланд гардидани сатҳи хавфҳо дар бозори бонкӣ ва сатҳи амалиётгузаронии онҳо;
- бошиддат гардидани таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ва фарогир гаштани онҳо;
- бад шудани вазъи низоми бонкӣ, маҳсусан, 2 бонки низоми сози кишвар;
- кам шудани воситаҳои ҷалбкардашуда ба ташкилотҳои амонатии қарзии хурд;
- тағйир ёфтани лапишҳои қурбӣ ва таъсири бевоситаи онҳо ба ин ташкилотҳо бо назардошти маблағҳои интиқоли;
- паст шудани талаботҳои муваққатӣ ба ташкилотҳои амонатии қарзии хурд ва ғайра.

Тибқи таҳлилҳои анҷомгардида, дар муқоиса ба бонкҳои ташкилотҳои амонатии қарзии хурд ва фондҳои қарзии хурд сатҳи барҳамхӯрии ташкилотҳои қарзии хурд батадриҷ баланд мебошад, ки натиҷаи воқеии ин тамоюлро дар ҷадвали 3 мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҷадвали 3.-Тамоюли тағйирёбии шумораи ташкилотҳои қарзии хурд вобаста ба арзёбии хавфӣ дар солҳои 2015-2018 ва солҳои 2019-2023

№	Номгӯи бонкҳо	(2015-2023)	Номгӯи бонкҳо	(2023-2024)
1	ЧДММ ТҚХ "ОКСУС"		ЧДММ ТҚХ "ОКСУС"	
2	ЧДММ ТҚХ "Имконият Ховар"	МУФЛИСШУДА		
3	ЧДММ ТҚХ "Фурӯз"	МУФЛИСШУДА		
4	ЧДММ ТҚХ "Рушди Восеъ"	МУФЛИСШУДА		
5	ЧДММ ТҚХ "Нексигол-Молия"	МУФЛИСШУДА		
6	ЧДММ ТҚХ "Яб"	МУФЛИСШУДА		
7	ЧДММ ТҚХ "Мадина ва Ҳамкорон"	МУФЛИСШУДА		
8	ЧДММ ТҚХ "Меҳнатобод"		ЧДММ ТҚХ "Меҳнатобод"	
9	ЧДММ ТҚХ "Ворух"-и ноҳияи Исфара		ЧДММ ТҚХ "Рушди Қухистон"	НАВТАЪСИС
10	ЧДММ ТҚХ "ХУБЧАМЪ"	МУФЛИСШУДА		
11	ЧДММ ТҚХ "Рушди Помир"	МУФЛИСШУДА		
12	ЧДММ ТҚХ "Имкон 2010"	МУФЛИСШУДА		
13	ЧДММ ТҚХ "Рушди обшорон"-и ноҳияи Шаҳритӯз	МУФЛИСШУДА		
14	ЧДММ ТҚХ "Дӯстком"	МУФЛИСШУДА		
15	ЧСП ТҚХ "Мададгори Мастҷох"	МУФЛИСШУДА		
16	ЧДММ ТҚХ "Гендер ва Тараққиёт"	МУФЛИСШУДА		
17	ЧДММ ТҚХ "Авраиғзеб"	МУФЛИСШУДА		
18	ЧДММ ТҚХ "Авлодон"	МУФЛИСШУДА		
19	ЧДММ ТҚХ "Ишқошим"	МУФЛИСШУДА		
20	ЧДММ ТҚХ "Шурообод"	МУФЛИСШУДА		
21	ЧДММ ТҚХ "ҲАҚИҚИ ҶАҲОН"	МУФЛИСШУДА		
22	ЧСП ТҚХ "Кишоварзон"	МУФЛИСШУДА		
23	ЧДММ ТҚХ "Беҳнамо"	МУФЛИСШУДА		
24	ЧДММ ТҚХ "БАЗИС-КРЕДИТ"	МУФЛИСШУДА		
25	ЧСП ТҚХ "Умеди Ёвон"	МУФЛИСШУДА		
26	ЧДММ ТҚХ "Рушди Дарвоз"	МУФЛИСШУДА		
27	ЧСП ТҚХ "Омад"	МУФЛИСШУДА		
28	ЧСП ТҚХ "Барҳақ"	МУФЛИСШУДА		
29	ЧДММ ТҚХ "Ҳазинаи Сомониён"	МУФЛИСШУДА		
30	ЧСП ТҚХ "Зироат-04"	МУФЛИСШУДА		
31	ЧДММ ТҚХ "Асрина"	МУФЛИСШУДА		
32	ЧСП ТҚХ "РУШДИ ЗАНОН"	МУФЛИСШУДА		
33	ЧДММ ТҚХ "Меҳробод"	МУФЛИСШУДА		
34	ЧДММ ТҚХ "ДАҲАНА"-и ноҳ. Кӯлоб	МУФЛИСШУДА		
35	ЧДММ ТҚХ "КАЙЁНИЁН"	МУФЛИСШУДА		
36	ЧДММ ТҚХ "Ренессанс-кредит"	МУФЛИСШУДА		
37	ЧДММ ТҚХ "Саодат Сармоя"	МУФЛИСШУДА		
38	ЧДММ ТҚХ "Сельское финансирование и развитие"	МУФЛИСШУДА		
39	ЧДММ ТҚХ "Орифи шаҳри ваҳдат"	МУФЛИСШУДА		
40	ЧСП ТҚХ "Дурномаи деҳоти Рӯдакӣ"	МУФЛИСШУДА		
41	ЧДММ ТҚХ "ФЕРМЕР"	МУФЛИСШУДА		
42	ЧДММ ТҚХ "Алиф-Сармоя"	МУФЛИСШУДА		
43	ЧДММ ТҚХ "Ганҷ-2006"	МУФЛИСШУДА		
Сатҳи тағйирёбӣ (+/-)		41- Муфлисшуда		1 адад навтаъсис

Сарчашма. Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои <https://www.nbt.tj>

Қайд кардан зарур аст, ки дар давраҳои мушкилтарини солҳои 2014-2021 осебпазиртарин ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар сатҳи низоми бонкӣ ин, албатта, ташкилотҳои қарзии хурд мебошанд, ки сатҳи барҳамхурии онҳоро ташвишовар ва ғайри қобили қабул шуморидан мумкин аст.

Таъсири барҳамхурии бонкҳои нисбатан бузург ба ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, дар муқоиса ба дигар омилҳо, бештар мебошад. Аз ин хотир, дараҷаи барҳамхурии ташкилотҳои қарзии хурд дар солҳои соҳибистиқлолӣ бесобиқа ва баланд мебошад.

Тибқи таҳлили маълумотҳои ҷадвали мазкур гуфтан мумкин аст, ки аз 43 адад ташкилоти қарзии хурд ба дарназардошти 1 адад ташкилоти қарзии хурди нартаъсис 40 адади он, ё мутаносибан 95,2% он муфлис шудааст, ки як қатор мушкilotро метавонад ба бор оварад. Қайд кардан зарур аст, ки агар дар давоми солҳои 2015-2023-40 адад ташкилоти қарзии хурд барҳам хурда бошанд, дар ин муддат танҳо 1 адад ташкилоти қарзии хурд ташкил шудааст, ки мутаносибан он 2,3%ро ташкил медиҳад.

Сатҳи барҳамхурии ташкилотҳои қарзии хурд 95,2% ва сатҳи ташкилшавии онҳо бошад танҳо 2,3%-ро ташкил медиҳад, ки чунин таносубҳо қобили муқоиса нестанд. Дар сатҳи низоми бонкӣ кам кардани бонку ташкилотҳои қарзии осебпазир бояд вазифаи асосии сохторҳои дахлдор ва Бонки миллии Тоҷикистон бошад. Зеро муфлисшавии як бонки нисбатан бузург метавонад ба тамоми бозори бонкӣ ва мизочони ба ин низом боваридошта таъсири манфӣ расонад. Дар айни замон, зарурияти аз низоми бонкӣ берун кардани бонк, ташкилотҳои қарзии ғайрирақобатпазир муҳим ва зарурӣ буда, ба ин масъала расидагӣ намудан мувофиқи мақсад мебошад.

Бо ҳамин мақсад дуруст аст, ки низоми бонкӣ бо низоми молиявӣ пайвастиҳои доимӣ доранд [1.169], Илова бар ин, дар муқоиса ба ташкилотҳои амонатии қарзии хурд ва ташкилотҳои қарзии хурд сатҳи осебпазирии фондҳои қарзии хурд пасттар мебошад (ҷадв. 4).

Ҷадвали 4.-Тамоюли тағйирёбии шумораи фондҳои қарзии хурд вобаста ба арзёбиҳои хавфӣ (солҳои 2015-2018 ва солҳои 2019-2023)

№	Номгӯи фондҳо	Солҳои (2015-2023)	Номгӯи фондҳои амалкунанда	Солҳои (2023-2024)
1	ФҚХ «Имон»		ФҚХ «Имон»	
2	ФҚХ «Рушди водии Зарафшон»		ФҚХ «Рушди водии Зарафшон»	
3	ФҚХ «МикроИнвест»		ФҚХ «МикроИнвест»	
4	ФҚХ «Равнақ»		ФҚХ «Равнақ»	
5	ФҚХ «Роҳнамо»	МУФЛИСШУДА		
6	ФҚХ «НУРИ ҲУМО»		ФҚХ «НУРИ ҲУМО»	
7	ФҚХ «Рушди Суғд»		ФҚХ «Рушди Суғд»	
8	ФҚХ «Боршуд»		ФҚХ «Боршуд»	
9	ФҚХ «Човид»	МУФЛИСШУДА		
10	ФҚХ «Ҳамёрӣ»		ФҚХ «Ҳамёрӣ»	
11	ФҚХ «ИМДОДИ ХУТАЛ»		ФҚХ «ИМДОД ХУТАЛ»	
12	ФҚХ «ФАЙЗИ СУРҲОБ»	МУФЛИСШУДА		
13	ФҚХ «САРВАТИ ВАХШ»		ФҚХ «САРВАТИ ВАХШ»	
14	ФҚХ «Имдоди Рӯшд»	МУФЛИСШУДА		
15	ФҚХ «Имконият»		ФҚХ «Имконият»	
16	ФҚХ «Зар»		ФҚХ «Зар»	
17	ФҚХ «Чилучор Чашма»		ФҚХ «Чилучор Чашма»	
18	ФҚХ «Эҳёи Қӯҳистон»		ФҚХ «Эҳёи қӯҳистон»	
19	ФҚХ «Сарпараст»		ФҚХ «Сарпараст»	
20	ФҚХ «Ҳақиқ»		ФҚХ «ЗАЙНАЛОБИДДИН 1»	
21	ФҚХ «Армон»		ФҚХ «МАДИНА»	
22	ФҚХ «ЗАЙНАЛОБИДДИН»	МУФЛИСШУДА		
23	ФҚХ «МАДИНА»	МУФЛИСШУДА		
24	ФҚХ «Киропол»	МУФЛИСШУДА		
25	ФҚХ «ТУГАРАКИЁН»		ФҚХ «ТУГАРАКИЁН»	
26	ФҚХ «Истиқлол»	МУФЛИСШУДА		
27	ФҚХ «Барор»		ФҚХ «Барор»	
28	ФҚХ «ПАХТАОБОД»		ФҚХ «ПАХТАОБОД»	
29	ФҚХ «ДЕХКОНАРИК»		ФҚХ «ДЕХКОНАРИК»	
30	ФҚХ «Қуллай Умед»		ФҚХ «Қуллай Умед»	
31	ФҚХ «Сомит»		ФҚХ «Фонди бозтамвил»	НАВТАЪСИС
32	ФҚХ «Наҷм»		ФҚХ «Мададгор-Д»	НАВТАЪСИС
33	ФҚХ «Ҳамроз-Тус»	МУФЛИСШУДА		
34	ФҚХ «СОЛИҲИН»		ФҚХ «СОЛИҲИН»	
35	ФҚХ «Мақсади дастгирӣ»	МУФЛИСШУДА		
36	ФҚХ «Шаби Меъроҷ»	МУФЛИСШУДА		
Сатҳи тағйирёбӣ (+/-)		11-муфлисшуда		2 бонки нартаъсис

Сарчашма. Таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои <https://www.nbt.tj>

Дар таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мушкilotи кучак низ метавонанд як қатор хавфҳои бузургро ба миён оваранд. Таҳлилҳои анҷомдодаи мо низ ҳолати барҳамхурии бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкиро ба таври воқеӣ инъикос менамоянд. Ҳамзамон, бо таҳлили маълумотҳои ҷадвали мазкур гуфтан мумкин аст, ки сатҳи барҳамхурии фондҳои қарзии хурд дар таносуб ба бонкҳои тиҷоратӣ, ташкилотҳои амонатии қарзии хурд ва ташкилотҳои қарзии хурд камтар мебошад.

Зеро аз таҳлилҳо бар меояд, ки аз 36 адад фонди қарзии хурд танҳо 11 адади онҳо муфлис шудаанд, ки мутаносибан 30,5% ро ташкил дода, сатҳи ташкилшавии онҳо 5,5%-ро ташкил медиҳад. Зеро тибқи таҳлилҳои анҷомдодаи мо сатҳи воқеии барҳамхурии бонкҳо, ташкилотҳои амонатии қарзии хурд ва ташкилотҳои қарзии хурд камтар мебошад (дигр. 1).

Сарчашма. Таҳия ва ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои электронии сомонии расмӣ БМТ
<https://www.nbt.tj>

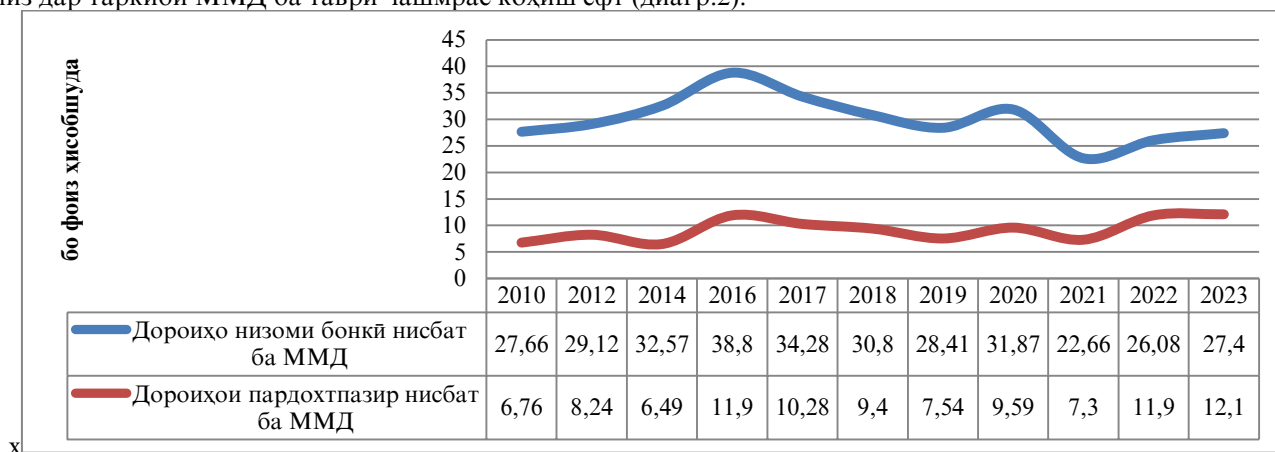
Диаграммаи 1. -Динамикаи ташаккулёбӣ ва барҳамхурии бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо %

Аз таҳлили маълумотҳои диаграммаи мазкур чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки сатҳи барҳамхурии бонкҳо аз дараҷаи осебпазирии онҳо гувоҳӣ дода, метавонанд як қатор мушкilotи маҷмуиро дар сатҳи низоми бонкӣ, иқтисодиёт ва гурӯҳи мизочон ба вуҷуд орад. Таҳлили маълумотҳои диаграммаи мазкур нишон медиҳад, ки сатҳи барҳамхурии бонкҳо бо таносуби 59% ва ташкилшавии онҳо 31%-ро ташкил медиҳад.

Яъне, агар дар соли таҳлилшаванда аз шумораи умумии бонкҳо 13 адад муфлис шуда бошад, танҳо дар ин давра 8 адад бонк ташкил шудааст. Барҳамхурии ташкилотҳои амонатии қарзии хурд бошад 70,7% ва барҳамхурии онҳо 19,5%-ро ташкил намудааст. Вобаста ба ин гуфтан мумкин аст, ки давраи таҳлил вобаста ба сатҳи барҳамхурии бонкҳо аз соли 2012 ин тарафҳо дар бар мегирад.

Ҳамчунин, нишондиҳандаи ташвишоварро дар ташкилотҳои қарзии хурд мушоҳида кардан мумкин аст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сатҳи барҳамхурии ин ташкилотҳо дар соли таҳлилшаванда 92,2% ва ташкилшавии онҳо 2,3%-ро ташкил медиҳад.

Тибқи маълумотҳои диаграммаи овардашуда, танҳо сатҳи барҳамхурии камтар дар фондҳои қарзии хурд дар муқоиса бо дигар бонку ташкилотҳои қарзӣ ба назар мерасад. Тибқи нишондиҳандаҳои сатҳи барҳамхурии 30,5% ва сатҳи ташкилшавии он бошад 5,5% ро ташкил медиҳад. Таъмини амнияти низоми бонкӣ ва идораи босамари хавфҳо дар шароити имрӯза бояд ҳамчун ҳадафи асосӣ махсуб ёфта, барои татбиқи амалии он чораҳои зарурӣ анешида шавад. Аз тағйирёбии шумораи бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ пай бурдан мумкин аст, ки вобаста ба кам гардидани шумораи онҳо дороиҳои низоми бонкӣ низ дар таркиби ММД ба таври чашмрас коҳиш ёфт (диагр.2).

Сарчашма. Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ. 2014, №12(233), 2018, №12(281), 2020№13(305), 2021 №12(316), 2022, №12(329).

Диаграммаи 2. -Сатҳи тағйирёбии нишондиҳандаҳои асосии низоми бонкӣ дар таркиби ММД барои солҳои 2010-2023 (бо %)

Таҷриба нишон дод, ки барҳамхурии бемавриди бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ба он оварда мерасонад, ки натавонанд хавф дар сатҳи низоми бонкӣ баланд мешавад, балки он ба сатҳи иқтисодиёт, буҷети хонаводаҳо, лағзиши сармоя ба бонкҳо ва аз бонкҳо ба берун боис гардида, ҳиссаи нишондиҳандаҳои асосии низоми бонкиро дар таркиби ММД ба таври чашмрас коҳиш медиҳад.

Аз ин таомил чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки бинобар сабаби дар муҳити хавф фаъолият намудани низоми бонкӣ таносуби дороиҳои низоми бонкӣ низ дар ин давра коҳиш ёфтанд. Ғайр аз ин, дар ин давра дар сатҳи низоми бонкӣ хавфи пардохтпазирӣ, хавфи қарзӣ, хавфи асбӯрӣ ва хавфи сохторӣ аз зумраи хавфҳо

буданд, ки ба пастшавии нишондиҳандаҳои зерин таъсири манфӣ расониданд. Аз лапишҳои диаграмма пай бурдан мумкин аст, ки аз соли 2016 то соли 2021 нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ тамоили коҳишбӣ доштанд. Яъне, дар соли 2016 агар нишондиҳандаҳо 38,8%-ММД-ро ташкил намуда бошанд, ин тамоили коҳишбӣ то соли 2021 идома ёфта ба ҳадди 22,26% баробар гардид.

Дар алоқамандӣ бо сатҳи барҳамхурии бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ гуфтан мумкин аст, ки дар ин давра шиддати таъсири хавфҳо вобаста ба омилҳои дохилию хориҷӣ дар саҳи баланд қарор гирифта, ин муҳит боиси он гардид, ки бо каме заифии бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ сатҳи барҳамхурии онҳо боло гирад. Бинобар ин, ба андешаи мо, барои идораи босамари хавфҳо ва таъмини суботи дурусти низоми бонкӣ дар шароити имрӯза бояд чораҳои зерин ба таври доимӣ андешида шуда, натиҷаи амалишавии онҳо зери назорати доимӣ қарор дода шавад:

1. Дар асоси стратегияи муайян ба таври афзоянда вобаста ба имкониятҳои мавҷудаи бонкҳо ва имкониятҳои сахомон зиёд намудани воситаҳои худӣ ё сармояи бонкҳо барои густариши амалиётҳои сердаромад;

2. Аз тарафи мақомотҳои дахлдор баланд бардоштани сармояи оинномавӣ барои бонкҳои наватасис ва дар заминаи ин муқаррар кардани меъёрҳои хифозатӣ барои гирифтани пеши роҳи осебпазирии бонкҳо;

3. Ба таври корӣ ва беосебу безарар аз низоми бонкӣ берун кардани бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкиё, ки дар оянда метавонанд ба эътимоди аҳоли ва низоми бонкӣ таъсири манфӣ расонанд;

4. Пурра ташкил кардани амалиётҳо ба тамоми самту соҳаҳои алоҳидаи иқтисодӣ ва ғайрииқтисодӣ бидуни истифодаи пулҳои нақд ва бо ин роҳ кам кардани хатарҳои эҳтимолии ба пули нақд дахлдошта;

5. Таҳияи стратегияи муайян ва амиқтатбиқшавандаи диверсификасияи амалиётҳо ва захираҳои бонкӣ барои зудмубоқишавӣ ба фишорҳо ва тағйиротҳои зудбавҷудоянда ва ғ.

АДАБИЁТ

1. Махшулов С.Ҷ. Устувории бонкҳои тичоратӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ / С.Ҷ. Махшулов, М.Ҳ. Чулиев // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2022. – No. 1. – P. 115-122. – EDN JWNWWC.
2. Махшулов С.Ҷ. Устувории молиявии низоми бонкӣ ва таъсири он ба рушди иқтисодиёт / С. Ҷ. Махшулов, М. Ҳ. Чулиев, З. А. Ҷиҳонава // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – No. 1(30). – P. 169-176. – EDN FDHVDW.
3. Шарипов Б.М. Методика оценки деятельности кредитных организации и её роль в определении коэффициентов и пороговых значений индикаторов финансовой безопасности (часть вторая). Таджикистан и современный мир. - 2018. - №4 (63). - С. 205-215.
4. <https://www.nbt.tj> (Санаи муроҷиат 12.04.2025)

БАҲОДИҲИИ УСТУВОРӢ ВА БОСУБОТИИ НИЗОМИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ АФЗОИШИ ТАЪСИРИ ХАВФҲО

Аннотатсия. Дар иқтисодиёт бонкҳо ҳамчун қисми ҷудонашаванда низоми иқтисодӣ махсуб ёфта, дар рушди иқтисодиёт нақши калидӣ дорад ва онҳо дар дигаргуншавии иқтисодиёт ва бехтаргардонии шароити зиндагии аҳоли нақши калидӣ дорад. Вобаста ба ин, муаллиф дар мақолаи илмӣ худ ташаккул ва рушди низоми бонкии кишварро дар шароити ҷаҳонишавӣ мавриди баррасӣ қарор дода ҳолати воқеии низоми бонкиро мавриди таҳлил қарор додааст. Илова бар ин, муаллиф дар мақолаи мазкур тамоили каму зиёдшавии низоми бонкиро таҳлилу баррасӣ намуда, вазъи бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкиро таҳлилу баррасӣ намуда дар ин самт ба натиҷаҳои назаррас ноил гардидааст. Аз ҳамин лиҳоз, дар сатҳи шумора ва ҳиссаи муаллиф таъсири низоми бонкиро ба иқтисодиёт муайян намудааст.

Калимаҳои асосӣ. *низоми бонкӣ, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, барҳамхурии бонкҳо, хавфи пардохназорӣ, хавфи қарзӣ, хавфи аъсорӣ ва хавфи сохторӣ, захираҳои бонкӣ.*

ОЦЕНКА СТАБИЛЬНОСТИ И УСТОЙЧИВОСТИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В УСЛОВИЯХ ВОЗРАСТАНИЯ ВЛИЯНИЯ РИСКОВ

Аннотация. В экономике банки рассматриваются как неотъемлемая часть экономической системы и играют ключевую роль в экономическом развитии, а также играют ключевую роль в экономических преобразованиях и улучшении условий жизни населения. В этой связи автор в своей научной статье рассматривает становление и развитие банковской системы страны в условиях глобализации и анализирует фактическое состояние банковской системы. Кроме того, в данной статье автор анализирует и рассматривает тенденции роста и спада банковской системы, анализирует и рассматривает состояние банков и других небанковских кредитных организаций и достигает значительных результатов в этом направлении. В связи с этим автором определено влияние банковской системы на экономику на уровне ее количества и доли.

Ключевые слова: *банковская система, небанковские кредитные организации, банкротство банков, риск платежеспособности, кредитный риск, валютный риск и структурный риск, банковские резервы.*

ASSESSING THE STABILITY AND RESILIENCE OF THE BANKING SYSTEM IN THE EVENT OF INCREASING RISK IMPACT

Annotation. In economics, banks are considered an integral part of the economic system and play a key role in economic development, economic transformation, and improving living conditions. In this regard, the author, in this research article, examines the formation and development of the country's banking system in the context of globalization and analyzes the current state of the banking system. Furthermore, in this article, the author analyzes and considers the growth and decline trends of the banking system, analyzes and examines the status of banks and other non-bank credit institutions, and achieves significant results in this area. In this regard, the author determines the impact of the banking system on the economy in terms of its number and share.

Keywords: *banking system, non-bank credit institutions, bank failure, solvency risk, credit risk, currency risk and structural risk, bank reserves.*

Сведения об авторе:

Шарифзода Гулрухсор Мирзохаким – доцент кафедры Банковское дело Таджикского государственного финансово-экономического университета. 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. E-mail: sharipova@dtmik.tj. Тел.: (+992)553336307

Author information:

Sharifzoda Gulrukhshor Mirzokhakim - Associate Professor, Department of Banking, Tajik State University of Finance and Economics. 64/14 Nakhimova St., Dushanbe, Republic of Tajikistan, 734067 E-mail: sharipova@dtmik.tj. Tel.: (+992) 553336307

УДК: 338.439

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КАСАТЕЛЬНО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Гоибов М.А.¹, Хакназаров И.А.², Ахмедов Д.Х.¹

¹Институт экономики и системного анализа развития сельского хозяйства ТАСХН

²Республиканский центр питания Министерства здравоохранения и социальной защиты населения Республики Таджикистан

Ключевые слова: сельское хозяйство, экономика, продовольственная безопасность, продовольствие, овощей, фрукты, виноград, эффективность, земель, статистика, питания.

Введение. Сельское хозяйство остается основой таджикской экономики и благополучия населения. На протяжении более двух десятилетий, благодаря принятым Правительством Республики Таджикистан мерам по обеспечению устойчивого развития, уровень бедности в стране снизился с 80 процентов в 2003 году до 22,5 процентов в 2022 году [1]

В 2024 году по сравнению с аналогичным периодом 2023 года наблюдается увеличение производства зерновых на 4,8% (пшеницы на 2,35%), картофеля на 10,4%, овощей на 8,7% (лука на 7,3%), бахчевых на 13,4%, фруктов на 23,9%, и винограда на 52,2% [1,2]. Касательно эффективного использования земель сельскохозяйственного назначения, согласно данным АСПРТ, в 2023 году – на площади 861,4 га (в т.ч., орошаемых-595,4 тыс. га), в 2024 году-на площади 861,1 га (в т.ч. орошаемых-600,6 тыс. га) были посеяны сельскохозяйственные культуры [1]. Вместе с тем, в целях эффективного использования орошаемой пашни во всех формах хозяйствования в республике в 2023 году повторный сев произведен на площади 116,6 тыс. га, в 2024 году – 201,3 тыс. га [1, 2, 3]. Во всех категориях хозяйств в 2024 году было произведено 416034 тонны мяса, 1177381 тонна молока и 1265564 тыс. шт. яиц. По сравнению с аналогичным периодом 2023 года производство мяса увеличилось на 4,5 %, молока на 5,3%, а яиц - на 3,4% [1, 4].

В условиях нарастающего кризиса продовольственной безопасности и экономической нестабильности в мире, проблема обеспечения продовольственной безопасности населения становится актуальной и требует незамедлительного решения. Ссылаясь на результаты внедрения предыдущих программ по продовольственной безопасности, можно сказать, что страна за период 2010-2020 годов обеспечивал свои потребности в продовольствии на 70%. Однако, к концу 2024 года показатель продовольственной обеспеченности достигла до 80%. По сравнению с 2023 годом, в 2024 году доля расходов на продовольствие в целом по стране увеличилась на 4,9 процента. Что же касается доли расходов на продовольствие в городской местности, то она тоже увеличилась на 4,5 процентов. Доля расходов на продовольствие в сельской местности также увеличилась на 4,6%. Так как за последние годы проблема обеспечения продовольственной безопасности становится актуальной, Всемирный банк включил продовольственную безопасность и безопасность в области питания в число восьми глобальных проблем, требующих всеобъемлющего подхода [7].

По данным официальной статистики, в нашей стране, по сей день наблюдается дисбаланс в рационе питания населения по ключевым питательным элементам. Потребление отдельных видов продовольствия как молочные, и мясные продукты, фрукты и ягоды, картофель, растительное масло в среднем, остаётся ниже рекомендуемых норм физического потребления.

С целью формирования рекомендуемых норм уровня питания населения в процессе расчета потребительской корзины с набором из 30 продуктов (сгруппированной по видам продуктов на 10 групп) используются «Методические рекомендации по определению потребительской корзины для основных социально-демографических групп населения в Республике Таджикистан», принятый постановлением ПРТ № 775 от 29 декабря 2012 года (ППРТ № 76, от 26 февраля 2022 года «О внесении изменений в ППРТ №775, от 29 декабря 2012 года). Соответственно, по результатам сопоставление фактического и прогнозируемого потребления с нормативами по вышеуказанному набору потребительской корзины может являться одним из ключевых показателей уровня продовольственной безопасности в стране.

Однако другим постановлением Правительства Республики Таджикистан от 31 августа 2018 г. № 451 утверждены рекомендуемые физиологические нормы потребления продуктов питания в килограммах за один год, которые включают 11 перечней продуктов питания. Как видно из таблицы 1, существует разница в нормативах потребления на одного человека в год по некоторым продуктам. Норма рационального потребления продуктов питания крайне редко обеспечивается в продуктах питания, рекомендованных постановлением ПРТ №76 от 26 февраля 2022 года «О внесении изменений в ППРТ №775 от 29 декабря 2012 года»). По нашему мнению, в Республике Таджикистан должны быть единые рекомендуемые стандарты на пищевые продукты. Считается уместным и своевременным, если бы стандарты, изложенные в вышеуказанных постановлениях, были подвергнуты тщательному изучению учеными и специалистами в данной области, и на их основе были бы разработаны, утверждены и внедрены методические рекомендации по определению единых стандартов потребления пищевых продуктов.

Таблица 1.-Разница в нормах потребления по некоторым продовольственным продуктам

№	Наименование продукта	Норма потребления на одного человека в год, Постановление ПРТ №76 от 26.02.2022 (кг, шт.)	Норма потребления на одного человека в год, Постановление ПРТ №451,от31.08.2018 (кг, шт.)	Разница
1.	Хлеб, хлебобулочные изделия	148,56	147,7	0.86
2.	Картофель	90,72	92	-1.28
3.	Овощи и бахчевые	164,04	166,1	-2.06
4.	Фрукты, виноград и ягоды	122,52	124,1	-1.58
5.	Мясо и мясные продукты	40,32	40,8	-0.48
6.	Молоко и молочные продукты	113,6	115,3	-1.7
7.	Яйца	192	180	12

Источник: Расчёты авторов на основе рекомендуемых норм потребления.

Ещё в 2015 году Организация Объединенных Наций в рамках достижения Целей развития тысячелетия определила сельское хозяйство как ключевой инструмент для искоренения крайней нищеты и голода [1, 6].

Соответственно, для достижения цели 2 (ЦУР ООН) к 2030 году в сельскохозяйственный сектор требуется больший уровень инвестиций, чтобы повысить производительность, соответствующую растущему населению мира. В свою очередь более детально в рамках ЦУР 2 были определены 8 целей и 14 индикаторов. Однако, ссылаясь на данные АСПРТ на конец 2024 года, страна отчиталась только по 43 процентам вышеуказанных индикаторов, а по остальным 57% или 8 индикаторам ведутся работы по подготовке отчетности. Более детально отчетность была предоставлена по всем трем индикаторам цели 2.2. (т.е.,к 2030 г. покончить со всеми формами недоедания, в том числе достичь к 2025 г. согласованных на международном уровне целевых показателей, касающихся борьбы с задержкой роста и истощением у детей в возрасте до пяти лет, и удовлетворять потребности в питании девочек подросткового возраста, беременных и кормящих женщин и пожилых людей).

Также отчетность была предоставлена по индикатору, связанному с целью 2.4. (т.е. к 2030 году обеспечить создание устойчивых систем производства продуктов питания и внедрить методы ведения сельского хозяйства, которые позволяют повысить жизнестойкость и продуктивность и увеличить объемы производства, способствуют сохранению экосистем, укрепляют способность адаптироваться к изменению климата, экстремальным погодным явлениям, засухам, наводнениям и другим бедствиям и постепенно улучшают качество земель и почв). Частично предоставлена отчетность по одному из индикаторов, связанных с целью 2.А. Данная цель предусматривает к 2030 году увеличить инвестирование, в том числе посредством активизации международного сотрудничества, в сельскую инфраструктуру, сельскохозяйственные исследования и агропропаганду, развитие технологий и создание генетических банков растений и животных в целях укрепления потенциала развивающихся стран, особенно наименее развитых стран, в области сельскохозяйственного производства.

В соответствии с предоставленными данными АСПРТ (2024) среднесуточная калорийность пищевого рациона в городской и сельской местностях составляла 3282,2 и 2526,8 килокалорий, соответственно [5, 6].

В Программе развития агропродовольственных систем и устойчивого сельского хозяйства на период до 2030 года, продовольственная безопасность и безопасность питания были определены как один из стратегических приоритетов. В рамках данного стратегического приоритета установлено, что основным условием хорошо функционирующей системы обеспечения продовольственной безопасности страны должна быть развитая система мониторинга продовольственной безопасности, включающая регулярный сбор статистической информации о производстве и распределении сельскохозяйственной продукции.

Выводы и рекомендации. Развитие сельского хозяйства и внедрение инноваций в контексте обеспечения продовольственной безопасности в Республике Таджикистан требует комплексного подхода, ориентированного на устойчивость и увеличение производства продуктов питания. Соответственно, для обеспечения устойчивого развития сельского хозяйства, которое нацелено на увеличение производства сельхозпродукции, рекомендуется повысить эффективность использования водных ресурсов путём внедрения водосберегающих технологий, а также ремонта и модернизации ирригационных систем.

По нашему мнению, основными требованиями к правильному сочетанию отраслей сельского хозяйства Республики Таджикистан должны быть следующие:

- углубления специализация производства, способствующая успешному развитию главной отрасли;
- наиболее полное и рациональное использование земли как основного средства производства в сельском хозяйстве;
- полное и равномерное использование трудовых ресурсов, машин и орудий, преодоление сезонности сельскохозяйственного труда;
- высокая экономическая эффективность каждой из отраслей и хозяйства в целом.

Кроме того, необходимо отметить и тот факт, что сельскохозяйственные товаропроизводители республики находятся в зоне экономической свободная зона, поэтому на сегодняшний день развитие товарного садоводства и виноградарства в республики приобретает стратегический характер. Далее, также необходимо продвижение агроэкологических подходов ведения сельского хозяйства, таких как органическое сельское хозяйство и многофункциональные сельскохозяйственные системы, которые в свою очередь повышают устойчивость к климатическим изменениям и позволяют снизить риски потерь урожая.

В перспективе Республики Таджикистан получают дальнейшее развитие крупные сельскохозяйственные предприятия как основа развития сельского хозяйства. Будут реализованы важные инвестиционные проекты по реконструкции и модернизации животноводческих комплексов, закупке племенного скота,

техники и оборудования, продолжено техническое перевооружение фермер, птицефабрик. Доля расходов на сельское хозяйство в республиканском бюджете ниже, чем в других отраслях. Средняя заработная плата сельскохозяйственных работников в республике в 2023 году составляет 452 сомони. Остается недостаточным уровень продовольственной обеспеченности республики собственными продуктами питания, неудовлетворительна ситуация с обеспечением промышленности сырьем. Важным составляющим элементом в развитии сельского хозяйства считается образование и консультативная поддержка сельскохозяйственных товаропроизводителей. Реализацию данных мер можно обеспечить посредством создания программ обучения и консультационной поддержки для фермеров по внедрению новых технологий, управлению рисками, а также по вопросам устойчивого сельского хозяйства. Также считается необходимым усовершенствование существующего механизма предоставления льготных кредитов и субсидий на покупку техники, семян, удобрений и других ресурсов для фермеров.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан Продовольственная безопасность и бедность, №2 – 2024
2. Винокуров, Е. (ред.), Ахунбаев, А., Чуев, С., Усманов, Н., Забоев, А., Малахов, А., Перебоев, В., Ксенофонов, М., Ползиков, Д., Потапенко, В., Шалимов, В. (2024) Продовольственная безопасность и раскрытие агропромышленного потенциала Евразийского региона. Доклады и рабочие документы 23/1. Алматы: Евразийский банк развития.
3. Гулов С.М., Пирзода Т., Урунов Ф., Силвандер В.Г., Богпарвар-2015, Душанбе.
4. Шарифов З.Р. Основы рыночной экономики и формирование хозяйственного механизма АПК. Изд. «Ирфон»-2008, Душанбе, с-357.
5. Гоилов М.А., Амиров Н.И., Ятимзода Х.М., Эконометрический подход к исследованию некоторых факторов, производства картофеля в Согдийской области Республики Таджикистан, Идоракунии Давлатӣ, 2024 / №2(67), Маҷаллаи илмӣ ои сиёсӣ Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ISSN 2664-065, стр. 68-75.
6. Гоилов М.А., Пирзода Дж.С. Эконометрическая оценка факторов, влияющих на сельскохозяйственное производство пшеницы в Согдийской области Республики Таджикистан // Экономика Центральной Азии. – 2024. – Том 8. – № 1. – doi: 10.18334/asia.8.1.120333, стр. 53-60.
7. Постановление Правительства Республики Таджикистан, от 29 апреля 2024 года №224, «О Программе безопасности продовольственной продукции Республики Таджикистан на 2024-2028 годы».
8. Burchi, Francesco. (2015). Goal 2: End hunger, achieve food security and improved nutrition, and promote sustainable agriculture. in pp.21-27, in Markus Loewe, Nicole Rippin, Translating an Ambitious Vision into Global Transformation The 2030 Agenda for Sustainable Development, Discussion Paper / Deutsches Institut für Entwicklungspolitik ISSN 1860-0441, Bonn, 2015.
9. Ахмедов Д.Х. Сармоягузори омилҳои рушди устувори иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Кишоварз №1(90). 2021
10. FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. 2024. The State of Food Security and Nutrition in the World 2024 – Financing to end hunger, food insecurity and malnutrition in all its forms. Rome. <https://doi.org/10.4060/cd1254en>

SOME ISSUES CONCERNING MAINTAINING FOOD SECURITY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. Ensuring food security is one of the strategic priorities identified in the National Development Strategy of Tajikistan for the period up to 2030. In recent years, the Government of the Republic of Tajikistan has adopted a number of programs aimed at ensuring food security. Therefore, it is important to consider a number of factors that may influence this strategic priority of the country. Currently, the Government of Tajikistan has adopted a new food security program for the period 2026-2030. This article attempts to examine the current state of food security in the country, taking into account key factors such as food availability and accessibility.

Keywords: agriculture, economy, food security, food availability, accessibility, vegetables, fruits, grapes, productivity, land, statistics, food

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ВОБАСТА БА ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия: Таъмини амнияти озуқаворӣ яке аз афзалиятҳои калидӣ мебошад, ки дар Стратегияи миллии рушди Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 муайян гардидааст. Солҳои охир аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор барномаҳо оид ба таъмини амнияти озуқаворӣ қабул карда шуданд. Аз ин рӯ, зарур аст, ки як қатор омилҳо, ки метавонанд ба ин афзалияти стратегияи кишвар таъсир расонанд, баррасӣ кард. Ҳоло ҳукумати Тоҷикистон барномаи нави амнияти озуқаворӣ барои солҳои 2026-2030-ро қабул кардааст. Дар мақолаи мазкур вазъи кунунии таъмини амнияти озуқаворӣ дар кишвар бо дарназардошти омилҳои асосӣ, аз қабili мавҷудияти озуқаворӣ ва дастрасиро баррасӣ карда шудааст.

Калимаҳои асосӣ: кишоварзӣ, иқтисод, амнияти озуқаворӣ, мавҷудияти озуқаворӣ, дастрасӣ ба озуқаворӣ, сазавот, мева, ангур, самарнокӣ, замин, омор, ҳўроқворӣ.

Сведения об авторах:

Гоилов Манучехр Амонуллоевич, заведующий отделом изучения инновационных процессов в агропромышленном комплексе Института экономики и системного анализа развития сельского хозяйства Таджикской академии сельскохозяйственных наук, Dr.Agr (PhD in Agricultural Economics), 734020, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Хаёти Нав 306, e-mail: goibovm@mail.ru
Хакназаров Иномджон Абдулмал-жидович, Директор Республиканского центра питания Министерства здравоохранения и социальной защиты населения Республики Таджикистан, 734020, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти 48, e-mail: markaz-jg@mail.ru

Ахмедов Давлатали Хайталиевич, заведующий отдела изучения и мониторинга инвестиционных проектов в АПК Института экономики и системного анализа развития сельского хозяйства Таджикской академии сельскохозяйственных наук, к.э.н., доцент, 734020, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Хаёти Нав 306, e-mail: davlat_1118@mail.ru

Author informations:

Goibov Manuchehr Amonullovich, Dr.Agr (PhD), Head of the Department for the Study of Innovative Processes in the Agro-Industrial Complex, State Institution "Institute for Economics and System Analysis of Agricultural Development" of the Tajik Academy of Agricultural Sciences, Hayoti Nav street 306, 734049, Dushanbe, Tajikistan, e-mail: goibovm@mail.ru

Khaknazarov Inomjon Abdul-madzhidovich, Director of the SI "Republican Nutrition Center" of the Ministry of Health and Social Protection of the Republic of Tajikistan, 48 Dekhoti St., 734018, Dushanbe, Republic of Tajikistan, e-mail: markaz-jg@mail.ru

Akhmedov Davlatali Khaitalie-vich, c.e.s, Head of the Department of Study and Monitoring of Investment projects in AIC of the State Scientific Institution "Institute of Economics and System Analysis of Agricultural Development" of the Tajik Academy of Agricultural Sciences, 734049, Tajikistan, Dushanbe, Hayoti Nav street 306; e-mail: davlat_1118@mail.ru

СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ АКТУАЛИИ РУШДИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Абдулкахорзода П.А. -Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ. *соҳаи кишоварзӣ, рушди соҳа, саноатикунони босуръат, маҳсулотҳои кишоварзӣ, чорводорӣ, растанипарварӣ, омилҳои рушд, маҳсулноки, самаранокӣ, дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ қарзӣ.*

Таъмини амнияти ғизоии кишвар дар ҷомеаи мутамаддин аз зумраи он масъалаҳое мебошад, ки он дар маркази диққати ҳукуматҳо қарор дошта, ба ин масъала ба таври доимӣ расидагӣ карда мешавад. Аз ин лиҳоз, масъалаи рушди соҳаи кишоварзӣ дар тамоми давлатҳои ҷаҳон ҳамчун масъалаи меҳварӣ ва асосӣ маҳсуб ёфта, ба он тибқи стратегия ва барномаҳои дахлдору ҳадафманд ба роҳ монда мешавад. Ба ин мақсад олимону коршиносон рушди соҳаи кишоварзиро ҳамчун самти афзалиятнок эътироф намуда, дастгирии ин соҳаро афзалияти институтсионалӣ меҳисобанд. Соҳаи кишоварзӣ ҳамчун қисми мураккаб ва асосии низоми иқтисодии ҳар як давлат маҳсуб ёфта, дар доираи он як қатор барномаву стратегияҳои дахлдори соҳавӣ қабул карда мешаванд. Ҳамзамон бо ин зарурияти ташаккули сохторҳои ба рушд нигаронидашудаи соҳаи кишоварзӣ аз зумраи он соҳаҳое мебошад, ки ба тамоми сохтор ва соҳаҳои дигар пайвастиҳои доимӣ дорад. Бо ин мақсад гуфтан мумкин аст, ки тамоюлҳои манфии соҳаи кишоварзӣ метавонад ба дигар самту соҳаҳо таъсири манфӣ расонида ғайолияти онҳоро мушкул гардонад.

Таҳлилҳо ва таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки соҳаи кишоварзӣ қадимтарин ва муассиртарин соҳаи иқтисодӣ буда, дар он амнияти ғизоӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли инъикос ёфтааст. Соҳаи кишоварзӣ хосиятҳои умумиқисодӣ ва умумимиллӣ дошта ташаккул ва рушди он вазифаи асосии ҳар як давлати мустақил мебошад. Беҳуда нест, ки соҳаи кишоварзӣ дар рушди иқтисодиёт, таъмини амнияти озуқавории аҳоли, ҳамчунин бо ашёи хом таъмин намудани дигар соҳаҳои саноат ва таъсири ҷойҳои нави корӣ дар деҳот ва тамоми минтақаҳои кишвар нақши калидӣ дорад. Илова бар ин заруриятҳои ин соҳа бо ҷараёнҳои гуногуни табиӣ, технологӣ ва иҷтимоӣ иқтисодӣ ҳамбастагии зиёд дошта, рушди он ба некуахлоқии ҷомеа ва устувории давлат таъсир мерасонад ва ҳамзамон аз амалкардҳои ба рушд нигаронидашудаи онҳо низ вобаста мебошад. Илова бар ин, дигар олимони низ дуруст қайд намудаанд, ки «...кишоварзӣ ҳамеша дар иқтисодиёти ҳар як кишвар нақши муҳим ва калидӣ дорад. На танҳо аз он сабаб, ки он тамоюли таъмини тамоми аҳолиро бо ғизо таъмин мекунад, балки он ба пайвастан ва ҳамкорӣ бо тамоми соҳаҳои марбутаи ин кишвар кумак мекунад. Дар таҷриба, агар бахши кишоварзӣ устувор бошад, кишвар умуман аз ҷиҳати иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодӣ устувор ҳисобида мешавад» [4.-с. 394]. Заурияти ташаккул ва рушди соҳаи кишоварзӣ аз ҳамбастагии як қатор нишондиҳандаҳои маҳсули соҳавӣ ва сохторӣ вобаста буда, дар ин самт низ сатҳи ҳамгироии мутақобиларо тақозо менамояд. Ташаккули муҳит ва фароҳам овардани шароит барои рушди соҳаи кишоварзӣ тақозо менамояд, ки дар сатҳи истехсолот иқтидорҳои нави, ки ба навсозии рушди соҳа мусоидат менамоянд, фароҳам оварда шавад. Дар шароити имрӯза Ҷумҳурии Тоҷикистон чун дигар давлатҳои муваффақ соҳаи кишоварзӣ яке аз бахшҳои калидии иқтисодиёти миллии маҳсуб меёбад. Инфрасохтори зарурии соҳаи кишоварзӣ тақозо менамояд, ки дар он навсозии ҷиддӣ, ки онҳо метавонанд ба пешрафти соҳа мусоидат намоянд, фароҳам оварда шавад.

Новобаста аз он, ки соҳаи кишоварзӣ ҳамчун сохтори муҳим ва зарурӣ дар иқтисодиёти ҳар як кишвар маҳсуб меёбад, ҳамоно аз ҳама бештар ба дастгирии бештари молиявӣ, сохторӣ, технологӣ ва иттилоотӣ эҳтиёҷ дорад ва ин масъала метавонад дар доираи амалкардҳои институтсионалӣ татбиқ карда шавад.

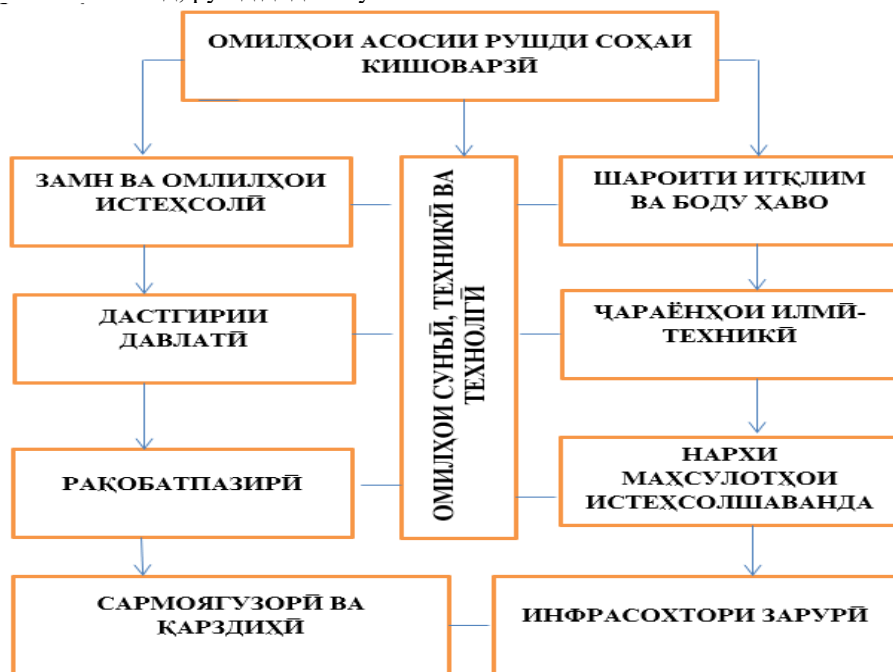
Рушди доимии соҳаи кишоварзӣ гирдгариши сармояро ба хотири тезонидани ҷараёни тақрористехсол тақозо менамояд, ки дар он ғайолинокии институтҳои молиявӣ қарзӣ нақши асосӣ мебозанд.

Ташаккул ва рушди соҳаи кишоварзӣ меҳвари асосии сиёсатҳои дигари иқтисодӣ буда, он ба сатҳи некуахлоқии давлат ва сифати зиндагии он алоқамандии зич дорад. Аз ин лиҳоз, моро зарур аст, ки масоили мубрами ташаккул ва рушди соҳаи кишоварзӣ дар сатҳи давлат аз нуқтаи назари институтсионалӣ ва аз нуқтаи назари таркибӣ баҳо додан мумкин аст, ки дар ин заминаи масъулиятҳои дутарафаи ба рушд нигаронидашуда мавқеи асосӣ доранд. Дар ҳар як давлати мустақил давлат ҳамчун, ниҳоди маҳсус ва алоҳида дар рушди соҳаи кишоварзӣ нақши калидӣ дошта он метавонад барои ҳавасманд гардонидани дигар субъектҳои ёрирасоне, ки метавонад соҳаи кишоварзиро дастгирии молиявӣ ва сохторӣ намоян шароит фароҳам месозад. Дарёфти имкониятҳо аз омилҳои рушд вобаста буда татбиқи онҳо амалкардҳои якҷоя ва институтсионалиро тақозо менамояд. Зеро истифодаи самарноки омилҳо метавонат натиҷаҳои ғайолияти соҳаи кишоварзиро тақозо менамояд. Аз ин хотир, зарурияти пеш меояд, ки вобаста ба амалкардҳои институтсионалӣ ғайол кардани омилҳои таъсиррасон ба рушди соҳаи кишоварзӣ яке аз масъалаҳои асосие мебошад, ки дар доираи ғайолгардонии он рушди соҳаи кишоварзӣ таъмин карда мешавад. Аз ин лиҳоз, як қатор омилҳои асосие, ки хосияти анъанавӣ ва муосир доранд метавонанд ба рушди соҳаи кишоварзӣ мусоидат намоянд (расми 1).

Омили асосии бунёди ва рушди соҳаи кишоварзӣ, ки он таърихи қадима дорад, ин замин мебошад, ки дар сатҳи он рушди маҳсулотҳои соҳаи кишоварзӣ тавлид карда мешаванд. Илова бар ин, тавассути истифодаи оқилонаи захираҳои замин ва самаранок истифода намудани он имконият медиҳад, ки рушди шаклҳои гуногуни соҳаи кишоварзӣ таъмин карда шаванд.

Аз ин лиҳоз, маъалаҳои мубрами соҳаи кишоварзӣ дар таркиби омилҳои истехсолӣ аз ҷараёнҳои шароит, иқлим ва боду ҳаво, ки дар аксар маврид чунин ҳолатҳо пешгӯнашаванда мебошанд. Ба ин масъала аҳамият додан шартӣ зарурӣ мебошад. Дар ҳама ҳолат рушди соҳаи кишоварзӣ метавонад аз муҳити иқлим ва вазъи боду ҳаво вобаста бошад. Илова бар ин, қайд кардан мумкин аст, ки дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ новобаста аз он, ки соҳаи кишоварзӣ алоқамандии бевоситаи табиӣ дошта бошад ҳам, ҳамоно

тавассути омилҳои сунъӣ метавон рушди онро тавассути воситаҳои ҳозиразамон, ки онҳо дорои зеҳни сунъӣ ва технологияҳои нав мебошанд, рушд додан мумкин аст.

Сарчашма. Таҳияи муаллиф

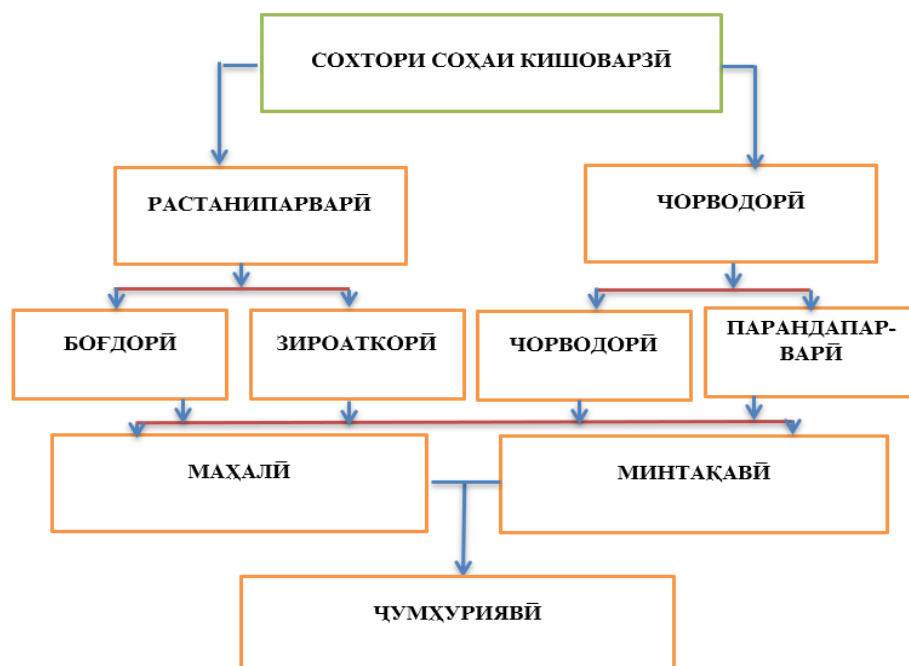
Расми 1.- Омилҳои асосии рушди соҳаи кишоварзӣ дар Тоҷикистон

Дар мавриди дигар гуфтан мумкин аст, ки дар рушди соҳаи кишоварзӣ давлат ҳамчун ниҳоди асосӣ нақши қалбӣ дошта тавассути он як қатор имкониятҳои ба рушд ниғаронидашуда фароҳам оварда мешаванд. Аз ин ҷо, гуфтан мумкин аст, ки дар асоси таваҷҷуҳи давлат ба соҳаи кишоварзӣ як қатор имкониятҳои нав фароҳам оварда мешаванд:

- ҳавасмандгардонии субъектҳои истеҳсолкунанда дар заминаи дастгирии давлатӣ бо роҳи фароҳам овардани шароити молиявӣ, андозӣ, сохторӣ ва тичоратӣ;
- пурзӯр намудани боварӣ вобаста ба сармоягузорӣ ва қарздиҳӣ, ки ин субъекто дар таваҷҷуҳи давлат, қарор дорад ҳавасманданд;
- вобаста ба заруриятҳои соҳа дар зери кафолат қарор гирифтани истеҳсолоти таркибии соҳаи кишоварзӣ, ки дар бозор аҳамияти нархӣ ва қонеъгардонии талаботи мизочонро доранд;

Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ рақобат ва рақобатпазирӣ омиле мебошанд, ки тавассути онҳо имконияти зинда мондан ёфтолияти босамарро пеш бурдан, имконпазир мебошад. Тамоюлҳои яқини ҳаҷумронӣ ба он оварда мерасонад, ки рақобати соҳавӣ афзоиш ёфта, мавқеи сохтори бартари доштаи соҳаи кишоварзӣ ба хотири пешсафӣ ва гирифтани фоидаи зиёд муайян гардад. Баланс бардоштани рақобатпазирӣ дар бозори молу маҳсулотҳои дохилию хориҷӣ аз омилҳои зерин: сатҳи талаботи доимӣ дар дохил ва хориҷ, имконияти ҳамзу нақли молу маҳсулотҳои истеҳсолшуда, дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ қарзӣ, доштани имконияти мустақим ба бозор баровардани молу маҳсулотҳо, аз байн бурдани омилҳои монополия ба монанди инҳо иборат мебошад. Дар сурати маҷуд будани омилҳои рақобат имконияти рушди соҳаи кишоварзӣ аз ҳисоби пайдо кардани мавқеъ имконпазир мегардад. Зеро рақобат истеҳсолкунандаро маҷбур менамояд, ки аз афзорҳои рақобатпазир марбут ба соҳаи кишоварзӣ васеъ истифода намуда мавқеи худро барои тақвияти минбаъдаи рушди соҳаи кишоварзӣ афзоиш диҳад. Илова бар ин, мо бар он назарем, ки дар рушди соҳаи кишоварзӣ масъалаи рақобатпазирӣ, ҳамгирӣ ва фароҳам овардани инфрасохтори зарурӣ бо назардошти дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ қарзӣ дар қатори он масъалаҳои махсус меёбанд, ки тавассути онҳо рушди соҳаи кишоварзӣ таъмин гардида, баробарии истеҳсолоти минтақавӣ низ батадриҷ афзоиш меёбад.

Дар давоми 20-25 соли охир қарздиҳӣ ва сармоягузорӣ ба рушди соҳаи кишоварзӣ яке аз омилҳои қалбӣ рушд дар ин соҳа махсус ёфта, ба таври баробар ҳавасмандгардонӣ ва масъулияти истеҳсолкунандагонро ба маротиб боло мебарорад. Аз ин лиҳоз, тақвияти афзоиши сармоягузорӣ ва қарздиҳӣ дар соҳаи кишоварзӣ ҳосияти меҳварӣ дошта, он аз як тараф масъулияти истеҳсолкунанда ва рақобатпазирӣ байни сохторӣ дар минтақаҳои гуногун кишоварзӣ кишвар баланд мегардонад. Аз ин лиҳоз, моро зарур аст, ки новобаста аз шиддати баланди ҳавф дар соҳаи кишоварзӣ ҳамоно дастгирии молиявӣ қарзии ин соҳа шарти зарурӣ ва асосӣ мебошад. Дар айни замон таъмини рушди соҳи кишоварзиро дар сатҳи минтақавӣ вобаста ба сохторҳои алоҳидаи соҳаи кишоварзӣ рушд додан имконпазир мебошад. Зеро вобаста ба гуногун будани шароит, иқлим ва боду ҳаво дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди сохторҳои алоҳидаи соҳа мувофиқи мақсад мебошад. Аз ин лиҳоз мо рушди соҳаи кишоварзиро дар заминаи сохторҳои алоҳидаи он мувофиқ ба имкониятҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқи мақсад мешуморем (расми 1).

Сарчашма. Таҳияи муаллиф.

Расми 1.-Сохтори соҳавӣ ва минтақавии соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Бо ба инобат гирифтани ин масъала, ки “имкониятҳои васеи Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба инобат гирифта дар доманакӯҳҳо ва қитъаҳои заминҳои бекорхобида шароит фароҳам орем ва тавассути дастгирии молиявӣ ва пешниҳоди қарзҳои имтиёзноки бонкӣ, меваю сабзавот, растанипарварӣ ва чорводориро тараққӣ дода, бо ин роҳ метавонем аз маҳсулотҳои истеҳсолкардаи хоҷагии қишлоқ бозорҳои дохилиро ғанӣ гардонид, онро ба хориҷи кишвар содир намоем”[3.с5]. Вобаста ба ин имконот ва имтиёзи рушди соҳаи кишоварзӣ метавонад дар сатҳи миллий ва минтақавӣ таъмин гардида, сохторҳои алоҳидаи он вобаста ба минтақа тақвият дода шаванд. Зеро аз таҷриба ва имкониятҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон пай бурдан мумкин аст, ки на ҳама минтақаҳои кишвар шароити рушди соҳаи кишоварзиро доро мебошанд. Илова бар ин зиёда аз 93% ҳудуди Тоҷикистонро кӯҳҳо ташкил медиҳанд ва аз ин хотир, рушди вобаста ба афзалият ва имконият рушди соҳаи кишоварзӣ низ дар сатҳи гуногун сурат мегирад.

Ҷадвал.-Нишондиҳандаҳои рушди соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2022

Номгӯи нишондиҳандаҳо	2015	2017	2019	2020	2021	2022	2015/2022 (+/-)
Ҳамагӣ	31368,4	35251,2	39276,0	42765,6	45633,1	49272,5	57,0%
Растанипарварӣ	21842,4	24643,5	27469,4	29719,6	31487,5	33902,1	55,2
Ҳисса дар маҷмӯъ	69,6	69,9	69,9	69,7	69,0	68,8	-0,8 б.ф
Суръати рушд	5,0	12,8	11,4	8,2	5,9	7,6	+2,6 б.ф
Чорводорӣ	9526,0	10607,7	11806,6	13046,0	14145,6	15370,4	61,3%
Ҳисса дар маҷмӯъ	30,3	30,0	30,0	30,2	31,0	31,2	+0,9 б.ф
Суръати рушд	5,4	11,3	11,3	10,4	8,4	8,6	3,2 б.ф

Сарчашма.Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои омили солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон [1.271].-271 с.

Илова бар ин, гуфтан мумкин аст, ки имкониятҳои иқлим ва кӯҳӣ будани Тоҷикистон рушди соҳаи чорводорӣ аз қисмати яқум боғу тоқпарварӣ афзалияти бештар дошта самаранокии бештарро доро мебошанд. Аз ин хотир, вобаста ба ҳамгиро будани рушди соҳаи растанипарварӣ ва чорводорӣ нишондиҳандаҳои рушд дар таркиби сохторҳои соҳа гуногун ва назаррас мебошад. Зеро дар соҳаи кишоварзӣ вобаста ба минтақа ва иқлим самти боғутоқпарварӣ ва нишондиҳандаҳои рушди соҳаи кишоварзӣ бо шарофати таваҷҷуҳи пайвастаи ҳукумати кишвар ба ин соҳа ҳамзамон додани имтиёз ба истеҳсолкунандагони маҳсулотҳои кишоварзӣ дар ҳоли зиёдшавӣ қарор дошта, нишондиҳандаҳои он дар солҳои охир назаррас мебошад. Аз таҳлили маълумотҳои ҷадвал пай бурдан мумкин аст, ки тамоили фосилавии рушди нишондиҳандаҳои соҳаи кишоварзӣ дар солҳои 2015-2022 назаррас буда, рушди он дар солҳои таҳлилшаванда ба таври маҷмӯӣ 55,2%-ро ташкил намудааст, ки нишондиҳандаи мазкур дар муқоиса бо таносуби сол аз сол зиёд мебошад. Вобаста ба ин, гуфтан мумкин аст, ки яке аз бахшҳои муҳимми рушди соҳаи кишоварзӣ ин растанипарварӣ мебошад. Тибқи маълумотҳои ҷадвали мазкур, агар соли 2015 маҳсулотҳои соҳаи кишоварзӣ 21842,4 млн/сомониро ташкил карда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2022 ба 33902,1 млн/сомонӣ баробар гардидааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда ба андозаи 55,2% зиёд мебошад. Ҳамчунин, ҳиссаи ин бахш, агар дар маҷмӯи маҳсулотҳои кишоварзӣ 69,6%-ро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2022 ба 68,8% баробар гардидааст. Ғайр аз ин, суръати рушди растанипарварӣ дар соли 2015-5% ва дар соли 2022 7,6%-ро ташкил медиҳад ва дар қиёс ба соли таҳлилшаванда 2,6 б.ф зиёд мебошад. Ба ҳисоби миёна суръати рушди растанипарварӣ ҳамасола ба ҳисоби миёна 8,4%ро ташкил медиҳад.

Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки яке аз сохторҳои муҳимми соҳаи кишоварзӣ, ки хоси шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад ва ин соҳа ба солимии аҳоли мавқеи калидӣ дорад, соҳаи чорводорӣ мебошад, ки дар давоми солҳои охир ба он тавҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Тибқи маълумотҳои овардашудаи ҷадвали мазкур нишондиҳандаи соҳаи чорводорӣ, агар дар соли 2015-9526,0

млн/сомниро ташкил намуда бошад пас ин нишондиҳанда дар соли 2022-15370,4 млн. сомониро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда 61,3%-ро ташкил медиҳад. Илова бар ин, ҳиссаи бахши мазкур дар маҷмуи умумии маҳсулотҳои кишоварзӣ, агар дар соли 2015-30,3%-ро ташкил намуда бошад пас, ин нишондиҳанда дар соли 2022-31,2%-ро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда ба андозаи 0,9 банди фоизӣ зиёд мебошад. Ҳамчунин суръати рушди он дар муқоиса ба самти растанипарварӣ нисбатан зиёд буда, он дар соли 2015-5,4% ва дар соли 2022 8,6%-ро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилии ба андозаи 3,2 б.ф зиёд мебошад.

Ҳамзамон рушди соҳаи чорводорӣ низ дар давраи таҳлилшаванда ба ҳисоби миёна 9,2%-ро ташкил медиҳад. Илова бар ин, гуфтан мумкин аст, таносуби суръати рушди чорводорӣ дар муқоиса ба соҳаи растанипарварӣ ба андозаи 0,8 б.ф зиёд мебошад. Ҳамзамон, бо ин гуфтан мумкин аст, ки соҳаи чорводорӣ яке аз соҳаҳои афзалиятнок ва сердаромад дар таносуб ба самтҳои дигари соҳаи кишоварзӣ маҳсуб ёфта ба он аҳаммияти аввалиндараҷа медиҳанд, аз ин лиҳоз ҳавасмандии истеҳсолкунандагон ё фермерону чорводорон дар ин самт зиёд мебошад. Тибқи баъзе сарчашмаҳо назарияи рушди кишоварзӣ ҷанбаҳои калидӣ, аз қабилӣ принципҳои бунёдии истеҳсолот, хусусиятҳои соҳа, омилҳои рушд ва консепсияҳои муосир, аз қабилӣ рушди устуворро дар бар мегирад. Ин масъала самти зироаткорӣ ва чорводориро муттаҳид намуда, аз шароити табиӣ хеле вобаста буда, мавсимӣ будан, ҳамчунин замин воситаи асосии истеҳсолот мебошад [1, 5].

Илова бар афзоиши назарраси нишондиҳандаҳои соҳаи кишоварзӣ махсусан соҳаҳои растанипарварӣ ва чорводорӣ дар давраҳои минбаъда бояд аз масъалаҳои зерин тақвият дода шаванд:

1. Фароҳам овардани шароити рушди заминавии чорводорӣ дар минтақаҳои кӯҳии кишвар, махсусан минтақаҳои баландкӯҳ, ки ба фарбеҳшавии чорво ғизонокӣ ва маҳсулнокии он таъсиррасонанда;
2. Дарёфти роҳҳои нави ба бозори хориҷӣ баровардани маҳсулотҳои гӯшти ва ширӣ, ки дар муқоиса бо таркиб, таъм ва ғизонокӣ аз давлатҳои хоирӣ дуру наздик бартарӣ доранд;
3. Рушди бомароми чорвоҳои сермаҳсул ва парҳезӣ, махсусан кутоспарварӣ дар минтақаҳои кӯҳии дорӣ иқлими сард;
4. Додани имтиёзҳои сохторӣ ва молиявӣ ба соҳаи кишоварзӣ ва дар заминаи ин бунёди корхонаҳои саноатӣ, ки пурра ба коркарди маҳсулотҳои соҳаи кишоварзӣ машғул мебошанд;
5. Дарёфти сарчашмаҳои арзони молиявӣ қарзӣ барои азнавсозӣ ва таҷҳизонидани соҳаи кишоварзӣ бо техника ва технологияҳои муосири кишоварзӣ;
6. Назорати озоди баробарии истеҳсолоти маҳсулотҳои кишоварзӣ ба мақсади гирифтани пеши роҳи беқурбшавии маҳсулотҳои кишоварзӣ ва зарари истеҳсолкунандагон.

Вобаста ба ин, пешниҳодҳо беҳуда гуфта нашудааст, ки “истеҳсолкунандагони маҳсулотҳои хоҷагии қишлоқ дар иваз намудани ҷойи маҳсулотҳое, ки аз хориҷи кишвар ворид мешаванд нақши муассир доранд” [2. -с.121] Тақвияти рушди соҳаи кишоварзӣ таносубан ҳам иқтисодии содиротии кишварро баланд мегардонад ва ҳам ҳиссаи молҳои воридотро, ки аз хориҷи кишвар ба бозори мол ворид мегарданд ва ба сатҳи нархҳо таъсири манфӣ мерасонанд, батадриҷ маҳдуд намоем. Ҳамзамон бо ин, дар сурати рушди сохторҳои алоҳидаи соҳаи кишоварзӣ бо мурури замон мо метавонем иқтисодҳои нави истеҳсолиро дар соҳаи кишоварзӣ фароҳам оварда, дар саноатикунони босуръати кишвар нақши назаррас гузошта, ҷараёни тақрири истеҳсолро бидуни мавсимӣ будани соҳа дар ҳама фаслҳои сол таъмин намоем.

АДАБИЁТ

1. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе 2023. Омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. С.271
2. Махшулов С.Д. Банковские кредиты и их позиции в развитии дехканских хозяйств /С.Дж. Махшулов., Б.Б. Ходжаев, К.С.Сафаров. Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2018. № 7. -С. 121.
3. Махшулов С.Д. Банковские кредиты как важный источник финансовых ресурсов для производства сельскохозяйственной продукции /С.Д.Махшулов., Б.Б.Ходжаев, К.С.Сафаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2018. № 11. -С. 5.
4. Худайберенов К. Роль сельского хозяйства в развитии экономики /К. Худайберенов / [ТЕКСТ] Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 4 (61) Т.5. -394 с.
5. <https://www.google.com/search?q>

СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ АКТУАЛИИ РУШДИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия. Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ ва пайвасти афзоиш ёфтани талабот ба маҳсулотҳои ғизоии аз лиҳози экологӣ тоза соҳаи кишоварзӣ рӯз аз рӯз ба худ аҳаммияти бештарро пайдо намуда таваҷҷуҳи ҳукумати кишвар ва муҳаққиқону коршиносонро ба худ ҷалб намудааст. Аз ин лиҳоз, муаллиф дар мақолаи илмӣ худ масъалаҳои муҳимтарини рушди соҳаи кишоварзиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, як қатор нишондиҳандаҳои марбут ба соҳаро таҳқиқ намудааст. Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки муаллифи мақола ҷанбаҳои методӣ ва амалии омилҳои асосии рушди соҳаи кишоварзӣ дар Тоҷикистон, соҳаи соҳавӣ ва минтақавӣ соҳаи кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро мушаххасан пешниҳод намуда, ба натиҷаҳои наҳаррас ноил гардидааст. Ҳамчунин, муаллиф рушди растанипарварӣ ва чорводориро бо дарназардошти таъсири омилҳо таҳқиқ намуда, дар ин самт пешниҳодҳои мушаххас намудааст. Бинобар ин моҳиятан мақола фарогири рушди соҳа буда дар он ҷанбаҳои илмӣ ва усулҳои таҳлилии самаранок баён шудаанд.

Калимаҳои асосӣ. соҳаи кишоварзӣ, рушди соҳа, саноатикунони босуръат, маҳсулотҳои кишоварзӣ, чорводорӣ, растанипарварӣ, омилҳои рушд, маҳсулноки, самаранокӣ, дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ қарзӣ.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЕГО РАЗВИТИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. Важно отметить, что в современных экономических условиях и постоянно растущем спросе на экологически чистые продукты питания аграрный сектор с каждым днем приобретает все большую значимость, привлекая внимание правительства страны, исследователей и экспертов. В этой связи автор в своей научной статье проанализировал и рассмотрел важнейшие вопросы развития сельского хозяйства и изучил ряд показателей, связанных с отраслью. Кроме того, важно отметить, что автор статьи подробно изложил методологические и практические аспекты основных факторов развития сельского хозяйства в Таджикистане, отраслевую и региональную структуру аграрного сектора Республики Таджикистан и добился значительных результатов. Автор также исследовал развитие растениеводства и животноводства с учетом влияния факторов и внес конкретные предложения в этом направлении. Таким образом, статья носит комплексный характер, в ней эффективно изложены научные аспекты и аналитические методы.

Ключевые слова. *аграрный сектор, развитие сектора, быстрая индустриализация, сельскохозяйственная продукция, животноводство, растениеводство, факторы развития, производительность, эффективность, доступ к финансово-кредитным ресурсам.*

AGRICULTURE AND CURRENT ISSUES OF ITS DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. It is important to note that, given the current economic conditions and the ever-growing demand for organic food, the agricultural sector is becoming increasingly important, attracting the attention of the country's government, researchers, and experts. In this regard, the author analyzed and examined the most important issues of agricultural development in this scientific article and examined a number of industry-related indicators. Furthermore, it is important to note that the author of the article thoroughly outlined the methodological and practical aspects of the main factors affecting agricultural development in Tajikistan, as well as the sectoral and regional structure of the agricultural sector in the Republic of Tajikistan, and achieved significant results. The author also examined the development of crop and livestock production, taking into account the influence of these factors, and made specific proposals in this direction. Thus, the article is comprehensive in nature, effectively presenting scientific aspects and analytical methods.

Keywords. *agricultural sector, sector development, rapid industrialization, agricultural products, livestock farming, crop production, development factors, productivity, efficiency, access to financial and credit resources.*

Сведения об авторе:

Абдулкахорзода Парвиз Абдулкахор, соискатель Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Республика Таджикистан, 734055, г. Душанбе, проспект Борбада, 48/5. E-mail: parviz.abduqahorzoda@mail.ru. Тел: (+992) 988484802

Author information:

Abdulkahorzoda Parviz Abdulkahor, applicant for the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. 48/5 Borbada Avenue, Dushanbe, 734055, Tajikistan. Tel: (+992) 988484802. E-mail: parviz.abduqahorzoda@mail.ru.

ТДУ: 338.43

НАҚШИ СОҶАИИ КИШОВАРЗӢ ДАР ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Давлатова Д.Р.- Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: *амният, озуқаворӣ, стратегия, давлат, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, маҳсулот, ғизо, босифат.*

Кишоварзӣ яке аз соҳаҳои асосӣ ва ҳаётан муҳимми иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Амнияти озуқаворӣ-яке аз ҷузъҳои асосии амнияти миллии буда, таъмин намудани он бе рушди устувори соҳаи кишоварзӣ ғайриимкон аст.

Мафҳуми амнияти озуқаворӣ ин ҳолатест, ки дар он ҳар як шаҳрванд имконияти доимӣ барои дастрасӣ ба ғизои кофӣ, босифат ва арзонро дорад. Барои расидан ба ин ҳадаф, рушди истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ нақши асосӣ мебошад. Мафҳуми амнияти озуқаворӣ низ аз ҷониби олимони ватанӣ бо назардошти шароити иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва табиӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил ва муайян карда шудааст. Онҳо таъкид мекунанд, ки таъмини амнияти озуқаворӣ на танҳо масъалаи иқтисодӣ, балки омили муҳимми сиёсӣ ва иҷтимоии давлат аст (ҷад.1).

Ҷадвали 1.-Мафҳуми амнияти озуқаворӣ аз нигоҳи олимони ватанӣ

Ному насаби олим	Мазмун таъриф (таъсифи олим)
С.Чалолов	Мувофиқи назари ӯ, амнияти озуқаворӣ ин таъмин намудани аҳолии кишвар бо ғизои кофӣ, пурқимат ва дастрас мебошад, ки ба талаботи физиологии инсон ҷавобгӯ аст ва аз манъаҳои дохилӣ таъмин карда шавад. → Яъне таъкид ба истехсоли маҳсулоти дохилӣ ва мустақилияти ғизоӣ дорад.
А.Раҳмонов	Учунин мешуморад, ки амнияти озуқаворӣ-ин ҳолати устувори иқтисоди миллии мебошад, ки дар он ҳар як шаҳрванд новобаста аз даромадаш имкони дастрасӣ ба ғизои солимно дорад. → Ин таъриф ба баробарии иҷтимоӣ ва дастрасии ҳамагон ба ғизо аҳамият медиҳад.
Н. Абдуллозода	Ба ақидаи ин олим, амнияти озуқаворӣ ин ситемаи мураккаби таъмини аҳоли бо маҳсулоти ғизоӣ тавассути рушди устувори кишоварзӣ, нигоҳдории захираҳо ва идоракунии оқилонаи бозори озуқаворӣ мебошад. → Дар ин ҷо таъкид ба идоракунии самараноки иқтисодӣ ва захираҳои озуқаворӣ аст.
М.Шарипов	У меғӯяд, ки амнияти озуқаворӣ-ҷузъи таркибии амнияти миллии буда, он устувори иҷтимоӣ ва сиёсиро таъмин мекунад. → Ин олим ба робита байни амнияти озуқаворӣ ва амнияти сиёсӣ иҷтимоии кишвар ишора мекунад.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Хулоса, аз таҳлили андешаҳои олимони ватанӣ бармеояд, ки мафҳуми амнияти озуқаворӣ танҳо таъмини ғизо нест, балки яке аз пояҳои асосии амнияти миллий, рушди иқтисод ва суботи иҷтимоии кишвар ба ҳисоб меравад. Вобаста ба ин андешаҳои олимони ватанӣ метавон гуфт, ки амнияти озуқаворӣ аз чор унсурҳои асосӣ иборат аст, ки ҳар кадоми онҳо нақши муҳим доранд (ҷадв.2).

Ҷадвали 2.-Унсурҳои асосии амнияти озуқаворӣ

Номгӯи унсур	Шарҳи мухтасари унсур
1.Дастрас ба озуқаворӣ (Availability)	яъне дар кишвар ё минтақа миқдори қофии ғизо истеҳсол ё ворид карда мешавад, то ниёзҳои аҳоли қонеъ гарданд. Масалан: истеҳсоли дохилӣ, воридоти маҳсулоти озуқаворӣ, захираҳои давлатӣ.
2.Қобилияти дастрасӣ (Accessibility)	яъне одамон бояд имкони харидан ё дастрас кардани ғизо дошта бошанд, агар нархҳо баланд ё даромади мардум паст бошад, дастрасӣ маҳдуд мегардад.
3.Истифодаи дурусти озуқаворӣ (Utilization)	ин ба сифати ғизо, ҳолати саломатӣ ва донишҳои ғизоӣ вобаста аст. Масалан: агар ғизо серкалория бошад, вале витамин надошта бошад, бадани инсон онро дуруст истифода намекунад.
4.Устуворӣ (Stability)	ин маънои онро дорад, ки таъмини ғизо бояд доимӣ ва бе танафус бошад. Масалан: набояд дар вақти офатҳои табиӣ, ҷанг ё бӯҳронҳои иқтисодӣ таъминот қатъ гардад.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Хулоса, амнияти озуқаворӣ танҳо доштани ғизо нест, балки доимӣ, дастрас, бехтар ва солим будани он барои ҳар як инсон аст. Амнияти озуқаворӣ танҳо масъалаи кишоварзӣ нест, балки ба сиёсати иқтисодӣ, иҷтимоӣ, муҳити зист ва саломатии аҳоли низ вобастагӣ дорад. Таъмини он ба баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ, коҳиши камбизоатӣ ва рушди устувор мусоидат мекунад.

Амнияти озуқаворӣ яке аз шартҳои асосии суботи иҷтимоӣ ва пешрафти иқтисодӣ мебошад. Барои таъмин намудани он зарур аст, ки истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ афзоиш ёбад, дастрасии аҳоли ба ғизои босифат бехтар гардад ва устувории низоми таъминот таъмин карда шавад. Иҷрои ин чораҳо имконият медиҳад, ки сатҳи амнияти озуқаворӣ дар кишвар баланд ва зиндагии мардум бехтар гардад.

Имрӯз аҳолии Тоҷикистон то андозае ба истиқлолияти озуқаворӣ ноил гардидаанд, ки дар натиҷа барои таъмини амнияти озуқаворӣ давлат шароит муҳайё карда шуда, дар сурати қатъ гардидани интиқоли озуқа аз беруни давлат, бӯҳрони озуқаворӣ на он қадар таъсири манфӣ мерасонад. Сатҳи истеҳсоли озуқа ва ашёи хоми асосии хӯрокворӣ аз ҷониби истеҳсолкунандагони ватанӣ, ки дар асоси талаботи миёнаи сарикасии аҳоли ба озуқаи ҳаётан муҳим бо назардошти тақсмоти аҳоли аз рӯйи синну сол, ҷинс, шароити меҳнат, иқлим, инчунин, дигар хусусиятҳои ғизо ва ҳаҷми ҳисобкардашудаи содироти амнияти озуқаворӣ давлатро кафолат медиҳад, бояд дар сатҳи лозимӣ қарор дошта бошад.

Амнияти озуқаворӣ яке аз ҳадафҳои муҳимми рушди устувори ҳар як давлат ба ҳисоб меарвад. Таъмини аҳоли бо ғизои кофӣ, солим ва бехатар на танҳо масъалаи иҷтимоӣ, балки омилҳои асосии суботи иқтисодӣ ва сиёсӣ мебошад. Дар ин раванд, соҳаи кишоварзӣ нақши калидӣ дорад, зеро манбаъи асосии истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ маҳз ҳамин соҳа ба шумор меравад. Амнияти озуқаворӣ ҳолате мебошад, ки дар он ҳамаи одамон дар ҳама вақт ба озуқаворӣ кофӣ, бехатар ва ғизонок дастрасӣ доранд. Барои расидан ба ин ҳолат, бояд чор унсурҳои асосӣ, ки дар боло қайд намудем дастрасӣ ба озуқаворӣ, қобилияти дастрасӣ, истифодаи дурусти озуқаворӣ ва устуворӣ таъмин карда шаванд.

Кишоварзӣ яке аз соҳаҳои муҳимтарини иқтисоди миллий ба ҳисоб меравад, ки нақши калидӣ дар таъмини амнияти озуқаворӣ дорад. Бе рушди устувори соҳаи кишоварзӣ расидан ба ҳадафи асосии давлат-таъмини аҳоли бо маҳсулоти ғизоии кофӣ ва босифат ғайриимкон аст [1, с.131].

Нақши кишоварзӣ дар таъмини амнияти озуқаворӣ ниҳоят муҳим аст, зеро:

1.Таъмини аҳоли бо ғизо: кишоварзӣ манбаъи асосии истеҳсоли маҳсулоти ғизоӣ (гандум, сабзавот, мева, гӯшт, шир ва ғайра) мебошад. Таъмини аҳоли бо ғизо яке аз масъалаҳои муҳимми иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ҳар як давлат ба ҳисоб меравад. Дастрасӣ ба ғизои кофӣ ва солим на танҳо барои саломатии инсон, балки барои рушди устувори ҷомеа ва иқтисоди миллий аҳамияти калон дорад. Таъмини аҳоли бо ғизо ин раванди таъмин намудани ҳар як шахс бо миқдор ва сифати лозимии маҳсулоти озуқаворӣ мебошад, ки ба талаботи физиологӣ ва меъёрҳои саломатӣ ҷавобгӯ бошад [7, с.43].

Мувофиқи таърифҳои илмӣ, таъмини ғизо се ҷузъи асосӣ дорад:

-**дастрасӣ**-имкони физикӣ ва иқтисодӣ дастрас намудани ғизо;

-**кифоягӣ**-мавҷудияти миқдори қофии маҳсулоти ғизоӣ;

-**сифат**-мутобиқати ғизо ба талаботи саломатӣ ва меъёрҳои гигиенӣ.

Вобаста ба ин вазъи таъмини аҳоли бо ғизо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир, бо вучуди мушкилоти иқлимӣ ва иқтисодӣ ба рушди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ аҳамияти зиёд медиҳад. Тибқи маълумоти расмӣ, қисми зиёди маҳсулоти ғизоии аҳоли аз ҳисоби истеҳсоли дохилӣ таъмин мегардад [10, с.92].

Ҷадвали 3.-Омилҳои асосии таъминкунандаи аҳоли бо ғизо

Т/р	Номгӯи омил	Шарҳи мухтасар
1.	Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ-	манбаъи асосии ғизо, ки вобаста ба ҳосилнокии ва иқтидори соҳаи кишоварзӣ аст
2.	Инфрасохтори бозор-	шабакаи нақлиёт, анборҳо, бозорҳо ва сардхонаҳо, ки интиқол ва нигоҳдории ғизоро таъмин мекунад
3.	Сиёсати давлатӣ-	дастрасии деҳқонон, ҷорӣ кардани барномаҳои ғизоӣ ва назорати сифат
4.	Имконияти иқтисодии аҳоли-	сатҳи даромад ва қобилияти харидории мардум
5.	Омилҳои табиӣ ва иқлимӣ	мавҷудияти об, заминҳои ҳосилхез ва таъсири тағйирёбии иқлим

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Бо вучуди ин дар баъзе аз мавридҳо вобастагӣ аз воридоти гандум ва рағған вучуд дорад. Барномаи давлатӣ, аз қабилӣ «Барномаи амнияти озуқаворӣ барои солҳои 2021-2030» ба баланд бардоштани ҳосилнокии ва таъмини устувори аҳоли бо ғизо равона шудаанд.

Бо назардошти ҳамаи ин афзалиятҳо мушкилоти мавҷуда низ дар таъмини аҳоли бо ғизо ин:

- норасоии об ва паст будани ҳосилнокии заминҳо;
- тағйирёбии иқлим ва офатҳои табиӣ (хушксолӣ, сел, жола);
- камбудии захираҳои молиявӣ барои рушди соҳаи кишоварзӣ;
- афзоиши аҳоли ва талаботи зиёд ба ғизо.

Хулоса, таъмини аҳоли бо ғизо яке аз самтҳои муҳими сиёсати иҷтимоиву иқтисодии ҳар як давлат мебошад. Барои Тоҷикистон, ки соҳаи кишоварзӣ пояи асосии иқтисод аст, таъмини устувори аҳоли бо ғизо на танҳо вазифаи давлатӣ, балки шартӣ асосии амнияти миллии мебошад. Танҳо тавассути рушди соҳаи кишоварзӣ, афзоиши истеҳсолоти дохилӣ ва истифодаи самараноки захираҳои табиӣ метавон аҳолиро бо ғизои кофӣ ва босифат таъмин намуд.

2.Таъмини ҷойҳои корӣ: дар Тоҷикистон беш аз 60 % аҳоли ба кишоварзӣ машғул аст, ки ба коҳиши сатҳи бекорӣ муносибат мекунад. Таъмини аҳоли бо ҷойҳои корӣ яке аз масъалаҳои асосии иҷтимоиву иқтисодии ҳар як давлат мебошад. Мавҷудияти ҷойҳои корӣ ва имконияти шугъл барои шаҳрвандон на танҳо манбаи даромад, балки омили муҳим дар таъмини суботи иҷтимоӣ, коҳиши камбизоатӣ ва рушди иқтисоди миллии мебошад [8, с.114].

Таъмини ҷойҳои корӣ ин маҷмуи тадбирҳост, ки давлат ва муассисҳои хусусӣ барои оваридаи ҷойҳои нави корӣ, нигоҳдории ҷойҳои мавҷуда ва баланд бардоштани сатҳи шугъли аҳоли амалӣ мекунанд. Ин раванд бояд ба талаботи бозори меҳнат, қобилияти иқтисоди миллии ва сатҳи рушди илмӣ-техникӣ мутобиқ бошад [5.С.239].

Нақши таъмини ҷойҳои корӣ дар рушди иҷтимоиву иқтисодӣ:

1.Баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум: шугъли пурра аз афзоиши даромад ва беҳбуди сатҳи зиндагӣ мусоидат мекунад.

2.Коҳиши сатҳи камбизоатӣ: вақте ки одамон кор доранд, вобастагии онҳо аз кумакҳои давлатӣ коҳиш меёбад.

3.Баланд бардоштани иқтидори истеҳсоли: шугъли ғаёл ба рушди саноат, кишоварзӣ ва соҳаҳои хизматрасонӣ мусоидат менамояд.

4.Суботи иҷтимоӣ ва сиёсӣ: таъмини ҷойҳои корӣ пешӣ роҳи муҳоҷирати меҳнатӣ, норозигии иҷтимоӣ ва сатҳи ҷинояткориро мегирад.

Хулоса, таъмини ҷойҳои корӣ яке аз вазифаҳои асосии ҳар як давлат мебошад. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки қисми зиёди аҳоли ҷавон аст, бинобар ин рушди соҳаҳои афзалият ба мисоли кишоварзӣ, сайёҳӣ, энергетика ва хизматрасонӣ, офаридаи ҷойҳои корӣ ва баланд бардоштани сатҳи шугъл аҳамияти хоса дорад. Фақат тавассути рушди иқтисод, дастгирии соҳибкорӣ, ҷалби сармо ва тайёр намудани кадрҳои соҳибкасб метавон ба ҳадафи шугъли пурраи аҳоли ва коҳиши муҳоҷирати меҳнатӣ ноил гардид.

3.Паст кардани вобастагӣ аз воридот: рушди истеҳсоли маҳсулоти дохилӣ имкон медиҳад, ки вобастагӣ аз воридоти ғизо кам шавад ва нархи бозор устувор гардад. Давлатҳое, ки метавонанд эҳтиёҷоти дохилии худро аз ҳисоби истеҳсоли миллии таъмин намоёнд, дорои иқтисоди устувор ва амнияти озуқаворӣ мебошанд. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки қисми зиёди маҳсулоти ғизоӣ ва саноатиро ворид мекунад, коҳиши вобастагӣ аз воридот аҳамияти стратегӣ дорад [3, с.80]. Вобастагӣ аз воридот ин ҳолатест, ки иқтисоди кишвар барои қонеъ кардани эҳтиёҷоти дохилӣ ба молу маҳсулот ва хизматрасониҳои хориҷӣ ниёд дорад. Агар ҳаҷми воридот назар ба истеҳсоли дохилӣ зиёд бошад, иқтисод ба таъсири хориҷӣ осебпазир мегардад (расми 1).

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.
Расм.- Паст кардани вобастагӣ аз воридот

Хулоса, паст кардани вобастагӣ аз воридот барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти иқтисодӣ ва сиёсӣ дорад. Бо рушди истеҳсолоти дохилӣ, дастагрии соҳибкорон, баланд бардоштани ҳосилнокии кишоварзӣ ва ҷорӣ намудани технологияҳои нав, кишвар метавонад эҳтиёҷоти дохилии худро аз ҳисоби маҳсулоти худӣ қонеъ намояд. Ин раванд на танҳо ба таҳкими амнияти озуқаворӣ, балки ба рушди иқтисоди миллӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли муосидат мекунад.

4.Баланд бардоштани сатҳи иқтисодии деҳот: кишоварзӣ манбаъи даромади асосии сокинони деҳот буда, рушди он боиси беҳтар шудани сатҳи зиндагии онҳо мегардад. Деҳот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қисми бузурги аҳолии кишварро дар бар мегирад. Тибқи маълумотҳои расмӣ, беш аз 70% аҳолии кишвар дар деҳот зиндагӣ мекунанд. Аз ин рӯ, баланд бардоштани сатҳи иқтисодии деҳот яке аз самтҳои муҳимми сиёсати иҷтимоиву иқтисодии давлат ба ҳисоб меравад. Рушди иқтисоди деҳот на танҳо сатҳи зиндагии аҳолиро беҳтар мекунад, балки ба амнияти озуқаворӣ, шугли аҳоли ва рушди устувори иқтисодии кишвар низ муосидат менамояд.

Баланд бардоштани сатҳи иқтисоди деҳот ин маҷмуи тадбирҳоест, ки ба афзоиши даромади сокинони деҳот, рушди инфрасохтор, беҳтар гардидани истеҳсолот равона шудаанд [4, с.478].

Нақши иқтисоди деҳот дар рушди кишвар ин:

1.Манбаъи асосии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ: деҳот бахши асосии истеҳсоли ғизо барои аҳоли мебошад.

2.Таъмини ҷойҳои корӣ: соҳаи кишоварзӣ ва ғайрияти истеҳсолии деҳот ба коҳиши бекорӣ муосидат мекунад.

3.Паст кардани муҳочирати меҳнатӣ: вақте, ки имкониятҳои иқтисодии деҳот зиёд мешаванд, одамон камтар ба муҳочират мераванд.

4.Таъмини амнияти озуқаворӣ ва суботи иҷтимоӣ: рушди деҳот устувори ҷомеа ва амнияти миллиро тақвият мебахшад.

Самтҳои баланд бардоштани сатҳи иқтисодии деҳот бошад ин:

1.Рушди соҳаи кишоварзӣ ва истеҳсолоти хурд: баланд бардоштани ҳосилнокӣ, истифодаи технологияҳои муосир ва дастгирии хоҷагии деҳқонӣ.

2.Ташкили ҷойҳои нави корӣ ва рушди соҳибкорӣ: дастгирии молиявӣ ва омӯзиши ҷавонон ва занони деҳот барои таъсиси бисёри худӣ.

3.Рушди инфрасохтор: беҳтар кардани роҳҳо, дастгирии барқ, об, Интернет ва марказҳои хизматрасонӣ.

4.Дастгирии давлатӣ ва сармоягузорӣ: ҷорӣ намудани барномаҳои махсуси давлатӣ барои рушди деҳот.

5.Баланд бардоштани савияи дониш ва маҳорат: таҳкими низоми омӯзишҳои касбӣ ва барномаҳои таълимӣ барои аҳолии деҳот.

6.Ҷалби сармояи хусусӣ ва хориҷӣ: инчунин, рушди шарикӣ байни давлат ва бахши хусусӣ барои татбиқи лоиҳаҳои истеҳсолӣ.

Хулоса, баланд бардоштани сатҳи иқтисодии деҳот яке аз вазифаҳои муҳимми стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Рушди деҳот маънои беҳбуди зиндагии аксари аҳоли, таъмини амнияти озуқаворӣ, кам кардани муҳочирати меҳнатӣ ва таҳкими суботи иҷтимоиро дорад. Ба ҷорӣ намудани сиёсати самаранок, рушди инфрасохтор, дастгирии соҳибкорӣ ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ метавон деҳоти кишварро ба марказҳои ғайри иқтисодӣ табдил дод.

5.Пешбурди содирот: Тоҷикистон имконияти хуби содироти маҳсулоти кишоварзӣ, ба мисли мевачот, сабзавот ва зироатҳои техникӣ дорад, ки ин барои тавозуни савдои хориҷӣ муҳим аст.

Содирот яке аз нишондиҳандаҳои асосии рушди иқтисоди миллӣ ба шумор меравад. Он на танҳо манбаъи даромади асбоби хориҷӣ мебошад, балки ба тавозуни савдо, рушди истеҳсолот, ҷалби сармоя ва баланд бардоштани нуфузи иқтисодии кишвар дар арсаи байналмилалӣ мусоидат мекунад. Пешбурди содирот барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти махсус дорад, зеро иқтисоди кишвар ба воридот вобастагии баланд дорад ва афзоиши ҳаҷми содирот метавонад ин вобастагиро коҳиш диҳад [5, с.54].

Самтҳои асосии пешбурди содирот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин:

1.Рушди истеҳсолоти миллӣ ва коркарди амиқи маҳсулот: масалан, ба ҷои фурӯши пахта истеҳсоли матоъ ва либосҳои тайёр.

2.Баланд бардоштани сифати маҳсулот ва мутобиқат онҳо ба стандартҳои байналмилалӣ:

3.Дастгирии давлатии содиркунандагон: имтиёзҳои андозӣ, қарзҳои имтиёзнок, барномаҳои таълимӣ ва машваратӣ.

4.Рушди инфрасохтори логистикӣ ва нақлиётӣ: сохтани роҳҳо, анборҳо, терминалҳо ва марказҳои савдои фаромиллӣ.

5.Пайваستшавӣ ба бозорҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ: тавассути Созмони Ҷамъияти Умумиҷаҳонии Савдо (СУС), Созмони ҳамкории Шанхай, Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё ва бозорҳои дигари содиротӣ.

6.Реклама ва брендинг (тамғаи миллии маҳсулот): пешниҳоди маҳсулоти тоҷикӣ бо тамғаҳои эътимодбахш дар бозорҳои хориҷӣ.

Хулоса, пешбурди содирот барои иқтисоди Тоҷикистон аҳамияти ҳаёӣ дорад. Афзоиши содирот ба рушди истеҳсолот, болоравии сатҳи зиндагии аҳоли ва тақвияти кишвар дар иқтисоди ҷаҳонӣ мусоидат мекунад. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф, зарур аст, ки сифати маҳсулот баланд, корхонаҳо дастгирӣ, инфрасохтор рушд ва сиёсати содиротӣ устувор бошад [6, с.52]. Ҳамин тариқ, амнияти озуқаворӣ ва кишоварзӣ бо ҳам робитаи ногустастанӣ доранд. Рушди устувори кишоварзӣ заминаи асосии таъмини амнияти озуқаворӣ мебошад. Бо баланд бардоштани самаранокӣ истеҳсолот, беҳтар намудани

ифрасохтори дехот ва дастрасии сиёсати аграрӣ, кишвар метавонад амнияти озуқаворӣ худро таъмин намояд ва сатҳи зиндагии мардумро боло барад.

АДАБИЁТ

1. Мирзоев Қ. Рушди соҳаи кишоварзӣ ҳамаҷун омили таъминкунондаи амнияти озуқаворӣ-Душанбе:Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021, С.131.
2. Музаффаров Б.С. Роль частных мелких инвестиций в развитии продовольственной системы Республики Таджикистан / Б.С.Музаффаров, С.А. Мирсаидов//Известия Оренбургского государственного аграрного университета. - Оренбург, -2014. - № 4(48). - С.239- 242.
3. Назаров М.М. Сельскохозяйственная политика государства в процессе аграрных реформ/М.М. Назаров//Материалы республиканской научно – практической конференции «Вопросы обеспечения продовольственной безопасности отечественными продуктами и пути ее решения», ИЭСХ ТАСХН: Турсунзода, -2016. – С.80-86.
4. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе – 2019 - 478с.
5. Положения дел в области продовольствия и сельского хозяйства. Инвестирования в сельское хозяйство ради улучшения будущего: исследования продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН (FAO)/ [электронный ресурс]. – URL: - <http://www.fao.org/3/a-i3028r.pdf> (дата обращения: 20.10.2020с.).
6. Продовольственная безопасность США/ [электронный ресурс]. – URL: <https://studfiles.net/preview/5969472/> (дата обращения: 16.10.2020г.).
7. Рахимзода Х., Мирзозода Ш. Нақши соҳаи кишоварзӣ дар рушди иқтисоди миллӣ ва таъмини амнияти озуқаворӣ-Душанбе:Деваштиҷ, 2022. С.43-49.
8. Саидзода М.Иқтисодиёти кишоварзӣ ва рушди дехот-Душанбе: Дониш, 2020, С.114.
9. Фасехзода И.С. Состояние и пути обеспечения продовольственной безопасности в Республике Таджикистан/И.С. Фасехзода//Финансово-экономический вестник. – 2019.- (18).- С.52 -59.
10. Чумаев С., Бобоев Ф. Амнияти озуқаворӣ ва сиёсати рушди дехот.-Душанбе:Ирфон, 2019, С.92-96.

РОЛЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ОТРАСЛИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Аннотация. Продовольственная безопасность является одним из важнейших стратегических вопросов для любой страны, поскольку она напрямую влияет на социальную, экономическую и политическую жизнь. Продовольственная безопасность означает постоянный доступ к достаточному количеству качественного продовольствия для обеспечения здоровья и уровня жизни населения. Сельскохозяйственной отрасли играет в этом процессе ключевую роль, поскольку является источником производства продовольствия. Сельскохозяйственной отрасли является одним из важнейших секторов национальной экономики и играет ключевую роль в обеспечении продовольственной безопасности. Продовольственная безопасность означает постоянный и достаточный доступ населения к качественным продуктам питания. Сельскохозяйственной отрасли является основой национальной продовольственной безопасности. Эта отрасль не только удовлетворяет внутренние потребности в продовольствии, но и является основой развития национальной экономики. Обеспечение продовольственной безопасности невозможно без развития сельскохозяйственной отрасли. Поэтому развитие устойчивого развития сельского хозяйства, использование современных технологий и повышение производительности являются основными факторами обеспечения продовольственной безопасности.

Ключевые слова: *безопасность, продовольствие, стратегия, государство, социальный, экономический, политический, продукт, питание, качество.*

НАҚШИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ДАР ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия. Амнияти озуқа масъалаи муҳимми стратегӣ барои ҳар як кишвар буда, ба ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ бевоҳита таъсир мерасонад. Амнияти озуқаворӣ – дастрасии доимӣ ба ғизои кофӣ ва хушсифат барои таъмини саломатӣ ва сатҳи зиндагии аҳоли мебошад. Дар ин рағбанд соҳаи кишоварзӣ нақши асосиро мебозад, зеро он манбаъи истеҳсоли озуқа мебошад. Соҳаи кишоварзӣ яке аз соҳаҳои муҳимми иқтисодиёти миллӣ буда, дар таъмини амнияти озуқаворӣ нақши калидӣ дорад. Амнияти озуқаворӣ маънои дастрасии доимӣ ва кофӣ ба маҳсулоти озуқаи хушсифатро дорад. Соҳаи кишоварзӣ асоси амнияти озуқаворӣ миллӣ мебошад. Ин соҳа на танҳо талаботи дохилии озуқаро қоне мебаронад, балки таъягоҳи тараққиёти иқтисодиёти миллиро низ таъмин менамояд. Бе рушди соҳаи кишоварзӣ таъмини амнияти озуқаворӣ ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, рушди устувори кишоварзӣ, истифодаи технологияи муосир ва баланд бардоштани ҳосилнокӣ омилҳои асосии таъмини амнияти озуқаворӣ мебошанд.

Калимаҳои асосӣ: *амният, озуқаворӣ, стратегия, давлат, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, маҳсулот, ғизо, босифат.*

THE ROLE OF THE AGRICULTURAL INDUSTRY IN ENSURING FOOD SECURITY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Annotation. Food security is a critical strategic tasks for any country, as it directly impacts social, economic, and political life. Food security means constant access to sufficient, high-quality food to ensure the health and standard of living of the population. The agricultural industry plays a key role in this process, as it is the source of food production. The agricultural industry is one of the most important industries of the national economy and plays a key role in ensuring food security. Food security means the population's constant and sufficient access to high-quality food products. The agricultural industry is the foundation of national food security. This industry not only meets domestic food needs but also underpins national economic development. Ensuring food security is impossible without developing the agricultural industry. Therefore, promoting sustainable agriculture, utilizing modern technologies, and increasing productivity are key factors in ensuring food security.

Keywords: *security, food, strategy, state, social, economic, political, product, nutrition, quality.*

Сведения об авторе:

Давлатова Дилошуб Рахматуллоевна-соискатель кафедры управления государственными финансами, доктор наук по специальности 6D051001-«Государственное и местное управление» Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, район Фирдавси, улица Н. Карабоева. 94/42 Тел.(+992)002-22-27-97, E-mail.ru: ddiloshub@mail.ru

Author information

Davlatova Diloshub Rakhmatulloevna - applicant for the Department of Public Finance Management, Doctor of Sciences in the specialty 6D051001-«State and Local Government» of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Firdavsi district, N. Karaboev street. 94/42. Tel.(+992)002-22-27-97, E-mail.ru: ddiloshub@mail.ru

ТДУ:

**МАСЪАЛАҲОИ АРЗЁБИИ ДАСТГИРИИ МОЛИЯВИИ БАХШИ ВОҚЕИИ ИҚТИСОДИЁТ ДАР
МАРҲАЛАИ ҶАҶОНИШАВӢ**

Алиев С.А., Ҳабибова Г.О.- Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон.

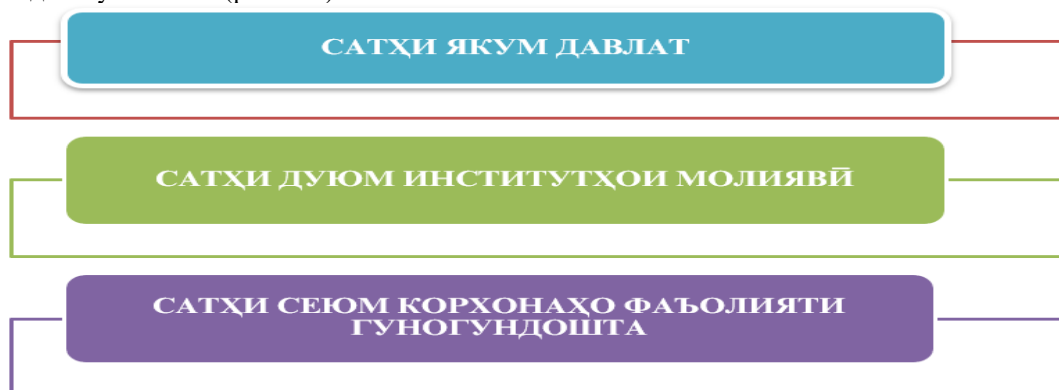
Калимаҳои асосӣ. баҳши воқеи иқтисодиёт, низоми мураккаб, марҳалаи ҷаҷонишавӣ, муносибатҳои нави бозорӣ, танзими давлатии рушди иқтисодиёт, соҳибқори истеҳсолӣ, низомҳои молиявиро қарзӣ.

Дар ҷамъияти иқтисодӣ як қатор самту соҳаҳои мебошанд, ки онҳо дар таносуб бо дастгириҳои байниҷаҳидгарӣ метавонанд рушд намуда, зиндагии инсонҳоро беҳтар гардонанд. Ҷамъият чун низоми мураккаби бисёрсола ва бисёрсамта маҳсуб ёфта, дар доираи он як қатор масъалаҳои муҳими иҷтимоии иқтисодӣ ҳамчун омилҳои асосӣ ба вучуд меоянд. Аз ин хотир, барои амал кардан дар ин муҳити мураккаб як қатор омилҳои заруранд, ки онҳо ҳамчун асос дар доираи худ дигар низомҳои тавонанд ба пеш баранд. Аз ҳамин хотир, иброн доштан зарур аст, ки вобаста ба ин низоми молиявӣ ва баҳши воқеи иқтисодиёт инҳо омилҳои ҳамбаста ва ҳамвобаста мебошанд, ки тавассути онҳо дигар соҳаҳо ташаккул ёфта, батадриҷ рушд дода мешаванд. Воқеан тамоюлҳои печидани давраи гузариш дар марҳалаҳои гуногун махсусан дар давраи капиталистӣ ва гузариш ба муносибатҳои нави бозорӣ собит намуд, ки дар ягон ҳолат низоми молиявӣ ва баҳшҳои воқеи иқтисодиёт бидуни яқдигар қомилан рушд карда наметавонанд ва онҳо метавонанд дар ҳамонагӣ ба яқдигар як муҳити нави рушдро ба миён оваранд. Дар таъмини мувозинатҳои пулию қарзии ба рушд нигаронидашуда нақши давлат ҳам ниҳоди сатҳи олиии идоракунии муҳим ва зарурӣ буда, он дар ҳама соҳаҳои алоҳида нақши калидӣ дорад.

Одатан давлат дар таъмини фаъолияти муътадили ҳар як низоми муносири иқтисодӣ нақши калидӣ дошта, он воситаи муҳими заминагузори барои фаъолиятҳои дигар мебошад. Гуфтан мумкин аст, ки давлат дар тӯли таърих дар баробари вазифаҳои таъмини тартибот, қонуният ва ташаккули мудофияи миллий дар соҳаи алоҳидаи иқтисодиёт вазифаҳои муайянро иҷро ст ҳатто дар давраи аввали капиталистӣ дар Европа назорати мутамаркази нарх вучуд дошт, ки он ба уҳдаи бевоситаи давлат мебошад.

Яке аз категорияҳои мураккаб, муҳим ва баҳсбарангез дар иқтисодиёт, ки ба он тавачҷуҳи махсус зоҳир мегардад, ин молия ва низоми молиявӣ мебошад. Аз ҳамин, лиҳоз ҷиҳати ташаккул додани низоми самараноки молиявӣ аз тарафи сохторҳои алоҳидаи соҳавӣ идора кардани он, бояд моҳияти гурӯҳӣ ва таъсиррасонӣ дошта, бевосита таъсири он ба рушди иқтисодиёт нигаронида шуда бошад. Дастгирии молиявӣ ва таъмини захираҳои пулию қарзӣ ба баҳши воқеи иқтисодиёт, агар аз як тараф тавассути шароитҳои мусоид ба фароҳамовардани давлат ба миён омада бошад, аз дигар тараф нақши институтҳои молиявӣ махсусан дар шароити имрӯза муҳим ва зарурӣ мебошад. Таъмини талаботҳои доимии субъектҳои иқтисодӣ яке аз масъалаҳои муҳими маҳсуб меёбад, ки ба он тавачҷуҳи доимӣ медиҳанд ва давлатҳои алоҳида барои рушди ин масъалаи муҳим самтҳои таъминкунандаи захираҳои молиявиро аз як қатор имкониятҳо бархурдор менамоянд.

Ёдовар шудан ба маврид аст, ки дар шароити имрӯза нақши низомҳои молиявиро қарзӣ дар норасоии захираҳои пулӣ барои таъмини ҷараёнҳои такрористеҳсол муҳим ва зарурӣ мебошад. Дар ҳар як давлати алоҳида низоми молиявӣ як ҷараёни мураккабест, ки дар он тамоми институтҳои молиявиро қарзӣ дар марҳалаи аввал ба баъдтар ҳамчун ниҳодҳои ҷириасон ба институтҳои молиявиро қарзӣ корхонаву муассисаҳои ғайримолиявӣ шомил мебошанд. Дар айни замон, дастгирии молиявии фаъолияти субъектҳои иқтисодиро мутаносибан дар се сатҳ арзёбӣ намудан мувофиқи мақсад мебошад. Зеро гарчанде ки сарчашмаҳои таъминкунандагони захираҳои молиявӣ дар корхонаҳо зиёд мебошанд ва на ҳамаи онҳоро асосӣ ҳисобидан мумкин аст (расми 1).

Сарчашма. Таҳияи муаллиф.

Расми 1.-Таъминкунандагони асосии субъектҳои иқтисодӣ ба захираҳои молиявиро қарзӣ.

Дар шароити имрӯза вобаста ба васеъ гардидани доираи имкониятҳо як қатор институтҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ мебошанд, ки бевосита ба рушди соҳаҳои алоҳида ва воқеии иқтисодиёт таъсир расонида фаъолияти соҳаҳои мухталифро дигаргун менамоянд. Ба ҳамин хотир, зарурияти пеш меояд, ки механизмҳои фаъолгардонии бахши молиявӣ қарзӣ бо бахши воқеии иқтисодиёт ба ҳам алоқаманд гардида, рушди якдигарро таъмин намоянд. Вобаста ба ин, ибраз доштан зарур аст, ки дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ масоили мубрами ташаккул ва рушди бахшҳои алоҳидаи иқтисодӣ аз дастгирии пайвастаи давлат вобаста буда, он метавонад дар доираи салоҳиятҳои худ ҳам имконияти молиявӣ қарзӣ ҳам имконияти сохториро фароҳам оварад.

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкии солҳои 2018, 12 (281), 2019, №12 (293), 2020, №12 (305), 2021, №12 (316), 2022, №12 (329).

Диаграмма.-Ҳаҷми қарзҳои низомии бонкӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ (млн. сомонӣ, бақия дар интиҳои давра)

Давлат дар доираи имкониятҳои худ метавонад ба субъектҳои иқтисодӣ аз як тараф метавонад қарз диҳад, аз дигар тараф метавонад ба захираҳои молиявии онҳо мусоидат намуда, як қатор имкониятҳои иловагии сохториро ба вуҷуд оварад. Ҳамзамон, бо ин гуфтан мумкин аст, ки механизми асосии дастгирии бевоситаи дигар ниҳодҳои молиявӣ қарзӣ аз имконоти иқтисодии бевоситаи давлат вобаста мебошанд. Низомии бонкӣ, ки ҳам чунин ниҳоди молиявӣ қарзӣ махсус меёбад, бевосита бо муносибатҳои давлатӣ ва сатҳи иқтисоду имконпазир гардонидани давлат вобастагии зиёд дорад. Дар иқтисодиёти вобаста меҳвар бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ниҳодҳои махсус меёбанд, ки новобаста аз мушкilotи дар иқтисодиёт ҷойдошта, вазифаҳои худро муташаккилона иҷро намуд, дастгириии бевоситаи иқтисодиётро дар сатҳи зарурӣ таъмин менамоянд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки саҳми низомии бонкии кишвар дар пурзур намудани иқтисодии кишвар, ки ҳамчун муҳаррики асосии пешбаранда махсус меёбад, назаррас буда нишондиҳандаҳои он тамоили болоравӣ дорад.

Қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ яке аз масъалаҳои асосие, ки ба он таваҷҷуҳи махсус зоҳир мегардад, ин қарзҳои низомии бонкӣ ба фаъолияти соҳибкории хурду миёна мебошад ва ин ниҳоди иқтисодӣ дар таъмини мувозинатҳои иқтисодӣ нақши калидӣ дорад. Ба ҳамин хотир, таваҷҷуҳ зоҳир намудан ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ бо ёрии қарзҳои низомии бонкӣ ва молиякунонии сарчашмаҳои ин ниҳоди институтсионалӣ муҳим ва зарурӣ мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки бо сабаби зиёд гардидани таваҷҷуҳи роҳбарияти давлату ҳукумат ба бахши воқеии иқтисодиёт махсусан ба фаъолияти соҳибкорӣ зиёд гардида, ҳаҷми қарзҳои низ дар ин самт афзоиш ёфтаанд.

Аз таҳлили маълумотҳои дигараммаи мазкур гуфтан мумкин аст, ки агар ҳаҷми қарзҳои ба фаъолияти соҳибкорӣ додашуда дар соли 2016 маблағи 2095 млн.сомониро ташкил намуда бошад, пас ҳамин нишондиҳанда дар соли 2022-2669 млн. сомониро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда 574 млн. сомонӣ ё 27,3% яъне гуфтан мумкин аст, ки аз тарафи низомии бонкӣ дар давоми солҳои 2016-2022 14512 млн. сомонӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ қарз дода шудааст, ки ин ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ ҳамзамон ба бахши воқеии иқтисодиёт мусоидат менамояд. Қайд кардан зарур аст, ки яке аз механизмҳои асосии молиякунонии фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ ва иқтисодӣ қарзҳои ва ташкили дурусти муносибатҳои қарзӣ махсус ёфта, ба воситаи он норасоии маблағҳои пулӣ барои тезонидани чараҳои истеҳсолот ва такрористеҳсол таъмин карда мешавад. Вобаста ба ин, зарур шуморида шудааст, ки "...муносибатҳои қарзӣ ба соҳаи хоҷагии қишлоқ махсусан дар шароити имрӯза бениҳоят мураккаб буда, ба истифодаи мақсадноки захираҳои қарзӣ, ташкили базаи техникӣ барои коркард тавассути қарзҳои бонкӣ, чараҳои истеҳсол ва такрористеҳсол мусоидат менамояд [1.6]. Имрӯз яке аз масъалаҳои содда ва самаранок дар самти молиякунонии қарзҳои низомии бонкӣ махсус ёфта ба ин соҳа таъям намудан мувофиқи мақсад мебошад.

Вобаста ба ин қайд намудан зарур аст, ки барои бештар намудани ҳиссаи молиякунонии фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ аз тарафи низомии бонкӣ ба андешаи мо бояд ба масъалаҳои зерин аҳамияти аввалиндараҷа дода шавад:

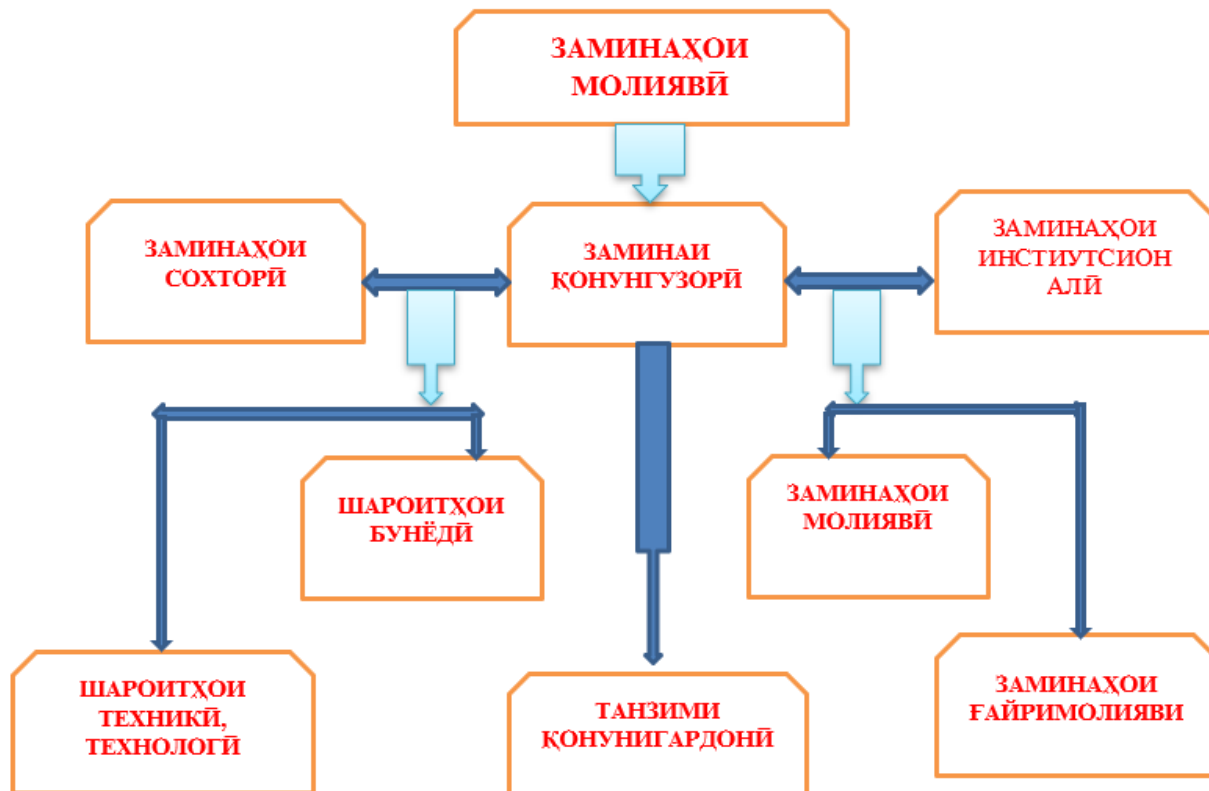
1. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бисёр намудани шумораи бонкҳои махсусгардонидашудаи соҳавӣ ва фондҳои мақсадноки бонкӣ, ки аз ҳисоби сарчашмаҳои гуногун барои рушди соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ истифода мегарданд;

2. Дар баъе шаклҳои истеҳсолот ташкил намудани муҳити шарикӣ ва ҳамгироӣ дар марҳалаи истеҳсолоти дорой ҳассосият ба молҳои хориҷӣ;

3. Баланд бардоштани иқтисодӣ ва захиравии субъектҳои иқтисодӣ бо роҳи дастгирии молиявӣ қарзӣ ва сохторӣ;
4. Истифодаи механизмҳои молиявӣ қарзӣ дар фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ, ки онҳо тавонанд таъмини чараҳои истеҳсолот ва такрористеҳсолро дар сатҳи зарурӣ таъмин карда тавонанд;
5. Пешниҳоди шаклҳои нави нақшаҳои фаъолият вобаста ба бартарӣ ва афзалиятҳои истеҳсолии хизматрасонӣ дар минтақаҳои алоҳидаи кишвар;
6. Ташаккули инфрасохтори истеҳсолии минтақавӣ бо назардошти масъалаҳои мубрами боркашонӣ ва ҳамлу накли молу маҳсулотҳои истеҳсолшудаи минтақавӣ ва ғ.

Механизмҳои молиявӣ қарзӣ ва таъмини равандҳои доимии ҳамгирӣ яке аз омилҳои асосие мебошад, ки бевосита дигаргуниҳои иқтисодиро ғайри иқтисодиро дар ҷомеа ба вуҷуд оварда мувофиқати тавлиди неъматҳои гуногунро ба вуҷуд меоваранд. Дар сатҳи дастгирии истеҳсолоти ватанӣ ва фароҳамсозии фазои молиякунӣ аз он бастаги дорад, ки то кадом андоза бехатарии иқтисодиёти милли таъмин ва сатҳи ҳамбастагии омилҳо ғ фаъолияти байнисоҳавии корхонаҳо таъмин мебошад. Дар ҳамин муҳит гуфтан зарур аст, ки агар аз як тараф дар таъмини рушди устувори иқтисодӣ ва фароҳам овардани шароити хуби истеҳсолӣ нақши давлат ва институтҳои молиявӣ назаррас ва зарурӣ бошад иловатан сатҳи ҳамгиронии фаъолияти гуногундошта яке аз масъалаҳои асосие мебошад, ки барои пешрафт ва таҳкими минбаъдаи соҳаи кишоварзӣ мусоидат менамояд.

Ташаккул ва рушди заминаҳои муносиби молиявӣ қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз он масъалаҳо мебошад, ки ин масъала аз соли 1991 ин ҷониб ҳамчун масъалаи асосӣ ва ақтуалӣ маҳсуб меёбад. Зеро ҳаробӣ ва норасоии ин масъала дар сатҳи иқтисодиёти Тоҷикистон баъд аз фалаҷ гардидани шохаҳои ҳокимият ва аз байн рафтани иқтисодии давлат бо инфрасохтори он ба низоми молиявӣ қарзии кишвар аҳамияти бештарро зам намуд. Институтҳои бонкӣ ҳамчун қисми фаъоли иқтисоди милли танҳо метавонанд имкониятҳои молиявӣ қарзии субъектҳои иқтисодиро фароҳам намоянд. Дар айни замон заминаҳои молиявӣ қарзии рушди соҳаи фаъолияти соҳибкоро метавон тавассути омилҳои зерин ба вуҷуд овард, ки ин тамоилро дар расми 2 мушоҳида намудан мумкин аст.

Расми 2.- Заминаҳои рушди ташаккули муносибатҳои молиявӣ қарзии рушди бахши соҳибкорӣ
Сарчашма. Аз тарафи муаллиф таҳия шудааст.

Чанбаҳои татбиқи босамаргардонии низомҳои мутақобилаи молиявӣ қарзӣ дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ бояд ба поён додани нобаробариҳо ва дигар масоили мубрами ба заминаҳои молиявӣ иқтисодӣ алоқаманд нигаронида шаванд. Масъалаи дастгирии молиявии бахши воқеии иқтисодиёт моро ба он водор менамояд, ки дар муҳити институтсионалии кушод, ташаккули механизмҳои дастрасӣ ба захираҳои молиявиро ба субъектҳои иқтисодӣ маҳсусан дар самти истеҳсолот ва воситаҳои истеҳсолӣ ба роҳ монда, дар ин самт ҷораҳои татбиқнамоиро амалӣ намоем. Дар ҳар як кишвари алоҳид ва рушди заминаҳои молиявӣ қарзии таъмини рушди бахшҳои воқеии иқтисодиёт дар марҳалаи аввал заминаи қонунгузорӣ маҳсуб меёбад, ки таассути он ба густариш ва фароҳамсозии дигар сохторҳо мусоидати ҳама тарафа менамояд. Асоси пешрафти тамоми соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиро заминаҳои қонунгузорӣ ташкил намуда, он метавонад як қатор имкониятҳои нави рушдро ба миён оварад.

Да айни замон заминаҳои сохтори қисми асосӣ ва заминавии рушди фаъолияти соҳибкорӣ, маҳсусан соҳибкории истеҳсолӣ маҳсуб ёфта, дар заминаи он иқтисодиёт ва гуногуншаклии он вобаста ба

тавlabотҳои мавҷуда ба вучуд оварда мешаванд. Дар заминаи сохтҳои бунёди пойгоҳҳои истеҳсолӣ, рушди заминаҳои техникӣ ва технологӣ, рушди заминаҳои истеҳсолӣ ва монанди инҳо фароҳам оварда мешавад. Дар фароҳам овардани чунин шароит аз як тараф давлат ва аз тарафи дигар имкониятҳои молиявӣ ва стратегияи субъектҳои соҳибкорӣ муҳим ва зарурӣ мебошад [3.195].

Илова бар ин, заминаи қонунгузорӣ роҳи дигари рушди фаъолияти соҳибкорӣ ва мустақилияти он дар самти истеҳсолоти ба талаботи замон ҷавобгӯ мебошад. Бо ин мақсад дар доираи қонун амал намуда ва бо роҳи қонунӣ пеш бурдани фаъолияти соҳибкорӣ заминаҳои нави рушдро фароҳам оварда як қатор имкониятҳои навро мушаххас менамояд. Зеро асоси бунёди ва заминаи пешрафти тамоми соҳаҳои асосӣ қонунӣ ё заминаҳои ҳуқуқӣ ташкил медиҳанд. Бо ҳамин мақсад дар заминаи қонунӣ пеш рафта шартҳои зарурӣ барои субъектҳои соҳибкорӣ мебошад. Заминаҳои институтсионалӣ амалкардҳои дастаҷамъонаи фаъолияти соҳибкориро ташкил намуда, дар ин самт малака, маҳорат ва сатҳи корҷалонӣ нақши асосӣ ва калидӣ дорад. Дар сатҳи институтсионалӣ рушди фаъолияти соҳибкорӣ аз як тараф омилҳои объективӣ нақши калидӣ дошта бошанд, аз тарафи дигар омилҳои субъективӣ низ нақши калидӣ ва ҳалкунанда доранд. Аз ин хотир, барои рушди ҳама тарафаи субъектҳои соҳибкорӣ заминаҳои бунёдии омилҳои институтсионалӣ муҳим ва зарурӣ мебошад. Дар шароити зиёд гардидани талабот ба захираҳои молиявӣ аз ҳисоби норасоии онҳо як қатор масъалаҳои беола ба миён меояд, ки дар он бояд имкониятҳои молиявӣ фароҳам ва мушкilotи ҷойдошта дар соҳа ҳал карда шаванд. Вобаста ба ин, ибтидо доштани зарур аст, ки тақвияти заминаҳои молиявиро дар самти фаъолияти соҳибкорӣ сарҷамъаҳои қарзӣ ташкил медиҳанд, ки асоситарини онро институтҳои молиявӣ, махсусан, банку дигар ташкилотҳои қарзӣ ғайрибанкӣ ташкил медиҳанд [2.101]. Вобаста ба ин гуфтан мумкин аст, ки дар шароити имрӯза заминаҳои молиявиро дар сатҳи институтсионалӣ ҳаҷми қарзҳои ба ин соҳа тақсир медиҳад ва дар ҳамин замина низ таваҷҷуҳи давлату ҳукумат ба ин масъала зиёд мебошад. Дар шароити имрӯза соҳибкорӣ як фаъолияти мустақили иқтисодӣ аст, ки дар доираи он як қатор имкониятҳои нави иҷтимоӣ иқтисодӣ ташаккул ёфта, ҳамзамон имкониятҳои нави фароҳам оварда мешаванд. Ҷаъба, ки таҷриба собит намудааст, ҷаъбҳои имрӯзаро дар айни замон ҷор омили асосӣ: пул, кадрҳои баландхаттисос, технология ва иттилоот ва фаъолияти соҳибкорӣ пеш мебаранд. Бо ин масъалаҳо гуфтан мумкин аст, ки соҳибкорӣ, агар ҷаъба, ки ҳамчун омили рушди иқтисодӣ таърихи ҷаъбинҳазорсола дорад, дар шароити имрӯза бо равишҳои ҷаъбинишавӣ ва пешрафтҳои техникаю технология сохт ва вазифаҳои худро густариш дода, ба яке аз муҳарриқҳои пешбарандаи иқтисодиёт ва иҷтимоӣ мубадал гардидааст.

Тавоноии иқтидорҳои соҳибкорӣ дар шароити имрӯза решаи амиқ институтсионалӣ дошта, дар ташаккул ва рушди он нақши ниҳодҳои давлатӣ дар бозсозӣ ва муҳити инфрасохтори он муҳим ва зарурӣ мебошад. Агар ҷаъба, ки дар фаъолияти соҳибкорӣ имкониятҳо аз тарафи давлат фароҳам сохта шаванд дар таъбиқ ва рушди минбаъдаи ин масъала як қатор масъалаҳои муҳими дигар низ вучуд доранд, ки он аз имкониятҳои молиявӣ, дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ, доштани технологияҳои ҳозиразамон, дастрасӣ ба иттилоотӣ мавҷуда, сатрагеияи мушаххаси ҳадафманд ва монанди инҳо аз зумраи он масъалаҳо мебошанд, ки дар муҳити рушди фаъолияти соҳибкорӣ заруранд. Аз ин хотир, дар шароити имрӯза хоҷагидорӣ, ки ҳиссаи баҳши соҳибкорӣ дар иқтисодиёти миллӣ ва рушди он назаррас мебошад ба таври зарурӣ заминаҳои рушди он бояд фароҳам гардида дастгирии ҳама тарафи он дар сатҳи ҳар як давлати мустақил бояд аввалия дошта бошад. Аз ин хотир, барои рушди баҳшҳои воқеии иқтисодиёт дар муҳити соҳибкорӣ универсалӣ бояд андешидани ҷораҳои зерин шарти муҳим ва зарурӣ бошанд:

1. Доштани мустақилияти иқтисодӣ дар самти истеҳсолот, коркард ва таҳвили молу маҳсулот ба таври озод. Дар сурати мавҷудияти мустақилияти иқтисодӣ, ки имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фароҳам оварда шудааст, ба ин ниҳоди воқеи иқтисодиёт имконият медиҳад то диверсификасияи истеҳсолоти молҳои аҳамияти умумидошта дар сатҳи иқтисодиёт ба роҳ монда шуда, мувозинати таъмини болоравии нархҳо пешгирӣ гардида, истеҳсолоти бидуни зарар дар сатҳи кишвар ба роҳ монда шаванд;

2. Истеҳсолоти имтиёзноки дохилӣ, ки вобастагии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистонро бештар фароҳам сохтааст. Имрӯз маҳдуд кардани молу маҳсулотҳои воридотӣ дар шароити имрӯза иқтисодиёт шартҳои зарурӣ буда, бо ҳамин роҳ таъсири омилҳои манфии муҳити беруна ба иқтисодиёт коҳиш меёбанд. Вобаста ба ин гуфтан мумкин аст, ки ҳар қатар вобастагии иқтисодиёти кишвар ба муҳити беруна аз ҳисоби молҳои аҳамияти умумидошта коҳиш дода шаванд, то ҳамоно андоза истеҳсолоти дохилӣ вусъат ва рушди иқтисодиёт таъмин карда мешавад;

3. Ташкили банқҳои махсус ва соҳавӣ, ки бевосита ба дастгирии истеҳсолоти дохилӣ нигаронида шудаанд. Вобаста ба ин, гуфтан зарур аст, ки аз давраи ҷаъбаи ибтидоӣ сармоя ҳамчун омили асосӣ рушди истеҳсолӣ ва беҳтаргардии фазаи иқтисодӣ маҳсуб ёфта тавассути он имкониятҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ нави, ки ба манфи ати ҷаъба мебошанд, фароҳам оварда мешавад. Вобаста ба ин, гуфтан мумкин аст, ки банқҳо ва дигар институтҳои қарзӣ маҳзани асосии таъмини истеҳсолкунандагон дохилӣ ба захираҳои қарзӣ мебошанд;

4. Ташкили муҳити ҳамоҳангии давлат бо баҳшҳои воқеии иқтисодиёт дар самти дастгирии истеҳсолоти афзалиятноки иқтисодӣ вобаста ба талаботи рӯзафзуни ҷаъба. Дар ҷаъбаи имрӯза иқтисодӣ давлат яҷейкаи асосии иқтисодиёт маҳсуб ёфта, нақши он дар танзим ва рушди самтҳои афзалиятноки он муҳим ва зарурӣ мебошад. Дар айни замон новобаста аз он, ки давлат имкониятро ба баҳши хусусӣ додааст, ҳамоно бидуни дастгирии он пешрафти иқтисодиёт ва истеҳсолоти афзалиятдор имконпазир нест. Бо ҳамин мақсад гуфтан мумкин аст, ки давлат дар фароҳам овардани шароити рушд нақши калидӣ дошта, пешрафти ин ё он соҳаи алоҳидаро бидуни дастгирии он тасаввур кардан ғайриимкон мебошад. Ҷамоҳангӣ ва ҳамкорӣ давлат бо баҳши воқеии иқтисодиёт дар сатҳи ҷаъба бояд ҳамчун масъалаи давомдор дар сатҳи зарурӣ бошад;

5. Назорати қатъӣ аз рӯйи диверсификатсияи истехсолоти дохилӣ вобаста ба нигоҳ доштани мувозинати нархҳо аз ҳисоби тағйирёбӣ ё каму зиёд шудани молу маҳсулотҳои истехсолоти дохилӣ. Дар заминаи ин гуфтан мумкин аст, ки диверсификатсияи истехсолоти дохилӣ дар сатҳи минтақаҳо шартӣ зарурӣ буда дар ин замина метавон бозори дохилӣ бо маҳсулотҳои худӣ ғанӣ гардонид, мувозинати нархҳо дар сатҳи иқтисодиёт нигоҳ дошта тавонем;

6. Зиёд намудани ҳисса ва ҳаҷми сармоягузорию қарзҳои ба баҳши воқеии иқтисодиёт. Вобаста ба ин қайд кардан зарур аст, ки дастгрии содда ба захираҳои қарзӣ ва сармоягузорӣ яке аз механизмҳои асосие маҳсуб меёбад, ки он метавонад норасоии захираҳои молиявиро дар сатҳи баҳши воқеии иқтисодиёт бартараф намуда, имконияти истехсолкунандагонро васеъ гардонад.

АДАБИЁТ

1. Махшулов С.Дж., Ходжаев Б.Б., Сафаров Қ.С. Банковские кредиты как важный источник финансовых ресурсов для производства сельскохозяйственной продукции. / С.Дж. Махшулов, Б.Б. Ходжаев, Қ.С. Сафаров / [ТЕКСТ] Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2018.- № 11. - 6 с.
2. Махшулов, С.Дж. Проблемы банковского кредитования в сельскохозяйственном секторе и пути их решения / С.Д. Махшулов, Б.Б. Ходжаев // Финансово-экономический вестник. – 2018. – № 3(15). – С. 101-106. – EDN HOLIXP.
3. Махшулов, С.Ч. Таъсири қарзҳои бонкӣ ба самаранокӣ истехсолоти кишоварзӣ: махсусияти 08.00.10 "Финансы, денежное обращение и кредит": диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Махшулов Махшулов Саидхуҷа Чумаевич. – Душанбе, 2021. – 195 с. – EDN NEILDT.
4. Бюллетени омили бонкии соли 2018, №12 (281).
5. Бюллетени омили бонкии соли 2019, № 4 (285).
6. Бюллетени омили бонкии соли 2019, №12 (293).
7. Бюллетени омили бонкии соли 2020, №12 (305).
8. Бюллетени омили бонкии соли 2021, №12 (316).
9. Бюллетени омили бонкии соли 2022, №02 (319).
10. Бюллетени омили бонкии соли 2022, №12 (281).

МАСЪАЛАҲОИ АРЗЁБИИ ДАСТГИРИИ МОЛИЯВИИ БАҲШИ ВОҚЕИИ ИҚТИСОДИЁТ ДАР МАРҲАЛАИ ҶАҲОНИШАВӢ

Аннотатсия. Масъалаҳои мубрами дастгирии молиявии баҳши воқеии иқтисодиёт яке аз баҳшҳои қалибии иқтисодиёти мамлакат маҳсуб ёфта ба ин ҷараён дар сатҳи ҳукумат аҳамияти институтсионалӣ дода мешавад. Вобаста ба ин дар мақолаи мазкур масъалаҳои муҳимми дастгирии молиявии баҳши воқеии иқтисодиёт матраҳ гардидааст. Муаллиф дар мақолаи мазкур ба афзалиятҳои иқтисодӣ, ки онҳо ба воситаи механизмҳои молиявӣ қарзӣ фароҳам оварда мешаванд тақия намуда ба як қатор натиҷаҳои назаррас низ ноил гардидааст. Дар мақола муаллиф ба он ишора намудааст, ки амалқардҳои институтсионалӣ омилҳои асосии рушди истехсолоти дохилӣ маҳсуб ёфта ба воситаи ин рушди иқтисодиёт дар сатҳи зарурӣ таъмин карда мешавад.

Калимаҳои асосӣ: баҳши воқеии иқтисодиёт, низоми мураккаб, марҳалаи ҷаҳонишавӣ, муносибатҳои нави бозорӣ, танзими давлатии рушди иқтисодиёт, соҳибқорӣ истехсолӣ, низоми молиявӣ қарзӣ.

ВОПРОСЫ ОЦЕНКИ ФИНАНСОВОЙ ПОДДЕРЖКИ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. Актуальные вопросы финансовой поддержки реального сектора экономики являются одними из ключевых в экономике страны, и этому процессу придаётся институциональное значение на государственном уровне. В связи с этим в данной статье рассматриваются важные вопросы финансовой поддержки реального сектора экономики. В данной статье автор акцентирует внимание на экономических преимуществах, которые обеспечиваются посредством финансово-кредитных механизмов и позволили достичь ряда существенных результатов. В статье автор отмечает, что институциональные меры являются основным фактором развития отечественного производства, благодаря чему обеспечивается экономическое развитие на необходимом уровне.

Ключевые слова: реальный сектор экономики, сложная система, этап глобализации, новые рыночные отношения, государственное регулирование экономического развития, промышленное предпринимательство, финансово-кредитная система.

ISSUES OF ASSESSING FINANCIAL SUPPORT FOR THE REAL SECTOR OF THE ECONOMY IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Annotation. Current issues of financial support for the real sector of the economy are among the key ones in the country's economy, and this process is given institutional significance at the state level. In this regard, this article examines important issues of financial support for the real sector of the economy. In this article, the author focuses on the economic benefits that are provided through financial and credit mechanisms and have allowed achieving a number of significant results. In the article, the author notes that institutional measures are the main factor in the development of domestic production, due to which economic development is ensured at the required level.

Keywords: real sector of the economy, complex system, stage of globalization, new market relations, state regulation of economic development, industrial entrepreneurship, financial and credit system.

Сведения об авторах:

Ализода Саидшоҳ Амирош-доктор философии (PhD), доктор по специальности 6D050900-Финансы (6D050901 - Финансы, денежные операции и кредит) кафедра финансы Таджикского государственного финансово-экономического университета. 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 904559696.

Хабибова Гулрухсор Одинаевна-ассистент кафедры налогообложения и страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета. 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 000608588. E-mail: Habibova2000@mail.ru.

About authors:

Aliyev Saidshoh Amirsho - Doctor of Philosophy (PhD), Doctor with a degree in 6D050900-Finance (6D050901 - Finance, Monetary

ТДУ:

МАСЪАЛАҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ДАРОМАДИ ПУЛИИ АҲОЛӢ ВА САТҲИ ЗИНДАГИИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Сафолов А.Ш.-Донишгоҳи давлати молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ. даромади пулии аҳолии, сатҳи зиндагии аҳолии, сабаби истеъмоли, нархҳои истеъмоли, ғайриқабилӣ ҳаҷагидорӣ, тафриқабалии сатҳи даромади аҳолии, сатҳи рушди иқтисодӣ.

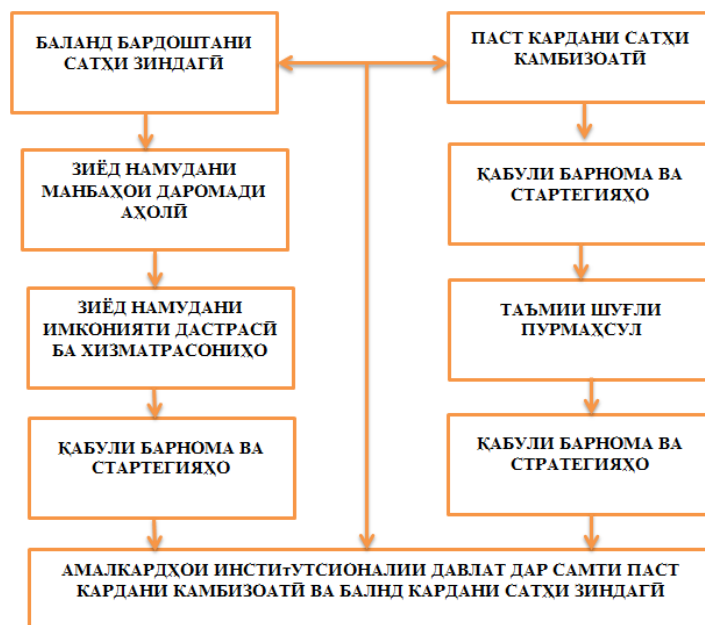
Дар ҳама давру замон оила ва сатҳи зиндагии он дар мақсади таваҷҷуҳи ҳукумати кишварҳо қарор гирифта, таъмини зиндагии шоистаи онҳо ва дастрасӣ ба омилҳои барои зиндагии онҳо зарур вазифаи муқаддаси давлатҳо мебошад. Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, дар ҳолати иқтисодӣ тамоми ҳадафҳои стратегии кишвар хусусияти иқтимоӣ дошта меҳвари асосии рушди онҳоро сатҳи зиндагии аҳолии ташкил медиҳад. Аз ин хотир, заминаҳои ташаккули рушди тамоми нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар доираи меҳварҳои иқтимоӣ ташаккул ёфта бунёди сарчашмаҳои нав, таъмини субот, рушди самтҳои дохилию хориҷии он низ ба мақсад бехтаргардонии фазои зиндагии ҳолати нигаронида шудааст. Новобаста аз он, ки дар сатҳи муносибатҳои ҷамъиятӣ тамоми сохтору соҳаҳо ғайриқабилӣ алоҳида доранд дар таркиби ғайриқабилӣ онҳо манфиатҳои иқтимоӣ ҳамчун асос ва заминаи бунёди махсус меёбанд.

Вобаста ба ин гуфтаҳо сатҳи зинадгии аҳолии ҳамчун масъалаи меҳвари зери таваҷҷуҳи ҳукумати кишвар қарор дошта, давлат ҳамеша пайгири бехтаргардонии сифати он мебошад. Дар ҳама шароит густариши муносибатҳои гуногуни иқтисодӣ, сиёсӣ ва иқтимоӣ ба давлатҳои хориҷӣ ҳадафҳои бунёдии рушди иқтимоиро инъикос менамоянд. Дар навбати аввал, агар ҳадафҳои асосии давлату ҳукумат ба масоили мубрами бехтаргардонии сифати зиндагии аҳолии ва суботи доимии он нигаронида шуда бошад, дар навбати дигар маҳз аҳолии ва дар заминаи ин кадрҳои баландиқтисос боиси он мегарданд, ки давлат дар арсаи байналмилалӣ нуфузи бештар дошта бошад. Ба ин хотир, зарурияти тақвияти амалкардҳои стратегии давлат барои фароҳам овардани солимии аҳолии дар самти маънавият ва тандурустӣ аз омилҳои бунёдие махсус меёбанд, ки онҳо метавонанд ба ояндаи давлату миллат таъсири мусбат ё баръакс расонанд. Таъмини субот ва солимии аҳолии низ ҳамчун масъалаи домандор буда, он решаи бунёди ба тамоми соҳа ва сохторҳои алоҳидаи ҷамъиятӣ дорад.

Таҷаббусҳои маҷмуии давлат дар самти зиёд намудани даромади пулии аҳолии ба мақсади бехтар кардани сатҳи зиндагии аҳолии ва бо ин роҳ ба таври нақшвай паст кардани сатҳи камбизоатӣ доимӣ буда, давлат ин ҳадафҳои худро тавассути сохторҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ дар амал татбиқ менамояд.

Дар таҷриба афзоиши даромад ин як чараёни раванди иқтисодӣ аст, ки онро метавон тавассути воситаҳои гуногуни ҳуқуқӣ, ба монанди маориф, пешрафти касбӣ ё соҳибкорӣ ба даст овард¹.

Талошҳои пайвасти ҳукумати кишвар дар доираи ду масъалаи муқобилмаъно сурат мегиранд, ки мушаххасоти онро дар расми 1 ба таври мушаххас мушоҳида кардан мумкин аст.

Сарчашма. Таҳияи муаллиф

Расми 1. Масъалаҳои мубрами баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ ва камбизоатӣ дар шароити имрӯза

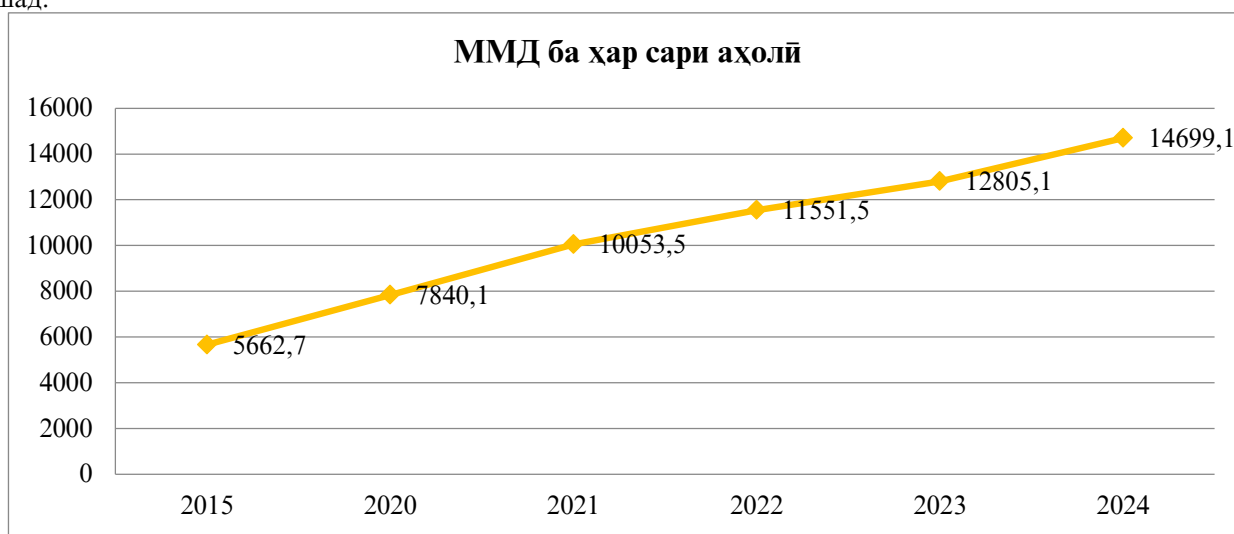
Масъалаҳои ташкили заминаҳои рушди сатҳи зиндагии аҳолии хусусияти минтақавӣ ва маҳаллӣ дошта дар он имкониятҳои рушд вобаста ба минтақаҳо аз рӯи мавқеъ ва иқтидорҳои мавҷуда ба роҳ монда

¹ <https://www.google.com/search?q>

шавад. Қайд кардан зарур аст, ки масъалаи баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли ва паст кардани сатҳи камбизодатӣ аз зумраи он масъалаҳое махсуб меёбад, ки дар он талаботу имкониятҳои рушд гуногун мебошанд. Аз ин хотир, зарурияти тақвияти ин масъала талаб менамояд, ки амалкардҳои ҳамаҷонибаи манфиатовар тарҳрезӣ ва татбиқи онҳо зери назорати доимӣ қарор дода шаванд. Дар сатҳи ҷамъият даромади пулии аҳоли дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ бо чанд роҳ таъмин карда мешавад. Зеро даромади аҳоли ин захираҳои пулиест, ки одамон аз манбаъҳои гуногун, аз қабили музди меҳнат, кумакупулиҳои иҷтимоӣ ва даромад аз тиҷорат, амвол ва монанди инҳо мегиранд.

Дар баъзе сарчашмаҳо нишондиҳандаи «даромади зиндагӣ» одатан ба сатҳи зиндагии аҳоли вобаста мебошад, ки он ҳам даромади пулӣ ва ҳам даромади истеъмолии мол, амнияти иҷтимоӣ ва шароити зиндагиро дар худ таҷассум менамояд. Нишондиҳандаи муҳим дар инъикоси сатҳи зиндагии аҳоли даромади воқеӣ мебошад, ки таварруро ба назар мегирад ё «маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) ба сари аҳоли», ки ҷаъолияти иқтисодии кишварро тавсиф мекунад. Таҳлилҳо ва тамоюлҳо дар солҳои охир нишон медиҳанд, ки як қатор нишондиҳандаҳое, ки тавассути он ба даромади пулии аҳоли баҳо медиҳанд тамоили зиёдшавӣ доранд. Қайд кардан зарур аст, ки рушди нишондиҳандаҳои молиявӣ иқтисодӣ агар аз як тараф ба муваффақиятҳои давлатӣ дар самти рушди устувори иқтисодӣ бошад, аз дигар тараф беҳтаргардии сифати зиндагии аҳоли ва сатҳи даромаднокии он мебошад. Дар давоми 10 соли охир тамоми нишондиҳандаҳое, ки устувори иқтисодиёти иҷтимоии аз рӯи он баҳо дода мешаванд, тамоили зиёдшавӣ доранд. Илова бар ин, гуфтан мумкин аст, ки яке аз муваффақиятҳои асосии давлат дар самти рушди иқтисодӣ ин ММД ба ҳар сари аҳоли мебошад, ки тамоили тағйирёбии онро дар диаграммаи 1 дидан мумкин аст.

Рушди иқтисоди миллӣ дар заминаи баҳодихии ММД мувофиқи мақсад буда, дар доираи он имкониятҳои нави ба муваффақият расидани Ҷумҳурии Тоҷикистонро мушоҳида кардан мумкин аст. Зеро дар таркиби ММД-дастоварду муваффақиятҳои тамоми сохторҳои иқтисодиёти иҷтимоӣ: кишоварзӣ, саноат, энергетика, хизматрасонӣ, молия ва бонқдорӣ шомил мебошанд ва таркибан рушди соҳаҳои мазкур рушди ММД-и кишварро ташкил медиҳад. Аз ин хотир, гуфтан мумкин аст, ки дар шароити нави ҳоҷагидорӣ ҷанбаҳои мусбати баланд гардидани даромади пулии аҳоли аз рушди бахши воқеии кишвар низ вобаста мебошад. Аз ин лиҳоз, афзоиши ММД ба ҳар сари аҳоли яке аз механизмҳои асосие мебошад, ки тавассути он ба афзоиши воқеии иқтисодӣ давлат дар самти муваффақ гардидан дар рушди иқтисодиёти миллӣ мебошад.

Сарчашма. Дар асоси маълумотҳои бюллетени омили бонкӣ таҳия шудааст.

Даграммаи 1.- МДД- ба ҳар сари аҳоли дар давоми солҳои 2015-2024 бо ҳазор сомонӣ

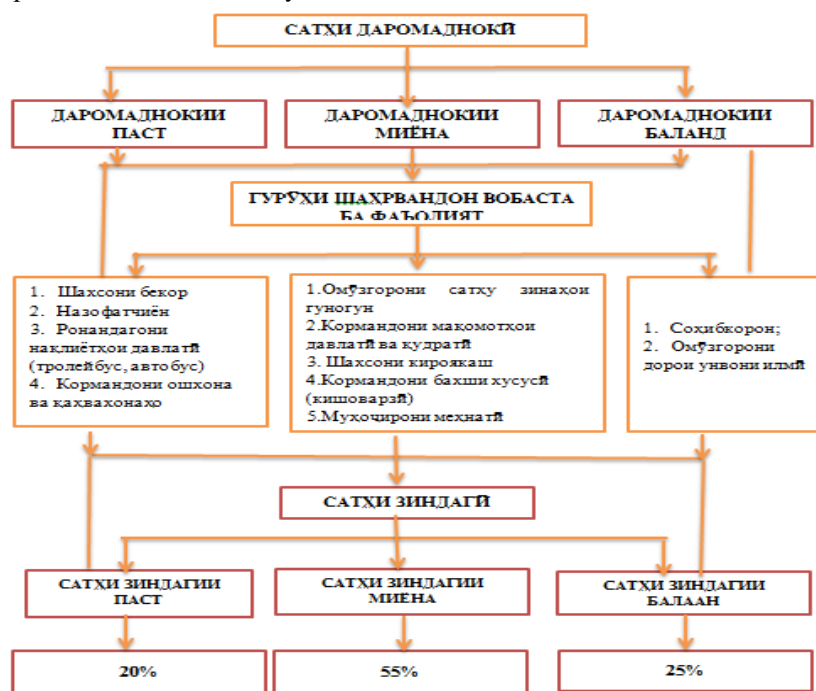
Чи тавре аз дидаграммаи 1 айён аст, агар соли 2015 тақсими ММД ба ҳар сари аҳоли маблағи 5662,7%-ро ташкил намуда бошад, ин нишондиҳанда дар соли 2024 ба 14699,1 ҳазор сомонӣ баробар гардидаст, ки дар муқоиса бо ҳамина давраи ҳисобгардида ба адозаи 9036,4 сомонӣ ё ба меъёри 159,8% афзоиш ёфтааст. Албатта, гуфтан мумкин аст, ки дар давоми солҳои таҳлилшаванда рушди нишондиҳандаи мазкур ба таври солона ҳар сол ба ҳисоби миёна 17,8% афзоиш ёфтааст, ки рушди асосии он махсусан баъд аз соли 2021 рост меояд.

Қайд кардан зарур аст, ки ташаббусҳои ҳукумати кишвар баъд аз бартараф кардани норасоии сохторие, ки ҳосияти аввалиндараҷа доштанд, имкон дод то давлат барои беҳтар гардидани сифати зиндагии аҳоли ва сатҳи даромаднокии он танҳо ба омилҳои иқтисодӣ рӯй оварда, устувори ҷомеаро дар заминаи омилҳои иқтисодӣ таъмин намояд. Вобаста ба ин, мо пешниҳод менамоем, ки барои рушди минбаъдаи иқтисодиёт ва дар заминаи сохтани зиндагии дорой тамоми имкониятҳо ба аҳолии Тоҷикистон зарур аст, ки дар давраҳои минбаъда ба масъалаҳои зерин аҳамияти аввалиндараҷа дода шавад:

1. Дастгирии доимии бахши воқеии иқтисодиёт аз тарафи давлат ва иловатан додани имконият ба сохтору муассисаҳое, ки онҳо метавонанд бахши воқеии иқтисодиётро дастгирии молиявӣ ва ғайри молиявӣ менамоянд;

2. Додани имконият ба бахши соҳибкорию истехсолӣ ва дар заминаи ин баланд бардоштани иқтисодии далаат, аз қабилӣ зиёд намудани бучетӣи давлатӣ, зиёд намудани иқтисодии содиротӣ;
3. Аз ҳисоби маблағҳои иловагӣ, ки аз манбаъҳои иловагии даромадҳои давлатӣ ба даст меоянд, ташкили фондҳои мақсаднокӣ иловапулӣ ба рӯйпуш кардани хароҷотҳои бахши воқеии иқтисодӣ;
4. Дар асоси чораҳои дахлдори сохторӣ ва ғайрӣ аз байн бурдани омилҳои манфии субъективӣ ва объективӣ ба хотири додани имконияти васеъ ба истехсолкунандагони маҳсулотҳои ниёзи аввал, ки ба зиндагии шӯистаи аҳоли муҳим ва зарурӣ мебошанд;
5. Додани имконият ба истехсолкунангони хурди хонаводагӣ ҷиҳати таъмини як минтақа ё маҳал бо маҳсулотҳои соҳаи кишоварзӣ ва дар заминаи ин шароит фароҳам сохтан ба раванди ҳамгироии маҳал ва минтақа дар номгӯи молу маҳсулотҳо;
6. Ба аҳолии қобили меҳнат фароҳам овардани шароити корӣ ва дар заминаи ин баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат бо роҳи ташкили шароитҳои минтақавӣ;
7. Риояи таносуби тақсими ҷамъиятии меҳнат ва ба таври ҷиддӣ расидагӣ намудан ба он дар самти бо ҷои кори доимӣ таъмин намудани аҳолии қобили меҳнат заруриятро пеш меорад, ки давлат ҳавасмандии истехсолкунандагони хурдро дар зери таваҷҷуҳи худ қарор медиҳад;
8. Ташкил намудани тижорати электронии хонагӣ барои нафарони қобилияти баланди коридошта, ки дар истифодаи воситаҳои ҳозиразамони пардохтӣ сарм доранд ва метавонанд ба воситаи технологияҳои рақамӣ аз хона ва мавқеи ҷойгиршавии худ тижорати электрониро ба роҳ монда, соҳиби даромади иловагӣ гарданд.

Татбиқи амалии чунин чораҳои пешниҳоднамудаи мо ҳосияти умумиқисодӣ ва макроиқтисодӣ доранд, аз ин лиҳоз, зарурии татбиқи онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳим ва зарурӣ мебошад. Дар сурати андешидани тадбирҳои зарурӣ бораи расидан ба ҳадафҳои ба рушди иқтисодӣ ва даромади аҳоли нигаронидашуда, муҳим ва зарурӣ мебошад. Қайд кардан зарур аст, ки барои мушаххас намудани сатҳи зиндагии аҳоли ба манбаъҳои даромади аҳоли ва музди маош ва даромадҳои иловагӣ назар афкандан як зумра меъёрҳои навро ба миён меоварад. Дар айни замон манбаъҳои даромади аҳолии кишвар гуногун буда, яке ба даромаднокӣ паст, дигаре ба даромаднокӣ миёна, миёна ва баъзеҳо ба даромаднокӣ баланд дастрасӣ доранд. Илова бар ин, тафриқабандии даромади пулии аҳолиро вобаста ба меъёрҳои мушаххаснамоӣ дар расми 2 нишон дода шудааст.

Расми 2.-Даромаднокӣи пулии аҳоли ва тафриқабандии он вобаста ба соҳаи ҷаҷҷҷҷҷ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Вобаста ба табақабандии сатҳи даромаднокӣи аҳоли моро зарур аст, ки вобаста ба сатҳи даромаднокӣ, манбаъҳои даромад ва табақаи аҳоли вобаста ба сатҳи зиндагӣ чораҳои зарурӣ анешида дар заминаи ин чораҳои зарурӣ андешем. Малум аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди пушти сар кардани душвориҳои ҷанги шаҳрвандӣ ба сифати модели асосии рушд ва расидан ба нишондиҳандаҳои баҳодихии сатҳи баланди он ин беҳтаргардонии сатҳу сифати зиндагии аҳоли тавассути омилҳои иқтисодӣ мебошад. Илова бар ин, дар таркиби омилҳои иқтисодӣ, яке аз нишондиҳандаи асосии он, ки ба аҳоли ва дараҷаи зиндагии он дахл дорад ин даромади пулии аҳоли мебошад. Даромади пулии аҳоли, қисми муҳимми низоми иҷтимоии давлат буда, таъмини он роҳу воситаҳои гуногун дорад. Дар таҷрибаи гуфтан мумкин аст, ки роҳҳои баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ ва даромади пулии он роҳу воситаҳои гуногун дорад, аммо дастрасӣ ба он ва ҳис намудани масъулият барои расидан ба чунин ҳадафҳо муҳим ва зарурӣ мебошад. Бинобар ин, тибқи маълумотҳои дар расм овардашуда гуфтан мумкин аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тафриқабандии даромади пулии аҳоли муҳим ва зарурӣ буда, мушаххас намудани меъёрҳои баҳодихи он ва роҳҳои расидан ба он низ гуногун мебошанд. Албатта, гуфтан мумкин аст, ки муваффақиятҳои Ҷумҳурии

Тоҷикистон дар давраи соҳибистиклолӣ, албатта ба сатҳи минималӣ расонидани аҳолии камбизоат ва ба ҳадди аксар расонидани зиндагии миёна ва ба сатҳи назаррас расонидани зиндагии шоистаи аҳолии Тоҷикистон мебошад, ки ин албатта заҳматҳо ва талошҳои пайвастаи роҳбарияти олии кишвар мебошад.

Албатта ба ҳадди аксар расонидани табақаи миёнаи зиндагии аҳоли асосан дар кишвар баъд аз соли 2005 оғоз гардида, суръати рушди он баъд аз соли 2010 оғоз гардид, ки имрӯз он ба дараҷаи назарраси ба рушд ниғаронидашуда расидааст. Ҳамзамон, бо ин гуфтан мумкин аст, ки новобаста аз он, ки даромади тафриқабандии сатҳи даромади аҳоли ба се гурӯҳи асосӣ чудо гардидааст, ҳамзамон сатҳи зиндагии аҳоли низ монанд ба ин ба се гурӯҳи асосӣ чудо гардидааст, ки ин албатта ба дараҷаи музди маош, шуғл ва сатҳи даромаднокию манбаъҳои он вобаста мебошад.

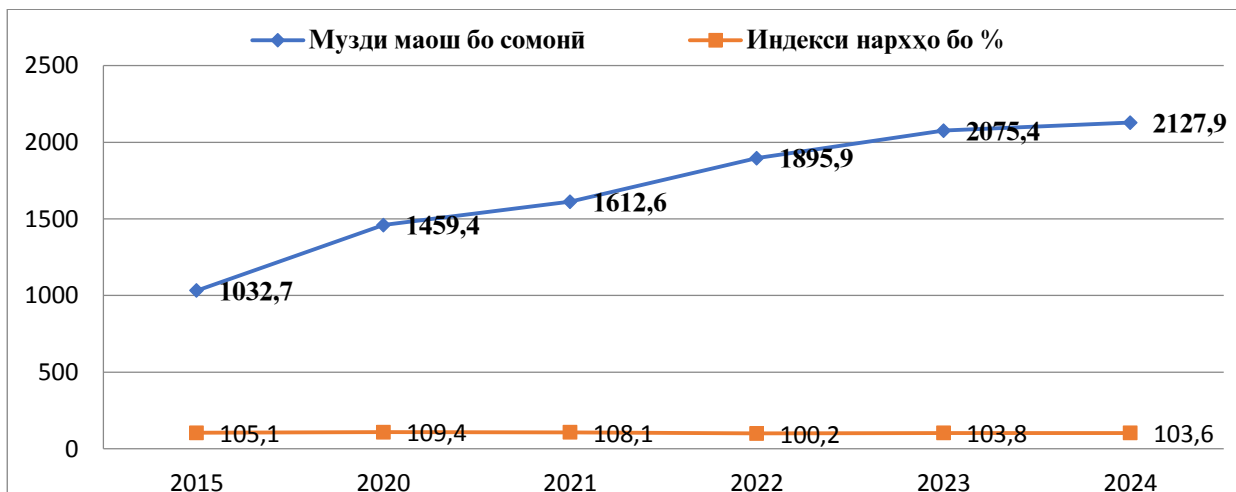
Хушбахтона, бо шарофати соҳибистиклолӣ он табақаи аҳолие, ки сатҳи пасти даромаднокии ва зиндагӣ доранд, он нафароне мебошанд, ки аз ҳисоби омилҳои дигари фароҳам овардаи давлат фаъолият менамоянд. Албатта, ба ин гурӯҳи одамон он нафароне шомиланд, ки музди маоши моҳонаи онҳо аз 1000 сомонӣ дар як моҳ камтар аст, ё аз ҳисоби бекорӣ тавассути дастгирии дигарон зиндагӣ менамоянд. Илова бар ин, ин гурӯҳи одамон дар ҷамъият мавқеъ дошта, онҳо танҳои зиндагии паст доранд, албатта бо хӯрок ва пӯшок барои зиндагӣ қардан таъминанд, аммо меъёрҳои стандартии зиндагиро доро намебошанд.

Илова бар ин, гуфтан мумкин аст, ки қисми зиёди аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон табақаи миёнаи зиндагӣ доранд ва даромади пулии онҳо вобаста ба самтҳои фаъолияти гуногуни онҳо низ миёна мебошад. Албатта, қисми зиёди аҳолие, ки даромади миёнаи пулӣ ва зиндагӣ доранд, албатта аз рӯи баҳодихии сифри баҳои хуб дода мешавад ба онҳо. Яъне, вобаста ба ин мо бар он назарем, ки агар ба даромаднокии паст ё сатҳи зиндагии паст баҳогузори намоем, пас дар ин сурат гуфтан мумкин аст, ки баҳои зиндагии ҷунин табақа қаноатбахш мебошад. Дар Тоҷикистон, ки қисми зиёди аҳоли сатҳи миёнаи зиндагӣ ва сатҳи миёнаи даромади пулӣ доранд, ба ҷунин табақаи баҳои хуб додан мувофиқи мақсад мебошад. Зеро ин гурӯҳ ба меъёрҳои ҳадди аксари зиндагӣ дастрасӣ доранд ва дар ин масъала гуфтан мумкин аст, ки онҳо дорои ҷойи қори мувофиқ бо музди маоши миёна, соҳиби воситаи нақлиёти гуногун, сатҳи пуллаи таъминнокии ғизоӣ ва пушакӣ, дорои маълумоти олӣ бо ҳадди аксарӣ ва бо зиндагии шоиста мебошанд. Шояд дар ҷунин табақаи аҳоли сатҳи захиракунии паст вучуд дошта бошад, аммо аз рӯи меъёри паст шояд ҷунин ҳолат ҷой дорад, ки таҳқиқи муқаммалӣ онро бо дар паҳлуҳои дигари таҳқиқоти худ мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Ба ин гуфтан мумкин аст, ки табақаи зиндагии миёнадошта ташаббускорони асосие мебошанд, ки талоши онҳо барои расидан ба зиндагии олӣ ё аъло мебошанд.

Дар мавриди дигар гуфтан мумкин аст, ки табақаи шахрвандони даромади пулии баланд дошта ва ҳамзамон сатҳи баланди зиндагидошта он нафароне шомил мебошанд, ки онҳо дар баробари музди маош даромадҳои иловагии тичоратӣ аз фаъолияти соҳибкорӣ доранд. Албатта, тағйиротҳои ҷамоати шахр ва вилояту ноҳия, шахр ва минтақаҳои алоҳида аз он шаходат медиҳад, ки аксар ободкорҳои дар заминаи дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ ва манбаъи даромади онҳо ташаккул меёбад, ки ин албатта қобили ситоиш мебошад. Рӯ овардан ба фаъолияти соҳибкории хурду миёна дар сатҳи воқеӣ ва қисман маҷозӣ ба мо имкон медиҳад, ки қисми зиёди аҳолии қобили меҳнат ва ташаббускорро ба ин шакли фаъолият ҷалб намуда, бо ин роҳ даромади пулии аҳоли ва сатҳи зиндагии онро боло бардорем. Ва дар як давраи муайян тавонем сатҳи камбизоатиро ба нқтаи пастарин ва табақаи аҳолии даромади баланди пулидоштаро зиёд намоем. Албатта, то ҷӣ андозае, ки аҳоли даромади баландошта зиёд гардад, то ҳамаи андозаи аҳолии камбизот коҳиш меёбад ва танҳо шояд нафароне боқӣ монанд, ки онҳо муваққатан ниёзманд мебошанд. Албатта, дар баробари ҳамаи ин ба табақаи аҳолие, ки даромади баланди пулӣ доранд ба зиндагии онҳо баҳои аъло додан мумкин аст. Ҷунин шахсон дорои тамоми имкониятҳои зиндагӣ буда, ҳамзамон метавонанд, худ ва оилаи худро дар як сол то ду маротиба ба истироҳат фаро гиранд, ки ҷунин истироҳатҳо истироҳатҳои саҳӣ ва профилактикӣ тиббӣ мебошанд.

Албатта, аз рӯи тамоюлҳои болоравии музди маош гуфтан мумкин аст, ки дар давоми 10-15 соли охир даромади моҳонаи аҳоли дар сатҳи минималӣ ба ҳисоби миёна шояд аз 8-10 ҳазор сомонӣ боло равад. Зеро таҳлилҳои солҳои охир нишон медиҳанд, ки даромади пулии аҳоли аз ҳисоби боло рафтани нишондиҳандаҳои макро иқтисодӣ асосан ММД ва бучети давлатӣ тамоили зиёдшавӣ дорад, ки ин метавонад ба таври домандор сурат гирад. Ба ин хотир, рушд додани бахшҳои муҳими иқтисодиёти иҷтимоии давлат дар даҳсолаҳои охир метавонад сатҳи зиндагии аҳоли ва даромади пулии онҳоро беҳтар гардонад. Ҷи тавре, ки аз таҳлилҳо бар меояд даромади пулии аҳоли вобаста ба даромаднокии онҳо боло меравад, онро аз музди маош дар диаграммаи 2 мушоҳида қардан мумкин аст.

Вобаста ба маълумотҳои диаграммаи мазкур гуфтан мумкин аст, ки ба ҳам муқоиса намудани алоқамандии баъзе нишондиҳандаҳое, ки хусусияти психологӣ доранд, метавонанд то як андоза боварии аҳолиро ба нишондиҳандаҳои рушди Тоҷикистон дилғарм созанд. Илова бар ин, агар дар бораи таъсири мутақобили музди маош ва сатҳи нархҳо ҳарф занем, пас маълум мегардад, ки дар ҷан соли охир болоравии ҷашмраси музди маош ба болоравии сатҳи нархҳо таъсири манфӣ намерасонад. Илова бар ин, гуфтан мумкин аст, ки аксар мардуме, ки болоравии нархҳо ба болоравии музди маош рабт медиҳанд, аз ин дигарамма муайян қардан мумкин аст, ки дар давоми 4-5 соли охир ин масъала асоси воқеӣ надорад. Зеро як омил дигари ба сатҳи зиндагии аҳоли таъсиррасонанда ин болоравии сатҳи нархҳо мебошад. Ҷи тавре, ки аз маълумотҳои диаграммаи 2 аён аст, дар давоми солҳои 2020-2025 мусаллам аст, ки ҳамасола дар сатҳи 20 то 30% музди маоши қормандони қасбу қорҳои гуногун ва ҳамзамон маоши ҳадди ақал аз тарафи Роҳбари Олии кишвар ба хогири беҳтар қардонидани сифати зиндагии аҳоли боло бардошта мешавад.

Сарчашма. Дар асоси маълумотҳои Бюллетени омири бонкӣ, интишори охири соли 2024, №12 (353).

Диаграммаи 2.-Индекси нархҳои сабасти истеҳсоли ва музди маоши моҳонаи кормандон барои солҳои 2015-2024

Ва чи тавре, ки айён аст, аксар мардум бар он назаранд, ки болоравии музди маош дар Тоҷикистон омили асосии болоравии сатҳи нархҳо мегардад, ё ба қавли дигар болоравии қурби асъори хориҷӣ нисбат ба сомонӣ боиси болоравии нархҳо мегардан, аммо ин нишондиҳандаҳо дар айни замон ба болоравии нархҳо қариб алоқамандӣ надорад. Зеро, агар музди маош дар соли 2015-1032,7 сомониро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2024-2127,9 сомониро ташкил намудааст, ки нисбат ба соли 2015-1095,2 сомонӣ ва ё 106% зиёд шудааст ва индекси нархҳо ба ҳисоби % бошад дар солҳои таҳлилшаванда ҳатто дар муқоиса ба соли 2015 қарб бетағйир мондааст.

Илова бар ин, гуфтан мумкин аст, ки рушди нишондиҳандаҳои Тоҷикистон воқеан дар давоми солҳои охир қаоатмандкунанда буда, рушди онҳо назаррас мебошад. Чунончи аз Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28.12.2024 бар меояд «Давоми 33 соли Истиқлоли давлатӣ аҳолии Тоҷикистон қариб 2 баробар афзоиш ёфтааст, Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ соли 2018 ба 71 миллиард ва соли 2024 ба 150 миллиард сомонӣ расида, ба ҳар сари аҳоли қариб 15 ҳазор сомонӣ баробар гардидааст. Даромади пулии аҳоли аз 41,1 миллиард сомонии соли 2018 ба 147 миллиард сомонӣ дар соли 2024 расонида шуд, яъне 3,6 баробар зиёд гардид. Ҳаҷми умумии хароҷоти буҷети давлатӣ ба соҳаҳои иҷтимоӣ аз 9,1 миллиард сомонии соли 2012 то ба 19 миллиард сомонӣ расонида шуд, ки ин 2,1 маротиба зиёд мебошад»[1].

Аз таҳлили маълумотҳои овардашуда вобаста ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ гуфтан мумкин аст, ки тибқи таҳлилҳо, агар ба сатҳи болоравии нарҳо қурби асъори хориҷӣ ва дараҷаи музди маош таъсири манфӣ нарасонанд, пас таҳқиқи ҷанбаҳои дигари ба ин масъала таъсиррасонда мавриди таҳқиқ қарор гирифта, роҳҳои пешгирии он мушаххасан пешниҳод гарданд. Вобаста ба ҳамаи ин, қайд кардан зарур аст, ки барои баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии аҳоли дар заминаи омилҳои даромаднокӣ аҳамият додан ба масъалаҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

1. Дар асоси баназаргирии меъёрҳои баҳодихии сифати зиндагии аҳоли муайян намудани меъёрҳои баҳодихӣ ва қонунигардонии раванди ҳисоб намудани он;
2. Тибқи стратегия ва барномаҳои давлатӣ фароҳам овардани шароити ҷиҳати фарогирии молиявӣ ва маърифати молиявӣ ҷиҳати ба маротиб баланд бардоштани даромади пулии аҳоли;
3. Ташкили тижорати электронӣ ва фосилавӣ асосан барои нафарони хонашин ва касоне, ки имконияти ҷисмонӣ ва маърифати баланди иттилоотӣ доранд;
4. Татбиқи барномаҳои дахлдори соҳавӣ ва назорати доимии онҳо ба хоҳири баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ва даромади пулии аҳоли ва ғ.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 2024
2. Бюллетени омири бонкӣ, интишори охири соли 2015, №12 (245).
3. Бюллетени омири бонкӣ, интишори охири соли 2020, №12 (305).
4. Бюллетени омири бонкӣ, интишори охири соли 2021 №12 (316).
5. Бюллетени омири бонкӣ, интишори охири соли 2022, №12 (329).
6. Бюллетени омири бонкӣ, интишори охири соли 2023, №12 (341).
7. Бюллетени омири бонкӣ, интишори охири соли 2024, №12 (353).
8. Манбаъи электронии <https://www.google.com/search> (санаи муроҷиат 12.08.2025)

МАСЪАЛАҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ДАРОМАДИ ПУЛИИ АҲОЛӢ ВА САТҲИ ЗИНДАГИИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур муаллиф ба яке аз масъалаҳои асосие, ки ба иқтисодии давлат ва рушди иқтисодиёти он дар дохил ва хориҷи кишвар баҳо медиҳанд, сифати зиндагии аҳоли ва даромади пулии он таҳқиқоти илмӣ анҷом дода, дар ин самт ба як қатор дастовардаҳои илмӣ ноил гардидааст. Қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ мо масъалаҳои мубрами масъалаҳои баланд бардоштани даромади пулии аҳолиро бо назардошти таъсири омилҳои гуногуни

объективӣ, минтакавӣ ва фароминтакавӣ таҳлил намуда, дар ин сатҳ як қатор нишондиҳандаҳои мушаххас таҳлил гардидаанд. Илова бар ин, муаллиф ба масъалаҳои мубрами баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ ва паст фаровардани сатҳи камбизоатӣ дар шароити имрӯза, даромаднокии пулии аҳоли ва тафриқабандии он вобаста ба соҳаи фаъолият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Индекси нархҳои сабади истеҳмоли ва музди маоши моҳонаи кормандон барои солҳои 2015-2024 ва як қатор нишондиҳандаҳои дигари ба ин масъала хос таҳқиқот анҷом дода, дар ин самт ба муваффақият расидааст.

Калимаҳои асосӣ. даромади пулии аҳоли, сатҳи зиндагии аҳоли, сабади истеҳмоли, нархҳои истеҳмоли, фаъолияти хоҷагидорӣ, тафриқабандии сатҳи даромади аҳоли, сатҳи рушди иқтисодиёт.

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ДЕНЕЖНЫХ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ И ЕГО УРОВНЯ ЖИЗНИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация. В данной статье автор провел научное исследование одного из основных вопросов, определяющих экономический потенциал государства и развитие его экономики как внутри страны, так и за рубежом, качество жизни населения и его денежные доходы, и добился ряда научных достижений в этой области. Важно отметить, что в современных экономических условиях нами проанализированы актуальные вопросы повышения денежных доходов населения с учетом влияния различных объективных, региональных и межрегиональных факторов, а также ряд конкретных показателей на этом уровне. Кроме того, автором успешно проведены исследования актуальных вопросов повышения уровня жизни и бедности в современных условиях, денежных доходов населения и их дифференциации в зависимости от сферы деятельности в Республике Таджикистан, индекса потребительских цен и месячной заработной платы работников за 2015-2024 годы, а также ряда других показателей, характерных для данной проблемы.

Ключевые слова. денежные доходы населения, уровень жизни населения, потребительская корзина, потребительские цены, экономическая активность, дифференциация уровня доходов населения, уровень экономического развития.

INCREASING THE POPULATION'S INCOME AND STANDARD OF LIVING IN MODERN CONDITIONS

Annotation. In this article, the author conducted a scientific study of one of the key issues determining the state's economic potential and economic development both domestically and internationally, as well as the population's quality of life and income, and made a number of scientific advances in this area. Importantly, in today's economic conditions, we analyzed the pressing issues of increasing the population's income, taking into account the influence of various objective, regional, and interregional factors, as well as a number of specific indicators at this level. Furthermore, the author successfully conducted research on current issues of improving living standards and poverty in modern conditions, the population's income and its differentiation depending on the sector of activity in the Republic of Tajikistan, the consumer price index and monthly wages for 2015-2024, as well as a number of other indicators characteristic of this issue.

Keywords. monetary income of the population, standard of living of the population, consumer basket, consumer prices, economic activity, differentiation of the level of income of the population, level of economic development.

Сведения об авторе:

Сафолов Аминджон Шамсиддинович, соискатель кафедры банковское дело Таджикского государственного финансово-экономического университета. 734067, Республика Таджикистан, город. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. E-mail: S_Safolov_81_81@mail.ru. Тел.: (+992)918131358

Author information:

Safolov Aminjon Shamsiddinovich, applicant for the Department of Banking, Tajik State University of Finance and Economics. 734067, Republic of Tajikistan, city. Dushanbe, Nakhimov street, 64/14. E-mail: S_Safolov_81_81@mail.ru. Tel.: (+992) 918131358

УДК: 657.1

ХУСУСИЯТҲОИ МЕТОДИКАИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Нуралиев У.М.-Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: баҳисобгирӣ муҳосибӣ, иқтисоди рақамӣ, иттилоот, инноватсия, ҷаҳонишавӣ, консепсия, методика, дороиҳо, уҳдадориҳо, зехни сунӣ.

Воқеан, дар замони имрӯза иттилоот омили асосии идоракунии дилхоҳ фаъолият дониста мешавад. Дараҷаи манфиатнокии иттилооти иқтисодӣ – молиявӣ бошад, аз сатҳи дақиқӣ ва сифати он вобаста аст. Технологияҳои рақамӣ бошанд, афзалиятҳои доранд, ки барои ташаққули чунин намуди иттилоот мусоидат менамоянд. Ин нуқтаҳо аз мубрам будани истифодаи равишҳои методии иқтисоди рақамӣ дар пешбурди баҳисобгирӣ муҳосибӣ шаҳодат медиҳанд. Аммо мутахассисони соҳа ибраз медоранд, ки бо мақсади рушди минбаъдаи соҳаи ҳисобдорӣ зарур аст, ки шароити ҷаҳонишавӣ, пешрафти технологияҳои инноватсионӣ, иттилоотӣ рақамӣ ва таъсири онҳо ба низоми баҳисобгирӣ муҳосибӣ омӯхта шаванд. Айнан чунин мавқеъро иқтисодчии ватанӣ Каримов Б.Ҳ. тарафдорӣ намуда, ибраз медорад, ки дар шароити кунунӣ моро зарур аст, то нақш ва мақоми баҳисобгирӣ муҳосибиро дар шароити ҷаҳонишавӣ ва иқтисоди рақамӣ дарк намоем [3, с.53]. Мавсуф таъкид менамояд, ки таҳқиқи дигаргуниҳои методологӣ ва асосҳои концептуалии баҳисобгирӣ муҳосибӣ зери таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ва рақамикунории иқтисодиёт муҳим арзёбӣ мегардад. Дар ҳақиқат нуқтаҳои зикршуда дуруст ва ҷолиб мебошанд, чунки имрӯзҳо зери таъсири технологияҳои рақамӣ эҳтимолияти мадди назар кардани баъзе аз ҷузъиёти методологияи баҳисобгирӣ муҳосибӣ дар назар аст. Аз ин рӯ, таҳқиқи амиқи консепсияи баҳисобгирӣ муҳосибӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ метавонад баъзе аз мушкилихоро дар самти мутабиқгардонии низоми ҳисобдорӣ дар шароити нав баргараф намояд.

Дар шароити татбиқи барномаҳои кутохмуддат ва дарозмуддати рушди иқтисоди рақамӣ дар тамоми соҳаҳои иқтисоди миллӣ, албатта ин шароит соҳаи баҳисобгирии муҳосибиро фаро мегирад. Баҳисобгирии муҳосибӣ соҳае мебошад, ки дар муқоиса ба аксарияти фаъолиятҳои иқтисодӣ дар самти истифодабарии имкониятҳои иқтисоди рақамӣ пешсаф мебошад. Чунки вай ба шароити рақамикунӣ омода аст, яъне тамоми дороиҳо, уҳдадориҳо ва амалиётҳои хоҷагидорӣ, ки объекти баҳисобгирӣ ҳастанд, дар низомии баҳисобгирии муҳосибӣ бо ифодаи рақамҳо инъикос ёфтаанд. Воқеан, солҳое, ки дар низомии баҳисобгирии муҳосибӣ аввалин воситаҳои рақамӣ – компютерӣ ва барномаҳои компютерӣ истифода мешуд, барои бисёре аз соҳаҳои иқтисодӣ баъди даҳсолаҳо аз гузашти он имкониятҳои мазкур фароҳам оварда шуд. Ҷой доштани чунин шароит имконият дод, то сол ба сол барномаҳои соҳа мукамал гардонида шаванд. Имрӯзҳо доираи барномаҳои компютерӣ – рақамии соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ то дараҷае васеъ гаштааст, ки муҳосибон дар кутохтарин вақт қисми зиёди корхоро анҷом медиҳанд. Мавриди истифодаи васеъ қарор гирифтани маҳсули иқтисоди рақамӣ дар соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ ба далеле асоснок карда мешавад, ки имрӯзҳо дар соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт, аз ҷумла ташкилотҳои бахши давлатӣ, субъектҳои хоҷагидорӣ истеҳсолӣ ва хизматрасонии бахши ғайрибонкӣ, муассисаҳои бонкӣ ва ташкилотҳои қарзӣ барномаҳои алоҳидаи рақамӣ – компютерӣ мавриди истифодаи васеъ қарор мегиранд.

Масъалаи пеш бурдани баҳисобгирии муҳосибӣ аз тариқи истифодаи имкониятҳои иқтисоди рақамӣ дар санадҳои қонунгузорӣ ва ҳуҷҷатҳои методии қаблии соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ ва санадҳои амалкунандаи зикршуда қайд гардидааст. Дар якҷанд моддаҳои Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ», аз ҷумла моддаҳои 2, 8, 12, 14, 20 оид ба пешбурди асосҳои концептуалии баҳисобгирии муҳосибӣ аз тариқи истифодаи воситаҳои рақамӣ – компютерӣ ишора шудааст. Дар асоси талаботи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» ташкилотҳо вазифадоранд, ки ҳуҷҷатҳои аввалияи баҳисобгирии муҳосибӣ, ҳисоботи молиявӣ ва феҳристи баҳисобгирии муҳосибиро дар ҳомилҳои қоғазӣ ва ё электронӣ дар муҳлатҳои муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон нигоҳ доранд [6, с.113].

Бунёди асосҳои методии баҳисобгирии муҳосибӣ, ки ба шароити иқтисоди рақамӣ муносиб аст, аслан талаботи воқеии хоҷагидорӣ мебошад. Имрӯзҳо доираи объекти баҳисобгирии муҳосибӣ васеъ гардидааст ва дар фаъолияти хоҷагидорӣ аз як тараф, дороиҳо, уҳдадориҳо, аз ҳама муҳим, амалиётҳои нава пайдо гардидаанд ва аз тарафи дигар, онҳо ҳаҷман ва миқдоран зиёд шудаанд. Дар чунин шароит истифодаи методикае, ки таркибдихандаҳои он воситаҳои рақамӣ мебошанд, ҷиҳати пешбурди баҳисобгирии муҳосибии фаврӣ қўллай мебошад. Дар шароити имрӯза, ки тичорат бо суръати баланд пеш меравад, субъекти иқтисодие манфиати зиёд ба даст меорад, ки агар он низомии ҳисобдорие дошта бошад, то имконияти фавран ҷамъоварӣ, таҳлил ва ҳулосабарории иттилооти иқтисодӣ молиявии эътимоднок ва шаффофро дошта бошад. Чунин мавқеъро иқтисодиёни ватанӣ Низомов С.Ф., Раҳимов Ғ.М. ҷонибдорӣ намуда, ибраз медоранд, ки автоматикунории баҳисобгирӣ дар заминаи иқтисоди рақамӣ шаффофият, эътимоднокии ва дастрасии иттилоотро баланд мебардорад [5, с.172]. Ба ақидаи мо, ташаккули чунин низомии ҳисобдорӣ танҳо дар асоси истифодаи дуруст ва қаноатбахши афзалиятҳои рақамӣ – компютерӣ имконпазир мебошад. Технологияҳои рақамӣ, ки имрӯзҳо механизми татбиқи усулҳои методологияи баҳисобгирии муҳосибиро то андозае дигаргун кардаанд, блокчейн, зеҳни сунӣ, Big Data ва дигарҳо мебошанд. Перомуни шароити имкониятҳои рушди баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ иқтисодчии ватанӣ Кошонов М.Р. қайд менамояд, ки истифодаи самараноки СБҲМ ҷиҳати ба низомии худкор гузаштани низомии ҳисобдорӣ, истифодаи воситаҳои коркард ва нигоҳдории ҳаҷми зиёди маълумот мусоидат менамояд [4, с.172].

Дар шароити иқтисоди рақамӣ аке аз асосҳои методӣ ва ё технологияи методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ – ин блокчейн мебошад. Технологияи мазкур ба тартиби бақайдгирӣ ва нигоҳдории иттилооти баҳисобгирӣ таъсири мусбӣ мерасонад, яъне бо истифодаи он ташкилот метавонад сабтқунакҳои ягонаи бақайдгириро пеш барад ва бо ин роҳ, иттилооти қалбакии ва ё ҳолатҳои талаф ёфтани иттилооти зарурӣ аз байн бурда мешавад. Таҳқиқи адабиёти илмӣ ва амалия нишон медиҳад, ки имрӯзҳо дар фазои маҷозӣ амалиётҳои хариду фурӯш иҷро карда мешаванд, лекин то кунун сиёсати ҳисобдорӣ онҳо мушаххас карда нашудааст. Ба ақидаи мо, дар чунин шароит сиёсати ҳисобдорӣ «корхонаҳои маҷозӣ», (яъне ҷонибхое, ки дар фазои маҷозӣ ба тичорат машғуланд) бояд аз сиёсати ҳисобдорӣ корхонаи воқеӣ (анъанавӣ) фарқ намояд. Лекин то кунун сиёсати ҳисобдорӣ «корхонаҳои маҷозӣ» мушаххас нест.

Баъзе муаллифони Федератсияи Россия ибраз медоранд, ки дороиҳои рақамиро метавон ҳамчун дороиҳои ғайримоддӣ қабул кард ва тибқи муқаррароти СБҲМ 38 «Дороиҳои ғайримоддӣ» баҳисобгирии муҳосибии онро пеш бурд [2, с.10-12]. Ба ақидаи иқтисодчиёни Россия ба пуррагӣ розӣ шудан имконнопазир аст, чунки дар низомии баҳисобгирии муҳосибии рақамӣ низ дороиҳои дорои шакли моддӣ мавриди баҳисобгирӣ қарор мегиранд.

Таҳқиқоти адабиёти илмӣ нишон дод, ки дар шароити иқтисоди рақамӣ аксарияти унсурҳои методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ ба дигаргунӣ дучор гаштаанд. Масалан, ҳисоботи муҳосибӣ дар шароити рақамӣ дар асоси технологияи рақамии абрӣ ба таври онлайн ташаккул меёбад. Баъдан кормандони муҳосибот вобаста ба намуди амалиёт онҳоро дар қисматҳои мушаххаси баҳисобгирӣ сабт менамоянд. Бояд қайд намуд, ки дар асоси иттилооти дар онлайн – нигоҳдоранда субъекти иқтисодӣ метавонад намудҳои ҳисботи худро омода месозад.

Равшан карда қайд намоем, дар шароити рақамӣ, иттилоот на дар ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, балки дар онлайн – нигоҳдоранда, ки дар асоси технологияҳои инноватсионии рақамӣ бунёд карда шудааст, нигоҳ дошта мешавад. Механизми назоратии иттилоотӣ дар онлайн – нигоҳдорандаи мавҷуда воситаи дастрасӣ ба он маҳсуб меёбад, яъне иттилооти мавҷуда барои касоне дастрас аст, ки агар барои онҳо дастрасӣ мавҷуд бошанд. Яке аз вижаҳои методологии ҳадамоти ҳисобдорӣ дар низоми рақамӣ аз он иборат аст, ки баҳисобгирии муҳосибӣ ба равиши бақайдгирии мустақими иттилооти манфиатдор дар моддаҳои ҳисоботи молиявӣ тақдир меёбад [1, с.167]. Дар натиҷа, дилхоҳ мукотиботи муҳосибӣ ба таври автоматӣ сабт шуда, маблағи он дар як вақт дар моддаҳои тавозун қайд гардида, рамзхонӣ карда мешавад.

Омузиши асосҳои методи баҳисобгирӣ дар шароити рақамӣ нишон дод, ки аз тариқи истифодаи технологияҳои рақамӣ корбарӣ намудани усулҳои методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ нисбатан осон аст. Масалан, дар шароити зикршуда муҳосибон метавонанд иҷрои корҳои ҳисобдориро ба таври фосилавӣ анҷом диҳанд, дар низоми худкор пеш бурдани корҳои ҳисобдорӣ анҷоми фаврии раванди баҳисобгирӣ таъмин менамояд, самарайи кори муҳосиб баланд мегардад, чунки корҳо фавран иҷро мешаванд, дар соҳа технологияҳои рақамӣ – инноватсионӣ қорӣ мегардад, давомнокии гардиши хуччатҳо кӯтоҳ мешавад. Дар баробари бартариятҳои шароити рақамӣ аз норасоӣҳо низ ҳолӣ нест, ки ин пеш аз ҳама зарурати омодакунии кадрҳои соҳаи ҳисобдорӣ ва зиёд шудани хароҷотҳо дар ин самт мебошад.

Тавсия менамоем, ки муҳосибони субъектҳои иқтисодӣ афзалиятҳои иқтисодии рақамиро ба манфиати рушди методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ истифода намоянд. Масалан, аз тариқи технологияҳои рақамӣ муҳосибон метавонанд оид ба тавсияҳои методи мақмоти ваколатдори соҳа оид ба тақмили ин ё он усули пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва ворид гардидани дигаргуниҳо дар онҳо маълумоти фавриро ба даст оранд. Ҳамин тавр, иқтисоди рақамӣ метавонад дар оянда барои соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ таҳаввулотӣ нав ба нав дар самти коркарди барномаву технологияҳои рақамӣ ба вуҷуд орад. Дар ин радиф, мутахассисони соҳаи ҳисобдорӣ набояд дар канор бошанд ва ин масъаларо нодида гиранд. Бо мақсади рушди минбаъдаи методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ як қатор тадбирҳоро анҷом додан ба мақсад мувофиқ аст. Дар ин самт зарур мешуморем, ки сиёсати ҳисобдорӣ ва умуман, методологияи баҳисобгирии муҳосибӣ тақмил дода шуда, ба шароити рақамӣ мувофиқ гардонида шаванд.

АДАБИЁТ

1. Агеева О.А., Тырнова А.С., Усаева Э.В. Применение цифровых технологий в аудите финансовой отчетности. - В сборнике: Актуальные вопросы экономического развития регионов сборник материалов VIII Всероссийской заочной научно-практической конференции. под общ. ред. С. К. Волкова. - Волгоград, 2019. -С. 167-168.
2. Ермакова Н.А. О некоторых проблемах бухгалтерского учета в цифровой экономике // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: сб. науч. тр. II заочной междунар. конф. профессорско-преподавательского состава. - Казань: Печать-сервис XXI век, 2018. - 33 с.
3. Каримов, Б.Х. Влияние процессов глобализации и цифровизации на национальную систему бухгалтерского учета / Б.Х. Каримов // ЭКОНОМИКА, БИЗНЕС, ИННОВАЦИИ: сборник статей XXII Международной научно-практической конференции, Пенза, 15 апреля 2023 года. - Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2023. - С. 51-54.
4. Кошонова М.Р. Таъсири таъбиқи СБҲМ ба рушди ҳисоботи корхонаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.Р. Кошонова, Ф.М. Оқилов, Ш.А. Ҳоҷиева // Кишоварз, - 2025, №2 (107).- С.169 – 175.
5. Низомов, С. Ф. Проблемы и пути совершенствования бухгалтерского учета и аудита в цифровой экономике / С. Ф. Низомов, Г. М. Рахимов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - 2022. - № 2(41). - С. 168-179.
6. Саидов Р.Н. Ташаккул ва тақмили асосҳои рушди аудити технологияҳои иттилоотӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Р.Н. Саидов // Паёми молия ва иқтисод. - 2025. - № 1. - С.110-119.
7. Шарифов, З. Р. Аудити давлатӣ ва роҳҳои тақмили он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / З. Р. Шарифов, Р. Н. Саидов // Паёми молия ва иқтисод. - 2021. - No. 4(28). - Р. 46-52.

ХУСУСИЯТҲОИ МЕТОДИКАИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Аннотатсия. Дар мақола иттилоот дар ҳаёти инсонӣ муосир нақши калидӣ дорад, қайд карда мешавад. Ба гуфтаи муаллиф, самаранокии фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ аз пуррагӣ, саривақтӣ ва эътимоднокии иттилоот вобаста аст. Дар мақола хусусиятҳои методологияи баҳисобгирӣ дар иқтисоди рақамӣ, аз ҷумла таъбиқи технологияҳои инноватсионӣ - нармфзори рақамӣ, идоракунии хуччатҳои электронӣ ва самаранокии равандҳои баҳисобгирӣ муайян ва шарҳ дода шудаанд.

Калимаҳои асосӣ: баҳисобгирӣ, муҳосибӣ, иқтисоди рақамӣ, иттилоот, инноватсия, ҷаҳонишавӣ, концепсия, методика, роҳҳои, ҳадафҳои, зӯҳри сунӣ.

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИКИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В статье отмечается, что в современных условиях жизнедеятельности человека информация играет ключевую роль. По мнению автора, эффективность деятельности хозяйствующих субъектов зависит от полноты, своевременности и достоверности информации. Выявлены и раскрыты особенности методологии бухгалтерского учета в условиях цифровой экономики, в том числе: внедрение инновационных технологий – цифровых, компьютерных программ, электронного документооборота, что обеспечивает оперативность выполнения учетных работ и др.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, цифровая экономика, информация, инновации, глобализация, концепция, методология, активы, обязательства, искусственный интеллект.

FEATURES OF ACCOUNTING METHODIC IN THE CONTEXT OF THE DIGITAL ECONOMY

Annotation. The article notes that information plays a key role in modern human life. According to the author, the effectiveness of economic entities depends on the completeness, timeliness, and reliability of

information. The article identifies and explains the specific features of accounting methodology in the digital economy, including the implementation of innovative technologies—digital software, electronic document management, efficient accounting processes, and others.

Key words: accounting, digital economy, information, innovation, globalization, concept, methodology, assets, liabilities, artificial intelligence.

Сведения об авторе:

Нуралиев Умеджон Махмадалиевич—соискатель кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета. 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 88-999-99-32; E-mail: umed3096@mail.ru

About the author:

Nuraliyev Umedjon Makhmadalievich, applicant of the accounting department of the Tajik State University of Finance and Economics. 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street, 64/14. Telephone: 88-999-99-32; E-mail: umed3096@mail.ru

ТДУ: 338.43 (575.3)

**БАҲОДИҲИИ ИҚТИДОРИ ЗАХИРАВӢ ВА ИНФРАСОҲТОРИ ИСТЕҲСОЛИИ
ВОРИДОТИВАЗКУНАНДАИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН**

Гулов Б.М., Назаров Ҳ.С.-Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Калимаҳои асосӣ: воридотивазкунӣ, сармоягузорӣ, кишоварзӣ, стратегия, комплекси агросаноатӣ, лоиҳаҳои сармоягузорӣ, самаранокӣ, инфрасохтор, иқтидор, баҳодиҳӣ, содирот, воридот.

Воридотивазкунӣ қисми таркибии сиёсати давлатӣ ва стратегияи миллӣ буда, барои кам намудани сатҳи осебпазирӣ ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он аз ҳисоби зиёд кардани миқдори истеҳсоли молу маҳсулоти ватании рақобатпазир бо роҳи кам намудани ҳаҷми воридот дар бозори дохила нисбат ба бозори беруна равона мегардад. Дар воқеъ, баландбардории маҳсулоти кишоварзии рақобатпазир дар бозорҳои дохила ва беруна ва таъмини устувории молиявии корхонаҳои комплекси агросаноатӣ (КАС) шартӣ татбиқи сиёсати самаранокӣ сиёсати воридотивазкунӣ мебошад. Бинобар ин, таҳқиқи проблемаи тақмили идоракунии КАС дар ҳошияи татбиқи курси воридотивазкунӣ дар робита бо баланд бардоштани самаранокӣ фаъолияти корхонаҳои КАС-ро талаб мекунад.

Дар татбиқи сиёсати воридотивазкунӣ дар соҳаи истеҳсолоти аграрии мамлакат комплекси агросаноатии вилояти Хатлон чун минтақаи калонтарини мамлакат нақши калидӣ мебозад. Дар доираи татбиқи «Барномаи рушди комплекси саноатӣ-аграрии вилояти Хатлон барои солҳои 2022-2026» (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1.03.2022, таҳти №91) вилояти Хатлон тадриҷан ба яке аз минтақаҳои саноатӣ-аграрӣ гузашта истодааст. Бояд ёдовар шуд, ки воридотивазкунӣ ин як стратегияе мебошад, ки мақсади низои ва асосии он «... иваз кардани молҳо ва хидматҳои воридотӣ ба молҳои ватанӣ бо мақсади дастгирии иқтисоди миллӣ ва коҳиш додани вобастагӣ аз таъминоти хориҷӣ мебошад» [8].

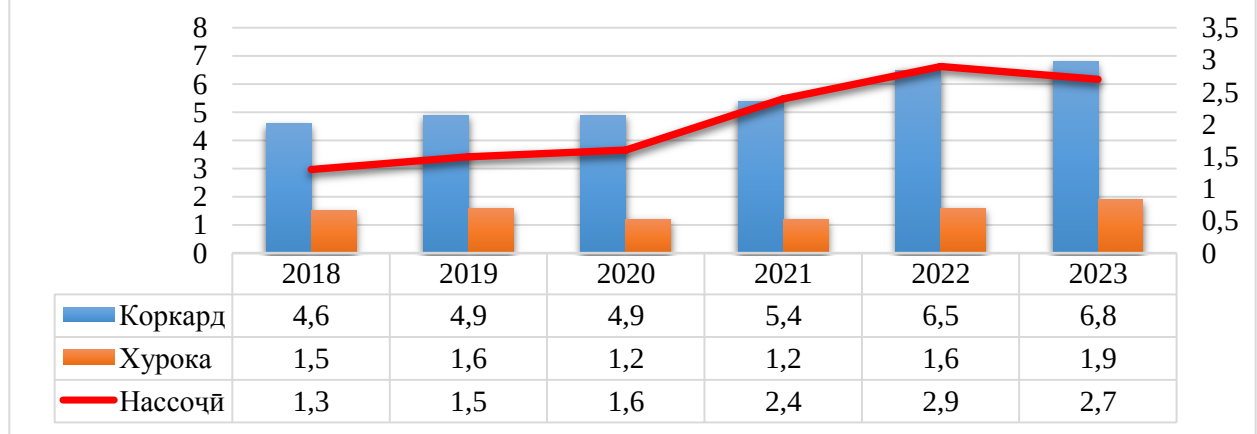
Вилояти Хатлон нисбат ба минтақаҳои дигарӣ ҷумҳурӣ аз рӯи сатҳи таҳассусгардонии истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзӣ, ки имконияти иқтисодии рушди саноати кокардшавандаро муайян менамояд, бартарии нисбӣ дорад. Вобаста ба ин, профессор Мирсаидов А.Б. дар яке аз таҳқиқот оид ба ин самт қайд мекунад, «Бехосии ҳолати соҳаи кишоварзӣ, афзоиш додани истеҳсоли маҳсулоти он, пеш аз ҳама аз ҳолати оқилонаву самаранок истифода бурдани иқтисодии иқтисодии заминҳои кишоварзӣ вобаста аст» [5].

Марҳалаи рушди тарҷеи иҷтимоӣ-иқтисодии вилояти Хатлон дар давраи солҳои 2018-2024 пайдарпайии гузариши минтақа ба иқтисодиёти саноат равонагардида, афзоиши суръатноки системаи нақлиёт ва алоқа, рушди бозорҳои инкишофёфтаи захирахоро шарҳ медиҳад. Дигар марҳалаи давомдори инкишофи иқтисодиёт ҳамчун гузариш ба бозори тараққикарда, дар хоҷагидорӣ миллӣ ва савдои байналхалқӣ тақвиятдиҳии мавқеи минтақа ва ҳал кардани норасоии буҷет чун масъалаи муҳим, ташкилнамоии системаи ахбороти иқтисодӣ, ки робитаҳои нави иҷтимоӣ-иқтисодиро нишон медиҳаду ба вазъи бозори мутараққӣ мутобиқ гардонида шудаанд, нақшабандӣ гардидааст. Ин марҳала давраи муддати дарозро то соли 2030 дар доираи “Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030”, ки ҳадафи таърихӣ ва дурнамои диди мавқеи иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакатро чун давлати мустақилу муътадил бо ваҳдати миллӣ ва таъмини ҳаёти шоиста ва некуаҳволии тамоми аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос мекунад, фаро мегирад.

Хусусиятҳои ташаккули иқтисодӣ ва ҳолати ҳозираи КАС ба муайянкунии вазъ ва нақши ҳиссагузори он дар таъмини амнияти ғизоии кишвар ва инкишофи ҳолати иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаҳо, барои таъмини тарзи зиндагии аҳоли дар минтақаҳои деҳот ва нигоҳ доштани анъанаҳои онҳо имконият медиҳанд. Дар миёни комплексҳои муҳими истеҳсолоти модӣ аз рӯи интиҳоби мақсадноки худ, ҳосиятҳо ва сиклӣ будани ҷараёни тақрористеҳсол ва ташкил намудани соҳтори соҳавӣ ва ҳудудию иқтисодӣ ҷойи намоёнро ишғол мекунад. Ҳамон тавре ки миқдори маҳсулоти ба озуқаворӣ нигаронидашуда дар бозори истеъмолии минтақа (Хатлон) 50% ва харҷ ба хариди маҳсулоти хӯрокворӣ сеяки тамоми хароҷотҳои шаҳр-вандонро ташкил менамоянд. Дар ин лаҳза, аввалиндараҷа истеҳсолоти кишоварзӣ ба захираҳои истеҳсоли худӣ (ҳосилхез будани заминҳои кишоварзӣ, аз ҷиҳати иқтидор устувории кишти зироатҳо ва ҳайвонот) таъя мекунад.

Дар асарҳои олимони иқтисодшиносии ватанӣ, ки дар соҳаи илми аграрӣ таҳқиқот мебаранд, нақши калидии КАС тасдиқ мегардад. Дар соҳаи аграрии ватанӣ тақрибан 180 ҳазор корхонаи кишоварзӣ ба шакли хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) фаъолияти хоҷагидориро амалӣ мегардонанд. Аз ҳамин сабаб, дар рушди сиёсати кишоварзии ҷумҳурӣ эътибор надодани самти ташаккулёбандаи КАС аз назария ва амалияи системаи гузашта ба мерос гирифтааст ва ин ҳолат бо муташаниҷияти аҳамияти беназири ҳудуди деҳот

дар роҳи рушди устувори ҷамъият бунёди гардидааст. Дар муҳити бознигарии оқибатҳои ин аҳамияти камдошта бо мушкилиҳои афзояндаи ғизоӣ, энергетика ва муҳоҷират, тағйирёбии иқлими ҷаҳонӣ, миёни кишварҳо болоравии шиддати муҳолифатҳои геополитикӣ ва хизбҳои гуногуни сиёсӣ ба маротиб афзоиш меёбад. Аз ин лиҳоз, барои таъминнамоии ғизолияти истеҳсолоти кишоварзӣ, дар сиёсати кишоварзии минтақа мусоидати принципҳои барои инкишофи устувори минтақаҳои деҳот бо дигар соҳаҳои иқтисодиёти мамлакат, азнавсозии умумии вазъи иҷтимоӣ ва институти минтақаҳо, ба таври васеъ истифода намудани захираҳои инноватсионӣ, технологияҳои самараноки иқтисодӣ ва экологӣ аҳамияти бениҳоят муҳим дорад. Рушди иқтисодиёти кишоварзӣ ва афзоиши истеҳсоли маҳсулоти соҳаи манбаъи асосии рушди дигар соҳаҳои комплекси агросаноатӣ, бахусус соҳаи саноати коркарди иқтисодиёти вилоят мебошад. Маълумотҳои диаграмма ва ҷадвали пешниҳодшуда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар шароити татбиқи стратегияи саноатикунории босуръати мамлакат истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ тамоюли рушди усуворро касб намудааст. Соли 2023 дар иқтисодиёти вилоят ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ 11,4 млрд. сомони ро ташкил намудааст, ки ин нишондод нисбат ба соли 2018 54,1% зиёд шудааст.

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси Омили солонаи вилояти Хатлон дар солҳои 1991-2023. (маҷмуаи омили).

Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, 2024. – С.98-99.

Диаграммаи 1. Динамикаи истеҳсоли саноати коркарди вилояти Хатлон (млрд. сомонӣ)

Чӣ тавре ки маълумотҳои диаграммаи мазкур нишон медиҳанд, истеҳсоли маҳсулоти корхонаҳои саноати коркард бошад дар ин давраи таҳлилӣ аз 4,6 млрд/сом то 6,8 млрд/сомонӣ ва ё 47,8% афзуда, ҳиссаи он дар маҷмуи истеҳсолоти саноатӣ аз 58,2% то 58,4% ва ё дар сатҳи 0,2 банди фоиз афзудааст. Дар ин давраи таҳлилӣ истеҳсоли маҳсулоти хӯрока, яқоя бо нушокиҳо ва тамоқу аз 1533,3 млн. сомонӣ то 1907,6 млн. сомонӣ ва ё 26,6% зиёд шудааст. Истеҳсоли нассочӣ ва дӯзандагӣ, истеҳсоли чарм, маснуот аз чарм ва истеҳсоли пойафзол бошад, аз 1355,2 млн. сомонӣ то 2691,7 млн. сомонӣ ва ё беш аз 2 маротиба афзоиш ёфтааст. Пас, сатҳи рушди истеҳсоли маҳсулоти саноати коркардро метавон гуфт, ки аслан аз ҳисоби сатҳи рушди истеҳсоли нассочӣ ва дӯзандагӣ, истеҳсоли чарм, маснуот аз чарм ва истеҳсоли пойафзол рӯи кор омадааст.

Ҷадвали 1.-Динамикаи истеҳсоли маҳсулоти саноати коркарди вилояти Хатлон, ки аз маҳсулоти кишоварзӣ бармеояд (млн. сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2023 нисбат ба 2018, бо фоиз (%)
Саноат, ҳамагӣ	7967,4	9266,1	9368,0	10332,9	10792,5	11841,2	149,3
Аз ҷумла саноати коркард	4605,1	4952,8	4789,1	5430,6	6525,2	6825,87	147,8
Бо фоиз (%)	58,2	53,2	51,6	52,4	60,7	58,4	0,2 б/ф
Аз он:							
Истеҳсоли маҳсулоти хӯрока, яқоя бо нушокиҳо ва тамоқу	1533,3	1642,4	1198,0	1205,6	1598,8	1907,6	126,6
Истеҳсоли нассочӣ ва дӯзандагӣ, истеҳсоли чарм, маснуот аз чарм ва истеҳсоли пойафзол	1355,2	1483,7	1648,5	2431,5	2889,0	2691,7	207,6

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси Омили солонаи вилояти Хатлон дар солҳои 1991-2023. (маҷмуаи омили). Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, 2024. – С.98-99.

Чуноне, ки динамикаи истеҳсоли саноати коркарди вилояти Хатлон нишон медиҳад, рушди устувори ин соҳаҳои саноат, ки бо коркарди саноатии ашёи пайдоиши кишоварзӣ алоқаманд мебошанд, пас аз соли 2020 суръат гирифтааст. Зеро, дастгирии давлатии рушди соҳаҳои саноати коркард ва соҳаҳои комплекси агросаноатӣ, ки ба татбиқи сиёсати воридотивазкунанда равона шудааст, фазои мусоид ва амнияти сармоягузорино таъмин намудааст. Бояд қайд намуд, ки замин на танҳо захираи муҳимми инвеститсионӣ дар иқтисодиёти кишоварзӣ, балки объекти асосии сармоягузорӣ маҳсуб мешавад. Сармоягузoron дар мавриди сармоягузорӣ ба сифати заминҳои кишоварзӣ ва бузургии рентаи он таваҷҷуҳи ҷиддӣ медиҳанд. Дар вилояти Хатлон, бахусус дар минтақаи Вахш заминҳои кишоварзӣ ҳосилхез мавҷуд аст, ки таваҷҷуҳи сармоягузoronро ҷалб менамояд. Бояд гуфт, ки «Дар соҳаҳои кишоварзӣ минтақаҳои вилояти Хатлон

захираҳои кофии иқтисодӣ ва сармоягузорӣ мавҷуд аст, бинобар ин кишоварзӣ дар ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он яке аз соҳаҳои рушдбандаи иқтисодиёт мебошад» [2].

Шакл ва намудҳои гуногуни ташкилӣ-ҳуқуқии моликият соҳаҳои мустақими истеҳсолоти кишоварзиро ташаккул медиҳанд. Ба ғайр аз истеҳсолкунандагони кишоварзӣ дар низоми комплекси агросаноатӣ қисми алоҳидаро ташкилотҳои хоҷагидорие ташкил мекунанд, аз лиҳози техника ва технологияи самараноки иқтисодӣ ба истеҳсолоти кишоварзӣ алоқамандӣ доранд, вале мустақиман молу маҳсулоти аграриро истеҳсол намеkunанд. Ин бахш зерсохтори истеҳсолии комплекси агросаноатиро афзоиш дода, муттаҳидсозии сатҳи расонидани хизматҳои техники-технологии корхона ва ташкилотҳои аграрӣ, истеҳсол ва коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, омодаسازی, таҳвил ва фурӯши маҳсулот бо мақсади то ба истеъмolkунанда расонидани онро таъмин менамояд.

Чунин сохтори ташкилӣ зиёда аз се даҳсола мавҷуд буда, шаҳодат медиҳад, ки идоракунии иқтисодиёти аграрии кишвар дар доираи меъёрҳои устувор ва муътадил амал мекунанд ва бо таҷрибаҳои муқоисавӣ бо дигар минтақаҳо ҳамоҳангӣ дорад. Аммо, воқеият гувоҳи он аст, ки эълонияву чорабиниҳои дуруст андешиданаишуда оид ба азнавсозии бозоргонии соҳа, ҳаҳоҳои ҷиддии солҳои 90-уми асри XX то ҳол ба пуррагӣ бартараф карда нашудаанд. Новобаста аз пешравиҳои КАС то ҳол мушкilotҳо дар ин самт барои рушди кишвар монеа мегардад ва талаботи соҳаҳои наздикро бо дарназардошти хизматрасонӣ қонё намеkunанд. Мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор додани КАС-и давраи тағйирёбӣ (дигаргунсозӣ) имкон медиҳад, ки мувофиқати мазмунӣ санадҳои меъёрии қабулгардида, ки барои инкишофи баҳши кишоварзии иқтисодиёти вилояти Хатлон баҳшида шудаанд, таҳлил шавад. Натиҷаҳои ба дастовардаишуда, ки асоснокии илмӣ онҳоро тасдиқ ва ё инкор мекунанд, инчунин барои мустаҳкам намудани имкониятҳои воқеии давраҳои мушаххас замон истифода карда мешаванд. Татбиқи амалии санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ аз танзими таъсиргузори давлатӣ, ҳимоя ва дастгирӣ ба воситаи сохторҳои институтсионалӣ шаҳодат дода мешаванд, ки дар натиҷа механизмҳои гуногун ва инструментҳои қарзӣ ва маблағгузорӣ, суғуртавӣ, имтиёзҳои андозбандӣ ва тадбирҳои муҳофизати иқтисодии бозорҳои дохилӣ, ташаккул ва рушди зерсохтор ва дар умул таъминокии илмиро дар бар мегирад.

Дар сиёсати кишоварзӣ, сиёсати давлатӣ дар самти воридотивазкунӣ ҳамчун як ҷузъи муҳими таркибии системаи идоракунии давлатии КАС шомил аст. Ин сохтор, аслан дар доираи назарияи муосири идоракунии давлатӣ ва концепсияи «менечерализми нав» [9] афзоиш меёбад. Муносибатҳои рушдбандаи он дар раванди қабули қарорҳо асосан ба идоракунии соҳаи давлатӣ ва тақмили он равона шудаанд, ки бо мақсади афзоиш додани самаранокии идоракунии давлатӣ амалӣ мешаванд. Аз ин лиҳоз «... сиёсати аграрӣ ва таъмини амнияти иқтисодии КАС ҳамчун маҷмӯи тадбирҳо ва воситаҳои таъсири давлат ба истеҳсол ва бозори маҳсулоти кишоварзӣ, ашёи хом ва озуқаворӣ бояд ба заминаи захиравии соҳаҳои дигари сиёсати иқтисодӣ дохил карда шавад» [4].

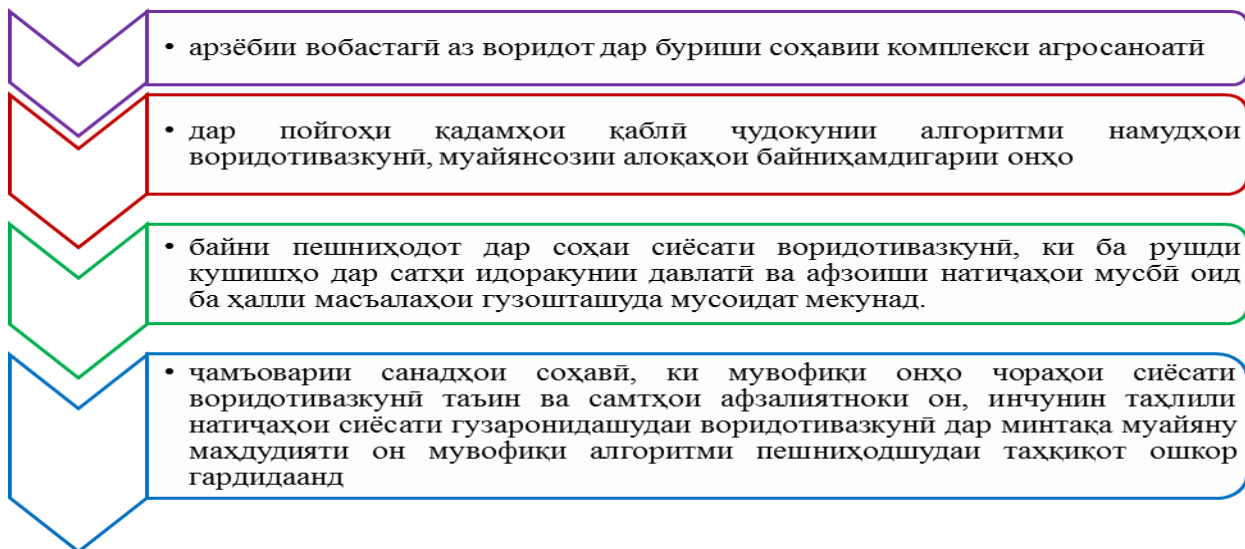
Диққати асосӣ ба «тавсифномаи рафторӣ-психологӣи идоракунӣ, ба кори дастгоҳи бюрократӣ, коммуникатсия, ҳамгирии арзишҳо бо мақсадҳо равонааст» [10]. Ин унсурҳо, аз ҷумла нуфузи институтҳои гуногун, махсусан институтҳои ғайрирасмӣ – метавонанд ба механизмҳои идоракунии давлатӣ таъсири ҷиддӣ расонанд. Бо вучуди ин, робитаи онҳо бо модели «мақсадҳо-василаҳо» то ҳол кам омӯхта шудааст ва дар баробари ин, методҳои сиёсати макроиқтисодиву идоракунии давлатиро, ки қарорҳо бар асоси меъёрҳои ҳуқуқии расмӣ роҳандозӣ мешаванд, ҷудо месозад. Дар таҳлил ба назарияи савдои байналмилалӣ таъя мекунем, зеро он барои арзёбии сиёсати воридотивазкунӣ ва стратегияи содиротӣ мувофиқ аст.

Методҳои танзими содирот ва воридот, ки ду ҷузъи асосии фаъолияти савдои хориҷӣ мебошанд, аз якдигар тафовут доранд, зеро объекти танзими онҳо гуногун аст. Назарияи «ҳараҷоти нисбӣ» [6] нишон медиҳад, ки ҳеҷ як минтақа наметавонад дар тамоми намудҳои истеҳсолот ва ҳамаи молҳои бозор бартарии рақобатнок дошта бошад. Нархи воридот ва содирот муайян мекунанд, ки онҳо ба рушди иқтисодии кишвар чӣ гуна таъсир мегузоранд. Масалан, воридоти арзон метавонад вобастагӣ аз ин молҳоро дар бозори дохилӣ мустаҳкам созад. Вақте ки арзиши онҳо баланд мешавад, даст кашидан аз истифодаи чунин маҳсулот, махсусан агар «инфрасохтори воридотӣ» ин равандро таъмин кунад, душвор мегардад.

Баландшавии нархи молҳои воридотӣ метавонад ба афзоиши таварруми дохилӣ оварда расонад. Ин дар навбати худ ба маъмул гардидани молҳои нисбатан арзони хориҷӣ мусоидат карда, саҳми воридотро дар иқтисодиёт меафзояд. Воридоти баъзе молҳо инчунин метавонад ба сатҳи музди меҳнат ва шуғл дар бахшҳои муайяни иқтисодиёти кишварҳои КАС таъсири манфӣ расонад. Ин омилҳо кофиянд, то масъалаи хоҳиш додани вобастагӣ аз воридот, хусусан агар сатҳи он баланд буда, соҳаҳои зиёди фаъолиятро дар бар гирад, ба миён гузошта шавад. Ҳамин тавр, зарурати гузариш ба сиёсати воридотивазкунӣ пайдо мегардад.

Дар шароити устувори иқтисодӣ «... муайян намудани намуд ва шакли зоҳиргардии рушди иқтисодии воридотивазкунанда бояд бо дарназардошти тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва масъалаҳои аввалиндараҷаи дар назди ҷамъият истода, муайян карда шавад» [1]. Яқин аст, ки сиёсати содиротӣ ва воридотивазкунӣ аз рӯйи мақсад, фарогирӣ ва функцияҳои базавӣ, аз рӯйи маҳдудиятҳои асосӣ ва омилҳои суръатдиҳанда аз ҳамдигар ба кулӣ фарқ мекунанд. Бинобар ин, як стратегияро бо татбиқи дигаре мушобех сохтан нодуруст аст. Ин ҳодисаи тасодуфӣ буда метавонад, ки ки барои иқтисодиёт нишондиҳанда нест ва бинобар фарқи табиати стратегияҳои татбиқшаванда ва мувофиқаи идоракунии онҳо мунсифонат ҳисоб намеёбад.

Ин гуфтаҳо имкон медиҳанд, ки барои таҳлили минбаъдаи сиёсати воридотивазкунӣ алгоритми баррасии ин натиҷаҳо, ки қадамҳои зеринро дар бар мегирад, пешниҳод карда шавад.

Сарчашма: Таҳияи муаллифон

Расм. -Алгоритми таҳлили сиёсати воридотивазкунӣ

Сиёсати ба содирот нигаронидашуда ин модели иқтисодист, ки барои рушди иқтисодӣ равона мегардад. Дилхоҳ мамлакати ҷаҳон афзоиши миқдори содиротро барои баландбардории рақобатпазирии маҳсулоти истеҳсолшудаи худ истифода менамояд. Мақсади сиёсати ба содирот нигаронидашуда ин ҷалбнамоии сармоя, рушди молҳои агросаноатӣ ва дар натиҷа барои роҳ ёфтан ба бозори ҷаҳонӣ мебошад (ҷадвали 2). Дигар масъалае, ки асосҳои концептуалии сиёсати воридотивазкуниро афзоиш медиҳад, ин минтақаҳои рушдёфта мебошанд ва дар асоси он барои амалӣ намудани стратегияҳои натиҷабархш ҷиҳати ташаккул ва рушди маҷмуи агросаноат зиннаҳои зеринро ба назар гирифтани зарур аст:

Зиннаи аввал, стратегияҳои умумии идоракунӣ дар маҷмуи агросаноатӣ бо дарназардошти танзими возеҳ ва маҳдудияти механизми таркибии иқтисодӣ дигаргун сохтан лозим;

Ҷадвали 2.-Таҳлили қиёсии сиёсати ба содирот нигаронидашуда ва сиёсати воридотивазкунӣ

Меъёрҳои муқоиса	Сиёсат	
	Ба содирот нигаронидашуда	Воридотивазкунӣ
Мақсад	Азхудкуниву мавқеъгирӣ дар бозорҳои берунӣ	Ивазкунии маҳсулоти аллакай дар бозори дохилӣ мавҷудбудаи хориҷӣ
Фароғири бештари бозорҳо	Бозори хориҷӣ	Бозори мамлакати мазкур
Функция (вазифа)-ҳои базавӣ	- ҳавасмандии умумии содирот (девалвасия ва фароҳамории шароити дигар; - дастгирии институти молҳои хориҷӣ, аз ҷумла тартиботи гумрукӣ ва ғайра (барасмийтдарории шартномаҳои тижоратӣ, барта-рафсозии монеаҳо барои содирот, иҷозатдиҳӣ ва ғайра); - мутобиқшавӣ ба бозорҳои хориҷӣ-мушаххас-гардонии стратегияҳои корпоративӣ нисбат ба содирот.	- дастгирии истеҳсолоти дохилӣ «патериализми саноатӣ» чун алтернативаи харид аз хориҷа; - протекционизм ба шакли маҳдудият ба воридот, воридсозии монеаҳо, аз ҷумла институтӣ; - татбиқи самтҳои соҳавӣ оид ба ивазкунии воридот дар доираи стратегияи ягона.
Маҳдудиятҳои асосӣ	- вобастагӣ аз институти шароитҳои беруна; - заифии истеҳсолоти дохилӣ; - таварруми баланди дохилӣ; - пайдошавии рақибони нав дар бозорҳои хориҷӣ - ревалвасия (қиматшавии содирот).	- заифии истеҳсолоти дохилӣ; - нокифояи сармоягузориҳои дохилӣ (физии баланд); - таварруми баланди дохилӣ; - ревалвасия (қиматшавии воридот).
Омилҳои пурзуркунанда	- коҳишдиҳии андозҳо ба фаъолияти содиротӣ; - таъмини шуғл ва афзоиши истеҳсолот; - ҷуброни содиркунандагон, дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ; - ҳавасмандӣ ба содирот; - фаъолияти машваратӣ ва танзими асёр.	- истеҳсолоти пурзури дохилӣ; - девалвасия; - рушднаёбандагии «инфрасохтори воридотӣ»; - таварруми баланди хориҷӣ; - мавҷудияти барномаҳо оид ба воридотивазкунӣ; - вобастагии баланди ибтидоӣ аз воридот; - андозҳо барои молҳои воридотӣ.
Вақт барои фуруш бомуваффақият	То баромад ва мавқеъгирии устувор дар бозорҳои хориҷӣ бо фуруши муътадил	То берун баровардани номгӯи маҳсулоти истеҳсолоти хориҷӣ аз бозори дохилӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллифон

Зинаи дуюм, минтақаҳои назорат ва иштироки бучети онҳо дар сармояҳои субъектҳои муттаҳидшудаи хоҷагидорӣ васеъ карда шаванд;

Зинаи сеюм, мақоми сиёсати агросаноатӣ, ки дар иқтисодиёти мамлакат ҷиҳати таъмини аҳоли бо ғизои сифатнок ва дастрасӣ ба он нақши калидӣ дорад, дар минтақаҳо баланд бардошта шавад.

Дар ин ҷо барои татбиқи зинаҳои қайдшуда, дастгириҳои давлатӣ заминагузор аст. Дар аксарияти давлатҳои тараққиқкардаи иқтисодӣ ҳокимият дар асоси маҷмуи тадбирҳои иқтисодӣ, ки ба субсидияҳо, имтиёзҳои андозӣ, муқовимат бар зидди бекорӣ ва камбизоатӣ, инвестицияҳо, барномаҳои рушди минтақаҳо ва деҳот, мутобиқшавӣ ба низомҳои қарзидҳӣ ва суғурта равонаанд, дастгирии пайвастаи истеҳсолкунандагони молҳои агросаноатиро таъмин менамояд.

Ин раванд ба муносибгардонии таъмини ғизои аҳоли ва ба афзоиши миқдори маҳсулоти агросаноатӣ мусоидат менамояд. Ба андешаи мо, яке аз шаклҳои асосии дастгирии самаранокии давлатӣ дар маҷмуи агросаноатӣ барномаҳои мақсадноки давлативу минтақавӣ ба ҳисоб мераванд ва бо мақсади такмил додан ва пур кардани бозори озуқаворӣ ва рақобатпазир будани маҳсулот, истеҳсолкунандагони молҳои агросаноатии он ва навъҳои онро ҳавасманд месозанд. Дар ин росто «стратегияи воридотивазкунӣ чараёни дигаргуниҳои миқдорӣ ва сифатиро дар иқтисодиёти минтақавӣ ба миён оварда, рушди истеҳсолоти молҳои ватаниро афзоиш медиҳад» [7].

Барои ҳаллу фасли проблемаҳои болозикр дар самти асосии ивазкунии воридот яке аз муҳимтарин роҳи ҳал азнавсозии маҷмуи фондҳои асосӣ ҳисоб ёфта, дар ин самти калидӣ ба таври васеъ истифода бурдани воситаҳои наватрини технологияро дар зерсоҳаҳои комплекси агросаноатӣ дар назар дорад. Бо ин сабаб истеҳсоли молу маҳсулоти агросаноатии ба рақобат ҷавобгӯро афзоиш додан мумкин аст.

Пояи назариявии ивазкунандаи воридотро ҳамчун омилҳои ҳалкунандаи проблемаҳои истеҳсолоти агросаноатӣ, ки дар умум барои таъминномаи татбиқи самаранокии он имконият медиҳад, муайян мекунем. Қобили қайд аст, ки системаи назорати хусусияти лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар истеҳсолоти агросаноатӣ яке аз воситаҳои ҳалли проблемаи мазкур мебошад. Оид ба ҳамин масъала чунин зикр доштан зарур аст, ки «Идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорию дар соҳаи кишоварзӣ ҳамчун раванди мураккаби назорати захираҳои моддӣ, молиявӣ, инсонӣ ва идоракунии онҳо дар давраи ҳаётии лоиҳаи сармоягузорӣ бо мақсади ба даст овардани натиҷаҳои метавон қабул намуд, ки лоиҳаи сармоягузорӣ барои он таҳия шудааст» [3].

Бар асоси натиҷаҳои фаъолияти системаи баррасишуда, дурустии лоиҳаҳо дида, миқдори дастрасии имтиёзҳои давлатӣ ва дигар шаклҳои дастгириро муайян намудан лозим меояд. Дар ин система функсияи асосӣ таъмини соҳаҳои асосии истеҳсолоти агросаноатӣ барои субъектҳои хоҷагидор, дар шароити баланди хавф таъмини шароити хуби қарзидҳӣ ва маҳдудият барои бонкҳои ба самти истеҳсолоти агросаноатӣ равонашуда мебошад. Маблағҳои дастгириё, ки барои ҳавасмандкунии содироти ғайри ашёи хоми КАС равона шудаанд ва рақобатпазирӣ истеҳсолкунандагони соҳаи агросаноатро таъмин менамоянд, яке аз абзорҳои муҳими сиёсати иқтисодӣ ба ҳисоб мераванд. Ба ин шаклҳо метавон қарзҳои содиротӣ, субсидиякунии фоизҳо, суғуртаи хатарҳои соҳибкориву сиёсӣ ва пешбинӣ шудани кафолатҳои давлатӣ дохил шаванд. Илова бар ин, дастгирии содироти аллакай мавҷуда низ ҳамчун абзори муҳими дигар амал мекунанд. Он метавонад тавассути намоёндагиҳои тиҷоратӣ дар кишварҳои шарик амалӣ гардида, ҳам ба шакли хизматрасониҳои гуногун (пеш аз ҳама, иттилоотӣ ва машваратӣ) ва ҳам ба шакли кафолатҳо ва имтиёзҳои давлатӣ татбиқ ёбад.

Дар кишварҳои хориҷӣ низ чунин дастгирӣ бояд васеъ гардонид шуда, дар минтақаҳои кишвар низ бо ҳамин усул барои дастрас намудани иттилооти ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва технологӣ шароити зарурӣ фароҳам оварда шавад. Чорумин абзор ба рушди минбаъдаи иқтисодӣ содиротии мамлакатҳои КАС дахл дошта, ҳамохангсозии амалҳои иқтисодии берунаро, бахусус бо давлатҳои ҳамкор, дар назар мегирад. Вазифаи асосии ин раванд коҳиш додани монеаҳои тиҷоратӣ барои молҳои агросаноатии ватанӣ мебошад. Ба чунин чораҳо метавон афзоиши самаранокии ҳаллу фасли бахшҳои тиҷоратӣ, бартарафсозии маҳдудиятҳои нархшиканӣ, мутобиқсозии шароити гумрукӣ ва дигар тадбирҳоро шомил донист. Иловаи муҳими инноватсионӣ ба низоми муносири абзорҳои воридотивазкунӣ дар КАС метавонад таъсиси низоми ягонаи шартномавӣ бошад, ки ба танзими иҷрои шартномаҳои давлатии харид мусоидаткунанда буда, ба фондҳои асосии истеҳсолкунандагони агросаноатӣ вобаста аст. Ин раванд имконият медиҳад, ки тақсироти маблағҳои буҷетӣ дар тамоми сатҳҳо беҳтар ҳамоханг карда шуда, назорати давлатии самаранок бар вазъи молиявии субъектҳои комплекси агросаноатӣ пурзӯр гардад.

Дар анҷом бояд зикр кард, ки воридотивазкунӣ ҳамчун абзори иқтисодӣ, бо дарназардошти вазъи санқсияи иқтисодӣ, барои КАС-и Тоҷикистони мо аҳамияти махсус дошта, яке аз самтҳои калидии рушди иқтисодӣ маҳсуб меёбад. Бо таҳлили мушкilotи асосии КАС-и имрӯз метавон ба чунин натиҷа омад, ки воридотивазкунӣ ҳамчун роҳи ҳалли онҳо имконият медиҳад, ки:

1. Ҳаҷми истеҳсолот дар бахшҳои гуногуни комплекси агросаноатӣ афзоиш ёбад ва амнияти озуқавории кишвар таъмин гардад;
2. Истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазирӣ мошинсозӣ (аз қабилҳои трактор, комбайн ва ғ.) рушд карда, заминаи наवсозии ҳамаҷонибаи комплекси агросаноатӣ фароҳам шавад;
3. Кадрҳои баландихтисос ҷалб гардида, шароити шуғл ва нуфузи соҳаи агросаноатӣ дар маҷмӯъ беҳтар шавад.

АДАБИЁТ:

1. Алиджанов Д.А. Таснифоти рушди иқтисодии воридотивазкунанда дар шароити муносири / Номаи Донишгоҳ. Силсилаи илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ. – Ҳуҷанд, 2021. - №2 (Том 57). – С.104-111.
2. Гулов Б.М. Механизмҳои ҷалби захираҳои сармоявӣ дар соҳаи кишоварзии вилояти Хатлон / Б.М. Гулов // Маҷаллаи назариявӣ ва илмҳои истеҳсолӣ «Кишоварз». Душанбе, – 2021. - №1(90). – С.216-221.

3. Гулов Б.М. Хусусиятҳо ва усулҳои идоракунии лонҳои сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ / Б.М. Гулов // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2024. - №1/1(119). – С.158-161.
4. Мирсаидов А.Б. Механизмҳои таъмини амнияти иқтисодии комплекси агросаноатии минтақа дар замони муосир / А.Б. Мирсаидов, Қ.О. Раҳимова // Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. - №3(48). – С.126-133.
5. Мирсаидов А.Б. Муносибатҳои назариявӣ доир ба моҳият ва арзёбии иқтисодии заминҳои кишоварзӣ / А.Б. Мирсаидов, С.К. Шарифов // Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. – Душанбе, 2024. - №1(51). – С.27
6. Портер, М. *Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран*. Москва: Международные отношения, 1993. – 896 с.
7. Холматова Д.А. механизмҳои татбиқи сиёсати воридотивазкунӣ дар иқтисодиёти минтақа / Д.А. Холматова // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2025. - №1(102). – С.125-134.
8. Ҳамдамзода Х.А. Таҷрибаи ҳориҷии татбиқи консепсияи воридотивазкунӣ дар баҳши кишоварзӣ / Х.А. Ҳамдамзода // Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. - №1(56). – С.56.
9. Cutler T. (2015). New Managerialism and New Public Sector Management (pp. 770–775). In: J.D. Wright. (Ed.). International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (2nd ed.). Elsevier.
10. Mauro S.G., Cinquini L., Pianezzi D. (2021). New Public Management between reality and illusion: Analysing the validity of performance-based budgeting. The British Accounting Review, vol. 53, issue 6, 100825. DOI: 10.1016/j.

БАҲОДИҲИИ ИҚТИДОРИ ЗАХИРАВӢ ВА ИНФРАСОҲТОРИ ИСТЕҲСОЛИИ ВОРИДОТИВАЗКУНАНДАИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Аннотатсия. Дар мақола раванҷҳои баҳодиҳии иқтисодии захиравӣ ва инфрасохтори истеҳсоли воридотивазкунандаи комплекси агросаноатӣ дар вилояти Хатлон мавриди таҳқиқ қарор дода шуда, аз ҷониби муаллифони нишондиҳандаҳои асосии баҳодиҳии захираҳо ва имкониятҳои инфрасохтор таҳлил гардидааст ва дар ин асос сатҳи самаранокӣ истифодаи онҳо дар истеҳсолоти кишоварзӣ муайян карда шудааст. Илова бар ин, муаллифони проблемаҳои калидии комплекси агросаноатиро мавриди таҳлил қарор дода, пешниҳод менамоянд, ки воридотивазкунӣ барои ҳалли роҳҳои он нақши назаррас дорад.

Калимаҳои асосӣ: *воридотивазкунӣ, сармоягузорӣ, кишоварзӣ, стратегия, комплекси агросаноатӣ, лонҳои сармоягузорӣ, самаранокӣ, инфрасохтор, иқтисод, баҳодиҳӣ, содирот, воридот.*

ОЦЕНКА РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА И ИМПОРТОЗАМЕЩАЮЩЕЙ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье рассматриваются процессы оценки ресурсного потенциала и импортозамещающей производственной инфраструктуры агропромышленного комплекса Хатлонской области. Авторы анализируют основные показатели оценки ресурсного и инфраструктурного потенциала и на этой основе определяют уровень эффективности их использования в сельскохозяйственном производстве. Кроме того, авторы анализируют ключевые проблемы агропромышленного комплекса и отмечают значительную роль импортозамещения в их решении.

Ключевые слова: *импортозамещение, инвестиции, сельское хозяйство, стратегия, агропромышленный комплекс,*

ASSESSMENT OF THE RESOURCE POTENTIAL AND IMPORT-SUBSTITUTION PRODUCTION INFRASTRUCTURE OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF KHATLON REGION

Annotation. This article examines the processes of assessing the resource potential and import-substituting production infrastructure of the agro-industrial complex of Khatlon Region. The authors analyze the key indicators for assessing resource and infrastructure potential and, based on this, determine the level of efficiency of their use in agricultural production. Furthermore, the authors analyze key problems of the agro-industrial complex and note the significant role of import substitution in addressing them.

Key words: *import substitution, investment, agriculture, strategy, agro-industrial complex, investment projects, efficiency, infrastructure, potential, assessment, export, import.*

Сведения об авторах:

Гулов Бахромджон Махмаднаимович – доктор философии (PhD), доцент кафедры финансов Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. 735140, Таджикистан, г. Бохтар, улица Айни, 67. Тел.: (+992) 900-50-50-09; E-mail: gulov94.94@mail.ru.

Назаров Хасан Сафармадович – соискатель кафедры теории экономики Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. 735140, Таджикистан, г. Бохтар, улица Айни, 67. Тел: (992) 204-43-44-44.

Information about the authors:

Gulov Bahromjon Mahmaddaimovich – doctor of philosophy (PhD), associate professor of the department of finance, Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. 735140, Tajikistan, Bokhtar, st.Aini, 67. Phone: (+992) 900-50-50-09; E-mail: gulov94.94@mail.ru.

Nazarov Hasan Safarmadovich - applicant at the Department of Economic Theory, Bokhtar State University named after Nosir Khusrav. 735140, Tajikistan, Bokhtar, st.Aini, 67. Tel.: (992) 204-43-44-44.

УДК: 338.43

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ, СОДЕРЖАНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ СУБТРОПИЧЕСКОГО САДОВОДСТВА

Сангинова У.С.- Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур

Ключевые слова: *инновационное развитие, субтропическое садоводство, агропромышленный комплекс, агроинновации, водосберегающие технологии, цифровизация сельского хозяйства, кооперация, агрокластеры, устойчивое развитие, экспортный потенциал, Республика Таджикистан.*

Современное развитие агропромышленного комплекса Республики Таджикистан требует перехода от традиционных методов хозяйствования к инновационной модели, основанной на научных достижениях, современных технологиях и эффективных организационно-экономических механизмах [1–4].

Субтропическое садоводство относится к числу наиболее перспективных отраслей, обладающих высоким экспортным потенциалом, значительной добавленной стоимостью и способностью существенно повысить уровень самообеспеченности населения качественными продуктами питания [5, 7].

Теоретический анализ инновационного развития субтропического садоводства необходим для выявления закономерностей функционирования отрасли, определения факторов, влияющих на её модернизацию, а также для разработки научно обоснованных рекомендаций по повышению эффективности использования производственного потенциала [1–4, 6].

Данная глава направлена на раскрытие экономической сущности инновационного развития, анализ проблем формирования кластерных структур и изучение международного опыта, который может служить научно-практической основой для совершенствования отрасли в Республике Таджикистан [9, 10].

Инновационное развитие субтропического садоводства представляет собой системный, многоуровневый процесс, направленный на повышение эффективности использования природных ресурсов, рост урожайности, увеличение качества продукции и укрепление конкурентоспособности аграрного сектора [5, 7]. Оно основано на внедрении научно-технических достижений, современных агротехнологий, новых организационно-управленческих решений, цифровых систем мониторинга и экологически ориентированных подходов к ведению хозяйства [7, 8].

Экономическая сущность инноваций в субтропическом садоводстве проявляется через комплекс качественных и количественных изменений, которые трансформируют производственные процессы, структуру затрат и конечные результаты хозяйственной деятельности [5, 6]. К основным экономическим аспектам относятся:

- повышение продуктивности земельных и водных ресурсов;
- рост урожайности и улучшение качества плодов;
- улучшение селекционных характеристик субтропических культур;
- сокращение себестоимости продукции на основе ресурсосберегающих технологий;
- расширение рынков сбыта, развитие экспортных возможностей;
- увеличение рентабельности и инвестиционной привлекательности отрасли;
- укрепление устойчивости производства к природно-климатическим рискам и рыночным колебаниям.

Особенностью субтропических культур является их высокая доходность, длительный период плодоношения, устойчивый внутренний и внешний спрос, что делает инновации особенно важным механизмом обеспечения стабильного развития отрасли.

Инновационный процесс охватывает все звенья производственно-сбытовой цепочки - от селекции и выращивания до хранения, переработки и реализации продукции. Его ключевыми направлениями являются:

- создание и внедрение новых высокоурожайных, устойчивых к болезням и климатическим стрессам сортов [5, 7];
- использование современных технологий ухода за растениями, включающих биологические методы защиты и точное внесение удобрений [7];
- применение интеллектуальных водосберегающих систем орошения (капельное, микродождевание, автоматизированное управление поливом) [8–10];
- цифровизация производственных процессов: дистанционный мониторинг, датчики влажности, системы контроля климатических показателей [7, 8];
- механизация работ, внедрение специализированной сельскохозяйственной техники [5];
- совершенствование инфраструктуры хранения, сортировки, упаковки и глубокой переработки продукции [5, 7];
- развитие логистических и маркетинговых инноваций, формирование брендов территорий и агрокластеров [6, 9];
- внедрение новых организационных форм-кооперации фермеров, сервисных центров, интеграционных агрохолдингов.

Таким образом, инновации охватывают не только технологические аспекты, но и управленческие, социальные и экологические элементы функционирования отрасли [5–7]. Развитие субтропического садоводства в Таджикистане формируется под воздействием комплекса природных, экономических и институциональных факторов, что определяет специфику внедрения инноваций [6, 8, 9].

К ключевым особенностям относятся:

1. **Ограниченность водных ресурсов** - один из самых важных факторов, требующий широкого применения водосберегающих технологий, модернизации ирригационных систем и внедрения цифровых инструментов контроля водопотребления [8–10].
2. **Высокая доля мелких фермерских хозяйств**, которые часто не имеют доступа к современному оборудованию, финансовым ресурсам и консультационным услугам [5, 6]. Это делает необходимым развитие кооперационных форм, сервисных центров и объединений производителей.
3. **Недостаточный уровень технической оснащённости** многих хозяйств, что замедляет переход к механизации и цифровизации отрасли [5, 7].
4. **Ограниченность квалифицированных кадров и научного сопровождения**, что снижает скорость внедрения современных агротехнологий и инновационных решений [6, 7].
5. **Благоприятные природно-климатические условия**, позволяющие выращивать широкий спектр субтропических культур, включая гранат, инжир, миндаль, маслину, цитрусовые и хурму [5, 7].

6. **Высокий экспортный потенциал**, особенно по органической продукции, что требует развития инфраструктуры переработки, стандартизации качества и международной сертификации.
7. **Необходимость адаптации к климатическим изменениям**, что делает крайне востребованными инновации в области засухоустойчивых сортов, климатически адаптивных технологий и устойчивого земледелия [5, 8, 10].

Таким образом, инновационное развитие является ключевым фактором повышения эффективности и устойчивости субтропического садоводства в Таджикистане. Оно обеспечивает рациональное использование ресурсов, укрепляет конкурентоспособность продукции и создаёт условия для долгосрочного устойчивого роста отрасли [5–10]. Основы современной теории инноваций были заложены Йозефом Шумпетером, который рассматривал инновации как основной двигатель экономического роста [1]. Шумпетер подчёркивал, что инновации формируют новые комбинации производственных факторов и создают долгосрочные волны развития экономики (Schumpeter, 1934).

Идеи Шумпетера получили развитие в трудах Б. Твисса, К. Фримена и Р. Нельсона, акцентировавших внимание на системной природе инноваций и необходимости формирования национальных инновационных систем (Freeman, 1987; Nelson & Winter, 1982) [2, 3].

В аграрном секторе теоретические положения были адаптированы к специфике сельского хозяйства в трудах П. Друкера, Т. Шульца, В. Зви Гришина и А. Нестеренко, рассматривавших инновации как инструмент повышения производительности ресурсов и устойчивости отрасли (Шульц, 1964; Гришин, 2017) [4–6]. Исследования показывают, что инновации в сельском хозяйстве зависят от природных условий, сезонности, климатических рисков и высокой чувствительности культур к внешним факторам (Каширина, 2018; Лобановский, 2019) [6, 7].

Зарубежные исследования (FAO, Perry & Dixon, 2020–2021) выделяют: устойчивое применение инновационных агротехнологий; климатически адаптивное земледелие; цифровизацию садоводства, включая сенсорные системы контроля состояния растений.

Российские исследователи (Иванова, 2019; Ковалев, 2020; Сидоров, 2018) подтверждают, что инновации способствуют росту продуктивности, снижению себестоимости продукции и обеспечению устойчивости отрасли. Субтропические культуры требуют специфических агротехнических подходов из-за биологических особенностей растений. Работы И.М. Рябчикова, А. Дербенёва, С. Хамидова и В.П. Плотникова подчёркивают важность: селекции устойчивых сортов; оптимизации орошения; рациональной агротехники; повышения эффективности хранения и переработки продукции. Ключевые направления развития отрасли: расширение сортового разнообразия, внедрение биологических средств защиты растений, развитие кооперации и маркетинга, интеграция фермеров в цепочки добавленной стоимости (Gómez & López, 2020).

Для Центральной Азии (Таджикистан, Узбекистан, Туркменистан) приоритетными являются водосберегающие технологии. Исследования Ш. Рахимова, З. Холмуродова и ICARDA показывают, что капельное орошение и автоматизированные системы повышают урожайность на 20–40% и одновременно снижают водопотребление (Rahimov et al., 2019). Успешное внедрение инноваций требует: доступа к финансированию; подготовки квалифицированных кадров; государственной поддержки; развития научных центров; интеграции фермеров в цепочки добавленной стоимости (FAO, 2020).

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. - М.: Прогресс, 1982. - 455 с.
2. Фримен К. Технологическая политика и экономическое развитие. - М.: Экономика, 1995. - 247 с.
3. Нельсон Р., Уинтер С. Эволюционная теория экономических изменений. - М.: Дело, 2002. - 536 с.
4. Шульц Т.В. Преобразование традиционного сельского хозяйства. - М.: Агропромиздат, 1986. - 215 с.
5. Гришин В.З. Инновационное развитие аграрного сектора экономики. - М.: Экономика, 2017. - 286 с.
6. Каширина Е.А. Инновационные процессы в сельском хозяйстве: факторы и ограничения // *Аграрная наука*. - 2018. - № 6. - С. 45–52.
7. Иванова Н.И. Инновационные технологии в садоводстве // *Экономика сельского хозяйства*. - 2019. - № 7. - С. 58–65.
8. Рахимов Ш., Холмуродов З. Водосберегающие технологии орошения в условиях Центральной Азии // *Вестник аграрной науки*. - 2019. - № 4. - С. 71–78.
9. FAO. Innovation in Agriculture: A Key Process for Sustainable Development. -Rome,2020. -URL: <https://www.fao.org> (дата обращения: 29.12.2025).
10. ICARDA. Sustainable Water Management for Agriculture in Central Asia. -Beirut,2019. -URL: <https://www.icarda.org> (дата обращения: 29.12.2025).

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ, СОДЕРЖАНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ СУБТРОПИЧЕСКОГО САДОВОДСТВА

Аннотация. В статье раскрывается экономическая сущность, содержание и особенности инновационного развития субтропического садоводства в условиях Республики Таджикистан. Обоснована необходимость перехода отрасли от традиционных методов хозяйствования к инновационной модели, основанной на внедрении научно-технических достижений, современных агротехнологий и эффективных организационно-экономических механизмов. Рассмотрены основные направления инновационного развития субтропического садоводства, охватывающие селекцию, производство, переработку, хранение и реализацию продукции. Особое внимание уделено вопросам рационального использования водных ресурсов, цифровизации производственных процессов, развитию кооперации и кластерных форм организации агробизнеса. Проанализированы ключевые факторы и ограничения внедрения инноваций, связанные с природно-климатическими условиями, структурой сельскохозяйственного производства и институциональной средой. Обобщён зарубежный и региональный опыт инновационного развития садоводства, который может быть использован при формировании государственной аграрной политики и стратегии устойчивого развития отрасли. Результаты

исследования могут служить научно-практической основой для повышения конкурентоспособности и инвестиционной привлекательности субтропического садоводства в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: *инновационное развитие, субтропическое садоводство, агропромышленный комплекс, агроинновации, водосберегающие технологии, цифровизация сельского хозяйства, кооперация, агрокластеры, устойчивое развитие, экспортный потенциал, Республика Таджикистан.*

ECONOMIC ESSENCE, CONTENT, AND FEATURES OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF SUBTROPICAL HORTICULTURE

Annotation. The article examines the economic essence, content, and specific features of innovative development of subtropical horticulture under the conditions of the Republic of Tajikistan. The necessity of transitioning from traditional farming methods to an innovation-oriented model based on scientific achievements, modern agrotechnologies, and effective organizational and economic mechanisms is substantiated. The main directions of innovative development of subtropical horticulture are analyzed, covering selection, cultivation, processing, storage, and marketing of products. Special attention is paid to the rational use of water resources, digitalization of production processes, and the development of cooperation and cluster-based forms of agribusiness organization. Key factors and constraints affecting the implementation of innovations related to natural and climatic conditions, the structure of agricultural production, and the institutional environment are identified. International and regional experience in innovative horticulture development is summarized, which can serve as a scientific and practical basis for improving state agrarian policy and ensuring sustainable development of the sector. The results of the study contribute to enhancing competitiveness and investment attractiveness of subtropical horticulture in the Republic of Tajikistan.

Keywords: *innovative development, subtropical horticulture, agro-industrial complex, agricultural innovations, water-saving technologies, digital agriculture, cooperation, agro-clusters, sustainable development, export potential, Republic of Tajikistan.*

МОҲИЯТИ ИҚТИСОДӢ, МАЗМУН ВА ХУСУСИЯТҲОИ РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ БОҒПАРВАРИИ СУБТРОПИКӢ

Аннотатсия. Дар мақола моҳияти иқтисодӣ, мазмун ва хусусиятҳои рушди инноватсионии боғпарварии субтропикӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда мешаванд. Зарурати гузариш аз усулҳои анъанавии хоҷагидорӣ ба модели инноватсионӣ, ки ба дастовардҳои илмӣ, технологияҳои муосири агротехникӣ ва механизмҳои самаранокӣ ташкилию иқтисодӣ асос меёбад, асоснок карда шудааст. Самтҳои асосии рушди инноватсионии боғпарварии субтропикӣ, аз ҷумла селекция, парвариш, коркард, нигоҳдорӣ ва фурӯши маҳсулот таҳлил гардидаанд. Ба масъалаҳои истифодаи оқилонаи захираҳои обӣ, рақамикунонии равандҳои истеҳсолӣ, рушди кооператсия ва шаклҳои кластери ташкили агробизнес диққати махсус дода шудааст. Омилҳо ва маҳдудиятҳои асосии ҷорӣ намудани инноватсияҳо, ки бо шароити табиӣ-иқлимӣ, сохтори истеҳсолоти кишоварзӣ ва муҳити институтсионалӣ алоқаманданд, муайян карда шудаанд. Таҷрибаи байналмилалӣ ва минтақавӣ рушди инноватсионии боғпарварӣ ҷамъбаст гардида, ҳамчун асоси илмӣ-амалӣ барои тақмили сиёсати аграрии давлатӣ ва таъмини рушди устувори соҳаи кишоварзӣ мегардад. Натиҷаҳои таҳқиқот ба баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва ҷолибияти сармоягузори боғпарварии субтропикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат менамоянд.

Калимаҳои асосӣ: *рушди инноватсионӣ, боғпарвари субтропикӣ, комплекси агросаноатӣ, инноватсияҳои аграрӣ, технологияҳои обсарфакунонда, кишоварзии рақамӣ, кооператсия, агрокластерҳо, рушди устувор, иқтисоди содиротӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон.*

Сведения об авторе:

Сангинова Умеда Сангинбоевна –кандидат экономических наук, доцент Таджикского аграрного университета имени Шириншоха Шотемур. 734003. Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 146. Тел.: (+992) 931105259.

Information about the after:

Sanginova Umeda Sanginboevna- candidate of economic sciences., associate professor of the Tajik State University named after Shirinshoh Shohtemur, 734003, Tajikistan, Dushanbe, pr. Rudaki, 146. Phone: (+992) 931105259.

ТДУ: 336.02

БАДЗЕ ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ УСТУВОРИИ МОЛИЯВИИ ҚОРҶОНАҲОИ САНОАТӢ

Ёрзода Қ.Т.- Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Калимаҳои асосӣ: *устувории молиявӣ, қорҶонаҳои саноатӣ равиш, татбиқ, таҳлил, сатт, такмил, роҳандозӣ, шароити муосир муқоиса, низоми мухталифи шохисҳо.*

Дар шароити ноустувории молиявӣ-сиёсӣ ва бӯҳрони молиявӣ, тағйирёбии фазои беруна ба таври қобили назаррас фурсатҳои ширкатҳои бахшҳои мухтафиро коста намуда, ба унвони як омили манфури анғезанда баромад менамояд. Бар ин асос зарурияти ташаккули “маснуъияти” қорҶона ба вуқӯ мепаївандад, зеро тавассути он қорҶона метавонад худро аз бӯҳронҳои молиявӣ ва таҳдидҳо ҳадди ақал қисман дар амн нигоҳ дорад. Омӯзиши чунин як падида, ба монанди устувории молиявии қорҶонаҳо, яке аз муҳимтарин ҳадафҳо дар иқтисоди бозорӣ дониста мешавад, чунки мавҷуд набудан ва ё дар сатҳи паст қарор доштани он, боис ба аз дастдиҳии пардохтпазирӣ мегардад, чунин раванд метавонад эҳтимоли муфлисшавии қорҶонаро ба бор оварад. Ифшои амиқи ҳолати воқеии вазъи молиявии қорҶона, на танҳо барои як субъекти хоҷагидорӣ, балки барои соҳибқорон, саромон ва қарздиҳандагони қорҶона низ аҳамияти аввалия дорад.

Мулоҳизаҳои Абрютина М.С. ва Грачева А.В. дар мавриди муайянсозии устувории молиявии қорҶона ба унвони қобилияти пардохтпазирии кафолатдодашуда, ки ба он ҳеҷ як вазъи бозорӣ ва амалҳои

шарикон таъсир расонида наметавонанд, бо ҳам яксон мебошанд. Муҳаккикон, ҳамчунон аломати асосии устувории молиявиро низ чудо менамоянд ва он дар чунин шакл аст- мавҷудияти дороиҳои бозоргири соф, ки арзиши он ба унвони тафовут байни маҷмӯи дороиҳои бозоргир ва уҳдадориҳои кутӯхмуддат барои як давраи муайян баромад менамояд [1, -17].

Ба андешаи Грачева А.В., "...таҳти устувории молиявӣ бояд ҷунон ҳолати моливӣ-иктисодии корхонаро дарк намуд, ки дар он манбаҳои дохилӣ барои пардохти қарзҳо, уҳдадориҳо ва инчунин барои рушд ва раванги минбаъдаи корхона кифотакунанда мебошанд" [17, с. 32].

Устувории молиявӣ мувофиқ ба назароти Балабанова И.Т.-ин қобилияти субъекти хоҷагидорӣ "...аз ҳисоби воситаҳои худӣ пушонидани воситаҳои, ки ба дороиҳо сафарбар шудаанд ва роҳ надодан ба қарзхори дебиторию кредитории бедалел ва ҳамчунон дар вақти муайяншуда иҷрои уҳдадориҳо" [7, -с. 37].

Чунин мавқеъ танҳо дар шароити ноустувории бозор, зимни маҳдуднамоии захираҳои барои маблағгузории фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ, аз диди иктисодӣ ҳақ доништа мешавад. Бидуни шак. Сармояи худ- бехтарин манбаи маблағгузории дороиҳои дар гардиш ва бидунигардиш буда махсуб меёбад, аммо боис ба ёдоварист, ки манобеи дохилии маблағгузорӣ маҳдуданд, дар ин хусус фаъолиятнамоии бомуваффақияти субъектҳои хоҷагидорӣ дар бахшҳои зер, аз қабилӣ тичорат, сохтмон танҳо тавассути воситаҳои худӣ ғайриимкон мебошад. Муҳаккиқони зер ба монанди Богдановская Л.А., Русак Н.А., муътақиданд, ки истилоҳи "...устувории молиявии корхона" бо истилоҳи "пардохтпазирии эҳтимолӣ" дар алоқамандии зиҷ қарор доранд [3, -с. 91].

Таҳлили устувории молиявии корхона ба дилхоҳ субъекти беруна (махсусан, сармоягузoron) фурсати ифшои имконоти молиявиро барои давраи дарозмуддат муҳаё менамояд. Дар шароити иктисоди бозорӣ, ҳуди фароянди тавлидӣ, густариши он, қонёгардонии ниёзҳои ҳама корхонаҳо аз ҳисоби воситаҳои худии маблағгузорӣ таъмин қарда мешавад, аммо дар сурати қасри он-аз ҳисоби воситаҳои қарзӣ. Мустақилияти молиявӣ аз манобеи берунаро наметавон аз будаи зиёд арзёбӣ намуд. Дар ин ҷодда аз мавқеоти муҳталиф таносубии сармояи худӣ, қарзӣ ва умумӣ мавриди омӯзиш қарор дода мешаванд [4, -с. 91].

Мувофиқ ба ин назарот, устувории молиявӣ дар дурнамои дарозмуддат ҳамчуни таносубии воситаҳои худӣ ва захираҳои қарзӣ муайян мегардад.

Ба андешаи олимони зерини рустабор, аз қабилӣ Ковалев В.В., Волкова О.Н., инчунин дар андешаҳои иктисоддонони қарбӣ ба монанди Друри К., Хеддервик К., Холт Р.Н., устувории молиявии корхона бо сохтори молиявии он "...дараҷаи вобастагии он аз қарздорону сармоягузoron" алоқамандии зиёд дорад [25, -с.256]. Мувофиқ ба ин назарот, устувории молиявӣ дар дурнамои дарозмуддат ҳамчуни таносубии воситаҳои худӣ ва захираҳои қарзӣ муайян мегардад.

Дар тафсироти Селезнева Н.Н., ва Ионова А.Ф., устувории молиявии корхона-ин вазъи молиявиест, ки пардохтпазирии пурраи онро қарор медиҳад. Бо чунин як назароти шабеҳ дар андешаҳои Лапуста М.Г., Мазурина Т.Ю., Скамай Л.Г., низ вохурдан мумкин аст [29,-с. 506].

Ба андешаи Макарева В.И., ва Андреева Л.В., устувории молиявии корхона-ин ҳолат ва сохтори активҳо, таъминнокии онҳо бо манобеъ махсуб меёбад. [30, с. 18]. Родионова В.М., ва Федотова М.А., ба ин назаранд, ки устувории молиявии корхона, "...вазъи молиявиест, ки захираҳо раванги онро бар асоси афзоиши фоида ва сармоя, бо назардошти нигоҳдории пардохтпазирӣ ва қарзодонамоӣ дар шароити ҳавфи қобили қабул метавон тавсиф намуд".

Аз нуқтаи назари Ивасенко А.Г., устувории молиявӣ ҳамчун қобилияти "...фаъолиятнамоӣ ва раванги субъекти хоҷагидорӣ, нигоҳдории мувозинати дороиҳо ва уҳдадориҳо дар шароити тағйирёбии фазои дохилию берунаи" корхона баҳисоб меравад. Бешак муносибтарин сохтори дороиҳо (уҳдадориҳо)-и корхона, яке аз маҳакҳои аслии ҷуботи молиявӣ башумор меравад. Аммо, дар шароити кунунӣ, ҳисоботи молиявии берунӣ ширкатҳои тичоратӣ ба таври объективӣ ва дар ҳаҷми пурра ҳолати воқеии дороиҳо(уҳдадориҳо)-ро инъикос наменамояд. Бар ин асно, барои муайянсозии устувории молиявии корхона, тасвии саҳхтари ҳолати дороиҳо (уҳдадориҳо) зарур арзёбӣ мегардад.

Бочаров В.В. устувории молиявиро ҳамчун ҳолати захираҳои пуллии таъминкунандаи фаъолиятнамоии корхона мешуморад, ки асосан аз ҳисоби манобеи дохилӣ бо ҳадафи нигоҳдории пардохтпазирӣ ва қарзодонамоӣ роҳандозӣ мегардад, вале арзёбии устувории молиявии корхона бошад, бар асоси таҳлили бозоргирӣ, пардохтпазирӣ, таъминнокӣ бо манобеи худии воситаҳои қардон ва инчунин дар сатҳи паст қарордоштани ҳавфи соҳибқориро мавриди назари худ қарор додааст [11, с. 74-75].

Дар таҳқиқотҳои Шеремет А.Д., устувории молиявии корхонаро ҳамчун "...фарқият байни сармояи худии воқеӣ ва сармояи онинномавӣ" тасниф намудааст. Ермолович Л.Л., Синчик Г.В. Щитникова И.В., устувории молиявии корхонаро аз мавқеи "дараҷаи пушонидани дороиҳои бидунигардиширо тавассути сармоя ва захирҳои уҳдадориҳои дарозмуддат" мавриди таҳқиқ қарор додаанд [4, с. 249].

Ба андеша ва диди мо, мафҳуми "устувории молиявии корхона"-ро Гитляровская Л.Т., ба таври васеъ ва пурратар ифшо намудааст, ба назари ӯ устувории молиявии корхона ин "...қобилияти иҷронамоии намуди асосии фаъолият дар шароити ҳавфи соҳибқорӣ ва бизнес-муҳити тағйирёбанда, баҳри баландбардории боигарии соҳибмӯлкони, мустаҳкамнамоии бартариятҳои рақобатии корхона ба манфиати ҷомеа ва давлат" мебошад [14, с.14]. Бо чунин тарз тафисрнамоии устувории молиявӣ, нисбатан амиқтар шароити муносири фаъолиятнамоии субъектҳои хоҷагидорӣ ва ҳадафҳои соҳибони корхонаро ифшо менамояд. Ноил шудан ба ҳадафҳои гузашташуда бо назардошти таъсири омилҳои муҳити беруна ва ҳавҳои соҳибқорӣ ба корхона имкон медиҳад то устувории молиявии худро нигоҳ дорад ва ё сатҳи онро нисбатан боло барад.

Дар натиҷаи таҳқиқи анҷомдода, вобаста ба нуктаҳои назари илмӣ марбут ба муҳтавои таърифи “устувории молиявии корхона”, равишҳои назаривӣ ҷиҳати ифшоӣ моҳияти таърифи “устувории молиявии корхона” ошкор дар дар ҷадвали 1 мавриди пешниҳод қарор дода шудаанд.

Ҷадвали 1. - Шарҳи тафсири илмӣ моҳияти “устувории молиявии корхона”

Маҳаки муайянкунандаи устувории молиявӣ	Муаллифони	Шарҳи устувории молиявии корхона	Тавсифи устувории молиявии корхона
1. Таносубии воситаҳои худӣ ва қарзӣ	Богдановская Л.А. Русак Н.А.	таносубии воситаҳои қарзӣ, худӣ ва ҳаҷми умумии сармоя аз ҷанбаҳои муҳталиф	Сохтори сармояро инъикос намуда, то кадом сатҳ корхона метавонад тавассути воситаҳои худӣ ухдадорихояшро иҷро намояд
	Ковалев В.В. Волкова О.Н.	Сохтори мумумии молиявии корхона, дараҷаи вобастагӣ аз қарзидиҳандагон ва сармоягузoron	
	Друри К.		
	Ҳеддервик К.		
2. Таносубии дороиҳо ва ухдадорихо	Селезнева Н.Н. Ионова А.Ф.	Ҳолати захираҳои молиявии (молия, дороиҳо, ухдадорихо) корхонае, ки пардохтпазирро дардоираи сатҳи қобили қабули хавф қафолат медиҳад	Моликияти корхона, ки сохтори он ба таври муносиб устувории молиявиро таъмин менамояд
	Макарева В.И. Андреева Л.В.		
	Родионова В.М. Федотова М.А.		
	Лапуста М.Г. Мазурина Т.Ю. Скамай Л.Г.		
	Ивасенко А.Г.		
3. Пардохтпазирӣ қафолатдодашуда	Абрютина М.С. Грачев А.В.	пардохтпазирӣ қафолатдода шуда, мустақилият аз вазъи бозор	қобилияти саривақт ва дар ҳаҷми пурра пардохтнамоии қарз ва дигар ухдадорихо, бо назардошти надоштани қарзи батаъхирфта
4. Шохисӣ арзёбикунандаи ҳолати молиявӣ	Бочаров В.В.	ҳолати захираҳои пуллии таъминкунандаи фаъолияти корхона бо манобеи худӣ	шохисҳои арзёбикунандаи ҳолати молиявии корхона, ки имкони муайяннамоии устувории молиявии субъекти хоҷагидориро ба бор меоваранд
	Шеремет А.Д.	фарқият байни сармояи худӣ ва сармояи оинномавӣ	
	Ермолович Л.Л. Синчик Л.Г. Толкач Г.В. Щитникова И.В.	Дараҷаи пушонидани дороиҳои идунигардишбуда тавассути сармоя, захираҳо ва ухдадорихоӣ дарозмуддат	
5. Фаъолиятнамоии корхона дар таҳти таъсири омилҳои бурунаи бизнес-муҳит	Гитяровская Л.Т.	Амалинамоии фаъолият дар шароити хавфи соҳибқарорӣ ва бизнес-муҳити тағйирёбанда бо ҳадафи баландбардории боигарии соҳиб-мулкони ва мустақамнамоии бартариятҳои рақобатӣ	қобилияти фаъолиятнамоии корхона дар шароити тағйирёбии муҳити беруна дохила

Мувофиқ ба равиши аввал, ки тарафдорони он Богдановская Л.А., Русак Н.А., Ковалев В.В., Друри К., Ҳеддервик К. Ва Ҳолт Р., мебошанд, мафҳуми “устувории молиявии корхона” ҳамчун таносубии воситаҳои худӣ ва қарзӣ шарҳ дода шудааст. Аммо, тарафдорони равиши дуюм, аз ҷумла Селезнева Н.Н., Ионова А.Ф., Макарева В.И., Андреева Л.В., Родионова В.М., Федотова М.А., Лапуста М.Г. ва Мазурина Т.Ю., Скамай Л.Г., Ивасенко А.Г., назароти дигар доранд. Ингуна таҳқиқотҳо моҳияти ин мафҳумро асосан бо ҳолат ва сохтори дороиҳо ва ухдадорихо (захираҳои молиявӣ), ки аз тафсири аънабии молияи корхонаҳо ҳамчун низоми равобити иқтисодӣ зимни ташаккул, тақсим ва истифодаи воситаҳои молиявӣ (захираҳо) бар меоянд, алоқманд менамояд.

Дар ин ҳолат ба ҳайси асоси таҳлил, шохисҳои муайянкунандаи андозаи моликияти худӣ ва сохтори он баромад менамоянд. Ба унвони яка аз ҷойгузинҳои ҳисобнамоии моликияти худӣ, ҳисобнамоии маблағи дороиҳои соф тибқи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ башмуор меравад. Мувофиқ ба стандартҳои байналмилалӣ, таҳти ғоида асосан маблағи дороиҳои соф дар назар доранд, ки дар анҷоми марҳилаи ҳисоботӣ маблағи дороиҳои соф баъд аз ҳисобу китоби ҳама пардохтҳо ба соҳибмулкони, инчунин пас маҳви таҳрифи таъсири таваррум ба рақамҳои ҳисобшуда зиёдтар бошанд.

Градов А.П., Мартинюк И.В., ва ғайраҳо, ки аз ҷумлаи тарафдорони равиши сеюм мебошанд, таҳлили устувории молиявиро ҳамчун абзори нигоҳдорӣ ва ҳифзи корхона аз хавфҳо арзёбӣ менамоянд. Дар доираи ин равиш, арзёбии микдори устувории молиявии корхона, тавассути истифодаи модели коррелясионӣ-регрессивии иртибототи омилӣ амалӣ мегардад. Истифодаи мавқеҳои асосии ин равишро ҳангоми таҳлиқи таҳлили устувории молиявӣ, метавон ҳамчун яке аз самтҳои тақмили равиши роҳандозии таҳлил дар шароити муосир донист. Ҳамин тавр, муқоисаи ҳама равишҳои мавҷуда нисбат ба муайяннамоии таърифи таҳқиқшаванда, дарак аз он медиҳад, ки устувории молиявиро бо назардошти ба қор андозии низоми муҳталифи шохисҳо, ки дар доираи равишҳои зимнан дида шуда истифода мегарданд, мувофиқи мақсад мебошанд. Илова бар он, андеша ва назароти мактабҳои илмиро низ бояд мавриди пешниҳод ва омӯзиш қарор дод. Барои мисол, Ковалев В.В., муътақид аст, ки устувории молиявӣ ин тавоноии ташкилот ҷиҳати иҷрои ухдадорихоӣ дарозмуддат башмуор меравад.

Колчина И.С., ба ин назараст, ки моҳияти устувории молиявӣ дар имкони таъмини ҳама захираҳо ва харочотҳои корхона тавассути манобеи ташаккулдиҳанда ифда меёбад.

Намояндаи мактаби илмӣ-молиявии Балтия Сергеев В.Н., чунин пиндоштааст, ки асоси ноилшавӣ ба сатҳи муносиби устувории молиявии корхона, афзоиш бар асосии зиёдшавии фоидаи сармоя маҳсуб меёбад.

Севастьянов А.В., устувории молиявиро ба унвони ҳолате арзёбӣ намудааст, ки дар он корхона имкон дорад ҳама уҳдадорихоро дар назди давлат, кормандон, контрагентҳо ба пуррагӣ иҷро намояд, албатта бо шарофати даромадҳои мунтазам ва мувофиқати даромаду харҷотҳо. Аммо, Бочаров В.В., таъкид менамояд, ки устувории молиявӣ дар беҳтарин шакл тартиб ва тақсими воситаҳои пулӣ барои фаъолияти рузмарраи молиявӣ-хоҷагидорӣ зарурро таъминкунанда мебошад. Мувофиқ ба андешаҳои Заветкина О.В., таҳти устувории молиявӣ фоидаи кафолатдодашудаи фаъолияти хоҷагидорӣ корхона аз ҳисоби афзоиши таъсиррасонии захираҳои тавлиди ва идоранамоеи корхона дарк карда мешавад.

Бурсев А.А., устувории молиявиро ҳамчун маҷмӯи сатҳҳои даврагӣ ва фазоии фаъолиятнамоии корхона ҳамчун як организми молиявӣ, ки бо пойдорӣ ва нопойдорӣ раванги иқтисодӣ ба вуқӯ мепаӣ-вандад [12, -С.24]. Бланк Н.А., андешаи худро бо тарзи зер баён намудааст, устувории молиявӣ зертобеи сохтори молиявии корхона мебошад ва он аз дараҷаи зертобеияти қарздиҳандагон ва қарзгирандагон бар меояд [8, -с.14]. Таҳлилгарони хориҷӣ, устувории молиявиро ба унвони маҷмӯи сохторҳои молиявӣ ва ба ҳадди ақал расонии ҳавфҳо барои сармоягузориҳо ва қарздиҳандагон шарҳ додаанд.

Таърифи “устувории молиявӣ” тафсири мухталиф дорад. Дар луғатҳои иқтисодӣ, устувории молиявӣ ҳамчун “...пойдорӣ ҳолати молиявии дар мувозинати молиявӣ, кифоягии бозоргирии дороиҳо, мавҷудияти захираҳои зарурӣ инъикос меёбад” [2, с. 251].

Бархе аз муаллифони “устувории”-ро ба сифати яке аз мафҳумҳои консепсияи мувозинати иқтисодӣ, таъминкунандаи амният мепиндоранд, ки мувофиқ ба он расиан ва нигоҳдории вазъи статсионарӣ-мувозинатӣ дар иқтисодро ба ҳисоби муҳимтарин вазифаҳои микро ва макроиқтисодӣ медонанд, чунин воқеият муносибгардонии ҳолати низоми номувозинатиро дар назар дорад.

Ба андешаи Тен А.В., “...устувории-ин категорияи пӯёиест, ки нигоҳдории пуррагии низом ва тавоноии иҷрои вазифаҳои худро дар фароянди мутобиқшавӣ ба муҳили зист тақозо менамояд”.

Ҳадди ноқоии иқтисодӣ ва иҷтимоии ширкати тичоратӣ, аз даст додани қобилияти қонеънамоеи талаботи қарздиҳандагон вобаста ба уҳдадорихои пулӣ ва ё қобилияти иҷро накардани уҳдадорихо аз рӯи пардохтҳои ҳатмӣ маҳсуб меёбад, агар ин уҳдадорихо аз тарафи корхона дар давоми се моҳ баъд аз санаи иҷроӣ, амалӣ нагаштанд [9, с. 14].

Д.Е. Давыдянец Давидянс Д.Е. устувории молиявиро ҳамчун “...тавоноии ба таври худкорона идоранамоеи корхона ва муқовимат намудан ба амалҳо ва таасуроти нобача” шарҳ додааст. Ин чунон маънӣ дорад, ки қобилияти муқовиматнамоии корхона ба таасуроти манфию мусбӣ назаррас мебошад. Барои ҳама ин таърифот мутобиқии корхона ба таҳдидҳои дохилию берунӣ умумӣ мебошад.

Корнилова Л.М., ва яққатор иқтисоддонони дигар устувории молиявиро ба унвони категорияи синтетикӣ ифодакунандаи бозоргирии дороиҳо, пардохтпазирӣ, фаълнокии тичоратӣ шарҳ додаанд, ки дигар тавсифоти фаъолияти молиявӣ-хоҷагидорӣ субъектҳои равобити бозориро дастгиркунанда мебошад.

Дарки дугонаи моҳияти ҳолати молиявӣ ва устувории молиявӣ дар андешаҳои Савитская Г.В., ба мушоҳида мерасад. Ў қайд менамояд, ки аз як тараф ҳолати молиявии корхона-ин категорияи иқтисодии инъикоскунандаи вазъи сармояи дар фароянди гирдгирдиши он ва қобилияти субъекти хоҷагидорӣ дар самти худрушднамӣ дар як давраи муайяни вақт мебошад, аз тарафи дигар-дар фароянди фаъолияти хоҷагидорӣ, раванди пай дар пайи гирдгирдиши корхона татбиқ мегардад, сохтори воситаҳо ва манбаҳои ташаккулдиҳанда тағйир меёбанд, бар ин асно ҳолати молиявии субъекти хоҷагидорӣ тағйир меёбанд ва пардохтпазирӣ ба унвони пададаи берунӣ баромад менамояд.

Бекренева В.А., дар пасманзари раванги умумисозии муҳтавои ин таъриф, устувории молиявиро бо таври зер гуруҳбандӣ менамояд:

- ✚ Устувории молиявӣ тавассути сохтори сармояи муайян карда мешавад;
- ✚ Устувории молиявӣ мувозинатии дороиҳо ва уҳдадорихоро тахмин менамояд;
- ✚ Ғайраҳо.

Устувории молиявӣ ба унвони оина барои бунёи даромади пойдори зиёдшаванда нисбат ба харҷотҳои корхона арзёбӣ мегардад. Устувории молиявӣ инъикоскунандаи он таносубии захираҳои молиявӣ мебошад, ки бо шарофати он корхона бидуни монеа ба воситаҳои пулӣ ихтиёрдорӣ менамояд, имкон дорад тавассути равиши босамар истифоданамоеи онҳо ба худ кафолати раванди истеҳсолии маҳсулот ва хизматҳоро беист таъмин намояд, аз ҷумла харҷотҳо бахри васеъ ва навсозии корхонаро амалӣ гардонад.

Дарёфти сарҳадоти устувории молиявии корхонаро ба яке аз вазифаҳои иқтисодии нисбатан муҳим дар шароити гузариш ба бозор дохил менамоянд, зеро сатҳи пасти устувории молиявӣ метавонад дар пардохтпазирӣ корхона ва вучуд надоштани воситаҳо барои васеъгардонии истеҳсолот боис гардад, аммо устувории молиявии аз ҳад зиёд монеа барои раванг мешавад, чунки харҷоти корхонаро бо захираҳои барзиёд гарон месозад [6, с. 57]. Бинобар ин, устувории молиявиро ҳамчун ҳолати захираҳои молиявии мувофиқ ба шарту шароити бозор ва ҷавобгӯ ба талаботи корхона барои раванг тавсиф намудан зарур аст [26, с. 14]. Таҳлили адабиёт нишон дод, ки шартан таҳқиқотчиёнро ба се гуруҳ ҷудо намудан мумкин аст. Намояндаи гуруҳи аввал С.И. Крылов, М.Ю. Кирчанова А.Ф. Пуртова ва М.И. Глазунов маҳсуб меёбанд.

С.И. Крылов ба ин назараст, ки “...устувории молиявӣ-ин мутаносубии воситаҳои қарзӣ ва худдӣ дар сохтори сармояи қорхона, дараҷаи мустақилият аз воситаҳои қарзии маблағгузорӣ” мебошад.

Мувофиқ ба андешаи Қирчанова М.Ю., [24, С. 227] “...устувории молиявӣ-ин тавсифи пойдории вазъи молиявии қорхонаааст, ки бо мавҷудияти ҳиссаи муайяни сармояи худдӣ дар ҳаҷми умумии воситаҳои молиявӣ алоқманд мебошад”.

А.Ф. Пуртова қайд менамояд, ки “...устувории молиявӣ-ин пойдории фаъолияти қорхона аз мавқеи дурнамои дарозмуддат маҳсуб ёфта, бо сохтори умумии молиявӣ, дараҷаи мустақилияти қорхона аз қарзидиҳандагон ва сармоягузoron алоқманд мебошад”.

М.И. Глазунов [15,-С.28] муътақид аст, ки “...устувории молиявӣ-ин сатҳи мустақилияти қорхона аз ман-баҳои қарзии маблағгузорӣ, дараҷаи таъминнокии дороиҳои қорхона бо воситаҳои худдӣ” вобастагӣ дорад.

Мо ба ин назарем, ки тафсири овардашуда доир ба мафҳуми “устувории молиявӣ” аз ҷониби гурӯҳи аввал, инъикосгари навъи “олии” устувории молиявӣ буда, дар қобилияти раванқебии қорхона аз ҳисоби воситаҳои худдӣ маблағгузорӣ бо сатҳи пасти вобастагӣ аз воситаҳои қарзӣ таҷассум меёбад. Чунин тавзеҳот ба назари мо хусусияти яктарафа дошта, танҳо бо таъба истифодабарандагони дохилии ҳисоботи молиявӣ тамарқуз шудаасту ҳалос.

Намояндагони гурӯҳи дуюм В.М. Радионова, М.Д. Федотова, А.Б. Четписова, Н.Л. Данилова, В.А. Гребенникова, Е.А. Кулиниченко, Т.В. Землянская ва Л.Н. Эглит баҳисоб мераванд.

В.Б. Артеменко ва О.В. Карпова-[5, С. 49] чунин мепиндоранд, ки “...ҳолати қорхонаи бо аломатҳои зерин тавсифшаванда: шохисҳои бозедҳои қонёқунанда аз самроягузорӣ; шохисҳои қонёқунандаи фаъолнокии тичоратӣ; мавҷуд будан ва сатҳи истифоданамоии иқтисодии молиявӣ; захираи қобили таваҷҷӯҳи мустаҳкамии молиявӣ; нигоҳдорӣ ва афзоиши сармояи худдӣ; нигоҳдории баробарӣ дар тағйирёбии суръати шохисҳои муҳим; шохисҳои қонёқунандаи пардохтпазирии қутоҳ ва дарозмуддат”.

Ба андешаи В.М. Родинова ва М.Д. Федотова “...ҳолати захираҳои молиявӣ, тақсим ва истифоданамоии онҳо, ҳамчун таъминқунандаи равнақи қорхона бар асоси афзоиши даромад ва сармоя зимни нигоҳдории пардохтпазирӣ дар шароити ҳавфи қобили қабул. Вазъи молиявие, ки дар заминаи он фаъолияти хоҷагидории ин ва ё он қорхона дар шароити мусоид таъминқунандаи ҳама уҳдадорихоро дар назди қорғарон, диғар қорхонаҳо ва давлат мебошад”.

А.Б. Четписова иброз медорад, ки “...чунин вазъи молиявии қорхона, ки дар он фаъолияти хоҷагидорӣ вобаста ба шароити созгор дар самти иҷрои ҳама уҳдадорихо дар назди қорғарон, диғар қорхонаҳо ва давлат бо назардошти сатҳи қонии даромадҳо ва мутаносибии даромаҳо нисбат ба хароҷот таъмин қарда мешавад. Ҳарқати қараёнҳои пулии таъминқунандаи пайдарпайи афзоиши даромадҳо нисбат ба хароҷот: афзоиши пойдории даромадҳо нисбат ба хароҷотҳо, ки дар ба қорандозии озодонаи воситаҳои пулии қорхона, самарай истифодаи онҳо, ки ба мунтазамии қароянди тавлид ва қуруши маҳсулот мусоидатомез мебошад, таҷассум меёбад”.

Н.Л. Данилова ба ин назараст, ки “...мувозинатии қараёнҳои пулӣ, мавҷудияти воситаҳо барои таъмини фаъолияти қорӣ дар давоми марҳилаи муайян метавонад дар беҳдошти фаъолияти қорхона созгор бошад”.

Ба назари В.А. Гребенникова ва Е.А. Кулиниченко “...Мавҷудияти ҳаҷми қонии сармоя барори таъмини муттасили қароянди фаъолияти худ, ки бо тавлидот ва қуруши маҳсулот ва инчунин барои саривақт ва қурра пардохти уҳдадорихо амрест зарурӣ. Вазъи молиявии субъекти хоҷагидорӣ, ки дар заминаи он сатҳи баланди мустақилияти молиявӣ, фаъолнокии тичоартӣ ва дар умум устувории иқтисодии қорхона, зимни доштани низоми босамари ташаққулдиҳӣ, тақсимот ва истифоданамоии захираҳои молиявӣ бо ҳадафи таъмини амнӣи иқтисодӣ ва мувозинатии молиявии қорхона таъмин қарда мешавад”.

Т.В. Землянская ва Л.Н. Эглит бар ин назаранд, ки “...қобилияти субъекти хоҷагидории дар низоми равобити иқтисодӣ фаъолиятқунанда, татбиқи қароянди таъсис, қардиш, тақсимот ва аз нав тақсимнамоии воситаҳои пулӣ дар бар мегирад ва бояд қараёни қуруди воситаҳои пулӣ аз қуручи онҳо дар дилқоҳ маврид барзӣёд бошад”.

Мо чунин мепиндорем, ки маҷмӯи равишҳои марбут ба шарҳу тафсири устувории молиявии ин баҳш, инъикосгари маҷмӯибудани ин мафҳум мебошанд ва шохисҳои молиявии ба вазъи молиявии қорхона таъсиррасонро мушаххас менамоянд. Дар баробари он, монанднамоии оддии “устувории молиявӣ” бо пойдории дастаи шохисҳои молиявӣ, боис ба мушқилот дар ташҳиси марзҳои устувории молиявӣ, бинабар сабаби баҳисобгирии таъассуроти мутақабилӣ доираи бузурги шохисҳо ба пойдории молиявии қорхонаҳо мегардад. Бо ин ҳол, чунин равиш инъикосгари манфиатҳои ҳам истифодабарандагони дохилии ҳисоботи молиявӣ ва ҳам берунӣ мебошад, ногуфта намонад, ки ҳар яке аз он имқони интиқоби шохисро мувофиқ ба ҳадафҳо дар миқёси низоми шохисҳои ташаққулдиҳандаи устувории молиявӣ дорад, ё метавонад маҷмӯи шохисҳоро барои анқоми таҳқиқот истифода намоад. Намояндагони гурӯҳи сеюм Г.В. Савитская, Е.Н. Выборова ва В.В. Банк мебошанд.

Г.В. Савитская ба ин назар аст, ки “...қобилияти фаъолиятнамоӣ ва раванқебии субъектҳои хоҷагидорӣ, нигоҳдории мувозинати дороиҳо ва уҳдадорихо худдӣ дар фази дохилию берунӣ тағйирёбанда, ки пардохтпазирӣ ва қолибияти сармоягузорио дар дурнамои дарозмуддат дар доираи марзҳои сатҳи қобили қабули ҳавф қафолат медиҳад, ниҳоят зарур арзёбӣ мегарданд”.

Ба андешаи Е.Н. Выборова [13, -С.17] «...қобилияти фаъолиятнамоии субъекти хоҷагидорӣ ин дар шароити қариб ба мувозинат наздик ва дар замини таъсиррасонии доимии дохилию берунӣ маҳсуб меёбад”.

В.В. Банк бошад, иброз доштааст, ки “...натичаи мавҷудияти захираи муайяни мустаҳкам, тавоноии корхона ҷиҳати аз тасодуфҳо ва тағйирёбии ногаҳонии омилҳои беруна ҳимоя намуданро ифода менамояд”. Мо ба ин назарем, ки ин пайванд, шомили равишҳои, ки (бар ҳилофи ду пайвандҳои қаблӣ) таасуроти омилҳои дохилию берунаро ба устувории молиявии корхонаҳо дар назар мегирад ва зарурияти мавҷудияти захираҳои қонии мустаҳкамро дар намудҳои мухталифи захираҳо бо мақсади баландбардории муқовимат ба омилҳои таъсиррасон тақозо менамояд.

Ҳамин тавр, устувории молиявии корхонаро метавон, ҳамчун ҳолати захираҳои молиявӣ, тақсирот ва истифоданамоии онҳо, таъминкунандаи раванқи корхона бар асоси ғоида ва сармоя ба назардошти нигоҳдории пардохтпазирӣ дар шароити ҳаффи қобили қабул шарҳу тафсир намуд. Аз нигоҳи иқтисодӣ, он субъекти молиявие устувор арзёбӣ мегирад, ки тавонад аз ҳисоби воситаҳои худӣ, воситаҳои ғайри, ки ба до-роҳои сафарбаршудаанд, пушонида тавонад, ба қарздорӣ беасоси дебиторию кредиторӣ роҳ надиҳад ва дар муҳлати муқарраршуда уҳдадорӣҳои худро иҷро намояд. Яъне, зеро устувории молиявӣ бояд ба унвони он ҳолати захираҳои молиявии корхона доништа шавад, ки дар заминаи он татбиқи маблағгузориҳои кифояткунанда барои вусъатбахшии фаъолият роҳандози шуда, пардохтпазирӣ ба таври мунтазам таъмин карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Абрютин, М.С. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия [Текст] / М. С. Абрютин, А. В. Грачев. - М. : Дело и Сервис, 2000. - 256 с.
2. Азрилян А.Н. Юридический словарь: 8250 терминов / А.Н. Азрилян. М.: Инт новой экономики. 2010. – С.251.
3. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности [Текст] / В.И. Стражев [и др.]. - Минск : Выш. шк., 2005. - 408 с.
4. Анализ хозяйственной деятельности предприятия [Текст] / под общ. ред. Л.Л. Ермолович. - Минск: Интерпрессервис [и др.], 2001. - 576 с.
5. Артеменко, В.Б. Оценка устойчивости функционирования организации в условиях освоения инноваций /В.Б.Артеменко, О.В.Карпова//ИнВестРегион. –2011. –№3. – С.49–54.
6. Аюпов А.А., Коваленко О.Г. Направления и методы организации денежных потоков в системе антикризисного финансового управления // Экономика и управление. – 2009. – №3 (6). – С. 57–60.
7. Балабанов, И.Т. Основы финансового менеджмента. Как управлять капиталом? [Текст] / И.Т. Балабанов. - М.: Финансы и статистика, 1997. - 384 с.
8. Банк, В.В. Финансовый анализ: учеб. Пособие / В.В. Банк, С.В. Банк, А.В. Тараскина. – М.: Проспект, 2009. – 352 с.
9. Бекренева В.А. Финансовая устойчивость организации. Проблемы анализа и диагностики. – М.: Дашков и Ко, 2012.
10. Бланк, И.А. Управление финансовыми ресурсами [Текст] - М.: Омега-Л, 2011. - 768 с.
11. Бочаров, В.В. Финансовый анализ [Текст] / В.В. Бочаров. - СПб.: Питер, 2004. - 240 с.
12. Бурцев А.Л. Современные методы и приемы анализа и прогнозирования финансовой устойчивости организации. Аудит и финансовый анализ. –2010. – №1. – С. 24-27
13. Выборова, Е.Н. Особенности диагностики кредитоспособности субъектов хозяйствования. Финансы и кредит. – 2010. – №1. – С. 17–21.
14. Гиляровская, Л.Т. Анализ и оценка финансовой устойчивости коммерческих организаций / Л.Т. Гиляровская, А.В. Ендовицкая. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2006. - 159 с.
15. Глазунов, М.И. Оценка финансовой устойчивости коммерческой организации на основе данных бухгалтерского баланса. Экономический анализ: теория и практика. – 2009. – №21 (105). – С. 28–36.

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые теоретические аспекты финансовой устойчивости промышленных предприятий. Использование основных положений данного подхода при реализации анализа за финансовой устойчивости можно считать одним из направлений совершенствования подхода к проведению анализа в современных условиях. Сравнение всех существующих подходов к определению исследуемой дефиниции показывает, что финансовая устойчивость является целесообразной с учетом использования различных систем показателей, используемых в рамках рассматриваемых ниже подходов. Кроме того, должны быть представлены и изучены идеи и взгляды научных школ. Установлено, что финансовая стабильность рассматривается как зеркало для создания устойчивого, растущего дохода по отношению к расходам компании. Финансовая устойчивость отражает соотношение финансовых ресурсов, благодаря которому предприятие имеет беспрепятственный доступ к денежным средствам, способно обеспечить бесперебойное производство продукции и услуг за счет их эффективного использования, в том числе осуществления затрат на расширение и модернизацию предприятия.

Ключевые слова: финансовая устойчивость, промышленные предприятия, подход, реализация, анализ, направление, совершенствование, внедрение, современные условия, сравнение, различные системы показателей.

БАЊЕ ҶАНБАҲОИ НАЗАРЯВИИ УСТУВОРИИ МОЛИЯВИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ

Аннотатсия. Дар ин мақола баъзе ҷанбаҳои назариявии устувории молиявии корхонаҳои саноатӣ баррасӣ мешаванд. Истифодаи принципҳои асосии ин равиш барои таҳлили устувории молиявӣ метавонад яке аз роҳҳои беҳтар кардани ин равиш дар шароити имрӯза ҳисобида шавад. Муқоисаи ҳамаи равишҳои мавҷуда барои муайян кардани таърифи мавриди омӯзиш нишон медиҳад, ки устувории молиявӣ бо назардошти метрикаҳои гуногуни истифодашуда дар равишҳои дар зер баррасӣшуда мувофиқ аст. Ғайр аз ин, бояд ғояҳо ва назарҳои мактабҳои гуногуни илмӣ пешниҳод ва омӯхта шаванд. Муайян карда шудааст, ки устувории молиявӣ ҳамчун оина барои ба даст овардани даромади устувор ва афзоианда нисбат ба хароҷоти ширкат баррасӣ мешавад. Устувории молиявӣ тавозуни захираҳои молиявиро инъикос мекунад, ки ба корхона имкон медиҳад, ки ба маблағҳо дастрасии беамониат дошта бошад ва истехсоли беғосилаи мол ва хизматрасониро тавассути истифодаи самараноки онҳо, аз ҷумла татбиқи хароҷот барои васеъкунӣ ва навсозӣ, таъмин намояд.

Калимаҳои асосӣ: устувориҳои молиявӣ, корхонаҳои саноатӣ равиш, татбиқ, таҳлил, самт, такмил, роҳандозӣ, шароити муосир муқоиса, низоми мухтасифи шохисҳо.

SOME THEORETICAL ASPECTS OF FINANCIAL STABILITY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

Annotation. The article discusses some theoretical aspects of financial stability of industrial enterprises. The use of the main provisions of this approach in the implementation of financial stability analysis can be considered one of the areas of improving the approach to conducting analysis in modern conditions. Comparison of all existing approaches to determining the definition under study shows that financial stability is appropriate given the use of various systems of indicators used in the framework of the approaches discussed below. In addition, the ideas and views of scientific schools should be presented and studied. It has been established that financial stability is considered as a mirror for creating a sustainable, growing income in relation to the company's expenses. Financial stability reflects the ratio of financial resources, due to which the enterprise has unimpeded access to funds, is able to ensure uninterrupted production of goods and services due to their effective use, including the implementation of costs for the expansion and modernization of the enterprise.

Keywords: financial stability, industrial enterprises, approach, implementation, analysis, direction, improvement, introduction, modern conditions, comparison, various systems of indicators.

Сведения об авторе:

Ёрзода Киёмиддин Тохир - доцент кафедры экономической теории Таджикского государственного университета финансов и экономики, Душанбе, ул. Нахимова 64/16, 734067, Республика Таджикистан; тел.: (+992) 938600555 qiyomiddin1995@mail.ru

Author information:

Yorzoda Kiyomiddin Tohir - Associate Professor, Department of Economic Theory, Tajik State University of Finance and Economics, Dushanbe, st. Nakhimov 64/16, 734067, Republic of Tajikistan; tel.: (+992) 938600555 qiyomiddin1995@mail.ru

ТДУ:378.147

РОҲҲОИ ТАТБИҚИ ЛОИҲАҲОИ РАҚАМИКУНОӢ ДАР СОҲАҲОИ ИҚТИМОӢ ТАВАССУТИ МОДЕЛҲОИ МУОСИР

Қурбонализода Д.– Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ,

Калимаҳои асосӣ: рақамикуноӣ, моделҳои муосир, зеҳни сунӣ, соҳаҳои иқтимоӣ, лоиҳаҳои рақамӣ, инноватсияҳо, таҳлили маълумотҳо, идоракунии лоиҳаҳо, механизмҳо, имкониятҳо, афзалиятҳо.

Дар шароити рушди босуръати технологияҳои инноватсионӣ ва таҳаввулоти ҷаҳонии технологӣ ва интернетӣ баландсуръат, рақамикуноӣ ба яке аз самтҳои муҳими сиёсати иқтимоиву иқтисодии кишварҳои ҷаҳон табдил ёфтааст. Рақамикуноӣ на танҳо воситаи баланд бардоштани самаранокии идоракунии ва пешбурди фаъолияти ташкилотҳо мебошад, балки имкониятҳои васеъро барои таъмини дастрасӣ ба хизматрасониҳои сифатноки иқтимоӣ фароҳам меорад. Дар ин замина, истифодаи моделҳои муосири рақамӣ, аз ҷумла зеҳни сунӣ, технологияҳои абрӣ, таҳлили бузурги маълумотҳо ва платформаҳои рақамӣ, барои татбиқи самаранокии лоиҳаҳо аҳамияти хосаро дар бар мегирад.

Соҳаҳои иқтимоӣ аз қабилӣ маориф, тандурустӣ ва ҳифзи иқтимоӣ бештар ба таъсири мусбати равандҳои рақамикуноӣ ниёз доранд, зеро ин равандҳо ба баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ, кам кардани хароҷоти вақт ва маблағҳо, инчунин таъмини самаранокии кор ва хизматрасониҳои мусоидат менамоянд. Дар айни замон, таҳлили таҷрибаи байналмилалӣ ва миллий нишон медиҳад, ки татбиқи лоиҳаҳои рақамӣ дар соҳаҳои иқтимоӣ бидуни истифодаи моделҳои муосир ва механизмҳои идоракунии самаранок душвор мебошад.

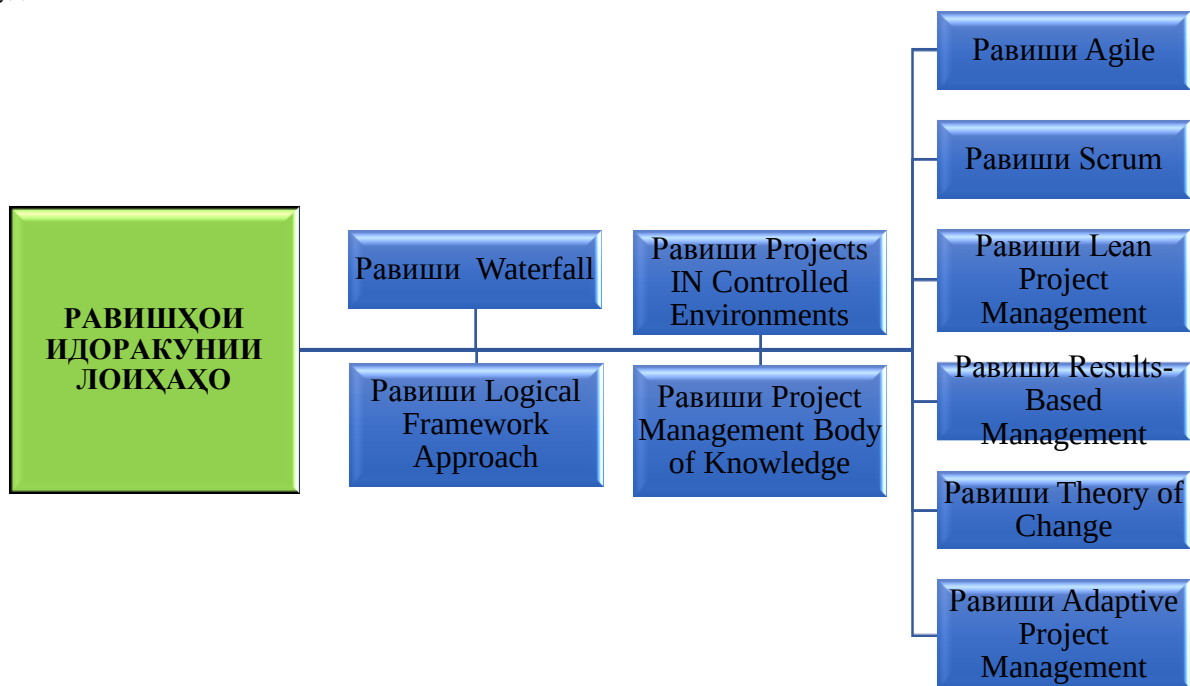
Аз ин рӯ, омӯзиши роҳҳои татбиқи лоиҳаҳои рақамикуноӣ тавассути моделҳои муосир яке аз масъалаҳои мубрами таҳқиқоти илмӣ ва амалии замони муосир ба ҳисоб меравад. Ин таҳқиқот ба муайян намудани омилҳо, шароит ва механизмҳои самаранокии татбиқи рақамикуноӣ дар сатҳи миллий ва соҳавӣ равона шудааст, то ки дар оянда соҳаҳои иқтимоӣ ба талаботи ҷомеаи рақамӣ мутобиқ карда шаванд.

Равиши методологӣ дар ин таҳқиқот ба таҳлили низоми равандҳои рақамикуноӣ дар соҳаҳои иқтимоӣ асос ёфта, усулҳои таҳлили муқоисавӣ, моделсозии амалӣ ва арзёбии самаранокиро ба таври васеъ истифода мебарад. Барои иҷрои он методҳои таҳлили назариявӣ, пурсиш ва омӯзиши таҷрибаи пешрафтаи кишварҳои дигар татбиқ мегарданд, ки моделҳои муосири идоракунии лоиҳаҳо, аз қабилӣ Agile, Design Thinking ва Smart Governance, ҳамчун заминаи методологӣ барои муайян кардани роҳҳои самаранокии татбиқи лоиҳаҳои рақамикуноӣ зиёдтар истифода мешаванд. Дар доираи ин методология ва равишҳо, истифодаи усулҳои муосири таҳқиқотӣ аз таҳлили сифатӣ ва миқдорӣ, то моделсозии рақамӣ ва алоқаи байнисоҳавӣ аҳамияти хоса пайдо мекунад. Татбиқи чунин усулҳо дар ҳамкорӣ бо сохторҳои давлатӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва бахши хусусӣ ба таҳияи лоиҳаҳои мақсаднок, андозагирии натиҷаҳо ва арзёбии таъсири иқтимоӣ замина мегузорад.

Ин равишҳо дар асоси таҷриба ва дастовардҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ таҳия шуда, мақсад аз онҳо таҳқиқ ва татбиқи самаранокии рақамикуноӣ дар сатҳи маҳаллӣ ва минтақавӣ бо истифодаи имкониятҳои технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ мебошад. Ҳамин тариқ, методологияи идоракунии лоиҳаҳои рақамикуноии хизматрасониҳои иқтимоӣ ҳамчун маҷмуи принципҳо, механизмҳо ва воситаҳо барои ташкили роҳҳои мақсаднок ва устувори ин раванд арзёбӣ мегардад. Дар ин замина, зарурати мутобиқ ва истифодаи кардани равишҳои идоракунии лоиҳаҳо бо талаботи муҳити рақамикуноӣ пеш меояд.

Дар таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ ва коркарди пешбурди лоиҳаҳо як қатор равишҳои идоракунии лоиҳаҳо васеъ истифода мешаванд, ки таъсири он ба рушди лоиҳаҳои иқтимоӣ дар шароити рақамикуноӣ мусбат мебошанд. Аз ҷумла, равишҳои идоракунии лоиҳаҳо зиёданд, ки ҳар яке он натиҷаҳои пешбурди

лоиҳахоро дар лаҳзаҳои татбиқ марҳила ба марҳила зери назорат мегиранд, ки дар расм нишон дода шудааст.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Расм-Равишҳои идоракунии лоиҳаҳо

Ҳар як равиш дорои хусусият ва ҳадафи мушаххаси худро дар тадқиқи лоиҳаҳо инъикос карда марҳилаҳои татбиқи идоракунии лоиҳаҳоро кафолат медиҳанд, ки дар асоси таҳқиқотҳои ҷаҳонӣ мавриди истифода қарор мегиранд, ки тавсифи мушаххаси онҳо оварда шудааст:

- 1. Равиши Waterfall (пайдарпайӣ)** - ин равиш, ки ба иҷрои пайдарпайии марҳилаҳои лоиҳа асос ёфтааст, барои лоиҳаҳое, ки ҳадаф, вазифа ва натиҷаҳои он аз аввал ошкоро муайян шудаанд, мувофиқ аст. Дар заминаи иҷтимоӣ ин равиш бештар дар лоиҳаҳои давлатӣ ва институционалӣ, ки талаботи ҳисоботдиҳӣ ва назорати қатъӣ доранд, истифода мешавад. Аммо, дар шароити тадқиқи рақамизатшуда, ҷадвали кам ва муҳлати тӯлонии воқуниш метавонад самаранокии ин равишро кам кунад.
- 2. Равиши Agile (саривактӣ)** ҳамчун як равиши ҷадвалӣ ва интерактивӣ, барои муҳити тағйирёбанда ва муқобили ҷонибҳои манфиатдор истифода карда мешавад. Ин равиш ба иҷрои марҳилавии вазифаҳо, мутобиқшавӣ ба тағйирот ва арзёбии доимии натиҷаҳо асос меёбад. Барои лоиҳаҳои иҷтимоӣ, ки дар шароити муносибатҳои иҷтимоӣ зуд тағйир меёбад (масалан, муҳоҷират, пандемия, камбизоатӣ), Agile имкони воқуниши самаранок ва мутобиқ ба ниёзҳои аҳолиро медиҳад.
- 3. Равиши Scrum** як равиши зертақриби Agile мебошад, ки лоиҳаро ба марҳилаҳои кӯтоҳ ҷудо мекунад.
- 4. Равиши Logical Framework Approach** (ҷаҳорҷӯбаи мантиқӣ) ин равиш бештар дар тадқиқи лоиҳаҳои иҷтимоӣ ва рушди лоиҳаҳои байналмилалӣ истифода мешавад. Он дорои аҳамияти масъалавӣ, ҳадафи умумӣ, ҳадафҳои мушаххас, натиҷаҳо ва фаъолиятҳоро дар шакли мантиқӣ ва пайваста пеш мебарад. Лоиҳаҳо тавассути он бо нақшаи мантиқӣ (LogFrame) идора мешавад, ки дорои нишондиҳандаҳо, сарчашмаи маълумот ва фарзияҳо асоснокшуда мебошад.
- 5. Равиши PRINCE2 (Projects IN Controlled Environments)** як равиши сохторбандишудаи мураттаб буда, ба идоракунии марҳилавӣ ва таҳти назорати лоиҳаҳо тадқиқ ва ё истифода карда мешавад. Ин равиш нақшҳо, масъулиятҳо ва ҳуҷҷатгузориҳои дақиқро талаб мекунад. Бо ҷудо кардани идоракунии лоиҳа ба қисмҳои он имконияти баҳодиҳии доимии лоиҳаҳоро медиҳад.
- 6. Равиши PMBOK (Project Management Body of Knowledge)** ин як равиши универсалие мебошад, ки маҷмуи донишҳо ва таҷрибаҳои бехтарин дар идоракунии лоиҳаҳо дар бар гирифта, ки аз ҷониби PMI (Project Management Institute) таҳия шудааст. Ин равиш 49 равандро дар 10 соҳаи дониш муттаҳид менамояд, ба монанди идоракунии вақт, сифат, хавф, захираҳо ва ғайраро дар бар мегирад.
- 7. Равиши Lean Project Management** ба кам кардани хароҷот (вақт, захираҳо) ва баланд бардоштани арзиши ниҳоии лоиҳаҳо равона шудааст. Он равандҳоро мунтазам танзим карда, то арзиши барои манфиатбарандаро бештар намояд.
- 8. Равиши Results-Based Management (RBM)** ба идоракунии лоиҳаҳо тавассути таърифи лоиҳа ва пайгирии натиҷаҳои он асос ёфтааст. Ҳадаф асосан ба натиҷаҳои ниҳой расидани лоиҳаҳо, таъсир ва устувории онҳо мебошад.
- 9. Равиши Theory of Change (TOC)** ин равиш пайдарҳамии тағйироти иҷтимоиро тавзеҳ дода, аз оғози лоиҳа, фаъолиятҳо, натиҷаҳои фаврӣ, натиҷаҳои мобайнӣ то таъсири ниҳой ба муносибатҳои “ҷаро” ва “ҷӣ гуна”-и тағйирот ҷавоб медиҳад.
- 10. Равиши Adaptive Project Management** ин як равиши мукамали ҷадвалӣ ва мутобиқшаванда мебошад, ки

ба тағйироти муҳит ва маълумоти нав зуд ҷавоб медиҳад ва аз равишҳои Agile ва дигар равишҳои мутобикгардида истифода мебарад [1].

Идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт ниёз ба равишҳое дорад, ки на танҳо самаранок ва таъсир гузор бошанд, балки тавонанд ба тағйироти муҳити ҷавоби мантиқӣ диҳанд. Аз миёни равишҳои тавсифшуда мо, панҷ равишро интихоб кардем, ки нисбат ба дигар равишҳо афзалияти муҳимро дар бар гирифта, дар чунин шароит мутобиқ ва қобили татбиқ мебошанд. Тавсифи онҳо дар ҷадвали 1 чунин аст:

Ҷадвали 1. Муқои-авии равишҳои идоракунии лоиҳаҳо дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт

№	Номи равиш	Хусусиятҳои умумӣ дар лоиҳаҳои иҷтимоӣ дар шароити рақамикунонии
1	Agile	Ин равиш ҷиҳати иҷрои босуръати лоиҳаҳо амали гардонида, ҳамкории наздик бо тарафҳо ва мутобиқшавӣ ба шароити тағйирёбандаро фароҳам месозад. Он бештар дар лоиҳаҳое татбиқ ва ё истифода мешавад, ки технология ва ниёзҳои истифодабарандагон пайваста навад мешаванд.
2	Scrum	Ин равиш ба марҳилаҳо тақсим кардан ва ба давраҳои кӯтоҳи иҷрои лоиҳаҳо асос меёбад, ин равиш барои татбиқи қисмҳои мушаххаси лоиҳа бо ҷалби фаъоли гурӯҳҳои истифодабарандагон ва муштариён мувофиқ аст.
3	Adaptive Project Management	Ин равиш мутобиқшаванда барои муҳитҳои номуайян ва лоиҳаҳое, ки талаботи онҳо дар ҷараёни амал тағйир меёбанд, мувофиқ буда, равишҳои таҳлили ва таҷрибавиро ба роҳ мемонад.
4	Results-Based Management (RBM)	Ин равиш ба натиҷаҳои ҷеншаванда таъя мекунад ва тамоми марҳилаҳои лоиҳаҳо бо нишондиҳандаҳои мушаххас пайванд мекунад. Дар муҳити иқтисоди рақамӣ бо истифода аз маълумоти рақамӣ қобили истифода мебошад.
5	Theory of Change	Ин равиш тавассути таҳлили мантиқии пайдарпаии тағйирот, равандҳо ва натиҷаҳо дар системаи мураккаби иҷтимоӣ ба таври илмӣ асоснок менамояд ва мутобиқ ба арзёбии таъсири рақамикунонии ба ҷомеа дар шароити муосир мебошад.

Сарчашма. Таҳияи муаллиф

Раванди гузоштани мақсад дар равишҳои идоракунии шартӣ муайянкунандаи самаранокии тамоми системаи идоракунии буда, вазифаи пешгӯӣ - пешгӯии ҳолатҳо, тағйиротҳо, ки дар натиҷаи рушди системаи муайяни иҷтимоӣ интизоранд, иҷро мекунад.

Тибқи назарияҳои олимони рус табдилдиҳии рақамӣ тағйироти назаррасро ба раванди идоракунии лоиҳаҳо ворид намудааст. Аввалан, воситаҳои рақамӣ ба аъзои гурӯҳи лоиҳа имкон медиҳанд, ки андешаҳои худро ба таври асинхронӣ мубодила кунанд, ки ин суръати муошират, самаранокӣ ва ҳосилнокии фаъолияти менеҷеронро зиёд намудааст. Дуюм, нақши менеҷерони лоиҳа тағйир ёфтааст дигар сохтори шадиди иерархӣ вучуд надорад бо истифода аз усулҳои рақамӣ идоракунии чандир (agile management) татбиқ мегардад, ки ин ба ташкили менеҷменти худташқилдиҳанда мусоидат мекунад. Сеюм, бо табдилдиҳии рақамӣ, муҳлатҳои идоракунии лоиҳаҳо низ дигар шудаанд: менеҷерони лоиҳа бештар ба вазифаҳои стратегӣ диққат медиҳанд, на ба корҳои равандию амалӣ таъя мекунанд [7].

Дар натиҷаи меъёрии фаъолияти идоракунии дар равиш, нигоҳ доштани якпорчагии системаи мураккаби иҷтимоӣ, фаъолият ва инкишофи оптималии он ба назар гирифта мешаванд. Мо ин равишро барои таҳияи консепсияи идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ муҳим мешуморем, зеро ин равиш ба дарки ғайрихаттӣ будани тағйироти иҷтимоӣ ва зарурати истифодаи таҳаввулотӣ байнисохавӣ, ҷустуҷӯи воситаҳои интегралӣ таъсиррасонӣ ба соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фарҳангӣ-сиёсӣ, маънавӣ ва ҳамаҷуз ба ҳаёти ҷамъиятӣ асос ёфтааст.

Олими рус М. Б. Табачникова мавқеъҳои асосии равишҳои инструменталӣ, арзишӣ ва идоракунии ки дар ҷадвали 2 баррасӣ кардааст, мавқеи муҳимро дар идоракунии лоиҳаҳо дар бар мегирад.

Яъне аз ҷадвали таҳия кардашудаи Табачникова М.Б. бар меояд, ки он се равишҳои асосии идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоиро маъқул донистааст: инструменталӣ, арзишӣ ва идоракунии. Равишҳои инструменталӣ ба истифодаи усулҳои амалӣ ва иҷрои дақиқи лоиҳа таъя мекунад. Равишҳои арзишӣ ба таҳлили амиқи иҷтимоӣ ва таъсири арзишҳо дар муайянсозии ҳадафҳо диққат медиҳад. Равишҳои идоракунии бошад, муносибати системаӣ ва комплекси дар танзими равандҳои иҷтимоӣ таъмин менамояд, ки онҳо қобили қабул мебошанд, аммо дар шароити рақамикунонии онҳо бояд тақмил дода шаванд.

Тавре, ки олими рус Грибанов Ю.И. қайд кардааст, ки фаҳмидани моҳияти мафҳуми «табдилдиҳии рақамӣ» ва ҳам муайян кардани таъсири рақамикунонии назарҳои гуногун мавҷуданд. Ба андешаи он, шакли табдилдиҳии рақамӣ, суръат ва самарайи он барои ҳамаи субъектҳои иқтисодӣ яқсон буда наметавонад, аммо методологияи ягона ва маҷмуи муайяни тавсияҳои дорои хусусияти универсалӣ оид ба табдилдиҳии системаҳои иҷтимоию иқтисодӣ тавассути табдилдиҳии рақамӣ асоси илмиро ташкил медиҳанд, аз ҷумла бо назардошти тамоюли афзоишдаи рақамикунонии ва табдилдиҳии рақамӣ ба роҳ монда мешавад [2].

Методология фаҳмиши мантиқии фаъолияти инсон буда, аз муайян кардани мақсад ва мавзӯи таҳқиқот, равишҳо ва дастурҳо дар гузаронидани он, интихоби восита ва усулҳои иборат аст, ки натиҷаи беҳтаринро муайян мекунанд. Ҳар як фаъолияти инсонро методология тавсиф мекунад. Аммо дар таҳқиқот методология дар муваффақият нақши муҳим мебозад. Аз ин лиҳоз, методологияи идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ дар минтақаҳо ҷуз оғози раванди дарки моҳияти рақамикунонии, ки дар шакли системаи назариявӣ ва маҳдудиятҳои дар маҷмуи усулҳо ва равишҳои конкретии дониши илмӣ, ҷи объектҳои алоҳида ва системаи иҷтимоию иқтисодӣ ба инобат гирифташуда пешниҳод шудааст.

Ҷадвали 2.-Хусусиятҳои муқоисавии равишҳо ба идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ

Хусусиятҳои муқоисавӣ	Равишҳо		
	Инструменталӣ	Арзишӣ	Идоракунии
Соҳтори равандроҳои функционалӣ	11 равандроҳои баробар: идоракунии ҳадафҳо, предмети мавзӯ, тағйироти иҷтимоӣ; вақт; сифат; захираҳои моддӣ; бахши захираҳои инсонӣ; алоқа; хатарҳои иҷтимоӣ; фаъолияти гурӯҳҳои тақсимишудаи иштирокчиён; навоарӣ.	Вазифаи асосӣ: тарҳрезии иҷтимоӣ. таҳияи консепсияи лоиҳа, арзёбии қобилиятҳои, банақшагирии лоиҳа, буҷетсозӣ, ҳимояи лоиҳа, назорати пешақӣ, марҳилаи татбиқ, тасҳеҳи лоиҳа дар асоси натиҷаҳои мониторинг, анҷом додани кор ва барҳамдиҳии лоиҳа.	Вазифаи асосӣ: ташаккули элитаи идоракунии. Муайян кардани ҳадаф, таъсири арзиш, танзими меъёри ва дастгирии иттилоотӣ.
Танзимои ҳадаф	Ба расмият даровардани ҳадафҳо, мавҷудияти нақшаи дақиқи амал.	Муайян кардани ҳадафҳо дар асоси мушкилот, ки таъсири бисёрҷониба ва хусусияти маҷмӯии тағйироти иҷтимоиро ба назар мегирад.	Раванди муайян кардани ҳадафҳо шартӣ муайянкунандаи самаранокии системаи иҷтимоӣ мебошад.
Муайян кардани натиҷаи назорат	Татбиқи конкретии дигаргуниҳои иҷтимоӣ.	Нигоҳдорӣ, афзоиш ё эҷоди арзиш.	Нигоҳ доштани бутунии системаи мураккаби ҷамъиятӣ.
Афзалиятҳои равиш	Маҷмӯи васеи усулҳо ва воситаҳои стандартӣ барои идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ	Омӯзиши амиқи назариявии масъалаҳои пешгунии иҷтимоӣ, идоракунии субъективӣ	Муносибати байнисоҳавӣ, дарки зарурати истифодаи усулҳо ва воситаҳои комплекси идоракунии

Сарчашма. Табачникова, М. Б. Управление социальными проектами: поиски концепции. Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Экономика и управление. – 2015. – № 4. – С. 24-31.

Ҷанбаҳои асосии методологияи донишҳои илмӣ объект ва предмети таҳқиқот, мақсад ва вазифаҳо, принсипҳо ва равишҳои илмӣ, воситаҳо ва усулҳои таҳқиқот мебошанд. Дар робита ба равандроҳои дониши илмӣ идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ дар заминаи рақамикунонии иқтисодиёти Тоҷикистон, мо ҷанбаҳои асосии зерини методологияи табдилдиҳии рақамиро таҳия ва асосноккунии илмӣ медиҳем. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон равиши “Амалигардонии рақамикунонии соҳаҳо дар асоси СМР барои соли 2030”, “Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2019”, “Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025” мавриди амал қарор дода шудааст.

Методҳои идоракунии лоҳаҳои иҷтимоӣ дар шароити рақамикунонии ин гузариш ва амалигардонии технологияҳо ва системаҳои рақамиро барои бехтар кардани хизматрасониҳои иҷтимоӣ, дастрасии шаҳрвандон ва кумак ба рушди минтақаҳо дар асоси технологияҳои муосир таъмин мекунанд. Технологияҳои рақамӣ метавонанд барои бехтар кардани хизматрасонӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла тандурустӣ, маориф, фарҳанг, тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, суғуртаи иҷтимоӣ ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва дигар хизматрасониҳо имкониятҳо ва самаранокии бештарро тавассути лоиҳаҳои иҷтимоӣ фароҳам оранд.

Раванди идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ ба муаррифии системаи иҷтимоию иқтисодӣ (корхона, ташкилот, ширкат, холдинг ва ғ.) дар шакли занҷири арзиш, аз ҷумла марҳилаҳои таҳия ва наشري прототипи инноватсионии маҳсулот, хизматрасонӣ ба истеҳсол, фурӯш ва хизматрасонии он асос ёфтааст. Гузашта аз ин, ин ҷузъи охири хизматрасонӣ дар шароити муосир аҳамияти бештар пайдо мекунад.

Муносибати соҳавӣ ба табдилдиҳии рақамӣ ба омӯзиши робитаҳои байнисоҳавии системаи табдилёфта бо дигар соҳаҳо асос ёфтааст. Модели табдилдиҳии рақамии соҳаҳои иҷтимоӣ ин равиши соҳавӣ мувофиқ аст. Ин равиш дар кишварҳои мухталифи ҷаҳон ва ширкатҳои фаромиллӣ паҳн шудааст.

Муносибати технологӣ ба табдилдиҳии рақамии хизматрасониҳои иҷтимоии минтақаҳо, тавре ки аз номаш маълум аст, ба маҷмуи технологияҳо асос ёфтааст, ки қорӣ ва татбиқи онҳо гузариши системаи табдилёфтаро ба фазои рақамӣ таъмин мекунанд.

Дар заминаи методологияи табдилдиҳии рақамии системаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, инчунин, таҳия ва баррасӣ кардани воситаҳои асосии табдилдиҳӣ зарур аст, ки тавассути онҳо тағйир додани мафҳумҳо ва шаклҳои мавҷудаи фаъолияти системаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва ташаккули системаи нави модели амалӣ карда мешавад.

Ҳамин тариқ, ҳамчун воситаи асосии равишҳои идоракунии лоиҳаҳои иҷтимоӣ ва ташаккули модели нави фаъолият ва ташкилотҳои хизматрасон дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт, дар доираи методологияи табдилдиҳии рақамии хизматрасониҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, мо пешниҳод мекунем, ки консепсияи платформаҳои рақамиро қабул кунем. Сипас, дар асоси танзимои қабулшуда модели ташкили системаи иҷтимоию иқтисодӣ, ки муносибати унсурҳои муҳити беруна ва дохилии ташкилотро дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт инъикос менамояд.

Хулосаи умумӣ: Дар натиҷаи таҳлили мақола муайян гардид, ки рақамикунонӣ яке аз самтҳои калидии рушди иҷтимоиву иқтисодии ҷомеаи иттилоотӣ ба ҳисоб меравад. Татбиқи лоиҳаҳои рақамӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ аз ҷумла соҳаҳои маориф, тандурустӣ ва хизматрасониҳои иҷтимоӣ имкон медиҳад, ки сифати хизматрасониҳо бехтар гардад, дастрасӣ афзоиш ёбад ва самаранокии кори шаҳрвандон ба имкониятҳои баробар таъмин карда шаванд. Истифодаи моделҳои муосири идоракунии тавассути усулҳои инноватсионӣ, ба татбиқи босамари лоиҳаҳои рақамӣ мусоидат мекунанд. Бо ёрии ин моделҳо, идоракунии равандроҳо зудтар, дақиқтар ва мутобиқ ба ниёзҳои ҷомеа пешниҳод мегардад. Бо вучуди пешрафтҳо, як қатор мушкилот мисли норасоии инфрасохтори рақамӣ, камбудии мутахассисони соҳаи рақамикунонӣ,

масъалаҳои амнияти иттилоотӣ, таъмини интернетӣ баландсурӯат дар минтақаҳо ва сатҳи пасти саводнокии рақамии аҳоли монеаи рушди пурраи ин раванд мебошанд. Барои бартараф кардани ин мушкилот ва ноил шудан ба натиҷаҳои назаррас, зарур аст ки Стратегияи миллии рақамикунонии соҳаҳои иҷтимоӣ таҳия ва татбиқ карда шавад, омӯзиши мутахассисони соҳавӣ тақвият додашуда ва ҳамкориҳои давлат бо бахши хусусӣ васеъ карда шавад. Дар маҷмӯъ, рақамикунонӣ на танҳо як раванд, балки омилҳои муҳими пешрафти устувори ҷомеа ва иқтисоди миллии дар шароити татбиқи технологияҳои рақамӣ мебошад. Татбиқи дуруст ва самараноки он бо истифода аз моделҳои муосир метавонад Тоҷикистонро ба ҷомеаи рақамии инноватсионӣ табдил диҳад.

АДАБИЁТ:

1. The PM² Project Management Methodology Guide 3.0. Produced and published by: the European Commission, DIGIT Centre of Excellence in Project Management (CoEPM²) Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018. ISBN 978-92-79-91829-2 doi: 10.2799/755246
2. Грибанов Ю.И. Цифровая трансформация социально-экономических систем на основе развития института сервисной интеграции. диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук, Санкт-Петербург, – 2019. – С. 68.
3. Асташкина И., Мишин В. Исследование систем управления. URL: <https://www.inventech.ru/lib/analisis/analisis0009/>.
4. Табачникова М.Б. Управление социальными проектами: поиски концепции. Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Экономика и управление. – 2015. – № 4. – С. 24-31.
5. Шихвердиев А.П. Проектное управление: монография. - Сыктывкар: Изд-во СГУ им. Питирима Сорокина, 2019. - 162 с.
6. Клязина Е.Г., Плешакова Е.Ю., Цветков А.Н. Проектный менеджмент: трактовки, особенности и векторы развития // Теория и практика общественного развития. 2020. № 8 (150). - С. 49-57.
7. Филатова М.В., Стукало О.Г., Лебедева Л.В., Цуканова К.А., Дзахмишева И.Ш. Проектное управление в условиях цифровой экономики // Вестник ВГУИТ. 2020. - № 82 (4). - С. 335-339.
8. Radujković M., Sjekavica M. Project management success factors // Procedia engineering. 2017. V. 196. P. 607–615.
9. Niazi M. et al. Challenges of project management in global software development: A client-vendor analysis // Information and Software Technology. 2016. V. 80. P. 1–19.
10. Borkovskaya V. Project management risks in the sphere of housing and communal services // MATEC Web of Conferences. EDP Sciences, 2018. V. 251. P. 06025.

РОҲҶОИ ТАТБИҚИ ЛОИҲАҶОИ РАҚАМИКУНОНӢ ДАР СОҲАҶОИ ИҶТИМОӢ ТАВАССУТИ МОДЕЛҶОИ МУОСИР

Аннотатсия: Мақолаи мазкур ба таҳлили роҳҳои самараноки татбиқи лоиҳаҳои рақамикунонӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ тавассути моделҳои муосир бахшида шудааст. Дар замони муосир, рақамикунонӣ яке аз омилҳои асосии рушди устувори иқтисодиву иҷтимоӣ барои ҷомеаи муосир ба шумор меравад. Муаллиф хусусиятҳои ва афзалиятҳои истифодаи моделҳои муосир, аз ҷумла моделҳои зехни сунӣ, технологияҳои абри, таҳлили бузурги маълумотҳо ва платформаҳои рақамиро мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Ҳадаф аз таҳқиқот муайян намудани роҳҳои баланд бардоштани самаранокии идоракунии, шаффофият ва дастрасӣ ба хизматрасониҳои нави иҷтимоӣ тавассути татбиқи лоиҳаҳои рақамӣ дар сатҳи кишвар мебошад. Дар натиҷа, самтҳои афзалиятноки рақамикунонӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ (маориф, тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ) пешниҳод мегарданд. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки татбиқи моделҳои муосири рақамӣ метавонад ба беҳтаршавии сифати хизматрасонӣ, кам кардани хароҷот ва рушди идоракунии хушманд мусоидат намояд.

Калимаҳои асосӣ: рақамикунонӣ, моделҳои муосир, зехни сунӣ, соҳаҳои иҷтимоӣ, лоиҳаҳои рақамӣ, инноватсияҳо, таҳлили маълумотҳо, идоракунии лоиҳаҳо, механизмҳо, имкониятҳо, афзалиятҳо.

ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОЕКТОВ ЦИФРОВИЗАЦИИ В СОЦИАЛЬНЫХ СФЕРАХ ПОСРЕДСТВОМ СОВРЕМЕННЫХ МОДЕЛЕЙ

Аннотация: В данной статье рассматриваются эффективные пути реализации проектов цифровизации в социальных сферах посредством современных моделей. В современную эпоху цифровизация является одним из ключевых факторов устойчивого социально-экономического развития общества. Автор анализирует особенности и преимущества использования современных моделей, включая модели искусственного интеллекта, облачные технологии, анализ больших данных и цифровые платформы. Цель исследования заключается в определении путей повышения эффективности управления, прозрачности и доступности новых социальных услуг посредством внедрения цифровых проектов на национальном уровне. В результате определяются приоритетные направления цифровизации в социальных сферах образовании, здравоохранении и социальной защите. Исследование показывает, что применение современных цифровых моделей способствует повышению качества обслуживания, снижению затрат и развитию интеллектуального управления.

Ключевые слова: цифровизация, современные модели, искусственный интеллект, социальные сферы, цифровые проекты, инновации, анализ данных, управление проектами, механизмы, возможности, преимущества.

WAYS OF IMPLEMENTING DIGITALIZATION PROJECTS IN SOCIAL SPHERES THROUGH MODERN MODELS

Annotation: This article analyzes effective ways to implement digitalization projects in social sectors through modern models. In the modern era, digitalization is one of the key drivers of sustainable socio-economic development. The author examines the features and advantages of using modern models, including artificial intelligence, cloud technologies, big data analytics, and digital platforms. The main goal of the study is to identify ways to improve management efficiency, transparency, and accessibility of new social services through the implementation of digital projects at the national level. As a result, priority areas of digitalization in social sectors—education, healthcare, and social protection—are highlighted. The study shows that the implementation of modern digital models can enhance service quality, reduce costs, and promote the development of intelligent management.

Keywords: *digitalization, modern models, artificial intelligence, social sectors, digital projects, innovations, data analysis, project management, mechanisms, opportunities, advantages.*

Сведения об авторе:

Курбонализода Давлатали – докторант PhD Института экономики и демографии Национальная академия наук Таджикистана. 734024. Республика Таджикистан, город Душанбе, улиц. Айни 44. Тел: (+992) 937507735, E-mail: davlatali.1998@mail.ru

Author information:

Kurbonalizoda Davlatali is a PhD doctoral student at the Institute of Economics and Demography, National Academy of Sciences of Tajikistan. 734024. Republic of Tajikistan, Dushanbe city, streets. Aini 44. Tel: (+992) 937507735, E-mail: davlatali.1998@mail.ru

ТДУ: 330.55:502.131.1(575.3)

НИШОНДИХАНДАҲОИ РУШДИ УСТУВОР: АСОСҲОИ МЕТОДОЛОҒИ ВА ТАТБИҚИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ ТОҶИКИСТОН

Холов Т.А., Тохирзода Б.Т.-Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Калимаҳои асосӣ: *рушди устувор, муҳити зист, маърифати экологӣ, идоракунии экологӣ, нишондиҳандаҳои экологӣ, Тоҷикистон, стратегияи рушди устувор, хизматрасониҳои экологӣ.*

Набудани огоҳӣ ва иштироки ҷомеа эҳтимолан яке аз сабабҳои сатҳи баланди вайрон кардани қонуни экологӣ бошад. Чунин вайронкунии махсусан дар байни сокинони маҳалҳои аҳолинишин, ки дар минтақаҳои буферии минтақаҳои муҳофизатшаванда ва наздикии ҷангал воқеъ гардидаанд, инчунин дар байни соҳибони бисёр корхонаҳо, ки дар давраи гузариш ба иқтисоди бозор ба вучуд омадаанд, бештар мушоҳида карда мешавад. Афзоиши солони вайронкунии қонун дар бораи ҳифзи муҳити зист далели безъатӣ ба мушкилоти экологӣ мебошад.

Мушкилоти дигари маърифати экологӣ дар Тоҷикистон он аст, ки дар кишвар системаи баланд бардоштани иқтидори маърифати экологӣ мавҷуд нест, ки унсурҳои он бояд:

- банақшагирии ҷамъонибаи байниидоравӣ, ки ба ноил шудан ба ҳадафҳои таълимӣ нигаронида шудааст, аз ҷумла нақшаҳои муштараки курсҳои оид ба ҳифз ва истифодаи устувори захираҳои табиӣ.

- тайёр намудани мутахассисон;

- дастрасии омма ба манбаҳои васеъ ва осон фаҳмо иттилооти воқеии марбут ба масъалаҳо ва сиёсатҳои экологӣ;

- тадқиқоти махсуси проблемаҳои асосии муҳити зист, аз қабili гуногунии биологӣ, ки ба алоқамандии ин мавзӯҳо ба манфиатҳои ҳақиқии аҳли ҷамъият нигаронида шудаанд;

- низомии мониторинги дониш, арзишҳо ва рафтори пешбинишавандаи ҷамъияти оид ба ҷанбаҳои гуногуни муҳити зист;

- аксарияти аҳолии Тоҷикистон дар деҳоти шаҳракҳо бе телевизор ва ҳатто радио ба сар мебаранд ва маҳз ҳамин соҳа ба маърифати экологӣ ниёз дорад. Аз ин рӯ, зарурати нашр ва паҳн кардани чопи маъмулӣ ба миён меояд.

Воситаҳои ахбори омма, ки ҳамаи инро ба назар гирифта, дар бораи проблемаҳои экологӣ ва рафтори масъулиятшиносӣ маълумот пешниҳод мекунанд. Сухан дар бораи адабиёти экологӣ - буклетҳо, плакатҳо, мақолаҳои рӯзномаву маҷаллаҳо, маводи дахлдори мактабӣ ва дигар паёмҳои оддии иттилоотӣ меравад.

Таҳлили, пеш аз ҳама, таҷрибаи ҳориҷӣ оид ба истифодаи ҳадамоти экологӣ дар таъмини рушди иқтисодӣ нишон медиҳад, ки риояи талаботи экологӣ аз ҳисоби як қатор омилҳои муҳим самарҳои хуб дода метавонад. Ҳамин тариқ, истифодаи фаъолони хизматрасониҳои экологӣ сифати муҳити зистро беҳтар мекунанд, ки дар натиҷаи имкони истифодаи муҳити тозаи табиӣ ҳамчун минтақаҳои рекреатсионӣ ва инфрасохтор барои рушди туризми экологӣ, имконияти афзоиши маҳсулоти кишоварзии аз ҷиҳати экологӣ тоза ва ғ. Беҳтар намудани муҳити зист ба беҳтар шудани сифати зиндагии аҳолии минтақа таъсир расонида, аз ҳисоби беҳбуди саломатии сокинон ва кам кардани зарари иқтисодии корфармоён дар натиҷаи кам кардани пардохти рухсатии беморӣ таъсири ғайримустақим мерасонад.

«Рушди иқтисод дар шароити бӯҳрони экологии солҳои охир зарурати таҳияи стратегияи рушди устуворро нишон дод. Ин стратегияи нав бояд нишондиҳандаҳоро дар бар гирад, ки барои арзёбии вазъи системаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ, муайян кардани ҳадафҳо ва идоракунии самараноки онҳо мусоидат кунанд. Барои қабули қарорҳои дуруст дар сатҳҳои гуногуни идоракунӣ зарур аст маҷмӯи нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва экологӣ таҳия гардад» [4, с. 155].

«Комиссияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба рушди устувор рӯйхати нишондиҳандаҳои тавсиявиро таҳия намудааст, ки барои арзёбии сатҳи устуворӣ истифода мешаванд. Инчунин, варақаҳои методӣ омода шудаанд, ки ба корбарон дар сатҳи миллии фаҳмонанд – мафҳум, аҳамият, воҳидҳои ченак ва манбаҳои маълумоти ҳар як нишондиҳандаро барои ҷамъоварӣ ва таҳлили дурусти иттилоот» [5, с. 215]. Рӯйхати нишондиҳандаҳо тақрибан 140 нишондиҳандаро дар бар мегирад, ки ҷанбаҳои гуногуни рушди устуворро фаро мегиранд. Функсияҳои ҳамохангсозиро дар таҳияи варақаҳои методӣ. Дафтари ҳамохангсозии сиёсат ва рушди устувори СММ (DESIPA) иҷро мекард, аммо қор оид ба ин нишондиҳандаҳо аз ҷониби як қатор ташкилотҳо дар доираи системаи Созмони Милали Муттаҳид, инчунин байниҳукуматӣ ва ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ. Рӯйхати ташкилотҳое, ки дар таҳияи нишондиҳандаҳои устуворӣ ва варақаҳои методӣ саҳм гузоштаанд, оварда шудааст. Бо баъзе мутобиксозӣ, нишондиҳандаҳоро дар сатҳҳои гуногуни иерархӣ истифода бурдан мумкин аст: глобалӣ, миллий, минтақавӣ, маҳаллӣ, саноатӣ, барои маҳалҳо ва ширкатҳои алоҳида. Бо вучуди ин, нишондиҳандаҳои пешниҳодшуда асосан баҳсбарангезанд ва дар амалияи ҷаҳонӣ эътирофи умумӣ нагирифтаанд.

Нишондиҳандаҳое, ки дар минтақаи экологӣ қарор доранд, бояд тағйир дода шаванд, мутобик гардонидани шаванд ва барои арзёбии устуворӣ истифода шаванд. Нишондиҳандаҳое, ки дар минтақаи экологӣ қарор

доранд, низ бояд истифода шаванд, зеро онҳо ба объекти таҳқиқот мувофиқат мекунанд, аммо бо ягон сабаб ба рӯйхати пешниҳодкардаи СММ дохил нашудаанд. Аммо нишондиҳандаҳое, ки дар минтақаи мазкур қарор доранд, бояд аз низоми арзёбӣ дар сатҳи миллий ҳориҷ карда шаванд [2, с. 12].

Ин равиш, ки содда ва фаҳмо аст, метавонад барои интиҳоби нишондиҳандаҳо дар арзёбии устувории минтақаҳои экологии кишварамон истифода шавад. Аммо он танҳо дар марҳилаи интиҳоби ибтидоии нишондиҳандаҳо барои арзёбии устуворӣ ва эҷоди имконияти муносиб барои арзёбӣ муфид аст. Ин ба он вобаста аст, ки дар кишвар ё минтақа барои баъзе омилҳои устуворӣ – экологӣ, иҷтимоӣ ё иқтисодӣ – механизмҳои ҷамъовари маълумоти оморӣ хуб ба роҳ монда шудаанд, дар ҳоле ки барои дигар омилҳо чунин нест. Ин метавонад ба он оварда расонад, ки асосан нишондодҳое, ки танҳо баъзе омилҳои устувориро хуб тавсиф мекунанд, ба база дохил шаванд. Ҳамзамон эҳтимол аст, ки нишондиҳандаҳои воридшуда дар база хеле зиёд шаванд, ки ин ҷамъовари мунтазами маълумот ва қоркарди онҳоро барои ҳисоб кардани индекси интегралӣ устуворӣ душвор месозад. Камбудии дигар он аст, ки ин равиш ба назар намегирад, ки нишондиҳандаҳои гуногун метавонанд як равандро яхкеларо тавсиф кунанд, ки омилҳои устувориро ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ, зарурати марҳилаҳои иловагии интиҳоб ба миён меояд, то ҳисобҳои дубора пешгирӣ шаванд ва тасвири ниҳии ҳолати устувории минтақаи экологӣ таҳриф нашавад.

Кумитаи рушди устувор тавсия додааст, ки ҳангоми интиҳоби нишондиҳандаҳо ба омили миллий таъия карда шавад. Нишондиҳандаҳо бояд имкон диҳанд, ки пешрафт дар рушди устувор арзёбӣ гардад, рӯйхати онҳо аз ҳад зиёд набошад ва имкони илова ё иваз кардани онҳо мавҷуд бошад. Низом бояд мутобикшаванда ба вазифаҳои оянда бошад, ҳамаи омилҳои рушди устуворро фаро гирад ва бо мақсадҳои «Нақшаи амал барои асри XXI» мувофиқат кунад. Нишондиҳандаҳо бояд фаҳмо, возеҳ, дақиқ ва мувофиқи меъёрҳои байналмилалӣ бошанд. Зарур аст маҷмӯи нишондиҳандаҳо таҳия гардад, ки арзёбии ҳамаҷаҳонаи вазъи минтақа, муқоисаи устувории онҳо ва самаранокии фаъолияти мақомоти маҳаллиро таъмин намояд [8].

Тайи 16 соли охир дар ақсари кишварҳои қорҳои вобаста ба арзёбии рушди устувор фаъолон пеш меравад. Он на танҳо аз ҷониби муҳаққиқони алоҳида, балки дар сатҳи миллий ва минтақавӣ низ амалӣ мегардад. Аз ҷумла, метавон ба лоиҳаҳои Бонки Ҷаҳонӣ ва Вазорати рушди иқтисод ишора кард: «Ба ҳисоб гирифтани омили экологӣ дар низоми нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ» (2001), гузориши «Арзёбии миллии пешрафти экологӣ ба рушди устувор» (2002), мониторинги нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаҳо дар давраи бӯҳронӣ (2009), инчунин таҳияи индекси маҷмӯи вазъи минтақаҳо, ки қор зериндексро дар бар мегирад: иқтисоди воқеӣ, қолибияти сармоягузорӣ, даромаду шуғл ва низоми бӯҷетӣ. Дар сатҳи минтақавӣ низ усулҳои маҳаллии арзёбии устуворӣ мавҷуданд [7, с. 12].

Бо вуҷуди пешрафтҳо, бинобар мураккабии низомҳои таҳлилшаванда ва мушкилоти методологиву оморӣ, метавон гуфт, ки дар бисёр кишварҳои маҷмӯи пурраи нишондиҳандаҳои арзёбии устувории минтақавӣ ҳанӯз пурра ташаккул наёфтааст. Қорҳо дар ин самт идома доранд. Маълум аст, ки консепсияи рушди устувор бар се ҷузъи асосӣ–иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ – таъия мекунад. Дар таҳқиқоти муаллифони гуногун нишондиҳандаҳо вобаста ба як, ду, се ё зиёда омилҳо гуруҳбандӣ мешаванд. Бар асоси таҳлили методологияҳои миллий ва байналмилалӣ, қор гуруҳи асосии арзёбӣ муайян шудааст, ки имкон медиҳанд устуворӣ аз рӯи яке аз омилҳо–иқтисодӣ, иҷтимоӣ ё экологӣ – муайян гардад. Яке аз чунин нишондиҳандаҳо саҳми хароҷоти хизматрасонии қарзи давлатӣ дар ҳаҷми умумии хароҷоти бӯҷет мебошад. Он барои гуруҳбандии минтақаҳо аз рӯи сатҳи устувории молиявӣ истифода мешавад: гуруҳи **A** – устувории баланд, **B** – миёна ва **C** – паст. Дар асл бояд дар идома баҳодиҳии экологии сармоягузорӣ дар доираи нишондиҳандаҳои дар боло овардашуда сурат гирад. Ин нишондиҳандаҳо дар асоси муқоисаи ҳолати миллий ва байналмилалӣ рушди иқтисодӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта имконият ва шароити заруриро дар самти бӯҳбудии фазои сармоягузории экологӣ бетаъсир намонанд. Айни замон идоракунии сармоягузории ҳориҷӣ дар соҳаи хизматрасониҳои экологӣ тавассути чандин сохторҳои давлатӣ амалӣ мешавад, ки муҳимтарини онҳо чунинанд:

1) Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатӣ - ҳамаҷун ниҳоди марказии ҳамоҳангсоз ва танзимгар;

2) Вазорати рушди иқтисод ва савдо - масъули таҳияи сиёсати умумии сармоягузорӣ;

3) Кумитаи ҳифзи муҳити зист - масъули танзими талаботи экологӣ ва назорат;

4) Вазорати молия - ҷалби маблағҳо ва масъалаҳои андозу имтиёзҳо;

5) Ҳукуматҳои маҳаллӣ - муқоидат ба амалӣ гардидани лоиҳаҳо дар сатҳи минтақаҳо.

Гарчанде ки таҳти роҳбарии ин сохторҳо як қатор стратегияҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул шудаанд, амалияи нишон медиҳад, ки идоракунии муассир ва ҳамоҳангшудаи сармоягузории ҳориҷӣ дар бозори хизматрасониҳои экологӣ бо мушкилоти зайл рӯбарӯ мебошад:

№	Мушкилиҳо	Самтҳои алоҳида
1	Парокандагии институционалӣ ва ҳамоҳангии нокифо	Миёни сохторҳои давлатӣ ҷиҳати ҳамоҳангсозии сиёсати сармоягузорӣ ва ҳифзи муҳити зист то ҳол равиши ягона вуҷуд надорад; Мақомоти маҳаллӣ на ҳамаҷа аз ҷузъиёти сиёсати сармоягузорӣ огоҳанд ва имконияти таъсири фаъолро надоранд; Ҳамоҳангсозӣ бо баҳши хусусӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ нокифо мебошад.
2	Камбудии заминаҳои ҳуқуқӣ ва механизмҳои ҳифзи сармоягузoron	Дар қонунгузорӣ мафҳумҳо ва механизмҳои дахлдори сармоягузории экологӣ қомилан дақиқ нестанд; Механизми ҳаллу фасли бахшҳо, ҷомеаи ҳуқуқи сармоягузoron ва қафолатҳои сармоягузорӣ қомилан муассир нестанд; Имтиёзҳо ва дастгирии воқеӣ барои сармоягузoron баҳши хизматрасониҳои экологӣ маҳдуданд.
3	Норасоии механизмҳои молиявӣ	Системаи маблағгузории лоиҳаҳои экологӣ, аз ҷумла тавассути грантҳо, субсидияҳо, қарзҳои имтиёзнок хеле заиф аст;

	ва иктисодӣ	Бозори қарзӣ, сугуртавӣ ва молиявӣ барои хизматрасониҳои экологӣ номукамал мебошад; Механизмҳои бозорӣ, аз ҷумла савдои квотаҳо ё ифлоскунии муҳити зист амалӣ намешаванд.
4	Камбуди захираҳои инсонӣ ва иттилоотӣ	Мутахассисони баландхаттос дар соҳаи идоракунии сармоягузорӣ ва хизматрасониҳои экологӣ нокифоянд; Дастрасӣ ба маълумоти дақиқ, фарогир ва саривақтӣ оид ба имкониятҳои сармоягузорӣ ва вазъи бозори хизматрасониҳои экологӣ маҳдуд аст.
5	Масъалаҳои минтақавӣ ва нобаробарии рушди инфрасохтор	Тамаркузи асосии сармоя ба пойтахт ва вилоятҳои рушдёфта аст; Минтақаҳои қӯҳистон ва дурдаст, ки зарфияти экологӣ ва сайёҳии бузург доранд, дар қанор мондаанд.

АДАБИЁТ:

1. Ашуров, И.С. Мафҳумҳо ва ҷанбаҳои асосии идоракунии захираҳои меҳнатӣ / И.С. Ашуров, Б.Т. Тохирҷонов // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2025. – No.1-2(134). – P. 355-360. – EDN QAFWKT.
2. Богатырев А.Г. Инвестиционное право. – М.: Российское право, 1992. – С. 12-13.
3. Гулов, И.Х. Назаре ба татбиқи сиёсати иҷтимоию меҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон / И.Х. Гулов, Б.Т. Тохирҷонов, Б.С. Шодиев // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2024. – No.1-3(125). – P. 486-492. – EDN WUKKJM.
4. Лукина, А.В. Сравнительный анализ подходов к оценке устойчивости регионов России / А.В. Лукина // Друкеровский вестник. – 2017. – №3(17). – С. 154-162. – EDN YHQQJH.
5. Лукина, А.В. Механизм экологического маркетинга в управлении устойчивым развитием регионов на основе оценки социо-эколого-экономических показателей: дисс. доктора экономических наук: 08.00.05. – Москва 2018. – 444 с.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ» аз 15 марти соли 2016. – №1299 (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2016. – №5, мод. 365).
7. Национальная водная стратегия Республики Таджикистан на период до 2040 года, постановления Правительства Республики Таджикистан от «29» ноября 2024 года, №627.
8. Специалисты ООН: всемирный кризис водных ресурсов. Доклад ООН 2003 г. – [Электронный ресурс]. – [Режим доступа]: <http://c-o-k.ru/>.
9. Тохирҷонов, Б.Т. Рушд ва мукамалгардонии фаъолияти соҳибқарӣ дар соҳаи кишоварзӣ / Б.Т. Тохирҷонов, И.О. Абдуллоев // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2024. – No.1-4(128). – P. 573-576. – EDN KTXJWV.

ПОКАЗАТЕЛИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В УСЛОВИЯХ ТАДЖИКИСТАНА

Аннотация. Авторы статьи посвящают своё исследование вопросам устойчивого развития Таджикистана и роли экологического просвещения в этом процессе. В работе анализируется значимость уровня осведомленности и участия общества в соблюдении экологического законодательства, отмечается рост нарушений законов об охране окружающей среды, особенно в населённых пунктах и на предприятиях. Основные проблемы экологического образования в стране, включая отсутствие комплексной системы повышения экологической компетенции, ограниченный доступ населения к экологической информации и отсутствие систематического мониторинга поведения общества, рассматриваются подробно. Статья подчёркивает важность международного опыта и использования экологических сервисов для улучшения качества окружающей среды, развития экологического туризма и увеличения производства экологически чистой сельскохозяйственной продукции. Авторы также отмечают необходимость разработки стратегии устойчивого развития с комплексом социальных, экономических и экологических показателей для принятия эффективных управленческих решений на различных уровнях.

Ключевые слова: устойчивое развитие, окружающая среда, экологическое просвещение, экологическое управление, экологические показатели, Таджикистан, стратегия устойчивого развития, экологические сервисы.

НИШОНДИҲАНДАҲОИ РУШДИ УСТУВОР: АСОСҲОИ МЕТОДОЛОҒИ ВА ТАТБИҚИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ ТОҶИКИСТОН

Аннотатсия. Муаллифони мақола пажӯҳишҳои худро ба рушди устувор дар Тоҷикистон ва нақши маърифати экологӣ дар ин раванд равона кардаанд. Дар мақола аҳамияти огоҳии аҳоли ва иштирок дар риояи муҳити зист таҳлил карда шуда, афзоиши қонуншикании муҳити зист, бахусус дар ҷомеаҳо ва корхонаҳо қайд карда мешавад. Мушкилоти асосии маърифати экологӣ дар кишвар, аз ҷумла мавҷуд набудани системаи ҳамаҷонибаи баланд бардоштани салоҳияти экологӣ, маҳдуд будани дастрасии аҳоли ба иттилооти экологӣ ва набудани мониторинги мунтазами рафтори ҷамъият ба таври муфассал баррасӣ карда мешавад. Дар мақола аҳамияти таҷрибаи байналмилалӣ ва истифодаи ҳадамоти экологӣ барои беҳтар кардани сифати муҳити зист, рушди экотуризм ва афзоиши истеҳсоли органикии кишоварзӣ таъкид шудааст. Муаллифон инчунин зарурати таҳияи стратегияи рушди устуворро бо маҷмӯи нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва экологӣ барои дастгирии қабули қарорҳои самаранокӣ идорақунӣ дар сатҳҳои гуногун қайд мекунанд.

Калимаҳои асосӣ: рушди устувор, муҳити зист, маърифати экологӣ, идоракунии экологӣ, нишондиҳандаҳои экологӣ, Тоҷикистон, стратегияи рушди устувор, хизматрасониҳои экологӣ.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT INDICATORS: METHODOLOGICAL FOUNDATIONS AND THEIR APPLICATION IN THE CONTEXT OF TAJIKISTAN

Annotation. The authors of this article focus their research on sustainable development in Tajikistan and the role of environmental education in this process. The paper analyzes the importance of public awareness and participation in environmental compliance, noting an increase in environmental violations, particularly in communities and businesses. The key challenges of environmental education in the country, including the lack of a comprehensive system for enhancing environmental competence, limited public access to environmental information, and the lack of systematic monitoring of public behavior, are examined in detail. The article

emphasizes the importance of international experience and the use of environmental services for improving environmental quality, developing ecotourism, and increasing organic agricultural production. The authors also note the need to develop a sustainable development strategy with a set of social, economic, and environmental indicators for effective management decision-making at various levels.

Key words: *sustainable development, environment, environmental awareness, environmental management, environmental indicators, Tajikistan, sustainable development strategy, environmental services.*

Сведения об авторах:

Холов Тоджиддин Азизулович-кандидат экономических наук, доцент кафедры налогообложения и налогообложения Бокhtarского государственного университета имени Носира Хусрава. 735140, Республика Таджикистан, г. Бокhtar, улица Айни, 67. Телефон: (+992) 933-87-00-01.

Тоҳирзода Бехруз Тоҳир-кандидат экономических наук, доцент кафедры налога и налогообложении Бокhtarского государственного университета имени Носира Хусрава. 735140, Республика Таджикистан, г. Бокhtar, улица Айни, 67. E-mail: tohirjonov1990@mail.ru

Information about the authors:

Kholov Tojiddin Azizuloevich, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Taxation and Taxation at Bokhtar State University named after Nosir Khusrav. 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Ayni street, 67. Phone: (+992) 933-87-00-01.

Tohirzoda Behruz Tohir, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Tax and Taxation at Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Ayni street, 67E-mail: tohirjonov1990@mail.ru